

Soevereiniteit en Religie

Deze publicatie is mede tot stand gekomen dankzij een financiële bijdrage van:
de Stichting Dr Abraham Kuyperfonds
de M.A.O.C. Gravin van Bylandt Stichting
de J.E. Jurriaanse Stichting
het door het Prins Bernhard Cultuurfonds beheerde Mr. C.R.C. Wijckerheld Bisdom fonds
Alderik Bos Beheer BV

Dit proefschrift heeft geen eigen ISBN het ISBN van de handelsuitgave is 978-90-8704-095-6

© 2009 mr. Emo Bos & Uitgeverij Verloren Hilversum
Postbus 1741, 1200 BS Hilversum
www.verloren.nl

Omslagontwerp Robert Koopman, Hilversum
Druk Wilco, Amersfoort
Bindwerk Van Waarden, Zaandam

No part of this book may be reproduced in any form without written permission from the publisher.

Soevereiniteit en Religie

Godsdienstvrijheid onder de eerste Oranjevorsten

Sovereignty and Religion

*Freedom of Religion during the Governments
of the first Kings of Orange*

Proefschrift

ter verkrijging van de graad van doctor aan de
Erasmus Universiteit Rotterdam
op gezag van de
rector magnificus

prof.dr. Steven W.J. Lamberts

en volgens besluit van het College voor Promoties.

De openbare verdediging zal plaatsvinden op
donderdag 16 april 2009 om 16.00 uur

door

mr. Emo Bos, geboren te Smilde.

Promotiecommissie

Promotor:

prof.mr. L.C. Winkel

Overige leden:

prof.mr. J.J. Hallebeek

prof.mr. N.J.H. Huls

prof.mr. R. de Lange

Inhoudsopgave

1	Inleiding	9
2	De vrijheid van godsdienst in de Nederlanden tot 1814	12
2.1	De <i>Unie van Utrecht</i> : de individuele geloofsvrijheid gewaarborgd	12
2.2	Vrijheid van eredienst beperkt	14
2.3	De gedoogden	17
2.4	De onvrijheid van de publieke kerk	21
2.5	Vrijheid van belijden	29
2.6	Veranderende opvattingen over politieke tolerantie in de 18 ^e eeuw	35
2.7	Een grondwet als bescherming van de natuurlijke rechten	42
2.8	De Federal Constitution en de godsdienstvrijheid	43
2.9	De Déclaration en de godsdienstvrijheid	47
2.10	De Bataafse Republiek en de vrijheid van godsdienst	50
2.11	De Staatsregeling van 1798 en de vrijheid van godsdienst	53
2.12	De Staatsregeling des Bataafschen Volks 1801	57
2.13	De Staatsregeling des Bataafschen Volks 1805	61
2.14	De Constitutie voor het Koninkrijk Holland 1806	64
2.15	Godsdienst in handen van de regering	68
3	De Grondwet van 1814 en de vrijheid van godsdienst	77
3.1	Soeverein ‘onder waarborging eener wijze Constitutie’	77
3.2	De <i>Schets</i> van Van Hogendorp en de godsdienstvrijheid	86
3.3	Behandeling van de godsdienstvrijheid in de grondwetscommissie van 1814	91
3.4	Godsdienstvrijheid in de Grondwet van 1814.	101
3.5	De vrijheid van onderwijs in de Grondwet van 1814	106
3.6	Uitleg van de Grondwet van 1814	107
3.7	Controle op de naleving van de Grondwet van 1814	109
3.8	Controle op de naleving van de Grondwet van 1814 door de rechter	114
3.9	De vrijheid van godsdienst gewaarborgd?	118
4	Om gelijke vrijheid van godsdienst	122
4.1	Het Protocol van Londen: gelijke bescherming en begunstiging	122
4.2	De grondwetscommissie van 1815 en de vrijheid van godsdienst	126
4.3	Veranderingen ten opzichte van de Grondwet van 1814	133

6 Inhoudsopgave

4.4	De wetgever als waarborg van de grondrechten	145
4.5	Rechterlijke toetsing van wetten en reglementen aan de Grondwet	148
4.6	Eensgezindheid door gelijkheid	155
4.7	Gelijke vrijheid van godsdienst door de Zuidelijke Nederlanden afgewezen	158
5	De transformatie van de Zuidelijke Nederlanden 1814-1830	165
5.1	Rooms-katholiek verzet tegen gelijke vrijheid van godsdienst	165
5.2	Hervatting van de napoleontische kerkpolitiek	167
5.3	Besluit om De Broglie aan te pakken	169
5.4	De verdediging van De Broglie en de memorie van Van Maanen	172
5.5	De vrijheid van belijden genegeerd door het assisenhof	175
5.6	De vrijheid van belijden verder aangetast	179
5.7	De Méan: onderscheid tussen theologische en maatschappelijke realiteit	184
5.8	Geen vrijheid van eredienst voor de stevenisten	185
5.9	De vrijheid van belijden beperkt door onderwijsmaatregelen	195
5.10	De vrijheid van belijden en drukpers strafrechtelijk ingesnoerd	204
5.11	Poging tot nationalisatie contra de vrijheid van kerkorganisatie	211
5.12	Het parlement als bewaker van de godsdienstvrijheid	214
5.13	Vertrouwen in een onafhankelijke rechterlijke macht	221
5.14	De metamorfose: een vrije kerk en vrijheid voor alle godsdiensten	231
6	Onder de hoede van de koning. Het Noorden 1813-1833	239
6.1	De reglementering van de Rooms-Katholieke Kerk in het Noorden	239
6.2	Reglementering van de joodse godsdienst en de protestantse kerken	242
6.3	Protesten tegen het Algemeen Reglement	246
6.4	Reglementering ongrondwettig?	248
6.5	Vrijheid van belijden, protestantse publicaties	254
6.6	Vrijheid van belijden, katholieke publicaties	260
6.7	Vrijheid van onderwijs	263
6.8	Joodse en andere separatisten	264
6.9	Geen vrijheid voor protestantse oefeningen	267
6.10	Katholieke manifestaties	274
6.11	Vertrouwen in justitie	276
6.12	Plannen voor herziening van de Grondwet	277
7	Om de soevereiniteit van de koning	283
7.1	De overheid en de Afscheiding in Ulrum	283
7.2	Verdere afscheidingen als gevolg van nauwe samenwerking kerk en overheid	289
7.3	Gerechtelijke vervolgingen veroorzaakt door staat én kerk	294
7.4	Juridische obstakels voor gerechtelijke vervolging	298
7.5	Bezwaren van de minister van Binnenlandse Zaken bedwongen	307
7.6	Motieven voor de vervolgingen	309

7.7	Het advies van de Raad van State en het rescript van 10 december 1835	316
7.8	De rechtspraak	318
7.9	Verzet van de Raad van State tegen de vervolgingen	329
7.10	Het Koninklijk Besluit van 5 juli 1836	331
7.11	Reacties op de maatregelen	338
7.12	De Tweede Kamer	348
7.13	Vrijheid van belijden, drukpers en onderwijs	350
7.14	Toelating en erkenning: de kerk losser van de staat	358
8	Van gunst naar recht	367
8.1	De grondwetswijziging van 1840 en de vrijheid van godsdienst	367
8.2	Goedgunstigheid van koning Willem II	371
8.3	Meer vrijheid van organisatie	381
8.4	Toch nog geen vrijheid van eredienst	385
8.5	Kentering van opvattingen over de godsdienstvrijheid	390
8.6	De rechtspraak in de periode 1840-1850	393
8.7	Vrijheid van belijden (drukpers en onderwijs)	396
8.8	De voorstellen van de grondwetscommissie 1848 en de godsdienstvrijheid	400
8.9	De godsdienstvrijheid in de Grondwet van 1848	407
8.10	Terugslag (1848-1853)	413
8.11	Godsdienstvrijheid, van gunst naar recht	425
9	Godsdienstvrijheid in Europa	438
9.1	België	438
9.2	De Duitse staten	439
9.3	Engeland	463
9.4	Frankrijk	467
9.5	Oostenrijk, Italië en Spanje	477
9.6	Rusland (en de Poolse gebieden)	481
9.7	De Scandinavische landen	485
9.8	Zwitserland	494
9.9	Nederland geen buitenbeentje	499
10	Samenvatting en evaluatie	501
11	Summary and Evaluation	512
	Bijlage A De Oproerwet	522
	Bijlage B De Loi relative à l'Organisation des Cultes	524
	Literatuur	538

Personenregister	558
Zakenregister	563
Jurisprudentieregister	568
Dankwoord	571

I Inleiding

Het is niet onbekend dat er in de eerste helft van de negentiende eeuw godsdienstvervolgingen in Nederland hebben plaatsgevonden. Minder bekend is dat ze een nogal grote omvang hebben gehad, en nog minder hoe ze plaats hebben kunnen vinden in een land dat sinds 1579 een grote mate van godsdienstige tolerantie had gekend, met de Franse Revolutie had kennis gemaakt en na 1813 grondwettelijk gegarandeerde godsdienstvrijheid kreeg. Was die godsdienstvrijheid dan niet perfect geregeld of speelden andere factoren een rol?

De katholieke geestelijkheid in de Zuidelijke Nederlanden kon zich in ieder geval niet met de grondwetsbepalingen verenigen en keerde zich op bijzonder heftige wijze tegen de regering en in het bijzonder tegen koning Willem I. Politieke botsingen, strafprocessen en uiteindelijk een voortdurend wantrouwen van de kerk jegens de staat waren het gevolg. Maar niet alleen de katholieke geestelijkheid ook stevenisten, katholieken die zich om historische redenen niet meer onder het bisschoppelijk gezag stelden, kregen met de justitie te maken. Een vergelijkbaar beeld boden de Noordelijke Nederlanden waar de overheid het de protestantse separatisten en afgescheidenen moeilijk maakte te vergaderen en zich organisatorisch te verenigen. Ook daar vervolgingen, strafprocessen en militaire maatregelen.

Een ander aspect vormt het feit dat de erkende kerkgenootschappen te maken kregen met soms intense overheidszorg. Vaak met hun instemming, maar interne en externe spanningen bleven niet achterwege en confrontaties van de overheid met de kerken en individuele gelovigen deden zich voor.

Het lijkt daarom zinnig na te gaan hoe de godsdienstvrijheid onder die omstandigheden in die tijd heeft gefungeerd. Hoe luidden de desbetreffende bepalingen van de Grondwet en welke wetten gebruikte de regering tegen religieuze mensen die zich niet aan haar kerkpolitieke beleid hielden? Wat waren de drijfveren voor haar beleid? Een andere vraag is in hoeverre dit beleid is gesteund of bekritiseerd door de Staten-Generaal, de Raad van State en de rechterlijke macht. Of van de zijde van de burgers gezien: kwamen deze organen wel op voor de rechten van de individuele burger en de vrijheid van kerkorganisaties?

Opzet van dit onderzoek zal dan ook zijn na te gaan hoe de godsdienstvrijheid zich in de periode 1813-1855 in het nieuwe Koninkrijk der Nederlanden heeft gerealiseerd en ontwikkeld. Onder godsdienstvrijheid wordt ook de daarmee verwante vrijheid van levensovertuiging verstaan, zoals deze in artikel 6 van Grondwet is opgenomen. Weliswaar is deze door haar mindere bepaaldheid niet steeds goed af te bakenen, maar waar ze een diep in het geweten gewortelde humanistische of antireligieuze overtuiging bevat, is ze vergelijkbaar met een godsdienstig geloof. Waar mogelijk zal het onderzoek worden gedaan aan de hand van de vier

aspecten van de godsdienstvrijheid: de gewetensvrijheid of individuele vrijheid, de vrijheid van belijden, de vrijheid van eredienst en de vrijheid van organisatie.¹ Het begrip gewetensvrijheid spreekt eigenlijk voor zich en houdt in dat iemand, zoals in de *Unie van Utrecht* in 1579 werd bepaald, niet kan worden vervolgd vanwege zijn geloofsovertuiging. Hij heeft het recht te geloven wat zijn geweten hem in-geeft. Het begrip vrijheid van belijden is al iets complexer. Het is het recht om zich publiekelijk te uiten over en te gedragen naar zijn geloofsovertuiging. Deze vrijheid kent als complementaire grondrechten de vrijheid van pers en de vrijheid van onderwijs. Daaraan zal ook aandacht worden gegeven. De vrijheid van eredienst houdt in dat men het recht heeft met medegelovigen religieuze bijeenkomsten en manifestaties te houden. Als zodanig hangt dit recht samen met het complementaire recht van de vrijheid van vereniging en vergadering. Tenslotte de vrijheid van kerkorganisatie of de vrijheid van kerkformatie. Dit recht houdt in dat het oprichten, inrichten en besturen van een kerkorganisatie een aangelegenheid is van het kerkgenootschap of de geloofsgemeenschap zelf, waarbij geen bemoeienis of inmenging van de overheid plaatsvindt.

Het onderzoek is naast historisch, vooral staats- en strafrechtelijk. De wetgeving, de rechtspraak en het omgaan door de koning, zijn ministers en de verschillende staatsorganen met de godsdienstvrijheid vormen in het bijzonder het voorwerp van onze interesse. Daarnaast zal ook aandacht worden gegeven aan de destijds in de maatschappij levende opvattingen over de godsdienstvrijheid. De opzet is een en ander zoveel mogelijk chronologisch te behandelen. Gekozen is voor de periode 1813 tot 1855. Dat laatste jaar is gekozen, omdat toen de *Wet vereniging en vergadering*² tot stand is gekomen. Die wet hief van de *Code Pénal*, het toenmalige Wetboek van Strafrecht, die bepalingen op die de vergadervrijheid aanzienlijk hadden beperkt. Uiteraard heeft die datum iets willekeurigs, maar een langere periode zou de toch al omvangrijke studie tot onverantwoorde proporties hebben doen uitdijen.

Omdat het koninkrijk in 1813 niet uit de lucht kwam vallen, zal eerst in vogelvlucht een overzicht worden gegeven van de godsdienstvrijheid zoals deze zich in de tijd van de Republiek van de Verenigde Nederlanden, de Bataafse Republiek en de inlijving bij Frankrijk heeft ontwikkeld. Daarna volgen de ontwikkelingen in het Verenigd Koninkrijk en na 1830 het Koninkrijk der Nederlanden tot 1855. Het laatste deel van de studie betreft een onderzoek naar de mate van godsdienstvrijheid in een aantal andere Europese landen. Van regeringszijde en ook in de Tweede Kamer werd in de jaren dertig en veertig van de negentiende eeuw namelijk beweerd dat Nederland de zetel van de godsdienstvrijheid was. Liep ons land inderdaad voorop?

Doel van de studie is om aan de hand van de resultaten meer zicht te krijgen op de betekenis en het functioneren van de godsdienstvrijheid in de relatie tussen

1 Zie voor deze onderscheidingen ook de indeling van hoofdstuk IV van I.A. Diepenhorst, *De verhouding tusschen kerk en staat in Nederland*, Utrecht 1946.

2 De Wet van 22 april 1855 tot regeling en beperking der uitoefening van het regt van vereeniging en vergadering. *Stb.* 32.

staat en religie. De hoofdstukken worden met een *balans* afgesloten. Deze vormen samen het slothoofdstuk *Samenvatting en evaluatie*. Een zeker herhalingseffect is daarbij voor lief genomen.

2 De vrijheid van godsdienst in de Nederlanden tot 1814

mits dat een yder particulier in sijn Religie vrij sal moegen blijven, ende dat men, nyemant ter cause van de Religie sal moegen achterhalen ofte ondersoucken;

(art. 13 Unie van Utrecht)

Omdat het koninkrijk in 1813 niet uit de lucht kwam vallen, volgt hier in vogelvlucht een overzicht van de godsdienstvrijheid zoals deze zich in de tijd van de Republiek van de Verenigde Nederlanden, de Bataafse Republiek en de inlijving bij Frankrijk heeft ontwikkeld

2.1 De *Unie van Utrecht*: de individuele geloofsvrijheid gewaarborgd

Een belangrijke, zo niet de belangrijkste inzet van de Tachtigjarige Oorlog (1568-1648) was de vrijheid van godsdienst. Hoezeer ook andere factoren, zoals de invoering van de tiende penning en de schending van privileges een rol speelden, het vrijheidsstreven van een kleine, harde kern calvinisten was op cruciale momenten van doorslaggevende betekenis.¹ De tiende penning werd al kort na 1572 afgeschaft en van Spaanse en pauselijke zijde werd diverse malen aangedrongen om zich op gunstige condities met de wettige koning te verzoenen, maar de calvinisten wilden van geen vrede weten voordat zij voor zich vrijheid van religie hadden. Zelfs met de vrede van Münster in 1648 hadden zij nog moeite, omdat Spanje nog niet echt verslagen en Vlaanderen nog niet bevrijd was.² Zij waren wegens hun geloof hevig vervolgd door het Spaanse gezag en vochten daarom met overtuiging voor die vrijheid.³ Een overtuiging die werd versterkt door hun op Calvijns Insti-

1 Alastair Crawford Duke, *The ambivalent face of calvinism in the Netherlands, 1561-1618* in *Reformation and revolt in the Low Countries*, Londen 1990, p. 267-293, aldaar 287 en 289; G.J. Schutte, *Nederland: een calvinistische natie? Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden* 107 (1992) 690-702, aldaar p. 685; P. Geyl, *Geschiedenis van de Nederlandse stam*, Amsterdam 1961, deel I, p. 222, 276-277.

2 Geyl, *Geschiedenis van de Nederlandse stam*, II, p. 532; K. van der Zwaag, *Onverkort of gekortwikt*, diss., Heerenveen 1999, p. 158 en de daar vermelde bronnen; Willem Frijhoff en Marijke Spies, *1650: Bevochten eendracht*, Den Haag 1999, p. 45-46.

3 Duke berekent het aantal protestantse slachtoffers van de inquisitie in de Nederlanden op ongeveer 1300, zie: *Reformation and revolt in the low Countries*, p. 71. S. Zijlstra komt over de periode 1520-1599 op een getal van ca. 2000, zie: S. Zijlstra, *Om de ware gemeente en de oude gronden. Geschiedenis van de dopersen in de Nederlanden 1531-1675*, Hilversum/Leeuwarden 2000, p.232-233. Volgens Zijlstra waren verreweg de meeste slachtoffers doopsgezinden. Tegen hen traden de katholieke machthebbers bewust harder op, p. 379.

tutie gebaseerde staatsvisie.⁴ Deze visie kwam op voor het recht ‘om onse concienties na Godts bevel te reguleren’, zoals de Staten van Holland in hun brief van 12 september 1572 aan de overwegend katholieke Staten-Generaal van de Nederlanden schreven.⁵ Zowel Luther als Calvijn oordeelde dat de overheden niemand om zijn geweten mochten veroordelen en vervolgen.⁶ Dit opkomen voor gewetensvrijheid bracht de calvinistische leiders er toe om bij het tot stand komen van de *Unie van Utrecht* op 23 januari 1579 in te stemmen met vrijheid voor godsdienst ook voor niet-calvinisten, zoals verwoord in artikel 13:

Ende soe veel tpoint van der Religie aengaet sullen hem die van Hollant ende Zelant dragen naer haerluyden goetduncken, ende dandre Provincien van dese Unie sullen hem moegen reguleren naer inhoudt van de Religionsvrede by den eertshertoge Matthias, Gouverneur ende Cappiteyn Generael van dese Landen, met die van sinen Rayde by advis van de Generael Staten alrede geconcipeert, ofte daerinne generalick oft particulierlick alsulcke ordre stellen als si tot rust ende welvaert van de Provincien, Steden, ende particulier leden van dyen, ende conservatie van een ygelick, gheestelick ende weerlick, sijn goet ende gerechticheyt doennelick vynden sullen, sonder dat hem hierinne by enyge andere Provincien enich hynder ofte belet gedaen sal moegen worden, mits dat een yder particulier in sijn Religie vrij sal moegen blijven, ende dat men, nyemant ter cause van de Religie sal moegen achterhalen ofte ondersoucken, volgende die voorsz. Pacificatie tot Ghendt gemaect.

Hoe belangrijk en omstreden dit artikel was, valt af te leiden uit het feit dat op 1 februari 1579 bij de Unieartikelen een *Verclaringhe vant 13. articule van der Unie* werd gevoegd. Met het oog op de rooms-katholieke provincies wordt daarin opgemerkt, dat ook de provincies die uitsluitend de rooms-katholieke eredienst tolererden omdat ze te weinig gereformeerden telden om deze godsdienst overeenkomstig de religievrede uit te oefenen, konden toetreden tot de Unie, mits zij zich maar aan de overige artikelen van de Unie hielden en zich als goede patriotten gedroegen. Doel was twist en tweedracht onder de provincies te vermijden om zich gezamenlijk te onttrekken ‘van oft uyt den heylighe Roomsche Rycque.’⁷

4 C.W. van der Pot-Donner, *Handboek van het Nederlandse staatsrecht*, 14^e druk, Deventer 2001, p.13; Geyl, *Geschiedenis van de Nederlandse stam*, I, p. 238-239.

5 P.C. Bor, *Van de Nederlantsche Oorloghen, Beroerten ende Borgerlijcke oneenicheyden, gheduerende den Gouvernemente van den Hertoghe van Alba inde selve Landen*, Utrecht 1601, deel 3, fol. 175. Naar aanleiding van de beschuldiging van afval van het geloof en rebellie schreven zij: Wij hebben nooit iets anders gezocht dan onze wettelijke vrijheid en onze landrechten die ons van de koning bezworen zijn tegen alle tirannen te handhaven, zoals onze voorouders ons geleerd hebben en waarin zij door hun eigen voorbeeld zijn voorgedaan en ‘om onse concienties na Godts bevel te reguleren.’

6 Van der Zwaag, *Onverkort of gekortwiekt*, p. 88-89.

7 In de 15^e eeuw opgekomen naam voor het Duitse Rijk dat zich toen uitstreckte van de Noord- en Oostzee tot de Middellandse Zee en werd beschouwd als de voortzetting van het Romeinse Rijk. De Nederlanden hebben daarvan deel uitgemaakt tot de vrede van Münster in 1648. Overigens waren de Nederlanden al een eeuw eerder met de stichting van de Bourgondische Kreis in 1548 zo goed als los van het Rijk komen te staan. Zij waren niet meer onderhorig aan de Duitse landdag, hadden hun eigen Staten-Generaal en betaalden alleen nog een bescheiden jaargeld aan de keizer. R. Feenstra, *A quelle époque les Provinces-Unies sont-elles devenues indépendantes en droit à l'égard du Saint-Empire*, in het *Tijdschrift voor rechtsgeschiedenis*, 1952, p. 30-63, 182-218 en 479-480; *Christelijke En-*

Duidelijk was dat elke provincie zelf de zaken van de religie mocht regelen en de vrijheid van eredienst en de vrijheid van kerkorganisatie tot één kerk kon beperken. Religie bleef tot 1795 een zaak van de Staten van de afzonderlijke gewesten en vaak ook nog van de plaatselijke en landsheerlijke overheden.⁸ Dit particularisme maakt het complex om een eenduidig beeld van de godsdienstvrijheid in de republiek te krijgen. Nieuw was echter dat niemand in welk gewest ook om zijn persoonlijk geloof mocht worden lastig gevallen. En dat betekende een grote stap voorwaarts op het gebied van godsdienstvrijheid, want religieuze eenheid vormde naar de toen heersende opvattingen altijd nog een randvoorwaarde voor het voortbestaan van de staat⁹ en verstoring van die eenheid werd elders streng bestraft.

2.2 Vrijheid van eredienst beperkt

Het was de opzet van prins Willem I en de calvinistische leider om in de Nederlanden voor allen van welk geloof ook 'die waerachtige Christelijke religie en het exercitie derzelve' te herstellen.¹⁰ In die geest besloten de Staten van Holland op 20 juli 1572 in Dordrecht zowel de gereformeerden als de rooms-katholieken de vrije uitoefening van hun erediensten toe te staan en 'dat de geestelicke personen in haren staat ende onbecommert blijven zullen.'¹¹

In de bevrijde provincies heeft deze door prins Willem I zo gewenste tolerantie echter niet lang bestaan. Al in 1573 besloten de Staten van Holland de katholieke erediensten te verbieden als staatsgevaarlijk.¹² De prins van Oranje heeft zich blijken zijn *Apologie*¹³ om politieke redenen bij dit besluit neergelegd, omdat ook hij vond dat de rooms-katholieken geen recht op enig privilege hadden, zolang hun

cyclopedie, Kampen 1958, deel 3, p. 410.

- 8 In 1651 werd dit particularisme nog eens nadrukkelijk vastgesteld op de Grote Vergadering in Den Haag. Vgl. W. H. den Ouden, *Kerk onder patriottenbewind; kerkelijke financiën en de Bataafse Republiek 1795-1801*, diss., Groningen 1994, p. 16; O.J. de Jong, *Nederlandse kerkgeschiedenis*, Nijkerk 1972, p. 223 v, noot 4; Geyl, *Geschiedenis van de Nederlandse stam*, III, p. 651.
- 9 Jonathan I. Israel, *The Dutch Republic. Its rise, greatness and fall, 1477-1906*, Oxford 1995, p. 372-373; Olaf Mörke, *Konfessionalisierung als politisch-soziales Strukturprinzip? Das Verhältnis von Religion und Staatsbildung in der Republik der Vereinigten Niederlanden im 16. und 17. Jahrhundert*, Tijdschrift voor sociale geschiedenis 16 (1990), p. 31-60, aldaar p. 33-36.
- 10 H.A.Enno van Gelder, *Vrijheid en onvrijheid in de Republiek: geschiedenis der vrijheid van drukpers en godsdienst van 1572 tot 1798*, Haarlem 1947, p. 49.
- 11 Idem, p. 51 met verwijzing naar R.C. Bakhuizen van den Brink, *Cartons voor de geschiedenis van den Nederlandschen Vrijheidsoorlog*, 3^e druk, 's-Gravenhage 1891-1898, II, p. 205.
- 12 Enno van Gelder, *Vrijheid en onvrijheid* p.54; R.B. Evenhuis, *Ook dat was Amsterdam*, 5 delen, Amsterdam 1966-1978, II, p. 199.
- 13 *Apologie ofte verantwoordinghe des doerluchtighen. vorsts ende heeren, Wilhelms. prince van Orangien, enz. Teghen den ban ofte edict by forme van proscriptie ghepubliceert by den coningh van Spaegnien teghen den voorsz. heere: waer wt sal blijcken hoedanigh dat sijn de lasteringhen ende valsche beschuldiginghen in den voorsz. ban begrepen. Ghepresenteert aen myne heeren de Generaale Staeten van de Nederlanden*, Leiden 1581. Zie voor modern Nederlandse tekst en toelichting: A. Alberts en J. E. Verlaan, *Apologie of verantwoording van de prins van Oranje 1581 gevolgd door het Plakkaat van verlating*, Nieuwkoop 1980.

priesters zich aan hun eed van trouw aan de paus hielden. Die eed was verdacht, omdat paus Gregorius XII in 1579 elke hulp aan de opstandelingen had verboden op straffe van excommunicatie.¹⁴ Om het verbod tegen katholieke samenkomsten kracht bij te zetten vaardigden de Staten van Holland op 20 december 1581 een plakkaat uit met strafbedreigingen tegen de ‘pauselijke exercitien’.¹⁵ Dit plakkaat wordt wel aangemerkt als principieel, omdat de latere plakkatens daarvan slechts een uitbreiding of herhaling zijn geweest. De andere gewesten volgden Holland, evenals de Generaliteitslanden.¹⁶ Politieke gebeurtenissen, zoals het overlopen van de Groningse katholieke stadhouder, de graaf van Rennenberg, naar de Spaanse zijde in 1580 en de aanslag op prins Willem I in 1584, hebben de verboden in de hand gewerkt.¹⁷ In de strijd tegen Spanje wenste men eenheid en trouw, zoals deze het best tot uitdrukking kwam in de band tussen de staat en de gereformeerde religie. Het toelaten van andere gezindheden zou de gewenste saamhorigheid doen verdwijnen.¹⁸

Toch waren het niet uitsluitend de politieke argumenten die leidden tot het verbod van samenkomsten van niet-gereformeerden. Het feit dat de plakkatens na het einde van de Tachtigjarige Oorlog in 1648 niet werden ingetrokken,¹⁹ duidt op nog een ander motief van de calvinistische leiders. Naar de opvatting van Calvijn, die op dit punt niet verschilde met die van de rooms-katholieke, kon er namelijk slechts één kerk bestaan:

*daarom wordt de kerk genoemd Katholiek of Algemeen omdat men geen twee of drie Kerken kan verzinnen zonder Christus te delen, hetgeen onmogelijk is.*²⁰

Die ene ware kerk was na verloop van de tijd voor de Staten van de gewesten de Gereformeerde Kerk.²¹ Andere kerken konden en mochten eigenlijk niet bestaan

14 Anton van der Lem, *Tolerantie. Het gedoogbeleid in de zestiende eeuw*, in W. van Noort en R. Wiche, *Nederland als voorbeeldige natie*, Hilversum 2006, p. 33.

15 Enno van Gelder, *Vrijheid en onvrijheid*, p. 91-92 met de tekst van het plakkaat.

16 Groningen volgde pas in 1594 met het Tractaat van reductie, dat in artikel VI bepaalde ‘dat binnen der stadt Groeninghen ende landen gheen ander religie geëxerceerd zal worden dan de Gereformeerde religie, zulcx als die jegenwoordelick in de geüniformeerde provincien openbaarlick geëxerceerd wort; Een uitzondering vormden Maastricht, als gevolg van het delen van de soevereiniteit met de prinsbisschop van Luik, alsmede Venlo en Roermond. In deze plaatsen werden aan de uitoefening van het katholieke geloof geen beperkingen opgelegd.

17 A.A. van Schelven, *De opkomst van de politieke tolerantie in de 16^e eeuwse Nederlanden*, in *Uit de strijd der geesten*, van dezelfde schrijver, Amsterdam 1944, p. 69.

18 De Staten van Holland gaven in een plakkaat van 3 juli 1619 aan dat het de taak van haar was de ware gereformeerde christelijke religie, zijnde het fundament en de band van de eenheid van de Verenigde Nederlanden, en de rust in de kerk te handhaven. *Gr. placcaet-boeck* (1706) 1 263. Interessant is de uitspraak van Johan de Wit in zijn *Deductie ... uyt de Fondamenten der Regierige tot justificatie van de Acte van Seclusie* (1654): ‘Hebben de Verenigde Provinciën niet (en dan somt hij de federale politieke lichamen op, te beginnen met de Staten-Generaal). Ende werden boven al hare herten en de zielen niet verenigd ende tezamengehouden door den geestelijken ende goddelijken band van eene ende dezelfde religie.’ Zie: Geyl, *Geschiedenis van de Nederlandse stam*, III, p. 715 en uitvoeriger: *Opkomst en verval van het Noord-Nederlandse nationaliteitsbesef*, in het tijdschrift *Leiding* van juli 1931, p. 10.

19 Evenhuis, *Ook dat was Amsterdam*, III, p. 188.

20 Institutie van 1536, IV-I-2, vertaling A. Sizoo, Zoetermeer 1994.

21 De Gereformeerde Kerk droeg officieel de naam Nederduits Gereformeerde Kerk. Eerst in 1816, bij de invoering van het Algemeen Reglement door koning Willem I, kreeg ze de naam Nederlands Hervormde Kerk.

en zich in ieder geval niet op het publieke terrein manifesteren.²² Er was hoogstens sprake van gedogen, maar zeker niet van vrijheid van godsdienst. Deze exclusieve gerichtheid op een enige, heilige, algemene, kerk stond bij de aanvang van de Republiek de doorwerking van het tolerantiebeginsel vanuit de gewetensvrijheid in de weg.²³

Toch waren er van meet af aan ook personen van onverdacht gereformeerde overtuiging, zoals de hoogleraar Franciscus Junius,²⁴ de hofpredikant Pierre Villiers en Jean Taffin,²⁵ die met prins Willem I voor politieke tolerantie voor de rooms-katholieken hebben gepleit.²⁶ Dat blijkt uit het verzoekschrift van een aantal gereformeerden aan Aartshertog Matthias en de Staten-Generaal in juni 1578.²⁷ Ook de zogenaamde Emders Verklaring,²⁸ een advies aan graaf Jan van Nassau over de situatie in het nog overwegend katholieke Gelre, pleitte voor het naast elkaar bestaan van de katholieke en gereformeerde erediensten, omdat de overheid haar ambt niet heeft gekregen om onderdanen te onderdrukken, maar om hen door predikatie van het Evangelie tot het ware geloof te brengen. Als men de katholieke erediensten zou verbieden, zou dat volgens hen tot grote schade voor de Republiek zijn. Het zou leiden tot verachting van God, minachting van de godsdienst, atheïsme en ten slotte tot schending van de goddelijke en menselijke rechten. Deze contrastemmen bleken echter niet opgewassen tegen compromisloze calvinisten, zoals de Gentse predikant Petrus Dathenus (1531-1588), die de wind in de zeilen kregen doordat enkele katholieken minder betrouwbare bondgenoten tegen Spanje bleken.²⁹

Ook religieus humanistische pleidooien voor tolerantie voor dissenters vonden weinig gehoor. Al ver voor de opstand had Desiderius Erasmus (1469-1536) godsdienstige tolerantie verdedigd vanuit de gedachte dat men de verscheidenheid van geloofsvoorstellingen met respect moest bejegenen. Daarbij ging het Erasmus minder om de vrijheid voor het individu (vrijheid voor joden wees hij zelfs af) dan om de vrijheid van wetenschap en ideeën. Hij streefde vooral naar vrede en een-

22 Dit was in overeenstemming met artikel 36 van de Nederlandse Geloofsbelijdenis, waar het tot de taak van de overheid wordt gerekend alle afgoderij en valse godsdienst te weren en uit te roeien. Deze zinsnede is in 1905 op instigatie van Abraham Kuiper geschrapt. Zie: C. Vonk, *De voorzeide leer*, IIIb, Barendrecht 1956, p. 657-660 over de 'Vergissing van Utrecht'. De Nederlandse Geloofsbelijdenis was nog voor de stichting van de Republiek door de gereformeerde synode van Emden in 1571 als kerkelijk belijdenisgeschrift aanvaard.

23 Van der Zwaag, *Onverkort of gekortwiekt*, p. 95.

24 Franciscus Junius (1545-1602) was vanaf 1592 hoogleraar te Leiden. Zie over zijn visie op tolerantie: Enno van Gelder, *Vrijheid en onvrijheid*, p. 214-216 en Van der Zwaag, *Onverkort of gekortwiekt*, p. 167.

25 Enno van Gelder, *Vrijheid en onvrijheid*, p. 137.

26 Van Schelven onderscheidt een politieke en een dogmatische tolerantie. De eerste kent de verschillende godsdiensten in één staat dezelfde rechten toe en de tweede gaat ervan uit dat elke geloofs-overtuiging evenveel of even weinig waard is (indifferentisme). Zie: *Uit de strijd der geesten*, p. 9.

27 Enno van Gelder, *Vrijheid en onvrijheid*, p. 120.

28 Enno van Gelder, *Vrijheid en onvrijheid*, p. 136-137; Van Schelven, *Uit de Strijd der geesten*, p. 58 e.v. meent dat het hier gaat om de adviezen van graaf Jan Villiers, Marnix en Taffin, die ten onrechte onder de titel van Epistola Emdensium zijn gepubliceerd.

29 Zie over het conflict tussen W. van Oranje en Dathenus: Van der Zwaag, *Onverkort of gekortwiekt*, p. 174 e.v.

heid van de christenheid en keurde geweld in geloofszaken af. Het moderne tolerantiebeprijp (vrijheid voor de enkeling) was bij Erasmus daarom nog niet aanwezig. Min of meer in zijn voetspoor bepleitte Dirck Volkertsz. Coornhert (1522-1590) in zijn vele geschriften niet alleen de vrijheid van geweten, maar ook de vrijheid 'int exerceren van [...] zijn religie.'³⁰ Naar zijn mening kon en mocht de overheid niet oordelen over kettters, want alleen God is de kenner der harten en alleen hij heerst over het geweten. De overheid kan nu eenmaal niet beoordelen wat de ware religie is. Wel was hij van oordeel dat de overheid zich met het bestuur van de kerk mocht inlaten en niet andersom, want dan zou er een nieuw pausdom ontstaan. De calvinistische theologen bestreden Coornhert. Vooral tegen zijn uitgangspunt, de vrijheid van geweten, hadden zij bezwaar, omdat zij niet van een ongenormeerd geweten wilden weten. Het geweten diende volgens hen te worden getoetst en onderworpen te zijn aan de Heilige Schrift.³¹ Niet dat de calvinisten kettters wilden doden of de inquisitie weer wensten in te voeren, maar openbare uitoefening van afgodische denkbeelden was naar hun oordeel zowel voor de kerk als voor de staat schadelijk.³² Dat de ideeën van Erasmus en Coornhert weinig gehoor vonden bij de calvinistische leiders had overigens niet alleen te maken met hun theologische uitgangspunten, maar ook met hun niet altijd duidelijke opstelling in een tijd van scherpe godsdienstige en politieke tegenstellingen. Zij hadden een voorkeur voor een middenpositie en wilden eigenlijk niet met de Rooms-Katholieke Kerk breken. Toch zijn hun opvattingen over godsdienstige verdraagzaamheid op de langere termijn wel van invloed geweest. Regenten als P.C. Hooft en Hugo de Groot hebben zich daardoor laten inspireren.

2.3 De gedoogden

Het verbod voor de niet-gereformeerden om erediensten te houden hield in dat zij in een gedoogsituatie terecht kwamen. Zij mochten hun geloof hebben, maar het samenkomen om hun geloof te belijden was hun ontzegd. In de praktijk pakte het echter allemaal wat anders uit. Daarvoor zijn verschillende redenen aan te voeren. Allereerst maakte de verbrokkelde staatkundige situatie dat er zowel tussen de gewesten, als ook tussen de steden, dorpen en (ambachts)heerlijkheden verschillende regelingen bestonden. In de tweede plaats waren de overheden doorgaans tolerant ten aanzien van de erediensten van de dissenters, omdat bij hen de handhaving van openbare orde en rust op de voorgrond stond. Een derde reden vormde het feit, zoals Van Deursen schrijft, dat een actief vervolgingsbeleid zou hebben

³⁰ Deel II, p. 34c van *I, II & III van Dierryck Volckertsz. Coornberts Wercken, waer van eenige noyt voor dezen gedruet zyn*, Amsterdam 1630-1633.

³¹ Jacobus Trigland (1583-1654) schreef dat de ware vrijheid van geweten en de vrije oefening van de religie niets anders is dan de beoefening van de ware religie, want de vrijheid is verankerd in Gods Woord. J. Trigland, *Kerkelijke Geschiedenissen*, Leiden 1750, p. 158. Geciteerd via Van der Zwaag, *Onverkort of gekortwiekt*, p. 233.

³² Zie over de ideeën van Coornhert en hun bestrijding: Van der Zwaag, *Onverkort of gekortwiekt*, p. 233-240.

geleid tot mislukking of massamoord en waarschijnlijk tot beide.³³

De bestuurders beschouwden deze tolerantie niet als van absolute, maar meer van praktische en instrumentele waarde. Het gevolg was dat zelfs de meest strenge plakkaten van meet af aan zeer slecht zijn nagekomen, zoals valt af te leiden uit berichten van katholieke kant, herhaalde klachten van gereformeerde synodes³⁴ en brieven van de Staten aan nalatige steden.³⁵ Voor de katholieken was er daarom al in de 17de eeuw veel mogelijk, zij het vaak tegen betaling.³⁶ Zo konden ze in de praktijk op veel plaatsen ongestoord en in eigen gebouwen hun erediensten belegen, mits ze dat maar niet opzichtig deden.³⁷ Uiteraard trad een overheid wel eens op, maar dat gebeurde meer incidenteel dan stelselmatig.³⁸ Ook konden de geestelijken hun pastoraat uitoefenen. En als er al eens geestelijken werden uitgewezen, had dat meestal een bijzondere reden, bijvoorbeeld omdat ze buitenlander waren of pogingen deden de bisschoppelijke hiërarchie te herstellen.³⁹ Vanaf 1650 genoten de katholieken evenals de protestantse dissenters zelfs een semi-officiële status. In de resolutie van de Staten-Generaal van 27 januari 1650 werden zij genoemd 'de secten en gesinthen, die gesecludeert zijn van de publicque protectie ende alleen werden geconniveert [oogluikend toegelaten]. Zij allen behoren zich in alle stilte te gedragen met bepalinge tegen alle excessen ... en dat oock deselve op geen andere plaetsen meer als daer die jegenwoordich zijn, voortaan sullen worden gepermitteert.'⁴⁰

33 A.Th. van Deursen, *Mensen van klein vermogen. Het kopersgeld in de Gouden Eeuw*, Amsterdam 1992, p. 259.

34 Enno van Gelder, *Vrijheid en onvrijheid*, p. 92,94; T.M. Hofman, *Eenich Achterdencken. Spanning tussen kerk en staat in het gewest Holland tussen 1570-1620*, diss., Heerenveen 1997, hoofdstuk 6, p. 289 e.v.

35 Enno van Gelder, *Vrijheid en onvrijheid*, p. 95.

36 Zo in Haarlem, zie: Joke Spaans, *Haarlem na de Reformatie. Stedelijke cultuur en kerkelijk leven, 1577-1620*. Den Haag 1989, p. 74-82, 91-97. L.J. Rogier meldt in zijn *Geschiedenis van het katholicisme*, Amsterdam 1945/46, deel 2, p. 38 dat de priesters met medeweten van de magistraat hun functies uitoefenden. Zie over Haarlem verder: Willem Jansz. Verwer, *Memoriaelbouck. Dagboek van gebeurtenissen te Haarlem van 1572-1581*, Ed. J.J. Temminck, Haarlem 1973, p. 216-218.

37 Uit een memorandum van de gereformeerde kerkenraad van Amsterdam in 1656 blijkt dat daar 62 rooms-katholieke vergaderplaatsen en veel roomse scholen waren; Evenhuis, *Ook dat was Amsterdam*, II, p. 203.

38 Zo moest bijvoorbeeld Philippus Rovenius (1573-1651), de apostolisch vicaris van de Hollandse zending zich voortdurend schuilhouden voor de justitie en werden hem zelfs strafprocessen aangedaan; zie daarover M.L. Hewett, J. Hallebeek, *The Prelate, the Praetor and the Professor: Antonius Matthaeus II and the "Crimen laesae majestatis" (Utrecht 1639-1640)*, in *Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis* 66 (1998), p. 115-150. Het laatst bekende geval van lastig vallen dateert van 1694. Toen werd in Zijdedwind bij Oude Niedorp een eredienst verstoord die door 300 mensen werd bijgewoond. De kerkgangers kregen ieder een boete van f 5, de pastoor f 200 en de eigenaar van het pand f 300. Evenhuis, *Ook dat was Amsterdam*, II, p. 188; J.J. Poelhekke, *Het geval Zijdedwind*, in *Mededelingen der K.N.A.W., N.R.*, Deel 27, 1964, p. 339-424.

39 Zo werd in 1602 de vicaris-generaal van het 'bisdom Haarlem' Albertus Eggius gevangen genomen, omdat men vreesde dat de katholieken bezig waren de pauselijke hiërarchie te herstellen. Hij werd na enige tijd gevangen te hebben gezeten verbannen. Zie: Evenhuis, *Ook dat was Amsterdam*, II, p. 188.

40 Nic. Wiltens, P. Scheltus en J.W. te Water, *Kerkelijk plakaat-boek, behelzende de plakaten, ordonnantiën, ende resolutiën, over de kerkelyke zaken*, 's-Gravenhage 1722-1807, I, 6. en G. Nauta, *Compendium der kerkelijke wetten van Vriesland, geëxtraheerd uit 's lands en synodale resolutiën*, Leeuwarden 1771, p. 109.

In sterkere mate gold die toegenomen vrijheid voor de erediensden van de protestantse dissenters, die eveneens onder de verbodsbepalingen vielen. De luthers, wier samenkomsten aanvankelijk om politieke redenen streng verboden waren, kregen omstreeks 1600 zelfs van de Staten van Holland hulp, toen deze de Amsterdamse overheid gelastten hun samenkomsten in een pakhuis ongemoeid te laten.⁴¹ Belangrijker was dat de Staten-Generaal bij resolutie van 11 juli 1606 de stadbesturen verzochten de luthers en te ontzien met het oog op de Duitse vorsten ‘die in deser landen gemeene saecke toegedaen zijn.’⁴² Weliswaar werden de Amsterdamse bijeenkomsten als gevolg van onderlinge ruzies wel eens verboden en zijn er ook enkele groepen het land uitgezet, maar daarna mochten ze toch weer vergaderen. Anders dan de overige dissenters, zoals doopsgezinden, remonstranten en katholieken, hoefden luthers geen schuilkerken te bouwen. Al in 1633 hadden ze in Amsterdam een eigen kerkgebouw aan het Spui, zij het onder de beperking dat zij geen toren mochten bouwen.⁴³ Overigens hebben de luthers dat verbod bij de bouw in 1671 van de werkelijk majestueuze koepel van de Ronde Lutherse Kerk schitterend omzeild.

Ook de doopsgezinden of mennonieten werden tolerant behandeld. Zij waren vanwege hun vele martelaren zeer anti-Spaans. Dat ze soms scheef werden aangekeken, hing samen met hun radicale verleden, toen sommigen met geweld hadden geprobeerd een heilstaat te vestigen in het Duitse Münster. Maar onder leiding van Menno Simonsz (1496-1561) waren ze overgegaan tot een uiterst vreedzaam en ingetogen geloofsleven. Ook hierin waren ze radicaal. Ze zwoeren de wapens af, weigerden de eed af te leggen en begeerden geen overheidsfuncties.⁴⁴ Die radicaliteit deed de wenkbrauwen van de politici wel eens fronsen, maar toch werd de stille doopsgezinden voor hun bijeenkomsten eigenlijk weinig in de weg gelegd.⁴⁵ Alleen in het begin van de 17de eeuw heeft nog wel eens iemand een boete gekregen voor het beschikbaar stellen van een ruimte voor een samenkomst.⁴⁶ In Friesland, waar de doopsgezinden talrijk waren, ondervonden ze een enkele maal problemen bij de bouw van hun ‘vermaningen’, zoals hun kerkgebouwen werden genoemd.⁴⁷ Meestal gebeurde dat na protesten van gereformeerde kerkenraden of synodes, die nog altijd argwanend keken naar de in hun ogen dwalende broeders. Opmerkelijk is dat die protesten in Groningen nog in 1601 leidden tot een plakkaat met strenge straffen op het bezoeken van doperse vergaderingen.⁴⁸ Veel effect had dat plakkaat echter niet,

41 Vermoedelijk heeft hier ook een interventie van de Deense koning een rol gespeeld. Evenhuis, *Ook dat was Amsterdam*, II 218.

42 Enno van Gelder, *Vrijheid en onvrijheid*, p. 100.

43 Zie hierover uitvoeriger: Evenhuis, *Ook dat was Amsterdam* II, p. 220-221.

44 Menno Simonsz (1496-1561) heeft vooral in Friesland gemeenten gesticht. Zijn volgelingen noemen zich tot op de dag van vandaag ‘mennonieten’. Zie het hoofdstuk ‘Menno Simons’ in S. Zijlstra, *Om de ware gemeente en de oude gronden, Geschiedenis van de dopersen in de Nederlanden 1531-1675*, Haarlem/Leeuwarden 2000, p. 170-196.

45 Enno van Gelder, *Vrijheid en onvrijheid*, p. 101.

46 Zo werd een smid in Arnhem beboet, omdat hij zijn huis aan doopsgezinden ter beschikking had gesteld en er tijdens de dienst ook een huwelijk voltrokken was. Zijlstra, *Om de ware gemeente*, p. 348.

47 In 1631 kregen doopsgezinde bouwers in Leeuwarden een boete, Zijlstra, *Om de ware gemeente*, p. 363.

48 Zijlstra, *Om de ware gemeente*, p. 346.

want de Staten-Generaal bepaalden in 1607 naar aanleiding van een rekest van enkele doopsgezinden uit de Ommelanden, dat daar niet harder mocht worden opgetreden dan elders.⁴⁹ Als spoedig legden de gereformeerden zich dan ook bij de situatie neer. De bronnen melden een vrijwel gelijkberechtiging van de doopsgezinden, niet in het minst uit economische motieven omdat ze in de ogen van de bestuurders vreedzaam en ijverig waren ‘veel winnende en weinig verterende,’ waardoor ze in tijden van nood het land met grote sommen gelds hielpen, zoals de Franeker hoogleraar rechten Ulrik Huber schreef.⁵⁰

De remonstranten hebben het alleen de eerste jaren na de synode van Dordrecht moeilijk gehad. Vergaderen mochten ze toen niet meer. De overheid trad streng op, vooral in 1623 toen de zonen van Van Oldenbarnevelt een aanslag op de prins hadden beraamd, waarbij een remonstrantse predikant betrokken zou zijn. Verschillende predikanten werden gevangen gezet, een enkele kwam zelfs op de pijnbank. Anderen wisten te ontsnappen.⁵¹ Opgemerkt moet echter worden dat deze vervolgingen niet zozeer uit godsdienstige als wel uit politieke overwegingen plaatsvonden. Het enige doel van de remonstranten was, zo schreven de Gecommitteerde Raden van Holland, is ‘haer te opposeren tegens de wettelicke autoriteyt van de lande.’⁵² Van Deursen⁵³ meent dan ook dat het regeringsoptreden tegen de remonstranten niet voortkwam uit godsdienstige onverdraagzaamheid, maar zoals het Hof van Holland overwoog, ‘de wijle het niet is een stuck van religie, maer purte seditie ende oproer.’⁵⁴ Deze opvatting is echter te absoluut, daar nog lang na 1619 incidenteel remonstrantse bijeenkomsten zijn verhinderd en remonstranten werden beboet.⁵⁵ Incidenteel, want ongeveer vanaf 1625 konden de remonstranten in de meeste plaatsen al weer vergaderen. En in 1630 hadden zij in het contraremonstrantse Amsterdam hun eigen kerkgebouw, zij het nog een schuilkerk die door de ervoor liggende huizen aan het oog was onttrokken.⁵⁶

De joden, die zich vanaf 1590 aanvankelijk vooral in Holland vestigden, hebben van meet af aan een tamelijk grote vrijheid van eredienst gekend.⁵⁷ In steden als

49 Zijlstra, *Om de ware gemeente*, p. 347.

50 U. Huber, *Heedendaegse Rechts-geleertheit, als in Frieslandt gebruikelyk*, Rotterdam 1742, I, IV, § 49, geciteerd via Zijlstra, *Om de ware gemeente*, p. 373.

51 Evenhuis, *Ook dat was Amsterdam*, I, p. 254; Van Deursen, *Bavianen en slijkgeuzen*, p. 355-358.

52 R. A. Holland 1384, f. 283, 29 augustus 1623, geciteerd via A. Th. van Deursen, *Bavianen en Slijkgeuzen*, p. 356.

53 Van Deursen, *Bavianen en Slijkgeuzen*, p. 346 e.v.

54 R.A., Hof 386, f. 143, 2 augustus 1619, geciteerd via *Bavianen en Slijkgeuzen*, p. 357.

55 In 1640 werd de remonstrantse kerk in Haarlem dichtgetimmerd, terwijl in datzelfde jaar ds. Bystorius in Leiden werd gearresteerd en G. Vorstius werd gebannen. Nog in 1666 vaardigde Leiden een streng verbod tegen remonstrantse bijeenkomsten uit. In 1648 werd in Kampen de zoon van prof. Curcellaeus gearresteerd, beboet en verbannen, en in 1674 liet de Kampense magistraat de kerkbanken uit de remonstrantse kerk weghalen. Zie: H.A. Enno van Gelder, *Getemperde vrijheid, een verhandeling over de verhouding van Kerk en Staat in de Republiek der verenigde Nederlanden en de vrijheid van meningsuiting in zake godsdienst, drukpers en onderwijs, gedurende de 17^e eeuw*, Groningen 1972, p. 90-91.

56 In 1959 werd het gebouw, nu Keizersgracht 100, verkocht. Daarna diende het als repetitiegebouw van de Nederlandse opera. Evenhuis, *Ook dat was Amsterdam*, II, p. 181.

57 Van belang is dat de Staten van Holland en West-Friesland in 1619 hadden bepaald dat iedere stad zelf maar moest uitmaken welke regeling voor de joden zou gelden. Jozeph Michman e.a., *Pinkas. Geschiedenis van de joodse gemeenschap in Nederland*, Amsterdam/Antwerpen 1999, p. 16-23.

Haarlem en Amsterdam genoten ze veel faciliteiten. Vanaf omstreeks 1615 gedroeg het Amsterdamse gemeentebestuur zich zelfs alsof de joden volle vrijheid van eredienst hadden.⁵⁸ Al in 1639 bouwden de Sefardim (Portugese joden) aan de Houtgracht⁵⁹ voor het eerst een synagoge die vanaf de straat duidelijk zichtbaar was, waarmee een einde kwam aan de periode van onzichtbare huissynagogen. In de tweede helft van de 17de eeuw werd het de joden zelfs toegestaan synagogen te bouwen op markante plaatsen, en dat terwijl het in die tijd de katholieken nog verboden was kerken te bouwen die vanaf de straat als zodanig herkenbaar waren. Evenhuis en anderen noemen de vrijheid die de joden hier genoten groot.⁶⁰ Hierbij moet echter worden bedacht dat hij op de Amsterdamse situatie duidt, en dat de vrijheid van eredienst in andere plaatsen, zoals Utrecht minder was.⁶¹ Maar ook al konden de joden zich religieus relatief goed manifesteren, van kleine discriminatie, ook van overheidszijde, was periodiek wel sprake.⁶²

2.4 De onvrijheid van de publieke kerk

Over de vrijheid van kerkorganisatie heersten in calvinistische kring ambivalente opvattingen. Enerzijds kwam men op voor de eigen verantwoordelijkheid van de kerk tegenover de overheden, maar anderzijds meende men in navolging van Calvin dat de overheden functioneerden als *voedsterheeren, opperste Bouwmeesters naest God van de Kerk Godes, en oefende de overheid dat hoogheidsrecht daarom over de kerk uit.*⁶³

De zorg voor de kerk was in die visie dus een deel van de staatstaak. Men sprak dan ook graag van de kerk 'bij publicque autoriteit aangenomen.'⁶⁴ Dit veronderstelde actief beleid van de overheid op het terrein van de religie en correspondeerde met artikel 36 van de Nederlandse Geloofsbelijdenis van 1561, die door de gereformeerden als kerkelijk belijdenisgeschrift was aanvaard.⁶⁵ Hierin

⁵⁸ J.C.H. Blom, R.G. Fuks-Mansfeld en I. Schöffers (red.), *Geschiedenis van de joden in Nederland*, Amsterdam 1995, p. 77, 79-80.

⁵⁹ Het huidige Waterlooplein.

⁶⁰ De gunstige situatie voor de joden blijkt onder meer uit de autonomie die ze in Amsterdam kenden. Ze waren geen accijns verschuldigd voor giften aan hun armen, hadden vrijstelling van dienst in het leger, hoefden niet op zaterdag voor de rechtbank te verschijnen, kenden een eigen eedformule en mochten zelf huwelijken sluiten. Evenhuis, *Ook dat was Amsterdam*, III, p. 79. Jozeph Michman e.a., *Pinkas*, p. 22.

⁶¹ Ernestine van der Wall, *Geen natie van atheïsten, Pieter Paulus (1753-1796) over godsdienst en mensenrechten*, in het Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde, 1996, p. 49. Ook de stad Groningen heeft voor de joden een relatief grote godsdienstvrijheid gekend, zij het later dan Amsterdam. Zie daarover: E. Schut, *De joodsche gemeenschap in de stad Groningen 1689-1796, Assen 1995*, p. 175 (Besluit).

⁶² Evenhuis, *Ook dat was Amsterdam, Baarn 1974*, IV, p.272-279.

⁶³ Naar analogie van Jesaja 49:23. Zie: de Institutie van 1536 IV-XX-5 en ook: Enno van Gelder, *Vrijheid en onvrijheid*, p. 241.

⁶⁴ Den Ouden, *Kerk onder patriottenbewind*, p. 28.

⁶⁵ De Nederlandse Geloofsbelijdenis is opgesteld door Guido de Brès, calvinistisch predikant in onder meer Doornik (1522-1567, gestorven als martelaar). De Geloofsbelijdenis sloot aan bij de belijdenis van de Franse kerken, die in 1559 te Parijs was vastgesteld, en was sterk beïnvloed door het gedach-

werd van de overheid gezegd dat haar ambt niet beperkt is tot het waken over de burgerlijke regering en de politie, ‘maar oock over de Kerckelijcke saecken.’⁶⁶ De kerk vroeg dus van de overheid haar te beschermen en haar optreden te bevorderen ter wille van het rijk van Christus. Uiteraard bedoelde ze daarmee niet dat de staat over de kerk zou heersen, maar staatsbemoeyenis was toch wel het ongewilde gevolg van het gewenste beschermheerschap. Ook werd daarmee de verhouding tussen kerk en staat diffuus.

Het zijn van publieke kerk betekende in de praktijk dat de Staten en de andere overheden de traktementen van de predikanten, de kosters, de schoolmeesters, het onderhoud van de kerkgebouwen en de kosten van vergaderingen van de kerk betaalden. Dit bracht mee dat de contacten tussen de overheid en de gereformeerde kerken in belangrijke mate van financiële aard waren. Doorgaans leverde dat weinig problemen op. Niet in het minst omdat overheidsfunctionarissen vaak tegelijkertijd de functie van ouderling vervulden.⁶⁷ Van haar kant zorgde de kerk voor openbare, voor ieder toegankelijke erediensten, voor door de overheid voorgeschreven dankdiensten en dergelijke. Zij had als enige het recht om huwelijken te sluiten.⁶⁸ Doordat zij ook elk kind dat haar werd aangeboden liet dopen⁶⁹ en de begraafplaatsen, die zich meestal in het kerkgebouw bevonden, beheerde, hield ze in feite de burgerlijke stand bij. Ook de publieke aankondigingen die in de kerkgebouwen werden gedaan, deden de kerk nog al eens op een dependance van het stadhuis lijken.

Het belangrijkste voorrecht van de publieke kerk was misschien wel dat in principe alleen haar lidmaten een overheidsambt mochten bekleden, zo meent Van der Wall.⁷⁰ Uit onderzoek blijkt echter dat er in de eerste decennia van de opstand nog tamelijk veel overheidsfuncties door katholieken werden bekleed, en dat in die tijd van een formeel verbod nog geen sprake was.⁷¹ Eerst op de Grote Vergadering in 1651 werd door de Staten-Generaal bepaald, dat het overheidsambt alleen voor de gereformeerden open stond. Vanwege de nauwe personele banden die in de loop van de tijd tussen de publieke kerk en de verschillende overheden ontstonden en haar bevoorrechting, leek haar positie zelfs op die van een staatskerk. Ze

tegoed van Calvijn . Zie: Van der Zwaag, *Onverkort of gekortwiekt*, p. 113.

66 Over wat die kerkelijke zaken inhielden is in de loop van de tijd veel te doen geweest. Zie uitgebreid: Vonk, *De voorzeide leer*, IIIb, p. 549 e.v.

67 Den Ouden, *Kerk onder patriottenbewind*, p. 30.

68 De Staten van Holland besloten op 1 april 1580 dat men een huwelijk òf in de Gereformeerde Kerk òf op het stadhuis moest laten voltrekken. Na 1606 was het mogelijk een in een andere kerk gesloten huwelijk te laten inschrijven. In de praktijk erkenden sommige steden al spoedig een in een doopsgezinde gemeente gesloten huwelijk, en later ook die van andere kerkgemeenschappen. Zie: Enno van Gelder, *Vrijheid en onvrijheid*, p. 85-86.

69 W. Frijhoff en M. Spies, *1650 Bevochten eenheid*, Den Haag 1999, p. 355.

70 Van der Wall, *Geen natie van atheïsten*, p. 46.

71 Midden in de 17^e eeuw kregen de Staten van Holland nog een lijst voorgelegd van 650 roomse baljuwen, drossaerts, schouten, secretarissen, burgemeesters, heemraden en armvoogden in hun gewest. Soms hadden ze als ambachtsheer zelfs een stem in de beroeping van gereformeerde predikanten. L. Praamsma, *De Kerk van alle tijden*, Franeker 1989, deel III, p. 363. Voor het ‘streng’ gereformeerde Friesland kwam er eerst in 1647 een plakkaat om katholieken uit te sluiten van de landdagen en overheidsfuncties. Zie: Enno van Gelder, *Vrijheid en onvrijheid*, p. 152 en 149.

was dat strikt genomen echter niet, omdat de kerk formeel niet aan de staat was onderworpen. Bovendien werden de dissenters en hun samenkomsten gedoogd en viel de kerkelijke gemeenschap niet samen met de burgerlijke.⁷²

Tegenover de voordelen van het zijn van publieke kerk stond het grote nadeel van grote bemoeienis van de overheden met kerkelijke zaken. Illustratief daarvoor is het optreden van de Staten van Holland tijdens het Twaalfjarig Bestand (1609-1621) met betrekking tot het leergeschil over de predestinatie.⁷³ Aanleiding daarvoor was de remonstrantie⁷⁴ van 14 januari 1610 die de Haagse predikant Johannes Wtenbogaert⁷⁵ met 43 collega-predikanten bij de Staten had ingediend. Naast een pleidooi voor tolerantie bevatte deze een uiteenzetting in vijf artikelen over de predestinatie, zoals die door de een jaar daarvoor overleden Leidse hoogleraar Jacobus Arminius (1560-1609) was geleerd.⁷⁶ In reactie daarop dienden hun tegenstanders een jaar later een contraremonstrantie bij de Staten in. Opmerkelijk is dat de Staten zich de rol van arbiter in kerkelijke zaken graag lieten aanleunen en dat beide partijen dat aanvaardden. De Staten, die in meerderheid de opinie van de remonstranten deelden en rust wensten, verboden daarop om voortaan iets te schrijven over het ambt van de overheid in kerkelijke zaken en over de predestinatieleer. Maar anders dan verwacht, deed dit de onrust niet bedaren, want de contraremonstranten voelden zich de mond gesnoerd. De onrust nam zelfs internationale proporties aan naar aanleiding van de benoeming van de omstreden arminiaan Conradus Vorstius in 1611 tot hoogleraar en opvolger van Arminius in Leiden.⁷⁷ De theologisch geïnteresseerde Engelse koning Jacobus I, die enkele werken van Vorstius had gelezen en daarin socinianisme⁷⁸ en pelagiaanse⁷⁹ opvattingen had opgemerkt, achtte die benoeming onjuist. Hij schreef

72 Van der Wall, *Geen natie van atheïsten*, p. 46.

73 Van der Zwaag, *Onverkort of gekortwiekt*, p. 210.

74 Letterlijk: betoegschrift, bezwaarschrift of apologie, destijds ook verzoekschrift. Voor de tekst zie: H.Y. Groenewegen, *De Remonstrantie op haren driehonderdste gedenkdag: XIV Januari 1610-1910 in den oorspronkelijken vorm uitgegeven, afgebeeld en toegelicht*, Leiden 1910 en G.J. Heering en H.Y. Groenewegen, *De Remonstranten: gedenkboek bij het 300-jarig bestaan der Remonstrantsche Broederschap*, Leiden 1919.

75 Johannes Wtenbogaert (1557-1644) was onder meer hofpredikant van prins Maurits. Zie meer over hem in: H.C. Rogge, *Johannes Wtenbogaert en zijn tijd*, 3 delen, Amsterdam 1874-1876.

76 Arminius achtte de vrije wil en de eigen verantwoordelijkheid van de mens beslissend voor zijn eeuwige zaligheid. Zijn tegenstanders, de contraremonstranten, achtten deze visie in strijd met de Heilige Schrift en leerden in navolging van Calvijn dat Gods soevereine wil beslissend is voor die zaligheid, hoewel de mens verantwoordelijk blijft voor zijn daden. De leer van Arminius zou naar zijn eigen woorden kunnen worden samengevat als: 'Ik wacht mij voor twee dingen, die beide aanleiding tot misverstand kunnen geven: vooreerst dat God niet wordt voorgesteld als de oorzaak van de zonde, en ten andere, dat des menschen wil niet van zijn vrijheid beroofd wordt.' Zie: A.Th. van Deursen, *Bavianen en slijkeuzen*, Assen 1974, p. 228-229.

77 Willem Otterspeer, *Het bolwerk van de vrijheid. De Leidse universiteit, 1572-1672*, Amsterdam 2000, p. 245-248.

78 Het socinianisme is een antitrinitarische theologische stroming die haar naam ontleent aan de Poolse geleerde van Italiaanse afkomst Fausto Sozzini (1539-1604), ook wel bekend onder de naam Faustus Socinus. Het socinianisme wijst de leer van de incarnatie, de menswording van Christus, af. Zie hierover meer uitgebreid: W.J. Kühler, *Het socinianisme in Nederland*, Leiden 1912, p. 54 e.v.

79 De leer van Pelagius (ca. 400) houdt onder meer in dat de mens zonder zonde en zonder deugd en met een vrije wil is geschapen. Hij ontkende dus de erfzonde. Zij leer is sterk bestreden door Augustinus. Zie: A.D.R. Polman, *Christelijke Encyclopedie*, Kampen 1960, V. p. 417.

Hugo de Groot (1583-1645)

de Staten hierover aan. Ook droeg hij zijn ambassadeur Winwood op tegen de benoeming bij de Staten-Generaal te protesteren.⁸⁰ Hugo de Groot meende de Engelse vorst te moeten geruststellen. Toen hij begin 1613 als advocaat-generaal deel uitmaakte van een naar Engeland gezonden deputatie om daar de zaken van de Verenigde Oost-Indische Compagnie te bespreken, maakte hij van de gelegenheid gebruik om Jacobus over de godsdienstige situatie in Holland te informeren. Hij slaagde er echter niet in om diens onrust over de benoeming van Vorstius weg te nemen, en ook zijn pleidooi voor één grote tolerante kerk met een minimale belijdenis, waarbij hij sterk aan het Anglicaanse kerkmodel dacht, vond geen bijval. De koning was niet te overtuigen en zijn aartsbisschop George Abbot nog minder.⁸¹

De onrust werd er niet minder op toen de Franeker hoogleraar Sibrandus Lubbertus⁸² een 800 pagina's tellend boek tegen de benoeming van Vorstius schreef, en een afschrift daarvan met toelichting aan de aartsbisschop George Abbot stuurde. In reactie daarop publiceerde De Groot zijn befaamde *Ordinum Hollandiae ac Westfrisiae pietas*, een boek, dat zowel in een Latijnse als Franse en Hollandse uitgave het licht zag. Daarin verdedigde hij op vurige wijze de benoeming van Vorstius, het monopolie van de Staten in kerkelijke zaken en de remonstrantse leer.⁸³ De toonzetting ervan was scherp en De Groot gaf naderhand aan een vriend toe, dat hij bij het schrijven wel wat emotioneel was geweest.⁸⁴ Het boek hield inderdaad een markante positiebepaling in. Had De Groot zich daarvoor als een man van vrede in de kerk betoond, in zijn *Ordinum* stelde hij zich als een hardliner op.⁸⁵ De contra-remonstranten beschouwden deze publicatie dan ook als een oorlogsverklaring.⁸⁶

80 A.Th. Van Deursen, *Maurits van Nassou. De Winnaar die faalde*, Amsterdam 2000, p. 239.

81 Zie over deze reis: A. Hallema, *Hugo de Groot Het Delftsch orakel 1583-1645*, 2^e druk, 's-Gravenhage 1946, p. 36-39; Edwin Rabbie, *Het irenisme van Hugo de Groot, in het Jaarboek van de Maatschappij van de Nederlandse Letterkunde*, 1993, p. 59; Henk Nellen, *Hugo de Groot. Een leven in strijd om de vrede. 1583-1645*, Amsterdam 2007, 131-141 (algemeen) en p. 216 (over het voorstel van de algemene kerk).

82 Diens boek van 800 pagina's verscheen in 1613 te Franeker, onder de titel *Commentarii, ad Nonaginta novem Errores Conradi Vorstii*. Zoals de titel vermeldt zou het om 99 dwalingen gaan.

83 Edwin Rabbie, *Het Irenisme van Hugo de Groot*, p. 58; Nellen, *Hugo de Groot*, p. 148-152.

84 Edwin Rabbie, *Hugo Grotius's Ordinum pietas*, in Rhoda Schnur et al. (red.), *Acta Conventus Neo-Latini Hafniensis. Proceedings of the Eighth International Congress of Neo-Latin Studies, Copenhagen 12 August to 17 August 1991*, Binghamton, New York 1994, p. 852; Nellen, *Hugo de Groot*, p. 152.

85 Rabbie, *Hugo Grotius's Ordinum pietas*, p. 854.

86 Rabbie, *Hugo Grotius's Ordinum pietas*, p. 854.

Om de gemoederen te bedaren kwamen de Staten van Holland onder leiding van Van Oldenbarnevelt samen en publiceerden op 23 januari 1614 de *Resolutie tot vrede in de kerken*.⁸⁷ Deze mede door Hugo de Groot opgestelde resolutie,⁸⁸ die ook wel de *Tolerantie Resolutie* wordt genoemd, verklaarde beide visies op de predestinatie gelijkgerechtigd en verbood bij de examina de ‘kandidaten tot den predikdienst’ te weren op grond van hun visie hierover. Hoewel primair bedoeld om rust te scheppen, hield ze eigenlijk een leeruitspraak in, waarbij de Staten de kerkelijke en burgerlijke tolerantie verwarden. Het gevolg was dat de kerkelijke tegenstellingen politieke aangelegenheden werden en dat de vrijheid van belijden geweld werd aangedaan.

Omdat de tegenstellingen steeds meer op scherp kwamen te staan, meenden de Staten van Holland in 1615 opnieuw in te moeten grijpen met een door Hugo de Groot opgestelde resolutie, die de predikanten op straffe van afzetting verbood de predestinatie in calvinistische zin te leren.⁸⁹ Ook in Utrecht werd een soortgelijk besluit genomen.⁹⁰ Als gevolg daarvan gingen de Staten en ook veel steden er toe over contraremonstrantse predikanten te ontslaan en zelfs te verbannen. Ook vervingen de Staten magistraten, die onwillig waren de resolutie uit te voeren, door meer remonstrantsgezinde.⁹¹ De bestuurders van in meerderheid remonstrantse steden en heerlijkheden vaardigden plakkatens uit, die het meewerken aan samenkomsten van contraremonstranten verboden.⁹² De vrijheid van de contraremonstranten werd ook beperkt door intensivering van de censuur op theologische boeken. Zo kreeg een Delftse predikant van de advocaat-fiscaal De Groot een fikse reprimande omdat hij in een boek had gepleit voor het bijeenroepen van een nationale synode en gewaarschuwd tegen overheersing van de kerk door de staat.⁹³ Overal in Holland waar contraremonstranten zich tegen een remonstrantsgezinde overheid keerden, kwam het tot veroordelingen, waarbij in verschillende gevallen burgers werden beboet, of – wat verder ging – de stad werden uitgezet en zelfs ontpoorterd.⁹⁴ Veel slachtoffers stelden beroep in bij het Hof van Holland, maar de Staten van Holland namen daarop een maatregel die dergelijke beroepen onmogelijk maakte. De zaak kwam tot een climax toen de Hoge Raad de Statenmeerderheid met een deductie tot an-

87 G. Brandt, *Historie der Reformatie*, II, p. 235; Voorrede IXX van de Acta Nationale Synode Dordrecht 1618-1619, Leiden 1883-1886, 1e druk (reprint: Houten 1987).

88 Grotius schreef daarbij een commentaar van 130 pagina's. Zie daarover: H.J. van Dam, *Hugo Grotius, De imperio summarum postestatum circa sacra, critical edition with introduction, English translation and commentary*, Leiden 2001, p. 9.

89 A. Hallema, *Hugo de Groot*, 's-Gravenhage 1946, p. 42.

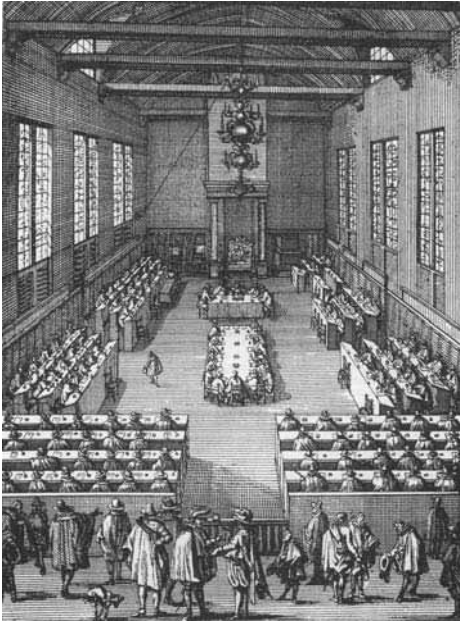
90 Enno van Gelder, *Vrijheid en onvrijheid*, p. 162-167.

91 Van Deursen, *Bavianen en slijkgeuzen*, p. 298.

92 Voor Schieland had Hugo De Groot als pensionaris van de stad Rotterdam een keur (verordening) opgesteld. Hoewel hij het plakkaat had afgeraden, werd hem later door velen verweten dat hij door zijn medewerking de wetten der verdraagzaamheid had geschonden en zich aan gewetensdwang had schuldig gemaakt. A. Hallema, *Hugo de Groot*, p. 45-46; A. Th. van Deursen, *Bavianen en Slijkgeuzen: kerk en kerkevolk ten tijde van Maurits en Oldenbarnevelt*, Assen 1974, p. 302; Van Dam, *Hugo Grotius*, p. 22 en Nellen, *Hugo de Groot*, p. 178 en 246.

93 Dit betrof ds. R. Donteclock (geb. te Yperen ca 1545), Nellen, *Hugo de Groot*, p. 129.

94 Zie over de maatregelen van de diverse overheden tegen de contraremonstranten: Van Deursen, *Bavianen en slijkgeuzen*, p. 259-260 en 268; Nellen, *Hugo de Groot*, p. 190-191.

De eerste nationale synode van de Gereformeerde Kerk werd in 1618 bijeengeroepen door de Staten Generaal.

dere gedachten wilde brengen. De Staten reageerden eenvoudig door alle uitspraken van de Raad te negeren. Daardoor ontstond bestuurlijke anarchie, waarbij het gezag van de Staten tegenover dat van de hoven stond met rechtsonzekerheid voor de bevolking als gevolg.⁹⁵

Aan deze situatie kwam een eind toen prins Maurits in 1617 openlijk de zijde van de contraremonstranten koos. Daarop riepen de Staten-Generaal een nationale synode bijeen, die de eerder genoemde vijf artikelen van de remonstranten veroordeelde. Predikanten werden vervolgens verplicht de door de synode opgestelde vijf artikelen *tegen* de remonstranten te ondertekenen. Degeenen die dat weigerden en dat waren er ongeveer 200, werden afgezet en moesten een akte van stilstand tekenen. Daarin beloofden ze niet langer als predikant te werken of het land te verlaten. Wie niet tekende werd het land uitgezet. Het effect

was dat de remonstranten zich afscheidden van de gereformeerde kerken en in 1619 in Antwerpen een nieuw kerkgenootschap stichtten, de Remonstrantse Broederschap.

De gebeurtenissen rondom de remonstrantie van 1610 en het ingrijpen van de overheid maken niet alleen duidelijk dat staat en kerk heel nauw met elkaar verbonden waren, maar ook dat de overheid zich zelfs met de leer van de kerk bemoeide en daarbij krachtadig optreden niet schuwde. De Staten van Holland zagen zich blijkens een plakkaat in 1614 'als der van Godt ghestelden Hoogen Overicheyt deser landen, wien niet min die opsicht op die eerste als op de tweede tafel der thien gheboden Godes toekomt.'⁹⁶ Hierbij moet opgemerkt worden dat het niet alleen de remonstranten maar ook hun tegenstanders, de contraremonstranten, waren die zich deze overheidsbemoeienis lieten welgevallen. Feitelijk was de publieke kerk daardoor ten koste van haar vrijheid zelfs voor haar leer onderworpen aan de overheden. Dat dit structureel was, valt ook af te leiden uit het feit dat de Staten van Holland later, in 1650, de Zuid-Hollandse synode verbood nog uitspraken te doen over de zondagsviering en de uitleg van het 4de gebod.⁹⁷ Een

⁹⁵ Nellen, *Hugo de Groot*, p. 192.

⁹⁶ Plakkaat van 24 februari 1614, ARA, St. Generaal, 12.163; Van Deursen, *Bavianen en slijkgeuzen*, p. 303.

⁹⁷ Exodus, hoofdstuk 20, de verzen 8, 9 (Statenvertaling): 'Gedenkt den sabbatdag, dat gij dien heiligt. Zes dagen zult gij arbeiden en al uw werk doen; maar de zevende dag is de sabbat des HEEREN uws Gods enz.'

verbod dat in 1658 werd herhaald.⁹⁸ Voor de overheid was rust in staat en maatschappij van primair belang en de handhaving van de ware leer werd daaraan ondergeschikt gemaakt.⁹⁹

De onvrijheid van de kerk bleek ook uit de regeling van beroeping en het ontslag van predikanten en ouderlingen. In werkelijkheid waren de overheden hiervoor zelfs eindverantwoordelijk. Ze konden hun niet welgevallige predikanten of ouderlingen weren en personen naar eigen keuze aanstellen. Vooral wanneer overheidspersonen niet gereformeerd waren, zoals bij sommige lagere overheden wel voorkwam, leverde dat problemen op.

Ook met betrekking tot haar vergaderingen was de kerk niet vrij. Alle gewesten kenden een commissaris-politiek, die op synodale en classicale vergaderingen aanwezig was. Deze had tot taak te voorkomen dat er politieke zaken werden behandeld en te zorgen dat de overheid beter in de noden van de kerken kon voorzien. Voor een bijzondere vergadering was toestemming van de overheid nodig. Gravamina (bezwaarschriften) moesten eerst aan de overheid worden voorgelegd, voordat ze op een vergadering behandeld konden worden. Correspondentie tussen gewestelijke synodes was toegestaan, maar werd zo veel mogelijk verhinderd. Hetzelfde gold voor het ontvangen van afgevaardigden van andere provinciale synodes. Het meest nadelig voor de gereformeerde kerken was echter dat het hun na 1619 nimmer mogelijk was opnieuw een Nationale Synode samen te roepen, hoewel artikel 50 van de kerkorde voorschreef dat een dergelijke vergadering ten minste eens in de drie jaar moest worden gehouden.¹⁰⁰ Verzoeken om een nationale synode samen te mogen roepen, werden echter steeds aangehouden.¹⁰¹ Ook op de Grote Vergadering van 1651 bleef een dergelijk verzoek liggen. De Staten wilden de kerk in hun soevereine, gewestelijke greep houden, zoals de *Unie van Utrecht* dat eigenlijk ook voorschreef.¹⁰² Veertig jaar later weigerde zelfs de rechtzinnige stadhouder-koning Willem III te voldoen aan de dringende verzoeken van orthodoxe gereformeerden om een nationale synode bij een te roepen, om bestaande kerkelijke geschillen te beslechten. Hij wenste rust aan het kerkelijke front. Vanuit Engeland bewerkstelligde hij daarom een reglement 'tot conservatie van rust en vrede in de kerken.' Dit werd in 1694 uitgevaardigd en bevatte het gebod om in spreken en schrijven niet verder te gaan dan de leer, in de formulieren van enigheid vervat, en om slechts predikanten van 'een moderaet en vreedzaam humeur' te be-roepen.¹⁰³ Als gevolg van dit op vrede en bedaardheid gerichte overheidsoptreden bezat de kerk geen waarborg meer dat haar leer overal en op dezelfde manier werd gehandhaafd. Daarmee was de kerk van de kracht van haar belijden beroofd.

98 Frijhoff en Spies, *Bevochten eendracht*, p. 368.

99 Enno van Gelder, *Getemperde vrijheid*, p. 37.

100 Hier past wel de aantekening dat de Staten-Generaal de zaak van de invoering van de Dordtse kerkorde aan de Staten hadden overgelaten en dat meeste Staten de invoering hebben verhinderd. J. Reitsma en J. Lindeboom, *Geschiedenis van de Hervorming en de Hervormde Kerk der Nederlanden*, 's-Gravenhage 1949, p. 286-288.

101 Reitsma en Lindeboom, *Geschiedenis van de Hervorming*, p. 296.

102 Van der Zwaag, *Onverkort of gekortwiekt*, p. 217; Frijhoff en Spies, *Bevochten eendracht*, p. 83.

103 Reitsma en Lindeboom, *Geschiedenis van de Hervorming*, p. 334.

Was de kerk door haar verbrokkelde organisatie al veel van haar armslag en vrijheid kwijt,¹⁰⁴ ook voor wat de prediking, de liturgie en zelfs de tucht betreft, moest ze overheidsbemoeienis dulden.¹⁰⁵ Predikanten, die zich op de kansel wat al te kritisch uitlieten over het politieke beleid, werden op het matje geroepen en zelfs bestraft met inhouding van hun traktement. Vooral tijdens de Engelse oorlogen in de 17^e en 18^e eeuw zagen de overheden er nauwlettend op toe dat de prediking politiek correct was. Met name de Engelse en Waalse kerken, die tot de publieke kerk gerekend werden, hielden ze in de gaten. Dit leidde er in een geval toe dat een predikant van de Engelse kerk werd geschorst. Om de eredienst politiek zuiver te houden formuleerden de Staten van Holland in 1666 een ambtsgebed voor de predikanten, waarin tot uitdrukking kwam dat niet de Staten-Generaal, maar de gewesten soeverein waren. Toen enige oranjegezinde predikanten dit formulier weigerden te gebruiken, werd hun traktement ingehouden. In een volgend besluit voegden de Staten daaraan toe dat de ongehoorzamen zouden worden afgezet en niet meer elders in het gewest beroepbaar zouden zijn.¹⁰⁶ De overheidsbemoeiing richtte zich ook op de liturgie, zoals de psalmberijming. De sterk moraliserende berijming van 1773, die op initiatief van de Staten-Generaal tot stand was gekomen, werd op last van Hoog Mogenden op nieuwjaarsdag 1775 verplicht ingevoerd.¹⁰⁷ Weliswaar geschiedde dit ook op verlangen van de kerk zelf, maar niet zonder dat dit plaatselijk tot heftige onrust en rellen heeft geleid.¹⁰⁸

Vanuit de kerk is wel steeds geijverd voor meer zelfstandigheid, onder meer door de Leidse hoogleraar Jacobus Trigland (1583-1654) en de befaamde Utrechtse hoogleraar Gijsbertus Voetius (1589-1676). Zij bestreden dat de overheid een *jus in sacra* had en wilden de bevoegdheid van de overheid beperken tot een *jus circa sacra*.¹⁰⁹ Maar zij onderkenden daarbij onvoldoende dat de door hen toch ook gewenste verbondenheid van de publieke kerk met de overheid en de financiële en materiële afhankelijkheid van de kerk, vergaande bemoeienis met kerkelijke aangelegenheden meebracht.¹¹⁰ Hun pleidooien legden het daarom af tegen de heer-

104 Enno van Gelder, *Getemperde vrijheid*, Groningen 1972, p. 38-41.

105 Zo greep de Amsterdamse magistraat in 1652 in, toen iemand wegens onzedelijk gedrag werd afgehouden van het avondmaal. De Leidse kerkenraad werd in 1658 op zijn vingers getikt door de Staten van Holland, toen hij een bankhouder die te veel winst had genomen censureerde. Zie: Enno van Gelder, *Getemperde vrijheid*, p. 45-46. Andere voorbeelden geven Reitsma en Lindeboom in hun *Geschiedenis van de Hervorming*: omstreeks 1675 ontsloegen de Staten de predikant J. Koelman; in 1665 riepen de Staten ds. F. Ridderus tot de orde; in 1757 herstelden G.S. van Friesland de doopsgezinde (!) predikant J. Stinstra in zijn ambt; in 1750 liet de Zwolse magistraat de geschorste predikant A. van de Os voorgaan; zie respectievelijk: p. 315, 331, 379-380 en 381.

106 Enno van Gelder, *Getemperde vrijheid*, p. 35 en 36; J.Th. de Visser, *Kerk en Staat*, 3 delen, Leiden 1926/1927, deel II, p. 315-322.

107 A.J. Rasker, *De Nederlands Hervormde Kerk vanaf 1795*, Kampen 1981, p. 37. Rasker typeert deze psalmberijming als een neerslag van de theologie van de Verlichting.

108 Zo in Vrouwenpolder, Westkapelle, Vlaardingingen en Maassluis. Men sprak van een zuiver staatscreatuur. Zie: Reitsma en Lindeboom, *Geschiedenis van de Hervorming*, p. 395-396.

109 Wel een recht omtrent de kerk (betreffende de kerkorganisatie), maar geen recht in de kerk (betreffende de kerkleer en zuivere geloofszaken). Zie uitgebreid: De Visser, *Kerk en Staat*, II, p. 384-403.

110 Van der Zwaag, die in dit verband spreekt van een verbondenheid in verscheidenheid, acht een harmonieuze relatie mogelijk. Deze stelling lost de vraag van de eindverantwoordelijkheid echter niet

sende visie dat de overheid van Godswege tot de hoogste autoriteit en voedsterheer van de kerk was aangesteld. Een visie die door vele theologen en juristen als Hugo de Groot en Ulrik Huber (1636-1694) sterk werd verdedigd.¹¹¹ En had ook Calvijn zelf niet geschreven dat de eerste zorg van de overheid zich uitstreckte naar de godzaligheid en de religie?¹¹²

2.5 Vrijheid van belijden

De vrijheid van belijden, dat wil zeggen de vrijheid om zich te gedragen en te uiten overeenkomstig zijn geloof, was in de Republiek tamelijk groot en dat gold voor alle gezindten.¹¹³ Alleen al het feit dat in de periode 1580-1620¹¹⁴ en ook daarna¹¹⁵ zich buitengewoon veel buitenlanders in ons land hebben gevestigd, vormt een duidelijke indicatie voor het tolerante klimaat van de Republiek. Deze situatie kan worden gezien als een voortvloeiende uit de in de *Unie van Utrecht* gewaarborgde vrijheid van geweten. De vrijheid om zijn godsdienstige mening te uiten was echter niet onbeperkt. Hiervoor werd al gewag gemaakt van de onderdrukking van de contraremonstranten in het gewest Holland in de eerste helft van het twaalfjarig bestand. Hun gevoelens over de predestinatie en daarmee samenhangende zaken mochten ze de eerste jaren na de synode van Dordrecht niet uiten of publiceren. Harder dan tegen de remonstranten traden de overheden op tegen mensen die opvattingen uitten die haaks stonden op het christelijke of joodse geloof. Zo klaagde de synagoge van Amsterdam in 1623 Uriël da Costa aan als aanrander niet alleen van het christelijke maar ook van het joodse geloof. De overheid stopte hem zonder meer in de gevangenis. Wel kwam hij spoedig op borgtocht vrij, maar de schepenen veroordeelden hem uiteindelijk tot eeuwige verbanning, plus f. 300,00 boete en verbranding van zijn boeken.¹¹⁶

Veel opzien baarde ook het Haarlemse proces tegen de schilder Jan Simonsz Tor-

op. De erkenning als publieke kerk en de daaraan verbonden bevoorrechtiging had twee kanten. *Onverkort of gekortwiekt*, p. 198-202.

111 Enno van Gelder, *Getemperde vrijheid*, p. 18-19 en Van der Zwaag, *Onverkort of gekortwiekt*, p. 54.

112 Institutie van 1536, IV-XX-9. Het is volgens Calvijn de plicht van de heerser naar oudtestamenteel model de ware cultus Dei te bevorderen en alle daarvan afwijkende afgodendiensten te bestrijden. Van der Zwaag, *Onverkort of gekortwiekt*, p. 54.

113 Enno van Gelder, *Vrijheid en onvrijheid*, p. 101-106 en *Getemperde vrijheid*, p. 163: Roomse boeken werden incidenteel wel verboden, maar een algemeen verbod was er niet.

114 Volgens Van Deursen, moet de immigratie haast een buitensporige omvang gehad hebben. Demografisch onderzoek (Amsterdam, Rotterdam en Leiden) heeft dat ook bevestigd. Leiden bijvoorbeeld groeide van 1581-1621 van 12.000 naar 45.000, en had een immigratie van ca. 28.000. De immigranten waren vooral Vlamingen, Walen, joden, en later in de 17^e eeuw ook Duitsers, Engelsen en Schotten. Vaak speelden economische motieven, maar zeker ook religieuze. A.Th. van Deursen, *Mensen van een klein vermogen*, 2^e druk, Amsterdam 1996, p. 44 (Hoofdstuk: De trek naar Holland).

115 Vanaf 1668 en vooral sinds de herroeping van het Edict van Nantes in 1685 hebben zich ongeveer 100.000 protestantse vluchtelingen (Hugenoten) in ons land gevestigd. Reitsma en Lindeboom, *Geschiedenis van de Hervorming*, p. 360-361.

116 Evenhuis, *Ook dat was Amsterdam*, II, p. 252.

rentius in 1627. De schilder werd er van beschuldigd de leer der kerk omtrent Christus en de heilige Geest als fabelen te hebben afgedaan.¹¹⁷ Vermoedelijk was Torrentius een van de eerste rozenkruisers in ons land. Om hem tot bekennen te dwingen werd hij ernstig gefolterd, maar hij bleef zijn dwaling ontkennen. Het daaropvolgende proces in januari 1628 trok grote belangstelling.¹¹⁸ Ondanks een interventie van prins Frederik Hendrik eiste de schout de doodstraf, waarna Torrentius tot verbanning veroordeeld.¹¹⁹ Een tiental jaren later trof François van der Mers een soortgelijk lot. Nadat hij door de Waalse gemeente was afgesneden wegens onrechtzinnigheid werd hij gearresteerd. Tijdens een kort verhoor bleek dat hij de godheid van Christus en de inspiratie van het Nieuwe Testament ontkende. Van der Mers werd gevangengezet en uit 'barmhartigheid' tot levenslang veroordeeld.¹²⁰

Aan het eind van de 17^e eeuw werd de vrijheid van belijden echter groter. Men mocht zijn geloof openlijk belijden. Galenus Abrahamsz, de erkende leider van de mennisten, vergeleek hun toestand dan ook met dankbaarheid met die van het begin van de eeuw. Volgens hem was het gezegend met een oordeelkundige en vaderlijke overheid, heerste er volstrekt geen consciëntiedwang meer, en behoefde geen doopsgezinde meer beducht te zijn voor geld- of lijfstraffen, als hij zijn geloof openlijk beled.¹²¹

Een strenge censuur, zoals onder Karel V en Alva was ingevoerd, heeft de Republiek niet gekend. Het gezag van de pauselijke index¹²² gold uiteraard niet meer. Maar dit betekende niet dat men in de Republiek maar vrijelijk mocht schrijven en drukken. De overheid bleef waakzaam, al was het alleen maar voor de handhaving van de openbare orde en rust in tijden van politieke spanningen. Vandaar dat het in hoofdstuk 2.2 genoemde plakkaat van 20 december 1581 zich ook tegen oproerige geschriften richtte. Het verbood namelijk het verspreiden van 'argerlijcke, oproerige en schandaleuse boeckskens, nieuwmaren, liedekens, refreyne en andersins, sulcks dat de onwetende en onversochte menschen ende gemeene man tot

117 Evenhuis, *Ook dat was Amsterdam*, II, p. 252.

118 Torrentius werd extra ordinarius berecht, dat wil zeggen dat er 'geen notulen in de Rolle van de Procureur Generaal werden gehouden, als wel gedaen wert tegens dengenen daer ordinarius tegens wert geprocedeert. Alsser extraordinaris geprocedeert en Rechtgedaen wert op de Confessie van den Delinquant, mag denselven van de Condemnatie niet appeleren nogte reformeeren.' Willem van Alphen, *Nieuw verbeterde en vermeerderde papegay, ofte Formulier-boeck van alderhande requesten, mandamenten, conclusien&c, ghelijck die gebruycket ende gepractiseert werden voor de respectieve hoven van Justitie in Hollandt*, 's-Gravenhage 1649.

119 Torrentius (1589-1644) werd hofschilder van Karel I. Hij bleef tot 1642, dus twaalf jaar lang, in Engeland, maar de folteringen hadden zijn lichaam gebroken. Van hem was slechts een wrak over toen hij naar Amsterdam, naar zijn moeder, terugkeerde. Hij kwam thuis om te sterven. Op 17 februari 1644 werd zijn stoffelijk overschot in de Nieuwe Kerk begraven. Zie hierover: A.J. Rehorst, *Torrentius*, Rotterdam 1939.

120 Na een jaar kon Van der Mers kiezen of blijven of verbanning. Hij koos het laatste. Op verzoek van de Rotterdamse schepenen hebben de Amsterdamse burgemeesters het vonnis echter herzien. Evenhuis, *Ook dat was Amsterdam*, II, p. 251-252.

121 Enno van Gelder, *Getemperde vrijheid*, p. 103.

122 Index librorum prohibitorum (1559). De eerste Nederlandse editie rolde tien jaar later bij boekdrukker Plantijn in Antwerpen van de pers. Het originele exemplaar is te bezichtigen in het museum Plantijn-Moretus in Antwerpen.

misverstant, scheurigen en seditie [opruiging] in desen tijden gebracht souden mogen werden.’ Doordat het verbod alleen oproerige, politieke vlugschriften trof, liet het de normale drukpers in principe ongemoeid. En dat bleef de norm. Bij besluit van 22 december 1618 herhaalden de Staten-Generaal het genoemde plakkaat en beperkten ze het verbod, ondanks kerkelijk aandringen om alle ‘fameuse, godslasterlijcke ende ketterse boecken’¹²³ te verbieden, tot het ‘qualijk spreken’ over de regering van het land, de stedelijke magistraten en het schrijven, drukken en verspreiden van ‘ergerlijke en seditieuse [opruierende] boekjes’ en andere publicaties. Bovendien moesten boeken steeds met autorisatie worden uitgegeven. Op overtreding stonden strenge straffen¹²⁴ Om het toezicht te effectueren waren de drukkers vanaf 1589 verplicht een eed van gehoorzaamheid aan de wetten afleggen.

Van de zijde van de Gereformeerde Kerk is er bij de overheden voortdurend op aangedrongen om ook goddeloze en blasfemische boeken te verbieden. Om dergelijke geschriften te weren, hadden de gereformeerde synodes¹²⁵ een verplichte approbatie (kerkelijke goedkeuring) ingevoerd. Deze betrof uiteraard de leden van de kerk zelf, maar men verwachtte van de overheden royale hulp, ook als het om niet-gereformeerde publicisten en drukkers ging. Directe steun van de overheid kreeg de kerk echter niet. Toch stonden de kerkelijke vergaderingen niet helemaal met lege handen, omdat bij een ruime uitleg van de term ‘ergerlijke en seditieuse boekjes’ ook ketterse werken die opschudding verwekten, onder het verbod vielen.

Deze censuur heeft dan ook geleid tot incidenteel optreden tegen ongewenste religieuze en filosofische geschriften en soms zelfs tot vervolgingen, vaak op instigatie van predikanten en kerkelijke vergaderingen. Zo oordeelde de gereformeerde kerkenraad van Amsterdam in 1597 dat het geschrift van de fluweelmaker Goosen Michielsz Vogelsangh, *Het licht der Waarheid*, blasfemisch, slecht en gevaarlijk was. Hij meldde dit aan bij de overheid, die de schrijver gevangen nam. Opmerkelijk is dat de Amsterdamse burgemeester C.Pzn. Hooft het voor de beschuldigde opnam. Deze beriep zich daarvoor op de vrijheid van godsdienst, die hij ruim opvatte.¹²⁶ Voor Hooft was gewetensvrijheid het grote doel van de op-

123 Synode te Vollenhoven: *Acta der provinciale en particuliere Synoden, gehouden in de Noord. Nederlanden 1572-1620*, ed. J. Reitsma en J.S. van Veen, V 309. Res. der Staten-Generaal 1610-1670, III, de nrs. 1774, 2693 en 4059.

124 Voor de tekst van de in Holland enz.

125 De synode van Emden in 1571 en de synoden van Dordrecht (1578), Middelburg (1581) en 's Hage (1586). Zie het artikel van J. Mastenbroek, *De tucht over de letter*, in de bundel *Uit louter genade; opstellen aangeboden aan ds. K. de Gier bij zijn 25-jarig jubileum als docent aan de Theologische School der Gereformeerde Gemeenten te Rotterdam*, Houten 1985. De Nationale Synode van Dordrecht formuleerde deze tucht in artikel 55 van de kerkorde: ‘Niemandt vande Ghereformeerde Religie sal hem onderstaen eenich boeck ofte schrift van hem, ofte van eenen anderen gemaect ofte overgheset, handelende van de Religie, te laten drukken ofte andersins uyt te gheven, dan 't selfde voor henen doorsien ende goetgekent zijnde vande Dienaren des Woordts zijns classis, ofte particuliere Synodi ofte Professoren der Theologie van dese Provincien, doch met voorweten zijnes classis.’

126 Hooft was van 1582-1626 lid van het stadsbestuur van Amsterdam en na 1588 twaalf maal burgemeester. Zie over zijn standpunt over de godsdienstvrijheid: Enno van Gelder, *Vrijheid en onvrijheid*, p. 250-261.

stand geweest, waarvoor hij zelf in ballingschap geleden had. In zijn *Memoriën* schreef hij dat men niemand in zijn gemoed moest dwingen, maar een ieder dezelfde vrijheid moest geven, zover dit buiten gevaar van onze door Gods genade verkregen vrijheid kon.¹²⁷ Het optreden tegen Vogelsangh vond hij weinig zinvol.¹²⁸ Volgens hem ging het om een vrome man met enkele merkwaardige en onjuiste denkbeelden. Als men tegen hem optrad, zo stelde hij, moest dat ook tegen roomsen, lutheranen en mennisten.¹²⁹ Vogelsangh werd ondanks het pleidooi van Hooft veroordeeld tot verbanning.¹³⁰

Vooral op de socinianistische lectuur¹³¹ was de overheid gebeten.¹³² Dat onderzonden de Duitser Christophorus Ostorodus Ostoroth en de Pool Andreas Voldovius, die in 1598 socinianistische boeken het land in brachten. Ze werden gearresteerd en na advies van de Leidse hoogleraar Gomarus bij vonnis verbannen. Hun boeken werden verbrand.¹³³

Veel later, in 1642 viel de schout op aandringen van de gereformeerde kerkenraad de boekhandel van Blaeu in Amsterdam binnen en nam 450 socinianistische boeken in beslag. Blaeu kreeg een boete van tweeduizend gulden. De in beslag genomen boeken werden verbrand. Blaeu hoefde zijn boete echter niet te betalen, doordat de burgemeesters, die boos waren geworden over het feit dat ze niet in het optreden van de schout waren gekend, ingrepen.¹³⁴

Een andere schrijver die met de censuur te maken kreeg, was Adriaan Koerbach (1634-1669), een geestverwant van Spinoza¹³⁵ en van beroep arts en jurist. Zijn boek *Een Bloemhof van allerley liefelykheyt sonder verdriet geplamt door Vree-*

127 *Memoriën en adviezen* II, Werken Historisch Genootschap nieuwe reeks nr. 16, Utrecht 1871, p. 22, geciteerd via J.C.H. Blom e.a., *Geschiedenis van de joden in Nederland*, Amsterdam 1995, p.87.

128 Hij was van mening dat 'men met zoo menschfuldich vermanen van dyen geen grote oorsaek geeft om te yveren nae zodanighe boecken ende deselfde te lesen.' J.G.C.A. Briels, *Zuidnederlandse boekdrukkers en boekverkopers in de Republiek der Verenigde Nederlanden omstreeks 1570-1630. Een bijdrage tot de kennis van de geschiedenis van het boek*, Nieuwkoop 1974, p. 37.

129 C. Pzn. Hooft, *Memoriën en Adviezen*, Utrecht 1871-1925, uitg. H.A. Enno van Gelder, deel II, p. 30-34.

130 Brandt vermeldt verder dat Goosen Vogelsangh nog in hetzelfde jaar in het rechtsgebied van de baljuw van Kennemerland in hechtenis werd genomen. In Haarlem gevangen gezet, schreef hij de baljuw op 25 oktober 1598 een brief, waarin hij zijn ongelijk inzake zijn godsdienstige opvattingen toegaf. Hij werd later weer lid van de Gereformeerde kerk. G. Brandt, *Historie der Reformatie, en andere kerkelijke geschiedenissen, in en omtrent de Nederlanden. Met eenige Aentekeningen en Aenmerkingen. Naerder oversien, merkelijk vermeerderd, en vervolgt tot het jaar 1600*, deel I, p. 834. Zie ook: Evenhuis, *Ook dat was Amsterdam*, II, p. 247-250.

131 Zie: noot 78.

132 J.Th. de Visser, *Kerk en Staat* II, p. 481-483. Enno van Gelder maakt melding van vele plakaten tot in de tweede helft van de 17e eeuw. *Getemperde vrijheid*, p. 176-177.

133 Evenhuis, *Ook dat was Amsterdam*, II, p. 250-251.

134 Evenhuis, *Ook dat was Amsterdam*, II, p. 253.

135 Benedictus de Spinoza (1632-1677) is zonder twijfel een van de bekendste wijsgeren van Nederlandse bodem. Uit de joodse synagoge verbannen schreef hij de *Tractatus theologico-politicus* (1670). Spinoza stelde zich uiterst voorzichtig op om vervolging te voorkomen. De *Tractatus* verscheen anoniem en met een vals uitgeversadres. Bovendien verhinderde hij dat zijn Latijnse uitgave werd vertaald. Toch werd het boek in 1672 verboden. Zie: P. Steenbakkers, *Benedictus de Spinoza (1632-1677), een overzicht*, in *Filosofie: tweemaandelijks tijdschrift van de Stichting Informatie Filosofie*. jrg 9, nr 6, december 1999/ januari 2000, p. 4-14.

deryk Waarmond, onderzoeker der Waarheyd. Tot nut en dienst van al die geen die der nut en dienst uyt trekken wil, dat begin 1668 verscheen, trok onmiddellijk de aandacht van de kerkelijke en wereldlijke autoriteiten en leidde tot arrestatie van Adriaans broer Johannes. Adriaan had echter kans gezien naar Kuilenburg te vluchten, dat buiten de jurisdictie van de Amsterdamse magistraat en de Staten viel.¹³⁶ Tijdens zijn ballingschap schreef hij *Een Ligt Schijnende in Duystere Plaatsen/ Om te verligten de voornaamste saaken der Gods geleertheyd en Godsdienst*, dat hij in Utrecht liet drukken. Uitgegeven is het boek niet, want de drukker staakte het werk toen hij ontdekte wat de inhoud was, en gaf het manuscript aan de autoriteiten. Dit leidde tot Adriaans arrestatie in Leiden en overbrenging naar Amsterdam. Daar werd hem een proces aangedaan wegens godslastering. Het feit dat hij in zijn manuscript alle godsdiensten spottend op één hoop gooide en de autoriteit van de Bijbel grondig betwijfelde, had niet alleen in kerkelijke kringen, maar ook daar buiten grote verontwaardiging gewekt. De schrijver werd op 27 juli 1668 veroordeeld tot tien jaar gevangenisstraf in het rasphuis, tien jaar ballingschap en een boete van vierduizend gulden. Zijn broer Johannes, die zich erop beriep dat hij niets had bekend, werd naar toenmalig recht vrijgelaten. Adriaan stierf een jaar later in het rasphuis, nadat hij volgens een verslag van de kerkenraad berouw had getoond.¹³⁷

Ook Spinoza zelf en anderen, zoals L. Meyer, Balthasar Bekker,¹³⁸ Johannes Becius¹³⁹ en Foecke Floris¹⁴⁰ kregen met overheids censuur te maken. Veel van hun boeken werden verboden. Vooral de pennenvruchten van Spinoza bevatten volgens het plakkaat van de Staten van Holland van 25 juni 1678 'seer veele prophane blasphemien ende Atheistische stellingen'. Eenvoudige lezers zouden daardoor van de enige en waarachtige weg der zaligheid kunnen worden afgeleid.¹⁴¹

- 136 Kuilenburg was een heerlijkheid die tot 1714 onder de graaf van Waldeck viel en toen geen deel uitmaakte van de Republiek. Het bestond uit de stad Culemborg en enkele dorpen en was een vrijplaats voor vervolgd. Bron: *Grote Winkler Prins*, Amsterdam 1991, deel 7, p. 33.
- 137 Zie meer uitvoerig: Gerrit H. Jongeneelen, *La philosophie politique d'Adrien Koerbach*, in *Cahiers Spinoza* 6 (1991), p. 247-267; Evenhuis, *Ook dat was Amsterdam*, II, p. 253 en III, p. 350-360, P. Geyl, *Geschiedenis van de Nederlandse stam*, III (1648-1701), Amsterdam 1962, p. 805.
- 138 Balthasar Bekker (1634-1698) was gereformeerd predikant en een voorstander van de filosofie van Descartes. Zie: *Enno van Gelder, Getemperde vrijheid*, p. 182 en W.P.C. Knuttel, *Verboden boeken*, 's-Gravenhage 1914, onder nr. 52.
- 139 Johannes Becius (1623-ca. 1690). Zijn boek *Apologia modesta et christiana*, Amsterdam 1668, werd door de Leidsche synode als sociniaans beschouwd. Becius loochende de godheid van Christus en de persoonlijkheid van de heilige Geest. Zijn geschriften, waarin hij ook principieel voor de vrijheid van godsdienst pleitte, werden meermalen verboden. Zie: W.P.C. Knuttel, *Acta der particuliere synoden van Zuid-Holland, 1621-1700*, deel 4 (1657-1672), 's-Gravenhage 1912, p. 453; Knuttel, *Verboden boeken*, onder nr. 46 en *Enno van Gelder, Getemperde vrijheid*, p. 256-257.
- 140 Foecke Floris, (ca. 1650-ca. 1700), smid en mennistenprediker te Surhuisterveen werd verdacht van socinianisme. Een boek van hem werd in 1687 op last van de Gedeputeerde Staten van Friesland verbrand. De overheid verbood hem te preken, maar toen hij daar toch mee doorging werd hij gearresteerd. Na een verblijf van 8 weken in het tuchthuis werd hij verbannen. Zie: *Enno van Gelder, Getemperde Vrijheid*, p. 178.
- 141 Dat betrof het verbod van de *Opera posthuma* (1677). Zijn *Tractatus theologico-politicus* van 1670 werd op 19 juli 1674 door het Hof van Holland verboden als godslasterlijk en zielverdervend. Een resolutie van het Hof van Holland van 16 januari 1760(!) meldt nog dat de schepenen van Amsterdam een zekere Gerrit Bom hadden veroordeeld tot de hoge boete van f 300 voor het verkopen van

De censuur was echter niet erg streng. Weliswaar vaardigden de gewestelijke en plaatselijke overheden op verzoek van kerkelijke vergaderingen af en toe plakkaaten uit, maar hun optreden was primair gericht op het bewaren van rust in hun gebied of stad en dus ook in de kerk.¹⁴² Gematigdheid was het devies. Men wilde de kerkelijke vergaderingen niet al te vaak tegen het hoofd stoten, maar nieuwe denkbeelden ook niet te zeer tegengaan. De resolutie van de Staten van Holland van 9 april 1675 op het uitgeven van theologische werken droeg dan ook de veelzeggende naam 'Resolutie tot rust in de kerk'.¹⁴³ Dit overheidsoptreden geeft duidelijk het spanningsveld aan door enerzijds de gereformeerde religie en zeden te handhaven en te bevorderen, en anderzijds de gewetensvrijheid, zoals deze in artikel 13 van de *Unie van Utrecht* was vastgelegd, te respecteren.

Waren de overheden nogal terughoudend met het maken van plakkaaten, de naleving ervan liet nog meer te wensen over, zodat ze doorgaans weinig effect hadden. In verscheidene bibliotheken zijn in latere tijden de verboden boeken aangetroffen en die zullen echt niet de enige exemplaren zijn die de plakkaaten hebben overleefd.¹⁴⁴ Een bijkomend verschijnsel was namelijk, dat juist door de verbodsbepalingen de vraag naar deze boeken toenam en er via het illegale circuit een levendige handel in deze geschriften ontstond. De censuur werd bovendien bemoeilijk, omdat de Republiek veel schrijvers en drukkers kende. Het was ondoenlijk om alles te controleren, zeker als wordt bedacht dat het beoordelen en approberen van de boeken door de kerkelijke vergaderingen en de hoogleraren theologie doorgaans een tijdrovende aangelegenheid was. De Leidse universiteit vermeldde soms dat haar faculteit het werk had nagezien 'zoveel haare bezigheid heeft kunnen toelaten'.¹⁴⁵

Het systeem van kerkelijke approbatie werd nog tot ver in de 18^e eeuw toegepast. Zo ontwierp het Hof van Holland nog in 1769 een plakkaat om alle boeken aan preventieve censuur te onderwerpen en daarvoor censores librorum in te stellen. Het was echter te laat. Het ontwerpplakkaat, dat op overtreding ervan opmerkelijk zware straffen stelde, veroorzaakte in het land zo'n storm van protesten dat het nooit is ingevoerd.¹⁴⁶ Gelukkig met de approbatie zijn de gereformeerden uiteindelijk ook niet geweest. Ze werkte niet goed en was bovendien in sterke mate afhankelijk van de opvattingen van de theologische censoren en die bleken in de 18^e eeuw vaak minder orthodox. Veelzeggend zijn dan ook de overwegingen van de Generale Synode van de Gereformeerde Kerk van 1905 bij de wijziging van artikel 55 van de kerkorde:

een boek van Spinoza. Zie: Enno van Gelder, *Getemperde vrijheid*, p. 163, en Knuttel, *Verboden boeken*, onder nrs. 377 en 391, en het eerder genoemde artikel van Mastenbroek, *De tucht over de letter*.

142 Knuttel merkt in zijn inleiding in zijn boek *Verboden boeken*, op dat van de 450 verboden boeken slechts enkele door de Staten-Generaal zijn verboden.

143 Enno van Gelder, *Getemperde vrijheid*, p. 234.

144 Enno van Gelder, *Getemperde vrijheid*, p. 162.

145 Zo bijvoorbeeld de approbatie door F. Fabricius, J. Wesselius en T.H. van den Honert van het boek *Het Heilig Offerlam* van AEg. Francken, Dordrecht 1740. Zie ook het artikel van Mastenbroek, *De tucht over de letter*.

146 Knuttel, *Verboden boeken*, p. XI.

‘maar ook buitendien meent de synode dat de geschiedenis wel genoegzaam geleerd heeft, dat uit velerlei oorzaken bedoelde censuur niet doeltreffend is, en er vaak zelfs toe leidt, dat geschiedt, wat in de aanvang der 18e eeuw is voorgekomen, toen de Rotterdamse predikant J. Fruytier gecensureerd is wegens de uitgave van zijn nog altijd zeer gewaardeerd werk *Sions worsteling*, en terzelfder tijd het zeer ketterse werk *De hemel op aarde* van den Zwolsen predikant Van Leenhof met kerkelijke approbatie is uitgekomen.

Ook had in vroegere eeuwen de kerk, als zijnde de publieke kerk, bij haar pogingen tot wering van schadelijke boeken de hulp en de medewerking der overheid, waarop thans natuurlijk niet meer te rekenen valt; en eindelijk hangt boekencensuur samen met beginselen en begrippen omtrent bestrijding van dwaling, die nog allerlei andere consequentiën zouden meebrengen en die niet op de Schrift gegrond zijn.¹⁴⁷

2.6 Veranderende opvattingen over politieke tolerantie in de 18e eeuw

Werd er in de loop van de 17^e eeuw al steeds minder de hand gehouden aan de plakkaaten, in de 18^e eeuw traden de overheden nauwelijks meer op tegen de dissenters. En als dat al gebeurde, dan was het vaak ter beslechting van onderlinge geschillen binnen de geloofsgemeenschappen. Daardoor bestond er voor hen in de praktijk een tamelijk grote vrijheid.¹⁴⁸ Deze tolerantie had niet alleen te maken met het streven naar rust en vrede in de Republiek, maar ook met een veranderende visie. De opvatting dat de overheid de hand moest houden aan de ware religie en de andere slechts kon gedogen indien deze zich niet in het openbaar manifesteerden, verloor aan kracht. Dit blijkt bijvoorbeeld uit de reactie van de Staten-Generaal in 1725 op het verzoek van Venetië om een einde te maken aan het geschil tussen de rooms-katholieken en de oud-katholieken (de Cleresie). De Staten-Generaal antwoordden dat het in Nederland een ieder vrij staat volgens onverbreekelijke grondmaximen te geloven wat hij volgens zijn geweten meent te moeten geloven. ‘Wel oordelen wij dat onze godsdienst de beste is en wensten wij dat al onze onderdanen die omhelsden, maar wij willen niemand daartoe dwingen. Op deze voet gedogen wij de godsdienst der katholieken zonder ons met hun bijzondere geschillen te bemoeien. Wij kunnen ons gezag niet gebruiken om die te beslissen. Veel min kunnen wij dulden dat men een vreemd gezag zoude te baat nemen om iemand te verplichten tot het verlaten van zijn gevoelens of tot een blinde onderwerping aan hem, die men de naam van opperste herder geeft.’ Dezelfde taal spraken de Staten-Generaal tot de Oostenrijkse keizer: ‘God heeft zich het uitsluitend het recht en de macht over gewetens voorbehouden. Religie kan niet door wetten worden gedwongen en niet door geweld worden uitgeroeid’.¹⁴⁹ De Staten, die zich nog altijd gereformeerd opstelden, distantieerden zich in hun kwaliteit dus officieel van gewetensdwang op godsdienstig gebied, tolereerden andere godsdiensten en wensten geen uitspraken te doen over leergeschillen. Hoewel de overheden de consequenties van dit standpunt nog niet trokken door de plakkaaten tegen de

147 F.L. Bos, *De orde der kerk*, 1950, 's-Gravenhage 1950, aantekening op artikel 55.

148 Geyl, *Geschiedenis van de Nederlandse stam*, IV, p. 1054 en 1060.

149 Evenhuis, *Ook dat was Amsterdam*, IV, p. 260.

niet-gereformeerden in te trekken, kwam hun standpunt aardig dichtbij volledige godsdienstvrijheid.

Het tolerante beleid van de overheden werd versterkt door de ontwikkeling van nieuwe natuurrechtelijke opvattingen in de loop van de 17e en 18e eeuw. De denkers over kerk, staat en maatschappij van die tijd ontleenden hun opvattingen voor een groot deel aan de natuurrechtsleer. Via theologen als Augustinus en Thomas van Aquino was deze van Plato afkomstige leer geïntegreerd in het West-Europese denken.¹⁵⁰ Hoewel de reformatoren Luther, Calvijn en Zwingli voor hun overheidsvisie primair uitgingen van de Bijbel, werkten ook zij voor de nadere invulling van de taak van de overheid en de rechtsorde wel met het natuurrecht.¹⁵¹ Volgens Calvijn was de burgerlijke regering geordend naar Gods Woord en naar de billijkheid die in de natuur gelegen is.¹⁵² Maar baseerden Thomas van Aquino, de reformatoren en ook de rechtsgeleerden van die tijd de burgerlijke rechtsorde nog op een door God gegeven eeuwige wet (lex aeterna), althans op de natuur zoals God die geschapen had, gaandeweg seculariseerde deze opvatting. Het natuurrecht werd losgemaakt van de christelijke theologie en dogmatiek.¹⁵³ In ons land ging Hugo de Groot (1583-1645) hierin voor door in zijn *De iure belli ac pacis* te stellen dat het natuurrecht gold krachtens de menselijke rede en niet omdat God het wil. Over de natuurwet schreef hij: 'En deze dingen zouden ook gelden, wanneer men zou aannemen – iets wat niet mogelijk is zonder de grootste zonde te begaan – dat God niet bestaat en dat Hij zich niet met de menselijke aangelegenheden bezig houdt.'¹⁵⁴ De bron van het natuurrecht was voor De Groot de rede: natuurrecht of 'aangeboren recht' is 'het oordeel des verstands, te kennen ghevende wat zaken uit haer eighen aerd zijn eerlick of oneerlick.'¹⁵⁵ De mens moest leven in overeenstemming met zijn natuur en dat is wat de rede hem leert. Dit betekende in de eerste plaats dat hij het in zich had te zorgen voor een vreedzame samenleving in overeenstemming met het verstand.¹⁵⁶ Uit dit axioma leidde hij vier hoofdbeginselen af: het beginsel van het mijn en dijn, het beginsel dat overeenkomsten moeten worden nagekomen, het principe dat schade door schuld toegebracht, moet worden vergoed, en het principe dat inbreuken op het natuurrecht en ander recht moeten worden gestraft.¹⁵⁷ Weliswaar bleef de bindende kracht van het na-

150 Zie hiervoor: Felix Flückiger, *Geschichte des Naturrechtes*, Zollikon-Zürich 1954, p. 436.

151 J. Douma, *Natuurrecht – een betrouwbare gids?*, Groningen 1978, p. 64.

152 Calvijn, *Institutie*, IV-XX (Van de burgerlijke regering)-16.

153 Gerhard Oestreich, *Geschichte der Menschenrechte und Grundfreiheiten im Umri*, Berlin 1968, p. 35.

154 *De iure belli ac pacis*, Prolegomena §11: Et haec quidem quae iam diximus, locum aliquem habent etiamsi daremus, quos sine summo scelere dari nequit, non esse Deum, aut non curari ab eo negotio humana. Naar het oordeel van L.F.M. Besselink, *Keeping Faith. A study of Grotius' Doctrine of Natural Law*, diss. European University Institute, Florence 1988, p. 200 mag de zogenaamde 'etiamsi deremus' hypothese, reeds vanwege haar formulering (die een niet bestaande werkelijkheid veronderstelt) niet als een beslissend argument worden beschouwd voor de beweerde secularisatie van de natuurwet.

155 Dat is behoorlijk of onbehoorlijk. De Groot, *Inleydinghe tot de Hollandsche rechtsgeleertheyd*, I, 2, 5.

156 *De iure belli ac pacis*, Prolegomena, § 6.

157 *De iure belli ac pacis*, Prolegomena, § 8.

tuurrecht in laatste instantie ook voor De Groot de wil van God,¹⁵⁸ maar de inhoud van het natuurrecht diende door de mens los van enige openbaring te worden vastgesteld.¹⁵⁹

Voor de godsdienstvrijheid is het denken van Hugo de Groot, dat in de lijn van Erasmus ideeën over dogmatische tolerantie lag, van groot belang gebleken.¹⁶⁰ Voor dissenters bood zijn visie echter weinig ruimte, omdat hij naar één algemene, grote kerk met weinig confessie streefde. Bovendien wilde hij zijn tolerantie met staatsdwang afdwingen. Zijn in 1614 geschreven *De imperio summarum postestatum circa sacra*¹⁶¹ vormt zelfs een groot pleidooi voor zeggenschap van de burgerlijke autoriteiten over religieuze zaken. Dat De Groot daaronder ook dogmatische zaken begreep, was onder meer uit zijn *Ordinum pietas* op te maken.¹⁶² Daarvoor beriep hij zich op Romeinen 13, waarin God de overheid met de hoogste macht heeft bekleed, en vervolgens op Aristoteles, die leerde dat er slechts één hoogste macht in de staat kan zijn. De dogmatische tolerantie die De Groot voorstond en door de overheid moest worden bekrachtigd, was die van een algemene kerk met een zo minimale belijdenis, dat die door alle Christenen kon worden aanvaard. Zakelijk kwam deze opvatting overeen met de door hem opgestelde *Tolerantie-Resolutie* van de Staten van Holland van 25 juli 1614, waarvoor hij een toelichting van 130 pagina's had geschreven.¹⁶³

Radicaler dan De Groot maakte John Locke (1632-1702)¹⁶⁴ in zijn beroemde *Two treatises of Government* (1690) de natuurwet als bron van het recht los van de bijbel, hoewel hij op vele plaatsen daaraan wel refereerde. Voor zijn theorie ging hij (in deel II van dit boek) uit van een natuurstaat (the State of nature) waarin alle mensen van nature vrij en gelijk waren en vrij mochten handelen. In die staat heerste de natuurwet, om zowel burgers als overheden te weerhouden op elkanders rechten inbreuk te maken en elkaar leed te doen. Wat die natuurwet inhield, leidde Locke af uit de waarneembare natuur of uit de kenbaarheid (evidente normen). Vanuit die natuurstaat met zijn vrije en individuele mensen, gebonden aan de

158 *De iure belli ac pacis*, Prolegomena, § 12: Zo komen we tot een andere bron van Jus, naast de natuurlijke bron; nl. de vrije wil van God, waaraan we ons, volgens het onweerstaanbaar oordeel van ons verstand, moeten onderwerpen ... De natuurlijke wet mag aan God worden toegeschreven, omdat het zijn wil was dat die beginselen in ons zouden bestaan. Zie ook Nellen, *Hugo De Groot*, p. 313, over de rol van De Groot in het secularisatieproces.

160 *De iure belli ac pacis*, I, 1, X, 5. In het hoofdstuk over de rationele noodzakelijkheid van de natuurlijke wet zei De Groot dat de natuurlijke wet zo onveranderlijk was dat zelfs God er niets aan kon veranderen: 'Now the Law of Nature is so unalterable, that it cannot be changed even by God himself. For although the power of God is infinite, yet there are some things, to which it does not extend. Because the things so expressed would have no true meaning, but imply a contradiction. Thus two and two must make four, nor is it possible to be otherwise; nor, again, can what is really evil not be evil.' Vertaling: A.C. Campbell. A.M.

160 Zie voor de relatie Erasmus-De Groot op het gebied van tolerantie: Nellen, *Hugo de Groot*, p. 603-604.

161 Van Dam, *Hugo Grotius*, zie vooral de hoofdstukken 8 en 9, p. 373 e.v.

162 Nellen, *Hugo de Groot*, p. 163.

163 Zie hierover: Voorrede IXX van de *Acta Nationale Synode Dordrecht 1618-1619*, Leiden 1883-1886, 1e druk, reprint, Houten 1987.

164 Zie voor het denken over tolerantie aan het eind van de 17e eeuw: John Marshall, *John Locke, Toleration and Early Enlightenment Culture*, Cambridge 2006.

natuurwet, construeerde hij een staatsorganisatie op basis van een maatschappelijk verdrag. Daarbij hadden de individuen aan de bij meerderheidsbesluit ingestelde overheid de rechtspraak en de strafbevoegdheid opgedragen. Maar hun natuurlijke, absolute rechten behielden ze, want die waren niet over te dragen.¹⁶⁵ De op deze wijze geconstrueerde staatsorganisatie, die ook een scheiding van de machten kende,¹⁶⁶ zag er uiteraard anders uit dan die van De Groot, die nog uitging van de soevereiniteit van het publieke gezag over het private en zelfs het religieuze.

Voor de godsdienstvrijheid is Lockes *A Letter Concerning Toleration* (1689) van belang. Daarin stelde hij dat er een volledige scheiding van kerk en staat behoorde te zijn. Naar zijn mening was de overheid niet bevoegd en ook ongeschikt om mensen te dwingen een bepaald geloof aan te hangen of deel te nemen aan religieuze ceremoniën. Geloofsdwang leidt tot veinzerij. Hoe zou de overheid ook kunnen uitmaken wat de ware kerk is? Immers iedere kerk meent de ware te zijn, maar het is God die daarover oordeelt. Toch maakte Locke naar de in die dagen heersende opinie wel een uitzondering voor de katholieken, omdat ze trouw gezworen hadden aan een buitenlandse vorst. Over moslims, atheïsten en joden schreef hij: 'Nay, if we may openly speak the truth, and as becomes one man to another, neither Pagan nor Mahometan, nor Jew, ought to be excluded from the civil rights of the commonwealth because of his religion. The Gospel commands no such thing.'¹⁶⁷ Aan het slot van zijn brief maakte hij desondanks, maar in overeenstemming met de opinie van zijn tijd, een uitzondering voor moslims en atheïsten. Voor de eersten omdat zij trouw aan de Mufti van Constantinopel hadden gezworen, en voor de laatsten omdat hun eden en beloften geen morele waarde hadden. Aan het maatschappelijk verdrag konden zij naar zijn mening om politieke redenen geen deel hebben.

In zijn *Two treatises of Government* betoogde Locke dat de door de natuurwet beschermde rechten onvervreemdbaar en aangeboren waren. Ze betroffen het recht op vrijheid, op gezondheid, op leven en op eigendom. Deze absolute rechten dienden te worden beschermd en gerespecteerd door de overheid, die bij verdrag was ingesteld.¹⁶⁸ De bevoegdheid van de staat, die ook aan de natuurwet was onderworpen, reikte daarom niet verder dan dit doel. Hierdoor fungeerde de overheid in de ogen van Locke eigenlijk slechts als een soort nachtwaker.¹⁶⁹ Hoewel hij de godsdienstvrijheid als zodanig niet als absoluut recht noemde, is zijn opvatting over de mensenrechten wel van belang geweest. Want de Lockiaanse

165 Inconsequent was Locke echter wel met zijn opmerking: 'Salus publica suprema lex is certainly so just and fundamental a rule, that he, who sincerely follows it can not dangerously err.' Hiermee bedreigt hij zijn natuurrechtelijke rechtsbegrip van onvervreembare individuele rechten met de ondergang. Zie: *Two treatises of Government*, II, Chapter XIII, 158.

166 Locke, *Two treatises of Government*, II, Chapter XII: The Legislative, Executive, and Federative Power of the Commonwealth.

167 Van der Pot, *Handboek*, p. 23.

168 Locke, *Two treatises of Government*, II, c. II, 6, c. IX en c. XII.

169 H. J. van Eikema Hommes, *Methode der encyclopedie en Hoofddlijnen van de geschiedenis der rechts- en staatsfilosofie*, Zwolle 1975, p. 88-89.

theorie over de aangeboren en onvervreemdbare rechten van de mens is overgenomen in de *Declaration of Rights* van de staat Virginia van 12 juni 1776, die ook de vrijheid van godsdienstige overtuiging en de vrijheid van erediens als onvervreemdbaar rechten garandeerde.¹⁷⁰

Een tijdgenoot van Locke was de internationaal invloedrijke, gereformeerde Franse filosoof Pierre Bayle (1647-1706), die vanaf 1681 tot zijn overlijden in Rotterdam heeft gewoond en gewerkt.¹⁷¹ Bayle ging op het gebied van politieke tolerantie verder dan Locke en zijn werken hebben mensen als Voltaire geïnspireerd.¹⁷² In zijn bijdragen aan het tijdschrift *Nowvelles de la République des Letters* en in zijn grote werk *Dictionnaire historique et Critique* (Rotterdam, 1697) kwam hij op grond van het op het natuurrecht gebaseerde maatschappelijk verdrag¹⁷³ op voor het recht van het dwalende geweten. Voor Bayle was het recht op gewetensvrijheid een goddelijk en onaantastbaar recht, waaruit tolerantie als vanzelf voortvloeide. Het geweten van een ieder diende gerespecteerd te worden, zelfs wanneer dit ernstig dwaalde. Hij sloot hierbij geen enkel individu, geen enkele groepering of sekte uit. Ook joden, islamieten en atheïsten hadden recht op die vrijheid en op respect. Bayle wenste evenals Locke scheiding van de burgerlijke en kerkelijke samenleving, waarbij hij zich vooral verzette tegen de geestelijken die zich met de politiek bemoeiden. De basis van zijn denken was dat niemand de pretentie kan hebben de waarheid langs rationele weg met absolute zekerheid vast te stellen. Hij vond daarom de Republiek een goed voorbeeld van vreedzame co-existentie van verschillende godsdienstige groeperingen.¹⁷⁴

Zijn tegenstanders verweten hem een scepticus te zijn voor wie de rede het ultieme instrument was. Maar daarin deden ze hem tekort, want in zijn werken gaf Bayle op verschillende plaatsen aan dat de menselijke rede gebrekkig is. Zonder goddelijke hulp blijkt deze een gids die het spoor telkens bijster raakt. Hoezeer hij een filosoof als Descartes kon waarderen, toch meende hij dat deze door de rede alles bepalend te maken, de deur had opgezet voor sceptici en atheïsten. Voor Bayle was de rede slechts een goed en groot hulpmiddel om de tolerantie op het

170 Sec. 16. That religion, or the duty which we owe to our Creator, and the manner of discharging it, can be directed only by reason and conviction, not by force or violence; and therefore all men are equally entitled to the free exercise of religion, according to the dictates of conscience; and that it is the mutual duty of all to practice Christian forbearance, love, and charity towards each other.

171 Bayle werd in 1675 hoogleraar in de filosofie aan de calvinistische universiteit van Sedan, waar hij zijn handboek over de filosofie en de *Objections* tegen de Cartesiaan Pierre Poiret schreef. Kort voordat die universiteit werd verboden vertrok hij en vestigde zich in 1681 in Rotterdam, waar hij tot zijn dood is blijven wonen en nog enige tijd geschiedenis en filosofie aan de Ecole Illustre heeft gedoceerd. Het biografisch standaardwerk over Bayle is het boek van E. Labrousse, *Pierre Bayle, Du Pays de Foix à la cité d'Erasmus, La Haye* 1963.

172 Voltaire (François-Marie Arouet, 1694-1778), *Traité sur la Tolérance*, (1763), in Voltaire, *Mélanges*, Préface par Emmanuel Berl, Texte établi et annoté par Jacques van den Heuvel, Paris 1961, p. 563-650, geschreven naar aanleiding van de zaak-Calas. Vgl. ook Ernestine van der Wall, *Socrates in de hemel? Een achttiende eeuwse polemiek over deugd, verdraagzaamheid en de vaderlandse kerk*, Hilversum 2000, p. 13. Zie ook: Voltaire, *Dictionnaire philosophique*, 5e ed. 1765, onder Es-séniens en Bayle.

173 Labrousse, *Pierre Bayle*, II, p. 279 en 465.

174 Enno van Gelder, *Getemperde vrijheid*, p. 283-291, met beschrijving van de opvattingen van Bayle.

publieke erf te bepleiten, maar uiteindelijk niet beslissend voor zijn eigen geloofsstandpunt.¹⁷⁵

In het academisch debat vonden de ideeën van Locke en Bayle weerklank. In ons land hield de befaamde hoogleraar Gerard Noodt¹⁷⁶ in 1706 bij de plechtige overdracht van het rectoraat aan de Leidse universiteit naar aanleiding van artikel 13 van de *Unie van Utrecht* een vurig pleidooi voor de in de Republiek geïmplementeerde politieke tolerantie. Onder verwijzing naar de volkssoevereiniteit, zoals Locke die geleerd had, ontzegde hij de overheid het recht in te grijpen in godsdienstige aangelegenheden¹⁷⁷.

Elders gingen verlichte natuurrechtdenkers zoals Samuel von Pufendorf (1632-1694),¹⁷⁸ Christian Wolff (1679-1754)¹⁷⁹ en Jean Jacques Rousseau (1712-1778)¹⁸⁰ in het voetspoor van Locke verder met het ontwikkelen van de theorie van de aangeboren natuurlijke rechten van vrijheid, gelijkheid en eigendom, en het maatschappelijk verdrag. Hun verlichte, rationalistische, natuurrechtelijke werken vonden in ons land, vooral in de kringen van de patriotten gretig aftrek.¹⁸¹ Hierbij valt het op dat de Franse schrijvers in ons land minder aandacht kregen dan de Engelse en Duitse, zoals Wolff, Locke, Richard Price (1723-1791) en Thomas Paine (1737-1809).¹⁸² Laatstgenoemde auteurs voelden zich aangetrokken tot de Britse dissenters en tot de Noord-Amerikaanse kolonisten in hun verzet tegen overheersing door Groot-Brittannië. Ook in ons land viel een soortgelijke sympathie op te merken.

175 Zie hierover ook de afscheidsrede van H. Bots, *De Fransman Pierre Bayle in Nederland*, Nijmegen 2005.

176 Zie over hem: G.C.J.J. van den Bergh, *Gerard Noodt*, in *Zestig Juristen*, red. T.J. Veen en P.C. Kop, Zwolle 1987, p.135-140 en van dezelfde schrijver, *The Life and Work of Gerard Noodt (1647-1725)*, Oxford, 1988.

177 Gerard Noodt (1647-1725), *De godsdienst vrij van heerschappye naer het regt der Volken:beweert in een redenvoeringe te Leiden op den achtsten February 1706, uit het Latijn in 't Nederduitsch gebracht door E.B.D.V.*, Amsterdam 1706.

178 Von Pufendorfs magnum opus verscheen in 1672 onder de titel *De Jure Naturae et Gentium* – Over het Natuur- en Vokerenrecht, van welke massieve werk in 1673 een (veelgelezen) ‘studentenversie’ verscheen als *De Officio Hominis et Civis Juxta Legem Naturalem* – Over de Plicht van de Mens en de Burger volgens het Natuurrecht. Zie: Hans Welzel, *Die Naturrechtslehre Samuel Pufendorfs*, Berlijn 1958. Zie voor zijn biografie hoofdstuk 9.2.

179 Christian Wolff, *Jus naturae methodo scientifica pertractatum*, Leipzig 1740-48, 8 delen. George Jellinek schreef hierover vernietigend in *Die Erklärung der Menschen- und Bürgerrechte* (1895), 3e druk, Leipzig 1927, p 62: Eine ganze Liste angeborener Rechte aber wird festgestellt von Chr. Wolff. Sie sind jedoch, sofern sie über die bereits bekannten hinausgreifen, rein doctrinärer Natur und daher ohne jede praktische Wirkung.

180 Jean-Jacques Rousseau, *Du Contrat social ou principes du droit politique*, 1762, Amsterdam 1772, in het bijzonder Livre III, XVI. De kernopvatting van Rousseau was de vrijheid van de individuele persoonlijkheid in de zin van zelfbepaling, de autonomie van de menselijke wil, die door het contract social bij meerderheid van stemmen tot *volonté générale* wordt verheven. De rechten van de burgers worden verondersteld te zijn opgenomen in de algemene staatswil. Op deze wijze ontstaat echter wel een onvervreembare volkssoevereiniteit of een absoluut soevereiniteitsbegrip waaraan de rechten van de burgers worden opgeofferd.

181 C.M. van Hogenstijn, *Ten meesten nutte van de stad: de Patriottentijd, met name te Deventer*, Deventer 2006.

182 R. Pieterman, *De plaats van de rechter in Nederland 1813-1920*, Arnhem 1990, p. 24; M. van der Bijl, *Pieter de la Court en de politieke werkelijkheid*, in: H.W. Blom en I.W. Wildenberg (red.), *Pieter de la Court in zijn tijd. Aspecten van een veelzijdig publicist (1618-1685)*, Amsterdam/Maarsse, 1986, p. 78.

Door deze ontwikkelingen raakten de christelijke theologie en de ethiek steeds meer op de achtergrond om te worden vervangen door het rationalistische natuurrecht van de Verlichting. Daarbij vormden het welzijn en geluk van de individuele burger het centrale punt. Had de Renaissance het individu ontdekt, de Reformatie de individuele vrijheid en verantwoordelijkheid ontwikkeld, de Verlichting heeft het individu verabsoluteerd. De Verlichting beperkte de taak van de staat tot het bevorderen en waarborgen van het individuele geluk en de zelfontplooiing van de burgers. Dit had tot gevolg dat de persoonlijke vrijheden van de burgers en hun politieke rechten op de voorgrond kwamen te staan.¹⁸³

Op de universiteiten in ons land kregen deze opvattingen, die met hun vrijheidsidee en de gedachte van aangeboren mensenrechten aantrekkelijk waren, steeds meer aanhang. In de tweede helft van de 18^e eeuw pleitten de hoogleraren C.H. Trotz¹⁸⁴ en F.A. van der Marck¹⁸⁵ op grond van de leer van het natuurrecht krachtig voor de vrijheden van godsdienst, denken, spreken en drukpers. Met Gerard Noodt meenden zij dat deze vrijheden goed aansloten bij de Hollandse traditie van tolerantie. Maar ook al werden hun opvattingen niet door een ieder gedeeld, Van der Marck bijvoorbeeld werd zelfs ontslagen, ze betekenden wel een krachtige impuls voor de ontwikkeling van de burgerlijke vrijheden.

183 Oestreich, *Geschichte der Menschenrechte*, p. 36.

184 C.H. Trotz (1703-1773) werd in 1741 benoemd tot hoogleraar in Franeker en in 1755 tot hoogleraar burgerlijk en publiek recht in Utrecht. Trotz' verdiensten liggen vooral op het gebied van het Nederlands staatsrecht. Hij was de eerste die de Nederlandse 'grondwetten' (o.a. de Pacificatie van Gent, de Unie van Utrecht en het Vredestractaat van Munster) aan een grondig onderzoek onderwierp en deze wetten tot grondslag maakte van de geschiedenis van het staatsrecht. Hij verzorgde onder meer een uitgave van deze wetten, en de *Verklaaring van de grondwetten der Vereenigde Nederlanden*, dat vijf jaar na zijn dood verscheen. Verder schreef hij een verhandeling over het Nederlands dijkrecht, die lange tijd als standaardwerk is gebruikt. *NNBW*, IV, 1453.

185 Frederik Adolf van der Marck, geboren op 9 maart 1710 in Hattingen, overleden op 1 november 1800 te Groningen, werd in 1758 hoogleraar in het 'ius publicum, ius naturae et ius gentium' te Groningen. Van der Marck was een vereerder van Wolff en ook sterk op De Groot en Pufendorf georiënteerd. Hij was pleitbezorger voor het natuurrecht ten koste van het Romeins recht. Zijn opvattingen over de verhouding tussen kerk en staat, waarbij de kerk onderworpen was aan de staat, maakten hem niet populair bij de theologen. Toen hij in zijn werk *Lectiones Academicae* de schijn wekte dat de openbaring en het goddelijke oordeel ondergeschikt zijn aan het natuurrecht, leidde dat tot zijn ontslag in 1773 op grond van 'onrechtzinnigheid'. Hierna werd hij hoogleraar te Lingen en later in Deventer. De laatste benoeming was te danken aan de geestelijk leider van de patriotten Joan Derk van der Capellen tot den Pol. In 1798 verscheen *Schets van de rechten van den Mensch, het Algemeen Kerke-, Staats- en Volkerenrecht, ten dienste van de Burgerij*. Hierin noemde hij wat volgens hem de aangeboren rechten waren. Het was een opsomming van al zijn opvattingen. Op 20 maart 1795 werd hij te Groningen in zijn oude ambt van hoogleraar hersteld. Zie ook T.J. Veen, *Frederik Adolf van der Marck*, in *Zestig Juristen*, red. T.J. Veen en P.C. Kop, Zwolle 1987, p.160-165; C.J.H. Jansen, *Natuurrecht of Romeins recht: een studie over leven en werk van F.A. van der Marck (1719-1800 in het licht van de opvattingen van zijn tijd*, diss., Leiden 1987; J. Lindeboom, *Fredrik Adolf van der Marck, een achttiende-eeuwse leeraar van het natuurrecht*, 's-Gravenhage 1948 en. Reitsma en Lindeboom, *Geschiedenis van de Hervorming*, p. 387-389.

2.7 Een grondwet als bescherming van de natuurlijke rechten

Voor de aanhangers van de geseclariseerde natuurrechtsleer was er echter een volgende stap nodig om de theorie van de vrijheidsrechten in praktijk te brengen. Locke had hierover geschreven:

And so, whoever has the legislative or supreme power of any commonwealth, is bound to govern by established standing laws, promulgated and known to the people, and not by extemporary decrees, by indifferent and upright judges, who are to decide controversies by those laws; and to employ the force of the community at home only in the execution of such laws, or abroad to prevent or redress foreign injuries and secure the community from inroads and invasion. And all this to be directed to no other end but the peace, safety, and public good of the people.¹⁸⁶

Locke dacht dus aan wetten en niet zozeer aan een grondwet of constitutie. Grondwetten bestonden ook nog niet, althans niet in moderne zin. Toch kenden de verschillende landen wel allerlei overeenkomsten van vorsten met grootgrondbezitters, staten of steden, of van staten onderling, zoals de *Magna Charta* (1215) in Engeland, de *Blijde Incomste* in Brabant (1355) en de *Unie van Utrecht* (1579), die vanwege hun belangrijke inhoud wel als grondwetten werden beschouwd. Maar ook al hielden deze voor de burgers soms essentiële waarborgen en rechten in, constituties in eigenlijke zin waren ze niet. Het ging doorgaans om door de vorst als bron van alle macht verleende gunsten en niet om rechten, waarmee vorstelijke plichten correspondeerden. De *Unie van Utrecht* vormt in zoverre een uitzondering dat dit verdrag de onderlinge samenwerking tussen de verschillende gewesten in hun strijd tegen Spanje regelde en zijn bron in de zelfstandigheid van die gewesten vond. Ook al zijn deze verdragen wel constituties genoemd, ze waren in feite weinig meer dan historisch gegroeide totaliteiten van bestaande instellingen, regels, gewoontes en gebruiken in een bepaalde samenleving.¹⁸⁷ Eerst in de loop van de 18^e eeuw kwam hierin verandering, toen men oog kreeg voor de eigen rechten van de burgers tegenover de overheden en er een rangorde in de wetgeving werd aangebracht.¹⁸⁸ De Amerikaanse kolonisten gingen hierin voor. Voor hen vormden de van de Schepper gekregen vrijheidsrechten de rechtvaardiging voor hun opstand tegen het moederland en de juridische onderbouwing van hun nieuwe staatjes en hun bond. Die rechten waren volgens hen 'self-evident' en – daarin stemde hun opvatting overeen met die van de natuurrechtaanhangers – onvervreemdbaar. Ze gaven aan die rechten vorm in de 'Bills of Rights', die vooraf gingen aan de constituties van hun kolonistenstaatjes. Deze documenten bevatten pre- of bovenconstitutioneel recht, dat naar de mening van de opstellers niet voor wijzigingen vatbaar was.

186 Locke, *Two treatises of Government*, II, Chapter IX, 131.

187 W.R.E. Velema, *Revolutie, Republiek en Constitutie, De ideologische context van de eerste Nederlandse Grondwet*, in *De eeuw van de Grondwet, Grondwet en politiek in Nederland, 1798-1917*, redactie N.C.F. van Sas en H. te Velde, Deventer 1998, p. 21.

188 Velema, *Republiek en Constitutie*, p. 22.

In Europa was sprake van een parallelle ontwikkeling. Europese denkers als Montesquieu (*Esprit des Lois* 1748) zagen een grondwet als de schriftelijke vastlegging van de fundamentele regels voor het gehele politieke leven. Maar zij baseerden deze regels en de daarin omschreven rechten van de burgers op het natuurrecht. In het voetspoor van de radicale Jean-Jacques Rousseau¹⁸⁹ en vooral in die van Thomas Paine werd het belang van een formele constitutie of grondwet door hen gaandeweg zo hoog aangeslagen, dat ze daarin een maatschappelijk contract zagen, dat ooit impliciet of expliciet was goedgekeurd door het volk als drager van de oorspronkelijke soevereiniteit (volkssoevereiniteit). Dat maatschappelijk verdrag werd door hen gezien als een rechtshandeling van het volk in de vorm van een grondwet, waardoor de staat en staatsinstellingen werden geconstitueerd met het doel om de natuurlijke rechten te beschermen. Daarmee braken ze volledig met het absolutisme, dat uitging van het vaak goddelijk gezag van een soeverein die met de burgers had afgesproken dat hij over hen zou heersen en van wie hun rechten afhankelijk waren. De natuurlijke rechten, die volgens hen in de grondwet moesten worden opgenomen, betroffen globaal het kwartet van John Locke: gelijkheid, vrijheid, veiligheid en de particuliere eigendom. Staatsmacht kon vervolgens slechts rechtmatig zijn, voor zover zij in de constitutie met haar burgerrechten haar grondslag vond.¹⁹⁰ Opmerkelijk is dat het recht op godsdienstvrijheid in de geschriften van de Europese denkers anders dan in de VS slechts een beperkte plaats kreeg.

2.8 De Federal Constitution en de godsdienstvrijheid

De eerste grondwet waarin vrijheidsrechten werden opgenomen, althans hadden moeten worden opgenomen, was de *Federal Constitution* van 1787 van de 13 onafhankelijk geworden Verenigde Staten van Noord-Amerika. Want feitelijk bevatte deze constitutie aanvankelijk geen opsomming van vrijheidsrechten. Dat ze er uiteindelijk toch in werden opgenomen, is te danken aan Thomas Jefferson. Deze had niet deelgenomen aan de grondwetsbesprekingen, omdat hij als gezant in Parijs verbleef en daar betrokken was geweest bij het ontwerpen van de *Déclaration des Droits de l'Homme et du Citoyen*. Daarin was uitdrukkelijk opgenomen dat een staat die de rechten niet had gewaarborgd en geen scheiding van de machten kende, geen constitutie had.¹⁹¹ Als medeontwerper achtte ook hij opname van burgerrechten een absolute voorwaarde voor een constitutie. Teruggekeerd in de Verenigde Staten moest hij tot zijn teleurstelling ontdekken dat de vrijheidsrechten niet in de *Federal Constitution* waren opgenomen. Onmiddellijk drong hij daarom aan op wijziging. Maar George Washington, die de constitutie kort daarvoor met veel moeite door de conventie had doen vaststellen, voelde daar wei-

189 Rousseau, *Du contrat social*, 1762, o.a. Livre II, XII.

190 Van der Pot, *Handboek van het Nederlandse Staatsrecht*, p. 31-32.

191 Article 16: Toute société dans laquelle la garantie des droits n'est pas assurée ni la séparation des pouvoirs déterminée, n'a point de Constitution.

nig voor. Wel onderkende hij het belang van opname van de vrijheidsrechten in de constitutie. De oplossing werd gevonden in een aanvulling van de constitutie met een tiental amendementen, de *Bill of Rights*. Sindsdien is het in de VS gebruik geworden om de constitutie niet te wijzigen voor noodzakelijk geachte veranderingen en aanvullingen, maar daarvoor gebruik te maken van amendementen. Regel werd ook dat de constitutie boven alle andere rechtsregels ging en slechts met gekwalificeerde meerderheid kon worden gewijzigd of geamendeerd.¹⁹² Op deze wijze kon de constitutie in Amerika een levend bezit blijven.

De godsdienstvrijheid werd geregeld in het befaamde First Amendment van de *Bill of Rights*. Dit luidde:

Congress shall make no law respecting an establishment of religion, or prohibiting the free exercise thereof; or abridging the freedom of speech, or of the press; or the right of the people peaceably to assemble, and to petition the government for a redress of grievances.

Het amendement kwam erop neer dat de wetgever zich niet bezig zou houden met de zaken van godsdienst en de uitoefening van de eredienst. Dit betekende in de eerste plaats scheiding van kerk en staat, zij het niet van staat en religie.¹⁹³ Voor de vrijheid van godsdienst hield het First Amendment niet alleen de individuele godsdienstvrijheid in, maar ook die van eredienst, belijden en organisatie. De vrijheid van belijden, eredienst en organisatie werd versterkt doordat het amendement het recht op vrijheid van spreken en drukpers, en op vrijheid van vergaderen in samenhang met de vrijheid van godsdienst vermeldde. Omdat het amendement ook vrijheid bood voor het stichten van nieuwe godsdienstige gezindheden, kan van een dynamisch karakter worden gesproken. Het First Amendment vormt dan ook nog altijd een richtsnoer in de Amerikaanse rechtspraak voor religieuze aangelegenheden.

Het is opvallend dat de vrijheden van godsdienst, meningsuiting en pers in het eerste amendement, dus voorop zijn geplaatst. Daaruit zou kunnen worden afgeleid dat deze vrijheden in de Verenigde Staten ook als belangrijkste werden gezien, zoals George Jellinek¹⁹⁴ stelt. Naar zijn mening wijzen de historische gegevens erop dat het recht op godsdienstvrijheid in Amerika zelfs de bron heeft gevormd voor het idee de universele mensenrechten bij wet vast te leggen.¹⁹⁵ Voor de oud-

192 Van der Pot, *Handboek van het Nederlandse Staatsrecht*, p. 69.

193 Zie de uitspraak ACLU vs Mercer County, van het Cincinnati Appeals Court for the sixth Circuit, no 03-5142, van 20 december 2005.

194 Georg Jellinek (1851-1911) wordt beschouwd als een van de coryfeeën van het Duitse staatsrecht. Nadat hij in Wenen vanwege zijn joodse achtergrond carrièreproblemen had ondervonden, werd hij in 1891 hoogleraar staatsrecht aan de universiteit van Heidelberg. In 1910 liet hij zich in de protestantse kerk van Nice dopen. Zie over hem: M.J. Sattler, *Ein Leben für das öffentliche Recht* p. 355-368 en P. Landau, *Juristen jüdische Herkunft im Kaiserreich und in der Weimarer Republik*, p. 177 in H.C.H. Heinrichs, H. Franzki, K. Schmalz en M. Stolleis, *Deutsche Juristen jüdischer Herkunft*, München 1993.

195 Jellinek, *Die Erklärung der Menschen- und Bürgerrechte* (1895), 3e druk, Leipzig 1927. De titel van hoofdstuk VII luidt veelzeggend: Die Religionsfreiheit in den anglo-amerikanischen Kolonien als Ursprung der Idee, ein allgemeines menschenrecht durch Gesetz festzustellen; zie daarvoor de Inhaltsverzeichnis.

ste kolonisten waren de vrijheidsrechten 'self-evident'. En daarin verschilden zij van Locke, die ze had geconstrueerd vanuit het staatsburgerschap en ze vervolgens had begrensd door de doeleinden van de staat.¹⁹⁶ Opmerkelijk is overigens dat Locke de godsdienstvrijheid niet onder zijn vier belangrijkste rechten heeft genoemd.

Gerhard Oestreich bestrijdt deze visie. Volgens hem kan de dominantie van het recht op vrijheid van godsdienst niet zonder meer worden afgeleid uit de oudere constituties van de diverse staten. Naar zijn mening was het Amerikaanse denken over vrijheidsrechten daarentegen sterk geworteld in de staatsfilosofie van Locke.¹⁹⁷ Het kan Oestreich worden toegegeven dat Locke zich inderdaad met het ontwerpen van de constitutie van North Carolina van 1669 heeft bezig gehouden en dat er tussen Engeland en Amerika een uitwisseling van gedachten heeft plaatsgevonden. Maar het gaat te ver om de *Bill of Rights* als zuivere vrucht van het Europese natuurrechtelijk denken te beschouwen. Jellinek wijst er terecht op dat Locke in zijn *Two Treatises on Government* met geen woord rept van het recht op godsdienstvrijheid en het recht om zijn godsdienstige meningen te uiten, terwijl die rechten wel een prominente plaats in de constitutie van North Carolina innamen. Hij concludeert daaruit dat Locke weliswaar heeft meegewerkt om de vrijheid van geweten 'als das erste, heiligste, alle anderen überragende Recht' in te voeren,¹⁹⁸ maar dat het idee van de godsdienstvrijheid niet direct aan zijn gedachtegoed is ontsproten, hoewel het er wel goed bij paste.

Ook Jellineks verwijzing naar de voor 1787 al bestaande constituties en charters van de Amerikaanse staten, waarin de godsdienstvrijheid een dominante plaats had,¹⁹⁹ overtuigt. Immers, in de 17^e en 18^e eeuw waren veel Europese dissenters om godsdienstige redenen naar Amerika geëmigreerd in de verwachting daar vrijheid van religie aan te treffen. Het feit dat er in de kolonies als gauw verschillende denominaties ontstonden of al bleken te bestaan, vroeg om een oplossing. Dit bracht niet alleen protestanten maar ook anglicanen er toe te pleiten voor godsdienstvrijheid en scheiding van kerk en staat. Zo sprak de calvinistische presbyteriaanse synode van Philadelphia²⁰⁰ al in 1729, toen de Verlichting dus nog in haar kinderschoenen stond, uit, dat de burgerlijke magistraat geen macht over de kerk toekwam en evenmin bevoegdheid had om iemand vanwege zijn godsdienst te vervolgen.²⁰¹ En nog eerder pleitte de baptistische predikant Roger Williams (ca. 1603-1683) voor een volledige scheiding van kerk en staat en voor absolute religieuze vrijheid voor christenen, joden, Turken en heidenen.²⁰² Het ging Williams, die zelf vanwege zijn geloofsovertuiging was vervolgd, daarbij om een

196 Jellinek, *Die Erklärung*, p. 39-40.

197 Oestreich, *Geschichte der Menschenrechte*, p. 57-63.

198 Jellinek, *Die Erklärung*, p. 53.

199 Zie: S. Lutz, *Colonial Origins of the American Constitution: A Documentary History*, Indianapolis 1998.

200 Van Schelven, *Emendaties op Kuyper's rede over de oorsprong en waarborg onzer constitutioneele vrijheden*, in *Uit de strijd der geesten*, p. 186-191.

201 Idem, p. 190.

202 Jellinek, *Die Erklärung*, p. 46.

klaarblijkelijk (self-evident) vrijheidsrecht. Zijn ideeën vonden weerklank en werden overgenomen in de wetten van Rhode Island in 1647 en het *Rhode Island and Providence Plantations Royal Charter* van 1663, waarin koning Karel II van Engeland de kolonie deze vrijheid garandeerde.²⁰³ Verder kenden kolonies als New Jersey en New York respectievelijk in 1664 en 1683 al een omvangrijke godsdienstvrijheid. Bekend is ook de uitspraak van de quaker William Penn (1644-1718), de stichter van de staat Pensylvania, in 1701, dat zelfs als het volk de omvangrijkste burgerrechten kende, het niet echt gelukkig zou kunnen zijn zonder de verzekering van de vrijheid van geweten.²⁰⁴ Zonder de andere geloofsrichtingen te kort te doen zijn het toch wel vooral de puriteinse congregationalisten²⁰⁵ geweest, die in navolging van Williams en Penn in de 17de en de 18^e eeuw vanuit hun geloofvisie hebben gestreden voor een vrije kerk in een vrije staat.²⁰⁶ Met hun opvatting dat gemeenten naar Gods wil geheel naar eigen overtuiging en zonder enige hiërarchie moesten worden georganiseerd, bestreden ze ook het idee van een staatskerk of van een theocratische regering. Dit maakte hen tot de meest prominente voorvechters van geloofsvrijheid en van scheiding van kerk en staat.²⁰⁷ Hun opvattingen hadden minder te maken met het Europese natuurrechtelijk denken of de Verlichting, dan met de visie dat ieder mens individueel jegens God verantwoordelijk is voor de van hem gekregen vrijheden en mogelijkheden.

Dat de Amerikanen de vrijheidsrechten niet afleidden uit de Europese natuurrechtelijke constructies, maar zagen als door God de Schepper aan de individuele mens gegeven, kan ook worden afgeleid uit de aanhef van de onafhankelijkheidsverklaring van 1776.²⁰⁸ Ongetwijfeld hebben de ideeën van John Locke en andere Europese denkers bij het ontwerpen ervan meegespeeld, maar deze werden geënt op of beter gezegd geïntegreerd in het bestaande, Amerikaanse, religieuze rechtsdenken, waarin de godsdienstvrijheid hoog in het vaandel stond. Vanuit hun verschillende christelijke religies, waarbij godsdienstvrijheid voorop stond,

203 Rhode Island and Providence Plantations Royal Charter 1663, The Charter, granted by King Charles II, July 8, 1663, van kracht tot de aanvaarding van de Constitutie in mei 1843. Emil Brunner merkt in zijn *Die Christusbotschaft und der Staat*, Zürich 1940, p. 45 e.v. op: 'der erste Toleranzstaat ist bekanntlich eine christliche grundung, der kleine Neu-England-Staat Rhode Island.'

204 Jellinek, *Die Erklärung*, p. 53.

205 Het congregationalisme of independentisme gaat uit van de autonomie van de plaatselijke kerk, die geheel vrij is van een kerkverband of staatsgezag. Men kent slechts Christus en de Bijbel als autoriteit. De grondlegger is Robert Browne (1550-1633). Het is een puriteins calvinistische geloofsrichting. L.D. Terlaak Poot in de *Christelijke Encyclopedie*, 2^e dr., Kampen 1957.

206 Leonard Verduin, *The Reformers And Their Stepchildren*, 1964, herdruk door Pinecraft, Sarasota, Florida 1991, p. 89-94.

207 De Visser, *Kerk en Staat*, I, p. 455.

208 'We hold these truths to be self-evident, that all men are created equal; that they are endowed by their Creator with inherent and inalienable rights; that among these, are life, liberty, and the pursuit of happiness; that to secure these rights, governments are instituted among men, deriving their just powers from the consent of the governed; that whenever any form of government becomes destructive of these ends, it is the right of the people to alter or abolish it, and to institute new government, laying its foundation on such principles, and organizing its powers in such form, as to them shall seem most likely to effect their safety and happiness.' Geciteerd uit de *Declaration of Independence* zoals deze oorspronkelijk werd opgesteld door Thomas Jefferson in 1776. *Journals of the Continantal Congress 1774-1789*, V, p. 510.

adopteerden de Amerikanen op hun wijze het Europese gedachtegoed.

De ontwikkelingen in Amerika zijn van grote invloed geweest voor de grondwetsvorming en de erkenning van de mensenrechten in West-Europa.²⁰⁹ Veel Europeanen volgden met belangstelling de Amerikaanse strijd voor een constitutie met burgerrechten en stelden zich soms, zoals Gijsbert Karel van Hogendorp, zelfs ter plaatse op de hoogte van de moderne ontwikkelingen.²¹⁰ Meer nog dan Van Hogendorp, die van revolutionaire woelingen niet zoveel moest hebben, lieten de patriotten zich inspireren door wat in Amerika gebeurde. Wat daarover werd geschreven vond onder hen meer weerklank dan de nogal theoretische werken van Rousseau en de andere Franse revolutionairen, die ze ook minder lazen.²¹¹ De Amerikaanse denkbeelden werden in ons land rechtstreeks verspreid door de tweedelige uitgave in vertaling van *The Federalist* en het in de jaren 1793-1796 verschenen driedelige werk van Gerhard Dumbar: *De oude en de nieuwe constitutie der Vereenigde Staten van Amerika, uit de beste schriften in haare gronden ontvouwd*. Illustratief voor de Amerikaanse invloed is ook dat Rutger Jan Schimmelpenninck²¹² nog in 1801, toen de *Staatsregeling van 1798* moest worden vervangen, pleitte voor een grondwet naar Amerikaans model.²¹³ Al in zijn proefschrift over de volksrepresentatie had hij vele malen met instemming verwezen naar de Amerikaanse constitutie, die hem zeer had geïnspireerd.²¹⁴ En ook al kwam Nederland na 1795 steeds meer onder invloed van de Franse opvattingen, de jonge republiek van de VS heeft wel degelijk gefungeerd als belangrijk gidsland voor het constitutionele denken.

2.9 De Déclaration en de godsdienstvrijheid

De *Déclaration des Droits de l'Homme et du Citoyen* (1789) beschreef de godsdienstvrijheid niet zo prominent als het First Amendment van de *Bill of Rights*, maar als onderdeel van de vrijheid van mening:

Artikel 10: *Nul ne doit être inquiété pour ses opinions, mêmes religieuses, pourvu que leur manifestation ne trouble pas l'ordre public établi par la loi.*

²⁰⁹ Oestreich, *Geschichte der Menschenrechte*, p. 57.

²¹⁰ Van Hogendorp kwam naar eigen zeggen bekeerd terug. De vrijheid in Amerika had z.i. een verkeerde invloed op de onze gehad. G.K. van Hogendorp (zoon), *Brieven en gedenkschriften van Gijsbert Karel van Hogendorp*, I, 's-Gravenhage 1866, p. 420. Zie voor een verslag van deze reis het derde hoofdstuk in Henriette L.T. de Beaufort, *Gijsbert Karel van Hogendorp*, Rotterdam-Antwerpen 1948.

²¹¹ H.H. Zwager, *Nederland en de verlichting*, 2^e dr., Haarlem 1980, p. 62; Van Rooden, *Religieuze regimes*, p. 28.

²¹² Rutger Jan Schimmelpenninck, geboren in 1761 te Deventer, was enige jaren advocaat te Amsterdam, stadsbestuurder van 1795-1798, daarna ambassadeur te Parijs, Londen en Parijs. Raadpensionaris van 1805-1806, senator in Frankrijk van 1811-1815, en van 1815-1820 lid van de Eerste Kamer. Hij overleed in 1825 te Amsterdam. Hij was een overtuigd, maar gematigd patriot. *NNBW*, IV, p. 1226; Theun de Vries, *Rutger Jan Schimmelpenninck*, Den Haag 1941.

²¹³ J. de Bosch Kemper, *De staatkundige geschiedenis van Nederland tot 1830*, Amsterdam 1868, p. 297.

²¹⁴ M.W. van Boven, *De rechterlijke instellingen ter discussie*, Nijmegen 1990, p. 57.

Artikel 11: *La libre communication des pensées et des opinions est un des droits les plus précieux de l'homme; tout citoyen peut donc parler, écrire, imprimer librement, sauf à répondre de l'abus de cette liberté dans les cas déterminés par la loi.*

Zakelijk kwam het er op neer dat de Franse burgers de individuele vrijheid van godsdienst en de vrijheid van belijden kregen. De vrijheid van eredienst werd niet expliciet genoemd, maar kan uit de term 'manifestation' worden afgeleid, terwijl de vrijheid van organisatie in het geheel niet aan de orde kwam. De vrijheden die in de *Déclaration* waren opgenomen, konden worden beperkt door de eisen van de openbare orde, zoals de wet die omschreef. Duidelijk is dat de *Déclaration* voor de godsdienstvrijheid minder royaal was dan de *Bill of Rights*. Zagen de Amerikanen de vrijheidsrechten als 'self evident' en achtten zij uitbreiding in een catalogus mogelijk, in het gedachtegoed van de Fransen gingen ze op in de deelname aan de politieke besluitvorming, de *volonté générale*, waarvan de wet de uitdrukking was.²¹⁵ Een ander verschil is dat de *Déclaration* een abstract geheel was, voortgekomen uit de filosofie van radicaal revolutionaire denkers, en niet zoals de Amerikaanse *Bill of Rights* voortbouwend op al bestaande constituties en charters.

De Amerikaanse *Bill of Rights* en de Franse *Déclaration des Droits de l'Homme et du Citoyen* stemmen daarin wel overeen dat ze met instemming van de respectievelijke volksvertegenwoordigingen als onderdeel in de constituties van beide landen werden opgenomen. In de Franse constituties overigens maar voor korte tijd.²¹⁶ Ook inhoudelijk is er sprake van een zekere overeenstemming. Weliswaar is de Amerikaanse *Bill of Rights* religieuzer georiënteerd dan de seculiere *Déclaration*, die in de Franse constitutie van 1791 werd opgenomen, maar beide maken duidelijk dat de fundamentele burgerrechten een wezenlijk onderdeel van een grondwet vormden. Deze ontwikkelingen waren de oorzaak ervan dat men een constitutie voortaan beschouwde als een geschreven document waarin niet alleen de bevoegdheden, grenzen en structuur van het overheidsgezag waren vastgelegd, maar ook de rechten van de mens en burger, en dat zijn legitimiteit uitsluitend ontleende aan het feit dat het was opgesteld door een constitutionele conventie en goedgekeurd door het soevereine volk. Op deze wijze had de verlichte revolutionair Paine dit in 1792 geformuleerd in zijn *Rights of Man*: 'A constitution is not the act of a government, but of a people constituting a government; and government without a constitution, is power without a right.'²¹⁷ Velema merkt op dat dit laat achttiende-eeuwse revolutionaire verlichtingsdenken toch wel uitging van een mateloos vertrouwen in de politieke maakbaarheid en vervolmaakbaarheid van mens en samenleving, en een volledig naar voren gerichte blik kende. Daarbij stelde men een blind vertrouwen in wettelijke regelingen.²¹⁸ De Amsterdamse hoogle-

215 D.A.A. Boersema, *Mens mensura iuris, over rechtsbewustzijn, gelijkheid en mensenrechten*, diss., Deventer 1998, hoofdstuk 3, p. 59.

216 Namelijk in de constitutie van 1791, die tot 1795 heeft gegolden, *Handboek van het Nederlandse Staatsrecht*, p. 78-79.

217 Thomas Paine, *Rights of Man*, Londen 1791-1792, hoofdstuk IV.

218 Velema, *Republiek en Constitutie*, p. 25.

raar H.C. Cras²¹⁹ was zelfs van mening dat het mogelijk moest zijn op den duur over een wetboek te beschikken dat zelfs alle bijzondere gevallen zou regelen. Hij ging er daarbij van uit dat het te ontwerpen *regtswetboek* zo veel als ook maar enigszins mogelijk was de enige bron van het recht behoorde te zijn. Dit geloof in de wetgeving vond zijn uitdrukking in artikel 6 van de *Déclaration: La loi est l'expression de la volonté générale*.²²⁰ Het idee dat de wet volmaakt en de bron van het recht is en blindelings gehoorzaamd dient te worden door de uitvoerende macht en de rechters, heeft in ons land de napoleontische tijd overleefd.²²¹

De *Bill of Rights* en de *Déclaration* zijn aan het eind van de 18e eeuw voor ons land van grote betekenis geweest bij de pogingen om de moeilijk te besturen statenbond te hervormen. Omdat men meende dat het bestuurlijke verval debet was aan de sterke economische achteruitgang, verwachtte men van een ingrijpende hervorming van het staatsbestel een verbetering van de algemene toestand. Zo verschenen in de jaren tachtig verschillende publicaties over een gewenste staatshervorming, zoals het *Leids Ontwerp* (1785)²²² en de *Grondwettige Herstelling* (1787).²²³ Het eerste zocht het nog in het herstel van de oorspronkelijke republiek,²²⁴ het tweede nam de Amerikaanse constitutie als voorbeeld en vroeg om een algemeen staatkundig en burgerlijk wetboek.

Onder de meestal patriotsgezinde juristen won de overtuiging veld dat de *Unie van Utrecht* niet voldeed aan de eisen die men aan een grondwet moest stellen: ze was niet op volkssoevereiniteit gebaseerd en kende noch een verklaring van individuele rechten, noch een afbakening van overheidstaken. Om in dit hiaat te voorzien zagen enkele schetsen voor een grondwet het licht. Het meest bekend is het *Schetsproject der nieuwe regeeringsform voor de Bataafsche republicq* uit 1792,²²⁵ van de hand van de patriotten mr. Baltazar Elias Abbema²²⁶ en Robert Jasper van der Capellen van de Marsch.²²⁷ Naast een andere regeeringsvorm (republikeinse

219 H.C. Cras (1739-1820), hoogleraar te Amsterdam in 1770, afgezet in 1798, doch later in zijn ambt hersteld. Zie over hem: P.C. Kop, *Hendrik Constantijn Cras*, in *Zestig juristen*, red. T.J. Veen en P.C. Kop, Zwolle 1987, p.190-195.

220 P.C. Kop, *Legisme en privaatrechtswetenschap*, Deventer 1992, p. 20.

221 Zo meende de ontwerper van een nieuw burgerlijk wetboek Joan Melchior Kemper (1776-1824) dat een volledig wetboek 'in zich zelve volmaakt' moest zijn en dat die volmaaktheid alle denkbeeld van aanvullend gezag reeds van zichzelf buitensloot. De hoogleraar J.D. Meijer (1780-1834) schreef in 1823: 'Le pouvoir exécutif ou administratif doit suivre aveuglement cette loi, qui émane d'une autorité supérieure.' Kop, *Legisme*, p. 25 en 28.

222 Johan Hendrik Swildens, *Ontwerp, om de Republiek door eene heilzaame vereeniging der belangen van regent en burger, van binnen gelukkig, en van buiten gedugt te maaken*, Leiden 1785.

223 *Grondwettige herstelling van het geluk der Nederlandsche maatschappij, volgens de wysgeerte en menschkunde*, Rotterdam 1787. De vermoedelijke auteurs zijn A.M. Cerisier en J.H. Swildens. Zie: C.H.E. de Wit, *Oud en Modern. De Republiek 1780-1795*, in *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, deel 9, Bussum 1980, p. 115.

De Leidse hoogleraar A. Kluit schreef daartegen: *De Souvereiniteit der Staten van Holland verdedigd tegen de hedend. leer der volksregering, voornamelijk tegen het geschrift: Grondwettige herstelling van Nederl. Staatswezen*, Leiden 1785, 2e druk 1788.

224 Velema, *Republiek en Constitutie*, p. 27-28.

225 M.W. van Boven, *De rechterlijke instellingen ter discussie*, p. 66.

226 Balthazar Elias Abbema (1739-1805) was aanvankelijk waardijn (toezichthouder op de muntproductie) te Utrecht en vestigde zich in 1770 als koopman te Amsterdam en werd daar raad in de vroedschap. Hij behoorde sinds 1783 bij de patriotten en stond in correspondentie met de Franse

eenheidsstaat) en rechterlijke organisatie stelden ze op het gebied van de godsdienst voor dat ‘alle godsdienstoefeningen toegestaan en zonder onderscheid alle inwoners verkiesbaar zijn tot alle emploien’, met de toevoeging ‘ja zelfs al zou men alle godsdienstoefening uit de algemeene landskas behooren te betalen.’ In 1793 preciseerden de opstellers hun bedoeling nog in hun uitgebreidere *Schets tot grondslag eener nieuwe constitutie voor de republiek der Bataven*.²²⁸ Ook daarin werd het belang van de godsdienst erkend en werd de betaling, die van staatswege zou moeten geschieden, gehandhaafd. Hoe radicaal de patriotten ook waren, ze evenaarden de Franse revolutionairen niet in secularisering, doordat ze zich meer bonden aan het historisch gegeven en in het bijzonder aan de godsdienst. Daarmee bevonden ze zich meer in de lijn van de Amerikaanse *Bill of Rights* dan in die van de *Déclaration des Droits de l’Homme et du Citoyen*. Zo kon Mirabeau in zijn *Aux Bataves sur le Stathouderat* (Londen 1788) een verklaring van de rechten van de mens en de burger voor Nederland ontwerpen aan de hand van de Amerikaanse ‘Bills of Rights’, met name aan die van Virginia en Massachussets.²²⁹

2.10 De Bataafse Republiek en de vrijheid van godsdienst

De stichting van de Bataafse Republiek in 1795 maakte formeel een einde aan de Republiek der Zeven Verenigde Provinciën evenals aan de bevoorrechte positie van de Gereformeerde Kerk. Op 31 januari 1795 proclameerden de provisionele representanten van het volk van Holland de *Verklaring van de rechten van de mens en van de burger*.²³⁰ Dit revolutionaire document was ontworpen door een commissie onder voorzitterschap van de befaamde jurist Pieter Paulus.²³¹ Deze had enkele jaren daarvoor een bestseller over de mensenrechten gepubliceerd on-

regering. In 1787 moest hij vluchten naar Parijs, waar hij bankier werd. Toen Robespierre aantrad, vertrok hij naar Hamburg. Daar werd hij in 1795 gezant van de Bataafse Republiek. Zie: Colenbrander, *Gedenkstukken*, I, 11 nt.3.

227 R.J. van der Capellen van der Marsch (1743-1814), die volgens officiële stukken Jonkheer van der Capellen tot der Marsch en Lathmer heette, was een vurig Gelders patriot, die in 1787 naar Frankrijk uitweek en daar in contact kwam met de andere Bataven, zoals Abbema en Valckenaer. Hij was een goede vriend van Lafayette. Na 1795 trad hij niet meer op de voorgrond. Zie het lemma van W.M.G. Regt in *NNBW*, Leiden 1930, VIII, p. 251.

228 G.W. Bannier, *Grondwetten van Nederland: teksten de achtereenvolgende staatsregelingen en grondwetten sedert 1795, met verschillende andere staatsstukken, historische toelichtingen en eenige tabellen*, Zwolle 1936, p. 17-35.

229 Oestreich, *Geschichte der Menschenrechte*, p. 69; Jellinek, *Die Erklärung*, p. 12-13.

230 Over deze Verklaring: F.H. van de Burg in: F.H. van der Burg en H. Boels, (samenstellers.), *Tweehonderd jaar rechten van de mens in Nederland*; F.H. van Asbeck Centrum voor Mensenrechten, Leiden 1994, 7-20; O. Moorman van Kappen, *Tweehonderd jaar geleden: De ‘rechten van den mensch en van den burger’ in Nederland erkend en afgekondigd*, in: *Nederlands Juristenblad* (1995/12), 1199-1202. Zie voorts: J.P. Loof, *De Verklaring van de rechten van de mens en van de burger – Tweehonderd jaar mensenrechten in Nederland*, in *NJCM-Bulletin. Nederlands tijdschrift voor de mensenrechten* 20/7 (1995). De tekst is gepubliceerd in Bannier, *Grondwetten van Nederland*, Zwolle 1936, p. 13-16.

231 Over de persoon van Paulus: J.C.M. Leijten, ‘De Verklaring van de rechten van de mens en van de burger – Pieter Paulus lof!’, in *NJCM-Bulletin* 20/7 (1995), p. 873-881; P.H. Suringar, *Biographische aantekeningen betreffende Mr. Pieter Paulus. Eerste gedeelte (1753-1784)*, diss., Leiden 1879.

der de titel *Verhandeling over de vraag: in welken zin kunnen de menschen gezegd worden gelyk te zijn?*²³² Sinds Paines' *Rights of Man* was het thema van de mensenrechten ook in de Republiek populair geworden.

Hoe nieuw dit thema ook was, Paulus baseerde anders dan Paine en de Franse revolutionairen, zijn goed doordachte mensenrechtensvisie op een christelijk – zij het niet een orthodox – fundament. In dat opzicht volgde hij meer de Amerikaanse dan de Franse lijn. Hij zag in de persoon van Jezus de belichaming van de algemene broederliefde en meende dat veel teksten in het Nieuwe Testament de door hem voorgestane gelijkheid en de broederliefde leerden. Het was duidelijk dat Pieter Paulus, die wel de scheiding van kerk en staat voorstond, geen atheïstische staat wenste.²³³

Nadat de *Verklaring voor de rechten van de mens en van de burger* in de provincie Holland was afgekondigd, werd ze door andere provincies overgenomen, zij het soms met lichte wijzigingen. Vaak ging de afkondiging gepaard met feestelijkheden, zo ook in Leiden, waar de verklaring op 4 februari 1795 plechtig van het stadhuis werd afgekondigd onder klokkenspel, muziek, kanongebulder en trompetgeschal.²³⁴ De verwachtingen waren hoog gespannen.

De inzet van de Verklaring vormt het artikel dat alle mensen met gelijke rechten geboren worden en dat deze natuurlijke rechten hun niet ontnomen kunnen worden. Voorts waren twee artikelen opgenomen die voor de godsdienstige structuur van ons politiek-kerkelijk bestel ingrijpende gevolgen hadden:

- 1^e. dat ieder mens het recht had om God zodanig te dienen als hij wilde of niet wilde, zonder dat hij daarin op enigerlei wijze gedwongen zou kunnen worden;
- 2^e. dat alle overheidsambten openstonden voor iedere burger die deugden en bekwaamheden bezat.

Anders dan voorheen deed het er voor een staatsambt dus niet meer toe wat iemands confessionele achtergrond was. Zo werd een eind gemaakt aan de tweevoudige achterstelling van de niet-gereformeerden, de godsdienstige en de burgerlijke. Over de formulering in het eerstgenoemde artikel dat ieder God kan dienen 'zoals hij wil of niet wil', is direct wel het nodige te doen geweest. De Amsterdamse jurist H.C. Cras achtte deze formulering dubbelzinnig: men kon er ook het recht uit lezen om God in het geheel niet te dienen en dat laatste wilde hij, zoals de meeste tijdgenoten niet.

Als uitvloeisel van de Verklaring bepaalde de Nationale Vergadering, de op-

Een volgend deel is nooit verschenen. Zie voorts: L. de Gou, *Pieter Paulus (1753-1796)*. Uit de jaarrede op 11 mei 1985, in: L. de Gou, *Biografische bijdragen over achttiende-eeuwers. Fragmenten van jaarredes gehouden in de algemene vergadering van de Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen, 1979-1985*, Haarlem z.j., p. 141-1169; W.E.M. Bauwens, *Pieter Paulus, een patriot uit Axel, 1753-1796*, in het *Jaarboek van de Oudheidkundige Kring 'De Vier Ambachten' (Hulst) (1986-1987)*, p. 67-112.

232 Het in 1793 verschenen boek werd in een jaar driemaal herdrukt. Van der Wall, *Geen natie van atheïsten*, p. 50-51.

233 W.J. Goslinga, *De rechten van den mensch en burger. Een overzicht der Nederlandsche geschriften en verklaringen*, diss., 's-Gravenhage 1936, p. 277.

234 P.J. Blok, *Geschiedenis eener Hollandsche stad 3: Eene Hollandsche stad in den nieuweren tijd*, 's-Gravenhage 1918, p. 33.

volgster van de voormalige Staten-Generaal, in haar decreet van 5 augustus 1796:

dat eene heerschende of bevoorrechte Kerk lijnrecht strijdig is, zelfs met de eerste grondbeginzelen van Gelijkheid waarop de Waare Vrijheid en Broederschap zijn gebouwd.

Als consequentie daarvan bepaalde artikel 2 dat alle plakaten en resoluties van de gewezen Staten-Generaal ‘uit het oude Stelsel der vereeniging van Kerk en Staat gebooren, worden gehouden voor vernietigd.’²³⁵ Verder zouden volgens artikel 3 leraren en beambten van welke gezindheid ook geen kerkelijke onderscheidings-tekenen in het openbaar mogen dragen, dienden godsdienstige plechtigheden uitsluitend binnen de muren van kerken of bedehuizen plaats te vinden en was klokgelui voor de godsdienstoefeningen verboden.²³⁶ Deze bepalingen, die eigenlijk nog maar voornemens waren, luidden het einde in van de Gereformeerde Kerk als enige publieke kerk. Men zou verwachten dat dat tot grote en principiële protesten van die zijde zou leiden. Maar dat gebeurde nauwelijks. Evenhuis, die de notulen van de kerkenraad van Amsterdam heeft bestudeerd, constateerde dat slechts op materieel vlak verweer is gevoerd.²³⁷ Den Ouden meent echter dat de kerk weinig ruimte had voor politiek verzet en zowel intern als tegenover de overheid wel op adequate wijze heeft gereageerd op het feit dat de revolutionaire scheiding van kerk en staat de voortzetting van de gereformeerde godsdienstoefening in gevaar bracht.²³⁸

Dat de godsdienstvrijheid onder het nieuwe bewind niet gewaarborgd was, bleek toen men van alle predikanten, ziekenzorgers en catechiseermeesters eiste dat zij de eed op het nieuwe gezag aflegden. Deze eed hield onder meer in ‘dat ik gehouw en getrouw zal zijn aan het Volk, als den eenigen wettigen Souverain, aan deszelfs gekozen representanten enz.’ In Amsterdam weigerden 15 predikanten de eed af te leggen, omdat ze geen belijdenis wilden doen omtrent de staatsvorm en hun politieke overtuiging, en het idee van de volksovereiniteit niet konden onderschrijven. Hun weigering liep uit op hun schorsing en afzetting op 18 augustus 1796 door de Raad van de gemeente Amsterdam. Ook elders werden wel predikanten om dezelfde reden afgezet. Die afzettingen leidden soms tot acties van gemeenteleden.²³⁹ Interessant is dat de predikanten zich hadden verweerd met een beroep op de godsdienstvrijheid. Zij meenden dat geen wet of macht gerechtigd was een waarheid op te dringen. Door hun afzetting, waarin de kerkenraad berustte, werden de predikanten brodeloos. Sommigen vertrokken, anderen bleven en leidden soms huisgodsdienstoefeningen. Eén gaf een zondagsblad uit. Uit reac-

²³⁵ Bannier, *Grondwetten van Nederland*, p. 35.

²³⁶ *Documenta reformatoria. Teksten uit de geschiedenis van kerk en theologie in de Nederlanden sedert de Hervorming*, red. J.N. Bakhuizen van den Brink e.a. deel II, Kampen 1962, 96; De Visser, *Kerk en Staat*, III, p. 21 e.v.

²³⁷ Evenhuis, *Ook dat was Amsterdam*, IV, p. 307.

²³⁸ Den Ouden, *Kerk onder patriottenbewind*, p. 237-240. Ook G.J. Schutte drukt zich genuanceerd uit in *Patriotten, prinsgezinden, gereformeerden: over calvinisme en revolutie in de achttiende eeuw*, Apeldoorn 1991, p. 9.

²³⁹ Zo weigerden 420 gemeenteleden in Leiden de kerkelijke bijdrage te betalen zolang de predikanten Boers, Gilisse en Schotsman niet in hun ambt zouden worden hersteld. Den Ouden, *Kerk onder patriottenbewind*, p. 239-240.

tie fulmineerde de patriottische pers tegen deze predikanten en drong er bij de overheid op aan de conventikels²⁴⁰ te verbieden. De Raad vaardigde daarop een plakkaat uit dat in naam van vrijheid, gelijkheid en broederschap deze huisgodsdienstoefeningen verbood. Wie ze bijwoonde of zijn huis of andere ruimte daarvoor beschikbaar stelde, zou als rustverstoorder worden bestraft. De aanbrengrer zou worden beloond met duizend gulden, een voor die tijd exorbitant hoog bedrag.²⁴¹

2.11 De Staatsregeling van 1798 en de vrijheid van godsdienst

Hoezeer de nieuwe heersers verlangden naar een echte grondwet, het lukte ze de eerste jaren niet een ontwerpvoorstel in de Nationale Vergadering aangenomen te krijgen. De afgevaardigden voerden eindeloze discussies, zonder tot overeenstemming te komen. Niet alleen de politieke tegenstellingen maar ook de zeer principiële wijze waarop de diverse staatkundige zaken werden behandeld, stonden snelle besluitvorming in de weg. Uitgebreid is er ook gedebatteerd over de eedformules en het ambtsgebed. Een radicale meerderheid wist de naam van God uit beide doen verwijderen, maar na ampele discussie keerde deze nog in 1795 terug, zowel in de eedformule als in het openingsgebed van de Nationale Vergadering.²⁴²

Op 10 november 1796 werd een ‘ontwerp van Constitutie voor het Bataafsche Volk’ door een daartoe benoemde commissie bij de Nationale Vergadering ingediend. Het omvangrijke voorstel, dat 918 artikelen telde, werd breed besproken. Daarbij vormden ook de bepalingen over de godsdienst een voortdurende bron van onenigheid. Uitvoerig werd bijvoorbeeld gediscussieerd over de term godsdienst. Was dat een gevoel van afhankelijkheid van een Opperwezen, zoals sommigen meenden, of alleen de geopenbaarde christelijke godsdienst of slechts de algemeen uitwendige godsdienst, zoals weer anderen stelden? Algemeen was men het er over eens dat het niet een bepaald godgeleerd stelsel of een bepaalde sekte betrof. Pas op 8 augustus 1797 kon over het ingewikkelde grondwetsvoorstel worden gestemd. Het werd met 108.761 tegen 29.755 stemmen verworpen. Daarop werd een nieuwe Nationale Vergadering gekozen, maar ook deze slaagde er niet in een grondwet te ontwerpen. Toen de Fransen aandrongen om toch eindelijk eens met een constitutie te komen, zagen de unitarische radicalen hun kans schoon en pleegden een kleine staatsgreep.²⁴³ Zij zuiverden de Nationale Vergadering van de behoudende, federalistische en moderate afgevaardigden. Het resul-

²⁴⁰ Conventikels waren samenkomsten van groepjes gelovigen aan huis om elkaar te stichten zonder inmenging van de kerkenraad. Dergelijke bijeenkomsten bestonden reeds vanaf het begin van de 17^e eeuw. Zie: Joke Spaans, *Veranderende vroomheid in Een golf van beroering. De omstreden religieuze opwekking in Nederland in het midden van de achttiende eeuw*, Hilversum 2001, p. 79-96, en Frijhoff en Spies, 1650: *Bevochten eendracht*, p. 368.

²⁴¹ De afzetting van de predikanten is eerst in 1804 ongedaan gemaakt. Evenhuis, *Ook dat was Amsterdam*, IV, p. 332-339 en 343.

²⁴² De Visser, *Kerk en Staat*, III, p. 9-12.

²⁴³ Bannier, *Grondwetten van Nederland*, p. 8.

taat was dat een nieuw ontwerp staatsregeling op 22 januari 1798 kon worden aanvaard, die – zoals het bij een maatschappelijk verdrag behoorde – op 23 april 1798 bij volksstemming werd aangenomen. Op de geldigheid daarvan kan overigens worden afgedongen. Aan de stemming in de zogenaamde grondvergaderingen hadden namelijk alleen maar degenen mogen meedoen, die eerst verklaard hadden dat ze het met de uitgangspunten van de grondwet eens waren.²⁴⁴ Wie men niet vertrouwde, werd niet eens gevraagd een dergelijke verklaring af te leggen.²⁴⁵

De *Staatsregeling*²⁴⁶ telde 308 artikelen en bevatte alle elementen van een grondwet met als kenmerken: een eenheidsstaat, een regeling van het kiesrecht, een regeling betreffende de verhouding tussen de wetgevende en de uitvoerende macht, een herzieningsprocedure en een opsomming van vrijheidrechten. Ze kan worden getypeerd als een nationale grondwet en dus niet als kopie van de Franse.²⁴⁷

Opvallend is de ideologische toonzetting, waarbij de rechten van de mens in het kader van het maatschappelijk verdrag een centrale plaats kregen. Zo werd in de aanhef al meteen gesteld dat het bederf van alle regeringen te wijten was aan het miskennen van de natuurlijke rechten van de mens in de maatschappij. In het hoofdstuk ‘Algemene beginselen’ werd in artikel 1 het doel van de staat als maatschappelijke vereniging omschreven als het beveiligen van persoon, leven, eer en goederen, en beschaving van verstand en zeden. Volgens artikel 2 mocht het maatschappelijk verdrag de natuurlijke rechten van de mens niet wijzigen of beperken, dan alleen ‘in zoverre zulks, ter bereiking van het oogmerk der vereeniging noodzakelijk is.’ Deze uitzondering maakte de gelijkheid van de rechten van de burgers dubieus, iets wat de tegenstanders van de staatsregeling al hadden gemerkt, toen hun het stemrecht werd ontnomen.

De gelijkheid van alle leden van de maatschappij werd in artikel 3 omschreven. Zij hadden ongeacht geboorte, bezit, rang of stand eenzelfde aanspraak op de voordelen van de maatschappij.

Iedere burger had volgens artikel 4 de vrijheid te beschikken over zijn goederen, inkomsten enz., mits hij de vrijheid van anderen niet schond.

Een sterke bescherming van de mensenrechten vormde artikel 5, dat de beteke-

²⁴⁴ Volgens artikel 5 van *Reglement I, letter A, van de Reglementen, behorende tot de Acte van Staatsregeling*, diende ieder nogmaals te verklaren: ‘Ik verklaar, eenen onveranderlijken afkeer te hebben van het Stadhouderschap, Foederalisme, de Aristocratie, en de Regeeringsloosheid. Ik beloof, dat ik, in alle de benoemingen, die ik heden zal doen, niemand stemmen zal, dien ik in waarheid geloove een aanhanger van het Stadhouderlijk, en Foederatief Bestuur, of voorstander van Aristocratie en Regeeringsloosheid te zijn. Dit verklaar ik op mijn burgertrouw.’

²⁴⁵ Bannier, *Grondwetten van Nederland*, p. 9.

²⁴⁶ Gepubliceerd in Van Hasselt, *Verzameling van Nederlandse Staatsregelingen en grondwetten*, Alphen aan den Rijn 1956 en in Bannier, *Grondwetten van Nederland*. Zie over de ontstaansgeschiedenis: L. de Gou, *De Staatsregeling van 1798, bronnen voor de totstandkoming*, Dl. I: Bronnen vóór 22 januari 1798, deel II: Bronnen vanaf 22 januari 1798, 's-Gravenhage 1988 en 1990.

²⁴⁷ De eindredactie was overigens wel in handen geweest van de Fransman Merlin de Douai, die ook de eindredactie van het Helvetische ontwerp heeft gehad. Maar bij de redactie van de Staatsregeling is ernstig rekening gehouden met de Bataafse bronnen en met name met de eerder verworpen ontwerpstaatsregeling en de deelrapporten van de tweede Constitutiecommissie. Daardoor wijkt de tekst op vele punten opvallend af van de Franse Constitutie van 1795. De Gou, *De Staatsregeling van 1798*, p. X, XXVIII, XXIX en LXVI.

nis van de wet aangaf als de wil van het maatschappelijke lichaam zoals deze in de meerderheid tot uiting kwam. De wet was gelijk voor allen en ging niet over gevoelens (opvattingen), maar over daden. De wet kon niets verbieden dat ‘overeenkwam met de onvervreembare rechten van de mens’. Hieruit zou zelfs kunnen worden afgeleid dat de rechten van de mens volgens de *Staatsregeling* prevalearden boven de wet. Maar ook hier kon de uitzonderingsbepaling van artikel 2 de burgers parten spelen.

De godsdienst kwam aan de orde als onderdeel van het hoofdstuk ‘Burgerlijke en staatkundige regels’.²⁴⁸ Hier herinnerden sommige artikelen aan de godsdienstige wortels van de Republiek. Zo verwezen de artikelen 6 en 8 naar christelijke uitspraken. Artikel 6 refereerde in kantiaanse zin aan het woord van Christus:

Alle de pligten van den Mensch in maatschappij hebben hun grondslag in deze heilige wet: Doe eenen ander niet, hetgeen gij niet wenscht dat aan u geschiede. -Doe aan anderen, ten allen tijde, zoo veel goeds, als gij in gelijke omstandigheden, van hun zoudt wenschen te ontvangen.

Artikel 8 verwees zelfs naar een Opperwezen, zoals God in de verlichte theologie wel werd genoemd:

De eerbiedige erkenning van een Albestuurend Opperwezen versterkt de banden der maatschappij, en blijft iederen burger ten duursten aanbevolen.

Specifiek over de godsdienstvrijheid bepaalde artikel 19:

Elk Burger heeft vrijheid, om God te dienen naar de overtuiging van zijn hart. De Maatschappij verleent, ten dezen opzichte, aan allen gelijke zekerheid en bescherming; mids de openbaare orde, door de Wet gevestigd, door hunnen uiterlijken eerdienst nimmer gestoord worde.

De artikelen 20 en 22 voegden daaraan toe:

Geene burgerlijke voordeelen, of nadeelen, zijn aan de belijdenis van eenig Kerklijk Leerstelsel gehegt en De gemeenschappelijke Godsdienst-oefening wordt verrigt binnen de daartoe bestemde Gebouwen, en wel met ontsloten deuren.

Uit de verschillende bepalingen kan men afleiden dat er sprake was van erkenning van de individuele geloofsvrijheid, de vrijheid van belijden en de vrijheid van eredienst, zeker waar deze vrijheden nog werden versterkt door de artikelen 16²⁴⁹ en 18,²⁵⁰ die respectievelijk de vrijheid van meningsuiting en de vrijheid van vergade-

²⁴⁸ M. van de Vrugt, *De Staatsregeling van 1798 en de kerkgenootschappen*, in O. Moorman van Kappen en E.C. Coppens (red.), *De Staatsregeling voor het Bataafsche Volk van 1798*, Nijmegen 2001, p. 169-182.

²⁴⁹ Artikel 16. Iedere Burger mag zijne gevoelens uiten en verspreiden, op zoodanige wijze als hij goedvindt, des niet strijdig met het oogmerk der Maatschappij. De vrijheid van Druk-pers is heilig, mids de Geschriften met den naam van den Uitgever, Drukker of Schrijver voorzien zijn. Dezen allen zijn, te allen tijde aansprakelijk voor alle zoodanige bedrijven, door middel der Drukpers, ten aanzien van afzonderlijke Persoonen, of der gantsche Maatschappij, begaan, die door de wet als

ring formuleerden. Impliciet werd ook de vrijheid van organisatie erkend door de geformuleerde vrijheid van vergadering en de scheiding van kerk en staat. Wel moet worden opgemerkt dat het recht op vrijheid van godsdienst en ook de andere vrijheidsrechten werden beperkt door de bepaling van artikel 2, dat het staatsbelang als hoogste norm stelde. Van volledige waarborging was dus geen sprake. Maar wat daarvan ook zij, door de godsdienstvrijheid in te kaderen in de geformuleerde rechten van de burger, het gelijkheidsbeginsel en de principiële scheiding van kerk en staat, kon van dat recht in beginsel een goed gebruik worden gemaakt. Uiteraard was dat gunstig voor de rooms-katholieken, doopsgezinden, lutheranen, remonstranten om maar niet te spreken van de joden. Zij stonden politiek en maatschappelijk op achterstand en kregen nu volop de ruimte.

Dat de *Staatsregeling* antikerkelijk was, valt uit artikel 23 af te leiden: buiten de kerkgebouwen mocht niemand verschijnen ‘met eenig orde’s-Kleed, of teeken, van een kerklijk Genootschap’. Ook bepaalde artikel 21 als uitvloeisel van de scheiding van kerk en staat, dat elk kerkgenootschap zelf voor het onderhoud van zijn eredienst, geestelijken en gestichten diende te zorgen. Dit was voor de Gereformeerde Kerk, die tot dan toe op staatskosten leefde, natuurlijk niet op te brengen, vooral niet omdat ingevolge artikel 4 van de Additionele Artikelen de kerkelijke goederen en fondsen werden genationaliseerd en in het bezit kwamen van de plaatselijke overheden.²⁵¹ De ontwerpers hadden dit probleem echter wel onderkend en waren de kerk in zoverre goed gezind, dat ze in de Additioneel Artikelen een overgangsregeling hadden opgenomen voor de betaling van de traktementen van de predikanten van de ‘voormaals Heerschende Kerk’, de pensioenen van de emeritus predikanten en van de predikantsweduwen en de verdeling van de kerkgebouwen.²⁵² Deze regels voorkwamen echter niet dat de financiële vooruitzichten voor de honderden predikanten en schoolmeesters op termijn ronduit slecht waren, vooral ook door de grote radicaliteit van de nieuwe beginselen, een radicaliteit die afbreuk deed aan het draagvlak voor de nieuwe grondwet. Toch mag vastgesteld worden dat de *Staatsregeling van 1798* principieel godsdienstvrijheid in haar vier facetten kende, ook al was men niet gediend van processies en religieuze gewaden en symbolen op straat.

Aandacht verdient nog het feit dat men in de *Staatsregeling* de term kerkgenootschap en in een enkel geval kerkelijk genootschap gebruikte. Dat is opvallend,

misdaadig erkend zijn.

250 Artikel 18: Iedere Burger heeft regt, om met zijne Medeburgers te vergaderen, ter onderlinge voorlichting, ter opwekking van vaderlands-liefde, en ter naauwer verbintenis aan de Staatsregeling, zodaer dat, nogthands de Constitutioneele Gezelschappen, als zoodanigen, met elkanderen over Staats-zaken briefwisseling houden, geschreven aanklagten ontvangen, bij stemmingen besluiten, of, bij wijze van Corporatie, eenige openbaare daad zullen verrigten.

251 De reden voor de nationalisatie was dat de goederen zouden worden bestemd voor de ‘Nationale Opvoeding, en ter bezorging van de Behoeftigen’, terwijl de Gereformeerde Kerk ten tijde van de Republiek met deze taken, dus onderwijs en armenzorg, belast was. Nu deze taken door de scheiding van kerk en staat bij de overheid kwamen te liggen, verschaftte deze zich hiermee de mogelijkheid deze te financieren. Den Ouden, *Kerk onder patriottenbewind*, p. 27.

252 Zie voor de Additionele Artikelen: Den Ouden, *Kerk onder patriottenbewind*, p.48-49. De tekst is opgenomen in Bannier, *Grondwetten van Nederland*, p. 113-114.

omdat men in het ontwerp van de *Staatsregeling van 1796* juist het gebruik van het woord kerk had trachten te vermijden. Onder kerkgenootschap verstond de *Staatsregeling* zowel het geheel van de kerken van een bepaalde gezindte, als ook de plaatselijke kerk.²⁵³

2.12 De Staatsregeling des Bataafschen Volks 1801

De *Staatsregeling van 1798* bracht niet wat de revolutionairen hadden gehoopt. Het regeringsstelsel bleek te centraliserend en weinig efficiënt.²⁵⁴ Bovendien deed de slechte financiële positie waarin de grote Gereformeerde Kerk²⁵⁵ was geraakt, getuige ook de vele petitie's, het draagvlak voor de progressieve en radicale grondwet verdwijnen.²⁵⁶ Het Bewind gaf daarom zonder moeite gehoor aan den aandrang van de Franse regering om naar het voorbeeld van het Consulaat in Frankrijk een oligarchisch Staatsbewind in te voeren. De Franse regering, die sinds 1799 feitelijk onder het eenhoofdige gezag van Napoleon stond,²⁵⁷ wenste in het bijzonder dat de Republiek door een minder omslachtige staatsinrichting sneller aan haar, vooral financiële, eisen zou kunnen voldoen. En dat betekende een nieuwe staatsregeling, die mede gericht was op verzoening van de tegenstellingen.

In de Republiek was de Franse bevelhebber Pierre Francois Charles Augereau²⁵⁸ actief betrokken bij het opstellen van een nieuwe, meer gematigde staatsregeling door het Uitvoerend Bewind en vanuit Parijs zag Napoleon toe op de voortgang. Maar de Franse druk was onvoldoende om de Eerste Kamer van het Wetgevend Lichaam te overtuigen. De Kamer verwierp het ontwerp, dat vooral bij de radicale en de rooms-katholieke leden op verzet stuitte, met 27 tegen 25 stemmen. Daarop volgde weer iets als een staatsgreep. Drie hervormingsgezinde mannen van het Uitvoerend Bewind²⁵⁹ namen met behulp van Augereau het gezag over, sloten en verzegelden op 18 september 1801 de deuren van het gebouw van het Vertegenwoordigend Lichaam en verklaarden de werkzaamheden van het college als ge-

253 Zie over het gebruik van de term kerkgenootschap in de Staatsregelingen, welke term in de tijd van de Doleantie eind 19^e eeuw een grote rol speelde, uitgebreid: De Visser, *Kerk en Staat*, III, p. 70-78.

254 Zaken die voorheen door de gewesten en lagere overheden werden behandeld, kwamen nu bij het algemene bewind en stapelden zich op, zonder dat er iets aan werd gedaan. Bannier, *Grondwetten van Nederland*, p. 116.

255 Deze omvatte in 1809 ongeveer 55% van de bevolking. De rooms-katholieken vormden ongeveer 40%. Van der Wall, *Geen natie van atheïsten*, p. 47.

256 De Visser, *Kerk en Staat*, III, p. 78-79.

257 Na het vredesverdrag met de Oostenrijkse keizer, de veldslagen bij Marengo in juni 1800, en later bij Moreau in Duitsland en Dupont in Italië, rees de ster van Napoleon, de eerste consul van de Franse republiek.

258 Pierre Francois Charles Augereau (1757-1816) was een van de maarschalcken van Napoleon. Na een militaire opleiding werd hij handelsreiziger in Zwitserse horloges, om in 1784 weer in het leger terug te keren. Onder Napoleon werd hij een beroemd militair, die vele veldslagen won. Van december 1799 tot december 1804 was hij de commandant van het Franse leger in Holland. Zie hierover meer in *Augereau, the superb bandit* van John R. Elting en M. de Marbot in *Memoires du general Baron de Marbot*, Paris 1892, vol 1, p. 187.

259 De directeuren G.J. Pijman, A.G. Besier en A.F.R.E. van Haersolte. De Visser, *Kerk en Staat*, III, p. 80.

schorst.²⁶⁰ Daarna legden ze het concept van de nieuwe staatsregeling, nog altijd conform het idee van het maatschappelijk verdrag, ter instemming voor aan het volk. Dat bleek een misrekening, want ook de kiesgerechtigden verwierpen het voorstel op 1 oktober 1801 met 16.617 stemmen vóór en 52.219 stemmen tegen. Ruim driehonderdduizend stemgerechtigden waren thuis gebleven. Het nieuwe bewind zat echter niet bij de pakken neer, publiceerde alleen het aantal tegenstemmers, rekende de thuisblijvers tot voorstemmers, verklaarde vervolgens dat de nieuwe staatsregeling met grote meerderheid was aangenomen en kondigde deze op 16 oktober 1801 af.²⁶¹

De *Staatsregeling* telde nu nog maar 106 artikelen.²⁶² De grondrechten bleven, maar veranderden van karakter. Het werden burgerlijke rechten jegens de staat, rechtsregels die deel uitmaakten van het staatsbestel. De algemene beginselen en de natuurlijke plichten waren verdwenen. Aan het maatschappelijk verdrag herinnerden nog slechts de artikelen 1 en 2, waarin de term ‘lid’ of ‘leden’ voorkwam.

In artikel 1 werd bepaald dat het geluk van allen de hoogste wet is en dat geen lid, noch enig deel van de maatschappij op grond van enige bijzondere wet ten nadele van de overigen bevoordeeld mocht worden. De gelijkheid van de burgers kwam expliciet aan de orde in artikel 2, maar nu was het een gelijkheid voor de wet:

Alle Leden van de Maatschappij zyn gelyk voor de Wet, zonder onderscheid van rang of geboorte.

De vrijheid van handelen en van meningsuiting werd in artikel 3 als volgt beschreven:

Een iegelyk kan doen en verrichten alles, wat hem behaagt, maar blyft wegens alle zyn daden, zoo wel als wegens het verspreiden zynere gevoelens, verantwoordelyk volgens de Wet.

Voor de godsdienstvrijheid waren de artikelen 11, 12 en 14 van belang:

Artikel 11: *Alle Kerkgenootschappen, welke ter bevordering van deugd en goede zeden een Hoogst Wezen eerbiedigen en hulde doen, genieten een gelyke bescherming der Wetten. Ieder Kerkenootschap belydt zyne gevoelens openlyk, en vergunt aan een iegelyk den vrije toegang tot zyne bijeenkomsten.*

Artikel 12: *Elk hoofd eens Huisgezins, en op zich zelf staande Persoon van beiderley Kunt, mits den ouderdom van veertien Jaren bereikt hebbende, doet zig inschryven by een of ander Kerkgenootschap, het welk vrywillig kan verlaten worden, om tot een ander over te gaan. Voor ieder Kerkgenootschap wordt van de alzo ingeschreven Leden, tot onderhoud van deszelfs Dienaren en eigendommen, eene Jaarlykse goft gevorderd, niet te boven gaande eene zekere bepaalde Som, achtervolgens het gene aangaande dit een en ander na-*

260 Zie de notulen (dagverhaal) van het Uitvoerend Bewind van 18 september 1801, in L. De Gou, *De Staatsregeling van 1801, bronnen voor de totstandkoming*, Den Haag 1995, p. 236-141.

261 Bannier, *Grondwetten van Nederland*, p. 118. Een soortgelijke rekenwijze had Napoleon eerder toegepast bij het plebisciet voor de Constitutie van 1799, zie: L. De Gou, *De Staatsregeling van 1801*, p. X.

262 Zie voor de tekst: Bannier, *Grondwetten van Nederland*, p. 120-138.

der by de Wet zal worden vastgesteld.

Artikel 14: *Geene uitsluitende Burgerlyke voorrechten zyn aan eenige Godsdienstige Geloofsbelydenis verbonden. De Hoogleeraren, Leeraren, en Kerkelyke Bedienden der voormaals bevoorrechte Kerk blyven, zoo verre die by de aanneming dezer Staatsregeling in dienst zyn gesteld, en uit eenige Politieke Kassen worden gesalariëerd of gepensioneerd, hunne Tractementen of Pensioenen genieten, tot dat het bepaalde by Art. 12 in werking zal zyn gebracht.*

Opvallend was dat artikel 2 bepaalde dat de gelijkheid van de burgers niet door de wet terzijde mocht worden gesteld. Daarmee leek de *Staatsregeling* op dit punt te prevaleren boven de wetten. Nieuw was dat de vrijheid van godsdienst niet meer werd gegeven aan de individuele burger, maar aan alle kerkgenootschappen. In een volgend artikel werd ieder die ouder dan 14 jaar was, verplicht zich in te schrijven bij een genootschap naar zijn keuze en via de belasting een wettelijk bepaalde, kerkelijke bijdrage te betalen. Nadrukkelijk werd in het Aanhangsel een kort besluit opgenomen van het Uitvoerend Bewind der Bataafschen Republiek van 28 september 1801 om misvattingen hierover te voorkomen. Met de woorden ‘achtereenvolgens het gene aangaande dit een en ander by de Wet zal worden vastgesteld’, werd volgens artikel 1 niets anders bedoeld dan dat de wet de omvang en de wijze van verdeling van de bijdrage zou bepalen. Dus niet dat de wet zich met de godsdienstige zaken en inrichting van elk kerkgenootschap zou bemoeien.²⁶³

Met deze bepalingen leek de vrijheid van godsdienst in haar vier aspecten: individuele geloofsvrijheid, vrijheid van eredienst, vrijheid van belijden en vrijheid van organisatie toch nog wel veilig gesteld. Van belang is ook dat de vrijheid van belijden in het publiek met zoveel woorden werd erkend. Men begreep dus zeer wel dat alleen gewetensvrijheid op religieus gebied te weinig was. En de toegekende vrijheid ging zeer ver. Het rooms-katholieke Kamerlid B. ten Pol, die zich niet met het ontwerp verenigde, merkte op dat dit artikel zelfs inhield dat ‘ieder hoopje of partijtje menschen, zich vormende tot deeze of geene mogelijke secte’ aanspraak op bescherming zou krijgen en dat de staat verplicht was hun leraars en priesters te verzorgen.²⁶⁴ Wel ging de verplichting tot inschrijving van een ieder boven de veertien jaar bij een kerkgenootschap te ver, omdat die aan de vrijheid om zich niet ergens aan te sluiten te kort deed.²⁶⁵

Ook nu weer was de staatssteun nadelig voor de vrijheid van godsdienst. Weliswaar betekende deze voor de Gereformeerde Kerk, die financieel nog altijd van de staat afhankelijk was, een grote verlichting, maar ze zette de deur wel open voor toenemend staatstoezicht. Die financiële steun was op zich wel opmerkelijk, want ze maakte duidelijk dat de overheid de kerk weer meer was gaan waarderen. Ook

²⁶³ In de notulen van het Uitvoerend Bewind van 28 september wordt opgemerkt dat velen door misverstand of kwalijk gezinde oogmerken aan de artikelen 12 en 14 een verkeerde mening toeschreven. De Gou, *De Staatsregeling van 1801*, p. 246.

²⁶⁴ De Gou, *Staatsregeling van 1801*, p. 106.

²⁶⁵ De Visser spreekt hier van een onwenselijke inmenging van de staat in kerkelijke aangelegenheden (*jus in sacra*) en een prijsgeven van het beginsel van scheiding van kerk en staat. Met Van der Palm is hij het eens dat de regeling onuitvoerbaar was, zie: *Kerk en Staat*, III, p. 83-84.

artikel 13, dat bepaalde dat ieder kerkgenootschap in het bezit bleef van al wat het bij het begin van de eeuw bezat,²⁶⁶ was voor de Gereformeerde Kerk voordelig. Met die bepaling was immers de nationalisatie van haar kerkelijke goederen en fondsen, zoals de *Staatsregeling van 1798* had voorgeschreven, ongedaan gemaakt. Omdat met de uitvoering van die nationalisatie nog nauwelijks een begin was gemaakt, kon de kerk dus over de meeste van haar bezittingen en gelden blijven beschikken. Een grote tegemoetkoming aan de Gereformeerde Kerk was verder dat artikel 14 de regering opdroeg de betaling van de traktementen van haar predikanten voort te zetten. In de praktijk kwam de regering deze verplichting ook na. Ze betaalde zelfs de organisatie- en vergaderkosten van de predikanten en kerkdienaars. Maar er zat wel een adder onder het gras, want de onderliggende gedachte van de *Staatsregeling* was de napoleontische visie op de kerk als een door de staat te beheersen instituut. Dat kan worden afgeleid uit het Besluit van 11 augustus 1803, dat inhield dat de staat zolang artikel 12 van de *Staatsregeling* niet zou zijn uitgevoerd, als vanouds de reiskosten enz. voor de synodale en klassikale vergaderingen, zelfs over het jaar 1802, zou vergoeden, mits aan het staatsbewind toestemming werd gevraagd tot het houden van de jaarlijkse synodale vergaderingen en dit daar vertegenwoordigd zou zijn door één of twee commissarissen-politiek.²⁶⁷ Daarmee draaide de *Staatsregeling van 1801* de meeste bepalingen uit de eerste staatsregeling terug. De gemeentelijke vroedschappen kregen weer het recht beroepen van predikanten te approberen (goed te keuren) en zelfs het recht van collatie,²⁶⁸ en de regenten van staat en stad namen weer hun eergestoelten in de kerkgebouwen in.

Ook al kreeg de Gereformeerde Kerk haar positie van publieke kerk niet terug, de wijze waarop ze werd behandeld stond wel op gespannen voet met de gelijkstelling van de kerkgenootschappen (artikel 14) en met de in de *Staatsregeling van 1798* beoogde scheiding van kerk en staat. Overigens moesten zij en de andere kerkgenootschappen zich niet rijk rekenen, want de *Staatsregeling* beperkte niet allen hun vrijheid van organisatie maar toch ook wel de vrijheid van eredienst. Het is in dit verband veelzeggend dat in het Aanhangel van de *Staatsregeling* stond dat het nu juist niet de bedoeling was ‘dat de Wet zich verder met de Godsdienstige schikkingen en inrichtingen van elk kerkgenootschap zoude bemoeien.’

In de praktijk werd een groot aantal maatregelen genomen ten gunste van de predikanten, de emeriti, de predikantsweduwen, de catechiseermeesters, ziekenbezoekers en andere kerkelijke medewerkers. Ook bevorderde de staat weer de viering van de zondag en stelde ze dank- en bededagen in. Maar, zo schrijft De

266 ‘Ieder Kerkgenootschap blijft onherroepelyk in het bezit van het gene met den aanvang dezer Eeuw door hetzelfde wierd bezeten.’

267 De Visser, *Kerk en Staat*, III, p. 86; Den Ouden, *Kerk onder patriottenbewind*, p. 176.

268 Het collatierecht omvatte het recht tot het benoemen of aanstellen van pastoors, priesters, predikanten, ouderlingen, diakenen en kerkelijke medewerkers. Het collatierecht kon worden verkocht. Een fraai voorbeeld van het kopen van een collatierecht treft men aan in het artikel van Jan Kuys, *Stedelijke zeggenschap over de pastoor in de late Middeleeuwen*, gepubliceerd in *Trajecta, Tijdschrift voor de geschiedenis van katholiek leven in de Nederlanden*, 14^e jaargang nr. 3 (2005), p. 285-308.

Visser, de oorzaak van deze milde houding was gelegen in het streven naar meer toezicht van de overheid op de kerk.²⁶⁹

2.13 De Staatsregeling des Bataafschen Volks 1805

Lang heeft de *Staatsregeling van 1801* het niet gehouden. Toen Napoleon steeds meer de alleenheerser werd, wenste hij ook hier een eenhoofdige regeringsvorm in te voeren. Voor een dergelijke ingreep bestond ook wel enige reden, want het staatsbewind trad verdeeld en zwak op en bleek bijna niet in staat om iets deugdelijks tot stand te brengen.²⁷⁰ Om tot een eenhoofdig gezag te komen stelde Napoleon in 1804 Rutger Jan Schimmelpenninck, de Hollandse gezant in Parijs, voor de keuze zich als raadpensionaris aan het hoofd van de Bataafse Republiek te stellen of te accepteren dat de republiek zou worden ingelijfd bij Frankrijk.²⁷¹ Schimmelpenninck koos na overleg met het staatsbewind voor het eerste en nam de opdracht aan. Daarop werd in overleg met de keizer een nieuwe staatsregeling ontworpen. Het staatsbewind en het Wetgevend Lichaam verenigden zich met het ontwerp, waarna het staatsbewind het – meer als herinnering aan het maatschappelijk verdrag dan daaruit voortvloeiend – ter instemming aan het volk voorlegde.

De gevoelens in het land waren nu toch wel veranderd. Velen wensten zich los te scheuren uit de knellende omarming van de bondgenoot, die het naar hun idee bij zijn streven naar wereldheerschappij alleen om Hollands geld en soldaten te doen was. In zijn bekende gedicht *De Wereldburger*²⁷² typeerde J.F. Helmers in de stijl van die tijd de stemming onder het volk op deze wijze:

Ach! de onafhankelijkheid van Neerland is verdwenen;
 's Volks eerkroon ligt in 't stof,
 's Lands roem heeft uitgeschenen;
 een nacht stort op ons neer,
 verdikt, verpest de lucht;
 de laatste troost in smart, de hoop zelfs, is gevlugt!

De volksstemming bleek dan ook geen succes. De kiezers lieten het massaal afweten. Op 16 april 1805, de dag van de stemming, bleef ruim 95 procent van hen thuis, van de overigen stemden er maar 136 tegen. De uitslag werd uitgelegd als instemming van het volk en op 29 april 1805 trad de *Staatsregeling* in werking. Diezelfde dag nog trad Schimmelpenninck aan als raadpensionaris.²⁷³

269 De Visser, *Kerk en Staat*, III, p. 85-86.

270 Idem, p. 86.

271 Zie over R.J. Schimmelpenninck noot 212.

272 *Nagelaten gedichten van Jan Frederik Helmers*, uitgegeven door M.C. van Hall, C. Loots en H.H. Klijn, 's Gravenhage 1815.

273 Over deze geschiedenis: Bannier, *Grondwetten van Nederland*, p. 139-140, en L. de Gou, *De Staatsregeling van 1805 en de Constitutie van 1806, bronnen voor de totstandkoming*, 's-Gravenhage 1997.

De nieuwe *Staatsregeling* was met haar 87 artikelen nog bescheidener dan haar voorgangsters.²⁷⁴ Van de vrijheidsrechten waren slechts de vrijheid van godsdienst, het huisrecht en het petitieright overgebleven. Het beginsel van gelijkheid werd gehandhaafd, terwijl van het maatschappelijk verdrag, dat in het verleden de rechten van de burgers onderbouwde, geen spoor meer werd teruggevonden.

Artikel 1 bepaalde evenals in de vorige staatsregelingen:

Het geluk van een Volk wordt voornamelijk bevorderd door de wijsheid der Wetten, welke het zich geeft.

In artikel 2 werd het grondbeginsel van de wetgeving geformuleerd:

De Wetten moeten altijd gegrond zijn op de ondervinding, en, zoo veel mogelijk, zijn ingerigt naar den geest en de Zeden der natie, en de bijzondere omstandigheden des Lands.

Artikel 3 benadrukte de gelijkheid van de burgers.

Het groot beginsel der Maatschappelijke Vrijheid bestaat daarin, dat de Wet gelijke Regten verzekere en gelijke Pligten oplegge aan alle Burgers, zonder onderscheid van rang en geboorte.

Voor de godsdienstvrijheid zijn in het bijzonder de volgende artikelen van belang:

Artikel 4: Er bestaat geene heerschende Kerk. Het Gouvernement verleent gelijke bescherming aan alle Kerkenootschappen, binnen dit Gemeenebest bestaande. Het handhaaft dezelve bij ongestoorde uitoefening van hunnen kerkelijke Instellingen, geschikt ter verbreiding van Godsdienstige beginselen en goede zeden, mitsgaders tot handhaving der goede orde. Het neemt de nodige maatregelen, welke de bijzondere omstandigheden van deze kerkenootschappen, met betrekking tot de openbare rust en algemeene welvaart, vereischen.

Artikel 13: Leeraren van eenige Godsdienstige Gezindheid zijn niet verkiesbaar tot eenige Posten van Politiek bestuur.

En de door Napoleon gewenste eenhoofdigheid van bestuur werd voor de kerken vastgelegd in de volgende slotzin:

Artikel 51: De Raadpensionaris is belast met de Hooge Politie in de geheele Republiek, zowel in de burgerlijke als kerkelijke zaken.

Naast een verlies aan vrijheidsrechten en minder volksinvloed, kenmerkte deze staatsregeling zich door de sterke positie die het staatshoofd kreeg in de wetgevende vergadering (de Vergadering van Hun Hoog Mogenden). Hij bepaalde hoe de wetten er moesten uitzien en daarmee hoe het geluk van het volk gediend zou worden. Hiermee werd het beginsel dat het volk zijn eigen wetgever was, prijsgegeven, ondanks dat artikel 1 beleed dat het volk zichzelf de wet gaf. Een ander kenmerk was het streven naar controle over overheidsorganen en kerken. De raadpensionaris kreeg de taak toe te zien op de verschillende besturen (art. 63) en was belast met de hoge politie in burgerlijke en kerkelijke zaken (art. 51).

274 Tekst in Bannier, *Grondwetten van Nederland*, p. 141-152.

Godsdienstvrijheid bleef op onderdelen bestaan, maar was vergeleken met de vorige staatsregelingen nog zwakker geformuleerd. Ze werd niet meer gezien als een aangeboren vrijheidsrecht, maar gerelateerd en in feite onderworpen aan de wijze wet, de bron voor het geluk van het volk. Ook miste de godsdienstvrijheid het complementaire recht van de vrijheid van meningsuiting, welk recht niet meer in de *Staatsregeling* voorkwam. De individuele godsdienstvrijheid werd niet genoemd, maar mag verondersteld worden. De vrijheid van belijden zou kunnen worden afgeleid uit het gebruik van het woordje ‘verbreiding’, waardoor het erop leek dat de kerkgenootschappen en daarmee ook hun leden het recht hadden hun godsdienstige beginselen uit te dragen.

De vrijheid van eredienst bleef, maar was evenals de organisatie wel afhankelijk van hetgeen de regering in het belang van de goede zeden en openbare orde nodig achtte. De criteria daarvoor waren niet al te duidelijk. Immers de term ‘de nodige maatregelen’ in artikel 4 liet de mogelijkheid van ingrijpen door overheidsinstanties open, zonder dat duidelijk was of die maatregelen ten behoeve van de vrijheid van de kerkgenootschappen, dan wel ter beperking daarvan waren. Termen als ‘openbare rust’ en ‘algemene welvaart’ wezen op het overheidsbelang dat de kerken zouden moeten gaan dienen. De vaagheid van deze bepalingen bood de overheid alle gelegenheid om bij geldelijke steun van en toezicht op de kerken, die maatregelen te treffen die ze nuttig of wenselijke achtte. De kerkelijke organisaties waren dus niet echt meer vrij. Om de onderwerping te complementeren werden de kerkelijke aangelegenheden vervolgens door artikel 51 onder de eenhoofdige leiding van het staatshoofd geplaatst. Omgekeerd werd de invloed van de kerk op het bestuur ingedamd door artikel 13, waarin predikanten en geestelijken het recht werd ontzegd een politieke functie te bekleden. Het geheel wijst op een hiërarchische organisatie van de kerken als staatsorganen en toenemende invloed van de napoleontische opvattingen over de godsdienst.

Het streven van de overheid om meer greep op de kerken te krijgen, bleek al spoedig. Voor het beheer der zaken van de eredienst werd Hendrik van Stralen, secretaris van Staat voor de Binnenlandse Zaken, aangewezen.²⁷⁵ Hij trad op 2 mei 1805 aan en werd geassisteerd door de eerste commies J.D. Janssen.²⁷⁶ Zij hielden

275 Mr. Hendrik van Stralen (1751-1822) was van huis uit orangist en lid van de Gereformeerde Kerk. Hij bekleedde diverse bestuurlijke functies in Enkhuizen en West-Friesland, was van 2 mei 1805 tot 18 juni 1806 minister van Binnenlandse Zaken, in welke periode hij de door A. van der Ende bewerkte Schoolwet-Van der Palm invoerde. Onder koning Willem I was hij minister van Binnenlandse Zaken van 29 november 1813 tot 6 april 1814, van 1814 tot 1815 lid van de Staten-Generaal en van 1815 tot zijn overlijden lid van de Eerste Kamer. *NNBW*, IV, p. 1278. Zie over hem meer: A.M. Elias en P.C.M. Schölvink, *Volksrepresentanten en wetgevers*, Amsterdam 1991; D. van Akerlaken, *Mr. Hendrik van Stralen, aantekeningen uit zijne nagelaten geschriften*, 's-Gravenhage 1878; R.E. van Ditzhuizen, *Hendrik van Stralen, in Onderwijs als opdracht. Leven en werk van de eerste vijftien ministers belast met het onderwijs in de periode 1798-1830*, 's-Gravenhage 1977.

276 Jacobus Didericus Janssen (1775-1848) was de revolutionaire ideeën toegedaan en in 1798 in dienst getreden van het Uitvoerend Bewind. Hij behoorde tot de vrijzinnige richting binnen de Hervormde Kerk en stond de vorming van een brede protestantse kerk onder staatsbescherming voor. Hij was even afkerig van een uitgesproken protestantse orthodoxie als van een ultramontaans katholicisme. C.W. Pape, *Het leven en werken van J.D. Janssen, ridder der Orde van den Nederlandschen Leeuw, secretaris-generaal en adviseur bij het departement voor de zaken der Hervorm-*

zich daarbij onder meer bezig met de bezoldiging van predikanten. Om deze betaalbaar te houden stelde Van Stralen voor het aantal predikantsplaatsen te beperken. Ook het aanstellen van predikanten en geestelijken had zijn aandacht. Hij stelde voor de invloed van de regering op de benoemingen binnen de gereformeerde en de rooms-katholieke kerken groter te maken, en bij de kleinere kerkgenootschappen te volstaan met admmissie door de overheid. Een groot aandeel had Van Stralen verder bij het tot stand komen van een wet betreffende de heerlijke rechten en titels. In deze wet, die op 9 juni 1806 door het Wetgevend Lichaam werd aangenomen, werd onder meer bepaald dat de eigenaars van heerlijkheden, die vroeger het recht tot beroepen van predikanten uitoefenden, dit recht behielden.²⁷⁷ Onwelwillend was de regering van Schimmelpenninck niet. Verzoeken om synodes te houden werden steeds toegewezen, maar op de synodale vergaderingen was wel steeds een commissaris-politiek aanwezig om erop toe te zien dat geen politieke zaken werden behandeld die de zekerheid van de staat en de rust van de gemeenten zouden kunnen verstoren.²⁷⁸

2.14 De Constitutie voor het Koninkrijk Holland 1806

Bij *Tractaat van 24 mei 1806* verbonden keizer Napoleon en de raadpensionaris van de Bataafsche Republiek zich tot nauwe samenwerking van beide landen. De broer van de keizer, Lodewijk Napoleon, werd benoemd en gekroond tot erfelijk en constitutioneel koning van Holland.²⁷⁹ In feite en formeel werd keizer Napoleon de beschermheer van het volk van Holland, zoals met zoveel woorden in artikel 1 van het Tractaat werd vermeld. Daarbij beloofde hij de *Constitutionele Wetten*, de onafhankelijkheid, de integriteit van zijn bezittingen in de beide werelden, en de staatkundige, burgerlijke en godsdienstige vrijheid, zoals die in de vigerende wetten van Holland waren verzekerd, te handhaven. Het *Tractaat* en de genoemde *Constitutionele Wetten* werden op 28 mei 1806 aanvaard door het Groot Besogne. Dit college bestond uit de leden van het Wetgevend Lichaam, de Staatsraad en de Secretarissen van Staat van de Republiek.

Bij decreet van 5 juni 1806 aanvaardde Lodewijk Napoleon het koningschap overeenkomstig het Tractaat en de Constitutionele wetten.²⁸⁰ Hij verklaarde in dat decreet voor de belangen van het volk te zullen waken en te dien einde de vrijheid en de rechten van alle onderdanen te zullen handhaven. De onafhankelijkheid van het koninkrijk zou worden gewaarborgd door de keizer en door de koning. Op 7 augustus 1806 werd de op 21 juli 1806 door de Vereniging van 't Wetgevend Lig-

de Kerk enz., 's-Hertogenbosch 1855; D. Schoon, *Lodewijk Napoleon en de godsdiensten in Holland*, in: J. Hallebeek en A.J.B. Sirks (red.), *Nederland in Franse schaduw*, Hilversum 2006, p. 89; *NNBW*, IV, 1277-1279.

277 De Visser, *Kerk en Staat*, III, p. 91.

278 De Visser, *Kerk en Staat*, III, p. 91-92.

279 Zie voor het tractaat: Bannier, *Grondwetten van Nederland*, p. 157-160; Van Hasselt, p. 143-144.

280 Zie voor de tekst: Bannier, *Grondwetten van Nederland*, p. 160-172; Van Hasselt, p. 148-152.

chaam aanvaardde *Constitutie voor het Koninkrijk Holland*²⁸¹ afgekondigd. Deze ‘Vereniging’ wordt in officiële stukken de Vergadering van Hun Hoog Mogende genoemd en bestond uit 38 leden afkomstig uit de provincies Holland, Gelderland, Brabant, Vriesland, Overijssel, Zeeland, Groningen, Utrecht en Drenthe.

In artikel 6 van de Constitutie, dat overeenkwam met artikel 1 van de Tweede Afdeling van de *Constitutionele Wetten*, werd de vrijheid van godsdienst als volgt geregeld:

De Koning en de Wet verlenen gelijke bescherming aan alle Godsdiensten, welke in den Staat worden uitgeoefend; door hun gezag wordt bepaald al het geen noodzakelijk geoordeeld wordt, betreffende de organisatie, de bescherming en de uitoefening van alle Eerediensten.

Alle uitoefening van Godsdienst, wordt binnen de Muren der kerken van alle de verschillende Gezindheden bepaald.

In de *Constitutionele Wetten* was hieraan nog een tweede artikel toegevoegd:

Artikel 2. De Koning geniet in zijne Paleizen, mitsgaders in alle Plaatsen, alwaar hij resideeren zal, de vrije en openbare uitoefening van zijnen Godsdienst.

Nieuw was dat niet alleen de wetten, maar ook de koning bepaalden wat er effectief aan godsdienstvrijheid was. De *Constitutie* ging ervan uit dat het staatshoofd de wetgever was en dat het recht van hem uitging. Het recht was dus niet meer uitvloeisel van de volkswil, maar van die van de wil van het staatshoofd, dat ook het gebruik van de burgerlijke rechten bepaalde. Anders dan in het verleden werd de constitutie dan ook niet meer aan een volksstemming onderworpen. Het maatschappelijk verdrag, met zijn sterke onderbouwing van de vrijheidsrechten, behoorde nu echt tot het verleden.

Inhoudelijk hielden de bepalingen van de *Constitutie* vrijheid van eredienst en vrijheid van vergadering in. Maar van individuele vrijheid werd evenals in de vorige staatsregeling niet gesproken en de beperking van de godsdienstvrijheid was duidelijk. De erediensten mochten voortaan alleen inde kerkgebouwen plaatsvinden. Godsdienstige manifestaties op straat, zoals processies en dergelijke, waren niet geoorloofd. Verder kwam er staatstoezicht op de eredienst en de kerkelijke organisatie, waarvoor de overheid regels zou geven. Daarmee werden de kerken van de verschillende gezindheden onderdelen van de staat. Wel bleef het gelijkheidsbeginsel gehandhaafd. Van kerkgenootschappen werd niet meer gesproken, maar van godsdiensten (cultes), zoals ook Frankrijk het geval was.²⁸²

Om meer greep op de kerken te krijgen stelde koning Lodewijk Napoleon in 1808 allereerst het Ministerie van Eredienst in, een ministerie dat met onderbrekingen tot 1871 heeft bestaan. Als minister van Eredienst benoemde hij S.H. Mol-

²⁸¹ Voor de tekst: Van Hasselt, p. 153 e.v. Voor de ontstaansgeschiedenis: L. de Gou, *De Staatsregeling van 1805 en de Constitutie van 1806, bronnen voor de totstandkoming*, 's-Gravenhage 1997.

²⁸² Schoon, *Lodewijk Napoleon en de godsdiensten in Holland*, p. 82-83.

lerus,²⁸³ die deze functie iets meer dan een jaar heeft bekleed. Het beleid van de koning was erop gericht om uitvoering te geven aan de gelijkberechtiging van de kerkgenootschappen. Als katholiek was hij gevoelig voor de aanspraken van de rooms-katholieken op basis van die gelijkberechtiging. Hij had zich erover verbaasd dat de gereformeerden, vooral in Brabant nog altijd over grote gebouwen beschikten, terwijl de katholieken (zelfs waar ze de meerderheid uitmaakten) mindere gebouwen hadden en zelfs aan de gereformeerde eredienst mee moesten betalen. Zijn politiek kwam er wegens de slechte staatsfinanciën op neer dat de gereformeerden sterk moesten inleveren.

Om aan de op zich niet ongerechtvaardigde wensen van de rooms-katholieken tegemoet te komen en daarvoor geld vrij te maken, liet hij allereerst in Brabant verschillende predikantsplaatsen afschaffen of combineren. Maar daarbij bleef het niet. Op 13 november 1807 verscheen een dispositie²⁸⁴ waarin de vervulling van predikantsplaatsen voor het hele land was vastgesteld. Het aantal gereformeerde predikanten moest aanzienlijk worden beperkt. Het daardoor bespaarde bedrag van in totaal ruim f40.000 zou aan de rooms-katholieke en de lutherse kerken ten goede komen. Mollerus en Janssen werkten mee aan deze bezuiniging, maar hadden wel moeite met de aanspraken van de rooms-katholieken op gebouwen en bezittingen van de gereformeerden. Ze vonden deze te ingrijpend voor de toch al sterk verarmde Gereformeerde Kerk en wisten hier remmend op te treden. Ook voorkwamen zij een al te rigoureuze uitvoering van de bij decreet van 6 april 1808²⁸⁵ verplichte herverdeling van de kerkelijke fondsen, waaruit tot dan toe alleen de gereformeerde predikanten werden betaald.

Als gevolg van deze maatregelen bleef er van de vrijheid van kerkelijke organisatie weinig meer over. Ingrijpender voor de godsdienstvrijheid was ook dat het Ministerie van Eredienst vergaande bevoegdheden kreeg. Mollerus, de eerste minister die dit departement beheerde, kreeg een heel ruime taak. Hij moest kennis dragen van de aard en tegenwoordige gesteldheid van de verschillende gezindten, er voor zorgen dat ieder zich stipt gedroeg naar wat bij de constitutie en wetten was bepaald omtrent de uitoefening van de godsdienst, en algemeen toezicht houden, zelfs op de kerkelijke tucht. Onder zijn verantwoordelijkheid vielen ook de benoeming en bezoldiging van de geestelijken, met als doel dat die geestelijken de goede zedekunde en de godsdienstige beginselen bevorderden, die tot heil van de

283 Mr. Johan Hendrik baron Mollerus (1750-1834) was orangistisch en democratisch gezind. Na vijf jaren advocatuur werd hij in 1776 raadshere van het Hof van Holland, Zeeland en West-Friesland en in 1785 secretaris van de Raad van State. In de periode 1795-1802 was hij ambteloo. Vanaf 1802 bekleedde hij enige ambtelijke betrekkingen om op 4 juli 1806 minister van Binnenlandse Zaken te worden. Van 17 mei 1808 tot 27 mei 1809 was hij minister van Eredienst. Vanaf 27 november 1809 tot 3 maart 1810 was hij waarnemend minister van Buitenlandse Zaken. Van 1811-1813 was hij lid van de Raad voor Zaken te Parijs. Tevens werd hij in die periode door Napoleon benoemd tot lid van het Wetgevend Lichaam te Parijs. Na 1813 was hij achtereenvolgens directeur-generaal van Waterstaat en commissaris-generaal voor oorlog. Hij maakte in 1815 deel uit van de Grondwetscommissie. In de jaren 1816-1829 was hij lid en vice-president van de Raad van State. In 1829 werd hij benoemd tot minister van Staat. *NNBW*, IV, p. 1003.

284 De Visser, *Kerk en Staat*, III, p. 99 e.v.

285 Banner, *Grondwetten van Nederland*, p. 174-177.

maatschappij dienden. Hij moest daarbij waken tegen nieuwigheden die het algemeen welzijn konden schaden en tegen verkondiging van stelsels die verderfelijk waren voor de maatschappij en goede zeden. Hoever deze opdracht ook ging, ze lag wel in het verlengde van artikel 6 van de *Constitutie* (artikel 1 van de *Constitutionele Wetten*). Om hieraan verdere uitvoering te geven besloot koning Lodewijk Napoleon bij decreet overeenkomstig de *Constitutie* en de fundamentele wetten van de staat al datgene te regelen wat betrekking had op de uitoefening van de godsdienst.²⁸⁶ Dat decreet bepaalde in artikel 13 dat de minister van Eredienst uit de leden van elke erkende godsdienstige gezindheid een commissie diende te benoemen, om hem te adviseren over een regeling van alles wat hun erediensten betrof. Deze commissie werd op 11 januari 1809 door minister Mollerus geïnstalleerd en kreeg de opdracht te adviseren over:

- een krachtig algemeen bestuur voor de kerkgenootschappen en hun relatie met het rijk;
- een verbeterde regeling van de synodale en classicale organisatie;
- de inrichtingen van de kerkelijke wetboeken voorzover die de organisatie betrof;
- de kerkelijke tucht en de wijze van procederen;
- de wijze van benoeming van geestelijken en de samenstelling van kerkenraden;
- de verordeningen voor godsdienstige opvoeding, waartoe ook de leraren aan theologische opleidingen werden gerekend;
- de wijze van financiële verantwoording, het beheer van kerkelijke en diaconale fondsen;
- de betaling van geestelijken en kerkelijke bedienden en het onderhoud van gebouwen en pastorieën.

Kortom, niet alleen de hele kerkelijke organisatie zou door het rijk worden geregeld, maar ook de inwendige dienst. Om de commissie te helpen ontwierp de regering zelfs een concept-kerkregeling,²⁸⁷ die als leidraad zou moeten dienen. De commissie kon op 29 augustus 1809 haar rapport aanbieden aan de minister van Eredienst, baron Van der Capellen, die Mollerus op 27 mei 1809 was opgevolgd.²⁸⁸ Van der Capellen, die geheel in napoleontische geest dacht, bleek nog niet echt tevreden. Anders dan zijn voorganger wenste hij een strak regeringstoezicht op de

²⁸⁶ Decreet van 2 augustus 1808. De tekst is opgenomen in bijlage IV van De Visser, *Kerk en Staat*, III, p. 668-672.

²⁸⁷ Zie hierover uitgebreid: De Visser, *Kerk en Staat*, III, p. 118-122.

²⁸⁸ Mr. Godert Alexander Gerard Philip baron van der Capellen, geboren te Utrecht op 15 december 1778, overleden te De Bilt op 10 april 1848, was een vooraanstaande en ambitieuze staatsman. Zijn vader was kolonel en tevens kamerheer van stadhouder Willem V geweest. Nadat zijn vader in Pruisische gevangenschap was overleden, werd hij opgevoed door een Waals predikant. Hij genoot zijn opleiding deels in Duitsland en studeerde rechten. Daarna werd hij ambtenaar. In 1808 benoemde Lodewijk Napoleon hem tot landdrost van Oost-Friesland. Vervolgens bekleedde hij van 27 mei 1809 tot 1 januari 1811 het ambt van minister van Binnenlandse Zaken en Eredienst. Na 1813 was hij onder meer provinciebestuurder, buitengewoon gezant en gevolmachtigd minister bij het Congres van Wenen, secretaris van Staat voor de Belgische provincies te Brussel. In 1816 werd hij na het vertrek van de Engelsen de eerste Gouverneur-Generaal van Nederlands-Indië. *NNBW*, I, p. 570.

organisatie van de kerk,²⁸⁹ en op dat punt vond hij het ingediende concept te zwak. Had de commissie er nog naar gestreefd de zeggenschap over benoemingen bij de kerkorganisatie te houden, Van der Capellen wenste de synodeleden en de deputaten hoe dan ook door de staat te laten benoemen. Hij veranderde daarom het conceptreglement in die zin. Ook bepaalde hij dat het afzettingsrecht van predikanten aan de kroon zou komen. Het toezicht op de synodale vergadering moest geschieden door commissarissen-politiek, die niet per se lid van het kerkgenootschap hoefden te zijn. Ver ging ook zijn bepaling dat kandidaat-predikanten niet meer verplicht waren te verklaren zich gebonden te weten aan de kerkelijke belijdenisgeschriften. Hij stelde voor dat de kandidaat slechts hoefde te verklaren en te ondertekenen, dat hij de leer der Gereformeerde Kerk op grond van het goddelijk gezag der Heilige Schrift en volgens de grondbeginselen van de symbolische boeken van het kerkgenootschap aannam en erkende.²⁹⁰ Van deze formule verwachtte de minister dat ‘onrustige en dweepzuchtige mensen’ de weg werd afgesneden om lichtvaardig predikanten te vervolgen. De overheid wenste zich dus niet alleen met de organisatie, maar ook met de leer van de kerk in te laten. Van de vrijheid van godsdienst bleef zo weinig over, zelfs de leer werd een overheidszaak. Rest nog te vermelden dat de ijver van Van der Capellen vast liep op het ingrijpen van de keizer, die het koninkrijk Holland bij zijn rijk inlijfde.

2.15 Godsdienst in handen van de regering

De constituties van het ‘Koningrijk Holland’ hadden geen lang leven. Keizer Napoleon, die het bewind van zijn broer Lodewijk Napoleon te zwak vond, voegde Holland bij decreet van 9 juli 1810²⁹¹ bij Frankrijk.²⁹² Het regelde een aantal zaken op het gebied van bestuur, staatsschuld, belasting en douane. Feitelijk werd het oude bestuur gehandhaafd, maar dan wel onder een nieuw hoofd. De bestaande wetten bleven nog even van kracht, totdat op 18 oktober 1810 het zogenaamde grote decreet werd afgekondigd.²⁹³ Dit bestond uit 220 artikelen, verdeeld over 14 titels. Over de godsdiensten bepaalde artikel 206 (11^e titel) dat de organisaties van de rooms-katholieke en protestantse godsdienst, zoals die bestonden, voorlopig gehandhaafd zouden blijven.²⁹⁴ De terminologie gaf echter aan dat er maatregelen

289 De bevolking van het koninkrijk Holland telde in 1808 2.141.088 personen, waarvan 1.221.706 (57%) gereformeerd, 662.291 (31%) rooms-katholiek, 165.993 (8%) luthers en 91.098 (4%) jansenist (oud-katholiek), doopsgezind, joods of anders waren. De Visser, *Kerk en Staat*, III, p. 112.

290 De Visser, *Kerk en Staat*, III, p. 126.

291 Bulletin des lois n° 299. Décret impérial portant réunion de la Hollande à l’Empire, etc. Au Palais de Rambouillet, le 9 juillet 1810, gepubliceerd in de *Moniteur* van 10 juli 1810. De tekst is opgenomen in Bannier, *Grondwetten van Nederland*, p. 182-183.

292 Walcheren was al bij decreet van 1 februari 1810 ingelijfd. Bannier, *Grondwetten van Nederland* p. 179.

293 H.T. Colenbrander, *Inlijving en opstand*, 2e druk, Amsterdam 1941, p. 13-24; tekst opgenomen in Bannier, p. 184-212.

294 Artikel 206. L’organisation du clergé catholique et du clergé protestant, actuellement existante, est maintenu. Artikel 207. Notre ministre des cultes nous fera connaître les besoins de l’Église et des ministres, pour y être pourvu en cas d’insuffisance.

op komst waren. Deze volgden dan ook spoedig. Bij decreet van 29 oktober 1811 bepaalde Napoleon: ‘en 1812 tous les cultes seront organisés en Hollande conformément aux lois de l’Empire.’²⁹⁵

Hoe was de vrijheid van godsdienst in het keizerrijk geregeld? De Franse constituties waren van geheel andere orde dan de op de natuurrechtsleer gebaseerde grondwetten, die de Bataafse Republiek had gekend. Van meet af aan had Napoleon de Franse constitutie aangepast aan zijn carrière. De *Constitution de la République Française van 22 Frimaire An VIII* (13 december 1799)²⁹⁶ en de *Constitution du 16 Thermidor An X* (4 augustus 1802)²⁹⁷ regelden de telkens wijzigende staatsinrichting. Vrijheidsrechten trof men er als zodanig niet in aan. De grondwet als waarborg van de daarin omschreven vrijheidsrechten was geheel uit het zicht verdwenen. Slechts eenmaal werd de vrijheid van geweten nog genoemd en wel in artikel 44 van de *Constitutie van 1802*, waar de eedsformule voor de consul als volgt werd omschreven:

Je jure de maintenir la Constitution, de respecter la liberté des consciences, de m’opposer au retour des institutions féodales, de ne jamais faire la guerre que pour la défense et la gloire de la République, et de n’employer le pouvoir dont je serai revêtu que pour le bonheur du peuple, de qui et pour qui je l’aurai reçu.

Bij de inlijving van Holland in 1810 gold de *Constitutie van 18 mei 1804* (*Constitution de l’An XII-Empire-28 floréal An XII*),²⁹⁸ waarin het erfelijke keizerschap van Napoleon was geregeld. Deze kwam qua opzet overeen met haar voorgangster. Ook hierin ontbrak een opsomming van de vrijheidsrechten van de burgers. De constitutie schonk vrijwel uitsluitend aandacht aan de overheidsinstellingen en de rechtspraak. Wel werd in de eedsformule (artikel 53) de godsdienstvrijheid genoemd en in algemene zin gewag gemaakt van de gelijkheid van rechten van de burgers en hun politieke en burgerlijke vrijheden:

Le serment de l’Empereur est ainsi conçu: – “Je jure de maintenir l’intégrité du territoire de la République, de respecter et de faire respecter les lois du concordat et la liberté des cultes; de respecter et faire respecter l’égalité des droits, la liberté politique et civile, l’irrévocabilité des ventes des biens nationaux; de ne lever aucun impôt, de n’établir aucune taxe qu’en vertu de la loi; de maintenir l’institution de la Légion d’honneur; de gouverner dans la seule vue de l’intérêt, du bonheur et de la gloire du peuple français.”

Een invulling van die rechten en vrijheden zoekt men echter tevergeefs en moest, voor zover aanwezig, in de gewone wet worden gevonden. Vandaar dat in de eedsformule voor de godsdienst werd verwezen naar ‘les lois du concordat’, waarmee werd bedoeld op de *Loi relative à l’Organisation des Cultes du 18 Germinal, An*

295 H.T. Colenbrander, *Inlijving en opstand*, 2e druk, Amsterdam 1941, p. 37.

296 Voor de tekst: Bannier, *Grondwetten van Nederland*, p. 212-230.

297 Te vinden op <http://mjp.univ-perp.fr/france/co1802.htm> (augustus 2008).

298 Tekst opgenomen in: Bannier, *Grondwetten van Nederland*, p. 231-250.

299 Zie bijlage. Voor een overzicht van de op de Gereformeerde Kerk betrekking hebben de bepalingen zie: De Visser, *Kerk en Staat*, III, p. 159-168.

X,³⁰⁰ die al sinds 1802 voor Frankrijk en de geannexeerde landen gold. Deze wet bevatte de tekst van het in 1801 met de paus gesloten concordaat en regelde daarnaast ook de organisatie van de protestantse kerken. De godsdienstige organisaties kregen op gelijke voet vrijheid van geloven, belijden en eredienst. Zowel voor de katholieken als de protestanten in Frankrijk was dat een hele verbetering geweest, want de katholieken verkeerden sinds 1789 in een onderdrukte en vaak deplorabele situatie en de protestanten kenden al sinds 1685 geen vrijheid meer.³⁰⁰

Het concordaat hield voor de Rooms-Katholieke Kerk een ingrijpende en grondige reorganisatie in. Een reorganisatie waar de paus erg veel moeite mee had gehad, maar waarmee hij uiteindelijk had ingestemd om tenminste weer vrijheid voor zijn kerk te krijgen. Napoleon had echter naderhand en geheel buiten de paus om in de wet ook 77 organieke artikelen opgenomen, die de kerken geheel tot staatsorganen maakten. Deze bepalingen golden eveneens voor de beide Franse protestantse kerken, de gereformeerde en de lutherse. Met die bepalingen werden de drie erkende kerken onderworpen aan toezicht en controle van de overheid. Van scheiding van kerk en staat wilde de keizer niet weten. De kerk moest hem dienen en niet omgekeerd. Daarom wenste hij niet alleen op de organisatie en besluitvorming greep te houden, maar ook op de vormgeving van de liturgie en zelfs op de inhoud van het gebed. Kenmerkend was de uitspraak van Napoleon: 'Het volk moet een godsdienst hebben en deze moet zijn in handen van de regering.'³⁰¹

Voor wat de overige individuele vrijheden betreft verdient het nog opmerking dat er in artikel 63 en volgende van de *Constitutie van 1802* slechts werd gesproken van een *commission sénatoriale de la liberté de la presse*. Schrijvers, drukkers of boekhandelaren konden zich tegenover die commissie beklagen, wanneer zij belemmerd werden bij het drukken of verspreiden van een geschrift. Wat de vrijheid van drukpers inhield, meldde de *Constitutie* echter niet. Voor wat er nog aan vrijheid over was moest men de wetten raadplegen.

De *Loi relative à l'Oganisation des Cultes* is bij decreet van 15 mei 1810 ingevoerd voor de departementen des bouches du Rhin en des bouches de l'Escaut en dans l'arrondissement de Bréda, waartoe Zeeland, Bataafsche-Brabant en Gelderland beneden de Waal behoorden. Voor de rest van Holland werd de wet ruim een jaar later van kracht op grond van het eerder genoemde decreet van 29 oktober 1811.

Om de uitvoering van de wet voor te bereiden en het belang van de Hollandse kerken te behartigen heeft baron Van der Capellen, de minister van Eredienst en Binnenlandse Zaken, toen hij in Parijs was, getracht met zijn Franse collega van godsdienstzaken Bigot³⁰² tot overeenstemming te komen, maar hij werd zelfs niet

300 Lodewijk XIV herriep bij het Edict van Fontainebleau in oktober 1685 het Edict van Nantes. Kort daarna verlieten ca. 200.000 hugenoten het land wegens de vervolgingen en onderdrukking.

301 De Visser, *Kerk en Staat*, III, p. 131.

302 Félix Julien Jean Bigot de Preameneu (1750-1825) was van 1808 tot 1814 minister van godsdienst. Daarvoor was hij voorzitter van de afdeling wetgeving van de Conseil d'Etat, waar hij met Portalis en Tronchet heeft gewerkt aan de redactie van de *Code civil*. *Biographie Universelle ou dictionnaire de tous les hommes*, Bruxelles 1842, p. 304 en *Grand Larousse Encyclopédique*, Paris 1960, deel 2, p. 132.

ontvangen. Bigot heeft zich over de invoering van de wet slechts willen verstaan met C.F. Lebrun, de keizerlijke gouverneur-generaal van Holland, maar boekte geen resultaat. Om toch haast achter de zaak te zetten beval Napoleon bij decreet van 29 oktober 1811, hem door een commissie een rapport uit te laten brengen over een kerkelijke reorganisatie overeenkomstig de Wet van 18 Germinal.³⁰³ Bigot verzocht daarop aan Lebrun om hem een voordracht te doen. Bij decreet van 24 januari 1812, dat behoorlijk afweek van de voordracht van Lebrun, benoemde Napoleon een negental commissieleden onder voorzitterschap van F. J. B. baron d'Alphonse, de intendant van Binnenlandse Zaken.³⁰⁴ Onder zijn leiding zette de ons reeds bekende ambtenaar J.D. Janssen, chef eerste divisie op het ministerie van Eredienst zich aan het werk.³⁰⁵ De commissie vergaderde niet plenair maar in secties, telkens onder voorzitterschap van baron d' Alphonse. De leden konden in hun sectie slechts opmerkingen maken over de tekst die Janssen hun voorlegde en fungeerden daardoor feitelijk alleen maar als een soort klankbord. Veel is er overigens niet vergaderd, zodat baron d' Alphonse minister Bigot al in augustus 1812 een lijvig rapport kon aanbieden. Tot uitvoering daarvan is het als gevolg van de val van Napoleon nimmer gekomen, maar het rapport is interessant genoeg om daarvan enkele punten aan te stippen, zodat duidelijk wordt wat het napoleontische regime de Hollandse kerken op het gebied van godsdienstvrijheid te bieden had. Bovendien geeft het een lezenswaardig overzicht met tabellen van de kerkelijke verhoudingen omstreeks 1812.

Om met dit laatste te beginnen. Over de Rooms-Katholieke Kerk wordt in het rapport het volgende meegedeeld. Zij telde 374.856 leden, inclusief 4.169 jansenisten.³⁰⁶ Dat komt neer op 22% van de totale bevolking van het gebied boven de rivieren en inclusief Oost-Friesland. Het rapport memoreerde dat de katholieken aanvankelijk verdacht waren van het heulen met de Spanjaarden in de strijd van de Hollanders voor hun burgerlijke en religieuze vrijheid. Deze kerk had daardoor aanvankelijk nauwelijks vrijheid genoten, maar werd in de loop van de tijd geleidelijk getolereerd. Dit had echter niet betekend dat haar bestaan was verzekerd. Daarom kende ze nog steeds geen bisschoppen. Ondanks het feit dat de Revolutie van 1795 de gelijkstelling van de godsdiensten had meegebracht, waren er nog

303 Zie de aanhef van het uitvoerige rapport van baron d'Alphonse, dat in zijn geheel is gepubliceerd in: De Visser, *Kerk en Staat*, III, p. 688-779.

304 De commissie bestond uit de volgende leden: Mollerus, Cramer (aartspriester), Van Os (vicaris-generaal van de jansenisten te Amersfoort), Te Water (hoogleraar te Leiden), Deprat (Waaals predikant te Den Haag), Stuart (remonstrants predikant te Amsterdam), C.H. Ebersbach (luthers predikant te Amsterdam), Kniphausen (luthers te Aurich), Koopmans (doopsgezind hoogleraar te Amsterdam), en baron d' Alphonse (voorzitter). Van de 9 leden waren 2 gereformeerd, 1 Waaals, 1 remonstrant, 2 luthers, 1 doopsgezind, 1 jansenist (Cleresie) en slechts 1 rooms-katholiek. De Visser, *Kerk en Staat*, III, p. 141.

305 Zie voor Janssen: noot 276. De Visser is van oordeel dat A. Ypeij en I.J. Dermout in hun *Geschiedenis der Nederlandsche Hervormde Kerk* het rapport van d'Alphonse ten onrechte kwalificeren als een eigen door hem zelf opgemaakt rapport. Het was als men de teksten vergelijkt, behoudens enkele kleine wijzigingen, volstrekt afhankelijk van wat Janssen (die het Frans goed beheerste) had opgesteld. De Visser, *Kerk en Staat*, III, p. 181.

306 Zij werden ook wel aanhangers van de oud-bisschoppelijke Oud-Bisschoppelijke Klerezy genoemd. Tegenwoordig staan ze bekend als oud-katholieken.

steeds geen bisdommen gevestigd. Slechts enkele parochies in het zuiden ressorteerden onder de aartsbisschop van Münster of de bisschop van Roermond, de overige waren zonder bisschop en werden daarom missionair genoemd.

Het rapport vermeldde verder nog het bestaan van kleine aan de katholieke kerk verwante groepen, zoals Armeniërs en Grieken, maar deze waren klein en vanwege de teruglopende handel bezig te verdwijnen.

Het aantal gereformeerden bedroeg volgens het rapport 1.128.804 (65% van de totale bevolking), hieronder begrepen de 4.326 (0,25%) remonstranten. Van de remonstranten zei het rapport dat zij als gevolg van de uitspraken van de synode van Dordrecht op zich zelf waren komen te staan. Veelzeggend werd opgemerkt dat die uitspraken geleidelijk hun kracht hadden verloren in de Gereformeerde Kerk,³⁰⁷ een mededeling die suggereert dat die kerk haar belijdenisgeschriften niet meer handhaafde.

Volgens het rapport telde Holland als derde kerkgemeenschap 156.119 (9%) luthers. Deze waren sinds 1791 verdeeld over de Evangelisch-Lutherse Kerk en de kleinere Hersteld Evangelisch-Lutherse Kerk.

Het rapport vermeldde dat het aantal doopsgezinden (mennonieten) 31.158 (2%) bedroeg en verder dat de aan de doopsgezinden verwante Moravische broeders, die in twee gemeenten vergaderden, samen 468 leden telden. Deze gemeenten hadden volgens het rapport geen organisatie nodig, want ze leefden op zich zelf en voorzagen in eigen behoeften.³⁰⁸

Het aantal 'Israëlieten' werd op 36.981 (2%) gesteld, waarvan 34.139 Duitse en 2.842 Portugese joden. De Portugese kenden slechts twee gemeenten, die hadden laten weten geen organisatie nodig te hebben.

Kortom, weliswaar domineerden de gereformeerden in het noordelijke deel van Holland en Oost-Friesland, maar het beeld is dat van een godsdienstig verdeeld land.

De voorstellen hielden het volgende in. Alle grote gezindheden zouden een organisatie krijgen die zo veel mogelijk overeenkwam met de *Loi relative à l'Organisation des Cultes*. Dat betekende voor allen een indeling van hun organisatie overeenkomstig de bestaande departementen, arrondissementen en kantons en verder onderwerping aan de bepalingen van die wet en bijbehorende artikelen, besluiten en decreten. De joodse godsdienst bleef buiten beschouwing, omdat hun organisatie al was geregeld in het decreet van 12 september 1808 van koning Lodewijk Napoleon.³⁰⁹

De rooms-katholieken zouden één bisschop krijgen en wel in Utrecht. Ook werd een beperkte herverdeling van de kerkgebouwen voorgesteld op basis van getalsterkte. De jansenisten (de oud-katholieken) werden in de rooms-katholieke organisatie ondergebracht. Daarvoor werden twee redenen aangevoerd: de jansenisten zouden niet echt verlangen zich van Rome af te scheiden en bovendien was volgens de wet tussen de Staat en de Heilige Stoel overeengekomen dat allen die de paus erkenden, zich ook aan hem moesten onderwerpen.³¹⁰

307 De Visser, *Kerk en Staat*, III, p. 691-692.

308 De Visser, *Kerk en Staat*, III, p. 692.

309 De Visser, *Kerk en Staat*, III, p. 142.

De gereformeerde kerken werden ingedeeld in 7 departementale synodes met 131 consistoires, waaronder de 1380 gemeenten zouden vallen. De oude indeling in een landelijke synode, provinciale synodes, classes en plaatselijke kerken met bijbehorende organisatie verviel daarmee. Om de gereformeerden tegemoet te komen werd in afwijking van de *Loi de 18 Germinal An X* het aantal predikanten voorlopig gehandhaafd, en werden aan de consistoires (die vaak een zeer omvangrijk ledental omvatten) lokale besturen verbonden om toch nog zicht te kunnen houden op de plaatselijke omstandigheden. Ook de indeling van de consistoires was gunstiger dan volgens de wet.

De remonstranten zouden, ondanks dat ze maar klein in aantal waren, in afwijking van artikel 28, sectie 2 van de titel 2 van de *Loi relative à l'Organisation des Cultes*, toch één consistoire krijgen. Veelzeggend is de overweging: dat daardoor de nodige maatregelen waren genomen, omdat de tijd en de rede, veel machtiger dan de wetten, de rest wel zouden doen.³¹¹ De opsteller achtte vereniging met de gereformeerden wenselijk en mogelijk.³¹²

De luthersen kregen een organisatie met 8 consistoires, ook al waren ze in twee kerkformaties verdeeld. Het geschil tussen de hersteld luthersen en de evangelisch luthersen diende volgens het rapport te worden genegeerd.³¹³ Lebrun had zich hierover eerder tegenover de Franse minister Bigot als volgt uitgelaten: evangelische en hersteld luthersen zijn water en vuur, en kunnen slechts door dwang worden verenigd; het beste is de hersteld luthersen, wier aantal gering is, niet te erkennen en de luthersen als één te beschouwen.³¹⁴

De doopsgezinde gemeenten, die eigenlijk geen gezag boven zich erkenden, kregen 6 consistoires correspondans [correspondentie adressen], om de keizerlijke instructies en beslissingen te ontvangen en toezicht te houden op de openbare orde en de zeden. Deze conciliante houding lag in de lijn van de opmerking van Lebrun tegen de Franse minister dat de doopsgezinden, wier aantal groeiende was, bevoordeeld moesten worden, daar zij meer liberale en zuivere beginselen hadden dan de gereformeerden.³¹⁵

Het zal duidelijk zijn dat het commissierapport niet alleen de kerkelijke organisatie geheel aan het staatsgezag onderwierp, zodat er van organisatorische vrijheid geen sprake meer was, maar zich ook inliet met de leer van de kerken, de eigenlijke geloofsinhoud. Dat blijkt niet alleen uit de voorstellen om bepaalde kerken ondanks dogmatische verschillen te verenigen, maar ook uit het uit artikel 4 van de wet voortvloeiende verbod om een leerstellige beslissing of een nieuw formulierboek als belijdenis of onder andere titel te publiceren, te leren of af te kondigen, voordat de regering de kerk daartoe had gemachtigd. Daarmee stond eigenlijk het bestaan van de kerken op het spel en werd de godsdienstvrijheid beperkt

310 De Visser, *Kerk en Staat*, III, p. 704-705.

311 De Visser, *Kerk en Staat*, III, p. 724.

312 Janssen meende dat de dogmatische verschillen met de remonstranten zouden verdwijnen als de Gereformeerde kerk maar wat meer verlicht zou worden. De Visser, *Kerk en Staat*, III, p. 173.

313 De Visser, *Kerk en Staat*, III, p. 735.

314 De Visser, *Kerk en Staat*, III, p. 142-143.

315 Idem.

tot de individuele vrijheid om er een eigen geloof op na te houden. Het is voor de kerken achteraf gezien gunstig geweest dat Bigot het rapport te veel vond afwijken van de bepalingen van de *Loi de 18 Germinal An X*, zoals hij aan Napoleon rapporteerde, waardoor er van de invoering van de voorstellen niets is terecht gekomen.

De vrijheid van belijden werd onder Napoleon ook minder door de uitgeoefende censuur.³¹⁶ Niets ontging de censor vanuit Parijs. Hij verbood veel boeken en tijdschriften; passages in gedichten zoals in Helmers' *Hollandsche natie* werden geschrapt en gewijzigd.³¹⁷ Zelfs de uitgave van Bilderdijks *Geschiedenis des Vaderlands* werd onmogelijk gemaakt. Enige malen, zo meldt Evenhuis, kreeg de Amsterdamse kerkenraad volgens zijn notulen met de censuur te maken.³¹⁸ Zo werd het officieuze kerkblad *De Boekzaal*, waarin slechts mededelingen en boek-aankondigingen stonden, verboden. Eenmaal werd ook het predikbeurtenblaadje verboden. Bij navraag bleek de reden te zijn dat het ook geboorten en overlijdensberichten bevatte, dat vond de regering oneerlijk tegenover andere bladen die belasting betaalden. Een catechisatieboekje werd verboden, omdat naast de tekst 'Vreest God, eert de koning' was genoteerd dat dit gebod betrekking had op een goede en legitieme overheid. De predikant Petrus Haack werd op het matje geroepen, omdat hij in een preek op 2 februari 1812 had gezegd dat koning Herodes zich goddelijke eer had laten bewijzen en daarom door de Engel des Heren was geslagen en van de wormen gegeten. Zo kent God dag en uur om zijn volk te verlossen.³¹⁹

Meer nog dan de officiële kerken werden de conventikels in de gaten gehouden.³²⁰ Deze hielden zich nog al eens bezig met het boek Openbaringen en in het bijzonder met het grote Beest, en dat trok Napoleon zich aan. Lebrun rapporteerde daarover dat hij ze toch gevaarlijk vond: eenvoudige lieden werden opgezweept door commentateurs (oefenaars), die hun uit de Psalmen voorrekenden hoelang de regering van ZM de Keizer nog zou duren.³²¹

Onder Napoleon werd ook pas goed duidelijk, hoezeer de voormalige publieke kerk financieel van de staat afhankelijk was en zich niet, zoals de voormalige gedoogde kerken, zelf kon bedruipen. De situatie werd steeds zorgelijker. Maatregelen die koning Lodewijk Napoleon had genomen³²² om de predikanten van alle genootschappen op gelijke wijze te betalen, het aantal predikanten te verminderen en een klassensysteem in te voeren, hadden slechts geresulteerd in een steeds slechtere betaling van de traktementen.³²³ Napoleon wilde ter oplossing van het nijpende probleem de traktementen van de predikanten regelen naar de *Loi de 18*

316 De Visser, *Kerk en Staat*, III, p. 143.

317 Evenhuis, *Ook dat was Amsterdam*, V, p. 52.

318 Evenhuis, *Ook dat was Amsterdam*, V, p. 52.

319 Evenhuis, *Ook dat was Amsterdam*, V, p. 52.

322 Colenbrander, gedenkstukken, 1795-1840, deel VI, p. 798 e.v.

321 Evenhuis, *Ook dat was Amsterdam*, V, p. 52.

322 Bij decreet van 2 augustus 1808.

323 De Visser, *Kerk en Staat*, III, p. 194-195.

Germinal An X, wat voor hen een forse achteruitgang inhield.³²⁴ Dit bleef echter bij een voornemen, want na november 1810 stopten alle betalingen. Toen er massaal werd geklaagd beval hij op 29 oktober 1811 per decreet dat er betaling moest geschieden volgens de Franse wet,³²⁵ wat evenmin resultaat had. Bigot stelde vervolgens – in strijd met het decreet van 2 augustus 1808 van koning Lodewijk Napoleon – voor, de aansprakelijkheid voor de betaling op de kerken te leggen.³²⁶ En daar bleef het bij, geld kwam er niet meer. De predikanten waren de dupe en raakten in de problemen. Op 12 januari 1812 meldde de classis Amsterdam dat haar predikanten over 1811 nog in het geheel geen traktement hadden ontvangen. Predikantskinderen liepen bedelend op straat. Eén predikant zou zelfs van honger op de preekstoel zijn flauw gevallen.³²⁷ Ook de diaconie had het moeilijk, meer dan de helft van de Amsterdamse bevolking liep in de steun.³²⁸

Zo was er binnen het kader van de *Constitutie* en de *Loi de 18 Germinal An X* van de vrijheid van godsdienst weinig meer over. Slechts de individuele vrijheid om een godsdienst aan te hangen restte. Weliswaar werd niemand vervolgd vanwege zijn overtuiging, maar de vrijheid in gemeenschap met anderen zijn geloof te belijden en de vrijheid van eredienst waren door de wetten aan banden gelegd.³²⁹ Intussen was er van vrijheid van kerkelijke organisatie, althans volgens de plannen en de bestaande wetgeving, volstrekt geen sprake meer. Ook bestond er als gevolg van de censuur feitelijk geen vrijheid van meningsuiting en drukpers. Van de kerken verkeerde vooral de Gereformeerde Kerk in een financieel deplorabele situatie. Dat was de toestand die Willem I bij de aanvaarding van de soevereiniteit in 1813 aantrof.

Balans

Wanneer we de ontwikkeling van de godsdienstvrijheid over de periode 1579 tot 1814 overzien, constateren we dat ze zich heeft ontwikkeld van louter gewetensvrijheid tot vrijheid van eredienst, belijden en organisatie in 1798. De gewetensvrijheid, zoals die in de Unie van Utrecht gestalte kreeg, kan worden gezien als een vrucht van de Reformatie; de beperking tot gewetensvrijheid hield eveneens verband met de calvinistische opvatting over kerk en staat. De gewetensvrijheid was in de zeventiende eeuw echter niet steeds gewaarborgd, doordat van gereformeerde zijde bezwaar bestond tegen een niet aan de Bijbel genormeerd geweten. Dat de tolerantie in de loop van de tijd geleidelijk toch groter werd had met een aantal factoren te maken, zoals de pragmatische gezindheid van de overheden, een toenevend besef dat godsdienstige onderdrukking nu juist dat was wat men in de oorlog tegen Spanje had willen bestrijden en in latere tijd ook de invloed van denkers

324 De Visser, *Kerk en Staat*, III, p. 196.

325 De Visser, *Kerk en Staat*, III, p. 197.

326 De Visser, *Kerk en Staat*, III, p. 199.

327 Evenhuis, *Ook dat was Amsterdam*, V, p. 53.

328 Evenhuis, *Ook dat was Amsterdam*, V, p. 54.

329 Zoals aan de Code Pénal, die krachtens het grote decreet vanaf 1 januari 1811 ook voor Holland gold en verschillenden bepalingen kende die de vrijheid van eredienst en belijden beperkte.

die opkwamen voor de natuurlijke rechten van de mens. De Nederlanders oriënteerden zich voor de godsdienstvrijheid vooral op de ontwikkelingen in de Verenigde Staten. Daar werd de godsdienstvrijheid als First Amendment in de *Bill of Rights* opgenomen. Die prominente plaats en ook de oude charters en constituties van de verschillende Amerikaanse staten wijzen erop dat de godsdienstvrijheid in Amerika de bron heeft gevormd voor het idee de universele mensenrechten bij wet vast te leggen

Opvallend is dat de vrijheid van organisatie voor de publieke kerk in de tijd van de Republiek klein was. Dat hing samen met de heersende calvinistische visie dat de overheid voedsterheer van de kerk was. De overheden bemoeiden zich dan ook intens met kerkelijke zaken, in het bijzonder tijdens het Twaalfjarig Bestand. Ondanks de goede bepalingen in de *Staatsregeling van 1798*, die de bevoorrechte positie van de publieke kerk ophief, lukte het niet kerk en staat onafhankelijk van elkaar te maken. In de jaren daarna werd de godsdienstvrijheid steeds verder beperkt en de greep van de staat op alle kerken steviger. Napoleon rondde dit af. Zijn opvatting over de godsdienstvrijheid was simpel: 'Het volk moet een godsdienst hebben en deze moet zijn in handen van de regering.' Overeenkomstig dat beginsel kwam hij met wetgeving die de vrijheid van de kerk geheel insnoerde.

3 De Grondwet van 1814 en de vrijheid van godsdienst

Alle deze, met zoo veel wijsheid bij de grondwet vastgestelde maatregelen, kunnen niet nalaten de vruchtbaarste gevolgen te hebben, om eendragt onder de verschillende gezindheden te bevorderen, en aan dezelve als zoodanig gelijke belangstelling in het heil van den staat in te boezemen.

(Verslag van de secretaris van Staat voor de Binnenlandse Zaken aan de vergadering van de Staten-Generaal van 7 november 1814.)

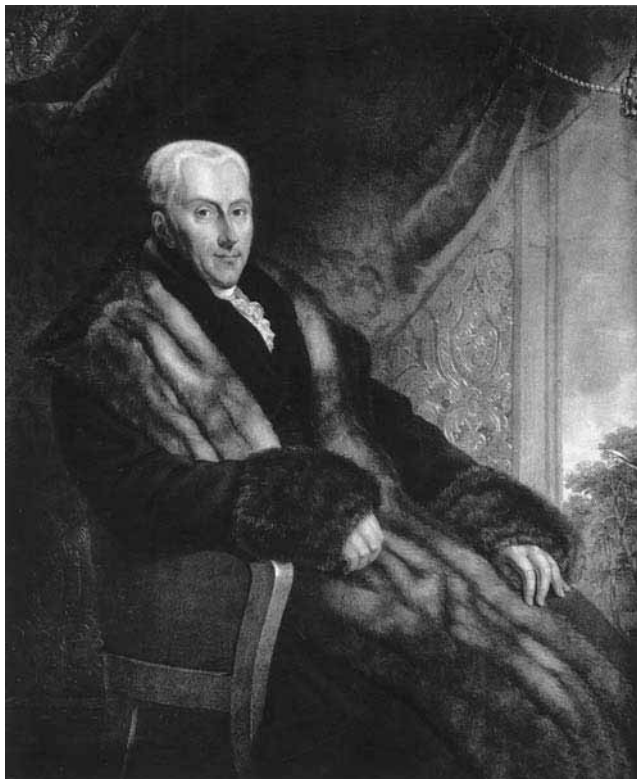
In het vorige hoofdstuk werd beschreven hoe de gewetensvrijheid zich langzamerhand ontwikkelde in de richting van het recht op godsdienstvrijheid, welke ontwikkeling door de soevereiniteitsopvatting van Napoleon werd teruggebogen. In 1814 kwam er onder het bewind van koning Willem I als soeverein vorst een nieuwe Grondwet tot stand. Nagegaan wordt hoe de regeling van de godsdienstvrijheid binnen het nieuwe staatsbestel was en of die voldoende was gewaarborgd.

3.1 Soeverein ‘onder waarborging eener wijze Constitutie’

In november 1813 werd het duidelijk dat het keizerrijk op instorten stond. Op de derde van die maand ontving men in Holland het bericht van Napoleons nederlaag bij Leipzig en van het oprukken van de Kozakken naar de oostelijke grens. De Franse leiding werd onzeker. Franse troepen begonnen zich terug te trekken en ontruimden Amsterdam en enkele andere steden. Veel Nederlanders feliciteerden elkaar, blij omdat het einde van het keizerrijk in zicht was. De slechte economische situatie en de invoering van de dienstplicht hadden het bewind van Napoleon bepaald niet populair gemaakt. Van vreugde begon men hier en daar de Oranjevlag te hijsen. In Amsterdam verbrandde de bevolking de door de Fransen achtergelaten douanehuisjes. De hoge vlammen, die tot ver in Noord-Holland te zien waren, stimuleerden tot meer verzetsdaden. Beducht voor chaos en anarchie stelde men in Amsterdam snel een voorlopig bewind in, maar dat verklaarde zich neutraal. Men was voorzichtig, in het hele land lagen nog sterke garnizoenen. Die voorzichtigheid deed ook elders in het land pogingen om de opstand verder aan te wakkeren op niets uitlopen.

De man die zag wat er moest gebeuren, was de sinds 1795 ambteloos gebleven Oranjeregent Gijsbert Karel van Hogendorp.¹ Hij had zijn tijd benut met het be-

¹ Mr. Gijsbert Karel van Hogendorp (1762-1834) ontving van 1778-1781 een militaire opleiding in Pruisen. Tot 1785 was hij militair. Daarna studeerde hij rechten aan de universiteit van Leiden en promoveerde in 1786. Van 1787 tot 1795 vervulde hij het ambt van pensionaris van Rotterdam. Van-

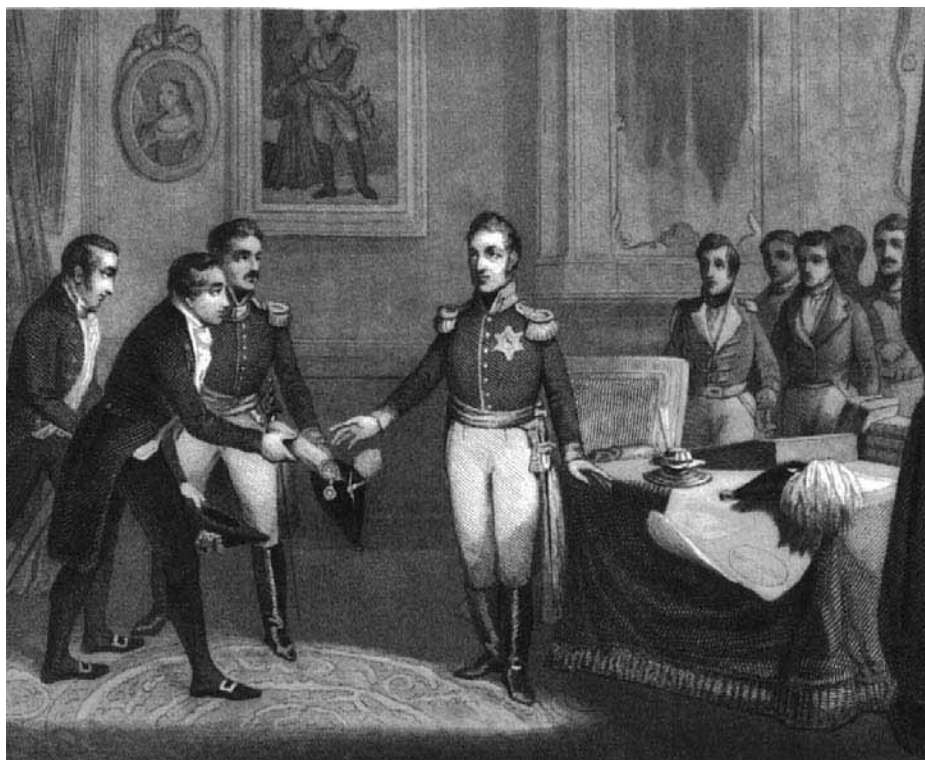

Gijsbert Karel van Hogendorp (1762-1834).

studeren van de gebreken van het staatsbestel van de Republiek en het ontwerpen van een schets voor een nieuw bestuur. Vanuit zijn woning in Den Haag volgde hij de ontwikkelingen met grote aandacht en toen hij hoorde dat het Franse militair gezag in verwarring verkeerde, wist hij dat het moment dáár was, dat er kleur moest worden bekend en dat er leiding moest worden gegeven. Hoewel Den Haag nog steeds door een Frans garnizoen was bezet, verspreidde hij op 17 november met zijn vrienden Van Limburg Stirum² en Van der Duyn van Maasdam³ een

af 1795 was hij enige jaren koopman, daarna werk- en ambtelos. De Beaufort, *Gijsbert Karel van Hogendorp* en *NNBW*, II, p. 587.

- 2 Leopold, graaf van Limburg Stirum (1758-1840) was van 1775-1782 tweede luitenant en kapitein in het leger, en van 1782-1796 rentmeester der episcopale en andere geestelijke goederen van de stad en meierij van 's-Hertogenbosch, daarna ambtelos. Hij was van 17-22 november 1813 generaal en gouverneur van 's-Gravenhage, van 22-29 november 1813 gouverneur-generaal van de gewapende macht (ook van Holland), van 29 november-13 december 1813 commissaris-generaal van Oorlog ad interim, van 17 januari-1 augustus 1814 generaal-majoor, Gouverneur van de Residentie, van 1 augustus 1814-1820 luitenant-generaal, Commandant van het Eerste Generaal Kommando. In 1820 werd hij Gouverneur van de Residentie, welke functie hij tot zijn overlijden bekleedde. Daarnaast was hij van 21 maart 1820 tot 25 juni 1840 lid van de Provinciale Staten van Holland voor de Ridderschap en van 1833-1840 lid van de Eerste Kamer der Staten-Generaal. *NNBW*, VII, p. 762.
- 3 Mr. Adam François Jules Armand, graaf van der Duyn van Maasdam (1771-1848) was tot 1795 officier en kamerheer van de erfprins en daarna tot 1813 ambtelos. Hij bekleedde na 1813 diverse functies, waaronder die van gouverneur van het zuidelijk deel van Holland (na 1840 Zuid-Holland). In

De commissie uit Holland vraagt de prins de soevereiniteit te aanvaarden. Uit: Les Rencontres de Guillaume I.

strooibiljet.⁴ Onder de titel 'Oranje Boven!' meldde dit dat Holland vrij was, dat de Fransen naar alle kanten vluchtten, dat de zee weer open lag, dat al het gelede ne vergeten was en dat de partijschappen waren opgehouden. Geheel in zijn geest kondigde het ook aan dat de oude tijden weerom kwamen.⁵ Het belangrijkste was echter dat het strooibiljet liet weten dat er een regering van aanzienlijken was gevormd die de prins 'Tot Hooge Overheid' had uitgeroepen. Daarmee was de nieuwe staat gesticht.

Beziel van verlangen om het pas gevestigde gezag ook daadwerkelijk onder 'de Hooge Overheid' te plaatsen, zette Van Hogendorp zich op 18 november, de dag waarop het Franse garnizoen Den Haag had verlaten, aan het schrijven van een

die functie wilde hij niet meewerken aan het uit de Kamer weren van Van Hogendorp, die in de ogen van de koning te kritisch werd. In 1848 werd Van der Duyn tot lid van de Eerste Kamer benoemd om voor de nieuwe grondwet te stemmen. Van der Duyn maakte deel uit van de grondwetscommissies van 1814 en 1815. In 1815 is hij tot graaf benoemd. Van der Aa, IV, 439-441; *NNBW*, I, 777-780.

4 G.K. van Hogendorp (zoon), *Brieven en gedenkschriften van Gijsbert Karel van Hogendorp*, 's-Gravenhage 1866-1903, IV, p. 236.

5 J. de Bosch Kemper, *De Staatkundige geschiedenis van Nederland tot 1830*, Amsterdam 1868, p.384.

brief aan de prins met het verzoek om overeenkomstig de wens van alle partijen het bestuur over het land te aanvaarden.⁶ De volgende dag stuurde hij Fagel en Perponcher naar Engeland om de prins de brief te overhandigen.

Van Hogendorp begreep dat het voorlopige bestuur van het land een wettige basis moest krijgen. Naar zijn idee lag de soevereiniteit na het vertrek van de Fransen weer in handen van de Staten-Generaal, zodat deze het gezag moesten overnemen.⁷ Daarom stelde hij zijn politieke vrienden voor om een constituerende vergadering van de Staten-Generaal bijeen te roepen. Deze zou dan de prins van Oranje tot koning moeten uitroepen.⁸ Toen zijn voorstel slechts tot oeverloze discussies leidde, begreep hij dat men de oude instellingen niet zo maar kon laten herleven. Hij aarzelde niet, maar hakte op advies van Van Limburg Stirum de knoop door, en besloot een voorlopig militair bestuur in te stellen. Vervolgens ontwierp hij een proclamatie, waarin de ondertekenaars verklaarden het bestuur in naam van Zijne Hoogheid de prins van Oranje op zich te nemen. De in zijn woning bijeengekomen vrienden aarzelden echter. Slechts vijf van hen zetten uiteindelijk hun handtekening, drie trokken zich kort daarna terug. Zo bleven alleen Van Hogendorp en Van der Duyn van Maasdam over. Zij lieten zich niet uit het veld slaan en vormden het Algemeen Bestuur van het land. Het idee van Van Hogendorp om aan te knopen bij de toestand van voor 1795 was dus mislukt. Men moest verder vanaf het punt waar men in de tijd was aangekomen.

Onmiddellijk gaf het Algemeen Bestuur een publicatie uit, het eerste staatsstuk van de vrije Nederlanden, gedateerd op 21 november 1813.⁹ De ontwerper ervan was Elias Canneman,¹⁰ die erop had aangedrongen snel maatregelen te nemen om het bestuur stevig in handen te krijgen.¹¹ De publicatie begon met de woorden:

6 De tekst van de korte brief luidde: 'La nation s'est levée, elle porte vos couleurs, elle proclame votre nom. À la bourse d'Amsterdam on a poussée des cris de joie prolongés. Les plus notables se joignent à la foule en oubliant tout esprit de parti; ils ne craignent pas de prononcer leurs sentiments, ils croient seulement devoir attendre quelques jours encore pour leur donner une forme legale. Je presse cette affaire de tout mon pouvoir ... V.A. ne peut se rendre trop vite au milieu de nous, et si Elle en est absolument empêchée, je la supplie de me donner de ses nouvelles et de me marquer ce qu' elle désire. La Maison d'Orange sera Souveraine avec des lois fondamentales, et un grand corps national servira de garant. Tel est le veux tous les partis.' Opgenomen in *Brieven en gedenkschriften*, IV, p. 278.

7 *Brieven en gedenkschriften*, V, p 24 en 25. Dat de soevereiniteit bij de Staten lag, was formeel op de Grote Vergadering van de Staten-Generaal in 1651 nog eens vastgesteld. Willem Frijhoff en Marijke Spies, 1650: *Bevochten eendracht*, Den Haag 1999, p. 94.

8 *Brieven en gedenkschriften*, IV, p. 243-252.

9 *Brieven en gedenkschriften*, IV, p. 258-262.

10 Elias Canneman, (1777-1861), patriotsgezind, was na een opleiding voor het notariaat vanaf 1795 werkzaam in het bankwezen en werd in 1798 chef de bureau bij Gogel, de Agent (=minister) van Financiën. Wegens veelvuldige afwezigheid van Gogel, wiens rechterhand en vertrouweling hij was geworden, fungeerde Canneman vaak als minister ad interim. In 1810 benoemde keizer Napoleon hem tot secretaris-generaal bij het Departement van Financiën op een jaarwedde van 12000 franken. Ondanks zijn goede relaties met Napoleon, behoorde hij in 1813 tot degenen die welbewust voor de opstand kozen. Hij trad in 1814 korte tijd op als minister (secretaris van staat), maar werd spoedig tot staatsraad benoemd. Canneman hield zich nadien in Parijs bezig met de liquidatie van de schuld aan Frankrijk. In 1815 werd hij tevens lid van de Tweede Kamer. Wegens zijn kritische opstelling werd hij in 1819 niet herkozen. In 1832 droeg de koning hem op een ontwerpgrondwet op te stellen. Gegevens uit het *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde*, 1862, p. 47 e.v. en *NNBW IV*, 396.

11 L.W.G. Scholten, *De regering van Koning Willem, 1813-1840*, 's-Gravenhage 1928, p. 21.

Koning Willem I (1772-1843).

'Het oogenblik is geboren, waarop wij ons nationaal bestaan hernemen,' en tintel- de volgens tijdgenoten van vuur. Alle Nederlanders werden van de eed van trouw aan de keizer ontslagen en alle ambtenaren werd bevolen hun taak te blijven voortzetten overeenkomstig de bestaande wetten.¹² Zo bleef de Franse admini- stratie onder het nieuwe bestuur behouden en werd de terugkeer naar de oude, voorrevolutionaire instellingen geblokkeerd.¹³ De bestaande Franse bestuursin- stellingen werden gehandhaafd, en ook de Franse wetten bleven van kracht en zouden dat nog vele jaren zijn.¹⁴

Op 30 november 1813 keerde prins Willem Frederik, de zoon van stadhouder Willem V, na achttien jaar ballingschap terug in Nederland. In Engeland had het voorlopige bewind hem de soevereiniteit over het nog maar gedeeltelijk bevrijde land aangeboden. Hij had even gearzeld. Liever was hij stadhouder Willem VI geweest en van de titel koning wilde hij niet weten. Maar uiteindelijk had hij inge- stemd met het voorstel dat de gezanten Fagel en Perponcher en later Repelaer¹⁵

¹² De Bosch Kemper, *De Staatkundige geschiedenis van Nederland tot 1830*, p. 382; Stb. 1813 nr. 1.

¹³ L.W.G. Scholten, *De regeering van Koning Willem, 1813-1840*, 's-Gravenhage 1928, p. 21.

¹⁴ De laatste Franstalige wet, de Mijnewet van 1810, werd eerst in 2002 afgeschaft.

¹⁵ Mr. Ocker Repelaer van Driel (1759-1832) was vanaf 1787 lid van de vroedschap van Dordrecht. Als prinsgezinde werd hij in 1795 gearresteerd op beschuldiging van landverraad. Het aanvankelijk uit- gesproken doodvonnis werd uiteindelijk omgezet in gevangenisstraf. Van 1797 tot 1 mei 1801 zat hij in de Gevangenpoort te 's-Gravenhage. Hij werd in 1803 lid van de Raad van Amerikaanse bezittin- gen en etablissementen en was vanaf 1807-22 december 1808 staatsraad in buitengewone dienst, waarna hij weer ambteloos werd. In 1812 werd hij sous-prefect in het arrondissement Dordrecht.

hem hadden gedaan. De titel koning bleef hij echter afwijzen. Zo arriveerde hij als ‘Souverein Vorst’ in Amsterdam, waar hij op 2 december een proclamatie voorlas.

Die proclamatie was opgesteld door de hoogleraar Joan Melchior Kemper.¹⁶ Kemper wilde voorkomen dat de indruk werd gewekt dat de omwenteling alleen maar een zaak van aanzienlijken en regenten was, het volk moest er naar zijn mening meer bij worden betrokken. En anders dan Van Hogendorp, voelde hij ook niet voor ‘herstelling van de oude rechten’, een terugkeer naar de instellingen van de voormalige Republiek.¹⁷ Vandaar dat de proclamatie een iets andere geest ademde dan het strooibiljet van 17 november. In de proclamatie verklaarde de prins onder meer het volgende:

‘Onuitsprekelijk waren mijn aandoeningen bij de intrede van heden binnen deze Hoofdstad. Teruggegeven aan het Volk, dat ik nimmer opgehouden heb te beminnen, zag ik mij na Negentien jaren als een Vader in het midden van zijn huisgezin.

Nooit, Nederlanders, zal mijne ontvangst in Holland, nooit mijne intreden in Amsterdam, uit mijn geheugen gaan, en, bij uwe liefde belove ik het U, bedrogen zult Gij U niet vinden, Gij wilt het, Nederlanders! Dat ik U meer zal zijn dan ik U zonder mijne afwezendheid zoude geweest zijn. Uw vrouwen, uwe liefde legt de Souvereiniteit in mijn handen, en van alle zijden dringt men op de aanneming daarvan, wijl de Nood van het Vaderland, wijl de toestand van Europa dit vordert.

Welaan dan. Ik zal mijne bedenkingen aan Uw wenschen opofferen; ik aanvaarde wat Nederland mij aanbiedt, maar ik aanvaarde het ook alleen onder waarborging eener wijze Constitutie, welke Uwe Vrijheid tegen volgende mogelijke misbruiken verzekert, ik aanvaarde het in het volle gevoel der verplichting, welke mij deze aanneming oplegt.

Mijne voorouders hebben Uwe onafhankelijkheid doen geboren worden. De handhaving daarvan zal de nimmer ophoudende taak van mij en de mijnen zijn. Ik reken in deze nog altijd eenigszints hachelijke oogenblikken op Uwe medewerking en opofferingen, en weldra zal na een korte inspanning geen Vreemdeling meer op Uwen grond aan de geestdrift der herborene natie, aan den zegepralende Wapenen onzer Bondgenoten, onder Gods hulp, tegenstand kunnen bieden.’¹⁸

Met deze proclamatie verklaarde prins Willem dat hij de soevereiniteit over de Nederlanden slechts had aanvaard onder het uitdrukkelijke beding van een

Onder koning Willem I was hij onder meer lid van de grondwetscommissie, directeur-generaal van Waterstaat (1814-1815), commissaris-generaal van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen (1815-1818), directeur-generaal van de Hervormde Eredienst ad interim (1815-1818), minister van Waterstaat ad interim (1819-1820). Colenbrander, *Ontstaan*, I, p. L, Van der Aa, XVI, 270-272; *NNBW*, III, 1071-1072.

¹⁶ Prof. mr. Joan Melchior Kemper (1776-1824) was eerst hoogleraar recht in Harderwijk, vanaf 1806 in Amsterdam en vanaf 1809 in Leiden. Hij was leerling van H.C. Cras voor wie hij ook een lijkrede hield. Toen hij zich in een anoniem schrijven tegen de inlijving had verzet, eiste Napoleon van Van Maanen een onderzoek om de naam van de schrijver te achterhalen. Van Maanen heeft hieraan niet meegewerkt, omdat hij in het schrijven niets strafbaars zag. Na 1813 verhef de koning Kemper in de adelstand en benoemde hem in 1817 tot lid van de Tweede Kamer. Als voorzitter van diverse commissies en als Kamerlid heeft hij een belangrijk aandeel in de codificatie van het recht gehad. *NNBW*, II, 658-661.

¹⁷ Over het tot stand komen van de proclamatie: De Bosch Kemper, *De Staatkundige geschiedenis van Nederland tot 1830*, p. 384-387.

¹⁸ Tekst opgenomen als bijlage in Scholten, *De regering van Koning Willem I. 1813-1840*.

grondwet.¹⁹ Dat was verstrekkend, want het betekende voor Oranje en Nederland het begin van een ander regeringsstelsel. Toch hield de proclamatie geen radicale breuk met het verleden in. Zo herinnert de zinsnede 'Vader in het midden van zijn huisgezin' aan Willem de Zwijger, de stichter van het vaderland aan wie de soevereiniteit in 1581 was ontgaan.²⁰ Daarmee werd zowel de historische verbondenheid met het Oranjehuis aangegeven als ook de band met het volk. De vriendelijke beeldspraak daargelaten, betekende dit ook dat hij zich als het natuurlijke hoofd van de staat kon beschouwen en daarom als een vader van een gezin de regels behoorde vast te stellen. In feite was daarmee de toon gezet: Willem was de vader, de burgers waren de kinderen. Vandaar dat ministers en Kamerleden zich in de periode 1815-1820 in de Tweede Kamer nog al eens beriepen op het vaderlijk gezag van de vorst en op diens zogenaamde exclusieve beoordelingsbevoegdheid.²¹

Volkssoevereiniteit werd niet met zoveel woorden genoemd. Onder de regenten heerste daarover geen eenstemmigheid. De meesten wilden slechts een restauratie en verbetering van de staatsregeling van vóór 1795. Anderen dachten meer democratisch. Kemper ging daarbij nog het verst in de richting van de volkssoevereiniteit, door de soevereiniteitsopdracht te formuleren als een wens van het volk.²² Ook Van Hogendorp heeft, naar hij later schreef, in die dagen daar wel eens aan gedacht.²³ Maar in werkelijkheid moest hij weinig hebben van wat hij noemde de filosofische begrippen van de Revolutie, zoals hij later in de eerste vergadering van de grondwetscommissie nadrukkelijk verklaarde.²⁴ Volgens hem had de vorst soevereiniteit, zoals de vorsten die tot 1581 hadden gehad en diende deze slechts door de soevereine Staten te worden bevestigd. Daarbij ging het niet om een absolute macht, maar om een macht beperkt door de rechten van de verschillende standen.²⁵ Vandaar dat de notabelen zich volgens artikel 8 van het door Van Hogendorp opgestelde conceptreglement van invoering na aanneming van de Grondwet, moesten constitueren tot 'Groote Vergadering der Staten-Generaal', waarin de vorst de eed op de Grondwet zou afleggen en ingehuldigd zou worden.²⁶

19 Bij 'Besluit van de 6^e december 1813, houdende aanvaarding van de soevereiniteit der Vereenigde Nederlanden', bevestigde de prins niet alleen dat hij de soevereiniteit aanvaardde 'ingevolge de algemeente uitgedrukte begeerte des volks', maar ook het aanbod om een constitutie aan te bieden om 'hunne aloude vrijheid' te verzekeren. Ook ontsloeg hij alle ingezetenen van de eed die zij aan de gevluchte overheersers hadden gedaan 'uit kracht der ons door het volk opgedragene soevereiniteit'. Stb. 1813, 4.

20 Een gedachte die Van Hogendorp had ontwikkeld, zie P. van Velzen, *De ongekende ministeriële verantwoordelijkheid, theorie en praktijk 1813-1840*, diss., Nijmegen 2005, p. 24.

21 Van Velzen, *De ongekende ministeriële verantwoordelijkheid*, p. 151.

22 De Bosch Kemper, *De Staatkundige geschiedenis van Nederland tot 1830*, p. 384-385.

23 *Brieven en gedenkschriften*, V, p. 28; N.C.F. van Sas, *Onder waarborging eener wijze constitutie*, in *De eeuw van de Grondwet*, p. 117. Van Sas verwijst daarvoor naar de latere formalisering van de grondwet door de goedkeuring ervan in een notabelenvergadering.

24 H.T. Colenbrander, *Ontstaan der grondwet*, 's-Gravenhage 1908-1909, I, p. 81. Zie ook De Bosch Kemper, *De Staatkundige geschiedenis van Nederland tot 1830*, p. 384.

25 *Brieven en gedenkschriften*, V, p. 84.

26 Colenbrander, *Ontstaan*, I, 361, 367, 375, 380; B.D.H. Tellegen, *Overzicht van het tot stand komen der grondwet van 1814*, Groningen 1912, p. 8-9; Van Velzen, *De ongekende ministeriële verantwoordelijkheid*, p. 21-22.

Van Hogendorp had zijn visie in zijn *Verklaring aan het Staatsbewind* van 1801 duidelijk aangegeven: voor het herstel van de staat moest het Huis van Oranje terugkomen, het algemeen bestuur meer macht hebben en de stedelijke regeringen beter ingericht zijn. Dit kon alleen maar door een grondwet met gelijke kracht voor prins, regenten en volk. Die grondwet moest daarom dienen als het bindmiddel en de basis van de staat. Dit was niet een verdrag waarin de soevereiniteit van het volk op de vorst werd overgedragen, maar een verbintenis van alle leidinggevendenden, inclusief de vorst. Die verbintenis diende ter versterking van het centrale staatsgezag, ter handhaving van de zelfstandigheid van de staat en ter bescherming van de volksoverheden. In zijn *Bijdragen tot de huishouding van de Staat* sprak hij dan ook van een terugbrengen van de soevereiniteit [van de Staten] aan het hoofd van de staat.²⁷ Men kan vaststellen dat de in 1813 uitgegeven proclamaties en handelingen hiermee spoorden, ook die van 2 december. Daarin stond dat de Nederlanders wensten dat Prins Willem de soevereiniteit zou aanvaarden, maar niet dat het volk die aan hem overdroeg.²⁸ Misschien dat de woorden 'Ik aanvaardde wat Nederland mij aanbiedt' nog het meest duiden op een overdracht van de soevereiniteit van het volk aan de vorst, maar de in de voorgaande alinea voorkomende zin 'Uw vertrouwen, uwe liefde legt de Souvereiniteit in mijn handen' verzwakt dit weer. Dit alles wijst dan ook niet zozeer op een overdracht van de soevereiniteit van het volk op de prins, maar eerder op het door de prins aanvaarden van de taak van vorst met alle daarbij behorende bevoegdheden en rechten. Ook vormde de instemming van de geallieerden een factor van belang, zowel voor de prins als voor Kemper en Van Hogendorp.²⁹ De gedachte in 1813 was dus niet die van volksoevereiniteit, maar van herstel van het Huis van Oranje-Nassau in zijn oorspronkelijke positie en de wens van regenten en volk een vorst uit dat Huis te hebben als de mogendheden daarmee instemden.

Dat Willem I de soevereiniteit ook zo zag, kan worden afgeleid uit de wijze waarop hij de Grondwet tot stand heeft gebracht. Een door hem benoemde commissie ontwierp de tekst in overleg met hem, en door hem benoemde notabelen keurden de Grondwet goed, waarna hij eigenmachtig de Grondwet afkondigde. Ook in zijn rede voor de vergadering van de notabelen op 28 maart 1814 zei hij, dat de soevereiniteit door hem alleen was aanvaard op de voorwaarde dat een grondwet de rechten van het volk voldoende zouden verzekeren.³⁰ Dus had hij die soevereiniteit niet krachtens een met het volk overeengekomen grondwet verkregen, maar had hij deze aanvaard op voorwaarde van een toekomstige grondwet,

27 *Bijdragen tot de huishouding van staat in het Koninkrijk der Nederlanden, verzameld ten dienste der Staten-Generaal*, red. J.R. Thorbecke, 2e verbeterde uitgave, Amsterdam 1854-1855, IV, p. 300 e.v.; B de Gaay Fortman, *Gijsbert Karel van Hogendorp en de Grondwet van 1814*, Amsterdam 1907, p. 34.

28 Ook de term 'door het volk opgedragene soevereiniteit', die in het eerder genoemde Besluit van 6 december 1813 werd gebezigd, betekent iets anders dan een door het volk overgedragen soevereiniteit.

29 In zijn brief aan Hendrik Fagel van 25 november 1813 schreef Van Hogendorp dat iedereen de prins als soeverein beschouwde, maar dat zijn titel een zaak was van de mogendheden. *Brieven en gedenkschriften*, IV, p. 269 en H.T. Colenbrander, *Ontstaan*, I, p. 16-17.

30 De Bosch Kemper, *De Staatkundige geschiedenis van Nederland tot 1830*, p. 428.

C.F. van Maanen (1769-1846), minister van Justitie van 1813-1842.

die door het volk moest worden goedgekeurd. Dat hij de soevereiniteit niet baseerde op de Grondwet bleek ook toen hij bij proclamatie van 16 maart 1815³¹ in Brussel de titel Koning der Nederlanden aannam. Deze daad was niet op de Grondwet van 1814 gebaseerd, maar vloeyde voort uit zijn visie dat hij naar de wil van de mogendheden de koning van alle Nederlanden was. De Grondwet van 1815 kon later dan ook niet anders en deed niet anders dan het koningschap dat Willem I zich zelf had toegekend, erkennen en goedkeuren.³²

Uit de proclamatie van 2 december 1813 kan verder worden afgeleid dat de prins zich als soeverein mocht beschouwen voor zover de Grondwet deze soevereiniteit niet beperkte. Dat was ook de boodschap die Repelaer van Van Hogendorp en Van der Duyn van Maasdam meekreeg op zijn missie naar Engeland om de prins tot instemming met hun voorstel te bewegen. In zijn verslag meldde Repelaer dat hij de prins namens hen had laten weten dat het ging om een soevereiniteit 'onder

³¹ KB 16 maart 1815, 1. Stb. 1815, 27.

³² A.F. de Savornin Lohman, *Onze constitutie*, 2^e uitgave, Utrecht 1907, p. XVII, XVIII en 67. J.A.O. Eskes typeerde het optreden van de vorst als een machtsgreep, *NJB* 8 april 2005, p. 738.

zoodanige grondwettelijke bepalingen als de welbegrepen belangen, zoowel van de Natie als van den Vorst, zouden noodzakelijk maken.³³ Dus niet op *basis* van, maar *met* een grondwet. Van Hogendorp ging er daarbij van uit dat de vorst soeverein was, maar zijn macht volgens de aan te nemen grondwet moest delen met andere staatsorganen. In de eerste plaats met de Staten-Generaal, die samen met hem een wetgevende taak hadden, en vervolgens ook met de Raad van State waarin en waarmee hij zou moeten vergaderen over bestuurlijke beslissingen.³⁴ Weliswaar traden de staatsraden in de visie van Van Hogendorp slechts als adviseur op, maar zij waren in de opzet van de *Schets* wel actief betrokken bij de besluitvorming. Zijn latere bezwaren tegen het optreden van de vorst waren dan ook vooral gericht op diens solisme.³⁵

De soevereiniteitsopvattingen van het Algemeen Bestuur en de vorst zijn van belang voor de uitleg van de Grondwet, omdat er voor uitoefening van het overheidsgezag twee opvattingen mogelijk zijn: legitimiteit op basis van de Grondwet of legitimiteit voor zover de Grondwet dit niet verbiedt. De eerste opvatting zal doorgaans leiden tot een royale uitleg van de bepalingen van de Grondwet door een soeverein en de tweede tot een engere. De tweede soevereiniteitsopvatting wordt door Van Velzen 'prealabele soevereiniteit' genoemd. Hij dateert deze echter van na 1815 en meent dat die uit de koker van C.F. van Maanen³⁶ kwam.³⁷ Maar feitelijk vloede ze voort uit de opstelling van het Algemeen Bewind van 1813 en lag ze ook besloten in de proclamatie van de prins,³⁸ waarin de soevereiniteit erg benadrukt werd.

3.2 De *Schets* van Van Hogendorp en de godsdienstvrijheid

Even leek het erop dat er voorlopig niets van een grondwet zou komen. Repelaer liet de inmiddels zieke Van Hogendorp weten dat de prins daarmee wilde wachten, totdat er een totale vrede was. De Fransen waren nog in het land en Napoleon

³³ Colenbrander, *Ontstaan* I, p. 18.

³⁴ Artikel 5 van de *Schets* vangt aan met de zin: 'De Souvereine Vorst pleegt alle de daden van de Souvereine waardigheid in [cursivering van de schrijver] den Raad van Staten.'

³⁵ *Brieven en gedenkschriften*, V, p. 85 en 66.

³⁶ Cornelis Felix van Maanen (1769-1846) werd na de Bataafse omwenteling eerst advocaat-generaal en in 1798 procureur-generaal bij het Hof van Holland, later 'departementaal gerechtshof te 's-Gravenhage' geheten. Onder Lodewijk Napoleon was hij van 10 dec. 1807 tot 11 april 1809 minister van Justitie en Politie. Na de inlijving werd hij reeds in juli 1810 benoemd tot lid van de Conseil pour les affaires de la Hollande te Parijs, maar op 30 okt. 1810 volgde zijn benoeming tot eerste president van het Keizerlijk Gerechtshof, na 1813 het Hooggerechtshof te Den Haag, een ambt dat hij tot 1838 heeft bekleed. De vorst handhaafde hem in het presidium van het hoogste gerechtshof. Op 16 september 1815 benoemde de koning hem tevens tot minister van Justitie. Bron: ARA, Collectie Van Maanen 1900, 50; M.E. Kluit, *Cornelis Felix van Maanen tot het herstel der onafhankelijkheid, 9 september 1769-6 december 1813*, diss., Groningen 1954; G.Chr. Kok, *In dienst van het recht*, Hilversum 2005, hoofdstuk 8; Grote Winkler Prins, 7e druk 1977; *NNBW*, III, 803.

³⁷ Van Velzen, *De ongekende ministeriële verantwoordelijkheid*, p. 151 e.v.

³⁸ Kemper, die de proclamatie had opgesteld en een goed vriend van Van Maanen was, neigde volgens Van Hogendorp naar 'de volstreckte magt der kroon'. Van Velzen, *De ongekende ministeriële verantwoordelijkheid*, p. 161.

was nog niet verslagen. Bevreemd voor een autocratisch bewind schreef Van Hogendorp op 15 december 1813 haastig een brief aan de prins, waarin hij hem erop wees dat wachten niet goed was, omdat het nu het moment was om een grondwet die de prins aangenaam was, unaniem te doen aannemen. Hij verwees naar de situatie in Engeland waar de troon had stand gehouden in een tijd waarin de Revolutie andere tronen in Europa omver had gestoten ‘La maison de Brunswick³⁹ doit cet avantage inappréciable à une constitution,⁴⁰ qui assure les droits du Souverain et les libertés de la nation. Aujourd’hui votre Altesse Royale gouverne sans constitution par un effet de l’enthousiasme national, qui porte aux nues sa Personne et sa maison’ Zou hij daarmee wachten, dan zou dit tot protesten en onaangenaamheden leiden.⁴¹ De brief trof doel. Al op 19 december reageerde de prins met een brief, waarin hij diverse wijzigingsvoorstellen voor de *Schets* deed en een procedure aangaf. En op 21 december 1813 benoemde hij een commissie tot ‘zamenstelling der Constitutioneele wetten voor den Staat der Vereenigde Nederlanden’.⁴² Daarmee, zo stelde hij, voldeed hij aan de op hem rustende verplichting om aan het Nederlandse volk een constitutie te geven die, gegrond op het beginsel van de hem opgedragen soevereiniteit, aan het bestuur de vereiste eenheid en klem, en aan de goede ingezetenen van deze landen het volle genot van de herwonnen vrijheid en onafhankelijkheid verzekerde. Tevens uitte hij de wens, dat de commissie de *Schets* van Van Hogendorp tot grondslag van haar besprekingen zou nemen, al bleef ze vrij het anders te doen.⁴³

Vanwege deze opdracht en ook omdat Van Hogendorp op de eerste vergadering van de grondwetscommissie werd aangewezen als voorzitter,⁴⁴ is zijn persoon van uitermate groot belang geweest voor de constitutionele vorming van ons land en de inhoud van de Grondwet van 1814.⁴⁵ Hoe dacht hij over de vrijheid van godsdienst? Uit zijn biografie weten we dat hij, hoewel afkomstig uit een gereformeerd (hervormd) gezin, zich in zijn vroegere jaren niet diepgaand had bezig gehouden met godsdienstzaken. Zijn opleiding in Duitsland was vooral militair en algemeen staatkundig gericht.⁴⁶ In ieder geval bleek hij in zijn jonge jaren nauwelijks welomlijnde ideeën over theologische begrippen te hebben. Op de vraag die Thomas Jefferson hem tijdens zijn Amerikaanse reis in 1783 stelde over zijn opvatting over de goddelijke alwetendheid en de vrije wil van de mensen, antwoordde de nog jonge Van Hogendorp dat hij over deze zaken nooit en te nimmer nadacht. Hij hield zich, zo zei hij, maar liever bezig met de praktische dingen.⁴⁷ Politicus geworden,

39 In Engeland regeerde echter het Huis van Hannover. Koning George IV (1762-1830) was getrouwd met Caroline, een dochter van Karel, de hertog van Brunswijk. George I, zijn overgrootvader, was in Hannover geboren.

40 Anders dan Van Hogendorp veronderstelde, kende Engeland echter geen geschreven grondwet.

41 *Brieven en gedenkschriften*, VI, p. 28-29; Scholten, *De regeering van Koning Willem I*, p. 25.

42 Tekst opgenomen in: *Brieven en gedenkschriften*, VI, p. 189; zie ook De Gaay Fortman, *Gijsbert Karel van Hogendorp*, p. 26-27.

43 Zie de considerans van het benoemingsbesluit van 21 december 1813.

44 C.F. van Maanen, *Aanteekeningen van het verhandelde over de Grondwet van 1814*, Dordrecht 1886, p. 1; Colenbrander, *Ontstaan*, I, p. 73.

45 De Bosch Kemper, *Staatkundige geschiedenis van Nederland tot 1830*, p. 405.

46 De Beaufort, *Gijsbert Karel van Hogendorp*, eerste hoofdstuk.

47 De Beaufort, *Gijsbert Karel van Hogendorp*, p. 81.

ging hij zich gaandeweg toch wel meer voor kerkelijke zaken interesseren. Zo pleitte hij in 1787 in een brochure voor herstel van de heersende kerk.⁴⁸ En ook in de Statenvergadering van 1794 riep hij op tot herstel van die kerk. In 1801 schreef hij zijn broer Dirk, die hem vroeg om deel te nemen aan het overleg tot herziening van de staatsregeling, dat hij ertegen was katholieken en andere niet-gereformeerden tot de staatsambten toe te laten. Mensen die godsdienstig onverschillig waren misschien nog wel, maar ‘de katholieken, de luthersen en de gereformeerden houden aan hun eigen belijdenissen vast, en het is tegenwoordig gemakkelijk te zien dat de meest heftige onenigheden ontstaan door religieuze partijen binnen de regering. Geloof me, wij zullen het in dit opzicht niet beter doen dan onze voorouders, die een perfecte vrijheid van godsdienst hebben gevestigd, maar slechts gereformeerden tot de ambten hebben toegelaten. Vroeger vormden zij bijna de gehele bevolking, thans nog maar tweederde. Als de hele natie zich ooit in één kerk zou kunnen verenigen, wat misschien nog eens mogelijk is, zou de verkregen hereniging niet meebrengen dat alle sekten tot de ambten worden toegelaten. Men zou integendeel slechts haatgevoelens aanwakkeren.’⁴⁹

Van Hogendorp was dus tot in de Bataafse tijd nog een uitgesproken voorstander van een publieke kerk met uitsluiting van niet-leden tot staatsambten. Maar in zijn in 1802 geschreven *Voorwaarden ter nationale vereeniging*⁵⁰ achtte hij het toch wel mogelijk dat er in het kader van een zo groot mogelijke tolerantie ook niet-leden van de publieke kerk ondergeschikte ambten zouden bekleden. Erg progressief was dit nu ook weer niet, want al in de tijd van de Republiek had men vooral in de zuidelijke provincies niet-gereformeerde lagere ambtenaren en schoolmeesters gekend.

Tien jaar later stelde hij in zijn *Schets*⁵¹ voor om alle godsdiensten door de regering te laten beschermen. Voor een heersende godsdienst voelde hij nu niet meer, zo schreef hij.⁵² Sinds 1795 was hem namelijk gebleken dat de Hervormde Kerk die bevoorrechting niet meer nodig had. En van zijn kant kon de staat de publieke kerk ook wel missen. Een volledige gelijkstelling ging hem echter te ver. In artikel 60 van de *Schets* kreeg de Hervormde Kerk een bevoorrechte financiële positie: Het onderhoud van de ‘christelijken hervormden Godsdienst’, voor zover de geestelijke en kerkelijke goederen ontoereikend zouden zijn, kwam voor rekening van de staatskas. De Rooms-Katholieke Kerk en de andere kerkgenootschappen kwamen er minder goed af. Volgens artikel 61 kon eerstgenoemde slechts in provincies waar ze de meerderheid van de bevolking omvatte, aanspraak maken op ondersteuning. De andere kerken werden in de *Schets* niet eens genoemd, die zouden naar de mening van Van Hogendorp dus zelf in hun onderhoud moeten voorzien.

48 *Verhandeling over de Noodzakelijkheid eener Heerschende religie in de Staat*, 's-Gravenhage 1787. Zie hierover De Gaay Fortman, *Gijsbert Karel van Hogendorp*, p. 39 (noot 1).

49 Vertaling van de brief van 11 maart 1801 opgenomen in *Brieven en gedenkschriften*, III, p. 189.

50 *Brieven en gedenkschriften*, III, p. 208.

51 Als hier over de *Schets* wordt gesproken, is daarmee de derde bewerking bedoeld, die in de vergadering van de grondwetscommissie als leidraad heeft gediend.

52 Zie de *Aanmerkingen op de Grondwet*, gevoegd bij de *Schets* als een soort Memorie van Toelichting, *Brieven en gedenkschriften*, VI, p. 62 e.v.

Artikel 61 bepaalde verder dat alle andere godsdiensten de bescherming der regering genoten. Op dit punt kende de *Schets* dus geen beperking. Alles wat zich als godsdienst aandiende, had recht op bescherming van de overheid. Zou Van Hogendorp daarbij ook aan nieuwe kerkgenootschappen hebben gedacht? Duidelijk is het niet, maar als historicus moet hij toch wel hebben geweten dat ook al in de tijd van de Republiek door afsplitsingen en immigratie diverse nieuwe kerkorganisaties en religieuze stromingen waren ontstaan.

De *Schets* sprak niet expliciet over de vrijheid van eredienst. Het is echter zonder meer aannemelijk dat Van Hogendorp deze veronderstelde. In een van zijn stukken voor de bijeenkomsten met de notabelen in november 1813 had hij de volkomen vrijheid van geweten en de ‘betamelijke uitoefening van alle Godsdiensten’ zelfs met zoveel woorden vermeld.⁵³ De reden waarom hij deze niet in zijn *Schets* heeft opgenomen, is dat hij ze als vanzelfsprekend veronderstelde en een grondwet niet zag als een compilatie van vrijheidsrechten.

Opmerkelijk is verder dat de *Schets* niet aangaf, dat de overheidsambten voor alle burgers, ongeacht hun godsdienst, open stonden. Van Hogendorp heeft die openstelling wel bedoeld. Voor vermelding ervan voelde hij echter niet, zoals hij in de vergadering van de grondwetscommissie op 2 februari 1814 verklaarde. Naar zijn mening was dat niet nodig. Het zou vanzelf spreken, omdat het niet verboden werd.⁵⁴ Ook hier speelde zijn visie op de Grondwet een rol. Hij wilde geen gedetailleerde regeling van de godsdienst, want dat zou maar tot onenigheden leiden.⁵⁵ Wat niet in de Grondwet stond en wat er niet in verboden werd, was geoorloofd.

Dat Van Hogendorp voorstander was van toezicht van de staat op de kerk blijkt uit artikel 68 van zijn *Schets*:

Alle kerkelyke vergaderingen zijn wettig [oorspronkelijk stond er vrij], mits dezelve verzoeken om Commissarissen Polityk, door de Souvereinen Vorst aan te stellen ten einde toe te zien, dat er niets strijdigs met de Wetten en de algemeene rust voorgenomen worde.

De materie van de godsdienst en het onderwijs had hij in een hoofdstuk VII van de *Schets* opgenomen, met het veelzeggende opschrift: Van den Godsdienst en goede zeden. Het onderwijs moest dienen om de godsdienst en de goede zeden te bevorderen. Hij begreep dat er een verband bestond tussen geloof en opvoeding en ook dat de kerk de taak had voor de armen te zorgen. In de *Schets* stond daarover in artikel 63:

Ter bevordering van den Godsdienst en goede zeden zal er jaarlijks geraadpleegd worden op het onderhoud en de verbetering van de Volksscholen en het armen-bestuur.

Over de uitvoering daarvan bepaalde artikel 64:

Ten zelfden einde wordt de publieke Opvoeding door eene Wet geregeld en jaarlijks in overweging genomen.

⁵³ *Brieven en gedenkschriften*, IV, p. 249.

⁵⁴ Colenbrander, *Ontstaan*, I, p. 295; Van Maanen, *Aanteekeningen van 1814*, p. 96.

⁵⁵ De Bosch Kemper, *De Staatkundige geschiedenis van Nederland tot 1830*, p. 420.

De uitgangspunten van de *Staatsregeling van 1798*, zoals scheiding van staat en kerk en gelijke behandeling van de verschillende kerkelijke gezindheden, werden in de *Schets* dus losgelaten. Met de scheiding van staat en kerk was het feitelijk al spoedig na 1798 gedaan, en onder het Franse bestuur waren zelfs pogingen ondernomen om van de kerken staatsorganen te maken en van de predikanten ambtenaren. Van Hogendorp, die zo veel mogelijk wilde aansluiten bij de situatie van de oude Republiek en die voor wat betreft de Gereformeerde Kerk oog had voor haar financieel afhankelijke positie, achtte staatstoezicht vanzelfsprekend. Wel beperkte hij dit in artikel 68 van de *Schets* tot het erop toezien dat er niet in strijd met de wetten en de algemene rust werd gehandeld. Hiermee bedoelde hij vooral dat de geestelijkheid zich niet met staatszaken mocht inlaten.

Het loslaten van het beginsel van de financiële gelijkstelling van de kerken stond eigenlijk haaks op de ontwikkeling van de laatste achttien jaren. Zelfs Napoleon hanteerde dat beginsel nog, hoezeer hij ook neerkeek op de kerken en betaling achterwege bleef. Maar Van Hogendorp wilde dit beginsel, wars als hij was van revolutionaire begrippen, teruggedraaien. Niet dat hij nog dacht aan het herstel van de publieke kerk, maar bevoorrechtiging van de voormalige publieke kerk leek voor hem een gegeven. Daaraan hield hij ook vast bij de besprekingen in de grondwetscommissie.

Over zijn bedoeling met de Grondwet schreef van Hogendorp later: ‘om de gebreken der oude Constitutie te verbeteren, zonder onnoodige veranderingen, en met de meest mogelijke behoud van oude gewoonten, regten, ampten, en zelfs namen waaraan de natie zoo zeer gehegt is.’⁵⁶ In typische ancien-régimestijl sprak hij in de commissie vaak nog over fundamentele wetten, die tot één moesten worden gemaakt, waarbij de geest der nieuwigheden, die het land de afgelopen periode had bedorven, zo veel mogelijk moest worden uitgeroeid.⁵⁷ Op de eerste vergadering van de grondwetscommissie heeft Van Hogendorp aangegeven wat zijn uitgangspunten waren voor het hoofdstuk over de godsdienst:⁵⁸

1. volmaakte vrijheid van consciëntie;
2. onderhoud van de Gereformeerde Kerk door den Staat in de zeven Nederlanden, en van den Roomschen Godsdienst in de tien Nederlanden;⁵⁹
3. algemeene wetten over godsdienst, schoolwezen, armbestuur, aan den Souverein en den Staten-Generaal voorbehouden;

⁵⁶ Colenbrander, *Ontstaan*, I, p. 57

⁵⁷ Colenbrander, *Ontstaan*, I, p. 75; zie ook Van Sas, *Onder waarborging*, p. 118.

⁵⁸ Opgenomen in de *Algemeene gronden van de constitutie*, de bijlage bij de *Schets*. Zie verder: De Visser, *Kerk en Staat* III, p. 204 en De Bosch Kemper, *De Staatkundige geschiedenis van Nederland tot 1830*, p. 406; Colenbrander, *Ontstaan*, I, p. 76; *Brieven en gedenkschriften*, VI, p. 47.

⁵⁹ Van Hogendorp heeft hier ongetwijfeld gedacht aan de Bourgondische tijd, toen tot de zeventien gewesten werden gerekend: de hertogdommen Brabant, Limburg en Luxemburg, de graafschappen Artesië, Henegouwen, Holland, Namen, Vlaanderen, Zeeland, Namen, Henegouwen, Zeeland, de steden en kasselrijen (burggraafschappen) Rijsel, Douai en Ochies, de heerlijkheden Doornik, Friesland, Groningen, Overijssel, en Utrecht. Van deze gewesten behoorden Zeeland, Holland, Utrecht, Friesland, Groningen, Overijssel en Gelre tot de Zeven Verenigde Nederlanden. Artesië en genoemde kasselrijen zijn in 1659 en 1668 bij Frankrijk gevoegd.

4. de toepassing van die wetten overgelaten aan den Staten der Provinciën, ten einde die wetten weldadig te maken, en niet te vervallen in dezelfde ongerijmdheid, waarvan zij zoo deerlijk bewijzen ondervonden hebben.

Duidelijk is dat hij al bij de aanvang van de besprekingen in de grondwetscommissie de vereniging met de Zuidelijke Nederlanden voorzag en met het oog daarop de belangen van de gereformeerde kerk veilig wilde stellen.

3.3 Behandeling van de godsdienstvrijheid in de grondwetscommissie van 1814

Tot leden van de commissie werden bij eerder genoemd besluit van 21 december benoemd:

Mr. G.K. van Hogendorp, H.W. van Aylva,⁶⁰ A.F. J.A. van der Duyn van Maasdam, mr. C.T. Elout,⁶¹ T.C. van Heerdt,⁶² mr. D.J. Hondebeek Heerkens,⁶³ I. Aebinga van Humalda,⁶⁴ A.J.C. Lampsins,⁶⁵ W.C.H. van Lynden van Blitterswijk,⁶⁶

⁶⁰ Hans Willem baron van Aylva (1751-1827) bekleedde vanaf 1772 verschillende functies, o.a. grietman van het Bildt. Hij behoorde in de tijd dat de meerderheid der Friese aristocraten met Willem V overhoop lag, tot de patriottische partij en heeft zelfs deelgenomen aan de vergaderingen van patriottische regenten te Amsterdam, maar heeft na enige jaren met de anderen vrede met den prins gesloten, bij wie hij vervolgens zeer in de gunst kwam. In de laatste jaren voor 1795 zat hij geregeld voor Friesland in de Staten-Generaal en stond als lid der hofhouding in dagelijks contact met de stadhoudelijke familie. Onder Schimmelpenninck en Lodewijk Napoleon was Aylva lid van het Wetgevend Lichaam. Hij bleef met Friese koppigheid pleiten voor het opnemen van de godsdienst van de vorst in de Grondwet, maar over het geheel ging Van Aylva met de nieuwe opvattingen mee. Op van Heerdt na, was hij van al de leden der commissie degene die de vorst van vroeger het best kende. Colenbrander houdt het voor zeer waarschijnlijk dat de vorst hem, behalve over de *Schets*, ook over de keuze der commissieleden geraadpleegd heeft. Colenbrander, *Ontstaan*, I, p. XLVIII; *Van der Aa*, I, 443; *NNBW*, VII, 58.

⁶¹ Mr. C.Th. Elout (1767-1841) was vanaf 1788 advocaat te Amsterdam, vanaf 1795 schout-crimineel, dijkgraaf en opperstrandvoogd van Texel, vanaf 1796 raadsheer van het Hof van Holland en Zeeland, vanaf 1799 lid departementaal Gerechtshof departement Texel, vanaf 1802-1806 procureur-generaal van het Nationaal Gerechtshof, van 1805-1808 lid van de stedelijke raad van 1806-1810 lid van de staatsraad en werd in 1810 lid van de Raad voor de zaken van Holland te Parijs. Elout heeft vanaf 1807 als commissielid meegewerkt aan het ontwerpen van een crimineel wetboek. *NNBW*, I, 805, *Van der Aa*, III, p. 30.

⁶² Timon Cornelis van Heerdt (1761-1844) was van Overijsselse adel en maakte in 1795 deel uit van de vorstelijke hofhouding. Hij volgde het stadhoudelijk huis in de ballingschap. Willem V heeft hem veel gebruikt in vertrouwelijke zendingen. In de commissie heeft hij geen rol van betekenis vervuld. Hij was niet uitgesproken conservatief of progressief. Colenbrander, *Ontstaan*, I, p. LI.

⁶³ Mr. D. J. Hondebeek Heerkens (1761-1828) was geen bekende politieke persoonlijkheid, maar gekozen als katholiek. Hij was onder Napoleon lid van het Keizerlijk Gerechtshof in Den Haag geworden, als zoodanig was hij tijdens zijn benoeming reeds aangewezen tot het presidieren van het hof van assisen in Groningen, zodat hij tot 28 januari afwezig bleef en eigenlijk alleen aan de beraadslagingen over de godsdienst heeft deelgenomen. Colenbrander, *Ontstaan*, I, p. LII.

⁶⁴ Idzerd Aebinga van Humalda (1754-1834), tot 1795 grietman van Hennaarderadeel, was in dat jaar naar Oost-Friesland uitgeweken om zich daar in verbinding te stellen met de erfprins en de Engelse regering om een tegenomwenteling in zijn provincie te bewerken. Hij onderhield tot dit doel geregelde betrekkingen met partijgenoten binnenslands, maar werd daarbij het slachtoffer van personen van twijfelachtig allooi. Nog in 1802 schreef hij over de door hem gewenste tegenomwenteling aan de in Duitsland aangekomen prins van Oranje, die toen zelf alle hoop al had opgegeven. Hij heeft zich voor de zaak van Oranje veel moeite en opofferingen getroost, en zijn benoeming in de commissie, evenals die tot gouverneur van Friesland die er later op volgde, zijn wellicht als een erken-

mr. C.F. van Maanen, mr. O. Repelaer van Driel, mr. W.F. Roëll,⁶⁷ W.A. Schimmelpenninck van der Oye,⁶⁸ W.R. Tuyll van Serooskerken van Zuylen.⁶⁹ Vanaf 29 december maakte ook G.W. van Imhoff⁷⁰ deel uit van de commissie. Secretaris was mr. R. Metelerkamp.

De commissie was samengesteld zowel uit personen die als Oranjegezind bekend stonden en de afgelopen jaren ambteloos waren geweest, als uit oud-patriotten die wel hadden gediend onder het staatsbewind of de Franse heersers. Men wilde alle partijschappen vergeten, maar daardoor ontmoetten de uitersten elkaar. Zo ontmoette de orangist Ocker Repelaer de voorheen unitarische patriot Van Maanen, die hem in het verleden als fiscaal bij het gerechtshof had vervolgd wegens zijn Oranjegezindheid en de doodstraf tegen hem had geëist.⁷¹ Maar de ster van Van

ning daarvan aan te merken. Hij was meer een man van karakter dan van capaciteit en is in de commissie niet zeer naar voren getreden. Colenbrander, *Ontstaan*, I, p. XLIX.

- 65 Mr. Apollonius Jan Cornelis Lampsins (1754-1834) was in 1780 schepen en in 1784 lid van de vroedschap van Amsterdam. Hij behoorde tot de Oranjegezinde fractie in dat college, en werd in april 1787 door de patriotten verwijderd. Hij was een man met kosmopolitische neigingen en zin voor politieke intrige, die zich in de Parijse wereld zeer thuis voelde. Hij is tot in 1789 te Parijs gebleven en vervolgens niet naar Amsterdam teruggekeerd, daar hij inmiddels tot baljuw van Vlissingen was benoemd. In 1795 week hij naar Duitsland uit. Van daar zond hij nieuws over de Republiek aan het Oranjehuis. Ook hielp hij uitgewekenen. In 1807 keerde hij terug naar Nederland en bleef daar ambteloos. Lampsins was een man van de wereld, die zijn tijd verstond, maar in de commissie geen rol van betekenis heeft gespeeld. Colenbrander, *Ontstaan*, I, p. XLVIII.
- 66 Willem Carel Hendrik baron van Lynden van Blitterswijk (1736-1816) behoorde tot een der aanzienlijkste geslachten van de provincie Gelderland, en heeft in diverse overheidsfuncties, waaronder die van Representant van den Eersten Edele in Zeeland tot 1795 zeer nauw samengewerkt met prins Willem V. Hij was ondanks het feit dat hij overtuigd Oranjeman was, wel bereid om met de patriotten tot een vergelijk te komen. Vanaf 1795 leefde hij ambteloos. Colenbrander, *Ontstaan*, I, p. XLVI.
- 67 Mr. W.F. Roëll (1767-1835), was orangist. Tot 1795 was hij pensionaris van de stad Amsterdam. Na een ambteloze periode werd hij onder Lodewijk Napoleon secretaris van de ministerraad (30 juni 1806 tot 8 januari 1808). Vanaf 8 januari 1808 tot 15 juli 1810 was hij minister van Buitenlandse Zaken. In 1812 werd hij na een tweede ambteloze periode lid van de raad van het arrondissement Amsterdam. Bij de opstand in Amsterdam in 1813 hield hij zich afzijdig. Hij stond bekend als een gematigde natuur, ietwat afgepast, maar ook als een persoon van karakter, inzicht en ontwikkeling. Colenbrander, *Ontstaan*, I, p. LIII.
- 68 Willem Anne baron Schimmelpenninck van der Oye (1750-1818) was van 1791 tot 1795 'rigter van Arnhem en in de Veluwezoom'. Hij stond bij het Oranjehuis in aanzien als een vertrouwde vriend. Lodewijk Napoleon had hem in 1808 tot staatsraad in buitengewone dienst benoemd; tijdens de inlijving was hij ambteloos. Schimmelpenninck heeft nimmer aan de besprekingen meegeedaan, zonder dat de reden hiervoor uit de notulen blijkt. Vermoedelijk was hij ziek, daar zijn antecedenten de conclusie tot onwil vrijwel uitsluiten. Colenbrander, *Ontstaan*, I, p. XLII.
- 69 Willem René baron van Tuyll van Serooskerken van Zuylen (1743-1839) was nog geheel een man van het oude regime. Als man van minder grote bekwaamheden dan Van Lynden, volgde hij deze doorgaans in het overleg. Vanwege zijn Oranjegezindheid was hij vanaf 1795 ambteloos. Colenbrander, *Ontstaan*, I, p. XLVII.
- 70 Mr. Gustaaf Willem baron van Imhoff (1767-1830) had voor 1795 korte tijd voor Groningen in de Staten-Generaal gezeten. In 1795 ambteloos geworden, trad hij in 1802 als secretaris van de raad van financiën in het departement Groningen op. Koning Lodewijk maakte hem staatsraad. Tijdens de inlijving was hij lid van het Wetgevend Lichaam van het Franse Keizerrijk. Meer nog dan Roëll, was Van Imhoff de moderne ideeën toegeedaan en voelde hij evenals Van Maanen voor de Franse denkwereld. Vanaf 1814-1830 was hij gouverneur van Groningen. De titel baron had hij van de keizer gekregen. Colenbrander, *Ontstaan*, I, p. LIII.
- 71 Tussen de beide mannen was nadien blijvende vriendschap ontstaan. Repelaer had bemerkt dat Van Maanen slechts zijn plicht had gedaan ten opzichte van iemand die hij hoogachtte, en zich had ver-

Maanen was rijzende en de vorst had uitdrukkelijk te kennen gegeven hem vanwege zijn kwaliteiten lid te doen zijn van de commissie.⁷² Van Maanen kon bogen op een grote juridische ervaring, was minister van Justitie geweest onder Lodewijk Napoleon en daarna weer president van het Keizerlijke Gerechtshof (nu Hooggerechtshof⁷³). Wegens zijn bekwaamheden en gezag in de kringen van de rechtspraak was hij bij besluit van het Algemeen Bestuur van 1 december 1813 naast zijn rechterlijke functie dan ook en opnieuw belast met justitiezaken. Toen de vorst dit besluit overnam, kreeg hij zelfs de instructie nauw met hem samen te werken.⁷⁴ Maar hij was wel de man die nog geen twee jaar eerder volstrekt onnodig keizer Napoleon bij diens bezoek aan Den Haag vleidend met de eretitel ‘vader des vaderlands’ had aangesproken.⁷⁵ In november 1813, toen Van Hogendorp en de zijnen het Algemeen Bestuur oprichtten, achtte hij dit onwettig, al werkte hij de nieuwe regering niet tegen toen hem bleek dat deze de Franse rechterlijke organisatie wilde handhaven. Zijn standpunt belette hem dan ook niet om zich in december soepel bij de nieuwe ‘vader des vaderlands’, die de soevereiniteit aanvaard had, aan te sluiten.⁷⁶ Zijn politieke manoeuvreerbaarheid was dus opmerkelijk. Het meest opmerkelijke was echter dat hij een nieuwe grondwet niet nodig vond. Alles kon blijven zoals het was, zo meende hij. Als men in de Franse constitutie de aanduiding keizer verving door die van ‘Sovereine Vorst’, was dat voor hem voldoende.⁷⁷ Zijn waardering voor het Franse staatsysteem was onmiskenbaar.

Op mr. Hondebeek Heerkens na, die katholiek was, behoorden alle leden tot de gereformeerde kerk.⁷⁸ Het gereformeerde karakter van de commissie bleek al uit het formuliergebed⁷⁹ dat niet meer sprak van een Hoogste Wezen, un Être Suprême, maar van God en Jezus Christus.⁸⁰ Ondanks deze geestelijke overeenstemming bleek dat

heugd over de koele en onpartijdige wijze waarop het hof hem de eis had ontzegd. Toespraak van M. Siegenbeek in de *Handelingen der jaarlijksche vergadering van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden*, 1846, p. 31; Van der Aa, VIII, 1 (onder M).

72 De Bosch Kemper, *De Staatkundige geschiedenis van Nederland tot 1830*, p. 405.

73 Souverein Besluit van 11 december 1813, Stb. 1813, 11.

74 Souverein Besluit van 7 december 1813, Stb. 1813, 13

75 De rede van Van Maanen is opgenomen in het bijvoegsel van de *Courier van Amsterdam*, nr. 305 van woensdag 30 oktober 1811.

76 Van Velzen, *De ongekende ministeriële verantwoordelijkheid*, p. 156.

77 *Brieven en gedenkschriften*, V, p. 84; Van der Pot, *Handboek van het Nederlandse staatsrecht*, p. 117; Colenbrander, *Ontstaan I*, p. XLIII.

78 De Bosch Kemper, *De Staatkundige geschiedenis van Nederland tot 1830*, p. 405. Van Maanen was overigens lid van een Waals hervormde gemeente en gehuwd met een remonstrantse. *Bronnen*: NP 1 (1910) 272; Nationaal Archief, collectie Van Maanen 1900, 50; J.F. van West de Veer, *De rechtbank 's-Gravenhage van 1811-1966*, p. 35. Zie over zijn optreden in de Franse tijd: M.E. Verburg, *Geschiedenis van het Ministerie van Justitie*, I, Den Haag 1994, p. 71-82.

79 Op voorstel van Lampsins ingevoerd, zie De Gaay Fortman, *Gijsbert Karel van Hogendorp*, p. 40 en De Bosch Kemper, *De Staatkundige geschiedenis van Nederland tot 1830*, p. 401.

80 De tekst luidde: ‘Aanbiddelijk God, die door Uwe oneindige wijsheid het Heelal regeert, en ons geroepen hebt tot een werk, waarvan de uitslag het tijdelijk geluk, de welvaart, vrijheid en onafhankelijkheid van onze landgenooten en nakomelingschap moet uitmaken: wij bidden U, ons in dit gewichtig werk te willen sterken, en te vergunnen die wijsheid, dat beleid, dien moed, die standvastigheid, onpartijdigheid en eensgezindheid, waardoor wij, met een gerust geweten op Uwe goedertierenheid, vertrouwende, Uwen dierbaren zegen over ons werk afsmeeken, en om Uwes Zoons Jezus

de leden op het punt van de godsdienst toch wel heel verschillend dachten.

Vooral Van Lynden en Lampsins waren krachtige voorstanders van herstel van de positie van de gereformeerde kerk. Zij meenden dat de gelijkstelling van alle godsdiensten haar oorsprong vond in de Franse revolutionaire begrippen over democratie en gelijkheid en in de godsdienstige onverschilligheid van de revolutionairen. Daarentegen was het idee van een heersende kerk naar hun mening gunstig voor de staatkundige rust, zoals in andere Europese landen was gebleken. Zij wazen op het gevaar van het heerszuchtige karakter van de roomse kerk. Haar belijders hadden naar hun mening een ingeschapen haat tegen en verachting voor ketterij en ketters. Omdat het concilie van Trente uitdrukkelijk had vastgesteld dat buiten haar kerk niemand zalig kon worden, zagen de roomsen zich in geweten verplicht tot uitroeiing van ketterij. Zij meenden dat als de bij noordelijke roomsen heersende lauwhed plaats zou maken voor ijver, en zeker als het land zou worden uitgebreid met naburige roomse landschappen, het niet denkbeeldig was, dat zij hier weer zouden gaan regeren. Verder verzetten deze commissieleden zich tegen de term kerkgenootschappen. Die term paste slechts als aanduiding voor doopsgezinden, remonstranten en luthersen, maar was naar hun mening vernederend voor gereformeerden.⁸¹

Hun opponenten, Roëll, Van Maanen en Elout, hadden in tegenstelling tot Van Lynden en Lampsins in de voorafgaande tijd belangrijke overheidsfuncties bekleed en ervaring opgedaan met Franse administratie en wetgeving. Naar hun mening kon men niet meer terugkomen op een recht dat de belijders van andere godsdiensten al twintig jaren hadden bezeten. Het staatsbelang noch de belijdenis van de Gereformeerde Kerk eiste volgens hen het gevraagde voorrecht voor die kerk. Juist de gelijkheid van rechten bevorderde het staatsbelang. Dit laatste woog hun zo zwaar dat ze niet alleen niet meer van een heersende kerk wilden spreken, maar zelfs in het eerste artikel in het hoofdstuk over de godsdienst wilden doen opnemen dat alle godsdienstige gezindheden gelijke rechten hadden. Wel konden ze zich ermee verenigen dat het onderhoud van de Gereformeerde Kerk geheel voor rekening van de staat kwam en dat de Rooms-Katholieke Kerk alleen steun kreeg in die provincies waar ze in de meerderheid was. Dat laatste was dus conform de *Schets*. Maar zij voegden er wel aan toe dat ook de andere gezindheden enige staatssteun zouden moeten kunnen krijgen.

Die gelijkheid van rechten werd in een tekstvoorstel van Roëll als volgt verwoord:

1. Gelijke bescherming wordt verleend aan alle kerkgenootschappen binnen de Vereenigde Nederlanden. Zij worden gehandhaafd bij de ongestoorde uitoefening van hunnen godsdienst.
2. Geene burgerlijke Regten zijn bij uitsluiting verbonden aan eenig kerkgenootschap. Dezelve zijn verkrijgbaar voor allen zonder onderscheid.

Christus wille, verwagten mogen.' De Visser, *Kerk en Staat*, III, p. 205; J. de Bosch Kemper, *Letterkundige aantekeningen*, p. 469.

81 De Visser, *Kerk en Staat*, III, p. 205. Het advies van Van Lynden is in zijn geheel opgenomen in de *Aanteekeningen van 1814* van Van Maanen, p. 145-147.

Ook Elout diende een voorstel voor de gelijke bescherming in en stelde als tekst voor:

Aan alle godsdienstige gezindheden worden gelijke regten verzekerd. Zij genieten de bescherming der Regeering, mits de openbare orde door hunnen uiterlijken eeredienst niet gestoord worde.⁸²

De tekstvoorstellen laten duidelijk zien dat het Elout en Roëll ernst was met de gelijke behandeling van de verschillende kerken. De door hen voorgestelde bepalingen waren onvoorwaardelijk en algemeen van strekking. Ze stelden voor het toekennen van rechten en bescherming bijvoorbeeld ook niet de eis van een voorafgaande erkenning door de overheid.

In de discussies nam Van Hogendorp een middenpositie in. Hij zei te accepteren dat de Gereformeerde Kerk geen publieke of heersende kerk meer zou zijn⁸³, maar het ging hem te ver om in de Grondwet op te nemen, dat alle kerkgenootschappen gelijke bescherming en gelijke rechten genoten. Dat laatste zou maar onrust geven onder de burgers. Volgens hem hoefde die gelijkheid niet te worden vermeld, omdat die in feite al bestond. Evenmin achtte hij het juist dat andere gezindheden financiële ondersteuning kregen met uitzondering van de rooms-katholieken.⁸⁴

Tijdens de bespreking over het tekstvoorstel van Roëll kwam een niet onbelangrijk punt aan de orde.⁸⁵ Van Aylva, overigens een tegenstander van het voorstel-Roëll, merkte op dat het voorgestelde artikel ook nieuwe sekten zou beschermen. Roëll antwoordde dat hij het over handhaven had gehad, dus over dat wat al bestaat. Van Maanen meende dat de bescherming alleen op bestaande kerken zag, zoals in de constitutie van Schimmelpenninck.⁸⁶ Van Hogendorp merkte op dat hij daar ook zo over dacht. Roëll stelde dat het alleen om erkende kerken ging. Van Maanen wees er op dat het genootschap *Christo Sacrum*⁸⁷ niet erkend was en er dus buiten zou vallen. Hij had daarom een voorkeur voor de term 'bestaande'. Nadat Van Aylva had opgemerkt dat het woord 'bestaande' duidelijker en dus noodzakelijk was, stemde de commissie er mee in dit woord en niet het woord 'erkende' in te voegen en zo is het in de Grondwet van 1814 opgenomen.

De invoeging van deze term werd door de commissieleden dus als noodzakelijk en duidelijker gezien. De kennelijke bedoeling was te voorkomen dat er nieuwe

82 Zie voor de teksten: De Visser, *Kerk en Staat*, III, p. 207; Van Maanen, *Aanteekeningen van 1814*, p. 85.

83 Zie R. Metelerkamp, *Regeeringsvorm der Vereenigde Nederlanden na de verheffing van Prins Willem Frederik van Oranje-Nassau tot soevereinen Vorst*, 's-Gravenhage 1814, deel I, p. 208.

84 Te weten de rooms-katholieken in de Generaliteitslanden en in landschappen, die zich zoals laatstgenoemden met de zeven Nederlanden wilden verenigen. De Visser, *Kerk en Staat*, III, p. 208.

85 C.F. van Maanen, *Aanteekeningen van 1814*, p. 86-87.

86 De *Staatsregeling van 1805* luidde voor zover van belang: Artikel 4. Er bestaat geene heerschende Kerk. Het Gouvernement verleent gelijke bescherming aan alle Kerkgenootschappen binnen dit Gemeenebest bestaande.

87 Dit was een Delfts interconfessioneel gezelschap van meest academisch gevormde protestanten. Hoewel de leden bepaald geen vrijmetselaars waren, werd het genootschap wel verdacht van deïsme. Zie hierover meer in E.G. Arnold, *Het genootschap Christo Sacrum te Delft. Privatisering van de godsdienst omstreeks 1800*, Hilversum, 2003.

gezindheden, door hen sekten genoemd, zouden ontstaan. Met de term ‘bestaan-de’ kozen de commissieleden voor handhaving van de status quo op kerkelijk gebied. Daarmee werd hoog ingezet in de veronderstelling dat de overheid de taak en de macht had om gewetens te reguleren. Het was de keuze voor deze term die al spoedig voor verwarring en vervolging van bepaalde gezindheden heeft gezorgd.

Van Hogendorp, wiens stem in de verdeelde commissie zwaar telde, liet in het verdere debat weten de voorstellen van Roëll en Elout niet juist te vinden. Zij ademden een te filosofische geest, wat hij bedenkelijk achtte in een tijd waarin de ‘driften op het stuk van de regeringsbeginselen nog gaande waren’. In abstracto was hij er niet tegen, zo verklaarde hij, maar ze waren niet geschikt voor publicatie.⁸⁸ Daarmee hadden ze afgedaan.

Terwijl de commissie over deze geschilpunten delibereerde, verscheen op 19 januari een besluit van de vorst.⁸⁹ Deze had zich het lot aangetrokken van de Gereformeerde Kerk, door hem in het besluit Hervormde Kerk genoemd. Vanwege de slechte financiële toestand waarin die kerk verkeerde, meende hij, ondanks dat de schatkist bijna leeg was, onmiddellijk maatregelen te moeten nemen om in de betaling van de traktementen en pensioenen van de predikanten te voorzien. Achterstallige betalingen zouden door de kerk gedaan moeten worden en als deze dat niet kon, zou van staatswege hulp geboden worden. Belangrijk voor de discussie over de Grondwet was echter artikel 4 van dat besluit:

Hij [de commissaris-generaal voor de Binnenlandsche Zaken, B] zal ons ten spoedigsten eene voordragt doen over de wijze, op welke, voor zooveel de staat van 's lands financiën zulks gedooft, zoude kunnen worden tegemoet gekomen in de behoeften van andere kerkgenootschappen, bijzonder ook van de Roomsch-Catholyke geestelijken, welke tot nog toe geene of zeer geringe toelagen van den Lande genieten en derzelve echter noodig hebben.

Waar de vorst aldus ook andere kerkgenootschappen onderhoud had toegezegd, kon de commissie weinig anders meer doen dan een bepaling in de ontwerpgrondwet opnemen, die ook andere dan de gereformeerde kerk recht op overheidssteun gaf. Het werd toch nog wel een zuinige bepaling, want steun zou alleen worden verkregen na een voorafgaand onderzoek en voor zover de financiën van het land dat zouden toelaten. Overheidstoezicht op én bemoeienis met de kerkelijke organisaties was daardoor niet te voorkomen. Eigenlijk had Willem I met zijn besluit al een voorzet voor deze bemoeienis gegeven. Zelfs bij de gereformeerde kerken zou de commissaris-generaal moeten nagaan hoeveel predikantsplaatsen nodig waren voor ‘de belangen van den godsdienst’.

Van Hogendorp had in zijn *Schets* voorgesteld de oude commissarissen politiek weer in ere te herstellen om te voorkomen dat de geestelijkheid zich zou gaan bemoeien met burgerlijke zaken. Omdat er geen ‘heerschende kerk’ meer bestond, zouden ze, naar zijn mening, toegang moeten krijgen tot de kerkelijke ver-

⁸⁸ De Bosch Kemper, *De Staatkundige geschiedenis van Nederland tot 1830*, p. 421.

⁸⁹ Souverein Besluit van 19 januari 1814, no. 48, Bijv. Stb. 1814, 61.

gaderingen van alle gezindheden. Hun taak was er op toe te zien dat er niets behandeld werd dat streed met de wetten en de algemene rust. De ‘Soevereine Vorst’ zou de commissarissen benoemen. In de commissie rees hiertegen echter bezwaar.⁹⁰ Tegen algemeen toezicht van rijkswege verzette men zich niet, maar men voelde niet voor een gedetailleerde regeling. Het staatstoezicht moest beperkt blijven. Roëll meende zelfs dat het beter was om voor kerkgenootschappen die geen ondersteuning van de regering genoten, te bepalen dat de inrichting daarvan geheel aan hun eigen zorg en goetvinden zou worden overgelaten. Wel zou de vorst voor deze genootschappen die maatregelen kunnen nemen, die hij voor de openbare rust en veiligheid raadzaam achtte. Als regel zou dus de staat alleen over de inrichting van de gesubsidieerde kerkgenootschappen een woord meespreken. Over de wijze waarop dit zou gebeuren, liet hij zich echter niet uit. Van Hogendorp kwam daarop met een nieuwe redactie, die algemene instemming vond, juist om het onbepaalde karakter dat zij droeg. Zij luidde:

De Regeering zal altijd behoorlijk zorg dragen, dat de geestelijkheid van geene eene gezindheid zig eenig deel van de wereldlijke magt aanmatige, en daartoe de noodige middelen aanwenden.

Later echter is het artikel door de na afloop van de vergaderingen van de grondwetscommissie ingestelde commissie tot nadere redactie nog iets gewijzigd.⁹¹ Meer in de geest van zowel Van Hogendorp als die van Van Maanen, werd uitdrukkelijk bepaald, dat de ‘Soevereine Vorst’ bij uitsluiting het toezicht had. Dit toezicht was uitdrukkelijk niet bedoeld ten aanzien van de erediensten.⁹² Bovendien daalde men toen meer in bijzonderheden af, waarbij de strekking van het voorstel van Roëll meer tot uitdrukking kwam. Daardoor kwam er uiteindelijk een tekst die verder ging dan Van Hogendorp in artikel 62 van zijn *Schets* had voorgesteld. Ze luidde:

Onverminderd het regt en de gehoudenis van den Souvereinen Vorst, om zoodanig toezigt over alle de godsdienstige gezindheden uit te oefenen, als voor de belangen van den Staat dienstig zal bevonden worden, heeft dezelve bovendien in het bijzonder het regt van inzage en beschikking omtrent de inrigtingen van die gezindheden, welke volgens een der voorgaande artikelen eenige betaling of toelage uit ‘s Lands kas genieten.

Opvallend is dat de belangrijke kwestie van de inmenging van de vorst in godsdienstige zaken op zich binnen de commissie zo goed als geen discussie heeft uitgelokt. De tijden waren wel erg veranderd sinds 1795.

Voor volkomen financiële gelijkstelling van de verschillende godsdiensten voelden de commissieleden in meerderheid niet. De Gereformeerde Kerk behield in alle voorstellen het recht op de staatssteun die ze voordien, dat wil zeggen vóór 1795, had, de anderen ontvingen slechts een toelage. De commissie had de Gere-

⁹⁰ De Visser, *Kerk en Staat*, III, p. 213.

⁹¹ De Bosch Kemper, *De Staatkundige geschiedenis van Nederland tot 1830*, p. 423.

⁹² Colenbrander, *Ontstaan*, I, p. 319.

formeerde Kerk zelfs nog meer willen bevoordelen. Maar een voorstel om te bepalen dat naast traktementen, pensioenen, weduw-, kinder-, school-, en academiegeld, ook die van ‘andere gelden en andere dergelijke emolumenten, als voormaals aan derzelve leeraren zijn betaald geworden’, zouden worden betaald, stuitte af op verzet van de vorst, die meende dat dit te bezwaarlijk voor de schatkist was.⁹³

Over de gelijkberechtiging van de godsdienstige gezindheden en de godsdienst van de vorst bleef de commissie verdeeld.⁹⁴ Daarop kwam Van Aylva op basis van het Souverein Besluit van 19 januari 1814 met een nieuwe redactie voor de artikelen over de godsdienst.⁹⁵ Achtergrond daarvan vormde zijn wens om de positie van de gereformeerde kerk te versterken en de waardering voor de godsdienst meer tot uitdrukking te brengen. Zorgvuldig had hij de term kerkgenootschap voor de Gereformeerde Kerk ontweken, door die de christelijke gereformeerde godsdienst te noemen. Zijn tekstvoorstellen luiden:

Tot handhaving van de christelijke gereformeerde godsdienst welke is die van de Souvereinen Vorst, en van de meerderheid der ingezetenen in de Vereenigde Nederlanden, blijft aan dezelve als van ouds verzekerd de betaling uit 's lands kas van hetgeene tot deszelfs onderhoud vereischt wordt, voorzooverre de geestelijke en kerkelijke goederen daartoe niet toereikende zijn.

Aan alle bestaande godsdienstige gezindheden wordt gelijke bescherming verleend, en zij worden in de uitoefening van hunne kerkelijke en godsdienstige instellingen, ter bevordering van godsdienstige beginselen en goede zeden gehandhaafd. Voor zoo verre op eene gegronde aanvraag daartoe te doen, en na een voorafgaand onderzoek noodzakelijk bevonden mogt worden in de behoeften van een of meer dezer kerkgenootschappen tot onderhoud van derzelve Godsdienst te voorzien, zullen deswegens bij voordragt van den Souverein, nadere bepalingen bij eene wet kunnen gemaakt worden, voor zoo veel 's lands financiën zullen gedogen.

Alle uitoefening van openbaren Godsdienst wordt binnen de muren van de kerken der verschillende gemeenten bepaald.

In zoodanige provinciën of landschappen, in welke de roomsch katholieken de meerderheid der ingezetenen uitmaken, zal, voor zoo verre de geestelijke en kerkelijke goederen benevens andere bij dat kerkgenootschap tot dus verre daartoe bestemd geweest zijnde middelen en bijdragen tot onderhoud van den Godsdienst ontoereikende mogten zijn, op daartoe gedaan aanzoek, en in redelijkheid uit 's lands kas daarin worden voorzien, op zoodanige wijze, als op voorstel van den Soeverein bij eene nadere wet zal worden bepaald.

Na bespreking besloot de commissie de redactie van Van Aylva als leidraad te nemen. Wel werden enkele artikelen gewijzigd, onder andere de bepaling dat de erediensten binnen de muren van de kerk moesten plaatsvinden. Van Aylva had daarmee beoogd oefeningen in particuliere huizen en processies in streken waar die vroeger niet voorkwamen, tegen te gaan. Zijn voorstel lokte enige bespreking uit.

⁹³ De Visser, *Kerk en Staat*, III, p. 211.

⁹⁴ De Visser, *Kerk en Staat*, III, p. 212.

⁹⁵ Van Maanen, *Aanteekeningen van 1814*, p. 88-89; Tellegen, *Overzicht*, p.119.

Naar de mening van Van Hogendorp zouden ook het luiden van klokken en het dragen van godsdienstige kledij geoorloofd moeten zijn. Van Lynden wees er in dat verband op dat er in de verschillende landstreken sprake was van soms heel verschillende godsdienstige gebruiken. De voorgestelde tekst beperkte dit te veel. Elout onderstreepte dat het uitgangspunt voor de Grondwet was de plechtigheden van alle godsdiensten op gelijke voet te behandelen. Alle plechtigheden waren toegestaan, mits ze de openbare orde niet stoorden. Zo kon je in Brabant wel, maar in Holland geen processies toelaten, want in die provincie zouden ze de openbare orde verstoren. Hij suggereerde een status quo: waar nu processies waren toegestaan zou dat in de toekomst zo blijven.⁹⁶ Daarop kwam Van Hogendorp met het voorstel om het artikel zo te redigeren dat elke uitoefening van de openbare godsdienst werd toegelaten, voor zover die de openbare orde en rust niet stoorde. Daar kon iedereen mee instemmen.⁹⁷

Vervolgens werd gestemd over de bepaling betreffende de gelijkberechtiging van de gezindheden en over een die de godsdienst van de vorst aan de hervormde godsdienst bond. Voor de eerste waren: Elout, Roëll, Van Maanen, Van der Duyn, Van Zuylen, Humalda en de enige katholiek Heerkens. Tot de tegenstemmers behoorde Van Hogendorp. Voor opname van een bepaling over de godsdienst van de vorst waren: Van Lynden, Van Tuyl, Lampsins, Humalda, Repelaer, Van Aylva en Van Heerdt.⁹⁸ Ook hier stemde Van Hogendorp tegen. Zijn tegenstem zal evenals die van de anderen ongetwijfeld te maken hebben gehad met de toen al bekende voorgenomen hereniging met de overwegend rooms-katholieke zuidelijke provincies. Men kon verwachten dat de Belgen met de bepaling dat de vorst hervormd moest zijn grote moeite zouden hebben. Toen de stemmen tot tweemaal toe staakten, werd besloten de zaak ter beslissing aan de vorst voor te leggen. Op voorstel van Van Hogendorp werd de vorst gevraagd om òf beide voorgestelde artikelen op te nemen òf geen van beide. De vorst besliste daarop dat beide artikelen zouden worden opgenomen. De gelijkberechtiging in deze vorm:

De belijders der bestaande godsdiensten genieten dezelfde burgerlijke voorrechten, en hebben gelijke aanspraken op het bekleeden van waardigheden, ampten en bedieningen.

De commissie stemde hiermee in maar redigeerde de betreffende artikelen toch iets anders.⁹⁹ De godsdienst van de vorst werd in het achtste hoofdstuk als eerste en als een zelfstandig artikel opgenomen (artikel 133). De gelijke toegang tot de ambten werd toegevoegd aan artikel 134, waarin was bepaald dat de godsdiensten gelijke bescherming werd verleend.

In de Grondwet werd de Gereformeerde Kerk met de termen christelijke hervormde kerk (artikel 136) en christelijke hervormde godsdienst (artikel 133) aangeduid. De term 'hervormd' was begin van de negentiende eeuw in zwang geko-

⁹⁶ Van Maanen, *Aanteekeningen van 1814*, p. 90.

⁹⁷ De Visser, *Staat en Kerk*, III, p. 214.

⁹⁸ De Bosch Kemper, *Staatkundige geschiedenis tot 1830*, p. 422; Tellegen, *Overzicht*, p. 121-122.

⁹⁹ De Visser, *Staat en Kerk*, III, p. 214.

men met als gevolg dat de kerk nu eens gereformeerd en dan weer hervormd werd genoemd.¹⁰⁰ Zo gebruikte Van Hogendorp in zijn *Algemeene gronden* de term ‘gereformeerd’. Ook in de discussies en voorstellen van de grondwetscommissie werd nog wel gesproken van de ‘Gereformeerde Kerk’ of de ‘christelijke gereformeerde godsdienst’. In zijn *Schets* gebruikte Van Hogendorp daarentegen de naam ‘den christelijken hervormde Godsdienst’. De kerk, die een algemene synode miste, had voor wat betreft haar naamgeving geen stem. Pas bij de invoering van het reglement van 1816 heeft ze officieel de naam Nederlandse Hervormde Kerk gekregen. Om verwarring te voorkomen en omdat de Grondwet van 1814 het woord ‘hervormd’ heeft ingevoerd, zal in het vervolg bij voorkeur van de hervormde kerk worden gesproken.

De op basis van de voorstellen van de grondwetscommissie door de eindredactie¹⁰¹ vastgestelde teksten luiden:

Art. 133. De Christelijke Hervormde Godsdienst is die van den Souvereinen Vorst.

Art. 134. Aan alle bestaande Godsdiensten wordt gelijke bescherming verleend; de belijders van dezelve genieten dezelfde burgerlijke voorregten en hebben gelijke aanspraak op het bekleeden van waardigheden, ambten en bedieningen.

Art. 135. Alle openbare uitoefening van Godsdienst wordt toegelaten, voor zooverre dezelve niet kan gerekend worden eenige stoornis aan de publieke orde en rust te zullen toebrengen.

Art. 136. Aan de Christelijke Hervormde Kerk wordt bij voortduring verzekerd de voldoening uit 's Lands kasse van alle zoodanige tractementen, pensioenen, weduwe-, kinder-, schoo- en academiëgelden, als voormaals aan derzelve leeraren, hetzij directelijk uit 's lands kas of uit de daartoe bestemde inkomsten van geestelijke en kerkelijke goederen of eenige plaatselijke inkomsten, zijn betaald geworden.

Art. 137. Van alle toelagen, welke laatstelijk aan de andere gezindheden uit 's lands kas zijn toegestaan geweest, wordt almede het genot, bij voortduring, aan gemelde gezindheden toegekend.

Art. 138. In de behoeften van die gezindheden, welke tot hiertoe geene of min toereikende toelage, [de woorden ‘of min toereikende’ werden er nog door de commissie van redactie ingelast] van 's Lands wege genoten hebben, zal op aanvraag daartoe te doen in billijkheid door den Souvereinen Vorst, met overleg van de Staten Generaal, kunnen voorzien worden.

Art. 139. Onverminderd het regt en de gehoudenis van den Souvereinen Vorst, om zoodanig toezigt over alle de godsdienstige gezindheden uit te oefenen, als voor de belangen van den Staat dienstig zal bevonden worden, heeft Dezelve bovendien in het bijzonder het regt van inzage en beschikking omtrent de inrigtingen van die gezindheden, welke volgens eene der voorgaande artikelen, eenige betaling of toelage uit 's lands kas genieten.

¹⁰⁰ Zo in de stukken betreffende de *Staatsregeling van 1798* waarin de gemeenten van de adressanten zowel hervormd als gereformeerd werden genoemd, zij het meestal gereformeerd, zie L. de Gou, *De Staatsregeling van 1798. Bronnen voor de totstandkoming*, I, 's-Gravenhage 1988, p. 39, 168, 189, 203, 211, 224, 232, 275.

¹⁰¹ Zie over de eindredactie Colenbrander, *Ontstaan*, I, p. 468. Teksten van de Grondwet te vinden in G.W. Bannier, *Grondwetten van Nederland*, Zwolle 1936, en in Van Hasselt, *Verzameling van Nederlandse Staatsregelingen en grondwetten*, Alphen aan den Rijn 1956.

3.4 Godsdienstvrijheid in de Grondwet van 1814

De regeling van de godsdienst in de Grondwet van 1814 droeg feitelijk het karakter van een compromis. Enerzijds gelijke bescherming van alle godsdiensten, anderzijds een zekere bevoordeling van de Hervormde Kerk. Die bevoordeling betrof zowel haar financiële positie als de bepaling dat de vorst lid diende te zijn van die kerk. Nederland was volgens de Grondwet dus een protestantse staat, of in de bewoordingen van de Grondwet een christelijke hervormde staat. Andere kerkelijke richtingen hadden recht van bestaan, maar in een tweederangpositie.

In hoofdstuk 8 van de Grondwet werd niet gesproken van de individuele vrijheid van godsdienst. Wel was sprake van gelijke bescherming van alle bestaande godsdiensten, waarmee de vrijheid van de kerken, maar niet die van geweten en geloof was bedoeld. Op zich is dit opmerkelijk, omdat dat in het verleden anders was geweest. Immers al bij de *Unie van Utrecht* 1579 hadden de geünieerde Staten bepaald dat ieder persoonlijk vrij was in zijn godsdienst en dat niemand ter zake mocht worden vervolgd of onderzocht. Uit de geschiedenis van de Republiek bleek dat dit beginsel steeds is gehandhaafd, ook al had men soms moeite met ongodsdienstige meningen en afwijkende geloofsovertuigingen en werden de niet-gereformeerde kerkelijke bijeenkomsten slechts gedoogd. Ook in de *Staatsregeling van 1798* was het grondrecht van individuele geloofsvrijheid opgenomen en wel in bijzonder royale bewoordingen. Artikel 19 van die regeling luidde dat iedere burger de vrijheid had om God naar de overtuiging van zijn hart te dienen. En zelfs de napoleontische constitutie kende in ieder geval nog de eed van de keizer op de vrijheid van geweten van een ieder. Dit doet de vraag rijzen waarom de Grondwet van 1814 een dergelijke garantie niet kende. Het antwoord zal moeten worden gezocht in het feit dat de *Schets* van Van Hogendorp, die als leidraad voor de grondwetscommissie is gebruikt, ook nergens sprak van een individuele godsdienstvrijheid. Niet dat Van Hogendorp deze niet erkende, want zoals we zagen had hij op de eerste vergadering van de grondwetscommissie de volmaakte vrijheid van consciëntie als uitgangspunt voor de regeling van de godsdienst in zijn *Schets* genoemd.¹⁰² En in de hiervoor aangehaalde brief aan zijn broer schreef hij dat onze voorouders een perfecte vrijheid van godsdienst hadden gevestigd. Daaruit mag zonder meer worden afgeleid dat hij op zich van harte achter de godsdienstvrijheid van de *Unie van Utrecht* stond. Maar aan die volmaakte vrijheid van consciëntie had hij toegevoegd: ‘en onderhoud van de gereformeerde Kerk van den Staat in de zeven Nederlanden, en van den Roomschen godsdienst in de tien Nederlanden.’¹⁰³ Zijn opzet was erop gericht de positie van de oude, publieke kerk veilig te stellen met het oog op de verwachte vereniging met de zuidelijke provincies. Hij fixeerde zich daarom op de vraag welke vrijheden en rechten andere kerkorganisaties en hun leden ten opzichte van de staat nog mochten en

¹⁰² Zo ook in zijn *Algemeene gronden van de constitutie*, die als samenvatting bij de *Schets* was gevoegd.

¹⁰³ De Bosch Kemper, *Staatkundige geschiedenis tot 1830*, p. 406.

konden hebben. Door die fixatie raakte het beginsel van de individuele vrijheid van godsdienst op de achtergrond. Een andere oorzaak voor deze omissie ligt in het feit dat de *Schets* zich nagenoeg geheel richtte op de organisatie van de staat en de staatsorganen. Individuele rechten werden niet genoemd. Wat niet is verboden, is geoorloofd, zo verklaarde Van Hogendorp vaak in de commissievergaderingen. Het is bekend dat hij anders dan Locke, Paine en de staatsrechtsgeleerden van de zeventiende eeuw een Grondwet niet zag als een compilatie van de rechten van de mens, dus als een echte constitutie. Zijn *Schets* was in hoofdzaak dan ook een staatsregeling, waarin de organisatie en bevoegdheden van de verschillende overheidsorganen en ambten waren vastgelegd.¹⁰⁴ Over de bedoeling van de Grondwet schreef hij later: 'De grondwet stelt onzen regeringsvorm in, en de beste regeringsvorm voor ons is die, welke het meest overeenkomst met den staat van onzen maatschappij en met den trap van onzen beschaving.'¹⁰⁵

Eigenlijk moest Van Hogendorp ook niet veel hebben van het gedachtegoed van Locke en de Franse en Amerikaanse revolutionairen.¹⁰⁶ Zijn bedoeling was een grondwet naar het voorbeeld van de tijd van vóór de Republiek met één staatshoofd en de voormalige Staten als tegenwicht en beschermers van de nationale vrijheid. Die vrijheid bestond uit de handhaving van de vroegere privileges, die door de soeverein moesten worden bezworen.¹⁰⁷ Het ging bij hem dus niet om rechten voor alle burgers, maar om gunsten verleend door de vorst of de staat. Met deze afwijzing van een grondwet als compilatie van grond- en vrijheidsrechten zette hij de klok wel terug en de commissieleden volgden hem daarin.

Ook de vrijheid van belijden werd niet expliciet genoemd of gewaarborgd in de Grondwet van 1814. Wel werd in artikel 134 gesproken van gelijke benoembaarheid in openbare ambten voor de belijders van de bestaande godsdiensten. Hoewel met de term 'belijders' de leden van de kerken waren bedoeld, kan met enige goede wil uit het betreffende artikel worden afgeleid dat de grondwetgever een vrijheid van belijden veronderstelde. Voor die veronderstelling bestaan ook wel argumenten. Zo had er in de Republiek in toenemende mate ook vrijheid van belijden bestaan en zijn er geen aanwijzingen dat de commissie daaraan een einde heeft willen maken. Wel was de napoleontische wetgeving op het gebied van meningsuiting repressief geweest, maar het was nu juist een van de eerste besluiten van de soevereine vorst geweest de strenge censuur op boeken en publicaties op te heffen. Volgens de considerans van het besluit had die censuur de Verlichting belet, en was ze ten enenmale strijdig met de liberale beginselen en de vrijheid van drukpers.¹⁰⁸ Men zou kunnen zeggen: als men de vrijheid had om zijn mening te publiceren, had men ook de vrijheid om die mondeling te uiten. In zoverre kon misschien gesproken worden van een in de Grondwet voorkomende vrijheid van

104 Zie over de begrippen grondwet, constitutie en staatsregeling het artikel van G.F.M. van der Tang en C.M. Zoethout, *Maak van de Grondwet een Constitutie*, in het *NJB* van 5 mei 2006, p. 1003-1004.

105 *Bijdragen*, IV, p. 300 e.v.

106 Zie bijvoorbeeld zijn nabeschouwing op zijn Amerikaanse reis, waarbij hij wel wat laatdunkend over de geschriften van Locke schreef. *Brieven en gedenkschriften*, I, p. 397-398

107 *Brieven en gedenkschriften*, V, p.83.

belijden. En, om het in de woorden van Van Hogendorp te zeggen, wat niet is verboden, is toegestaan. Maar dan moet wel een voorbehoud worden gemaakt voor geestelijken. Het was hun in de *Code Pénal* nog altijd verboden in preken of publicaties enige kritiek te oefenen op de wetten of de besluiten van de regering of op de regering zelf.¹⁰⁹

Opnieuw springt het verschil met de staatsregelingen van 1798¹¹⁰ en 1801¹¹¹ in het oog. Deze erkenden in de lijn van de Amerikaanse constitutie in ronde bewoordingen het recht van iedere burger om zijn gevoelens te uiten en te verspreiden. Eerst in de latere, onder Franse druk opgestelde, staatsregelingen en nog weer later, in de napoleontische constituties, werd de vrijheid van meningsuiting geëlimineerd. Het is verwonderlijk dat de commissie, kort na de bevrijding van de Franse overheersing, niet de gelegenheid heeft gebruikt die oude vrijheidsrechten in de Grondwet op te nemen.

Voor de vrijheid van eredienst zijn artikel 134 en 135 van belang. Het eerste verzekerde alle bestaande godsdiensten gelijke bescherming en het tweede liet alle openbare godsdiensten toe, mits ze de openbare orde niet stoorden. De term 'bestaande' in artikel 134 roept vragen op. Het woord verving, zoals we zagen het woord 'erkende', omdat dat duidelijker zou zijn. Binnen de commissie bestond namelijk zoveel weerstand tegen het beschermen van 'sekten' dat men alleen aan bestaande godsdiensten recht op bescherming wilde geven. Maar wat moet onder 'bestaande' worden begrepen? Als criterium voor het onderscheid tussen kerk en sekte, zoals de commissieleden voor ogen stond, deugde het niet. Evenmin voor het onderscheid tussen bekende of erkende kerkgemeenschappen en oudere, maar in 1814 niet of nauwelijks bekende, godsdiensten. Slechts als aan het woord bestaande godsdiensten de betekenis wordt gegeven van in 1814 daadwerkelijk bestaande kerkgemeenschappen, sloot het de grondwettelijke bescherming voor daarna ontstane nieuwe kerkelijke gemeenschappen uit.

De Grondwet maakte niet duidelijk of de in artikel 135 bedoelde vrijheid van publieke eredienst alleen voor de in artikel 134 genoemde 'bestaande godsdiensten' gold, dan wel dat die toelating algemeen was. Ook de ontstaansgeschiedenis van dit artikel biedt weinig houvast. Van Hogendorp had in zijn *Schets* de vrijheid van eredienst zelfs niet eens genoemd, hoewel hij deze als vanzelfsprekend veronderstelde.¹¹² Het artikel is later op voorstel van Elout en Van Aylva door de commissie ingevoegd. De reden was eigenlijk een negatieve. Van Aylva wenste namelijk godsdienstoefeningen binnen particuliere huizen tegen te gaan, evenals processies in streken waar deze vroeger niet voorkwamen.¹¹³ De door hem ingediende tekst liet slechts openbare uitoefening van godsdienst toe, waardoor besloten godsdienstige bijeenkomsten, zoals de al eeuwenlang bestaande 'oefeningen',

108 Besluit van 24 januari 1814, no 1. Stb. 1814, 17.

109 Zie de artikelen 201 t/m 206 van de *Code Pénal*, het *Wetboek van Strafrecht*.

110 Artikel 16.

111 Artikel 3.

112 Zie noot 53.

werden uitgesloten. De commissieleden herformuleerden de tekst op voorstel van Elout in meer algemene zin. Daarbij kwam de vraag of slechts de publieke godsdienstoefeningen van de in artikel 134 genoemde ‘bestaande godsdiensten’ waren toegelaten, niet aan de orde. Dit volgt ook niet uit de tekst van het artikel, dat in zo algemene zin was geformuleerd, dat het geen enkele publieke kerkdienst uitsloot. Maar of daaruit ook gelezen mag worden of het ook de vrijheid van publieke eredienst van niet ‘bestaande godsdiensten’ inhield, blijft dus de vraag.

Het gevolg van dit alles was dat de vrijheid van eredienst niet duidelijk was gewaarborgd. Daarbij nog moet worden aangetekend, dat de Grondwet van 1814 ook het recht van vergadering en vereniging niet kende en de *Code Pénal* in artikel 294 het zonder overheidstoestemming houden van godsdienstige bijeenkomsten verbood.

De vrijheid van organisatie werd in artikel 139 beperkt door zowel de bevoegdheid van de vorst om toezicht te houden over alle godsdienstige gezindheden, als ook het recht van de vorst de organisatie van de gesubsidieerde kerken te controleren en zelfs te regelen. De belangen van de staat vormden het criterium voor het toezicht, zoals met zoveel woorden in de Grondwet stond. De belangen van de kerk waren daaraan ondergeschikt. Ook daarin is de invloed van hen te onderkennen die de napoleontische godsdienstpolitiek wilden voortzetten, een politiek die zich kenmerkte door de wens greep te hebben op de kerken en deze te behandelen als staatsorganen.¹¹⁴ Vooral de kerken die financiële overheidssteun genoten, verloren daarmee hun vrijheid van organisatie. Deze vrijheid werd verder verzwakt door de gebruikte terminologie; het hoeft geen betoog dat een term als toezicht onbepaald is. Hoever kon de vorst gaan met dat toezicht? Strekte dat zich alleen uit tot de financiën, of betrof dat ook de hele organisatie? Hield zijn toezicht ook het registreren van kerken en kerkelijke gemeenten in en kon hij daaraan voorwaarden verbinden? Ook werd niet nader omschreven hoever het recht op inzage ging. Het ligt voor de hand te denken aan inzage in de financiële stukken, maar de tekst van de Grondwet lijkt verder te gaan, omdat het inzagerecht werd gekoppeld aan de inrichting van de kerken. Daardoor werd het voor de vorst zelfs mogelijk de notulen van kerkelijke vergaderingen op te vragen. Het allerverst ging wel de term ‘regt van beschikking omtrent de inrichtingen van die gezindheden’. Deze raakte de wijze van organisatie van de kerk zelf.¹¹⁵ Dat was ingrijpend, want een kerkorde is gerelateerd aan de visie van het betreffende genootschap op het kerk-zijn, op de wijze waarop het geloof in gemeenschap met anderen vorm moet krijgen. Zo was en is de Rooms-Katholieke Kerk naar het canonieke recht hiërarchisch gestructureerd, kenden de gereformeerden tot 1816 een presbyteriaal stelsel en waren de doopsgezinde en remonstrantse gemeenten in meer of mindere mate congregationalistisch of independentistisch georganiseerd.¹¹⁶ Deze stelsels

113 Tellegen, *Overzicht*, p. 121.

114 Zie de *Loi relative à l'Organisation des Cultes du 18 Germinal, an X*, die in 1811 ook in Holland is ingevoerd.

115 De Visser stelt zelfs dat deze bepaling de vorst het recht gaf de kerk een organisatie te schenken, zoals Willem I dat in 1816 ook heeft gedaan. *Kerk en Staat*, III, p. 234.

hingen alle nauw samen met de theologische dogmatiek van de betreffende genootschappen.

Tenslotte verdient de wijze waarop de verschillende kerken werden aangeduid, aandacht. Het valt op dat de Grondwet van 1814 daarin niet steeds consistent was, waardoor interpretatieproblemen konden ontstaan. Bij het doornemen blijkt het volgende: artikel 134 sprak van ‘alle bestaande Godsdiensten’. Daaronder moesten alle kerken worden begrepen, ook het hervormd genootschap, dat in artikel 136 evenwel ‘de Christelijke Hervormde Kerk’ werd genoemd en in artikel 133 ‘Christelijke Hervormde Godsdienst’. De artikelen 137, 138 en 139 spraken daarentegen van de ‘andere gezindheden’ of van ‘alle de godsdienstige gezindheden’, waarmee respectievelijk alle niet-hervormde genootschappen en alle kerkgenootschappen werden bedoeld. De termen ‘godsdienst’ en ‘de Christelijke Hervormde Godsdienst’ kwamen al voor in de *Schets* van van Hogendorp als aanduiding voor de verschillende kerkelijke organisaties, maar de term ‘gezindheid’ komen we voor het eerst tegen in de Grondwet. De achtergrond van de gebruikte terminologie is duidelijk, men wilde het woord kerkgenootschap vermijden. Die term had destijds een privaatrechtelijke betekenis. Bij die term werd uitgegaan van de kerk als een vereniging, wat naar het oordeel van de commissieleden in ieder geval niet voor de hervormde kerk zou gelden. Naar de mening van de meerderheid van de commissie was de kerk een publiekrechtelijke instelling, waarbij men natuurlijk wel de Hervormde Kerk op het oog had. Het begrip godsdienst kon daarvoor wel worden gebruikt, omdat daaronder de gezamenlijke leerstellingen en plechtigheden van een volk of bepaalde geloofsgemeenschap konden worden verstaan. De keuze voor gezindheden was echter om meerdere redenen een ongelukkige. Niet alleen omdat de Grondwet zich nu van twee verschillende termen ging bedienen, maar ook omdat het begrip gezindheid meer een denkwijze op godsdienstig gebied aanduidde dan een gemeenschap van gelovigen, georganiseerd op basis van een bepaalde leer. Deze terminologie kon verwarring wekken bij afscheidingen en splitsingen van kerken. Verder kon men zich afvragen of het begrip gezindheid op het totale ‘kerkgenootschap’ sloeg dan wel ook op de afzonderlijke gemeenten en functionarissen betrekking had.¹¹⁷

116 In een presbyteriale structuur is de kerk van ‘onderaf’ georganiseerd. Het primaat ligt bij de plaatselijke gemeente geleid door ambtsdragers. De meerdere vergaderingen zoals een classis of een synode behandelen de boven de plaatselijke kerken uitgaande en de algemene zaken en hebben in zoverre gezag. In het congregationalisme heeft de plaatselijke gemeente via de gemeentevergadering alles voor het zeggen, ook in tuchtzaken, en heeft een meerdere vergadering (classis of synode) niets te vertellen. D. Deddens, *Het congregationalisme*, in W. van 't Spijker en L.C. van Drimmmelen (red), *Inleiding tot de studie van het kerkrecht*, 2^e druk, Kampen 1992, p. 106-108; H. Bavinck, *Kennis en leven, opstellen en artikelen uit vroegere jaren*, Kampen 1922, p. 68-77.

117 In zijn arrest van 5 mei 1848, *Weekblad van het Regt* nr. 913, bepaalde de Hoge Raad dat dit laatste het geval was. Deze procedure over de vervulling van een plaatselijke predikantsvacature heeft veel aandacht getrokken, zie daarvoor de nrs. 885-888 en 890 van het weekblad.

3.5 De vrijheid van onderwijs in de Grondwet van 1814

Het achtste hoofdstuk *Van den Godsdienst, het openbaar onderwijs en het armbestuur*, sloot af met een tweetal artikelen over het onderwijs en armbestuur. De plaatsing van deze artikelen in het hoofdstuk over de godsdienst gaf aan dat de grondwetscommissie een samenhang zag. Deze samenhang is op zich juist, omdat het opvoeden en onderwijzen van de kinderen, in ieder geval van heel jonge, kan worden gezien als een onderdeel van de vrijheid van belijden. Historisch was die verbinding ook steeds gemaakt: vanouds vormden het onderwijs en de armenzorg een aangelegenheid van de kerk. Schoolmeesters fungeerden vaak ook als koster, voorzanger of ouderling, de kerken zagen toe op het onderwijs en de diakonie zorgde voor de armen. In de oude gereformeerde kerken was dit zelfs zo in een van de belijdenisgeschriften vermeld.¹¹⁸ Ook de rooms-katholieken hadden zich tijdens de Republiek beijverd om hun kinderen katholiek onderwijs te geven, desnoods buiten hun eigen gemeente of provincie. Vanaf 1801 was de staat zich echter met het (lager) onderwijs gaan bemoeien. De wetten uit 1801 en 1803 van de ‘agent van nationale Opvoeding’, de voormalig predikant J.H. van der Palm, hielden in dat er schoolopzienaers kwamen.¹¹⁹ Meestal waren dat predikanten van de gereformeerde kerken. Hun aanstelling paste in de toenmalige overtuiging dat de kerk de taak had om de juiste koers van de samenleving te bewaken. De predikantopzienaers moesten toezien op een ‘goede Zedekunde’ en ‘eerbied voor het Opperwezen’. Maar vervolgens bepaalde de wet dat moest ‘worden daargelaten al het leerstellige, dat door de onderscheidene Kerkgenootschappen verschillend wordt begrepen’. In 1806 kwam de Schoolwet van Van den Ende. Deze ging uit van de openbare staatsschool. Volgens de wet diende die de kinderen op te leiden tot ‘alle christelijke en maatschappelijke deugden’. Leerstellig onderwijs bleef verboden, want de school stond open voor alle gezindten.¹²⁰ Bijzondere scholen (dus door particulieren of kerk gewenst) mochten alleen worden gesticht met toestemming van de gemeentebesturen en op advies van de schoolopzienaers. Daarmee bleef het schooldomein dus volledig in handen van de overheid. Bijzonder confessioneel onderwijs was dan ook niet van de grond gekomen, slechts voor ‘jongheren van stand’ bood een particuliere school uitkomst.

Aan de binding met de kerk maakte de nieuwe Grondwet een einde. Het onderwijs en de armenzorg werden over de hele linie een zaak van de regering. Artikel 140 bepaalde:

118 Te weten in de *Heidelbergse Catechismus*, zondag 38. Deze catechismus is door de Nationale Synode van Dordrecht (1618-1619) als belijdenisgeschrift aanvaard. Zie de acta van de 147e zitting

119 Johannes Hendricus van der Palm (1763-1840) was een dichter, theoloog, staatsman en hoogleraar. Vooral als schrijver en redenaar genoot hij grote waardering. Als revolutionair patriot plantte hij in 1795 de vrijheidsboom. In de tijd van de Bataafse republiek was hij minister van Onderwijs, naderhand weer hoogleraar theologie. Beslissende theologische vragen ontweek hij. Rasker, *De Nederlandse Hervormde Kerk*, p. 34; *NNBW*, V, 430.

120 Leerstellig onderwijs, dat wil zeggen het aanleren van de dogma's van de verschillende religies, mocht niet meer op school worden gegeven. De kerken moesten er zelf voor zorgen dat de kinderen de leerstellingen leerden.

Ter bevordering van Godsdienst, als een vaste steun van den Staat en ter uitbreiding van kennis, is het openbaar onderwijs op de hooge, middelbare en lage scholen een aanhoudend voorwerp van de zorg der regering. De Souvereine Vorst doet van den staat der scholen jaarlijks aan den Staten-Generaal een uitvoerig verslag geven.

In de praktijk kwam dit erop neer dat verdere uitvoering kon worden gegeven aan de eerder genoemde Schoolwet van 1806.¹²¹ Toch bleef er ogenschijnlijk een verband met de kerken. Het onderwijs zou volgens de tekst van de Grondwet niet alleen dienen om de jeugd kennis bij te brengen, maar ook om de godsdienst te bevorderen. Dat laatste werd zelfs onderstreept omdat de godsdienst werd aange-merkt als vaste steun van de staat. Daarbij rijst natuurlijk wel de vraag welke godsdienst bevorderd moest worden: de gereformeerde, de katholieke of een andere. De Grondwet liet zich daar niet over uit, zodat het voor de hand ligt dat hieronder hetzelfde werd verstaan als in de Schoolwet: een algemeen christelijk, niet leerstellig onderwijs. Een christendom boven geloofsverdeeldheid, waarin de deugd en de zede centraal stonden en confessies en dogma's geen rol mochten spelen. Het hier gehanteerde begrip godsdienst had dus een andere inhoud dan de term 'godsdienst' in de voorgaande artikelen van de Grondwet. Godsdienst had hier geen betrekking op een godsdienstige groepering of een kerkgemeenschap, maar slechts op een braaf en deugdzaam gedrag. Het nieuwe begrip had door zijn eliminatie van dogma's en belijdenissen iets vaags. Voor zowel belijdende rooms-katholieken als protestanten leverde dit een probleem op. Voor hen ging godsdienst niet op in algemene moraal.

Op zich liet de Grondwet het onderwijs vrij. Alleen het openbaar onderwijs viel onder de staat, zodat particulier en huisonderwijs formeel was toegestaan. Maar omdat de Grondwet het beginsel van de vrijheid van onderwijs niet vermeldde, kon de overheid via de Schoolwet 1806 de oprichting van particuliere en in het bijzonder de confessionele scholen tegenhouden. Bovendien kon ze het confessionele onderwijs op de openbare scholen verbieden.

3.6 Uitleg van de Grondwet van 1814

Juist omdat de regeling van de vrijheid van godsdienst lacunes en vaagheden kende, werd de uitleg van de Grondwet van belang. Wie mocht de Grondwet uitleggen en op welke wijze? In dit probleem was voorzien in het Negende Hoofdstuk *Van bijvoegselen, veranderingen en uitleggingen*. Voor verandering of aanvulling van de Grondwet werd in de artikelen 142 t/m 144 een procedure voorgeschreven,¹²² en voor uitlegproblemen bevatte artikel 146 een regeling. Het artikel over

¹²¹ Scholten, *De regering*, p. 30; R. Kranenburg, *Het Nederlandsche Staatsrecht*, II, p. 466; KB 20 maart 1814, Stb. 39.

¹²² Deze kwam erop neer dat noodzakelijke veranderingen of aanvullingen op duidelijke wijze bij wet moesten worden aangegeven. (142). Nadat de wet door de vorst en de Staten-Generaal was vastgesteld, werd ze gezonden naar de Staten van de provincies, die de gewone leden een even groot aantal buitengewone leden benoemden om toegevoegd te worden aan de Staten-Generaal. (143). De vorst en de aldus verdubbelde Staten-Generaal beslisten vervolgens over het voorstel op dezelfde

de authentieke uitleg kwam in de *Schets* niet voor, maar wel in het erbij behorende concept 'Reglement van invoering'. De commissie heeft het op voorstel van Van Lynden in de Grondwet geplaatst.¹²³ Tussen de tekst van de Grondwet en die welke in het conceptreglement voorkwam, bestond echter wel verschil. Van Hogendorp had voorgesteld dat, wanneer zich de eerste drie jaren na de invoering van de Grondwet uitlegproblemen zouden voordoen, de vorst de grondwetscommissie om advies kon vragen teneinde zo nodig een voorstel in te dienen bij de Staten-Generaal. Nadat drie jaren verstreken waren na de invoering van de Grondwet, zou de 'uitlegging van de duisterheden' tot de bevoegdheid van de Staten-Generaal behoren.¹²⁴ Op zich paste dit voorstel binnen de gedachte dat onduidelikheden van de wetgeving een zaak van de wetgevende macht moest zijn.¹²⁵ Het vond echter binnen de commissie niet meteen instemming. Men vroeg zich allereerst af of het hier ging om een authentieke uitleg van de commissie of de Staten-Generaal dan wel om een advies, en vervolgens of ook de Staten-Generaal niet zelfstandig een verzoek om uitleg of wijziging konden indienen.¹²⁶ Sommige leden wilden de bevoegdheid tot uitleg aan de Hoge Raad geven of alleen aan een dubbele Staten-Generaal. Na discussie kwamen de leden overeen dat de uitleg steeds authentiek [rechtsgeldig] moest zijn en dat alleen de vorst deze zou kunnen vragen, zelfs in het geval dat de Staten-Generaal daarom hadden verzocht. Vervolgens stemde men in met de bepaling die als artikel 146 aan het negende hoofdstuk werd toegevoegd en in feite een iets zwaardere procedure inhield:

De authentieke uitlegging en verklaring der twijfelingen, welke in de toepassing van een of ander gedeelte dezer grondwet mogten gevonden worden, wordt gedurende de drie eerste jaren na derzelve aanneming opgedragen aan de Commissie tot het ontwerpen dezer grondwet benoemd geweest. Indien na verloop van gemelde drie jaren, zulk eene uitlegging of verklaring noodig ware, wordt daartoe door den Souvereinen Vorst eene vergadering beschreven, bestaande in een getal van leden, gelijk aan die van de vergadering van de Staten-Generaal, en benoemd op dezelfde wijze door de Staten der Provinciën of Landschappen.

In het uiteindelijk vastgestelde artikel werd het initiatief voor het vragen van uitleg van de betekenis van de grondwetstekst bij uitsluiting gelegd bij de vorst. Als hij bij zijn uitvoerende taak problemen over de uitleg van de Grondwet zou ondervinden, kon hij de commissie en na drie jaar de Staten-Generaal om een

wijze als bij gewone wetsvoorstellen, met dien verstande dat er voor de verandering of aanvulling instemming van 2/3 van de aanwezige leden vereist was. (144).

123 De Gaay Fortman, *Gijsbert Karel van Hogendorp*, p. 109.

124 Tellegen, *Overzicht*, p. 127.

125 In het kader van een strikte scheiding van de machten kende Frankrijk het stelsel van het *référé* au législatif, waarbij de rechters verplicht waren om uitlegvragen ter finale beslissing aan het corps législatif voor te leggen, zie artikel II-12 van de *Loi sur l'organisation judiciaire* van 16-24 augustus 1790. Om het verbod van eigenmachtige wetsuitlegging te doen naleven werd een rechtbank van cassatie ingesteld met de verplichting de zaak na 2e cassatie aan de wetgever voor te leggen, die dan een interpretatieve wet moest uitvaardigen. Tijdens de inlijving heeft dit stelsel ook in Holland gegolden, maar werd in 1813 afgeschaft. In België heeft het stelsel van 1830 tot 1865 nog bestaan. J. Gilissen, *Historische inleiding tot het recht*, Antwerpen 1981, p. 473.

126 Colenbrander, *Ontstaan*, I, p. 406.

authentieke uitleg vragen.¹²⁷ Maar de procedure was omslachtig. De commissie onderschatte de verleiding voor de vorst de Grondwet naar zijn eigen opvattingen uit te leggen, zodat hij geen ‘twijfelingen’ had, die hem tot een verzoek om authentieke uitleg verplichtten. Hij was dus wel erg soeverein bij de uitleg ervan en de Staten-Generaal konden niet met gezag interveniëren. Hoe de vrijheid van godsdienst, die in de Grondwet toch al niet al te helder was geregeld, gestalte zou krijgen, werd dus sterk afhankelijk van de opvattingen van de vorst.¹²⁸

Ook hier wordt duidelijk dat de grondwetscommissie nog sterk in napoleontische geest heeft gedacht. Toetsing van de daden van de uitvoerende macht aan de Grondwet door een onafhankelijk staatsorgaan kwam niet aan de orde. De uitleg was in handen van de vorst. Wel was door enkelen geopperd om de uitleg van de Grondwet in handen te geven van een rechterlijk college, maar ook dit idee vond onvoldoende weerklank, nog daargelaten dat niet duidelijk werd aangegeven wie anders dan de vorst daarom zou kunnen vragen. Heel anders was dat in de Verenigde Staten geregeld.¹²⁹ Daar werden de uitlegproblemen ondervangen door het Supreme Court of the United States, die de uitspraken van lagere rechters toetste aan de constitutie. Dit constitutionele gerechtshof verklaarde zich in 1803 in de zaak *Marbury versus Madison* zelfs bevoegd niet alleen de federale bestuurshandelingen, maar ook federale wetten en ook het optreden van de president zelf aan de constitutie te toetsen. Maar een constitutie met een goede machtsverdeling, zoals de VS die kenden, stond geen der leden van de grondwetscommissie voor ogen. Voor hen ging het om een goede staatsinrichting onder een ‘Soevereine Vorst’, terwijl vooral iemand als Van Maanen weinig moest hebben van een gedeelde en gecontroleerde machtsuitoefening van het centrale gezag.

3.7 Controle op de naleving van de Grondwet van 1814 door politieke organen

De staatsinrichting die sinds Napoleon hiërarchisch en centralistisch gestructureerd was, bleef die structuur in grote lijnen houden. Toch waren in de Grondwet wel enkele tegenwichten tegen een eventueel ongrondwettig handelen van de vorst ingebouwd. In de *Schets* van Van Hogendorp vormden de Staten-Generaal het belangrijkste tegenwicht tegen dergelijk optreden. Deze kende de Staten-Generaal twee taken toe: handhaving van de Grondwet en wetgeving in overleg met de vorst.¹³⁰ In de Grondwet is echter van de eerste taak weinig terug te vinden, terwijl de verplichte, wetgevende bevoegdheid zich beperkte tot een aantal organieke wetten en wetgeving over de begroting en uitgaven. Een criterium voor het regelen van staatszaken bij wet of bij besluit ontbrak echter, want een wetsbegrip kende men in die tijd nog niet. Het probleem is in de commissie overigens wel aan de orde geweest. Zo hebben Elout en Van Maanen op het onbepaalde van het

127 Zie voor de verschillende tekstvoorstellen: Colenbrander, *Ontstaan*, I, p. 362, 388 en 469-470.

128 Van Velzen, *De ongekende ministeriële verantwoordelijkheid*, p. 62.

129 Van der Pot, *Handboek*, p. 72.

130 Zie de memorie over de *Grondwettige Regeering*, in *Bijdragen*, IV, p. 320.

woord ‘wet’ geweest. Van Hogendorp heeft dat erkend, maar opgemerkt dat ook Montesquieu in zijn *Esprit des lois* geen definitie had gegeven.¹³¹ Men berustte dus in deze onduidelijkheid. Dat had ongetwijfeld te maken met de optimistische visie van de commissieleden op de relatie vorst en Staten-Generaal. Illustratief daarvoor is dat Van Hogendorp, toen Van Maanen stelde dat het een leemte in de Grondwet was dat de vorst bij conflicten met de Staten-Generaal deze niet kon ontbinden, opmerkte ‘dat daarvoor niet te vreezen was na de gelegde beginselen van liefde en vertrouwen.’¹³² Het gevolg van dit vertrouwen was dat men de taken onvoldoende afbakende en onduidelijkheden liet bestaan.

Zo bood de onbepaaldheid van het wetsbegrip de vorst de mogelijkheid om zaken buiten de Staten-Generaal om te beslissen. Daar stonden de Staten-Generaal bijna machteloos tegenover.¹³³ Uiteraard konden ze ongrondwettelijke bestuurs-handelingen of een ongrondwettelijk beleid afkeuren door tegen de betreffende begroting te stemmen, of een wetsvoorstel dat naar hun oordeel streed met de Grondwet te verwerpen. Maar een dergelijke afkeuring was wel een heel zwaar middel, omdat ze het soevereine gezag van de vorst kon compromitteren.¹³⁴ Voor het idee van de staatslieden van toen was dat iets wat men tegen elke prijs moest voorkomen. Men zou kunnen tegenwerpen dat verwerping van een wetsvoorstel of begroting zich in eerste instantie tegen de betreffende minister richtte en de vorst niet direct raakte, maar een politieke ministeriële verantwoordelijkheid kende de Grondwet niet. Over de ministers bepaalde artikel 35 namelijk:

De Souvereine Vorst stelt ministeriële Departementen in, benoemt derzelver hoofden en ontslaat die naar goedvinden. Hij roept, zulks geraden oordeelende, een of meer derzelven tot bijwoning der deliberatiën van den Raad van State. Hij vermag wijders eenen Raad van koophandel en koloniën in te stellen.

De ministers waren in hun ambt dus slechts verantwoordelijk jegens de vorst, die hen kon aanstellen en ontslaan. Wel kende de Grondwet in artikel 104 een strafrechtelijke verantwoordelijkheid: voor misdrijven gepleegd in de waarneming van hun functie konden ze met verlof van de Staten-Generaal door de Hoge Raad¹³⁵ worden berecht. Over deze bepaling is veel te doen geweest. Van Velzen stelt dat Van Hogendorp in artikel 6 van zijn *Schets* had bedoeld een kiem van een ministeriële verantwoordelijkheid in te voeren, maar de in Engeland bestaande ministeriële verantwoordelijkheid niet integraal had willen overnemen. Hij verwijst daarvoor naar het door Van Hogendorp gebruikte woord ‘amptverrichtingen’,

131 Van Maanen, *Aanteekeningen van 1814*, p. 26; De Gaay Fortman, *Gijsbert Karel van Hogendorp*, p. 81-82; Tellegen, *Overzicht*, p. 59.

132 De Bosch Kemper, *Staatkundige geschiedenis tot 1830*, p. 412; Van Maanen, *Aanteekeningen van 1814*, p. 6; Tellegen, *Overzicht*, p. 59.

133 Weliswaar heeft de commissie het woord wetten in de artikelen 68 en 69 vervangen door respectievelijk ‘voorstellen’ en ‘voordragten’, en verruimde daarmee op het eerste gezicht de bevoegdheden van de Staten-Generaal, maar dat loste in feite weinig op.

134 Zo werd dat ook in de grondwetscommissie opgemerkt, zie De Gaay Fortman, *Gijsbert Karel van Hogendorp*, p. 49 en Tellegen, *Overzicht*, p. 40.

135 Na de val van Napoleon bleef het Keizerlijk Gerechtshof bestaan onder de naam Hoog Gerechtshof. Eerst in 1838 trad de Hoge Raad der Nederlanden in de plaats van dit Hoog Gerechtshof.

dat een meer politieke inhoud heeft dat de in artikel 104 van de Grondwet genoemde ‘misdrijven’.¹³⁶ Daarbij gaat hij ervan uit dat Van Hogendorp het onderscheid tussen een staatsrechtelijke, politieke of strafrechtelijke verantwoordelijkheid niet scherp voor ogen heeft gehad. Hij zou dus een echte, zij het beperkte, ministeriële verantwoordelijkheid voor de uitvoering van het beleid hebben bedoeld. Deze verantwoordelijkheid zou sporen zowel met de binding van de vorst aan de Grondwet en het recht, als met het feit dat het initiatief voor een aanklacht tegen de ministers volgens de *Schets* niet bij het O.M. maar bij de Staten-Generaal lag. Het moge zo zijn, maar in de grondwetscommissie ging Van Hogendorp, bijna zonder dat daarover werd gesproken, akkoord met de door Van Maanen en Elout voorgestelde redactie van artikel 104, dat nota bene in het hoofdstuk over de justitie werd geplaatst.¹³⁷ Dat artikel bepaalde dat ministers, evenals andere hoge staatsambtenaren¹³⁸, konden worden vervolgd wegens ‘alle misdrijven in de waarneming hunner functiën begaan.’ In feite was daarmee de strafrechtelijke verantwoordelijkheid voor het politieke beleid ongedaan gemaakt. Voor een misdrijf in de waarneming van hun functie was bovendien niet alleen opzet vereist, maar ook ongehoorzaamheid ten opzichte van hun soeverein. Zolang zij zich voor hun gedraging op de vorst konden beroepen, zouden ze dus vrijuit gaan.¹³⁹ Bovendien legde artikel 104 het initiatief voor een aanklacht wegens een dergelijk ambtsmisdrijf niet bij de Staten-Generaal, maar bij het O.M.¹⁴⁰ Dit instituut, dat onder leiding van de minister van Justitie en dus uiteindelijk van de vorst stond, kon moeilijk worden gezien als dé waakhond voor schending van de Grondwet door de ministers. We moeten dan ook wel concluderen dat de ministeriële verantwoordelijkheid in de Grondwet van 1814 van de baan was.¹⁴¹ Ook Van Hogendorp was die mening toegedaan.¹⁴² Als een minister zich aan schending van de Grondwet schuldig maakte, zouden de Staten-Generaal zich rechtstreeks tot de vorst moeten wenden. Maar met hun beperkte mogelijkheden was dat een haast ondoenlijke opgave, nog daargelaten dat een confrontatie met de vorst bij voorkeur uit de weg werd gegaan.

Een ander orgaan dat ongrondwettig handelen zou kunnen beletten was de Raad van State.

136 Van Velzen, *De ongekende ministeriële verantwoordelijkheid*, p. 34 en 39.

137 De Bosch Kemper, *Staatkundige geschiedenis tot 1830*, p. 419.

138 De leden van de Staten-Generaal en de Raad van State en de commissarissen van de vorst in de provincies.

139 Vergelijk artikel 114 van de *Code Pénal*, dat ambtenaren en ministers strafbaar stelde voor opzettelijke inbreuken op de persoonlijke vrijheid en rechten van burgers en op schending van de grondwet, maar hen onthief van straf als zij zich konden beroepen op iemand aan wie ze volstreekte gehoorzaamheid verschuldigd waren. De artikelen 115 en volgende gaven nog wat bijzondere bepalingen voor ministers.

140 Volgens Van Velzen heeft Van Hogendorp bij zijn verzet tegen het leggen van het aanklachtrecht bij het O.M., niet goed begrepen dat daardoor het aanklachtrecht aan de Staten-Generaal werd ontnomen. *De ongekende ministeriële verantwoordelijkheid*, p. 40.

141 Van Velzen wijst erop dat Van Hogendorp het slachtoffer was geworden van een beoordelingsfout en de verloffconstructie van Van Maanen en Elout niet had begrepen. Van Velzen, *De ongekende ministeriële verantwoordelijkheid*, p. 40-41.

142 *Bijdragen*, VIII, p. 343.

De koning bemoeide zich met de details van het landsbestuur. Zijn werkkamer aan de Korte Voorhout lag dan ook vol dossiers.

Van Hogendorp had de instelling van deze raad voorgesteld met de bedoeling de vorst van overhaaste en onjuiste beslissingen af te houden en om interne kritiek op het regeringsbeleid mogelijk te maken.¹⁴³ In artikel 5 van zijn *Schets* had hij dit als volgt geformuleerd:

De Souvereine Vorst pleegt alle de daden van de Souvereine waardigheid in den raad van Staten.¹⁴⁴

Weliswaar hadden de leden van de door hem naar Engels voorbeeld voorgestelde raad slechts een adviserende stem en was de beslissing aan de vorst, maar het besluitvormingsproces vond in de vergadering van de raad plaats.¹⁴⁵ Eigenlijk leek dit

¹⁴³ Van Velzen, *De ongekende ministeriële verantwoordelijkheid*, p. 32-33.

¹⁴⁴ Het meervoud 'Staten' duidt op Van Hogendorps associatie met de Staten van vóór 1795. Deze term stuitte binnen de commissie meteen op bezwaar, al was het alleen maar omdat de juiste naam, zoals Van Maanen opmerkte, zelfs tempore rei publicae Raad van Staat of van State was geweest. In zijn eerdere ontwerpen van de *Schets* had Van Hogendorp de term Geheime Raad gebruikt en daarbij zeer vermoedelijk gedacht aan de Engelse term 'the King in Council'. W.F. Prins, *De Raad van State 1814-1862*, in *Raad van State 450 jaar*, 's-Gravenhage 1981, p. 133.

¹⁴⁵ De vraag of Van Hogendorp de aanwezigheid van de vorst noodzakelijk heeft geacht, wordt door De Gaay Fortman en Colenbrander op basis van niet geheel heldere citaten ontkennend beantwoord, zie Tellegen, *Overzicht*, p. 31.

instituut enigszins op een ministerraad, zoals we die later hebben leren kennen. In het voorstel van Van Hogendorp fungeerde de raad dan ook als een bestuursorgaan met een raadpensionaris als voorzitter. Maar dat idee stuitte in de commissie op tegenstand. Voor de functie van raadpensionaris voelde men al helemaal niet, want deze persoon zou ten onrechte bijna op gelijke voet met de vorst komen te staan.¹⁴⁶ Verder meende men dat de term ‘alle de daden van de Souvereine waardigheid’ te veel omvatte. Wat viel daar onder? zo vroeg men zich af. Opgemerkt werd dat ook de besluitvorming in Engeland niet plaats vond in overleg met de koning. De raad vergaderde daar in werkelijkheid zonder de koning, maar dat werd zo niet in de stukken vermeld. Het was als het ware een formaliteit. Van Hogendorp reageerde daarop met de opmerking dat zijn voorstel alleen zag op wetgevingsaangelegenheden en zaken van algemeen belang. Voor executieve bestuursdaden hoefde de vorst niet met de raad te overleggen.¹⁴⁷ Na enige discussie maakte de commissie van de raad een orgaan dat alleen door de vorst gehoord moest worden voordat deze een soeverein besluit nam.¹⁴⁸ De vorst hoefde dus niet meer te overleggen met de raad, maar kon volstaan met slechts zijn advies in te winnen. Afdacht van technische redenen, woog het voor de commissie ongetwijfeld zwaar dat de vorst haar had laten weten niet voor een college naar Engelse snit te voelen.¹⁴⁹ De Engelse koning had in zijn ogen te weinig macht. En zo is de Raad van State geen bestuursorgaan, maar een adviesorgaan geworden. Uiteraard mocht het gewicht van een advies van de Raad van State niet worden onderschat, maar het vormde als zodanig onvoldoende tegenwicht tegen de macht van de soevereine vorst. Deze was immers vrij het advies naast zich neer leggen.

Ook de Provinciale Staten en de gouverneurs [de commissarissen van de vorst in de provincies] konden geen echt tegenwicht tegen grondwetsschendingen bieden. In feite ging het hier om bestuursorganen op provinciaal niveau, weliswaar met een regelgevende competentie, maar ook met een sterk uitvoerende opdracht. Tot het takenpakket van de Staten behoorde onder meer de uitvoering van de wetten en bevelen omtrent de bevordering van de godsdienst, openbaar onderwijs, armbestuur enz., die hun door de vorst werden toegestuurd.¹⁵⁰ Het begrip godsdienst levert hier enige problemen op. Van Hogendorp sprak in artikel 41 van zijn *Schets* over het uitvoeren van wetten ‘omtrent de scholen, het Armenbestuur en de bevordering in het algemeen van Godsdienst en goede zeden.’ Aannemelijk is daarom dat het hier niet gaat om gezindheden of kerkgenootschappen, maar meer om het bevorderen van godsdienstigheid. De structuur van de staatsorganisatie bracht echter wel mee dat de Staten zich onder toezicht en verantwoordelijkheid van de vorst met godsdienstzaken konden en moesten inlaten. Het vorstelijk toezicht op de werkzaamheden van de Staten was overigens verstrekkend. Alle be-

146 Colenbrander, *Ontstaan*, I, p. 150.

147 De Gaay Fortman, *Gijsbert Karel van Hogendorp*, p. 53-54.

148 Artikel 32 van de Grondwet 1814.

149 De Gaay Fortman, *Gijsbert Karel van Hogendorp*, p. 52.

150 Zie artikel 86.

lastingsbesluiten, (politie)reglementen en begrotingen van de Staten moesten door de vorst worden goedgekeurd.¹⁵¹ De vorst kon op grond van artikel 91 besluiten die tegen de wetten of het algemeen belang in gingen, schorsen of buiten effect stellen. Deze bevoegdheden van de vorst waren in principe zeer gedetailleerd, zodat ze veel werk meebrachten. Het was dan ook niet verwonderlijk dat de werk-kamer van koning Willem I gedurende zijn koningschap vaak vol lag met dossiers. Die werkvijver en het zich bemoeien met kleinigheden zijn hem vaak verweten, maar de Grondwet droeg hem wel op om op details te letten.

Omdat de Staten maar weinig vergaderden, kwam hun taak hoofdzakelijk neer op de schouders van de gouverneurs, wier ruime bevoegdheden weinig onderdeden voor die van de vroegere Franse prefecten, de hoofden van de departementen. Ze waren volgens artikel 76 voorzitter van de vergadering van de Staten en hadden als zodanig een belangrijke, sturende functie. Volgens het ruim gestelde artikel hadden ze als taak alle instructies van de vorst, die deze ter uitvoering van zijn gezag nodig achtte, uit te voeren. Zij werden evenals de leden van de Staten door de vorst aangesteld en waren hem verantwoording schuldig. Op deze wijze kwam de zelfstandigheid van de Provinciale Staten bepaald in gevaar.¹⁵² Uiteraard kon een gouverneur een onjuiste toepassing van de Grondwet en wetten aan de vorst voorleggen, maar zijn hiërarchische positie bracht mee dat hij daarvoor weinig ruimte had. Het gevolg hiervan was dat de Grondwet vooral een instrument werd in handen van de vorst, die zelf niet met politiek gezag kon worden gecontroleerd op de uitvoering en juiste toepassing ervan.

3.8 Controle op de naleving van de Grondwet van 1814 door de rechter

Van Hogendorp had in zijn *Schets* gekozen voor een rechtsstelsel dat veel op de oud-Hollandse rechterlijke organisatie leek. Een zo veel mogelijk gedecentraliseerde organisatie met hoofdschouten, schepenbanken, ambachtsheerlijkheden, vierscharen, provinciale hoven en een Hoge Raad, zou voor de rechtspleging zorgen. Anders dan toen zouden eenheid van wetgeving, eenheid van procederen en de mogelijkheid van appel van de uitspraken van de provinciale hoven op de Hoge Raad een samenhangend geheel moeten bewerkstelligen.

In commentaren is het voorstel van Van Hogendorp wel naïef genoemd, omdat het de klok terugzette, al was het alleen maar vanwege de terminologie.¹⁵³ Toch was er wel iets goeds van te zeggen. In de eerste plaats was men in ons land tot in de tijd van de Bataafse Republiek ondanks de gebreken die er aan kleefden tevreden geweest over de bestaande rechterlijke organisatie, die ook dicht bij de bevolking stond.¹⁵⁴ Verder bood de door Van Hogendorp voorgestelde gedecentraliseerde recht-

151 Zie de artikelen 75 en 88.

152 Tellegen noemt de bevoegdheden van de gouverneurs veel te ruim gesteld. In feite betekende de regeling van de Provinciale Staten ten opzichte van de *Schets* een overwinning van de moderne opvattingen, zie: *Overzicht*, p. 76-77.

153 Scholten, *De regering*, p. 28.

154 M.W. van Boven, *De rechterlijke instellingen ter discussie*, Nijmegen 1990, p. 40-41.

spraak een zekere waarborg voor rechtsbescherming tegen het sterk gecentraliseerde overheidsgezag. Tenslotte zou het systeem dat Van Hogendorp voorstond, ook een breuk betekenen met de Franse rechtspleging, die elke beoordeling door de rechter van het overheidshandelen verbood.¹⁵⁵ Van Hogendorp wilde namelijk niet alleen de oude instellingen herstellen, maar wenste ook 'hierin de geest der nieuwigheden, die ons land bedorven heeft, zooveel mogelijk uitteroeijen.'¹⁵⁶

In de vergaderingen van de grondwetscommissie maakten Elout, Roëll en Van Maanen korte metten met zijn voorstellen. Daarmee konden ze niet leven, zo verklaarden zij. Vooral de mening van Van Maanen telde zwaar, want hij had als minister van Justitie en Politie onder Lodewijk Napoleon en als eerste president van het Keizerlijk Gerechtshof vanaf 1810 juridische en rechterlijke ervaring opgedaan in de Franse administratie. De commissie besloot daarop de *Schets* op dit punt geheel te verlaten en Elout en Van Maanen opdracht te geven met een nieuwe redactie te komen.¹⁵⁷ Hun voorstellen werden later behoudens kleine correcties aanvaard. Ze kwamen erop neer dat de bestaande Franse organisatie met enige wijzigingen zou blijven bestaan, maar dat er, zoals artikel 100 van de Grondwet bepaalde, wel een nieuwe wet voor de rechterlijke organisatie zou komen.¹⁵⁸

De centrale overheid bleef een flinke vinger in de pap houden, onder meer door dat zij het benoemings- en promotiebeleid van de rechters behield. Maar van groot belang was dat de leden van de Hoge Raad en van de provinciale gerechtshoven onafhankelijk ten opzichte van de politieke machten konden functioneren. Artikel 113 van de Grondwet bepaalde namelijk dat ze voor het leven waren benoemd. Voor de overige rechters gold die onafhankelijkheid in mindere mate.¹⁵⁹ De Grondwet gaf aan dat zij voor een door de wet bepaalde termijn zouden worden benoemd. Wel zouden ze gedurende die termijn niet mogen worden ontslagen, tenzij op eigen verzoek of bij rechterlijk vonnis. In beginsel was door deze regeling de onafhankelijkheid van de rechtspraak redelijk verzekerd.

Door haar onafhankelijkheid was de rechterlijke macht in principe in staat ongrondwettelijke handelingen van de overheid te beoordelen. Sterker nog, ook zou ze de grondwettigheid van wetten aan een onderzoek kunnen onderwerpen, een situatie die zich vanwege de vele nog geldende Franse wetten, die het met de volksoorlogen niet zo nauw namen, zeker kon voordoen. In zijn *Schets* had Van Hogendorp zich over dit probleem niet uitgelaten. De noodzaak van een rechterlijke macht naast de wetgevende en uitvoerende als waarborg tegen schending van de Grondwet, was zelfs niet bij hem opgekomen. Slechts de door hem in artikel 48 van de *Schets* voorgestelde Hoge Raad, die over de 'amptverrichtingen' van de ministers kon oordelen, zou kunnen worden gezien als een begin van rechterlijke waarborg. Ook de grondwetscommissie, die de onafhankelijkheid van de leden van de hoven en de Hoge Raad wel had vastgelegd, heeft zich over toetsing van de

155 Van Boven, *De rechterlijke instellingen*, p. 49.

156 Colenbrander, *Ontstaan*, I, p. 75.

157 De Gaay Fortman, *Gijsbert Karel van Hogendorp*, p. 96.

158 Van Maanen, *Aanteekeningen van 1814*, p. 141-143.

159 Alle rechters waren in 1813 als gevolg van het besluit van 1 december 1813 aangebleven, *Stb.* 1813, 3.

wet aan de Grondwet niet uitgelaten. Dat de commissieleden de geldende wetten niet onfeilbaar achtten, blijkt uit het feit dat ze de Franse wetgeving op voorstel van Roëll¹⁶⁰ door meer Nederlandse wetsen te vervangen, zoals in artikel 100 van de Grondwet werd vastgelegd.¹⁶¹ Toetsing van oude en nieuwe wetten aan de Grondwet van 1814 als funderend staatsstuk, hoezeer deze in die tijd in de rede lag en bijvoorbeeld in Frankrijk voor de bestaande wetten in de Charte van 1814 was voorgeschreven, kwam echter niet aan de orde.¹⁶² Een zekere optimistische verwachting dat de vorst zich wel aan de Grondwet zou houden en dat er spoedig nieuwe wetgeving zou worden ingevoerd, zal hier ongetwijfeld aan ten grondslag hebben gelegen. Ook streefde de commissie niet naar een complete grondwet met vrijheidsrechten, maar slechts naar een goede staatsregeling.

Ondanks haar onafhankelijkheid stond de rechterlijke macht niet helemaal vrij ten opzichte van het centrale gezag. Via het Openbaar Ministerie (O.M.) was het namelijk mogelijk de rechtsgang te beïnvloeden. Het O.M. was in ons land bij de inlijving bij Frankrijk in 1811 ingevoerd. Deze instelling was in ons land niet helemaal onbekend. Ook in de Republiek hadden al opsporings- en vervolgingsorganen bestaan, zij het vanwege de gewestelijke autonomie en eigensoortige gerechten onder verschillende namen, zoals procureurs-generaal, baljuwen en schouten. Deze beambten brachten de strafzaken bij de verschillende gerechten aan. Als zodanig waren zij verantwoording schuldig aan het college waaraan zij verbonden waren, en niet aan de burgerlijke overheid.¹⁶³ Met de instelling van het O.M. hadden de Franse revolutionairen echter andere bedoelingen gehad. Zij hadden weinig waardering voor de rechterlijke macht, omdat die zich in het verleden had leren kennen als een bolwerk van conservatisme.¹⁶⁴ Ook hadden ze geen hoge dunk van het ambt van rechter als zodanig. Rechters waren in hun visie alleen maar wetstoepassers en moesten zich daartoe beperken. De wetgever behoorde heldere regels te scheppen en de rechter had die maar toe te passen. In deze visie, die sterk verschilde van die van de Engelsen en Amerikanen, bij wie de rechters juist wel in hoog aanzien stonden en veel bevoegdheden kenden, moest de rechterlijke macht kort gehouden worden. Rechtseenheid en vooral een goede afbakening van de staatsmachten stonden voorop. Daarop moest de centrale overheid toezien. Vandaar dat er in de jaren negentig van de achttiende eeuw een krachtig centraal geleid O.M. was ingesteld om over de rechtspleging te waken, en dat Napoleon maar al te graag had overgenomen.

Hoewel dit systeem eigenlijk niet zo goed paste bij het staatsbestel van de Grondwet van 1814 dat ten opzichte van de rechterlijke macht nog wel een zekere machtscheiding beoogde, werd het toch gehandhaafd. Daardoor kreeg de

160 De Gaay Fortman, *Gijsbert Karel van Hogendorp*, p. 95.

161 Artikel 100: Er zal worden ingevoerd een algemeen Wetboek van burgerlijk regt, lijfstraffelijk regt, van den koophandel, en van den zamenstelling der regterlijke magt en de manier van procederen.

162 Artikel 68. Deze bepaling werd in de Charte van 1831 gehandhaafd. Ook enkele Zwitserse kantons kenden een dergelijke bepaling.

163 Van Boven, *De rechterlijke instellingen*, p. 18-23.

164 A.G. Bosch, *De ontwikkeling van het strafrecht in Nederland van 1795 tot heden*, 2^e druk, Nijmegen 2001, p. 35.

vorst nog meer macht. In de loop van de tijd werd van regeringszijde dan ook bevestigd dat het de taak van het O.M. was de eenheid van de rechtspraak te bewaren en de suprematie van het bestuur te bevorderen. Om de rechters, waarvan men bovendien dacht dat zij niet in staat waren om geschillen met politieke of bestuurlijke aspecten te behandelen, in het gareel te houden, stond het O.M. hen als tolk van de vorst terzijde.¹⁶⁵ Zo had het O.M. naast zijn taak om daders van strafbare feiten op te sporen en te vervolgen en om vonnissen te executeren, een bestuurlijke functie. Via de officier van justitie of de procureur-generaal maakten de vorst of diens minister van Justitie de rechtbank of het hof hun opvattingen bekend. Het O.M. zag erop toe dat er vervolgens ook recht gesproken werd volgens de wetten, uiteraard zoals de regering die uitlegde. In dat kader controleerde de officier van justitie de gang van zaken bij het gerecht waaraan hij verbonden was.¹⁶⁶ Verder woonde hij de vergaderingen van de leden van dat college bij. Om te zorgen voor een goede wetstoepassing in civiele zaken nam hij in civiele procedures een conclusie.¹⁶⁷ Steeds hield hij daarbij het belang van de regering en van de openbare samenleving in het oog, maar hij lette vooral op een goede wetstoepassing. Hij kon zich in bepaalde door de wet voorgeschreven gevallen als partij voegen in een civiele procedure om de rechter te onderwijzen in het recht. Anderzijds adviseerde hij de minister van Justitie over gerechtelijke zaken en bij de vervulling van rechterlijke vacatures.

Het handboek voor officieren van justitie van 1826¹⁶⁸ sloot zijn overzicht over de werkzaamheden van het O.M. met de volgende illustratieve passage:

‘Het Openbaar Ministerie, in deszelfs jongste organisatie, sterk door zijne eenheid, gelijkelijk belast in het gehele koninkrijk om naar hetzelfde doel te streven, en boven al om de eenvoudigheid der wetgeving te handhaven, voor de gelijke toepassing der wetten, en de uitvoering der besluiten te waken, biedt een zeker en gemakkelijk middel aan, om tussen het gouvernement aan de ene zijde, eene gestadige en onafgebrokene gemeenschap te onderhouden; ook is het alleen door deze tussenkomst dat de Souverein kennis draagt van den gang der justitie, tot in hare meest verwijderde takken, en, dat de hoven en regtbanken de wetten, instructiën, bepalingen en mededelingen ontvangen welke hen betreffen: het is door middel van het Openbaar Ministerie dat de Souverein aan de regtbanken de algemeene wetten doet toekomen welke zij moeten toepassen, de bepalingen van bijzonder belang welke zij moeten ten uitvoer brengen, de overwegingen van algemeen nut op welke zij bij het – oordeelen en vonnissen inzonderheid acht moeten geven, de brieven van gratie (of abolitie) welke zij moeten interineren; ten slotte, het Openbaar Ministerie bekleedt in de regterlijke orde (Ordre judiciaire) dezelfde plaats, welke het zenuwstelsel

165 M.E. Verburg, *De minister de baas*, Den Haag 2004, p. 21.

166 Zie bijvoorbeeld artikel 140 van de *Code de Procédure Civile*, waarin aan het O.M. werd opgedragen maandelijks de minuten van het gerecht te controleren op de vormvereisten.

167 G.L.J. Carré vatte dit op basis van de verschillende bepalingen in zijn boek *Traité des lois de l'organisation et de la compétence des juridictions civiles*, 1833, 1834, onder artikel 86 als volgt samen: ‘Le ministère public est une fonction qui consiste à surveiller, requérir et maintenir, au nom du Roi, l'exécution des lois, des arrêts et des jugements, à poursuivre d'office cette exécution dans les dispositions qui intéressent l'ordre général, le domaine de l'Etat, les droits du monarque et ceux des personnes incapables de se défendre elles-mêmes.’ Geciteerd via P. Mostert, praecadvies in *Handelingen der Nederlandse Juristen-Vereeniging*, 1968, p. 267.

in het menselijk lichaam bekleedt. Het is het beginsel van alle beweging en van alle gewaarwording’.

Zo fungeerde het O.M. na 1813 daadwerkelijk als een onderdeel van de uitvoerende macht dat zijn sturende invloed uitoefende binnen de rechterlijke macht.¹⁶⁹ De in 1820 en 1827 ingediende wetsvoorstellen voor de rechterlijke organisatie kenden nadrukkelijk de verplichting voor de leden van het O.M. – de officieren van justitie – om de bevelen ‘vanwege de koning’ te gehoorzamen. Ook al zijn die wetsvoorstellen toen niet aanvaard, ze maakten duidelijk hoe er van regeringszijde tegen het O.M. werd aangekeken. De leden stonden onder het bevel en het disciplinaire toezicht van de koning en diens minister van Justitie.¹⁷⁰ Zij moest bevorderen dat en controleren of de rechters rechtspraken volgens de wet. De wet was duidelijk, en anders zou het O.M. wel uitleggen wat de wet inhield. Aan een strafrechtelijk vonnis werd volgens artikel 101, sub e van de Grondwet van 1814 dan ook alleen maar de eis gesteld dat de misdaad werd vermeld. Een nadere motivering was niet vereist.¹⁷¹ In de praktijk kwam dit erop neer dat werd aangegeven hoe het feit geconstateerd was en welke wetsartikelen van toepassing waren. Uit de jurisprudentie van na 1813 blijkt echter dat er wel degelijk verweren werden gevoerd, die tot overwegingen in de uitspraak leidden. Maar de heersende visie lag nog geheel in de lijn van die van de Franse revolutionairen, die de rechter slechts zagen als de mond van de wet, die in hun optimistische visie duidelijk was.

3.9 De vrijheid van godsdienst gewaarborgd?

Geen constitutie kon aangenomen worden zonder democratische beginselen. Daarover waren de vorst en de commissieleden het in 1814 wel eens. Roëll vond zelfs dat de aanvaarding door het volk gewichtiger was dan de constitutie zelf.¹⁷² Maar aan hoofdelijke raadpleging van het volk dacht men niet meer, de revolutietijd had de lust doen vergaan. Men zocht het midden tussen een volksstemming en een vorstelijke afkondiging, door de goedkeuring op te dragen aan 600 notabelen, aan te wijzen uit een lijst van aanzienlijken door elk der commissarissen-generaal uit hun departement opgemaakt. De lijsten lagen een week ter inzage, zodat alle ingezetenen het recht hadden de benoeming af te keuren. De taak van de notabelen op de vergadering was alleen een stem voor of tegen de Grondwet uit te bren-

168 *Handboek voor schouten en assessoren, hoofden van plaatselijke besturen, commissarissen van politie, vrederegters, officieren van justitie; mitsgaders verdere ambtenaren van het openbaar ministerie en van administratieve en regterlijke politie*, Gorinchem 1826. Geciteerd via Mostert, *praeadvies*, p. 273

169 Hieraan deed weinig af dat de volgens artikel 113 van de Grondwet van 1814 voor het leven benoemde procureurs-generaal bij de Hoge Raad en de provinciale gerechtshoven een onafhankelijke positie hadden. Ook zij hadden de bevelen van de vorst te gehoorzamen.

170 Pieterman, *De plaats van de rechter*. p. 31, 35, 41-44.

171 Dit bleek bij de besprekingen over de Grondwet van 1815, zie: Van Boven, *De rechterlijke instellingen*, p. 263 en Van Maanen, *Aanteekeningen van het verhandelde over de Grondwet van 1815*, Dordrecht 1887, p. 110.

172 De Bosch Kemper, *Staatkundige geschiedenis tot 1830*, p. 423.

gen. Debat was niet toegestaan, of in de woorden van Van Maanen: veel solemnia, weinig zaken.¹⁷³

In zijn openingstoespraak herhaalde de vorst dat hij de soevereiniteit had aanvaard op voorwaarde van een grondwet, die de rechten van het volk voldoende verzekerde. Hij wees er op dat de stemming over de voorgelegde Grondwet geen ijdele plechtigheid mocht zijn. Daarom waren er mannen uit de achtenswaardigste burgers gekozen om na 'bedaard overleg' de vraag te beantwoorden of zij in de voorgelegde Grondwet voldoende waarborg vonden.¹⁷⁴ Vervolgens gaf hij het woord aan Van Maanen om als lid van de grondwetscommissie en president van het Hooggerechtshof het voorstel toe te lichten. Na zijn toespraak werd tot stemming overgegaan. Van de 474 notabelen stemden slechts 26 tegen. Dat waren merendeels rooms-katholieken, die achteruitzetting van hun kerk vreesden, terwijl twee protestantse tegenstemmers nu juist vonden dat de gereformeerde religie te weinig eer was aangedaan. De volgende dag werd de 'Sovereine Vorst' met grote plechtigheid in de vergadering van de notabelen ingehuldigd.

We eindigen met een citaat uit de toespraak van Van Maanen, die door De Bosch Kemper een meesterstuk van staatkundige welsprekendheid is genoemd.

'De vrijheid van het geweten, welke boven alle menschelijke instellingen verheven is, welker vol genot ieder sterveling steeds voor zich zelve heeft begeerd, en echter in vroeger en later tijden, bij alle volken, door menigvuldige beschikkingen en bepalingen, in meerderen en minderen graad, zoo vaak beledigd en geschonden werd, en althans op het gemis van burgerlijke regten en voordeelen te staan kwam, is thans bij zooveel gouvernementen en beschaafde volken van Europa, die zonder onvoorzigtigheid, of kwetsing van hunne tederste belangen, aan den meer en meer zich ontwikkelenden gang van verlichting hebben kunnen toegeven, niet meer een flauwe klank of tegenstrijdigheid gebleven!

De geest van wijsheid en ware godsdienstigheid, welke de schriften van ouder en nieuwer godgeleerden en wijsgeeren, christenen en joden, roomschen en onroomschen, zoo uitstekend kenmerkt, heeft meer bijzonder in de laatst verloopene eeuw, heerlijke vruchten voortgebracht; aan vorsten en regeringen hunne ware belangen leeren kennen, partijschappen en burgerwisten uitgedoofd; de stookplaatsen daarvan vernield, en alle burgers gelijkelijk aan het belang van den Staat verbonden.

Afkeerig van alle gezag over het geweten zijner burgeren, afkeerig van alle bemoeijning met godsdienstige leerstelsels, bepaalt zich de staatszorg, tot één groot en eenig doel: de bevordering van godsdienstigheid, zedelijkheid, kennis en deugd.¹⁷⁵

Deze lofzang op de verlichte 'geest van wijsheid en ware godsdienstigheid' schoor niet alleen wijsgeren, predikanten priesters en rabbi's, maar ook de verschillende geloofsopvattingen over één kam. Ze keerde zich daarmee tegen allen die niet in de grote stroom van deze gematigde en verlichte godsdienstigheid meeliepen, zoals de orthodoxe katholieken en protestanten.¹⁷⁶ Omdat de bevordering van deze godsdienstigheid ook werd gezien als het doel van de staatszorg, had ze iets be-

173 Scholten, *De regeering*, p. 26.

174 De Bosch Kemper, *Staatkundige geschiedenis tot 1830*, p. 428.

175 De Bosch Kemper, *Staatkundige geschiedenis tot 1830*, p. 430-431.

176 De Bosch Kemper maakt gewag van verzet tegen de rede van Van Maanen. Men vond deze op het gebied van de godsdienst antinationaal. *Staatkundige geschiedenis tot 1830*, p. 431.

dreigends voor deze gelovigen, die uit de rede van Van Maanen zouden kunnen opmaken dat zij door de staat werden beschouwd als veroorzakers van partij-schappen en burgerdisten, wier stookplaatsen zouden worden vernield. Tegenover een vorst met een soevereiniteit, die door de bepalingen van de Grondwet onvoldoende kon worden gecontroleerd, zouden zij zich moeten beroepen op hun recht op vrijheid van godsdienst zoals de Grondwet hun die toekende. Maar deze was onvolledig en niet altijd duidelijk op dit punt, terwijl het aan de soevereine vorst was overgelaten onduidelijkheden in de Grondwet uit te leggen. Wel roemde Van Maanen de vrijheid van geweten, maar deze was zoals in de zestienste en zeventiende eeuw al was gebleken, onvoldoende om ook vrijheid van belijden, eredienst en organisatie te garanderen.

Balans

De godsdienstvrijheid, zoals in de Grondwet van 1814 was geformuleerd, moest functioneren in een staatsbestel waarin de vorst een zogenaamde prealabele soevereiniteit had. De burgerlijke vrijheden waren als gevolg daarvan meer als van de vorst afhankelijke gunsten dan als rechten geformuleerd. De prealabele soevereiniteit bracht bovendien mee dat de vorst geneigd zou zijn die vrijheden eng uit te leggen. Daarbij moet worden bedacht dat de Grondwet haar uitleg feitelijk in handen van de vorst legde. De Staten-Generaal en de Raad van State konden de soevereine vorst slechts in geringe mate controleren. De taak van de Staten-Generaal was beperkt tot de behandeling van een aantal in de Grondwet genoemde organieke en begrotingswetten; met de uitvoering van het beleid had ze weinig van doen. Omdat een criterium voor het regelen van staatszaken bij wet of bij besluit ontbrak, kon de vorst zelfs veel zaken buiten de Staten-Generaal om regelen. Ook de Raad van State kon als louter adviesorgaan de rechten van de burgers tegenover het vorstelijk gezag niet waarborgen. Alleen van de rechterlijke macht konden de burgers enige bescherming verwachten. Haar onafhankelijkheid was redelijk verzekerd. Over de bevoegdheid van de rechterlijke macht om de reglementen en de wetten aan de Grondwet te toetsen liet de Grondwet zich echter niet uit. Een complicatie vormde het O.M. Dat fungeerde na 1813 als een onderdeel van de uitvoerende macht met sturende invloed binnen de rechterlijke macht.

De Grondwet bood alle bestaande gezindheden gelijke bescherming. Door het gebruik van het woord 'bestaande' wilde men 'secten' van deze bescherming uitsluiten. Het hanteren van het begrip 'gezindheid' naast godsdienst maakte de tekst niet duidelijker. Om het protestantse karakter van Nederland te handhaven bepaalde de Grondwet dat de vorst de 'Christelijke Hervormde Godsdienst' moest zijn toegedaan. Met deze bepaling en ook door een zekere financiële bevoorrechtiging werd het gelijkheidsbeginsel doorbroken. Vergaande overheidsbemoediging met de kerkgenootschappen was anders dan in 1798 een geaccepteerde zaak. De vrijheid van geweten en die van belijden en meningsuiting werden verondersteld, maar waren niet gegarandeerd. De vrijheid van belijden werd tekortgedaan, doordat de staat het onderwijs zo goed als monopoliseerde. De vrijheid van eredienst

werd wel genoemd, maar was aanzienlijk beperkt door de verbodsbepalingen van de *Code Pénal*, die evenals alle Franse wetgeving volgens de additionele artikelen van kracht bleef.

Het was de bedoeling van de regering haar macht te gebruiken om de godsdienstigheid, zedelijkheid, kennis en deugd te bevorderen en partijschappen en burgerwisten uit te doven en allen te binden aan het belang van de staat. Onder godsdienstigheid verstond ze de verlichte werken van 'ouder en nieuwer godgeleerden en wijsgeeren, christenen en joden, roomschen en onroomschen'. Kortom, er was sprake van een buitengewoon sterke soevereiniteit, een niet zeer duidelijke Grondwet en het voornemen van de overheid een verlichte godsdienst te bevorderen.

4 Om gelijke vrijheid van godsdienst

There shall be no change in those articles of the Fundamental Law, which assure to all religious cults equal protection and privileges, and guarantee the admissibility of all citizens, whatever be their religious creed, to public offices and dignities.

(art. 2 van het Protocol van Londen).

De vereniging van de Noordelijke en de Zuidelijke Nederlanden maakte een herziening van de Grondwet nodig. In dit hoofdstuk wordt onderzocht of de regeling van de godsdienstvrijheid in het koninkrijk der Verenigde Nederlanden ten opzichte van de Grondwet van 1814 is veranderd en hoe die regeling door de Rooms-katholieke geestelijkheid werd ontvangen.

4.1 Het Protocol van Londen: gelijke bescherming en begunstiging

Vroeg in het voorjaar van 1814, in de tijd dat de eerste grondwetscommissie vergaderde, voerde de Nederlandse regering intensief overleg met de Engelse over de grenzen van het rijk en teruggave van de koloniën. Willem I hoopte het rijk te kunnen vergroten met de Zuidelijke Nederlanden en het Duitse gebied tussen Rijn en Maas. Om de zaak te bespoedigen liet hij in de nog door de Fransen bezette Zuidelijke Nederlanden zogenaamde vliegende blaadjes verspreiden, waarin hij de bevolking aanmoedigde in opstand te komen en zich met Holland te verenigen. Succes leek niet uitgesloten, want de geallieerde mogendheden wensten Frankrijk door stevige bufferstaten te laten omsluiten.¹ Bovendien had de Engelse regering prins Willem nog voordat hij bezit had genomen van de Hollandse kroon, al toegezegd dat hij vergroting van grondgebied zou verkrijgen.² De plannen van de vorst waren in kleine kring bekend en werden door zijn ministers gesteund. Ook zij onderkenden het belang van een stevige bufferstaat aan de grens met het agressieve Frankrijk.

Daarnaast speelde bij sommigen de wens om als protestantse staat een natuurlijk bondgenootschap aan te gaan met andere protestantse staten, waarbij werd gedacht aan Engeland, Pruisen en Zwitserland. Een dergelijk protestants verbond vereiste echter wel dat de macht werd geconcentreerd in Holland, Zeeland en

¹ In een derde additioneel en tot 1856 geheim gebleven artikel van de Vrede van Parijs werd dit als het beginsel voor de vereniging van België met Nederland opgenomen.

² I.H. Gosses en N. Japikse, *Handboek tot de Staatskundige Geschiedenis van Nederland*, derde druk, 's-Gravenhage 1947, p. 773-775.

Friesland, zoals Van Hogendorp als secretaris van staat³ in een commentaar ten behoeve van de besprekingen in Parijs schreef.⁴ Voor een katholiek overwicht was hij niet zo bang, omdat Engeland in zijn conceptie niet alleen de 'patroon' van het nieuwe rijk zou zijn, maar ook de natuurlijke kampioen van het internationale protestantisme.⁵ Dit streven naar een protestantse natie legde echter wel een hypothec op de verhouding met de katholieken, die in het verenigde koninkrijk de overgrote meerderheid zouden gaan vormen.

De wens tot vereniging met het noorden leefde niet in de Zuidelijke Nederlanden en zeker niet bij de clerus. De Rooms-Katholieke Kerk had moeilijke jaren achter de rug. Onder het ancien régime had ze een stevige positie als staatskerk gehad, maar daaraan was aan het eind van de eeuw een einde gekomen. Liepen de pogingen van de verlichte Jozef II⁶ om de kerk aan zich te onderwerpen nog vast op krachtig verzet van de bevolking, de Franse revolutionairen, die niets van het katholieke geloof wilden weten, verboden zelfs de uitoefening van de katholieke eredienst. Er brak zelfs een tijd van grote onderdrukking aan, waarin kerkgebouwen en kloosters werden geconfisqueerd of vernield en veel geestelijken vervolgd.⁷

De komst van Napoleon leek verbetering te zullen brengen. De eerste consul sloot in 1801 zelfs een concordaat met de paus, waarin werd bepaald dat de kerk haar gebouwen weer terug kreeg en haar erediensten kon hervatten. De prijs was echter hoog: een vergaande staatsbemoeienis en een ingrijpende reorganisatie. De vrijheid van de kerk werd nog verder beknot door de wet van 8 april 1802 (*Loi relative à l'Organisation des Cultes du 18 Germinal an X*). Dit alles leidde uiteindelijk tot verzet bij veel katholieken. Het was dan ook niet verwonderlijk dat de geestelijkheid zich na het verdrijven van de Fransen beijverde om terug te keren naar de tijd van het ancien régime. Zij voelde zich daarin gesteund door de door de geallieerde mogendheden aangestelde provisioneel bestuurder, graaf E. de Robiano.⁸ Deze had bij

- 3 Hij was tot 6 april 1814 secretaris van staat voor Buitenlandse Aangelegenheden. Daarna is hij benoemd tot vice-president van de Raad van State, welke functie hij tot 7 november 1816 vervulde.
- 4 *Brieven en gedenkschriften*, V, p. 495-498.
- 5 *Brieven en gedenkschriften*, V, p. 486; N.C.F. van Sas, *Onze Natuurlijkste Bondgenoot. Nederland, Engeland en Europa, 1813-1831*. diss., Groningen 1985, p. 75.
- 6 Jozef II (1765-1790) keizer van het Duitse Rijk, streefde naar een van Rome onafhankelijke, nationale kerk volgens de doctrinaire rationalistische principes van de Verlichting. In dat kader voerde hij het recht van placet in. Ook hief hij vele kloosterorden en de opleiding van geestelijken aan staatsseminaries op. Zijn kerkpolitiek van staatsbemoeiing wordt wel het Jozefinisme genoemd. Door het verzet in België zijn zijn maatregelen daar gedeeltelijk ingetrokken. Voor de godsdienstvrijheid is van belang dat Jozef II op 13 oktober 1781 bij het tolerantiepatent de protestanten en Grieks-orthodoxen de vrijheid gaf tot het hebben van eigen kerkgebouwen. Ook stelde hij het burgerlijk huwelijk in en maakte in sommige gevallen echtscheiding mogelijk. Zie D. Nauta en H. Smitskamp, *Christelijke Encyclopedie*, 2^e druk.
- 7 J.B. van Bavegem, *Het martelaarsboek der Belgische geestelijkheid tijdens den inval en het bestuur der fransche Jacobijnen in ons vaderland van 1792 tot 1802, benevens de marteldood van eenige fransche geestelijken, die eene schuilplaats in België gezocht hadden*, Borgerhout 1872, 1873.
- 8 Eugène-Jean-Baptiste comte de Robiano (1741-1820) was onder het Oostenrijkse bestuur lid van de Raad van Brabant en vanaf 1794 lid van de Raad van State geweest. De commissarissen van de geallieerde mogendheden benoemden hem in februari 1814 tot lid van de Algemene Bestuursraad en tevens tot plaatsvervangend gouverneur-generaal. Zijn benoeming en die van andere voormalige dienaren van het Oostenrijkse huis in de voorlopige regering, had de verwachting versterkt dat het ancien régime zou worden hersteld. Ch. Terlinden, *Guillaume Ier, roi des Pays-Bas et l'Église Catho-*

proclamatie van 7 maart 1814, uitdrukkelijk mede namens de Commissarissen der Bondgenoten, verklaard dat de regering de geestelijke en wereldlijke machten onveranderlijk in haar wederzijdse grenzen zou houden, zoals deze in de Canonieke rechten en oude Constitutionele Landswetten waren bepaald.⁹ In de verwachting dat het herstel van hun kerk als staatskerk met pauselijke hiërarchie aanstaande was, drongen van katholieke zijde er dan ook bij de geallieerden op aan om onder Frans dan wel onder Oostenrijks bestuur te mogen vallen.¹⁰ Hun werd echter duidelijk gemaakt dat vervulling van deze wens onmogelijk was, omdat vereniging met Holland in het verschieft lag. Als blijk van goede wil stelden de geallieerden nog wel de Oostenrijkse generaal De Vincent aan tot gouverneur-generaal, maar deze kreeg in werkelijkheid slechts de taak de vereniging met Holland voor te bereiden.

Bevreesd voor de positie van de kerk onder protestants bestuur wendde de oudbisschop van Roermond, Baron van Velde,¹¹ zich in juni 1814 met een aantal wenssen tot de vorst. Hij vroeg hem om in de Zuidelijke Nederlanden de roomse godsdienst voor de heersende te laten verklaren zonder het beginsel van de verdraagzaamheid prijs te geven, geen protestantse ambtenaren aan te stellen, van de inwoners slechts een eenvoudige eed van trouw aan de soeverein te vragen, het katholiek onderwijs aan te moedigen, de Jezuïeten en kloosterorden te herstellen, geen burgerlijk huwelijk in te stellen, onderhandelingen met de paus te voeren over de bisschopszetels en een afzonderlijke grondwet voor België in te voeren.¹²

Op deze verlangens werd niet ingegaan. Buiten de bevolking om bleef men verder werken aan de verlangde vereniging. Zelfs een verzoek van de geallieerden om te overleggen met een kleine Zuid-Nederlandse afvaardiging wees de vorst als nutteloos af.¹³ De Belgen mochten niet klagen, zo liet hij de Engels ambassadeur Clancarty¹⁴ weten, want hun belangen waren op termijn beter gegarandeerd door hun

lique en Belgique (1814-1830), I, Bruxelles 1906, p. 5.

9 Nog op 10 augustus 1815 heeft de toen 74-jarige Robiano zich in een publicatie (open brief) tot koning Willem I gewend met het verzoek om herstel van de oude constituties ten behoeve van de kerk. Colenbrander, *Ontstaan*, II, p. 591. Zie verder: Emile Torfs, *Le Stevenisme dans le sud-ouest du Brabant*, *Extrait des Annales du cercle Archéologique d'Énghien* 1955, p. 439; Terlinden, *Guillaume Ier*, I, p. 10-11; G. Groen van Prinsterer, *Handboek der geschiedenis van het vaderland*, II, Amsterdam 1852, p. 987 en De Bosch Kemper, *Staatkundige geschiedenis tot 1830*, p. 442.

10 J.P. de Valk, *Roomser dan de paus*, diss., Nijmegen 1998, p. 58.

11 Joannes baron van Velde tot Melroy en Sart-Bomal (1743-1824) was van 1794 tot 1801, toen het concordaat werd gesloten, bisschop van Roermond. Daarna was hij pauselijk administrator en wijbischop. Zie over hem W.A.J. Munier in het *NBW*, V, Brussel 1972, p. 922-933 en J.J.M.H. Verzijl in het *NNBW*, X, p. 1083-1085.

12 *Réflexions confidentielles sur les objets majeurs concernant l'intérêt des Pays-Bas catholiques*, dd. 8 juni 1814. Colenbrander, *Ontstaan*, II, p. L.XXV.

13 Colenbrander vermeldt een brief van Lord Castlereigh aan Den Haag (gericht aan Lord Clancarty, de gezant) van 10 mei 1814 met het verzoek om een kleine conferentie van drie Belgische en drie Hollandse notabelen te organiseren. Op 20 mei 1814 berichtte Lord Clancarty dat hij niet was geslaagd in zijn opdracht, omdat de Prins van Oranje haastig naar Parijs was vertrokken. Colenbrander, *Ontstaan*, II, p. 16-18.

14 Richard Le Poer Trench, second Earl of Clancarty (1767-1837) was van 1813-1824 de Engelse ambassadeur in Den Haag. Hij was een uit Ierland afkomstige diplomaat, die zich in de tijd van het Weense Congres bezig hield met grenskwesties. L. Stephen en S. Lee, *Dictionary of national biography*, vol. XIX, Oxford 1917, p. 1121 en Van Sas, *Onze natuurlijkste Bondgenoot*, p. 67 e.v.

nieuwe soeverein dan door eventuele afspraken met enkele landgenoten.¹⁵ Hij wilde, om de door hem gewenste vereniging zo spoedig mogelijk tot stand te brengen, slechts met de geallieerden onderhandelen. De vorst had haast met ‘the annexation of the already defined part of the Low Countries to his Dominions’, zo schreef Clancarty onverbloemd in een brief van 8 juni 1814 aan zijn minister van Buitenlandse Zaken, Lord Castlereagh.¹⁶ De Engelse regering bleef de vorst echter ter wille en, mogelijk ingegeven door de wens om enkele van de door haar bezette Hollandse koloniën te behouden,¹⁷ wist ze de andere geallieerden, Rusland, Oostenrijk en Pruisen, te bewegen tot de vereniging van Holland met België. Dit werd vastgelegd in de eerste Vrede van Parijs van 30 mei 1814 en na onderhandelingen op 21 juni 1814 gepreciseerd in het ‘Protocol ter vastlegging van de Acht Artikelen in Londen’.¹⁸ Hierin werden nagenoeg alle Oostenrijkse Nederlanden en het voormalige prinsbisdom Luik¹⁹ met het bestaande koninkrijk verenigd om samen het Koninkrijk der Verenigde Nederlanden te vormen. Het ging volgens het Protocol om een ineensmelting (amalgame) waarbij er door vermenging (fusion) een volkomen ondeelbare eenheidsstaat zou ontstaan, zodat met hetzelfde recht kon worden gesproken van vergroting van Holland als van vergroting van België. De Acht Artikelen waren van Nederlandse oorsprong. Willem I had ze ontworpen en Falck²⁰ had ze geredigeerd, maar men had besloten ze vooralsnog geheim te houden.²¹ Door die geheimhouding zijn vele Zuid-Nederlandse katholieken, toen ze een jaar later met de inhoud van het Protocol van Londen werden geconfronteerd, onaangenaam verrast. Men voelde zich zelfs bedrogen door de koning.²²

Op het gebied van de godsdienst bepaalde artikel 2 van het Protocol:

Er zal niets nieuws worden ingevoegd in de artikelen van deze grondwet, die aan alle godsdiensten eendere bescherming en begunstiging verlenen en die de toegang van alle burgers, van welk godsdienstig geloof ook, tot de openbare ambten waarborgen.

15 Colenbrander, *Ontstaan*, II, p. LXXII en 27.

16 Colenbrander, *Ontstaan*, II, p. 28.

17 De Bosch Kemper, *Staatkundige geschiedenis tot 1830*, p. 441.

18 Op 21 juli 1814 door de soevereine vorst aangenomen, maar in het geheim, zodat ze pas een jaar later algemeen bekend werden. Zie: De Bosch Kemper, *Staatkundige geschiedenis tot 1830*, p. 442; Van Sas, *Onze Natuurlijkste Bondgenoot*, p. 72.

19 Luik maakte als zelfstandig prinsbisdom geen deel uit van de Zeventien Provinciën, maar wel van het Heilige Roomse Rijk. De onafhankelijkheid eindigde in 1795 met de Franse annexatie. Daarbij werd het verdeeld in twee departementen.

20 Mr. Anton Reinhard (Anton) Falck (1777-1843) maakte als ambtenaar carrière in de Franse tijd en vervulde in 1813 een positie in het voorlopige bewind. Willem I benoemde hem tot algemeen secretaris. In 1818 werd hij minister van het ‘superdepartement’ van Onderwijs, Nationale Nijverheid en Koloniën. Falck voerde een krachtig industriebeleid, vooral in de Zuidelijke Nederlanden. Na een conflict met Van Maanen trad hij af. Daarna was hij ambassadeur in Londen. Na onenigheid met de koning over de Belgische kwestie nam hij ook uit deze functie ontslag. In 1839 werd hij nog ambassadeur in Brussel. Hij was een verlicht denker en vrijmetselaar. *NNBW*, I, p. 846.

21 Scholten, *De regeering*, p. 40; De Bosch Kemper, *Staatkundige geschiedenis tot 1830*, p. 437 e.v.; Van Sas, *Onze Natuurlijkste Bondgenoot*, p. 72; A.R. Falck, *Gedenkschriften van Anton Reinhard Falck*, uitg. H.T. Colenbrander, 's-Gravenhage 1913, p. 140.

22 Ze werden voor het eerst openlijk bekend door de proclamatie van Z.M. de Koning der Nederlanden van 18 juli 1815. Het was in deze tijd dat de koning de liefde en het vertrouwen van de Belgen verloor, zo schreef J.J. Raepsaet. Terlinden, *Guillaume Ier*, I, p. 80.

De regeling van de godsdienstvrijheid van Nederland, met zijn overwegend protestantse bevolking en zwak georganiseerde katholieke kerk zou dus voortaan ook voor de zuidelijke provincies met hun nagenoeg geheel katholieke bevolking van 3,5 miljoen zielen gelden.²³ Kenmerken waren: gelijke bescherming, gelijke begunstiging en gelijke toegang tot de ambten. Van suprematie van de Rooms-Katholieke Kerk kon dus geen sprake meer zijn.

4.2 De grondwetscommissie van 1815 en de vrijheid van godsdienst

Bij Wet van 23 maart 1815 werd de verandering van de Grondwet wegens de vereniging met België noodzakelijk verklaard en bij KB van 22 april werd een nieuwe grondwetscommissie ingesteld.²⁴ Deze bestond uiteindelijk uit 24 leden, waarvan twaalf uit de noordelijke en twaalf uit de zuidelijke provincies. Onder hen waren er zeven die ook al deel hadden uitgemaakt van de vorige grondwetscommissie: Van Aylva, Van der Duyn, Elout, Van Hogendorp (voorzitter), Lampsins²⁵, Van Maanen en Van Tuyll van Serooskerken. De heren Aebinga van Humalda, Heerdt, Hondebeek Heerkens, baron Van Imhoff, Van Lynden van Blitterswijk, Repelaer van Driel, Roëll en baron Schimmelpenninck van der Oye keerden niet terug. Hun plaatsen werden ingenomen door: G.H. Alberda van Bloemersma,²⁶ mr. J. van der Dussen,²⁷ mr. J.N. van Lynden van Hoevelaken,²⁸ mr. J.H. Mollerus²⁹ en mr. W. Queysen.³⁰

23 In 1809 telden de noordelijke provincies op de ongeveer 2 miljoen inwoners 826.000 rooms-katholieken (ca. 38% van de bevolking). Ondanks de gelijkstelling van de godsdiensten hebben zij tot ver in de 19^e eeuw maar een geringe politieke en maatschappelijke rol gespeeld. De Rooms-Katholieke Kerk in de republiek had tot de Franse inval in 1795 in een gedoogsituatie geleefd, met als gevolg een zwakke organisatie zonder eigen bisschoppen en leden die niet participeerden in het staatsbestuur. Ook na 1795 bleef de kerk zwak georganiseerd. Haar leden stonden in 1813 maatschappelijk en bestuurlijk nog steeds op achterstand. Zie A. de Groot, *Sociculturele geschiedenis 1794/1795 -circa 1840*, in de *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, deel 11, Weesp, 1983, p. 90 en 94.

24 Stb. 1815, 29.

25 Lampsins is op 18 december 1815 tot baron benoemd. Zie *De Nederlandse Adel, besluiten en wapenbeschrijvingen*, red. G.P. Nijkamp e.a., 's-Gravenhage 1989, p. 287.

26 Gerard Horenken Alberda van Bloemersma (1777-1831) was lid van de ridderschap van Groningen. Volgens Raepsaet stemde hij veel mee met Van Maanen. Colenbrander, *Ontstaan*, II, p. XXXII.

27 Mr. Jacob van der Dussen (1763-1820) werd pas benoemd op 10 juni. Hij was president van de ridderschap van Noord-Brabant en maakte na 1815 deel uit van de Eerste Kamer. Colenbrander, *Ontstaan*, II, p. XXXII.

28 Jhr. mr. Jan Elias Nicolaas van Lynden van Hoevelaken (1766-1841), orangist, behoorde tot de ridderschap van de Veluwe en was vanaf 1795 ambteloois gebleven. Van 1815 tot 1831 was hij lid en van 7 november tot 1 september 1815 voorzitter van de Tweede Kamer. Daarnaast was hij lid van de grondwetscommissie 1815 en lid van de Raad van State van 16 september 1815-16 januari 1841. Van 1837-1840 was hij waarnemend president van de Raad van State. Hij is op 29 augustus 1814 in de adelstand verheven. Colenbrander, *Ontstaan*, II, p. XXXII; *NNBW*, III, 802.

29 Zie over Mollerus: hoofdstuk 2.14 noot 283.

30 Mr. Willem Queysen (1754-1817), advocaat in Zwolle, had als federalist deel uitgemaakt van de eerste en tweede Nationale Vergadering en werd in 1798 gevangengenomen. Hij was vanaf 1801 lid van het Wetgevend Lichaam en onder Schimmelpenninck en Lodewijk Napoleon een invloedrijk lid van de Staatsraad. Hij werd in 1810 lid van het Franse Wetgevend Lichaam en was vanaf 1814 lid van de Raad van State. Colenbrander, *Ontstaan*, II, p. XXXI; *NNBW*, VIII, 1261.

Tot de Belgische leden behoorden: baron D'Anethan,³¹ graaf C. de Méan,³² mr. O. Leclercq,³³ P.C.G. de Coninck,³⁴ mr. Th. Dotrengé,³⁵ F.A.D.J.A. Dubois,³⁶ mr. J.F. Gendebien,³⁷ B.J. Holvoet,³⁸ C.G.G. graaf van Mérode-Westerloo,³⁹ graaf van Oirschot, J.J. Raepsaet⁴⁰ en graaf de Thiennes de Lombise.⁴¹

- 31 Baron F.F.P. d'Anethan vertegenwoordigde Luxemburg en is pas bij KB van 6 juni 1815, Stb. 1815, 597 benoemd. Een afschrift van dit besluit is bij de officiële notulen gevoegd. Colenbrander, *Ontstaan*, II, p. 363.
- 32 Cesar de Méan was de broer van François de Méan, de laatste prins-bisschop van Luik en de latere Aartsbisschop van Mechelen. Terlinden, *Guillaume I*, I, p. 138.
- 33 Olivier Leclercq (1760-1842) was aanvankelijk advocaat, later president van de rechtbank van eerste aanleg en tot 1829 procureur-generaal bij het Keizerlijk Gerechtshof te Luik. Van 1825 tot 1829 was hij lid van de Tweede Kamer. Hij was een tegenstander van de unie tussen de katholieken en liberalen en vervoegde zich in 1830 bij de Prins van Oranje in Antwerpen. Na 1830 leefde hij in afzondering. Colenbrander, *Ontstaan*, II, p. XXXIV.
- 34 Patrice Charles Ghislain de Coninck (1770-1827) was aanvankelijk magistraat te Brugge, na 1800 achtereenvolgens conseiller départemental de la Lys, préfet de l' Ain, de Jemmapes, des bouches de l' Escout, des bouches de l'Elbe et maître des requêtes au Conseil d'État. In 1815 werd hij benoemd tot gouverneur van Oost-Vlaanderen en in 1817 tot minister van Binnenlandse Zaken. In 1825 was hij minister van Buitenlandse Zaken. Colenbrander, *Ontstaan*, II, p. XXXV.
- 35 Théodore Dotrengé (1761-1836) was aanvankelijk advocaat te Brussel. In 1790 had hij meegedaan aan de opstand tegen Oostenrijk, en was in 1792 president van de jacobijnenclub. Van 1799-1828 was hij griffier van de handelsrechtbank te Brussel. Vanaf 1815 leidde hij met Reypphins als Tweede Kamerlid de liberale oppositie. Hij verzette zich tegen de unie tussen liberalen en katholieken en werkte vanaf 1830 mee aan het orangistische blad *Le Lynx*. Colenbrander, *Ontstaan*, II, p. XXXIV.
- 36 F.A.D.J.A. Dubois was een van de rijkste inwoners van Antwerpen en had met een heel principieel katholieke instelling. Zie: Colenbrander, *Ontstaan*, II, p. XXXVIII. Hoewel hij tijdens de besprekingen weinig heeft gezegd, maakte hij bij ondertekening van commissierapport een voorbehoud met betrekking tot de zaken van de godsdienst.
- 37 Jean François Gendebien (1753-1838) was vanaf 1779 advocaat en later pensionaris van de stad Bergen. Zat in 1790 (bij de opstand) in het Belgische Congres voor Henegouwen. Werd in 1795 president van de rechtbank van eerste aanleg te Bergen en lid van de Conseil Général van het departement Jemmapes en vervolgens lid van het Wetgevend Lichaam. Vanaf 1815 was hij lid van de Tweede Kamer voor Henegouwen en vanaf 1830 van het Belgische Congres. Colenbrander, *Ontstaan*, II, p. XXXIV.
- 38 Benoit Joseph Holvoet (1763-1838) had vanaf 1787 diverse overheidsfuncties in West-Vlaanderen bekleed, werd in 1815 lid van de Raad van State, in 1820 gouverneur van Noord-Brabant en in 1822 van West-Vlaanderen. Hij was antiklerikaal. Colenbrander, *Ontstaan*, II, p. XXXV.
- 39 Charles Guillaume Ghislain, graaf van Mérode-Westerloo (1762-1830) was onder het keizerlijke gezag (Oostenrijk) gezant in Den Haag, emigreerde in 1794 naar Duitsland, werd in 1805 maire van Brussel en in 1809 lid van de senaat van het keizerrijk. Hij weigerde in 1815 lid te worden van de Eerste Kamer en brouilleerde zich met de koning omdat hij als lid van de grondwetcommissie niet het commandeurskruis, maar het ridderkruis van de Nederlandse Leeuw ontving. Colenbrander, *Ontstaan*, II, p. XXXIII.
- 40 Jean Joseph Raepsaet (1750-1832) was in het verleden een fel tegenstander geweest van de hervormingen van Jozef II. Hij werd in 1799 tijdens de boerenoorlog als gijzelaar naar Frankrijk gevoerd, en was later lid van het Wetgevend Lichaam te Parijs. Na invoering van de Grondwet van 1815 weigerde hij lid te worden van de Tweede Kamer. Colenbrander, *Ontstaan*, II, p. XXXIII; Paul Rogghé, *De Politieke loopbaan van J.J. Raepsaet tot 1815, inzonderheid in en om de commissie tot herziening der hollandsche grondwet van 1815*, Kortrijk 1938.
- 41 Charles-Ignace Philippe comte de Thiennes de Lombise, (1758-1839) was een Belgisch edelman. Vanaf 1786 was hij lid van het gerechtshof in Bergen. Hij deed mee aan de opstand tegen Oostenrijk. Als medeondertekenaar van het Tractaat van Vereeniging en de Oprechtinge van het Souvereyn Congres der Vereenigde Nederlandsche Staeten van 11/20 januari 1790, was hij korte tijd vertegenwoordiger van België in Frankrijk. Hij vluchtte in 1794 voor het Franse leger en woonde tot 1796 in het buitenland. In 1801 werd hij lid van de Algemene Raad voor het departement Je-

Van de commissieleden waren de 12 Noord-Nederlanders hervormd, de Belgische en Luxemburgse rooms-katholiek, terwijl de secretaris J. D. Meijer van joodse huize was.⁴² Van de Noord-Nederlanders konden Mollerus, Van Aylva, Lampsins, Van der Dussen en Van Lynden tot de rechtzinnigen worden gerekend.⁴³ Falck en Van der Capellen,⁴⁴ die de Belgische leden bijeengezocht hadden, hadden er wel voor zorg gedragen dat het klerikale element duidelijk in de minderheid was.⁴⁵ Als klerikaal golden slechts Raepsaet en Dubois en in mindere mate De Thiennes en De Mérode.⁴⁶ Daarentegen stonden Dotrengé, Gendebien, Leclercq, Holvoet, De Coninck en le comte d'Aerschot als fervent antiklerikaal bekend.⁴⁷ De niet-klerikale leden waren overwegend liberaal, variërend van tamelijk dogmatisch zoals Dotrengé tot min of meer conservatief zoals Gendebien. De adel werd vertegenwoordigd in de personen van De Thiennes, De Mérode, De Méan en Van Aerschot. De leden Leclercq en Dotrengé waren evenals Van Maanen afkomstig uit de napoleontische rechterlijke macht, terwijl Holvoet en De Coninck uit de administratie kwamen.

De opdracht voor de commissie was tamelijk beperkt. Volgens de Wet van 23 maart 1815 zou de bestaande Grondwet uitgangspunt zijn en worden aangepast aan de nieuwe situatie, de Acht Artikelen en het Protocol van het Weense Congres. In het laatstgenoemde document waren de grenzen van het rijk omschreven.⁴⁸ Op 3 mei 1814 ving de commissie haar werkzaamheden aan. Dat ze anders was samengesteld dan de vorige, bleek toen Van Hogendorp naar de gewoonte van de grondwetscommissie van 1813 voorstelde om de bijeenkomsten met een door hem ontworpen formuliergebed te openen. Hiertegen tekenden de Zuid-Nederlandse leden onmiddellijk bezwaar aan, omdat, zoals De Coninck opmerk-

mappes. Door de mogelijkheden werd hij in 1814 aangesteld tot gouverneur-generaal van de Zuidelijke Nederlanden en enkele maanden later door het voorlopig bewind tot commissaris-generaal van justitie. De laatste functie vervulde hij in 1815 met die van commissaris-generaal voor het toezicht en beleid der politie. Justitie gaf hij over aan Van Maanen. In 1818 kreeg hij eervol ontslag in die functie, omdat de beide departementen van Politie onder Justitie werden gebracht. Vanaf 1815 was hij naast Eerste-Kamerlid (voorzitter), minister van Staat en lid van de kabinetsraad. Na 1830 was hij ambteloos. De Thiennes was een gematigd, zuidelijk klerikaal, zeer conservatief politicus, die vaak de zijde van de koning koos en streng optrad tegen de (liberale) Franse uitgewekenen. Colenbrander, *Ontstaan*, II, p. XXXIII en *NNBW*, IX, p. 1121.

42 Jonas Daniël Meijer (1780-1834) was advocaat van af 1797 en rechter vanaf 1811 tot 1813. Na 1817 beoefende hij de advocatuur weer. Hij was een leerling van professor H.E. Cras en promoveerde op Thomas Paine. Tijdens zijn studie sloot hij blijvende vriendschap met onder meer J.M. Kemper en A.R. Falck. De laatste schreef Van Maanen: 'In Meyer heeft Z.M. een redacteur die beide talen kan redigeren, die geen tak van wetgeving vreemd is, en die het fijnste vernuft met de conciliantste manieren verenigt, om niet te zeggen dat hij tussen de roomse en de protestantse leerstelsels volkomen onpartijdig is.' Colenbrander, *Ontstaan*, II, p. 71; N. Mayer-Hirsch, *Jonas Daniël Meijer*, Lelystad 1987 en E.H. Hondius, *Jonas Daniël Meijer in Zestig juristen*, p. 209-214.

43 De Visser, *Kerk en Staat*, III, p. 258.

44 Zie noot 288 in hoofdstuk 2.14.

45 Colenbrander, *Ontstaan*, II, p. LXXIV.

46 Colenbrander, *Ontstaan*, II, p. XXXIII.

47 Colenbrander, *Ontstaan*, II, p. XXXIV; Terlinden, *Guillaume I*, I, p. 75.

48 Het protocol vermeldde dat het groothertogdom van Luxemburg integraal deel uitmaakte van het rijk met inachtneming van de bijzondere betrekkingen die Willem I met Duitsland daarover diende te onderhouden.

te, zo'n gebed niet met hun religieuze principes overeenstemde.⁴⁹ Van een gebed werd voortaan dus afgezien. Op een ander punt kregen de Belgen echter hun zin niet. Zij wilden namelijk eerst de uitgangspunten van de Grondwet bespreken. Van Hogendorp, die in de eerste grondwetscommissie ook al een soortgelijke discussie had weten te voorkomen, slaagde daar ook nu weer in. Hij wees erop dat de huidige Grondwet uitgangspunt was en dat men zijn opmerkingen maar per artikel moest maken. Met deze pragmatische werkwijze voorkwam hij dat breedvoerig over ideologische aangelegenheden zou worden beraadslaagd en de werkzaamheden zouden worden vertraagd. Nadeel was dat een systematische opzet moeilijker werd.

De bepalingen over de godsdienst kwamen voor het eerst op 9 juni bij de bespreking van het hoofdstuk over de Provinciale Staten aan de orde. Het ging toen om het voorgestelde artikel 83, dat overeenkwam met artikel 86 van de Grondwet 1814:

Zij zijn belast met de uitvoering van de wetten en bevelen, door welke vrijheid en de bescherming aan den Eeredienst wordt verzekerd, en van die, welke het openbaar onderwijs, het arbbestuur, de aanmoediging van den landbouw, den koophandel, de fabrieken en trafieken betreffen, en voorts van alle wetten en bevelen, tot het algemeen welzijn betrekkelijk, welke aan hen, ten dien einde, door den koning worden toegezonden.⁵⁰

De klerikaalgezinde Raepsaet startte de bespreking met de opmerking dat hij op zich tegen het voorgestelde artikel geen bezwaar had, maar wel van oordeel was dat er met betrekking tot het onderwijs gewag moest worden gemaakt van een concurrente jurisdictie van de geestelijke macht. Geen schoolmeester mocht door de overheid worden aangesteld dan na instemming van de bisschop. Om de rust in de Belgische provincies te bewaren stelde hij een toevoeging in deze zin voor.⁵¹ Zijn voorstel stuitte echter op tegenstand, omdat de meeste leden niets moesten hebben van de aanspraken van de geestelijken. Vooral de Belg De Coninck gebruikte scherpe woorden. Naar zijn mening dienden de geestelijken zich te beperken tot het onderwijzen van de catechismus en de theologie. Hoe zij dit deden raakte de staat niet, maar hun eis om alle onderwijs naar zich toe te trekken, noemde hij belachelijk en beledigend voor het gezonde verstand.⁵² Van Hogendorp sloot zich hierbij aan. Naar zijn mening volgde uit de gehele tekst van de Grondwet en het tweede artikel van het Protocol van Londen dat het openbaar onderwijs iets geheel anders was dan het godsdienstig onderwijs en dat een onderwijzer niets met de godsdienst te maken had. Uit de bespreking bleek dat de meeste commissieleden ook zo dachten. Aan de mogelijkheid van een samenhang tussen

⁴⁹ Colenbrander, *Ontstaan*, II, p. 82-83

⁵⁰ Colenbrander, *Ontstaan*, II, p. 265.

⁵¹ De toevoeging luidde: 'concurrentement avec la puissance spirituelle, qui d'après les principes, concordats, lois et usages propres à chaque culte respectif, doit y concourir.' Colenbrander, *Ontstaan*, II, p. 359 (Verslag van Raepsaet); zie ook: De Bosch Kemper, *Staatkundige geschiedenis tot 1830*, p. 472.

⁵² Van Maanen, *Aanteekeningen 1815*, p. 154.

godsdienst, opvoeding en onderwijs gingen zij, meer geleid door antiklerikale gevoelens dan door rationele overwegingen, voorbij.

Op 23 juni kwam de commissie toe aan het hoofdstuk over de godsdienst. In zijn algemene inleiding zei Van Hogendorp dat de ‘Commissie tot het examineren en opnieuw redigeren van de Grondwet’⁵³ van mening was dat de oude bepalingen en hun beginselen in het licht van artikel 2 van de Acht Artikelen konden worden gehandhaafd. Die beginselen waren:

‘a. dat de Koning moet zijn gereformeerd, dewijl dit volgens de grondwet aan de gereformeerden is toegekend; en b. dat de vrijheden, immuniteiten en betrekkingen der Roomsche kerk met de paus worden onderhouden en bevestigd op dien voet, waarop dit in België plaats heeft gehad, en dit uit te strekken tot de Roomschen in Luik en in de Nederlanden. Dat voorts de volkomenste vrijheid van opinie in religiezaken behoort plaats te hebben, zonder eenige burgerlijke voorregten van den een boven den anderen, en met volkomen waarborging van vrijheid van consciëntie aan allen.’⁵⁴

Vanuit die beginselen deden Van Hogendorp en eerder genoemde commissie voor het achtste hoofdstuk het volgende tekstvoorstel.⁵⁵

Art. 133: La liberté des opinions religieuses est garantie à tous.

Art. 134: Une protection égale est accordée à toutes les communions religieuses qui existent dans le royaume.

Art. 135: Tous les sujets sans distinction de croyance religieuse jouissent des mêmes droits civils et politiques et sont habiles à toutes les dignités et emplois quelconques.

Art. 136: L’Exercice public de tous les cultes est libre et aura lieu conformément aux anciens usages et règlements.

Art. 137: Les traitements des ministres de tous les cultes existants leur sont garantis sur le même pied dont ils en jouissent actuellement, soit que ces traitements dérivent du trésor public, ou de biens ecclésiastiques non aliénés, ou de fonds communaux destinés à cet effet.

Art. 138: Les communions religieuses qui ne jouissent d’aucun subside ou d’un subside insuffisant, pourront en solliciter, et le gouvernement y pourvoira suivant les règles de l’équité.

Art. 139: La religion chrétienne réformée est celle du Roi.

Art. 140: Le pouvoir temporel du Roi et le pouvoir spirituel du Saint-Siège relatifs au culte catholique et à ses ministres resteront sur le même pied qu’ils ont été réglés par les anciens usages et libertés de la Belgique et les concordats conclus avec le Souverain Pontife, sauf les changements que sa Majesté pourra y apporter de concert avec Sa Sainteté.

Art. 141: Le gouvernement apporte la plus grande attention à l’instruction publiques dans les universités et les écoles supérieures et inférieures. Le Roi fait annuellement porter sur les yeux des Etats Généraux un tableau de l’état des universités et des écoles.

⁵³ Bestaande uit: Van Aylva, De Thiennes, Holvoet, Van Maanen en Van Hogendorp.

⁵⁴ Van Maanen, *Aanteekeningen 1815*, p. 209-210; Colenbrander, *Ontstaan*, II, p. 449; De Bosch Kemper, *Staatkundige geschiedenis tot 1830*, p. 474.

⁵⁵ Overgenomen uit de officiële notulen, zie Colenbrander, *Ontstaan*, II, p. 448. Deze tekst is van het tweede voorstel en wijkt in onbelangrijke mate af van die van de *Aanteekeningen 1815* van Van Maanen, p. 210.

Art. 142: L'Administration des pauvres alimentés et l'éducation de leurs enfants font l'objet constant de la sollicitude du gouverneme[n]t comme un objet du plus haut intérêt. Le Roi en fait annuellement porter un tableau sous les yeux des Etats Généraux.

Het was te verwachten dat de voorgestelde artikelen bij de klerikaalgezinde Belgische leden op tegenstand zouden stuiten, maar tijdens de besprekingen bleek dat ook de meer liberaal-gezinden er moeite mee hadden. De aanval op het tekstvoorstel richtte zich allereerst op artikel 139, dat de godsdienst van de koning vastlegde, en vervolgens ook op artikel 140, dat de verhouding met de Heilige Stoel regelde. De Thiennes, Holvoet en Van Maanen achtten artikel 139 in strijd met het gelijkheidsbeginsel van artikel 135. Van Maanen voegde eraan toe dat om diezelfde reden ook het voorgestelde artikel 140 niet deugde. 'In eene Grondwet moet niet gesproken worden van roomsch of onroomsch, van christen of jood; wij zijn alle burgers van den staat; het beginsel dat alle Godsdiensten gelijke regten hebben, gelijke voordeelen en de allerkrachtigste waarborging van de vrijheid van 't geweten, is alles, wat in de Grondwet te pas komt; maar daarom moet ook artikel 140 der commissie gesupprimeerd worden; wat raakt ons de Paus en de Stoel te Rome? Men zegt, het is 't belang van den koning, dat dit artikel in de Grondwet kome, om hem te beveiligen voor de intrigues van Rome; waarlijk dit is het but niet; het ware but der Roomsche Catholieke heeren, is om hunne onkundige, dweepende geloofsgenoten eene schijnbare waarborg te geven, dat hunnen godsdienstige regten en die van den Paus zullen gehandhaafd worden; en dit zoude de dweepende, domme gereformeerden even zeer ergeren, als de Roomschen geërgerd zullen worden door art. 139.' Later merkte hij nog op, dat hij niet inzag, waarom de katholieken in Nederland door de Grondwet zouden moeten worden onderworpen aan de Belgische concordaten en reglementen. Elout, Van der Dussen en Gendebien sloten zich bij Van Maanen aan. De Méan, d'Anethan, De Thiennes en anderen maakten alleen bezwaar tegen de verplichting van de koning om hervormd te zijn. Aerschot meende zelfs, dat de Grondwet in de Zuidelijke Nederlanden zou worden verworpen als die bepaling werd gehandhaafd.⁵⁶

Van Hogendorp trachtte beide artikelen nog te redden met de opmerking, dat het in artikel 139 niet ging om de gewetensvrijheid, maar alleen om 's Konings habilititeit tot zijne burgerlijke regten; de Koning kan immers abdiceren of zich vrijwillig de last opleggen.'⁵⁷ Maar zijn poging mislukte. Toen het op stemming aankwam, kreeg hij alleen steun van Van Aylva, Lampsins en Van Zuylen. Daarop werd besloten zowel het artikel over de godsdienst van de koning als artikel 140 te verwerpen.⁵⁸

Bij de bespreking van artikel 140 was het duidelijk geworden dat de meeste leden van de commissie alle godsdiensten gelijk wilden behandelen en van specifieke rechten voor de Belgische katholieke kerk niet wilden weten. Toch ondernam

⁵⁶ Colenbrander, *Ontstaan*, II, p. 452.

⁵⁷ Colenbrander, *Ontstaan*, II, p. 450.

⁵⁸ Colenbrander, *Ontstaan*, II, p. 455; De Bosch Kemper, *Staatkundige geschiedenis tot 1830*, p. 474-475; Van Maanen, *Aanteekeningen 1815*, p. 219.

De Thiennes, die de kracht en het streven van de Zuid-Nederlandse katholieken onderkende, nog pogingen om extra grondwettelijke garanties te verkrijgen. Zo stelde hij, gesteund door De Méan en Gendebien,⁵⁹ voor om in de Zuidelijke Nederlanden de niet vervreemde geestelijke goederen toe te wijzen aan de geestelijkheid. Maar Van Maanen wees dit voorstel onmiddellijk af met de aan duidelijkheid niet te wensen overlatende opmerking, dat het niet gewenst was dat de geestelijkheid onafhankelijk van de koning zou worden. Alleen de koning moest meester zijn ‘van die betalingen, ten einde behoorlijke magt over de geestelijkheid te hebben.’⁶⁰ Kennelijk was De Thiennes erg teleurgesteld over deze reactie, waarmee ook Elout had ingestemd, want hij reageerde met de opmerking, dat de Belgen hier gekomen waren om zich met Holland te verenigen in het volle bezit van hun rechten. ‘Gij considereert de Constitutie alleen als eene Grondwet, maar wij als eene Wet, die onze regten moet waarborgen; want wij hebben regten; maar gij beschouwt ons altijd als getolereerden; wij moeten een concordaat hebben om onze regten te verzekeren.’⁶¹ Duidelijker kon hij niet aangeven hoe de Belgische katholieken zich achtergesteld voelden.

Ruim veertien dagen later,⁶² bij de bespreking van de eindredactie van artikel 137 (over de traktementen), verzocht De Thiennes daaraan nog toe te voegen ‘la discipline des différentes communions religieuses sera garantie.’ Zijn bedoeling was, zo verklaarde hij, duidelijk te maken dat de Belgische katholieken hun bisschoppen zouden behouden en niet, zoals de Hollandse, onder de nunciatuur van Rome zouden komen. De Mérode voegde daar nog aan toe: ‘Wij moeten een zekerheid hebben, onze gelovigen in België moeten zien, dat wij voor hen gezorgd hebben.’ Maar ook dit voorstel strandde op het verzet van het strakke gelijkheidsdenken. Weer was het Van Maanen die protesteerde, omdat het voorstel naar zijn mening de Belgische rooms-katholieken zou bevoordelen boven de Hollandse, die minder rechten en geen bisschoppen hadden.

De andere voorgestelde artikelen ondervonden minder weerstand en werden met enkele kleine wijzigingen aangenomen. Wel is het opmerkelijk dat Dubois ten aanzien van artikel 134 opmerkte dat het woord *protection* beter kon worden vervangen door *tolerance*. De commissieleden verzetten zich daartegen, omdat zoals Van Hogendorp zei, artikel 2 van de Acht Artikelen ook sprak van bescherming.⁶³ Dat deze terminologie bedreigend kon zijn voor de vrijheid van geloof en belijden, werd dus niet onderkend, zodat het woord *protection*, dat vergaande overheidsbemoeyenis kon inhouden, zonder verdere discussie werd gehandhaafd.

Uiteindelijk kwam de volgende tekst tot stand (tussen haakjes de nummering in de Grondwet van 1815).

133 (190). De volkomen vrijheid van godsdienstige begrippen wordt aan elk gewaarborgd.

⁵⁹ Volgens de notulen was Raepsaet bij de besprekingen afwezig.

⁶⁰ Van Maanen, *Aanteekeningen 1815*, p. 217.

⁶¹ Colenbrander, *Ontstaan*, II, p. 453.

⁶² Op 11 juli 1815, zie Colenbrander, *Ontstaan*, II, p. 542 en Van Maanen, *Aanteekeningen*, p. 277.

⁶³ Van Maanen, *Aanteekeningen 1815*, p. 214.

134 (191). Aan alle godsdienstige gezindheden in het Koninkrijk bestaande wordt gelijke bescherming verleend.⁶⁴

135 (192). De belijders der onderscheiden Godsdiensten genieten allen dezelfde burgerlijke en politieke voorregten, en hebben gelijke aanspraak op het bekleeden van waardigheden, ambten en bedieningen.

136 (193). Geene openbare oefening van Godsdienst kan worden belemmerd, dan ingevalle dezelve de openbare orde of veiligheid zoude kunnen storen.

137 (194). De traktementen, pensioenen en andere inkomsten, van welken aard ook, thans door de onderscheiden godsdienstige gezindheden of derzelve leeraars genoten worden, blijven aan dezelve gezindheden verzekerd. Aan de leeraars, welke tot nog toe uit 's lands kas geen, of een niet toereikend traktement genieten, kan een traktement toegelegd, of het al bestaande vermeerderd worden.

138 (195). De Koning zorgt dat de toegestane penningen, die voor den Openbare Godsdienst uit 's lands kas worden betaald, tot geene andere einden besteed worden, dan waartoe dezelve bestemd zijn.

139 (196). De Koning zorgt dat geen Godsdienst gestoord worde in de vrijheid van uitoefening die de grondwet waarborgt. Hij zorgt tevens dat alle godsdienstige gezindheden zich houden binnen de palen van gehoorzaamheid aan de wetten van den Staat.

Op 13 juli 1815 deelde Van Hogendorp als president mee dat de werkzaamheden van de commissie waren beëindigd, waarna de aanwezige leden het rapport ondertekenden. Alleen Dubois en De Mérode maakten bij de ondertekening een voorbehoud ten aanzien van de artikelen over de godsdienst. Hun schriftelijke aanmerkingen werden bij de notulen gevoegd.⁶⁵

4.3 Veranderingen ten opzichte van de Grondwet van 1814

Bij vergelijking valt op dat de Grondwet van 1815 meer vrijheidsrechten kende dan haar voorgangster. Dat was een wens van de Belgische leden geweest, die in de lijn van Paine een grondwet vooral beschouwden als een waarborg voor de burgerlijke vrijheden.⁶⁶ Ook De Thiennes deelde, zoals we hiervoor zagen, deze opvatting. Tweemaal hebben zij geprobeerd een catalogus van algemene beginselen in een apart hoofdstuk op te doen nemen, maar het uiteindelijke resultaat was dat er verspreid over de Grondwet slechts enkele vrijheidsrechten bij zijn gekomen.⁶⁷ Zo werd in het eerste hoofdstuk naast artikel 9 over de gelijke benoembaarheid in artikel 4 het volgende gelijkheidsrecht geformuleerd:

Allen die zich op het grondgebied van het Rijk bevinden, hetzij ingezetenen of vreemdelingen hebben gelijke aanspraak op bescherming van personen en goederen.

Dit recht werd vervolgens in het hoofdstuk van de justitie verder uitgewerkt in de

⁶⁴ Redactie van De Thiennes en van Dotrengé.

⁶⁵ Colenbrander, *Ontstaan*, II, p. 545 en 546. Raepsaet was op die dag niet aanwezig en had eerder ook niet deelgenomen aan de besprekingen over het hoofdstuk van de godsdienst.

⁶⁶ Zie over Paine: hoofdstuk 2.7, p. 40.

⁶⁷ C.J.H. Jansen, *Klassieke grondrechten, achtergrond en ontwikkeling. 1795-1917*, in *De eeuw van de Grondwet*, p. 100.

artikelen 164 over de onteigening, 167 over het *jus non evocando*, 168 over de hechtenis alleen op rechterlijk bevel, 170 over het huisrecht en 190 en volgende over de godsdienst. Nieuw waren ook het recht van petitie (artikel 161) en de vrijheid van drukpers (artikel 227).⁶⁸

De individuele godsdienstvrijheid werd vastgelegd in artikel 190. Een nieuwe bepaling, die de volkomen vrijheid van godsdienstige begrippen waarborgde, zoals eerder artikel 13 van de *Unie van Utrecht* en artikel 19 van de *Staatsregeling van 1798* deden. Van Hogendorp had er niet voor gevoeld dit recht op te nemen, met als argument dat die vrijheid was verondersteld en in Holland altijd al was geïmplementeerd. De Belgische afgevaardigden waren echter wantrouwend en bang voor een suprematie van het protestantisme. Vandaar dat als extra zekerheid en om alle vrees weg te nemen, het woordje ‘volkomen’ was ingevoegd.⁶⁹ Deze bepaling voorop in het hoofdstuk over de godsdienst kan dan ook als normerend beginsel worden beschouwd voor de vrijheid van godsdienst, zoals deze verder tot uitdrukking moest worden gebracht in de vrijheid van belijden, eredienst en organisatie. Op zich hield de bepaling echter niets anders in dan dat men vrij was in zijn godsdienstige overtuiging.

Vrijheid van belijden

De Grondwet van 1815 noemde evenals die van 1814 de vrijheid van belijden niet expliciet. Men zou zich in voorkomende gevallen moeten beroepen op artikel 190 dat de vrijheid van denken in godsdienstige zaken garandeerde, op artikel 191 dat de gezindheden recht gaf op gelijke bescherming, en artikel 196 dat bepaalde dat de koning ervoor diende te zorgen dat geen godsdienst gestoord zou worden in de vrijheid van uitoefening. Deze bepalingen waren echter te vaag om daaruit zonder meer de vrijheid van belijden af te leiden in de zin van een recht om zich in de samenleving overeenkomstig zijn geloof te gedragen en te uiten. Het recht op vrijheid van belijden werd verder ondergraven doordat ook het daarmee samenhangende recht op vrijheid van meningsuiting niet was vastgelegd. Wel kende de Grondwet van 1815 de vrijheid van drukpers, die als artikel 227 was opgenomen in het tiende hoofdstuk ‘Van het Onderwijs en het Armbestuur’, achterin de Grondwet. Deze merkwaardige plaatsing was het gevolg van het feit dat de meerderheid niets voelde voor een hoofdstuk met algemene rechten vooraan in de Grondwet.⁷⁰ De redactie van het artikel kwam overeen met die van artikel 4 van het Souverein Besluit van 24 januari 1814.⁷¹ Daarin werd censuur willekeurig ge-

68 Artikel 227: Het is aan elk geoorloofd om zijne gedachten en gevoelens door de drukpers, als een doelmatig middel tot uitbreiding van kennis en voortgang van Verlichting te openbaren, zonder eenig voorafgaand verloop daartoe noodig te hebben, blijvende nogtans elk voor hetgeen hij schrijft, drukt, uitgeeft of verspreidt, verantwoordelijk aan de maatschappij of bijzondere personen, voor zoo verre dezer regten mogen zijn beledigd.

69 Jansen, *Klassieke grondrechten*, p. 101.

70 Omdat men in 1815 de grondrechten zo vanzelfsprekend vond, was de behoefte aan opname van bijvoorbeeld de vrijheid van drukpers in de Grondwet klein, aldus Jansen in zijn artikel *Klassieke grondrechten*, p. 102.

71 Colenbrander, *Ontstaan*, II, p. 475, 476 en 478; De Bosch Kemper, *Staatkundige geschiedenis tot 1830*, p. 468.

noemd en ‘ten eenen male strijdig met de liberale denkwijze, waarop elk regtgeaard Nederlander den hoogsten prijs stelt, en die steeds het Gouvernement dezer Landen heeft gekenschetst.’⁷²

De drukpersvrijheid was echter niet onbeperkt, zoals men spoedig zou merken. In feite blokkeerde artikel 227 van de Grondwet alleen maar de invoering van censuur; maatregelen tegen perspublicaties bleven mogelijk. Daarnaast beperkte de *Code Pénal* de uitings-, publicatie- en correspondentievrijheden van de geestelijken in de artikelen 201 t/m 208.⁷³ Nog sterker beteugelde de zogenaamde *Oproerwet* de vrijheid van meningsuiting. Deze door de procureur-generaal Philipse⁷⁴ ontworpen wet⁷⁵ was op 10 april 1815 vanwege de terugkeer van Napoleon afgekondigd en bij Souverein Besluit van 20 april 1815 ook voor België van kracht geworden.⁷⁶ Ze richtte zich tegen misdaden, gepleegd door ‘les alarmistes et les distributeurs de fausses nouvelles tendant à troubler la tranquillité publique’ en kende zulke ruime delictsomschrijvingen, dat de rechters snel tot veroordeling konden komen. De procedure was vooral gericht op snelheid, reden waarom hoger beroep was uitgesloten. Om opruiing en oproer snel de kop in te drukken was er zelfs nog een afzonderlijk gerecht, het Cour spéciale extraordinaire in Brussel, opgericht dat wegens kritiek maar tot 1818 heeft bestaan.⁷⁷ De wet zelf bleef tot 1829 van kracht en trof ook religieuze publicaties en toespraken die enige kritiek

72 Artikel 16 van de *Algemene Beginselen van de Staatsregeling van 1798* kende een uitings- en een verspreidingsrecht en verklaarde zelfs: ‘De vrijheid der Druk-pers is heilig.’ Zie hoofdstuk 2.11.

73 Het recht van placet was in artikel 207 verwoord in een verbod voor elke geestelijke om zonder toestemming van de minister met een hof of vreemde mogendheid te corresponderen.

74 Anthony Willem Philipse (1766-1845) werd na enige ander functies verricht te hebben in 1795 president van de rechtbank te Middelburg en in 1803 procureur-generaal bij het departementale gerechtshof in Middelburg. Vanaf 1810-1811 was hij chef van de 2^e divisie van het departement van Financiën. In 1811 werd hij benoemd tot advocaat-generaal bij het Keizerlijk Gerechtshof in Den Haag en in 1813 tot procureur-generaal bij het Hooggerechtshof in Den Haag. Dit hof sprak in hoogste instantie recht voor alle noordelijke provincies, met uitzondering van Limburg. Als procureur-generaal was hij ook belast met het algemeen toezicht op de politie. In 1838 werd Philipse benoemd tot president van de Hoge Raad. De zoon van Philipse is in 1828 getrouwd met een zuster van Groen van Prinsterer. *NNBW*, VIII, p. 1251. Kok, *In dienst van het recht*, p. 102.

75 Van Maanen heeft blijkens de gevoerde correspondentie weinig voor deze wetgeving gevoeld, maar er zich na tussenkomst van de koning uiteindelijk royaal achter gesteld. Blijkens de correspondentie was Philipse de ontwerper, zie: Colenbrander, *Gedenkstukken*, VII, 's-Gravenhage 1914, p. 749-753. Van Hogendorp heeft wegens de onlusten in Amsterdam ook sterk gepleit voor deze wet, waarvan hij meende dat die door Van Maanen in overleg met Elout en Philipse was ontworpen. *Brieven en gedenkschriften*, VI, p. 98-100.

76 Stbl. 1815, no. 32, Wet, houdende voorschriften tot spoedige en krachtdadige beteugeling van onrust en kwaadwilligheid. Gearresteerd den 10^{den} April 1815, n.o 69. De tekst van de *Oproerwet* is als bijlage opgenomen. Na veel vooral Belgisch verzet is deze wet ingetrokken bij de Wet van 16 mei 1829, zie De Bosch Kemper, *Staatkundige geschiedenis tot 1830*, p. 450.

77 Dit gerecht is bij de Wet houdende wijziging der wet van 10 April en van het Besluit van 20 April 1815, *Nederlandsche Staatscourant* 1818, 43, K.B. 6 maart 1818 ontbonden. Het Cour spéciale extraordinaire was overigens tamelijk mild. De helft van de vonnissen van dit gerecht hield een vrijspraak in (bijv. in zaken tegen lieden die zich hadden verstout ‘Leve Napoleon’ te roepen). De overige straffen waren tamelijk licht en varieerden van een geldboete tot twee jaar gevangenisstraf, zie S. van Ruller *Genade voor recht, Gratieverlening aan ter dood veroordeelden in Nederland 1806-1870*, Amsterdam 1987 (diss.), p. 219. Zie ook Pasinomie II 2e série p. 172-173 en Pasinomie IV 2e série p. 331-333; De Bosch Kemper, *Staatkundige geschiedenis tot 1830*, p. 519.

op de regering of het regeringsbeleid inhielden. Het is opmerkelijk dat deze wet, die de vrijheid van meningsuiting en de vrijheid van publiceren zo beknotte, volgens de notulen en verslagen geen aandacht heeft gehad van de grondwetscommissie. Aannemelijk is dat de leden de wet slechts hebben gezien als een tijdelijke maatregel, specifiek ter bestrijding van alle binnenlandse onrust en oproer naar aanleiding van Napoleons terugkeer in maart 1815. Ze hebben in ieder geval niet onderkend dat die wet de vrijheid van meningsuiting aanzienlijk reduceerde en dat tijdelijk soms lang duurt.

Tot de vrijheid van belijden kan ook de vrijheid van opvoeding en onderwijs worden gerekend. Voor die vrijheid bestond, zoals bleek bij de behandeling van het voorstel van Raepsaet, binnen de commissie geen oog. De discussies cirkelden om de vraag in hoeverre de geestelijkheid zeggenschap had in onderwijszaken. De leden waren de mening toegedaan dat het onderwijs, voor zover het niet theologisch of leerstellig was, tot de competentie van de staat behoorde. Het onderwijs was daarom uit het hoofdstuk van de godsdienst verwijderd en samen met de armenzorg, vanouds ook een kerkelijke aangelegenheid, in een afzonderlijk hoofdstuk geplaatst. Het openbaar onderwijs werd in artikel 226 tot aanhoudend voorwerp van zorg der regering verklaard en het armbestuur en de opvoeding der arme kinderen werden in artikel 228 als zaken van hoog belang ‘aan de aanhoudende zorg der Regering bevolen’. Om elke aanspraak van de rooms-katholieke geestelijken te pareren, was de in de door de commissie voorgestelde tekst van artikel 226 voorkomende zinsnede ‘tot bevordering van den Godsdienst, vreze Gods en Christelijke deugden’ geschrapt.⁷⁸ Het resultaat was een naar de letter volstrekt neutraal onderwijs. Weliswaar stelde het begrip ‘Ter bevordering van Godsdienst’ uit de Grondwet-1814 toch al weinig voor, maar nu werd elke relatie tussen geloof en onderwijs officieel verbroken.⁷⁹ Dat dit in de praktijk echter wat anders lag, was het gevolg van het feit dat de Schoolwet van 1806 van kracht bleef. Deze koppelde het openbare lager onderwijs altijd nog aan de ‘Christelijke deugden’.⁸⁰

Het was onder de Schoolwet van 1806 mogelijk met verkregen toestemming van de overheid particuliere scholen op te richten en voor eigen rekening in stand te houden. Vooral de rijkere burgers maakten hiervan gebruik voor hun kinderen. Een gegarandeerde vrijheid van onderwijs kende de Grondwet echter niet. Van Hogendorp meende dat deze toch wel bestond, omdat het oprichten van scholen niet door de Grondwet werd verboden. Een citaat uit zijn aantekeningen van augustus 1830 op een memorie van augustus 1815 aan de koning kan dit verduidelij-

78 Van Maanen, *Aanteekeningen 1815*, p. 278.

79 De Visser wijst op de weinig gemotiveerde standpuntverandering van Van Hogendorp op dit punt, *Kerk en staat*, III, p. 257. Een antwoord kan gevonden worden in de brief van Van Hogendorp van 5 oktober 1815 aan Willem I, waarin hij schrijft dat het artikel over het onderwijs in een apart hoofdstuk is geplaatst en dat alles wat er nog van godsdienst in stond is geschrapt, om de onafhankelijkheid van de openbare scholen te bewaren en de katholieke aanspraken op het bestuur daarvan tegen te gaan. *Brieven en gedenkschriften*, VI, p. 181.

80 Artikel 24 van de Schoolwet, die tot 1857 van kracht bleef, luidde: Alle Schoolonderwijs zal zoodanig moeten worden ingerigt, dat onder het aanleeren van gepaste en nuttige kundigheden, de verstandelijke vermogens der kinderen ontwikkeld, en zij zelve opgeleid worden tot alle Maatschappelijke en Christelijke deugden.

ken. Daarin schreef hij over het katholieke onderwijs in de Zuidelijke Provincies: ‘Het was zoo klaar als de dag, dat er katholieke scholen mogten worden opgerigt tot onderwijs in het katholieke geloof. De oprigting van zulke bijzondere scholen was middellijk nog onmiddellijk door de Grondwet verboden. De kleine seminariën, onder anderen, waren geheel en al wettig, en mogten evenmin door de Regering gesloten worden als alle bijzondere scholen. Met een woord, de vrijheid van onderwijs was een regt der katholieken, zoo als het een regt is van alle Nederlanders.’⁸¹

Vrijheid van eredienst

De vrijheid van eredienst was in de Grondwet van 1815 hier en daar iets anders geformuleerd dan in haar voorgangster, maar niet wezenlijk verbeterd. Het meest pregnant werd de vrijheid van eredienst in artikel 196 omschreven: ‘De Koning zorgt dat geen Godsdienst gestoord worde in de vrijheid van uitoefening die de grondwet waarborgt.’ Een mooie bepaling die veel vrijheid leek te bieden, maar die wel werd gevolgd door een tweede alinea: ‘Hij zorgt tevens dat alle godsdienstige gezindheden zich houden binnen de palen van gehoorzaamheid aan de wetten’. Dit laatste leek een vanzelfsprekendheid, waarmee ieder zou moeten kunnen leven. Binnen de grondwetscommissie was zelfs gesproken van overbodigheid. Maar het probleem zat in de Franse wetten, die volgens de additionele artikelen voorlopig bleven gelden. Daartoe behoorden onder meer de *Code Pénal* en de *Loi relative à l’Organisation des Cultes du 18 Germinal an X*,⁸² die de vrijheid van eredienst in niet onaanzienlijke mate beperkten.

Nu bepaalde artikel 193: ‘Geene openbare oefening van Godsdienst kan worden belemmerd, dan ingevalle dezelve de openbare orde of veiligheid zoude kunnen storen.’ Toch bood ook deze bepaling een schijnzekerheid. De formulering ‘zoude kunnen storen’, die van de liberaal Dotrengé afkomstig was, gaf de overheden de mogelijkheid godsdienstige samenkomsten al bij de minste of geringste vrees voor ordeverstoring te verhinderen. Daarmee werden de erediensten en andere godsdienstige manifestaties, zoals processies, afhankelijk van voorafgaande toestemming van de overheid.⁸³ Omdat de regering aldus een preventieve bevoegdheid tot verhindering werd toegekend, was een vergunningstelsel niet uitgesloten. Dat artikel 193 ook het historische recht van de overheid bevestigde om een kerkgenootschap te erkennen en toe te laten, zoals Thorbecke meende, wordt echter bestreden.⁸⁴ Opmerkelijk is dat hij voor toelating van een kerkgenootschap zelfs de kerkleer, voor zover die aan de leden ten aanzien van de burgerlijke rechten verplichtingen voorschreef, aan onderzoek van de overheid wilde onderwerpen.⁸⁵ Zoals we in de volgende hoofdstukken zullen zien, heeft de erkenning door

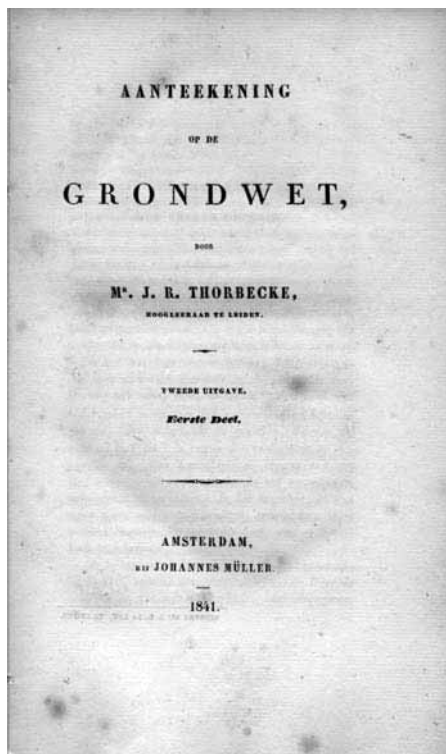
81 *Brieven en gedenkschriften*, VI, p. 280.

82 J.R. Thorbecke, *Aanteekening op de Grondwet*, II, Amsterdam 1843, p. 230, noot 1.

83 J.R. Thorbecke, *Kerkelijk Staatsregt*, II, p. 11.

84 J.R. Thorbecke, *Kerkelijk Staatsregt*, I, p. 14-15 en *Aanteekening op de grondwet*, II, p. 217-219, 229 tegenover Diepenhorst, *De verhouding tusschen kerk en staat*, p. 156.

85 *Aanteekening op de Grondwet*, II, p. 218.

Mr. J.R. Thorbecke (1798-1872) bepleitte in zijn Aanteekeningen het recht van de overheid om te beslissen over de erkenning en toelating van kerkgenootschappen.

de overheid in de jaren na 1835 een grote rol gespeeld bij het verkrijgen van toestemming voor vrije erediensten.

Huisgodsdienst oefeningen werden niet door artikel 193 getroffen. Dit was ook de mening van Thorbecke, die duidelijk maakte dat de term ‘openbare oefening van Godsdienst’ geen betrekking had op huiselijke godsdienstige bijeenkomsten. Naar zijn mening stelde het artikel de publieke godsdienst tegenover de private.⁸⁶ Huisgodsdienst oefeningen waren op grond van artikel 190, dat de volkomen vrijheid van godsdienstige begrippen waarborgde, dus vrij.⁸⁷ Dit laat onverlet dat de Grondwet van 1815 deze samenkomsten anderzijds ook niet beschermde, terwijl de *Code Pénal* ze onder omstandigheden verbood.

Wat het recht op erediensten nog meer verzwakte was het gebruik van het woord *bestaande* in artikel 191, dat ‘alle godsdienstige gezindheden in het koninkrijk bestaande’ gelijke bescherming bood. Dat zou kunnen betekenen dat de in de artikelen 193 en 196 omschreven vrijheid van eredienst alleen gold voor de in 1815 bestaande genootschappen. Het woord *bestaande* was uit de vorige grond-

⁸⁶ Thorbecke, *Aanteekening op de grondwet*, II, p. 215.

⁸⁷ *Aanteekening op de Grondwet*, II, p. 210.

wet overgenomen, hoewel artikel 2 van de *Acht Artikelen van Londen* van vrijheid voor *alle* godsdiensten sprak. In het oorspronkelijke commissievoorstel kwam het woordje *bestaande* dan ook niet voor,⁸⁸ maar merkwaardigerwijze wel weer in de uiteindelijke tekst van artikel 191, afkomstig van Dotrengé en De Thiennes, waarin volgens de toelichting de woorden van de *Acht Artikelen van Londen* waren overgenomen.⁸⁹ Dat laatste is echter onbegrijpelijk, omdat die artikelen de beperking tot bestaande gezindheden nu juist niet kenden. Door het woord *bestaande* te handhaven, heeft de grondwetgever de bescherming te beperkt gehouden. De *Acht Artikelen* vormden immers voor de Grondwet het onopgeefbare uitgangspunt, zoals de regering naderhand uitdrukkelijk tegenover De Broglie c.s. heeft betoogd.⁹⁰ Wel moet worden opgemerkt dat artikel 2 van de Acht Artikelen met zijn bepaling dat er niets nieuws zou worden ingevoegd in de artikelen van deze Grondwet, die aan alle godsdiensten eendere bescherming en begunstiging verleenden, verwees naar de Grondwet van 1814. Dat zou er op kunnen wijzen dat de Nederlandse delegatie onder leiding van Falck, die de tekst van de Grondwet van 1814 heel goed kende, bij de Londense onderhandelingen het woord *bestaande* niet van belang heeft geacht voor de door de geallieerden gewenste vrijheid voor alle godsdiensten. Deze gang van zaken zou er voor kunnen pleiten aan het woordje geen specifieke betekenis toe te kennen, zeker waar dit in geen van de andere artikelen over de bescherming van de godsdienst voorkomt en artikel 192 zonder voorbehoud aanspraak gaf op een gelijke benoembaarheid voor de belijders van de onderscheiden godsdiensten.⁹¹ Ook de *Aanteekeningen* van Van Maanen en de officiële notulen bieden op dit punt geen uitsluitel, zodat aangenomen moet worden dat de invoeging van het woordje *bestaande* in de grondwetscommissie geen discussiepunt is geweest. Thorbecke wijst er nog op dat de interpretatie dat de bescherming alleen bestaande genootschappen gold, willekeur zou zijn. ‘Kan de Grondwet onderstellen, dat er namaals geene andere kerkgenootschappen in het Rijk zullen bestaan?’ zo vroeg hij zich af. Ook kon ze niet bedoelelen dat nieuwe kerkgenootschappen geen aanspraak zouden hebben op gelijke bescherming en met een andere maat mochten worden gemeten.⁹² Dat het woord ‘bestaande’ later toch een grote rol heeft gespeeld bij de vervolging van dissidenten wegens ongeautoriseerde erediensten, vond zijn oorzaak in de wijze van wetsexegese in het begin van de negentiende eeuw. In die tijd legden juristen wetsbepalingen primair grammaticaal en letterlijk uit, waarbij de bedoeling van de wetgever zoveel mogelijk buiten beschouwing bleef.⁹³

88 Officiële Notulen, Colenbrander, *Ontstaan*, II, p. 454.

89 Van Maanen, *Aanteekeningen 1815*, p. 220; Colenbrander, *Ontstaan*, II, p. 488.

90 De Bosch Kemper, *Staatkundige geschiedenis tot 1830*, p. 486.

91 Bijvoorbeeld ook niet in artikel 145: De Staten worden belast met de uitvoering der wetten opzigtelijk de bescherming der verschillende godsdienstige gezindheden. Enz.

92 J.R. Thorbecke, *Aanteekening op de Grondwet*, II, Amsterdam 1843, p. 212-213.

93 Volgens de exegetische of legistische rechtsleer bestaat er geen ander recht dan door de wet vastgesteld, interpretatie dient in niet door de wet voorziene gevallen slechts rationeel door logische berekeningen plaats te vinden, zie: J. Gilissen, *Historische inleiding*, p. 481-482; B. Bouckaert, *De exegetische school*, diss., Antwerpen 1981, p. 46 en P.C. Kop *Legisme*, p. 2.

Men heeft in de latere discussies nog wel getracht het woord bestaande te omzeilen door er op te wijzen dat artikel 191 en ook de artikelen 145, 194 en 196 spraken van ‘godsdienstige gezindheden’. De woordbetekenis daarvan is geloofsrichting. De redenering was, dat kerkelijke dissenters zolang ze tot een bepaalde gezindheid konden worden gerekend, aanspraak maakten op de in artikel 191 geboden bescherming en erediensden mochten houden.⁹⁴ De woorden *communions religieuses* in de Franse vertaling geven echter aan dat bij gezindheden moet worden gedacht aan godsdienstige verenigingen of kerkelijke organisaties en niet zo zeer aan een bepaalde confessionele richting.

De conclusie moet dan ook zijn dat de Grondwet de vrijheid van eredienst niet volledig garandeerde en bovendien afhankelijk maakte van de voorafgaande toestemming de overheid. Deze toch al zwak geformuleerde vrijheid van eredienst miste bovendien een bepaling zoals artikel 18 van de *Staatsregeling van 1798*⁹⁵, waarin de vrijheid van vereniging en vergadering werd gewaarborgd.

Vrijheid van organisatie

Voor de vrijheid van organisatie van de kerkgenootschappen waren de artikelen 194 en 195 van belang. Om de vergelijking met de betreffende artikelen in de Grondwet van 1814 te vergemakkelijken zijn de overeenkomstige artikelen hieronder geplaatst.

Grondwet 1814

Art. 136. Aan de Christelijke Hervormde Kerk wordt bij voortduring verzekerd de voldoening uit 's Lands kasse van alle zoodanige tractementen, pensioenen, weduwe-, kinder-, school- en academiegelden, als voormaals aan derzelve leeraren, hetzij directelijk uit 's lands kas of uit de daartoe bestemde inkomsten van geestelijke en kerkelijke goederen of eenige plaatselijke inkomsten, zijn betaald geworden.

Art. 137. Van alle toelagen, welke laatstelijk aan de andere gezindheden uit 's lands kas zijn toegestaan geweest, wordt almede het genot, bij voortduring, aan gemelde gezindheden toegekend.

Grondwet 1815

194. De traktementen, pensioenen en andere inkomsten, van welken aard ook, thans door de onderscheiden godsdienstige gezindheden of derzelve leeraars genoten wordende, blijven aan dezelve gezindheden verzekerd. Aan de leeraars, welke tot nog toe uit 's lands kas geen, of een niet toereikend traktement genieten, kan een traktement toegelegd, of het al bestaande vermeerderd worden.

⁹⁴ Groen van Prinsterer in *De maatregelen tegen de Afgescheidenen aan het staatsregt getoetst*, De Haag 1837, p. 61. Groen ziet het begrip godsdienstige gezindheid als godsdienstige opvatting.

⁹⁵ Artikel 18. Iedere Burger heeft regt om met zijne Medeburgers te vergaderen, ter onderlinge voorlichting, ter opwekking van vaderlands-liefde, en ter nauwer verbintenis aan de Staatsregeling, zodaer dat, nogthands de Constitutioneele Gezelschappen, als zoodanigen, met elkanderen over Staats-zaken briefwisseling houden, geschreven aanklagten ontvangen, bij stemmingen besluiten, of, bij wijze van Corporatie, eenige openbaare daad zullen verrigten.

Art. 138. In de behoeften van die gezindheden, welke tot hiertoe geene of min toereikende toelage van 's Lands wege genoten hebben, zal op aanvraag daartoe te doen, in billijkheid door den Souvereinen Vorst, met overleg van de Staten Generaal, kunnen voorzien worden.

Art. 139. Onverminderd het regt en de gehoudenis van den Souvereinen Vorst, om zoodanig toezigt over alle de godsdienstige gezindheden uit te oefenen, als voor de belangen van den Staat dienstig zal bevonden worden, heeft Dezelve bovendien in het bijzonder het regt van inzage en beschikking omtrent de inrigtingen van die gezindheden, welke, volgens eene der voorgaande artikelen, eenige betaling of toelage uit 's lands kas genieten.

195. De Koning zorgt [in het Frans: veille à ce que] dat de toegestane penningen, die voor den Openbare Godsdienst uit 's lands kas worden betaald, tot geene andere einden besteed worden, dan waartoe dezelve bestemd zijn.

Opvallend is dat de redactie van de Grondwet 1815 aanzienlijk beknopter is en de specifieke positie van de Hervormde Kerk niet meer kent. Alle kerken waren godsdienstige gezindheden geworden en kregen zonder enig onderscheid volgens artikel 194 hetzelfde recht op financiële steun van de staat.

Voor de vrijheid van organisatie gaf artikel 195 een minder beperkende regeling dan artikel 139 van de Grondwet 1814. De Franse tekst gebruikt het woordje *veiller*, waarvan de eerste betekenis waken is, zodat hier meer aan 'erop toezien' dan aan 'actief zorgen voor' kan worden gedacht.⁹⁶ De koning had er dus op toe te zien dat de gelden voor kerkelijke activiteiten werden aangewend, wat minder ver ging dan zorgen voor de besteding van de gelden. Dat roept meteen de vraag op of daarmee het recht van de koning 'van inzage en beschikking omtrent de inrigtingen' van de ondersteunde kerkgenootschappen werd beperkt? De Visser meent van niet. Hij voert daartoe een vijftal argumenten aan:⁹⁷

- 1°. In het commissieverslag is geen spoor te vinden van het enig staatsrechterlijk beginsel om de koning dat recht te ontnemen.
- 2°. In de commissievergadering van 22 juni 1815 had Van Hogendorp een concept ingediend, waarvan artikel 138 luidde: 'Le Roi a le droit et est tenu d'exercer sur les sectes religieuses telle surveillance qu'il croira convenir aux intérêts de l'État, sans pouvoir jamais porter la moindre atteinte à la liberté de conscience de ces sectes, ou de ceux qui les professent, et en observant les institutions religieuses de chacune d'elles, et par rapport à la religion catholique romaine sauf les rapports avec la cour de Rome'. Van Hogendorp gaf met dit voorstel het bedoelde recht van de koning niet prijs. Wel lijkt de uitdrukking 'en observant

⁹⁶ De woordbetekenissen voor *veiller* zijn volgens Koenen, *Woordenboek Frans-Nederlands*, 17e druk, 2003: waken, opblijven, wachtendienst hebben, waakzaam zijn. *Van Dale Groot woordenboek Frans-Nederlands*, 3^e druk, Utrecht/Anwerpen 1998, noemt daarnaast ook 'zorgen voor'.

⁹⁷ De Visser, *Kerk en Staat*, III, p. 232-238.

les institutions religieuses de chacune d'elles' zwakker dan de term 'inzage en beschikking' die de Grondwet van 1814 hanteerde, maar in werkelijkheid bedoelde hij hetzelfde. Dit kan worden afgeleid uit de exceptie die in datzelfde redeverband ten aanzien der roomse kerk gemaakt wordt: 'et par rapport à la religion catholique romaine sauf les rapports avec la cour de Rome'. Als de koning in de inrichting van deze kerk ingreep, zou hij de betrekkingen met de Heilige Stoel moeten ontzien.

- 3°. Het tegenvoorstel van de rooms-katholieken stemde overeen met het voorstel van Van Hogendorp: 'Le pouvoir temporel du Souverain et le pouvoir spirituel du Saint Siège relatifs au culte catholique et à ses ministres, resteront sur le même pied qu'ils ont été réglés d'après les anciens usages et libertés du pays et les concordats conclus avec le Souverain Pontife, sauf les changements que S. M. pourra y apporter de concert avec Sa Sainteté.' Zij wensten dus geen verandering van het tot dusverre aan de vorst toegekende recht van inmenging in kerkelijke aangelegenheden, maar slechts de waarborg, dat geen concordaten door den vorst zouden worden veranderd, tenzij in overeenstemming met de Heilige Stoel. Wat hen betrof, kon dan ook het oude artikel 139 van de Grondwet van 1814 voor niet roomsen worden gehandhaafd.
- 4°. De protestantse leden van de commissie hebben zich niet tegen het recht van de koning verklaard. Zij hadden slechts bezwaar tegen een uitzonderlijk recht voor een bepaalde kerk. Daarom verzetten zij zich tegen het door de rooms-katholieke leden voorgestelde artikel, even goed als zij dit deden tegen de handhaving van het oude artikel 133 over de godsdienst van de vorst. Een grondwet mocht naar hun gevoelen geen onderscheid maken tussen rooms en onrooms, christen en jood. Zij heeft alleen met burgers van de staat te doen. Alleen wanneer de rooms-katholieken hun artikel met een uitzonderlijk recht voor hun kerk doordreven, zouden zij uit billijkheidsoverwegingen het artikel helpen aannemen, dat de vorst verplichtte tot de belijdenis van de 'christelijke hervormde godsdienst'. Maar verwerping van beide was hun wens en alleen om die reden is artikel 195 geformuleerd zoals het is geformuleerd.
- 5°. De koning mocht alles doen wat de Grondwet hem niet verbood.

De Visser concludeert op grond van deze argumenten dat het *jus advocatiae*, het beschermheerschap van de vorst over de kerken die steun ontvingen uit 's rijks kas, door de Grondwet van 1815 stilzwijgend is gehandhaafd.⁹⁸ Het moet worden toegestemd dat het beginsel van het beschermheerschap van de kerken als zodanig niet ter discussie heeft gestaan, omdat de besprekingen in de grondwetscommissie

⁹⁸ De term *jus advocatiae* stamt uit de Romeinse tijd. *Advocatus ecclesiae* of kerkvoogd was een persoon, die met de uiterlijke bescherming van kerkelijke stichtingen belast was. Al in het Romeinse Rijk had de kerk het recht een verdediger te nemen uit het college van advocaten. Het voogdijrecht moet onderscheiden worden van het (erfelijk) patronaatsrecht, dat van Germaanse oorsprong was. Dit laatste gaf de rechthebbenden, die meestal een kerk hadden gebouwd of gesticht of geestelijke onderhielden, het recht geestelijken aan de bisschop voor te stellen of deze zelf te benoemen en het vermogen van de kerk te beheren of op het beheer daarvan toe te zien. H. Bouwman, *Gerformeerd kerkrecht: het recht der Kerken in de praktijk*, Kampen 1928, deel I, § 16.

om twee zaken draaiden: de gelijke behandeling van alle kerkgenootschappen en de bijzondere positie van de Rooms-Katholieke Kerk, waarvan de organisatie door concordaten was geregeld.⁹⁹ Maar dat wil niet zeggen dat er niets was veranderd. Naar de opvatting van de juristen van die tijd was het zo dat door de invoering van een nieuwe grondwet alle bepalingen van vroegere grondwetten vanzelf vervielen. Het argument daarvoor was dat men zich anders volledig tegen sprak en de nieuwe grondwet slechts een bijvoegsel van de oude zou zijn. Dit zou uiteindelijk tot gevolg hebben dat er ‘uit de vereeniging van de gebreken van twee of meer Grondwetten een wezenlijk monster van Constitutie zoude ontstaan.’¹⁰⁰ We moeten er dus van uitgaan dat artikel 139 van de Grondwet van 1814 na 1815 was vervangen was door artikel 195 en dus niet meer van kracht was. De redactie van dit laatste artikel was veel terughoudender. De reden daarvoor was dat men de Rooms-Katholieke Kerk wilde ontzien. Zowel de tekst alsook het beginsel van gelijke behandeling, waarvan de Grondwet uitging, bracht mee dat dit beperkte toezicht op de besteding van gelden ook voor de andere ondersteunde kerken gold. Daarmee kende de Grondwet de koning ten aanzien van de kerken een beperktere bevoegdheid toe. Bemoeienis met de inrichting en organisatie van de kerken lag dan ook buiten zijn grondwettelijke taak. Wanneer hij zich toch met de organisatie van een kerkgenootschap zou inlaten, zou dit hem erop kunnen wijzen dat hij deze bevoegdheid niet aan de Grondwet ontleende.

Het laatste argument van De Visser, dat de koning alles mocht doen wat hem niet bij de Grondwet werd verboden, overtuigt meer. Deze opvatting bracht mee dat de beperking van artikel 195 voor de koning niet relevant was, omdat het artikel hem niet verbood zich meer met de kerken in te laten dan waartoe de Grondwet hem verplichtte. Het argument hing samen met het idee van de in het vorige hoofdstuk genoemde prealabele soevereiniteit. Dit hield in dat de koning niet op basis van de Grondwet, maar op eigen gezag regeerde en daarbij slechts werd beperkt door wat de Grondwet hem verbood.¹⁰¹ Overigens lijkt de Grondwet zelf ook in die richting te wijzen.¹⁰² Zo luidde artikel 12: ‘De kroon der Nederlanden is

99 Van Hogendorp verzekerde de koning in zijn verslag dat ook in de gewijzigde grondwet ‘de wereldlijke magt in geestelijke zaken behoorlijk en krachtig uitgedrukt is.’ Ook was de koning volgens hem volledig gemachtigd tot het sluiten van een concordaat. Zie: *Brieven en gedenkschriften*, VI, p. 148. Volgens J.A. Bornewasser betekenden deze opmerkingen, dat alle godsdienstige gezindheden zich in gehoorzaamheid te houden hadden aan de wetten van de staat. Zie: *Het Koninkrijk der Nederlanden 1815-1830*, in *AGN*, 11, p. 231.

100 Johann Christoph Anton Maria von Aretin, *Staatsrecht der konstitutionellen Monarchie: ein Handbuch für Geschäftsmänner, studirende Jünglinge, und gebildete Bürger*, Altenburg 1824-1828), I.I. Th. I., p. 229, geciteerd via H. van Sonsbeeck, *Proeve over de zelfstandigheid en onafhankelijkheid der regerlijke magt*, Zwolle 1829, II, p. 223.

101 Zie Van Velzen, *De ongekende ministeriële verantwoordelijkheid*, p. 155 e.v.; G. Groen van Prinsterer, *Handboek der geschiedenis van het vaderland*, deel II, Amsterdam 1852, p. 981. Groen schrijft daar: ‘De Prins was soeverein vóór, niet dóór de Constitutie.’ Hij ontleende zijn soevereiniteit aan God, aan het bloed dat door zijn voorvaders was gestort, aan de goede leiding van het Oranjehuis, aan de innige band die tussen dat huis en de natie was ontstaan, aan de oude rechten van het huis van Oranje, en aan het vertrouwen en de wens van het volk.

102 Groen van Prinsterer merkt over de achtergrond van de Grondwet op, dat men in 1815 wel door de flikkerglans van de filosofische richting was misleid, maar in de grond een monarchie wenste op te richten, waarin het soeverein gezag van de koning weliswaar door vrijheden zou worden getem-

en blijft opgedragen aan Zijne Majesteit Willem Frederik, Prins van Oranje-Nassau, om door Hem en Zijne wettige nakomelingen te worden bezeten erfelijk, overeenkomstig de navolgende bepalingen.’ De term ‘is en blijft opgedragen’ ziet meer op een constatering dan op een overdracht van het gezag van het volk op de vorst.¹⁰³ Ook de artikelen 52 t/m 54 van de Grondwet over de inhuldiging van de koning en de daarbij voorgeschreven eden wijzen niet op een soevereiniteitsverdrag. Zwoeren de leden van de Staten-Generaal, die naar artikel 77 het gehele Nederlandse volk vertegenwoordigden, dat zij *krachtens* de Grondwet gehouden waren de koning te huldigen, te ontvangen enz., voor de koning gold dat niet. Hij zwoer alleen maar dat hij de Grondwet zou onderhouden en handhaven. Zijn soevereiniteit was kennelijk voorondersteld. Niet de vorst onderwierp zich aan het gezag van het volk, maar het volk onderwierp zich aan het gezag van de vorst. Een opvatting die in die tijd ook werd aangehangen, was ook dat de koning zijn soevereiniteit van God had ontvangen en bij de gratie Gods regeerde, zoals in de aanhef van de wetten wordt gemeld.¹⁰⁴ Ook Willem I heeft dit zo gezien, zoals blijkt uit zijn proclamatie bij zijn troonsafstand in 1840, waar hij over zijn koningschap stelde ‘waartoe Hij, de machtige bestuurder der volken, Ons geroepen heeft.’¹⁰⁵ Deze opvatting valt echter niet zo uit de Grondwet te destilleren.¹⁰⁶ Van Maanen, die de Grondwet letterlijk uitlegde en minder rechtzinnig was, heeft die opvatting dan ook niet zo voorgestaan, maar na 1815 wel de prealabele soevereiniteit gepropageerd. Die bood de regering de mogelijkheid tot de vestiging van een krachtig centraal gezag, zonder daarbij al te zeer gehinderd te worden door een volksvertegenwoordiging. Onder de liberale juristen en politici, die van het contrat social uitgingen, ondervond die opvatting uiteraard weerstand. Zij kwamen op voor de vrijheden van het volk, die ze ook in rechte wilden geldig maken. De leer van de prealabele soevereiniteit hield echter in dat de koning buiten de Grondwet om, mits daarmee niet in strijd, kon handelen. De Visser heeft daarom toch gelijk als hij stelt dat de koning op deze wijze de kerken een organisatie kon opleggen en voorschriften kon geven.

perd, maar niet afhankelijk zou worden van het goedvinden van een vergadering, dan wel van de inzichten en luimen van het oppermachtige volk, *Handboek der geschiedenis van het vaderland*, deel II, p. 1023.

103 A.F. de Savornin Lohman, *Onze constitutie*, Utrecht 1907, 2^e druk, p. 66.

104 De opvatting dat het gezag van een koning zijn oorsprong vindt in God en secundair in de natuur van de mensen en dus niet in een staatkundig verdrag of een constitutie, werd onder meer geleerd door Willem Bilderdijk (1756-1831). Zie over hem en zijn privatissimum meer bij E. Kluit, *Het protestantse Réveil in Nederland en daar buiten 1815-1865*, Amsterdam 1970, p. 74-75.

105 Stb. 1840, 63.

106 De in artikel 52 gebruikte voorgeschreven plaats voor de inhuldiging, namelijk ‘onder den blooten hemel’ zou kunnen wijzen op een afhankelijke relatie met God. Maar in de bespreking van 8 mei 1815 merkte Dotrengé op dat het hier ging om een Belgische gewoonte, ‘zelfs sub Dio; – en dit schijnt gewigtig.’ Of hij hiermee bedoelde dat de inhuldiging een zaak van God was, dan wel alleen een openbare zaak, is niet duidelijk. Van Hogendorp beaamde Dotrengés opmerking met: ‘zeer zeker, zo heeft het ook plaats gehad, met veel statelijkheid en in het openbaar.’ Deze reactie wijst niet direct op een afhankelijkheid van God. Een (historische) relatie met de oud vaderlandse rechtspraak, die vaak onder de blote hemel plaatsvond, om daarmee aan te geven dat de rechtspraak een zaak van God was, lijkt echter niet onmogelijk. Zie voor de bespreking in de grondwetscommissie: Van Maanen, *Aantekeningen 1815*, p. 18 en Colenbrander, *Ontstaan*, II, p. 108.

Een vergaande beperking voor de vrijheid van organisatie, en eigenlijk ook voor de vrijheid van eredienst, vormde de *Loi relative à l'Organisation des Cultes du 18 Germinal an X*, die de organisatie van de Belgische Rooms-Katholieke Kerk en de Belgische protestantse kerken regelde en na de inlijving in 1811 ook in de rest van de Nederlanden van kracht was geworden. Deze wet gaf de regering een grote zeggenschap over de organisaties van de kerken. In de grondwetscommissie is daaraan echter geen aandacht besteed, zodat de vraag naar de juiste omvang van de regeringsbemoeyenis met de kerken strikt genomen onbeantwoord is gebleven.

Per saldo heeft de Grondwet van 1815 voor de vrijheid van godsdienst ten opzichte van haar voorgangster inhoudelijk maar weinig veranderingen meegebracht. Misschien was haar neutraliteit nog wel de belangrijkste, zowel ten opzichte van de verschillende geloofsgemeenschappen als ten opzichte van de godsdienst zelf. Die neutraliteit bleek uit de terminologie, de gelijke behandeling van alle godsdiensten en de regeling van het onderwijs. Met de historische posities, verschillen en verworvenheden werd geen rekening meer gehouden. Vooral de Rooms-Katholieke Kerk in de Zuidelijke Nederlanden moest daardoor veel inleveren, maar ook de Hervormde Kerk was een verliezer. Deze godsdienstige neutraliteit ging gepaard met een zekere secularisatie. Niet alleen werd er in de grondwetscommissie van 1815 niet meer gebeden, maar vanaf dat jaar verdween ook het ambtsgebed uit de Staten-Generaal en uit de Raad van State en in de jaren daarna ook uit andere bestuurscolleges.¹⁰⁷ Men was in 1813 als christelijke staat begonnen, maar met de vereniging in 1815 werd het belijden van Gods Naam in naam van de verdraagzaamheid naar het private terrein verschoven.¹⁰⁸ Deze secularisatie betekende echter nog niet het einde van de grote rol die religie en kerk op politiek terrein speelden, zoals uit de verdere geschiedenis blijkt.

4.4 De wetgever als waarborg van de grondrechten

De Grondwet 1815 bracht ook enkele wijzigingen van de staatsorganisatie mee. Er kwam een tweekamerstelsel en de vergaderingen van de Tweede Kamer werden openbaar.¹⁰⁹ De leden van de Eerste Kamer zouden allen worden benoemd door de koning. De samenstelling van de Tweede Kamer, waarvan de leden door de Provinciale Staten zouden worden gekozen, werd na brede discussie 55

107 Reglement van orde, vastgesteld op 25 september 1815. A.M.C. van Asch van Wijck, *Geschiedenis van het ambtsgebed*, Utrecht 1852, p. 8.

108 Illustratief is het standpunt van mr. J. de Bosch Kemper bij het afschaffen van het ambtsgebed in de gemeenteraad van Amsterdam in 1851. Hij verklaarde doordrongen te zijn van de heilzaamheid en noodzakelijkheid voor een ieder van een levendig godsdienstig beginsel, maar dit moest volgens onze hedendaagse staatsinstellingen, geheel individueel zijn en individueel werken. Van Asch van Wijck, *Geschiedenis van het ambtsgebed*, p. 44.

109 Een grond die daarvoor werd aangevoerd was (5e) 'Dat in het algemeen het openleggen der motieven van alle wetten bij een goed gouvernement de rigtiger uitvoering derzelven verzekert, daar men niet schroomt met de egte redenen voor den dag te komen, en den ware geest open te leggen, waarin dezelve moeten worden in toepassing gebracht' enz. Ook verwezen de gronden naar de situatie in Amerika en Engeland. Colenbrander, *Ontstaan*, II, p. 488.

afgevaardigden uit de Noordelijke Nederlanden en 55 uit de Zuidelijke. Deze verdeling was zeer tegen de zin van de Belgen, die een bevolking vertegenwoordigden die ruim tweemaal groter was die van de Noordelijke provincies. De Noord-Nederlanders hadden die paritaire samenstelling echter krachtig verdedigd. Zo had Van Hogendorp in de discussie opgemerkt niets voor het revolutionair democratisch beginsel te voelen. Naar zijn mening moest ook gerekend worden met de koloniën en de grotere rijkdom van de Noordelijke provincies. Het was echter Van Maanen, die erin was geslaagd enkele Belgen¹¹⁰ over te halen. Zijn argument was dat men door een evenredige vertegenwoordiging in feite Noord-Nederland aan België zou toevoegen, terwijl in het Tractaat van Parijs nu juist was verklaard dat Holland een aanwinst van grondgebied zou hebben.¹¹¹

In haar rapport aan de koning had de grondwetscommissie opgemerkt dat de wetgever de hoogste uitlegger van de Grondwet was.¹¹² Een uitlegprocedure, zoals in de Grondwet van 1814, trof men echter niet aan. Dit stelde de Staten-Generaal voor grote problemen. Hoe zouden ze de burgerrechten tegenover de uitvoerende macht moeten beschermen? Hun positie was minder geschikt om niet-constitutionele handelingen van de uitvoerende macht te kunnen corrigeren. Slechts bij het tot stand komen van nieuwe wetgeving hadden ze een handvat, maar de oude wetgeving en de koninklijke besluiten onttrokken zich aan hun bemoeienis. Hun wetgevende taak was overigens beperkt tot begrotingen en enkele andere specifiek genoemde onderwerpen, zoals het burgerlijk recht en het strafrecht, de rechterlijke organisatie en het procesrecht. Voor andere onderwerpen was het niet steeds duidelijk of ze bij wet dan wel bij besluit moesten worden geregeld. Wel konden de Staten-Generaal evenals onder de vorige Grondwet zelf ook wetsvoorstellen indienen (art. 113 e.v.). Ook ontbrak een staatsrechtelijke ministeriële verantwoordelijkheid. Holvoet had in de grondwetscommissie nog voorgesteld om deze naar Engels voorbeeld op te nemen maar zijn voorstel vond heftige bestrijding. En had slechts geleid tot het instellen van een kleine commissie.¹¹³ Deze was met een voorstel gekomen om de ministers strafrechtelijk te laten vervolgen op basis van een akte van beschuldiging van de Staten-Generaal. Maar zelfs zo'n beperkte aansprakelijkheid ging de meerderheid van de leden te ver. Zij vreesden dat de ministers dan afhankelijk zouden worden van de Staten-Generaal, zodat

110 Graaf De Méan en graaf De Mérode.

111 De Bosch Kemper, *Staatkundige geschiedenis tot 1830*, p. 462-463.

112 'Nous avons pensé qu'une loi exprimant nécessairement le sentiment unanime du roi et des deux chambres des états généraux, c'est à la loi que doit être laissée cette interprétation, qui n'est autre chose que la saine application des articles de l'acte constitutionnel du royaume.' Colenbrander, *Ontstaan*, II, p. 559.

113 Met de tekst: La personne du Roi est inviolable et sacrée; les ministres seuls sont responsables. Opmerkelijk dat Van Hogendorp op het voorstel van Holvoet opmerkte dat de constitutie van ministeriële verantwoordelijkheid geen gewag maakte, omdat deze *conditio sine qua non* was. Maar hiermee zal hij slechts een strafrechtelijke verantwoordelijkheid hebben bedoeld, daar hij zich tegen het naderhand ingediende commissievoorstel verklaarde, omdat het z.i. de ministers afhankelijk maakte van de Staten-Generaal wat streed met de beginselen van de Grondwet, terwijl het strafwetboek al waakte tegen constitutionele handelingen van de ministers. De Bosch Kemper, *Staatkundige geschiedenis tot 1830*, p. 455-458.

het bestuur zou worden verlamd.¹¹⁴ Daardoor bleef de situatie ten opzichte van de vorige Grondwet ongewijzigd.¹¹⁵ Hetzelfde gold voor de strafrechtelijke verantwoordelijkheid van de ministers, zoals deze in artikel 104 van de Grondwet van 1814 was geregeld.¹¹⁶ Holvoet, Dotrengé en De Coninck hadden nog wel de mogelijkheid geopperd om naast het Openbaar Ministerie ook de Staten-Generaal het recht te geven zelf een aanklacht tegen de ministers in te dienen, maar de meerderheid had ook dat idee verworpen, omdat de ministers alleen mochten worden vervolgd op last van de koning.¹¹⁷ Diens soevereiniteit bleef daarmee ongewijzigd sterk.

In dit verband is het van belang dat de commissie zich ook heeft beziggehouden met de reglementaire bevoegdheid van de koning. Deze was in de Grondwet niet geregeld. De Belgen waren bang voor misbruik, zoals dat onder de vroegere Franse regeringen op grote schaal had plaatsgevonden. Ook hiervoor werd een commissie benoemd. Haar verslag en voorstel werden op 16 mei 1814 besproken.¹¹⁸ Ze stelde voor om drie artikelen op te nemen:

De koning heeft bij uitsluiting de hoogste uitvoerende macht.
Hij is het Opperhoofd van het algemene bestuur.
Hij handhaaft de openbare rust en veiligheid.

Bij monde van Elout verklaarde de commissie tevens, dat omtrent de reglementaire macht zelf niets in de Grondwet bepaald moest worden. De reglementaire macht behoorde aan de koning en wanneer reglementen mochten strijden met de Grondwet of met de wetten, zouden de Staten-Generaal in staat zijn ze te herroepen. Gendebien en Dotrengé waren hier niet gerust op. Dotrengé achtte een onbeperkte bevoegdheid van de koning om reglementen te maken alleen toelaatbaar, als het de burger was toegestaan zich tegen een reglement te verzetten 'op grond van den duidelijken text der wet; en dit in justitie kan doen gelden.' Elout antwoordde hem dat hij zich als advocaat in het verleden bij de justitie met vrucht had verzet tegen dit soort schendingen; 'en te Amsterdam is daarvan een zeer re-

114 Van Maanen, *Aanteekeningen*, p. 50-53.

115 Later schreef Van Hogendorp dat men over de ministeriële verantwoordelijkheid had gezwegen om die later in de wet op te nemen. De Bosch Kemper merkt hierover op dat hiermee volgens de aantekeningen van Van Maanen en Raepsaet slechts de strafrechtelijke verantwoordelijkheid kan zijn bedoeld, maar niet de staatkundige verantwoordelijkheid tegenover de Staten-Generaal. *Staatkundige geschiedenis tot 1830*, p. 458.

116 In de Grondwet van 1815 luidde dit: Art. 177: De leden van de Staten-Generaal, de hoofden der departementen van algemeen bestuur, de leden van den Raad van State, de commissarissen van den Koning in de Provinciën, staan teregt voor den Hoogen Raad, wegens alle misdrijven, gedurende den tijd hunner functien begaan. Wegens misdrijven in het uitoefenen van derzelver functien begaan, worden zij nimmer in regten betrokken, dan nadat door de vergadering der Staten-Generaal daartoe uitdrukkelijk verlof is verleend.

117 Van Hogendorp zei in 1815 op de zitting van de Staten-Generaal van de Noordelijke Provinciën, die het gewijzigde ontwerp van de Grondwet behandelde, dat het verlof van de vergadering van de Staten-Generaal diende als schild van de ministers tegen vervolging door de Koning. In zijn dagtekening van 7 april 1830 schreef hij dat hij naderhand van mening was veranderd, omdat hij had gemerkt dat het ontbreken van de ministeriële verantwoordelijkheid veel kwaad aanrichtte. *Brieven en gedenkschriften*, VI, p. 257 en 261.

118 Van Maanen, *Aanteekeningen 1815*, p. 46 e.v.

cent voorbeeld; dus de waarborg zit in de onafhankelijkheid der Regtbanken.’ Van Maanen merkte echter op ‘er zijn objecten van Wetgeving en Reglement, welke nooit in Justitie behandeld kunnen worden.’ Op aandrang van Mollerus werd daarop besloten de commissievoorstellen slechts als definities te beschouwen en niet in de Grondwet op te nemen. Men was er kennelijk van overtuigd dat de volksvertegenwoordiging en de onafhankelijke rechterlijke macht voldoende waarborg boden tegen onwettige reglementen en dat reglementen dienden om wetten uit te voeren en daarom tot de koninklijke macht behoorden. De Bosch Kemper merkt over dit laatste op: ‘Later is dit grondwettig beginsel meermalen miskend en wordt ook thans nog niet ten volle opgevolgd. De juiste onderscheiding van Van Hogendorp, in zijne *Bijdragen*, dat het bestuur geen wetgever is, is zelfs meer dan eens door de Hoogen Raad miskend’.¹¹⁹

4.5 Rechterlijke toetsing van wetten en reglementen aan de Grondwet

Diverse leden van de grondwetscommissie beschouwden de rechterlijke macht dus als een beschermer van de burger tegen ongrondwettelijke reglementen. In de besprekingen bleek ook van een groot vertrouwen in de rechterlijke macht, die men ongewijzigd liet voortbestaan.¹²⁰ Daarnaast werden ook de Staten-Generaal als hoeders van de Grondwet gezien, maar op geen enkele wijze werd aangegeven hoe deze zouden moeten optreden tegen ongrondwettelijke reglementen. Voor de rechterlijke macht lag dat anders. Een rechter kon in een hem voorgelegd geval een bepaling van een reglement wegens strijdigheid met de Grondwet of zelfs met een wet niet van toepassing achten. Opmerkelijk is dat het toetsen van wetten zelf niet in de commissie is besproken. Dit is daarom opmerkelijk, omdat de meeste Franse wetten, die de burgerlijke vrijheden verder beperkten dan de Grondwet, na 1815 van kracht bleven.¹²¹ Aannemelijk is, dat de grondwetscommissie verwachtte dat er spoedig nieuwe wetgeving zou zijn.

Staatsrechtelijk bezien lag toetsing door de rechter van wetten aan de Grondwet vanaf 1815 wel in de rede. In de eerste plaats omdat artikel 146 van de Grondwet 1814 over haar uitleg niet in de Grondwet van 1815 was overgenomen.¹²² Vervolgens ontbrak in de Grondwet in tegenstelling tot het in grote lijnen overgenomen Franse bestuurssysteem een constitutionele toetsing.¹²³ In het Franse systeem was de constitutionele toetsing aan de wetgevende macht opgedragen door de instelling van de Behoedende Senaat (*Sénat Conservateur*) en door het verplichte *référé*

119 De Bosch Kemper, *Staatkundige geschiedenis tot 1830*, p. 459.

120 De organisatie daarvan werd niet gewijzigd omdat men deze in de wet wilde regelen. Een voorstel van Le Clerck om het aantal instanties te verminderen, teneinde de processen niet te lang te laten duren, werd verworpen. De Bosch Kemper, *Staatkundige geschiedenis tot 1830*, p. 472.

121 Artikel 2 van de additionele artikelen bepaalde daarover: ‘alle thans in werking zijnde wetten behouden kracht, tot daarin op andere wijze zal zijn voorzien.’

122 L. van Poelgeest, *Toetsing van de wet aan de Grondwet in Nederland*, preadvies, Zwolle 1991, p. 5.

123 Veel Franse instellingen bleven onder Nederlandse benamingen in stand, zie: Groen van Prinsterer, *Handboek der geschiedenis van het vaderland*, deel II, p. 986.

législatif. De Behoedende Senaat had tot taak inconstitutionele wetgeving tegen te houden en daarbij de bevoegdheid om de met de wet of de constitutie strijdige handelingen van de onderscheiden staatsmachten te vernietigen.¹²⁴ A contrario werd een wet of keizerlijk besluit als constitutioneel beschouwd wanneer de Senaat zich niet binnen een bepaalde tijd tegen die wet of dat besluit had gekeerd.¹²⁵ Het référé législatif hield in dat de rechters verplicht waren om uitlegvragen ter finale beslissing aan het Corps Législatif voor te leggen. In de jaren dat dit systeem heeft gegolden, werd in de Franse jurisprudentie aangenomen dat de rechter niet bevoegd was de wet op zijn inhoudelijke overeenstemming met de constitutie te toetsen.¹²⁶ Doordat beide voorzieningen ingevolge het Souverein Besluit van 11 december 1813 in ons land waren weggefallen, lag het op de weg van de rechters om in de hun voorgelegde gevallen zelf te beoordelen of wettelijke regelingen, besluiten, reglementen of administratieve handelingen overeenstemden met de Grondwet. Een derde argument voor rechterlijke toetsing vormde de inhoud van de eed die de rechters moesten afleggen. Met die eed beloofden ze niet alleen zich aan de Grondwet te zullen houden, maar deze ook te zullen handhaven.¹²⁷ Een vierde argument voor toetsing was het destijds ook gehuldigde beginsel van de wetshïerarchie: de regelgeving die het moeilijkst tot stand komt en ook het moeilijkst kan worden gewijzigd, die dus met de meeste waarborgen is omgeven, is de hoogste. Dat dit beginsel zo leefde, kan worden afgeleid uit het feit dat de leden van de grondwetscommissie het toetsen van reglementen aan de wetten en de Grondwet als iets vanzelfsprekends beschouwden. Dit gold zelfs de reglementen die van de koning afkomstig waren. In het verlengde hiervan, zo kan men stellen, lag toetsing van wetten aan de Grondwet voor de hand. Bovendien was de Grondwet ook zelf gebaat bij toetsing om te voorkomen dat de wetgever inbreuk op haar zou maken.¹²⁸ Zonder rechterlijke toetsing zou de Grondwet aan waarde verliezen en de suprematie bij de gewone wet komen te liggen.

De meeste juristen in de eerste decennia van ons koninkrijk dachten ook in deze geest. Zo publiceerde in 1817 niemand minder dan de griffier van de grondwetscommissie, J.D. Meijer, een boekje *De leerstellingen omtrent de regterlijke magt*,¹²⁹ waarin hij als vierde stelling onder het kopje 'Betrekkelijk 's Regters roeping, bevoegdheid en pligt' onomwonden schreef: 'Den Burger mag geen regt ge-

124 Over de Sénat Conservateur, zie men de artikelen 21 en 28 van de Constitution du 22 frimaire an VIII (1799), 54 e.v. van Sénatus-consulte organique de la Constitution du 16 Thermidor an X (4 augustus 1802) en 70 e.v. van de Sénatus-consulte organique du 28 Floréal an XII (18 mei 1804); verder: L. Prakke, *Toetsing in het publiek recht*, diss., Assen 1972, p. 121-122.

125 Sonsbeeck, *Proeve*, I, p. 179, II, p. 87-88. Hij meldt dat de rechtspraak zich hierbij heeft aangesloten, en verwijst daarvoor naar een uitspraak van het Hof van Cassatie van 25 mei 1829, gepubliceerd in de *Gazette des Tribunaux* van 1829, nr. 129.

126 Prakke *Toetsing in het publiekrecht*, p. 122.

127 Bij besluit van 25 februari 1817, Stb. 13, was bepaald, dat zij zouden zweren de Grondwet te onderhouden en te handhaven. Bij artikel 28 van de Wet op de rechterlijke organisatie van 1827 zijn de woorden 'onderhouden en handhaven' echter vervangen door 'onderhouden en nakomen'.

128 C.W. de Vries (red), *Bijdrage tot de herziening der Grondwet van mr. J.R. Thorbecke*, 's-Gravenhage 1948, p. 60-63.

129 A.D. Meijer, *De leerstellingen omtrent de regterlijke magt. Door wijlen Mr. Jonas Daniël Meijer in den jare 1817 geuit, en uit zijne schriften in den jaren 1842 herinnerd*, Amsterdam 1842, p. XIV.

weigerd worden, wanneer de voor hem, bij de Grondwet bedongene, vrijheden zijn aangerand, en waartoe ook geene Wet de magt bezit. – Is zijn beklag onjuist, zoo is het Rechters taak, die ongegrondheid uit te spreken; is dat beklag goed gevestigd, zoo moet de Regter, jegens den Burger, die voor hem staat, of hem daartoe inroept, al ware het eene Wet, die Wet niet verbindend verklaren. Daartoe zit de Regter; daartoe is hij door de Grondwet op onderscheidene manieren heilig en onafhankelijk gemaakt, en aan de Grondwet heeft hij gehoorzaamheid gezworen.’

Ook in zijn eveneens in 1817 verschenen brochure *Over de noodzakelijkheid van eenen provisionelen Hoogen Raad in het Koninkrijk der Nederlanden* stelde Meijer dat de rechter de bevoegdheid had de wet (zij het niet in abstracto) aan de Grondwet te toetsen. Hij was daarmee de ware uitlegger van de Grondwet.¹³⁰ Basis van Meijers gedachten was de scheiding der machten en een onafhankelijke rechterlijke macht.¹³¹ De rechters waren volgens de Grondwet immers voor het leven benoemd en hun bezoldiging werd bij wet geregeld. Hij zag de rechterlijke macht dan ook als de natuurlijke waarborg van de burger tegen de uitvoerende macht. In zijn voorrede van zijn boek schreef hij in niet mis te verstane bewoordingen: ‘dat de Regterlijke Magt de grondsteen is van het geheele Bestuur, dat zij de volledigsten waarborg oplevert, zoo voor de regten van de burgers, als voor de regten der Vorsten, dat zij de schaal en het evenwigt tusschen alle Magten houdt, en dat, zonder haar, alle maatregelen wankelend en onzeker zijn.’

Een principieel pleitbezorger voor de onafhankelijkheid van de rechterlijke macht en in het verlengde daarvan voor rechterlijke toetsing van reglementen, besluiten en wetten aan de Grondwet, was de liberale Zwolse advocaat en plaatsvervangend rechter H. van Sonsbeeck.¹³² In zijn *Proeve over de zelfstandigheid en onafhankelijkheid der regterlijke magt*¹³³ schetste hij, uitgaande van het contrat social, hoe de machtenscheiding algemeen aanvaard en in de Grondwet vastgelegd was. Die scheiding veronderstelde drie onafhankelijke machten, die bevoegd waren voor zover de Grondwet dit bepaalde. Lijdelijke gehoorzaamheid, ook voor ambtenaren, mocht niet bestaan. Wederrechtelijke handelingen mochten niet worden uitgevoerd en moesten worden tegengegaan.¹³⁴ Daarom kon en mocht de rechterlijke macht geen gevolg geven aan onwettige handelingen van de uitvoe-

130 P. 107.

131 P. 43 e.v.

132 Mr. Herman van Sonsbeeck (1796-1865) was een gefortuneerde, katholieke Zwolse notabele uit een bekend Overijssels geslacht van grondbezitters. Hij moet gerekend worden tot de zeer liberale ideologen, die uitgingen van de volkssoevereiniteit en het sociaal contract waarin geen plaats was voor vanzelfsprekende gezagsverhoudingen. Na achtereenvolgens advocaat, rechter en staatsraad te zijn geweest, werd hij minister van Buitenlandse Zaken en van Katholieke Eredienst in het re kabinet-Thorbecke. Van Sonsbeeck was weinig ambitieus en nogal zwaartillend, waardoor het ministersambt hem zwaar drukte. Hij kreeg in 1851 te maken met de pauselijke plannen om de bisschoppelijke hiërarchie te herstellen. Hijzelf had gewild dat de Nederlandse regering hiertoe het initiatief had genomen. Hij trad in 1852 af vanwege tegenwerking uit de Tweede Kamer. *NNBW*, IX, 1053. Zie ook: Pieterman, *De plaats van de rechter*, p. 72.

133 Zwolle 1829. Geschreven naar aanleiding van het zgn. Conflictbesluit van minister Van Maanen.

134 Van Sonsbeeck, *Proeve*, I, p. 43-44.

rende of wetgevende macht. Van Sonsbeeck stelde in dit verband ‘dat de Regtbanken geregtigd zijn, om de maatregelen des bestuurs, de genomene besluiten en de daargestelde wetten aan de Staatswetten en aan de hieruit vloeiende bevoegdheid der Uitvoerende en Wetgevende Magt te toetsen, en, naar bevind van zaken, daaraan al of niet gevolg te geven;’.¹³⁵ Op diverse plaatsen gaf hij aan dat het de bevoegdheid en zelfs de plicht van de rechter was om wetten en reglementen aan de Grondwet te toetsen en ongrondwettige bepalingen ongeldig te verklaren.¹³⁶ Voor Van Sonsbeeck vormde de Grondwet (door hem ook wel Staatswet of Staatswetten genoemd) de basis van de ‘Burgerstaat’, en daarmee de hoogste norm voor overheden en burgers. Alle macht en alle bevoegdheden waren door de Grondwet bepaald en beperkt.¹³⁷ Volgens de Grondwet was de rechterlijke macht de enige macht die met rechtspraak was belast en behoudens niet ter zake doende uitzonderingen bevoegd en onafhankelijk van de andere machten.¹³⁸

Ook in de Tweede Kamer kwam de toetsing van de wetten aan de orde en wel in 1818 bij de bespreking van het voorstel van het Kamerlid Reyphins¹³⁹ tot het benoemen van een commissie, belast met het doen van een voorstel omtrent de afschaffing van wetten en andere verordeningen. Dotrengé, die lid van de grondwetscommissie was geweest, voelde niet voor het voorstel, omdat wetten die strekten met de Grondwet zijns inziens *de facto* waren vervallen.¹⁴⁰ Hij verwees daarvoor naar rechterlijke uitspraken waarin keizerlijke wetten terzijde waren gesteld en ook naar de betekenis van artikel 2 van de Additionele Artikelen.¹⁴¹ Dat artikel hield zijns inziens alleen maar in dat de Franse wetgeving provisorisch van kracht was gebleven om anarchie te voorkomen. Het Kamerlid Gendebien, die ook lid van de grondwetscommissie was geweest, sloot zich bij hem aan. Ook hij was van oordeel dat wettelijke bepalingen uit de Franse tijd die in strijd waren met de Grondwet, niet meer golden. Weliswaar spraken deze kamerleden over de ongeldigheid van de Franse wetgeving bij strijd met de Grondwet, impliciet volgde daaruit dat rechterlijke toetsing nodig was. Immers, het zou de rechter zijn die de onverbindendheid moest uitspreken.

De toetsing van wetten ontbeerde echter – anders dan in de Franse Charte – een uitdrukkelijke bepaling in de Grondwet. Bovendien liep de rechter daarbij het risico dat hij zich op politiek terrein ging bewegen. Bij de besprekingen in de grond-

135 Van Sonsbeeck, *Proeve*, I, p. 45.

136 Van Sonsbeeck, *Proeve*, I, p. 45-47, 68-69, II, p. 102-103, 106.

137 Van Sonsbeeck, *Proeve*, II, p. 10.

138 Van Sonsbeeck, *Proeve*, II, p. 32-36.

139 L.A. Reyphins (1767-1838) was advocaat te Ieper, lid van de Tweede Kamer van 1815-1830 voor West-Vlaanderen, lid van de Raad van State van 1827-1830. Reyphins was regeringsgezind, antikerikaal en een goed debater, die niet uitsluitend Frans sprak. L. François, *Les mémoires d'un Orangiste: L.A. Reyphins, ex-président de la Seconde Chambre des Etats-Généraux, 1835*, Bruxelles 1989.

140 ‘Toutefois il est d’avis qu’il suffira, dans la circonstance actuelle, de déclarer que toute loi contraire à la Loi fondamentale est abrogée de facto. Il croirait manquer à sa conscience en pensant autrement sur cet objet. Quand le soleil nous éclaire à l’heure du midi, (dit-il), est-il besoin d’une loi qui déclare qu’il fait jour?’ Handelingen II, 1817-1818, p. 133-134.

141 Artikel 2: Alle bestaande autoriteiten blijven voortduren, en alle thans in werking zijnde wetten behouden kracht, tot dat daarin op eene andere wijze zal zijn voorzien.

wetscommissie van 1814 was dat al zo gezegd, toen het voorstel van Van Lynden om de Hoge Raad bij verschil van mening het recht van uitleg te geven, aan de orde was. Van Maanen en vooral Elout hadden zich daartegen gekeerd, zij wilden de Hoge Raad louter een college van justitie doen zijn; 'niet politico-juridiek, zoals oudtijds.'¹⁴² Deze bespreking had geleid tot opname van artikel 146 in de Grondwet, waarbij het recht tot uitleg aan een bijzondere vergadering van de Staten-Generaal werd toegekend. Maar juist deze bepaling was niet overgenomen in de Grondwet van 1815. Dat betekende dat de uitleg aan de rechtspraktijk werd overgelaten.

Van regeringszijde was men hier niet gelukkig mee. Rechters die haar wetten en besluiten onwettig en nietig verklaarden, tastten haar gezag aan. Vandaar dat in artikel 12 van de *Wet Algemene Bepalingen* van 1822 voor alle zekerheid werd vastgelegd, dat het hun niet vrij stond de innerlijke waarde of de billijkheid van de wet te beoordelen.¹⁴³ Op het eerste gezicht leek daarmee de weg naar toetsing geblokkeerd. Toch was dat niet zo, want de innerlijke waarde en de billijkheid van de wet kunnen buiten beschouwing blijven in gevallen van strijd met de Grondwet. In zulke gevallen kan de rechter de wetsbepaling eenvoudig buiten toepassing laten, omdat toepassing tot onaanvaardbare gevolgen leidt. De billijkheid of de innerlijke waarde van de wet zijn daarbij op zichzelf niet aan de orde.

Ook het Conflictenbesluit van 1822, dat de mogelijkheid schiep rechtsprocedures waarbij overheidsorganen betrokken waren aan de bevoegdheid van de rechters te onttrekken, hield verband met het regeringsverzet tegen rechterlijke toetsing van wetten.¹⁴⁴ Veelzeggend was de aanhef 'onder Ons Toezigt en Souverein Gezag' en de mededeling dat de Grondwet de koning tot de hoogste rechter had ingesteld en tot laatste instantie voor de (bepaling van de) wettigheid en geldigheid van reglementen, ordonnantiën en besluiten van bestuursautoriteiten. Het besluit dat er dus van uitging dat de koning boven de onafhankelijke rechterlijke macht was geplaatst, schond de Grondwet op meerdere punten. In de eerste plaats had de materie bij wet en niet bij besluit moeten worden geregeld.¹⁴⁵ Vervolgens was de inhoud in strijd met de bepalingen van de artikelen 165 en 167, waarin respectie-

¹⁴² H.T. Colenbrander, *Ontstaan der Grondwet*, I, 's-Gravenhage 1908, p. 407-409.

¹⁴³ Stb. 1822, 10; *Luttenberg's Chronologische verzameling der wetten en besluiten betreffende het openbaar bestuur in de Nederlanden, 1830-1850*, 3^e druk, Zwolle 1899, p. 392. Artikel 12 is in de herziene Wet Algemene Bepalingen in 1829 overgenomen als artikel 11. Van Velzen veronderstelt niet zonder reden dat dit artikel afkomstig was van Van Maanen, bedoeld als extra verzekering tegen de mogelijkheid dat de toekomstige Hoge Raad zich een toetsingsrecht zou aanmatigen, zie: *De ongekende ministeriële verantwoordelijkheid*, p. 265.

¹⁴⁴ KB 5 oktober 1822, Stb. 1822, 44. Ingetrokken bij KB van 20 mei 1844, Stb. 1844, 25. Al eerder had de koning jurisdictie aan de gewone rechterlijke macht onttrokken, zoals met de Koninklijke Besluiten van 7 januari 1817 en 16 juli 1820, waarin de rechtspraak werd toegewezen aan polderbesturen en aan colleges van Gedeputeerde Staten. Van Sonsbeeck, *Proeve*, II, p. 65 e.v.

¹⁴⁵ De Grondwet gaf een limitatieve en expliciete opsomming van onderwerpen die bij wet moesten worden geregeld, daartoe behoorden de (tienjaarlijkse) begrotingen, de belastingen, en de codificatie van burgerlijk-, straf-, en procesrecht en 'van de zamenstelling der regterlijke magt' (artikel 163). De verhouding wet en besluit was niet vastgesteld. De heersende gedachte was dat waar de Grondwet niet uitdrukkelijk een wet voorschreef, met een besluit volstaan kon worden. De Tweede Kamer heeft het met de zogenaamde Blanketwet van 1818 de koning ook wel erg gemakkelijk gemaakt. Slechts weinigen, waaronder Van Hogendorp, hebben daartegen geprotesteerd. R. Kranenburg, *Het Nederlandsch staatsrecht*, I, 6^e druk, Haarlem 1947, p. 91-95.

velijk de bevoegdheden van de rechterlijke macht¹⁴⁶ en het ‘ius de non evocando’ waren vastgelegd.¹⁴⁷ Verschillende juristen, keerden zich dan ook krachtig tegen dit besluit, dat door Van Hogendorp werd betiteld als een middel ‘om het regt te krenken, en om de willekeur der regering daarvoor in de plaats te stellen.’¹⁴⁸

In 1826 werd van regeringszijde onomwonden betoogd dat het de rechters niet geoorloofd was wetten aan de Grondwet te toetsen. Dit werd gemotiveerd met de stelling dat de grondwetgever de wetgevende macht uitsluitend aan de koning en de Staten-Generaal had opgedragen. Toetsing door de rechter was uitgesloten en zou leiden tot anarchie.¹⁴⁹ Wel heel ver ging de minister van Justitie, Van Maanen, in zijn befaamde rede in de Tweede Kamer op 10 april 1827 bij de behandeling van de Wet op de rechterlijke organisatie.¹⁵⁰ Volgens hem lag de staatsmacht behoudens enkele beperkingen zelfs geheel bij de koning en kende de Grondwet geen machtenscheiding met wederkerige onafhankelijkheid. De ministers vormden de uitvoerende macht en de koning was *rector universae civitatis*. Hij moest als een vierde macht de andere drie staatsmachten in evenwicht houden. Hiervoor beriep Van Maanen zich op de invloedrijke werken van Benjamin Constant,¹⁵¹ waaraan eerder in het debat ook al anderen hadden gerefereerd.¹⁵² Constant ging echter uit van een neutrale macht en niet van de actieve, besturende en uitvoerende koninklijke macht, die Van Maanen voor ogen stond. Maar hoe dan ook, van toetsing door de op te richten Hoge Raad van administratieve handelingen, reglementen en besluiten, laat staan van wetten aan de Grondwet, kon in de visie van Van Maanen geen sprake zijn. Immers, dan zou de soevereiniteit van de koning onderworpen zijn aan de rechterlijke macht, en dat zou strijden ‘met alle beginselen der monarchale regering, ons door die grondwet gewaarborgd.’¹⁵³

De redevoering van Van Maanen werd alom heftig bekritiseerd als in strijd met de Grondwet.¹⁵⁴ Toch kon hij voor zijn standpunt een argument ontlennen aan de zogenaamde prealabele soevereiniteit, waarbij de koninklijke macht de hoogste

146 Artikel 165: Alle twistgedingen over eigendom of daaruit voortspruitende regten, over schuldvordering of burgerlijke regten, behooren bij uitsluiting tot de kennis van de rechterlijke macht. Met de woorden ‘bij uitsluiting’ werd speciaal de uitsluiting van het bestuur bedoeld. W.G. Vegting, *Het algemeen Nederlands Administratiefrecht*, 1957, II, p. 353.

147 Artikel 167: Niemand kan tegen zijnen wil worden afgetrokken van den regter, dien de wet hem toekent.

148 *Bijdragen*, VIII, p. 276-281.

149 *Journal de Bruxelles* van 27 augustus 1826, geciteerd via Van Velzen, *De ongekende ministeriële verantwoordelijkheid*, p. 244.

150 Gepubliceerd in de Staatscourant van 21 april 1827.

151 Benjamin Henri Constant de Rebecque (1767-1830) kende een koning als vierde macht, die het parlement kon ontbinden en de ministers kon ontslaan. De derde, uitvoerende macht, werd gevormd door de politiek verantwoordelijke ministers. De koning liet in dit systeem de rechterlijke uitspraken ongemoeid. Van Velzen, *De ongekende ministeriële verantwoordelijkheid*, p. 263. Over Constant p. 79 e.v.

152 Zo had het Kamerlid R. Metelerkamp, de oud-secretaris van de grondwetscommissie 1814, gesproken van de koning als: ‘le modérateur suprême de tous les pouvoirs’. Handelingen II, 1826-1827, p. 289.

153 Handelingen II, 1826-1827, p. 364; Van Velzen, *De ongekende ministeriële verantwoordelijkheid*, p. 347, 348.

154 Van Velzen, *De ongekende ministeriële verantwoordelijkheid*, p. 265.

was en slechts werd beperkt en niet gelegitimeerd door de Grondwet. In die gedachtegang paste geen rechterlijke macht die handelingen en besluiten van de koning in diens kwaliteit van uitvoerende of wetgevende macht, kon beoordelen en onwettig verklaren. Dat zou immers betekenen dat zijn soevereiniteit uiteindelijk ondergeschikt was aan de rechterlijke macht. Men kan zeggen dat deze constructie van een vierde macht niet overeenstemde met die van de Grondwet, die slechts drie machten kende, en ook niet met de opvattingen van Van Hogendorp,¹⁵⁵ maar ze kon zich anders dan de op de eerder genoemde leer van het contrat social gebaseerde theorie van Van Sonsbeeck en diens medestanders, wel beroepen op de wijze waarop de soevereiniteit in 1813 tot stand was gekomen.¹⁵⁶ Waar de koning boven de wetgevende, de uitvoerende en de rechtsprekende macht stond, was de taak van de rechters beperkt tot het rechtspreken volgens de wet. Zij konden als gevolg daarvan niet meer fungeren als bewakers van de rechten van de burger tegen grondwetschending door de regering. Van Maanens' visie kreeg echter wel meer gewicht toen de Nederlandse aristocratie zich in 1827 in de Tweede Kamer tegenover de zuidelijke afgevaardigden eensgezind achter de voorgestelde Wet R.O. stelde. Het gaat echter te ver om te stellen dat de rechterlijke macht hierdoor als een tak van de uitvoerende macht onder het gezag van de koning kwam te vallen.¹⁵⁷

Maar hoe sterk de macht van de regering ook was, de rechters van de rechtbanken en raadsheren waren volgens de Grondwet nog altijd voor het leven benoemd en behielden als gevolg daarvan een relatief sterke positie. Daardoor beschikten zij, ondanks het verzet van de regering, over de mogelijkheid wetten en reglementen te toetsen. Zij waren immers staatsrechtelijk gezien de enigen die de rechten van de burgers konden beschermen tegen ongrondwettelijke schendingen. Het feit dat de Grondwet de toetsing niet expliciet had geregeld, maakte wel dat het van de individuele rechter of een individueel college afhing of in een concreet geval een beroep op een grondwettelijk gewaarborgd recht werd gehonoreerd. Individueel, omdat tot 1838 geen sprake was van rechtseenheid. Al te veel mocht de burger overigens ook niet van toetsing verwachten. Bij gebrek aan effectieve macht is het de rechters in een repressieve samenleving bijna onmogelijk om met blijvend succes op te treden tegen ongrondwettige wetgeving.¹⁵⁸ Onder deze omstandigheden kon de godsdienstvrijheid na 1815 slechts een onzeker bezit zijn.

155 Van Hogendorp ging uit van een grondwettige regering. 'Het Bestuur is', zo schreef hij, 'niet anders dan toepassing der wet, hetzij dit Bestuur door den Koning of door den geringsten ambtenaar worde uitgeoefend.' *Brieven en Gedenkschriften*, VI, p. 262 en 269 e.v.

156 Een vergelijkbare opvatting treft men aan in *De Nederlandsche Gedachten*, 1829 no. 2, redactie G. Groen van Prinsterer. In het artikel wordt de eenheid en volheid van de macht bij de koning gelegd, de Staten-Generaal zijn slechts naast de koning geplaatst als 'raad en medewerking', maar zonder de vorst in de vrije uitoefening van het koninklijke gezag te mogen hinderen. De koning is niet aan de willekeur van de natie of haar afgevaardigden onderworpen. In zijn later geschreven (1852) *Handboek der geschiedenis van het vaderland*, II, p. 1015, is Groen echter wel zeer negatief over de wijze waarop de koning de Grondwet ten nadele van de Staten-Generaal en ten voordele van zijn soevereiniteitsrecht heeft uitgelegd, waardoor 'bijkans elke waarborg der Staatsregeling onbeduidend en ijdel gemaakt werd.'

157 Van Velzen, *De ongekende ministeriële verantwoordelijkheid*, p. 348; anders: Pieterman, *De plaats van de rechter*, p. 69.

158 Prakke, *Toetsing*, p. 144.

4.6 Eensgezindheid door gelijkheid

De Grondwetten van 1814 en 1815 onderscheidden zich van die van 1798, doordat ze niet op een staatstheoretische grondslag waren gevormd. Al op de eerste vergadering van de grondwetscommissie in 1813 had Van Hogendorp de suggestie van Van Maanen, om vooraf algemene principes vast te stellen, afgewezen met de opmerking: ‚de leer der theorieën heeft ons ongelukkig gemaakt; wij moeten tot ondervinding terugkeren’.¹⁵⁹ Hetzelfde gebeurde zoals eerder beschreven in 1815, toen de Belgen om algemene uitgangspunten vroegen. De Grondwetten van 1814 en 1815 waren daardoor nogal pragmatisch van opzet, waarbij enigszins was aangesloten bij de oud-vaderlandse instellingen.¹⁶⁰

Het pragmatisme bleek onder meer uit de omzeiling van problemen en ook uit de opname van maar een beperkt aantal grondrechten, die bovendien niet altijd even systematisch werden geplaatst. Om tijd te besparen waren omstrede onderwerpen aan de wetgever overgelaten. Van Hogendorp schrijft hierover: ‚Ik heb meer dan eens mijne toevlugt tot dit hulpmiddel moeten nemen, wanneer wij het niet eens konden worden. In vervolg van de tijd kon de koning een ontwerp van wet met beaardheid vaststellen, en de Staten Generaal konden het op hun gemak overwegen. Maar op dat tijdstip waren wij midden in den oorlog met den wederkomenden Napoleon.’¹⁶¹ Dat er maar een klein aantal grondrechten werd opgenomen, kan worden toegeschreven aan het feit dat de commissieleden de natuurrechtelijke achtergrond en het bestaan ervan vanzelfsprekend vonden.¹⁶² Evenals de opstellers van de *Amerikaanse Constitutie* en die van de *Staatsregeling van 1798*, beschouwden zij de grondrechten als self-evident. Zo sprak Van Hogendorp over feitelijk bestaande rechten, die historisch waren gegroeid en als zodanig vastlagen¹⁶³ en noemde het eindrapport ze wettelijke rechten, gegrond in de zeden en geaardheid van de natie.¹⁶⁴ Vanwege het grote vertrouwen dat de commissieleden stelden èn in de kracht van de vrijheidsrechten èn in de goede trouw van de overheidspersonen, hadden zij weinig behoefte gehad die rechten in de Grondwet op te nemen. Deze opstelling werd in de hand gewerkt door de wens van de meerderheid om een sterk overheidsgezag te vestigen. Onvoldoende werd echter beseft dat men juist tegenover een koning, aan wie door de Grondwet zo’n grote macht was toegekend,¹⁶⁵ een tegenwicht in

159 Van Maanen, *Aanteekeningen 1814*, p. 2. Ook aangehaald bij: P. Gerbenzon en N.E. Algra, *Voortgang des rechtens: De ontwikkeling van het Nederlandse recht tegen de achtergrond van de West-europese cultuur*, 6e druk, Alphen aan den Rijn 1987, p. 219.

160 In de grondwetscommissie noemde Van Hogendorp de Grondwet van 1814 een herstelling van het oude. Van Maanen, *Aanteekeningen 1815*, p. 6.

161 *Brieven en gedenkschriften*, VI, p. 253.

162 Jansen, *Klassieke grondrechten*, p. 102.

163 In de discussie over de opname van de drukpersvrijheid zei Van Hogendorp bijvoorbeeld: ‚dat dit beginsel nodeloos is, als facto bestaande.’ Van Maanen, *Aanteekeningen 1815*, p. 232.

164 Van Maanen, *Aanteekeningen 1815*, p. XXXIX.

165 Illustratief is wat De Coninck hierover in de commissie zei: ‚in den tegenwoordige grondwet vinde ik groote behoedmiddelen tegen democratie; maar si vera dicam, geene tegen oligarchie, of aristocratie; integendeel vinde ik dat deze wordt aangemoedigd, en zelfs het koninklijk gezag kan doen pericliteren.’ Tegen deze opmerking trok Van Hogendorp fel van leer. Van Maanen, *Aanteekeningen 1815*, p. 44-45.

de vorm van helder geformuleerde grondrechten niet kon missen. Dat er uiteindelijk toch nog enkele rechten waren opgenomen, was te danken aan de liberale Belgen, die, verwijzend naar hun verleden, de nodige achterdocht koesterden en bovendien meer constitutioneel dachten. Illustratief is de opmerking van Dotrengé dat als de voorgestelde artikelen niet in de Grondwet zouden staan, ze niet constitutioneel waren. De wetgever zou daardoor niet worden belet de beginselen ervan door wetten te vernietigen.¹⁶⁶

Napoleontisch was het denken in termen van rechtsgelijkheid, rechtszekerheid en rechtseenheid. Typerend daarvoor is artikel 4 van de Grondwet dat bepaalde dat een ieder gelijke aanspraak had op gelijke bescherming van persoon en goederen. Ook de regeling van de godsdienstvrijheid kende het gelijkheidsbeginsel, dat eveneens was vastgelegd in de *Acht Artikelen*. De rechtszekerheid en rechtseenheid kwamen tot uitdrukking in het streven naar nationale en eenvormige codificatie. Het waren vooral de leden die hadden deelgenomen aan het Franse staatsbestuur en de Franse rechtspraak, die voor deze beginselen hebben gepleit.

Van de grondrechten waren de bepalingen over de vrijheid van godsdienst de meest uitgebreide. Ook dat paste in de Nederlandse traditie, die daarin overeenstemde met de Amerikaanse, waarin de godsdienstvrijheid heeft gefungeerd als de bron voor het idee de mensenrechten bij wet vast te leggen.¹⁶⁷ In haar eindrapport aan de koning noemde de grondwetscommissie de vrijheid van geweten, zoals deze in artikel 190 was vastgelegd, zelfs 'het dierbaarste van alle regten'.¹⁶⁸ Toch was er wel een wezenlijk verschil met de godsdienstvrijheid zoals die in de *Amerikaanse Constitutie* was gegeven. Het *First Amendment* hield in dat de godsdienstbeoefening en de kerken gevrijwaard bleven van elke staatsbemoeienis. De Nederlandse overheid daarentegen controleerde kerk en religie.

Het verschil met de *Amerikaanse Constitutie* hing samen met het feit dat de Grondwet de scheiding van staat en kerk niet kende. Die scheiding was in 1795 wel geproclameerd en zelfs in de *Staatsregeling van 1798* vastgelegd, maar het was uiteindelijk bij een streven gebleven. De praktijk bleek weerbarstiger dan de theorie, doordat de toenmaals Gereformeerde Kerk, waartoe de meerderheid van de bevolking behoorde, organisatorisch en financieel sterk verweven was met de staat. In de opvolgende staatsregelingen werden de banden dan ook allengs weer aangehaald en onder de napoleontische wetgeving waren de kerken zelfs volledig aan de staat onderworpen. De kerken fungeerden onder Napoleon als staatsorganen en de geestelijken als rijksambtenaren. In de Grondwetten van 1814 en 1815 werd hiermee niet principieel gebroken, omdat de overheid haar toezicht en zeggenschap over de kerken en de kerkelijke activiteiten wenste te behouden. Enerzijds vanwege een gevoelde verantwoordelijkheid voor de godsdienst en anderzijds vanwege de behoefte om de kerk aan de overheid als hoogste orgaan binnen

166 Ook hierop reageerde Van Hogendorp met: 'alle die beginselen bestaan facto bij ons.' Zie Colenbrander, *Ontstaan*, II, p. 474.

167 Stelling van Jellinek, zie hoofdstuk 2. Zie ook E. Diemer, *Vrijheid van drukpers*, diss., Rotterdam-Utrecht 1937, p. 27 en P. Scholten, *Beginselen van samenleving*, Zwolle 1934, p. 26.

168 *Rapport der Commissie tot herziening der Grondwet, ontledende den inhoud van derzelver verordeningen, van den 13 Julij 1815*. Zie: Van Maanen, *Aanteekeningen 1815*, p. XXX.

de staat ondergeschikt te doen zijn. Dit laatste standpunt werd in de grondwetscommissie vooral vertolkt door Van Maanen. Zo gaf hij naar aanleiding van het verzoek om teruggave van de ontvreemde geestelijke goederen aan de geestelijkheid, onomwonden te kennen dat alleen de koning zeggenschap zou hebben over de geestelijkheid. Deze opmerking maakte duidelijk hoe de kaarten lagen. De kerken zouden ondergeschikt zijn aan de staat en hun taak was beperkt tot de morele vorming van de burger. In deze visie kon ook de napoleontische wetgeving voor de kerken blijven bestaan. Die wetgeving stelde de koning in staat zich vergaand met kerkelijke aangelegenheden te bemoeien. De achtergrond hiervan was minder de gedachte dat de overheid de 'voedsterheer' van de kerk was, zoals de calvinisten in de voorgaande eeuwen meenden, maar meer dat de kerken de taak hadden hun leden tot eensgezinde, gehoorzame en bereidwillige onderdanen op te voeren.¹⁶⁹ Algemeen heerste daarbij de overtuiging dat het geloof in een opperwezen een belangrijk en nuttig bindmiddel voor de burgers was. Dat er verschillende gezindheden bestonden, was intussen geaccepteerd, maar dweperijen en ultramontanisme¹⁷⁰ moesten niet de kans krijgen de openbare orde te verstoren. Staatstoezicht was daarom onontbeerlijk.

De angst voor factievorming, zoals die zich in de patriottentijd had voorgedaan, zat er namelijk diep in. Bij de besprekingen in 1813 en 1814 over de voor te bereiden grondwet toonden de deelnemers zich herhaaldelijk bevreesd voor de schadelijke gevolgen van nieuwe partijschappen voor de gewenste eenheid.¹⁷¹ Van Hogendorp had in de bij zijn *Schets* behorende *Aanmerkingen op de Grondwet* daarover al opgemerkt: 'Met de Republiek zijn de partijschappen verderfelijk geworden, en is de grondslag tot die verdeeldheid gelegd, waarmede wij verzwakt en eindelijk te gronde gegaan zijn.'¹⁷² Daarom was het doel van de Grondwet het behoud van de nationale onafhankelijkheid door, voor zover dat voor een menselijke instelling mogelijk was, alle middelen tot behoud van die nationale onafhankelijkheid en de burgerlijke vrijheid te verenigen. Door het samenvloeien van de diverse organen en van mensen van alle standen, zouden gemeenzame omgang, vriendschap en uitwisseling van denkbeelden tot stand komen, zou wat gescheiden was, weer verenigd worden met banden van onderlinge genegenheid en zou er een *Public Spirit* ontstaan 'bij alle klassen van ingezetenen'.¹⁷³ Het behouden van

169 J.A. Bornewasser, *Koning Willem I*, in *Nassau en Oranje in de Nederlandse geschiedenis*, red. C. Tamse, Utrecht 1996, p. 261.

170 Het ultramontanisme (letterlijk: over de bergen) is een in de 19e eeuw gegroeide opvatting binnen het katholicisme die het rechtstreekse contact van de katholieken met de paus voorstond en tevens de opperheerschappij van de paus in het politieke leven. Een aanhanger van het ultramontanisme wordt een ultramontaan genoemd. Deze benaming kan ook gebruikt worden voor een extreme pausgezindheid, zelfs ten koste van het eigen vaderland. A.J. Bronkhorst, *Christelijke Encyclopedie*, deel 6, 2e druk, Kampen 1961. J. Roegiers, *De gedaantewisseling van het Zuidnederlandse ultramontanisme 1750-1830*, Leuven 1984.

171 De Coninck merkte bij de bespreking over het voorstel over een tweekamerstelsel op: 'indien de tweede kamer niet is de boulevard der Constitutie en van den Koning, en den Koning niet beschermt tegen aanvallen van alle factien, dan moeten wij geen twee kamers hebben.' Van Maanen, *Aanteekeningen 1815*, p. 44.

172 *Brieven en gedenkschriften*, VI, p. 63.

173 *Brieven en gedenkschriften*, VI, p. 67-68 en 72.

die ‘volmaaktste eensgezindheid’ was ook het doel van de onderscheiden eedformulieren, stond er in het eindrapport van de grondwetscommissie.¹⁷⁴ De eed, waarvoor het volk een heilige eerbied had, zou koning en ambtsdragers tot die eensgezindheid verbinden. In die gedachtegang paste geen recht op vrijheid van vereniging en vergadering, een recht, dat naar men destijds meende, alleen maar factievorming in de hand werkte. Zo konden dan ook de strafrechtelijke bepalingen, die het verboden om met politieke of religieuze bedoelingen te vergaderen, van kracht blijven.

Rechtseenheid, rechtsgelijkheid en rechtszekerheid zijn kenmerken van een rechtsstaat, maar veronderstellen voldoende en gegarandeerde burgerlijke vrijheden als ook een behoorlijk gecontroleerde en gelegitimeerde gezagsuitoefening. Het napoleontische rijk was een voorbeeld van een staat waarin het aan gegarandeerde vrijheden en gecontroleerde gezagsuitoefening ontbrak. Het kende rechtseenheid, rechtsgelijkheid en rechtszekerheid, maar bleek in de praktijk een autoritaire, repressieve centralistische staat te zijn, geregeerd door decreten, waarin voor vrijheidsrechten geen plaats was. De Grondwet van het nieuwe koninkrijk heeft dit wel enigszins getracht te corrigeren, maar heeft de uitoefening van de vrijheidsrechten bemoeilijkt door die rechten niet voldoende mate op te nemen en te omschrijven en het centralistische staatsbestuur te handhaven, zonder dat daarop voldoende controle kon worden uitgeoefend. Jaren later kon Thorbecke, niet geheel ten onrechte, spreken van ‘een napoleontische gereguleerde Staat met een constitutionelen gevel’.¹⁷⁵ Vanwege de vrees voor verdeeldheid en partijschappen had men gekozen voor ‘volstreckte eensgezindheid’ en voor een gelijke behandeling onder een sterk monarchaal gezag, in de mening dat dit voldoende was voor de realisering van de burgerrechten. Dat gold ook op godsdienstig gebied, waar de koning een gelijke bescherming moest bieden aan de bestaande gezindheden ter bereiking van de gewenste eensgezindheid. Voor orthodox katholieken en gereformeerden bestond bij de leden van de grondwetscommissie dan ook weinig tolerantie.

4.7 Gelijke vrijheid van godsdienst door de Zuidelijke Nederlanden afgewezen

De eensgezindheid was in de Zuidelijke Nederlanden voorlopig nog ver weg. Vooral de geestelijkheid was verontrust over de vereniging met het protestantse Holland. Weliswaar had Willem I onmiddellijk na de gezagsovername op 29 juli 1814 getracht de katholieken gerust te stellen, maar het wantrouwen was gebleven. Ongerust over de naderende vereniging hadden de Gentse vicarissen-gene-

¹⁷⁴ Van Maanen, *Aanteekeningen 1815* p. XXXVI.

¹⁷⁵ Thorbecke, *Historische schetsen*, 's-Gravenhage 1872, p. 175. Aangehaald in Bornewasser, *De Zelfstandige eenheidsstaat in de noordelijke Nederlanden*, in *AGN*, deel 11, p. 208 en Van der Zwaag, *Onverkort of gekortwiekt*, p. 258.

raal J. Le Surre,¹⁷⁶ F.A. Martens en A.C. Goethals, nog onbekend met het Londense Protocol, zich op 8 oktober 1814 tot het Weense Congres gewend. Het was onmogelijk, zo betoogden zij, een katholiek volk onder een protestantse vorst te stellen, zonder het de nodige waarborgen te geven. Hierbij dachten ze onder meer aan de verklaring van De Robiano van 7 maart van dat jaar, welke zij graag tot grondwet zagen verheven. Hun verzoek om herstel van de uitsluitende heerschappij van de kerk in het nieuwe koninkrijk ging wel heel ver. Zo wilden ze zelfs de vrijheid van belijden van de koning beperken tot diens paleis.¹⁷⁷ Bij het congres vonden ze echter geen gehoor. Zelfs kardinaal Consalvi, de vertegenwoordiger van de paus, stelde zich niet onomwonden achter hen.¹⁷⁸ Maar de toon was gezet en de geestelijken beschikten over een grote achterban. De vrees voor protestantisering nam toe. En erg gelukkig manoeuvreerde het nieuwe bestuur vervolgens ook weer niet toen het de pauselijke internuntius¹⁷⁹, Ciamberlani, het land uitzette.¹⁸⁰

Kennelijk was toch wel iets van de ernst van het katholieke verzet tot Willem I doorgedrongen, want in zijn proclamatie als Koning van het Koninkrijk der Verenigde Nederlanden van 16 maart 1815 had hij de volgende zinsnede opgenomen: ‘De grondwet, die bereids door een groot aantal uwer verbindende is, zal welhaast de wijzigingen ondergaan, die haar met de belangen en wenschen van allen in overeenstemming moeten brengen en dáár zult gij dien waarborg vinden van de Godsdienst, op welke wij allen den hoogste prijs stellen.’¹⁸¹

176 Jacques Le Surre (1763-1844), geboren in Calais werd in 1788 na zijn priesterwijding aangesteld bij de parochie van het opleidingsinstituut St. Sulpice te Parijs. Na vele functies te hebben vervuld werd hij in 1802 vicaris-generaal te Rennes en in 1804 te Gent. In 1818 werd hij door de Nederlandse regering over de grens gezet. Le Surre was een strijdbaar man met een autoritair karakter, die zijn meerderen vaak tot zijn opvattingen wist over te halen. Gegevens ontleend aan De Valk, *Roomser dan de paus*, p. 60.

177 De wensen waren: dat alle kerkelijke zaken slechts door de geestelijke macht zouden worden behandeld; dat de Raad van State uit roomsen zou worden samengesteld; dat de kerk vrije correspondentie met de paus kreeg; dat er een concordaat over de aanstelling van bisschoppen zou worden gesloten; dat de kerk vaste inkomsten met herstel van de tienden zou verkrijgen; dat de universiteit van Leuven weer zou worden opgericht; dat er vrijheid zou komen voor de geestelijke corporaties; en verder dat de vrijheid van de koning om zijn geloof te belijden zou worden beperkt tot binnen de omtrek van zijn paleis. De tekst is te vinden in *Lettres pastorales des évêques de Belgique, 1800-1950*, zj deel I, p. 110-118 en deels in Terlinden, *Guillaume Ier*, I, p. 15-19. Zie verder Groen van Prinsterer, *Handboek der geschiedenis van het vaderland*, II, p. 1006/1007 en Colenbrander, *Ontstaan*, II, p. LXXV.

178 ‘Qui demande trop n’ obtient rien. ‘Wie te veel vraagt, krijgt niets, zou hij daarbij gezegd hebben. Terlinden, *Guillaume Ier*, I, p. 145; Colenbrander, *Ontstaan*, II, p. LXXVI.

179 Een internuntius is een pauselijk vertegenwoordiger met een rang beneden die van nuntius. Sinds het Congres van Wenen van 1815 heeft een nuntius de rang van ambassadeur. Het Vaticaan eiste destijds dat de nuntius optrad als deken van het gehele diplomatieke corps. Landen die dit weigerden kregen een internuntius. Tegenwoordig is Rome minder streng. L. van der Laan e.a., *Doorbreek machtspositie Vaticaan in Trouw* van 18 november 2000.

180 Ciamberlani was met instemming van de bisschoppen bezig met de restauratie van de kerk in België. Hij beschikte daarvoor echter niet over officiële pauselijke volmachten en buitenlandse geestelijken wenste men hier niet. In tweede instantie beschikte hij wel over de vereiste geloofsbriefven, maar deze werden niet aanvaard. Deze zaak heeft de verhouding tussen de regering en de paus zeer geschaad. Terlinden, *Guillaume Ier*, I, p. 57-72; De Bosch Kemper, *Staatkundige geschiedenis tot 1830*, p. 445-446.

181 Groen van Prinsterer, *Handboek*, II, p. 987; De Bosch Kemper, *Staatkundige geschiedenis tot 1830*, p. 447.

Op 5 juni besprak de grondwetscommissie het rapport van de ‘Commissie tot onderzoek van de wijze waarop de Grondwet in België zal worden onderzocht’.¹⁸² Holvoet stelde namens deze commissie voor dat de koning 1500 notabelen zou benoemen, die in een door hem samen te roepen vergadering met een ja of nee over de Grondwet zouden stemmen. Raepsaet deelde mee daartegen bezwaar te hebben. Hij had een voorkeur voor een beslissing van de oude Staten, die dan wel weer in het leven zouden moeten worden geroepen. Wat hem betrof, zou ook volstaan kunnen worden met een enkel besluit van de koning. Hij verwachtte dat men in de Zuidelijke Nederlanden de manier waarop de notabelen zouden worden benoemd, zou wantrouwen. Ook De Thiennes ontraadde het commissievoorstel. Hij vond het voor België niet nodig, hield het voor zeer gevaarlijk, achte intriges mogelijk en vreesde dat de hele zaak van de Grondwet daardoor op losse schroeven zou komen te staan. Mollerus, De Mérode, en De Coninck sloten zich daarbij aan, omdat de Acht Artikelen naar hun mening niet van aannemen of verwerpen spraken, maar alleen van bekrachtigen of beëdigden. In België, zo zei De Mérode nog, moest het volk de Constitutie van boven ontvangen, want hoe men een acceptatie ook zou organiseren, altijd zou men in België ‘tours de passe’ veronderstellen.

Van Hogendorp, Dotrengé en Elout verdedigden het commissievoorstel, omdat instemming van een meerderheid van de notabelen met de voorgestelde Grondwet haar meer autoriteit zou geven. Elout merkte op dat het gevaarlijk zou zijn als de koning de Grondwet eenvoudig zou afkondigen. Ook Dotrengé gaf de voorkeur aan een stemming; hij was zeker van instemming door de Belgen. Op een vraag van De Thiennes wat te doen als de notabelen toch tegen zouden stemmen, antwoordde Van Hogendorp: ‘Wel dan zouden wij onze oude Grondwet behouden, en de Zuidelijke provinciën zonder Grondwet zijn.’ Van Maanen merkte als een van de laatste sprekers op dat een stemming over de nieuwe Grondwet noch naar de geest van de Acht Artikelen noch naar de aard van de zaak was, al was het alleen maar vanwege de kans dat een van de landsdelen tegen zou stemmen, wat tot een onwerkbare situatie zou leiden. Hij achtte de kans op verwerping overigens niet groot, maar gaf toe dat ze wel aanwezig was. Hij bestreed de stelling dat verwerping door één van de beide landsdelen zou betekenen dat één deel wel en een ander deel geen grondwet zou hebben, omdat dat, naar zijn mening, in strijd met de Acht Artikelen was. ‘Oorspronkelijk’, zo vervolgde hij, ‘ben ik van de opinie van Mollerus; maar ik wensch dat men het stuk in België veilig zal kunnen laten bestemmen; ik voel dat dit liberaal, populair is; ik voel het gewigt der reflectien van Elout en Dotrengé, en tegen mijn verstandelijke overtuiging, stem ik dus ex aequo met de commissie.’

De voorzitter sloot de vergadering af met de mededeling dat Van Zuylen, Mollerus, Van Aylva, De Thiennes, Dubois en De Mérode tegen het commissievoorstel waren en de overigen voor, met een zeker voorbehoud van Van Maanen en Van der Duyn.¹⁸³ Uit het debat en de uitslag wordt duidelijk dat het vooral de

182 Van Maanen, *Aanteekeningen 1815*, p. 120, 128 e.v.

183 Van Maanen, *Aanteekeningen 1815*, p. 136.

liberale leden van de commissie zijn geweest, die vanuit hun ideologie en een optimistische verwachting over de uitkomst, de stemming door notabelen hebben doorgezet. Een grondwet moest in hun opinie op de een of de andere wijze door het volk worden aanvaard.

In België zelf konden de meeste liberalen zich wel met het grondwetsvoorstel verenigen. De oppositie kwam van Fransgezinde zijde en meer nog van de klerikalen. Ze was heftig en sloeg al snel over op het volk. Op 8 juli schreef Van der Cappellen vanuit Brussel aan Falck dat hij bezig was met het voorbereiden van de stemprocedure, maar dat de sfeer ongunstig was. Er liepen zelfs geruchten dat er plannen waren ‘onder anderen bij Ursel en d’Anethan de glazen in te slaan’. De burgemeester zou bang zijn voor ordeverstoring.¹⁸⁴ Kennelijk drong het ook in Den Haag door dat de katholieken zeer ontevreden waren, want in zijn proclamatie van 18 juli 1815, waarin Willem I de Grondwet ter goedkeuring aan de notabelen voorlegde, had hij de volgende zinsnede opgenomen: ‘en de burgers van alle standen en provincien zullen in Ons een even welwillenden als onpartijdigen beschermer van hun regten en welvaart vinden. In het bijzonder verzekeren Wij aan de Katholieke Kerk haren staat en hare vrijheden, en Wij zullen die voorbeelden van wijsheid en gematigdheid niet uit het oog verliezen, die Ons daaromtrent Onze Voorzaten, uwe oude Vorsten, wier geheugen nog teregt bij u in eerbied staat, gelaten hebben.’¹⁸⁵

Als reactie op de proclamatie verscheen er van klerikale zijde een anonieme publicatie: *Les droits de la religion catholique et de son clergé maintenus en Belgique ou le vrai sens de la de la proclamation du 18 Juillet 1815*.¹⁸⁶ Het korte anonieme geschrift werd bij duizenden verspreid en vroeg om een betere staatsrechtelijke positie van de kerk en haar geestelijkheid, en een andere interpretatie van de Acht Artikelen van Londen. De schrijver maakte vooral bezwaar tegen de gelijke bescherming en gelijke begunstiging van alle godsdiensten. Vanwege die bepalingen kon de voorgestelde Grondwet niet worden aanvaard. Het geschrift eindigde met de opmerking: ‘Il nu suffit pas de rester neutre. Il faut reclamer et protester.’

Ook de bisschoppen mengden zich in de strijd. Op 23 juli 1815 schreven ze de koning in een adres dat gelijke bescherming van alle godsdiensten streed met de uitspraken van het concilie van Trente van 1563, waarvan alle decreten in België moesten worden toegepast. Ze betreurden dat de geestelijken geen zitting meer zouden krijgen in de Staten en zelfs uit de lijst van notabelen waren geschrapt, wat volgens hen gevaarlijk was voor de rust in het land. Verder oordeelden ze dat het concordaat dat de paus met de Franse keizer had gesloten, de katholieke godsdienst niet voldoende waarborgde. De bisschoppelijke brief werd gedrukt en verspreid en kreeg daardoor grote bekendheid.¹⁸⁷ Nog een stapje verder ging de in-

184 Colenbrander, *Ontstaan*, II, p. 528.

185 Colenbrander, *Ontstaan*, II, p. 569.

186 In het Vlaams uitgegeven onder de titel *De rechten van den Catholijken Godsdienst*. Zie De Bosch Kemper, *Staatkundige geschiedenis tot 1830*, p. 482.

187 De Bosch Kemper, *Staatkundige geschiedenis tot 1830*, p. 483-485.

vloedrijke bisschop van Gent, De Broglie,¹⁸⁸ met de publicatie op 2 augustus 1815 van zijn *Instruction pastorale*, waarin hij de notabelen verbood hun stem aan het ontwerp te geven.¹⁸⁹ Het steunen van de nieuwe Grondwet was plichtsverzaking.¹⁹⁰ De daarin voorgestelde gelijkheid van godsdiensten betekende, volgens hem, een aanval van verblinde nieuwlichters op de ware principes van de religie, van de moraal en van gezonde politiek, omdat die gelijkheid van godsdienstige onverschilligheid getuigde, net zoals de wet van de voormalige Franse regering. De Katholieke Kerk kon geen vrijheid van godsdienst dulden. Zoals Christus niet kon samengaan met Belial, het licht niet met de duisternis, de waarheid niet met de dwaling en ware vroomheid niet met impiëte (onvroomheid), zo kon de Katholieke Kerk niet samengaan met allerlei sekten.¹⁹¹ Duidelijk was dat De Broglie, die van enige vrijheid voor andersgelovigen zelfs niet wilde weten, de katholieke notabelen voor het blok zette.

Om de Grondwet te redden verbood de regering de verspreiding van de *Instruction pastorale*, omdat bisschoppen zulke instructies niet mochten publiceren zonder toestemming van de overheid.¹⁹² Dit verbod kon echter niet verhinderen dat de boodschap van de bisschop het hele land rondging en veel opschudding verwekte. Op 11 augustus rapporteerde de commissaris-generaal van justitie, De Thiennes, de koning dat men in Courtrai (Kortrijk) niet alleen het mandement van de bisschop van Gent in de twee hoofdkerken had gelezen, maar dat de pastoor de maandag daarop een plechtige mis had gezongen om de hemel te smeken het land de ramp van het aannemen van de Grondwet te besparen.¹⁹³ De volgende dag rapporteerde hij met 'extrême douleur' dat in alle Zuidelijke Provincies onrust en agitatie heersten. Volgens hem meende het volk, door dagelijks verschijnende pamfletten en cabaretvoorstellingen opgezet tegen de Grondwet, dat het van zijn godsdienst werd beroofd. Daarbij voegden zich ook degenen die bezwaar hadden tegen de schuldenverdeling en de gelijke stemverhouding. En hij noteerde dat ie-

188 Hertog Maurice Jean de Broglie (1766-1821), zoon van een veldmaarschalk, was na de voltooiing van zijn theologische studie met zijn vader voor het revolutionaire bewind naar Duitsland gevlucht. Na de totstandkoming van het concordaat in 1801 keerde hij naar Frankrijk terug, waar hij korte tijd bewondering koesterde voor Napoleon. In 1807 werd hij tot bisschop van Gent benoemd om het diocees te verfransen, dat wil zeggen het ultramontanisme uit te roeien. Vanwege zijn verzet op het Nationaal Concilie van 1811 tegen de napoleontische kerkpolitiek werd hij samen met andere geestelijken gevangen genomen. De Broglie kwam in de kerkers van Vincennes terecht en werd later gedeporteerd naar Beaune en St. Marguerite, waar hij ernstig geleden heeft. Eerst na de val van Napoleon kon hij naar Gent terugkeren. Gegevens ontleend aan *The Catholic Encyclopedia*, Tillo-Aubert van Biervliet O.S.B., *Het Stevenisme in Vlaanderen*, Leuven 1966, p. 78-86, L. Freneel *Godsdienstig leven in de Zuidelijke Nederlanden 1794-1814*, in *AGN*, deel 11, Bussum 1983, p. 57-58.

189 Verontwaardigd schreef Van Hogendorp hierover aan de Koning: 'De bisschop grijpt dus naar de Kroon van U.M. Zulke misdaden dienen bij de geboorte in een klaar daglicht gesteld, vervolgd en naar de wetten gestraft te worden, vooral in eenen Franschman.', *Brieven en gedenkschriften*, VI, p. 167.

190 De Bosch Kemper, *Staatkundige geschiedenis tot 1830*, p. 483-485.

191 De Bosch Kemper, *Staatkundige geschiedenis tot 1830*, p. 483-485.

192 Bedoeld is het recht van placet, d.w.z. het recht van de vorst officiële pauselijke en bisschoppelijke besluiten en verordeningen al of niet te laten doorgaan.

193 Colenbrander, *Ontstaan*, II, p. 503.

dereen zich in de discussie mengde en er algemeen werd gesproken van verwerping van de Grondwet.¹⁹⁴

De regering trachtte nu vooral de notabelen ervan te doordringen dat de bepalingen over de godsdienst voortvloeiden uit de *Acht Artikelen*, die door het Congres van Wenen waren gesanctioneerd. Op de bijeenkomst met de presidenten van de notabelenvergaderingen op 5 augustus 1815, zei De Thiennes in zijn openingstoespraak dat artikel 2 van de *Londense Artikelen* geen wijziging toestond van de betreffende grondwetsartikelen. Hij sprak zelfs van een verbod.¹⁹⁵ Ook Van der Capellen, secretaris van Staat voor de Belgische provincies,¹⁹⁶ deed een duit in het zakje. In een brief van 8 augustus 1815 aan genoemde presidenten schreef hij met het oog op de gewraakte artikelen over de gelijke vrijheid van godsdienst: ‘Ces stipulations en effet n’ont été insérées dans le projet de constitution que parce que sanctionnées par les puissances réunies au congrès de Vienne, elles étaient au nombre des conditions réglées pour la réunion de la Belgique et des Provinces-Unies, et sont comme telles devenues principes fondamentaux des lois du nouveau royaume.’ Het hielp allemaal weinig, de notabelen stonden onder grote druk. Voor de Grondwet stemmen werd gezien als verloochening van het geloof en zelfs als men niet al te streng katholiek was vormden aanplakbiljetten, zoals in de stad Leuven, met de tekst ‘mort à celui qui votera pour la constitution’ reden om zich achter het oor te krabben. Op de dag van de stemming, 18 augustus, verschenen dan ook maar 1323 van de 1573 opgeroepen notabelen, die het ontwerp met 796 tegen 527 stemmen afwezen. Van de tegenstemmers verklaarden 126 uitdrukkelijk dat ze alleen maar tegen de bepalingen omtrent de godsdienst waren.

Deze toch wel overtuigende afwijzing bracht de regering in de problemen, vooral tegenover de Noordelijke provincies, waar de Staten-Generaal het ontwerp reeds hadden goedgekeurd. Maar de koning, hierin geadviseerd door Elout,¹⁹⁷ Falck¹⁹⁸ en Van der Capellen,¹⁹⁹ hield voet bij stuk. In zijn Afkondiging der Grondwet van 24 augustus 1815 sprak hij zijn droefheid over de uitslag uit, maar stelde dat er toch wel van een meerderheid voor de Grondwet kon worden gesproken.²⁰⁰ Misschien op het idee gebracht door de wijze waarop de negatieve uitslag van de volksstemming over de *Staatsregeling van 1801* destijds was uitgelegd, telde hij de stemmen van de afwezigen bij de voorstemmers, terwijl hij bovendien de 126 tegenstemmers, die een verklaring hadden afgelegd ook als voorstemmers beschouwde.²⁰¹ De Belgen, die meesmuilend over de ‘arithmétique Hol-

194 Colenbrander, *Ontstaan*, II, p. 596.

195 Colenbrander, *Ontstaan*, II, p. 573.

196 Zie over hem hoofdstuk 2, onder 2.14.

197 Colenbrander, *Ontstaan*, II, p. 298.

198 Colenbrander, *Ontstaan*, II, p. 617.

199 Zie diens brief van 12 augustus 1815, dus nog geschreven vóór de verwerping, aan de koning. Colenbrander, *Ontstaan*, II, p. 600.

200 *Afkondiging der Grondwet*, gepubliceerd in de *Nederlandse Staats-courant* van 26 augustus 1815.

201 Over de 126 die met een verklaring tegen hadden gestemd, stond in de Afkondiging: ‘dat zulks geschied was uithoofde van eenige artikelen over de eredienst; artikelen die overeenkomstig de sedert lang bestaande wetgeving, gegrond op de traktaten en strookende met de beginselen, welke de godsdienstige souvereinen in het Europesche systema hebben ingevoerd, uit de Nederlandsche

landaise' spraken, ontvingen op deze wijze hun grondwet van de koning. Zij werden via een gecompliceerde, maar onjuiste redenering, eenvoudig onder de Grondwet geplaatst. Dat was tegen de oorspronkelijke bedoeling van de democratische liberalen, tegen de wil van de Belgische clerus en vermoedelijk ook tegen de wens van de meerderheid van de bevolking. Een gelijke vrijheid van godsdienst wees men massaal af en van de door de grondwetgever gewenste eensgezindheid was geen sprake.

Balans

In de Grondwet van 1815 werd de regeling van de godsdienstvrijheid nauwelijks gewijzigd. Wel werden de bepalingen over de zeggenschap van de staat over de kerkorganisaties ingekort, maar dit had weinig te betekenen, omdat de koning zich krachtens zijn soevereiniteit hiermee mocht inlaten aangezien de Grondwet hem dit niet verbood. Het beginsel van gelijke bescherming van de bestaande gezindheden werd conform de Acht Artikelen van het Londens Protocol en tegen de zin van de rooms-katholieke leden van de grondwetscommissie gehandhaafd. Zij hadden tevergeefs getracht hun kerk enige voordelen te verschaffen en de geestelijkheid meer zeggenschap te geven over het onderwijs. Daartegenover stond dat de bepaling dat de koning de gereformeerde religie moest zijn toegedaan, werd geschrapt. Tijdens de besprekingen hierover sprak Van Maanen denigrerend van 'onkundige dweepende' katholieken en 'dweepende, domme gereformeerden'.

De positie van de Staten-Generaal bleef onverminderd zwak. Pogingen om de ministeriële verantwoordelijkheid te versterken en de ministers te laten vervolgen op basis van een akte van beschuldiging van de Staten-Generaal, liepen op niets uit. De ministers konden slechts strafrechtelijk vervolgd worden voor commune misdrijven op last van de koning en met verlof van de Staten-Generaal. Door het wegvallen van de daartoe strekkende bepaling konden de Staten-Generaal niet meer beschouwd worden als de uitlegger van de wet. Staatsrechtelijk gezien lag het voor de hand deze taak aan de onafhankelijke rechter toe te delen. De regering bestreed dit echter met de stelling dat de wetgeving aan de koning en de Staten-Generaal en niet aan de rechter was opgedragen. De godsdienstvrijheid werd zo een onzeker bezit.

Omdat de gelijke vrijheid van godsdienst een doorn in het oog van de clerus was, daar hij meende dat daarmee de exclusieve positie van de Rooms-Katholieke Kerk verloren ging en er ook sprake was van een aanval van 'verblinde nieuwlichters' op de religie, riep hij de notabelen met succes op tegen de Grondwet te stemmen.

Grondwet niet konden worden weggelaten, zonder het bestaan der monarchie in de waagschaal te stellen, en zonder juist den waarborg van diegenen te verminderen, welken de bedoelde bepalingen bedenkelijk voorgekomen zijn. Zoo deze waarheid niet verduisterd ware ... zouden tenminste de gemelde stemmen zich gevoegd hebben bij die der 527 notabelen, welke het ontwerp hebben goedgekeurd.' Zie: Colenbrander, *Ontstaan*, II, p. 619; De Bosch Kemper, *Staatkundige geschiedenis tot 1830*, p. 487-488.

5 De transformatie van de Zuidelijke Nederlanden 1814-1830

De volkomen vrijheid der bestaande Godsdienstige gezindheden te beschermen, is een der voornaamste pligten, welke mij de wet oplegt, en zoo men den geest dier Grondwet niet miskennen en de daarin vervatte uitdrukkingen niet kwalijk uitleggen wil, dan kan men niet beducht zijn, dat degene, welke zich met mij verbinden dezelve na te komen en te handhaven, immer in het geval zullen geraken van de minste inbreuk op de leerstellingen en de tucht der Katholieke Kerk te maken.

(Missive van de koning aan de graaf De Méan van 16 september 1815)

De weerstand van de katholieke geestelijkheid in de Zuidelijke Nederlanden tegen gelijke vrijheid van godsdienst nam toe, toen de koning greep trachtte te krijgen op het functioneren van de kerk en het godsdienstige leven. Nagegaan wordt hoe de overheid met godsdienstvrijheid omging en welke invloed dit op de opvattingen over die vrijheid in de Zuidelijke Nederlanden heeft gehad.

5.1 Rooms-katholiek verzet tegen gelijke vrijheid van godsdienst

Toen de Grondwet ondanks hun verzet toch was afgekondigd, besloten de bisschoppen tot verdere actie. Onder leiding van De Broglie publiceerden ze het befaamde *Jugement doctrinal*¹ dat de katholieken het afleggen van de eed op de Grondwet verbood. Nogmaals wezen de bisschoppen erop dat gelijke behandeling van de verschillende godsdiensten in strijd was met de regels van de kerk doordat ze de waarheid en de leugen gelijkelijk beschermden. Verder achtten zij het volstrekt verkeerd dat de geestelijke belangen van de roomse kerk en het onderwijs aan protestantse ambtenaren werden toevertrouwd, dat de kerk aan de wetten van de staat werd onderworpen, dat de regering de bevoegdheid kreeg godsdienstoefeningen te beletten en dat het Franse recht van toepassing bleef. De toegestane vrijheid van drukpers achtten zij uit den boze, omdat deze de deur opende voor antichristelijke lectuur. De titel van de brochure geeft al aan dat het hier niet zozeer om een politiek, maar om een dogmatisch oordeel over de Grondwet ging. Daardoor werden de godsdienstvrijheid en de relatie kerk en staat in het theologische vlak getrokken. Het wel of niet zweren dat men de Grondwet zou handhaven, werd zo een geloofszaak. Geheel in de lijn van de *Instruction pastorale* stelde het *Jugement doctrinal* de absolute goddelijke waarheid tegenover het

1 Groen van Prinsterer, *Handboek der geschiedenis van het vaderland*, II, p. 1005-1008. Een exemplaar van het *Jugement* van september 1815 bevindt zich in het dossier De Broglie: ARA, kabinet des konings enz, toegangsnummer 2.02.01, bestanddeel 6155.

veronderstelde indifferentisme van de nieuwe Grondwet met als spits: ‘Geen enkele van onze diocesanen kan de verschillende door de grondwet voorgeschreven eden afleggen zonder daarbij de kostbaarste belangen van zijn godsdienst te verraden en zonder zich aan een ernstige euveldaad schuldig te maken.’

Door de paus om advies gevraagd, had ook het college van kardinalen in zijn zitting van 28 januari 1816 de Grondwet in scherpe bewoordingen veroordeeld. Het meende dat de eerste twee artikelen een onverschillig karakter hadden, rechtstreeks met de goddelijke wetten streden en kwaadaardig voor de katholieken waren, terwijl artikel 194 de geestelijken degradeerde tot ambtenaren en artikel 195 de kerk aan alle burgerlijke wetten onderwierp. Nog erger vond het college het Koninklijk Besluit van 16 september 1815 waarbij de kerk onder toezicht werd gesteld van een commissie uit de Raad van State ‘belast met de zaken van den Roomsche-Katholijken Godsdienst’,² en het placet op de pauselijke bullen verplicht bleef.³

‘Cet édit est aussi mauvais que la Constitution elle-même, sinon pire, car en assujettissant l’Église à un tribunal laïque et au souverain, il la dépouille de sa liberté et de son indépendance.’

En de conclusie was dat het KB als ‘hautement condamnable’ werd gezien.⁴ In zijn Breve *Acceptimus litteras tuas*, van 1 mei 1816 ging de paus daarin echter niet mee. Zakelijk stemde hij in met de bezwaren van de Belgische geestelijkheid, maar het veel hardere oordeel van de kardinalen over de Grondwet en het KB van 16 september 1815 nam hij tot teleurstelling van De Broglie niet over. De paus spoorde de bisschoppen daarentegen aan te gaan onderhandelen.⁵ De reden daarvoor was dat pauselijke afwijzing van het tolerantiebeginsel ook het einde van de nieuwe eenheidsstaat zou betekenen, en dat was iets wat Oostenrijk, de staat waar de paus politiek afhankelijk van was, absoluut niet wenste.⁶ De meer diplomatieke opstelling van het Vaticaan had De Broglie aan het denken moeten zetten.⁷

2 Deze commissie was bevoegd de met de wet strijdende handelingen van geestelijken te onderzoeken en de koning eventueel te treffen maatregelen voor te stellen. Colenbrander, *Gedenkstukken*, VIII, 2e stuk, p. 378-379.

3 *Nederlandsche Staatscourant* van 21 september 1815, 1815 nr. 224. Bijvoegsel Stb. 1815, p. 207. Overigens verbood ook artikel 207 van de *Code Pénal* het zonder verlof corresponderen met een buitenlandse hof of buitenlandse mogendheid.

4 Terlinden, *Guillaume Ier roi des Pays-Bas* I, p. 159.

5 De breve is de koning aangeboden door de bisschoppen De Broglie, Hirn en Pisani bij brief van 8 juni 1816. Colenbrander, *Gedenkstukken*, VIII, 2e stuk, p. 44; zie ook: S. Stokman O.F.M., *De politieke geschiedenis van het lager onderwijs in Nederland. De religieuzen en de onderwijspolitiek der regering in het Vereenigd Koninkrijk der Nederlanden (1814-1830)*, 's-Gravenhage 1935, p. 24; De Valk, *Roomser dan de paus*, p. 67.

6 De Valk, *Roomser dan de paus*, p. 71-72.

7 De principieel katholieke opstelling van De Broglie geeft weinig aanleiding om die primair te typeren als een politiek streven om met behulp van de paus de Zuidelijke Nederlanden onder Frans bestuur te brengen, zoals De Valk meent. Ze is politiek gezien namelijk eerder als naïef dan als berekend te kwalificeren. *Roomser dan de paus*, p. 52.

5.2 Hervatting van de napoleontische kerkpolitiek

Het katholieke standpunt verdient nog wat verdere aandacht, omdat de geestelijkheid niet alleen principiële bezwaren had tegen de Grondwet, maar ook vreesde voor de bemoeienis van de 'protestantse' regering. Die vrees werd in de hand gewerkt, doordat de regering verschillende besluiten nam die de vrijheid van de kerk aanzienlijk beperkten en die soms ook getuigden van weinig achting voor het rooms-katholieke geloof.⁸ Zo benoemde de koning de protestantse Johann Gotthard Reinhold tot buitengewoon gezant en gevolmachtigd minister bij de Italiaanse mogendheden, met als standplaats Rome en geaccrediteerd bij de Heilige Stoel.⁹ Voor de overwegend ultramontaanse¹⁰ katholieke leiders in het Zuiden was dat een teken dat de koning weinig rekening hield met hun belangen.¹¹ In hun ogen was Reinhold een uitgesproken jozefinist.¹² Ook het over de grens zetten van de internuntius Ciamberlani, door graaf De Thiennes de Lombise, commissaris-generaal voor justitie, ervoer de geestelijkheid als een harde klap en zag Rome als een ernstige belediging.¹³

Verontrustender voor de katholieken was het al genoemde besluit van 16 september 1815, dat een speciale commissie van de Raad van State voor de zaken van de katholieke eredienst instelde en – geheel in strijd met artikel 227 van de Grondwet – het recht van placet bevestigde. Daarmee kwam de kerk onder toezicht van de overheid. De koning benoemde vervolgens de jozefinistische baron Goubau¹⁴ en Pierre van Ghert¹⁵ respectievelijk tot directeur en secretaris van de Rooms-Ka-

8 Terlinden, *Guillaume Ier roi des Pays-Bas*, I, p. 116-119.

9 Johann Gotthard Reinhold, (1771-1838) was een diplomaat en vooral een bekend dichter. Hij was lid van de lutherse kerk. Na een militaire carrière vervulde hij tot onder koning Lodewijk Napoleon enige politieke functies. Van augustus 1814 tot 1826 was hij gezant bij de Heilige Stoel. In 1827 werd hij benoemd tot gezant te Bern. Zie verder *NNBW*, VII, 1041; A.W.F.M. van de Sande, *Reinhold, Johann Gotthard (1771-1838)*, in *BWN*, II, 453.

10 Zie voor dit begrip het vorige hoofdstuk onder 4.6, noot 170.

11 Terlinden, *Guillaume Ier roi des Pays-Bas*, I, p. 146.

12 Het Jozefinisme trachtte evenals het Franse gallicanisme en het Duitse febronianisme de kerk losser van Rome te maken. Het jozefinisme en gallicanisme poogden ook de kerk onder staatsgezag te brengen. Het ultramontanisme vormt een reactie op deze kerkpolitiek. Zie over keizer Jozef II hoofdstuk 4.1, noot 6.

13 Ciamberlani, de vice-superior van de Hollandse zending, had de opdracht van de paus en de instemming van de bisschoppen om de rust onder de Belgische katholieken te herstellen. De Thiennes liet Ciamberlani echter op 19 januari 1815 een decreet uitreiken, waarin stond dat de regering geen buitenlandse geestelijken in België wenste en dat Ciamberlani, die niet over officiële pauselijke volmachten beschikte, daarom binnen 24 uur België diende te verlaten onder begeleiding van de gendarmerie. Zie ook hoofdstuk 4; De Bosch Kemper, *Staatkundige geschiedenis tot 1830*, p. 445-446 en uitgebreider Terlinden, *Guillaume Ier roi des Pays-Bas*, I, p. 53-60.

14 Mr. Melchior Joseph François Ghislain baron Goubau d'Hovorst (1757-1836) was na een rechterlijke carrière tot 1814 (rechter te Wenen) van 1781-1788 in 1814 departementsambtenaar in Brussel geworden. Van 16 september 1815-1 augustus 1826 was hij directeur-generaal van de Rooms-Katholieke Eeredienst en van 27 oktober 1826 tot 18 oktober 1830 lid van de Eerste Kamer. Goubau stond bekend als een fervente aanhanger van keizer Joseph II, van wie hij ook kamerheer was geweest. Terlinden, *Guillaume Ier roi des Pays-Bas*, I, p. 117-118; J.C. Ramaer in *NNBW*, VIII, 626.

15 P.G. van Ghert (1782-1852) werd in 1815 referendaris, in 1816 secretaris-generaal bij de directie voor de Zaken betreffende de R.K. Eredienst en vervolgens vanaf 1826 tot 1840 referendaris bij de Raad van State en secretaris van de Permanente Commissie voor de zaken der R.K. Eredienst. Van Ghert was een leerling en persoonlijke vriend van Hegel en evenals Goubau aanhanger van de kerkelijke politiek van keizer Jozef II. Terlinden, *Guillaume Ier roi des Pays-Bas*, I, p. 118. *NNBW*, I, 938.

tholieke Eeredienst. Dat juist deze twee heren met het toezicht op de Rooms-Katholieke Kerk werden belast, beschouwde de geestelijkheid als een oorlogsverklaring.¹⁶ Over Van Ghert zou de Vaticaanse gezant later eens tegen Willem I zeggen dat deze alles wat hij aanraakte bedierf.¹⁷ De benoeming van De Méan¹⁸ tot aartsbisschop in Mechelen in september 1815 vormde een volgend bewijs voor het feit dat de koning zijn macht over de kerk wilde tonen. De Méan stond bekend als mondain, als iemand die zich tegen de wil van de paus prins-bisschop van Luik liet noemen, en vooral als iemand die niet direct bekendstond als erg vroom. Met de eed op de Grondwet, die hij als lid van de Eerste Kamer had moeten afleggen, had hij ook al weinig moeite gehad. Zijn benoeming werd daarom uitgelegd als een poging om verdeeldheid onder de geestelijkheid te zaaien en de kerk minder van Rome afhankelijke te maken. De hoge vergoedingen die de nieuwe bisschop werden toegekend, versterkten deze gedachte.¹⁹

Ook op andere wijze liet de koning blijken dat hij zijn macht over de kerk wilde versterken. Zo bevestigde hij op 10 december 1815 in een nota aan de kardinaal-staatssecretaris van de Heilige Stoel nog eens dat hij op grond van het concordaat bevoegd was geestelijken te benoemen.²⁰ Dit beroep op het concordaat van 1801 berustte echter op een onjuiste lezing ervan, omdat het uitging van een katholieke machthebber. In artikel 17 was in dit verband bepaald dat een eventuele niet-katholieke opvolger van de eerste consul voor zijn bevoegdheden een nieuwe overeenkomst met het Vaticaan moest sluiten.²¹

Op 14 september 1815 verzocht Ch. J. hertog d'Ursel, de commissaris-generaal voor Binnenlandse Zaken van het voorlopige bewind in de Zuidelijke Nederlanden, de kerkelijke autoriteiten om het *Te Deum* te laten zingen bij de plechtige inauguratie van de koning.²² Ook dit leverde problemen op daar de geestelijkheid moeite had met een danklied voor een vorst die de eed op de door hen afgewezen Grondwet zou afleggen. In de correspondentie hield de regering echter vol dat zij

16 Groen van Prinsterer, *Handboek der geschiedenis van het vaderland*, II, Amsterdam 1852, p. 1000.
17 P. Albers S.J., *Geschiedenis van het herstel der Hiërarchie in de Nederlanden*, Nijmegen 1903, I, p. 58 en 251.

18 François Antoine Marie Constantin graaf de Méan (1757-1831) was, met een onderbreking vanwege de inval van de Fransen, van 21 april 1792 tot 24 juli 1794 prins-bisschop van Luik. In 1794 vertrok hij naar Duitsland. Gedurende het Franse bewind moedigde hij het verzet van de clerus tegen het Franse regime aan. Ook steunde hij de priesters die de door de keizer geëiste eed van trouw niet wensten af te leggen. In 1815 werd hij benoemd tot lid van de Eerste Kamer en legde de daarvoor vereiste eed op de Grondwet af. Zijn broer César was in 1815 lid van de Grondwetscommissie. A. Simon in *NBW*, II, 531-540.

19 Terlinden, *Guillaume Ier roi des Pays-Bas*, I, p. 136-137 en 181.

20 Terlinden, *Guillaume Ier roi des Pays-Bas*, I, p. 149.

21 Art. 17 luidde: *Il est convenu entre les parties contractantes que, dans le cas où quelqu'un des successeurs du premier Consul actuel ne serait pas catholique, les droits et prérogatives mentionnés dans l'article ci-dessus, et la nomination aux évêchés, seront réglés, par rapport à lui, par une nouvelle convention.*

22 Charles Joseph hertog d'Ursel (1777-1860) was vanaf 11 augustus 1814 tot 16 september 1815 commissaris-generaal voor Binnenlandse Zaken van het voorlopig bewind in de Zuidelijke Nederlanden, van 1815-1819 minister van Waterstaat en Publieke Werken, en van 1839 tot 1859 lid van de Belgische Senaat. Hij hoorde aanvankelijk tot de katholieke richting, maar na 1847 was hij de liberale richting toegegaan. *NNBW*, dl.IX, 1141.

recht had om plechtige gebeden van de kerk te vragen.²³

Niet onbelangrijk was ook het KB van 10 mei 1816.²⁴ Hierin wees de koning de ambtenaren aan die belast werden met de werkzaamheden ‘voortvloeiende uit de nakoming van het concordaat met de Heilige Stoel en de betrekkelijke Organieke Artikelen.’ Dit besluit bepaalde dus dat het concordaat van 1801 en de Organieke Artikelen onverkort van kracht bleven voor het gebied van het aartsbisdom Mechelen en de ondergeschikte bisdommen. Van Maanen had hiervoor in zijn nota’s gepleit teneinde de geestelijken, die zich niet aan de voorschriften hielden, te kunnen vervolgen.²⁵ Voor de naleving ervan en het tegengaan van mogelijke misdragingen van geestelijke personen werden de Franse instellingen en ambtenaren door Nederlandse vervangen. In de plaats van de Franse staatsraad, een lid van die raad, de minister van Eredienst en de prefecten, werden respectievelijk de eerder genoemde Commissie uit de Raad van State, ‘belast met de waarneming der belangen van de Rooms-Katholijken Eeredienst, zitting houdend te Brussel’, de directeur-generaal van deze eredienst en de gouverneurs van de provincies (commissarissen van de koning) aangesteld. Goubau diende als directeur-generaal er nauwkeurig op toe te zien, dat het concordaat en de Organieke Artikelen stipt werden nagekomen en dat alle misdragingen door geestelijke personen in hun ambt begaan, werden beteugeld en bestraft. Met dit besluit werd duidelijk dat de geestelijkheid gebonden bleef aan het concordaat en de Organieke Artikelen en bovendien onder streng overheidstoezicht stond. Om dit laatste te onderstrepen beval Van Maanen de justitiële autoriteiten in een circulaire van 26 mei 1816, met ijver en ernst samen te werken aan het onderdrukken en bestraffen van overtredingen, die geestelijken in de uitoefening van hun functies zouden plegen.²⁶ Met een zeker enthousiasme merkte hij op, dat het besluit van 10 mei alle onzekerheid over de te volgen weg had weggenomen.²⁷ Al deze besluiten en maatregelen betekenden dat de napoleontische kerkpolitiek werd voortgezet. De geestelijkheid zag daarin haar gelijk bevestigd.

5.3 Besluit om De Broglie aan te pakken

De regering beschouwde de radicale afwijzing van de Grondwet door de geestelijkheid van meet af aan als opstand tegen haar gezag. Daarin stond ze niet alleen.

²³ Terlinden, *Guillaume Ier roi des Pays-Bas*, I, p. 125-127.

²⁴ Stb. 1816, 23.

²⁵ Voor de nota’s zie: Colenbrander, *Gedenkstukken*, VIII, 2e stuk, p. 350-354 en p. 359-364. De tekst van het besluit komt letterlijk overeen met die van het concept-besluit, dat bij de laatste nota was gevoegd.

²⁶ Verwijzend naar hun trouw aan de koning en de Grondwet, schreef hij er zeker van te zijn dat ‘vous coopérez avec zèle et sincérité à la répression et à la punition des abus commis par des ecclésiastiques dans l’exercice de leurs fonctions.’

²⁷ Circulaire van 26 mei 1816. De tekst hiervan is integraal opgenomen in R. Helias d’Huddeghem, *De l’administration de la justice aux Pays-bas, sous le ministère de C.F. van Maanen, avec une analyse des principaux procès criminels politiques et d’autres persécutions, depuis l’an 1815 jusqu’au 25 août 1830*, Gent 1830, p. 30. 31. Zie ook: Terlinden, *Guillaume Ier roi des Pays-Bas*, I, p. 129.

Bisschop Maurice Jean de Broglie (1766-1821), de grote tegenstander van de Grondwet 1815.

Van Hogendorp had de koning op 19 augustus 1815 naar aanleiding van de *Instruction pastorale* geschreven: 'De Belgische geestelijkheid heeft zich onteerd voor het oog van geheel Europa met zich te verzetten tegen de godsdienstige verdraagzaamheid, en op dien grondslag het oproer te prediken tegen U.M.'²⁸ In de brief had hij zelfs aangedrongen op gerechtelijke maatregelen tegen de bisschop van Gent, want 'Hij heeft U.M. in het hart aangetast, hij heeft eenen zuivere burgerlijke misdaad begaan, en als hij niet gestraft wierd, zou de Koninklijke waardigheid aan hem onderworpen blijven.' Ook vanuit Brussel had de procureur-generaal van het Hooggerechts-hof te Brussel, mr. Daniëls,²⁹ de koning in augustus 1815 geadviseerd om de bisschop en zijn secretaris, de kanunnik Boussen, aan te pakken. Ze zouden voor de Commissie uit de Raad van State moeten verschijnen om vervolgens op grond van de artikelen 201-206 van de

Code Pénal het land uitgezet te worden.³⁰

Van Maanen aarzelde echter. Hij beseftte dat het hier niet alleen ging om strafbare feiten, maar ook om het recht op het belijden van een godsdienstige overtuiging. Naar aanleiding van de nota's van Daniëls, 'wiens fraaie memoires' hij 'met het grootste genoegen' had gelezen, schreef hij in augustus 1815 de koning dat hij de *Instruction pastorale* van De Broglie misdadig vond, maar dat hij zeer betwijfelde of vervolging op basis van artikel 204 van de *Code Pénal* succes zou hebben. De bisschop zou immers kunnen stellen dat hij gehandeld en gesproken had overeenkomstig de leer van de Rooms-Katholieke Kerk.³¹

Aarzelde Van Maanen nog, de koning zelf had, zoals de Oostenrijkse gezant Binder aan de Oostenrijkse minister van Buitenlandse Zaken Metternich³² schreef, al in augustus 1815, dus nog voor de verschijning van het *Jugement doctrinal*, besloten de bisschop van Gent te laten vervolgen. Hij wachtte slechts op een gunstige gelegenheid. Voorzichtigheid was echter geboden, omdat de onbuigzame De Broglie, die zelfs voor Napoleon niet opzij was gegaan, populair was en over gro-

28 Van Hogendorp, *Brieven en gedenkschriften*, VI, p. 166.

29 H.G. Daniëls (1750-1827) was tot 1817 procureur-generaal bij het Hooggerechtshof te Brussel. Op verzoek van de koning van Pruisen werd hij begin 1817 president van het Hof van appel van de Rijnprovincie. Hij stierf op 8 maart 1827; zie: Terlinden, *Guillaume Ier roi des Pays-Bas*, I, p. 222-223.

30 ARA, Invoeringsnummer 2.02.01, kabinet des konings, bestanddeel 6155, (dossier De Broglie).

31 ARA, Invoeringsnummer 2.02.01, kabinet des konings, bestanddeel 6155, (dossier De Broglie).

te invloed beschikte, niet alleen in zijn eigen diocees maar in heel België.³³

Terwijl de koning met zijn ministers overlegde over een eventuele vervolging, bleef de bisschop de regels en het gezag trotseren. Op 9 juli 1816 beval hij de pastoors en andere geestelijken in Oost-Vlaanderen in strijd met art. 1 van de Organieke Artikelen een bul te publiceren, zonder dat hij daarvoor autorisatie (placet) had verkregen. Wat later deed de Gentse vicaris-generaal Forgeur hetzelfde met een andere bul. Geïrriteerd door de schending van het recht van placet, beval de koning de burgerlijke autoriteiten alle plakkatens weg te halen uit de kerken waar ze waren aangeplakt.³⁴ De politie, de marechaussee, de parketten en de vrederechters voerden dit bevel grondig uit en veroorzaakten daardoor veel consternatie bij de burgers, die weinig begrepen van dit harde optreden.³⁵

De Broglie bleef echter pauselijke brieven afkondigen, zonder het placet te hebben verkregen.³⁶ Ook stelde hij in strijd met de regels priesters aan die hun opleiding in een Frans Jezuïetengesticht hadden genoten. De druppel die de emmer uiteindelijk deed overlopen was een brochure, waarin hij zijn collega Ch. F.J. Pisani de la Gaude³⁷ berispte, omdat deze in zijn diocees voor een gelukkige beveling van de prinses van Oranje had laten bidden.³⁸ De regering meende nu toch echt te moeten optreden. Het blijven tolereren van de gedragingen van de bisschop zou van zwakheid getuigen.³⁹ Bij besluiten van 17 en 27 augustus 1816 belastte de koning Goubau met de Commissie van de Raad van State voor de zaken van de katholieke eredienst middelen te zoeken om de bisschop administratief te straffen en te onderzoeken of zijn gedrag niet onder de strafwet viel, teneinde hem aan een gewoon gerecht over te leveren.⁴⁰ Op 17 november 1816 ontving De Bro-

32 P. Pouillet, *Relations inédites sur les débuts de la révolution belge de 1830, dans la Revue générale*, Bruxelles 1897, p. 31.

33 De Broglie werd door de hele Belgische geestelijkheid beschouwd als een steunpilaar van het geloof, als een belijder en bijna als een martelaar, die vanwege zijn geloof vervolging en gevangenschap had ondergaan. Zie: E.C. baron de Gerlache, *Histoire du Royaume des Pays-Bas (1814-1830)*, Bruxelles 1839, I, p. 343.

34 KB van 27.8.1816, ARA, toegangsnummer 2.02.01, inv. 285.

35 Terlinden, *Guillaume Ier roi des Pays-Bas*, I, p. 201.

36 Naast de *Code Pénal* kende ook artikel 1 van de Organieke Artikelen het recht van placet: Aucune bulle, bref, rescrit, décret, mandat, provision, signature servant de provision, ni autres expéditions de la cour de Rome, même ne concernant que les particuliers, ne pourront être reçues, publiées, imprimées, ni autrement mises à exécution, sans l'autorisation du Gouvernement. Zie ook noot 3 van dit hoofdstuk.

37 Charles de Pisani de la Gaude (1743-1826) was van 1783 bisschop in Vence (Fr.). Door een wonder ontsnapte hij in 1793 aan een veroordeling tot de doodstraf door het revolutionaire tribunaal. In 1804 benoemde keizer Napoleon hem tot bisschop in Namen. Pisani de la Gaude was een mede-ondertekenaar van het *Jugement doctrinal*. Terlinden, *Guillaume Ier roi des Pays-Bas*, I, p.28, noot 1.

38 Om de bisschop van Namen van onkerkelijkheid te doen verdenken, daar deze voor een niet katholieke prinses gebeden had voorgeschreven, iets wat De Broglie had geweigerd.

39 De Bosch Kemper, *Staatkundige geschiedenis tot 1830*, p. 519.

40 Wij, persisterende bij ons besluit van den 17 augustus, tt., nr 78 verlangen dat daar aan executie worde gegeven en dat alzoo het gedrag van den Bisschop van Gent worden onderzocht, en aan ons door de Commissie uit den Raad van State een rapport worde aangeboden om, naar gelang van zaken, dien geestelijken administratief te doen corrigeren of de cognitie van het onderhavige geval aan de gewone regtbanken te doen revoyeren. Expedition authentique des arrêtés royaux des 17 et 27 août 1816. Archieven van het Parket van het Hof van Appel te Brussel, ibidem, nr. 14 et 15. Geciteerd via Terlinden, *Guillaume Ier roi des Pays-Bas*, I, p. 200.

glie een dagvaarding om zich overeenkomstig de bepalingen van het concordaat op 28 november voor de commissie te verantwoorden voor de in de dagvaarding vermelde gedragingen.

5.4 De verdediging van De Broglie en de memorie van Van Maanen

De Broglie liet weten dat hij het concordaat niet erkende en dus wegbleef. Wel legde hij in een uitvoerige brief van 27 november 1816 aan 'La commission permanente du conseil d'État' verantwoording af van zijn gedrag.⁴¹ Hij meende binnen de grenzen van zijn bevoegdheden te zijn gebleven en te hebben gehandeld naar de leer en de wetten van de katholieke kerk. Hij wees erop dat ook de paus met zijn standpunt had ingestemd. Gerelateerd aan het Evangelie had hij dan ook een rein geweten, zo meende hij.

Over de inhoud van de beschuldigingen merkte hij op, dat de burgers vrij waren om al dan niet een eed op de Grondwet te zweren, zodat een bisschoppelijk verbod de mensen niet tot ongehoorzaamheid bracht. Van schending van het concordaat en de Organieke Artikelen kon geen sprake zijn. Napoleon had het concordaat reeds in 1811 opgezegd en de Organieke Artikelen hadden nimmer rechtskracht gehad, omdat de paus daar nooit mee had ingestemd. Bovendien waren ze volgens hem herroepen door de verklaring van de geallieerden van 7 maart 1814. Als gevolg daarvan miste ook het Koninklijk Besluit van 10 mei 1816 elke grond. Hij wees er voorts op dat hij de koning en de ministers tevoren duidelijk had gewaarschuwd dat het hem onmogelijk was aan hun wensen te voldoen en dat gold ook voor het niet vragen van het placet in dogmatische zaken.

Kern van zijn verdediging was dus de stelling dat hij met betrekking tot de eed op de Grondwet en de andere zaken geheel had gehandeld volgens de katholieke leer, en dat de door de regering genoemde verboden en voorschriften niet golden. Hoe zou de regering daarop reageren? Men was immers bang voor vereenzelving van het gedrag van De Broglie met de katholieke leer. Anderzijds valt de formalistische opstelling van de bisschop op. Zo gaf hij geen aandacht aan het feit dat het verbieden van de eed tot grote onrust kon leiden.

In een uitvoerige memorie bij een rapport aan de koning van 18 december 1816 besprak Van Maanen de beschuldigingen tegen de bisschop en trachtte hij diens bezwaren te weerleggen.⁴² Deze memorie, die feitelijk het regeringsstandpunt weergaf, is interessant genoeg om daarvan de hoofdlijnen weer te geven.

Over het *Jugement doctrinal* schreef de minister dat de bisschop daarmee geen enkel ander doel had dan het ondermijnen van de constitutionele basis van de staat, met als gevolg dat de Zuidelijke Provinciën zouden worden overgeleverd aan wanorde en anarchie. Door te verklaren dat het afleggen van de eed op de Grondwet een misdaad was, overtrad hij overduidelijk de wetten en strafbepalingen. Zijn

⁴¹ Terlinden, *Guillaume Ier roi des Pays-Bas*, I, p. 211-214.

⁴² Zie voor de tekst van de uitgebreide memorie: Colenbrander, *Gedenkstukken*, VIII, 2^e stuk, p. 382-391; Terlinden, *Guillaume Ier roi des Pays-Bas*, I, p. 214-220.

enige doel was alle rooms-katholieken tot ongehoorzaamheid te brengen. Hij hitste alle ambtenaren op hun functies op te geven en zich af te scheiden van de regering, waardoor hun werk werd verlamd en de staat aan anarchie prijs gegeven. Van Maanen concludeerde dat deze gedragingen zonder meer konden worden aange-merkt als de misdaden bedoeld in artikel 87 van de *Code Pénal*. Ze hadden immers helemaal het karakter van een aanslag met als doel de regering omver te werpen of te veranderen; een misdaad waarop volgens genoemd artikel de doodstraf stond. Het *Jugement* bevatte verder ook bedreigingen voor de burgers die van hun burgerlijke rechten gebruik wilden maken, en dat leverde overtreding van de artikelen 109 en 110 op. Het *Jugement* bevatte voorts het bewijs van het bestaan van een verbond van functionarissen, wat strafbaar was volgens de artikelen 123, 124 en 125. Tenslotte riep het geschrift volgens de minister op tot ongehoorzaamheid aan de wetten en aan de daden van het openbaar gezag, wat de misdrijven opleverde die in de artikelen 204 en 205 waren omschreven.

Het verbod om absolutie te geven aan hen die een eed op de Grondwet hadden afgelegd, vormde volgens Van Maanen een bedreiging als bedoeld in de artikelen 109 en 110 van de *Code Pénal*. Ook stond vast dat De Broglie over religieuze zaken had gecorrespondeerd met buitenlandse instanties, zonder toestemming van de directeur generaal van de zaken van de katholieke eredienst. Hetzelfde gold voor het laten afkondigen van twee pauselijke bullen. Dit alles was naar de mening van Van Maanen strafbaar volgens de artikelen 207 en 208 van de *Code Pénal* en de Franse wet van 17 juni 1791, die ondanks het concordaat van 1801 van kracht was gebleven.

Van Maanen bestreed verder de stelling van De Broglie dat het concordaat niet meer van kracht was in België. Naar zijn mening waren concordaten plechtige, bilateraal overeengekomen verdragen, die slechts door de twee betrokken partijen konden worden veranderd en zeker niet door een enkele uitlating in een redevoering.⁴³ Hij wees er in dat verband op dat het concordaat ook in Frankrijk nog steeds van kracht was. Verder kon de bisschop volgens de minister aan het feit dat het concordaat met Frankrijk was gesloten, niet de stelling ontlennen dat het daarom alleen voor Frankrijk en niet voor België zou gelden. De paus had bij het sluiten van het concordaat immers niet gehandeld als een gewone soeverein van een staat, maar als het geestelijke hoofd van de katholieke kerk en met het gezag dat hij uitoefende over degenen die deze godsdienst beleden, ongeacht de plaats waar zij zich mochten bevinden. De afscheiding van de Belgische provincies van Frankrijk en de wisseling van gezag hadden zijns inziens niets afgedaan aan de waarde van het concordaat in België.

Verder was het volgens Van Maanen onjuist te beweren dat de paus de Organieke Artikelen niet zou hebben erkend. De goede relatie die er na 1801 gedurende verscheidene jaren steeds had bestaan tussen de Heilige Stoel en de vroegere machthebber van Frankrijk, de naderhand verschenen pauselijke bullen, de kroning en zalving van de toenmalige keizer, en de goedkeuring van de paus in 1805

43 In een rede voor het Wetgevend Lichaam had Napoleon volgens Van Maanen gezegd: 'que le concordat n'existait plus.'

van de kerkelijke reorganisatie van Piémont, vormden het bewijs dat de Apostolische Stoel de artikelen nooit had gezien als aanvallen op de heilige zaken. Overigens, zo merkte Van Maanen op, waren deze artikelen volledig in overeenstemming met wat altijd in verschillende katholieke landen, waaronder België onder het Oostenrijkse bewind, had bestaan. Maar zelfs al zou de paus ze verworpen hebben, dan nog zouden die artikelen hun kracht daardoor niet hebben verloren. Pauselijke afwijzing deed immers ook niet af aan de geldigheid van de Grondwet en de gewone wetten.

Aan de circulaire van 7 maart 1814 van De Robiano kende Van Maanen geen waarde toe. Ze had niet het karakter van een besluit, was uitgegeven zonder opdracht van de geallieerde machten en maakte op geen enkele wijze melding van het concordaat. Het was volgens hem niet mogelijk dat verdragen, laat staan een concordaat, konden verdwijnen door een simpele verklaring in een circulaire van een instantie die op geen enkele wijze partij was geweest bij het sluiten van dat verdrag.

Van Maanen eindigde zijn memorie met de opmerking dat hij de schuld van de bisschop hiermee duidelijk had aangetoond. Zelfs als men aannam dat het concordaat van 1801 en de Organieke Artikelen in onbruik waren geraakt, zou de bisschop niet vrijuit gaan. Dit, omdat de meeste hem verweten feiten strafbaar waren volgens de *Code Pénal*. Dit wetboek was op grond van artikel 2 van de additionele artikelen nog steeds van kracht, evenals alle andere bepalingen tegen misdragingen van geestelijken.

Het is opvallend dat Van Maanen niet inging op de kern van het verweer van de bisschop, namelijk dat hij geheel volgens de katholieke leer en de wetten van de kerk had gehandeld. Juist dit punt had hem in augustus 1815 weerhouden positief te adviseren over een strafvervolging. Ook de stelling van de bisschop dat niemand verplicht was de eed af te leggen, liet hij onbesproken. Die stelling was op zich juist, maar erkend moet worden dat een massale weigering de eed af te leggen door de ambtenaren wel voor grote problemen had kunnen zorgen.⁴⁴ Van Maanen en ook de koning beschouwden de eedweigering echter als opstand tegen het gezag. Van Maanen gebruikte zelfs het woord 'aanslag'. Met deze stellingname boden ze de evenzeer zwart-wit denkende bisschop geen ruimte. Opvallend is verder de selectieve wijze waarop Van Maanen omging met feiten en argumenten. Zo hield de verklaring van De Robiano van 7 maart 1814 in klare bewoordingen in dat de Franse wetten en decreten, die de vrijheid van de Rooms-Katholieke Kerk beperkten, waren vervallen. Dit was niet maar een circulaire, zoals Van Maanen schreef, maar een uitdrukkelijk namens het geallieerde bestuur uitgegeven en in het *Journal officiel* gepubliceerde verklaring.⁴⁵ Ook aan het feit dat het concordaat slechts met Napoleon en zijn katholieke opvolgers was gesloten, ging de minister voorbij.

44 Grote problemen zijn er niet door het *Jugement doctrinal* ontstaan. Van Maanen schreef in zijn memorie: 'maar alleen aan de verlichting van deze eeuw en aan haren weldadigen invloed op den geest en op het verstand der menigte' is het te danken dat zijn geschrijf geen noodlottige gevolgen heeft gehad. Zie ook Terlinden, *Guillaume Ier roi des Pays-Bas*, I, p. 119-120.

45 Stokman, *De politieke geschiedenis van het lager onderwjs*, p. 20. Zie ook de daar genoemde bronnen.

De memorie van Van Maanen geeft verder een goed overzicht van de vele van het Franse bestuur afkomstige strafbepalingen die de regering op basis van artikel 2 van de additionele artikelen tegen godsdienstige dissidenten in stelling bracht. Niet onbegrijpelijk in dit verband is dat de katholieken de *Code Pénal* met zijn bepalingen tegen geestelijken en (godsdienstige) verenigingen als antikerkelijk bestempelden.⁴⁶

5.5 De vrijheid van belijden genegeerd door het assisenhof

Overeenkomstig het rapport van Van Maanen nam de koning op 21 december 1816 een geheim besluit om over te gaan tot strafvervolging van De Broglie.⁴⁷ De autoriteiten kregen opdracht om alle documenten, informaties en rapporten betreffende de bisschop toe te zenden aan de PG van het Hooggerechtshof te Brussel.⁴⁸ Op 19 januari 1817 nam de koning een tweede geheim besluit, waarbij hij het OM beval vervolging in te stellen. In een van de overwegingen stond dat de koning overtuigd was van de urgentie van een strafvervolging vanwege de afgeperste herroeping van de eed door het Kamerlid M. de Wargny.⁴⁹ In een daarop volgend kabinetsberaad werd vooral op instigatie van Goubau, Van Maanen en Van Nagell tot gerechtelijke maatregelen besloten. Falck was de enige die nog aarzelde, omdat hij een vrijspraak vreesde.⁵⁰ Op 15 februari 1817 nam de Kamer van beschuldiging van het hof van assisen van Zuid-Brabant te Brussel het besluit De Broglie te verhoren waarvoor hem een bevel om te verschijnen werd betekend. De Broglie antwoordde met een publicatie van 2 maart 1817, waarin hij stelde dat de wereldlijke rechter niet bevoegd was over een bisschop te oordelen in zaken die de leer (doctrine) betroffen. ‘Wat zou het lot van de katholieke bisschoppen zijn, als ze rechters, die volgens de Grondwet alle godsdiensten mogen belijden, bevoegd zouden achten te oordelen over hun leer en ambtelijke handelingen?’, zo vroeg hij zich af.⁵¹ Hij kwam dus niet en bleek zich vervolgens ook niet in zijn paleis op te houden. Daarop werd een bevel gevangenneming uitgevaardigd. Omdat dit eerst een maand later gebeurde, had de bisschop alle gelegenheid naar zijn vaderland Frankrijk te vluchten. Het proces werd echter voortgezet. In een uitvoerig gemotiveerd arrest van 10 juni beval de Kamer van beschuldiging van het hof dat de procedure

46 Zie brief van Pisani, de bisschop van Namen, van 4 mei 1816 aan de koning. Colenbrander, *Gedenkstukken*, VIII, 2e stuk, p. 40.

47 Terlinden, *Guillaume Ier roi des Pays-Bas*, I, p. 219.

48 De autoriteiten waren naast Van Maanen, De Thiennes, minister van Staat belast met de hoge politie in de zuidelijke provincies en Goubau, algemeen directeur voor de Katholieke Eredienst. Door de zorgen van de laatste kon op 26 december 1816 een omvangrijk dossier aan de procureur-generaal worden overhandigd.

49 Het Tweede Kamerlid F.L.J. ridder de Wargny (1715-1816) was op 3 november 1816 overleden. Terlinden, *Guillaume Ier roi des Pays-Bas*, I, p. 220.

50 De Bosch Kemper, *Staatkundige geschiedenis tot 1830*, p. 520. Falck waarschuwde Van Maanen al op 10 oktober 1815: gun hem de martelaarskroon niet en als hij wordt vrijgesproken triomfeert hij. Colenbrander, *Gedenkstukken*, VIII, 2e stuk, p. 337.

51 Terlinden, *Guillaume Ier roi des Pays-Bas*, I, p. 224.

slechts kon worden gevoerd voor twee van de vijf ten laste gelegde feiten. Overbleven: het drukken en publiceren van het *Jugement doctrinal*, waarin een handeling van het openbaar gezag werd bekritiseerd en afgekeurd, waardoor de ongehoorzaamheid aan die handeling werd uitgelokt, en het voeren van correspondentie over geestelijke zaken met een vreemd hof, zonder tevoren autorisatie te hebben ontvangen, welke correspondentie was gevolgd door ongeautoriseerde publicatie van twee bullen en een brief van de paus.⁵²

De Broglie schreef op 9 oktober 1817 vanuit Amiens een aan de president en rechters gericht protest, dat voor alle zekerheid ook in de pers gepubliceerd werd. Hij herhaalde daarin zijn eerdere bezwaren tegen de beschuldigingen en schreef ironisch over de vrijheid van godsdienst: 'Ik kan nauwelijks geloven, dat in een eeuw die naar men beweert verlicht is, en waarin men niet ophoudt de beweerde vrijheid van godsdienst te roemen als een van de resultaten van de vooruitgang van de beschaving en als triomf van de moderne filosofie, leken, oordelend over de doctrine van een bisschop, hem in het gezicht van Europa ervan zouden beschuldigen, dat hij door de werkelijke moraal van het Evangelie te onderwijzen, het volk zonder meer oproept tot ongehoorzaamheid aan de wetten; en dat ze hem van een misdaad beschuldigen omdat hij zonder toestemming van de ministers van de koning correspondentie heeft onderhouden met het hoofd van de Kerk.'⁵³

Het hof van assisen dacht er echter anders over. Bij arrest van 8 november 1817 oordeelde het dat er met betrekking tot het *Jugement doctrinal* en de correspondentie met de paus sprake was geweest van overtreding van het concordaat, de Organieke Artikelen en van de artikelen 204, 205, 207 en 208 van de *Code Pénal*.⁵⁴ Het recht op vrijheid van godsdienst, in het bijzonder het recht om zich overeenkomstig zijn godsdienstige opvattingen te mogen uiten en gedragen (de vrijheid van belijden), liet het hof buiten beschouwing.⁵⁵ Het arrest stelde vast dat er van ongeautoriseerde correspondentie met de paus sprake was geweest en citeerde verder de gewraakte inhoud van het *Jugement doctrinal*. Daarbij overwoog het dat de geciteerde alinea's de Grondwet belasterden, een Grondwet 'die de vrijheid van godsdienstige gevoelens garandeert evenals gelijke bescherming voor alle in het land bestaande gemeenschappen, en slechts een publiek rechtsprincipe inhoudt, inzake de publieke en civiele tolerantie met betrekking tot de uitwendige handelingen ten opzichte van de verschillende godsdiensten.' Verder overwoog

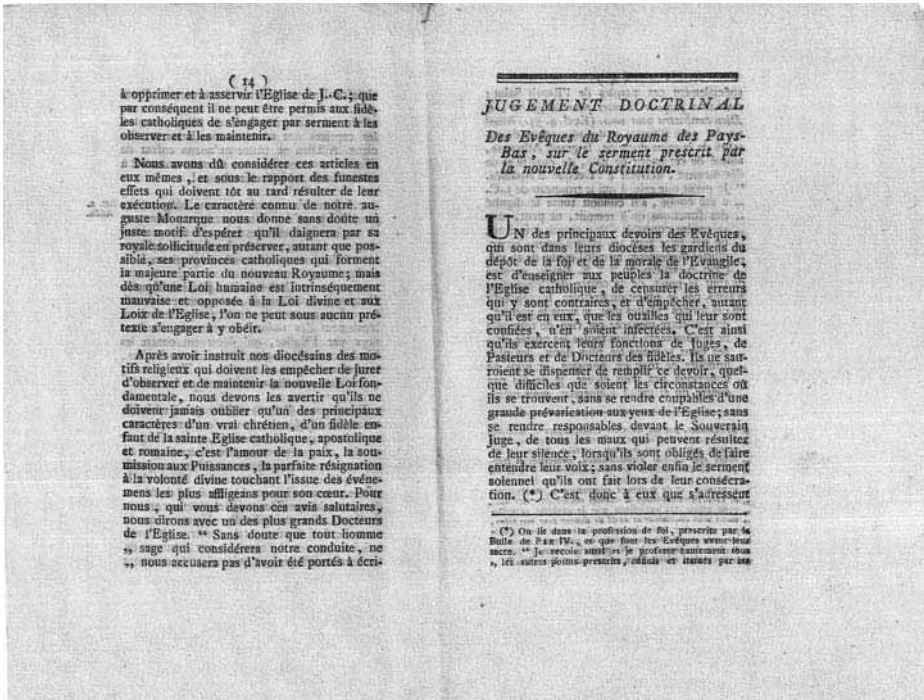
52 Terlinden, *Guillaume Ier roi des Pays-Bas*, I, p. 226.

53 Terlinden, *Guillaume Ier roi des Pays-Bas*, I, p. 228.

54 Het hof merkte de brochures aan als geschriften, 'herderlijke onderwijzingen behelzende, waarin een geestelijke of kerkelijke van eenig Godsdienst-genootschap, zich aangematigd had, de Hooge Regering, hetzij eenige daad van het openbaar gezag te berispen of te bestraffen', maar het rekende dit De Broglie zwaarder aan, omdat hij de notabelen had aangezet tegen de grondwet te stemmen en de ambtenaren om de verplichte eed op de Grondwet niet af te leggen, wat volgens het Hof een 'regtstreeksche opzetting tot ongehoorzaamheid aan de wetten of bevelen van het openbaar gezag' inhield, althans strekte om een gedeelte der ingezetenen tegen de anderen te doen opstaan (artikel 205 *Code Pénal*).

55 In de loop van de procedure is op geen enkele wijze gewag gemaakt van de door De Broglie tegen de beschuldigingen geuite en gepubliceerde bezwaren, zie hierover: *Réclamation respectueuse adressée le 4 octobre 1818 par S.A. le prince Maurice de Broglie, évêque de Gand, à LL. MM. Les empereurs d'Autriche et de Russie et à S.M. le roi de Prusse, etc.* Paris 1819, p. 83.

Eerste en laatste pagina van het Jugement Doctrinal. Op grond van het publiceren ervan werd bisschop De Broglie in 1817 veroordeeld tot verbanning.

het ‘dat de beschuldigde door een systeem van onafhankelijkheid te proclameren, de soevereine macht heeft willen bemachtigen, en heeft verworpen dat hij als lid van de samenleving onderworpen is aan de wetten van de staat.’ Tenslotte overwoog het hof dat de geciteerde alinea’s ertoe konden leiden dat geen enkele openbare functie meer zou kunnen worden vervuld.⁵⁶ Op grond van de artikelen 204 en 205 van de *Code Pénal*⁵⁷ werd de straf bepaald op deportatie en veroordeling in de proceskosten, met bevel aan de procureur-generaal om het arrest aan te plakken.⁵⁸

⁵⁶ De Gerlache, *Histoire du Royaume des Pays-Bas*, I, p. 346.

⁵⁷ Artikel 204. Alle geschrift, herderlijke onderwijzingen behelzende, in welke voege dit zijn moge, en waarin een geestelijke of kerkelijke van eenig Godsdienst-genootschap, zich aangematigd zal hebben, hetzij de Hooge Regeering, hetzij eenige daad van het openbaar gezag te berispen of te bestraffen, zal de straf van uitbanning voor den geestelijken of kerkelijken, die het uitgegeven zal hebben, na zich slepen. Artikel 205. In geval het geschrift bij het vorig Artikel gemeld, eene regtstreeksche opzetting tot ongehoorzaamheid aan de wetten of andere bevelen van het openbaar gezag behelst, of strekt om een gedeelte der ingezetenen tegen de anderen te doen opstaan of in de wapenen te brengen, zal de geestelijke of kerkelijke die het uitgegeven zal hebben, met wegvoering naar een oord van ballingschap gestraft worden.

⁵⁸ Arrest van 8 november 1817 De Broglie: Rijksarchief Anderlecht, inventarisnummer 374 van het archiefbestand ‘Criminele rechtbanken van het Dijle departement en hof van assisen van Brabant. Eerste reeks’. Dossiernummer 462. Het handgeschreven arrest is slecht leesbaar. De belangrijkste overwegingen zijn te vinden in De Gerlache, *Histoire du Royaume des Pays-Bas*, I, p. 344-347.

Dat laatste heeft nog al wat opschudding verwekt, want de uitspraak werd later dan was voorgeschreven in Gent op een markttag bekendgemaakt. De veroordeling was in grote letters vermeld op een enorme paal op een schavot. Aan weerszijden daarvan stond een schandpaal, waaraan een gebrandmerkte dief was vastgebonden.⁵⁹ Deze wijze van bekendmaking was als afschrikking bedoeld, maar werd door veel rooms-katholieken als bijzonder grievend ervaren.⁶⁰

Wat het arrest zelf betreft was het juist dat het hof de grondwettelijke bepalingen over de vrijheid van godsdienst en de verhouding kerk en staat, als een publiekrechtelijke en dus niet als een theologische aangelegenheid beschouwde. Dat was een terechte correctie op de visie van De Broglie, die de door hem gepretendeerde godsdienstvrijheid overigens alleen voor de katholieken opeiste. Maar juist die onderscheiding had reden moeten zijn af te zien van een zware veroordeling van een man, die vanuit zijn katholieke overtuiging handelde. Die veroordeling riep niet ten onrechte bij de katholieken het beeld op van een staat die in naam van de vrijheid haar wil met macht en kracht aan de kerk oplegde. Het is inderdaad ironisch dat die veroordeling van De Broglie bevestigde wat deze nu juist had betoogd, namelijk dat er geen vrijheid voor de kerk was. Volgens het hof had hij door dat standpunt in te nemen, de Grondwet belasterd in de zin van artikel 204 van de *Code Pénal*, een Grondwet die nu juist de vrijheid om zich overeenkomstig zijn godsdienstige begrippen te uiten moest garanderen. Door zijn uitspraak maakte het hof deze vrijheid tot iets twijfelachtigs. Naar aanleiding van de veroordeling van De Broglie merkte de hervormingsgezinde katholieke parlementariër De Gerlache⁶¹ dan ook op, dat als De Broglie voor zijn rechters was verschenen, hij hun het volgende dilemma had kunnen voorleggen: òf het katholicisme is vrij in België, òf het is niet vrij. Als het vrij is, welk argument kunt u dan ontleen aan wetten, die zijn gemaakt onder het despotisme en niet verenigbaar zijn met de vrijheid van religieuze overtuiging? Maar als het katholicisme krachtens de Grondwet niet vrij is, had ik bepaald een reden om me eerst tegen de aanvaarding van de Grondwet te verzetten en daarna tegen de door de overheid gevraagde eed. Immers, de kerk moet de absolute vrijheid hebben om te beslissen over haar dogma, anders is er niet alleen geen vrijheid meer, maar ook geen katho-

⁵⁹ Dat waren Joseph Vervaeke en Joseph Schietecat, beroepsdieven, die wegens diefstal met geweldpleging tot levenslange dwangarbeid waren veroordeeld. Zie: *L'Observateur belge* XV, p. 133 etc.

⁶⁰ De Bosch Kemper, *Staatkundige geschiedenis tot 1830*, p. 520-521. Ook achtte men het grievend dat in het arrest slechts werd gesproken van De Broglie of 'ledit De Broglie' en niet van Maurice De Broglie, laat staan van Maurice le prince De Broglie. Dit deed volgens De Gerlache denken aan de Franse revolutionairen, die hun koning onder de naam Louis Capet onthoofden, zie *Histoire du Royaume des Pays-Bas (1814-1830)*, I, p. 347.

⁶¹ Étienne Constantin baron de Gerlache (1785-1871) was van 1811-1818 advocaat bij het Hof van Cassatie te Parijs, van 1818 tot 1825 advocaat te Luik, tevens lid van de stedelijke raad en van de Provinciale Staten van Luik, van 1824 tot oktober 1830 lid van de Tweede Kamer van de Staten-Generaal, en vanaf 1825 lid van het Hooggerechtshof te Luik. Hij werd in 1830 voorzitter van de grondwetscommissie van de voorlopige Belgische regering, was in 1831 korte tijd minister in de nieuwe Belgische regering en zat van 1831-1832 in de Kamer van Volksvertegenwoordigers. In 1832 werd hij voorzitter van het Hof van Cassatie, het nieuwe hooggerechtshof. De laatste functie vervulde hij tot 1867. Zie over hem meer in: Th. Juste, *Le baron de Gerlache, ancien président du Congrès national, etc. 1785-1870*, Bruxelles, 1870 en de *Katholieke encyclopaedie*, 2e druk, deel 11, 610.

licisme. Het is op grond van theologische argumenten onmogelijk een onbegrensde eed te zweren op de Grondwet en tegelijk katholiek te blijven. Het gaat hier om een *leerstellige* beslissing. ‘Vous êtes libres de la faire réfuter, soit théologiquement, soit philosophiquement, mais non par la prison ou la déportation; car ce que vous qualifiez de crime d’État n’est que un acte de for intérieur et non de juridiction civile; ce n’est donc point une entreprise sur vos pouvoirs politiques ou extérieurs et c’est bien moins encore une provocation à la révolte.’⁶²

Ook al kan De Gerlaches visie dat godsdienstvrijheid een strikt theologische aangelegenheid is, niet worden gevolgd, zijn standpunt geeft echter wel goed weer wat het zwakke punt was van de godsdienstvrijheid, zoals de regering die prakticeerde en waarin ze door het assisenhof werd gevolgd. Door handhaving van de napoleontische wetgeving reduceerde ze de vrijheid van godsdienst tot een minimum, waarbij ook complementaire vrijheidsrechten, zoals de persvrijheid, in het gedrang kwamen.

5.6 De vrijheid van belijden verder aangetast

Nog voordat tegen De Broglie werd opgetreden was de regering al bezig het verzet tegen de Grondwet zo veel mogelijk de kop in te drukken. Daarbij onzag zij zich niet de pas verworven persvrijheid aan te tasten.⁶³ Op 10 augustus 1815 werd de priester Leo de Foere⁶⁴ gearresteerd. Hij had in het blad *Le Spectateur belge*, in die tijd het enige katholieke blad, geheel in de geest van de *Instruction pastorale* een scherp artikel tegen de ontwerpgrondwet gepubliceerd. Enkele dagen later ontbood de provinciale overheid alle drukkers van Brugge en verbood hun voortaan iets te drukken pro of contra de wetten, een wel heel ruim geformuleerd verbod. Opmerkelijk is dat de drukkers tevens een verbod kregen enige ruchtbaarheid aan het verbod te geven. Het was duidelijk dat de regering vooral gebeten was op de *Instruction pastorale*. Zowel in Oost- als in West-Vlaanderen viel de politie boekwinkels binnen om exemplaren daarvan uit de handel te nemen. Maar ook de verspreiding van soortgelijke geschriften werd zo veel mogelijk tegengegaan. Zo legde de politie bij drukker F.J. Lafontaine beslag op de eerste bladzijden van het mandement van de bisschop van Namen.⁶⁵

62 De Gerlache, *Histoire du Royaume des Pays-Bas (1814-1830)*, I, p. 350; Terlinden, *Guillaume Ier roi des Pays-Bas*, I, p. 230.

63 Voor België gold de persvrijheid op grond van het KB van 23 september 1814, gepubliceerd in het *Journal officiel du gouvernement de la Belgique* van 29 september 1814, nr. 54, p. 154.

64 Leo de Foere (1787-1851). Tot priester gewijd te Namen op 22 sept. 1810. Leraar aan het college van Roeselare. Directeur van het Engels klooster in 1823. Gedurende de jaren 1815 tot 1826 gaf hij het tijdschrift *Le Spectateur Belge* uit, waarin hij de liefde voor de moedertaal en de eenheid der spelling van het Nederlands bepleitte, maar ook de staatkundige richting van koning Willem I hevig bestreed. In 1831 werd hij volksvertegenwoordiger. Zie over hem meer: F. Simon, *Leo de Foere, publicist en politicus*, in: NBW, I I I, 313-324; F. Jos. van den Branden en J.G. Frederiks, *Biographisch woordenboek der Noord- en Zuidnederlandse letterkunde (1888-1891)* en K. ter Laan, *Letterkundig woordenboek voor Noord en Zuid* (1941).

65 Terlinden, *Guillaume Ier roi des Pays-Bas*, I, p. 91-92.

Om zich te verzekeren van een goede invoering van de Grondwet, had de koning bij de afkondiging van de aanvaarding in het desbetreffende KB van 24 augustus 1815 laten opnemen, dat allen, die zich in woord of geschrift tegen de Grondwet zouden keren, op strenge maatregelen konden rekenen.⁶⁶ Dit waren bepaald geen loze woorden. Kort nadat de strafprocedure tegen De Broglie was aangespannen, werd Leo De Foere opnieuw gearresteerd samen met zijn drukker Corneille de Moor, omdat ze enkele artikelen tegen de Grondwet in het tijdschrift *Le Spectateur belge* hadden geplaatst.⁶⁷ Zij werden van Gent naar Brussel overgebracht om terecht te staan voor het Cour spéciale extraordinaire te Brussel.⁶⁸ De procedure was gebaseerd op snelrecht en reeds op 21 maart 1817 kon het hof uitspraak doen.⁶⁹ De Foere werd veroordeeld tot een gevangenisstraf van twee jaar. De veroordeling was gebaseerd op overtreding van de *Oproerwet* van 10 april 1815 [het Souverein besluit van 20 april 1815 voor België].⁷⁰ De Moor kreeg een boete en moest evenals De Foere de proceskosten betalen. Van een eerlijke procedure kon nauwelijks gesproken worden, omdat het bijzondere gerechtshof zelfs geweigerd had de verdediger van De Foere te horen, daar deze enkele minuten nadat de zitting was begonnen, arriveerde.⁷¹ Hoger beroep was door de *Oproerwet* uitgesloten, zodat er voor beide veroordeelden niets anders op zat dan hun straf te ondergaan. Deze gang van zaken was voor het blad *Le Vrai libéral* reden het arrest te bekritisieren en de namen van de rechters te publiceren. Dit kostte de uitgever Stévenotte drie maanden gevangenisstraf en een boete van vijfhonderd gulden.⁷² Al deze maatregelen maakten grote indruk in België. De tijdschriften die nog enige onafhankelijkheid toonden, hielden spoedig op te bestaan, en de ontstemming nam toe. Dat zal de koning wel niet zijn ontgaan, want het bezoek dat hij met zijn familie in maart 1817 aan Brussel bracht voor de doop van zijn

66 Stb. 1815, 45. 'en hij die zich voortaan veroorloven mogt door daden of geschriften de gevoelens van onderwerping, verkleefdheid en trouw, die elk burger aan de grondwet verschuldigd is, tegen te gaan of aan het wankelen te brengen, zal zich zelve het leed te wijten hebben, dat voor hem, uit de strenge toepassing der wetten op zulke overtredingen gesteld, volgen zal.'

67 Het blad had volgens het arrest het volgende gepubliceerd: de nota van kardinaal Consalvi van 19 maart 1816, een brief over de intrekking van de eed door ridder De Wargny en 'een menigte negatieve uitdrukkingen over de grondwet en beledigend voor de regering en de aangestelde gezagsdragers' Zie: Terlinden, *Guillaume Ier roi des Pays-Bas*, I, p. 234.

68 De oprichting van dit bijzondere gerecht was in strijd met de artikelen 167-169 van de Grondwet. Het is wegens hevige kritiek ontbonden bij Wet van 6 maart 1818, Stb, 11.

69 Arrest 21 maart 1817: Rijksarchief Anderlecht, inventarisnummer 529 van het archiefbestand 'Criminele rechtbanken van het Dijle departement en hof van assisen van Brabant,' eerste reeks, dossiernummer 631. Ook gepubliceerd in de *Gazette des Pays-Bas* van 26 maart 1817, nr. 641.

70 Stb. 1815, 32, Wet, houdende voorschriften tot spoedige en krachtdadige beteugeling van onrust en kwaadwilligheid. Gearresteerd den 10^{den} April 1815, no 69. De tekst is als bijlage opgenomen. Na veel vooral Belgisch verzet is deze wet ingetrokken bij de wet van 16 mei 1829, zie: De Bosch Kemper, *Staatkundige geschiedenis tot 1830*, p. 450.

71 Brief van 7 april 1817 van de Oostenrijkse gezant Binder aan Metternich, zie: H.T. Colenbrander, *Gedenkstukken der Algemene geschiedenis van Nederland 1815-1825*, I, p. 514.

72 Jugement du tribunal de Bruxelles van 2 mei 1817, gepubliceerd in de *Gazette des Pays-Bas* van 3 mei 1817, zie hierover en over andere persvervolgingen: Terlinden, *Guillaume Ier roi des Pays-Bas*, I, p. 234; A. Bartels, *Documents historiques sur la révolution Belge*, Bruxelles/La Haye 1836, p. 5-7.

Terwijl de Belgen ontstemd waren vond op 27 maart 1817 in Brussel de doopplechtigheid van prins Willem (later koning Willem III) plaats. Schilderij van M.I. van Bree. Vlnr (dame in het wit) mevr. Fagel, grootmeesteres; dominee Krieger; prins van Oranje (later Willem II); prins Frederik der Nederlanden; grootvorst Nicolaas van Rusland (oom); koning Willem I; koningin Frederika Louise Wilhelmina; prinses Frederika Sophia Wilhelmina van Pruisen; hertogin van Brunswijk, prinses van Oranje-Nassau (oud-tante).

eerste kleinzoon,⁷³ kenmerkte zich volgens de Franse zaakgelastigde door ijzige stilte.⁷⁴

De regering ging echter door met het treffen van maatregelen tegen geestelijken. Pastoors en priesters die door De Broglie zonder instemming van de overheid waren benoemd, werden ontslagen. Bij Koninklijk Besluit van 13 januari 1818 werd Abbé Corselis, deken-pastoor te Brugge, afgezet. Gouverneur baron de Loën⁷⁵

⁷³ De doopsbediening van de latere koning Willem III door de voorzitter van de synode van de Hervormde Kerk, ds. Krieger, vond plaats in de thans verdwenen Temple des Augustins. W.L. Krieger, *Kerkelijke rede bij den Heiligen Doop van de eerstgeboren zoon van Z.K.H. den Heer Prins van Oranje en H.K.H. Mevrouw de Prinses van Oranje, geboren Grootvorstin van Rusland, in de Nederduitsche Protestantse Kerk te Brussel op den 27 Maart 1817*. Zie voor de personalia van ds. Krieger (1748-1822) het *Biographisch Woordenboek van Protestantsche godgeleerden*, V. p. 460 e.v.

⁷⁴ Terlinden, *Guillaume Ier roi des Pays-Bas*, I, p. 235.

⁷⁵ Joseph Benedictus baron de Loën d'Enschede (1755-1844) was een oud-officier van het Oostenrijkse leger. Van 1 september 1815 tot 1 januari 1821 was hij gouverneur van West-Vlaanderen en vanaf 1821 tot 20 oktober 1830 zat hij in de Eerste Kamer. Hij was van 1818-1830 ook kamerheer

ontzag zich niet dit besluit op een zondagmorgen tegen vijf uur met een grote politiemacht te effectueren en de pastoor de toegang tot zijn kerk te ontzeggen.⁷⁶ Op 18 november 1820 ontsloeg de gouverneur van Oost-Vlaanderen tien en die van West-Vlaanderen elf door De Broglie aangestelde pastoors en priesters.

Minister Van Maanen mobiliseerde de rechterlijke macht in de strijd tegen het verzet van de geestelijken. Op 26 mei 1816 riep hij alle rechtbanken en officieren van justitie in de Zuidelijke Provincies per circulaire op om de geestelijken die zich bij de uitoefening van hun functies aan overtredingen schuldig maakten, te bestraffen en erop toe te zien dat de rechters en vrederechters in hun ressort zich aan de voorschriften hielden.⁷⁷ Rapportages uit de Zuidelijke Provincies maakten gewag van geestelijken, die zich in hun preken negatief uitlieten over de Grondwet, en vrederechters, burgemeesters en andere ambtenaren aanspraken op de afgelegde eed en hun op het sterfbed zelfs de absolutie weigerden.⁷⁸ Op 16 januari 1821 spoorde Van Maanen de ambtenaren van het OM nogmaals aan om in het

'bijzonder op het gedrag der geestelijkheid toe te zien. De geestelijkheid gaat thans nog haren gewoonelijken trant aan, de zelve eerzucht tot heerschappij, en de zelve heimelijke listen om zich dezer te bemagtigen. De zelve tegenkanting aan alles wat ten voordeele of in het belang van het bestuur voorgeslagen wordt, maken thans nog den grondregel van hun gedrag.'

Hij droeg de autoriteiten op zich geen moeite te sparen om de geestelijkheid binnen de kring van haar plichten te houden. Ook beval hij periodieke rapportage.⁷⁹ Aan zijn bevelen werd gevolg gegeven, waarbij de autoriteiten zich zelfs niet ontzagen kerkdiensten te controleren. Als gevolg daarvan werden enkele pastoors die zich uitlieten tegen de eed op de Grondwet, gearresteerd.⁸⁰ Ook de achtergebleven twee vicarissen-generaal van Gent kwamen onder druk te staan. Toen Goubau hun verzocht het bestuur van het diocees over te nemen, omdat de regering aannam dat De Broglie als gevolg van zijn verbanning een 'natuurlijke dood' was gestorven, weigerden ze.⁸¹ Goubau nam dit verzet niet en dreigde de vicarissen – geheel in strijd met de garantie van artikel 94 van de Grondwet – met inhouding van hun salaris. Ook liet hij de politie een inval doen in het bisschoppelijke paleis en de administratie en correspondentie in beslag nemen.⁸² De vicaris-

van koning Willem I. J.C. Ramaer in *NNBW*, VIII, 1064.

76 Terlinden, *Guillaume Ier roi des Pays-Bas*, I, p. 238. De schrijver verwijst naar een verslag van het gebeurde in *L'Observateur belge*, 1818, XIV, p. 284.

77 Helias d'Huddeghem, *De l'administration*, p. 30-31.

78 Rapport van de officier van justitie van Oudenaarde, toegestuurd door de procureur-generaal Daniels bij brief van 27 april 1816. Colenbrander, *Gedenkstukken*, VIII, 2^e stuk, p. 348.

79 Helias d'Huddeghem, *De l'administration*, p. 29-30.

80 Hatzfeldt aan Frederik Willem III, 8 april 1820; zie: H.T. Colenbrander, *Gedenkstukken der algemeene geschiedenis van Nederland*, 8^e deel, *Regeering van Willem I, 1815-1825*, 's-Gravenhage 1915, p. 416.

81 Ze meenden dat de Code civil in een verstekzaak de natuurlijke dood eerst nadat na de uitspraak vijf jaren waren verstreken intrad. Bovendien kon de bisschoppelijke bevoegdheid naar hun mening slechts door de dood van of door vrijwillige afstand door de bisschop eindigen.

82 Terlinden, *Guillaume Ier roi des Pays-Bas*, I, p. 236.

generaal en deken van het Gentse kapittel, de Fransman Le Surre, een vriend van De Broglie, werd bij Koninklijk Besluit van 16 mei 1818 het land uitgezet. Het door Goubau en Van Maanen voorbereide besluit meldde dat de vicaris tijdens zijn verblijf in het koninkrijk een schadelijke fout had gemaakt door te pogen 'de meest vaderlijke bedoelingen van Zijne Majesteit tegen te gaan en vreesachtige mensen te beletten hun plicht jegens het vaderland te doen.'⁸³

Intussen correspondeerden de overgebleven vicarissen-generaal met De Broglie en ontvingen van hem instructies voor het diocees. Dit was uiteraard tegen de zin van Goubau, die daarom de procureur-generaal in Brussel opdracht gaf 'pour faire coffrer ceux que nous visions depuis longtemps, dat wil zeggen de heren Martens en Goethals en de secretaris Boussen. Zij werden 22 december 1820 gevangengezet in het rasphuis in Gent en vervolgens tegen het einde van januari 1821 overgebracht naar Brussel om daar terecht te staan voor het assisenhof. De beschuldiging luidde dat ze een geschrift hadden gepubliceerd waarin pastorale instructies waren opgenomen van de heer De Broglie, die zij kwalificeerden als bisschop van Gent, en dat ze hadden geprobeerd onder de burgers wantrouwen te zaaien en onenigheid en relletjes uit te lokken.⁸⁴ Tijdens de zitting stelde procureur-generaal mr. H.S. Spruit, geheel in de lijn van het jozefinisme, dat de heer De Broglie civielrechtelijk dood was, dat de bisschoppelijke macht als functie in de staat in handen van de burgerlijke overheid was, en dat de uitoefening daarvan juridisch en feitelijk was geëindigd op de dag waarop het vonnis was uitgesproken.⁸⁵ De regering had echter ten onrechte vertrouwd op de slaafse trouw van de rechterlijke macht. Op 25 mei 1821 verwierp het hof de beschuldiging en sprak de nog steeds in voorlopige hechtenis zittende verdachten vrij.⁸⁶ Het hof was van oordeel dat de betreffende brief van De Broglie, die niet was aangetroffen, nooit die publiciteit zou hebben gehad die voor veroordeling op grond van de artikelen 204 en 205 *Code Pénal* nodig was. Van Maanen toonde zich onaangenaam verrast en noemde de uitspraak allerschandelijkst. Hij vermoedde zelfs dat er geld in het spel was.⁸⁷ Maar wat daarvan ook zij, deze vrijspraak stijfde de katholieke geestelijkheid in haar standpunt en betekende, dat zolang De Broglie leefde, er geen vrede zou zijn.

Ook katholieke propaganda was de regering niet welkom. Op 21 augustus 1823 maakte een Koninklijk Besluit een einde aan de R.K. Maatschappij tot bevordering van godsdienstige wetenschap en goede zeden voor het Koninkrijk der Nederlanden.⁸⁸ De voornaamste taak van deze organisatie bestond uit het uitgeven

83 Terlinden, *Guillaume Ier roi des Pays-Bas*, I, p. 236; Colenbrander, *Gedenkstukken*, VIII, 2^e stuk, p. 438-441.

84 Terlinden, *Guillaume Ier roi des Pays-Bas*, I, p. 239-240.

85 De Gerlache, *Histoire du Royaume des Pays-Bas (1814-1830)*, I, p. 355.

86 Arrest van 12 mei 1821 R.A. Anderlecht, inventarisnummer 378 van het archiefbestand 'Criminele rechtbanken van het Dijle departement en hof van assisen van Brabant. Eerste reeks'. Dossiernummers 481-490. Zie ook: De Gerlache, *Histoire du Royaume des Pays-Bas (1814-1830)*, I, p. 356 en Terlinden, *Guillaume Ier roi des Pays-Bas*, I, p. 240.

87 Brief van Van Maanen aan J. Fabius (1776-1850) van 10 juni 1821, *Gedenkstukken*, VIII, 2^e stuk, p. 536.

88 Koninklijk Besluit van 21 augustus 1823, Stb. 1823, 37.

en verkopen van boeken en het verspreiden van lectuur. De tamelijk grote vereniging telde ruim 1500 leden, met afdelingen zowel in de Noordelijke als in de Zuidelijke Provincies.⁸⁹ De reden voor de opheffing was volgens het besluit de ‘verstoring van de openbare orde en veiligheid en veroorzaking van oneenigheid, twist, tweespalt, verdeeldheid tusschen de ingezetenen.’ Deze termen waren aan de *Oproerwet* ontleend. Diemer noemt deze maatregel van zeer ingrijpende aard, want het ging om een vredelievende organisatie.⁹⁰ Het stak de katholieken dat vergelijkbare protestantse organisaties als het Nederlands Bijbelgenootschap (opgericht in 1814) en de Maatschappij tot Nut van ’t Algemeen (opgericht in 1784) geen strobreed in de weg werd gelegd.⁹¹ Hoezeer de regering haar wil om de katholieke propaganda te smoren doorzette, blijkt uit het feit dat ze zelfs een negatief advies van de Raad van State negeerde. De Raad was van oordeel dat de Maatschappij zich niet aan strafbare feiten had schuldig gemaakt en dat de vrijheid van meningsuiting en die van drukpers haar opheffing in de weg stonden.⁹²

5.7 De Méan: onderscheid tussen theologische en maatschappelijke realiteit

Dat de slechte relatie tussen de Rooms-Katholieke Kerk en de regering na 1820 niet verder escaleerde was niet alleen te danken aan het overlijden van De Broglie in juli 1821, maar vooral aan de opstelling van François-Antoine de Méan, de oud-prins-bisschop van Luik. Gevormd in een mildere theologische traditie dan de clerus van de oude Oostenrijkse Nederlanden, oordeelde hij genuanceerd over de Grondwet. Zelf had hij als lid van de Eerste Kamer van de Staten-Generaal in 1815 zonder enig bezwaar de eed daarop. Kort daarna was hij door de koning, die het ultramontanisme wenste te bestrijden en naar een van Rome lossere kerk streefde, tot aartsbisschop van Mechelen benoemd. Voor de installatie was echter instemming van Rome nodig, maar de curie, die zich achter het *Jugement doctrinal* had gesteld, weigerde die.⁹³ Op zich had Rome niet zoveel bezwaar tegen de benoeming, ook omdat ze graag in een goede verhouding met de Nederlandse regering wilde leven. Maar het afleggen van de eed op de Grondwet vormde het struikelblok. De nieuwe aartsbisschop kon en mocht deze eed, waar de Belgische geestelijkheid zich zo tegen verzette, van Rome zo niet zweren. Hierop volgden langdurige onderhandelingen, tijdens welke de curie onder buitenlandse druk met de volgende verzoenende formule kwam:

Je soussigné, ayant prêté, en qualité de membre de la première Chambre des Etats généraux du royaume des Pays Bas, le serment prescrit par la Loi fondamentale du dit royaume et désirant manifester d’une manière évidente ma soumission inaltérable au Saint Siège et au Souverain Pontife, Pie VII, et constater en même temps la pureté de la

89 G. Gorris sj., *J.G. Le Sage ten Broek*, I, Amsterdam 1947, p. 383.

90 E. Diemer, *Vrijheid van drukpers*, dissertatie VU, Rotterdam/Utrecht 1937, p. 79-80.

91 Terlinden, *Guillaume Ier roi des Pays-Bas*, I, p. 482.

92 Gorris, *J.G. Le Sage ten Broek*, I, p. 406.

93 Groen van Prinsterer, *Handboek der geschiedenis van het vaderland*, II, p. 1007.

Foi, que j'ai toujours eu à coeur de maintenir inviolable, déclare et proteste solennellement que, par le serment que j'ai prêté à la Constitution, je n'entends m'engager à rien qui soit contraire aux dogmes ni aux loix de l'Eglise catholique, apostolique et romaine; que jamais je ne ferai rien qui y soit opposé; qu'au contraire, je la soutiendrai, en toute occasion, par tous les moyens possibles et, qu'en jurant de protéger toutes les communions religieuses de l'Etat, c'est à dire les membres qui les composent, je n'entends leur accorder cette protection que sous le rapport civil, sans vouloir par là approuver, ni directement ni indirectement, les maximes qu'elles professent et que la religion catholique proscriit. Ratisbonne, le 18 mai 1817, François Antoine de Méan, ancien prince évêque de Liège.

Essentieel is dat de eed op de Grondwet van roomse zijde nu werd gezien als een burgerrechtelijke aangelegenheid en niet meer als een zuiver dogmatische, zoals in het *Jugement doctrinal*. De zinsnede dat de bescherming van alle religieuze gemeenschappen geschiedde 'sous le rapport civil', geeft dit duidelijk aan. Daarmee was vanuit Rome gezien de angel eruit gehaald en kon de eed worden afgelegd. De Méan ontving al snel de pauselijke bullen, die de regering maar al te graag van haar placet voorzag. Goubau bleef echter de touwtjes in handen houden. Buiten medeweten van de Heilige Stoel verbood hij De Méan trouw te zweren aan de paus, die de regering als een buitenlands vorst beschouwde, maar nam hem wel de eed van gehoorzaamheid aan de regering af.⁹⁴ Toen hem niets meer in de weg stond, kon De Méan op 13 oktober 1817 zijn plechtige intocht in Mechelen houden. Zijn meegaande opstelling sloeg een bres in de muur van het verzet van de ultramontaanse geestelijkheid tegen het afleggen van de eed op de Grondwet. Toch heeft koning Willem I geen gebruik weten te maken van de voor hem gunstige situatie. Kennelijk ontging hem het belang van het door De Méan gemaakte onderscheid tussen theologische en politieke tolerantie. Hij en zijn ministers bleven jarenlang vasthouden aan een onvoorwaardelijke eedaflegging. Pas vanaf 1821 en eerst na maandenlange onderhandelingen, stond de koning toe dat de katholieken de eed aflegden 'in de geest van de heer De Méan'.⁹⁵ Die afwijzende houding heeft iets onbegrijpelijks, want daardoor heeft de kwestie van de eed de gemoederen jarenlang onnodig beziggehouden. De formulering die De Méan gebruikte, maakte immers politiek verzoening mogelijk, zonder dat de regering gezichtsverlies leed. Die formulering heeft uiteindelijk ook bijgedragen aan een tijdelijke vrede tussen de rooms-katholieken en de regering van koning Willem I. Van belang is verder dat ze ook de kiem in zich droeg van het liberaalkatholicisme, dat na 1825 opkwam.

5.8 Geen vrijheid van eredienst voor de stevenisten

Het in 1801 gesloten concordaat hield onder meer in dat alle bisschoppen en lagere geestelijken afstand moesten doen van hun ambt, om herbenoemd te worden in

⁹⁴ Verplicht voor de bisschoppen volgens artikel 6 van het concordaat van 1801.

⁹⁵ R. Aubert, *Kerk en godsdienst in de Zuidelijke Nederlanden 1815-circa 1840*, in AGN deel 11, p. 118.

herverkavelde diocesen en parochies. Daarmee werd de zogenaamde apostolische successie doorbroken.⁹⁶

Nog meer dan het concordaat raakten de bij de *Loi relative à l'Organisation de Cultes du 18 Germinal an X* (de wet van 8 april 1802) bijgevoegde 77 Organieke Artikelen⁹⁷ het functioneren van de kerk.⁹⁸ Deze bepalingen onderwierpen alle kerkelijke beslissingen en publicaties aan de toestemming van de overheid en machtigden de overheid zelfs voorschriften voor liturgie en gebeden te geven. Op grond van artikel 39 kon de regering zo een rijks catechismus introduceren. Napoleon had uiteraard van die gelegenheid gebruik gemaakt om het vierde gebod, eert uw vader en moeder en allen die over u gesteld zijn ten gunste van zijn gezag extra aan te zetten.⁹⁹ Hoewel de paus driemaal met kracht tegen de Organieke Artikelen had geprotesteerd, heeft hij zich er uiteindelijk bij neergelegd. Ook de meeste geestelijken in België en Frankrijk aanvaardden het concordaat met de Organieke Artikelen. Zij deden afstand van hun ambt, lieten zich opnieuw benoemen en legden de door Napoleon geëiste eed van trouw af.¹⁰⁰ Degenen die dat niet deden raakten hun ambten en pastorieën kwijt, konden in ieder geval niet meer terugkeren en moesten veelal onderduiken. Tot hen behoorde de priester Cornelius Stevens (1747-1828), die al bij de komst van de Franse revolutionairen in 1794 over de Rijn was gevlucht om zich vanuit het buitenland en later ook na zijn terugkeer in publicaties op buitengewoon felle wijze tegen de Organieke Artikelen en de keizerlijke catechismus te keren. Daarbij had hij duidelijk blijk gegeven van zijn wantrouwen jegens de beëdigde bisschoppen en geestelijken. Pogingen om hem gevangen te nemen liepen op niets uit, ondanks dat er een hoge prijs op zijn hoofd was gesteld.¹⁰¹ Als onderduiker zag hij evenals andere niet-beëdigde

96 Hieronder wordt verstaan de ononderbroken doorgave van het bisschopsambt (episcopaat), waarop de Rooms-Katholieke Kerk en haar hiërarchie steunt. Deze doorgave gebeurt door de bisschopswijding, die binnen de apostolische successie gezien wordt als teruggaand op de eerste apostelen. De apostolische successie garandeert de rechtstreekse doorgave van de sacramentele volmachten, die de apostelen uit handen van Jezus Christus ontvingen. Het bisschopscollege vertegenwoordigt daarom het oorspronkelijke apostelcollege.

97 Articles organiques de la convention du XXVI messidor an IX, zie Concordat et recueil des bulles et brefs de N.S.P. le Pape Pie VII, sur les affaires actuelles de l'Eglise en France met Pièces relatives au Concordat, proclamé le 27 Germinal an X en Additio, au Concordat de 1802, Luik 1802. Tekst van de Organieke Artikelen integraal opgenomen in Emile Torfs, *Le Stévenisme dans le sud-ouest du Brabant d'après des documents inédits*, Enghien, 1955, p. 127-139. Zie ook bijlage 2.

98 Van Biervliet typeert deze artikelen als unilateraal, bemoeizuchtig en in strijd met de rechten van de kerk, zie T.A. van Biervliet, *Het Stevenisme in Vlaanderen*, Leuven 1966, p. 19.

99 Bij de protestanten is dit het vijfde gebod.

100 Art. 6. van het concordaat van 1801 luidde: *Les évêques, avant d'entrer en fonctions, prêteront directement, entre les mains du premier Consul, le serment de fidélité qui était en usage avant le changement de gouvernement, exprimé dans les termes suivants: 'Je jure et promets à Dieu, sur les saints Evangiles, de garder obéissance et fidélité au Gouvernement établi par la Constitution de la République française. Je promets aussi de n'avoir aucune intelligence, de n'assister à aucun conseil, de n'entretenir aucune ligue, soit au dedans, soit au dehors, qui soit contraire à la tranquillité publique; et si, dans mon diocèse ou ailleurs, j'apprends qu'il se trame quelque chose au préjudice de l'État, je le ferai savoir au Gouvernement.'* Nadat Napoleon keizer was geworden, werden de woorden *au Gouvernement* vervangen door *à Sa Majesté l'Empereur des Français* en *à Sa Majesté*.

101 Deze bedroeg 30.000 francs, waarvan de tegenwaarde thans (2008) op tenminste 65.000 euro kan worden geschat. Van Biervliet, *Het Stevenisme in Vlaanderen*, p. 28.

priesters kans de zielszorg buiten de reguliere parochies om te behartigen. Hoewel hij zich fel tegen de ontwikkelingen in de kerk heeft verzet, heeft hij zich na de val van Napoleon niet van die kerk afgescheiden.¹⁰² Maar de echte ‘stevenisten’, ook wel anticoncordalisten genoemd, bleven onder leiding van de pastoors Winnepennincks en Theys ook na 1814 buiten de Rooms-Katholieke Kerk en beriepen zich voor hun afzonderlijk optreden op de geschriften van Stevens. Zij waren onder Napoleon heftig vervolgd en hoopten op vrijheid onder de regering van Koning Willem I.

Op 24 november 1814 vroegen stevenistische inwoners van Halle de minister van Oorlog toestemming om godsdienstige samenkomsten bij te wonen in een kamer met open deuren, onder opgave aan de politie van plaats en tijd van de gebeden. Het ging blijkens de brief om bijeenkomsten onder leiding van pastoors en priesters die zich niet hadden verenigd met de ‘nieuwe gallicaanse’ kerk. Zij beriepen zich voor hun verzoek op de proclamatie van De Robiano. Maar een antwoord hebben ze nooit ontvangen.¹⁰³

In april 1816 verscheen het smeekschrift *Den Autaer en den Troon, verdedigd tegen hunne Vyanden. Of Christelyk Onderwys wegens de twee magten der aerde, de geestelyke en de wereldlyke*.¹⁰⁴ De schrijver, de Gentse kanunnik en seminarieprofessor J.G. de Volder, benadrukte dat de katholieken steeds de trouwste dienaars van de koning waren geweest. Hij deed hem dan ook zonder ‘vergrootinge, vreeze of vleyery’ een voorstel tot meer vrijheid, want hij verheugde zich door de ‘vaderlijke scepter’ van Willem te worden geregeerd. ‘En onzen doorluchtigen WILLEM zal de verhandelinge dezer stoffe zelfs voordeeliger vinden voor den Scepter als voor den Thiare, om dat eene Almogende hand wel op den voorgevel der Catholyke Kerke, dog nergens op het Pavilloen van eene koninglyke wooninge, deze woorden gedrukt heeft: Je maintendrai. Ik zal ze houden staen.’

Dat het hier om een stevenistisch geschrift gaat, blijkt uit de wijze waarop over het concordaat en de Organieke Artikelen werd gesproken: ‘die ’t Concordaet en gansch de Kerk vernielen.’ De schrijver smeekte de koning op zijn terrein te blijven en de gevolgen van het concordaat en de Organieke Artikelen ongedaan te maken, zich geen placet, *Te Deum* of benoemingsrecht toe te eigenen, zoals Napoleon had gedaan. Ook beriep hij zich op de proclamatie van De Robiano van 7 maart 1814, die de beletsels voor de uitoefening van de katholieke eredienst had weggenomen. Het kwam erop neer: Koning wordt geen Napoleon.

Beriepen al deze stevenisten zich op de proclamatie van De Robiano, waarin het herstel van de kerk in de positie die zij onder het *ancien régime* had gehad was toe-

102 Van Biervliet noemt hem een kampioen voor de vrijheid van de kerk, aan wiens nagedachtenis terecht eerherstel werd gebracht. Wijverkens vindt hem echter inconsequent, omdat hij zich in strijd met zijn eerdere standpunt met de kerk verzoende. Van Biervliet, *Het Stevenisme in Vlaanderen*, p. 32 en Felix Wijverkens, *Het Anticoncordatisme of Stevenisme, kritische beschouwingen op Essai historique sur le Stevenisme van M.J. van den Weghe*, Halle 1927, p. 17.

103 Torfs, *Le Stévenisme* p. 45.

104 Uitgegeven in 1816 door Petrus van Langenacker te Hasselt, zie hierover ook Van Biervliet, *Het Stevenisme in Vlaanderen*, p. 179-180 en Roegiers, *De gedaante-wisseling*, noot 76, p. 286.

gezegd, pastoor G.F. Theys¹⁰⁵ beriep zich in zijn brieven aan de koning op de artikelen 191 en 193 van de Grondwet. Hij wilde weer aangesteld worden in Jumet (bisdom Doornik), waar hij tot 1803 als pastoor had gefungeerd.¹⁰⁶ Een antwoord ontving ook hij niet, maar naar aanleiding van zijn verzoeken beval de koning op 18 augustus 1817 zijn ministers om op te treden tegen de ‘zoogenaamde Stevenisten’ en hun de vrijheid van erediens te ontzeggen.¹⁰⁷ Dit besluit verdient aandacht, omdat daarin door de koning conform het advies van minister Van Maanen, werd aangegeven hoe de regering over de grondwettelijk geregelde vrijheid van godsdienst dacht. Allereerst overwoog het besluit:

*‘dat de bescherming bij artikel 191 der Grondwet aan alle Godsdienstige gezindheden be-
loofd, zich alleen bepaalt en uitstrekt tot zoodanige gezindheden welke de Natie en Wij bij
het aannemen van de Grondwet hebben gekend en welke leerstelsels, Kerkelijke instel-
lingen en hierarchy openbaar bekend waren’*

Dus naast de eis van het ‘bestaan’ bestond er volgens de regering ook de eis dat de gezindheid bekend moest zijn. Daarmee interpreteerde de koning artikel 191 van de Grondwet dus nog enger dan waartoe de letterlijke tekst hem dwong. Feitelijk bestonden er al onder het Franse gezag stevenistische gemeenten, iets wat de overheden in de Zuidelijke Nederlanden, die hen steeds hadden vervolgd, ook bekend was. Zo had de procureur-generaal Daniels op 26 juni 1816 Van Maanen uitgelegd hoe, wanneer en waarom het stevenisme was ontstaan en waar zich Stevens en ook andere stevenisten bevonden.¹⁰⁸ De positie van de stevenisten was daarom goed te vergelijken met die van de aanhangers van de Cleresie in de Noordelijke Nederlanden, die wel met rust werden gelaten en onder de regering van koning Willem I zelfs een zeker aanzien genoten, en tot de *bestaande* kerkgenootschappen werden gerekend.¹⁰⁹ De stevenisten hadden alleen de pech dat ze in de Zuidelijke Nederlanden woonden. Als motief voor het regeringsoptreden tegen de stevenisten gaf het besluit aan

*‘dat de zoogenaamde Stevenisten nooit een Kerkelijke gemeenschap hebben uitgemaakt, of als zoodanig zijn beschouwd geworden, maar dat zij tot het Roomsche Katholieke ge-
nootschap behooren en met hetzelfde in geen leerstellig punt, hoe ook genaamd, verschillen als zich alleen getracht hebbende te verzetten tegen de invoering der nieuwe Kerken-
ordering in de Zuidelijke Provinciën, zonder in eenig opzicht als Schismatici te kunnen aangemerkt worden;’*

105 Gillis-Frans Theys (1754-1837) kreeg op 25 november 1803 (3 frimaire jaar XII) het bericht dat een ander in zijn plaats te Jumet (Bisdom Doornik) was benoemd. De officier van de Rijkswacht, vergezeld van twee gendarmen, ontnam hem de sleutels van de kerk. Theys protesteerde en zou op bevel van de prefect overgebracht worden naar het gerechtshof van Bergen, maar dook onder. *Vexations et pièces justificatives de G-F. Theys*, p. 7.

106 Het KB van 18 augustus 1817 heeft als aanhef: ‘Gezien onderscheidene rekestes van G.F. Theys, zich noemende Pastoor van Jumet, bij welke hij op grond van artikel 191 en 193 van de Grondwet verzoekt dat hem niet wordt belet om zijne Kerkelijke bediening in die hoedanigheid uit te oefenen,’

107 Een met de hand geschreven KB, gedateerd 18 augustus 1817, ARA, toegangsnr. 2.02.01, inventarisnummer 465, no 87. Het KB is niet in het *Staatsblad* 1817 opgenomen.

108 Colenbrander, *Gedenkstukken*, VIII, 2^e stuk, p. 366.

109 D.J. Schoon, *Van bisschoppelijke Cleresie tot Oud-Katholieke Kerk*, dissertatie V.U., Nijmegen 2004, p. 93-97 en De Bosch Kemper, *Staatkundige geschiedenis tot 1830*, p. 565.

Op zich was was de constatering dat de stevenisten verzet boden tegen de nieuwe Kerkenordering, dat wil zeggen het concordaat en de Organieke Artikelen, wel juist, maar dat verzet hield voor de stevenisten meer in dan een organisatorische kwestie. Naar hun diepste overtuiging was de Belgische katholieke kerk, door zich te onderwerpen aan het concordaat en de Organieke Artikelen, ontrouw geworden aan de canonieke leer. Daarbij was naar hun mening ook de apostolische successie onderbroken. Daarom konden zij zich niet meer voegen onder haar geestelijken. Met de overweging dat zij niet als schismatici konden worden aangemerkt miskende de koning het feit dat de stevenisten al jaren lang eigen kerkelijke samenkomsten en activiteiten organiseerden en geheel buiten de Rooms-Katholieke Kerk waren geraakt. Ook in de ogen van de rooms-katholieken waren het schismatici. Er was in werkelijkheid dus sprake van een gezindheid, gegrond op een godsdienstige overtuiging, die op grond van artikel 193 van de Grondwet 1815 recht had op bescherming. Maar die bescherming werd afgewezen met de woorden:

dat Art. 193 der Grondwet Ons recht om alle Kerkelijke vereenigingen der Stevenisten tegen te gaan, volkomen bevestigt, vermits derzelve bestaan met de kerkelijke organisatie, met het concordaat, met de Wet van den 18en Germinal Xe Jaar, en met zoo vele andere wettelijke verordeningen strijdig zijnde, het toelaten derzelve de goede en openbare orde in de ondergeschiktheid aan de bestaande wetten zoude krenken;

uit welken hoofde mitsdien de gemelde vereenigingen vallen in het exceptieve van het voorzijde Artikel, dat de algemeenheid der vrijheid van Godsdienstoefening in zoodanige gevallen beperkt;’

Het argument was dus dat hun afgescheiden bestaan streed met de Wet van de 18^{en} Germinal an X (de *Loi relative à l'organisation des Cultes*) en met niet-genoemde andere wettelijke regelingen, zodat hun bestaan de goede en openbare orde zou verstoren. Dat hun bestaan in strijd was met de bepalingen van die wet gaat echter niet op, omdat die wet slechts gold voor de organisatie van de daarin met name genoemde kerkelijke gezindheden, waartoe de stevenisten nu juist niet behoorden. Tenslotte kan worden opgemerkt dat het enkele feit dat een kerkorganisatie zich niet onderwierp aan de wettelijk voorgeschreven vorm, niet zonder meer behoefde mee te brengen dat daardoor de openbare orde werd verstoord of zou kunnen worden verstoord. Feitelijk was dat, op één incident na, ook niet zo. De lagere overheden bevestigden dat. Zo schreef baron de Loën, gouverneur van West-Vlaanderen, in een brief aan minister De Thiennes in juni 1817,¹¹⁰ dus nog voordat het besluit tot stand kwam, dat de stevenisten uiterst vreedzame mensen waren, die nooit de openbare orde hadden verstoord en zelfs onder de Franse regering niet werden verontrust. Hij laakte daarom het optreden van de rijkswacht jegens de stevenisten. Met enige klem verzocht hij de minister daarover ernstig na te denken. Ook de burgemeester van Gits, een plaats waar destijds veel stevenisten woonden, rapporteerde in januari 1820 dat het om vreedzame mensen ging, die op geen enkele wijze wanorde hadden veroorzaakt. Ze erkenden alleen het gezag van

110 Van Biervliet, *Het Stevenisme in Vlaanderen*, p. 113.

de paus niet en oefenden hun erediensten, die z.i. geen andere waren dan de rooms-katholieke, uit in particuliere woningen.¹¹¹ De gouverneur heeft dit rapport op 27 januari doorgestuurd aan de minister van Justitie, de directeur-generaal voor de katholieke eredienst en de districtscommissaris in Torhout.¹¹² De plaatselijke en regionale autoriteiten waren er dus van overtuigd dat de stevenisten vreedelievend waren en de openbare orde niet verstoorden. Het KB overwoog echter dat er maatregelen nodig waren om de openbare orde en de wetten niet te krenken. De Smedt¹¹³ merkt daarover op:

‘Het is opmerkelijk dat het besluit nergens melding maakt van een verstoring van de openbare orde. Alleen is hierover sprake in een voorwaardelijke zin (de stevenisten toelaten *zou* afbreuk doen aan de goede orde). Het bestaansverbod van de stevenisten berust dus enkel op het feit dat ze in de ogen van de koning in niets verschillen van de katholieken en dus geen schismatieken kunnen zijn. Miskent de vorst niet de realiteit, nl. dat de Kerk zowel als de stevenisten elkaar beschouwen als schismatieken? En vooral misschien, waar is hier de gewetensvrijheid die door een aanhanger der *Verlichting* hoog in het vaandel gevoerd wordt?’

Men kan aldus slechts concluderen dat het besluit van 18 augustus 1817 noch op de Grondwet, noch op de *Loi relative à l'Organisation de Cultes du 18 Germinal an X* was gebaseerd, maar louter op de op eenheid gerichte kerkpolitiek van de koning en diens ministers. En zo zijn de stevenisten of anticoncordatisten, die op meer vrijheid rekenden, in de regering van koning Willem I teleurgesteld. Hun samenkomsten bleven verboden. Hun geestelijken, die al een leven van jarenlange achtervolging en soms gevangenschap achter de rug hadden, werden niet in hun ambt hersteld maar vervolgd. En zo werden de naderhand in Holland zo bekend geworden artikelen van de *Code Pénal* tegen verenigingen van meer dan 20 personen, voor het eerst toegepast op de afgescheidenen van de Rooms-Katholieke Kerk, schreef De Bosch Kemper.¹¹⁴

De vervolging van de stevenisten had aanvankelijk een tamelijk incidenteel karakter, maar vond in de periode van 1817 tot 1820 meer systematisch plaats. Er was daarbij sprake van een centrale regie onder leiding van de koning, die al zijn ministers en ondergeschikten in dat besluit had opgedragen de stevenistische vergaderingen door de politie te laten opsporen en de verantwoordelijken door de

111 Van Biervliet, *Het Stevenisme in Vlaanderen*, p. 153.

112 ARA, toegangsnummer 2.07.01.07, Departement van de Rooms-Katholieke Eeredienst bestanddeel 4754, nr. 138. Merkwaardig is het einde van de brief van de gouverneur aan de districtscommissaris Veranneman over het rapport van de burgemeester van Gits, dat volgens de gouverneur opgesteld was ‘d’une manière presqu’incompréhensible.’ Als de burgemeester de brief zelf had geschreven, was hij volgens de gouverneur zijn ambt niet waard, maar het ging hem te ver de oude man af te zetten. Veranneman moest hem daarom verzoeken zijn correspondentie beter te verzorgen en als hij dat niet in het Frans kon, dan maar in het Vlaams. Een goede les voor alle Vlamingen, die met Franse veren willen pronken, zo meent Van Biervliet. Hij dateert de brief van de gouverneur ten onrechte op 26 januari 1820. Zie: Van Biervliet, *Het Stevenisme in Vlaanderen*, p. 152-153.

113 Jos de Smedt, *In het spoor van pastoor Winnepenminckx, 200 jaar ‘stevenisme’ in het Pajottenland (1802-2002)*, Gooik 2003, p. 133-134.

114 De Bosch Kemper, *Staatkundige geschiedenis tot 1830*, p. 565.

justitie te laten vervolgen en bestraffen. Er was ook coördinatie. Minister Van Maanen had voor zijn advies aan de koning zijn collega Goubau geraadpleegd. Hij stond ook in nauw contact met Van der Fosse, de procureur-generaal in Brussel, en liet zich door hem over de vervolging van de stevenisten informeren.¹¹⁵ De Thiennes vormde als de minister van Politie voor de Zuidelijke Nederlanden de spil van de vervolgingen.¹¹⁶ Hij zond het Koninklijk Besluit op 31 augustus door naar alle gouverneurs, waarna de interdanten van Brugge, Ieper en Kortrijk, waar de meeste stevenisten woonden, werden geïnformeerd. Wanneer er problemen waren, gaven De Thiennes¹¹⁷ en de gouverneurs de plaatselijke autoriteiten aanwijzingen.¹¹⁸ Ook de katholieke geestelijkheid was betrokken bij de aanpak van de stevenisten. Zo schreef De Thiennes op 19 november 1818 namens de minister van Justitie aan aartsbisschop De Méan¹¹⁹ dat hij het aan de openbare rust verplicht was, verschillende stevenistische geestelijken aan te brengen en verzocht hij de aartsbisschop een aantal door hem genoemde geestelijken door overreding tot andere gedachten te brengen. Van zijn kant zou De Thiennes zich geen moeite sparen om aan de volksstem gehoor te geven en de begane misdaden te straffen. Baron Goubau vroeg De Méan per brief van 28 november 1817 zijn pastoors op te dragen de autoriteiten op de hoogte te stellen van de woonplaatsen van stevenisten en de plaatsen waar zij bijeenkomsten hielden. Ook verzocht hij hem zelf de in een overzicht vermelde stevenistische personen hierover te onderhouden. In dat overzicht werd pastoor Winnepenninckx als een van de belangrijkste stevenisten aangeduid.¹²⁰

Naar aanleiding van het KB van 18 augustus 1817 werd uit Kortrijk op 19 september 1817 bericht dat S. Theyst dikwijls de omgeving doorkruiste om zijn volgelingen bij te staan en dat hem onder bedreiging van vervolging was verboden stevenistische vergaderingen in zijn gemeente te beleggen. Vanwege het feit dat hij doorging met 'illegale' bijeenkomsten en een huwelijk had ingezegend zonder de pastoor daarin te kennen, werd hij veroordeeld tot een boete.¹²¹

Ook Filip Winnepenninckx,¹²² de vroegere pastoor van Leerbeek, die ook veel heeft gepubliceerd, kreeg meerdere malen te maken met justitie.¹²³ Zo werd de mis

115 Colenbrander, *Gedenkstukken*, VIII, 2^e stuk, p. 449. Mr. A. F. Gh. burggraaf van der Fosse (1769-1840) was van 1817 tot 1826 procureur-generaal bij het Hooggerechtshof te Brussel. *NNBW*, VIII, 558.

116 De Graaf de Thiennes de Lombize was vanaf 1816 minister van Staat, belast met het 'opper-toezicht der Politie in de Zuidelijke Provinciën'. Zie over hem hoofdstuk 4.2, noot 41.

117 Zo gaf De Thiennes gaf de politie opdracht de stevenistische pastoor Theys te controleren en tegen hem op te treden. Zijn coördinerende rol blijkt ook uit zijn correspondentie met de gouverneur van West-Vlaanderen over de opsporing van een zekere Zilliez, die zich uitgaf voor hoofd van de Gitse Stevenisten. Van Biervliet, *Het Stevenisme in Vlaanderen*, p. 147-148.

118 De vervolging en berechting van de stevenistische priester Dom Arnold Bouten zijn gecoördineerd door de gouverneur in overleg met het ministerie van Justitie en de directeur-generaal voor de Katholieke Eredienst. ARA, toegangsnummer 2.07.01.07, Departement van de Rooms-Katholieke Eredienst, bestanddeel nr. 4754, nr. 138; *Farde Stevenisme, kaften* 102 (Gits).

119 Aartsbisschoppelijk Archief Mechelen, onder Stevenisme, Basisdocumentatie, farde 7, geciteerd via De Smedt, *In het spoor*, p. 136.

120 Zie noot 119.

121 Het gaat hier om Jan-Baptist (of Rafaël) Zilliez (1765-1819), een karmeliet, afkomstig uit het Walenland. Zijn eigenlijke achternaam is Joly, en zijn bijnaam Pater Smet. Hij preekte veel in Gits. Van Biervliet, *Het Stevenisme in Vlaanderen*, p. 147-148.

die hij op 18 september 1817 in Eeklo voor 100 tot 150 stevenisten opdroeg, verstoord door de komst van de marechaussee. Degenen die geen papieren hadden werden als bedelaars aangehouden.¹²⁴ Winnepenninckx zelf liet men gaan. Enkele maanden later berichtte graaf De Thiennes aan aartsbisschop De Méan, dat zijn marechaussee in de kerstnacht van 1817 een groep van 140 stevenisten had achtervolgd die een kerstmis wilden organiseren onder leiding van de priester Winnepenninckx. Doordat de marechaussees de weg kwijt geraakt waren, hadden ze de dienst niet kunnen verhinderen. Wel hadden ze de gewijde vaten en het misgevaad in beslag genomen en gedeponereerd bij het gerecht.¹²⁵ Slechts tegen de eigenaar van de boerenschuur, de pachter J.B. de Nayer in Kester (Brabant) was proces-verbaal opgemaakt. Winnepenninckx, zo werd in het proces-verbaal vermeld, zou wel gemakkelijk te bereiken zijn.¹²⁶ De Nayer werd in maart 1818 door de rechtbank van Brussel veroordeeld tot een geldboete van 189 gulden en de proceskosten ad f. 62,91 op grond van overtreding van artikel 294 van de *Code Pénal*.¹²⁷

Op 21 mei 1817 berichtte de commandant van de koninklijke marechaussee uit Brugge aan de gouverneur, baron de Loën, dat de politie een inval had gedaan in de hoeve van de kinderen Van den Aemele in Zonnebeke, waar zich 160 personen bezighielden met godsdienstige zaken. Ze troffen daar in een kleine kamer de priester Anckaert¹²⁸ aan voor een altaar met naast zich twee of drie vrouwen, die nonnen bleken te zijn. Anckaert was niet in het bezit van identiteitspapieren en evenmin van een bewijs van toelating van de meier van Zonnebeke. Daarom hadden ze tegen hem en de kinderen Van den Aemele proces-verbaal opgemaakt wegens overtreding van de artikelen 292 en 294 van het *Wetboek van Strafrecht*. Anckaert werd door de rechtbank van Ieper veroordeeld.¹²⁹

122 Filip Winnepenninckx, (1760-1840) weigerde in 1803 als pastoor van Leerbeek de eed van haat af te leggen. Hij moest de sleutels van de kerk afgeven en de pastorie verlaten. Desondanks bleef hij zijn priesterschap beoefenen. Hij heeft tot zijn dood vastgehouden aan de verwerping van de rooms-katholieke clerus. Zie over hem uitgebreid in Jos de Smedt, *In het spoor van pastoor Winnepenninckx*.

123 Winnepenninckx was in 1814 samen met J.B. Niels naar aanleiding van het lezen van een mis in het zgn. Stalleke van die Niels in Leerbeek veroordeeld tot een boete. Omdat zij de boete weigerden te betalen, werd hun inboedel in het openbaar verkocht en werd Niels met zijn gezin de woning uitgezet. Een en ander leverde dramatische vertoningen op. Van Biervliet, *Het Stevenisme in Vlaanderen*, p. 48 en 53; E. Torfs, *Het Stevenisme vroeger en nu in Zuidwest-Brabant volgens onuitgegeven documenten in Eigen Schoon en De Brabander*, jrg. 39, 1956, p. 32-33. en De Smedt, *In het spoor van pastoor Winnepenninckx*, p. 125-127.

124 Van Biervliet, *Het Stevenisme in Vlaanderen*, p. 68.

125 Van Biervliet, *Het Stevenisme in Vlaanderen*, p. 54; A. Kenis, *Eene Godsdienstsecte in België of het zogezegde Stevenisme*, Roeselare 1903, p. 65-66.

126 De Smedt, *In het spoor*, p. 140-141.

127 Vonnis 12 maart 1818. Rijksarchief Anderlecht, inventarisnummer I22, dossier nummer 177.

128 Constant Anckaert (ca. 1747-1819) was vanaf 1784 pastoor in Passendale, waar het stevenisme na Gits de meeste volgelingen telde. Anckaert was in 1811 door de overheid ontslagen omdat hij uit gewetensbezwaar het in artikel 8 van het concordaat voorgeschreven 'Salvam fac' (Heer zegen de Republiek en de consul) niet wilde bidden. Na in 1814 vergeefs een beroep op bisschop De Broglie te hebben gedaan om hem in zijn pastoraatsambt te herstellen, trad hij op voor stevenistische groeperingen. *Het Stevenisme in Vlaanderen*, p. 108-118.

We besluiten met de vervolgingen van de eerder genoemde pastoor Gilles-François Theys (1755-1837).¹³⁰ Zijn justitiële wederwaardigheden zijn uitgebreid en gedocumenteerd beschreven in de *Vexations* (Plagerijen), een uitgave uit 1838 (Hasselt) gebaseerd op dagboekantekeningen, kennelijk afkomstig van Theys zelf.¹³¹ Vanwege het feit dat Theys samenkomsten hield, moest hij op 1 april 1818 samen met zijn gastvrouw, de weduwe Tournay-Bastin, voor de rechtbank van Charleroi verschijnen. De beschuldiging luidde dat hij zonder toestemming van de autoriteiten godsdienstige bijeenkomsten hield in een particuliere woning. Zijn gastvrouw werd verweten dat zij haar woning daarvoor beschikbaar had gesteld. Beiden werden tot relatief hoge boetes van respectievelijk vierhonderd en tweehonderd francs veroordeeld. Beiden richtten zich onmiddellijk tot de koning met een verzoek om hun recht te doen. Theys voegde er diverse ‘bewijsstukken’ aan toe. Bij besluit van 9 juni 1818¹³² wees de koning hun verzoeken conform het advies van minister Van Maanen als ‘gratieverzoeken’ af. De minister had Theys in zijn advies als een lastige man beschreven, die halstarrig doorging met zich pastoor van Jumet te noemen en daarom eerdaags weer door justitie zou worden aangepakt. Terzijde wees hij de koning er nog op dat de verzoekers hoger beroep hadden moeten instellen.

Bericht van de afwijzing van zijn gratieverzoeken kreeg Theys echter niet, wel justitiële controle. Een bezoek van een rechter van instructie leidde zelfs tot tumult onder de gelovigen, toen de meegekomen politieambtenaren een oude man van tachtig jaar gevangennamen, omdat hij geen paspoort bij zich had. Hij zou alleen vrijuit gaan als hij beloofde de godsdienstoefening niet meer bij te wonen. Maar toen de man reageerde met de opmerking dat hij, als God hem de kracht zou geven, zou blijven komen, werd hij meegenomen en twee dagen opgesloten in de gevangenis van Charleroi. Enkele dagen later arriveerden twee gerechtsamb-

- 129 Pastoor Comyn, de opvolger van Anckaert, schreef pastoor Simons van Gits op 18 juli 1817 dat Anckaert op 13 juli was gedagvaard om op 16 juli voor het gerecht te verschijnen: ‘waerlyk hij heeft sig daer naer toe begeven par carette vergeselschap van vijf dibben ofte quesels’. Comyn wist nog te melden dat Anckaert veroordeeld was samen met drie anderen tot een boete van 25 frank, plus de proceskosten en een verbod om een vergadering te houden met meer dan 10 personen. Anckaert had volgens hem de rechters gevraagd om een stuk land om daarop een ‘celleke’ te bouwen, maar dat werd hem geweigerd, evenals zijn verzoek om toestemming om in de ‘dibbeschole’ te wonen. Zie: Brief in het archief van het bisdom van Brugge, *Farde Steveniste*.
- 130 Voor wat betreft de vervolging van de stevenisten noemt Van Biervliet nog de veroordeling bij verstek van de stevenist Dom Arnold Bouten (1754-1837) op 1 maart 1820 door de rechtbank van Ieper tot drie maanden gevangenisstraf wegens een conflict met de plaatselijke pastoor over de biecht van een stervende parochiaan. Ook meldt Van Biervliet een brief van pastoor Karel van Westerveldt van Gits van 23 november 1827, waarin deze schreef over een proces tussen de stevenist De Vilder en twee Gitsenaars, Jacob Capelle en Pieter Doom, voor de rechtbank te Ieper, eindigend met een gevangenisstraf voor De Vilder. De juiste toedracht is echter niet goed te achterhalen, omdat volgens opgave van het Rijksarchief te Beveren het archief van de rechtbank Ieper van voor 1868 verloren is gegaan. Van Biervliet, *Het Stevenisme in Vlaanderen*, p. 148-149 en 183.
- 131 Zie hierover ook A. Kenis, *Eene Godsdienstsecte in België of het zoogezegde Stevenisme*, 2^e druk, Amsterdam 1903, p. 52 e.v. Kenis, die zich erg partijdig tegenover de stevenisten opstelt, noemt de *Vexations* een boekje dat vele valsheden bevat, maar inhoudelijk bestrijdt hij de daarin beschreven geschiedenis van de vervolging, berechting en gevangenhouding van Theys niet.
- 132 ARA, Inv. 2.02.01, Algemene Staatssecretarie en kabinet des Konings 1813-1840, bestanddeel 631, nr. 31.

tenaren met de officier van politie bij de woning van Theys om de inboedel en nagenoeg alle kleding van de pastoor en de weduwe in beslag te nemen. Ze namen daarbij ook een bedrag van 160 gulden mee, geld dat parochianen ter bewaring aan de pastoor hadden toevertrouwd. De goederen werden op 20 juni 1819 met twee vrachtkarretjes weggebracht en bij opbod verkocht op de markt van Charleroi.¹³³

Uiteindelijk heeft men Theys, omdat hij de autoriteiten bleef bestoken met brieven, protesten en verzoeken, in de vroege ochtend van 13 augustus 1820 opgepakt en voor de rechtbank van Charleroi geleid. Deze veroordeelde de 65-jarige priester tot een verblijf van één jaar in een verbeterhuis. Het vonnis was gebaseerd op het Koninklijk Besluit van 23 februari 1815,¹³⁴ dat in artikel 1 de rechtbanken van eerste aanleg de bevoegdheid gaf

om tot handhaving der goede orde en ter voorkoming zoo van krenking aan de openlijke zeden, als van ongelukken, op aanzoek der naaste bloedverwanten of zelfs op requisitie van onze civils procureurs, ex-officio gedaad, in een verbeterhuis te doen plaatsnemen, alle zoodanige personen, die, of door het verlies hunner zinnen, of wel uit hoofde van grove verkwisting of andere bewijzen van slecht gedrag, in de samenleving niet kunnen worden behouden, of zich daartoe onwaardig hebben gemaakt; en zulks voor zoo lang als geene zekere bewijzen van beterschap door de gedetineerden zijn gegeven.

Dit besluit, dat gezien kan worden als een vroege voorloper van de Krankzinnigenwet, maakte het de autoriteiten niet moeilijk een lastpak kwijt te raken 'vanwege de staat van zijn intellectuele vermogens en zijn daardoor veroorzaakt lastig karakter.'¹³⁵ Theys werd echter niet opgenomen in een verbeterhuis, zoals het besluit voorschreef, maar onder primitieve omstandigheden opgesloten in de strafgevangenis te Mons.¹³⁶ Het jaar daarop werd zijn detentie door de rechtbank van Mons verlengd.¹³⁷ Tot 1822 verbleef Theys in de strafgevangenis, maar op verzoek van Godefroy, de vicaris-generaal van het bisdom Doornik, besloot de koning hem te laten opnemen in Saint-Charles in Froidmont, een inrichting voor gestoorde.¹³⁸ Daar heeft hij nog acht jaren in eenzame opsluiting in een onverwarmde kamer doorgebracht. Telkens verlengde de rechtbank, nu die van Charleroi, de op-

133 We moeten aannemen dat Theys en mw. Tournay de hun opgelegde boetes niet hadden voldaan, omdat ze een antwoordbericht van de koning op hun gratieverzoek verwachtten.

134 Besluit van 23 februari 1815, *Journal officiel* 126, onder nummer 1227. Ook vermeld in *Receuil des lois et actes généraux du gouvernement en vigueur dans Les Pays-Bas*, Tome Deuxième, Bruxelles 1820, p. 256.

135 Zo stond het vermeld in het verzoekschrift van Godefroy, zie: KB 22 maart 1822. ARA, Inv. 2.02.01, Algemene Staatssecretarie en kabinet des Konings enz., 1813-1840, bestanddeel 631, nr. 31. Bij het KB bevinden zich het bedoelde verzoekschrift van de vicaris-generaal P. J. Godefroy en het advies van Van Maanen.

136 In zijn *Vexations* meldde Theys dat hij in een onverwarmde cel moest zitten, niet werd gelucht, slecht eten kreeg en op de grond moest slapen, omdat hij niet wilde betalen voor extra's.

137 Artikel 3 van het besluit bepaalde namelijk: De gevangenhouding kan niet langer worden uitgesproken, dan voor den tijd van één jaar, met voorbehoud, termen daartoe zijnde, dezelve te verlenen, zonder dat echter, telkenmale dat eene zoodanige verlenging plaats vindt, den bovenbepaalden termijn in geen geval zal mogen worden te boven gegaan, en niet anders dan na vooraf het openlijk ministerie in derzelve eischen gehoord te hebben.

name van de onverbeterlijke ‘gewezen pastoor van Jument’ met een jaar. Pas de revolutie in 1830 maakte een eind aan zijn detentie. Met een blijvende zenuwkramp in zijn rechterbeen, waardoor hij bij het lopen een stok nodig had, verliet hij Froidmont om zijn oude parochie nog zeven jaar te dienen.

De bejegening van de stevenisten maakte duidelijk dat de regering de vrijheid van eredienst, zoals die in de Grondwet was vermeld, niet alleen uiterst beperkt, maar zelfs ook in strijd met de letterlijke omschrijving uitlegde. Voor haar was de vrijheid van godsdienst volledig ondergeschikt aan haar politieke beleid. De rechtspraak sloot zich hierbij aan. Alle beschuldigde stevenisten werden veroordeeld. De vervolging van de stevenisten is systematisch geweest, maar was in tijd en omvang beperkt. Afgedacht van de procedures tegen Theys, zijn er na 1820 geen nieuwe vervolgingen ingesteld. Omvangrijk zijn ze ook niet geweest. Daarvoor was het aantal stevenisten te beperkt. De vervolging werd ook bemoeilijkt doordat ze meestal op geheime plaatsen en vaak in de nachtelijke uren bijeenkwamen. Ondanks de vervolging en de vaak kwalijke bejegening die hun van de kerk en hun dorpsgenoten ten deel viel, hebben de kleine stevenistische groeperingen zich over het algemeen dan ook kunnen handhaven. Dat hun aantal in de loop van de tijd toch slonk, is vooral te wijten aan het feit dat ze na 1840 niet meer over priesters beschikten.

5.9 De vrijheid van belijden beperkt door onderwijsmaatregelen

Al in het *Jugement doctrinal*, waarin ze protesteerde tegen artikel 226 van de Grondwet, had de geestelijkheid de verbinding tussen de kerk en het onderwijs gelegd.¹³⁹ Hoe kon men zweren een wet te onderhouden die aan een vorst die onze godsdienst niet belijdt, het recht geeft het openbare onderwijs te regelen, zo vroegen de bisschoppen zich af. Als men hem over de hogere, middelbare en lagere scholen en alle takken van onderwijs zou laten beslissen, was dat ‘trahir honteusement les plus chers intérêts de l’Église Catholique’. En zij wezen erop dat zij als bisschoppen hun bevoegdheid om het geloof en de christelijke moraal te onderwijzen ontleenden aan de wil en het gezag van Jezus Christus zelf. Daarmee gaven ze aan dat alle onderwijs nauw met de kerk was verbonden en onder hun toezicht stond.

Hoe lag de zaak in werkelijkheid? Weliswaar verklaarde de Grondwet het openbare onderwijs tot een overheidsaangelegenheid, maar het bijzonder onderwijs werd niet verboden. Van Hogendorp¹⁴⁰ schreef hierover:

138 ARA, Inv. 2.02.01, bestanddeel 82. In zijn besluit van 22 maart 1822, door hem en de secretaris van justitie A. Olivier en voor kopie conform, getekend door de officier van justitie bij het hof van assisen in Henegouwen J. B. H. Rosier, machtigde de koning de minister van Justitie ‘bedoelde priester Theys over te brengen van de gevangenis in Mons naar het religieuze tehuis in Froidmont (Henegouwen), en hem daar op kosten van de staat te bewaken voor de tijd van zijn detentie die hem is opgelegd door de rechtbank op de eerder genoemde gronden.’

139 *Jugement doctrinal* p. 11, 12; Groen van Prinsterer, *Handboek de geschiedenis van het vaderland*, II, p. 1007.

‘Het was zoo klaar als de dag, dat er katholieke scholen mogten worden opgerigt tot onderwijs in het katholieke geloof. De oprigting van zulke bijzondere scholen was middellijk nog onmiddellijk door de Grondwet verboden. De kleine seminariën, onder anderen, waren geheel en al wettig, en mogten evenmin door de Regering gesloten worden als alle bijzondere scholen. Met een woord de vrijheid van onderwijs was een regt der katholieken, zoo als het een regt is van alle Nederlanders.’¹⁴¹

Doch op dit blijkbaar regt werd inbreuk gemaakt van het eerste ogenblik der Vereeniging tuschen het Noorden en Zuiden af. Den 2den Augustus 1815 was er een reglement op het hooger onderwijs in de Vereenigde Nederlanden gemaakt, en Art. 2 luidde als volgt: ‘Het staat ieder, die zich daartoe geschikt voelt, vrij in de onderwerpen van dit onderwijs aan anderen onderricht te geven, doch bij de tijdsberekening der studien zal alleen in aanmerking komen het onderwijs genoten van inrigtingen door algemeen openbaar gezag gevestigd en erkend.’ Den 25 September 1816 kwam er een reglement uit op het hooger onderwijs in de Zuidelijke gewesten, en daarin werd gemist het even aangehaalde 2de Artikel van het reglement voor het Noorden. De vrijheid van onderwijs bestond derhalve in het Noorden alleen, maar niet in het Zuiden ... De klagen over dit onderscheid werden aanstonds levendig en zijn het gebleven tot heden toe ...’

Van Hogendorp stelde dus vast dat er ondanks het streven naar amalgaam (samen-smelting) van de beide landsdelen in het ene deel wel en in het andere deel geen vrijheid van onderwijs was. Inderdaad heeft de koning, die het onderwijs in de Zuidelijke Provinciën wenste te verbeteren, vanaf 1815 stelselmatig getracht het ook volledig onder staatstoezicht te brengen. Bij KB van 27 september 1815¹⁴² werden drie universiteiten in het Zuiden opgericht en wel in Gent, Luik en Leuven.¹⁴³ Eén jaar later vertrouwde het KB van 25 september¹⁴⁴ het middelbaar en hoger onderwijs aan gemeentelijke colleges, athenea en drie staatsuniversiteiten toe. De seminariën werden in afwachting van de oprichting van een faculteit voor rooms-katholieke theologie voorlopig gehandhaafd, zo luidde artikel 11 van dit besluit, maar hun was wel de wacht aangezegd. Toen de bisschoppen zich veront-rust tot de koning wendden, kregen ze een weinig bemoedigend antwoord.¹⁴⁵ Het onderwijs van de jeugd moest volgens hem in haar belang openbaar zijn en daarom had hij als staatshoofd het recht ‘of beter gezegd de verplichting om zulke scholen en universiteiten op te richten en te bevelen, die naar zijn oordeel daarbij passen en om daar een direct en exclusief toezicht op te houden.’ Verder verklaarde hij zich tegen de stichting van kleinseminariën, omdat daar kinderen werden gevormd voordat ze wisten wat hun roeping was of wat beter voor hen was,

140 Van Hogendorp, *Brieven en gedenkschriften*, VI, p. 280 e.v.

141 Elders noemt hij dit een natuurlijk recht, zoals ook de rechten van vrijheid van spreken en drukpers dat zijn. Zo was het volgens hem in artikel 226 van de Grondwet geregeld. Maar men had dit recht beknot door een onderwijsmonopolie op de wet van 1806 te gronden. Maar het ‘aanhouden’ van zulke wetten krachtens de additionele artikelen was volgens hem geheel in strijd met het oogmerk van de Grondwet. Van Hogendorp, *Brieven en gedenkschriften*, VI, p. 442.

142 Besluit van 27 september 1815, Bijlage I, Bijvoegsel II, Stb. 1815, p. 209; *Staatscourant* 1815, nr. 279; *Pasinomie*, 2^e s, II, p. 368. Het uitvoerige reglement voor de drie ‘hooge scholen’ is opgenomen het Bijvoegsel van het Staatsblad van 1816, p. 137-186.

143 De oude universiteit van Leuven was in 1797 door de regering van de Franse Republiek gesloten.

144 Besluit van 25 september 1816, Bijvoegsel I, Stb. 1816, p. 137; *Pasinomie*, 2^e s, III, p. 400.

145 Terlinden, *Guillaume Ier roi des Pays-Bas*, I, p. 357-358.

en dat stemde niet overeen met de beginselen van een goede regering. Het was bovendien zo dat de kleinseminaries, waarop ook veel niet-priesterstudenten zaten, stevig concurreerden met de ‘verlichte’ staatsscholen.¹⁴⁶

Nadat het hoger onderwijs geheel en het middelbaar onderwijs deels onder regeringstoezicht waren gekomen, maakte een eenvoudig ministerieel besluit van 20 mei 1821¹⁴⁷ duidelijk dat de regering bezig was ook het lager onderwijs aan zich te trekken. Artikel 4 van dat besluit luidde:

‘Er mag geen enkele lagere school bestaan, van welke denominatie, zonder een speciale vergunning van de gemeentelijke of provinciale overheid. Deze vergunning zal niet worden verstrekt alvorens de inspecteur van het district of de onderwijscommissie van de provincie was geraadpleegd.’

Dit besluit betrof alle lagere scholen, dus zowel de openbare als de particuliere. Het stelde eisen aan de onderwijzer en kende een examenregeling. Op zich waren deze maatregelen geschikt om het peil van het onderwijs te verhogen en ze hebben ook bewerkt dat het onderwijs in de Zuidelijke Nederlanden in de periode 1815 tot 1830 over de hele linie aanzienlijk is verbeterd.¹⁴⁸ Maar dit doet er niet vanaf dat dit gepaard ging met het zo veel mogelijk terugdringen van de katholieke invloed op de scholen. De regering wilde neutraal onderwijs en gaf de katholieken geen mogelijkheid om aan verbetering van hun scholen te werken.¹⁴⁹ Katholieken die examens wilden doen, werden niet alleen op hun bekwaamheid maar ook op hun geloofspraktijk getoetst. Artikel 2 van het besluit van 20 mei 1821 luidde:

‘Men zal in de loop van het examen de kandidaat op de meest eenvoudige wijze vragen en zich op vertrouwelijke wijze met hem onderhouden, om zo goed mogelijk te ontdekken wat zijn manier van denken is, wat zijn opvattingen over moraal en godsdienst zijn, en wat de omvang is van zijn kennis met betrekking tot de essentiële onderdelen van het lager onderwijs en de andere wetenschappen en talen die hij wil onderwijzen, en vooral zijn bekwaamheid om de jeugd goed te onderwijzen en te vormen.’

Om de regeling te completeren werd een onderwijzer die zonder toestemming les gaf, strafbaar gesteld,¹⁵⁰ terwijl een ander besluit bepaalde dat zowel de burgerlijke als de religieuze schoolverenigingen slechts onderwijzers met een akte van bekwaamheid mochten aanstellen.¹⁵¹ De provinciale commissies zagen streng toe op de handhaving van deze besluiten en om het beleid nog meer te verscherpen, werd het schoolmeesters bij KB van 7 april 1825 verboden zich te laten bijstaan door buitenlanders. Ook werden de gemeenten verplicht toezicht te houden op de

146 J.A. Bornewasser, *Koning Willem I*, in *Nassau en Oranje*, p. 261.

147 Terlinden, *Guillaume Ier roi des Pays-Bas*, I, p. 359-360; Arrête du ministre publique en date du 20 mai 1821, *Pasinomie*, 2^e s, VI, p. 61.

148 M. de Vroede, *Onderwijs en opvoeding in de Zuidelijke Nederlanden 1815-circa 1840*, AGN, deel 11, p. 136, 137; A. Goslinga, *De Belgische opstand van ‘Dietsche’ zijde verklaard*, Assen 1932, p. 21.

149 Stokman, *De politieke geschiedenis van het lager onderwijs in Nederland*, p. 318; M. de Vroede, *Het openbaar lager onderwijs in België onder Koning Willem I: De katholieke school*, Groningen 1963, p. 41.

150 Koninklijk Besluit van 25 juli 1822, Stb. 1822, 19; *Pasinomie*, 2e s, VI, p. 275.

151 Koninklijk Besluit van 1 februari 1824, Stb. 1824, 20; *Journal Officiel* de 11 février 1824, no. XX; *Pasinomie*, 2e s, VII, p. 474.

onderwijzers en gouverneurs op particuliere scholen.¹⁵² In verband met veronderstelde relaties met Frankrijk werd door minister Van Maanen een einde gemaakt aan de onderwijscongregatie van de Frères Chrétiens, waardoor verschillende katholieke scholen moesten worden gesloten.¹⁵³ Een en ander diende officieel om het onderwijs op de scholen in de Zuidelijke Provinciën door neutralisatie op hoger peil te brengen, maar kwam hard aan bij hen die het katholieke onderwijs een warm hart toedroegen. Dit beleid betekende een breuk met de onderwijspolitiek van Repelaer van Driel en Falck, die veel verbeteringen had gebracht, maar de katholieke scholen wel ruimhartig had toegelaten.¹⁵⁴

De opheffing van de Frères Chrétiens was minister Van Maanen nog niet genoeg. Hij diende op 6 april 1826 bij de koning een voorstel in tot volkomen invoering van neutraal lager onderwijs met een verbod voor alle ‘geestelijke vereenigingen’ nog langer onderwijs te geven.¹⁵⁵ Zijn argumenten waren dat het katholieke onderwijs onder invloed stond van buitenlandse hoofden en strekte tot ‘proselietenmakerij’, slaafse onderworpenheid van de jongeren aan de geestelijkheid en onverdraagzame godsdienstijver. Bovendien was het onderwijs van de geestelijken volgens de minister ‘doorgaans hoogst gebrekkig’, doordat zij meer aan godsdienstoefeningen dan aan de belangen van het onderwijs hechtten. Daargelaten dat het opmerkelijk is dat de minister van Justitie zich zo intensief met onderwijszaken bezighield, getuigde zijn handelwijze van een uitgesproken antikatholieke houding. Hij zocht geen samenwerking en verbetering van het bestaande, maar wilde al het bestaande katholieke onderwijs radicaal vervangen door neutrale staatsscholen.

De regering trok niet alleen het hoger en het lager onderwijs aan zich, maar wenste ook het middelbaar onderwijs voor zover dat nog in katholieke handen was, te onderwerpen aan het staatsmonopolie.¹⁵⁶ Ook hier speelde Van Maanen een belangrijke rol door bij de koning aan te dringen op een drastische doorvoering van neutraal middelbaar overheids onderwijs. In een uitgebreide nota van 28 januari 1824 adviseerde hij de koning de kleinseminaries onmiddellijk te sluiten, en de broederschappen die de scholen in stand hielden en meestal uit jezuiten en buitenlanders bestonden, te ontbinden en te vernietigen.¹⁵⁷ Van groot belang is ook zijn omvangrijke rapport van 10 juni 1825, waarin hij de bezwaren van de Raad van State tegen de opheffing van de kleinseminaries en de oprichting van een *Collegium Philosophicum* weerlegde.¹⁵⁸ De koning volgde zijn minister en op 14 juni 1825 werden tot grote ontsteltenis van de katholieken twee Koninklijke Besluiten afgekondigd.¹⁵⁹ Het eerste hief de kleinseminaries op en het tweede riep het

152 *Pasinomie*, 2^e s, VIII, p. 239; Stokman, *De politieke geschiedenis*, p. 220.

153 Koninklijk Besluit van 21 februari 1826, Stb. 1826, 7; Stokman, *De politieke geschiedenis*, p. 240-241.

154 Goslinga, *De Belgische opstand*, p. 22.

155 Stokman, *De politieke geschiedenis*, Bijlage 19, inclusief conceptbesluit, p. 378-384.

156 Het staatsmonopolie was al aangekondigd in de koninklijke besluiten van 25 september 1816 en van 19 februari 1817 (Arrêté royal du 19 février 1817 approuvant un règlement général sur l'organisation des athénées et collèges dans les provinces méridionales. *Pasinomie*, 2e s., IV, p. 100). Zie: Terlinden, *Guillaume I*, I, p. 362.

157 Colenbrander, *Gedenkstukken*, VIII, 2e stuk, p. 623-629.

Collegium Philosophicum te Leuven in leven. Dit Collegium zou de enige vorm zijn van voorbereidend onderwijs voor katholieke jongeren die voor de geestelijke stand bestemd waren en een vervolgoopleiding op het grootseminarie zouden krijgen. Als pleister op de wonde werd de aartsbisschop van Mechelen tot curator van het Collegium benoemd, maar mee door een ongelukkige aankondiging – de aartsbisschop wist nog van niets- kwam daarvan niets terecht.

Het zijn deze laatste besluiten geweest die de katholieken definitief van de regering hebben vervreemd. Zowel de aartsbisschop als de hele katholieke geestelijkheid reageerde verontwaardigd.¹⁶⁰ Zij achtten de opheffing van de kleinseminaries een inbreuk op de regel van het concilie van Trente, die de geestelijkheid met die opleidingen had belast. Vooral het verbod voor de grootseminaries om studenten te aanvaarden die niet aan het *Collegium Philosophicum* in Leuven hadden gestudeerd, ervoer men als een grove inbreuk op de rechten van de kerk en op de godsdienstvrijheid. Ook de paus protesteerde fel.¹⁶¹

Onvoldoende onderkende de regering dat ze met deze maatregelen een groot deel van de katholieke bevolking voorgoed in de oppositie dreef. Zelfs de oude aartsbisschop De Méan, doorgaans heel loyaal tegenover het gezag, stelde zich scherp op. Toen de overheid hem opdroeg zijn eigen bisschoppelijk college te sluiten, weigerde hij dat. Daarover aangeschreven door de gouverneur van Antwerpen, antwoordde hij dat hij niet over sluiting dacht, omdat de opdracht daartoe niet alleen in strijd was met de belangen van de heilige godsdienst, maar ook met de vrije godsdienstuitoefening, zoals die in de Grondwet was gegarandeerd.¹⁶²

Ook in de Tweede Kamer is door de katholieke afgevaardigden fel geprotesteerd tegen de onderwijsmaatregelen. Opmerkelijk is dat zij daarbij toen al de verbinding legden tussen de onderwijsvrijheid en de vrijheid van godsdienst,¹⁶³ een

158 Colenbrander, *Gedenkstukken*, VIII, 2^e stuk, p. 648-658.

159 Het KB van 14 juni 1825, Stb. 1825, 55 bepaalde dat alle Latijnse scholen, colleges of athenea, de uitdrukkelijke toestemming van de regering nodig hadden, dat de scholen onder het toezicht van de regering stonden, dat alle niet-geautoriseerde scholen, in casu dus de kleinseminaries, eind september 1825 gesloten moesten zijn, dat alleen burgerlijke instellingen konden worden erkend en dat aan bisschoppelijke seminaries geen onderwijs mocht worden gegeven zoals in de athenea en de erkende colleges. Het andere besluit van dezelfde datum (Stb. 1825, 56) regelde de oprichting van het Collegium Philosophicum 'ten behoeve van Roomsche Katholieke jongelingen die voor den geestelijken stand bestemd zijn.' Deze staatsschool zou het filosofische gedeelte van de priesteropleiding verzorgen.

160 De priester C. van Bommel, de advocaat Ch. van der Horst en later ook de vicaris-generaal van Mechelen, E. Sterckx, ontketenden een heftige en stelselmatige campagne tegen de schoolpolitiek. R. Aubert, *Kerk en godsdienst*, p. 120; De Bosch Kemper, *Staatkundige geschiedenis tot 1830*, p. 607-618; J. van Zanten, *Schielijk, Winzucht, Zwaarhoofd en Bedaard, politieke discussie en oppositievorming 1830-1840*, dissertatie RUL, Amsterdam 2004, p. 210-212.

161 De paus richtte zich met een uitvoerige protestnota van 14 augustus 1825 tot de koning. Daarin zette hij uiteen dat de kleinseminaries een integrale eenheid vormden met de grootseminaries en dat het geheel hoorde tot de rechten en plichten van de bisschoppen, waarover niet kon worden onderhandeld. Terlinden, *Guillaume Ier roi des Pays-Bas*, I, p. 399-401.

162 Sluiting streed met 'les intérêts de notre sainte religion, avec les dispositions du concile de Trente relatives à la formation d'un clergé vertueux, régulier et orthodoxe, avec les droits appartenant à l'épiscopat de droit divin, avec le libre exercice de la religion catholique et la protection qui lui est garantie par la Loi fondamentale, dont j'ai juré le maintien, et l'article 2 du traité qui lui a servi de base, et enfin avec plusieurs déclarations et promesses nous faites par Sa Majesté elle-même, je ne

thema dat pas veel later in de Noordelijke Provincies aan de orde was. Zo merkte het Kamerlid Surmont de Volsberghe¹⁶⁴ op dat de besluiten inbreuk maakten op de vrijheid aan de godsdiensten gewaarborgd, omdat het onderwijs tot opleiding in de theologische studiën ook tot de rechten van de kerk behoorde.¹⁶⁵ In een lange rede betoogde De Gerlache dat de vrijheid van onderwijs nauw verbonden was met en zelfs af te leiden was van de vrijheid van drukpers en de vrijheid van godsdienst. Deze vrijheid van onderwijs hing naar zijn mening nauw samen met de rechten van de ouders. Door de onderwerping van het onderwijs aan de staat werd naar zijn mening een aanval gedaan op de godsdienstvrijheid.¹⁶⁶ Andere katholieke afgevaardigden wezen op het dwangelement en uitten hun vrees voor het opleggen van een staatsgodsdienst. Zo sprak de Noord-Nederlandse afgevaardigde Van Sasse van Ysselst¹⁶⁷ van dwang op onderwijsgebied, waardoor de harmonie tussen de onderscheiden gezindheden werd verstoord. De onderwijs- en kerkpolitiek van de regering waren volgens hem onbegrijpelijk, inconstitutioneel en deden hem herinneren aan de decreten van Napoleon. Hij vroeg zich af of er soms een slecht geïnformeerde ambtenaar was geweest, iemand die geen idee had van de stand van zaken en van de gevoelens die vier miljoen katholieken voor hun 'doorluchtigen Vorst' bezielden. Hij vond de kerkpolitiek van de koning bedreigend en begreep niet waarom er geen vrijheid van onderwijs en geen scheiding van kerk en staat bestond.¹⁶⁸ Het Kamerlid De Stassart¹⁶⁹ erkende de goede bedoeling van de koning, maar meende de Kamer toch te moeten herinneren aan de uitspraak van Fénelon: 'Wanneer de Koningen zich met de godsdienst bemoeijen, dan brengen zij die onder slavernij, in plaats van die te beschermen.'

Volgens De Gerlache legde de regering artikel 226 van de Grondwet over het onderwijs ten onrechte restrictief uit. De term 'zorg' betekende in de eerste plaats financiële zorg en vervolgens ook toezicht, maar geen staatsmonopolie.¹⁷⁰ Hij ver-

puis absolument intervenir en aucune manière, ni prendre aucune part quelconque à la dite suppression.' Terlinden, *Guillaume Ier roi des Pays-Bas*, I, p. 391-392.

163 Een samenvatting van het debat geeft De Bosch Kemper in *Staatkundige geschiedenis tot 1830*, p. 620-623.

164 François Pierre Guillaume Aloys jonkheer Surmont de Volsberghe (1772-1830) was van 20 oktober 1818 tot 1 mei 1830 lid van de Tweede Kamer voor de provincie West-Vlaanderen. De titel jonkheer kreeg hij op 13 september 1817. *Jaarboek van het Centraal Bureau voor genealogie*, VI, p. 50.

165 De Bosch Kemper, *Staatkundige geschiedenis tot 1830*, p. 620.

166 De Gerlache, *Histoire du Royaume des Pays-Bas (1814-1830)*, I, p. 407; tekst van de rede: II, p. 64-83

167 Jhr. Leopold Frans Jan Jacob Joseph (Leopold) van Sasse van Ysselst (1778-1844) behoorde tot de liberaalkatholieke richting. Hij maakte in 1809 al deel uit van het Wetgevend Lichaam en werd in 1814 tot lid van de Staten-Generaal benoemd. Vanwege zijn liberale opvattingen werd hij in 1818 niet herkozen. In 1823 keerde hij terug in de Tweede Kamer. Als krachtig pleitbezorger van de rechten van de katholieke minderheid en van grotere persvrijheid stemde hij vaak mee met de Zuid-Nederlanders. In 1830 keerde hij zich wel tegen de Belgische opstand. Na zijn vrijwillige ontslag in 1832 keerde hij in 1840 terug als lid van de Dubbele Kamer en twee jaar later als gewoon lid. Kreeg de titel jonkheer op 28 augustus 1814. *NNBW*, IX, 943.

168 *Handelingen II*, 1825-1826, p. 53-59.

169 G.J.A. baron de Stassart (1780-1854) was van 1821 tot oktober 1830 lid van de Tweede Kamer der Staten-Generaal voor de provincie Namen. In de tijd van Napoleon en ook daarna had hij staatsfuncties bekleed. Na 1830 was hij onder meer lid van de Senaat van België. Bron: A.J. van der Aa, *BWN*, X, 299.

wees daarvoor naar de Grondwet van 1814, waarin gesproken werd van begunstiging van het onderwijs, en merkte op dat de term ‘aanhoudende zorg’ voor het onderwijs in dat licht moest worden gezien. Uitgangspunt was de vrijheid van onderwijs. Zo was het steeds geweest en ook het KB van 2 augustus 1815 had een ongelimiteerde vrijheid betekend. Het stond immers toe dat een ieder die zich bekwaam voelde om te onderwijzen een school mocht oprichten. Hij vroeg zich af waarom de Kamer niet in opstand kwam tegen het nieuwe onderwijsbeleid. Het was voor hem een raadsel hoe de koning de term ‘zorg en bescherming’, had kunnen opvatten als ‘monopolie en onderdrukking’. De Gerlache was verder van oordeel dat de regering met haar onderwijspolitiek de vaders van het heiligste van hun rechten beroofde.¹⁷¹ Hij ontzegde de regering het exclusieve recht op de opvoeding van de kinderen. Dat hoorde aan de vaders. Ook hier treft het dat de Belgische katholieke afgevaardigden reeds in 1825 aangaven dat de school als verlengstuk van de opvoeding aan de ouders behoort. De term ‘school aan de ouders’, die eerst veel later door voorstanders van het bijzonder onderwijs in de Noordelijke Nederlanden werd gebruikt, komt dan ook bij hen vandaan.¹⁷²

Van belang voor de nabije toekomst was dat de katholieke De Gerlache reeds in dit debat een verband legde tussen de vrijheid van het onderwijs en de vrijheid van de pers. ‘Que l’on y prenne bien garde, la liberté de l’enseignement et la liberté de la presse, ont plus de connexité qu’on paraît croire!’¹⁷³ Hier werd de eerste brug geslagen in de richting van de liberalen. Later, op 19 december 1828 bij de begrotingsbesprekingen zei hij dit duidelijker: Op dit punt moeten wij ons verenigen: vrijheid in alles en voor allen! Het is het enige cement dat het gebouw van onze samenleving met haar zo verschillende partijen bijeen kan houden. ‘*Liberté des croyances, liberté de l’instruction, liberté de la presse; respect de la loi fondamentale qui consacre tous nos droits; abolition du régime des arrêtés ou des actes ministériels qui les violent journellement; enfin liberté, publicité, bonne foi!*’ Kern van zijn opvatting was dat de vrijheid van de pers en de vrijheid van geloof in een godsdienstig verdeeld land als het koninkrijk, noodzakelijkerwijze de vrijheid van onderwijs meebrachten.¹⁷⁴

De protestantse en liberale afgevaardigden lieten zich in het debat in december 1825 niet overtuigen door de katholieke grieven.¹⁷⁵ Sommigen spraken denigrend zelfs van ‘een geestelijkheid nog diep in duisternis verzonken, een dweepziek priesterdom’. Het bontst maakte het Van Utenhove van Heemstede.¹⁷⁶ Hij achtte de oprichting van het *Collegium Philosophicum* een noodzakelijke maatregel, ‘omdat de katholieke geestelijkheid en zelfs de hoge geestelijkheid nog steeds

170 De Gerlache, *Histoire du Royaume des Pays-Bas*, II, 65-66; I, p. 407.

171 De Gerlache, *Histoire du Royaume des Pays-Bas*, II, p. 64 e.v.

172 Dr. A. Kuyper heeft zich lange tijd tegen de term ‘de school aan de ouders’ verzet, omdat die herinnerde aan de Belgische opstand. Zie S. J. Sietsma, *De Ontwikkeling van het onderwijs tot 1920. Wetgeving en praktijk*, in S. J. Sietsma, E. Bos en A. Ph. de Vries, *Onderwijs nu en straks, om de vrijheid en deugdelijkheid van het onderwijs*, Groningen 1977, p. 16 (noot 26).

173 De Gerlache, *Histoire du Royaume des Pays-Bas*, II, p. 69.

174 De Gerlache, *Histoire du Royaume des Pays-Bas*, II, p. 204-206.

175 De Bosch Kemper, *Staatkundige geschiedenis tot 1830*, p. 620-623.

ondergedompeld waren in het duister van de onwetendheid en bezielde van het meest intolerante fanatisme.¹⁷⁷ Deze opmerking leidde tot zoveel tumult dat de voorzitter de orde nauwelijks kon handhaven en het liberale lid De Stassart bij motie voorstelde maar niet meer over religieuzen te spreken.¹⁷⁸ Ondanks dat die motie algemene bijval kreeg, haalden de liberale Zuid-Nederlandse afgevaardigden Reyphins en Dotrengé, onder grote hilariteit van een deel van het gehoor, toch weer uit naar de katholieken. Dotrengé noemde degenen die zich tegen de onderwijsmaatregelen verzetten, in zijn rede theologen, dommen en jezuiten.¹⁷⁹ Beide sprekers pleitten voor staatsonderwijs om de jeugd kennis te doen nemen van de Verlichting.¹⁸⁰ Daarmee gaven ze impliciet aan dat de onderwijsmaatregelen wel degelijk ook tegen het orthodox katholieke geloof waren gericht. Dotrengé vond het terecht dat de regering drie of vier scholen van de ‘ignorantijnen’ had gesloten, omdat die geestelijken afhingen van een Frans opperhoofd, in Frankrijk zijn verblijf houdende. ‘Zoets hoort hier niet. Kleinseminaries hebben wij in het verleden nooit gekend, ze komen uit Frankrijk en horen hier niet. In het verleden werden alle jongeren onder toezicht van de plaatselijke overheden opgeleid, en die geestelijke wilden worden niet afgescheiden van de anderen. De letteren, de logica, de zedekunde, de beginselen van de stellige wetenschappen, de natuurkunde, de scheikunde, de kerkelijke geschiedenis en het canonieke recht worden terecht op het *Collegium Philosophicum* onderwezen, want die vakken horen bij ons allen. In het verleden voorzag de overheid in drie leerstoelen canoniek recht te Leuven. Alleen de godsdienst behoort bij de kerk.’ Fel fulmineerde Dotrengé ook tegen het ultramontanisme, volgens hem een verjaarde leer, op grond waarvan men aanmatigend optrad tegen de staat, en ambtenaren nog op hun doodsbed vervolgde, omdat ze schromelijk zouden hebben gezondigd door op de Grondwet te zweren.¹⁸¹ Het resultaat van de debatten was dat de maatregelen van kracht bleven, omdat er tegenover de katholieken een massieve meerderheid stond, bestaande uit een Noord-Nederlands protestants blok en Noord-Nederlandse en Belgische liberalen.¹⁸²

Opvallend waren de omzichtigheid en onduidelijkheid waarmee de onafhankelijke

176 Jacob Maurits Carel baron van Utenhove van Heemstede (1773-1836) was van 1818-1830 lid van de Tweede Kamer en behoorde tot de ultraconservatieve en regeringsgezinde richting. Na een korte rechtenstudie en studie Griekse en Romeinse Letteren, sterrenkunde en wiskunde, was hij onder meer weer- en sterrenkundige en beheerder van de Utrechtse sterrenwacht. Ook heeft hij sterrenkundige werken gepubliceerd. Hij was voorts lid van vele wetenschappelijke en culturele genootschappen. Hem is op 28 augustus 1814 de titel van jonkheer verleend en op 26 april 1822 die van baron. Bronnen: *NNBW*, VI, 1291 en L.J. Dorsman, *J.M.C. van Utenhove van Heemstede (1773-1836). Wis- en sterrekundige, Tussen de Lek en de Hollandsche IJssel*, in de serie Utrechtse Biografieën, Utrecht 2003, p. 189-194.

177 Terlinden, *Guillaume Ier roi des Pays-Bas*, I, p. 438.

178 De Gerlache, *Histoire du Royaume des Pays-Bas (1814-1830)*, I, p. 414. Van Zanten, *Schielijk, enz.*, p. 213.

179 Dotrengé gaf zijn rede naderhand uit. Deze rede is grotendeels opgenomen in De Gerlache, *Histoire du Royaume des Pays-Bas (1814-1830)*, II, p. 92-110.

180 De Gerlache, *Histoire du Royaume des Pays-Bas (1814-1830)*, I, p. 415-422; Terlinden, *Guillaume Ier roi des Pays-Bas*, I, p. 439.

181 De Bosch Kemper, *Staatkundige geschiedenis tot 1830*, p. 623-626.

lijke en liberale leden omgingen met de vrijheid van onderwijs. Zo pleitte Van Alphen¹⁸³ enerzijds voor onpartijdigheid van de onderwijzers, maar anderzijds ook voor hun recht op vrijheid van gevoelen. Het onderwijs in godsdienstige leerstellingen hoorde naar zijn opvatting bij de dienaren van elke godsdienst, maar dat sloot anderzijds controle van de staat op het onderwijs niet uit. De regering moest namelijk wel zorgen dat ieder zich binnen de ‘palen’ van de wet hield, zonder zich echter in te laten met leerstellingen. Hij stemde dan ook alleen maar in met de regeringsmaatregelen als het ‘oppertoezigt’ binnen de grenzen van het redelijke bleef. De hier gesignaleerde tweeslachtigheid kenmerkte veel liberalen ook in de latere jaren.

De tegenstelling tussen de confessionelen – in dit geval nog uitsluitend katholieken – en de liberalen in de Tweede Kamer van 1825 gaf reeds de contouren aan van de latere strijd om de vrijheid van onderwijs, zoals die in de Noordelijke Nederlanden decennialang zou worden gevoerd. Van Zanten schrijft hierover dat ‘de confessionalisering van de Nederlandse politiek’ zich reeds in 1825 als onderstroom aankondigde. Het wachten was op de politieke leiders die de programmatische inhoud aan dit besef konden geven.¹⁸⁴

De regering verdedigde zich door een ‘letterlijk mechanische uitleg van de Grondwet’ en stelde feitelijk dat ze op grond van artikel 226 een onbeperkt monopolie had, ook voor wat betreft de inhoud van het onderwijs.¹⁸⁵ In een brief aan De Méan wees Goubau de aartsbisschop er fijntjes op dat die uitleg ook volgens het *Jugement doctrinal* de juiste was.¹⁸⁶

De katholieken trachtten de maatregelen te omzeilen. Sommigen stuurden hun jongeren zelfs naar kleinseminaries in het buitenland. Maar de regering reageerde onmiddellijk met een nieuw KB, waarin stond dat de jonge Belgen die na 1 oktober 1825 hun studie humanités buiten het koninkrijk hadden gedaan, niet in een overheids- of kerkelijke functie zouden worden benoemd.¹⁸⁷ Door dit alles kregen de katholieken steeds meer de overtuiging dat het de koning erom te doen was ook de

182 Groen van Prinsterer, *Handboek der geschiedenis het vaderland*, deel II, p. 1016-1019 meldt n.a.v. deze maatregelen dat de Hollandse en Belgische liberalen juichten: er is een nieuwe Jozef II opgestaan. Ook Jozef II had in 1786 de bisschoppelijke seminaries afgeschaft en vervangen door een algemeen seminarie in Leuven. Hij had deze maatregelen wegens groot verzet van de zijde van de geestelijkheid echter moeten terugdraaien.

183 Jhr. Daniël F. van Alphen (1774-1840) was aanvankelijk zeeofficier, daarna bestuursambtenaar in Indië. Vanaf 1815 tot 1840 zat hij met een zeer korte onderbreking in de Tweede Kamer, waar hij met Van Hogendorp een van de voornaamste oppositionele noordelijke leden was. Zo stemde hij in 1818 tegen een wetsvoorstel tot beperking van de drukpersvrijheid en in 1819 tegen de tienjarige begroting. Van Alphen, zoon van de bekende predikant-dichter Hieronimus van Alphen, stond bekend om zijn kennis van zaken en zijn welsprekendheid. Hij werd op 16 september 1815 in de adelstand verheven. M. Siegenbeek, *Levensbericht van D.F. van Alphen*, in *Levensberichten van leden van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde* 1841, 16; NNBW, I, 84.

184 Jeroen van Zanten, *Schielijk, Winzucht, Zwaarhoofd en Bedaard*, p. 213.

185 Van Velzen, *De ongekende ministeriële verantwoordelijkheid*, p. 273-274. Van Velzen verwijst daarvoor ook naar de regeringsbrochure van J.J. Haus, *De la direction exclusive de l'instruction publique dans les Pays-Bas, considéré comme une des prérogatives du couronne*, Den Haag/Amsterdam 1829.

186 Brief van 15 augustus 1828 van baron Goubau aan prins De Méan, geciteerd via Terlinden, *Guillaume Ier roi des Pays-Bas*, I, p. 388-389.

opleiding van de geestelijken aan zich te trekken. Dit versterkte hun weerzin en hun verzet. Het resultaat was dat de onderwijsmaatregelen uiteindelijk nutteloos bleken en de soevereiniteit van de koning ondermijnden.¹⁸⁸ Om de politieke schade te beperken, sloot hij in 1827 een concordaat met de paus. Ook verzachtte hij de maatregelen tegen het katholieke onderwijs en liet uiteindelijk zelfs de kleinseminaries weer toe. In 1829 werd als gevolg van de grieven zelfs het beginsel van het overheidsmonopolie op het onderwijs losgelaten.¹⁸⁹ Ook werd het *Collegium Philosophicum* facultatief verklaard. Maar de koning slaagde er niet meer in het wantrouwen onder de katholieken weg te nemen. Dit nam eerder toe, omdat er vanwege het verzet van de liberalen en protestantse Noord-Nederlanders, van de uitvoering van het concordaat niets terecht kwam.¹⁹⁰ Het wantrouwen was gemengd met verbittering doordat de regering geestelijken die kritiek hadden op de onderwijsmaatregelen, strafrechtelijk had laten vervolgen. De miskennis door de regering van de vrijheid van belijden en van onderwijs in combinatie met strafrechtelijke vervolgingen heeft de katholieken definitief in de oppositie gedreven. Van Hogendorp schreef hierover enkele jaren later: 'Het slot van alle mijne aanmerkingen is dit; dat de katholieke partij in rust zoude gebleven zijn, indien men haar de vrijheid van geloof en van onderwijs volgens de grondwet ongestoord had laten genieten.'¹⁹¹

5.10 De vrijheid van belijden en drukpers strafrechtelijk ingesnoerd

Veel ruimte om over algemene en kerkelijke zaken te publiceren bestond er voor de katholieken niet. Zo werd de redacteur van de *Courrier de la Flandre* veroordeeld tot gevangenisstraf, omdat hij in een reactie op het Franse tijdschrift *Le Constitutionnel* had geschreven dat de protestanten even kwetsend waren geweest als zelf gekwetst.¹⁹² Toen uit de grap of in ernst het gerucht ging dat de Oud-Katholieke aartsbisschop van Utrecht De Méan als curator van het *Collegium Philosophicum* zou vervangen wegens diens weigering die functie te aanvaarden, nam het blad *Courrier de la Flandre* dit als nieuws op. Onmiddellijk werd de redacteur Poelman gevangengezet. De schrijver, abbé baron de Zinzerling, wilde de vader van een gezin gevangenisstraf besparen en was daarom zo welwillend tegenover de rechter van instructie te verklaren dat hij de auteur was. Zijn opzet mislukte. De rechtbank van Gent legde Poelman een gevangenisstraf op van zes maanden,

187 Artikel 3 van het KB van 14 augustus 1825, gepubliceerd in het *Journal officiel*, no. LXIV en *Pasimonomie*, 2^e s, VIII, p. 325; Terlinden, *Guillaume Ier roi des Pays-Bas*, I, p. 369.

188 Het *Collegium Philosophicum* werd een mislukking. In plaats van de geplande 1200 studenten kwamen er maar 167 in 1825, 208 in 1826, 124 in 1827, 44 in 1828 en 8 in 1829. Terlinden, *Guillaume Ier*, I, p. 442.

189 Rapport van minister Van Gobbelschroy van 19 februari 1829, Stokman, *De politieke geschiedenis*, p. 276.

190 Een confidentiële circulaire van de minister van Binnenlandse Zaken van 5 oktober 1827 maakte gewag van veel voorbehoud. Groen van Prinsterer, *Handboek der geschiedenis het vaderland*, II, p. 1032. Gepubliceerd bij Terlinden, *Guillaume Ier roi des Pays-Bas*, II, p. 151-154.

191 Van Hogendorp, *Brieven en gedenkschriften*, VI, p. 282.

192 Terlinden, *Guillaume Ier*, I, p. 484; *La Quotidienne* de Paris, 6 november 1825.

maar De Zinzerling moest een jaar en een dag uitzitten.¹⁹³ Poelman, die met zijn blad al verschillende aanvaringen met justitie had gehad en meermalen was veroordeeld, begon in december 1826 met het uitgeven van het dagblad *Catholique des Pays-Bas*. Een dagblad dat, zoals Poelmans advocaat later voor de rechtbank verklaarde, tot doel had de aangevallen katholieke kerk te verdedigen. Maar ook hier ging het meteen mis. In de eerste vier nummers van respectievelijk van 7, 8, 9 en 10 december vergat Poelman melding te maken van de namen van de schrijvers en de drukker. Hij en zijn drukker De Neve werden gedagvaard voor de correctionele rechtbank te Gent en veroordeeld. Hun stelling dat de wetgever niet had bedoeld een dergelijke vergeetachtigheid te bestraffen, werd verworpen met de typisch legalistische redenering:

‘dat welk ook den veronderstelden wil of het inzicht der wetgevers in het daarstellen dezer artikelen mogen geweest zijn, het aan de regtbanken, op voorwendsel van dezen wil na te komen, niet is toegelaten zich van de letterlijke voorschriften der wet te verwijderen, wanneer de zelve, zoo als de twee voorzeide artikelen, stellig en klaar zijn.’¹⁹⁴

Volgens een van de overwegingen van de rechtbank speelde voor haar mee dat Poelman eerder ook al kritische artikelen had geschreven. Het verspreiden van geruchten en berichten die op enigerlei wijze kritiek op de overheid konden inhouden, werd nu eenmaal meedogenloos aangepakt. De overheid zat daarbij in het bijzonder achter de katholieken aan. Er ging geen maand voorbij, waarin niet ergens een priester terecht stond, zo merkte d’Huddeghem op.¹⁹⁵ De staatsraad Holvoet, gouverneur van West-Vlaanderen, schreef op 15 september 1825 aan de leden van de regentencolleges van de verschillende steden van de provincie:

‘Vous devriez avertir de vive voix et confidentiellement les ecclésiastiques et particulièrement les chefs de paroisses que l’on ne tolèrera pas le moindre excès de leur part, même lorsqu’il auront agi par ordre de leurs supérieurs spirituels, mais qu’ils seront de ce fait sévèrement poursuivis en punis.’¹⁹⁶

Soortgelijke krachtige aanbevelingen werden ook gezonden naar de districtscommissarissen, de officieren van justitie en aan de politiefunctiearissen,¹⁹⁷ met het verzoek om regelmatige rapportage over het gedrag van de priesters die het waagden de gewetens van de burgers te verwarren en op hen enige morele druk uit te oefenen.¹⁹⁸

193 Helias d’Huddeghem, *De l’administration*, p. 34-35.

194 B.G. Poelman kreeg bij vonnis van 25 januari 1827 een gevangenisstraf van een maand. J.B. de Neve (1778-1852) werd een straf van 14 dagen opgelegd. Het vonnis werd in hoger beroep bevestigd. Helias d’Huddeghem, *De l’administration*, p. 37, 55-58; Terlinden, *Guillaume Ier roi des Pays-Bas*, I, p. 484.

195 Helias d’Huddeghem, *De l’administration*, p. 35.

196 Confidentiële circulaire van de gouverneur van West-Vlaanderen aan de stedelijke besturen, Brugge 15 september 1825, Copie T. *Receuil de Ram*, t. II, geciteerd via: Terlinden, *Guillaume Ier roi des Pays-Bas*, I, p. 452.

197 Vertrouwelijke circulaire van de gouverneur van Noord-Brabant van 26 september 1825, Copie T. *Receuil de Ram*, t. I. En de circulaire van de gouverneur van Oost-Vlaanderen aan de districtcommissarissen en de commissarissen van politie, van 22 augustus 1825, Copie T. *Receuil de Ram*, t. II.

198 De Procureur des konings te Nivelles aan de vrederechter van het kanton Genappe, van 12 oktober 1825, Copie T. *Receuil de Ram*, t. II.

De geestelijkheid negeerde deze dreigingen, zoals blijkt uit een brief van de minister van Binnenlandse Zaken van 3 april 1826. Deze schreef aan de gouverneurs dat er nog steeds ‘eenvoudige geestelijken’ waren die de regering en haar besluiten op een ongeoorloofde manier bekritiseerden. De gouverneurs werd verzocht om hen die op excessieve manier te werk gingen te ontbieden. Ze moesten hun voorhouden dat hun gedragingen strafbaar waren, waarna ze de zaak bij de officier van justitie van het gerecht van eerste aanleg moesten melden. En wanneer het om niet-strafbare gedragingen ging, dienden ze de criticus over zijn gedrag te onderhouden, de zaak te melden bij het departement en passende maatregelen te nemen.¹⁹⁹

Minister Van Maanen bleef niet achter. Op 5 augustus stuurde hij de magistraten een circulaire om ze aan te sporen tot repressief optreden.²⁰⁰ Na te hebben verklaard dat het voor de vervolgingen van de geestelijken nodig was om overeenkomstig het 8^e artikel van de Organieke Artikelen van de *Loi du 18 Germinal an X*, dezelfde maatregelen te gebruiken (employer les mêmes mesures) als ten opzichte van andere particulieren (behoudens de bevoegdheid van de commissie van de Raad van State voor katholieke godsdienstzaken), voegde hij eraan toe dat hij de brief op verzoek van de koning schreef en de eer had ‘u namens de koning, de grootst mogelijke ijver en de grootst mogelijke toewijding aan uw plichten aan te bevelen, wanneer u zulke zaken als deze moet behandelen.’

Het overheidsoptreden trof ook nu weer allerlei geestelijken. Zelfs preken werden het voorwerp van onderzoek. Zo preekte pastoor Luc van Peteghem op 22 oktober 1826 in de kerk van Hauthem-Saint-Liévin. Beide keren zei hij dat volgens het concilie van Trente ieder seculier persoon die een geestelijke vervolgde en voor de wereldse rechter bracht, verdoemd was en in de kerkelijke ban moest worden gedaan, evenals zij die hem hielpen, en dat zij nooit vergeving zouden krijgen, tenzij door Jezus Christus zelf, of van de paus of diens gezant. Daarna had hij zich tot het beeld van Christus gewend en deze vergeving gevraagd voor de vervolgers van de kerk. De correctionele rechtbank van Gent oordeelde in hoger beroep dat dit spreken onrechtvaardig was tegenover alle opsporingsambtenaren die hun plicht deden. Daarmee stelde hij ze bloot aan haat en afkeuring van de medeburgers. Met deze gedragingen had Van Peteghem volgens de rechtbank de artikelen 222 en 201 van de *Code Pénal* overtreden, te weten het beledigen van magistratpersonen in de waarneming van hun bediening en het bekritisieren of het afkeuren van een daad van het openbaar gezag. De rechtbank veroordeelde hem tot zes weken gevangenisstraf.²⁰¹

Van Peteghem was overigens niet de enige die vanwege zijn preken of uitlatingen met justitie te maken kreeg.²⁰² Op 24 september 1827 bekritiseerde Bernardus De Smet²⁰³ in de parochiale kerk van Sint-Niklaas in een preek de onderwijspolitiek van de regering en wees daarbij het staatsmonopolie op het onderwijs

199 Recueil du department de la justice, 2e série, t. III, p. 107, geciteerd via: Terlinden, *Guillaume I*, I, p. 453.

200 De circulaire bevindt zich in kopie in het archief van de aartsbisschop te Mechelen, *Recueil van Bommel*, p. 22; Terlinden, *Guillaume I*, I, p. 454.

201 Helias d’Huddeghem, *De l’administration*, p. 36 en 50-53. De rechtbank maakte zelfs ook aanmerkingen op de uitleg van de bepalingen van het concilie van Trente door pastoor Van Peteghem.

202 Helias d’Huddeghem noemt nog pastoor Smets van Borsbeke en pastoor Boulevin, *De l’administration*, p. 36.

af.²⁰⁴ De regering vond dit te ver gaan en besloot tot strafvervolgning. De Smet weerde zich in een open brief.²⁰⁵ Het hielp hem niet. In december 1827 liet gouverneur Van Doorn van Westcapelle²⁰⁶ een gerechtelijk onderzoek tegen hem instellen. De beschuldiging luidde dat hij de schoolpolitiek van de regering op ontoelaatbare wijze had bekritiseerd. De rechtbank van eerste aanleg te Gent volgde de zienswijze van de regering en veroordeelde de priester op 28 februari 1828 wegens overtreding van artikel 201 van het *Wetboek van Strafrecht* tot drie maanden gevangenisstraf.²⁰⁷ Deze uitspraak leidde tot veel opschudding, niet alleen vanwege de populariteit van De Smet, maar ook omdat de rechterlijke uitspraak het onderwijsmonopolie van de staat formeel bekrachtigde. Het vonnis gaf zelfs aanleiding tot de publicatie van een verweerschrift ten voordele van De Smet.²⁰⁸ Ondanks het feit dat de gouverneur Van Doorn er bij Van Maanen op had aangedrongen al zijn invloed aan te wenden om het vonnis in hoger beroep in stand te laten houden, liep de zaak voor De Smet uiteindelijk toch nog goed af.²⁰⁹ Op 17 april 1828 sprak het Hooggerechtshof van Brussel hem vrij. Het nieuws van de vrijspraak, dat door een reisduif naar Sint-Niklaas werd gebracht, gaf daar aanleiding tot feestelijk kloggelui.²¹⁰ Uit het verloop van de vervolging blijkt dat de zeer

- 203 Bernard De Smet (1774-1842), docent aan het groot seminarie van Gent, stond bekend als een fervent verdediger van het katholieke onderwijs. Hij behoorde tot de eerste medewerkers van de in 1826 opgerichte krant *Le Catholique des Pays-Bas*, die het katholieke onderwijs verdedigde op basis van de grondwettelijke vrijheid van godsdienst. Deze liberaalkatholieke krant werd vanaf 1828 een van de steunpilaren van de Union des oppositions, het zgn. monsterverbond. Zie: E. Lamberts, *Kerk en liberalisme in het bisdom Gent (1821-1857). Bijdrage tot de studie van het liberaal-Katholicisme en het ultramontanisme*, Universiteit van Leuven. Werken op het gebied van de geschiedenis en de filologie, 5^e reeks, deel 8, Leuven 1972, p. 23-38.
- 204 De preek werd later uitgegeven: Bernard de Smet, *Sermoen over de godsdienstige opvoeding der katholyke kinderen, gepredikt in de parochiale kerk van St.-Nicolaes*, Gent, 1827.
- 205 De Smet heeft zich in een open brief verweerd tegen de beschuldiging dat hij iets strafbaars had gedaan, zie: Bernard De Smet, *Brief aen den opsteller van het dagblad le Catholique des Pays-Bas . . . 16 november 1827*, Gent 1827, vindplaats: Centrale Bibliotheek van de Universiteit van Gent, G 3282, G 12684, 190 M 253.
- 206 Mr. Henrik Jacob baron van Doorn van Westcapelle (1786-1853) was een conservatief politicus en heeft vele overheidsfuncties bekleed, waaronder die van gouverneur van Oost-Vlaanderen van 1826-1830 en later die van minister van Binnenlandse Zaken. A.J. van der Aa, *Biographisch Woordenboek der Nederlanden*, deel IV, 268.
- 207 Artikel 201: Alle kerkelijken (ministres) van welk Godsdienst-genootschap dan ook, die in de waarneming of oefening van hunnen dienst, en bij openbare vergadering eene rede zullen houden, behelzende eenige bestraffing of berisping van de Hooge Regering, van eene wet, van een keizerlijk besluit of van eenige andere akte of daad van het openbaar gezag, zullen gestraft worden met eene gevangenzetting van drie maanden tot twee jaren. Zie verder Helias d'Huddeghem, *De l'administration*. p. 61-67; Lamberts, *Kerk en liberalisme*, p. 38.
- 208 *Observations en cause de M. Bernard De Smet, supérieur du séminaire succursel de St.-Barbe, à Gand, prévenu de contravention de l'article 201 du Code Pénal*, Gent 1827. Vindplaats: Centrale Bibliotheek van de Universiteit van Gent, G 22303.
- 209 Brief van 17 april van J.F. Andoor (griffier) aan Van Maanen, waarin deze het ongenoegen van de 1e president, Wautelée, over de uitspraak kenbaar maakt. ARA, toegangsnr. 2.09.01, inv. 4584).
- 210 E. Balthau, *De Smet, Bernardus (superior 1814-1815)*, publicatie van het Sint-Jozef-Klein-Seminarie te St. Niklaas; *Biographie Nationale*, V, 752; A.F., J.B. en Th. Verwilghen, *Twee grote figuren uit het godsdienstig verleden van het land van Waas*, Oudheidkundige Kring van het land van Waas 1973, p. 206; Lamberts, *Kerk en liberalisme*, p. 38; zie voor het proces: D'Huddeghem, *De l'administration*, p. 61-67.

gematigde kritiek van De Smet door het lagere gerecht als ongeoorloofde bestrafing of berisping van het overheidshandelen werd gezien, terwijl het Hoogerechtshof deze vorm van kritiek nog wel geoorloofd achtte, omdat ze het standpunt van de kerk weergaf. Het hof erkende daarmee impliciet het recht op vrijheid van belijden, en dat was een winstpunt.

Ook de katholieke publicaties kwamen onder vuur te liggen. Een circulaire van de districtscommissaris van Mechelen aan de burgemeesters van 24 september 1825 meldde dat koning ervan op de hoogte was dat geestelijken en anderen door geschriften onjuistheden en overdrijvingen verspreidden, die de rechten van de koning in kerkelijke zaken aantastten, en die alles wat in hun macht was deden om in het land aanhangers van de orde van de Jezuïeten te kweken. Namens de koning verzocht hij te waken tegen elk geschrift van dit soort. Hij meldde verder opdracht te hebben om de burgemeesters aan te bevelen zo streng mogelijk en met alle wettige en geschikte middelen de publicaties van deze geschriften te verhinderen, enz.²¹¹ Deze passende en wettige middelen moesten dienen als basis voor intimidatie van en strenge repressie tegen de pers. Volgens een zeer vertrouwelijke circulaire van de districtscommissaris van Mechelen van 24 januari 1826 traden het OM en het bestuur met grote strengheid op tegen de schrijvers, drukkers en verspreiders van brochures tegen de onderwijsmaatregelen. Ook de hoven en rechtbanken toonden de grootst mogelijke strengheid.²¹²

Hoezeer de rechtspraak het regeringsbeleid steunde blijkt onder meer uit de zaak van de Mechelse pastoor Jean-Baptist Buelens (1788-1868), die op basis van de *Oproerwet* werd vervolgd.²¹³ Gekant als deze was tegen de besluiten over het *Collegium Philosophicum* en de opheffing van de kleinseminaria door de regering, had hij op een gastmaal ter ere van zijn geleerde vriend De Ram en bij gelegenheid van de viering van de eerste mis een Latijnse ode vervaardigd, waarin uitdrukkingen voorkwamen als 'impia Calvini soboles' [het goddeloze geslacht van Calvin], 'Lutheri fex' [het schuim van Luther] en 'Haereticum nescit Belga subire iugum' [De Belg kan nooit een ketterjuk verdragen]. De ode werd in het Vlaams vertaald en vervolgens uitgegeven. Volgens de overheid bevatte die ode een opwekking tot oproer tegen de protestantse vorst, reden waarom Buelens gevangen werd genomen. De raadkamer van het hof vond echter dat er onvoldoende gronden voor vervolging waren, maar het Openbaar Ministerie stelde appel in en het hof van assisen veroordeelde hem op 6 september 1827 tot één jaar gevangenisstraf op grond van de *Oproerwet* van 1815. Ook de drukker en de vertaler van de ode werden tot eenzelfde straf veroordeeld.²¹⁴ Eenzelfde straf kreeg de Abbé De Belder op 23 november 1827, omdat hij de ode van Buelens had overgenomen in de *Postrijder*, een Antwerpse krant.²¹⁵ Ook één jaar gevangenisstraf kreeg een gees-

211 Terlinden, *Guillaume Ier roi des Pays-Bas*, I, p. 482-483.

212 Terlinden, *Guillaume Ier roi des Pays-Bas*, I, p. 483.

213 Zie over Buelens het *Biographisch woordenboek der Noord- en Zuidnederlandsche letterkunde* (1888-1891) en het *Letterkundig woordenboek voor Noord en Zuid*, (1941).

214 Terlinden, *Guillaume Ier roi des Pays-Bas*, II, p. 179; De Bosch Kemper, *Staatkundige geschiedenis tot 1830*, p. 640-641.

215 Terlinden, *Guillaume Ier roi des Pays-Bas*, II, p. 179.

telijke die het boek van Anslin *Het leven van Jezus* een ketters boek had genoemd, een uitspraak die enkele boeren aanleiding had gegeven het boek te verscheuren.²¹⁶ Op 27 november 1827 werd pastoor Précelle van Wortel door het hof van assisen van Antwerpen veroordeeld tot eenzelfde straf als de genoemden. Hij had op verzoek van de bisschop een op de parochieschool gebruikt boek verboden.²¹⁷

Onder de katholieken die wegens persdelicten met justitie te maken kregen was ook de De Neve, drukker van *Le Catholique des Pays-Bas*, die op 19 april 1827 opnieuw werd opgesloten omdat hij had geschreven: 'La presse doit être libre: Wij ultra-liberalen nemen dit artikel over, maar met een geheim amendement: voor ons (. . .). In een land waar de magistratuur afzetbaar is en afhankelijk van grillen, de juryrechtspraak ons is ontnomen.'²¹⁸ Ook De Vlieger en Heirstraten, uitgevers van respectievelijk de *Nieuwe Gazette van Brussel* en de Antwerpse *Katholieke mengelgeschriften*, werden gearresteerd.²¹⁹ In deze zaken wreekte het zich dat de delictsomschrijving in de *Oproerwet* zo ruim was, dat nagenoeg elke vorm van kritiek die 'oneenigheid, twist, tweespalt, verdeeldheid of wantrouwen onder de ingezetenen mogten zoeken te veroorzaken' strafbaar was. Als het tot berechting kwam, was het oordeel van de gerechten streng en doorgaans in het voordeel van de regering.

De negatieve effecten van de vervolgingen van de katholieken op basis van de *Oproerwet* voor de regering werden aanzienlijk versterkt doordat ook liberalen en andere critici van het regeringsbeleid eenzelfde lot ten deel viel. Dit gaf de Belgische kranten aanleiding om in soms heftige bewoordingen het gebrek aan vrijheid van spreken en van drukpers te hekelen. Van belang daarbij was dat de liberale *Courrier des Pays-Bas* partij trok voor pastoor Buelens. Dit is door de katholieke bladen zeer op prijs gesteld en heeft de toenadering tussen de Belgische katholieken en de liberalen, die het allengs ook gingen opnemen voor de vrijheid van godsdienst, bepaald bevorderd.²²⁰ In 1828 werd deze toenadering geformaliseerd in de 'Unie van de opposities', ook wel monsterverbond genoemd.

Intussen bleef justitie schrijvers, drukkers en uitgevers van de oppositionele bladen vervolgen door toepassing van de *Oproerwet*. In 1828 begon een proces tegen de uitgever en redacteur van het rooms-katholieke blad *De Godsdienstvriend* Van Langenhuysen en Le Sage Ten Broek. Van Langenhuysen werd vrijgesproken en Le Sage Ten Broek werd veroordeeld tot drie maanden gevangenisstraf, van welke veroordeling hij gratie heeft gevraagd en verkregen.²²¹

Veel opzien baarden ook de strafprocedures tegen de jonge, liberale student-

216 De Bosch Kemper, *Staatkundige geschiedenis tot 1830*, p. 641.

217 Terlinden, *Guillaume Ier roi des Pays-Bas*, II, p. 179; D'Huddeghem, *De l'administration*, p. 36.

218 *Le Catholique des Pays-Bas*, van 28 april 1827.

219 *Le Catholique des Pays-Bas* van 26 september 1827; gegevens ontleend aan Terlinden, *Guillaume Ier roi des Pays-Bas*, I, p. 484.

220 De Bosch Kemper, *Staatkundige geschiedenis tot 1830*, p. 640-641; J. te Winkel, *De ontwikkelingsgang der Nederlandsche letterkunde. Deel 6: Geschiedenis der Nederlandsche letterkunde in de eerste eeuw der Europeesche staatsomwentelingen* (1), XXX, p. 477-478.

221 De Bosch Kemper, *Staatkundige geschiedenis tot 1830*, p. 647-648.

schrijver Ducpétiaux²²² en tegen De Potter.²²³ Om aan dit repressieve beleid een eind te maken, diende de Belgische afgevaardigde De Brouckère, ondanks een toezegging van de regering dat er een nieuwe Drukperswet zou komen, het voorstel in om de *Oproerwet* af te schaffen, maar de Tweede Kamer verwierp zijn voorstel op 3 december 1828. Pas op 28 april 1829 werd na veel discussies een nieuwe, sterk gewijzigde en daardoor volgens Groen van Prinsterer ten enenmale krachteloze Drukperswet met grote meerderheid van stemmen aangenomen om op 16 mei te worden afgekondigd.²²⁴ Met deze wet werd weliswaar de omstreden *Oproerwet* van 1815 (zoals gewijzigd in 1818) ingetrokken,²²⁵ maar dit voorkwam niet dat De Potter op 30 april 1830 nogmaals werd veroordeeld wegens oproerige publicaties.²²⁶ Kort na de uitspraak in het laatste proces tegen De Potter veranderde de regering haar repressiepolitiek. In juni 1830 zag een nieuwe wet op de persvrijheid het licht en ook werden toen de beide onderwijsbesluiten van juni 1825 ingetrokken. Daarmee waren enkele grote stenen des aanstoots opgeruimd, maar dat kon het wantrouwen en de ontevredenheid niet wegnemen. De regering had door haar veronachtzaming van het recht van de burgers op vrijheid van godsdienst, vrijheid van onderwijs en vrijheid van pers een blijvende oppositie van liberalen en katholieken in het leven geroepen, waarbij de liberalen de katholieken waren gaan steunen in hun streven naar vrijheid van godsdienst en onderwijs en de katholieken de liberalen in hun strijd voor meer persvrijheid. De vervolging van aanhangers van beide stromingen had deze vereniging van ideeën alleen maar versterkt.

222 Ducpétiaux werd in 1828 vrijgesproken voor een artikel, waarin hij de referendaris mr. C. Asser in een discussie over een ontwerp-wetboek van strafrecht scherp had gehokeld, maar in een later proces op 12 december van dat jaar voor een ander artikel veroordeeld tot een jaar gevangenisstraf en f.500,00 boete. De Bosch Kemper, *Staatkundige geschiedenis tot 1830*, p. 667-668.

223 De liberale en in zijn vroegere tijd antiklerikale De Potter, die aanvankelijk bevriend was met minister Van Gobbelschroy, kreeg op 19 december 1828 op grond van de *Oproerwet* een gevangenisstraf van 18 maanden en een boete van f.1.000 voor een artikel in de *Courrier des Pays-Bas*, waarin hij op scherpe wijze de regering ervan beschuldigde de vrijheid van drukpers te onderdrukken en de staatsinrichting en rechterlijke macht hekelde. Hoe politiek gevoelig de vervolging lag, valt af te leiden uit het gejoel en getier van het publiek bij de uitspraak in de rechtszaal en kreten op straat als: 'Vive De Potter! À bas Van Maanen'. Ook werden de ruiten van de woning van Van Maanen verbrijzeld. De Bosch Kemper, *Staatkundige geschiedenis tot 1830*, p. 654-657 en 668.

224 Groen van Prinsterer, *Handboek der geschiedenis van het vaderland*, II, p. 1036.

225 De Bosch Kemper, *Staatkundige geschiedenis tot 1830*, p. 670.

226 Vanuit de gevangenis trachtte De Potter met de referendaris Tieleman en Barthels, redacteur van *Le Catholique*, een vereniging op te richten om de door de regering ontslagen ambtenaren en de op hun pensioen gekorte kamerleden die tegen de begroting hadden gestemd, financieel te ondersteunen. Hij schreef hierover de *Lettres de Démophile*. De regering zag hierin een rechtstreekse opruiing tot samenspanning om de regering omver te werpen (zie de artikelen 87 en 102 van de *Code Pénal*) en liet hen vervolgen. Bij arrest van het hof van assisen werden zij op 30 april 1830 veroordeeld tot verbanning. Blijkens later gepubliceerde stukken was hier inderdaad sprake van een systematische opzet om de katholieken en liberalen aan te sporen tot het indienen van buitensporige eisen, in de hoop ze tegen de regering op te zetten. Het bekend worden hiervan heeft de katholiek-liberale unie enigszins verzwakt, zodat de meer gematigde opposanten zich van de radicalen begonnen af te scheiden. Zie: De Bosch Kemper, *De staatkundige geschiedenis tot 1830*, p. 706-707 en Gosses en Japikse, *Handboek tot de Staatkundige Geschiedenis*, p. 799-800.

5.11 Poging tot nationalisatie contra de vrijheid van kerkorganisatie

We zagen hoe de regering eerst de ultramontaanse katholieken het zwijgen oplegde, hoe de stevenisten elke kans op eigen samenkomsten werd ontzegd, hoe de regering het onderwijs, dat zich hoofdzakelijk in katholieke handen bevond, aan zich trok en hoe ze tenslotte door strafrechtelijk optreden de vrijheid van belijden en meningsuiting insnoerde. Uit dit regeringsoptreden valt op te maken dat ze streefde naar een katholieke kerk, die door strakke wetten en reglementen was onderworpen aan de staat en zich kenmerkte door loyaliteit en weinig confessionaliteit. Een ander doel was de eenheid van de religies in het kader van de natievorming van de oude Republiek met de Zuidelijke Provinciën, Luik en Luxemburg. Naast taalonderwijs en opvoeding, waren ook kerk en godsdienst belangrijke natievormende factoren.²²⁷ Vandaar dat de regering er naar streefde heerschappij over alle kerken te hebben met als uiteindelijke doel de christelijke kerk tot zo veel mogelijke eenheid te brengen. Terlinden spreekt in dit verband van een politiek gericht op het amalgaam van de nationaliteiten en van de godsdiensten.²²⁸ Daarbij ging het de regering niet om de confessionele, maar om de organisatorische eenheid, het oude idee van Hugo de Groot. Onder invloed van de Verlichting was dat trouwens de mening van veel Nederlanders: christenen moeten letten op wat verenigt niet op wat verdeelt. Men wenste na 1815 geen partijschappen en onverdraagzaamheid meer, want de tijd van vrede en nationale eenheid was aangebroken.

In het kader van deze kerkpolitiek was het allereerst gewenst de Rooms-Katholieke Kerk losser van Rome te maken. De koning had van deze wens eigenlijk ook nooit een geheim gemaakt. ‘Werkelijk’, zo had hij eens aan een vooraanstaand katholiek gevraagd, ‘denkt u niet, dat als men de beste aartsbisschoppen, de beste bisschoppen en de beste pastoors zou hebben, men niet elke invloed uit het buitenland zou kunnen uitsluiten?’ De katholiek had daarop gereageerd: ‘Wel Majesteit, denkt u dat men, als men de beste ministers, de beste gouverneurs en de beste burgemeesters zou hebben, de koning zou kunnen passeren?’ De koning, die dit antwoord minder goed kon waarderen, had zijn gesprekspartner de rug toegekeerd.²²⁹

Minder bekend en zelfs ontkend is dat voor deze politiek in de jaren twintig zelfs een blauwdruk is ontworpen.²³⁰ Dit plan was gericht op een vereniging van de katholieken met de Hollandse Cleresie, ook wel Oud-Katholieke Kerk genoemd.²³¹ Deze genoot onder de regering van koning Willem I een zeker aanzien

227 Godsdienst wordt hier een sturingsinstrument van de overheid voor haar politieke doelen. Zie over deze problematiek in de tegenwoordige tijd: S. van Bijsterveld in het *Katholiek Nieuwsblad* van 11 februari 2005.

228 Terlinden, *Guillaume Ier roi des Pays-Bas*, I, p. 63.

229 Terlinden, *Guillaume Ier roi des Pays-Bas*, I, p. 495.

230 Terlinden, *Guillaume Ier roi des Pays-Bas*, I, p. 488; De Gerlache, *Histoire du Royaume des Pays-Bas*, I, p. 403 en 441-442; Van Velzen, *De onbekende ministeriële verantwoordelijkheid*, p. 259; De Bosch Kemper ontkent het bestaan van dit plan en spreekt van een belachelijk gerucht alsof de regering een nieuw schisma in de Rooms-Katholieke Kerk wilde aanrichten. Zie: *Staatkundige geschiedenis tot 1830*, p. 612.

231 De term ‘oud-katholiek’ kwam al van het begin van de 18^e eeuw voor als aanduiding van een aan-

en werd door hem uiteraard tot de te beschermen *bestaande* kerkgenootschappen gerekend.²³² Een fusie, waarbij de oudkatholieke geestelijken in een nieuwe, van Rome onafhankelijke katholieke kerk aanzienlijke posities zouden gaan innemen, leek aantrekkelijk. Eerder was zoiets ook met de calvinisten en lutheranen in West-Indië gelukt.²³³ Met het oog op deze fusie nam de regering de oud-katholieken in speciale bescherming en kende zij hun bisschoppen aanzienlijke gratificaties toe. Dat ontging de katholieken natuurlijk niet. Cynisch schreef abbé Bousen, secretaris van het bisdom Gent, dat men een gouden kalf oprichtte om daarmee de samensmelting van alle bestaande godsdiensten te bereiken.²³⁴

Het fusie- en nationalisatieplan dat in 1826 werd ontworpen, vertoonde veel gelijkenis met de in 1818 door Duitse protestantse vorsten opgestelde *Kirchenpragmatik* van Frankfurt.²³⁵ Het was blijkens opschrift gedrukt in opdracht van de minister van Binnenlandse Zaken, Gobbelschroy,²³⁶ en naar men dacht afkomstig van Goubau, de directeur-generaal op het departement voor de Rooms-Katholieke Eredienst. De eigenlijke redacteur was echter minister van Justitie Van Maanen, die in alle stilte en in nauw overleg met de koning de tekst had ontworpen.²³⁷ Het concept droeg de titel *Ontwerp van besluit of pragmatieke door mij op Zijner Maj. last in den voorzomer van het jaar 1826 opgesteld over de organisatie van het R.K. Kerkenootschap in de Nederlanden en de beginselen door de Regering daaromtrent steeds in acht te nemen*.

In zijn toelichting schreef Van Maanen dat hij de tekst op verlangen van de vorst en na verscheidene conferenties met hem had opgesteld. De opdracht daartoe was zeer geheim geweest. In de marges, zo schreef hij verder, had hij de uitleg van en de motieven voor de diverse artikelen aangegeven. Na afloop had de koning zijn grote tevredenheid betuigd en er afdrucken, voorzien van een kort voorwoord, van laten maken.²³⁸ Uit deze toelichting mag worden afgeleid dat het project om de

hanger van de Cleresie. Pas vanaf 1931 gebruikte de Cleresie de naam 'Oud-Katholieke Kerk van Nederland' naar buiten toe, maar bleef daarnaast de naam 'Rooms-Katholieke Kerk van de Oud-Bisschoppelijke Cleresie' hanteren in haar contacten met de overheid. Schoon, *Van bisschoppelijke Cleresie*, p. 73.

232 Schoon, *Van bisschoppelijke Cleresie*, p. 93-97.

233 De vereniging van alle protestanten in de koloniën werd geregeld bij Koninklijk Besluit van 7 december 1820, Bijvoegsel tot het Staatsblad van 1820, I, p. 312-321. De verwerkelijking vond echter veel later plaats. A.J. Rasker, *De Nederlands Hervormde Kerk vanaf 1795*, Kampen 1986, p. 36. Zie ook KB 12 november 1824, Bijvoegsel Staatsblad 1824, 1606 m.b.t. de vereniging van de hervormde en lutherse gemeenten op Curaçao.

234 Terlinden, *Guillaume Ier roi des Pays-Bas*, I, p. 490.

235 Deze hadden in 1818 in Frankfurt onder voorzitterschap van Von Wangenheim, minister van Wurtemberg, een Verklaring en een Organiek Statuut voor de zaken van de katholieke eredienst ontworpen. Van invoering is het wegens krachtig verzet uit Rome niet gekomen. Terlinden, *Guillaume Ier roi des Pays-Bas*, I, p. 492 (noot 1).

236 Mr. Pierre Louis Joseph Servais van Gobbelschroy (1784-1850) was opgeleid door zijn vader, die een gewaardeerd hoogleraar in Leuven en staatsraad onder het Oostenrijkse bewind was. Na enkele ambtelijke functies onder het Franse bewind te hebben bekleed, werd hij in 1815 secretaris van Staat van de Nederlanden, in 1816 secretaris van het kabinet des konings, op 19 juni 1825 minister van Binnenlandse Zaken, en in 1829 minister van Nationale Industrie, Koloniën en Waterstaat. Zie verder: *NNBW*, IX, 291 en Terlinden, *Guillaume Ier roi des Pays-Bas*, I, p. 376.

237 Terlinden, *Guillaume Ier roi des Pays-Bas*, I, p. 493.

238 ARA, Toegangsnummer 2.21.114.03, bestanddelen 137 en 138, collectie C.F. van Maanen.

Belgische kerk te reorganiseren van de vorst afkomstig was, waarbij Van Maanen voor de uitwerking en juridische vormgeving had gezorgd. Blijkens een brief van De Mey van Streefkerk, de kabinetssecretaris, aan Van Maanen moet het concept eind mei 1826 zijn afgerond.²³⁹ Het plan diende om de paus te laten weten dat de vorst diens exorbitante eisen niet aanvaardde en eventueel zijn eigen weg zou gaan. Dat was de koning dan ook heilig van plan. Inhoudelijk was het een mengeling van gallicaans-napoleontisch en 'staatskirchentümlich' gedachtegoed.²⁴⁰ De regeling bestond uit 38 artikelen, voorafgegaan door een inleiding, en zou voor het hele koninkrijk gelden.²⁴¹ Dat bracht mee dat ook in de Noordelijke provincies bisdommen zouden komen. In artikel 1 werden ze genoemd: het aartsbisdom Utrecht en de bisdommen 's-Hertogenbosch, Haarlem en Groningen. Andere belangrijke punten waren dat de koning het benoemingsbeleid van bisschoppen en geestelijken in eigen hand zou houden en dat er een koninklijke commissaris bij alle kerkelijke vergaderingen aanwezig zou zijn. De relatie met de paus, bijvoorbeeld betreffende dispensaties, zou slechts via de minister van Buitenlandse Zaken lopen. Rechtstreeks contact met Rome was niet gewenst (artikel 19). Niet onbelangrijk was ook dat de bepalingen van het concordaat van 1801 en de Organieke Artikelen grotendeels werden gehandhaafd. Het resultaat zou een nationale en door de staat aangestuurde kerk zijn. In het plan was, geheel volgens de vaderlijke verzoeningsgedachten van de vorst, rekening gehouden met de positie van de Cleresie. Het metropolitaan kapittel van Utrecht van de Cleresie zou zijn functie behouden en met twee pausgezinde aartspriesters van Utrecht en Gelderland worden uitgebreid tot tien leden.²⁴²

Tot uitvoering van dit plan is het niet gekomen, omdat onderhandelingen met Rome in 1827 tot het sluiten van een nieuw concordaat leidden. Toch hield de vorst vast aan zijn ideeën om door goede regelingen te werken aan opheffing van de tegenstellingen tussen de kerken, zowel de rooms-katholieke, als de oud-katholieke en de protestantse. In zijn privé-aantekeningen schreef hij in dit verband: 'de verschillende Christelijke genootschappen (te) beschouwen als een geheel uitmakende, de algemeene christelijke Kerk, dog verdeeld in afdeelingen, welke de Discipline betreffen, elkander dus beschouwende als gedeelten van een geheel.'²⁴³ Daarbij stond hem een nationaal, verlicht christendom voor ogen. Met grote eigenzinnigheid hield hij vast aan dit ideaal en onderkende niet dat hij daarmee de vrijheid van die kerk beperkte. Het gevolg was dat zelfs de gematigde katholieken zich tegen zijn beleid begonnen te verzetten en er van de uitvoering van het concordaat weinig terecht kwam.

239 Bestanddeel 137 van de collectie van C.F. van Maanen, zie noot 238. J.G. de Mey van Streefkerk (1782-1841) was van 1823-1835 Secretaris van Staat en tevens secretaris van de ministerraad. *NNBW*, VIII, 1150.

240 Bornewasser, *Koning Willem I*, p. 264. Staatkirchentum houdt in dat de koning het hoofd is van de kerkorganisatie.

241 De tekst van de *Algemeene verordening op de Organisatie van het Rooms-katholiek Kerkgenootschap binnen het Koninkrijk der Nederlanden* is onder de minder juiste titel *Projet d'arrêté organique de l'Église belge* gepubliceerd in Terlinden, *Guillaume Ier roi des Pays-Bas*, I, p. 503-523.

242 De artikelen 4 en 5. Schoon, *Van bisschoppelijke Cleresie*, p. 106.

243 Bornewasser, *Koning Willem I*, p. 265.

5.12 Het parlement als bewaker van de godsdienstvrijheid

In de eerste jaren na 1815 waren de schendingen van de godsdienstvrijheid nauwelijks onderwerp van behandeling in het parlement. Dit gold zeker voor de door de koning benoemde en samengestelde Eerste Kamer. Deze speelde in de periode 1815-1830 slechts een volgzaam rol in het staatkundig bestel, volgzzaam ten opzichte van koning Willem I, wel te verstaan.²⁴⁴ Maar ook de Tweede Kamer, hoewel roeriger, hield zich bij voorkeur afzijdig als de regering de wet schond. Toen er rond de jaarwisseling van 1816/1817 petities werden ingediend tegen het Koninklijk Besluit, waarin de wijn- en zouthandelaren nieuwe tarieven met terugwerkende kracht werden opgelegd, wilde ze daar niet op ingaan.²⁴⁵ Weliswaar spraken enkele Kamerleden uit dat de terugwerkende kracht van het besluit onjuist was, maar daar bleef het bij. Nog weer later vroegen wijnhandelaren uit Antwerpen en Brussel in een petitie aan de Kamer om een uitleg van de wet te geven en die op te nemen in een adres aan de koning. Zij vreesden dat de rechtbanken zich uit respect voor de koninklijke majesteit of wegens twijfel over hun competentie, onbevoegd zouden verklaren. Ook nu hield de Kamer zich weer afzijdig, omdat ze meende niet als authentieke uitlegger van de wet te mogen optreden. De klagers werden naar de rechtbanken verwezen, die volgens het Kamerlid Reyphins²⁴⁶ hun grondwettelijke onafhankelijkheid wel zouden bewijzen.²⁴⁷ Formeel had de Kamer gelijk. Zij had die taak niet meer volgens de Grondwet, maar het betekende wel dat ze de burgers in de kou liet staan.

Hoe voorzichtig de Kamer was bleek ook tijdens het debat in 1818 over de afschaffing van het Cour spéciale extraordinaire voor de berechting van overtreding van de *Oproerwet*.²⁴⁸ Toen het Kamerlid Van Crombrughe²⁴⁹ opmerkte dat de bepalingen van de *Oproerwet* die in de tijd van Waterloo wegens de eendracht van de bevolking niet nodig waren gebleken, voor het eerst op onwaardige wijze waren gebruikt voor de vervolging van de abt De Foere, greep minister Van Maanen in. Hij keurde het af dat in de bespreking over de opheffing van de buitengewone

244 P.W. Meerts, *Kamerleden 1815-1830, een verkenning*, in het *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis/Revue belge d'histoire contemporaine*, jrg. 1985, p. 435.

245 KB van 24 november 1816, Stb. 64. Besluit houdende het reglement op het afsluiten der oude middelen van belasting en op het openen en de invoering der nieuwe middelen, welke dezelve zullen vervangen.

246 Zie over de Ieperse advocaat Reyphins noot 139 in hoofdstuk 4. Reyphins kwam in de loop van de tijd steeds meer in het regeringskamp. Hij was twee zittingsperiodes voorzitter van de Tweede Kamer en werd in 1827 benoemd tot lid van de Raad van State. Zijn regeringsgezindheid bleek onder meer uit het feit dat hij in 1830 als enige Zuid-Nederlander stemde vóór het wetsvoorstel tot bevestiging van hoon en laster.

247 *Handelingen II, 1816-1817*, p. 35 en 41 e.v.

248 Voordracht van (1818) wet houdende afschaffing van de buitengewone regtsmacht in de buitengewone omstandigheden van 1815. Zie: De Bosch Kemper, *Staatkundige geschiedenis tot 1830*, p. 552.

249 Mr. Joseph Jan van Crombrughe (1770-1842) was van 1817-1830 lid van de Tweede Kamer voor de provincie Oost-Vlaanderen. Daarnaast was hij lid van de Raad van State in buitengewone dienst. In 1824 en 1825 was hij werkzaam als administrateur op het ministerie van Binnenlandse Zaken en vanaf 1825 tot 1831 was hij burgemeester van Gent. *Jaarboek van het Centraal Bureau voor genealogie*, VI, 's-Gravenhage 1952, p. 30.

rechtsmacht een opmerking werd gemaakt over dat proces. De Bosch Kemper vindt dit optreden van de minister hooghartig en onterecht,²⁵⁰ maar de Kamer liet het zich wel aanleunen en zweeg. Een soortgelijke situatie deed zich ook voor in december 1823 met betrekking tot een mogelijke schending van de Grondwet. Bij de Tweede Kamer was een petitie ingediend door een aantal burgers met het verzoek om vrijheid van godsdienst en restitutie van hun wegens het houden van godsdienstoefeningen opgelegde boetes.²⁵¹ Het Kamerlid Reyphins trok zich hun belang aan en stelde voor een adres aan de koning te zenden. ‘Wij moeten tonen voor de onschendbaarheid van de Constitutie te waken’, zo lichtte hij zijn voorstel toe. Maar deze fiere opstelling werd door de regeringsgezinde Kemper bestreden. Hij stelde dat men niet op een enkele beschuldiging moest ingaan, maar voorzichtig en verstandig moest zijn. We moeten ervoor oppassen, zo zei hij, ‘die heilloze geschillen, welke hier en elders zoo veel rampen hebben veroorzaakt, weder te doen geboren worden.’ Reyphins trok daarop zijn voorstel in, zonder dat verder nog iemand het woord ter bescherming van de godsdienstvrijheid voerde.²⁵²

Pas de maatregelen van de regering tegen het katholieke onderwijs in juni 1825 leidden tot een meer fundamentele behandeling van godsdienst- en onderwijsvrijheid en hun onderlinge relatie. De katholieken lieten hun verontwaardiging over die maatregelen in december 1825 tijdens de heftige en emotionele debatten, die drie dagen duurden, goed merken. Hun bezwaren werden echter niet gedeeld door een grote meerderheid van Noord-Nederlanders en de Zuid-Nederlandse liberalen. Desondanks waren de debatten, die we in een vorige paragraaf weergaven, illustratief voor de veranderende krachtsverhoudingen en denkwijzen. Voor het eerst manifesteerde zich een katholieke oppositie in de Kamer, die, hoewel klein, op duidelijke wijze opkwam voor de vrijheid van onderwijs en ook voor de vrijheid van godsdienst.

Ook al hadden ze in 1825 weinig succes in de Tweede Kamer, toch gingen de katholieken door met zich te mobiliseren. Zij concentreerden zich daarbij op advies van aartsbisschop De Méan op de begrotingsbehandelingen. Volgens hem was dat de enige legale weg om hun mening over de kerkelijke aangelegenheden kenbaar te maken.²⁵³ Bovendien waren er ook liberalen die kritiek hadden op het regeringsbeleid, waardoor de katholieke oppositie werd versterkt. Dat laatste bleek tijdens de begrotingsdebatten in 1827. In een indrukwekkende toespraak kwalificeerde de liberale De Serret²⁵⁴ het optreden van de regering als ongrond-

250 De Bosch Kemper, *Staatkundige geschiedenis tot 1830*, p. 553.

251 Dit betrof personen die zich in Axel aan het Hervormd genootschap hadden onttrokken, zie daarover meer in het volgende hoofdstuk onder 6.10.

252 F.L. Bos, *Archiefstukken betreffende de afscheiding van 1834*, I, Kampen 1939, p. 15. e.v.; Handelingen II, 1823-1824, p. 69, 130 en 131; De Bosch Kemper, *Staatkundige geschiedenis tot 1830*, p. 567.

253 Terlinden, *Guillaume Ier roi des Pays-Bas*, I, p. 416-417.

254 François Joseph Jean Baptiste baron de Serret (1767-1849) was van 1817-1828 lid van de Tweede Kamer voor de provincie West-Vlaanderen. De Serret was in het verleden lid geweest van de Jacobijnse club en had onder Napoleon gediend en was in 1813 lid geworden van het Corps Législatif in Parijs. Napoleon had hem in de adelstand verheven. Na de val van Napoleon sloot hij zich als liberaal en regeringsgezind aan bij het nieuwe gezag. In 1815 behoorde hij tot de kleine minderheid

wettig. Hij verwees daarvoor naar de wijze van belasting heffen, het gebrek aan vrijheid van drukpers, het zijns inziens onjuiste kiesrecht en het feit dat er steeds meer provinciale en plaatselijke reglementen kwamen buiten de wetgevende macht om. Om de regering weer binnen de Grondwet terug te brengen, meende hij geen beter middel te hebben dan het verwerpen van de begroting en het doen van voorstellen aan de koning.²⁵⁵ De besprekingen leidden er inderdaad toe dat begroting voor 1827 met 77 tegen 24 stemmen werd verworpen.²⁵⁶

Een jaar later, bij de behandeling van de begroting voor 1828, werd opnieuw veel over het onderwijs gesproken. Meerdere leden schonken aandacht aan de al in 1826 geuite leus: *Point de redressement des griefs, point de subsides*. De regeringsgezinden vonden dat te ver gaan en te veel op het Engelse staatsrechtelijke systeem lijken. Slechts als de vrijheden en het geluk van het volk door een halsstarrig ministerie op het spel werden gezet, zou aan het verwerpen van de begroting kunnen worden gedacht.²⁵⁷ In het debat ging het weer veel over de godsdienst, het onderwijs en de persvrijheid. De stemming onder de katholieken was dit keer echter tamelijk positief, omdat er een nieuw concordaat was gesloten. Maar enkele protestanten, zoals Donker Curtius, hadden daar nu net weer moeite mee, omdat ze een toenemende macht van Rome vreesden.²⁵⁸ De Gerlache bestreed dat en merkte op dat er van de zijde van de katholieken beslist geen gevaar voor proselitisme bestond. Opnieuw pleitte hij voor vrijheid van onderwijs en stelde dat het onderwijs een zaak was van de ouders. De vrijheid van onderwijs ging naar zijn mening gepaard met de vrijheid van drukpers, waarvan ze de noodzakelijke consequentie en het correctief was. Hij beklagde zich over het onevenwichtige beleid met betrekking tot de vrijheid van meningsuiting. Hoe was het mogelijk, zo vroeg hij zich verontrust af, dat aanvallers op de godsdienst en godloochenaars wel hun gang mochten gaan, en dat degenen die de leerstellingen van de kerk verdedigden door een enkele onvoorzichtige opmerking als oproerigen werden behandeld? Hij verzocht de regering daarom de vervolging van de katholieken te staken, en in plaats daarvan de losbandigheid van de pers tegen te gaan.²⁵⁹

Fel voor de drukpersvrijheid pleitte de liberaal De Brouckère in november 1828 en zijn voorstel om de *Oproerwet* af te schaffen werd door velen gesteund. Tegen-

van Brugse notabelen die de Grondwet goedkeurde. In de loop van de tijd ging hij over naar de oppositie. In 1830 sloot hij zich van harte aan bij de opstand. Hij bedankte wegens zijn leeftijd voor het lidmaatschap van het Nationaal Congres, waarvoor de inwoners van Brugge hem hadden verkozen. Bron: A. van den Abeele, *De noblesse d'empire in West-Vlaanderen*, in het tijdschrift *Biekorf*, 2002, p. 309-332.

255 De Bosch Kemper, *Staatkundige geschiedenis tot 1830*, p. 636-637.

256 De begroting werd na aanneming van een Kredietwet in maart 1827 alsnog aanvaard. De Bosch Kemper, *Staatkundige geschiedenis tot 1830*, p. 638.

257 Aldus het uit Luik afkomstige, regeringsgezinde Kamerlid A.H.J. Farbry-Longrée (1771-1851). Zie: De Bosch Kemper, *Staatkundige geschiedenis tot 1830*, p. 641.

258 W. B. Donker Curtius van Tienhoven (1778-1858) was een gematigd liberaal Tweede Kamerlid in de jaren 1825-1838. In 1838 werd hij benoemd tot vice-president van de Hoge Raad. Van 1845 tot 1855 was hij president van dat college. *NNBW*, I, 737.

259 De Bosch Kemper, *Staatkundige geschiedenis tot 1830*, p. 643-644. De lezing is opgenomen in De Gerlache, *Histoire du Royaume des Pays-Bas (1814-1830)*, II, onder Note P, *Discours sur le concordat, la presse et l'instruction publique à l'occasion du budget de 1828*, p. 151-160.

standers waren echter bang voor revolutionaire vernieuwingen. Warin waarschuwde dat degenen die het voorstel steunden, begeerden ‘dat wij ons zouden mengen in den loop van regterlijke vervolgingen.’ Hij memoreerde dat er intussen sprake was van nieuwe vervolgingen en merkte op ‘men begeert dat wij aan die vervolgingen paal en perk stellen. Dit moeten en mogen wij niet doen, en onze tusschenkomst kan hier van geen nut zijn. Want goede Regters zullen de Wetten niet verkeerd toepassen.’²⁶⁰ Van Maanen verdedigde als gewoonlijk het regeringsbeleid, zei matigingen toe en keerde zich fel tegen de ook gevraagde ministeriële verantwoordelijkheid. Bij de eindstemming bleek het blok van regeringsgetrouwen sterker dan de verontrusten. Met 61 tegen 44 stemmen werd het voorstel van De Brouckère verworpen. Daarna zwol de stroom van petitiees aan en nam het aantal grieven dagelijks toe.²⁶¹ Geleidelijk verslechterden de verhoudingen tussen de Zuidelijke en Noordelijke afgevaardigden verder. De laatsten onderkenden de intensiteit van de grieven niet en stelden zich laatdunkend op en de Zuidelijken voelden zich daardoor miskend. Het gevolg was dat zich in de Kamer steeds meer een scheiding aftekende en dat de onderlinge verwijten toenamen.²⁶² Anderzijds dreef de verwerping van het voorstel-De Brouckère en de houding van de Noordelijken de katholieken en de Belgische liberalen samen. Zij trokken niet alleen samen op, maar dienden ook gezamenlijk petitiees in. Eigenlijk kon dat laatste niet, omdat artikel 161 van de Grondwet uitging van individuele en persoonlijk ondertekende petitiees, maar men meende dat het plaatsen van meerdere handtekeningen onder één verzoek niet was verboden.²⁶³ Dit alles leidde ertoe dat er in de eerste maanden van 1829 ongeveer tachtigduizend personen petitiees ondertekenden voor vrijheid van onderwijs en van drukpers.²⁶⁴ Deze vrijheden zagen de katholieken liggen in het verlengde van de godsdienstvrijheid, omdat ze beide dienden om het geloof te bewaren.²⁶⁵

De reactie van de regering bestond uit een verdediging van haar beleid door de minister van Binnenlandse Zaken, Van Gobbelschroy, in de *Staatscourant* van 5 februari 1829. Maar zijn artikel had een averechts gevolg vanwege zijn niet al te subtiele formuleringen. Zowel in de pers als in de Tweede Kamer werd er vervolgens levendig en soms emotioneel over de petitiees gedebatteerd. Van regeringszijde moest men er niets van hebben. Maar wat bleef de burgers anders over, zo vroeg De Brouckère zich af, dan hun wensen door petitiees aan de volksvertegenwoordiging bekend te maken en volledige handhaving van de Grondwet te

²⁶⁰ De Bosch Kemper, *Staatkundige geschiedenis tot 1830*, p. 666-667.

²⁶¹ De Gerlache, *Histoire du Royaume des Pays-Bas (1814-1830)*, I, p. 461.

²⁶² De Gerlache, *Histoire du Royaume des Pays-Bas (1814-1830)*, I, p. 463.

²⁶³ Artikel 161: Ieder ingezetene heeft het regt om verzoeken aan de bevoegde magt schriftelijk in te dienen, mits die persoonlijk en niet uit naam van meerderen worden ondertekend, welk laatste alleen zal kunnen geschieden door of van wege ligchamen wettiglijk zamengesteld en is als zoodanig erkend, en in dat geval niet anders dan over onderwerpen tot derzelve bepaalde werkzaamheden behoorende.

²⁶⁴ Terlinden, *Guillaume Ier roi des Pays-Bas*, II, p. 364-365; De Bosch Kemper, *Staatkundige geschiedenis tot 1830*, p. 670-672.

²⁶⁵ Aldus de graaf de Mérode-Westerloo, een van de initiatiefnemers van de petitiees. Terlinden, *Guillaume Ier roi des Pays-Bas*, II, p. 355 e.v.

vragen? De Stassart beschuldigde de regering ervan door haar onderwijsbeleid de huisvaders hun heiligste rechten te ontnemen. Kwelijk vond hij het ook dat de minister van Binnenlandse Zaken zijn tegenstanders voor 'weetnieten' had uitgemaakt en een complot van Jezuïeten had verondersteld.²⁶⁶ Ook Sasse van Ysselt sprak in deze geest en stelde zelfs dat de staatslieden zich tot diep in hun ziel moesten schamen omdat zij Robespierre waren nagevolgd, die de troon en het altaar omver geworpen had.²⁶⁷ 'Vijf miljoen Katholieken, de verdrukking moede, verheffen hunne stem, om gematigd, maar met volharding, het herstel hunner regten te vragen. Zij hopen dat hunnen vertegenwoordigers op middelen zullen bedacht zijn, om hunne regtmatige klagten voor de Troon te brengen. *'Indien de Koning het wist,'* zeiden de Franschen onder Hendrik IV. De Belgische Katholieken, met hetzelfde vertrouwen op hunnen Koning beziel, zeggen: *'dat de Koning het wete!'* De Gerlache hield een lange redevoering, waarin hij opnieuw pleitte voor het recht van de vaders op vrij onderwijs voor hun kinderen. Hij beschuldigde de regering ervan de vrijheid van godsdienst zover te schenden dat ze zich niet ontzag zelfs eenvoudige nonnen te vervolgen omdat ze catechisatie aan kleine kinderen gaven.²⁶⁸

Aan Noord-Nederlandse zijde bestond echter nog steeds weinig begrip voor de emotionele pleidooien van de zuiderlingen. Slechts een enkel lid drong aan op gematigdheid en verzoening. Anderen, zoals Fontijn Verschuur,²⁶⁹ waarschuwden dat men zich het hoofd niet op hol moest laten brengen door de wil van de menigte, al maakte die ook de grote meerderheid van het volk uit.²⁷⁰ Toen de Kamer op 25 maart 1829 na afloop van de debatten tot besluitvorming wilde overgaan, ontstond grote verwarring. Reyphins, de voorzitter, slaagde er met moeite in een stemming te doen houden over de vraag of van de verzoekschriften mededeling aan de regering zou worden gedaan. Tot vreugde van de Belgen stemde de meerderheid voor.²⁷¹ Toen het publiek op de tribunes juichte, moest Reyphins met de gewapende macht dreigen. De overwinningsvreugde was echter van korte duur: op 16 mei blokkeerde de Eerste Kamer het doorsturen van de petitie's en bestempelde ze als 'noodeloos'.²⁷²

266 De Bosch Kemper, *Staatkundige geschiedenis tot 1830*, p. 674.

267 De Bosch Kemper, *Staatkundige geschiedenis tot 1830*, p. 678.

268 De Gerlache, *Histoire du Royaume des Pays-Bas (1814-1830)*, II, p. 207-216, over de nonnen p. 211.

269 Jhr. Mr. Gijsbert Fontein Verschuur (1764-1838) was een uit Friesland afkomstige orangistische advocaat, die als prinsgezinde in het stadsbestuur van Alkmaar kwam. Hij vervulde tijdens de Bataafs-Franse tijd diverse bestuursfuncties om na 1814 weer burgemeester van Alkmaar te zijn. Van 1815 tot december 1829 zat hij in de Tweede Kamer der Staten-Generaal voor de provincie Holland. In 1831 werd hij lid van de Eerste Kamer. Hij was ultraconservatief en regeringsgezind. Hij werd in 1822 in de adelstand verheven. Zie C.W. Bruinius in *NNBW*, II, 1492-1494.

270 De Bosch Kemper, *Staatkundige geschiedenis tot 1830*, p. 674.

271 De Bosch Kemper, *Staatkundige geschiedenis tot 1830*, p. 679.

272 Bij gelegenheid van de behandeling hield de voormalige directeur-generaal van de Rooms-Katholieke Eredienst, thans Eerste Kamerlid, Goubau, ter verdediging van de regering een uitvoerige rede, die hij, zo schrijft De Bosch Kemper, de moed had te laten drukken, wat hem de haat van de Belgische revolutionairen berokkende. De Bosch Kemper, *Staatkundige geschiedenis tot 1830*, p. 683; Terlinden, *Guillaume Ier*, II, p. 368.

De ernstig teleurgestelde Belgische oppositie keerde zich daarop tegen de tienjaarlijkse begrotingsvoorstellen, die in mei werden behandeld.²⁷³ Ze meende de begrotingswetten te moeten verwerpen om de regering op die wijze te dwingen aan hun wensen toe te geven. Staatsrechtelijk was deze opstelling omstreden, omdat de koning de Kamer niet mocht ontbinden en ministeriële verantwoordelijkheid niet bestond. Het gaat echter te ver om met De Bosch Kemper en anderen dit optreden van de Belgische katholieken en liberalen als revolutie te kwalificeren.²⁷⁴ Weliswaar maakte de oppositie om haar wensen kracht bij te zetten op een oneigenlijke manier gebruik van het begrotingsrecht, maar zoiets is ten diepste eigen aan het oppositievoeren. De moeilijkheid in 1829 was, dat een dergelijke oppositie als gevolg van het nog gebrekkige staatkundige systeem, zich nagenoeg rechtstreeks tegen de koning als hoogste soeverein richtte, waardoor een ernstig gezagsprobleem kon ontstaan.

Was het verzet tegen de begrotingswetten bij de Zuid-Nederlandse afgevaardigden ingegeven door politieke overwegingen, veel Noord-Nederlandse hadden inhoudelijke bezwaren omdat ze de uitgaven en belastingen veel te hoog achtten. Het gevolg was dat de Kamer de beide wetten tot teleurstelling van de regering met grote meerderheid verwierp.²⁷⁵ Op 20 mei werd de vergadering van de Staten-Generaal gesloten met een opmerkelijk korte rede van de minister van Binnenlandse Zaken, waarin hij de ontstemming van de regering duidelijk liet merken. Om de financiën toch in orde te krijgen, diende de regering op 26 oktober 1829 opnieuw wetsvoorstellen in, die in december door de Tweede Kamer werden besproken. De debatten duurden zes dagen en waren heftig en onstuimig.²⁷⁶ Ook nu weer bracht de oppositie haar wensen en grieven naar voren. Naast vrijheid van onderwijs, vrijheid van taal en vrijheid van drukpers verzocht ze ook om een eerlijker verdeling van overheidsfuncties.²⁷⁷ ‘Maar door de geest van oppositie,’ zo schreef De Gerlache, ‘schaarden de Hollanders zich rond de regering. Onze leuze: *Point de redressement de griefs, point d’argent!* werd door hen als een oproep voor een burgeroorlog gezien’.²⁷⁸ Het resultaat was dat de begrotingswetsvoorstellen met een kleine meerderheid konden worden aangenomen.²⁷⁹

273 Op grond van de artikelen 122 t/m 125 van de Grondwet werd voor de ‘gewone, zekere en steeds voortdurende uitgaven’ om de tien jaar een tienjaarlijkse begrotingswet en een tienjaarlijkse middelenwet ingediend. Voor de onzekere uitgaven werd jaarlijks een begrotings- en een middelenwet ingediend.

274 De Bosch Kemper, *Staatkundige geschiedenis tot 1830*, p. 703; Groen van Prinsterer, in: *Nederlandsche Gedachten*, 1e serie, Deel I, no. 24, 29 december 1829, 94. In gelijke zin: het Kamerlid W.B. Donker Curtius van Tienhoven op 10 maart 1830 in de Tweede Kamer. Handelingen II, 1829-1830, p. 278.

275 Respectievelijk met 79 tegen 26 en 86 tegen 19 stemmen. De Bosch Kemper, *Staatkundige geschiedenis tot 1830*, p. 685.

276 Terlinden, *Guillaume Ier roi des Pays-Bas*, II, p. 398-399.

277 Volgens een statistiek in le *Courrier de la Meuse* bedroeg in 1828 het totaal aantal Hollandse overheidsfunctionarissen (ministers, hogere ambtenaren, departementsambtenaren van Justitie, Financiën en Oorlog, en legerofficieren) 2597 (89%) tegen 436 (11%) Belgen. Uiteraard heeft de weigering om de eed af te leggen een rol gespeeld, maar deze belemmering was in 1821 weggenomen. Terlinden, *Guillaume Ier roi des Pays-Bas*, II, p. 366-367.

278 De Gerlache, *Histoire du Royaume des Pays-Bas (1814-1830)*, I, p. 478.

279 De tienjarige begroting met 61 tegen 46 en de eenjarige begroting met 54 tegen 53 stemmen. De

De regering, geschrokken door het omvangrijke verzet tegen haar beleid, wenste meer greep op haar ambtenaren en zelfs ook op de leden van de Staten-Generaal te krijgen. Daarom ontsloeg ze in januari 1830 niet alleen een aantal burgemeesters en andere ambtenaren, maar bestrafte ze ook zes Tweede Kamerleden, die tegen de begrotingen had gestemd.²⁸⁰ De Kamerleden De le Vielleuze, Luyben en Ingenhousz werden uit hun functie van districtscommissaris ontslagen. Baron della Faille²⁸¹ werd ontslagen als kamerheer van de koning, De Stassart raakte zijn pensioen kwijt²⁸² en burggraaf de Bousies,²⁸³ majoor van de marechaussee, werd met pensioen gestuurd. Erger was nog dat de regering de vermoedelijke opposanten al voor de stemming had laten weten bij tegenstemmen maatregelen te zullen nemen. Dit was voor Van Crombrugge reden geweest om voorafgaande aan de beraadslaging als ambtenaar zijn ontslag te nemen, waarna hij, zoals hij toch al van plan was, in volle vrijheid voor de begrotingen had gestemd.²⁸⁴ Deze intimiderende maatregelen van de regering leidden tot veel en kritische artikelen en brochures.²⁸⁵

Ook in 1830 zetten de debatten over de petities zich voort, maar dat leidde niet meer tot wezenlijke wijziging van het regeringsbeleid. De oppositie was in de minderheid en werd bovendien verzwakt door beschuldigingen van samenspanning en oproer in het strafproces tegen De Potter en anderen.²⁸⁶ Bovendien matigden de rooms-katholieken hun standpunt als gevolg van de door de regering gedane concessies op het gebied van het onderwijs, en ook om de schijn van revolutie te mijden. De petities bleven nog wel binnenstromen, maar werden terzijde gelegd. De Noord-Nederlanders hadden er geen begrip voor en de oppositie van de Zuidelijke afgevaardigden was verzwakt.²⁸⁷

tienjarige middelenwet werd verworpen met 55 tegen 53 stemmen, maar nadat een nieuw ontwerp voor één jaar was ingediend met algemene stemmen aanvaard. De Bosch Kemper, *Staatkundige geschiedenis tot 1830*, p. 704.

280 Koninklijk Besluit van 8 januari 1830, Pasinomie, 2e s., t. IX, p. 383. De tekst is ook opgenomen in De Gerlache, *Histoire du Royaume des Pays-Bas (1814-1830)*, I, p. 481-483. De Gerlache merkt op dat vier van de afgevaardigden tot de meest vredelievende leden van de Kamer behoorden, die nimmer het woord voerden en eigenlijk niet tot de oppositie behoorden.

281 François Maximilian Ghislain baron della Faille d'Huyse (1771-1835) was van 1815-1830 lid van de Tweede Kamer van de Staten-Generaal voor de provincie Oost-Vlaanderen. Hij was tot 1830 kamerheer van de koning. Sinds 14 april 1816 baron. *Jaarboek van het Centraal Bureau voor genealogie*, VI, p. 32.

282 Voor hem werd een medaille gemaakt met opschrift: *Au courageux défenseur des libertés publiques*, zie Terlinden, *Guillaume Ier roi des Pays-Bas*, II, p. 400.

283 R. Ph. burggraaf de Bousies (1789-1875) was in Frankrijk geboren, had in het Franse leger gediend en daarna in het Nederlandse. Hij was van februari 1827 tot oktober 1830 lid van de Tweede Kamer voor de provincie Henegouwen. *Jaarboek van het Centraal Bureau voor genealogie*, VI, p. 27.

284 De Bosch Kemper, *Staatkundige geschiedenis tot 1830*, p. 705.

285 In zijn *Lettre au Roi par démophile* schreef De Potter vanuit de gevangenis dat de regering ten onrechte 'une monarchie tempérée par une loi fondamentale' was genoemd. 'C'est un mensonge odieux et perfide; c'est plus, c'est une absurdité. Une loi fondamentale ne tempère rien, elle fonde.'

286 Uit correspondentie tussen De Potter en zijn medestander, de referendaris Tielemans, bleek dat zij eropuit waren de tegenstellingen tussen de katholieken en de regering aan te moedigen, door de katholieken tot absurde eisen aan te zetten. Bovendien werd het Kamerlid De Brouckère betaald voor informatie die hij aan de pers doorgaf. Zie meer hierover bij De Bosch Kemper, *Staatkundige geschiedenis tot 1830*, p. 706 en 707. Over De Brouckère noot 326.

287 De Bosch Kemper, *Staatkundige geschiedenis tot 1830*, p. 717.

Overzien we de periode 1815-1830, dan kan worden vastgesteld dat de Tweede Kamer zeker in het begin niet heeft gefunctioneerd als hoedster van de grondrechten en in het bijzonder niet van de vrijheid van godsdienst. Daarvoor kunnen twee soorten oorzaken worden genoemd, de staatsrechtelijke en de politieke. Staatsrechtelijk bezien was effectief oppositie voeren niet goed mogelijk, daar er nog geen ministeriële verantwoordelijkheid bestond. Ook zagen de leden de taak van de Tweede Kamer als zeer beperkt. Te beperkt in de ogen van Van Hogendorp in 1830.²⁸⁸ Men voelde er bijvoorbeeld niet voor als uitlegster van de Grondwet op te treden en schuwde elk oordeel over rechtsprocedures ook als de daaraan ten grondslag liggende wetgeving niet deugde. Politiek gezien bestond er bij de protestantse en liberale leden vrees voor de macht en invloed van Rome, voor katholiek proselitisme en jezuïtische politiek. Daarbij kwam dat vooral de Noorderlijke leden de ernst van de grieven niet onderkenden. Zij zochten het in gematigdheid en bedaardheid, beducht als men na de Franse Revolutie was voor elke vorm van factievorming.

Toch was er vanaf 1827 wel sprake van een zich ontwikkelende oppositie, doordat de Belgische katholieken en liberalen elkaar vonden in een groeiend gemeenschappelijk gevoel van een eigen nationale identiteit en een gedeelde afkeer van het regeringsbeleid op het gebied van de pers- en onderwijsvrijheid. Hoewel grotendeels buitenparlementair, is deze oppositie erin geslaagd concessies van de regering op het gebied van de onderwijsvrijheid en in het verlengde daarvan van de godsdienstvrijheid af te dwingen. Een royale vrijheid van belijden, dat wil zeggen ook het recht om vanuit een geloofsovertuiging ongestraft kritiek op de regering uit te oefenen, vond in de Kamer echter geen bijval.

5.13 *Vertrouwen in een onafhankelijke rechterlijke macht*

In hoeverre heeft de rechterlijke macht in de Zuidelijke Nederlanden gefungeerd als waarborg voor de vrijheidsrechten, in het bijzonder het recht op godsdienstvrijheid? Een daarmee samenhangende vraag is of de rechterlijke macht vertrouwen genoot of dat ze werd gezien als verlengstuk van de regering. Om deze vragen te beantwoorden is het goed te beseffen dat de periode 1815-1830 werd gekenmerkt door het pogen een nieuwe rechterlijke organisatie tot stand te brengen. Zowel de Grondwet van 1814 als die van 1815 had (respectievelijk in de artikelen 100 en 163) de wetgever opgedragen een wet op de rechterlijke organisatie te maken. De bedoeling was de Franse wetgeving te vervangen door een die meer overeenstemde met de zeden en gewoonten van Nederland en de behoeften en belangen van het volk.²⁸⁹ Ter uitvoering daarvan zijn eerst in 1820 en later in 1827 wetsontwerpen ingediend. Het voorstel van 1820 ondervond zoveel kritiek dat het van tafel moest worden genomen. Dat van 1827 werd wel aanvaard, maar pas in 1838 ingevoerd.

²⁸⁸ Ze beperkten zich tot de wetgeving, de defensie en de financiën. *Brieven en gedenkschriften*, VI, p. 453-454.

²⁸⁹ Pieterman, *De plaats van de rechter*, p. 30.

Het is tekenend voor de situatie dat men gedurende het hele tijdvak waarin België deel uitmaakte van het Verenigd Koninkrijk, er niet in kon slagen een nieuwe wet in te voeren. Vooral de problematiek van de machtsverdeling stond invoering in de weg. Een van de geschilpunten betrof de al dan niet onafhankelijke positie van het OM. Zij die een rechtsbeschermende taak van de rechterlijke macht voorstonden pleitten voor een onafhankelijk OM, maar zij die de handhaving van de openbare orde belangrijker achtten, wensten het OM ondergeschikt te maken aan de koning en diens minister van Justitie. Het zal niet verbazen dat het vooral de Belgische afgevaardigden waren, die tot het laatst hebben gestreden voor een onafhankelijk OM. Hun ervaringen met een heerszuchtige en repressieve overheid deden hen verlangen naar een zo onafhankelijk mogelijke rechtspraak.²⁹⁰ Zij waren bang voor lichtvaardige en criminele oordelen en meenden dat een afhankelijk OM dit in de hand werkte. Pogingen om van de leden van het OM ‘gens de la Loi’ te maken in plaats van ‘gens du Roi’ liepen in 1827 echter vast op de onverbidelijke wil van Van Maanen, die het OM slechts tolk van de ‘Hooge Regering’ wilde doen zijn.²⁹¹ Daarmee beschikte hij over een subtiel en effectief middel om zonodig zijn uitleg van de Grondwet aan de rechterlijke macht op te leggen

De vrees van de Belgen voor vergaande overheidsbemoeyenis met de rechtspraak was niet uit de lucht gegrepen. Van meet af aan heeft de regering namelijk getracht de rechterlijke macht te beïnvloeden. Toen de Belgische geestelijkheid in 1815 krachtig opponeerde tegen de voorgestelde Grondwet, haastte de regering zich om de rechterlijke macht te overtuigen van de juistheid van de artikelen over de godsdienst. Ze riep begin augustus 1815 een vergadering van rechtbankpresidenten bijeen, waar de graaf de Thiennes de betekenis van de nieuwe grondwetsbepalingen uiteenzette. Het verslag meldde dat nog wel enkelen scrupules hadden over de vrijheid van alle godsdiensten, maar dat de uitleg van de graaf dat dit zo door geallieerde mogendheden in de 8 Artikelen was bepaald, de meesten van hen had bevredigd.²⁹²

Om zich van de naleving van de Grondwet te verzekeren, verplichtte de regering na haar afkondiging alle in dienst zijnde ambtenaren en de rechters tot een eed van trouw aan die wet.²⁹³ Daarmee had ze een middel om de rechters zo nodig haar

²⁹⁰ In ongeveer eenderde van de vele bij de Tweede Kamer ingediende petitieën werd gevraagd om verbetering van de rechterlijke organisatie, in het bijzonder het herstel van de juryrechtspraak en meer onafhankelijkheid. Een rapport van 25 februari 1829 maakt gewag van 119 ontvangen petitieën voor de vrijheid van onderwijs, 66 voor de persvrijheid, 62 voor herinvoering van de jury, 41 voor onafzetbaarheid van rechters, 14 voor de uitvoering van het concordaat, enkele voor de ministeriële verantwoordelijkheid en het vrij gebruik van de Franse taal. Een tweede rapport van 16 maart 1829 noemt de volgende aantallen petitieën: 96 voor de vrijheid van onderwijs, 71 voor persvrijheid, 56 voor herinvoering van de jury, 47 voor meer onafhankelijkheid van de rechterlijke macht, 17 voor een nieuw concordaat. Zie: Terlinden, *Guillaume Ier roi des Pays-Bas*, II, Brussel 1906, p. 367.

²⁹¹ Pieterman, *De plaats van de rechter*, p. 40-44.

²⁹² Verslag van baron Van der Capellen van 5 augustus 1815 aan de koning. Van der Capellen meldde toch nog wel wat aarzelingen: ‘Die van Leuven was enigszins bevreesd voor de uitoefening zijner functies en zou gaarne daarvan gedispenseerd geweest zijn. Ik heb getragt hem de den noodigen moed in te boezemen.’ Aangetroffen in: ARA, toegangsnummer 2.02.01, kabinet des konings, bestanddeel 6155 (dossier De Broglie).

²⁹³ KB van 25 februari 1817, Stb. 1817,13; *Journal officiel*, no. XIII, p. 3; *Pasinomie*, 2^e s., IV, p. 103;

uitleg op te leggen.²⁹⁴ Misschien kan men met Terlinden beter zeggen: een middel om zich te verzekeren van de meegaandheid van de hoven en de rechtbanken met het oog op de vervolgingen van de geestelijkheid.²⁹⁵ Van Maanen zag er in ieder geval streng op toe dat eenieder deze eed zonder enig voorbehoud aflegde. In een ambtsbrief van 27 juli 1817 schreef hij: ‘De geëiste eed moet in zijn geheel worden gezworen, zonder voorbehoud en ook letterlijk, zoals voorgeschreven in het Koninklijk Besluit, zonder de minste uitweiding of wijziging; voorbehouden van deze aard kunnen slechts worden gezien als een weigering om bedoelde eed af te leggen.’²⁹⁶ Op 17 mei 1817 rapporteerde hij de koning dat er van de 2723 rechterlijke ambtenaren slechts 175 hadden geweigerd de eed af te leggen, waaronder 129 ‘honorifique lastposten’ [niet gehonoreerde plaatsvervangers].²⁹⁷ Het was een succes voor Van Maanen en hij rapporteerde de koning dan ook: ‘Deze heilzame maatregel, welke aan U.M. en aan Hare onderdanen den besten waarborg van de gehechtheid der regterlijke ambtenaren aan Vorst, vaderland, grondwet en wetten zal opleveren, is dus, in weerwil van de woelingen der dweepzucht en der kwaadwilligheid, met den besten uitslag bekroond geworden.’²⁹⁸ Omdat de eed verplicht was, kwam het niet afleggen ervan neer op ontslag. Voor de zittende hogere rechters stond dat op gespannen voet met artikel 186 van de Grondwet, maar meestal namen ze zelf ontslag, zodat schending van de Grondwet beperkt bleef.²⁹⁹ Als gevolg van deze ‘zuivering’ kon de regering op een meer loyaal rechterlijk apparaat rekenen.

De mogelijkheid om de rechterlijke macht via het OM of zelfs rechtstreeks te beïnvloeden heeft minister Van Maanen bepaald niet onbenut gelaten. Dit blijkt onder meer uit zijn circulaire van 26 mei 1816 en van 5 augustus 1826, waarin hij de rechtbanken en de officieren van justitie in de Zuidelijke Provincies aanspoorde om gezamenlijk en met ijver de geestelijken streng aan te pakken en de magistraten aanzette om tegen hen repressief op te treden.³⁰⁰ Illustratief voor zijn beoefening met de rechtspraak is ook zijn correspondentie met de eerste president van het Hooggerechtshof van Brussel, mr. P. Wautelée, over een tegen een zevental Brusselse advocaten aanhangige procedure, waarbij hij onomwonden zijn me-

Terlinden, *Guillaume Ier roi des Pays-Bas*, I, p. 121.

294 Van Velzen, *De ongekende ministeriële verantwoordelijkheid*, p. 188.

295 Terlinden, *Guillaume Ier roi des Pays-Bas*, I, p. 121.

296 Idem, I, p. 121-122. Zie ook de brieven van Van Maanen aan mr. F. Raymond, president van de rechtbank van koophandel te Namen van 13 maart 1817 en aan mr. Wautelée, president van het Hooggerechtshof te Brussel van 15 maart 1818, Colenbrander, *Gedenkstukken*, VIII, 2e stuk, p. 354 en 357.

297 In deze getallen waren ook advocaten, substituten, griffiers en gerechtsdeurwaarders begrepen.

298 ARA, 2.02.01, Algemene Staatssecretarie, inv. 420, brief van Van Maanen aan Willem I van 17 mei 1817, litt. U3; Colenbrander, *Gedenkstukken*, VIII, 2^e stuk, p. 406.

299 Volgens een rapport van de procureur-generaal aan de minister van Jjustitie namen de handelsrechtbanken van Antwerpen en Kortrijk massaal ontslag en verloor de rechtbank van Brugge in een keer zijn president, zijn twee substituten en drie rechters. Terlinden, *Guillaume Ier roi des Pays-Bas*, I, p. 122.

300 Helias d’Huddeghem, *De l’administration*, p. 30-31. De tweede circulaire bevindt zich in kopie in het archief van de aartsbisschop te Mechelen, *Recueil van Bommel*, p. 22; Terlinden, *Guillaume Ier roi des Pays-Bas*, p. 454.

ning gaf over de verdachten.³⁰¹ Als reactie kreeg hij op 16 februari 1820 van de griffier te horen dat de president ervoor zou zorgen dat het hof een groot en nuttig voorbeeld van strengheid zou geven. Volgens de griffier had hij daarbij gezegd: ‘Deze knapen zal ik door eenen vijfjarigen cours de tugt doen leeren in de hoogeschool te Vilvoorden bij meester Opdenberg.’³⁰² Op 28 februari 1820 berichtte de griffier Van Maanen dat Wautelée een zodanige kamer van assisen zou samenstellen dat ‘de zeven het lot van Vilvoorden zullen hebben.’³⁰³ Het moet voor Van Maanen teleurstellend zijn geweest dat zijn demarches niet hebben geleid tot een veroordeling van de zeven advocaten. Die lieten na hun ontslag van rechtsvervolging en maandenlange voorarrest muzikanten het lied ‘La victoire est à nous’ bij hun huizen spelen.³⁰⁴ Ook verkeerd voor de autoriteiten liep het af met de procedure tegen De Smet, hoewel de gouverneur van Oost-Vlaanderen minister Van Maanen dringend had verzocht zijn invloed aan te wenden om het vonnis in hoger beroep stand te laten houden.³⁰⁵ Kennelijk gingen de autoriteiten er gewoon vanuit dat de minister intervenieerde.

Daarnaast bemoeide Van Maanen zich met de positie van de rechters zelf. Toen hem ter ore kwam dat de raadsheer van het Hooggerechtshof, mr. J.B. Willems, zich bij de behandeling van een rechtszaak kritisch over de regering had uitgelaten, droeg hij de president, zijn vriend en collega mr. Wautelée, op een onderzoek in te stellen. Volgens de brief zou Willems hebben gezegd dat er sprake was van een grote onderdrukking van de pers door de regering, en daarbij het OM hebben verweten de regering laaghartig te believen. Van Maanen liet weten dat als Willems dit inderdaad had gezegd, hij de koning zou vragen de man buiten bediening te stellen.³⁰⁶ Toen uit het onderzoeksrapport bleek, dat Willems zich genuanceerder had uitgedrukt, schreef Van Maanen de koning, dat de raadsheer een berisping zou ontvangen en zou worden afgehouden van perszaken.³⁰⁷

Het wekt dan ook geen verbazing dat het blad *De Weegschaal* al in 1820 voorbeelden noemde van directe invloed op procedures bij drie hooggerechtshoven.³⁰⁸ De minister maakte er tegenover derden trouwens ook geen geheim van dat hij invloed uitoefende. Zo vertrouwde hij de Duitse gezant Hatzfeldt op 21 april 1820 toe dat hij macht had over de beste rechters.³⁰⁹

301 Colenbrander, *Gedenkstukken*, VIII, 2e stuk, p. 489-490. De advocaten hadden een *Mémoire à consulter* gepubliceerd over het boek van de veroordeelde Vanderstraeten *De l'état actuel du Royaume des Pays Bas et moyens de l'améliorer*, waarin de economische wetgeving en politiek van de regering van Willem I werd bekritiseerd. De memorie was in feite een solidariteitsverklaring. De advocaten werden op last van Van Maanen vervolgd en gevangengezet, omdat zij volgens hem, hoewel de memorie zich officieel tot de ministers richtte, in feite de koninklijke macht en de daden van de koning hadden aangerand.

302 Colenbrander, *Gedenkstukken*, VIII, 2e stuk, p. 490-491. Vilvoorde was een beruchte gevangenis.

303 Colenbrander, *Gedenkstukken*, VIII, 2e stuk, p. 493.

304 Colenbrander, *Gedenkstukken*, VIII, 2e stuk, p. 502.

305 Brief van Van Doorn van Westcapelle aan Van Maanen van 2 februari 1828, zie Terlinden, *Guillaume Ier roi des Pays-Bas*, II, p. 180-181.

306 Colenbrander, *Gedenkstukken*, VIII, 2e stuk, p. 545.

307 Colenbrander, *Gedenkstukken*, VIII, 2e stuk, p. 551.

308 *De Weegschaal*, 1820, nr. 5, p. 140, geciteerd via Van Velzen, *De ongekende ministeriële verantwoordelijkheid*, p. 221.

309 H.T. Colenbrander, *Gedenkstukken der algemeene geschiedenis van Nederland*, 8^e deel, *Regeering*

Het is onder deze omstandigheden niet verwonderlijk dat de rechterlijke macht van de mogelijkheid om zich als onafhankelijke instelling tegenover de regering te manifesteren nauwelijks gebruik heeft gemaakt, eerder het tegendeel. Op enkele uitzonderingen na luisterde de meerderheid van de rechters trouw naar de regering of naar het OM dat namens de regering sprak.³¹⁰ Zo nam het Brusselse Cour spéciale extraordinaire, dat De Foere tot twee jaar gevangenisstraf veroordeelde, in zijn arrest van van 21 maart 1817 – onverplicht en veelzeggend – een citaat op uit het Koninklijk Besluit van 24 augustus 1815: ‘vu encore l’arrête de S.M. en date du 24 août 1815, qui porte: ... ’Jamais nous n’avons eu, jamais nous ne pouvons avoir d’autres vues que d’augmenter la prospérité générale, de protéger la liberté publique et individuelle, et les droits de tous et chacun de nos sujets; disposé à respecter les institutions qui doivent garantir ces précieux gages, nous exigeons et attendons le même respect des habitants de ces pays, etc.’³¹¹ Deze steun aan het beleid van de regering en dit gebrek aan onafhankelijkheid kunnen worden verklaard uit het in die tijd voorkomende legisme.³¹² Legistische juristen beperkten zich om te bepalen wat recht was, tot de gepositieerde wet- of regeltekst, waarbij zij slechts nagingen of een voorschrift op rechtsgeldige wijze tot stand was gekomen, waarna ze aan de hand van grammaticale en logische regels de inhoud en betekenis ervan vaststelden. Vooronderstelling hierbij was dat recht en rechtvaardigheid samenvielen met de wet.³¹³ Vooral in België en Frankrijk heeft het legisme na de codificatie in 1804 onder de juristen grote aanhang gehad en kende men zelfs een zogenaamde exegetische school die het legisme in extreme vorm voorstond.³¹⁴ De interpretatieleer van deze exegetische auteurs berustte op drie maxima: 1^e Een duidelijke wetstekst behoefde niet te worden geïnterpreteerd, 2^e In geval van onduidelijkheid van de tekst diende men te beslissen in de geest van de wetgever. 3^e Lacunes behoorden te worden opgelost door analoge redenering.³¹⁵ Deze interpretatiemethode had tot resultaat dat de rechters geneigd waren kritiekloos de regelgeving van de overheid te volgen. Ook werkte het de afhankelijkheid van de rechterlijke macht in de hand.³¹⁶

Een voorbeeld van dit legisme vormen enkele uitspraken in de zaken van de eerder genoemde Zuid-Nederlandse wijn- en zouthandelaren, die zich tevergeefs tot de Tweede Kamer hadden gewend.³¹⁷ Na die afwijzing volgden tientallen rechts-

van Willem I, 1815-1825, 's-Gravenhage 1915, p. 416. Hatzfeldt aan Frederik Willem III, 22 april 1820.

³¹⁰ Uitzonderingen vormden sommige gerechten die onder de hooggerechtshoven van Luik en Den Haag ressorteerden. Zo sprak het hof van assisen te Luik 1819 J.F. Hennequin, de katholieke burgemeester van Maastricht, na drie maanden voorarrest vrij. Hij was vervolgd op instigatie van minister Van Maanen, omdat hij zich had verzet tegen de invoering van de schutterij. Eind 1828 werd J. Weustenraad, een van de redacteuren van de oppositionele *Éclaireur de Maestricht*, die ook op instigatie van de minister was vervolgd, vrijgesproken. Helias d’Huddeghem, *De l’administration*, p. 14 en 39.

³¹¹ De Gerlache, *Histoire du Royaume des Pays-Bas*, I, p. 335.

³¹² Van Velzen, *De ongekende ministeriële verantwoordelijkheid*, p. 262.

³¹³ P.C. Kop, *Legisme*, p. 2.

³¹⁴ B. Bouckaert, *De exegetische school*, Antwerpen 1981, p. 40, 46 en 431.

³¹⁵ Bouckaert, *De exegetische school*, p. 123.

³¹⁶ Pieterman, *De plaats van de rechter*, p. 205.

³¹⁷ Handelingen II, 1816-1817, p. 35, 41 e.v. en 117.

zaken, waarin twee vragen centraal stonden: was een dergelijk Koninklijk Besluit rechtsgeldig en kon daarmee met terugwerkende kracht belasting worden opgelegd? De uitslag was teleurstellend voor de wijn- en zouthandelaren. De rechtbank in Luik bepaalde dat het ging om een besluit van de uitvoerende macht, waarover een advies was uitgebracht door de Raad van State en dat conform de wettelijke voorschriften was gepubliceerd. De rechtsgeldigheid ervan was daarom niet aan haar om te beoordelen. Naar haar oordeel was een rechtbank niet bevoegd om rechter te zijn ‘entre les grands pouvoirs de l’état’, dan wel om deze machten binnen hun grenzen te houden. De rechters, zo overwoog de rechtbank, vormden geen garantie voor de burgers tegen eventuele misbruiken, waarbij de koning door toedoen van de ministers de Grondwet zou hebben geschonden.³¹⁸ De Brusselse rechtbank deed kort daarna eenzelfde uitspraak.³¹⁹ Deze rechters zagen zich dus niet als hoeders van de Grondwet, maar hielden zich op legistische wijze slechts bezig met de totstandkoming en de tekst van het betreffende besluit. Rest nog te melden dat de wijn- en zouthandelaren door de hoge aanslagen en daarop gevolgde boetes hun krediet opgezegd kregen en in financiële moeilijkheden geraakten.³²⁰

De opvatting dat Koninklijke Besluiten als wetten konden worden beschouwd, bleef tot 1830 vaste rechtspraak. Daardoor werd de vrijheid van de burgers aanzienlijk verkleind ten gunste van de macht van de koning, die bovendien op grond van de Blanketwet van 1818 de mogelijkheid had zijn besluiten van strafsancties te voorzien. Nog verder ging de Cour de Cassation van Luik in zijn arrest van 21 juli 1826 door het de rechtbanken in zijn ressort te verbieden de wettigheid van bestuursbesluiten te toetsen. Het verwees daarvoor naar de preambule van het Conflictbesluit van 5 oktober 1822. ‘Staat de regering dan echt boven de wet?’ vroeg het liberale blad *Mathieu Laensbergh*³²¹ zich vertwijfeld af. In een serie artikelen in augustus 1826 concludeerde het blad tot het tegendeel en stelde dat de onafhankelijke rechter de bevoegdheid had de grondwettigheid van een wet te toetsen. Dit laatste ging het regeringsgezinde *Journal de Bruxelles* veel te ver. Op 27 augustus 1826 schreef het dat de Grondwet de wetgevende macht uitsluitend had opgedragen aan de koning en de Staten-Generaal, zodat het toetsen van de wet aan de Grondwet buiten de bevoegdheid van de rechter viel. Bovendien zou het leiden tot anarchie.³²² De rechter moest recht spreken volgens de wet, zonder de waarde

318 *Journal d’Anvers* van 28 maart 1817 deed verslag van de zitting.

319 Voor een beschrijving van deze rechtspleging zie: Van Velzen, *De ongekende ministeriële verantwoordelijkheid*, p. 137-139.

320 De *Mémoire à la Seconde Chambre des Etats-Genéraux par les marchands de vin et de sel des provinces méridionales*, Anvers 1817, vermoedelijk van de hand van de advocaat Van Meenen, geeft een overzicht van de behandeling van de wijn- en zouthandelaren. Eén zouthandelaar stierf volgens het verslag in een vochtig cachot vol kolendampen. Hij was vastgezet voor een overtreding die hooguit een boete rechtvaardigde. Hij had weliswaar kwijting van heffing en boetes, maar werd vastgehouden door de inspecteur-generaal, die zei dat de minister van Justitie had gezegd, dat het enige middel om de Antwerpse handel tot rede te brengen was ‘er een paar in de gevangenis te gooien.’ p. 19.

321 In 1824 werd dit blad door enkele pas afgestudeerde jonge Luikse liberalen opgericht. Het stond aan de wieg van het unionisme toen het in 1827 toenadering zocht tot de Luikse katholieke krant *le Courrier de la Meuse*.

322 Van Velzen, *De ongekende ministeriële verantwoordelijkheid*, p. 244.

of de billijkheid ervan te beoordelen, zoals in artikel 12 van de *Wet Algemene Bepalingen* van 1822 was vastgelegd.

Door hun terughoudende en legistische opstelling steunden de rechtbanken het repressieve beleid van de regering.³²³ Zo pasten ze de artikelen 291-294 van de *Code Pénal*, zonder toetsing aan de godsdienstvrijheid, toe op de eredienssten van de stevenisten.³²⁴ De vraag of die samenkomsten schadelijk waren kwam niet aan de orde, evenmin of ze de openbare orde en rust daadwerkelijk verstoorden, laat staan de vraag of ze niet door de Grondwet werden beschermd. Bijzonder veel vraagtekens kan men ook zetten bij de jaarlijkse verlenging van de detentie van pastoor Theys door de rechtbanken van Charleroi en Mons. Dat men iemand alleen omdat hij lastig was voor de autoriteiten, inclusief de minister en de koning, tien jaar lang heeft opgesloten, wekt op zijn minst het vermoeden van politieke overwegingen en rechterlijke volgzzaamheid. Dat laatste geldt ook voor de vele strafprocessen tegen geestelijken, zoals die tegen bisschop De Broglie en abt De Foere. Zij werden vervolgd wegens overtreding van de bepalingen van de *Code Pénal*³²⁵ of de *Oproerwet*. Vrijwel de hele periode vanaf 1815 tot de afscheiding van België kenmerkte zich door dit soort processen tegen geestelijken en ook tegen liberale schrijvers en journalisten. Het aantal op basis van de *Oproerwet* gevoerde processen nam in de loop van de tijd zelfs sterk toe. Tijdens de zitting van de Tweede Kamer op 28 november 1828 somde De Brouckère³²⁶ in zijn strijd tegen die wet ruim vijftig gevallen op.³²⁷ Bijna twee jaar later op 28 juli 1830, dus kort voor de afscheiding van België, maakte het *Advertentieblad* melding van nog 36 lopende processen in het Zuiden.³²⁸

De vervolging van publicisten was op zich opmerkelijk, omdat de Grondwet van 1815 persvrijheid verzekerde. Maar ook hier speelde de wens tot handhaving van gezag en orde een doorslaggevende en dus vrijheidsbeperkende rol. Ook daaraan werkten de rechtbanken doorgaans mee.

- 323 In een brief aan J.D. Meijer merkte H.W. Tydeman op dat hun liberale Belgische broeders weinig steun ontvingen van de rechterlijke macht, J.D. Meijer en H.W. Tydeman, *Briefwisseling van eenige regtsgeleerden*, Leiden 1819, p. 153.
- 324 Ook de rooms-katholieken kregen wel met deze bepalingen te maken, zoals De Broglie en later een Vlaamse pastoor en zijn plaatsvervanger, omdat zij kinderen in een particuliere woning hadden bijeengeroepen om catechisatie te geven. Minister Goubau verbood in 1824 de hoge geestelijken voor te gaan op de jaarlijkse kerkelijke samenkomsten van de pastoors van het diocees, onder bedreiging van vervolging op grond van de artikelen 291 e.v. van de *Code Pénal*. Zie hierover meer: Terlinden, *Guillaume Ier roi des Pays-Bas*, I, p. 451-452.
- 325 De artikelen 199-208 van de *Code Pénal* richtten zich speciaal tegen geestelijken die mondeling of door middel van publicaties kritiek op de regering uitoefenden.
- 326 Charles de Brouckère (1796-1860) was een uitgesproken liberaal politicus in het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden. In het latere België bekleedde hij diverse hoge ambten, waaronder die van minister van Financiën, van Binnenlandse Zaken en van Oorlog. Zijn initiatiefvoorstel tot afschaffing van de *Oproerwet* werd op 3 december 1828 door de Tweede Kamer verworpen. Idem zijn initiatief voorstellen tot invoering van de juryrechtspraak op 13 april 1829. *NNBW*, IX, 102-106.
- 327 Handelingen II, 1828-1829, p. 53-57.
- 328 Tegen *Le politique* (voorheen Mathieu Laensbergh) en tegen de *Courrier de la Meuse* (katholiek) ieder wegens vier stukken, tegen *Le Belge* (liberaal), *Le Catholique des Pays-Bas* (katholiek), en de *Courrier de la Sambre* (liberaal) ieder wegens vijf stukken, tegen het *Journal de Verviers* (liberaal) wegens één stuk en tegen de *Courrier des Pays-Bas* (liberaal) wegens twaalf stukken. Van Velzen, *De ongekende ministeriële verantwoordelijkheid*, p. 344.

Bij de vervolging van de stevenisten en de rooms-katholieken kwam het maar in weinig gevallen tot vrijspraak.³²⁹ In de zaken van de *Oproerwet*, veelal persdelicten, was het beeld wat genuanceerder. Dat lag onder meer aan een verschil in opvatting over de strafrechtelijke aansprakelijkheid van drukkers en uitgevers ten opzichte van de schrijver. De kamers van beschuldiging van sommige rechtbanken³³⁰ lieten drukkers en uitgevers vrijuit gaan als de schrijver maar bekend was.³³¹ In zijn rede van 28 november 1828 in de Tweede Kamer³³² meldde De Brouckère dat er van de 56 personen die sinds 1817 wegens overtreding van de *Oproerwet* waren vervolgd, vierentwintig niet waren veroordeeld³³³ en negen slechts een boete hadden gekregen, maar allen wel na het ondergaan van een soms maandenlang voorarrest. Hij wees ook op het feit dat een drukker in Den Haag werd vrijgesproken, maar dat in Brussel zelfs de drukkersgezel die meewerkte aan een herdruk, als medeplichtige naar het assisenhof werd verwezen.³³⁴ Hoewel de rechters volgens hem de letter en de geest van artikel 227 van de Grondwet wel respecteerden, was hij toch niet zonder bedenkingen: 'L'arbitraire, dans les peines, dénature le pouvoir judiciaire. Les magistrats, soumis comme tous les hommes à l'empire des passions, doivent en grande partie la confiance qu'ils inspirent, la considération qui les environne, aux lois dont ils sont les organes.' Hij wees erop dat de rechters door de *Oproerwet* in het politieke krachtenveld werden getrokken met als gevolg dat zij hun onpartijdigheid begonnen te verliezen.

Anderen wezen er ook op dat de toepassing van de wet tot willekeurige vervolgingen en veroordelingen leidde. Hierover heeft De Gerlache zich beklaagd.³³⁵ Ook kon van dubieuze veroordelingen worden gesproken. Als voorbeeld hiervan kan de eerder genoemde veroordeling van Ducpétiaux³³⁶ worden genoemd. Deze

329 De bekendste zijn die van de secretaris en vicarissen-generaal van Gent en van De Smet in hoger beroep, die hiervoor werden genoemd. Zie de noten 86 en 210.

330 De kamer van beschuldiging was in de eerste plaats de instantie waar men in beroep kon gaan van de beslissingen van de rechter-commissaris of het OM. Deze kamer kon een einde maken aan een strafprocedure zonder dat een uitspraak werd gedaan.

331 Volgens De Brouckère was het in Luik blijkens het proces tegen *l'Éclaircur* genoeg als men de schrijver kende. Ook in het Haagse ressort was een drukker-uitgever in zo'n geval vrijuit gegaan. Echter, in Brussel vervolgde en veroordeelde justitie alle betrokkenen. De Gerlache, *Histoire*, I, p. 460-461; De Bosch Kemper, *De staatkundige geschiedenis tot 1830*, p. 647-648; Colenbrander, *Gedenkstukken*, VIII, 2^e stuk, p. 478, 483 (zaak Wibmer).

332 Handelingen II, 1828-1829, p. 53-57.

333 Een voorbeeld hiervan vormt het ontslag van rechtsvervolging van de eerder genoemde zeven Brusselse advocaten op 3 april 1820. Vermoedelijk speelden bij de beslissing van het hof in die zaak de grote publiciteit en de verontwaardiging onder de bevolking een rol. Van Velzen, *De ongeken- de ministeriële verantwoordelijkheid*, p. 218; De Gerlache, *Histoire du Royaume des Pays-Bas*, I, p. 457-458, De Bosch Kemper, *Staatkundige geschiedenis tot 1830*, p. 558; Colenbrander, *Gedenk- stukken*, 8e deel, I, p. 415.

334 De Bosch Kemper, *Staatkundige geschiedenis tot 1830*, p. 646.

335 De Bosch Kemper, *Staatkundige geschiedenis tot 1830*, p. 643.

336 Edouard Ducpétiaux (1804-1868) hield zich tijdens zijn studie rechten bezig met het schrijven van sociaal bewogen en radicale pamfletten en artikelen voor de *Courrier des Pays-Bas*. In 1827 publiceerde hij *De la peine de mort*, een boek tegen de doodstraf. Na de afscheiding in 1830 kreeg hij in het onafhankelijke België de post van algemeen inspecteur van de gevangenis, waar hij met veel vernieuwende maatregelen kwam. Edmond Rubbens, *Édouard Ducpétiaux 1804-1868*, Bruxelles 1922.

had geschreven, dat de kwijtschelding van gevangenisstraf van twee Fransen en hun daarop gevolgde uitzetting, konden worden getypeerd als een omzetting van gevangenisstraf in eeuwige verbanning, welke omzetting de regering - met een *ironie barbare* - gratie noemde. Hoewel 53 advocaten uit de Zuidelijke Nederlanden in een ondertekende verklaring stelden dat dit niet strafbaar was, werd hij voor deze politieke opmerking op 12 december 1828 veroordeeld tot een jaar gevangenisstraf en een boete van vijfhonderd gulden.³³⁷

De relatief zware straf die Ducpétiaux kreeg was bepaald geen uitzondering. Uit het overzicht van De Brouckère blijkt dat er vaak sprake was van relatief zware straffen.³³⁸ Zo noemde hij ondermeer de veroordeling van de Amsterdamse redacteur Wibmer.³³⁹ Deze was op 6 juli 1820 tot zes maanden celstraf veroordeeld plus de betaling van de proceskosten vanwege het schrijven van een paar onnozele pesterige artikeltjes in het *Utopiaansch Weekblad*.³⁴⁰ Grote strengheid ondervond ook Louis de Potter, aan wie het Brusselse assisenhof in de avond van 19 december 1828 een gevangenisstraf van achttien maanden en een boete van duizend gulden oplegde.³⁴¹ Waar de rechtbanken en hoven tot veroordeling kwamen, werden de strafbepalingen van de *Oproerwet* met extreme strengheid toegepast, zo noert Terlinden.³⁴²

Navrant is dat De Potter in het artikel waarvoor hij veroordeeld werd, op satirische wijze had geschreven dat er in het koninkrijk geen onafhankelijke rechterlijke macht bestond.³⁴³ Opmerkelijk is dat het gebrek aan onafhankelijkheid door de regering werd toegegeven. In de Koninklijke Boodschap van 11 december 1829 aan de Staten-Generaal stond: 'Le principe de l'inamovibilité des juges, déjà consacré par la loi, recevra son application lors de l'organisation judiciaire toute prochaine.'³⁴⁴ Dus pas bij de invoering van de nieuwe wet op de rechterlijke organisatie zouden alle rechters onafhankelijk worden. Maar onderzoek wijst uit dat minister Van Maanen in de loop van de tijd steeds minder was gaan voelen voor onafhankelijkheid van alle rechters.³⁴⁵

337 De Bosch Kemper, *Staatkundige geschiedenis tot 1830*, p. 667-668. De processtukken zijn opgenomen in: D'Huddeghem, *De l'administration*, p. 68-98. Zie ook noot 222.

338 De Gerlache, *Histoire du Royaume des Pays-Bas*, I, p. 456-460.

339 J.B.D. Wibmer, geboren in 1792 was in 1819 als proponent geschorst door het Waalse kerkbestuur en daarna in de journalistiek gegaan. Hij werd in 1819 wegens kritiek op de regering vervolgd, maar vrijgesproken, een jaar later werd hij opnieuw vervolgd en veroordeeld. Nog in 1833 en '34 schreef hij in oppositionele blaadjes als *De Onpartijdige* en *L'Etendard*. Zie: *Archiefstukken*, I, p.98; Colenbrander, *Gedenkstukken*, VIII-2, p. 500.

340 Deze klap dreunde nog jarenlang na. Colenbrander, *Gedenkstukken* IX-1 p. 213 en IX-2, p. 883.

341 De Bosch Kemper, *Staatkundige geschiedenis tot 1830*, p. 668. Na de veroordeling van De Potter schreeuwde men langs de straten: 'Vive De Potter! À bas Van Maanen!'

342 Terlinden, *Guillaume Ier roi des Pays-Bas*, I, p. 483; W.P. Sautijn Kluit, *Dagbladvervolgingen in België 1813-1830*, in de *Bijdragen voor Vaderlandsche geschiedenis en oudheidkunde*, derde reeks, deel VI, Den Haag 1892 (Universiteitsbibliotheek Utrecht).

343 *Le Courier des Pays-Bas*, no. 312 van 8 november 1828, geciteerd in Terlinden, *Guillaume Ier roi des Pays-Bas*, II, Brussel 1906, p. 364.

344 Handelingen II, 1829-1830, Bijlagen XXI, p. 741-743. Ook opgenomen als bijlage DD in De Gerlache, *Histoire du Royaume des Pays-Bas (1814-1830)*, Bruxelles 1839, II, p. 243-253; zie verder: Terlinden, *Guillaume Ier roi des Pays-Bas*, II, p. 390-393.

345 Van Maanen, eertijds een voorvechter voor onafhankelijke rechtspraak, had in 1819 de Raad van

De Koninklijke Boodschap van 11 december 1829 was een reactie op de vele petitities en tevens een vaststelling van het regeringsbeleid. De regering gaf nogmaals aan dat de katholieke kerk was onderworpen aan een speciaal overheidsgezag. Zij noemde ook de concessies die ze had gedaan ten aanzien van het onderwijs en het gebruik van de Franse taal. De ministeriële verantwoordelijkheid wees ze af als in strijd met de Grondwet. Verder riep ze een ieder op de geestelijkheid te beletten zich met het regeringssysteem in te laten, en tot eendrachtige samenwerking 'zoowel tegen de aanmatigheden eener verleide menigte als tegen de heerszucht van buitenlandsch geweld.' Op zich zou aan deze Koninklijke boodschap niet zoveel aandacht hoeven te worden gewijd, als niet minister Van Maanen alle leden van de parketten per circulaire³⁴⁶ van 12 december 1829 had aangeschreven met het verzoek om binnen tweemaal 24 uur schriftelijk hun adhesie te betuigen aan de inhoud van de circulaire en de Koninklijke Boodschap. Aldus werden de leden van het OM nog eens gebonden aan het regeringsbeleid. Het is tekenend voor de onderworpenheid van dat orgaan dat vrijwel iedereen tekende en dat sommigen zich daarbij overdreven dienstbaar toonden.³⁴⁷ De invloed van Van Maanen op de rechterlijke macht werd groot geacht. De Gerlache noteert: 'Eén enkel woord van de heer Van Maanen veroorzaakte paniek onder de leden van het parket, en deed de magistraten, die met ongerustheid de volgende wijziging van de rechterlijke organisatie afwachtten, op hun zetels bevriezen.'³⁴⁸ Daargelaten de vraag of deze beschrijving mogelijk wat erg stellig is, moet toch wel worden vastgesteld dat de minister van Justitie met zijn circulaire de druk op de rechterlijke macht via het OM om het regeringsbeleid te volgen aanzienlijk opvoerde.³⁴⁹

Onder deze omstandigheden was het niet onbegrijpelijk dat De Gerlache opmerkte dat degenen die werden vervolgd wegens overtreding van de *Oproerwet*, werden veroordeeld door een magistratuur, die een volgzaam instrument van de macht was, afgedaald tot de laagste graad van serviliteit en eerloosheid.³⁵⁰ Evenmin dat het blad *Le Catholique des Pays-Bas* op 18 april 1827 schreef dat men leefde in een land waar de magistratuur afzetbaar was en afhankelijk van grillen.³⁵¹ Deze negatieve oordelen betroffen geen incidenten, maar werden zoals blijkt uit de vele

State laten weten dat hij er niet voor voelde dat alle rechters voor het leven werden benoemd. Colenbrander, *Gedenkstukken*, VIII, 2e stuk, p. 219. Ook het Conflictenbesluit alsmede het afwijzen van de verzoeken om juryrechtspraak moeten worden gezien als verzet van de regering tegen een te onafhankelijke rechterlijke macht. De Bosch Kemper, *Staatkundige geschiedenis tot 1830*, p. 570.

³⁴⁶ Gepubliceerd als bijlage *EE* in De Gerlache, *Histoire du Royaume des Pays-Bas*, II, p. 251-253. Dezelfde circulaire werd ook ter tekening gezonden aan alle directeuren van politie en alle departementsambtenaren. Zie ook: De Bosch Kemper, *Staatkundige geschiedenis tot 1830*, p. 701-702.

³⁴⁷ De Gerlache, *Histoire du Royaume des Pays-Bas*, I, p. 474.

³⁴⁸ Zie noot 347.

³⁴⁹ De circulaire raakte bekend en vanaf die tijd vormde Van Maanen in de pers in de Zuidelijke Nederlanden een mikpunt van kritiek. Men voelde dat de circulaire de rechterlijke macht onder druk zette. In de *Courrier de Pays-Bas* van 18 december 1829 viel zelfs het woord 'revolutie'. Zie: Terlinden, *Guillaume Ier roi des Pays-Bas*, II, p. 394.

³⁵⁰ De Gerlache, *Histoire du Royaume des Pays-Bas*, I, p. 330. Over de persvrijheid schrijft De Gerlache dat die was 'abandonnée à des juges révocables, et par conséquent récusables.' p. 330.

³⁵¹ *Le Catholique des Pays-Bas*, van 28 april 1827. De drukker De Neve werd hiervoor gearresteerd. Terlinden, *Guillaume Ier roi des Pays-Bas*, I, p. 484.

petities die eind van de jaren twintig bij de Tweede Kamer werden ingediend, breed gedragen, althans in de Zuidelijke Provincies. Het vertrouwen van de katholieken en ook de liberalen in de rechterlijke macht was bepaald niet groot.³⁵² Een beschermvrouwe van de grondwettelijke vrijheid van godsdienst kon men haar in ieder geval niet noemen.

5.14 De metamorfose: een vrije kerk en vrijheid voor alle godsdiensten

In Belgische, rooms-katholieke kring zijn de opvattingen over de godsdienstvrijheid in de jaren 1815-1830 aanzienlijk veranderd. Was de stelling van De Broglie nog 'de dwaling heeft geen rechten', langzamerhand werd daarin een bres geschooten. Niet dat aan de dwaling binnen de kerk rechten werden toegekend, maar men kreeg meer oog voor het onderscheid tussen het theologische aspect van de godsdienstvrijheid en het burgerrechtelijke. Een belangrijke voorzet daarvoor had De Méan gegeven door het afleggen van de eed op de Grondwet niet meer als een uitsluitend theologische zaak te beschouwen, maar daaraan ook een politieke betekenis te geven. De verzoeningsformule luidde op het essentiële punt: 'dat ik door te zweren alle religieuze gemeenschappen in de staat te beschermen, dat wil zeggen alle leden waaruit ze bestaan, daarmee slechts de bescherming in burgerrechtelijke zin bedoel, zonder daardoor direct of indirect hun geloofsuitspraken, die de katholieke kerk verwerpt, goed te keuren.' Met deze formulering, waar de paus wel en de koning aanvankelijk niet mee akkoord ging, gaf hij duidelijk het onderscheid aan tussen het theologische en het politieke aspect van het burgerschap. Dit onderscheid was cruciaal voor de latere samenwerking tussen katholieken en liberalen. Bovendien kon de geestelijkheid daardoor ook de eerste petitie krachtadig steunen en, zoals Terlinden noteert, de meest vreesachtige gewetens geruststellen.³⁵³ Parallel daarmee veranderde ook de Belgische rooms-katholieke visie op de verhouding van kerk en staat. Vanouds was de Rooms-Katholieke Kerk als staatskerk op allerlei wijzen verbonden met de staat. Ondanks de slechte ervaringen met de keizers Jozef II en Napoleon had de geestelijkheid in 1814 toch weer geijverd voor herstel van die positie. Die poging was gestrand, maar daarna kreeg de kerk wel te maken met een grote en voortdurende bemoeienis van de regering met haar zaken. Daarbij probeerde de regering de kerk los van Rome te maken en haar aan haar gezag te onderwerpen. Als reactie daarop ontstond bij de geestelijkheid steeds meer behoefte aan een vrije kerk, een kerk los van de knellende banden van de staat. Dit was nieuw voor rooms-katholieken, die eeuwenlang hadden geleefd met het ideaal van een staatskerk, maar niet verwonderlijk onder een regering, die de kerk aan haar gezag wilde onderwerpen.

³⁵² Anders Groen van Prinsterer: 'Zoodat, vermits in Holland, onder dezelfde wetten, niemand, noch over de slavernij van de drukpers, noch over de misdadige gedienschtigheid van de regters zich beklagt, de bezwaren der Belgische verzoekers inderdaad eene aanklagt waren tegen zich zelve.' G. Groen van Prinsterer, *Volksgeest en burgerzin*, 1829, opgenomen in *Verspreide Geschriften*, eerste deel, Amsterdam 1859, p. 59.

³⁵³ Terlinden, *Guillaume Ier roi des Pays-Bas*, II, p. 365.

Het is vooral de onderwijspolitiek geweest, die de katholieken in het geweer heeft gebracht tegen de overheid. Zij verweten haar het onderwijs te monopoliseren met het doel om de jeugd te onderwijzen in de geest van de Verlichting in plaats van in de katholieke leer. Daarnaast hebben ook de persvervolgingen, die samenhangen met de vrijheid van onderwijs, de katholieken vervreemd van de regering. De strafvervolgingen van hun geestelijken beschouwden ze ten diepste als een aanslag op hun vrijheid om zich overeenkomstig hun geloofsopvattingen te uiten. Het waren die strafvervolgingen die hen in de richting van de ook door de persvervolging getroffen liberalen dreven.

De eerste die dat met zoveel woorden deed, was de Luikse baron De Gerlache. Bij de begrotingsbesprekingen in december 1825 riep hij de Tweede Kamer op om samen de vrijheid van onderwijs, de vrijheid van pers en de vrijheid van godsdienst, zoals die door de Grondwet waren toegekend, te verdedigen. Dit pleidooi voor grondwettelijke vrijheden klonk wel heel anders dan de *Instruction pastorale* en het *Jugement doctrinal*, waarin de geestelijkheid de grondwettelijke vrijheden als goddeloos had afgewezen. De tijd van het verwerpen van de Grondwet was vanaf 1825 voorgoed voorbij. Opmerkelijk is dat de Belgische katholieken -hoe orthodox ook - met hun pleidooi voor de vrijheidsrechten ver op Rome vooruitliepen. Nog in 1832 verscheen de pauselijke encycliciek *Mirari vos*, waarin Gregorius XVI (1831-1846) de vrijheid van drukpers verwierp als een onzalige, doemwaardige en verfoeilijke vrijheid. Ook van scheiding van kerk en staat wilde hij niet weten.³⁵⁴

Het waren overigens geen vrijzinnige katholieken die met het idee kwamen van een vrije kerk, die zich los van de staat kon ontplooien, maar invloedrijke, Gentse ultramontanen.³⁵⁵ Dit in de Zuidelijke Nederlands ontstane 'liberaalkatholicisme'³⁵⁶ vond aan het eind van de jaren twintig steun in de ideeën van de Franse priester Félicité Robert de Lamennais.³⁵⁷ Deze was in Frankrijk al jarenlang bezig

354 J. Demey en R. Dhondt, *Onze tijd in documenten*. Lier, 1973, p. 68-69.

355 J. Roegiers, *De gedaantewisseling*, p. 34; J.A. Bornewasser, *Het Koninkrijk der Nederlanden in AGN*, deel 11, Bussum 1983, p. 262-263.

356 Anders Theo Luyckx, in zijn *Politieke geschiedenis van België*, Amsterdam/Brussel 1969, p. 44, die het liberaalkatholicisme toeschrijft aan De Lamennais.

357 Félicité Robert de Lamennais leefde van 1782-1854, studeerde wiskunde en werd hoogleraar. Hij ijverde aanvankelijk voor het herstel van de Rooms-Katholieke Kerk. Zijn apologetisch boek *Essai sur l'indifférence en matière de religion* (1817) werd zelfs in een oplage van 40.000 stuks verkocht en maakte grote indruk. Hierin bestreed hij het rationalisme en het individualisme van de revolutietheorieën. In een volgend boek *Religion considérée dans ses rapports avec l'ordre civil et politique* (1825) hekelde hij het gallicanisme (het recht van de koning om kerkelijke besluiten goed of af te keuren) wat hem in botsing bracht met de Franse regering (Bourbon) die hem strafrechtelijk liet vervolgen. Door le Tribunal de la Seine werd hij weliswaar veroordeeld, maar dankzij een voortreffelijke verdediging van de beroemde advocaat Berryer slechts tot een boete van 30 francs. Zijn boek *Des progrès de la révolution* (1828), dat grote indruk maakte op onder anderen Groen van Prinsterer, bevatte een verdediging van de vrije kerk in een vrije staat, een idee dat vooral in België veel weerklank ondervond. In dit boek brak hij openlijk met de monarchie en zette hij zijn kaarten op politieke vrijheden en gelijke rechten. Zijn liberaal politieke opstelling leidde uiteindelijk tot veroordeling van zijn opvattingen door de paus (1834) en zijn breuk met de kerk. Omdat hij zich bleef verzetten tegen de regeringspolitiek, werd hij in 1840 veroordeeld tot een gevangenisstraf van een jaar. In 1854 stierf hij in eenzaamheid, nadat hij vooraf duidelijk had gemaakt op zijn sterfbed en bij zijn begrafenis niets meer met enige kerk te maken te willen hebben. Gegevens ontleend aan: *The Catholic Encyclopedia* en de *Christelijke Encyclopedie*, 1954, deel IV, onder Lamennais.

de geestelijkheid ervan te overtuigen alle banden met de overheid te verbreken. Hij was ervan overtuigd dat Rome zijn standpunt steunde en nam een harde en vastberaden houding aan tegen de gallicaanse kerk. Zijn boek *Des progrès de la révolution et de la guerre contre l'Eglise* (1829) vormde één pleidooi voor een vrije kerk in een vrije staat, een idee dat ook in België zeer veel weerklank vond.³⁵⁸ Wel hield de Belgische geestelijkheid vast aan financiële ondersteuning door de staat, maar dat deed niet af aan het liberaalkatholieke pleidooi voor vrijheid van godsdienst, onderwijs en meningsuiting.³⁵⁹ Deze vrijheidsrechten zagen deze katholieken als onderling samenhangend en gekoppeld. Dit betekende een wijziging van het begrip godsdienstvrijheid in een meer moderne zin. In deze visie paste een royale toepassing van de grondwettelijke vrijheden. Dit betekende een opschuiving in de richting van de liberalen.

Aanvankelijk moesten de partijen niets van elkaar hebben. De liberalen waren uitgesproken antiklerikaal en stonden zelfs in 1825 nog te juichen bij de onderwijsmaatregelen van de koning. Toch waren er al eerder signalen van een mogelijke samenwerking geweest. Toen de liberale pers het in 1817 opnam voor de vervolgte katholieke priester abt De Foere,³⁶⁰ noteerde Van Hogendorp als scherp waarnemer: 'De *Observateur* ijvert voor Foere en deze vleit de *Observateur*, zodat de coalitie tussen beide Oppositiepartijen openbaar is.'³⁶¹ Tot een coalitie is het toen wegens het antiklerikalisme van de liberalen en het compromisloze ultramontanisme van de katholieke leiders niet gekomen. Maar het is veelzeggend dat Van Hogendorp toen al iets zag van een mogelijke unie tussen beide richtingen en dat de eerste toenadering te maken had met de *Oproerwet*, die later de brug was die de katholieken en de liberalen verbond tot de Unie.

Het betoog van De Gerlache in 1825, waarin hij de vrijheid van onderwijs aan de grondwettelijke vrijheid van godsdienst en drukpers koppelde, vormde een opmaat voor de gezamenlijke verdediging van al deze rechten.³⁶² Zijn uitnodiging werd toen echter nog niet aanvaard, maar het duurde niet lang voordat daarin verandering kwam. De aanhoudende, strenge vervolging van zowel katholieke als liberale schrijvers wegens overtreding van de *Oproerwet* dreef de onverzoenlijken naar elkaar toe. Van liberale zijde begon het met de pers. Op 21 maart 1827 lanceerde de Luikse liberale krant *Mathieu Laensberg* het idee van een unie met de katholieken.³⁶³ Ze riep de liberalen op zich niet meer antiklerikaal op te stellen,

358 De Gerlache, *Histoire du Royaume des Pays-Bas*, I, p. 449, 450; Terlinden, *Guillaume Ier roi des Pays-Bas*, II, p. 354; H. van Goethem, *L'église catholique et la liberté de religion et du culte en Belgique dans les constitutions de 1815 et 1831*, in H. van Goethem, L. Waelkens en K. Breugelmans, (ed.), *Libertés, pluralisme et droit. Une approche historique*, Brussel, Bruylant, 1995, 185-187.

359 Zie brief van De Méan van 15 december 1830 aan het Nationaal Congres. *NBW*, II, 531-540.

360 De *Observateur* was het belangrijkste liberale oppositieblad en De Foere was zoals bekend redacteur van het katholieke blad *Spectateur belge*. Van Velzen, *De ongekende ministeriële verantwoordelijkheid*, p. 179.

361 *Brieven en Gedenkschriften*, VI p. 396-397.

362 De Gerlache, *Histoire du Royaume des Pays-Bas*, I, p. 407-412, deel II, p. 64-82.

363 De Unie, ook wel het monsterverbond genoemd, is voornamelijk het werk geweest van Luikse politici, die onder sterke Franse invloed stonden. Een verklaring daarvoor kan zijn dat Luik nooit deel had uitgemaakt van de Zuidelijke Nederlanden en altijd een (zeer autonoom) deel van het

maar samen met de rooms-katholieken te strijden voor een parlementair regime met ministeriële verantwoordelijkheid, en vrijheid van erediens, onderwijs, drukpers en vereniging.³⁶⁴ Gaandeweg sloten andere bladen zich daarbij aan. Het feit dat de liberale *Courrier des Pays-Bas* in het najaar van 1827 partij trok voor de vervolgd pastoor Buelens, heeft de toenadering tussen de Belgische katholieken en de liberalen bepaald bevorderd.³⁶⁵ Toen de liberalen het ook openlijk voor de vrijheid van godsdienst gingen opnemen, hadden beide partijen een gezamenlijke doelstelling, die vanaf 1828 krachtig werd nagestreefd. Het is, gelet op de historie, niet te veel gezegd, dat de wet van 20 april 1815, de zogenaamde *Oproerwet* die de in artikel 227 van de Grondwet toegekende persvrijheid zo heeft geminimaliseerd, de liberalen en katholieken ondanks hun buitengewoon verschillende achtergronden en belangen heeft verenigd. Een Franse agent die in 1828 van die vereniging getuige was, noemde de strenge vervolging door de regering onnodig, onbegrijpelijk en een complete dwaasheid die nog fatale gevolgen kon hebben. In plaats van de vijandschap tussen de liberalen en de katholieken in stand te houden, had het ministerie er, volgens hem, alles aan gedaan om de beide groepen, die elkaar slecht gezind waren, te verenigen. En het was daarin volkomen geslaagd.³⁶⁶

Hoezeer de algemene opinie in België met betrekking tot de godsdienstvrijheid in de periode 1815-1830 is veranderd, kan het best worden geïllustreerd aan de hand van de Grondwet van 1831, die na de afscheiding in 1830 door een grondwetscommissie onder leiding van De Gerlache was ontworpen. Deze borduurde in hoge mate voort op het aan het einde van de achttiende eeuw ontwikkelde gedachtegoed. De als progressief-liberaal te typeren Grondwet waarborgde de vrijheden van de burgers in ruime mate. Het streven was de levensbeschouwingen beter te beschermen tegen staatsbemoeienis,³⁶⁷ een bescherming die ook het *First Amendment* van de *Amerikaanse Constitutie* bood. Daarin verschilde de nieuwe wet met de *Déclaration des Droits de l'Homme et du Citoyen* van 1789, die slechts de staat wilde bevrijden van die kerk met als uiteindelijk gevolg dat de kerk werd onderdrukt.

De godsdienstvrijheid was in de nieuwe Grondwet zo ruim geformuleerd dat de betreffende artikelen tot op heden nimmer behoeften te worden gewijzigd, terwijl de verhouding tussen staat en kerk op een (meer) moderne leest was geschoeid. Vervolgelingen behoorden tot het verleden. Aan de eisen van de Rooms-Katholieke Kerk voor vrije ongestoorde openbare uitoefening van de godsdienst, vrijheid van kerkorganisatie, vrijheid van onderwijs en vrijheid van vereniging

Duitse Rijk was geweest. Eerst de Franse bezetting had daaraan een einde gemaakt.

364 Het unionisme is tientallen jaren de basis geweest voor de Belgische staat, zie: Luykx, *Politieke geschiedenis van België*, p. 46; Gosses en Japikse, *Handboek tot de Staatkundige Geschiedenis*, p. 797-798; Bornewasser, *Het Koninkrijk der Nederlanden* in AGN, deel 11, p.263.

365 Zie noot 220.

366 Rapport van de geheim agent Julian van 27 november 1828, zie: Terlinden, *Guillaume Ier roi des Pays-Bas*, II, p. 363, en Colenbrander, *De Belgische omwenteling*, p. 142.

367 A. Overbeeke, *Willem I's rentree te Brussel. 175 Jaar scheiding België-Nederland en de verhoudingen tussen kerk en staat*, in het *Nederlands Tijdschrift voor Rechtsfilosofie & Rechtstheorie*, 35^e jaargang, 2006 nr. 1, p. 62.

was ruimschoots voldaan.³⁶⁸ Van een geprivilegieerde positie van de kerk was overigens geen sprake meer.

We citeren de betreffende artikelen van titel II, waarin de rechten van de Belgen worden geformuleerd:

Art. 14 (thans 19): De vrijheid van eredienst, de vrije openbare uitoefening ervan, alsmede de vrijheid om op elk gebied zijn mening te uiten, zijn gewaarborgd, behoudens bestraffing van de misdrijven die ter gelegenheid van het gebruikmaken van die vrijheden worden gepleegd.

Art. 15 (thans 20): Niemand kan worden gedwongen op enigerlei wijze deel te nemen aan handelingen en aan plechtigheden van een eredienst of de rustdagen ervan te onderhouden.

Art. 16 (thans 21): De Staat heeft niet het recht zich te bemoeien met de benoeming of de installatie der bedienaren van enige eredienst of hun te verbieden briefwisseling te houden met hun overheid en de akten van deze overheid openbaar te maken, onverminderd, in laatstgenoemd geval, de gewone aansprakelijkheid inzake drukpers en openbaarmaking. Het burgerlijk huwelijk moet altijd aan de huwelijksinzegening voorafgaan, behoudens de uitzonderingen door de wet te stellen, indien daartoe redenen zijn.

Bij nadere beschouwing vormen deze artikelen over de godsdienst een spiegelbeeld van de politiek van koning Willem I. De eerste alinea van artikel 21 is zonder meer een reactie op het bemoeizuchtige beleid van de Nederlandse regering.³⁶⁹ Ook in de royale regeling van de vrijheid van eredienst en van de vrijheid van belijden, komt heel goed uit wat men de afgelopen vijftien jaar had gemist. Maar het was een concessie van de Rooms-Katholieke Kerk dat zij ook ruimte gaf aan andere kerkelijke gemeenschappen. Deze concessie kon alleen maar worden gedaan, doordat zij onderscheid was gaan maken tussen theologische en burgerlijke tolerantie. Overigens betekende het toekennen van gelijke rechten aan alle godsdiensten voor haar in de praktijk niet direct een grote concessie, omdat de rooms-katholieke geloofsbeleving destijds ongeveer 99% van de bevolking omvatte. Gezegd moet echter worden dat de stevenisten na 1830 niet alleen geen vervolging, maar ook geen discriminatie meer ondervonden. In het dorp Leerbeek, waar nog enkele honderden stevenisten woonden, werd zelfs een van hen burgemeester.³⁷⁰ Ook de kleine groepen protestanten konden na 1830 in alle rust blijven vergaderen.³⁷¹

³⁶⁸ Deze eisen had aartsbisschop De Méan in een brief van 13 december 1830 bij het Nationaal Congres ingediend. Tevens had hij om opname in de Grondwet van de verplichting tot bezoldiging van de geestelijken verzocht, welk verzoek eveneens is ingewilligd. Daardoor kon men niet echt spreken van een vrije kerk en een vrije staat.

³⁶⁹ Overbeeke, *Willem I's rentree te Brussel*, p. 56.

³⁷⁰ Dat was de eerder genoemde Jan-Baptist Niels, die in 1831 werd gekozen. Zie: De Smedt, *In het spoor van pastoor Winnepeninckx*, p. 157.

³⁷¹ S.D. van Veen, *Eene eeuw van worsteling*, Groningen 1904, p. 438.

Nog altijd houden de stevenisten erediensten in hun kapel te Leerbeek.

Balans

Met zijn bijna absolute soevereiniteit en de van kracht gebleven Franse wetgeving trachtte de koning de katholieke kerk in zijn greep te krijgen, ze als nationale kerk zo los mogelijk van Rome te maken en met de oud-katholieken te verenigen. Daartoe benoemde hij een commissie van de Raad van State voor de zaken van de katholieke eredienst, trok hij het geven aan de *Loi relative à l'organisation des Cultes de 18 Germinal an X*. In feite handhaafde hij zo het kerkelijk beleid van Napoleon. Om het kracht bij te zetten beval minister Van Maanen de justitiële autoriteiten streng toe te zien op het gedrag van de geestelijken.

De Broglie bleef het koninklijk gezag trotseren. Na aarzeling, want men besefte aan het hof dat het hier ging om de godsdienstvrijheid, liet de koning de bisschop strafrechtelijk aanpakken. Het beroep dat deze deed op zijn katholieke geloof werd aan de hand van de nog geldende Franse wetgeving verworpen. Het assisenhof, dat de strafzaak van de intussen naar Frankrijk gevluchte bisschop behandelde, volgde deze redenering en veroordeelde hem wegens het publiceren van het *Jugement doctrinal* en schending van het recht van placet tot deportatie. Ook de geestverwanten van De Broglie werden vervolgd, veroordeeld of uit hun ambt ontslagen. Kerkdiensten werden gecontroleerd en de katholieke pers werd de mond gesnoerd. Vaak werd gebruik gemaakt van de zogenaamde *Oproerwet*, een gelegenheidswet die was uitgevaardigd bij Napoleons terugkeer in 1815. Deze verbood vrijwel alle uitingen en publicaties tegen het wettig gezag en was uiteraard een bruikbaar middel om de opposanten aan te pakken. De rechterlijke

macht, daartoe opgeroepen door minister Van Maanen, steunde dit beleid door op een enkele uitzondering na vele veroordelingen uit te spreken.

Hoe eng de koning de godsdienstvrijheid uitlegde blijkt uit zijn besluit van 18 augustus 1817, waarin hij de vervolging van de stevenisten beval. Volgens hem diende een kerkgenootschap niet alleen bij het tot stand komen van de Grondwet al te hebben bestaan, maar ook als zodanig bij hem bekend te zijn geweest. Het gevolg was dat de stevenisten aan versterking van hun bijeenkomsten, vervolgingen en veroordelingen hebben blootgestaan. Hiervoor zijn vooral de artikelen 291-294 van de *Code Pénal* gebruikt.

De vrijheid van belijden werd geweld aan gedaan door de vele persvervolgingen. Zowel van liberale schrijvers, als ook van katholieke geestelijken en redacteurs. Daarbij ging het niet alleen om kritische publicaties, maar zelfs ook om preken en gebeden. De door de rechtbanken opgelegde straffen waren relatief hoog. Vaak werd gebruik gemaakt van de *Oproerwet* uit 1815, die weinig overliet van de vrijheid van spreken en belijden. De vervolging van de katholieken kwam tot een hoogtepunt toen zij zich verzetten tegen de onderwijsmaatregelen van de regering. Die maatregelen en de daarmee gepaard gaande vervolgingen dreven het katholieke volksdeel voorgoed in de oppositie en in de armen van de liberalen.

De samenwerking met de liberalen was in de hand gewerkt door de opstelling van bisschop De Méan van Luik, die al voor de jaren twintig voor het afleggen van de eed op de Grondwet onderscheid maakte tussen de theologische en staatkundige tolerantie. Dit onderscheid legde de kiem voor het liberaalkatholicisme. Opmerkelijk is dat van katholieke zijde een verbinding is gelegd tussen godsdienstvrijheid en vrijheid van onderwijs, een thema dat pas veel later in de Noordelijke Nederlanden aan de orde kwam. Ook vreesden de katholieken het opleggen van een staatsgodsdienst. De Zuid-Nederlandse liberalen, die op hun beurt gegriefd waren door de vele persvervolgingen op basis van de *Oproerwet*, sloten zich bij de katholieke oppositie aan met als resultaat een gecombineerde oppositie die opkwam voor vrijheid van godsdienst, vrijheid van onderwijs en vrijheid van pers.

Hoewel er duidelijk sprake was van grondwetsschendingen hield de Tweede Kamer zich aanvankelijk afzijdig, omdat hij meende niet als authentieke uitlegger van de Grondwet en evenmin als beoordelaar van rechtsprocedures te mogen optreden. Klagers werden naar de rechter verwezen. Pas in de tweede helft van de jaren twintig ontstond er een duidelijke oppositie tegen het regeringsoptreden, maar haar bezwaren werden door de meerderheid van de Kamer, volstrekt onderschat en afgewezen. Oppositie voeren was ook moeilijk, omdat men zich in het staatsbestel als snel tegen de soevereiniteit van de koning richtte. De rechterlijke macht steunde ook in de jaren twintig het overheidsbeleid, soms was er zelfs sprake van rechtstreekse of indirecte beïnvloeding door de minister van Justitie. Bij veel bewoners van de Zuidelijke Nederlanden is het vertrouwen in de rechterlijke macht dan ook zeer afgenomen. Men sprak van een volgzzaam instrument van de macht, afgedaald tot de laagste graad van serviliteit en eerloosheid. Opmerkelijk is dat de visie van de Belgische katholieken op de godsdienstvrijheid in de loop van de vijftien jaar van de vereniging als reactie op het verlicht protestantse bewind sterk is gewijzigd. Men heeft leren inzien dat godsdienstvrijheid niet een theolo-

gisch, maar een politiek begrip was. De Belgische Grondwet van 1831 gaf daarvan blijk door een uitstekende omschrijving van de godsdienstvrijheid, uitgaande van een vrije en onafhankelijke kerk in een vrije staat.

6 Onder de hoede van de koning Het Noorden 1813-1833

De Grondwet was voorwaar het palladium en het plegtanker van den Staat, maar eene wet van orde, waarbij het voorafbestaan van het Vorstelijk oppergezag erkend en dus aan den Vorst elk Souvereiniteitsregt dat ze hem niet bepaaldelijk ontnam, overgelaten was, terwijl daarentegen geen Staatsligchaam eenige bevoegdheid kon hebben dan welke stellig en ondubbelzinnig in de Constitutie toegekend werd.¹

De Noordelijke Nederlanden hadden hun instemming betuigd met de Grondwet van 1815. Dat betekende dat de koning groen licht had om zijn godsdienstpolitiek uit te voeren. Nagegaan wordt hoe dit proces zich daar heeft voltrokken en in hoeverre er in de praktijk sprake is geweest van godsdienstvrijheid.

6.1 De reglementering van de Rooms-Katholieke Kerk in het Noorden

Voor de katholieken in het Noorden veranderde er na 1814 niet direct zoveel. De kerk was sinds de zestiende eeuw georganiseerd als een missiegebied met apostolische vicariaten en dat bleef vooralsnog zo.² Vanaf 1795 waren hun gelijke burgerrechten toegekend en ook dat bleef zo. Op het eerste gezicht kenden de katholieken dus individuele vrijheid, vrijheid van belijden, vrijheid van eredienst en vrijheid van organisatie. Echte vrijheid van organisatie hadden de katholieken echter niet, want een bisschoppelijke hiërarchie moesten zij ontberen. Hun positionering was bovendien onduidelijk, doordat het concordaat van 1801 in het Noorden niet was uitgevoerd. Daarom werden ook de Hollandse kerken betrokken bij de onderhandelingen met de paus over een nieuw en aangepast concordaat. De besprekingen leidden echter niet direct tot resultaat omdat de tegenstellingen groot waren. Rome wilde af van het gallicaanse³ karakter van het oude concordaat, maar Willem I wenste een kerk naar het model van het Duitse Staatskirchentum van de verlicht absolute vorsten.⁴ Concrete struikelblokken vormden de bisschopsbenoemingen en de opleiding van de geestelijken.⁵

1 Groen van Prinsterer, *Geschiedenis van het Vaderland*, II, p. 1015.

2 In 1592 verklaarde Rome de Utrechtse kerkprovincie tot missiegebied, de zogenaamde Hollandse Zending, onder leiding van een apostolisch vicaris. Ook 's-Hertogenbosch werd na de vrede van Münster in 1648 een apostolisch vicariaat omdat er geen normaal bisschoppelijk bestuur meer mogelijk was. Nadat in 1717 de apostolisch vicaris definitief door de Staten-Generaal uit het land was verbannen, werd deze functie voortaan waargenomen door de pauselijke nuntius in Brussel.

3 Zie voor het begrip 'gallicaanse' hoofdstuk 5.2.

4 De Bosch Kemper, *Staatkundige geschiedenis van Nederland -1830*, p. 611.

5 Schoon, *Van bisschoppelijke Cleresie*, p. 104.

Intussen was de regering wel begonnen de kerk onder haar gezag te brengen. De instelling van het departement voor Rooms-Katholieke Eredienst met de uitgesproken jozefinistische Goubau aan het hoofd, was de eerste zet geweest. De daarop volgende maatregelen moesten de clerus ervan overtuigen dat het bestuursprismaat bij de koning lag. Het onderwijs dat in de overwegend katholieke provincies Brabant en Limburg meestal in handen was van de geestelijkheid, werd gaandeweg genationaliseerd en de congregaties kregen een soort sterfhuisconstructie.⁶ Anders dan hun Zuid-Nederlandse geloofsgenoten reageerden de noordelijke katholieken afwachting.

Toen de onderhandelingen met de paus over een nieuw concordaat vastliepen, drong Goubau erop aan niet langer te talmen met het voorbereiden van eigen oplossingen voor de organisatorische problemen. De koning zou de paus duidelijk moeten maken dat deze van zijn exorbitante, ook in de Duitse landen niet aanvaarde eisen diende terug te komen. Omdat de onderhandelingen niet tot resultaat leidden, concipieerde minister Van Maanen in 1826 in nauw overleg met de koning de eerder vermelde 'Algemeene verordening op de organisatie van het RK Kerkgenootschap binnen het Koninkrijk der Nederlanden'. Deze berustte geheel op de ideeën van de koning en vormde een mengeling van gallicaans-napoleonistisch en 'staatskirchentumlich' gedachtegoed. Voor wat het Noorden betreft was ze gericht op een vereniging van de katholieken met de Hollandse Cleresie (de Oudkatholieke Kerk) en de instelling van een aartsbisdom in Utrecht en bisdommen in Haarlem, 's-Hertogenbosch en Groningen.⁷ De bestaande organisatie van de oudkatholieken zou hierin worden opgenomen.

Uitgevoerd is de door Van Maanen ontworpen verordening niet, omdat graaf De Celles⁸ in dezelfde tijd de onderhandelingen met de paus weer op gang wist te krijgen.⁹ Spoedig kwam men tot overeenstemming. Goubau, die door zijn brieven en circulaires de katholieken zoveel aanstoot had gegeven, zou aftreden en het concordaat van 1801 zou met enkele aanpassingen in het hele koninkrijk worden ingevoerd. Van Maanen was mordicus tegen en adviseerde de koning niet tot ratificatie over te gaan. Hij vond dat De Celles te veel had toegegeven.¹⁰ Ondanks de scherpe tegenstem van Van Maanen heeft de koning het ontwerp in juli 1827 goedgekeurd en een maand later werd het door de paus bekrachtigd. Op de meeste punten had de koning zijn zin gekregen. Zo werd het concordaat van 1801, waarin zijn zeggenschap over de kerk was vastgelegd, in grote lijnen gehandhaafd. In

6 Stokman, *De politieke geschiedenis*, p. VI en VII.

7 Terlinden, *Guillaume Ier*, I, p. 508.

8 A.G.P.F. de Visscher graaf De Celles (geb. 1779 te Brussel en overleden in 1841 te Parijs) was na een politieke loopbaan in Franse dienst, van 1821 tot 1830 lid van de Tweede Kamer voor Zuid-Brabant. Van 1826 tot 1829 was hij buitengewoon ambassadeur van de Nederlanden te Rome, in 1830 werd hij lid van het Nationale Congres van België, in 1831 werd hij benoemd tot gezant te Parijs (voorzitter van het Belgische Corps Diplomatique), en in 1832 ging hij over in Franse staatsdienst als raadsheer in buitengewone dienst in de Franse Staatsraad. Hij is in 1808 tot comte verheven in de Franse adelstand, en door Willem I in 1815 tot baron en in 1816 tot graaf. *BWN*, III, 87.

9 In de Index op het Geheim Archief der Staatssecretarie staat naast het ontwerp aangetekend: 'Door de zending van den graaf De Celles naar Rome tot onderhandeling over het Concordaat, geen verdere beslissing genomen.' NA, Staatssecretariaat, Geheim Archief, Index 1826-1827, 113.

10 Terlinden, *Guillaume Ier*, II, p. 68-131.

dat kader had hij bedongen dat geen bisschoppen zouden worden benoemd dan uit kandidaten die de regering welgevallig waren. Als gevolg van de overeenkomst zouden er twee Noord-Nederlandse bisdommen komen, namelijk 's-Hertogenbosch en Amsterdam. Amsterdam was uitgekozen omdat die grote stad meer dan Utrecht of Haarlem de invloed van de bisschop wel zou beperken, of zoals de Commissie uit de Raad van State voor de R.K. Eredienst het formuleerde:

'zij heeft altijd gemeend, dat de aanwijzing dezer stad evenzeer strookt met de openbare meening als met een verstandige politiek. Gelet op de samenstelling der Amsterdamsche bevolking, schijnt het haar, ook voor de toekomst onmogelijk, dat er ooit te Amsterdam een bisschop kan resideeren, die niet vredelievend en gematigd is, wars van alle woeligheid en neiging tot overdreven eisschen, die de rust dezer groote stad zouden verstoren. Een bisschop, die alleen den titel van Amsterdam draagt en er niet resideert, zou persoonlijk niet in de noodzakelijkheid verkeerden, zich zo vredelievend te gedragen.'¹¹

Vanaf het najaar van 1827 trachtte de koning het concordaat uit te voeren, maar dan wel in vredelievende en gematigde geest. Hij hoopte daarmee, en nu met behulp van de paus, de tegenstellingen tussen de kerken: de rooms-katholieke, de oudkatholieke en de protestantse, geleidelijk te overbruggen. Daarbij wilde hij, zoals hij in zijn persoonlijke aantekeningen vastlegde, 'de verschillende christelijke genootschappen beschouwen als een geheel uitmakende, de algemeene christelijke Kerk, dog verdeeld in afdelingen welke de Discipline betreffen, el-kander dus beschouwende als gedeelten van een geheel'.¹² Met deze visie moest hij wel botsen met de leiding van de katholieke kerk, die meende dat de koning haar de vrijheid ontnam. Maar ook de liberalen en de protestanten in het Noorden toonden zich verontrust over de plannen van de koning en vreesden de voorgenomen herinvoering van de bisschoppelijke hiërarchie. Zo waren eigenlijk alle partijen ontevreden. Het resultaat was dat de invoering van het concordaat op de lange baan werd geschoven. De bouwtekeningen voor de nieuwe Amsterdamse kathedraal aan de Nieuwmarkt verdwenen voor anderhalve eeuw in het geheim archief van het ministerie voor rooms katholieke Eredienst.¹³

Evenals hun geloofsgenoten in het Zuiden waren de katholieken in het Noorden niet onverdeeld positief over de bemoeienis van de staat met hun kerk. Het gedachtegoed van De Lamennais¹⁴ drong ook hier door. Liep dat in het Zuiden uit op het streven naar een vrije kerk in een vrije staat, waar concordaten eigenlijk niet meer pasten,¹⁵ ook in het Noorden groeide de weerzin tegen staatsbemoeienis. In het begin van de jaren dertig verklaarde de wijbisschop Van Wijckerslooth¹⁶ zich zelfs te-

11 Rapport van 31 december 1829, geciteerd in Albers, *Geschiedenis van het Herstel*, I, p. 342.

12 ARA, 2.02.03, inv.nr. 6832; J.A. Bornewasser, *Koning Willem I*, p. 265.

13 Zie hierover: Thomas von der Dunk, *Een kathedraal voor Amsterdam*, Zutphen 2003.

14 Zie hoofdstuk 5.14.

15 De Bosch Kemper, *Staatkundige geschiedenis van Nederland tot 1830*, p. 630.

16 Cornelis Ludovicus baron van Wijckerslooth van Schalkwijk (1786-1851) was na een priesteropleiding in Duitsland hoogleraar aan het seminarie te Warmond. In 1833 werd hij met toestemming van de koning tot wijbisschop gewijd. Een wijbisschop is een hulpbisschop die geen bestuursmacht heeft maar door zijn benoening en wijding wel gerechtigd is tot uitoefening van de pontificalia (vormsel, priester- en kerkwijding). Schoon, *Van bisschoppelijke Cleresie*, p. 127.

gen het concordaat. Hij en zijn vicarissen wilden een uniforme kerkorganisatie voor het hele land, los van staatsbemoedening bij onderwijs en benoemingen.¹⁷

Het Noorden bleef dus een missiegebied ingedeeld in apostolische vicariaten en bestuurd door de congregatie *De Propaganda Fide* te Rome.¹⁸ Ook van de door de koning voorgestane vereniging van de ‘jansenisten’ (de bisschoppelijke Cleresie) met de Rooms-Katholieke Kerk kwam niets terecht. Rome wilde niet en had de jansenisten onoverkomelijke eisen gesteld. De koning moest zich bij deze realiteit neerleggen en voerde voortaan een beleid gericht op het naast elkaar bestaan van twee katholieke groeperingen.¹⁹ Wel bleef hij via de traktementsbetalingen en het benoemingsbeleid een groot gezag over beide kerkgenootschappen uitoefenen, maar een door hem bestuurde eenheidskerk was een onhaalbaar ideaal gebleken.

6.2 Reglementering van de joodse godsdienst en de protestantse kerken

Al kort na de stichting van het rijk had de koning in de lijn van de napoleontische kerkpolitiek bij KB van 12 juni 1814²⁰ een reglement voor de joodse godsdienst gemaakt.²¹ Het gold voor de beide Joodse gemeenschappen, de Asjkenazische en de veel kleinere groep Sefardische Joden.²² Kenmerkend waren het centralisme en de gerichtheid op assimilatie, nationalisering en beschaving. De auteur was de al eerder genoemde J.D. Janssen, in die tijd hoofd godsdienstzaken binnen het ministerie van Binnenlandse Zaken, die daarbij nauw had samengewerkt met Samuel Stein, die tot de verlichte joodse elite behoorde.²³ Het nieuwe reglement zette het door koning Lodewijk Napoleon in 1808 ingevoerde ‘Opperconsistorie’ om in een ‘Hoofdcommissie tot de Zaken der Israëlieten’. De Hoofdcommissie was daardoor een echt overheidsorgaan en maakte als zodanig onderdeel uit van het departement van Eredienst. Ze kreeg ook tot taak toe te zien op het onderwijs en op het terugdringen van het Jiddisch in synagogen en scholen.²⁴ Voortaan moest

17 Schoon, *Van bisschoppelijke Cleresie*, p. 131.

18 De officiële naam luidt: ‘Sacra Congregatio Christiano Nomini Propaganda’. Dit in 1622 door paus Gregorius XV gestichte departement van het pauselijke bestuur was belast met de verspreiding van het katholicisme en de regeling van de kerkelijke zaken in niet-katholieke landen. Zie: *de Catholic Encyclopedia*, XII, onder Propaganda.

19 Schoon, *Van bisschoppelijke Cleresie*, p. 131-132.

20 KB van 26 februari 1814 no 90, Stb. 1814, 30; KB 12 juni 1814, Stb. 1814, 57, bijvoegsel Stb. I, 59. Tekst van het reglement: Bijvoegsel Stb. 1813-1814, eerste deel, 2^e stuk. Verder KB van 6 juli 1817, bijvoegsel Stb 1817, II, 558-564. In 1829 zijn deze besluiten bij algemene maatregel aangevuld met belemmerende voorwaarden voor huissynagogen.

21 Deze organisatie gold voor het Noorden, dat ongeveer 40.000 Joden telde. Voor de circa 2500 joden in het Zuiden kwam er bij K.B. van 13 augustus 1816 (Bijvoegsel Stb. 1816, 3^e deel, 2^e stuk, p. 509) een eigen organisatie met twee hoofdsynagogen, namelijk te Maastricht en te Brussel.

22 Asjkenazische Joden of Asjkenaziem zijn Joden, afkomstig uit Oost- en Midden-Europa. Zij spraken van oorsprong Jiddisch. Sefardische Joden komen van oorsprong uit Spanje en Portugal.

23 Dr. Samuel Elias Stein (1778-1851) behoorde tot een Oranjegezinde Asjkenazische familie. Hij was arts in Den Haag en had binnen de joodse gemeente een vooraanstaande plaats. Bert Wallet, *Nieuwe Nederlanders. De integratie van de joden in Nederland 1814-1851*, Amsterdam 2007, p. 33-34 en 24-25; Michman, *Pinkas*. p. 76.

het Nederlands en niet meer het Jiddisch daar de voertaal zijn. De gedachte was dat een gemeenschappelijke taal de integratie zou bevorderen. Het feit dat ze een overheidsorgaan was heeft de Hoofdcommissie er niet van weerhouden beslissingen te nemen in religieuze zaken. Ze stond daarbij een gematigde godsdienstige overtuiging voor, wat haar met de meer orthodoxe gelovigen en later ook met de meer progressieve in conflict bracht. Over het geheel werd het beleid van de Hoofdcommissie door de joden echter breed geaccepteerd, niet het minst omdat haar besluiten koninklijk of ministerieel gesanctioneerd werden en de joodse gemeenschap Oranjegezind en gezagsgetrouw was.²⁵

Het lukte koning Willem I de jaren erna ook om de grootste protestantse kerken, de hervormde en de lutherse, van een nieuwe organisatie te voorzien. Op 7 januari 1816 kondigde hij het besluit voor de nieuwe kerkorde voor de Hervormde Kerk af.²⁶ De officiële titel luidde: ‘Algemeen Reglement voor het bestuur van de Hervormde Kerk in het Koninkrijk der Nederlanden’. Nog in dezelfde maand dat dit van kracht werd, kwam een soortgelijk besluit voor de protestantse kerken in het Zuiden tot stand.²⁷ De regeling was vergelijkbaar met die voor de Hervormde Kerk in het Noorden. Er was echter één verschil: alle protestanten in het Zuiden werden, ongeacht hun kerkelijke afkomst, als leden van de kerk aangemerkt en behandeld. Dit was slechts anders in de stad Maastricht, waar een Lutherse gemeente bleef bestaan. Het streven van de koning naar zo veel mogelijk kerkelijke eenheid werd op die wijze voor de protestanten in het Zuiden gerealiseerd.

De lutherse kerken ontvingen hun reglement eerst in 1818.²⁸ Dit vertoonde gelijkenis met dat van de Hervormde Kerk. Ook hier werd de synodepresident door de koning benoemd en moesten synodale bepalingen en reglementen door hem worden goedgekeurd. De koning had daardoor een grote invloed op de organisatie, die wel een ‘gecontroleerde democratie’ werd genoemd.²⁹ De afstemming van de reglementen was niet toevallig. Willem I streefde evenals zijn Pruisische collega en zwager Friedrich Wilhelm III (1770-1840) naar eenheid van de protestanten of beter gezegd naar één nationale protestantse kerk.³⁰

24 Naar aanleiding van een rapport van Repelaer van Driel, de commissaris-generaal voor het onderwijs, reorganiseerde de koning in 1817 het gehele joodse onderwijs. Veel van de bestaande scholen moesten sluiten en verder kwamen er in elk van de twaalf districten in Nederland een joodse (armen)school, waarop primair godsdienstonderwijs werd geven, voor het overige onderwijs zouden joodse kinderen de gewone openbare school moeten bezoeken. Particulier joods onderwijs voor de kinderen van meer vermogenden bleef mogelijk. De financiering van Joodse scholen geschiedde door tussenkomst van de commissie. Michman e.a., *Pinkas*, p. 86; Blom e.a., *Geschiedenis van de joden in Nederland*, Amsterdam 1995, p. 213.

25 Wallet, *Nieuwe Nederlanders*, Amsterdam 2007, p. 239.

26 KB 7 januari 1816, Stb. 1816, 1; bijvoegsel Stb. 1816, p. 271-294.

27 KB van 16 april 1816. *Besluit, betreffende de organisatie der Protestantsche Kerken in de Zuidelijke provincien des Rijks*, Bijvoegsel Stb. 1816, p. 342-351.

28 KB van 19 september 1818, bijvoegsel Stb, I, 440.

29 Zie U. Hummel, *Een kerk zonder adel in het Koninkrijk der Nederlanden. Het ‘democratisch’ karakter van de Lutherse kerk in Nederland en het gevaar dat een bisschopsambt voor haar zou inhouden*, Breda 1988, p. 19.

30 Friedrich Wilhelm III regeerde vanaf 1797 over Pruisen. Op 27 september 1817 riep hij op tot vereniging van de gereformeerden en lutheranen. Met de stichting van een verenigde kerk hoopte hij het

Mr. F.W.F.T. baron van Pallandt van Keppel was van 1818-1841 directeur-generaal van de Hervormde en andere Eerediensten, die der Rooms-Katholieke uitgezonderd, vanaf 1828 met de titel van minister.

Slechts de remonstrantse, de doopsgezinde en de in 1791 afgescheiden hersteld-lutherse gemeenten ontsnapten aan de reglementering. De laatste zouden moeten vallen onder het Algemeen Reglement voor de evangelisch-luthers. Toen zij dat weigerden, omdat zij zich juist vanwege onrechtzinnigheid van de evangelisch-luthers hadden afgescheiden, kregen ze de gelegenheid om met een voorstel voor een eigen reglement te komen. Het voorstel dat zij indienden, formuleerde de grondslag in artikel 1 als het onfeilbare Woord van God, vervat in de geschriften van het Oude en Nieuwe Testament, alsmede de op deze geschriften gegronde en daaraan ontleende belijdenisgeschriften van de lutherse kerk. Zij stuurden het voorstel op aan de directeur-generaal van Eredienst, Van Pallandt van Keppel.³¹

godsdienstige leven en de eenheid van belijden te bevorderen. Vanwege heftig verzet van sommige kerkleden en predikanten tegen de Union ontstond een afzonderlijke kerkgemeenschap (de Altutheranen). De bezwaarden zijn soms hevig vervolgd. S.D. van Veen, *Eene eeuw van worsteling*, Groningen 1904, p. 496-507.

³¹ Mr. F.W.F.T. baron van Pallandt van Keppel (1772-1853) werd in 1813 postmeester-generaal en was van 1818-1841 directeur-generaal van de Hervormde en andere Eerediensten, die der Rooms-Katholieke uitgezonderd, vanaf 1828 met de titel van minister. *Archiefstukken*, I, p. 12; *NNBW*, IX, 748.

Deze had er moeite mee en liet via zijn ambtenaar Janssen weten dat de principiële grondslag van het Hersteld-Luthers Kerkgenootschap strijdig was met de algemene wet. De kerkleiding moest ook naar een bescheidener en minder kostbare vorm van organisatie zoeken. Dit alles was voor de principiële hersteld-luthersen reden om af te zien van een reglement.³² Dat zij zich zo onafhankelijk konden opstellen, werd niet in het minst veroorzaakt doordat zij en hun predikanten eerder de salaristoelagen die de regering hun had aangeboden, hadden afgewezen. Zij wisten niet 'voor duizend gulden in de handen der Menschen te vallen'.³³

Ontwerper van de reglementen van de protestantse kerken en stille kracht op de achtergrond was opnieuw J.D. Janssen³⁴, die na de instelling van het departement voor de Hervormde en andere Erediensten, die der Rooms-Katholieke uitgezonderd, eind 1814, secretaris op dat departement was geworden. Hij werkte daar van 1815-1818 onder O. Repelaer van Driel (1759-1832), directeur-generaal van dat departement.³⁵ Janssen hing de natuurrechtelijke idee aan dat de staat is te beschouwen als het totaalverband van de menselijke samenleving, waarin de andere verbanden als organische bestanddelen fungeren en als zodanig door de overheid geregeld kunnen worden. Naar zijn opvatting had de kerk als organisch bestanddeel geen zelfstandige positie tegenover de overheid. De kerk was slechts een maatschappelijke inrichting in de staat, een privaatrechtelijk genootschap, dat evenals verenigingen met behoud van haar rechten onder toezicht van de staat was gesteld. De regeling van het uitwendig kerkbestuur was daarom een zaak voor de overheid. Voor de kerkorganisatie stond de inrichting van de staat met haar centraal geregelde administratie model.³⁶ Daarbij was het koninklijk toezicht op de kerkelijke vergaderingen verstrekkend. Niet alleen zaten regeringsvertegenwoordigers op haar vergaderingen, maar ook moest de kerk voor de vaststelling van besluiten betreffende reglementen en verordeningen en voor al haar correspondentie met buitenlandse kerken toestemming van de koning hebben.³⁷ De voorheen presbyteriale-synodale kerkorganisatie van de van de vroegere Gereformeerde Kerk was op deze wijze ingeruild voor een hiërarchie onder koninklijk toezicht.³⁸ Smalend sprak Groen van Prinsterer: 'Men heeft de gereformeerde

32 Paul Estié, *Van afgescheiden gemeente tot kerkgenootschap. Geschiedenis van de Hersteld Evangelisch-Luthers in Amsterdam. 1791-1836*, Hilversum 2007, p. 115-122.

33 Estié, *Van afgescheiden gemeente*, p. 114.

34 Zie voor de personalia van J.D. Janssen hoofdstuk 2.13.

35 Repelaer was tevens commissaris-generaal van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen. Hij heeft beide functies tot 19 maart 1818 uitgeoefend. Zie voor zijn personalia de betreffende noot in hoofdstuk 3.1, noot 276.

36 Zie voor de opvattingen van Janssen: J.C.A. van Loon, *Het Algemeen Reglement*, Wageningen 1942, dissertatie Vrije Universiteit, p. 212; in meer algemene zin: Groen van Prinsterer, *De maatregelen*, p. 14 e.v.; A.J. Rasker, *De Nederlandse Hervormde Kerk vanaf 1795. Haar geschiedenis en theologie in de negentiende en twintigste eeuw*, 3e dr., Kampen 1986, p. 22; Reitsma, *Geschiedenis van de Hervorming*, p. 418.

37 Het negeren van het recht van placet was volgens artikel 207 van de *Code Pénal* strafbaar.

38 De Dordtse Kerkorde van 1619 kende een van de overheid onafhankelijke kerkorganisatie, met autonome, onder meerdere vergaderingen ressorterende gemeenten, bestuurd door ambtsdragers (oudsten); zie voor de autonomie artikel 84. De kerkorde bevatte echter wel concessies aan de overheid, zie de artikelen 4 en 5 (betreffende de beroeping van predikanten en het collatie- en patro-

Kerk geadministreerd, georganiseerd, gecentraliseerd. Zij is een deel van de Staatsmachine geworden.’³⁹

Het Algemeen Reglement, dat vanaf 1 april voor de Hervormde Kerk zou gelden, was niet op verzoek van de kerk tot stand gekomen, evenmin had de kerk meegewerkt aan de totstandkoming. Het initiatief lag geheel bij de koning, die de secretaris Janssen in het geheim had opgedragen een regeling te ontwerpen. Voor Janssen, die zich al onder het Franse bestuur met kerkelijke reglementen had bezig gehouden, moet dit eenvoudig zijn geweest. Al na enkele weken lag het reglement op tafel. De enige inbreng van de kerk had bestaan uit het advies van elf door hem aangezochte predikanten. Ook hadden deze predikanten enkele conferenties met Janssen gehouden. Deze advisering was min of meer afgedwongen door de Raad van State, die eigenlijk nogal wat bezwaren had tegen het maken van een reglement door de koning.⁴⁰ Hij had de koning daarom geadviseerd in ieder geval een ‘Consuleerende Commissie, zaamgesteld uit verlichte en geachte Leeraren uit de onderscheidene Provinciën en andere kundige Ledematen der Hervormde Gemeente’ in te schakelen. Met behulp van zo’n commissie was eerder ook voor ‘de Israëlieten’ zo’n reglement tot stand gekomen.⁴¹

6.3 Protesten tegen het Algemeen Reglement

Hoewel het Algemeen Reglement ingrijpende veranderingen meebracht, is er over het geheel gezien weinig verzet geboden.⁴² Ongetwijfeld speelde daarbij het feit dat de regering zich onmiddellijk na het vertrek van de Fransen het lot van de slecht betaalde predikanten had aangetrokken, een grote rol.⁴³ De meeste predikanten en gemeenten waren intens dankbaar voor de steun die de koning hun had geboden. Blijvende steun was onmisbaar, omdat de kerkelijke goederen grotendeels onteigend waren en het volk te arm was om de kerken te onderhouden. Daarnaast speelden andere factoren een rol, zoals de grote verwachtingen die men van de jonge koning had. Ook de wens om beschermd te zijn tegen dissenters en vooral tegen de getalsmatig grote Rooms-Katholieke Kerk in hele rijk, vroeg om steun van de koning. Bedacht moet worden dat de kerken al vanaf de tijd van de republiek en vooral gedurende de Franse overheersing gewend waren aan overheidsbemoediging. Zelfs de meer orthodoxen beschouwden de overheid in navol-

naatsrecht), 28 (inzake de taak van de overheid om de kerkdienst te bevorderen en van de kerk om de overheden te gehoorzamen) en 37 (betreffende de adviserende overheidspersonen ter vergadering). Deze kerkorde is slechts in de provincies Utrecht en Gelderland aanvaard en mogelijk ook in de provincies Groningen en Overijssel, maar niet in de overige provincies. Deze hadden wel soortgelijke kerkordes. Zie K. de Gier, *De Dordtse Kerkorde*, Houten 1989 op de betreffende artikelen.

³⁹ G. Groen van Prinsterer, *De maatregelen tegen de afgescheidenen*, Leiden 1837, p. 15.

⁴⁰ Een samenvatting van het advies van de Raad van State, vergadering van 29 april 1814, is weergegeven in Van Loon, *Het Algemeen Reglement*, p. 78-80.

⁴¹ KB van 26 februari 1814 (no. 90), *Stb.* 1814, 30; 12 juni 1814, *Stb.* 57, verder KB van 6 juli 1817, bijvoegsel *Stb.* 1817 II, p. 558-564.

⁴² Van Loon, *Het Algemeen Reglement*, p. 208.

⁴³ Van Loon, *Het Algemeen Reglement*, p. 206.

ging van Calvijn als de ‘voedsterheer’ van de kerk. Ook zij wensten geen scheiding van kerk en staat. Het wel erg sterke overheidsgezag van de koning over de kerk namen de predikanten en kerken daarom op de koop toe. Zelfs werd dankbaarheid geconstateerd.⁴⁴

Toch is er wel geprotesteerd, meer dan in de gangbare lectuur wordt vermeld en soms verzwegen.⁴⁵ Het meest bekend is het bezwaar van de classis Amsterdam van 7 maart 1816,⁴⁶ maar ook dat van de Waalse gemeente van Dordrecht was van betekenis. Ander protesten ontving de koning uit de classes Delft, Gorinchem, Haarlem, Tiel, Tielerwaard en Utrecht.⁴⁷ Later kwamen daar nog de classes Leijden en Neder-Rhijnland, en van Woerden en Over-Rhijnland bij, maar hun bezwaren kwamen vanwege de late datum van inzending niet meer bij het departement maar op de synodetafel terecht.⁴⁸

De kerk van Dordrecht stelde ten principale dat de gereformeerde kerken op grond van de artikelen 193 en 196 van de Grondwet recht hadden op een vrij en eigen bestuur. De kerkenraad vreesde dat overheidsgezag funest zou zijn voor de handhaving van de leer en het bestrijden van afwijkingen. Zeker nu de Grondwet niet meer voorschreef dat de koning de gereformeerde religie moest belijden. De classis Amsterdam wees er in haar lange brief onder meer op, dat het reglement niet uit de kerken was voortgekomen, dat de macht van het ministeriële departement te onbepaald was, en dat de door de koning benoemde synode te veel macht kreeg en niet gebonden zou zijn door de lastbrieven van afgevaardigden. Zij signaleerde zeggenschap van de commissaris-generaal en de synode over de leer, leerwijze en het godsdienstig onderwijs. Ook vreesde zij voor tweespalt en zelfs scheuring in de toekomst als gevolg van onenigheid over de toepassing van het reglement.⁴⁹

In zijn uitvoerige antwoordbrief van 28 maart 1816 aan de classis Amsterdam legde Repelaer van Driel uit dat de koning gerechtigd en verplicht was geweest om de kerk, die in een droeve situatie verkeerde, van een goed bestuur te voorzien. Meermalen verzekerde hij de verontruste classis dat het bestuur niet zou beslissen over leergeschillen en geloofszaken. In de nieuwe regeling was de rol van de rege-

44 J. Reitsma en Lindeboom, *Geschiedenis van de Hervorming*, p. 421.

45 Geopperd is wel dat de bezwaren opzettelijk zijn verzwegen, zie: C.C. Schot, *Voorbereiding en aanvang der in de Ned. Hervormde Kerk in de eerste helft van de XIX^{de} eeuw voorgevallen afscheiding*, Utrecht 1879, p. 32.

46 Van Loon, *Het Algemeen Reglement*, p. 154-158.

47 De protesten van de Waalse gemeente te Dordrecht en de verschillende classes (behalve die van Amsterdam) zijn opgenomen als bijlagen II t/m VIII, in Van Loon, *Het Algemeen Reglement*, p. 236-263.

48 Van Loon, *Het Algemeen Reglement*, p. 174-182.

49 De integrale tekst van de beide brieven is afgedrukt in: J. Verhagen Jr, *De geschiedenis de Christelijke Gereformeerde Kerk in Nederland*, Amsterdam 1881, p. 66-78, in *Memorie van bezwaren, overhandigd door eene commissie uit de Classis van Amsterdam, aan Zijne Majesteit, den Koning, tegen het Algemeene Reglement voor het Bestuur der Hervormde Kerk in het Koninkrijk der Nederlanden, en Brief tot antwoord aan de Classis Amsterdam / geschreven door Zijne Excellentie den Commissaris-Generaal voor het Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen, provisioneel belast met de zaken der Hervormden*, Amsterdam 1816, uitgever W. Brave te Amsterdam en in Schot, *Voorbereiding*, p. 33-41 (met enkele weglatingen).

ring ook niet zodanig dat de kerk aan haar en haar vertegenwoordigers ondergeschikt was. De koning zou nooit invloed trachten uit te oefenen ‘op hetgeen niet tot het gebied der Koningen, maar tot dat der godheid zelve uitsluitend behoort.’ Hij wees er ten slotte op dat de classis er rekening mee moest houden dat zij na drie dagen zou ophouden te bestaan, omdat het nieuwe reglement op 1 april van kracht werd. Met deze laatste opmerking maakte Repelaer van Driel fijntjes duidelijk wie het laatste woord had in kerkelijke zaken.⁵⁰

Aan de andere protesten besteedde de regering weinig aandacht. Van enkele bezwaarschriften werd alleen maar kennisgenomen. Die van de classes Utrecht, Tiel, Haarlem en Gorinchem werden bij KB van 8 mei 1816 eenvoudig terzijde gelegd, omdat deze classes toen formeel niet meer bestonden. De kerkenraad van de Waalse gemeente van Dordrecht ontving als antwoord een kopie van de brief van 28 maart 1816 aan de classis Amsterdam. In de begeleidende brief werd de raad opgewekt om zijn gedrag en ‘den min voegzamen toon’ te verbeteren door oprecht mee te werken om het heilzame doel van de nieuwe organisatie na te streven.⁵¹ Niet ten onrechte spreekt Van Loon hier van een autoritair terzijde stellen van de protesten.⁵²

Hoezeer de vrijheid voor de kerken verdwenen was ondervond ds. C.G. Merkus, predikant van genoemde Waalse gemeente, korte tijd later. De commissaris-generaal werd gelast hem namens de koning ‘Ons ongenoegen te kennen te geven over het gedrag door denzelven gehouden, bijzonderlijk bij gelegenheid van de Installatie der Ringsverdeling van Dordrecht.’⁵³ De predikant was namelijk niet verschenen op de nieuw gecreëerde ringvergadering, omdat hij die onwettig vond. Bij schrijven van 27 mei 1816 werd hem namens de koning meegedeeld, dat het hem vrijstond ‘zijn bijzondere opinie te behouden’, maar ‘niet om uit hoofde derzelve, zich tegen, op publiek gezag daargestelde, verordeningen te verzetten.’⁵⁴ Daarmee was de toon gezet.

6.4 Reglementering ongrondwettig?

De vraag of de koning wel bevoegd was kerkelijke reglementen vast te stellen, heeft al veel pennen in beweging gebracht. De meeste schrijvers menen anders dan De Visser⁵⁵ van niet, omdat de Grondwet de koning deze bevoegdheid niet toe-

⁵⁰ Voor een weergave van deze brief: Van Loon, *Het Algemeen Reglement*, p. 158-162.

⁵¹ Zie voor de tekst van het KB: Van Loon, *Het Algemeen Reglement*, p. 268-269.

⁵² Van Loon, *Het Algemeen Reglement*, p. 205.

⁵³ Repelaer van Driel en Janssen hadden dit de koning geadviseerd. Van Loon, *Het Algemeen Reglement*, p. 172.

⁵⁴ Van Loon, *Het Algemeen Reglement*, p. 173.

⁵⁵ De Visser, *Kerk en Staat*, III, p. 232-238. Ook S. Sybenga meent dat de koning wel bevoegd was, hij refereert daarvoor aan artikel 73 van de Grondwet van 1815 op grond waarvan de koning bevoegd was maatregelen van inwendig bestuur te geven. Slechts als de Grondwet deze bevoegdheid uitdrukkelijk aan de wetgever had toebedeeld, of de betreffende materie reeds bij wet was geregeld, diende de koning zich z.i. van besluitvorming te onthouden. Zie: *De Afscheiding en het Algemeen reglement van 1816, kerkhistorische en staatsrechtelijke studie*, Groningen 1932, p. 20.

kende.⁵⁶ Diepenhorst oordeelt dat het besluit ongrondwettig was omdat de koning 'de grenzen zijner macht overschreed.'⁵⁷ Kranenburg wijst erop dat de Grondwet van 1815 geen organiek verband tussen staat en kerk meer kende, waardoor elke bemoeienis van de regering met kerkelijke zaken ontoelaatbaar was, en Paul Scholten concludeert zelfs dat de ongeldigheid van het KB van 1816 thans wel vast staat.⁵⁸ Van Loon, die een dissertatie aan het reglement wijdde, is eveneens van oordeel dat het besluit ongrondwettig was. Hij leest in de Grondwet slechts een recht voor de vorst om financiële beschikkingen te treffen.⁵⁹ Veel aandacht schenkt hij ook aan het feit dat de kerk niet om een dergelijk reglement had gevraagd. De geraadpleegde predikanten, die de zogenaamde consulerende commissie vormden, representeerden de kerk niet. Zij handelden ieder voor zich. Van aanvaarding is zijns inziens dan ook geen sprake geweest.

Deze visies gaan alle uit van het beginsel dat gezagsuitoefening slechts geschiedde op basis van de Grondwet en wetgeving. Dat beginsel werd in het begin van de negentiende eeuw echter niet algemeen gehuldigd.⁶⁰ Men stond toen nog sterk onder invloed van de staatsrechtelijke opvattingen van het ancien régime dat van een absoluut vorstelijk gezag uitging.⁶¹ In een vorig hoofdstuk is al beschreven hoe Willem I zijn soevereiniteit had aanvaard. Hij regeerde niet krachtens maar met een grondwet. Ook in regeringskringen dacht men zo. Minister Van Maanen huldigde de opvatting van de prealabele soevereiniteit, een leer die zakelijk overeenkwam met die van de antirevolutionaire Groen van Prinsterer.⁶² Sterk is ook de uitspraak van de minister van Binnenlandse Zaken, Van Gobbelschroy, op 20 december 1827 in de Tweede Kamer.⁶³ Volgens hem behoorde tot het gezag van de

⁵⁶ Zo Groen van Prinsterer, *Handboek*, II, p. 986; Kranenburg, *Het Nederlandsche Staatsrecht*, II, p. 447; F.T. Oldenhuis, *Rechtsvindung van de burgerlijke rechter in kerkelijke conflicten*, Groningen 1977, p. 37 en de door hem genoemde schrijvers; L.W.G. Scholten, *De regering van koning Willem I, 1813-1840*, 's-Gravenhage 1928, p. 80.

⁵⁷ Diepenhorst, *De verhouding tusschen kerk en staat*, p. 79. Zie ook de daar vermelde literatuur.

⁵⁸ Paul Scholten, *Mr. C. Asser's Handleiding tot de beoefening van het Nederlandsch Burgerlijk Recht*, Algemeen deel, Zwolle 1954, p. 152; Idem, *Kerk*, in *Verzamelde geschriften van prof. Mr. Paul Scholten*, deel II, Zwolle 1949, p. 277-278.

⁵⁹ Van Loon, *Het Algemeen Reglement*, stelling V en p. 219.

⁶⁰ Juristen als Willem Bilderdijk (1756-1831) leerden zelfs een absolute soevereiniteit. Zijn leerling Isaïc Da Costa (1798-1860) moest niets weten van een binding aan de Grondwet. Groen van Prinsterer was gematigder, maar schreef toch: 'Het gezag des konings is in eene monarchie het hoogste gezag; dus kan nooit zoodanige ministeriële verantwoordelijkheid worden toegestaan, welke 's konings gezag aan dat der Staten-Generaal of van de natie zou onderwerpen.' Zie: I. de Wolff, *De strijd om de kerk in de 19^e eeuw (1815-1834)*, Enschede 1954, p. 122, 127; *Over de vrijheid van drukpers, het onderwijs*, (1829) in *Groen van Prinsterer, Schriftelijke nalatenschap*, uitg. door C. Gerretson, A. Goslinga en J. Zwaan, Achtste deel, *Bescheiden*, deel I: 1821-1842, 's-Gravenhage 1990, hoofdstuk 16.

⁶¹ Ook Kranenburg wijst hierop, zie: *Het Nederlandsche Staatsrecht*, II, p. 80.

⁶² Zie Van Velzen, *De ongekende ministeriële verantwoordelijkheid*, p. 155 e.v., en Groen van Prinsterer, *Handboek der geschiedenis van het vaderland*, deel II, p. 981. Groen schrijft daar: 'De Prins was soverrein vóór, niet dóór de Constitutie.' Hij ontleende zijn soevereiniteit aan God, aan het bloed dat door zijn voorvaders was gestort, aan de goede leiding van het Oranjehuis, aan de innige band die tussen dat huis en de natie was ontstaan, aan de oude rechten van het huis van Oranje, en aan het vertrouwen en de wens van het volk.

⁶³ Zie voor personalia hoofdstuk 5.11, noot 236.

koning ‘al wat onmiddellijk betrekking heeft op het welzijn, den voorspoed en het behoud van den Staat; voor zoo verre bij de Grondwet niet uitdrukkelijk is bepaald geworden dat de samenwerking der beide Magten daartoe vereischt wordt.’⁶⁴ De koning regeerde dus niet op basis van de Grondwet, maar op eigen gezag, waarbij hij slechts werd beperkt door wat de Grondwet hem verbood. Dit bracht mee dat de koning ook met betrekking tot kerk en religie naar eigen inzicht kon handelen, mits hij maar niet in strijd kwam met de bepalingen van de Grondwet.

Voor de relatie met de kerk paste deze vergaande soevereiniteitsopvatting bij de napoleontische *Loi relative à l’Organisation des Cultes du 18 Germinal, an X*.⁶⁵ Deze wet was bij decreet van 29 oktober 1811 voor het hele land afgekondigd⁶⁶ en bleef ingevolge artikel 2 van de additionele artikelen van de Grondwet van 1815 van kracht voor het koninkrijk, zoals ook blijkt uit verschillende regeringsstukken.⁶⁷ Om die wet uit te voeren had de ambtenaar Janssen al in de jaren 1812 en 1813 aan reglementen voor de verschillende kerken gewerkt. De nieuwe lagen in het verlengde daarvan. Dat geldt ook voor de besluiten van 26 maart en 28 september 1814, waarmee de vorst het instituut van collatierecht herstelde.⁶⁸ In dit kader past het ook dat de koning met de paus onderhandelde over de organisatie van de Rooms-Katholieke Kerk.

Vandaar dat ook de Raad van State in zijn advies van 14 mei 1814 de koning het recht om de organisatie van de Hervormde Kerk te regelen op zich niet ontzegde.⁶⁹ Hij raadde een regeling slechts af, omdat ze niet strookte met de aard van het kerkgenootschap en niet noodzakelijk of wenselijk leek. De Raad noteerde wel dat artikel 139 van de Grondwet van 1814 geen grond bood voor een nieuwe inrichting van het kerkbestuur, maar overwoog: ‘Doch dat, bij aldien er bij Uwe K.H. zodanige overwegende redenen mochten resideren, welke aan Hoogst denzelven eene nadere regeling van dat kerkbestuur volstrekt nodig deden oordelen, de Raad van Staaten als dan, als de zijnes inziens meest geschikste weg om daar toe te geraken, aan Uwe K.H. eerbiediglijk zoude aanraden: het bij een roepen van eene

64 Handelingen II, 1827-1828, p. 117-118; *Nederlandsche Staatscourant*, 1827, nr. 303, waarin opgenomen de origineel in het Frans gehouden toespraak zoals gepubliceerd in het *Journal de Gand*, nr. 362.

65 J.R. Thorbecke, *Aanteekening op de Grondwet*, II, Amsterdam 1843, p. 230, noot 1.

66 Deze wet gold sinds 1810 al voor de provincies Brabant en Limburg, het grootste deel van Zeeland en delen van Gelderland. H.T. Colenbrander, *Inlijving en opstand*, 2^e druk, Amsterdam 1941, p. 37.

67 Genoemd kunnen worden een rescript van Koning Willem I van 21 augustus 1830, zie P. J. Margry, *Teedere Quaesties: religieuze rituelen in conflict: confrontaties tussen katholieken en protestanten rond de processiecultuur in negentiende-eeuws Nederland*, diss. Tilburg, Hilversum 2000, p. 435; de regeringsnota, die als bijlage was gevoegd bij de *Memorie van beantwoording bij de wetsontwerpen tot herziening der Grondwet*, Handelingen II, 1848-1849, p. 582, ook geciteerd door De Visser, *Kerk en Staat*, III, p. 358, en tenslotte artikel 14 van de *Wet op de Kerkgenootschappen* van 1853, waarin deze wet als in strijd met de Grondwet wordt afgeschaft. Zie over de geldigheid ook de instructieve conclusie van de advocaat-generaal Römer bij het arrest HR. 29 oktober 1875, *W.* 5910.

68 KB 26 maart 1814, S. 46 en KB 28 september 1814, S. 102. Dit collatierecht heeft tot 1852 bestaan. Het collatierecht gaf particulieren, maar vooral lagere overheden het recht om pastoors, priesters, predikanten en andere kerkelijke ambtsdragers te benoemen of aan te stellen.

69 Van Loon, *Het Algemeen Reglement*, p. 78 e.v.; Reitsma, *Geschiedenis van de Hervorming*, p. 419-420.

Consulerende Commissie, zaamgesteld uit verlichte en Geachte Leeraren uit onderscheidene Provinciën en andere kundige Ledemaaten der Hervormde Gemeente om, op gelijke wijze als bij het Besluit van Uwe K.H. van den 26 February 1814 no. 90, ten aanzien van de Israëlieten is bepaald geworden.’ De Raad erkende daarmee het recht van de koning om een reglement voor de kerk in te voeren. Alleen vanwege de erkenning van dit koninklijke recht kon hij de koning verwijzen naar het eerder aan de joden gegeven reglement en hem adviseren dienovereenkomstig te handelen.⁷⁰ Voor de Raad stond de bevoegdheid van de koning dus vast, ook al was die niet op artikel 139 van de Grondwet gebaseerd.⁷¹ Het is in dit verband niet van belang ontbloot dat Van Hogendorp destijds vice-voorzitter van de Raad van State was. Hij zou zeker geprotesteerd hebben als hij reglementering in strijd met de Grondwet of de koninklijke bevoegdheden had geacht.⁷² Ook van de zijde van de leden van de commissie uit de Raad, die over het definitieve concept moesten adviseren, zijn geen tegenwerpingen gemaakt. Zij hebben met Janssen slechts inhoudelijke punten besproken en geen formele. Zij oordeelden in hoofdzaak zelfs gunstig.⁷³

De eerder genoemde twintigste-eeuwse schrijvers die het Algemeen Reglement als ongrondwettig beschouwen,⁷⁴ gaan te veel uit van de legitimatie van het gezag van regering en koning op basis van de Grondwet zoals in een moderne rechtsstaat, maar van een aan de Grondwet en wet onderworpen soevereiniteit was aan het begin van de negentiende eeuw echter nog geen sprake. Van Loon wijst voor zijn standpunt nog wel op een Koninklijk Besluit van 16 mei 1814, waarin Willem I de rooms-katholieken gerust trachtte te stellen over zijn bemoeienis met de kerk.⁷⁵ Daarin deelde de koning namelijk mee dat artikel 134 leerde dat hij op grond van het hem in artikel 139 toegekende recht alleen maar bevoegd was tot beschikkingen van financiële aard en niet om ‘eenige andere inzage op de godsdienstoefening en kerkgebruiken van eenige gezindheid te hebben, dan de aard der zaak en de stellige voorschriften van Artikel 135 en het eerste gedeelte van Artikel 139 aan het Gouvernement toekennen’. De suggestie, waartoe dit besluit zeker aanleiding geeft, dat de kerken alleen maar te maken zouden krijgen met financiële beschikkingen valt echter niet te rijmen met de in dezelfde tijd lopende

⁷⁰ De joden kregen hun reglement bij KB van 12 juni 1814, bijvoegsel Staatsblad I, 59, dat in 1829 bij algemene maatregel werd aangevuld met belemmerende bepalingen voor huissynagogen.

⁷¹ Wel is het een ernstig manco geweest dat het uiteindelijke conceptreglement niet ter advisering aan de gehele Raad van State is voorgelegd, maar slechts aan een door de koning benoemde commissie uit de Raad, bestaande uit de leden jhr. W.H. van Hambroinck, jhr. J.H. van Lijnden van Lunenburg en A. van Gennep, wier namen de koning in het benoemings- K.B. van 20 november 1815, nr. 83 er eigenhandig had bijgeschreven. De Staatsraad W. Queysen heeft later het passeren van de Raad in strijd genoemd met de bepalingen van de Grondwet. Het argument dat er ook roomse leden in de Raad van State zaten, achtte hij onvoldoende. J de Bosch Kemper, *Letterkundige aantekeningen betreffende de geschiedenis van het Nederlandsche staatsleven en staatsrecht*, Amsterdam 1871, Advies van W. Queysen p. 523-535, in het bijzonder p. 531.

⁷² Van Loon, *Het Algemeen Reglement*, p. 81; Van Hogendorp, *Brieven en gedenkschriften*, V, p. 387 e.v.

⁷³ De Visser, *Kerk en Staat*, III, p. 223; Van Loon, *Het Algemeen Reglement*, p. 151.

⁷⁴ Zie de noten 56 t/m 59.

⁷⁵ Van Loon, *Het Algemeen Reglement*, p. 218-219; Schot, *Vorbereiding en aanvang*, p. 28.

projecten tot reglementering van de kerkorganisaties, de onderhandelingen met de paus over een concordaat, de handhaving van het collatierecht en het recht van placet. Evenmin met het standpunt van de Raad van State. Ze kan moeilijk anders uitgelegd worden dan als een politiek statement.

Het advies van de Raad van State dat hij de koning gaf voor zijn besluit van 16 mei 1814, was overigens vooral gemotiveerd door de vrees van de Raad dat 'het Gouvernement zich met Godsdienstige gevoelens en kerkelijke wetten zou willen bemoeijen'.⁷⁶ Daarin stemde het overeen met het advies van 14 mei 1814. Daaruit blijkt dat de Raad de zeggenschap over de kerkelijke organisatie beperkte tot het *jus circa sacra*. Ze mocht zich niet uitstrekken over de eigenlijke godsdienstige zaken; het *jus in sacra* was aan de kerk zelf voorbehouden.⁷⁷ Het probleem met het Algemeen Reglement was echter dat artikel 9 het bestuur, dat wil zeggen de synode, ook opdroeg te zorgen voor de handhaving van de leer, terwijl het de synode anderzijds verboden was zonder toestemming van de koning een verordening of reglement te maken (art. 23) en het voor al zijn zaken ook 'in een onmiddellijk verband' moest staan met het departement (art. 21).⁷⁸ Door deze bepalingen kreeg de koning wel zeggenschap, zij het indirect, over de zaken die tot het *jus in sacra* behoorden. Dit gevaar was in het advies van de Raad van State van 14 mei 1814 onderkend. Vandaar dat Repelaer van Driel⁷⁹ op de openingsvergadering van de algemene synode op 3 juli 1816 de synodeleden trachtte gerust te stellen door te verklaren dat het bestuur, dat wil zeggen de synode, niet was geroepen om 'leerstellige geschillen te beslissen', maar om de kerk te besturen.⁸⁰ 'Door de ondervinding voorgelicht, zult gij de zuiverheid van de leer door den eenigen goeden waarborg verzekeren, namelijk, door het vaststellen van inrigtingen, geschikt om den waren Christelijken geest in Leeraars te versterken door de vermeerdering van Godsdienstige kennis.' Daaraan moet nog worden toegevoegd dat het Algemeen

⁷⁶ Van Loon, *Het Algemeen Reglement*, p. 217-218.

⁷⁷ Vanaf de zeventiende eeuw werd in het voetspoor van Melancton en Hugo de Groot aangenomen dat de overheden een *jus circa sacra* hadden: een recht en plicht om de kerk te beschermen en te zorgen voor de godsdienst. De Groot pleitte daarbij in het voetspoor van Melancton voor een hoogste macht van de staat in kerkelijke zaken. Van Calvinistische zijde en met name door Voetius en Trigland, zie hoofdstuk 2.4, is daartegenover het *jus in sacra* sterk verdedigd, het recht van de kerk om onafhankelijk van de overheid haar eigen aangelegenheden en met name de geestelijke zaken te behartigen. De Visser, *Kerk en Staat*, I, p. 254-258; H. de Groot, *De imperio summarum potestatum circa sacra* (1647); Nellen, *Hugo de Groot*, p. 567-571 (het debat Grotius-Rivet); D. Nauta, *Christelijke Encyclopedie*, 2^e druk, Kampen 1959, onder Jus.

⁷⁸ Artikel 9. De zorg voor de belangen, zoo van het Christendom in het algemeen, als van de Hervormde kerk in het bijzonder, de handhaving harer leer, de vermeerdering van Godsdienstige kennis, de bevordering van Christelijke zeden, de bewaring van orde en eendragt, en de aankweeking van liefde voor Koning en Vaderland, moeten steeds het hoofddoel zijn van allen, die in onderscheidene betrekkingen met het Kerkelijk bestuur belast zijn.

⁷⁹ Commissaris-generaal van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen, tevens directeur-generaal van de Hervormde Eredienst ad interim van 16 september 1815 tot 19 maart 1818.

⁸⁰ Het door de koning benoemde synodale college bestond uit slechts twintig personen: de elf geconsulteerde predikanten, drie andere predikanten, één ouderling, een permanente secretaris, een eveneens permanente quaestor [penningmeester] en drie preadviserende hoogleraren. Verder waren er twee politieke commissarissen aanwezig. Zie ook: A.J. Bronkhorst in *Kerk en Theologie* 27 (1976), p. 127.

Reglement geen procedure kende om de handhaving van de leer ten opzichte van individuele predikanten te effectueren.

Het is niet onbegrijpelijk dat de regering zich zo opstelde, want met het Algemeen Reglement dreigde vermenging van staats- en kerkelijke zaken. In feite raakten de kerk en de regering door het reglement in een spagaat. Zou de regering zich via haar gezag over de synode inlaten met de leerstellingen van de kerk, dan kon men op goede gronden van staatsgodsdienst spreken. Maar wanneer het bestuur, dat wil zeggen de synode, zich zou onthouden van leeruitspraken, zoals Repelaer van Driel betoogde en de regering kennelijk wilde, dan zou het in strijd handelen met artikel 9 van het Algemeen Reglement. Het betoog van Repelaer onderschatte dit probleem.⁸¹ Dat bleek al in 1817. Bij door de koning goedgekeurd reglement voerde de synode toen voor de liturgie bij de viering van elk Heilig Avondmaal drie door de gemeente vooraf te beantwoorden vragen in. Een van die vragen luidde of men ermee instemde dat de Bijbel Gods openbaring bevatte. Naar de oude gereformeerde belijdenis had men echter moeten vragen: of men beleeft dat de Bijbel Gods Woord was. Duidelijk sprak hier de geest van de Verlichting, zo merkt Rasker op en hij voegt daaraan toe dat de synode daarmee de haar door de regering gestelde beperking te buiten was gegaan.⁸² Ook de koninklijke goedkeuring betrof de leer.

Een ander voorbeeld van een bevoegdheidsoverschrijding had te maken met het reglement voor het examen van kandidaat-predikanten. Dit reglement was ingevolge artikel 24 van het Algemeen Reglement ontworpen en overeenkomstig artikel 23 aan het departement ter goedkeuring door de koning voorgelegd. In het reglement was een proponentensformule opgenomen die inhield, dat een kandidaat bij het aanvaarden van zijn ambt moest verklaren in te stemmen met ‘de leer welke overeenkomstig Gods heilig Woord in de aangenomen formulieren van enigheid is vervat’.⁸³ De formulering was dubbelzinnig en pas bij bestudering begrijpelijk. Met het woord ‘aangenomen’ was bedoeld tot uitdrukking te brengen dat de instemming slechts gold voor de Nederlandse Geloofsbelijdenis en de Catechismus, dus niet voor de ‘Vijf artikelen tegen de Remonstranten’.⁸⁴ Men wilde af van de leer van de uitverkiezing.⁸⁵ Dubbelzinnig was dat het woord ‘overeenkomstig’ op tweeërlei wijze zou kunnen worden uitgelegd. Men kon er namelijk in lezen dat de belijdenisgeschriften werden aangenomen omdat (*quia*) ze overeenstemden met Gods Woord, maar ook voor zover (*quatenus*) ze overeenstemden met Gods Woord. De eerste is de orthodoxe opvatting en de tweede de vrijzinnige. Deze dubbelzinnigheid, die voor vrede en rust in kerk en maatschappij was bedoeld, heeft in de jaren daarna tot spanningen en uiteindelijk tot een ingrijpende breuk geleid.⁸⁶

81 Men had gehoopt dat het ‘verlichte godsdienstbegrip’ van de koning en zijn adviseurs stilzwijgend en onder vermindering van leergeschillen zou doorwerken. Zie ook: Rasker, *De Nederlandse Hervormde Kerk*, p. 29.

82 Rasker, *De Nederlandse Hervormde Kerk*, p. 40.

83 Reglement op het examen. KB 30 juli 1816 no.1; zie Van Loon, *Het Algemeen Reglement*, p. 181.

84 Schot, *Voorbereiding*, p. 44, 47 en 48.

85 Zie over de uitverkiezing hoofdstuk 2.4.

86 Zie over deze kwestie: *Godgeleerde Bijdragen*, Amsterdam 1827-1870, jrg. 1835, 1; de vermoedelijke schrijver is H.H. Donker Curtius.

Feitelijk bevestigde de proponentformulede legitieme plaats van de vrijzinnigheid in de oude gereformeerde kerk. Jaren later verklaarde de gezaghebbende Groningse hoogleraar Hofstede de Groot⁸⁷ ronduit, dat de vraag of de leraars van de Hervormde Kerk nog ‘dordtsrechtzinnig’ behoorden te zijn, ontkennend moest worden beantwoord.⁸⁸ Uit deze opmerking kan worden afgeleid dat de koning met zijn goedkeuring van het examenreglement een belangrijke leerbeslissing heeft gegeven. Ook staat daarmee vast dat het Algemeen Reglement hem de bevoegdheid gaf over het belijden van de kerk te beslissen. Dit was niet in strijd met de bewoordingen van de Grondwet, maar wel met het algemeen gehuldigde beginsel dat de koning zich niet heeft in te laten met het *jus in sacra*. Volgens de Raad van State was dat beginsel ook het uitgangspunt voor de Grondwet. In zijn notulen van 13 mei 1814, nr. 6, staat daarover: ‘de geheele geest der grondwet, bijzonderlijk het 134e artikel leert, dat het Gouvernement met de eigenlijke Godsdienstleer of Godsdienstige gevoelens niets te doen heeft’.⁸⁹ De ingebouwde mogelijkheid van bevoegdheidsoverschrijding door de koning met betrekking tot de leer van de kerk doet er echter niet aan af dat het Algemeen Reglement juridisch wel moet worden beschouwd als de grondslag van de destijds bestaande kerkelijke inrichting. Er is jarenlang ook overeenkomstig dit besluit gehandeld, waardoor het volgens Paul Scholten, hoewel van origine onwettig, in ieder geval als gewoonterecht kan worden beschouwd. Ook in de rechtspraak is aangenomen dat het besluit *rebus ipsis et factis* gold.⁹⁰

6.5 Vrijheid van belijden, protestantse publicaties

In het Noorden was men ingenomen met de vrijheid van drukpers. Bij gelegenheid van het vierde eeuwfeest van de uitvinding van de boekdrukkunst in 1823 prees de dichter-predikant Van der Palm Nederland gelukkig met zijn vrije drukpers. ‘Gelukkig Nederland, waar de vrijheid van schrijven zoowel als van denken en spreken, door de grondwet van Staat geheiligd, nog heiliger is aan het hart van Vorst en Natie!’⁹¹ Nu was Van der Palm geen jurist, anders had hij

87 Petrus Hofstede de Groot (1802-1886) was van 1829 tot 1872 hoogleraar theologie aan de universiteit te Groningen. Met zijn collega’s J.F. van Oordt en L.G. Pareau behoorde hij tot de zogenaamde Groninger godgeleerden, een invloedrijke theologische richting die een vrije, evangelische vorm van christendom tegenover het dogmatische calvinisme zette. De drie gereformeerde belijdenisgeschriften: de Heidelbergse Catechismus, de Nederlandse Geloofsbelijdenis en de Vijf Artikelen tegen de Remonstranten (de zgn. Formulieren van Enigheid), werden door hen terzijde gesteld. Naast zijn hoogleraarschap was Hofstede de Groot ook geruime tijd inspecteur van het onderwijs en directeur van het Nederlandsch Zendeling Genootschap. Hij was ook verschillende malen afgevaardigde naar de landelijke synode. H.G. Groenewoud, *Christelijke Encyclopedie*, III, 2^e druk; Rasker, *De Nederlandse Hervormde Kerk*, p. 45-54; Van Rooden, *Religieuze regimes*, p. 159, 160. *NNBW*, II, 530.

88 Reitsma en Lindeboom, *Geschiedenis van de Hervorming*, p. 430.

89 Geciteerd via Van Loon, *Het Algemeen Reglement*, p. 219.

90 Zie de arresten van de Hoge Raad van 20 november en 4 december 1845, van 2 jan. 1846, *W.* 674, van 20 mei 1881, *W.* 4633; het arrest van het gerechtshof te Arnhem van 13 juni 1888, *W.* 5575; het arrest van het gerechtshof te Leeuwarden van 12 juni 1889, *W.* 5754.

91 De Bosch Kemper, *Staatkundige geschiedenis van Nederland -1830*, p. 563.

onderkend dat de *Code Pénal* en de *Oproerwet* van 1815 wel grenzen stelden aan die vrijheid. De veroordeling van de Amsterdamse redacteur van het *Utopiaansch Weekblad* J.B.D. Wibmer, die ludiek kritisch over de regering had geschreven, dreunde in kritische kringen nog lange tijd na en de vervolgingen van drukkers en schrijvers in het Zuiden deden ook in het Noorden velen op hun hoede zijn.⁹² Een enkele maal was er zelfs sprake van preventieve censuur. Zo toen minister Van Maanen in 1821 de Amsterdamse burgemeester Elias opdroeg de boekhandelaar J.C. van Kesteren te doen afzien van de uitgave van een vertaling van een Duits boekje.⁹³

Nauwlettend zagen de autoriteiten er ook op toe dat godsdienstige uitingen en publicaties geen kritiek op de regering bevatten of op een of andere wijze onrust verwekten. Zelfs preken die de regering of de kerkelijke leiding niet bevielen, werden voorwerp van maatregelen. Zo traden de kerkelijke autoriteiten op tegen de rechtzinnige predikant Lukas Fockens van Sneek, omdat hij naar hun oordeel een verdeeldheid zaaiende preek had gehouden. De predikant werd veroordeeld de hoge kosten van de kerkelijke procedures te betalen. Toen hij dit weigerde besloot de regering het bedrag van f 187,- van zijn traktement af te houden. Slechts doordat meelevende gemeenteleden geld voor hem inzamelden werd hij van armoede gered.⁹⁴

Terughoudend, maar argwanend was de regering jegens Willem Bilderdijk, wiens contrarevolutionaire ideeën de bezadigde, meer verlichte geesten ergerden.⁹⁵ Zijn uitgesproken Oranjegezindheid had hem na 1813 niet het felbegeerde professoraat opgeleverd. Daarom moest hij volstaan met een bescheiden privatdocentschap in Leiden, waar hij een groep veelbelovende studenten wist te bereiken. Publicaties van hem, zijn geestverwanten en leerlingen Schotsman,⁹⁶ Da Costa en Ca-

92 Van Velzen, *De ongekeende ministeriële verantwoordelijkheid*, p. 220; Colenbrander, *Gedenkstukken* IX-1 p. 213 en IX-2-p. 883.

93 Colenbrander, *Gedenkstukken 1815-1825*, II, p. 531-533, nrs. 472-473 en 475

94 J. Reitsma, *Geschiedenis van de hervorming*, p. 427; I. de Wolff, *De strijd om de kerk in de 19e eeuw (1815-1834)*, Enschede 1954, p. 42-43. M.E. Kluit, *Het protestantse Réveil in Nederland en daarbuiten 1815-1865*, Amsterdam 1970, p. 209.

95 Mr. Willem Bilderdijk (1756-1831) was een bekende advocaat, dichter en historicus. Als Oranjegezind advocaat verdedigde hij Kaat Mossel, maar zag zich ook geroepen patriotten te verdedigen. In 1795 ging hij in ballingschap, om in 1806 terug te keren. Met Lodewijk Napoleon had hij een goede verhouding. Hij gaf hem Nederlandse les en werkte aan de totstandkoming van een koninklijke bibliotheek. Hierdoor had hij inkomsten. Het door hem begeerde professoraat ontging hem echter. Bilderdijk was een verklaard tegenstander van de keizer. Na de komst van Willem I ontging hem opnieuw een professoraat, zodat hij zich in Leiden met een privatdocentschap tevreden moest stellen. Bilderdijks reactionaire denkbelden leidden tot heftige polemieken, die hem meer vijanden dan vrienden opleverden. Verbitterd vertrok hij in 1827 uit Leiden, waar hij ruim vijftientig dichtbundels en talloze verhandelingen en vertalingen had geschreven, naar Haarlem. S.W.F. Margadant in *NNBW*, II, 146-165, A.J. van der Aa, *Nieuw biografisch, anthologisch en critisch woordenboek van Nederlandse dichters*. Deel I, 1844; biografie; H.C. Gall. *Willem Bilderdijk en het privatissimum van professor D.G. van der Keessel*, 's-Gravenhage 1986.

96 Nicolaas Schotsman (1754-1822) was afkomstig uit Purmerend. Na eerst apotheker te zijn geweest werd hij predikant. Hij stond vanaf 1793 tot zijn dood in Leiden, waar hij in 1796 wegens zijn Oranjegezindheid werd afgezet. In 1801 werd hij in zijn ambt hersteld. In 1816 was hij medeondertekenaar van een bezwaarschrift tegen het Algemeen Reglement. Zie D. Nauta in de *Christelijke Encyclopedie*, 2^e dr., deel VI. Zie ook 2.10 noot 239.

padose⁹⁷ leidden in regeringskringen tot verontrusting, overigens zonder dat tot strafvervolging werd overgegaan.⁹⁸ Ook ds. Schotsman, die in 1819 in een boekje een stevig pleidooi hield voor terugkeer tot de oude gereformeerde leer, werd ongemoeid gelaten.⁹⁹ Dit is des te opmerkelijker, omdat Willem Bilderdijk voor de tweede druk een krachtig en voor die tijd ongetwijfeld choquerend voorwoord had geschreven. Hetzelfde geldt voor een andere publicatie van Schotsman, met voorin een gedicht van Bilderdijk waarin deze Schotsman beschreef als iemand die pal stond voor de leer van het kruis, ‘die het blanketsel van ’t gelaat van de valse leeraars vaagt, Den kanker openlegt die ’t hart der kerk verknagt.’¹⁰⁰

Iets meer deining veroorzaakte het door Isaïc da Costa¹⁰¹ in 1823 gepubliceerde en geheel in Bilderdijkiaanse trant geschreven boekje *Bezwaren tegen den Geest der Eeuw*. Hierin betoogde de schrijver onder meer dat de koning niet aan de Grondwet was gebonden en dat terugkeer naar de situatie van voor de Revolutie van 1789 gewenst was. Deze contrarevolutionnaire stellingen riepen bij enkele ministers boosheid op. Zo vroeg Van Maanen zich af of de schrijver niet strafrechtelijk moest worden vervolgd vanwege zijn antigrondwettelijke uitspraken. Bij nader inzien zag hij er toch maar vanaf: ‘Het prulschrift van Da Costa zoude misschien misdadig geacht kunnen worden, maar dat zot en dom geschrijf van dien aap van den grimmigen Bilderdijk zoude misschien te groote belangstelling verwekken, wanneer men daarvoor rechtsvervolging aanving.’¹⁰²

Ook het boekje met de titel *Aan Nederland* van Da Costa leidde tot opschudding in regeringskringen, omdat de auteur in zijn begeleidende brief aan de koning had geschreven dat er ‘velen’ waren die dachten als hij.¹⁰³ Van Maanen, verontrust door de suggestie van de Amsterdamse directeur van politie Wi-

97 Abraham Capadose (1795-1874) behoorde evenals zijn vriend Da Costa tot de leerlingen van Bilderdijk en was eveneens van Portugees-Israëlitische afkomst. Hij is op dezelfde dag als Da Costa gedoopt en Nederlands Hervormd geworden. Na zijn promotie in 1818 werd hij arts. Door zijn strijd tegen de vaccinatie verloor hij veel vrienden, waaronder Da Costa. In 1868 scheidde hij zich af van de kerk die hij niet rechtzinnig genoeg oordeelde, zonder zich ergens anders aan te sluiten. Zie: O.W. Dubois in de *Christelijke Encyclopedie*, I, Kampen 2005, p. 280; C.R. v.d. Berg, *Abraham Capdose uw heilwenshende vriend*, Zwijndrecht-Berg 1988; D. Kalmijn, *Abraham Capadose*, 's-Gravenhage 1955.

98 Prof. J. Kinker (1765-1845) schreef op 14 september 1823 vanuit Luik aan Van Maanen over Bilderdijk en Da Costa. Hij noemde de kring rond Bilderdijk een broeinest van onzalige partijzucht en Bilderdijk een knap en gevaarlijk mens. Hij sprak zijn vrees uit dat Da Costa en de katholieken zich zouden verenigen. Colenbrander, *Gedenkstukken*, 1815-1828 II, p. 614, nr. 559.

99 N. Schotsman, *Eerezuil ter gedachtenis van de voor tweeënhonderd jaar te Dordrecht gehoudene Nationale Synode, opgericht door Nicolaas Schotsman*, Leiden 1819. Zie hierover: Schot, *Voorbereiding*, p. 53-56.

100 J.C. Rullmann, *De Afscheiding in de Nederlandsche Hervormde kerk der negentiende eeuw*, Amsterdam 1916, p. 54.

101 Isaïc da Costa (1798-1860) was afkomstig uit een aanzienlijk Portugees-Israëlitisch koopmansgeslacht. Na zijn studie liet hij zich dopen en voegde hij zich met zijn vrouw bij de Hervormde Kerk. Hij vestigde zich te Amsterdam om zich te wijden aan de letteren en theologie. Als dichter en theoloog heeft hij veel invloed gehad. In 1839 werd hij lid van het Koninklijk Instituut voor Wetenschappen, Letteren en Schoone Kunsten. Zie over hem O.W. Dubois in de *Christelijke Encyclopedie*, I, Kampen 2005, en J. Haitsma, *Isaïc da Costa (1798-1860)*, Leiden 1993.

102 Kluit, *Het protestantse Réveil*, p. 148.

103 Het boekje was geschreven naar aanleiding van een gevaarlijke epidemie, en bevatte een oproep tot bekeering van de hoogmoed die al zo veel onheil had meegebracht.

selius¹⁰⁴ dat Bilderdijk, Da Costa en Capadose in contact stonden met de jezuïeten, liet onmiddellijk een onderzoek instellen.¹⁰⁵ Zou er inderdaad een ‘congregatie’ achter zitten?¹⁰⁶ Men begon dan ook ijverig naar die ‘velen’ te zoeken. Maar het enige wat de rapporteurs meldden was een groeiende onrust in de Hervormde Kerk, waarbij de geschriften van Da Costa en Capadose een rol speelden.¹⁰⁷ Op grond van de rapportage gaf minister Van Maanen de politie opdracht tot uiterste waakzaamheid, in het bijzonder in Amsterdam en Utrecht.¹⁰⁸ Dirk van Hogendorp schreef naar aanleiding van dit speurwerk naar die ‘velen’ aan zijn broer Willem:¹⁰⁹ ‘Dan daar het koninkrijk der Hemelen niet bestaat in uiterlijk gelaat, zoo kan de politie de velen niet vinden, en hoe minder zij ze vinden kan, hoe meer zij oordeelt dat de zaak fijn gesponnen en slim aangelegd is.’¹¹⁰

Opvallend veel moeite had de regering met een in 1827 anoniem uitgegeven boekje *Adres aan alle mijn hervormde geloofsgenoten*. Daarin uitte de schrijver felle kritiek op het ondertekeningsformulier voor nieuwe predikanten dat ‘listig en subtiel’ de leer ondermijnde.¹¹¹ In zijn rapport van 7 juli 1827 aan minister Van Maanen schreef Wiselius hierover dat er ‘onder de twiststokende geschriften, welke op de aanhitsing en het voorbeeld van den Heer Bilderdijk sedert enige jaren in de wereld zijn gestoten,’ nauwelijks één was dat, ‘naar het algemeen gevoelen, voor de rust en de vrede der Hervormde Kerk zoo gevaarlijk is, en zoo verderfelijk worden kan’. Dankzij ijverig speurwerk¹¹² kwam hij erachter dat de Haagse predikant Molenaar¹¹³ de schrijver was.¹¹⁴

104 Mr. S. Wiselius Izn (1769-1845) was aanvankelijk een vurig patriot, maar nadien voorstander van de Restauratie. In de periode 1813-1840 was hij Directeur van Politie te Amsterdam. Door Bilderdijk werd hij lang als vriend beschouwd, maar Wiselius heeft zich in de bestrijding van Da Costa's *De Sadduceën* als een scherp tegenstander opgesteld, *Archiefstukken*, I, p. 65.

105 Jezuiten werden in die tijd in protestantse kring zeer gewantrouwd. Toen in 1832 een cholera-epidemie uitbrak, verscheen er zelfs een boekje dat de jezuïeten ervan beschuldigde de cholera in Europa te hebben gebracht. De Wolff, *De strijd om de kerk*, p. 63.

106 In een brief van 29 december 1825 diktte Wiselius dit nog aan en schreef verder. ‘Da Costa leeft zeer luculent [weelderig], ofschoon men weet, dat hij een zeer geborneerd [=beperkt] vermogen heeft.’ Kluit, *Het protestantse Réveil*, p. 171. Op 15 september 1827 schreef Wiselius Van Maanen onder meer dat ‘alles, wat van dien kant komt, Jesuiterij is, hetzij die vrienden tot de Roomsche of tot eenige protestantsche kerk behoren. Het is waarlijk een infernaal complot, hetwelk zoo het niet kan verbroken of uit een gedreven worden, eenmaal heerlijke onheilen zal te weeg brengen.’ Hij wees daarbij ook op de contacten die Da Costa en zijn geestverwanten met roomse geestelijken hadden. ARA, 2.02.03, Staatssecretarie Kabinet des Konings, inv. nr. 6847.

107 *Archiefstukken*, I, p. 65-69, nrs. 31 en 32.

108 *Archiefstukken*, I, p. 69, nr. 33.

109 Willem (1795-1838) en Dirk (1797-1845) van Hogendorp waren zonen van Gijsbert Karel van Hogendorp. Willem was tot zijn vroege dood zeer bevriend met Da Costa, die hij ook financieel ondersteunde. Zie: Kluit, *Het protestantse Réveil*, p. 71-72, 76, 177-181, 200, 205 (Willem) en 72-73 en 76, 183-188 (Dirk).

110 Kluit, *Het protestantse Réveil*, p. 171-172.

111 Rasker, *De Nederlandse Hervormde Kerk*, p. 43.

112 *Archiefstukken*, I, p. 74, nr. 36.

113 Dirk Molenaar (1786-1865) was achtereenvolgens predikant te De Vuursche (1809), Nieuw Loosdrecht (1814), Doetinchem (1817), Middelburg (1821), 's-Gravenhage (1822). In 1861 ging hij met emeritaat. Zie over hem E. J. W. Posthumus Meyjes, *Hervormd 's-Gravenhage in de 19e eeuw*, 's-Gravenhage 1935, p. 35-46; Kluit, *Het protestantse Réveil*, p. 188; D. Nauta in de *Christelijke Encyclopedie*, V, Kampen 1960, p. 60.

114 In zijn instructie van 8 juni 1827 aan de Directeur van Politie noemde Van Maanen professor J.A.

Hierna ontstond een drukke correspondentie. Pallandt van Keppel de minister van Eredienst, die het boekje gelezen had, meende dat Molenaar door een aanval te doen op het Algemeen Reglement en op de proponentsformule, had opgeroepen tot scheuring van de kerk. Daarbij had de schrijver zich niet ontzien om de eerste synodepreses, ds. Krieger, te prijzen als wijze en brave vader, maar deze vervolgens zo ‘onnozel’ beschreven dat diens nagedachtenis werd onteerd. Alleen omdat Molenaar per brief zijn excuus had aangeboden, adviseerde hij de koning uit vergevingsgezindheid en goed staatsmanschap te volstaan met het kenbaar maken van zijn ongenoegen.¹¹⁵ De door de koning geraadpleegde Commissie uit de Raad van State adviseerde in meerderheid af te zien van een strafrechtelijke vervolging daar het boekje van Molenaar voornamelijk godsdienstige zaken behandelde. De kerkelijke organen zouden de zaak met de predikant moeten afhandelen. In een minderheidsrapport stelde staatsraad Van Gennep¹¹⁶ dat de zaak minder erg was dan zijn collega's Scholten¹¹⁷ en Van Lijnden¹¹⁸ meenden. Bovendien werden de gevoelens van de predikant door velen gedeeld. Als tegen hem maatregelen werden getroffen, zouden zijn medestanders hem als martelaar beschouwen. Hij adviseerde daarom te volstaan met het uitspreken van een afkeuring.¹¹⁹

Intussen was Pallandt van Keppel op zijn standpunt teruggekomen.¹²⁰ Op 15 september 1827 rapporteerde hij de koning op basis van informatie van de Haagse predikanten, dat Molenaar het boekje niet wilde herroepen, geen spijt wenste te betuigen en zelfs een vijfde druk van het boekje had laten verschijnen. Strafvervolging van ds. Molenaar en de drukker leek hem daarom geboden. Weliswaar kon dat niet op basis van het Wetboek van Strafrecht, maar de *Oproerwet* bood daarentegen wel voldoende mogelijkheden. Die wet was volgens hem nog steeds van kracht, ook al waren er die daar anders over dachten. Uit de ‘geheelen inhoud en de gevolgen blijkt, dat deze Wet als doorlopende te achten is, zoowel voor tijden van vrede en rust, als van oorlog en tweespalt geschikt.’ Bijzonder was dat hij erop wees dat de *Oproerwet* niet sprak van tweedracht veroorzakende *geschriften*. Hij meende echter dat het duidelijk was dat met de in de wet voorkomende term

Lotze te Harderwijk als vermoedelijke schrijver. *Archiefstukken*, I, p. 74, nr. 35.

115 Rapport van 14 augustus 1827, *Archiefstukken*, I, nr. 39, p. 78-83.

116 Mr. Arnoldus van Gennep (1766-1846) was achtereenvolgens advocaat, voorzitter van de commissie belast met de voorbereiding van de invoering van de Code Napoleon in 1808, lid Raad van State van 1814-1826, waarnemend minister van Financiën 1837, lid Eerste Kamer van 1826-1846 en voorzitter van de Eerste Kamer van 1838-1845. Vanaf 1813 werkte hij aan de samenstelling van de wetboeken. Van Gennep was een vertrouwd dienaar van Koning Willem I en behoorde tot de Evangelisch Lutherse Kerk. *Archiefstukken*, I, p. 40 (voetnoot); *NNBW VII*, 465-466.

117 Jhr. Mr. Cornelis Anthony Fannius Scholten (1767-1832) heeft nauw met Van Hogendorp en Kemper samengewerkt bij de bevrijding in 1813. Met Kemper heeft hij de proclamatie opgesteld die de prins bij zijn aankomst op 30 november 1813 moest onderschrijven. Colenbrander, *Ontstaan der Grondwet 1814-1815*, I, p. 2, 26.

118 Jhr. J.H. van Lynden (soms ook als Lijnden geschreven) van Lunenburg (1765-1854) was van 1814-1831 lid van de Raad van State en van 1831-1849 lid van de Eerste Kamer. Samen met Van Gennep had hij deel uitgemaakt van de commissie die had moeten adviseren over het concept Algemeen Reglement. *NNBW*, III, 802. Zie ook noot 71.

119 *Archiefstukken*, I, p. 93-94.

120 *Archiefstukken*, I, p. 94-99.

bedrijven ook *geschriften* waren bedoeld. Hij verwees daarvoor naar de betreffende uitspraken van de rechtbanken in het Zuiden, en naar die in de zaken van Buelens en Wibmer.

Van Maanen, die als minister van Justitie doorgaans het laatste en meestal ook doorslaggevend advies schreef, voelde echter weinig voor een strafvervolgning. In zijn rapport van 21 september 1827 noemde hij het geschrift van Molenaar 'een schandelijk en laakbaar stuk'.¹²¹ De uitgebrachte rapporten deden, zo schreef hij, de schrijver van een hoogst ongunstige zijde kennen en stelden 'zijne listigheid en dubbelhartigheid in het helderste daglicht' en kenschetsten hem zelfs als 'eenen dommen dweeper' die volgens de heer Van Pallandt zelfs 'den almachtigen God zoude gebeden hebben, om hem een kennelijk teeken van goed- of afkeuring te geven.' Na aldus zijn hart gelucht te hebben, vervolgde hij dat het in het geschrift om zaken van de kerkleer ging, waarover de koning als 'opperhoofd van den Staat' niet diende te oordelen. Ook was hij er niet voor de kerkelijke organen over dit soort zaken te laten beslissen, want het verleden en ook de praktijk bij de 'Roomschgezinden' bewees dat zoiets moeilijkheden opleverde. Voor strafvervolgning voelde hij al evenmin. Op zijn typisch legistische wijze somde hij de bezwaren tegen zo'n vervolging op.

1. Hoewel het geschrift anoniem was uitgegeven maakte dit de schrijver, anders dan de Raad van State meende, niet strafbaar omdat het wel de naam van de drukker vermeldde.
2. Artikel 204 WvS¹²² was niet van toepassing, omdat de lastering van personen niet concreet genoeg was. Ook was de kritiek op de reglementen zo listig ingericht, dat het moeilijk werd daarin een aanranding van de verordeningen van de regering of van wetten in te zien.
3. Om veroordeling op grond van de *Oproerwet* te krijgen was het nodig dat onrust in de staat of ongehoorzaamheid aan de wetten was beoogd. Het oogmerk om een scheuring in de kerk te weeg te brengen was daarvoor onvoldoende. Bovendien leende de inkleding van het geschrift, zich niet voor strafrechtelijke vervolging.

Van Maanen meende dat de Procureur-Generaal te 's-Gravenhage en de Directeur-Generaal ten onrechte verwezen naar de zaak van Le Sage ten Broek en Van Langenhuysen, omdat die niet aan die van ds. Molenaar kon worden gelijkgesteld.¹²³ Er was zijns inziens geen sprake van een onmiddellijke aanranding en miskenning van het grondwettelijke koninklijke gezag en van de onafhankelijkheid of de rechten van de kroon, of van verbreiding van beginselen en leringen die rechtstreeks tot doel hadden de rechten van de koning en diens gezag te ondermijnen. Het boekje moest veeleer worden gelijk gesteld aan de geschriften van Willem Bilderdijk, Da Costa en hun aanhangers, die ook gericht waren op onrust en tweespalt in de Hervormde Kerk, maar waartegen justitie niet was opgetreden. Moest

¹²¹ *Archiefstukken*, I, p. 102-107.

¹²² Publicatie van een geschrift door een geestelijke, waarin hij de regering of een daad van het openbaar gezag berispt of bestraft.

¹²³ Zie over deze zaak hierna.

er toch gekozen worden, dan gaf hij de voorkeur aan een gerechtelijke procedure boven een kerkelijke, maar hij achtte het beter de door Van Gennep voorgestelde afkeuring uit te spreken. Anders dan de Raad van State meende, betekende dit zijns inziens geen abolitie of een verzochte vergiffenis. Hij adviseerde de koning om Molenaar wel mee te delen dat er ditmaal nog geen vervolging zou worden ingesteld.

Rest nog te vermelden dat op 22 september 1827 een Koninklijk Besluit uitging met de mededeling ... 'dat Wij zijn naamloos geschrift, onder den titel van 'Adres aan alle mijne Hervormde geloofsgenoten', met ongenoegen en afkeuring hebben gelezen; doch niettemin, in aanmerking nemende de betuigingen omtrent zijne bedoeling, gezindheden en leedwezen, door denzelfden bij zijn opgemeld rekwes gedaan, voor het tegenwoordige deze Ons zeer onaangename zaak daarbij zullen laten berusten, in het vertrouwen dat de rekwesrant zich zorgvuldig zal onthouden van alles, wat de rust in de Hervormde Kerk zoude kunnen storen, en zich overeenkomstig de wetten en de reglementen zal gedragen.'¹²⁴ Volgens het besluit werd afschrift gezonden aan de directeur-generaal voor de zaken der Hervormde Kerk, de minister van Justitie, de Commissie uit de Raad van State en de rekwesrant. In strijd met deze opdracht werd het besluit door het departement van 'Hervormden Eeredienst' echter ook aan alle hervormde kerkenraden toegestuurd. Dit gaf Wiselius aanleiding zich tegenover Van Maanen te beklagen. Hij vreesde dat die verspreiding meer kwaad dan goed deed, daar de opvattingen van Molenaar over de synode door de helft van de predikanten werden gedeeld. 'Het presbyterianisme zit hier in bloed en gebeente, en het zal mijns inziens altijd gewaagd, ja gevaarlijk zijn, daaraan veel te tornen.'¹²⁵

6.6 Vrijheid van belijden, katholieke publicaties

Trad de regering tamelijk terughoudend op tegen kritische publicaties van protestantse zijde, met publicaties van rooms-katholieken lag dat anders. Veel publiceerden de rooms-katholieken in het Noorden echter niet. Zij waren als een vandoors zwijgende minderheid niet gewend aan het publieke debat mee te doen. Had Le Sage ten Broek (1775-1847) niet geleefd, men zou onder de regering van koning Willem I niet gemerkt hebben dat er nog altijd 33% van de bevolking in het Noorden katholiek was. Le Sage streed als journalist voor de emancipatie van het katholieke volksdeel en werd daardoor wel de 'vader van de katholieke pers in Nederland' genoemd, de apologeet van het catholicisme. Dit heeft al spoedig tot ingrijpen van justitie geleid.¹²⁶ Maar vervolging noch toenemende slechtheid hielden hem van zijn roeping af,¹²⁷ ook niet de onwettige ontbinding bij Konink-

¹²⁴ Tekst opgenomen in de *Archiefstukken*, I, p. 107, nr. 45.

¹²⁵ *Archiefstukken*, I, p. 110, nr. 47.

¹²⁶ Een artikel van Le Sage ten Broek tegen een wetsvoorstel om een loterij in te stellen met voormalige kerkelijke goederen als prijzen, getiteld *De Geestelijke Goederen*, leidde in 1822 tot een verhoor door de rechter van instructie. Gorris, *Le Sage ten Broek*, I, p. 439, 441.

¹²⁷ Jan & Annie Romein, *Erflaters van onze beschaving*, Amsterdam 1979, p. 776.

lijk Besluit in 1823 van zijn in 1820 gestichte anti-Nutsmaatschappij.¹²⁸ In zijn commentaar op deze gebeurtenis schreef Le Sage in zijn blad *De Godsdienstvriend* dat de vrijheden van de katholieke kerk door de koning waren verzekerd in zijn proclamatie van 18 juli 1815. En hij voegde daaraan ironisch toe: ‘Weet men niet, dat onze Koning regtvaardig, en als Koning der Nederlanden niet protestantsch is, ofschoon Hoogstdezelve in zijn privé het Protestantisme belijdt.’¹²⁹ Met deze tegenstrijdigheid gaf hij aan waar het ten diepste om ging, namelijk de vrijheid van godsdienst.

Zonder dat Le Sage dit wist had de regering intussen besloten tot controle op de katholieke en liberale kranten. Toen vanuit België werd gesuggereerd dat het blad *De Postrijder* artikelen tegen het *Collegium Philosophicum* overnam van Le Sage, vroeg minister Van Maanen de procureur-generaal Philipse om daarnaar een onderzoek in te stellen. Deze adviseerde de minister op basis van zijn bevindingen af te zien van vervolging. Volgens hem had Le Sage wel gepleit voor een macht naast de staat, maar dat betrof alleen geestelijke zaken en daardoor zou het moeilijk zijn hem te vervolgen. Ook Goubau voelde om politieke redenen niet voor een vervolging, hoewel hij een veroordeling op grond van overtreding van de *Op-roerwet* kans van slagen gaf. Na enige correspondentie over en weer, werd besloten af te zien van vervolging.¹³⁰

Van Maanen bleef Le Sage echter in de gaten houden. Eind 1826 kreeg hij weer klachten uit Brussel. Deze betroffen een in brochurevorm uitgegeven artikel van Le Sage met als titel: *Het regt des Gouvernements over de Opvoeding*. Daarin had de schrijver betoogd dat de opvatting dat de regering het uitsluitend recht had op het openbaar onderwijs, zowel strijdig was met de leer van de Rooms-Katholieke Kerk als met de Grondwet.¹³¹ Van Maanen meende dat nu toch echt tot actie moest worden overgegaan. Hij wendde zich opnieuw tot Philipse, die ook nu weer antwoordde dat een vervolging geen succes zou hebben. Zijns inziens viel het openlijk uitspreken dat de onderwijspolitiek van de regering antikatholiek en ongrondwettig was, binnen de vrijheid van drukpers. Bovendien had de schrijver de koning niet beledigd, maar zelfs in de vleiendste bewoordingen over hem gesproken. Van Maanen zette echter door. Toen Philipse hem naar aanleiding van nieuwe klachten opnieuw liet weten niets in strafrechtelijk optreden te zien, wendde hij zich tot de koning en dat leidde tot vervolging wegens overtreding van de *Op-roerwet*.¹³² Op 22 augustus 1827 werd de drukker Van Langenhuysen gevangen gezet en de volgende dag werd Le Sage, die ziek en half blind was, uit zijn huis gehaald. De aanklachten, die de gedetineerden niet onmiddellijk bekend waren gemaakt, betroffen hoofdzakelijk hun kritiek op de onderwijsmaatregelen en in het

128 Zie hoofdstuk 5.6 over de ontbinding bij KB van 21 augustus 1823 van de ‘RK Maatschappij tot bevordering van godsdienstige wetenschap en goede zeden voor het Koninkrijk der Nederlanden’

129 Gorris, *J.G. Le Sage ten Broek*, I, p. 408-409. Citaat uit *De Godsdienstvriend* jaargang 1823, p.10, 118.

130 Gorris, *J.G. Le Sage ten Broek*, I, p. 445.

131 Gorris, *J.G. Le Sage ten Broek*, I, p. 446. Het betrof een vertaling van een artikel van F.R. de Lamennais.

132 Gorris, *J.G. Le Sage ten Broek*, I, p. 447 e.v.

Mr. D. Donker Curtius (1792-1864), hier op hoge leeftijd afgebeeld, trad in zijn jonge jaren als advocaat voor katholieken en afgescheidenen op.

bijzonder op de instelling van het *Collegium Philosophicum*. Gorris, de biograaf van Le Sage, merkt op dat zij aldus de eerste slachtoffers waren in de strijd voor vrijheid van onderwijs. Nadat hij twee maanden in voorarrest had gezeten en nog steeds niet wist waarvoor hij precies werd vastgehouden, richtte Van Langenhuysen zich tot de koning, waarna zijn zaak snel werd behandeld. Hij werd bijgestaan door de advocaat mr. Dirk Donker Curtius.¹³³ Op 2 november werd de drukker door de Kamer van beschuldiging van de rechtbank te 's-Gravenhage op alle punten vrijgesproken, omdat de schrijver van de artikelen publiek bekend was.¹³⁴

Vanwege zijn slechte gezondheid diende ook Le Sage een gratieverzoek in. Daarin betuigde hij spijt over de soms heftige toon in zijn artikelen. Het verzoekschrift was opgesteld door de joodse advocaat Van Gigch, daar katholieke noch protestantse advocaten Le Sage hadden willen bijstaan. Ook Van Gigch wilde niet openlijk als verdediger optreden, maar alleen maar op de

achtergrond adviseren.¹³⁵ Het verzoek bracht de tegenstellingen tussen de autoriteiten aan het licht. De Commissie van gratie van het Hooggeregtshof adviseerde positief, omdat zij betwijfelde of er wel een strafbaar feit was gepleegd. Zij meende dat Le Sage volgens zijn eigen verklaringen niet het opzet had gehad iemand te beledigen, twist en tweedracht te zaaien of de rechten van de Kroon te betwisten. Verder was er ook geen onrust ontstaan. Dit was wel een geheel andere visie dan die van de rechters die Buelens op 6 september 1827 tot een jaar gevangenisstraf hadden veroordeeld voor een gedicht dat ook door Le Sage in *De Godsdienstvriend* was overgenomen, zij het met het commentaar dat het niet op

¹³³ Mr. Dirk Donker Curtius (1792-1864) was een Haags advocaat, die als liberaal opposant optrad tegen het bewind van Willem I en Willem II. Was later o.m. lid van de Grondwetscommissie-Thorbecke en enige malen minister van Justitie. Zie J.B. Breukelman in *NNBW*, I, 733.

¹³⁴ Langenhuysen was ook nog beschuldigd van de heruitgave van een al in 1816 in Vlaanderen in het Vlaams en Frans uitgegeven boekje *L'Autel et le Trône*. De Vlaamse schrijver was daarvoor nooit vervolgd. De rechtbank oordeelde dat ter zake geen sprake was van enig 'doleus opzet'. Gorris., *J.G. Le Sage ten Broek*, I, p.450.

¹³⁵ Gorris, *J.G. Le Sage ten Broek*, I, p. 451, 453.

staatkundige toestanden doelde.¹³⁶ Van Maanen, die van twijfel over de afloop van de strafzaak niet wilde weten, adviseerde de koning om uit grootmoedigheid gratie te verlenen. Het zal voor de minister mogelijk ook niet aantrekkelijk zijn geweest om een zieke blinde verder vast te houden, zeker niet nu zijn doel Le Sage met de gevangenis kennis te doen maken was bereikt. De koning volgde hem en precies drie maanden nadat hij was gearresteerd werd Le Sage, zonder veroordeeld te zijn, uit zijn voorarrest ontslagen.

Vergeleken met het Zuiden is het regeringsbeleid met betrekking tot godsdienstige uitingen en publicaties dus tamelijk terughoudend geweest. Dat gold niet voor de ontluikende katholieke pers. Deze werd door de ontbinding van de 'RK Maatschappij tot bevordering van godsdienstige wetenschap en goede zeden voor het Koninkrijk der Nederlanden' een grote klap toegebracht. Een negatief advies van de Raad van State nam de regering daarbij voor lief. Ook de vervolging van Le Sage ten Broek enkele jaren later, betekende een inbreuk op het recht van belijden en publiceren. Opvalt dat zowel de Raad van State als de rechterlijke macht in Den Haag anders over de vrijheid van drukpers en belijden dachten dan de ministers van Justitie en Eredienst, en ook anders dan de rechters in het Zuiden. In de Tweede Kamer zei de heer Schooneveld op 2 maart 1829: 'De vrijheid der drukpers bestaat *de droit*, welligt niet overal *de fait*, maar dit is de schuld der regters; zolang de Hooge Raad niet bestaat, is daar niets tegen te doen.' Kenmerkend was ook zijn berusting in deze situatie.¹³⁷

6.7 Vrijheid van onderwijs

De strijd van de Belgische katholieken voor vrij onderwijs vond in het Noorden weinig weerklank, zelfs eerder afkeuring. Toch werden de pleidooien van De Gerlache voor vrijheid van onderwijs wel gehoord. Groen van Prinsterer noteert in zijn verslag van de zitting van 2 maart 1829 aan de koning: 'De heer de Gerlache . . . laat zich hevig uit over de verordeningen op het onderwijs, en toont het verband tusschen *liberté de l' instruction*, *liberté religieuse* en *liberté de la presse*.'¹³⁸ Maar veel effect hadden deze woorden bij Groen niet. In zijn memorie aan de koning *Over de vrijheid van drukpers, het onderwijs*, (1829) schreef hij onder meer: 'Naar mijn oordeel zou er *geen noodlottiger* maatregel kunnen worden genomen dan volkomene vrijheid van onderwijs ten gevalle der roomsch-catholijken te verleen- en.', en even verder: 'De invloed der u[ltra]catholijken zal niet meer tegengegaan kunnen worden. Zij bedoelen de roomsch-catholijke godsdienst in België uitsluitend te maken, het catholicismus ook in de noordelijke gewesten uit te breiden; in

136 Gorris, *J.G. Le Sage ten Broek*, I, p. 452 met verwijzing naar *De Godsdienstvriend* 19 (1827), p. 61 e.v.

137 Zie: hoofdstuk 9 *Aanteekeningen over de Kamerzittingen 1828-1831*, onder 2 maart 1829 in Groen van Prinsterer, *Schriftelijke nalatenschap*, uitg. door C. Gerretson, A. Goslinga en J. Zwaan, Achttste deel, Bescheiden, deel I: 1821-1842, 's-Gravenhage 1990.

138 Zie vorige noot.

‘t kort alles wat onverdraagzaamheid en magt teweeg kunnen brengen. Zij zullen alles eischen wat daartoe kan leiden.’ En ‘Het behoort tot het wezen eener regering zorg te dragen dat geene verderfelijke leerstellingen worden verspreid; dus kan zij nooit volkomen vrijheid hetzij van drukpers, hetzij van onderwijs verlenen.’¹³⁹ Kortom, Groen van Prinsterer, de latere voorvechter van het bijzonder onderwijs, moest in zijn beginjaren niets hebben van vrijheid van onderwijs. Zowel voor hem als voor de meeste protestanten vormde vooral het anti-katholieke element in hun denken een belemmering om de juistheid van de door De Gerlache voorgestane drieslag: vrijheid van onderwijs, vrijheid van godsdienst en vrijheid van pers, te onderkennen.

6.8 Joodse en andere separatisten

Evenals in het Zuiden trad de regering in het Noorden op tegen ‘verboden godsdienstige bijeenkomsten’. In joodse kringen waren er die zich niet konden vinden in de assimilatiepolitiek en de minder orthodoxe religieuze opvattingen van de Hoofdsynagoge en daarom thuis samenkwamen met geestverwanten.¹⁴⁰ Tot hen behoorde Herschel Lehren¹⁴¹, die in zijn Amsterdamse woning minjaniem¹⁴² hield volgens de Sefardische riten. Het synagogebestuur (parnassiem), dat zich daardoor van zijn inkomsten beroofd zag en dit separatisme bovendien als een bedreiging voor de joodse gemeente ervoer, wendde zich daarop tot de directeur-generaal van het departement van Eredienst en de minister van Justitie.¹⁴³ Nadat deze autoriteiten hadden ingestemd met een vervolging, maakte de politie proces-verbaal op tegen Lehren wegens overtreding van artikel 294 van de *Code Pénal*. Tot teleurstelling van de parnassiem en de minister van Justitie sprak de correctionele rechtbank van Amsterdam hem op 27 december 1821 echter vrij. Naar de mening van de rechtbank was aan het vereiste dat er exclusief de bewoners meer dan twintig personen aanwezig waren geweest, niet voldaan. Het vonnis van de rechtbank werd door het Hooggerechtshof bij arrest van 27 februari 1822 bevestigd. Hoewel deze rechterlijke beslissingen op een onjuiste wetsinterpretatie berustten, immers artikel 294 noemt anders dan artikel 291 van de *Code Pénal* geen aantal, zijn ze voor het justitiebeleid in de jaren erna richtinggevend geweest.¹⁴⁴ Voor de gevolgde interpretatie valt overigens wel wat te zeggen, omdat

¹³⁹ Zie: hoofdstuk 16 in Groen van Prinsterer, *Schriftelijke nalatenschap* Achtste deel, Bescheiden, deel I: 1821-1842.

¹⁴⁰ Pinkas: *Geschiedenis van de joodse gemeenschap in Nederland*, p. 79.

¹⁴¹ Zwi Hirsch (of Herschel) Lehren (1784-1858), een afstammeling van een oud Hoogduits Joods geslacht, was een van de meest vooraanstaande en invloedrijke joden te Amsterdam. Hij was streng orthodox en heeft als eerste een organisatie opgericht voor steun aan joden in Palestina. Wallet, *Nieuwe Nederlanders*, p. 178-179; Colenbrander, *Gedenkstukken*, VIII, 3^e band, p. 311-312.

¹⁴² Een minjan is gebedsbijeenkomst, waarbij tenminste tien joodse mannen van 13 jaar of ouder aanwezig zijn.

¹⁴³ Wallet, *Nieuwe Nederlanders*, p. 178-192.

¹⁴⁴ Rapport van de procureur-generaal aan de minister van Justitie, 16 oktober 1823, *Archiefstukken*, I, p. 42. Zie voor het arrest: ARA, 2.09.17, inv. 3006, no 14.

het alternatief meebracht dat zelfs het ontvangen van twee of drie bezoekers in zijn woning voor een godsdienstig gesprek, verboden zou zijn. Maar hoe dan ook, Lehren, die slechts kleine gezelschappen ontving, kon er mee uit de voeten. Anderen volgden hem, zodat de Amsterdamse synagoge soms half leeg was. Omdat Lehren door de panassiem werd tegengewerkt, verhuisde hij naar Den Haag, maar ook daar werd het hem verboden samenkomsten te houden.¹⁴⁵ Desalniettemin bleef hij doorgaan met zijn eigen bijeenkomsten. Om daaraan een eind te maken verzochten de joodse leiders de koning om in te grijpen. Hun verzoek werd ingewilligd, want ook in regeringskringen ergerde men zich aan het separatisme van Lehren. Bij KB van 30 maart 1827 werden alle niet door de 'Hoofd-Commissie tot de zaken der Israëlieten' toegestane minjamiem verboden. Bovendien mocht in de wel toegestane diensten volgens artikel 4 van het besluit geen andere liturgie worden gebruikt dan die bij KB was erkend.¹⁴⁶ Vrijheid van eredienst kenden de joodse separatisten dan ook niet.¹⁴⁷

Tegen de samenkomsten van de aanhangers van Jan Mazereeuw (1773-1855), die vanaf 1822 optrad, werd evenwel niet opgetreden. De overheid liet deze vreedzame onderdanen met hun mystiek-orthodoxe inslag, die nauwgezet hun burgerlijke plichten vervulden en weinig aan de weg timmerden, begaan. Daarbij zal ook een rol hebben gespeeld dat zij zich eerst omstreeks 1845 van de Hervormde Kerk hebben afgescheiden.¹⁴⁸

Moeilijker had de overheid het met de zogenaamde 'Zwijndrechtse Nieuwlichters'.¹⁴⁹ Hun religieuze beweging startte in 1816 rond de persoon van schipper Stoffel Muller (1771-1833) en zijn levensgezellin Maria Leer,¹⁵⁰ en trok door haar bijzondere leefwijze veel aandacht. Kenmerkend waren de gemeenschap van goederen en gelijkheid van kleding. Overheden naast God erkenden de leden niet. Voor hun onderhoud fabriceerden zij zwavelstokken, die ze in het hele land verkochten. De opbrengst van de deze handel en van andere arbeid diende voor het gemeenschappelijk levensonderhoud. Hun komst in karren of schepen trok meestal veel aandacht en stimuleerde de verkoop, maar leidde soms ook tot onbegrip en zelfs vijandschap. Verschillende malen zijn Muller en zijn aanhangers dan ook gearresteerd en gevangengezet op beschuldiging van landloperij. Doorgaans werden ze na

145 *Pinkas: geschiedenis van de joodse gemeenschap in Nederland*, p. 79.

146 Stb. 1827, 13; Diepenhorst, *De verhouding*, p. 78 (voetnoot 4), en *Archiefstukken*, I, p. 43 (voetnoot 1).

147 Dit heeft Herschel Lehren er echter niet van weerhouden met zijn speciale minjamiem door te gaan. Wallet, *Nieuwe Nederlanders*, p. 189.

148 Zie over deze afscheidingsbeweging die omstreeks 1822 in en rond Opperdoes is ontstaan: Reitsma, *Geschiedenis van de hervorming*, p. 436; J. van Eijnatten en F. van Lieburg, *Nederlandse religiegeschiedenis*, Hilversum 2006, p. 265; Wim Zaal, *Gods onkruid. Nederlandse sekten en messiasen*, Amsterdam 1972, p. 45-57; J. Kok, *De profeet van Opperdoes (Jan Mazereeuw)*, Kampen 1919.

149 G.P. Marang, *De Zwijndrechtsche Nieuwlichters*, diss. UVU, Dordrecht 1909; Zaal, *Gods onkruid*, p. 19-45; Reitsma, *Geschiedenis van de hervorming*, p. 437-440.

150 Maria Leer (1788-1866) is wegens het vroege overlijden van haar ouders opgegroeid in een armenweeshuis. Ze is nooit gehuwd geweest, maar heeft wel relaties met mannen gehad, waaronder met Stoffel Muller. In haar later jaren zou ze enige sympathie hebben gekoesterd voor het communisme, getuige een artikel van haar in de *Dageraad*. Marang, *De Zwijndrechtse Nieuwlichters*, p. 221-225, 290-293.

enkele dagen of weken weer vrijgelaten en volgde er geen strafproces. De officier van justitie stond in feite met lege handen tegenover het fenomeen van de Zwijndrechtse broederschap. Met artikel 291 van de *Code Pénal* kon hij weinig aanvangen, omdat de leden van de broederschap als inwonend moesten worden aangemerkt. En aan landloperij kon ook worden getwijfeld, daar de broederschap in haar eigen onderhoud voorzag en zelfs welgestelden onder haar aanhang telde.

Een probleem was echter dat de leden van de broederschap de overheden en autoriteiten niet erkenden. Toen in augustus 1820 zes van hen voor de rechtbank van Dordrecht waren gedaagd wegens landloperij en belediging van de substituut-officier van justitie, gedroegen zij zich in de ogen van de rechters – die ze vanuit hun geloof niet als rechters erkenden – zo brutaal, dat de president een week later meedeelde zich tot ‘zijn leedwezen’ genoodzaakt te zien hun naast de twee jaar gevangenisstraf voor het eerste feit, nog eens vier jaar op te leggen voor belediging van de rechtbank.¹⁵¹ Deze, ook voor die tijd zeer strenge straffen, werden in hoger beroep door het ‘Hoog Gerechtshof’ in Den Haag vernietigd.¹⁵² Slechts voor het tweede feit werden de verdachten veroordeeld tot één jaar gevangenisstraf. Mede dank zij een invoelend pleidooi van hun advocaat was het hof tot het oordeel gekomen dat de belediging en de landloperij niet vast stonden en dat de belediging van de rechtbank in een ander daglicht moest worden gesteld.¹⁵³

Hoewel de leden van de broederschap aanvankelijk regelmatig door justitie zijn aangepakt, werd de beweging op den duur geaccepteerd. Vervolging wegens hun bijeenkomsten en activiteiten kwam niet meer voor. Wel zijn in 1834 nog enkele leden voor dienstweigering tot zeer langdurige straffen veroordeeld,¹⁵⁴ maar op voorspraak van de Leidse hoogleraar Tydeman¹⁵⁵ stelde de koning de leden van de broederschap vrij van het dragen van wapenen. Zij konden in hospitaaldienst ingeschakeld worden. Indirect genoten ze daardoor erkenning. Dat de vervolging ophield, zal ook in de hand zijn gewerkt doordat de broederschap vanwege haar liefdadigheid en arbeidzaamheid gaandeweg sympathie onder de bevolking verwierf. Bovendien begon ze na de dood van Stoffel Muller in 1833 door tuchteloosheid en onenigheid uiteen te vallen. Uiteindelijk bleven er slechts kleine, over het hele land verspreide, religieuze gezelschappen over, die zich in stilte bezig hielden met het bestuderen van ‘de tekenen der tijden’ en met weldadigheid.¹⁵⁶

151 Vonnissen van 4 en 11 augustus 1820, zie: Marang, *De Zwijndrechtsche Nieuwlichters*, p. 72-74.

152 ARA, 2.09.17, Keizerlijk Gerechtshof en Hooggerechtshof, inv. 260 en 304.

153 Marang, *De Zwijndrechtsche Nieuwlichters*, p. 73-77. Volgens Marang zou een van de redenen voor de lagere straffen gelegen zijn in het overschrijden van de strafmaxima van de *Code Pénal*. Dat was echter niet het geval.

154 De straffen luidden tien jaar kruiwagen met vervallenverklaring van de militaire stand. Marang, *De Zwijndrechtsche Nieuwlichters*, p. 111-112.

155 Hendrik Willem Tydeman (1778-1863) was hoogleraar van 1812-1848 en doceerde encyclopedie der rechtsgeleerdheid, staathuishoudkunde, statistiek, rechtsgeschiedenis en handelsrecht. Hij heeft de collegedictaten van Bilderdijk na diens dood uitgegeven als *Geschiedenis des vaderlands* (13 dln., 1833-1853). *NNBW*, 1461-1464.

156 Omstreeks 1860 is er van de overgeblevenen nog een groep van ca. dertig personen geëmigreerd naar Noord-Amerika om zich daar te verenigen met de mormonen, met wie ze zich verwant voelden. Marang, *De Zwijndrechtsche Nieuwlichters*, p. 232-235.

6.9 Geen vrijheid voor protestantse oefeningen

Binnen de Hervormde Kerk leefde bij het merendeel van de predikanten meer heterodoxie dan orthodoxie. De heterodoxe predikanten kenmerkten zich door bezadigdheid en gemoedelijkheid van geloof. Als aanhangers van de Verlichting waren ze voorstanders van vrijheid van leer.¹⁵⁷ De orthodoxie daarentegen leefde meer bij de volksklasse en uitte zich in het nalopen van rechtzinnige predikanten en vaak ook in het bijwonen van samenkomsten van oefenaars.¹⁵⁸ Dergelijke oefeningen waren geliefd. Liever dan naar een verlichte dominee luisterde men 'naar een eenvoudige oefenaar, die op de hemelse academie gestudeerd had.'¹⁵⁹ Aanvankelijk namen de overheden tegenover de oefeningen een soepele houding aan en soms gedoogden ze ze, zoals in het geval van de oude Amsterdamse oefenaar C. Deteleff, die al sinds 1787 oefende.¹⁶⁰ Toch kwam er al spoedig een kentering. Het Leidse gemeentebestuur verbood de samenkomsten van de befaamde oefenaar Le Féburé, die al sinds de Franse tijd oefende en veel toeloop had.¹⁶¹ In een door baron Van Zuylen van Nijveelt ondersteund rekest aan de koning, wees hij op zijn vroeger privilege, maar dit baatte hem niet.¹⁶² De minister van Justitie schreef dat het toelaten niet zozeer aan de Fransen had gelegen, maar meer aan de nalatigheid van de politie.¹⁶³ De oefenaar Rookmaker, die in Haarlem en ook op Texel optrad, werd nauwlettend in de gaten gehouden.¹⁶⁴

Strafvervolgning vond tamelijk incidenteel plaats. Een van degenen die met de strafrechter in aanraking kwam was de oefenaar J.W. Vijgeboom, die in 1822 in Friesland optrad.¹⁶⁵ Omdat hij ondanks een waarschuwing het oefenen had voort-

157 Reitsma, *Geschiedenis van de Hervorming*, p. 415.

158 Een oefenaar was een lekeprediker, een niet-theoloog die in kleine gezelschappen 'oefenende', dat is een stichtelijk woord spreken 'ter onderrichting, vertroosting en vermaning'. Zie voor de geschiedenis van de oefeningen die vanaf de zestiende en tot in de negentiende eeuw voorkwamen: De Wolff, *De strijd om de kerk*, p. 69-76.

159 De Wolff, *De strijd om de kerk*, p. 76.

160 Deze voormalige kruidenier oefende al sinds 1787. Omdat men hem ongevaarlijk achtte en ook vanwege zijn behoeftige omstandigheden, liet men hem met rust. De Wolff, *De strijd om de kerk*, p. 96.

161 J. le Féburé (1776 of 1777- maart 1843) was greinwasser en -droger. Grein is een ruwe wollen stof. Féburé heeft veel invloed gehad in orthodox protestantse kringen. *Archiefstukken*, I, p. 207.

162 C. baron van Zuylen van Nijveelt (1777-1833) was onder koning Lodewijk legatiesecretaris te St. Petersburg, van 1815-1816 secretaris-generaal van Buitenlandse Zaken, daarna wegens gezondheidsproblemen ambteloos. Hij hield oefeningen aan huis en oefende grote invloed uit op het Haagse *Reveil* en de orthodoxe protestanten. *Archiefstukken*, I, p. 212.

163 Schot, *Voorbereiding* p. 72, 81; De Wolff, *De strijd om de kerk*, p. 96.

164 De Wolff, *De strijd om de kerk*, p. 102-103.

165 Johan Willem Vijgeboom (1773-1845) of Vijgenboom, zoals hij zelf opgaf, was uit Duitsland afkomstig. Na allerlei beroepen te hebben uitgeoefend en als agrariër veel geld te hebben verloren, begon hij omstreeks 1822 met oefenen, wat hij tot zijn dood heeft gedaan. Na 1834 heeft hij tevergeefs getracht predikant in de afgescheiden gemeenten te worden. Hij is meermalen veroordeeld voor het houden van godsdienstoefeningen met meer dan twintig personen. Zie over hem: Johan Willem Vijgenboom, *Korte beschrijving van de voornaamste lotgevallen van en door Johan Willem Vijgenboom: alsmede de reden zijner uitgang uit de naam dragende Hervormde kerk*, Rotterdam 1822; P.J. Meertens: *Johan Willem Vijgeboom, de voorloper der Afscheiding in Nederlandsch Archief voor kerkgeschiedenis*, 27e deel, 's-Gravenhage, 1935; J. Beekhuis, *Al zulke dweepzieke scheurmakers. De afscheiding van 1822 en de Afscheiding van 1836 in Axel*, Kampen 1989, p. 53; Schot, *Voorbereiding*, p. 82-83, Reitsma, *Geschiedenis van de Hervorming*, p. 427, 440.

gezet wat tot relletjes had geleid, was proces-verbaal opgemaakt tegen hem en degenen die hun woningen beschikbaar hadden gesteld. Vijgeboom en zijn beide gastheren werden korte tijd later door de rechtbank van Leeuwarden veroordeeld, evenals enkele relschoppers.¹⁶⁶ Enige tijd later toen Vijgeboom, daartoe uitgenodigd, in het kerkelijk onrustige Axel in drukbezochte huisgodsdienstoefeningen vooring, leidde dat opnieuw tot vervolging.¹⁶⁷ Ook tegen de heren Marijs, De Regt en Van Kerkvoort, die hem in hun woning hadden laten optreden, werd proces-verbaal opgemaakt.

Op 27 februari 1823 veroordeelde de rechtbank van Goes Vijgeboom tot een boete van negentig en een halve gulden, wegens 'het bij de wet verbodene godsdienstoefeningen te hebben gehouden' op 16, 18 en 19 juni 1822. De veroordeling geschiedde op grond van overtreding van de artikelen 291 en 292 van de *Code Pénal*. Geen van de termen hoofd, bestuurder of bewindvoerder, die in artikel 292 voorkwamen, was echter in het vonnis gebruikt. Daarmee was niet aan de vereiste delictsomschrijving voldaan. Wat de gedraging betreft meldde het vonnis dat hij in de verschillende woningen na afloop van de reguliere kerkdiensten telkens met meer dan twintig mensen godsdienstoefeningen had gehouden, 'welk met het gezang der door hem opgegevene gedeelten van psalmen begonnen, afgewisseld en geëindigd zijn; terwijl hij zelf in gebeden en dankzeggingen is voorgegaan, en over Bijbelteksten, en eens, namelijk ten huize van den vierden beklagden, David van Kerkvoort, over de zevende afdeling van de Heidelbergschen Kathechismus redenvoeringen of oefeningen voor de vergaderde menigte gedaan en gehouden heeft,'. Hoewel het vonnis de elementen van het strafbare feit niet goed omschreef, was de bedoeling onmiskenbaar. Ook de hoogte van de boete getuigde van sterke afkeuring, want het bedrag van negentig gulden kwam in die tijd overeen met ongeveer negentig maal het dagloon van een arbeider.¹⁶⁸ De heren Marijs, De Regt en Van Kerkvoort, die hun woningen beschikbaar hadden gesteld, kregen wegens overtreding van artikel 294 van de *Code Pénal* boeten van respectievelijk f 90,50 en tweemaal f 25,- opgelegd. Allen moesten zoals in die tijd gebruikelijk ook de proceskosten betalen, zodat het totaal aan boetes voor deze vier mensen f 367,87½ bedroeg.¹⁶⁹ In het vonnis werd op geen enkele wijze vermeld dat de veroordeelden een beroep op hun godsdienstvrijheid hadden gedaan.

166 Vijgeboom is op 7 december 1922 door de rechtbank van Leeuwarden veroordeeld tot een geldboete van negentig gulden. Zijn medebeklaagden L. de Jager en M. Feddema kregen ieder een boete van vijftig gulden. De vijf jongemannen die een van de bijeenkomsten in de woning van Feddema met geweld hadden verstoord, werden veroordeeld tot gevangenisstraffen van acht dagen tot twee maanden wegens verzet tegen de politie. *Archiefstukken* I, p. 54-56; De Wolff, *De strijd om de kerk*, p. 100.

167 In 1818 had het Provinciaal Kerkbestuur van de Hervormde Kerk het grootste deel van de kerkenraad afgezet, omdat deze bezwaar had tegen synodale voorschriften, waaronder de verplichting bij de voorbereidingspreken vier vragen te stellen, die vervolgens door de gemeente met ja moesten worden beantwoord en het zingen van evangelische gezangen, die in 1807 door de overheid waren ingevoerd. Zie over de Axelse kerkgeschiedenis: J. Beekhuis, *Al zulke dweepzieke scheurmakers*, p. 35-36, 48-51.

168 P.J. Bouman, *Maatschappelijke toestanden*, in Z.W. Sneller, *Geschiedenis van de Nederlandse landbouw 1795-1940*, Groningen-Djakarta 1951, p. 169.

169 Vonnis opgenomen in de *Archiefstukken*, I, p. 2-4, nr. 1. In appel werd de totale som tot f. 385,20 verhoogd. *Archiefstukken*, p. 18.

Uit hun naderhand ingediende rekesten blijkt dat zij zich naast onwetendheid wel degelijk ook op de godsdienstvrijheid hadden beroepen. Omdat Vijgeboom, Marijs en Van Kerkvoort het met de uitspraak van de rechter niet eens waren, stelden ze hoger beroep in. Maar dat leverde niets op, op 27 mei 1823 bekrachtigde de rechtbank van Middelburg de vonnissen.¹⁷⁰

Intussen escaleerden de zaken in Axel, doordat de plaatselijke predikant zich in zijn preken scherp begon te keren tegen de oefeningen. Als gevolg daarvan bleven de verontrusten weg, zeiden hun lidmaatschap op en stichtten de 'Herstelde Kerk van Christus'. Deze openlijke breuk met de Hervormde Kerk heeft tot in Den Haag toe onrust verwekt.¹⁷¹ De regering heeft deze breuk door verschillende maatregelen trachten te helen. Zo werd het gratieverzoek van De Regt gunstig behandeld. De Regt was niet met de anderen in beroep gegaan tegen zijn veroordeling door de rechtbank, maar had gratie verzocht, omdat hij als 'braaf burger' en gemeenteraadslid de veroordeling grievend vond en in onwetendheid zei te hebben gehandeld. Hij meende dat de Grondwet vrijheid van godsdienst waarborgde, in welke mening hij ook was gesterkt door de houding van de burgemeesters en de politie. Baron Van Doorn van Westcapelle,¹⁷² de gouverneur van Zeeland, adviseerde positief omdat De Regt een man van aanzien was en zijn invloed zou kunnen aanwenden ten voordele van de Hervormde Kerk. Minister Van Maanen had daar moeite mee. In zijn rapport van 23 oktober 1823 verweet hij de plaatselijke autoriteiten slapheid. De Regt had naar zijn mening als gemeenteraadslid beter moeten weten. Slechts op grond van de politieke argumenten die de gouverneur had genoemd, meende hij uiteindelijk toch positief te kunnen adviseren. De minister van Eredienst, mr. F.W.F.T. baron Pallandt van Keppel, sloot zich hierbij aan en op 3 november werd gratie verleend. Korte tijd later verzocht Pallandt de gouverneur om De Regt aan te sporen uit dankbaarheid werkzaam te zijn 'ter bevordering van de godsdienstige vrede.'¹⁷³ Die godsdienstige vrede werd ook bevorderd doordat de koning de Hervormde Kerk van Axel – en dat was zeer uitzonderlijk – vrijstelling van de hoofdelijke omslag gaf. Ook nam de staat de betaling van de predikant geheel voor haar rekening. Verder werd er door de gouverneur in samenwerking met de minister van Eredienst een meer geschikte en bij de orthodoxe gemeente passende predikant aangesteld.

Ook Pieter Marijs en 36 anderen verzochten gratie. In hun op 16 december 1823 ingediende verzoek vroegen ze onder verwijzing naar de Grondwet ook om vrijheid van vergadering voor hun kerkelijke gemeenschap.¹⁷⁴ Het verzoek werd overeenkomstig het advies van de ministers van Eredienst en Justitie op scherpe gronden afgewezen. De ministeriële argumentatie was dezelfde als die welke eerder tegen de stevenisten was gebruikt. Naar het oordeel van de ministers waar-

170 De Wolff, *De strijd om de kerk*, p. 84. Zie voor de competentieregeling van de correctionele rechtbanken noot 86 in het volgende hoofdstuk.

171 De Wolff, *De strijd om de kerk*, p. 83-85, Beekhuis, *Al zulke scheurmakers*, p. 55-56.

172 Zie voor de personalia van baron Van Doorn van Westcapelle het vorige hoofdstuk, onder 5.10.

173 Rekest van L. De Regt en de adviezen opgenomen in de *Archiefstukken*, I, p. 4 t/m 12, nrs 2-6.

174 Rekest van 16 december 1823 van P. Marijs e.a. aan de koning, *Archiefstukken*, I, p. 15-21, nr. 7.

borgde artikel 190 van de Grondwet slechts de vrijheid van godsdienstige begrippen, dat wil zeggen de persoonlijke gevoelens omtrent de godsdienst. Dat artikel had de rechtbank niet geschonden. Artikel 191 bood, naar hun mening, alleen de in 1815 bestaande gezindheden bescherming. Onder gezindheden verstonden ze verenigingen tot uitoefening van de godsdienst. Verzoekers waren echter niet naar een andere 'bestaande' gezindheid overgegaan en hadden dus geen recht op bescherming. Volgens de ministers was hun optreden gevaarlijk voor de rust en orde in de staat. Bovendien, zo voegden ze er meer tendentius dan zakelijk aan toe, stonden ze plaatselijk als zeer slecht bekend. In een bijgevoegde nota van inlichtingen werd ten behoeve van de koning de doopceel van de 36 rekwestranten gelicht, waarbij kwalificaties werden gebruikt als: iemand met een verward hersengestel, koppig, dom en lomp, verwaand, onbeduidend, dubbelzinnig, kwaadaardig en vol met slechte streken. Kennelijk waren zij vanwege hun beweerdelijk beperkte geestelijke vermogens anders dan het invloedrijke raadslid De Regt geen gratie waard. Van Maanen schreef in zijn rapport: 'Naar mijn inzien is een nauwkeurige handhaving der bestaande wetten tegen al zulke dweepzieke scheurmakers en nieuwe secten in het godsdienstige, het beste middel, om dezelve tegen te gaan, en de maatschappij te behoeden tegen alle verwarringen en ongeregheden, welke anderszins daaruit te wachten zijn.'¹⁷⁵

Een tweede rekest van 10 mei 1824 met het verzoek om vrij openbare godsdiensttoefening, afkomstig van 49 personen, onderging eenzelfde lot.¹⁷⁶ De ministers schreven de koning onverbloemd: 'Daarenboven is de gehele strekking van de geest dezer sectarissen ingericht, om de thans tussen de hervormden en andere protestanten bestaande en steeds toenemende broederlijke harmonie zoveel mogelijk te verstoren.' De ministers waren dus duidelijk bezig met een kerkpolitiek gericht op vereniging van de kerken tot één protestantse kerk, en konden orthodoxe scherpslijpers daarbij niet gebruiken.¹⁷⁷ De commissie uit de Raad van State voor de zaken van de Hervormde Kerk, die deze keer ook was geraadpleegd, vreesde blijkens haar rapport eveneens verstoring van de eendracht in de 'protestantse kerk'. Maar anders dan de ministers vond ze dat de vrijheid van godsdienst en geweten uitgangspunt moest zijn, omdat de Grondwet die aan ieder waarborgt.¹⁷⁸ Toch hadden de rekwestranten weinig aan deze principiële opstelling, want de commissie overwoog verder: 'dat men van dit heilzaam grondbeginsel, zoals van vele andere goede dingen, een zeer verkeerd gebruik zou maken, door hetzelfde te overdrijven en op alle gevallen zonder onderscheid te willen toepassen.' Van opportunisme getuigde haar advies om het rekest maar terzijde te

175 Rapport van de minister van Eredienst met nota van Inlichtingen van 20 maart 1824, en Rapport van de minister van Justitie van 9 april 1824, zie *Archiefstukken*, p. 21-28 nrs. 8 en 9 en p. 27-28 nr. 10.

176 Rekest van 10 mei 1824, *Archiefstukken*, I, p. 29-36, nr. 11.

177 Rapport van de minister van Eredienst en de minister van Justitie aan de koning van 6 en 18 augustus 1824, *Archiefstukken*, I, p. 37, nr. 13.

178 'Rapport van de Commissie uit den Raad van State aan den Koning'. De commissieleden waren mr. A. van Gennep (1766-1846), Jhr. Mr. C.A. Fannius Scholten (1767-1842) en Jhr. J.H. van Lijnden van Lunenburg (1765-1854). *Archiefstukken*, I, p. 38-40, nr. 14.

leggen, omdat er intussen een nieuwe dominee in Axel was gekomen die de geoederen misschien wel zou kunnen bedaren.¹⁷⁹

De Axelaars hebben ook nog een rekest bij de Tweede Kamer ingediend. Daarin vroegen zij om onbelemmerde uitoefening van hun godsdienst en te mogen worden ontslagen van de veroordeling.¹⁸⁰ Opmerkelijk is daarin dat zij dit motiveerden met de stelling dat er nog geen Hoge Raad was om voor een goede rechts-toepassing te zorgen. Voor de vrijheid van eredienst beriepen ze zich op het rechtsgelijkheidsbeginsel, daar volgens hen allerlei andere groepen, zoals de Griekse en Armeense christenen, de hersteld-luthersens, de doopsgezinden, de jansenisten (oud-katholieken), allerlei joden en jodengenoten en zelfs het genootschap Christo Sacrum te Delft ongehinderd konden vergaderen, terwijl zij als hervormden die bij de oude gereformeerde leer wilden blijven, werden beboet. Maar ook deze poging liep op niets uit. De Kamer koos op advies van Kemper voor bedaardheid en kalmte en nam het verzoek voor kennisgeving aan, hoewel enkelen opmerkten dat de rekwestrantsen opkwamen voor een grondwettelijk recht.¹⁸¹

De zaak van de Axelaars bracht de minister van Justitie, Van Maanen, ertoe de gouverneur van Zeeland te instrueren de volgelingen van Vijgeboom hard aan te pakken.¹⁸² Als zij vergaderden met meer dan twintig mensen en zij geen toestemming daarvoor hadden, zou de bijeenkomst volgens artikel 291 van het Lijfstraffelijke Wetboek 'worden ontbonden – sera dissoute –, waaruit volgt dat alzulke bijeenkomsten desnoods met geweld konden worden uiteengedreven, en dat mitsdien alle tegenstand tegen zoodanige verjaging, op publiek gezag bevolen, als rebellie zou moeten worden beschouwd en gestraft.' Vergaderden ze met minder dan twintig mensen, dan waren de artikelen 291-294 van de *Code Pénal* volgens 'den regter in het hoogste ressort' niet toepasselijk. Van Maanen gaf daarvoor de volgende oplossing. Als kerkzscheurders behoorden de volgelingen van Vijgeboom niet tot de godsdienstige gezindheden die de bescherming van artikel 191 van de Grondwet genoten. Omdat scheuringen strijdig waren met 'de inwendige policie'¹⁸³ uwer Provincie' gaf hij de Staten in overweging om op grond van artikel 146 van de Grondwet en de Wet van 6 maart 1818¹⁸⁴ tegen de dissidenten de nodige reglementen met strafbepalingen te maken. Deze instructie legde de intenties van Van Maanen bloot. Mensen die met de gevestigde kerk braken, plaatste hij buiten de wet. Zelfs was hij daar bij bereid verder te gaan dan de wet hem veroorloofde.

Van de door Van Maanen geadviseerde bepalingen is het niet gekomen, mis-

179 De Wolff, *De strijd om de kerk*, p. 87-88.

180 Zie hoofdstuk 5.12, noot 251.

181 F.L. Bos, *Archiefstukken betreffende de afscheiding van 1834*, I, Kampen 1939, p. 15. e.v.; Handelingen II, 1823-1824, p. 69, 130 en 131; De Bosch Kemper, *De staatkundige geschiedenis van Nederland tot 1830*, p. 567; J.C. Rullmann, *De Afscheiding*, Amsterdam 1916, p. 66; Beekhuis, *Al zulke dweeppieke scheurmakers*, p. 60.

182 'Instructie van de Minister van Justitie aan den Gouverneur van Zeeland, 25 Oct. 1823', *Archiefstukken*, I, p. 44, nr. 17.

183 Policie=bestuur.

184 De zogenaamde Blanketwet, officieel de *Wet van den 6den maart 1818*, Stb. 1818, no. 12. Volgens artikel 3 van deze wet kon op overtreding van reglementen boete (maximaal f. 100) en/of gevangenisstraf (maximaal 14 dagen) worden gesteld.

schien ook omdat de afscheidingsbeweging als gevolg van innerlijke twisten al spoedig verliep Een van haar voormannen, de eerder genoemde Marijs, die meer dan duizend gulden schuld aan boetes, gerechts- en advocatenkosten had opgelopen, verweet de anderen dat zij niet mee wilden betalen. Na heftige ruzie daarover keerde hij terug naar de Hervormde Kerk. Zijn voorbeeld werd in de loop van de tijd door de meeste leden van de 'Herstelde Kerk van Christus' gevolgd.¹⁸⁵

Ondanks de groei van het aantal oefeningen in de jaren twintig bleven de vervolgingen tamelijk beperkt.¹⁸⁶ In feite stelde de regering zich terughoudend op.¹⁸⁷ De minister van Eredienst schreef in een rapport in 1825 dat men de oefeningen maar moest gedogen, omdat vervolging een averechts gevolg zou kunnen hebben.¹⁸⁸ In 1827 herhaalde hij dit standpunt in een brief aan zijn collega Van Maanen.¹⁸⁹ Maar al was er niet van een centraal vervolgingsbeleid sprake, de ministers gingen het oefenen wel tegen. Zo stemden zij in met het verbieden van de oefeningen in Klundert en Fijnaard, die door meer dan twintig mensen werden bezocht. Zij zagen die als een vrucht van de beruchte geschriften van de Bilderdijki-aanse publicisten Da Costa, ds. Molenaar en Capadose. Rapporten meldden ook dat die geschriften onder de bezoekers van de oefeningen werden verspreid en door hen werden gelezen. Zelfs zou er een leesgezelschap zijn opgericht 'tot verspreiding van dweepachtige en twiststokkende schriften', schreef Van Pallandt.¹⁹⁰

De ministers hadden hun standpunt tegenover de oefeningen dus wel bepaald. Een goed gemotiveerd rekest van Dirk van der Made uit Klundert en 39 anderen, waarin ook een uitdrukkelijk beroep werd gedaan op de artikelen 190 tot 196 van de Grondwet, maakte dan ook geen kans.¹⁹¹ Het werd afgewezen op advies van de ministers Van Pallandt en Van Maanen. Het feitelijk enige argument was dat 'al zulke afzonderlijke godsdienstige bijeenkomsten of zoogenaamde oefeningen aanleiding kunnen geven tot dweeperij en godsdienstige onverdraagzaamheid, en als zoodanig nadeelig en schadelijk zijn voor de maatschappelijke belangen; terwijl dezelve ook gewoonlijk de bijwoning van de openbare eeredienst tegenwerken en in sekten ontaarden, die allerverderfelijkt kunnen worden voor de inwen-

185 Vijgeboom heeft nog tot 1835 geoeffend, zij het voor een steeds kleinere schare. De Wolff, *De strijd om de kerk*, p. 90, 91; Beekhuis, *Al zulke scheurmakers*, p. 61-64.

186 Hendrik van de Wal werd op 21 september 1822 door de rechtbank Arnhem, Hendrik Loene op 14 maart 1823 door de rechtbank Dordrecht en Jan Schepping op 2 oktober 1823 door de rechtbank Zwolle veroordeeld. De Visser, *Kerk en Staat*, III, p. 264, *Archiefstukken*, I, p. 53.

187 De Wolff, *De strijd om de kerk*, p. 100.

188 In zijn rapport aan de koning van 17 november 1825 schreef de minister van Eredienst dat ingrijpen zou kunnen leiden tot een door dweepzucht en ijdele roemzucht begeerd martelaarschap en een onsterfelijke naam voor de betrokkenen. *Archiefstukken*, I, p. 66, nr. 32.

189 Zo schreef de minister van Eredienst in oktober 1827 aan zijn collega van Justitie: 'Ook nu nog geloof ik, dat men met oogluiking behoort te werk te gaan.' *Archiefstukken*, I, p. 113; De Wolff, *De strijd om de kerk*, p. 99.

190 Brief van de minister van Eredienst aan de minister van Justitie van 9 oktober 1827 en Rapport van de minister van Eredienst aan de koning van 6 mei 1828, *Archiefstukken*, I, p. 113 en 124, resp. nrs. 48 en 53.

191 Rekest van D. van der Made e.a. te Klundert aan den Koning, dd. 5 februari 1828. *Archiefstukken*, I, p. 118-122. In het rekest werd ook gememoreerd dat de oefeningen al sinds 1804 en buiten kerktijd plaatsvonden en dat er ook predikanten aan meededen. Naast een beroep op de Grondwet beriep men zich ook op allerlei andere organisaties, die wel een vergunning hadden gekregen.

dige rust.¹⁹² Van Pallandt voegde daar nog aan toe dat de als aannemer rijk geworden rentenier Van der Made, die de leiding van de oefeningen had, als ongunstig bekend stond, leed aan wanbegrippen als gevolg van een gebrekkig godsdienstig onderwijs, veel ijdelheid en inbeelding bezat, en stijle, dweeppachtige begrippen naar vermogen bevorderde.¹⁹³

Andere verzoeken, waaronder die van R.G. Kamans uit Arnhem, werden om dezelfde reden afgewezen.¹⁹⁴ Wel deed zich in de zaak van Kamans een merkwaardigheid voor. De Commissie uit de Raad van State voor de Zaken der Hervormde Kerk vroeg zich namelijk af 'in hoeverre de bepaling der Fransche wetgeving ter beperking van godsdienstige bijeenkomsten, na de invoering onzer Grondwet, alsnog zoude kunnen worden geoordeeld van kracht te zijn; en in hoeverre er dus alsnog redenen tot het vragen van autorisatiën, zooals de onderhavige, zouden geoordeeld worden te kunnen bestaan;'.¹⁹⁵ Over deze niet onbegrijpelijke twijfel sprak Van Pallandt zijn bevreemding uit. Van Maanen merkte op dat de commissie 'in een dwaalbegrip schijnt te verkeeren, door in twijfel te trekken het van kracht zijn der Fransche wetgeving opzigtiglijk ongeoorloofde bijeenkomsten, daaronder begrepen de zoodanige die zich met godsdienstige onderwerpen bezig houden;'. Hij wees er de koning op dat het 'Strafwetboek' nog in volle werking was en niet door de Grondwet opgeheven.¹⁹⁶

Tot eind van de jaren twintig bleef het regeringsbeleid ten opzichte van de oefeningen terughoudend, maar afwijzend. Waakzaamheid was het parool.¹⁹⁷ Men trad niet te snel op, want strafmaatregelen tegen deze mensen die geen schadelijke beginselen beleden en trouw aan de koning waren, zo schreef de gouverneur van Friesland, baron Van Zuylen van Nijvelt,¹⁹⁸ nog in 1832 aan minister Van Pallandt, waren contraproductief.¹⁹⁹ Ook de gouverneur van Utrecht voelde om dezelfde reden als zijn Friese collega niet voor strafrechtelijk optreden.²⁰⁰ Toch kwam het aan het eind van de jaren twintig steeds vaker tot strafrechtelijke vervolging en veroordeling.²⁰¹ Dit hield verband met het groeiende aantal oefeningen, die gepaard gingen met toenemende kritiek op de hervormde predikanten, en met

192 Advies van de minister van Justitie Van Maanen van 12 maart 1828, *Archiefstukken*, I, p. 123.

193 Rapport aan de koning van 6 mei 1828, *Archiefstukken*, I, p. 124-126.

194 Zo de verzoeken van de oefenaars J.C. Bredzee, J.D. Ludwig en H.G. Klijn en J.J.E. F. Schröter uit Zeist. Hun verzoeken werden blijkens een brief van de secretaris van staat van 13 januari 1833 evenals dat van Kamans te Arnhem door de koning afgewezen. *Archiefstukken*, I, p. 145-158 en 205.

195 Rapport van de Commissie uit de Raad van State aan de koning van 5 november 1832. De commissieleden waren mr. J. baron Fagel (1766-1835), H. van Roijen (1760-1844) en mr. A. van Genneep (1766-1846). *Archiefstukken*, I, p. 202, nr. 96.

196 Rapporten van de ministers van Eredienst en Justitie aan de koning van respectievelijk 20 en 30 november 1832. *Archiefstukken*, I, p. 203-204, nr. 97.

197 In een circulaire van 30 mei 1828 verzocht de gouverneur van Overijssel alle gemeentebesturen om waakzaam te zijn en nieuwe gevallen van oefeningen terstond te rapporteren. De Wolff, *De strijd om de kerk*, p. 98; *Archiefstukken*, I, p. 128.

198 J. A. baron van Zuylen van Nijvelt (1776-1840) was van 1826-1840 gouverneur van Friesland.

199 *Archiefstukken*, I, p. 157.

200 Brief van de gouverneur L. van Toulon (1767-1840) aan de minister van Binnenlandse Zaken van 11 oktober 1832. *Archiefstukken*, I, p. 169-172, nr. 81.

klachten op de synode. In 1829 rapporteerde de Algemene Synodale Commissie ‘een geest van veroordeeling der Leeraren, van wantrouwen jegens dezelve, van zugt om zich boven dezelve te verheffen, en van neiging tot afzondering.’ Het was maar goed, zo verklaarde deze commissie in 1833, dat de rechterlijke macht zulke onwettige samenkomsten rechtvaardig bestrafte en dat de koning verzoekschriften om zulke irreguliere samenkomsten toe te staan, van de hand wees.²⁰² Van belang tenslotte is het vaststellen dat het hier, behalve bij de Axelaars, om leden van de Hervormde Kerk ging. Later zou Van Maanen stellen dat slechts ‘separatisten’ werden vervolgd, maar de voorgeschiedenis wijst dus anders uit.

6.10 Katholieke manifestaties

Katholieke erediensten vonden sinds 1795 onbelemmerd plaats. Daarin kwam na 1814 geen verandering. Met processies lag dat anders. Kerkelijke plechtigheden buiten de gebouwen waren in de Franse tijd eerst niet en later wel, zij het met enige beperkingen, toegestaan. De Wet van de 18^e Germinal an X verbood in artikel 45 godsdienstige plechtigheden buiten de kerkgebouwen in de steden waar kerken van verschillende gezindheden bestonden. Een circulaire, van 30 Germinal an XI (20 april 1803), gaf aan dat dit verbod gold voor de Rooms-Katholieke Kerk in plaatsen waar een protestantse consistoriale kerk bestond.²⁰³ Omdat een consistoriale kerk volgens de wet tenminste zesduizend leden moest tellen, was het processieverbod feitelijk tamelijk beperkt. Dit bleef ook na 1814 zo, omdat artikel 196 van de Grondwet de vrijheid van eredienst bond aan de wetten van de staat, en dat wil in dit geval zeggen de Franse voorschriften. Wel leek artikel 193 van de Grondwet (*Geene openbare oefening van Godsdienst kan worden belemmerd, dan ingevalle dezelve de openbare orde of veiligheid zoude kunnen storen*) een ruimere processievrijheid toe te staan, maar de regering wenste deze niet en beriep zich daarvoor op de Franse wetgeving, waarbij ze de touwtjes zelfs nog wat strakker aantrok.²⁰⁴

Toen er na de eenwording in 1815 vanuit het Zuiden wat verontrust werd bericht dat niet alleen het aantal maar ook de omvang van de processies aanzienlijk toenam, kwam de regering met maatregelen. Bij circulaire van 29 mei 1819 nr. 3838 be-

201 De rechtbank te Tiel veroordeelde J. van Kalkeren uit Lienden en de weduwe Van Eck uit Ingen. Hun verzoek om toestemming voor het houden van bijeenkomsten werd afgewezen, omdat die slechts aanleiding zouden geven ‘tot tweeperij’ en mitsdien als uiterst schadelijk zijn te beschouwen, schreef minister Van Maanen. *Archiefstukken*, I, p. 140-141, nrs. 62 en 63.

202 Rasker, *De Nederlandse Hervormde Kerk*, p. 55.

203 Margry, *Teedere Quaesties*, bijlagen, p. 432-433.

204 Ook hier wreekte het zich dat de Grondwet niet expliciet verklaarde dat de voor 1814 bestaande wetten en reglementen, die in strijd waren met haar bepalingen, hun kracht hadden verloren. Lohman e.a. vergissen zich daarom als ze stellen dat artikel 45 van de *Loi relative à l'Organisation des Cultes du 18 Germinal, an X* wegens strijd met artikel 191 van de Grondwet niet meer gold. Het beroep dat Lohman doet op het arrest van de HR. van 29 oktober 1875, *W.* 5910 is ten onrechte, daar de Hoge Raad zich ter zake van een oordeel over de geldigheid van die wet onthield. Zie Lohman, *Onze constitutie*, p. 317-318.

richtte het departement van de R.K. Eredienst dat de koning had besloten het aantal openbare processies op maximaal twee per jaar vast te leggen.²⁰⁵ Inhoudelijk kwam dit besluit overeen met een edict van Jozef II uit 1786. Voor het Noorden, behalve voor de provincie Limburg, hield de maatregel niet zoveel in, maar voor het Zuiden, met zijn grote aantallen processies wel. Daar beschouwde men het als een schending van de in de Grondwet geformuleerde vrijheid van godsdienst.²⁰⁶ Het valt nu eenmaal ook niet goed in te zien dat, doordat men ergens drie in plaats van twee processies zou houden, de openbare orde zou worden gestoord.²⁰⁷

In de loop van de tijd kwamen er meer regels voor de openbare manifestaties van de Katholieke Kerk en ook werd de controle sterker. Goubau, de directeur-generaal van de R.K. Eredienst, verbood ongepaste kleding en andere uitwassen. Veelal kon de clerus daarmee wel instemmen, want sommige processies weken door hun extravagantie ook wel sterk af van de oorspronkelijke bedoeling. Het regeringsbeleid kenmerkte zich overigens door een sterk ad-hoc karakter. Bovendien geschiedde de uitvoering ervan langs een traject van een permanente terminologische discussie en via reglementen, circulaires en brieven, waarvan de rechtskracht niet altijd duidelijk was.²⁰⁸

De meeste circulaires betroffen weliswaar het Zuiden, maar het Koninklijk Besluit van 23 april 1822²⁰⁹ gold specifiek het Noorden. Dit besluit werd gegeven naar aanleiding van een in Ravenstein door de marechaussee verhinderde processie, gericht tegen de regeringsmaatregelen om de kloosters te laten uitsterven.²¹⁰ Het besluit, dat met zoveel woorden aan de gebeurtenis in Ravenstein refereerde, is verstrekkend geweest, want het heeft jarenlang de toon gezet voor het processiebeleid en is tot de afschaffing van het processieverbod in 1983 richtinggevend geweest. Het hield in dat processies slechts daar waren toegelaten 'alwaar zulks zonder interruptie, altijd heeft plaats gehad.' Volgens een missive van 1 juni 1822 (nr. 6208) gold dit verbod overigens niet alleen voor processies, maar ook voor begrafenisplechtigheden en andere godsdienstige verrichtingen die buiten de kerken plaatsvonden.²¹¹

Ook al was het beleid van de regering weinig gestructureerd, toch kan er gezien de lange termijn en de aanpak in een aantal opzichten wel van een strategie worden gesproken. Deze aanpak was erop gericht de katholieke kerkleiding bij de beheersing van de problemen te betrekken. Daarbij beperkte de regering zich tot de meer extreme en kwestieuze processies. De effectiviteit van deze overheidsstrategie werd zodoende aanzienlijk vergroot omdat de bisschoppen en vicarissen,

205 De circulaire gebaseerd op een koninklijk rescript van 25 mei 1819 wordt genoemd in de in voetnoot 67 genoemde nota. Zie ook Margry, *Teedere Quaesties*, p. 433.

206 Margry, *Teedere Quaesties*, p. 224.

207 Lohman, *Onze constitutie*, p. 317.

208 Margry, *Teedere Quaesties*, p. 403.

209 KB van 23 april, litt. W4, Tekst opgenomen in Margry, *Teedere Quaesties*, p. 434. Het besluit is in essentie ook vermeld in de regeringsnota, bijlage bij de Memorie van beantwoording van de wetsontwerpen tot herziening der Grondwet, bij de bespreking van artikel 165 van de Grondwet van 1848, Handelingen II, 1847-1848, p. 582; zie ook: De Visser, *Kerk en Staat*, III, p. 358.

210 Margry, *Teedere Quaesties*, p. 228.

211 Margry, *Teedere Quaesties*, p. 434. De missive was gericht aan de gouverneur van Zeeland.

mede in het licht van het eigen kerkelijke beschavingsoffensief, in dergelijke gevallen graag bereid waren hun ondersteuning te verlenen. Daarbij kwam dat de noordelijke katholieken meer streefden naar harmonie en accommodatie, dan dat ze opkwamen voor hun recht om hun godsdienst openlijk te belijden. De sterkere regulering stuitte bij de kerkelijke overheid in het begin dan ook op weinig tegenstand. Het overheidsbeleid was in deze periode overigens ook voor een belangrijk deel ingegeven door de wens tegemoet te komen aan het protestants deel van Nederland, dat zich door de groeiende manifestatie van het katholieke geloof bedreigd voelde.²¹²

Dit beleid leidde ertoe de vrijheid van eredienst zoals die in artikel 193 van de Grondwet van 1815 was omschreven, ook ten aanzien van religieuze manifestaties van 'bestaande' kerkgemeenschappen buiten hun kerkgebouwen aanzienlijk werd ingeperkt. Het opmerkelijke is dat deze godsdienstvrijheidsbeperkende situatie, die gedurende het koningschap van Willem I en Willem II is ontstaan, in de toch liberale Grondwet van 1848 werd opgenomen. Volgens artikel 167 (in 1972 184) van de Grondwet konden plaatselijke overheden in delen van het land waar katholieke processies tot 1848 niet gebruikelijk waren, die processies verhinderen. Ook de rechtspraak accepteerde deze regelingen. Nog in 1962 sprak de Hoge Raad uit dat processieverboden niet in strijd waren met de in het Europees Verdrag voor de Rechten van de Mens gegarandeerde vrijheid van godsdienst.²¹³

6.11 Vertrouwen in justitie

Ontbrak in het Zuiden het vertrouwen in de rechtspraak, omdat men de rechterlijke macht ervoer als het verlengstuk van de regering, in het Noorden was van een dergelijke verontrusting weinig te merken. Slechts degenen die vervolgd werden wegens hun beoefening van de godsdienst waren wel eens kritisch, maar over het algemeen respecteerde men de rechterlijke macht, ook al had men kritiek op de organisatie en met name, zoals de heer Schooneveld in 1829 zei, op het gebrek aan rechtseenheid en de afwezigheid van één Hoge Raad. Het bestaan van drie hoog-gerechtshoven werkte ongelijkheid in de hand, zoals bij de vervolging van de druk-

²¹² Margry, *Teedere Quaesties*, p. 402-407 (samenvatting).

²¹³ HR 19 januari 1962, NJ 1962, 107 (processieverbod Geertruidenberg). Dit arrest heeft naast instemming ook kritiek ondervonden, omdat de overweging van de HR 'dat een wetgever, gesteld voor de noodzaak met het oog op de bescherming van de openbare orde te dien aanzien een regeling te treffen, daartoe een regeling in redelijkheid zou kunnen treffen of handhaven', niet helemaal spoort met de tekst van artikel 9 EVRM. Dat artikel hanteert de term 'noodzakelijk' als het criterium voor zo'n regeling. De annotator B.V.A. Röling merkt dan ook op dat het niet de vraag was of de overheid een regeling mocht treffen met het oog op de openbare orde, maar of de gegeven regeling noodzakelijk was voor de openbare orde. De conclusie van de P.G. Langemeijer strekte tot verwerping van de middelen van cassatie, omdat de regeling bij marginale toetsing aan artikel 9 EVRM stand hield. Zie ook S.C. Den Dekker-Van Bijsterveld, *De verhouding tussen kerk en staat in het licht van de grondrechten*, diss. K.U.B., Zwolle 1988, p. 76 en P. van Dijk en G.J.H. van Hoof, *De Europese conventie in theorie en praktijk*, Nijmegen 1982, p. 348

persdelicten bleek.²¹⁴ Toen De Brouckère in het debat in de Tweede Kamer op 28 november 1828 over de drukpersvervolgingen klaagde, reageerde Kamerlid Warin met de opmerking: ‘en men begeert, dat wij aan die vervolgingen paal en perk stellen. Dit mogen en moeten wij niet doen, en onze tusschenkomst kan hier van geen nut zijn. Want goede Regters zullen de Wetten niet verkeerd toepassen.’ Zijn vertrouwen in de rechters was dus groot.²¹⁵ Ook Groen van Prinsterer deelde dit vertrouwen toen hij in 1829 naar aanleiding van de klachten van de Zuidelijke afgevaardigden over de drukpersvervolgingen schreef dat in Holland ‘onder dezelfde wetten, niemand noch over slavernij van de drukpers, noch over misdadige gedienschtigheid van de regters zich beklagt ‘Hij beschouwde de klachten van de Zuid-Nederlander als overdreven en voor een deel als aanklacht tegen zichzelf.’²¹⁶

6.12 Plannen voor herziening van de Grondwet

De scheuring van het rijk in 1830 deed in het Noorden alom de vraag rijzen of het bestaande constitutionele bestel niet op de een of de andere wijze mee de oorzaak was van het ontstaan van de opstand van de Belgen. De klachten over het gebrek aan ministeriële verantwoordelijkheid en gebrek aan vrijheden waren het Noorden niet voorbijgegaan. Bovendien vroegen sommigen zich af of de Grondwet als gevolg van het uiteenvallen van het koninkrijk nog wel van toepassing was. Door de scheuring was het Vereenigde Koninkrijk der Nederlanden opgeheven, zo meende men. Op 1 oktober 1830 werd daarom een staatscommissie ingesteld om een herziening voor te bereiden en openingen te bieden voor het voortbestaan van de eenheid van Noord en Zuid.²¹⁷ De instelling van deze commissie kon de afscheiding van België, dat zich al op 4 oktober 1830 onafhankelijk verklaarde, echter niet meer voorkomen. Het rapport van de commissie dat op 8 november 1830 verscheen, heeft evenmin aan de verzoening kunnen bijdragen.²¹⁸ Inhoudelijk bevatte het slechts een voorstel om het rijk te splitsen in twee onderdelen onder koninklijk gezag. Verbetering van de staatsorganisatie en grondrechten waren niet aan de orde.

Intussen bleven de pers, de publieke opinie in pamfletten en ook Kamerleden aandringen op een inhoudelijke herziening van de Grondwet. Daarbij werd vooral gedacht aan invoering van ministeriële verantwoordelijkheid en meer rechtstreeks verkiezingen.²¹⁹ Een van de vurigste pleiters voor een dergelijke herziening

214 Tot 1830 kende het koninkrijk drie hooggerechtshoven, namelijk te Brussel, Luik en Den Haag.

215 De Bosch Kemper, *De staatkundige geschiedenis van Nederland tot 1830*, p. 666-667.

216 *Verspreide geschriften van mr. G. Groen van Prinsterer*, eerste deel, Amsterdam 1859, p. 59.

217 KB nr. 72 van 1 oktober 1830, *Nederlandsche Staatscourant* van 3 oktober 1830.

218 De tekst van het rapport is te vinden bij De Bosch Kemper in de *Letterkundige aantekeningen* bij de *Staatkundige geschiedenis na 1830*, I, p. 47-91. Uit het rapport blijkt dat de meeste Belgische leden zich onmiddellijk dan wel na een of meer vergaderingen aan het werk hebben onttrokken.

219 Zo stelde het liberale Kamerlid Warin (noot 233) op 11 november 1830 de Tweede Kamer voor om bij adres aan de koning te verzoeken de werking van de ministeriële verantwoordelijkheid in de praktijk van het verkeer tussen ministers en parlement toe te staan. Het voorstel werd door een ruime meerderheid van de Tweede Kamer afgewezen, waarop Warin het introk. *Handelingen II 1830-1831*, Deel II, Bijlage no. VII, 122-125.

F.A. van Hall (1791-1866) was in de periode 1842-1861 onder andere minister van Justitie, Financiën, Buitenlandse Zaken en Rooms-katholieke Eredienst. (Ministerie van Justitie)

van de Grondwet was G.K. van Hogendorp, die hieraan in zijn publicaties *De Verantwoordelijkheid* en de *Ontwikkeling* uiting gaf.²²⁰ Maar ook invloedrijke bladen als *De Standaard* (D. Donker Curtius) en *De Noordstar* (F.A. van Hall²²¹) schreven in deze geest. De koning gaf aan de op hem uitgeoefende druk toe en be-

220 G. van Baren, *De plannen tot grondwetsberziening in het jaar 1831*, diss. VU, Amersfoort 1910, p. 45.

221 Floris Adriaan baron van Hall (1791-1866), bekleedde na advocaat te zijn geweest, de volgende functies: minister van Justitie (als opvolger van Van Maanen) van 1842-1844, minister van Financiën 1843 (ad interim) en van 1844-1848, minister van Buitenlandse Zaken van april 1853 tot medio 1856, minister van Rooms-Katholieke Eredienst (ad interim) van 28 juni tot 7 september 1853, minister Financiën (ad interim) van 6 januari 1854 tot 1 mei 1854, minister van Buitenlandse Zaken (ad interim) van 23 februari 1860 tot 4 april 1860, minister van Financiën van 23 februari 1860 tot 23 februari 1861. Daarnaast was hij lid van de Provinciale Staten van Noord-Holland van 1832-1849 (met een korte onderbreking) en lid van de Tweede Kamer in 1848 (Dubbele Kamer), van 1849 tot 1853 en van 1858-1860. Hij was de halfbroer van mr. A.M.C. van Hall, de advocaat van de afgescheidenen, met wie hij enige tijd gezamenlijk de advocatuur heeft uitgeoefend. Van Hall sanderde in 1844 de staatsfinanciën met een gedwongen ('vrijwillige') geldlening. In 1860 bewerkstelligde hij als minister een regeling voor de aanleg van spoorwegen. Hij stond bekend om zijn kunde en flexibiliteit op het gebied van bestuur en wetgeving en werd wegens zijn verdiensten op 1 april 1856 tot baron verheven. *NNBW*, VII, 517.

noemde op 30 januari 1831 opnieuw een grondwetscommissie.²²² Deze bracht op 28 mei 1831 haar rapport uit.²²³ De belangrijkste wijziging die zij voorstelde was de invoering van de verantwoordelijkheid van de ministers voor bestuursdaden die de strekking hadden de Grondwet te overtreden. Bij overtreding konden zij zich niet op hogere bevelen of goedkeuring beroepen. Ook werd het contraseign verplicht. Ten aanzien van de godsdienstbepalingen werden geen wijzigingen voorgesteld. Wel kwam de commissie met een aanvulling op artikel 92 die het kiezen van 'Leeraars van eenige godsdienstige gezindheid' tot lid van de Eerste of Tweede Kamer uitsloot. Als reden gaf de commissie op dat het bij het grote aantal gezindheden te vrezen was dat de tegenstellingen tussen geestelijken in de Staten-Generaal zou leiden tot 'een strijd, waarvan de mindere of meerdere bitterheid noodlottig op de gemoederen der ingezetenen zoude kunnen terugwerken en scheuring en verdeeldheid naar zich kunnen slepen.' Gelet op de bedroevende tafereelen uit het verleden, kon het gouvernement, volgens de commissie, niet genoeg op zijn hoede zijn om de natie tegen terugkeer van dit onheil te beveiligen.²²⁴ Deze argumentatie wijst op grote angst voor partijvorming in het bijzonder waar dit op godsdienstige gronden zou gebeuren. Ook vreesde men dat één kerkgenootschap binnen de Staten-Generaal overheersend zou worden of dat de mensen aan de mening van bepaalde voorganger een te grote betekenis zouden toekennen.²²⁵ De commissie heeft niet veel eer gehad van haar werk. Het rapport werd de koning verzegeld overhandigd en is verzegeld opgeborgen.²²⁶

Een ander rapport, dat van de geheime commissie Canneman, trof een soortge-lijkt lot, en is zelfs verdwenen.²²⁷ Slechts aan de hand van een tamelijk kritische memorie van minister Van Maanen van 29 augustus 1832 is het tot op zekere hoogte te reconstrueren. De kritiek van Van Maanen betrof voornamelijk de voorgestelde ministeriële verantwoordelijkheid, waarvan hij niets moest hebben. Daarnaast waarschuwde hij ook tegen het weglaten in het door de commissie Canneman voorgestelde artikel 184 van de woorden 'in het Koninkrijk bestaande' zoals die in artikel 191 van de Grondwet van 1815 voorkwamen. Daarover schreef hij:²²⁸

222 Het instellings-KB is nooit officieel gepubliceerd of ter kennis gebracht van de Staten-Generaal ten tijde van de installatie van de commissie. Dit blijkt onder meer uit het feit dat nog op 7 februari 1831 de Staten-Generaal zich wendden tot Willem I met het verzoek een grondwetswijziging te initiëren. Van Baren, *De plannen tot grondwetsherziening*, p. 69.

223 De tekst is integraal als bijlage opgenomen in Van Baren, *De plannen tot grondwetsherziening*, p. 249-365. Verder ook te vinden in J. de Bosch Kemper, *Staatkundige geschiedenis na 1830*, I, Amsterdam 1873, *Letterkundige Aanteekeningen*, p. 133-164.

224 Van Baren, *De plannen tot grondwetsherziening*, p. 273-274.

225 Dit laatste argument speelde bij de Grondwet van 1848, die het passief kiesrecht voor godsdienstleraren uitsloot. De bepaling heeft tot 1887 gegolden. Van Baren, *De plannen tot grondwetsherziening*, p. 207.

226 Volgens Luzac werd het aan de koning uitgebrachte rapport van 28 mei 1831 verzegeld ontvangen en is het verzegeld opgeborgen. *Handelingen II 1844-1845*, eerste deel p. 462. Zie voor de tekst van het rapport: Van Baren, *De plannen tot grondwetsherziening*, bijlagen 249-368.

227 De Bosch Kemper, *Staatkundige geschiedenis na 1830*, I, p. 180-181; Van Baren, *De plannen tot grondwetsherziening*, p. 232-236.

228 Colenbrander, *Gedenkstukken 1830-1840*, V, p. 125-126.

‘die uitgelaten woorden hebben in de tegenwoordige Grondwet de heilzame strekking om de regering op haar gemak te stellen, indien ik mij zo eens mag uitdrukken, ten opzichte van scheurmakers, sectarissen en dweepers; de ondervinding heeft in de jaren 1816 en later, bijzonder in België, het groote nut, ja zelfs de noodzakelijkheid eener zodanige beperkende verordening geleerd, met betrekking tot de toenmalige woelingen der Stevenisten; – en de scheuringen, welke sedert eenige jaren ook in onze Hervormde Kerk hier en daar in ons oude vaderland worden aangekweekt en gevoed, bijzonder ook de secten van Vijgeboom, Muller en andere dweepers uit de heffe des volks, onder de hervormden: – die van Lehren onder de Israëlieten, – misschien ook nog wel uit de Saint-Simonisten²²⁹ onder de Roomsche zinden (indien ook die dwaasheden naar herwaarts mogten overkomen), zijn gebeurtenissen van eenen te verschen aard, dan dat men, zonder groot nadeel, het hierboven genoemde 184e artikel, zoals het is opgesteld zou kunnen in werking brengen.’

Wenste Van Maanen de godsdienstvrijheid ongewijzigd te laten, Groen van Prinsterer wilde af van gelijke bescherming van alle gezindten. In een nota van 30 september 1830 schreef hij de koning onder de titel ‘Herziening der grondwet’ rond uit dat hij een tegenstander was van gelijkberechtiging van de kerken. Hij wilde wel bescherming, maar geen gelijke, want dat bracht ‘de schromelijkste nadelen met zich’, en hield de verwerping van het bestaan van een hogere waarheid voor de staat in. Bovendien wenste hij dat alleen de belijders van de christelijke godsdienst deze voorrechten zouden genieten. Wel moest de christelijke verdraagzaamheid zich zover mogelijk uitstrekken. Hij vroeg slechts voor roomsen en protestanten gelijke voorrechten. Joden waren dus uitgezonderd!²³⁰ Toch was Groens opvatting over de godsdienstvrijheid hier al ruimer dan in 1929, toen hij in zijn nota over de vrijheid van drukpers voor de koning nog schreef, dat de ‘beginselen der Grondwet’ zich als gevolg van de acties van de katholieke en liberale oppositie in de Zuidelijke Nederlanden in anarchieke zin hadden ontwikkeld. Hij bedoelde daarmee de vrijheid van drukpers, het recht van petitie en het recht van vereniging. Die ontwikkeling moest worden tegengegaan, want geen staat kon die dulden. Over het onderwijs schreef hij toen: ‘Naar mijn oordeel zou er geen noodlottiger maatregel kunnen worden genomen dan volkomene vrijheid van onderwijs ten gevalle der roomsch-catholijken te verleenen.’²³¹ Zijn denken werd vooral bepaald door de vrees dat de ‘ultracatholijken’ hun godsdienst in het Zuiden exclusief zouden maken om ze daarna in het Noorden uit te breiden. Verder meende hij vanuit zijn antirevolutionaire overheidsvisie te moeten schrijven: ‘Het behoort tot het wezen eener regering zorg te dragen dat geene verderfelijke leerstellingen worden verspreid; dus kan zij nooit volkomen vrijheid hetzij van drukpers, hetzij van onderwijs verleenen.’²³²

229 Aanhangers van de utopistisch-socialistische opvattingen van Claude Henri de Rouvroy (1760-1825). Bekende geschriften van hem zijn: *Réorganisation de la société européenne* (1814) en *Nouveau Christianisme* (1825). De religieuze secte die zich om hem vormde, kwam na een proces in 1832 tot een einde. Literatuur: Maxime Leroy: *La vie véritable du Comte de Saint-Simon* (1760-1825), Paris 1925; J.E. Andriesen, *Christelijke Encyclopedie*, 6, p. 20.

230 De Visser, *Kerk en Staat*, III, p. 321.

231 *Over de vrijheid van drukpers, het onderwijs 1829*. Groen van Prinsterer, *Schriftelijke nalatenschap*, Achtste deel, *Bescheiden*, Deel I, bewerkt door J. Zwaan, hoofdstuk 16, p. 249.

232 *Over de vrijheid van drukpers, het onderwijs 1829*. Groen van Prinsterer, *Schriftelijke nalatenschap*, Achtste deel, *Bescheiden*, Deel I, bewerkt door J. Zwaan, hoofdstuk 16, p. 253.

Van Maanen kreeg zijn zin. Door onwil van regeringszijde kwam er weinig van een herziening terecht. De Grondwet van 1815, die de godsdienstvrijheid beperkte tot de 'bestaande gezindheden', bleef van kracht. Het Kamerlid Warin²³³ heeft nog wel geprobeerd aan de herziening van de Grondwet de grootste prioriteit te geven, maar zijn voorstel vond in de Tweede Kamer weinig gehoor.²³⁴ Men vreesde, zoals zijn mede-Kamerlid Frets²³⁵ zei, dat de vele veranderingen die men voorstond ertoe zouden kunnen leiden dat de oude partijschappen en twisten over theorieën, die uit de Franse Revolutie afkomstig waren, zouden herleven.²³⁶ Bovendien meende de meerderheid in de Tweede Kamer dat het landsbelang van de burgers vorderde dat ze de regering in die moeilijke ogenblikken in alles ondersteunde.²³⁷ Daarbij kwam dat gezaghebbende personen als Van Maanen, Thorbecke en Groen van Prinsterer om verschillende redenen weinig voelden voor een ruime herziening van de Grondwet.²³⁸ Van Maanen schreef de koning dat het idee dat de Grondwet door scheiding van Holland en België was vervallen, hoogst ongegrond was. De Grondwet van 1815 was een aanpassing van de Hollandse Grondwet van 1814 geweest en de hoofdbestanddelen daarvan bleven gewoon voortbestaan, ook al had België zich afgescheiden.²³⁹ De in die tijd contrarevolutionaire Thorbecke, net ambteloos geworden door de opstand in de Zuidelijke Nederlanden, schreef in een brochure: 'Indien wij niet, op het voorbeeld van België, naar eene omwenteling haken en hare grenzenlooze gevolgen willen verantwoorden, bestaat er voor herziening der grondwet geen reden.'²⁴⁰ De antirevolutionaire Groen zag in de roep om herziening vooral een uiting van een omwentelingsgeest.²⁴¹ En daarmee zat hij er niet veel naast, want de opdracht die de koning aan de geheime commissie Canneman had gegeven luidde: een herziening 'in vrijzinnige geest'.²⁴²

233 Mr. A. Warin (1772-1852) was van 1820 tot 1844 met een onderbreking van een jaar (1822-1823) lid van de Tweede Kamer. Van 1814-1846 was hij rechter, laatstelijk vice-president van de arrondissementsrechtbank van Amsterdam. Hij was gehuwd met een dochter van G.K. van Hogendorp. J.C. Ramaer merkt op dat Warin de politieke opvattingen van Van Hogendorp deelde en vele malen heeft gewaarschuwd tegen de conservatieve en geheimzinnige staatkunde van koning Willem I, *NNBW*, IX, 1277-1279.

234 De Bosch Kemper, *Staatkundige geschiedenis na 1830*, I, p. 128.

235 Mr. F. Frets (1779-1845), zoon van de remonstrantse predikant Th. Frets, was vanaf 1801 advocaat te Rotterdam, daarna rechter in de rechtbank van eerste aanleg aldaar en van 1 oktober 1838-27 mei 1845 president van de Rotterdamse rechtbank. Daarnaast was hij in de periode van december 1829-oktober 1842 een gezaghebbend lid van de Tweede Kamer. Hij behoorde tot de zeer conservatieve leden en ondersteunde het regeringsbeleid tegenover de afgescheidenen blijkens zijn boekje *De betrekking van den staat tot de godsdienst, volgens de Grondwet: met eene voorafsprake aan G. Groen van Prinsterer*, Rotterdam 1837. Zie ook: *NNBW*, IX, 262.

236 Zitting 24 mei 1831. Handelingen II, 1830-1831, p. 174.

237 Zo typeerde Luzac de meerderheid die tegen het voorstel Warin was. Handelingen II, 1844-1845, eerste deel, p. 462.

238 Van Baren, *De plannen tot grondwetsherziening*, p. 55-58.

239 Betreft de niet publiek gemaakte memorie van 31 januari 1832, zie: Van Baren, *De plannen tot grondwetsherziening*, p. 38-41.

240 Thorbecke, *Over de erkenning van de onafhankelijkheid van België*, Leiden 1830, p. 26.

241 *Nederlandsche Gedachten* van 19 december 1830.

242 Van Baren, *De plannen tot grondwetsherziening*, p. 232; De Bosch Kemper, *Staatkundige geschiedenis na 1830*, I, p. 180.

Na 1832 verstomde de discussie over de Grondwet. Anders dan in België bleef in het Noorden dus alles bij het oude. Noch de vrijheid van drukpers, noch het petitierect, noch het recht van vreemdelingen, noch de rechten van de Hervormde en Rooms-Katholieke Kerk, noch het onderwijs, noch het eigendomsrecht zijn bij de wet geregeld geworden.²⁴³ Zo werd, volgens Groen, ‘onder het looden juk eener belangrijke inertie, Holland, in menig punt van Staatsregeling en wetgeving, zelfs door België beschaamd.’ België had een goede Grondwet gekregen, maar de Belgische stem voor de versterking van de vrijheidsrechten was gesmoord en na de afscheiding in Holland helemaal verdacht. Daarmee ging het pleidooi voor een beter gegarandeerde vrijheid van godsdienst, onderwijs en drukpers aan de Hollandse gezagsdragers voorbij. Die stem moest van onderop komen.

Balans

De pogingen van de koning om de verschillende erkende kerken te verenigen zijn mislukt. Wel lukte het de koning de meeste kerken in zijn macht te krijgen door reglementering. Kenmerkend was de grote macht die hij over de kerkelijke organisaties kreeg. De ontwerper van de verschillende reglementen was de ambtenaar J.D. Janssen, die al onder koning Lodewijk Napoleon en de keizer zelf bezig was geweest de kerkorganisaties op centralistische leest te schoeien. Ongrondwettig kon de reglementering echter niet worden genoemd; de Raad van State zag er ook geen bezwaar in, maar waarschuwde wel voor het gevaar van het schenden van het kerkelijk *jus in sacra*. Een indirecte invloed op de leer van de kerk kon echter niet worden voorkomen.

De vrijheid van belijden en de vrijheid van drukpers werden weliswaar geprezen, maar in feite waren ze beperkt. Een enkele maal leidde een kritische publicatie tot een veroordeling. Tegen de kritische protestantse pers werd nauwelijks opgetreden, maar de katholieke pers kreeg het zwaarder te verduren en werd – overigens tegen het advies van de Raad van State – hard aangepakt.

De vrijheid van eredienst bestond niet voor dissidenten en zogenaamde conventikels. De regering vreesde dweperij, godsdienstige onverdraagzaamheid en verstoring van de ‘inwendige’ rust. Katholieke manifestaties buiten de kerkgebouwen werden niet geduld, terwijl meer processies, ongepaste kleding en andere religieuze uitwassen werden verboden.

²⁴³ Groen, *Bijdrage*, p. 20; *Verspreide geschriften*, I, p. 167.

7 Om de soevereiniteit van de koning

De vervolging van hen, die zich afscheiden van een bestaand kerkgenootschap, is onafscheidelijk verbonden aan de vereeniging van Kerk en Staat of aan de exclusieve bescherming van bestaande kerkgenootschappen.¹

Het regeringsbeleid stuitte tenslotte ook in het Noorden op groot verzet, doordat orthodox-gereformeerden zich niet neerlegden bij kerkelijke vonnissen en zich vanaf 1834 afscheiden van het 'Hervormd Genootschap'. In dit hoofdstuk wordt nagegaan hoe die Afscheiding zich heeft voltrokken en hoe de overheid en de overheidsorganen hebben gereageerd op het optreden van de afgescheidenen en wat de betekenis van de Afscheiding is geweest voor de verdere ontwikkeling van de godsdienstvrijheid.

7.1 De overheid en de Afscheiding in Ulrum

De Acte van Afscheiding en Wederkeer, die de predikant en de gemeenteleden van Ulrum op 14 oktober 1834 tekenden, kan worden gezien als een van de belangrijkste oorkonden van onze nationale constitutionele ontwikkeling, zo schrijft Gerretson in zijn artikel *De fonte libertatis*.² En hij vervolgt: 'Episode in het nooit eindigend conflict tussen gezag en vrijheid, vormt zij, op de grondwet der Notabelen van 1815, het eerste principiële amendement van de historische natie!' Het ging om de botsing tussen een bijna napoleontisch georganiseerde staat en de vrijheid van de individuele burger. Tussen een koning die bijna absoluut soeverein was en zijn ongehoorzame onderdanen die zich beriepen op hun geweten en hun geloof in God en daarmee op hun godsdienstvrijheid. Die vrijheid vormde daardoor het kristallisatiepunt voor het zijn of niet zijn van een tolerante samenleving. De meningen en opvattingen over die vrijheid en de betreffende wetgeving verschilden echter en dat moest wel tot confrontatie leiden. Het is daarom zinvol na te gaan hoe de staat en de afgescheidenen de ontwikkeling van het recht op godsdienstvrijheid hebben beïnvloed.

De predikant van de gemeente Ulrum was Hendrik de Cock.³ Hij was in die

¹ De Bosch Kemper, *Staatkundige geschiedenis na 1830*, II, p. 390.

² C. Gerretson, *Verzamelde Werken* III, red. G. Puchinger, Baarn 1974, p. 53.

³ Hendrik de Cock (1801-1842) werd na zijn studie in Groningen predikant achtereenvolgens in Eppenhuisen, Noordlaren en Ulrum. In de laatste plaats was hij de opvolger van ds. P. Hofstede de Groot. Na zijn afscheiding vestigde hij zich in Smilde en bediende vandaar uit de afgescheiden gemeenten in de vier noordelijke provincies en in het graafschap Bentheim. Ook leidde hij verschillende oefenaren op tot predikant. Zie over hem: Helenius de Cock, *Hendrik de Cock, eerste afge-*

Ds. H. de Cock (1801-1842).

plaats ds. P. Hofstede de Groot⁴ opgevolgd en hing aanvankelijk ook diens theologische opvattingen aan. Van gemeenteleden kreeg hij echter te horen dat zijn prediking diepgang miste. Vooral één bepaalde uitspraak van een van zijn kerkleden raakte De Cock diep: 'Indien ik ook maar één zucht tot mijn zaligheid moest bijbrengen, was ik voor eeuwig verloren.' De Cock nam die kritiek zo serieus dat hij zich grondig ging verdiepen in de geschriften van Calvijn en tot de conclusie kwam dat de Bijbelse leer lang niet altijd in de kerk werd nageleefd. Sindsdien verkondigde hij een orthodoxe leer in de geest van de synode van Dordrecht van 1618-1619. Hij verwierp de nadruk op de opvoedende kracht van het evangelie, zoals de Groninger godgeleerden deden, en legde in zijn preken het accent op de erfzonde, de bekering en de genade van God.⁵ Om de vele in omloop zijnde vragenboekjes te bestrijden, publiceerde hij in 1833 een *Kort Begrip*, waarin hij de gereformeerde leer uiteenzette. In hetzelfde jaar verzorgde hij ook een uitgave van de Dordtse leerregels: *Besluiten van de Nationale Dordtse Synode, gehouden in den jare 1618 en 1619 te Dordrecht*, met een voorrede. Ook daarin werd de gereformeerde leer met hartstocht verdedigd tegen de heersende theologie. Het laatste geschrift stuurde hij op naar de koning. Minister Van Pallandt van Keppel, die de koning van advies moest dienen, schreef dat De Cock er slechts naar streefde 'mede te werken tot vernieuwing der heilloze kerktwisten van de 17de eeuw; bijzonder om door deszelfs verspreiding onder de minst kundigen de zucht tot schoolse harrewarrerien te verlevendigen.'⁶

scheiden predikant in Nederland, beschouwd in leven en werkzaamheid: eene bijdrage tot regt verstand van de kerkelijke afscheiding, Kampen 1860-1864; H. Veldman, *Hendrik de Cock – afgescheiden en toch betrokken*, Bedum 2004.

4 Zie over hem voetnoot 87 in hoofdstuk 6.

5 In een brief van 14 oktober 1832 schreef Hofstede de Groot aan De Cock: 'De Cock, de Cock, hoe diep zijt gij gevallen en hoe donker is mij Gods raad, dat zulk een leer in de gemeente, die eens de mijne was, nu wordt verkondigd.' De Cock, *Hendrik de Cock*, p. 37.

6 Rapport van 14 november 1833. *Archiefstukken*, I, p. 233.

De Cock ging echter door en trok volle kerken.⁷ Ook kwamen er mensen uit andere gemeenten om hun kinderen te laten dopen in een kerk waar ‘de zuivere leer’ nog werd verkondigd. Alleen daar konden ze de doopvragen bevestigend beantwoorden.⁸ Deze situatie liep uiteindelijk op een groot conflict uit. Eind 1833 werd De Cock bij het bestuur van de classis Middelstum aangeklaagd wegens het dopen van kinderen uit andere gemeenten. Op zich nog een betrekkelijk onschuldige zaak, omdat het reglement geen bepaling kende die dit dopen verbood. Met een zeker optimisme vervoegde hij zich dan ook op 19 december bij het classicaal bestuur om zich te verdedigen, maar daar werd hij geconfronteerd met een nieuwe beschuldiging. Die betrof het uitgeven van een boekje tegen publicaties van zijn collega’s Meyer Brouwer van Uithuizen⁹ en Benthem Reddingius van Assen.¹⁰ Deze vooraanstaande hervormde predikanten hadden zich in hun geschrift scherp gekeerd tegen de orthodoxe leer en conventikelmensen.¹¹ In zijn boekje had De Cock de gereformeerde leer ondubbelzinnig verdedigd en de beide predikanten ‘wolven’ genoemd. Over Brouwer had hij onder meer geschreven dat deze de ware gereformeerde leer, die hij gezworen had te leren, haatte en bestreed. Volgens hem had Reddingius hetzelfde gedaan, ‘maar iets listiger en daardoor ook geveinsder en trouwelozer nog.’¹²

Dat deze beschuldiging nu ter sprake kwam was het gevolg van een ingreep van het departement van Eredienst, waar de ambtenaar Janssen en de minister zich aan het boekje van De Cock hadden geërgerd. Op 30 november 1833 verzocht Janssen ds. Damsté,¹³ de preses van het classicale bestuur, om hierover met De Cock te handelen omdat ‘het lasteren en schelden van achtingswaardige ambtgenooten in het openbaar, het razen om oproer te stichten’ getuigde van zedelijk wange-

7 Het kerkgebouw moest zelfs worden vergroot, maar dat weigerden de autoriteiten. G. Keizer, *De Afscheiding van 1834: haar aanleiding, naar authentieke brieven en bescheiden beschreven*, Kampen 1934, p. 243-245.

8 De vraag waar het om ging luidde: Belijdt u dat de leer van het Oude en het Nieuwe Testament, die in de Apostolische Geloofsbelijdenis is samengevat en hier in de christelijke kerk geleerd wordt, de ware en volkomen leer van de verlossing is? (cursivering van de schrijver).

9 L. Meyer Brouwer (1786-1872) werd in 1810 predikant te Oudwoude, in 1811 te Garmerwolde, in 1824 te Weener (Oost-Friesland) en in 1829 te Uithuizen. In 1858 ging hij met emeritaat. Hij publiceerde *Noodige waarschuwing en heilzame raad aan mijne gemeente, twee leerredenen*, Groningen 1833. *Archiefstukken*, I, p. 235.

10 Gerardus Benthem Reddingius (1774-1844) studeerde theologie te Franeker, waar hij ook promoveerde. Verder was hij eredoctor van de universiteit van Harderwijk. Als predikant stond hij achtereenvolgens te Minnersga, Schildwolde, Waardenburg-en-Neerijnen en vanaf 1809 tot zijn overlijden te Assen. Hij maakte deel uit van de consulerende commissie bij de voorbereiding van het Algemeen Reglement van 1816 en was scriba van het Drentse provinciale kerkbestuur. Reddingius schreef diverse theologische verhandelingen en werd tweemaal bekroond door het Haagsche Genootschap. Ook vervulde hij de functie van schoolopziener en bevorderde hij het Drentse dialect en de bestudering van de Drentse geschiedenis. Frederiks en Van den Branden, *Biographisch Woordenboek*, p. 639-640.

11 Bezoekers van godsdienstige gezelschappen.

12 *Verdediging van de ware Gereformeerde leer en van de ware Gereformeerden, bestreden en tentoongesteld door twee zoogenaamde Gereformeerde leeraars, of de schaapskooi van Christus aangetast door twee wolven en verdedigd door H. de Cock, Gereformeerd leeraar te Ulrum*, Groningen 1833.

13 J.J. Damsté (1770-1850) werd in 1791 predikant te Wijnjeterp, in 1794 te Oudeschans, in 1795 te Augustinusga en in 1799 te Uithuizermeeden. In 1853 ging hij met emeritaat. *Archiefstukken*, I, p. 234.

Ds H.P. Scholte (1805-1868).

drag.¹⁴ Dit verzoek was ds. Damsté goed van pas gekomen, want de klacht over het dopen vond eigenlijk geen steun in de kerkelijke reglementen.¹⁵ In zijn correspondentie liet Janssen weten dat het boekje van De Cock voldoende grond voor maatregelen bood. Zelfs gaf hij precies aan welke artikelen van het *Reglement op de Kerkelijke Tucht* konden worden toegepast. De bedoeling was, zo schreef hij, om De Cock ten voorbeeld te stellen aan andere jonge theologen met soortgelijke opvattingen. De gedachte was dat De Cock wel zou zwijgen, evenals vroeger ds. Molenaar. Van belang is dat Janssen aangaf dat het niet ging om de 'gevoelens' van De Cock, want daarin was hij vrij. Alle schijn van geloofswang, alle beperking van de protestants christelijke vrijheid moest dan ook worden vermeden.

Het ging om het weren van een lasteraar en onruststoker.¹⁶

De Cock was tegenover het classicaal bestuur kansloos: een inhoudelijke discussie wenste het college niet. Nog dezelfde dag werd hij als predikant geschorst wegens 'strafbare belediging en liefdelooze veroordeling van twee zeer achtenswaardige leeraars' en het verwekken van wanorde. Dat laatste omdat hij kinderen uit andere gemeenten had gedoopt en privéonderwijs had gegeven aan personen uit andere gemeenten.¹⁷ De Cock stelde onmiddellijk beroep in bij het provinciaal bestuur, maar ook hier was de uitslag teleurstellend.¹⁸ Bij besluit van 1 april 1834 schorste het hem voor de tijd van twee jaar met verlies van traktement en tevens met veroordeling in de kosten van de kerkelijke procedure. Als enige grond hiervoor werd conform het advies van het departement de publicatie van het boekje tegen de predikanten Meyer Brouwer en Benthem Reddingius vermeld.¹⁹

De Cock en zijn kerkenraad hadden intussen een audiëntie bij de koning aange-

14 Brief van de secretaris en adviseur Janssen aan ds. J.J. Damsté als preses van de classis van 30 november 1833. *Archiefstukken*, I, p. 234.

15 Brief van Damsté aan Janssen van 30 november 1833. *Archiefstukken*, I, p. 235-237.

16 Brief van Janssen aan Damsté van 10 december 1833. *Archiefstukken*, I, p. 239.

17 Rasker, *De Nederlandse Hervormde Kerk*, p. 60.

18 Daarbij werd ook gevraagd naar het boekje tegen de evangelische gezangen van J. Klok (*De Evangelische gezangen getoetst en gewogen en te ligt bevonden*, Groningen 1834), waarin De Cock een voorwoord had geschreven.

19 Formeel klopte deze grond niet, omdat de te behandelen zaak slechts het door De Cock ingestelde beroep tegen de uitspraak van het classicaal bestuur betrof en er naar aanleiding van het boekje geen aanklacht was ingediend. De Wolff, *De strijd om de kerk*, p. 206.

vraagd om hun zaak uiteen te zetten. In opdracht van de kerkenraad reisde hij daarvoor samen met een ouderling naar Den Haag. Op 14 mei werden ze ontvangen, niet gezamenlijk maar ieder apart. Willem I moet hen tijdens de audiëntie nogal autoritair tegemoet zijn getreden, want De Cock schreef zijn vrouw: ‘Zijne Majesteit zocht ons kennelijk te verbijsteren en van het stuk te brengen.’²⁰ Het enige wat ze bereikten was een verwijzing naar minister Van Pallandt van Keppel om de zaak verder te bespreken.²¹ Van een gesprek met de minister is het niet gekomen, daar het gezelschap de terugreis naar het noorden moest aanvaarden, omdat de commissie van het provinciaal bestuur De Cock tegen 21 mei had uitgenodigd, deze keer om over de publicatie van een boekje tegen de gezangen te worden gehoord.²²

Het gesprek met die commissie verliep teleurstellend voor De Cock.

Ook nu weer weigerden de kerkelijke gezagsdragers op enigerlei wijze in te gaan op inhoudelijke argumenten. Het enige wat De Cock te horen kreeg was dat hij een week de gelegenheid had om zijn standpunt nader te overwegen. Toen hij na afloop van de termijn zijn bezwaren tegen de gezangen handhaafde, besloot het provinciaal bestuur op 29 mei 1834 hem af te zetten als predikant en te veroordelen in de kosten van de procedure.²³ Nog gaf De Cock het niet op. Hij en zijn kerkenraad beriepen zich op de synode. Voor de juridische kant van hun bezwaarschriften kregen ze hulp van de advocaat Van der Kemp²⁴ en van mr. Dirk graaf van Hogendorp.

De voortekenen waren niet gunstig voor De Cock en zijn kerkenraad. In hun openingstoespraken keurden de preses ds. H. H. Donker Curtius²⁵ en minister

Ds A.C. van Raalte (1810-1876) emigreerde in 1846 naar de VS. Daar stichtte hij de stad Holland (Michigan).

²⁰ H(elenius) De Cock, *Hendrik de Cock. Eerste Afgescheiden Predikant van Nederland*, Kampen 1860, p. 184.

²¹ G. Keizer, *De Afscheiding van 1834*. p. 399.

²² Deze betrof het in noot 18 genoemde boekje.

²³ Zie voor de tekst van het besluit: De Cock, *Hendrik de Cock*, p. 197-202.

²⁴ Mr. C.M. van der Kemp (1799-1861), advocaat te Den Haag, plaatsvervangend kantonrechter 1838, raadshere in het Provinciaal Hof van Zuid-Holland 1858. J.P. Moet, *C.M. van der Kemp. 1799-1862*, diss. VU, Vlaardingen 1948, *NNBW*, IV, 829.

²⁵ H.H. Donker Curtius (1778-1839) was van 1800-1801 predikant te Blaricum, van 1801-1802 te Muidersberg en vanaf 1802 te Arnhem. Hij was in 1815 lid van de Consulerende Commissie. Donker Curtius fungeerde vanaf 1816 als vice-president en vanaf 1825 onafgebroken als president van de al-

Van Pallandt van Keppel het afzettingsvonnis al bij voorbaat goed.²⁶ Toch oordeelde de synode iets gematigder. Zij gaf De Cock nog een half jaar de tijd om spijt te betuigen en schriftelijk te beloven zich voortaan stipt aan de reglementen te houden.²⁷ Mocht hij dat niet doen dan was het kerkbestuur van de provincie Groningen gerechtigd hem namens de algemene synode van zijn dienst in de Hervormde Kerk af te zetten. In feite werd hier het provinciaal bestuur gecompromitteerd inclusief de minister. Enkele leden, waaronder de preses Donker Curtius, protesteerden nog tegen deze, in hun ogen halve maatregel. Toch had De Cock er ook weinig aan. Er ontstond een nodeloze briefwisseling, waarvan De Cock zelfs afschriften naar de koning zond. Ook richtte hij nog een verzoekschrift aan de Staten-Generaal om bescherming van de ware gereformeerde religie.²⁸ Al deze acties baatten hem weinig. Het provinciale bestuur legde hem op 2 oktober 1834 eenvoudig een verklaring voor die hij maar had te tekenen. De tekst kwam overeen met het synodebesluit. Toen De Cock verklaarde alleen maar naar Gods wil te willen handelen en dat wilde toelichten, kreeg hij van de preses te horen 'geen pourparlers'. Hij had slechts te tekenen.²⁹ Toen hij dat weigerde begreep hij dat zijn afzetting definitief zou zijn.

Terwijl hij nog overwoog om een uiterste poging te doen om recht te verkrijgen en zich daarvoor nogmaals tot de synode en de koning te wenden, arriveerde op donderdag 9 oktober onverwachts en tot zijn vreugde zijn vriend en medestander ds. H.P. Scholte uit Noord-Brabant.³⁰ Op verzoek van de kerkenraad ging deze vrijdag 's avonds voor in een inderhaast in het kerkgebouw van Ulrum belegde kerkdienst. Ook doopte hij toen zeven kinderen van ouders, die ze niet door een niet-rechtzinnige predikant hadden willen laten dopen. Graag zagen de kerkenraadsleden dat ds. Scholte ook die volgende zondag voorging. Om de zaak ook reglementair in goede banen te leiden reisden enkele kerkenraadsleden naar Leens om de consulent, ds. Smith, daarvoor toestemming te vragen. Maar deze wees het

gemene synode. Ook was hij secretaris van het provinciaal kerkbestuur van Gelderland. *Archiefstukken* I, p. 109; *NNBW*, V, 138-139.

²⁶ De Wolff, *De strijd om de kerk*, p. 210.

²⁷ Zie voor de tekst: Keizer, *De Afscheiding van 1834*, p. 476 e.v.; De Cock, *Hendrik de Cock*, p. 343-344.

²⁸ Zie voor de tekst: De Cock, *Hendrik de Cock*, p. 271-276.

²⁹ De Cock, *Hendrik de Cock*, p. 280; De Wolff, *De strijd om de kerk*, p. 211-212.

³⁰ Hendrik Peter Scholte (1805-1868) stamde uit een Duits lutherse familie. Na eerst na het overlijden van zijn vader diens suikerkistenfabriek te hebben geleid, studeerde hij theologie in Leiden. Hij werd daar gevormd door Willem Bilderdijk en andere Reveilvrienden. Omgekeerd had hij als student veel invloed op zijn medestudenten, zoals Van Velzen, Gezelle Meerburg, Brummelkamp en Van Raalte, allemaal later afgescheiden predikanten. In 1833 werd hij predikant in Doeveren en Gendersen. Na zijn schorsing scheidde hij zich met zijn gemeente af. In 1835 vestigde hij zich in Gorcum en in 1837 verbond hij zich aan de afgescheiden gemeente te Utrecht. Anders dan zijn medebroeders was het Scholte niet te doen om herstel van de geïdealiseerde volkskerk van vroeger, maar meer om een ook van de staat onafhankelijke, alleen door Gods Woord bepaalde, confederatieve aaneensluiting van gemeenten zonder sterk kerkverband. Dit verschil van mening zorgde al spoedig voor conflicten binnen de kring van de afgescheidenen. In 1847 emigreerde Scholte met ruim 700 geloofsgenoten naar de VS en stichtte een gemeente in Pella (Iowa). Literatuur: J.A. Wormser, *Door kwaad gerucht en goed gerucht: het leven van Hendrik Peter Scholte*, Nijverdal 1915; L. Oostendorp, *H.P. Scholte, leader of the Secession of 1834 and founder of Pella*, Franeker 1964; Leonora L. Scholte, *Een vreemdeling in een vreemd land*, Goes 1960.

verzoek af. Ook het verzoek van de kerkenraadsleden om ds. Scholte in de middagdienst te laten preken, vond geen genade in zijn ogen. Toch kwamen er die volgende zondag velen naar Ulrum om ds. Scholte te horen. Toen ds. Smith arriveerde waren de straten vol mensen en rijtuigen, zo meldde hij in zijn verslag.³¹ Smith weigerde echter zijn plaats af te staan en besteeg tot teleurstelling van de vele kerkgangers de kansel. Na afloop van de dienst vroeg ds. De Cock hem of ds. Scholte 's middags zou mogen voorgaan als er toch geen dienst was. Opnieuw weigerde de consulent. Toen barstte de bom. Het volk drong op naar het doophek, en als Scholte de consulent niet naar buiten had geleid, zou het zeker niet best met hem zijn afgelopen. 's Middags preekte ds. Scholte voor de verzamelde gemeente op een weiland naast de pastorie, omdat de kerk door de autoriteiten was afgesloten.³²

Deze gebeurtenissen hebben de ontknoping verhaast. Er is tijdens het bezoek van Scholte gesproken over de mogelijkheid van afscheiding uit het hervormde genootschap. Scholte was van mening dat het tijdstip daarvoor was aangebroken. Ook de kerkenraad drong erop aan, want men verwachtte van de kerkelijke besturen noch van de koning iets goeds meer. De volgende avond deelde De Cock zijn kerkenraad mee dat hij besloten had zich af te scheiden. De kerkenraad stelde zich eensgezind achter hem. In de avond van de dag daarna vergaderde de gemeente in de kuiperswerkplaats van de weduwe Koster.³³ Honderddertig gemeentelieden stemden in met afscheiding en tekenden de door de kerkenraad de vorige avond vastgestelde en door hem al ondertekende *Acte van Afscheiding of Wederkeering*. De Cock schreef in het nieuw aangeschafte notulenboek: 'Dinsdagavond den 14^{den} October, hebben wij, na biddend en knielend opzien tot den Heere, ons afgescheiden van de valsche kerk en in de mogendheden des Heeren het ampt aller geloovigen aangenomen, hetwelk Hij, de Heere, de Almagtige, de Eenige en Drieënige God bevestigte! Met psalmgezing en dankzegging is die plegtigheid besloten.'³⁴ Daarmee was de Afscheiding een feit en kwam de strijd tussen de overheid en de orthodox-gereformeerden om vrijheid van godsdienst in haar tweede fase.

7.2 Verdere afscheidingen als gevolg van nauwe samenwerking kerk en overheid

Zonder dat Scholte het wist was er vanaf april 1834 ijverig over hem en enkele andere verontruste predikanten gerapporteerd aan het departement van Eredienst. De informant was ds. C.W. Pape, predikant in Heusden, vriend van de ambtenaar

31 Brief van ds. N. Smith te Leens aan het classicaal bestuur van Middelstum van 17 oktober 1834. *Archiefstukken*, I, p. 318-321.

32 De Cock, *Hendrik de Cock*, p. 283-289; De Wolff, *De strijd om de kerk*, p. 213; Verslag van ds. N. Smith van 17 oktober 1834 in de *Archiefstukken*, I, p. 318-321; De Bosch Kemper, *De Staatkundige geschiedenis na 1830*, II, p. 395.

33 De kuiperij van de weduwe Geertje Koster-Hulshoff bevond zich op de hoek Noorderstraat-Schaapweg te Ulrum.

34 De Cock, *Hendrik de Cock*, p. 295.

J.D. Janssen en collega van Scholte.³⁵ Stenen des aanstoots waren de weigering van Scholte en de andere predikanten om gezangen te laten zingen en het niet stellen van de verplichte vragen voor de avondmaalsviering.³⁶ Tegen Scholte liep daarover een classisprocedure.³⁷

Naar aanleiding van de brieven van Pape schreef Janssen aan Van Heusden,³⁸ de preses van het provinciaal kerkbestuur van Noord-Brabant, dat het doel van Scholte en zijn medestanders duidelijk was: twist stoken en wantrouwen zaaien. Door te dreigen met een scheuring wilden ze als minderheid hun wil opleggen. Hij spoorde hem aan de procedures voort te zetten 'zeer toegevend omtrent gevoelens, maar streng in de handhaving der orde en der kerkelijke reglementen, vooral echter zonder eenige versooning in de uitoefening der kerkelijke tucht omtrent de leeraars.'³⁹ Toen burgemeester Verschoor,⁴⁰ die in de classiscommissie zat om Scholte te horen, schriftelijk bij Janssen informeerde naar het voorschrift op grond waarvan men verplicht was gezangen te laten zingen, antwoordde deze dat hij en de minister van oordeel waren dat die verplichting voortvloeide uit de besluiten van de voormalige provinciale synoden 'dus voor de classis van Heusden uit die der Zuidhollandsche synode.' Verder verwees hij hem voor deze kwestie naar de zaak van De Cock, die door de provinciale synode van Groningen was behandeld, en gaf hij aanwijzingen over getuigen en literatuur. Ook hier adviseerde hij de aangeklaagde niet hard te vallen over zijn godsdienstige gevoelens, maar wel over het twisten en oproer maken. De brief eindigde met de opmerking 'Wanneer ik in het vervolg UWEG. in uwen kerkelijken werkkring van enigen dienst mogt kunnen zijn, zal het althans aan mijne bereidwilligheid daartoe niet haperen.'⁴¹

Scholte werd nog diezelfde maand geschorst.⁴² De grond vormde het gebeuren op 10 en 12 oktober in Ulrum, waar hij zonder toestemming van de consulent twee kerkelijke samenkomsten had geleid en kinderen had gedoopt. De informa-

35 C.W. Pape (1788-1873) was predikant te Heusden van 1815 tot 1852. Hij is lid geweest van vele kerkbesturen, waaronder preses van de algemene synode. Omstreeks 1834 was hij scriba van het classicaal bestuur van Heusden. Hij was de auteur van *Het leven en werken van J.D. Janssen, ridder der Orde van den Nederlandschen Leeuw, secretaris-generaal en adviseur bij het departement voor de zaken der Hervormde Kerk enz.*, (1855); *Archiefstukken* I, p. 223; *NNBW*, X, 709.

36 Op 12 juli 1817 had de algemene synode de kerken verplicht bij de voorbereiding voor het vieren van het Heilig Avondmaal de gemeente op een viertal vragen te doen antwoorden. Deze vragen droegen kenmerken van de theologie van de Verlichting. Rasker, *De Nederlandse Hervormde Kerk*, p. 40-41.

37 Brieven van ds. Pape aan de ambtenaar Janssen van 4 september 1833 en 9 oktober 1833. *Archiefstukken*, I, p. 222-224.

38 J. van Heusden (1757-1841) was van 1783-1792 predikant te St. Oedenrode en van 1792-1839 te Hilvarenbeek. *Archiefstukken*, I, p. 296 (voetnoot).

39 Brief van Janssen aan ds. Van Heusden van 17 juli 1834. *Archiefstukken*, I, p. 155.

40 H.E. Verschoor (1791-1877) was van 1812-1856 burgemeester van De Werken en Sleuwijk, van 1831-1853 lid van de Provinciale Staten van Noord-Brabant en van 1864-1877 lid van de Eerste Kamer. *NNBW*, X, 1098. A. Vroon, *Herman Eliza Verschoor (1791-1877). Eén der bekwaamste en ijverigste schoolopzieners*, in: *Historische reeks Land van Heusden en Altena* (1993), p. 121-152.

41 Brief van Janssen aan Verschoor van 6 september 1834. *Archiefstukken*, I, p. 299-300.

42 Voor de tekst van het schorsingsbesluit van 29 oktober 1834 zie men: *Komplete uitgave van de officiële stukken betreffende de uitgang uit het Nederl. hervormd kerkenootschap*, Kampen 1863, p. 9-10.

tie hierover had het classisbestuur van de minister van Eredienst verkregen.⁴³ De classis baseerde de schorsing op artikel 11 van het Reglement op de vacaturen en beroepingen, en overwoog ‘dat de misdaad, waarover de beschuldiging gaat, van eenen ergerlijken aard, en tevens geruchtmakend is.’ Het besluit was eenparig genomen, zo berichtte ds. Pape de ambtenaar Janssen.⁴⁴ Verder, zo schreef hij, was besloten om de procedure tegen Scholte voort te zetten, waartoe een commissie van drie predikanten was benoemd om hem te horen. De reactie van Janssen was veelzeggend. Met ‘veel genoegen’ had hij de brief van ds. Pape gelezen. ‘Te Ulrum is de zaak door de Cockianen – zoo het schijnt vooral door de gesprekken en predikatiën van Scholte op hol gebragt – zoo ver gedreven, dat niet alleen de justitie, maar zelfs de militaire magt heeft moeten werken. Op dit oogenblik zit De Cock mogelijk achter de traliën, en tegen Scholte zal, zoo ik vermoede, ook geprocedeerd worden vanwegens het openbaar ministry.’ Voor de goede orde had Janssen de twee processen-verbaal van de gebeurtenissen in Ulrum op 10 en 12 oktober bij de stukken gevoegd. Volgens hem was de afzetting van Scholte nu onvermijdelijk.⁴⁵

Scholte wachtte zijn afzetting echter niet af. Op 1 november 1834 tekenden vrijwel alle leden van zijn gemeente een Acte van Afscheiding. Een afschrift daarvan werd gezonden aan alle kerkbesturen en de koning.⁴⁶ Zo maakten de predikant en kerkenraad van de ‘Gereformeerde gemeente Do(e)veren, Genderen en Gansoijen’ overal bekend dat de gemeente zich had afgescheiden van het hervormd kerkbestuur; ‘en dat derhalve van nu af aan voornoemde gemeente als afzonderlijk Gereformeerd kerkgenootschap blijft bestaan, in haar openbaar kerkbestuur zich houdende aan de kerkeordening van de Synode van Dordrecht gehouden in den jare 1618 en 1619.’⁴⁷

Het classisbestuur berichtte Scholte dat hij niet het recht had zich af te scheiden en dat de betaling van zijn traktement zou ophouden. Scholte, die van meet af aan op de vrijheid van godsdienst inzette, reageerde daarop met de opmerking dat het classisbesluit bevestigde dat het bestuur bezig was een ondraaglijke consciëntiedwang in te voeren, maar dat hij de vrijheid van consciëntie aan niemand afgaf. Hij merkte verder op dat de ijver van de classis tegen hem wel heel schril afstak tegen haar zwijgen over de goddeloze publicaties van sommige predikanten. Ook wees hij erop dat hij zich op geen enkele wijze meer gebonden achtte aan haar besluiten. U hoopt, zo vervolgde hij zijn brief, wellicht nog op de hulp van de hoge overheid en ‘misschien gelukt het u voor een tijd, door allerlei valsche voorstellingen en verhalen’ het hart van de koning te winnen. Maar ik heb ‘in vereeniging met den kerkeraad, onzen Koning met mijne en der gemeente zaken bekend gemaakt, en zoo er geene Achitofels zijn die onzen Koning den waren staat van zaken bedek-

43 Zie ook de Dispositie van de minister van Staat, enz, van 15 oktober 1834, waarin hij het classicaal bestuur verzoekt te handelen naar bevind van zaken. *Archiefstukken*, II, p. 18-20.

44 Brief van ds. Pape aan Janssen van 29 oktober 1834. *Archiefstukken*, II, p. 70-71.

45 Brief van de ambtenaar Janssen aan ds. Pape van 1 november 1834. *Archiefstukken*, II, p. 71-72.

46 Brief aan het College van Toezigt op de administratie der kerkelijke fondsen in Noord-Brabant van 7 november 1834. *Kompletee uitgave van de officiële stukken*, p. 14-15.

47 *Archiefstukken*, II, p. 72-73.

ken, dan zullen wij, ingevolge de grondwet, wel regt verkrijgen. Is er beschuldiging tegen mij als burger, de regtbanken zijn er om over mij te oordeelen; en gerust in Gode, die onzer aller harten en nieren proeft, blijf ik uw dienaar, enz.⁴⁸ Een duidelijker oorlogsverklaring aan kerkbestuur en indirect aan de overheid kon haast niet worden gegeven.

Het provinciaal bestuur kon daarop weinig anders doen – althans in zijn ogen – dan op 10 december 1834 Scholte te ontzetten uit zijn ambt van predikant in de Hervormde Kerk.⁴⁹ Tegelijk met hem werden zijn acht ouderlingen en diakenen geschorst. Opvallend is ook hier weer dat de besluiten werden genomen op grond van overtreding van de voorschriften en reglementen van de Hervormde Kerk, waaraan voor Scholte nog was toegevoegd dat hij zich aan scheurmakerij had schuldig gemaakt. De inhoudelijke kant van het conflict bleef geheel buiten beschouwing. Verder overwoog het bestuur dat de bezwaarden weliswaar het recht hadden zich af te scheiden van de kerk, maar dat zij zich door hun eigen-dunkelijke verklaring dat ze zich van het bestuur van de kerk scheiden, niet hadden onttrokken aan de toepassing van de wetten en reglementen van de kerk. De macht van de kerk, gesteund door de overheid, reikte ver. Uiteraard waren de kosten van de procedure voor rekening van de afgescheidenen.

Ook andere predikanten werden met medeweten, zo niet met medewerking of op aansporing van de overheid geschorst of uit het ambt geweerd. Zo heeft Janssen in twee brieven bij ds. Pape aangedrongen om de approbatie van het beroep van ds. Van Rhee⁵⁰ naar Veen te weigeren, omdat deze tegenstander van de evangelische gezangen was. Toen het classicaal bestuur toch instemde omdat Van Rhee beterschap beloofde, vond Janssen dat maar slap. De kerkelijke verordeningen dienden ferm te worden opgevolgd, zo schreef hij.⁵¹ Over de handelingen van de kerkelijke besturen met ds. Brummelkamp van Hattem⁵² werd regelmatig door de kerkelijke en burgerlijke autoriteiten aan de minister van Eredienst en diens secretaris Janssen gerapporteerd.⁵³ Gedetailleerd was ook de informatie die ds. Pape in tientallen brieven aan Janssen gaf over de afzettingsprocedure van de predikanten Van Rhee en Gezelle Meerburg.⁵⁴ Zijn typering van deze predikanten tijdens

48 *Kompleete uitgave van de officiële stukken*, p. 40-44.

49 *Kompleete uitgave van de officiële stukken*, p. 96-103.

50 J. van Rhee (1789-1851) was achtereenvolgens predikant te Eenum (1814), te Zandvoort (1818), te Benningbroek (1823), te Cadzand (1828), te Biggekerke (1832), te Veen (1834). In 1835 werd hij afgezet. Tot 19 februari 1836 was hij predikant van de afgescheiden gemeente. Op die datum vertrok hij, verdacht van een verkeerde levenswandel. J van Gelderen, *Een schat in aarden vaten. Het leven van Johannes van Rhee (1789-1851)*, in het *Jaarboek voor de Geschiedenis van de Gereformeerde Kerken* (JGK), 2 (1988), 13-50; *Biographisch Lexicon voor de geschiedenis van het Nederlandse protestantisme*, IV, p. 367-368.

51 Brieven van 9 oktober 1833 en 22 mei 1834. *Archiefstukken*, I, p. 223-225.

52 A. Brummelkamp (1811-1888) was sinds 1834 predikant te Hattem, van 1839-1842 te Schiedam en van 1842-1854 te Arnhem. In 1854 werd hij benoemd tot docent aan de Theologische School te Kampen. In 1889 ging hij met emeritaat. M. te Velde, *Anthony Brummelkamp (1811-1888)*, diss., Barneveld 1988.

53 Zo door het classicaal bestuur Harderwijk en de gouverneur van Gelderland aan de minister van Eredienst op respectievelijk 9 juli 1835 en 22 augustus 1835. De preses van de algemene synode richtte zich hierover ook enige malen tot Janssen en beklagde zich over de traagheid van de classis tegenover de predikant van Hattem. *Archiefstukken*, II, p. 364, 380 en 386.

de procedure was veelzeggend: 'Van Rhee had een languide trek en scheen lankmoedig, bedaard. Meerburg was ernstig, ontroerd en bleek. De eerste is een schobbert, de tweede een dweeper.'⁵⁵ Pape verzocht Janssen om van zijn macht gebruik te maken de kerkelijke autoriteiten tot flinkheid aan te sporen. Naar aanleiding van de informatie verzocht Janssen de preses van de classis Heusden om haast te maken met de procedures tegen Van Rhee en Gezelle Meerburg.⁵⁶

Hoe onzeker en afhankelijk van de overheid de kerkelijke besturen zich soms opstelden blijkt uit een brief van Janssen aan burgemeester Verschoor, lid van het provinciaal kerkbestuur, waarin eerstgenoemde zich gepikeerd betoonde over het feit dat de secretaris van het bestuur niet over het besluit van de evangelische gezangen beschikte en daarvan een punt maakte. Hij wees Verschoor erop dat de provinciale synode van Zuid-Holland dit had besloten en dat men daar niet zo moeilijk over moest doen.⁵⁷ Nadat zij de predikanten Van Rhee en Gezelle Meerburg hadden afgezet, vroegen de kennelijk bange bestuursleden aan Janssen om militairen teneinde de ringpredikanten te beschermen.⁵⁸ Ook nu weer kwam de overheid te hulp en stuurde een compagnie infanterie naar Veen en Almkerk.⁵⁹

De afzettingsprocedures tegen ds. Van Velzen werden eveneens nauwlettend gevolgd door het departement van Eredienst.⁶⁰ Hier fungeerde ds. Hugenholtz van Dokkum als informant.⁶¹ Ook deze kreeg op zijn verzoek aanwijzingen van Janssen, waarbij het opvalt hoezeer deze adviseerde Van Velzen voor het blok te zetten en van hem te vorderen dat hij zich onderwierp aan de kerkelijke reglementen.⁶² Dit is kennelijk ook zo gebeurd, want Hugenholtz berichtte Janssen dat Van Velzen, toen hij werd gehoord, steeds inhoudelijk wilde spreken over het belijden van de kerk. Het classisbestuur had dit consequent afgewezen en slechts onderwerping aan de reglementen geëist, zoals Janssen ook had geadviseerd.⁶³ Het eindigde daarmee dat Van Velzen erkende en schriftelijk bevestigde dat hij de reglementair voorgeschreven gezangen niet liet zingen. Hij had er zelf geen bezwaar tegen, maar hij liet het na op verzoek van zijn gemeente en om de rust in de gemeente te dienen. Janssen schreef op 5 december 1835 met een soort voldoening

54 G.F. Gezelle Meerburg (1806-1855) was van 1833 tot zijn overlijden predikant te Almkerk. *Archiefstukken*, I, p. 223; *NNBW*, VIII, 1138.

55 Brief van ds. C.W. Pape aan de secretaris en adviseur Janssen van 27 augustus 1835. *Archiefstukken*, II, p. 427-429.

56 Brief van Janssen aan ds. T. van Spall te Dussen van 22 september 1835. *Archiefstukken*, II, p. 496.

57 Brief van Janssen aan Verschoor van 11 november 1835. *Archiefstukken*, II, p. 504.

58 Brieven van ds. Luberti Augustini te 's-Hertogenbosch aan ds. C.W. Pape van 29 november 1835 en van ds. Pape aan Janssen van 30 november 1835. *Archiefstukken*, II, p. 504-507.

59 *Archiefstukken*, II, p. 511.

60 S. van Velzen (1809-1896) was predikant van Drogeham van 1834-1835, daarna tot 1839 predikant voor heel Friesland. Van 1839 tot 1854 stond hij in Amsterdam. In 1854 werd hij benoemd tot docent aan de Theologische School te Kampen, welke functie hij tot 1889 heeft bekleed. J. van Gelderen, *Simon van Velzen: capita selecta*, Kampen 1999; J.A. Wormser jr, *Karakter en genade: het leven van Simon van Velzen*, Nijverdal 1916.

61 P.A.C. Hugenholz (1790-1868) was van 1812-1827 predikant te Vorden, daarna van 1827-1862 te Dokkum. Hij fungeerde in 1835 als scribe van de classis Dokkum. *Archiefstukken*, II, p. 516.

62 Brieven van Janssen aan Hugenholtz van 2 en 26 september 1835. *Archiefstukken*, II, p. 516 en 518.

63 Brief van Hugenholtz aan Janssen van 2 oktober 1835. *Archiefstukken*, II, p. 519.

dat nu niets meer een schorsing in de weg stond.⁶⁴ Kort na zijn schorsing scheidde Van Velzen, die volgens Hugenholtz betere leidinggevende eigenschappen bezat dan De Cock, zich af. Dat belette Janssen niet om Hugenholtz te schrijven dat het provinciaal kerkbestuur hem nu nog wel moest ontzetten uit zijn ambt en ‘wel ten spoedigsten, ten einde hem het radikaal [bevoegdheid] van leeraar in de Hervormde of Gereformeerde Kerk te ontnemen.’ En hij gaf Hugenholtz verder de nodige aanwijzingen om te voorzien in de onrustige situatie in Drogeham.⁶⁵

De procedures tegen De Cock, Scholte en de andere predikanten maken duidelijk dat de regering zo nauw met de kerkelijke besturen samenwerkte dat van een zekere regie kan worden gesproken. Weliswaar waren de kerkelijke besturen de uitvoerders en verantwoordelijken, maar op cruciale momenten gaf de ambtenaar Janssen van het departement van Eredienst minutieuze aanwijzingen en adviezen. Ook onderkende hij al in een vroeg stadium het risico van een afscheiding.⁶⁶ De Cock, die nog naar herstel van de kerk streefde en hulp van hogere besturen verwachtte, noch Scholte hadden toen al tot afscheiding opgeroepen.⁶⁷ Door de kerkelijke organen tegen de orthodoxe predikanten met adviezen en aansporingen op te zetten heeft de regering de kerkelijke oppositie in het nauw gebracht en daardoor de Afscheiding mede aan zich zelf te wijten gehad.

7.3 Gerechtelijke vervolgingen veroorzaakt door staat én kerk

Vóór 1834 was de regering niet stelselmatig opgetreden tegen niet-kerkelijke samenkomsten. Wel was in de provincie Groningen vanaf 1830 een strakker beleid gevoerd. Daar waren in die jaren verschillende oefenaars en mensen die hun huis leenden voor godsdienstoefeningen vervolgd en veroordeeld.⁶⁸ Na de afscheiding van De Cock en Scholte werden de vervolgingen geïntensiveerd. Dit geschiedde – anders dan de afgescheidenen heel lang dachten – op last van de koning

64 Het schijnt zo dat Van Velzen zich bij zijn ‘drie consorten’ Brummelkamp, Van Rhee en Gezelle Meerburg wil voegen. ‘Zij maken een waardig geheel uit met De Cock en Scholte!’ Brief aan Hugenholtz van 5 december 1835. *Archiefstukken*, II, p. 524.

65 Brief aan Hugenholtz van 16 december 1835. *Archiefstukken*, II, p. 525.

66 Janssen schreef Van Heusden op 17 juli 1834 dat de bezwaarden dreigden met een scheuring om hun zin te krijgen. *Archiefstukken*, I, p. 296-297.

67 Wel had Scholte De Cock naar aanleiding van diens schorsing gevraagd of zijn gemeente, in het geval dat het tot afzetting zou komen, iets waarin hij nog niet geloofde, bereid was zich met de kerkenraad ‘onafhankelijk te verklaren van de Synodale Hervormde Kerk’. Brief van 9 januari 1834 opgenomen in: Keizer, *De Afscheiding van 1834*, p. 333-335.

68 Op 31 juli 1829 veroordeelde de rechtbank Appingedam de heer H.H. Lantink uit Ulrum tot een boete van f 94,50 (het maximum dat op het wanbedrijf stond), en in de loop van het jaar 1830 de heren S. de Graaf uit Obergum, D.J. van der Kraak uit Uithuizen, H.G. Stelma uit Baflo, A.P. Burema uit Rasquert, J.F. de Vries uit Baflo en W.P. Doorenbos uit Rasquert ieder tot een boete van f 50. Hun boetes werden op advies van de Commissie van Gratie bij Koninklijk Besluit van 18 september 1830 tot f 20 verminderd, omdat de veroordeelden volgens de commissie vermoedelijk in onwetendheid hadden gehandeld en tot de minder goeode stand behoorden. De proceskosten bleven gehandhaafd. Tot oktober 1834 zijn er in de provincie Groningen in totaal meer dan twintig vonnissen uitgesproken wegens het houden van bijzondere godsdienstige samenkomsten. *Archiefstukken*, I, p. 131-138; H(elenius) de Cock, *Hendrik de Cock eerste Afscheiden Predikant*, p. 155.

zelf. Op hun verzoek had hij de ministers Van Maanen en Van Pallandt gemachtigd De Cock en de zijnen strafrechtelijk te doen vervolgen.⁶⁹ De reden was dat de afgescheidenen ongeregelheden zouden veroorzaken en door hun 'leerreddenen' en gedrag onrust en twisten zouden stichten.

Op deze aanpak was ook krachtig aangedrongen door verschillende kerkelijke autoriteiten, waaronder Algemeene Synodale Commissie van de Hervormde Kerk.⁷⁰ Deze had de overheid al in 1829 gewaarschuwd voor neigingen tot 'afzondering'. Kort na de Afscheiding in Ulrum verzocht ze minister Van Pallandt maatregelen te treffen om wanorde en scheuring te voorkomen.⁷¹ Ze ging zelfs zover dat ze de minister vroeg te bewerkstelligen dat door de minister van Justitie 'eene krachtige aanschrijving moge worden uitgevaardigd aan de officieren en ambtenaren onder deszelfs ministerieel departement, met name in de provincie Groningen en Drenthe behoorende, ten einde ook zonder aangifte van eenige contraventie tegen de bestaande wetten, met allen ijver werkzaam te zijn ter handhaving der Artt. 291 tot 294 van het Strafwetboek voor het koningrijk.'⁷²

De minister voldeed 'gaarne' aan het aan duidelijkheid niet te wensen overlaten-de verzoek van de kerkelijke autoriteiten en stuurde het met enkele andere stukken door naar zijn collega van Justitie.⁷³ Zelf liet hij op 25 oktober 1834 een dispositie [beslissing] verschijnen, waarin hij de kerkbesturen en de gouverneur van de provincie Groningen aanmoedigde de rechten en belangen van de Hervormde Kerk te handhaven.⁷⁴ Enkele dagen daarna machtigde de koning Van Maanen de procureur-generaal op te dragen krachtdadig en volgens de wet tegen de schuldingen te procederen. Bij hetzelfde besluit machtigde hij het departement van Binnenlandse Zaken het beleid van de gouverneur van Groningen tegen de afgescheidenen goed te keuren en zo nodig militaire hulp in te roepen.⁷⁵ Scholte kreeg van minister Van Pallandt namens de koning een dispositie met de mededeling, dat de rekesten van hem en zijn ouderlingen waren afgewezen en dat hun de vrijheid van godsdienst was ontzegd, zolang de sekte die zij door hun scheuring wilden vormen niet door de koning was erkend. Hij vermaande hen 'terug te keeren tot de gehoorzaamheid aan het door Hoogstdenzelven erkend Hervormd kerkbestuur.'⁷⁶ Deze dispositie werd in verschillende kranten gepubliceerd.⁷⁷

69 Rapporten van de ministers van Justitie en Eredienst aan de koning van 27, 30 en 31 oktober 1834. *Archiefstukken*, II, p. 22-23 en 46-47.

70 Dit was een soort dagelijks bestuur van de synode, waarvan H.H. Donker Curtius voorzitter en I.J. Dermout secretaris was.

71 Van Pallandt had sinds 1828 de titel minister.

72 Brief van 23 oktober 1834. *Archiefstukken*, I, p. 289-290; Rullmann, *De Afscheiding*, p. 219; De Bosch Kemper, *Staatkundige geschiedenis na 1830*, II, p. 399; idem, *Letterkundige aanteekeningen*, p. 189; De Visser, *Kerk en staat*, III, p. 270.

73 Brief van 25 oktober 1834 aan de minister van Justitie met het verzoek om maatregelen te treffen. *Archiefstukken*, I, p. 290-291.

74 *Archiefstukken*, II, p. 18-20.

75 Besluit van 29 oktober 1834. *Archiefstukken*, II, p. 22-23.

76 Dispositie van 27 november 1834. Tekst opgenomen in de *Kompletee uitgave van de officiële stukken*, p. 137-139; *Bijvoegsel Stb.* 1834, 300.

77 Gepubliceerd in de Groninger Courant, het *Haagsch Dagblad*, het *Algemeen Handelsblad* en de *Opregte Haarlemsche Courant*. *Archiefstukken*, II, p. 101-102.

Op 13 december machtigde de koning zijn ministers op voorstel van Van Maanen en Van Pallandt om met alle gepaste middelen, strafrechtelijke en militaire, te verhinderen dat de afgescheidenen voort zouden gaan met het houden van eigen godsdienstoefeningen. De Cock en zijn gemeente kregen te maken met inkwartiering vanwege het verstoren van een kerkdienst op zondag 19 oktober 1834. Het was toen tot een escalatie gekomen, omdat de afgescheidenen, die zich als de wettige voortzetting van de oorspronkelijke kerkgemeente beschouwden, gebruik hadden willen maken van het kerkgebouw.⁷⁸ Zij hadden dit ook aan het classicale bestuur bekend gemaakt en tevens laten weten geen behoefte meer te hebben aan de ringpredikant. De hervormde classis had toch een ringpredikant gestuurd om voor te gaan. Veiligheidshalve hadden de gouverneur en de officier van justitie Sevenstern⁷⁹ zeven veldwachters en een gerechtsdienaar naar Ulrum gestuurd. Die hadden weliswaar kunnen beletten dat De Cock de kansel beklom, maar de inmiddels ook gearriveerde ringpredikant had vanwege de vele kerkgangers die De Cock wilden horen, de kansel niet kunnen bereiken. Hij was daarom onverrichter zake teruggekeerd. Op verzoek van de aanwezige kerkgangers had De Cock vervolgens, staande op een bank en gekleed in mantel en bef gepreikt.⁸⁰ Afgedacht van de aanvang had de dienst een rustig verloop gehad.⁸¹ De gouverneur nam de zaak echter hoog op en stuurde enkele dagen later een detachement van 150 man naar het dorpje Ulrum. De militairen werden ingekwartierd bij de burgers. Voor de familie De Cock betekende dat zij twaalf soldaten in de kost kreeg. Bovendien werden de deuren van de pastorie verzekerd en vernageld en kreeg de predikant korte tijd huisarrest. Elke godsdienstoefening, ook die beneden de twintig man, werd door de militairen verboden.⁸²

Ook justitie liet van zich horen. Al op 31 oktober moest De Cock terechtstaan voor de rechtbank in Appingedam op de beschuldiging dat hij de eredienst op 19 oktober had verstoord. Dat was een misdrijf waarop een maximum straf stond van

78 De Cock, *Hendrik de Cock*, Tweede Afdeeling, p. 1-3. Deze visie was echter onjuist. Door het Algemeen Reglement van 1816 (herzien in 1852) was kerkelijke hiërarchie ingevoerd, waarbij gemeenten slechts plaatselijke onderafdelingen van de Nederlands Hervormde Kerk vormden. Afgescheiden gemeenten of bestuurders daarvan hadden om die reden geen aanspraak op de kerkelijke goederen. Zie H.R. 15 juni 1888, W. 5429 en veel andere rechterlijke uitspraken bij Diepenhorst, *De verhouding tusschen kerk en staat in Nederland*, p. 272.

79 Mr. P.G. Sevenstern (1787-1851), advocaat van 1810-1812, substituut keizerlijk procureur bij de rechtbank Appingedam van 1812-1814, officier van justitie te Appingedam van 1814-1838 en procureur-generaal bij het gerechtshof te Groningen vanaf 1838. Sevenstern was korte tijd lid van de Eerste Kamer der Staten-Generaal (1848-1849) en sinds 8 februari 1849 lid van de Raad van State in buitengewone dienst. Hij is op 5 september 1834 benoemd tot ridder in de Orde van de Nederlandse Leeuw. Sevenstern was rooms-katholiek en heeft diverse kerkelijke en bestuurlijke functies bekleed. Zowel ter zitting als tegenover de koning heeft De Cock zich over 'de vijandschap' van deze katholieke wetshandhaver beklaagd. *Archiefstukken*, II, p. 10; De Cock, *Hendrik de Cock*, Tweede Afdeeling, p. 27.

80 Brief van de officier van justitie P.G. Sevenstern aan de procureur-generaal bij het Hooggerechtshof van 1 november 1834. *Archiefstukken*, II, p. 47-49; De Cock, *Hendrik de Cock*, Tweede Afdeeling, p. 4-7.

81 Zie voor een beschrijving van de dienst: Verhagen, *De geschiedenis der Christelijke Gereformeerde kerk*, p. 186-187.

82 De Cock, *Hendrik de Cock*, Tweede Afdeeling, p. 23-25.

driehonderd franken en een gevangenisstraf van zes dagen tot drie maanden.⁸³ De Cock maakte van de gelegenheid gebruik zijn zaak met vele argumenten uiteen te zetten, wat op de aanwezigen grote indruk schijnt te hebben gemaakt.⁸⁴ De officier van justitie Sevenstern schreef de procureur-generaal hierover: ‘Ook bij deze gelegenheid heeft men gezien, hoe de meenigte hem aanhangt en hoe gevaarlijk hij voor de openbare rust en goede orde is te beschouwen.’ Ondanks zijn verdediging werden De Cock en een geloofsgenoot conform de eis van de officier van justitie veroordeeld tot de maximum gevangenisstraf en boete.⁸⁵ In hoger beroep bevestigde de rechtbank van Groningen het vonnis.⁸⁶ De Cock moest dit vonnis aansluitend uitzitten, waarbij hij werd opgesloten in een pistool in het Correctie- of Spinhuis aan de Zoutstraat.⁸⁷

Ook Scholte kreeg met justitie te maken. Op 29 november moest hij zich bij de rechter-commissaris verantwoorden voor zijn preek op zondag 9 oktober in Ulrum, waarin hij tot oproer zou hebben aangezet en majesteitsschennis zou hebben gepleegd. Hij werd onmiddellijk gevangen gezet en zat zeven dagen in voorlopige hechtenis in Appingedam.⁸⁸ Daarna mocht hij gaan in afwachting van een rechtszitting. Slechter af was Klaas de Wit,⁸⁹ die eveneens in voorlopige hechtenis was genomen. Hij werd ervan beschuldigd op zondag 9 oktober 1834 de consulent ds. Smith te hebben geknepen, geduwd of geslagen. Hoewel hij dit ten stelligste ontkende en veel getuigen hem daarin steunden, werd hem een gevangenisstraf van tien maanden opgelegd die hij in de toen al tamelijke beruchte gevangenis van Hoorn moest ondergaan.⁹⁰

83 Artikel 261 van de *Code Pénal*: Zij die de uitoefening van een godsdienst zullen hebben verhinderd, belemmerd of gestoord door het verwekken van onlusten en wanordelijkheden in het kerkgebouw of een andere gelegenheid, welke voor die godsdienst oefening bestemd is of metterdaad dient, zullen gestraft worden met een boete van zestien tot driehonderd franc en met een gevangenisstraf van zes dagen tot drie maanden.

84 De Cock, *Hendrik de Cock*, Tweede Afdeling, p. 26-27.

85 Vonnis van de correctionele rechtbank van Appingedam tegen Hendrik de Cock en Klaas Pieters Ritsema van 7 november 1834, opgenomen in *Archiefstukken*, II, nr. 33, p. 50-52.

86 Vonnis van 28 november 1834. Men kende destijds nog de napoleontische arrondissementale indeling, waarbij ieder arrondissement een tribunal de première instance (rechtbank van eerste aanleg) had met appel voor correctionele zaken op de rechtbank van de departementshoofdplaats (art. 200 van de *Code d'instruction criminelle*). Was een vonnis gewezen door de rechtbank van de departementshoofdplaats, dan kon men in beroep gaan bij de rechtbank van eerste aanleg in de naburige departementshoofdplaats, dan wel voor Amsterdam en Den Haag bij het Keizerlijk Hof (na 1813 het Hooggerechtshof). Zo fungeerde Groningen als appelinstantie voor Appingedam. Zie artikel 200 van de *Code d'instruction criminelle*. De regeling van de relatieve competentie betreffende het appel van correctionele vonnissen voor de noordelijke provincies is te vinden in een staattie (tableau) bij het keizerlijk decreet impérial van 20 januari 1811, *Recueil de lois et actes généraux du gouvernement en vigueur dans le Royaume des Pays-Bas*, tome 8me, Bruxelles 1821, p. 337-344.

87 Een pistool is een gevangenis kamertje dat men kon huren, oorspronkelijk voor een pistool of pistole, d.w.z. een gouden munt. De Cock betaalde acht gulden, exclusief turf en kaarsen, per maand voor zo'n kamertje dat comfortabeler was dan een cel. Deze mogelijkheid heeft bestaan tot 1951, toen de Beginselenwet voor het gevangeniswezen in werking trad. Gegevens ontleend aan Veldman, *Hendrik de Cock*, p. 100.

88 Voor een beschrijving zie men: *Komplete uigave van de officiële stukken*, p. 73-87.

89 Klaas de Wit (1777-1846) was blauwverver. Zie over hem en zijn aandeel in deze zaak: Keizer, *De Afscheiding van 1834*, p. 532 en 539-543.

90 Verhagen, *De geschiedenis der Christelijke Gereformeerde kerk*, p. 213.

Dit krachtige justitiële en militaire optreden moest afscheiding verhinderen. Daarbij valt in de eerste plaats op dat de vervolgingen en de andere maatregelen tegen de afgescheidenen van het centrale gezag en de koning persoonlijk uitgingen.⁹¹ Vervolgens dat het bestuur van de hervormde synode en ook de provinciale besturen van de kerk herhaaldelijk bij de ministers aandrongen op die maatregelen en deze zelfs specificeerden. Daarbij spraken de Algemeene Synodale Commissie en de synode zelf in hun adressen van 1834 en 1835 aan de minister van Eredienst van door de afgescheidenen veroorzaakte wanorde en het gezamenlijke belang van het gezag der kerkelijke wetten, de eer van de godsdienst, de zuiverheid der zeden en de rust van de burgerlijke maatschappij.⁹² Termen met een meer politieke dan kerkelijke lading. Tezamen met de vermaning van minister Van Pallandt aan het adres van de afgescheidenen om zich weer onder het hervormde kerkbestuur te stellen, vormde het een voorbeeld van verstrengeling van religie en soevereiniteit.⁹³

7.4 Juridische obstakels voor gerechtelijke vervolging

De artikelen 201 en 202 van het Wetboek van Strafrecht

Het proces tegen Scholte naar aanleiding van de gebeurtenissen in Ulrum verdient aandacht, omdat de overheid daarbij stuitte op juridische problemen en de onafhankelijkheid van de rechtspraak. Scholte werd ervan beschuldigd dat hij zich in de kerkdienst op vrijdagavond 10 oktober niet alleen schuldig had gemaakt ‘aan openbare beoordeling en berisping van daden van het openbaar gezag, maar ook aan regtstreeksche opzetting tot ongehoorzaamheid aan dezelve, en dat hij derhalve volgens de art. 201 en 202 van het *Wetboek van Strafrecht* zoude behoren te worden vervolgd.’ Aldus schreef de procureur-generaal aan de minister van Justitie.⁹⁴ Volgens hem ging het om majesteitsschennis en het prediken van oproer.⁹⁵ Op 29 november 1834 werd Scholte door de rechter-commissaris gehoord en in voorlopige bewaring gesteld. In zijn dagboek aantekeningen heeft hij van die gevangenschap verslag gedaan en daaruit valt op te maken dat de leefomstandigheden in een toenmalige gevangenis tamelijk primitief waren.⁹⁶ De voorlopige hechtenis duurde voor Scholte overigens maar enkele dagen, want in de namiddag van de vierde december werd hij ‘provisioneel ontslagen.’⁹⁷

⁹¹ De persoonlijke betrokkenheid van de koning met het vervolgingsbeleid blijkt onder meer uit een brief van de secretaris van Staat van 6 maart 1837 aan Van Maanen, waarin de koning zich tevreden toonde over de rapportages. NA, 2.09.01 (justitie, geheim), 4633, 15 maart no. 9.

⁹² Voor het synodale adres van 13 juli 1835: Verhagen, *De geschiedenis der Christelijke Gereformeerde Kerk*, p. 325; *Archiefstukken*, II, p. 269.

⁹³ Zie noot 76.

⁹⁴ Brief van A.W. Philipse aan Van Maanen van 7 november 1834. *Archiefstukken*, II, p. 52-54.

⁹⁵ De Cock, *Hendrik de Cock*, Derde Afdeling, p. 47. Daar treft men ook een citaat aan over het gebeurde op 10 oktober uit het schandblaadje *Ulrum, zoo als het is, en deszelfs toenemende volksbewegingen in October 1834*, door Q.N. (M.D. Teenstra), Groningen 1834.

⁹⁶ *Officiële Stukken*, (Scholte) p. 73-87

⁹⁷ Scholte werd bijgestaan door de advocaat mr. J. Potter van Loon (1800-1865), de latere burgemeester van Appingedam. *Archiefstukken*, II, p. 60.

In februari 1835 moest hij terecht staan omdat 'hij op 10 Oct. 1834 in eene leerrede door hem als leeraar bij het Ned. Herv. Kerkgenootschap in eene openbare godsdienstoefening in de kerk der hervormde gemeente te Ulrum uitgesproken, 1^e den bij vonnissen van den kerkelijken regter in zijn leeraarsambt geschorsten predikant dier gemeente, Hendrik de Cock, als verdrukt en deszelfs veroordeeling als met Gods Woord strijdig heeft voorgesteld en 2^e zijne toehoorders tegen de opvolging der bestaande reglementen en verordeningen van bestuur van het Nederl. Herv. Kerkgenootschap, die van erkende autoriteiten geëmaneerd en door het Hoog gezag bekrachtigd zijn, als strijdig met Gods Woord, onder bedreiging met de verdoemenis, heeft gewaarschuwd.'

De zaak liep voor Scholte gunstig af. De rechtbank overwoog dat een kerkelijk bestuur geen 'autorité publique' is, zodat kerkelijke vonnissen en reglementen geen 'actes de l'autorité publique' waren. Kerkelijke besturen waren volgens haar geen tak of gedeelte van de staatsmacht, maar kregen eerst dan hun 'aanzijn' wanneer ze door de Staat tengevolge van het *Jus Reformandi* erkend werden. Ook het Wetboek van Strafrecht maakte volgens haar onderscheid tussen de openbare orde en de publieke ambtenaren enerzijds en de vrije uitoefening van de erdiensten en de kerkelijke bedienaren anderzijds. Zij overwoog verder dat de scheiding van staat en kerk maakte dat kerkelijke vonnissen en reglementen niet uit de boezem van de staat, maar uit die van de kerk voortsporen. Daaraan deed het vereiste van koninklijke goedkeuring niet af. Deze goedkeuring vloeide namelijk voort uit het recht van inzage dat de koning had en geschiedde *ne res publica damnum capiat*.⁹⁸ De rechtbank sprak Scholte daarom vrij.⁹⁹

Deze uitspraak was uiteraard een grote teleurstelling voor de justitiële en kerkelijke autoriteiten, In hun ogen had Scholte gespot met kerkelijke reglementen en besluiten en tot ongehoorzaamheid opgeroepen. Weliswaar ongehoorzaamheid tegen kerkelijke wetgeving, maar indirect toch ook tegen de burgerlijke. De procureur-generaal Philipse gaf daarom de procureur-crimineel van Groningen en Drenthe in een uitvoerige brief opdracht om met spoed hoger beroep in te stellen.¹⁰⁰ Volgens hem had de rechtbank 'in facto gedwaald' door kerkelijke reglementen die nota bene door een koninklijk besluit werden goedgekeurd te beschouwen als uitsluitend kerkelijke voorschriften. Hij wees er nog op dat het Algemeen Reglement door de koning was ontworpen, goedgekeurd en afgekondigd, en dat alle reglementen daarvan afleidingen waren. Deze reglementen waren alle op de door de Grondwet voorgeschreven vorm tot stand gekomen en bekendgemaakt. Deze stellingname kon echter niet beletten dat de correctionele kamer van de rechtbank in Groningen het vonnis van de rechtbank van Appingedam in hoger beroep bevestigde.¹⁰¹ Ondanks de druk die de autoriteiten ontegenzeggelijk

98 Opdat er niets zou gebeuren waardoor de staat schade zou kunnen lijden.

99 Correctionele Regtbank Appingedam van 27 februari 1835, opgenomen in *Archiefstukken*, II, p. 59-62.

100 Brief van 19 maart 1835 aan de procureur-crimineel in Groningen en Drenthe. *Archiefstukken*, II, p. 62-64.

101 Vonnis van 24 juni 1835. Opgenomen in *Archiefstukken*, II, p. 64-67.

uitoefenden, bevestigde de rechterlijke macht dat men wel degelijk kritiek mocht hebben op kerkelijke uitspraken en reglementen.

Voorgangers

Ook de toepassing van de artikelen 291-294 van de *Code Pénal* kende haar problemen. Zo was het naar de letter van de wet strikt genomen niet goed mogelijk een voorganger of iemand die in een vergadering een gebed uitsprak of uit de bijbel las te veroordelen. Immers de wet (artikel 291) eiste dat hij hoofd of bestuurder van een vereniging was. De veroordelingen van de stevenistische priester Theys en de heer H.E. Gelms uit Oude Pekela konden plaatsvinden omdat zij in hun woning regelmatig samenkomsten voor parochianen of medegelovigen organiseerden.¹⁰² Maar ten aanzien van rondreizende predikanten en oefenaars lag de zaak ingewikkelder. Zij konden immers moeilijk worden aangemerkt als hoofd of bestuurder van een opgericht plaatselijk godsdienstig gezelschap. De procureur-generaal van het Hooggerechtshof, Philipse, schreef minister Van Maanen op 31 mei 1834 dan ook dat justitie niet bij machte was om de onbevoegde oefenaars zelf strafrechtelijk te vervolgen. Ook niet via 'Het Reglement op het Godsdienstig onderwijs in de Nederlandsche Hervormde Kerk, gearresteerd bij besluit van 30 July 1816'.¹⁰³ Dit stelde namelijk slechts kerkelijke straffen op het onbevoegd oefenen en die was bovendien niet van toepassing op mensen die geen lid van de betreffende kerkgemeente waren.¹⁰⁴ De ministers van Justitie en Eredienst legden zich neer bij deze opvatting.

Het probleem werd voor de regering echter urgenter toen de predikant Hendrik de Cock in veel Groningse dorpen ging oefenen en preken. Daarbij waren soms wel meer dan honderd bezoekers aanwezig, rapporteerde het classisbestuur van Middelstum verontrust.¹⁰⁵ De procureur-crimineel van Groningen en Drenthe, T. Sypkens,¹⁰⁶ meende een oplossing te hebben. In een brief van 14 augustus 1834 aan de advocaat-generaal bij het Hooggerechtshof, mr. G.A.G. van Maanen,¹⁰⁷ schreef

102 De rechtbank te Winschoten veroordeelde Gelms op 5 februari 1833 tot een boete van f94,50. Bij hetzelfde vonnis werd ook de ontbinding van de vermeende sekte uitgesproken. Uit de uitspraak blijkt niet duidelijk dat de rechtbank had vastgesteld dat er een gezelschap met meer dan twintig vaste leden was opgericht. *Archiefstukken*, I, p. 218 e.v.

103 Zie voor de tekst van het reglement: bijlage 1 in J. Beekhuis, *Al zulke dweepzieke scheurmakers*. p. 123. De artikelen 14 en 15 zijn ook geciteerd in De Wolff, *De strijd om de kerk*, p. 80.

104 Brief naar aanleiding van een verzoek van N.H. Pott te Wetsinge. *Archiefstukken* I, p. 277.

105 Brief van 21 augustus 1834 aan het provinciaal kerkbestuur van Groningen. *Archiefstukken*, I, p. 284-285.

106 Mr. Tammo Sypkens of Sijpkens (1780-1842) begon zijn rechterlijke loopbaan in 1808 en was tot 1838 procureur-crimineel bij het assisenhof te Groningen. In dat jaar werd hij president van het provinciaal gerechtshof te Groningen. Vanaf 1821 was hij lid van de Tweede Kamer en vanaf 1834 lid van de Eerste Kamer. Sypkens behoorde in het parlement tot de zeer conservatieve richting. Sypkens was een leerling van de hoogleraar Van der Marck en blijktens zijn publicaties kenner van het natuurrecht. *Archiefstukken* I, p. 281. *NNBW*, IX, 1100 en Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde, 1843, p. 11.

107 Mr. G.A.G. van Maanen (1801-1871) was de zoon van de minister. Hij werd in 1826 substituut-officier van justitie bij de rechtbank in Groningen, in 1833 advocaat-generaal bij het Hooggerechtshof te 's-Gravenhage, in 1838 advocaat-generaal en in 1845 procureur-generaal bij de Hoge Raad. *Archiefstukken* I, p. 282. J.C. Ramaer merkt op dat hij in tegenstelling tot zijn strenge vader

hij dat een vergadering van godsdienstige, staatkundige of letterkundige aard, die niet toevallig of voor een enkele keer plaatsvond, maar die ‘meermalen opzettelijk vooraf kenbaar gemaakt’ was, aangemerkt kon worden als een associatie in de zin van de wet. Hij die daar als hoofd, leraar of voorlezer optrad, was strafbaar volgens de artikelen 291 en artikel 292 van het *Wetboek van Strafrecht*.¹⁰⁸ Van Maanen nam deze toch wel dubieuze visie over en drong er bij Sypkens zelfs op aan haast te maken met de vervolging. Korte tijd later werd De Cock door de officier van justitie van Appingedam gedagvaard wegens het voorgaan op de bijeenkomsten van 3, 10, 17, 24 en 31 augustus 1834 in Ulrum.¹⁰⁹

De rechtbank van Appingedam volgde de redenering van Sypkens en veroordeelde op 17 oktober 1834 niet alleen de weduwe Koster maar ook De Cock tot een boete van vijftig gulden.¹¹⁰ Het is opmerkelijk hoe ruim de rechtbank de strafwet uitlegde ten nadele van De Cock, die met nadruk had gesteld dat hij in het gezelschap dat bij de weduwe Koster bijeen was geweest niet meer dan anderen had geoefend en gebeden.¹¹¹ In een brief beklagde hij zich terecht over ‘die uitvinding der Groninger Rechtbank aangenomen en eerst in mijn persoon bewerkstelligd (schoon in ’t geheel geen oefening of ’t geen daarnaar zweemde gehouden hebbende, doch dat doet er niet toe, wanneer men aangeklaagd wordt, moet men hier rekenen dat men ook veroordeeld is, hoe onschuldig ook in dit opzicht).’¹¹² Overigens was De Cock niet de enige die als voorganger werd veroordeeld, de Groningse rechtbank had kort daarvoor een soortgelijke uitspraak gedaan tegen de heer L. Dijkstra uit Smilde, die in bijeenkomsten in Grootegast had geoefend.¹¹³ Het is niet alleen opvallend hoe de rechtbank het feitelijke bezwaar van De Cock tegen de beschuldiging passeerde, maar ook hoe snel ze hem als hoofd of bestuurder van een vereniging aanmerkte. Zelfs al zou hij als predikant de samenkomsten hebben geleid, dan nog maakte dat hem niet tot hoofd of bestuurder van een vereniging. Ook volgens het Algemeen Reglement en de vroegere provinciale en de Dordtse kerkordeningen was een predikant slechts bestuurder van zijn eigen kerkelijke gemeente en kon hij dat zonder wettige aanstelling niet van een andere gemeente zijn.

een vriendelijk, welwillend man was. *NNBW*, VIII, 1091. Zie ook: P.J. van Koppen en J. ten Cate, *De Hoge Raad in persoon, benoemingen in de Hoge Raad der Nederlanden 1838-2002*, Deventer 2003, p. 80 en 187.

108 Brief van 14 augustus 1834 aan de procureur-generaal G.A.G. van Maanen. *Archiefstukken* I, p. 279-281.

109 Brief aan de officier van justitie te Appingedam van 26 september 1834. *Archiefstukken* I, p. 287-288.

110 Vonnis van de rechtbank van Appingedam van 17 oktober 1834. Dit vonnis werd in appel op 27 november 1834 door de rechtbank van Groningen bevestigd. *Archiefstukken*, I, p. 288; De Cock, *Hendrik de Cock*, IIe afdeling, p. 3-4; De Wolff, *De strijd om de kerk*, p. 200.

111 De Cock, *Hendrik de Cock*, Tweede Afdeling, p. 4.

112 Keizer, *De Afscheiding van 1834*, p. 493.

113 Dijkstra werd later wegens het niet betalen van zijn boete gegijzeld. De Cock, *Hendrik de Cock*, p. 153-155.

Associatie

Het begrip associatie dat in de artikelen 291 en 292 voorkwam, leverde ook moeilijkheden op als het ging om spontane bijeenkomsten van gelovigen. Zeker in de aanvangstijd van de Afscheiding bestonden die bijeenkomsten veelal uitsluitend of merendeels uit gewone leden van de Nederlands Hervormde Kerk. De justitiële autoriteiten worstelden dan ook met dit begrip. In een instructie ten behoeve van de officier van justitie in Winschoten stelde de procureur-crimineel Sypkens dat betwijfeld kon worden of een eenmalige bijeenkomst in Wildervank,¹¹⁴ waar De Cock was voorgegaan, het kenmerk droeg van een bestaande associatie, maar dat die twijfel werd weggenomen doordat er onder het bestuur van deze ‘woelgeest’ in verschillende oorden van de provincie Groningen bijeenkomsten waren gehouden en die vooraf waren aangekondigd. Volgens hem kon De Cock gevoeglijk als houder en bestuurder van een associatie worden vervolgd.

De rechtbank van Winschoten, die deze zaak behandelde, dacht daar anders over.¹¹⁵ Zij veroordeelde wel degene die zijn woning voor de vergadering beschikbaar had gesteld, maar sprak De Cock vrij, omdat zij hem niet zag als ‘het hoofd of de bestuurder of bewindvoerder van een genootschap – association – ten doel hebbende op dagelijks of op zekere bepaalde dagen bijeen te komen, ten einde zich met godsdienstige onderwerpen bezig te houden’ Volgens haar droegen de vergaderingen waar De Cock was voorgegaan¹¹⁶ veeleer het kenmerk van ‘eenen onregelmatigen zamenloop, nu van deze, dan van gene lieden, die deels uit belangstelling in de godsdienstige denk- en leerwijze van den beklagde, deels uit bloote nieuwsgierigheid, deels uit andere beweegredenen, op het loopend gerucht, dat er hier of daar onder des beklagdes leiding eene godsdienstoefening zal worden gehouden, doorgaans van alle kanten zamenvloeijen.’ Het vonnis werd op 1 juli 1835 in hoger beroep bevestigd door de rechtbank van Groningen.¹¹⁷

Toch bleken deze vrijspraken pyrrusoverwinningen voor De Cock. Al op 4 augustus 1835 kwam de rechtbank van Winschoten terug op haar standpunt, omdat de kamer van beschuldiging van het Hooggerechtshof in Den Haag op 20 juni in een vergelijkbare zaak tegen De Cock had bepaald dat de raadkamer van de rechtbank Appingedam ten onrechte een vervolging tegen De Cock had beëindigd. De redenering die in aansluiting op dit arrest werd gevolgd was dat De Cock als ondertekenaar van de Acte van Afscheiding en Weederkeer en daarbij gevoegde gepubliceerde stukken moest worden aangemerkt, ‘zooal niet als oprigter en bestuurder, althans als medeoprigter en medebestuurder eener door de Regeering niet erkende godsdienstige vereeniging, welke nu reeds sedert eenige tijd op onderscheidene plaatsen binnen dit gewest en daaronder ook te Warfum heeft be-

114 De Cock was daar wegens het plotselinge overlijden van zijn moeder. Toen vrienden hem vroegen na afloop van de begrafenis in de boerenschuur van J.J. Boer voor te gaan, nam hij die uitnodiging spontaan aan. Van een afgescheiden gemeente was daar toen nog geen sprake. De Cock, *Hendrik de Cock*, Tweede Afdeling, p. 28-29; Veldman, *Hendrik de Cock*, p. 92-93.

115 Vonnis rechtbank Winschoten van 5 mei 1835, opgenomen in *Archiefstukken*, II, p. 234-236.

116 In de dagvaarding was ook gesproken van een vergadering van 6 april 1835 in de woning van zijn schoonmoeder, de weduwe E.E. Venema-Tonkens. Zij en Boer werden wel veroordeeld.

117 *Archiefstukken*, II, p. 236.

staan.’ Daarbij ging het volgens de rechtbank in deze zaak om het optreden op onderscheidene niet toegestane godsdienstige bijeenkomsten waar meer dan twintig mensen aanwezig waren geweest. In feite verwarde de rechtbank in het voetspoor van het Hooggerechtshof de begrippen *association* (vereniging) en *réunion* (vergadering) en maakte van vergaderingen een vereniging. De rechtbank¹¹⁸ veroordeelde De Cock vervolgens ‘als leider en bestuurder van vorengemelde ongeoorloofde bijeenkomsten’ tot een geldboete van honderd gulden en betaling van de proceskosten, die f 147,32½ bedroegen.¹¹⁹ Met dit vonnis werd de vrijheid van de afgescheiden predikanten en voorgangers verder beperkt. De eerst zo fiere rechtbank had gecapituleerd voor een juridische constructie die slechts diende om het de afgescheidenen zo moeilijk mogelijk te maken. Het feit dat de rechtbank op vordering van de officier naar de letter van de wet ook de ‘meergemelde godsdienstige vereniging ontbonden’ verklaarde, maakte het theoretische gehalte van de uitspraak wel heel erg duidelijk.

In een rekest aan de koning stelde Scholte, die ook voor het voorgaan in een bijeenkomst was gestraft, dat hij altijd had gedacht dat de artikelen 291 en 292 van het *Wetboek van Strafrecht* niet van toepassing konden zijn op een ‘geloofsvereniging en de daaruit voortvloeiende godsverheerlijking’. Zou dit wel zo zijn, dan was niet alleen de vrijheid van godsdienstoefening vervallen, maar zelfs de vrijheid van consciëntie aangetast. Volgens hem stelden de bewuste artikelen ook niet de bijeenkomsten en de woordvoerders daarin strafbaar, maar de verbintenis – de associatie – en de hoofden daarvan.¹²⁰ Hoewel Scholte zijn visie niet met de nodige juridische precisie formuleerde, kwam deze in hoofdlijn toch wel overeen met het onderscheid dat ook door de Franse juristen werd gemaakt tussen het *droit d’association* en het *droit de réunion*, de vereniging is iets blijvends, de vergadering is voorbijgaande.¹²¹ Bedacht moet worden dat de wet in artikel 291 niet het vergaderen van een vereniging, maar het oprichten ervan strafbaar stelde.¹²²

De juridische en principiële opstelling van Scholte werd echter door de justitie genegeerd. Het rapport van de Commissie van Gratie aan de koning van 24 november 1835 bevatte een massieve afwijzing van dertien gratieverzoeken, waaronder die van Scholte, waarbij op geen enkele wijze op zijn toch wel steekhoudende juridische argumentatie werd ingegaan. De commissie schreef daarover slechts dat de supplianten nog steeds bleven ‘bij hunnen dwaze stellingen omtrent de geoor-

118 Rechters waren de mrs. B. Wichers (1790-1876), T. Cannegieter (? -1869) en C. Star Busmann (1800-1858). Wichers werd later president van het Groningse gerechtshof en Star Busmann van de Groningse rechtbank. Wichers was met onderbrekingen van 1844-1863 lid van de Tweede Kamer, was medestander van Thorbecke en een van de zgn. Negenmannen. Star Busmann zat van 1834-1848 in de Tweede Kamer en behoorde tot de conservatieve stroming. *Archiefstukken*, II, p. 249; zie voor Wichers en Star Busmann ook *NNBW*, X, 1195 en het *Biografisch Archief* van het Parlementair Documentatie Centrum.

119 Vonnis van de rechtbank Winschoten van 4 augustus 1835, opgenomen in *Archiefstukken*, II, p. 247-249.

120 Rekest van H.P. Scholte van 22 oktober 1835. *Archiefstukken*, II, p. 390-391.

121 C.J. van Nispen tot Pannerden, *Het regt van vereeniging en de burgerlijke regtsbevoegdheid van vereenigingen als regtspersonen beschouwd*, diss., Leiden 1853, p. 2-3.

122 Van Nispen tot Pannerden, *Het regt van vereeniging*, p. 11.

loofdheden hunner rustverstoringe daden', die eerder door de rechtbanken verworpen waren. De commissie bestond nota bene wel uit de hoogste juristen van het land: de kamerpresidenten van en de procureur-generaal bij het Hoogerechtshof.¹²³

De grens van twintig leden

Hoever mocht men gaan met het verhinderen en uiteendrijven van godsdienstige samenkomsten? Hoewel de tekst van artikel 294 de grens van twintig personen voor bijeenkomsten niet kende, gaf minister Van Maanen al op 25 oktober 1823 in zijn instructie aan de gouverneur van Zeeland aan dat deze grens wel moest worden aangehouden.¹²⁴ Dat deed hij, zoals hij aangaf, op grond van het in het vorige hoofdstuk genoemde arrest van het Hoogerechtshof van 27 februari 1822.¹²⁵ Ook materieel gezien was die grens arbitrair. Waarom zou een vergadering van vijftien mensen minder gevaar voor verstoring van de openbare orde en rust oproepen dan een van vijftientig mensen? De politie en de militairen hielden er zich dan ook niet steeds aan. Zo beklagde Hendrik de Cock zich er bij de gouverneur over dat de Ulrumse autoriteiten en militaire macht alle godsdienstige samenkomsten verboden, ook als er geen twintig mensen aanwezig waren. Zelfs werd in Ulrum een koffievisite uiteengedreven, waarbij een zeventigjarige bezoeker met geweerkolven was weggejaagd.¹²⁶

Niet alleen in Ulrum en in andere plaatsen in de provincie Groningen¹²⁷, maar ook in Overijssel trad de overheid op tegen bijeenkomsten van minder dan twintig personen. De burgemeester van Wanneperveen ontbond na opdracht van gouverneur Van Rechteren¹²⁸ een drietal vergaderingen van de oefenaar Bottinga¹²⁹ en liet daarvan proces-verbaal opmaken.¹³⁰ De officier van justitie te Zwolle, mr.

123 *Archiefstukken*, II, p. 391-393.

124 'Instructie van de minister van Justitie aan den Gouverneur van Zeeland, 25 Oct. 1823'. *Archiefstukken*, I, p. 44, nr. 17.

125 Zaak Lehren. *Archiefstukken*, I, p. 43; Colenbrander, *Gedenkstukken*, VIII, 3^e stuk, p. 311-312.

126 De Cock, *Hendrik de Cock*, derde Afdeling, p. 73-77, zie ook tweede Afdeling, p. 25.

127 In een rekest aan de koning van 22 januari 1835 meldde K.J. Dwarshuis uit Warffum dat de officier van justitie Sevenstern de veldwachter had bevolen ook bijeenkomsten waar maar twee of drie mensen van zijn gezindheid aanwezig waren, uit hun huizen te jagen en proces-verbaal op te maken. Ook Scholte beklagde zich in een adres van 6 mei 1835 aan de koning over de kurassiers die zijn woning bewaakten. Ieder werd volgens hem gedwongen zich te legitimeren. Ook werd zijn huis regelmatig doorzocht of er vreemdelingen waren, waarbij men soms ruw te keer ging. Hij vroeg de koning om een onderzoek en om zijn burgerlijke vrijheid terug te krijgen. Zie resp. *Archiefstukken*, II, bijlage III, p. 557-558 en p. 314-316.

128 Mr. J.H. graaf van Rechteren van Appeltern (1787-1845), kleinzoon van de patriottenleider mr. Joan Derck van der Capellen van Poll, werd in 1814 lid van de Provinciale Staten van Gelderland en in 1818 lid van Gedeputeerde Staten. Hij was van 1831-1840 gouverneur van Overijssel en vanaf 1841-1845 lid van de Tweede Kamer. Hij behoorde tot de progressieve liberale richting en was een van de 'Negenmannen' die in 1844 een initiatiefvoorstel voor grondwetsherziening indienden. *Archiefstukken*, II, p. 273; *NNBW*, IX, 845.

129 Bottinga was een rondreizende marskramer in oude schrijvers. *Archiefstukken*, II, p. 257.

130 Om de samenkomsten te storen, was de veldwachter eenmaal gedwongen door een raam naar binnen te klimmen, omdat de bewoner hem geen toegang gaf. *Archiefstukken*, II, p. 272-278.

A.W. baron van Pallandt van Beerse,¹³¹ had de burgemeester tot diens ‘genoegen’ te kennen gegeven dat ook bijeenkomsten die door minder dan twintig personen werden bijgewoond, konden worden ontbonden.¹³²

Het overheidsoptreden tegen bijeenkomsten van minder dan twintig personen, dat ook op gespannen voet met het grondwettelijk huisrecht stond,¹³³ bracht de heer Schildkamp¹³⁴ uit Groningen er zelfs toe de koning bij rekest te verzoeken om toestemming voor huiselijke godsdienstoefeningen met maximaal negentien personen. Als reden gaf hij op dat de commissaris van politie hem elke godsdienstsamenkomst had verboden.¹³⁵ Gouverneur Rengers adviseerde negatief.¹³⁶ Het zou een verkeerde indruk wekken als de koning dergelijke godsdienstoefeningen in particuliere huizen, die zonder toestemming van de politie plaatsvonden, wettig en geoorloofd zou verklaren. Van Maanen adviseerde daarop het rekest buiten verdere beschikking te laten.¹³⁷ Bij hem gingen politiek en recht kennelijk niet goed samen.

De rechterlijke macht hield echter vast aan de wettelijke grens van twintig personen. Tot zijn teleurstelling moest gouverneur Van Rechteren de minister van Eredienst op 1 juni 1835 dan ook berichten dat de rechtbank van Zwolle het requisitoir van de officier van justitie, hoewel die zich voor zijn uitleg op Carnot had beroepen, niet had gevolgd en de verdachte op 21 mei 1835 had vrijgesproken.¹³⁸ Na deze uitspraak, zo vervolgde de gouverneur, vermenigvuldigden zich de samenkomsten en kwamen er steeds meer mensen op af, ook vanuit omliggende dorpen. Desondanks had hij de politie opdracht gegeven de grens van twintig personen aan te houden.¹³⁹

Hagepreken

Een ander probleem voor de autoriteiten vormden de ‘hagepreken’. Vooral in de eerste jaren na de Afscheiding hielden de afgescheidenen, die voor hun soms ta-

131 Mr. A.W. baron van Pallandt van Beerse (1780-1848) was van 1814-1838 officier van justitie te Zwolle en van 1838-1848 president van het provinciaal gerechtshof. Daarnaast was hij van 1822 tot 1848 regeringsgezind lid van de Eerste Kamer. *NNBW*, IX, 746.

132 Brief van de burgemeester aan de gouverneur van 21 april 1835. *Archiefstukken*, II, p. 273-274.

133 Artikel 164: Ieder ingezetene wordt gehandhaafd bij het vreedzaam bezit en genot zijner eigendommen. Artikel 170: Niemand mag in de woning van eenen ingezetene zijns ondanks treden, dan op last van eene magt, daartoe bij de wet bevoegd verklaard, en volgens de formen daarbij bepaald.

134 O.L. Schildkamp en J. Verschuier waren diakenen van de afgescheiden gemeente te Groningen.

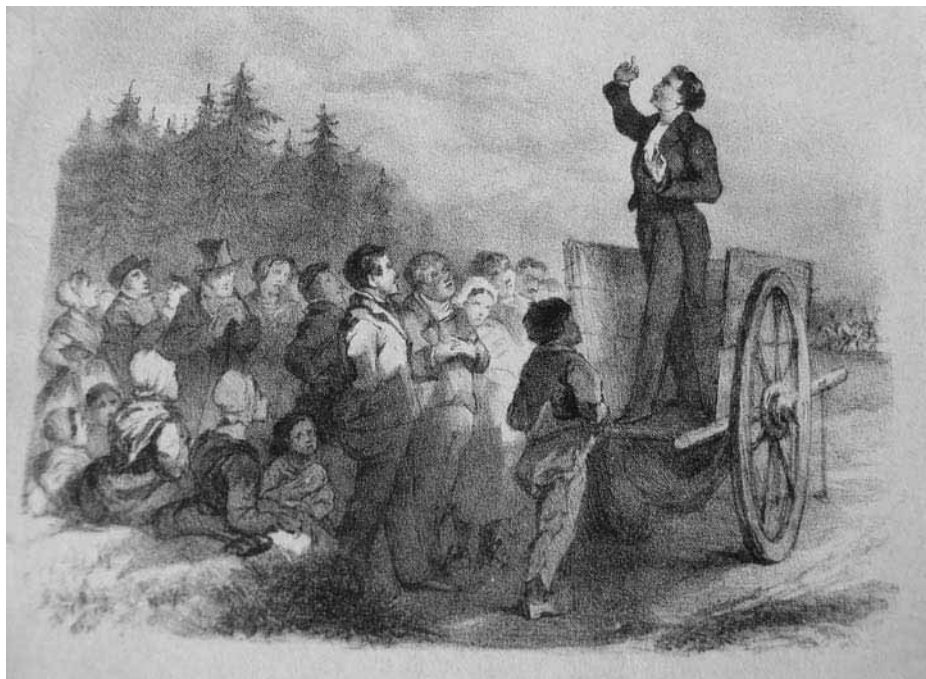
135 Rekest van O.L. Schildkamp en J. Verschuier van 4 januari 1835. *Archiefstukken*, II, p. 219-220; De Cock, *Hendrik de Cock*, Tweede Afdeeling, p. 35.

136 Mr. W.F.L. baron Rengers (1789-1859) was achtereenvolgens advocaat, ambtenaar bij de belastingdienst in Friesland (1813-1819), kamerheer en secretaris van het Kabinet des Konings en directeur van de belastingen in Friesland. Van 1827-1830 was hij lid van de Tweede Kamer en van 1830-1850 gouverneur van Groningen. Rengers was een persoonlijk vriend van koning Willem I en regeringsgezind. In de adelstand verheven (titel baron) op 8 juli 1822. *Archiefstukken*, I, p. 249; *NNBW*, III, 1064.

137 Rapport van de gouverneur van Groningen aan de minister van Eredienst van 7 mei 1835. *Archiefstukken*, II, p. 142-143.

138 J.F.C. Carnot (1752-1835) was sinds 1801 rechter in het Hof van Cassatie en heeft verschillende commentaren uitgegeven. In § V van zijn *Commentaire sur le Code Pénal*, Paris 1823 betoogde hij dat de getalsis van twintig personen niet gold voor godsdienstige bijeenkomsten.

139 *Archiefstukken*, II, p. 277-278.

Een samenkomst in het open veld. Hoewel deze op zichzelf niet strafbaar was, werd de voorganger via een dubieuze constructie toch als bestuurder van een 'association' veroordeeld. Illustratie van J.C. d'Armand Gerkens in Elise van Calcar, De Dertiende (1857).

melijk massale bijeenkomsten niet over kerkgebouwen beschikten, regelmatig godsdienstoefeningen op het open veld of in boomgaarden of schuren. De wet, die niet-geautoriseerde samenkomsten verbood, sprak in artikel 294 echter slechts van het toestaan van het gebruik van 'zijn huis of vertrek'. Naar de letter van de wet kon men dus weinig doen tegen samenkomsten op het open veld of in schuren. Op 20 december 1834 schreef Philipse Van Maanen over een drietal samenkomsten in Warfum, waar De Cock was opgetreden. In één geval betrof dat een samenkomst op het erf van boer Hekma waar ruim vijfhonderd mensen aanwezig waren geweest. Tegen vervolging van Hekma had hij 'zwarigheid gevonden', omdat het lenen van een stuk land voor een godsdienstoefening 'niet schijnt te vallen in de termen van art. 294 van het *Wetboek van Strafrecht*'. Hij wilde daar graag aandacht voor hebben, omdat het te verwachten was dat het aantal samenkomsten in het open veld zou toenemen als het seizoen weer gunstiger werd.¹⁴⁰ Ook gouverneur Rengers signaleerde dat bijeenkomsten op het open veld moeilijk te bestrijden waren. Hij verzocht daarom de minister van Eredienst met enige klem met een wet te komen, die doelmatig en voldoende was tegen het houden van

¹⁴⁰ Brief van 20 december 1834. *Archiefstukken*, II, p. 170.

openlijke godsdienstoefeningen door een ieder, die daartoe onbevoegd is.¹⁴¹

Een tegengesteld standpunt nam de waarnemend procureur-generaal bij het Hooggerechtshof, mr. T.C. de Bordes, in.¹⁴² Naar zijn mening kon tegen hen die zich bij bijeenkomsten op een veld of boereerf als leiders of bestuurders opstelden, wel worden opgetreden.¹⁴³ Voor dat standpunt vond hij de rechtbank van Winschoten aan zijn kant, want die merkte De Cock in haar eerder vermelde vonnis van 4 augustus 1835 al aan als hoofd of bestuurder van een aantal bijeenkomsten, waaronder een op het open veld. Met andere woorden: bijeenkomsten op het open veld waren op zich niet strafbaar, maar voor degenen die daar voorgingen lag dat anders. Zij werden als bestuurder aangemerkt, ongeacht of ze een speciale band met de samengekomen menigte hadden. Het uiteendrijven door de politie of militairen van de mensen die deze bijeenkomsten bezochten, kon dan ook slechts plaatsvinden op de wankel grond dat de 'bestuurders' in overtreding waren. Ook Scholte is meermalen veroordeeld voor het leiden van openluchtsamenkomsten.¹⁴⁴ Met betrekking tot de veldbijeenkomsten overwoog de rechtbank van Tiel dat de plaats er niet toe deed 'daar gezegde artikel 291 omtrent de plaats geen onderscheid maakt, en hetzelfde niet kan geacht worden enkel en alleen woonhuizen bedoeld te hebben;' Over zijn veroordelingen zei Scholte later dan ook in een pleitrede: 'Het ware te wenschen geweest dat de regtbanken in onze vonnissen zoo bevreesd waren geweest voor verkeerde toepassing van strafwetten, als men ten minste den schijn heeft aangenomen in de procedures tegen de geldsnoeijers; dan zou men zoo ruim niet geweest zijn in de uitlegging van art. 291 en 292 der strafwet en zoo bekrompen in de uitlegging van de grondwet.'¹⁴⁵

7.5 Bezwaren van de minister van Binnenlandse Zaken bedwongen

Onder de ministers heeft van meet af aan verdeeldheid bestaan over de wijze waarop men tegen de bijeenkomsten van de afgescheidenen moest optreden. Het was Van Maanen die, toen de Afscheiding om zich heen greep, de koning advi-

¹⁴¹ Brief van 12 juni 1835 aan de minister van Eredienst. *Archiefstukken*, II, p. 240-241.

¹⁴² Mr. T.C. de Bordes (1772-1845) vervulde vanaf 1795 diverse ambtelijke functies en werd in 1811 advocaat-generaal bij het Hooggerechtshof te 's-Gravenhage. Vanaf 1838 tot 1845 was hij procureur-generaal. In de periode 1831-1838 was hij ook lid van de Tweede Kamer. Van der Aa, *BWN*, II, 279. *Archiefstukken*, II, p. 285; Koppen en Ten Kate, *De Hoge Raad in persoon*, nr. 601, p. 187.

¹⁴³ Rapport aan de minister van Justitie van 22 juni 1835. *Archiefstukken*, II, p. 283.

¹⁴⁴ Zie vonnissen van de rechtbank Tiel a. van 5 augustus 1835 betreffende een bijeenkomst op een veld in Vuren: A.M.C. van Hall, *De vrijheid van godsdienst-oefeningen in Nederland verdedigd*, Amsterdam 1835, p. 53-56; b. van 29 augustus 1835 vanwege een hagepreek te Tricht: Smits, *De Afscheiding van 1834*, I, p. 222-223; c. van 2 september 1835 voor onder meer het leiden van een godsdienstoefening op het veld van de wvd burgemeester Hendrik van der Mooren voor zeshonderd mensen vanaf een wagen te Poederoyen op 26 juli 1835; *Archiefstukken*, II, p. 373-376 en 380; Smits, *De Afscheiding van 1834*, I, p. 74-75, 222-223; en een vonnis van de rechtbank Den Bosch van 25 september 1835 voor een velddienst op 16 augustus 1835 te Genderen: Smits, *De Afscheiding van 1834*, VIII, p. 282-285.

¹⁴⁵ H.P. Scholte, *Verdediging van concientie- en godsdienstvrijheid. Twee pleitredenen uitgesproken te Utrecht en te Amsterdam*, 's-Gravenhage 1836, p. 37.

seerde tot politieel en militair ingrijpen.¹⁴⁶ Naar zijn mening moesten de bijeenkomsten op grond van artikel 292 met geweld worden uiteengedreven en de daders volgens het tweede lid worden gestraft.¹⁴⁷ De gouverneurs van de provincies Groningen en Noord-Brabant pasten deze tactiek al toe.¹⁴⁸

De minister van Binnenlandse Zaken, Van Doorn van Westcapelle, toonde zich echter niet enthousiast over deze harde aanpak. Integendeel, in een rapport aan de koning opperde hij vele bezwaren.¹⁴⁹ Volgens hem bestonden de ongeoorloofde bijeenkomsten soms al jarenlang zonder noemenswaardige verstoring van de openbare orde en rust. Zou men daaraan met geweld een einde maken, dan zou juist dat onrust veroorzaken en bovendien de schijn van godsdienstvervolgung oproepen. Ook stond het voor hem niet steeds vast dat die bijeenkomsten op alle dagen of op zekere bepaalde dagen plaatsvonden, en dat was nodig wilde er van een strafbaar feit sprake zijn. Verder vond hij de relatief lage straffen van de artikelen 292-294 niet in verhouding staan tot een zo ingrijpende maatregel als het uiteenjagen van een godsdienstige bijeenkomst. Tenslotte wees hij erop dat de situatie in Ulrum al weer rustig was. In een ander rapport vroeg hij vanwege die weergekeerde rust om in de verrichtingen van de gouverneur van Groningen stilzwijgend te berusten.¹⁵⁰ Hij meldde nog dat ook de gouverneur van Drenthe hem had voorgesteld alleen de strafrechtelijke weg te bewandelen.¹⁵¹

Van Doorn verloor dit debat. In hun rapport aan de koning van 12 en 13 december 1834 weerlegden de ministers Van Maanen en Van Pallandt zijn argumenten.¹⁵² Zij erkenden dat het voor ontbinding wel nodig was dat vaststond dat de betreffende ongeoorloofde bijeenkomsten op 'bepaalde dagen' plaatsvonden. Maar dat was volgens hen geen probleem. Hoe van die bepaalde dagen moest blijken gaven ze echter niet aan, evenmin dat de artikelen 291 en 292 naar hun beoordelingen niet gingen over ongeoorloofde bijeenkomsten, maar wel over het zonder toestemming van de regering oprichten van een vereniging (association) met meer dan twintig leden.¹⁵³

Volgens de ministers Van Maanen en Van Pallandt ging het in de artikelen 291 en 292 van de *Code Pénal* om ongeoorloofde bijeenkomsten.¹⁵⁴ Hierbij vereenzel-

146 In de periode tot zijn gevangenschap op 28 november 1834 institueerde ds. De Cock afgescheiden gemeenten in Smilde en Groningen en scheidde zich in Assen en andere plaatsen mensen van de Hervormde Kerk af. Veldman, *Hendrik de Cock*, p. 96-97, 101, 103.

147 Rapport van 13 november 1834. *Archiefstukken*, II, p. 133.

148 Circulaire van de gouverneur van Groningen aan de gemeentebesturen van 20 november 1834, en brief van de gouverneur van Noord-Brabant aan de minister van Eredienst van 26 november 1834. *Archiefstukken*, II, resp. p. 137-138 en 104-105.

149 Rapport van 16 november 1834 aan de koning. *Archiefstukken*, II, p. 133-135.

150 Rapport van 25 november 1834. *Archiefstukken*, II, p. 144-145.

151 Brief van de gouverneur van Drenthe aan de minister van Binnenlandse Zaken van 1 december 1834. *Archiefstukken*, II, p. 154.

152 Rapport van 12/13 december 1834. *Archiefstukken*, II, p. 165-169.

153 De betreffende artikelen spraken over het zonder toestemming van de regering oprichten van een vereniging (association) met meer dan twintig leden met het doel ergens regelmatig te vergaderen, de mogelijkheid deze gerechtelijk te ontbinden en de strafbaarheid van de daarin fungerende hoofden of bestuurders.

154 De betekenis van deze artikelen zou in de loop van de jaren dan ook nog wel aan de orde komen,

vigden ze het begrip vergadering met dat van vereniging, waarover artikel 291 sprak. De ministers kenden ook weinig waarde toe aan het argument van hun collega Van Doorn over disproportionaliteit. Integendeel, juist omdat de strafsancties onvoldoende bleken, was bestuurlijk ingrijpen naar hun mening geboden. Ook merkten ze op dat het niet hun bedoeling was om alle ongeoorloofde oefeningen te doen ontbinden, maar alleen die ‘welke door de woelingen van dweepzieken of onruststokers als De Cock en Scholte worden bijeengebragt.’ De gevreesde spanning was volgens hen niet veroorzaakt ‘door het streng tegengaan, maar eerder door het toegevend gedoogen der oefeningen, waarvan de hoofden thans zoodanig misbruik maken van de verkregen invloed, dat de voorgestelde ontbinding noodig schijnt, om nog ergere gevolgen voor te komen.’ Zij wezen erop dat het schroomvallige beleid van de Drentse gouverneur het kwaad daar had doen verergeren, terwijl het krachtdadig optreden in Noord-Brabant en Groningen tot goede resultaten had geleid. Zij wilden daarom dat de koning de minister van Binnenlandse Zaken opdracht gaf de gouverneurs van Groningen, Noord-Brabant en Drenthe, en indien gewenst ook de gouverneurs van de andere provincies, te machtigen om zoodoorgaande de bijeenkomsten van de afgescheidenen met militair geweld uiteen te drijven. Van Maanen en Van Pallandt wonnen het pleidooi. De koning liet zich door zijn vertrouwde ministers overtuigen. Eén dag nadat ze hun rapport hadden ingediend, kwam de koninklijke machtiging af.¹⁵⁵

7.6 Motieven voor de vervolgingen

De vraag rijst wat de regering en in het bijzonder Van Maanen en Van Pallandt dreef om de afgescheidenen zo fel en krachtig te vervolgen? Gerretson meent dat het motief moet worden gezocht in het streven naar orde en rust en naar tijdelijke regulatie van de toestand. Hij benadrukt dat dit ook samenhang met de internationale politieke onrust. De regering vreesde dat een kerkelijke strijd om de kerkelijke goederen tot ernstige nationale beroering en grote wanorde zou leiden. Van hun kant wensten de kerkelijke autoriteiten vervolging om de oppositie te dwingen binnen het genootschap te blijven.¹⁵⁶ Deze voorstelling van zaken is echter wat te simpel, niet alleen omdat er meer factoren speelden, maar ook omdat de doelstellingen van regering en kerk tot op zekere hoogte werden gedeeld.

De vraag naar de motieven en doelstellingen moet wel worden gesteld omdat de regering twee dingen wenste te vermijden: in de eerste plaats zich inlaten met geloofsgeschillen en in de tweede plaats burgers vervolgen wegens hun godsdienstige opvattingen. Toen de tegenstellingen in de hervormde kerk toenamen had de

zie bijv. A.W. Huidekoper, *Verhandeling ter beantwoording der vraag: of, en in hoever Art. 291, 292 en 294 van het Strafwetboek toepasselijk zijn op de afgescheidenen van het Nederlandsch Hervormd Kerkegenootschap*, in C.A. den Tex en J. van Hall, *Bijdragen tot Regtsgeleerdheid en Wetgeving*, XII, Amsterdam 1838, p. 217-219.

155 *Archiefstukken*, II, p. 167 (voetnoot).

156 *Verzamelde Werken*, III, p. 66.

zeer regeringsgezinde ds. Broes¹⁵⁷ minister Van Pallandt verzocht op te treden tegen de ultra's aan beide zijden. Van Pallandt had dit afgewezen omdat een dergelijke bemoeiing met geloofsgeschillen naar zijn overtuiging 'onvoegzaam en onraadzaam' was.¹⁵⁸ Ook Van Maanen zat op die lijn. Al in 1827 had hij naar aanleiding van het optreden van ds. Molenaar geschreven dat de koning als zedelijk persoon, als opperhoofd van de staat, niet geacht kon worden kennis te hebben aan, of dadelijk belang te hebben bij enige kerkleer.¹⁵⁹ Evenzeer wenste de regering geen mensen te vervolgen wegens hun geloof. Beschuldigingen van dien aard werden tot in de jaren veertig fel van de hand gewezen.¹⁶⁰ Toch liep de zaak fout. Hoe kon dat? Uit de regeringsstukken kunnen we daarvoor een aantal kerkpolitieke, staatsrechtelijke en juridische oorzaken en motieven achterhalen. We zullen ze hieronder aangeven.

Keuze voor verlichte theologie

Voor de regering speelden, anders dan ze pretendeerde, geloofsopvattingen wel een rol. Al bij het optreden tegen ds. Molenaar in 1827 had de regering laten merken niets van een terugkeer naar het belijden van Dordrecht te willen weten. Van Maanen toonde in zijn rapport van 21 september 1827 een afkeer van het herlevend confessionalisme.¹⁶¹ Dat Molenaar zelfs om een teken had gebeden, vond hij een bewijs voor het feit dat de man 'een dommen dweeper' was.¹⁶² Van dweperij, waaronder ook het herlevend confessionalisme van De Cock c.s. werd gerekend, moest de regering niets hebben. Ze vond de leer van de orthodoxen 'een kwaad'. Openhartig schreef Janssen in zijn brief van 17 juli 1834 aan ds. Van Heusden dat men het kwaad moest tegengaan door 'doelmatige inrigting en ijverige waarneming der catechizatiën, nu de loszinnigheid des ongeloofs, de listigheid van het Jezuïtisme en de stoutheid van een met scholastikerij verbonden Mysticismus, als met vereenigde kracht, de heldere Evangelie-leer bestrijden.'¹⁶³ Op 27 november 1834 rapporteerde Van Pallandt de koning dat de ambtenaar Janssen in zijn opdracht de twee door hem doorgezonden hervormde ouderlingen uit Ulrum had ontvangen. De minister meldde verder dat Janssen zich met hen had onderhouden 'en overeenkomstig de bedoeling van Uwer Majesteit [had] getracht, hen het ver-

157 W. Broes (1766-1853) stond als predikant te Voorschoten, Zutphen, Leiden en vanaf 1808 te Amsterdam. Hij was in 1816 lid van de consulerende commissie en daarna meermalen lid en president van de algemene synode. Broes stond bekend als goed kanselredenaar en kerkhistoricus. Hij trad meermalen op als raadsman van de koning. *Archiefstukken*, I, p. 109; R. E. de Bruin en G.J. Schutte (red), *Drie protestantse conservatieven uit de 19^e eeuw: Willem Bilderdijk (1756-1831), Willem Broes (1766-1858) en Georg Willem Vreede (1809-1880)*, Amsterdam 1994.

158 *Archiefstukken*, I, p. 256-265.

159 Rapport 21 september 1827. *Archiefstukken*, I, p. 102-107.

160 Zie o.a. A.W. van Appeltere, *Het staatsregt in Nederland*, 's- Gravenhage 1837, p. 66-67 en het Rapport van de minister van Eredienst van 31 januari 1838. *Archiefstukken*, IV, p. 235.

161 Kluit typeert Van Maanens geloofsopvattingen als overwegend rationalistisch-deïstisch. Wel geloofde hij nog min of meer in een Bijbelse openbaring en vooral in Gods pedagogie. M.E. Kluit, *Cornelis Felix van Maanen: tot het herstel der onafhankelijkheid*, diss., Groningen 1953, p. 45.

162 *Archiefstukken*, I, p. 102-107.

163 Brief van Janssen aan ds. Van Heusden van 17 juli 1834. *Archiefstukken*, I, p. 155.

keerde van hunne opvatting te doen opmerken en hen van hunne dwaalbegrippen terug te brengen.¹⁶⁴

Inzet van de regering was de bevordering van de gematigde Verlichting en vooruitgang. 'Dordrecht' kon in haar ogen slechts achteruitgang en onrust brengen. Dat had Van Maanen eigenlijk ook al gezegd in zijn toespraak tot de notablenvergadering in 1814. Veelzeggend is dat Pallandt in mei 1836 Van Maanen schreef: 'Het is wel te bejammeren, dat bij zoveel bemerkbare toenadering tussen de onrooms christelijke afdelingen een paar ellendelingen slechts hebben op te staan en stoute schoenen aan te trekken om niet slechts de gewenste voortgang in de ware christelijke zin te stuiten, maar ons weer een halve eeuw te doen achteruit gaan.'¹⁶⁵ De ministers waren daarin eensgezind. In een van zijn brieven aan Van Maanen constateerde hij dat er gelukkig tussen hen 'overeenstemming in beginzelen en gevoelens' bestond. Daarom wilde hij ook graag gezamenlijk aan de koning rapporteren.¹⁶⁶

Streven naar eenheid van de kerken

De regering streefde nog steeds vereniging van de protestantse kerken na.¹⁶⁷ Dit streven naar eenheid van alle protestanten, zoals die ook in Pruisen tussen de gereformeerden en luthersens tot stand was gekomen,¹⁶⁸ had de regering lang weerhouden om de hersteld-luthersens een eigen reglement te geven. Immers, ook zij behoorden zich in haar ogen te verenigen met de grotere Evangelisch-Lutherse Kerk.¹⁶⁹ Van hervormde zijde dacht men er ook zo over. Ds. Broes, die bij de wieg van het Algemeen Reglement had gestaan, had eerder al voorstellen in die richting gedaan.¹⁷⁰ Voorwaarde voor de door kerk en staat begeerde eenheid was het bestaan van de verlichte theologie. Deze nu werd door de afgescheidenen bestreden. Hun oproep tot terugkeer naar de leer van Dordrecht haalde een streep door haar fusieplannen.¹⁷¹ Terugkeer tot de leer van Dordt moest dan ook door gepaste maatregelen worden voorkomen. Zo werd het streven naar vereniging van alle protestanten in één tolerante kerk, zoals ooit door Hugo de Groot gepropageerd

164 Rapport van 27 november 1834. *Archiefstukken*, II, p. 43-44. De minister meldde de koning nog dat het gesprek vriendelijk was verlopen.

165 Briefje van 25 mei 1836. *Archiefstukken*, III, p. 286.

166 Brief van Van Pallandt aan Van Maanen van 1 april 1836. *Archiefstukken*, III, p. 189.

167 Over de door de regering voorgestane eenheid schreef de *Arnhemse Courant* op 1 januari 1836 dat achter de bejegening van de afgescheidenen het streven tot eenheid zat. 'Wij eerbiedigen in deze handelwijze 's-Konings goede bedoelingen maar Caesaropapie is toch af te keuren. De vrijheid van het protestantisme is niet alleen die van geloof, maar ook van kerkvormen. Zal het geloof vrij zijn, zoo moeten ook de geloofsgeschillen vrij zijn.' De Bosch Kemper, *De Staatkundige geschiedenis na 1830*, II, *Letterk. Aanteekeningen*, p. 190; K. Schilder, *De Dogmatische beteekenis der 'Afscheiding' ook voor onzen tijd*, Kampen 1934, p. 13-14.

168 Colenbrander, *Gedenkstukken*, X, 5, p. 511.

169 Eerst toen de hersteld-lutherse gemeenten om de impasse te doorbreken in 1833 zelf een reglement hadden ingevoerd, kregen ze bij KB van 27 november 1835 een eigen Algemeen Reglement, dat op 1 januari 1836 in werking trad. Zie: Estié, *Van afgescheiden gemeente*, p. 168-174.

170 Een Leeraar bij de afdeling der hervormden (pseudoniem voor Willem Broes), *Geschiedkundig onderzoek over de vereeniging der protestanten in de Nederlanden, door een leeraar bij de afdeling der hervormden*, 's-Gravenhage 1822.

171 Schilder, *De dogmatische beteekenis*, p. 13.

en toegepast, twee eeuwen later opnieuw aanleiding voor onderdrukking van de orthodoxe calvinisten.

De kerk steunpilaar van de staat

In de visie van de regering diende de kerk de staat met de ‘bevordering van Christelijke zeden, de bewaring van orde en eendragt, en de aankweeking van liefde voor Koning en Vaderland’. Deze visie bracht de verbondenheid van kerk en staat mee. Die verbondenheid werd bewust nagestreefd. Vrije kerken, onafhankelijk van de staat zoals in Amerika, wezen Van Pallandt en Van Maanen af.¹⁷² Zij zagen de kerk daarentegen als steunpilaar van de staat.¹⁷³ Dat was ook zo in artikel 9 van het Algemeen Reglement geregeld, waarin werd bepaald dat de kerk ten doel had ‘de bevordering van Christelijke zeden, de bewaring van orde en eendragt, en de aankweeking van liefde voor Koning en Vaderland’.

Voor de ministers die heilig in de grote betekenis van de kerkelijke organisatie voor de vorming van een solide natie geloofden, was het breken met de nationale kerk onverteerbaar. In zijn brief aan zijn collega Van Pallandt van 15 september 1835 toonde Van Maanen zich dan ook verontrust over het feit dat zijn collega van Binnenlandse Zaken er weinig voor voelde om tegen dweepzucht op te treden en er zelfs geen bezwaar tegen leek te hebben dat ‘leeken’ zich afscheidden van de hervormde kerk.¹⁷⁴ Van Pallandt, die toch al weinig oog had voor de grenzen van staat en kerk, riep Scholte dan ook op ‘om terug te keeren tot de gehoorzaamheid aan het door Hoogstdezelve erkend Hervormd Kerkbestuur.’¹⁷⁵

Vrees voor pretenties van de afgescheidenen

Van meet af aan heeft de pretentie van de afgescheidenen dat zij de voortzetting van de oude gereformeerde kerk vormden en dat ook in de naam van hun kerk tot uitdrukking wilden brengen, de regering dwarsgezeten. Daarmee werd het koninklijke instituut in de kern aangetast. Deze pretentie vormde voor de regering het bewijs van de vergaande aanspraken van de afgescheidenen, met alle daaraan verbonden gevolgen. Van Pallandt adviseerde de koning in een uitgebreid rapport om vanwege die pretentie een vastberaden houding aan te nemen. Lauwheid zou meebrengen dat er een afzonderlijk hervormd genootschap zou ontstaan en dat er velen met de separatisten zouden meegaan. De separatisten zouden brutaler worden en zelfs aanspraak maken op de kerkelijke goederen. Het gevolg zou zijn dat de kerk, die volgens de Grondwet en het Algemeen Reglement door de koning moest worden beschermd, ten onder zou gaan.¹⁷⁶

172 Rapporten van Van Pallandt en Van Maanen aan de koning van 18 en 28 september 1835. *Archiefstukken*, II, p. 452.

173 Piet de Rooy, *Republiek van rivaliteiten. Nederland sinds 1813*, Amsterdam 2002, p. 28.

174 *Archiefstukken*, II, p. 446-449.

175 H.P. Scholte c.s. *Kompleete uitgave van de officiële stukken*, p. 137-139 (eerste deel); Rullmann, *De Afscheiding*, p. 220.

176 Rapport van 22 september 1835, waarmee minister Van Maanen op 25 september 1835 instemde. *Archiefstukken*, II, p. 462-466.

Soevereiniteitsopvatting

De gedachte dat de koning in de staat en dus ook in de kerk als orgaan van de staat de hoogste gezagsdrager was en dat alle gezag van hem afkomstig was, moet wel een zeer dominante factor worden genoemd. Van Maanen, die de gedachte van deze zogenaamde prealabele soevereiniteit aanhing en verdedigde, meende dat de afgescheidenen door de wetten en reglementen te overtreden in opstand kwamen tegen het bijna absolute vorstelijk gezag.¹⁷⁷ Dit verplichtte de overheid tot krachtige maatregelen. Met het voorstel van de Raad van State om de vervolgingen te staken, kon hij dan ook niet leven. Het grondwettelijke recht van de koning vroeg eenvoudig om weerlegging van dit voorstel, zo schreef hij Van Pallandt. Tegen de afgescheidenen moest dan ook consequent en met kracht worden opgetreden. Vandaar zijn voorstel voor een Koninklijk Besluit waarin de kerkelijke organisatie van de afgescheidenen werd ontbonden, desnoods met geweld, en waarin hun bijeenkomsten op straffe van boete of gevangenisstraf werden verboden. Het behoeft geen betoog dat de koning als ‘hoofd van den Staat’ tot zo’n maatregel ‘allesints gerechtigd en bevoegd is,’ schreef hij aan Van Pallandt. Hij verwees daarvoor nog naar een debat in de Tweede Kamer, waar ‘deze koninklijke bevoegdheid als een primum verum op den voorgrond is gesteld en dat systema ook door mij in de vergadering nog nader verduidelijkt en ontwikkeld is geworden.’¹⁷⁸

Suprematie van de koning over de kerk

De soevereiniteitsopvatting leidde er ook toe dat de koning de suprematie had over de organisatie van de kerk, waarbij de kerk vanzelfsprekend niet zelfstandig kon zijn. Die onzelfstandigheid stemde overeen met de toen heersende natuurrechtelijke visie, waarin de staat het totaalverband van de menselijke samenleving was, waarbinnen andere verbanden, zoals kerkgenootschappen, als organische bestanddelen fungeerden en geregeld konden worden.¹⁷⁹ Dit bracht mee dat de koning bevoegd was reglementen te geven en dat overtreding van die reglementen verzet tegen de koning betekende. De opvallende en herhaalde aanmoedigingen van Janssen aan het adres van de kerkelijke autoriteiten om de reglementen streng toe te passen, duiden op een hiërarchische gezagsvisie zoals die ook in het Algemeen Reglement tot uitdrukking kwam, welke daarin overeenstemde met het Landesherrliche Kirchenregiment.¹⁸⁰ Overtreding beschouwde de regering daarom als opstand tegen haar.

177 Zie over het verabsoluteren van het vorstelijk gezag door Van Maanen: Van Velzen, *De ongeken- de ministeriële verantwoordelijkheid*, p. 458, met citaten van J.D. Meijer en G.K. van Hogendorp.

178 Brief van 3 juni 1836. *Archiefstukken*, III, p. 288; *Handelingen* II, 1835-1836, zitting 10 december 1835 betreffende het Wetboek van Koophandel (vennootschappen), p. 74.

179 M. te Velde, *De vervolgingen*, in D. Deddens en J. Kamphuis, redacteurs, *Afscheiding-We- derkeer. Opstellen over de Afscheiding van 1834*, Haarlem 1984, p. 151.

180 Met de term Landesherrliche Kirchenregiment wordt in de Duitse rechts- en kerkgeschiedenis aangegeven, dat de landsheer als de territoriale gezagsdrager ook zeggenschap heeft over het ker- kelijk leven in zijn gebied.

Vrees voor opstand en onlusten

Met Gerretson kan worden ingestemd dat de vrees voor opstand en onlusten een belangrijk argument voor de vervolging heeft gevormd. De Afscheiding vond enkele jaren na de Belgische opstand plaats. De vergelijking van de afgescheidenen met de Belgische opstandelingen is ook wel getrokken. Zo werd De Cock wel eens door het publiek nageschreeuwd: 'De Potter! De Potter!'¹⁸¹ Ook internationaal was sprake van onrust en instabiliteit.¹⁸² Daarnaast waren er economische en maatschappelijke problemen. Vanaf 1820 was door invoer van buitenlandse granen een crisis in de landbouw ontstaan, die tot toenemende verarming op het platteland had geleid. Sociale acties leken onder die omstandigheden snel op revolutie.¹⁸³ Volgens de ministers bracht ook het streven van de afgescheidenen de voor de kerk en de staat zo noodzakelijke stabiliteit en rust in gevaar.¹⁸⁴ Daarbij zullen hun gedachten zeker ook zijn uitgegaan naar de remonstrantse en contraremonstrantse twisten in de zeventiende eeuw, die toen tot veel onrust en spanning hebben geleid.¹⁸⁵ Ook nu ging het weer om tegenstellingen tussen rekkelijken en preciezen. En de schrik voor de gebeurtenissen van de jaren 1618/1619, zat er in de eerste helft van de negentiende eeuw nog steeds in, schreef Huidekoper.¹⁸⁶

Streng gezagshandhaving

In samenhang met de soevereiniteitsopvatting en de vrees voor onlusten, zien we bij de regering ook een neiging naar strenge handhaving van het gezag. In zijn rapportages wees Van Maanen herhaaldelijk en stelselmatig elke vorm van toegeeflijkheid tegenover de afgescheidenen af. Hij formuleerde dat zo – en daarin zien we een parallel met zijn optreden tegenover de Belgische katholieke geestelijkheid – dat toegeeflijkheid na aanvankelijke vervolging als zwakheid van de regering zou worden gezien, waarna de 'scheurmakers' de rechterlijke uitspraken vervolgens voor willekeur zouden uitmaken. Dat zou eropuit lopen 'dat eene groote menigte, welke thans nog door vrees wordt wederhouden, de banieren der dweepzieken zullen volgen, terwijl hierdoor de Hervormde kerk in Nederland aan scheuring en ondergang zal zijn blootgesteld.'¹⁸⁷ Een terugkerend beleidselement

181 Brief van ds. Benthem Reddingius aan Janssen. *Archiefstukken*, II, p. 148. De predikant schreef dat dit werd veroorzaakt doordat 'de quasi-leeraar Dijkstra, naar er gedebiteerd wordt, dikwijls lasterlijke, oproerige uitdrukkingen gebruikt in zijne redevoeringen en gebeden, tegen den koning en het Gouvernement, waarom velen daar, die tegen de Separatisten zijn, derzelver zaak beschouwen als gelijkstaande met die der Belgen in 1830.' Zie voor De Potter hoofdstuk 5.10.

182 In Frankrijk had men enkele jaren geleden de Julirevolutie gehad, in Pruisen zorgden internationale, liberaaloppositieele manifestaties voor veel onrust en processen, terwijl Nederland zelf nog steeds op voet van oorlog met het liberale en katholieke België stond; zie hierover het volgende hoofdstuk.

183 De Bosch Kemper, *Staatkundige geschiedenis na 1830*, II, p. 414; Rasker, *De Nederlandse Hervormde kerk*, p. 65.

184 De Rooy, *Republiek van rivaliteiten*, p. 38.

185 Dat blijkt indirect ook uit de brieven van mr. Frets aan mr. Van Maanen van 6 juni en 1 juli 1836. *Archiefstukken*, III, p. 235-235.

186 A.W. Huidekoper, *Nederlandsche Wetgeving*, in *Bijdragen tot Regtsgeleerdheid en wetgeving*, Amsterdam 1838, Twaalfde deel, p. 385.

187 Rapport van 15 september 1835. *Archiefstukken*, II, p. 447.

daarbij was het beginsel *principiis obsta* (weersta het begin). Zowel Van Maanen als Van Pallandt geloofde heilig in een streng optreden. Waar men streng was is het weer stil geworden, zo merkte Van Pallandt op.¹⁸⁸ Naar zijn mening konden en moesten de ‘scheurmakers’ door weloverwogen, ernstige maatregelen tot rust en orde worden gebracht. Hij merkte op dat ‘de zaak nog in hare geboorte kan worden gesmoord en het *principiis obsta* een wijze regel is, die altijd rijpe vruchten draagt en verwaarloosd zijnde, de nadeeligste gevolgen kan na zich slepen.’¹⁸⁹

Rechtsgelijkheid en gelijke behandeling

Van meer juridische aard was de wens van de regering om de afgescheidenen op dezelfde manier te behandelen als de stevenisten in de jaren 1817–1820. Van Maanen herinnerde Van Pallandt daaraan in zijn brief van 3 juni 1836 en wees erop dat tegen de stevenisten het KB van 18 augustus 1817 was uitgevaardigd. Het daarin vervatte beginsel gold zijns inziens ook voor de afgescheidenen. Het voorstel van de Raad van State om de vervolgingen te staken moest daarom worden verworpen. Wat de raad voorstelde was naar zijn mening niet alleen in strijd met wat de koning vroeger ten aanzien van deze rooms-katholieke sekte had bevolen, maar zou ook ‘eene zeer ongelijke behandeling tusschen die beide gezindheden doen geboren worden.’¹⁹⁰

Enge opvatting over de godsdienstvrijheid

Het standpunt van de ministers werd mee ingegeven door hun zeer enge en legistische opvatting over de godsdienstvrijheid. Het meest treffend werd dat verwoord in een rapport van de procureur-generaal Philipse,¹⁹¹ dat Van Maanen met instemming doorstuurde naar zijn collega Van Pallandt.¹⁹² Daarin stelde Philipse dat artikel 190 van de Grondwet alleen maar de vrijheid van godsdienstige begrippen waarborgde, terwijl alle uitwendige handelingen onderworpen bleven aan de algemene wetten. Godsdiensten die in 1815 nog niet bestonden, genoten geen enkele bescherming, want iedere nieuwe godsdienstige vereniging had voor haar vestiging en het beleggen van vergaderingen voorafgaande toestemming van de regering nodig. In zijn rapport aan de koning van april 1836 stemde Van Maanen in met deze visie. Volgens hem omvatte de vrijheid van *begrip* nog niet de vrijheid van *uitwendige eredienst*. ‘De Grondwet zelve behelst’ [en nu maakt hij een gedachtesprong, B] ‘de *tegenstelling* van *begrip* en *eeredienst*’.¹⁹³ Ook Van Pallandt

188 Rapport van 22 september 1835, waarmee minister Van Maanen op 25 september 1835 instemde. *Archiefstukken*, II, p. 462-466.

189 Van Maanen had dit eerder nagenoeg letterlijk ook zo geschreven in zijn rapport van 15 september 1835. *Archiefstukken*, II, p. 447.

190 Brief van 3 juni 1836. *Archiefstukken*, III, p. 289-290. Zie ook Gerretson, *Verzamelde werken*, III, p. 60.

191 Rapport van de procureur-generaal aan de minister van Justitie van 11 september 1835. *Archiefstukken*, II, p. 442-446.

192 ‘vermits die ambtenaar [...] de bepalingen van de Grondwet met de meeste naauwkeurigheid heeft ter toetse gebragt, en aangetoond, dat alleen de bij de aanneming der grondwet bestaan hebbende kerkgenootschappen op bescherming kunnen aanspraak maken’. *Archiefstukken*, II, p. 448.

193 Colenbrander, *Gedenkstukken*, X, 5e stuk, 605.

huldigde deze opvatting. Naar aanleiding van een artikel van de advocaat mr. C.M. van der Kemp¹⁹⁴ met een pleidooi voor meer vrijheid voor de afgescheidenen, beschreef hij in een uitvoerig rapport aan de koning wat de godsdienstvrijheid eigenlijk inhield.¹⁹⁵ Zijn rapport, dat feitelijk door de ambtenaar Janssen was geredigeerd, kwam overeen met de visie van Van Maanen.¹⁹⁶ Volgens Van Pallandt had de Grondwet met de term ‘binnen het koninkrijk bestaande’ slechts de in 1815 bestaande godsdiensten willen beschermen, nieuwe zouden eerst moeten worden erkend.¹⁹⁷ Dat was zijns inziens ook logisch, want voor de vaststelling van het bestaan was erkenning voorwaarde. Het recht om godsdiensten toe te laten moest worden geacht aan de regering te zijn toegekend, nu het haar niet was ontzegd zoals in de Verenigde Staten van Noord-Amerika. Ook verwierp hij de stelling van Van der Kemp dat nieuwe gezindheden die (nog) niet erkend waren, wel vrijheid van godsdienstoefening toekwam. Deze gedachte streed volgens de minister met de Grondwet, die de vrijheid van godsdienst koppelde aan overheidsbescherming, die de voorwaarde voor die vrijheid was en die op haar beurt afhing van erkenning.¹⁹⁸ Zijn uitvoerig betoog kwam erop neer dat men volgens de Grondwet wel het recht had om zich af te scheiden, maar daarna niet het recht om zijn godsdienst uit te oefenen. In deze visie hadden de burgers die niet tot een van de bestaande of erkende kerken behoorden, nog slechts vrijheid van geweten. Daarmee was voor de godsdienstvrijheid de klok naar 1579 teruggezet toen de *Unie van Utrecht* bepaalde: *mits dat een yder particulier in sijn Religie vrij sal moegen blijven, ende dat men, nyemant ter cause van de Religie sal moegen achterhalen ofte ondersoucken*.¹⁹⁹

7.7 Het advies van de Raad van State en het rescript van 10 december 1835

De oppositie van de minister van Binnenlandse Zaken is er de oorzaak van dat de Raad van State ‘zit te broeijen op onze rapporten en voorstellen’, scheef Janssen op 15 oktober 1835 aan de preses van de hervormde synode, Donker Curtius.²⁰⁰ De Raad was gevraagd advies uit te brengen over een groot aantal klachten over ondergane vervolgingen, en verzoeken van afgescheidenen om erkenning als ware

194 C.M. van der Kemp, *Over het grondwettig recht om zich van het bestaande Hervormde Kerkgenootschap af te scheiden en een nieuw kerkgenootschap op te richten*, Overdruk uit: *Bijdragen tot regtsgeleerdheid en wetgeving*, dl. 9, stuk 1, Amsterdam, 1835, p. 46-71.

195 Rapport aan de koning van 18 september 1835. *Archiefstukken*, II, p. 450-460.

196 Dat hij de redactie had volgt uit een brief van 22 september 1835 van Janssen aan ds. H.H. Donker Curtius. In een naschrift van 25 september 1835 meldde Van Maanen dat de uitleg van zijn collega strookte met zijn bevindingen als lid van de grondwetscommissie. *Archiefstukken*, II, p. 461 resp. 460.

197 Van der Kemp had in zijn artikel betoogd dat de term ‘binnen het koninkrijk bestaande’ de strekking had alleen de Nederlandse en niet de buitenlandse kerken bescherming te garanderen.

198 In zijn dispositie van 11 december 1835 stelde minister Van Pallandt nogmaals uitdrukkelijk dat er zonder toelating geen sprake van vrijheid van godsdienstoefening en bescherming kon zijn. *Bijvoegsel Stb.* 1835, 317.

199 Zie hoofdstuk 2.1.

200 Brief van 15 oktober 1835. *Archiefstukken*, II, p. 467.

belijders van de Hervormde Kerk en bescherming van de godsdienst. Eerder hadden de ministers daarover al gerapporteerd. Kennelijk bevroedde Janssen dat het dit keer niet van een leien dakje zou gaan en daarin vergiste hij zich niet. De Raad had inderdaad moeite met het strenge vervolgingsbeleid van Van Maanen en Van Pallandt. Toch bracht zijn advies van 6 november 1835 nog geen godsdienstvrijheid voor de afgescheidenen, maar het bood hun wel wat meer ruimte.²⁰¹

Allereerst merkte de Raad op dat hij kon instemmen met de uitleg van de Grondwet van de ministers Van Maanen en Van Pallandt. Ook stelde hij vast dat de artikelen 291-294 van de *Code Pénal* ten opzichte van nieuwe genootschappen van kracht waren gebleven. Van de door de afgescheidenen gevraagde erkenning kon op dit moment geen sprake zijn, omdat hun godsdienstoefeningen hadden geleid tot verstoring van rust en orde en omdat zij aanspraak maakten op de naam en de rechten van de Hervormde Kerk. Aanspraak op de naam gereformeerd of hervormd hadden ze niet volgens de Raad, omdat zij zich vrijwillig van ‘het in en sedert 1815 bestaan hebbend kerkgenootschap der Hervormden’ hadden afgescheiden. Daarom adviseerde hij hun verzoeken en klachten af te wijzen.

Positiever voor de afgescheidenen was dat de Raad oordeelde dat de regering verplicht was onder bepaalde condities elk nieuw genootschap zonder beoordeling van haar leerstelsel te erkennen en te beschermen. Daarmee werd de afgescheidenen in principe een mogelijkheid geboden om onder de vervolgingen uit te komen. Verder oordeelde de Raad dat de door de ministers voorgestelde ontbinding van de opgerichte afgescheiden gemeenten onnodig was, daar die gemeenten wettelijk niet bestonden. Daarmee gaf de Raad aan dat de door de rechtbanken op basis van artikel 292 van de *Code Pénal* uitgesproken ontbindingen juridisch zinloos waren. Impliciet verviel daarmee ook de door Van Maanen gehanteerde rechtsgrond voor het uiteenjagen van de samenkomsten van de afgescheidenen. Belangrijk ook was dat de Raad tegen de door de ministers op basis van de artikelen 291-294 van de *Code Pénal* gedane voorstellen ‘vele en naar zijn inzien gewichtige bedenkingen’ inbracht. Het betrof hier het vervolgingsbeleid in de ruimste zin, dus ook de inschakeling van militairen. De Raad vreesde dat de strenge vervolging van mensen wegens hun godsdienstige opvattingen tot grote escalatie zou leiden. Hij adviseerde de koning de adressanten op te roepen zich niet af te scheiden van de Hervormde kerk en hun te berichten dat hij hun, als ze toch een afzonderlijk genootschap zouden vormen, geen bescherming kon bieden, tenzij ze om erkenning vroegen. Verder zouden de bijeenkomsten van de ‘Separatisten’ in woningen zolang ze de orde en rust niet stoorden justitieel ongemoeid moeten worden gelaten.

Het advies van de Raad kwam hard aan op het departement van Eredienst. Janssen schreef zelfs dat men ‘tegen ons’ had geconcludeerd. Hij noemde het advies een ‘uitgerekte lamledige beantwoording, beginnende met een ijdele en inderdaad belachelijke vermaning en eindigende, niet met een stellige lastgeving, maar met een soort van uitnoodiging, nog maar alleen strekkende om toch op geen stra-

²⁰¹ *Archiefstukken*, II, p. 467-475.

ten of wegen te vergaderen.²⁰² Van Pallandt en Van Maanen haastten zich dan ook het advies van de Raad van State te bestrijden en de koning hun eigen voorstellen aan te bevelen. Wel deden ze de concessie dat de afgescheidenen erkenning konden krijgen als ze afstand deden van hun aanspraken op de bezittingen, inkomsten en titels en rechten van enig gevestigd kerkgenootschap. Hun argumentatie was dezelfde als die in hun rapporten: weersta het begin. Ze waarschuwden de koning dat toegeeflijkheid ertoe zou leiden dat de ‘separatisten’ veel meer aanhang zouden krijgen. Zelfs ontevredenen uit andere kerkgenootschappen zouden zich afscheiden. Van Pallandt voegde eraan toe dat een massale afscheiding het bestuur van de hervormde kerk onmogelijk zou maken.²⁰³

Na tussenkoms van de secretaris van Staat besloot de koning bij rescript van 10 december 1835 de verzoeken van de afgescheidenen af te wijzen, maar hij zag ervan af de burgerlijke en rechterlijke autoriteiten te gelasten maatregelen te treffen, zoals Van Maanen en Van Pallandt eerder hadden voorgesteld.²⁰⁴ Veel had dit niet te betekenen, want de ministers van Justitie en Binnenlandse Zaken bleven gemachtigd de door hen nodig geachte maatregelen te nemen. Van ontbinding van de gemeenten werd niet meer gesproken, maar evenmin van het ongemoeid laten van huisgodsdienstoefeningen. In het rescript werd de mogelijkheid van toelating uitdrukkelijk genoemd onder de voorwaarde dat de openbare orde en veiligheid niet in gevaar zouden komen, dat er dienovereenkomstige statuten werden overgelegd en dat werd afgezien van aanspraken op de rechten en titels van de hervormde of andere kerkgenootschappen. Aan deze voorwaarden konden de afgescheidenen uiteraard niet voldoen. Immers, zij stelden de gereformeerde religie overeenkomstig de besluiten van de Synode van Dordrecht van 1618-1619 te zijn toegegaan.

Dat de situatie voor de afgescheidenen door dit besluit per saldo niet was verbeterd bleek uit missiven van de ministers van Justitie en Oorlog, waarin zij aangedrongen op nodige gestrengheid jegens de afgescheidenen. De preses van de hervormde synode, H. H. Donker Curtius, schreef dan ook tevreden aan de ambtenaar Janssen: ‘Ja, wel is mij dat besluit van Z.M. naar den zin. Ik denke, dat hetzelfde de Heeren Separatisten in verlegenheid zal brengen.’ Hij merkte ironisch over een afgescheiden predikant op: ‘Onze Brummelkamp predikt of oefent elken Zondag 2, 3, 4, of 5 maal telkens voor 19 arme drommels. Ik denk toch, dat hem dit weldra zal vervelen.’²⁰⁵

7.8 De rechtspraak

De rechtspraak heeft in de periode 1834-1840 over het algemeen het regeringsbeleid gevolgd en is op grote schaal tot veroordelingen overgegaan. Toch waren er

202 Memorie van 9 november 1835. *Archiefstukken*, II, p. 475-476.

203 Rapport van 30 november en 4 december 1835. *Archiefstukken*, II, p. 478-483.

204 *Archiefstukken*, II, p. 487-488; *Bijvoegsel Stb.* 1835, 317.

205 Brief van 13 december 1835. *Archiefstukken*, II, p. 489.

van meet af aan kritische rechtbanken, die de wetsinterpretatie van de regering en de officieren van justitie niet klakkeloos volgden. Zo hadden de rechtbanken van Winschoten en Groningen moeite met het begrip associatie voor een min of meer toevallige godsdienstige bijeenkomst. Hun vrijspraken werden echter tenietgedaan door de uitspraak van het Hooggerechtshof van 20 juni 1835. Die hield in dat iemand die was voorgegaan in enkele godsdienstige bijeenkomsten, omdat hij elders de Acte van Afscheiding had ondertekend, aangemerkt moest worden als de bestuurder van een godsdienstige vereniging als bedoeld in artikel 291 van de *Code Pénal*.

Van groot belang voor de afgescheidenen en de godsdienstvrijheid was de uitspraak van het Hooggerechtshof van 30 december 1835.²⁰⁶ Daarin bepaalde het hof dat de artikelen 291 en 292 van het *Wetboek van Strafrecht* nog golden en niet ongrondwettig waren omdat de Grondwet nieuwe kerkgenootschappen geen bescherming bood. Verder nam het hof het begrip associatie ruim. Het verwees daarbij naar de artikelen 96 en 265 van het *Wetboek van Strafrecht*, waarin respectievelijk werd gesproken over een gewapende bende die zich aan plundering schuldig maakte en over een verbindtenis (association) van kwaaddoeners tot oprichting van een bende of misdadige verstandhouding. In de artikelen 291 en 292 zou het volgens het hof dan ook niet gaan om een vereniging met rechtens bestaande verplichtingen, maar om een vergadering van meer dan twintig mensen, die zich met godsdienstige onderwerpen bezighield en die voortdurend of op gezette tijden dan wel op tevoren aangekondigde dagen plaatsvond. De ministers Van Maanen en Van Pallandt waren zo tevreden dat ze de uitspraak in de kranten wilden publiceren.²⁰⁷ Daar zagen ze echter vanaf omdat de tekst van het arrest werd afgedrukt in de pleitrede van mr. Van Appeltere.²⁰⁸

Aan deze successen van de regering deed wel af dat de afgescheidenen in toenemende mate werden gezien als slachtoffers van een godsdienstvervolging. Ook maakten zij met hun pleidooien indruk. Zo meldde de advocaat mr W.H. Roijer²⁰⁹ uit Zwolle aan de referendaris Janssen dat De Cock zijn zaak voor de correctionele rechtbank op een bescheiden wijze en met een goede manier van voordragen had verdedigd. Vijfhonderd mensen waren getuige geweest van de zitting, en Roijer meende dat De Cock met zijn pleidooi veel kwaad zaad had gestrooid en ondanks een waarschijnlijke veroordeling meer voor zijn zaak had gewonnen dan verloren.²¹⁰ Ook de gouverneur van Overijssel, Van Rechteren, toch al geen groot

206 Extract opgenomen in: *Archiefstukken*, III, p. 3-5. In zijn geheel opgenomen in: A.W. van Appeltere, *Pleitrede in de zaak van Hendrik Petrus Scholte, gewezen predikant der Hervormde Gemeente van Doveren, Genderen en Gansoyen, cum suis, appellanten van een vonnis door de Correctionele Regtbank te Gorinchem, op den 7 October 1835, ten hunnen laste gewezen/ uitgesproken in de teregtzitting van het Hoog Geregts hof te 's Gravenhage, Kamer van Correctionele Appellen, van den 2 December 1836*, 's-Gravenhage 1836; zie ook ARA, 2.09.17, inv. 326.

207 Rapport van de minister van Eredienst aan de koning van 21 januari 1836. *Archiefstukken*, III, p. 6.

208 A.W. van Appeltere (1798-1841), substituut procureur-generaal, 1836 referendaris bij het ministerie van Justitie. *Archiefstukken*, III, p. 6.

209 W.H. Roijer (1789-1867), advocaat en notaris te Zwolle, lid Provinciale Staten, lid van de Algemeene Synodale Commissie der Ned. Herv. Kerk. *Archiefstukken*, II, p. 545.

210 Brief aan de secretaris en adviseur Janssen van 24 november 1835. *Archiefstukken*, II, p. 544-545.

voorzitter van de vervolgingen, maakte de minister van Binnenlandse Zaken zijn bedenkingen bekend. Volgens hem verergerden rechtszaken als die tegen De Cock de situatie en spoorden ze degenen die gewoon waren oefeningen bij te wonen nog meer aan. Bovendien gaven ze de beschuldigen alle gelegenheid hun opvattingen uiteen te zetten, waardoor de toehoorders, althans ‘de minder nadenkenden’, voor hun ideeën werden gewonnen.²¹¹ In een brief aan de minister van Binnenlandse Zaken van 6 februari 1836 wees hij er nog eens op dat de terechtzitting in Zwolle een averechts gevolg had gehad, ‘want als men het getal der secte voor en na de regterlijke vervolgingen vergelijkt, dan zal men, zo ik vermeen, de overtuiging moeten erlangen, dat de reeds gebezigde dwangmiddelen althans er verre af zijn het doel, hetwelk men zich voorstelde, te hebben bereikt.’²¹²

Helemaal aan de leiband van de regering en het openbaar ministerie lopen deden de rechtbanken niet altijd. Met naar eigen zeggen grote gestrengheid had de officier van justitie van Sneek een zekere T.A. Adema vervolgd, een man die volgens hem ‘een der ijverigste en meest woelzieke voorstanders der zoogenaamde Separatisten’ was. Adema had bij het uiteendrijven van een godsdienstige samenkomst op zondag 6 maart 1836 volgens de officier met ‘zeer veel drift en onder het bezigen van vloekwoorden’ gezegd, ‘dat de Koning, die eerst vrijheid van geweten had beloofd, zijn woord had verbroken, en hij alzoo een meinedige was.’²¹³ In zijn brief van 9 mei 1836 moest de officier de procureur-generaal echter medelen dat de rechtbank van Sneek Adema had vrijgesproken van overtreding van artikel 1 van de *Wet tot beteugeling van hoon en laster*.²¹⁴ De rechters vonden de elementen ‘boosaardiglijk’ en ‘openbaar’ niet bewezen.²¹⁵

Op 5 oktober 1836 berichtte de gouverneur van Friesland de minister van Binnenlandse Zaken dat de rechtbank van Heerenveen tot zijn ‘groot leedwezen’ verscheidene afgescheidenen had vrijgesproken van het besturen van ongeoorloofde godsdienstige bijeenkomsten of van het ter beschikking stellen van huizen voor dergelijke bijeenkomsten.²¹⁶ Het betrof hier onder meer een vonnis van 4 oktober 1836 op naam van H.J. Wind te Rottum en R.W. Ruiten te Tjallebert.²¹⁷ De rechtbank overwoog over de vrijheid van godsdienst:

211 Brief van 7 december 1835. *Archiefstukken*, II, p. 547-549.

212 *Archiefstukken*, III, p. 124-126.

213 Brief van 14 maart 1836 van mr. A. de Keth aan de procureur-generaal. *Archiefstukken*, III, p. 96.

214 Artikel 1 van de *Wet tot beteugeling van hoon en laster en andere vergrijpen tegen het openbaar gezag en de algemeene rust* (Wet van 1 juni 1830, Stb. n°. 15): Al wie boosaardiglijk en openbaar, op welke wijze ook of door welk middel, de waardigheid of het gezag van den Koning . . . zal hebben aangerand, of den persoon des Konings op gelijke wijze zal hebben gesmaad, gehoond of gelasterd, zal worden gestraft met eene gevangenis van twee tot vijf jaren.

215 Vonnis rechtbank Sneek van 5 mei 1836. *Archiefstukken*, III, p. 97.

216 Brief van 5 oktober 1836. *Archiefstukken*, III, p. 110-112.

217 Opgenomen in A.M.C. van Hall, *De vrijheid der Gereformeerde gemeenten in Nederland verdedigd*, Amsterdam 1836, p. 68-72.

Overwegende, dat bij art. 190 der Grondwet, volkomen vrijheid van Godsdienstige begrippen wordt gewaarborgd, terwijl bij art. 191 derzelve wet, aan alle Godsdienstige gezindheden in het Koninkrijk bestaande, gelijke bescherming wordt verleend, en bij art. 196 aan 's Konings zorg is aanbevolen, om toe te zien, dat geen Godsdienst gestoord worde, in de vrijheid van uitoefening, die de Grondwet waarborgt, en alleen die vrije uitoefening kan worden belemmerd, wanneer dezelve de openbare orde of veiligheid zoude kunnen storen.

Overwegende, dat uit deze artikels, en uit het geheele zesde hoofdstuk der Grondwet, klaarblijkelijk volgt dat men de tederste rechten, en heiligste belangen der menschen, niet alleen geheel ongekrenkt heeft willen laten, maar derzelve volkomene vrijheid, uitdrukkelijk heeft willen waarborgen, en zich niet bloot heeft bepaald bij de vrijheid van Godsdienstige begrippen, die trouwens door eene wet noch gegeven, noch genomen kan worden, als buiten haar bereik vallende, maar wel degelijk ook de openbare belijdenis dier Godsdienstige begrippen heeft vrijgelaten, en de vrije uitoefening daarvan gehandhaafd.

Overwegende, dat, al moest men het er voor houden, dat de gelijke bescherming aan bestaande gezindheden verzekerd, alleen tot de tijdens de invoering der Grondwet bestaande gezindheden is beperkt, dan nog dit ook de beschuldigten in het onderhavige geval niet zoude kunnen schaden, daar het hier de vraag niet is, of die bescherming aan hen als gezindheid behoort te worden verleend, maar alleen of zij door het houden hunner Godsdienstoefeningen (zonder daarom nog als gezindheid erkend, en als zoodanig beschouwd te zijn) eenige wetsbepalingen hebben overtreden, en dit artikel ook daarenboven te minder hier kan worden ingeroepen, daar zij beweren, dat hunne godsdienstige begrippen juist die geene zijn, welke overeen komen met de leer der Gereformeerde kerk, zoodanig als die tijdens de invoering der Grondwet bestond, terwijl juist de in hunne oogen latere afwijking van die leer, hun aanleiding heeft gegeven, om zich van die Hervormde kerk af te scheiden.

Overwegende, dat, ofschoon het ook buiten 's Regters bevoegdheid moge leggen, te beoordeelen, in hoeverre dit beweerde al dan niet is gegrond, hieruit toch genoegzaam volgt, dat het althans der beschuldigten bedoeling in geen deele is, eene nieuwe Godsdienstige *Gezindheid* op te rigten, maar alleen om te belijden en uit te oefenen die leer welke zij houden voor de ware Gereformeerde leer.

Overwegende, dat het evenmin is gebleken, dat de uitoefening hunner Godsdienst, de openbare orde of veiligheid heeft gestoord, of de strekking heeft, om dezelve te kunnen storen.

Overwegende, dat alzoo naar den geest en de uitdrukkelijke bepalingen der Grondwet, het er voor moet worden gehouden, dat de beschuldigten hebben gebruik gemaakt van het regt, hun bij de Grondwet gegeven en bijgevolge daarvan ook niet kunnen worden geacht, de bepalingen van art. 291 en 294 van het Wetboek van Strafrecht te hebben overtreden.

Na ook nog te hebben vastgesteld dat hier geen sprake was van een associatie, omdat het slechts ging om een godsdienstoefening, waar iedereen mocht komen en het getal van de bezoekers verschillende malen dat van de afgescheidenen overtrof, kwam de rechtbank tot een wel zeer gemotiveerde vrijspraak.

De officier van justitie stelde onmiddellijk beroep in en niet zonder succes. De rechtbank van Leeuwarden veroordeelde beide gedaagden in appel, overigens tot de relatief lage boete van tien gulden.²¹⁸ Maar ook al werd het vrijsprekende von-

218 Vonnis rechtbank Leeuwarden (appel) van 21 november 1836. *Archiefstukken*, III, 112.

nis in appel vernietigd, de rechtbank van Heerenveen had laten zien dat er ook anders over de vrijheid van godsdienst en de toepassing van de artikelen 291-294 van het *Wetboek van Strafrecht* kon worden gedacht.

In Rotterdam werden op 8 april 1836 twee personen vrijgesproken van het beschikbaar stellen van een huis en het besturen van een associatie. Naar het oordeel van de rechtbank kon er, indien bij meerdere bijeenkomsten slechts in één geval meer dan twintig personen aanwezig waren, niet van een associatie worden gesproken. Zoals te verwachten vernietigde het Hooggerechtshof dit vonnis bij zijn arrest van 25 april 1836. Toch sprak de rechtbank op 13 mei 1836 opnieuw iemand op dezelfde gronden vrij.²¹⁹ Aan de reeks vrijspraken kwam echter een einde toen de remonstrantse mr. F. Frets²²⁰ als voorzitter in de strafkamer zitting nam. Eerder had hij zich vanwege zijn geloofsopvattingen aan de behandeling van de zaken van de afgescheidenen onttrokken, zo schreef hij minister Van Maanen.²²¹ Hij merkte daarbij op dat de remonstranten vroeger vervolgd waren en de beklaagden tot een partij behoorden die zich nu juist tegen de remonstrantse leer verzette. Bovendien bestond de kamer van de rechtbank uit mensen die hem zouden hebben overstemd. Maar op verzoek van de officier van justitie had hij toch maar zitting genomen in de kamer die de zaak tegen de predikant Budding behandelde.²²² Hij was er namelijk van overtuigd dat het bij de berechting niet om godsdienstige gevoelens ging. Hij schreef Van Maanen dat de 'gedemitteerde predikant Budding uit Zeeland' was veroordeeld, omdat hij in Gouda aan het hoofd van een niet erkende godsdienstige bijeenkomst had gestaan. De veroordeling had toch nog wat moeite gekost, zo meldde Frets, want een van de rechters was de leer van Dordrecht nogal toegedaan. De andere rechter, die rooms-katholiek was, had volgens Frets, die met deze mededelingen het raadkamergeheim schond, weinig moeilijkheden gemaakt.²²³ De lijnen met de minister waren wel heel kort en het verbaast dan ook niet dat Frets in 1838 president van de rechtbank werd.

Van veel betekenis zijn de vrijsprekende vonnissen van de Amsterdamse rechtbank geweest. Deze betroffen het hoger beroep van ds. Scholte en enkele anderen tegen hun veroordeling door de rechtbank van Utrecht. Op 21 april sprak de

219 Vonnis rechtbank Rotterdam in de zaak van S. van Jeveren en J. de Gorter (8 april 1836). Op 13 mei 1836 werd J. van Heumen vrijgesproken. *Archiefstukken*, III, p. 200-201.

220 Zie over hem hoofdstuk 6.

221 Hieruit valt af te leiden dat de autoriteiten beseften dat het bij de afgescheidenen ten diepste om de belijdenis van Dordrecht ging. Brieven van 6 juni en 1 juli 1836. *Archiefstukken*, III, p. 235-235.

222 Huibert Jacobus Budding(h) (1810-1870) was vanaf 1834 N.H. predikant te Biggekerke. In 1836 voegde hij zich bij de afgescheidenen. Tot 1844 was hij predikant van de Zeeuwse afgescheiden gemeenten. In 1844 werd hij predikant te Groningen, welke gemeente hij in 1848 verliet om naar de Verenigde Staten te emigreren. Na zijn terugkeer vestigde hij zich te Goes waar hij een vrij-evangelische gemeente stichtte. Budding is buitengewoon veel beboet en heeft langdurig in gevangnissen gezeten. D. de Rijcke, *Huibert Jacobus Budding en zijn kring*, Middelburg 1906; C. Dekker, *Huibert Jacobus Budding 1810-1870 en zijn gemeenten in Zeeland*, Goes/Middelburg 1986; J.H. Gunning JHzn., *H.J. Budding: leven en arbeid*, Goes 1883; J. Bosch, *Figuren en aspecten uit de eeuw der Afscheiding*, Goes 1952, p. 120-128.

223 Het geheim van raadkamer gold reeds onder de Republiek als gewichtig beginsel en dat is steeds zo gebleven. Het werd dan ook opgenomen in artikel 28 van de Wet R.O. van 28 april 1835 (*Stb.* 10). J.P. Fockema Andrae, *Het geheim van raadkamer*, Utrecht 1934, p. 17-18.

rechtbank de appellanten in een zeer breedvoerig vonnis vrij.²²⁴ De gronden waren: dat de artikelen 290 en 291 van het *Wetboek van Strafrecht* niet van toepassing waren op godsdienstoefeningen, omdat deze geen associaties zijn en de Grondwet de vrijheid van godsdienstoefening waarborgde. De rechtbank was van oordeel dat daarom naast de predikant en kerkenraadsleden ook degene die zijn woning voor een godsdienstoefening met open deuren beschikbaar stelde, niet strafbaar was.

De vonnissen troffen Den Haag onaangenaam. Van Pallandt schreef Janssen dat hij er met leedwezen kennis van had genomen. Het 'kon in geen ongelukkiger tijdstip komen en zal sommige leden van den Raad van State niet ontgaan. Waar moet het zodoende heen?'²²⁵ Van Maanen toonde zich verrast over het zijns inziens zonderlinge vonnis en was er niet gerust op. Daarom informeerde hij per brief bij Philipse naar de samenstelling van de rechtbank.²²⁶ Hij liet de procureur-generaal weten dat de koning had gezegd dat het algemeen belang door de uitspraak zeer gekrenkt was en hem had gevraagd na te gaan of het niet mogelijk was in het hele land tot eenzelfde jurisprudentie te komen. Verder had de koning aanmerking gemaakt op het feit dat de rechtbank enkele bepalingen van de Grondwet 'authentiek' had uitgelegd.²²⁷ Het was duidelijk dat het vonnis de autoriteiten tot de koning toe in verwarring had gebracht. Philipse trad voortvarend op en deelde de officieren van justitie in Noord-Holland, Utrecht en Gelderland per circulaire mee, dat het vonnis strijdig was met het arrest van het Hooggerechtshof van 30 december 1835, dat het vervolgingsbeleid ongewijzigd bleef en dat daarom bij uitspraak steeds appel moest worden ingesteld.²²⁸ Van Maanen reageerde op eenzelfde wijze in de richting van de gouverneur van Utrecht, die, een gewijzigd beleid verwachtend, de officier van justitie in Amersfoort al vast had opgedragen tegen afgescheidenen geen proces-verbaal meer op te maken.²²⁹

Toen de Amsterdamse rechtbank op 5 juli 1836 ds. Scholte en de weduwe Brandt in eerste instantie had ontslagen van rechtsvervolging, stelde de officier van justitie op last van de procureur-generaal dan ook hoger beroep in. Zoals verwacht vernietigde het Hooggerechtshof beide vonnissen.²³⁰ Hetzelfde gebeurde met een vonnis van 17 mei 1836,²³¹ gewezen tegen de predikant Brummelkamp en een zekere Wilhelm Weimer.²³² Ook daarin had de Amsterdamse rechtbank over-

224 Formeel betrof het een ontslag van rechtsvervolging. Vonnis 21 april 1836, gewezen door de mrs. J. Brand van Langerack en Cabau, A. Backer jr., Van Nieuwenhoff, W.J.C. van Hasselt, J.J.P. van Herzele. Als bijlage A opgenomen in Van Hall, *De vrijheid der Gereformeerde gemeenten*, p. 49-61.

225 Brief van 23 april 1836. *Archiefstukken*, III, p. 203.

226 Brief van 30 april 1836. *Archiefstukken*, III, p. 203.

227 Brief van 28 juni 1836. *Archiefstukken*, III, p. 218-219.

228 Circulaire van 5 mei 1836. *Archiefstukken*, III, p. 205.

229 Brief van 19 mei 1836. *Archiefstukken*, III, p. 207-208.

230 Vonnis van de rechtbank opgenomen in Van Hall, *De vrijheid der Gereformeerde gemeenten*, p. 61-64.

231 Extract in *Archiefstukken*, III, p. 206-207.

232 Arrest van 2 november 1836. Zie voor de tekst: Van Hall, *De vrijheid der Gereformeerde gemeenten*, p. 64-68.

wogen dat de Grondwet ieder het recht gaf op openbare oefening van godsdienst en dat de Grondwet de materie van de godsdienst regelde waardoor de desbetreffende bepalingen van de Franse wetgeving niet meer golden. Naar het oordeel van de rechtbank was een publieke godsdienstige samenkomst van meer dan twintig personen ook geen associatie in de zin van de strafwet, indien zowel aanhangers als tegenstanders toegang tot de bijeenkomst hadden.

Justitieel was er voor de regering echter een probleem ontstaan. Ook al werden de in eerste instantie uitgesproken Amsterdamse vonnissen door het Hoogerechtshof vernietigd, van de vonnissen die in appel door deze correctionele rechtbank waren uitgesproken, was het niet goed mogelijk in cassatie te gaan. Dit bracht mee dat de uitspraak van 21 april 1836 van invloed was voor alle correctionele vonnissen van de zes rechtbanken uit de provincies Noord-Holland, Utrecht en Gelderland, die voor hun hoger beroep onder de rechtbank Amsterdam vielen.²³³ Die rechtbank behandelde het hoger beroep in hoogste instantie, zonder de mogelijkheid van cassatie. Minister Van Maanen en procureur-generaal Philipse hebben zich blijkens hun correspondentie in allerlei bochten gewrongen om de effecten van de uitspraak ongedaan te maken. Zo heeft Van Maanen laten nagaan of cassatie nog mogelijk was, maar die weg was afgesneden door artikel 19 van het Koninklijk Besluit van 11 december 1813, dat cassatie afschafte, behoudens tegen vonnissen die in eerste en tevens in hoogste instantie waren geweest.²³⁴ Cassatie in het belang der wet was alleen nog mogelijk op grond van artikel 542 van de *Code d'Instruction Criminelle* [Wetboek van Strafvordering], dat wil zeggen op basis van wettelijke verdenking van partijdigheid. Een dergelijke actie vormde echter een buitengewoon hatelijk en krenkend middel, zo schreef de referendaris C. Asser²³⁵ in zijn advies aan Van Maanen.²³⁶ Daarop werd nagegaan of vervanging van rechters mogelijk was. Philipse, die op verzoek van Van Maanen heel voorzichtig geprobeerd had de opvattingen van de verschillende rechters te polsen, was daarmee echter gestopt. Hij vond het onderzoek te delicaat. Omdat een kamer met een geheel andere samenstelling een soortgelijk vonnis 'met nagenoeg dezelfde motieven had geweest', zag hij in verandering van samenstelling van de strafkamers weinig heil.²³⁷ Hoezeer Van Maanen met de zaak in zijn maag zat wordt duidelijk

233 De Staatsraad C.J.G. Copes van Hasselt deelt in zijn rapport aan de koning van 7 mei 1836 mee dat de afgescheidenen door het Amsterdamse vonnis is een zestal arrondissementen uitzicht op strafeloosheid hebben. *Archiefstukken*, III, p. 277. Zie voor de competentie van de rechtbank Amsterdam het Décret impérial van 20 januari 1811, *Recueil de lois*, tome 8me, p. 337-344.

234 *Stb.* 1813, 10: Geene arresten, door het Hoog Gerechtshof der Verëenigde Nederlanden, de Regtbanken van Eerste Instantie, Geregten en Vrederegters, in het hoogste ressort geweest, zullen van nu af aan kunnen worden geattakeerd bij wijze van cassatie.

235 Mr. C. Asser (1780-1836), een leerling van Cras, promoveerde in 1799 (zeerecht) en was tot 1806 advocaat, van 1806-1811 chef van de 2^e afdeling van het ministerie van Eredienst, van 1806-1811 vrederechter, van 1815-1817 ambtenaar op het ministerie van Justitie, vanaf 1817 referendaris Raad van State en vanaf 1830 waarnemend secretaris van het departement. Hij fungeerde als ambtelijke spil bij alle wetgeving in de periode 1817-1836. Zijn behoudende politieke opstelling bleek uit zijn *Verhandeling over de verantwoordelijkheid der ministers volgens het Nederlandsche Staatsregt*, 's-Gravenhage 1828. *NNBW*, III, 42-43.

236 Memorie van 26 juni 1836 met aantekeningen van de minister. *Archiefstukken*, III, p. 215-218.

237 Rapport aan de minister van Justitie van 27 mei 1836. *Archiefstukken*, III, p. 211-212.

uit zijn brief van 28 juni aan Philipse.²³⁸ Daarin gaf hij de procureur-generaal in overweging om dan toch maar cassatie op grond van artikel 542 van de *Code d'Instruction Criminelle* in te stellen. Zelfs stelde hij hem voor het hoger beroep van de rechtbanken van Arnhem en die in de provincie Utrecht aan die van Amsterdam te onttrekken. Philipse toonde zich niet enthousiast. Grond voor een wettig vermoeden van partijdigheid achtte hij niet aanwezig. Het enige wat zijns inziens mogelijk was, was een verandering van rechtsmacht bij Koninklijk Besluit. Maar dat zou naar zijn mening een verkeerde indruk maken. Ook vreesde hij de klachten die de 'Separatisten' daarover zouden uiten. Bovendien zou voor die verandering van bevoegdheden te veel extra rechterlijk personeel nodig zijn.

De Amsterdamse rechtbank kwam eind 1836 in de problemen toen ze het onderzoek naar het uiteendrijven van een grote bijeenkomst van afgescheidenen in Hilversum behandelde. Dat uiteendrijven was met geweld gebeurd, waarbij het gepeupel zich niet onbetuigd had gelaten en vernielingen had gepleegd. Er waren zelfs gewonden gevallen en ook de burgemeester was geslagen. Volgens de vrederechter F.C. Muysken was de burgemeester niet tactisch te werk gegaan.²³⁹ Toen de burgemeester door de rechtbank als getuige werd gehoord, zou de rechter mr. Brand van Cabauw²⁴⁰ hem er herhaaldelijk op hebben gewezen dat hij de waarheid moest spreken en onder ede stond. Ook had hij hem volgens de aanwezige officieren van justitie scherp toegesproken en vermaand geen valse verklaringen af te leggen.²⁴¹ De heer Brand zou daarbij duidelijk hebben laten merken dat hij meer geloof hechtte aan de verklaringen van de afgescheiden heer Reijmerink dan aan die van de 'edelachtbare' heer burgemeester.²⁴² Helemaal onbegrijpelijk was dat niet, want eerder had de Amsterdamse rechter van instructie de afgescheiden Hilversummers buiten vervolging gesteld en de burgemeester als verdachte aangemerkt. Dit vonnis was weliswaar door het Hooggerechtshof ongedaan gemaakt, maar gaf wel aan hoe de rechtbank over de zaak dacht. Op de klacht van de burgemeester dat hij ten aanhoren van veel publiek door de president van de rechtbank en daarvoor door de rechter van instructie in zijn goede eer was aangetast, gaf minister Van Maanen Brand van Cabauw namens de koning op 25 maart 1837 een

238 Brief van de minister van Justitie van 28 juni 1836. *Archiefstukken*, III, p. 218-219.

239 Brief van F.C. Muysken aan de minister van Justitie van 20 juli 1836. *Archiefstukken*, III, p. 252-253. Zie over deze geschiedenis uitgebreider: Smits, *De Afscheiding van 1834*, IV, p. 444-448.

240 Mr. Jean Brand, heer van Langerack en Cabauw (1785-1847), werd omstreeks 1810 advocaat te Amsterdam, was van 1818-1842 rechter in Amsterdam. Hij verwierf in 1815 de tweede prijs voor een volkslied met 'Wij leven vrij' tegen Tollens, die met 'Wien Neerlands bloed' de eerste kreeg. *Archiefstukken*, III, p. 209. *NNBW*, IV, 42-43.

241 De officieren waren de mrs. Jhr. J. de Bosch Kemper (1808-1876) en J.M. van Maanen (1801-1890). De eerste was van 1830-1834 advocaat, daarna tot 1841 substituut officier van justitie, van 1841-1852 advocaat-generaal bij het provinciaal gerechtshof en vanaf 1852 hoogleraar. Verder was hij onder meer lid van de Tweede Kamer (1848 en 1868-1869). *NNBW*, VII, 696. Van Maanen was aanvankelijk advocaat, daarna van 1834-1838 (substituut-) officier van justitie te Amsterdam, daarna president van het provinciaal gerechtshof van Noord-Holland en lid van de Provinciale Staten. Hij was een neef van de minister. *Archiefstukken*, III, p. 209.

242 Rapport van de fungerend officier van justitie J.B. Zweerts aan de procureur-generaal van 19 december 1836. *Archiefstukken*, III, p. 255-257.

berisping.²⁴³ De minister had hem eigenlijk liever willen schorsen, maar daar had de Raad van State een stokje voor gestoken. De ook door Van Maanen overwogen overplaatsing van de rechter uit de vierde kamer, die de zaken van de afgescheidenen behandelde, kon achterwege blijven, omdat Brand van Cabauw op grond van de bestaande roulatie toch al naar de derde kamer voor civiele zaken zou gaan.²⁴⁴

In zijn brief van 18 april 1837 aan zijn oom de minister kwam de officier van justitie mr. J.M. van Maanen nog eens terug op de houding van de Amsterdamse rechtbank.²⁴⁵ Hij meldde dat het eerste vonnis tegen ds. Brummelkamp in mei 1836 was geconcipeerd door mr. Van Hasselt en dat de leden van de rechtbank zo ingenomen waren met dat vonnis dat sommigen er tegenover hem openlijk voor uitkwamen, dat ze ermee hadden ingestemd, zoals de rechter Nieuhoff. Maar ook de rechters A. Backer, Brand, Van Hasselt, 't Hoen en Warin hadden gezien hun uitlatingen vermoedelijk voor de uitspraken gestemd.²⁴⁶ De president van de rechtbank, mr. Van Hall,²⁴⁷ had op de dag van de uitspraak, toen er nogal wat opwinding was ontstaan, zelfs gezegd: 'daaruit ziet gij de onafhankelijkheid eens regters'. En de officier van justitie merkte op dat hij zijn oom dit alles had geschreven uit behoefte zijn hart te luchten en uit overtuiging en liefde tot de waarheid, want hij had op de rechtbank niemand met wie hij vrij kon spreken. Dat laatste zou wel eens kunnen kloppen, omdat we uit een brief van De Bosch Kemper, toen substituut-officier van justitie en dus collega van J.M. Van Maanen, weten dat ook hij tegen vervolging van de afgescheidenen was.²⁴⁸

De opstelling van de Amsterdamse rechtbank evenals die van Heerenveen vormde echter een uitzondering. Alle andere rechtbanken veroordeelden de afgescheidenen op zeer grote schaal. Daarbij lieten ze zich vaak van een buitengewoon ijverige kant zien. Mr. Huidekoper, de Amsterdamse rechter die in 1838 hierover een aantal artikelen schreef, meldde dat verreweg de meeste rechtbanken uitgingen van de rechtsgeldigheid van de artikelen 291-294 van het Strafwetboek en daarbij soms verder gingen dan uit die artikelen volgde. Of anders gezegd, ze

243 Berisping met machtiging van de koning vanwege zijn gedrag op 22 en 23 november 1836, onder verwijzing naar artikel 57 van het Decreet van den 20^e april 1810. ARA, Justitie geheim 2.09.01, 4633, 15 maart 1837 no. 15.

244 ARA, Justitie geheim 2.09.01, 4633, 21 maart 1837 no. 3, 5 mei 1837 no. 1, 17 mei 1837 no. 8.

245 Brief van 18 april 1837. *Archiefstukken*, IV, p. 165-166.

246 Ds. Brummelkamp is in de periode juli 1836 tot maart 1838 tweeëntwintig maal in appel vrijgesproken door de rechtbank Amsterdam. Te Velde, *Anthony Brummelkamp*, p. 112-113, noot 8.

247 Mr. M.C. van Hall, heer van Hei- en Boeicop (1768-1858) was na een loopbaan in de advocatuur, het notariaat en wederom de advocatuur van 1831-1856 president van de Amsterdamse rechtbank. Daarnaast zat hij in de Bataafse Tijd in het Vertegenwoordigend Lichaam. Onder Willem II werd hij Eerste Kamerlid en was daar één van de weinige gematigd liberalen. Hij stemde in 1848 voor de grondwetswijziging. Mr. Van Hall was de vader van mr. Floris van Hall, de minister die mr. C.F. van Maanen in 1842 op Justitie opvolgde, en van Maurits van Hall, de advocaat van de afgescheidenen, zie noot 302. Hij publiceerde als letterkundige en dichter. *NNBW*, VI, 688; M.C. van Hall, *Drie Eeuwen. De kroniek van een Nederlandse familie*, Amsterdam 1961.

248 In een brief aan prof. Van Assen schreef de substituut J. de Bosch Kemper in scherpe bewoordingen dat hij de handelwijze van de regering tegenover de afgescheidenen illiberaal vond. De Bosch Kemper, *Staatkundige geschiedenis na 1830*, II, *Letterkundige aantekeningen*, p. 191.

De afgescheiden predikant ds. A. Brummelkamp (1811-1888) werd in de periode juli 1836 tot maart 1838 tweeëntwintig maal vrijgesproken door de Amsterdamse rechtbank.

legden de in de wet gehanteerde begrippen ten nadele van de afgescheidenen te ruim uit.²⁴⁹

Ondanks dat de meeste rechtbanken en het Hooggerechtshof anders oordeelden, zijn de uitspraken van de Amsterdamse rechtbank wel van grote betekenis geweest. Niet alleen omdat ze de afgescheidenen wat ruimte schonken, maar vooral ook omdat ze aangaven, dat er over de godsdienstvrijheid op een andere wijze dan de regering gedacht kon worden. Direct gevolg van de Amsterdamse uitspraken was dat de politie op verscheidene plaatsen minder gauw tot optreden tegen de afgescheidenen overging. In Gouda kregen de benarde afgescheidenen zelfs bescherming van de politie en militairen tegen agressief straatpubliek. Maar de hogere autoriteiten grepen snel in en tikten de commissaris van politie van Gouda op zijn vingers.²⁵⁰ In Amsterdam gaven de afge-

scheidenen het stadsbestuur vrijmoedig te kennen, dat zij 's zondags in een door hen gehuurd huis aan de Bloemgracht 42 kerkdiensten hielden. De gouverneur van Noord-Holland achtte het niet meer doelmatig de vergaderingen te beletten en adviseerde het gemeentebestuur zich voorlopig te bepalen tot het opmaken van proces-verbaal.²⁵¹ Van Pallandt gaf onmiddellijk opdracht de samenkomsten te ontbinden. In een rapport aan de koning noemde Van Maanen het feit dat de afgescheidenen het gemeentebestuur hadden gemeld voortaan op de Bloemgracht te vergaderen, een nieuw bewijs 'van de hooggaande stoutheid dier personen en van derzelveer klaarblijkelijke miskenning en verguizing van het openbaar gezag.'²⁵² De volgende zondag troffen de kerkgangers dan ook een politiepost voor het gebouw van hun samenkomst aan om hun te beletten naar binnen te gaan.²⁵³

Na de reorganisatie van de rechterlijke macht in 1838 waren er weer enkele rechtbanken die wat milder oordeelden over de afgescheidenen.²⁵⁴ Maar echt licht

249 Mr. A.W. Huidekoper, *Verhandeling*, in *Bijdragen*, XII, Amsterdam 1838, p. 188 e.v.

250 Brief van de officier van justitie te Rotterdam aan de procureur-generaal van 25 mei 1836. *Archiefstukken*, III, p. 231-232.

251 Brief aan het gemeentebestuur van Amsterdam van 11 juni 1836. *Archiefstukken*, III, p. 240.

252 Rapport van 15 juni 1836. *Archiefstukken*, III, p. 242-243.

253 Rapport van minister Van Maanen aan de koning van 2 juli 1836. *Archiefstukken*, III, p. 244-245.

254 Zo kwam de rechtbank van Brielle in haar vonnis van 15 december 1838 tot vrijspraak. Dit vonnis werd echter op 25 februari 1839 op formele gronden gecasseerd door de Hoge Raad, waarna op 8 juni 1839 alsnog een veroordeling van het hof van Noord-Holland van H.P. Scholte en twee diakenen volgde. Dit betrof een godsdienstoefening op het open veld; zie *Weekblad van het Regt* nrs.

kwam er niet. Ook de Hoge Raad bleek bij de behandeling van een cassatieverzoek van ds. De Cock in 1839 de Grondwet eng uit te leggen.²⁵⁵ De Cock had op 3 maart van dat jaar als predikant een kerkdienst geleid in Doesum (gemeente Grootegast). De rechtbank en het hof hadden hem op grond daarvan aangemerkt als bestuurder van een associatie en als zodanig veroordeeld. In cassatie verzocht de predikant om ontslag van rechtsvervolging wegens strijdigheid met de in artikel 190 van de Grondwet gegarandeerde godsdienstvrijheid, maar de Hoge Raad handhaafde de veroordeling. Hij toetste de wettelijke bepalingen van artikel 291-294 van het *Wetboek van Strafrecht* aan de Grondwet, en oordeelde dat ze daarmee niet streden, omdat de in artikel 190 toegekende vrijheid van godsdienstige begrippen

‘in geen deele medebrengt of in zich vereenigt eene onbepaalde bevoegdheid of vrijheid, tot het houden van openbare godsdienstige vereenigingen of samenkomsten: – waarom dan ook in art. 193 en 196 der Grondwet, uitdrukkelijk aan de regering de zorg is opgedragen, om voor te komen, dat, door geene godsdienstoefening, stoornis aan de openbare orde en rust toegebracht worde, en dat alle godsdienstige gezindheden zich houden binnen de palen van gehoorzaamheid aan den wetten van den Staat’.²⁵⁶

De nieuwe rechterlijke organisatie bracht dus geen verruiming van de godsdienstvrijheid. Wel stelde de Hoge Raad wat strengere eisen aan het begrip associatie. Zo was een bijeenkomst van honderdvijftig personen onder leiding van een afgescheiden predikant, die kinderen had gedoopt, lidmaten bevestigd en een ‘leerrede’ had gehouden, volgens hem niet zonder meer een associatie. Daarvoor was vereist dat vaststond dat ze het doel had zich op bepaalde of vooraf bekend geworden dagen te verenigen.²⁵⁷ Bovendien moest zeker zijn dat van aanwezigen, behalve de huisgenoten, meer dan twintig tot die associatie behoorden.²⁵⁸ Een tamelijk letterlijke uitleg van het artikel 294 van het *Wetboek van Strafrecht* gaf de Hoge Raad op 22 september 1840, toen hij bepaalde dat het afstaan van een huis of vertrek niet mocht worden uitgebreid tot het afstaan van een hooiberg.²⁵⁹ Deze uitspraak laat wel zien tot welke oplossingen de afgescheidenen kwamen om hun godsdienstoefeningen toch maar te kunnen houden.

6, 9 en 30 van 1839. Daarnaast werden in *De Reformatie* vermeld vrijspraken en een gedeeltelijke vrijspraak respectievelijk van het hof van Holland, en van de rechtbanken van Appingedam en Haarlem. *Archiefstukken*, IV, p. 333 en 340.

255 *Nederlandse Regtspraak*, II, (1839), p. 346-350; *v.d. H.*, I, 56, p. 325.

256 Prakke stelt dat er in de betreffende periode geen wetten aan de Grondwet werden getoetst, omdat men meende dat de wetten onschendbaar waren. De praktijk blijkt dus anders te zijn. Zie preadviezen van L. Prakke e.a., Toetsing: ‘Dient de wetgever de mogelijkheid te bieden dat de rechter de formele wet toetst aan de Grondwet en ongeschreven rechtsbeginselen, en zo ja, hoe dient deze mogelijkheid dan te worden uitgewerkt? Handelingen der Nederlandsche Juristenvereniging, jrg. 122, Zwolle 1992, deel I, p. 26.

257 H.R. 18 augustus 1840, *v.d.H.*, IV, 200, p. 63.

258 H.R. 22 september 1840, *v.d.H.*, IV, 206, p. 113; N.R. VI, nr. 54, p. 252.

259 H.R. 22 september 1840, *v.d.H.*, IV, 207, p. 120; N.R. VI, nr. 54, p. 247, W. 830.

7.9 Verzet van de Raad van State tegen de vervolgingen

De vrees van de ministers van Justitie en van Eredienst dat de Amsterdamse vonnissen de Raad van State huiveriger zou maken, werd bewaarheid. Zijn advies van 7 mei 1836 betekende een streep door hun rekening, want de Raad keerde zich tegen hun vergaande voorstellen. Hij stemde slechts in met de voorgestelde afwijzing van het verzoek om bescherming van de godsdienstoefeningen van de afgescheidenen. Dit verzoek was bij de koning ingediend door de eerste synode van de afgescheiden gemeentes te Amsterdam, door de autoriteiten consequent aangeduid als A. Brummelkamp c.s. Die afwijzing had vooral te maken met het feit dat de synode zich opstelde als te handelen namens de voortzetting van de oude gereformeerde kerk en deze de Gereformeerde Kerk noemde. De ministers en ook de Raad zagen daarin een onterechte aanspraak op de rechten en goederen van de Nederlands Hervormde Kerk.²⁶⁰

De afgewezen voorstellen gingen ook wel erg ver. De ministers hadden de koning aanbevolen om bij besluit het kerkgenootschap van de afgescheidenen te ontbinden en hun samenkomsten te verbieden. Verder wensten ze dat de koning alle autoriteiten zou gelasten de godsdienstoefeningen van de 'Separatisten' te weren en de procureur-generaal te belasten met de uitvoering van het besluit met de opdracht in het bijzonder op te treden tegen hen die zich predikant, ouderling of diaken bleven noemen. Deze scherpe opstelling was ingegeven door het feit dat de afgescheidenen ondanks de vervolgingen en het koninklijk rescript van 10 december 1835 doorgingen 'een kerkgenootschap te vormen, alom verdeeldheid en onrust te stookten, nieuwe gemeente(n) te stichten, leeraars, ouderlingen en diakenen aan te stellen, predikantsberoepingen in forma uit te brengen en zelfs een zoogenaamd Synode te houden, welker Handelingen zij ook aan Uwe Majesteit hebben durven aanbieden en in druk uitgeven enz.'²⁶¹ De ministers stelden daarom krachtiger maatregelen en ook een koninklijk verbod voor. Een dergelijk verbod maakte de afgescheidenen strafbaar op grond van de Wet van 6 maart 1818 Staatsblad 12 (de Blanketwet). Verder wensten ze de 'zoogenaamde gereformeerde kerk' te ontbinden op dezelfde wijze als dat gebeurd was met de Roomsche Catholyke Maatschappij en de Société Catholique de la Belgique in 1823. In feite kwam dit erop neer dat de afgescheidenen elke vorm van godsdienstoefening, iedere godsdienstige bijeenkomst en zelfs het fungeren als kerkelijk ambtsdrager werden ontzegd.

De Raad van State voerde in zijn uitvoerige rapport krachtige bezwaren aan tegen deze rigoureuze voorstellen. Hij noemde het ontbinden van het kerkgenootschap van de afgescheidenen en het verbieden van hun samenkomsten onbestaanbaar en niet doeltreffend. Onbestaanbaar, omdat besluiten krachtens de Wet van

²⁶⁰ Advies van de Raad van State van 7 mei 1836. *Archiefstukken*, III, p. 266-275. Zie voor de tekst van het adres van de synode Verhagen, *De geschiedenis der Christelijke Gereformeerde Kerk*, p. 526-556. Verkort ook opgenomen in Rullmann, *De Afscheiding*, p. 223-225.

²⁶¹ Gedoeld wordt op: H.P. Scholte, synodi praeses en H. de Cock, synodi scriba, *Adres ingediend aan Zijne Majesteit den Koning, en opwekking der gemeente tot de beiliging van eenen algemeenen Dank-, Vast- en Bededag door de Synode der Christelijke Gereformeerde Kerk onder het kruis in Nederland*, Amsterdam 1836.

6 maart 1818 slechts konden aanvullen wat niet bij de wet was voorzien. En het tegengaan van ongeoorloofde bijeenkomsten was al bij de artikelen 291-294 van het *Wetboek van Strafrecht* geregeld, zodat er voor een Koninklijk Besluit geen plaats was. Bovendien bracht het voorstel mee dat ook vergaderingen van minder dan twintig personen strafbaar zouden zijn. Aan een dergelijke uitbreiding van de wet zou de rechterlijke macht waarschijnlijk niet meewerken. Bovendien zou deze regel vanwege haar onbepaaldheid tot willekeur leiden. Uiteraard voegde de Raad daar eerbiedig aan toe: 'tegen Uwer Majesteits bedoeling.' Verder vond de Raad de term 'separatisten' te onbepaald. Hij voegde daaraan toe dat de afgescheidenen zichzelf zo in ieder geval niet noemden. Ook aan het effect twijfelde de Raad. Verwacht moest worden dat de afgescheidenen zich van het besluit tot ontbinding niets zouden aantrekken. Vanuit hun visie dat zij de voortzetting waren van de tot 1815 bestaand hebbende kerk, zouden ze beweren dat het besluit niet op hen van toepassing was. En wat zou het gevolg zijn als een rechterlijke uitspraak die bewering zou bevestigen? Zelfs de gevangenisstraf die de Wet van 6 maart 1818 op overtreding van een Koninklijk Besluit stelde, zou de afgescheidenen niet weerhouden van hun gedragingen. Ze zouden die straf met een zekere blijmoedigheid ondergaan. Van de beoogde zedelijke onderwerping zou onder die omstandigheden dan ook geen sprake zijn.

Om uit de impasse te komen stelde de Raad voor de afgescheidenen te doen weten dat de koning hun eigenmachtige en ongeoorloofde gedragingen afkeurde, evenals het gebruik van de naam van de ware Gereformeerde Kerk in Nederland; verder dat zij niet voldeden aan de eisen voor erkenning en dat de koning niet in de beoordeling van godsdienstige geschillen trad. Ook zou hun moeten worden meegedeeld dat hun zogenaamde 'Gereformeerde Kerk of genootschap' en hun opgerichte gemeenten wegens strijdigheid met de beschikking van 10 december 1835 als niet bestaand en voor zover nodig als ontbonden werden beschouwd en dat de samenkomsten van deze gemeenten verboden waren. Maar daarnaast stelde de Raad voor -en dat was nieuw - om de rechtsvervolgingen te staken. De boetes, bestraffingen en maatregelen hadden niet het beoogde effect gehad op de gedragingen van de afgescheidenen en daarbij negatief op de omstanders gewerkt. Bovendien was er onrust ontstaan doordat de rechters niet gelijk over de strafbaarheid dachten. De Raad wilde de afgescheidenen 'den roem van een zoogenaamd martelaarschap' ontnemen en verwachtte dat zij wel van hun dwalingen zouden terugkeren wanneer de vervolgingen ophielden.²⁶²

Het advies van de Raad smaakte de ministers Van Pallandt en Van Maanen niet. Van Pallandt noemde het voorstel om de vervolgingen te staken zonderling²⁶³ en Van Maanen schreef op 3 juni in een uitvoerige brief aan eerstgenoemde dat alles erop wees dat de Raad van State, 'het zij met alle bescheidenheid gezegd, in een dwaalbegrip verkeert.'²⁶⁴ Tegenover de Raad van State hield hij vol 'hoe de toe-

262 Bij het advies was een minderheidsrapport van de staatsraad Copes van Hasselt (1777-1860) gevoegd, waarin deze het meerderheidsadvies inconsequent en innerlijk tegenstrijdig oordeelde. *Archiefstukken*, III, p. 275-277.

263 Promemorïe van 24 mei 1836. *Archiefstukken*, III, p. 283-285.

264 *Archiefstukken*, III, p. 286-292.

geeflijkheid der regeringen, met de beste inzichten beziel, door partijzuchtigen en dwepers als zwakheid wordt beschouwd en hoe daardoor hun stoutmoedigheid wordt aangewakkerd.’ De Amsterdamse uitspraken vond hij onbegrijpelijk in het licht van de uitspraken van de meeste andere rechtbanken en het Hooggerechtshof en van de rechtspraak sinds 1816. Hij wees er ook op hoe de koning al op 18 augustus 1817, na daarover de Commissie uit de Raad van State voor de zaken van de Rooms-Katholieke Kerk te hebben gehoord, ten aanzien van de stevenisten de grondwettelijke bescherming van de godsdienstige gezindheden had uitgelegd.²⁶⁵ Op grond daarvan waren de stevenisten sindsdien jarenlang vervolgd, zonder dat dat bij de rechterlijke autoriteiten op problemen stuitte. Het niet vervolgen van de afgescheidenen zou dan ook ‘eene zeer ongelijke behandeling tusschen die beide gezindheden doen geboren worden.’

Van Maanen en Van Pallandt begrepen echter dat ze water in de wijn moesten doen en in hun conceptbesluit van 7 juni 1836²⁶⁶ zagen ze daarom af van hun meest vergaande voorstellen. Verder accepteerden ze dat afgescheiden gemeenten onder zeer bijzondere voorwaarden toegelaten zouden kunnen worden, maar ze hielden wel vast aan handhaving van het strenge vervolgingsbeleid. De koning nam hun voorstellen grotendeels over, zij het dat hij tegen hun uitdrukkelijke wil de afgescheidenen wel de mogelijkheid bood om met verkregen toestemming van de plaatselijke besturen samenkomsten te houden.²⁶⁷ Kennelijk zocht de koning verzachting van het beleid om niet als vervolger te boek te komen staan. En zo verscheen op 5 juli 1836 een Koninklijk Besluit dat van grote betekenis is geweest voor de godsdienstvrijheid of beter gezegd het gebrek daaraan.

7.10 **Het Koninklijk Besluit van 5 juli 1836**²⁶⁸

Het besluit luidde:

Gelet op de artikelen 193, 194-195 en 199 der grondwet,

Hebben goedgevonden en verstaan:

Voorreerst, met betrekking tot het adres van A. Brummelkamp c.s. te verklaren, dat de hierboven gemelde zoogenaamde Gereformeerde Kerk, of het genootschap en de gemeenten, door de adressanten en hunne aanhangers, zonder Onze toelating, en strijdig met Onze vorige beschikking, opgericht, worden gehouden als geen wettig bestaan hebbende, en mitsdien (voor zooveel des noods) als ontbonden, en dat derzelver samenkomsten, als zoodanig, uit dien hoofden worden verboden, met verdere waarschuwing aan de adressanten, dat zij zich bijzonder zullen moeten onthouden: zoo van zich eenigen titel toe te schrijven, op welken het, door Ons erkend Nederlandsch Hervormd of Gereformeerd kerkgenootschap als zoodanig aanspraak bezit, als van het voorwenden van eenig regt of aanspraak op eenige goederen, inkomsten en regten der gevestigde Hervormde of

²⁶⁵ Zie hoofdstuk 5,8.

²⁶⁶ *Archiefstukken*, III, p. 293-297.

²⁶⁷ Het idee daarvoor kwam waarschijnlijk van de Amsterdamse predikant W. Broes. Zie daarvoor en ook voor de reacties daarop van de genoemde ministers: *Archiefstukken*, III, p. 301-317.

²⁶⁸ Stb. 1836, 42; M. te Velde, *De Vervolgingen*, p. 165; Verhagen Jr, *De geschiedenis*, p. 558-563.

Gereformeerde Kerk, of van eenig ander kerkgenootschap van het Rijk, daar eene zoodanige aanmatiging alle toelating en bescherming, of het regard slaan op eenige nadere verzoogen der adressanten voor Ons ondoenlijk zoude maken;

Ten tweede, te bepalen:

a. Dat wanneer in eenige plaats een eenigszins aanmerkelijk aantal personen mogt zijn, welke eene gemeente van de voornoemde Afscheidenen zouden wenschen te vormen en toelating verlangen tot vrije uitoefening van hunne eeredienst in een daartoe bestemd gebouw, of bijzonder huis, dezelve personen, zich daartoe, met inachtneming van het bepaalde bij artikel 161 der grondwet, en met overlegging van de vereischte opgaven en ontwerpen, betrekkelijk de door hen gewenschte reglementen en kerkelijke organisatiën aan Ons zullen kunnen vervoegen, bij een door hen individueel geteekend adres, waarvan de naamteekeningen zullen moeten zijn gecertificeerd door den burgemeester der gemeente, en waarbij zij zullen moeten verklaren, zelve te zullen zorgen voor de behoefte van hunne eeredienst en armen, zonder op onderstand van het Rijk of op eenige bezittingen, inkomsten of rechten van de Hervormde (Gereformeerde) kerk, of eenig ander in dit Rijk erkend kerkgenootschap, ooit aanspraak te zullen maken, en dat hetzelfde adres, door middel van den gouverneur der provincie, waartoe de gemeente behoort, vergezeld van zijne consideratiën en advies, zal worden ingezonden aan het departement voor de zaken der Hervormde Kerk enz., ten einde aan onze overweging te worden aangeboden.

En *b.* Dat voor zoo verre de adressanten en hunne aanhangers intusschen mochten verlangen boven het getal van twintig, als bijzondere personen, binnenshuis tot hunne oefening godsdienstig samen te komen, zij zich daartoe zullen kunnen vervoegen bij de bestuurders hunner woonplaatsen, met opgave aan dezelve van de namen en woonplaatsen dier personen, alsmede van de dagen en uren waarop, en van het lokaal waarin deze samenkomst zoude plaats hebben, ten einde die besturen alzo in de gelegenheid worden gesteld om de daartoe vereischte toestemming te kunnen verleen, en het noodige toezicht te bevelen, tot voorkoming van al wat de openbare orde of veiligheid zoude kunnen storen.

Wordende aan alle openbare machten in het Rijk, die het eenigszins kan aangaan, nadrukkelijk aanbevolen om toe te zien en te zorgen, dat aan den inhoud van ons tegenwoordig besluit worde voldaan, terwijl onze Procureur Generaal bij het Hoog Gerechtshof, en alle andere officieren van justitie, tegen hen, die in strijd met hetzelfde besluit mogten handelen de straffen zullen vorderen; welke zij zullen bevinden door dezelve bevolen te zijn.

Onze minister van staat, belast met de generale directie voor de zaken der Hervormde kerk enz., en onze ministers van justitie en binnenlandsche zaken, zijn belast met de uitvoering van dit besluit, waarvan een afschrift zal worden gezonden aan den Raad van State, en hetwelk in het staatsblad zal worden geplaatst.

's-Gravenhage, den 5 Juli 1836. (Was get.) Willem.

Voor de afgescheidenen vormde dit besluit een teleurstelling. Zij hadden vurig gehoopt dat de koning, nadat hij van de in hun adres genoemde vervolgingen had kennisgenomen, ze zou hebben doen beëindigen. Nu begrepen ze dat de door hen hooggeachte vorst daarmee zelf instemde.²⁶⁹ Dit griefde hen zeer, daar ze al die tijd hadden gehoopt en verwacht dat Willem I als Oranjevorst pal stond voor de godsdienstvrijheid en op zou komen voor onderdrukten.²⁷⁰ Ook moesten ze constate-

²⁶⁹ Rullmann, *De Afscheiding*, p. 227.

²⁷⁰ De Cock, *Hendrik de Cock*, p. 218 (tweede deel).

ren dat de in het besluit van 5 juli 1836 gestelde voorwaarden zelfs waren verscherpt. Bescherming en vrijheid lagen verder weg dan ooit. Hoewel de afgescheidenen dus ernstig teleurgesteld waren, zagen sommigen in het sub *b* van het besluit gestelde toch een kans om voorlopig op legale wijze ongestoord te kunnen vergaderen. Deze mogelijkheid lag in het verlengde van artikel 294 van het *Wetboek van Strafrecht*, dat ervan uitging dat men een vergunning van een gemeentebestuur voor een bijeenkomst kon verkrijgen. Maar daarbij werd wel verondersteld dat de aanvraag een vereniging (association) betrof. In enkele plaatsen vroegen de afgescheidenen dan ook voor hun gemeenten een vergunning aan als waren het verenigingen. Omdat die vergunningen hun doorgaans – zij het onder verschillende voorwaarden – werden verleend, slaagden ze erin samenkomsten met meer dan twintig personen te beleggen, zonder daarin belemmerd te worden door de overheid.²⁷¹

Deze gang van zaken was echter niet zo bedoeld door Van Maanen en Van Palandt, die met lede ogen zagen dat de afgescheidenen bezig waren via een omweg vrijheid van godsdienstoefening te verkrijgen. Om deze door hen ongewenste ontwikkeling te keren wendden zij zich met enkele voorstellen tot de koning, die hen machtigde de autoriteiten de juiste betekenis van het Koninklijk Besluit bekend te maken. De ministers verzonden daarop een circulaire naar de rechterlijke en uitvoerende ambtenaren met een nadere, maar uiteraard beperktere uitleg.²⁷² Ze kwam erop neer dat de toegestane bijeenkomsten particulier en besloten moesten zijn; ze mochten in geen enkel opzicht lijken op kerkdiensten zoals die bij de bestaande genootschappen plaatsvonden onder leiding van ‘personen van erkende kerkelijke hoedanigheid, in ambtsgewaad optredende’ met ‘bediening van Doop en Avondmaal enz.’. Ook dienden de bijeenkomsten steeds toegankelijk te zijn voor politiecontrole.

Met deze uitleg werden de problemen echter alleen maar groter. Niet alleen rees de vraag wat nu precies verboden moest worden, maar ook en vooral hoe de controle op de diensten en de deelnemers moest worden uitgevoerd. De autoriteiten te Amsterdam pasten, daarin gesteund door de gouverneur van de provincie, een oogluikende politiek toe en verdedigden die. Maar de minister van Justitie hield de band strak, daarin trouw gevolgd door zijn collega van Eredienst. In hun uitvoerige rapporten aan de koning fulmineerden zij heftig tegen het Amsterdamse beleid, dat mee ingegeven was door de vrijspreekende vonnissen van de Amsterdamse rechtbank.²⁷³ Elke gelijkenis met gewone kerkdiensten wilden ze voorkomen, want dan zouden de afgescheidenen via een omweg vrijheid van godsdienstoefening hebben. Zij stelden daarom de koning voor om van de ‘Separatisten’ te eisen dat zij individueel bij gezegeld rekest vergunning zouden vragen om de oefeningen bij te wonen en dat alleen inwoners van de burgerlijke gemeente zouden worden toegelaten.²⁷⁴ Door die laatste voorwaarde werd het voor predikanten van

271 Verhagen, *De geschiedenis der Christelijke gereformeerde Kerk*, p. 563.

272 Circulaire van 27 juli 1836. Zie voor de tekst: *Archiefstukken*, III, p. 343-345.

273 Vier rapporten van de minister van Justitie aan de koning van 12 en 13 augustus 1836; in een van de rapporten verenigt de minister van Justitie zich met de visie van Van Maanen en voegt er zijnerzijds nog een beperkende clausule aan toe. *Archiefstukken*, III, p. 349-363.

274 Dit betekende een extra drempel daar aan het zegelrecht kosten waren verbonden. Een voorbeeld van een bewijs van toelating is op de volgende pagina geplaatst.

BEWIJS VAN TOELATING

voor [naam]
om, krachtens dispositie van Heeren Burge-
meester en Wethouders der stad Utrecht van
heden, en onder voorwaarden en bepalingen
bij dezelve in het breede vermeld, in de Hui-
zinge genaamd de Domselaerspoort, bewoond
door H.G. Klijn Junior, Wijk C, No. 36, tot het
houden van Godsdienstige Oefening te zamen
te komen, des Zondags, voormiddags te
negen uren, des namiddags te twee uren, en
des avonds te zes uren; mitsgaders des
Woensdagavonds te zeven uren.

Utrecht, den 10den November 1836.

De secretaris der stad Utrecht.

*Blanco toegangsbevijs
voor het bijwonen van
door de afgescheiden ge-
meente te Utrecht op
zondag en in de week
belegde erediensten
(Bron: Rullmann, De
Afscheiding).*

buiten de stad of de gemeente onmogelijk in de samenkomsten voor te gaan. De koning liet zich opnieuw leiden door zijn ministers van Justitie en Eredienst en stemde op een ondergeschikt puntje na in met deze beperkende voorwaarden.²⁷⁵ Hierna zonden de ministers de gedetailleerde voorschriften aan de autoriteiten, ook beantwoordden ze de bij de autoriteiten gerezen vragen.²⁷⁶

Het gemeentebestuur van Amsterdam opperde in een brief aan de gouverneur vrijmoedig zijn bezwaren tegen deze gang van zaken. Het vond dat het duidelijke besluit van de koning door al deze explicaties alleen maar 'ingewikkelder en duisterder' was geworden.²⁷⁷ Het controleren of het om geloofsgenoten dan wel om belangstellenden ging vond het bestuur al helemaal niet op zijn weg liggen. Ook vele andere gemeenten opperden bedenkingen, maar de regering zette haar beleid door waardoor de kleine opening naar vrijheid van godsdienstoefening voor de afgescheidenen gaandeweg weer werd gesloten.²⁷⁸ De voorwaarden waren zo beper-

²⁷⁵ *Archiefstukken*, III, p. 357.

²⁷⁶ Uit het rapport van Van Maanen aan de koning van 13 augustus 1836 blijkt dat de autoriteiten voor veel lastige vragen werden gesteld, zoals wie vergunning moest geven in het geval de afgescheiden gemeenten waren samengesteld uit aanhangers uit verschillende gemeenten afkomstig, of minderjarigen een vergunning nodig hadden en/ of een bepaalde groepering wel tot de 'Separatisten' behoorde enz. *Archiefstukken*, III, p. 359-363.

²⁷⁷ Brief van 15 september 1836. *Archiefstukken*, III, p. 369-373.

²⁷⁸ De afgescheiden gemeenten van Amsterdam, Zwolle en Utrecht hebben de vrijheid op basis van 2b van het KB gehad. Ze begonnen zich er echter bezwaard over te voelen dat zij als *associatie* onder

kend dat de afgescheiden kerkelijke gemeenten die voor hun leden vrijbiljetten hadden aangevraagd, deze in de loop van de tijd weer teruggaven. Men vond ze een te hoge prijs om aan vervolging te ontkomen en een verloochening van wat tot de ware godsdienstoefening behoorde.²⁷⁹

Voor degenen die hun vergunningen teruggaven brak opnieuw een tijd van vervolging aan. Hun samenkomsten die een tijdje in alle rust hadden plaatsvonden, werden met politiegeweld verhinderd en uiteengedreven. Daarbij liet het straatpubliek zich vaak niet onbetuigd.²⁸⁰ De ijver van de plaatselijke politie ging zelfs zo ver dat men in diverse plaatsen bijeenkomsten van minder dan twintig mensen niet ongemoeid liet.²⁸¹ Vrijwel in het hele land trachtten de plaatselijke autoriteiten op gezag van de regering de samenkomsten van de afgescheidenen met behulp van politieambtenaren en militairen te verhinderen en de verantwoordelijken door boetes te demotiveren. Degenen die er commentaar op leverden kregen een extra proces-verbaal wegens belediging van een ambtenaar in functie. De straffen logen er niet om. Iemand die van het gewelddadige optreden van de burgemeester tegen een bijeenkomst van minder dan twintig personen zei, dat deze gelet op zijn eerdere opmerkingen 'bedektelijk en als een nachtuil handelde', kreeg een gevangenisstraf van een maand. Een klacht over het optreden van de burgemeester bleek zinloos, want wat er precies was gebeurd en gezegd werd niet aan de ministers gerapporteerd, slechts dat het om smaad- en scheldwoorden ging.²⁸² Ook in andere gevallen was eenzijdige en onvolledige rapportage oorzaak ervan dat klachten werden afgewezen. Zo werd bijvoorbeeld een uitgebreide klacht over een ernstig geval van mishandeling door de marechaussee van bezoekers van een godsdienstige bijeenkomst, waaronder die van een man met een kind in zijn armen, eenvoudig ongegrond bevonden. De betrokkenen reageerden met een brief aan de koning, waarin ze schreven dat zij zich niet konden voorstellen dat deze de wijze waarop het onderzoek had plaatsgevonden, zou goedkeuren. Ook hier werd niet op gereageerd.²⁸³

Omdat de afscheidingsbeweging ondanks alle regeringsmaatregelen in omvang eerder groeide dan afnam,²⁸⁴ namen de overheden nog krachtiger maatregelen. Zo trad de politie steeds harder op en werden met instemming van Van Maanen

zeer beperkende voorwaarden en niet als kerk vergunning van de overheid hadden gevraagd en kwamen daar in 1837 op terug. *Archiefstukken*, IV, p.143-145 (Amsterdam) en 167-168 (Utrecht).

279 Rullmann, *De Afscheiding*, p. 230 en 234.

280 Bericht van Wiselius, de directeur van politie te Amsterdam, aan de minister van Justitie van 27 maart 1837. *Archiefstukken*, IV, p. 163-164.

281 Bericht van de directeur van politie te Amsterdam aan de minister van Justitie van 26 maart 1837. *Archiefstukken*, IV, p. 162-163. Rapport van de gouverneur van Noord-Holland aan de minister van Justitie van 3 april 1837. *Archiefstukken*, IV, p. 164-165.

282 Brief van de gouverneur van Utrecht aan de minister van Binnenlandse Zaken van 2 juni 1837. *Archiefstukken*, IV, p. 168-169; Rullmann, *De Afscheiding*, p. 276.

283 Rekest van 24 oktober 1836 van de inwoners van Almkerk en Emmichoven. Verhagen, *De geschiedenis der Christelijke Gereformeerde Kerk*, p. 497. Rapporten van de ministers van Binnenlandse Zaken en Justitie aan de koning van 23 en 27 augustus 1836. *Archiefstukken*, III, p. 414-415.

284 Het aantal afgescheiden gemeenten bedroeg eind 1835 ca. 70 en eind 1836 ca. 130. Te Velde, *De vervolgingen*, p. 157.

steeds vaker militairen ingeschakeld.²⁸⁵ Het optreden werd ruwer en nogal eens werden de bezoekers van godsdienstige vergaderingen mishandeld.²⁸⁶ Ook bevalen de ministers dat de strafvonnissen straffer moesten worden geëxecuteerd. Om de ‘euvelmoed’ van de afgescheidenen te ‘breidelen’, zo rapporteerde de minister van Justitie de koning, werd nu ook lijfswang toegepast, ook op geheel onvermogens. Dat de veroordeelden daardoor maanden en soms jarenlang in gijzeling zaten, vermeldde hij niet.²⁸⁷ Om de afgescheidenen te dwingen de nog al eens hoog opgelopen boetes te betalen, werd ook overgegaan tot executoriale verkoop van hun bezittingen en goederen.²⁸⁸

Vanaf eind 1836 werd ook de hier en daar reeds voorkomende permanente inkwartiering van militairen bij de afgescheidenen van regeringswege gesanctioneerd. Zelfs werd een ruimer gebruik van dit middel ‘tot beteugeling van kwaadwillige dweepers’ aanbevolen. De gedachte was dat een min of meer permanente inkwartiering in de woningen van de afgescheidenen knellender en bezwarender was dan een geldboete. Ze kon volgens minister Van Maanen ‘vooral niet minder nut doen dan een rechterlijke veroordeling tot boete, kan zelfs dikwijls worden toegepast in gevallen, waar de wet te kort schiet om zelfs een rechterlijke vervolging met vrucht in te stellen’, en Van Pallandt was het hartelijk met hem eens.²⁸⁹ Graag verleende men dan ook de gouverneur van Friesland op zijn verzoek machtiging om dit middel op ‘een onverzettelijke aanhanger der Separatisten’ toe te passen. De minister van Justitie wist ook de koning voor dit denkbeeld te winnen, niettegenstaande dat De Kock,²⁹⁰ de minister van Binnenlandse Zaken, daartegen ernstige bezwaren had geuit. Deze achtte inkwartiering alleen bij afgescheidenen zonder meer onrechtmatig en ten diepste keurde hij zelfs het middel van de inkwartiering als onrecht af.²⁹¹ Vurig verdedigde Van Maanen tegenover de koning de inkwartieringsmaatregel, die hij helemaal niet in strijd met artikel 212 van de Grondwet achtte.²⁹² Daarbij zag hij met zijn geheel letterlijke interpretatie

285 Rapport van de minister van Justitie aan de koning van 14 oktober 1836. *Archiefstukken*, III, p. 114-115 en over de inzet van militairen: p. 58-66, 71-72, 93-94, 97-101, 104-105, 107-117.

286 Rullman, *De Afscheiding*, p. 234, 276-278 (Hilversum); Verhagen, *De geschiedenis der Christelijke Gereformeerde Kerk*, p. 348-355, 367, 396, 403, 421, 436, 438-439, 445, 457 en 494.

287 Zie voor voorbeelden van gijzelingen: Rullman, *De Afscheiding*, p. 273 en Verhagen, *De geschiedenis der Christelijke Gereformeerde Kerk*, p. 482, 489 en 501-502.

288 *Archiefstukken*, IV, p. 45-55.

289 Rapporten van de minister van Justitie aan de koning van 5 november 1836 en van 2 december 1836. *Archiefstukken*, IV, p. 59, 61-62.

290 Hendrik Merkus baron de Kock (1779-1845) was zowel ten tijde van de Republiek als na 1813 in Nederlands-Indië actief als militair. Ook heeft hij onder de Franse regering gediend, wat hem twee jaar krijgsgevangenschap opleverde in Engeland. Hij leidde als legeraanvoerder in 1826-1830 op Java de strijd tegen Diponegoro. Daarna was hij waarnemend gouverneur-generaal. Bij zijn terugkeer in Nederland werd hij door Willem I in de adelstand verheven. Van 1 december 1836 tot 1 juni 1841 was hij minister van Binnenlandse Zaken, daarna lid van de Eerste Kamer, zonder daarin actief te zijn. In Nederlands-Indië werd Fort de Kock naar hem genoemd. *NNBW*, II, 692.

291 Rapport aan de koning van 25 december 1836. *Archiefstukken*, IV, p. 62-66.

292 Artikel 212: Alle kosten voor de legers van het Rijk, worden uit 's lands kas voldaan. De inkwartieringen en het onderhoud van het krijgsvolk, de transporten en leverancien van welken aard ook, aan 's Konings legers of vestingen, kunnen niet ten laste van een of meerdere inwoners of gemeenten worden gebragt. Zoo door onvoorziene omstandigheden zoodanige transporten of leverancien

van het grondwetsartikel voorbij aan de toch wel duidelijke bedoeling ervan. 'Bevreemd' toonde hij zich ook over de stelling van zijn collega dat het hier ging om 'dweepers, die in hun verblindende eerder als verstandeloozen dan wel als kwaadwilligen verdienen te worden behandeld'. Zijns inziens ging het om bewust handelende, opstandige mensen. Hoe zou de overheid deze mensen die voor haar geen eerbied en ontzag hadden, hun gang kunnen laten gaan?²⁹³ Van Maanen vond dat de afgescheidenen die op kwaadwillige wijze onrust hadden veroorzaakt, ook maar de last van de inkwartiering moesten dragen. Toen kort daarop ook de gouverneur van Overijssel zijn bedenkingen tegen inkwartiering alleen bij afgescheidenen kenbaar maakte en daarbij ook nog opmerkte dat de selectie van huisgezinnen tot willekeur kon leiden, werd deze namens de koning zelfs vrij scherp terechtgewezen.²⁹⁴ Deze gouverneur was overigens niet de enige die moeite had met het gebruik van inkwartiering van soldaten bij de afgescheidenen als dwangmiddel, ook de kroonprins maakte als opperbevelhebber van het leger te velde bezwaar. Volgens hem had ze een slechte uitwerking op de geest van het volk.²⁹⁵ De inkwartieringen gingen echter door, en klachten over het optreden van de militairen werden zonder grondig onderzoek als leugenachtig terzijde gelegd.²⁹⁶ Het enige wat de regering in het voordeel van de afgescheidenen deed was het zorgen voor de betaling van de wettelijke schadeloosstelling, waarmee sommige overheden uit antipathie voor de afgescheidenen in gebreke waren gebleven.²⁹⁷

De regering zag er nauwlettend op toe dat het tweede gedeelte van het KB van 5 juli 1836 correct werd toegepast. Toen in augustus 1836 enkele Zuid-Hollandse burgemeesters 'onwettige godsdienstoefeningen' hadden toegelaten, leidde dat tot een tamelijk forse correspondentie tussen de verschillende autoriteiten en de ministers van Binnenlandse Zaken, Justitie en Eredienst. Het eindigde ermee dat de burgemeesters ter verantwoording werden geroepen. Vooral de burgemeester van Oud-Alblas, die zonder meer toestemming had gegeven voor bijeenkomsten in zijn gemeente op 14 augustus, moest het ontgelden. Hij had zelf ook de morgenbijeenkomst, waar meer dan duizend mensen aanwezig waren geweest, bijgewoond. Hoewel er zich volgens het verslag van de deurwaarder geen ongeregelde heden hadden voor-

van bijzondere personen [des individus in de Franse tekst] of gemeenten worden gevorderd, zal het Rijk dezelve te gemoet komen en op den voet bij de reglementen bepaald, schadeloos stellen.

293 Rapport aan de koning van 12 januari 1837. *Archiefstukken*, IV, p. 66-70.

294 Brief van de gouverneur van Overijssel aan de minister van Binnenlandse Zaken van 31 januari 1837, rapport van de minister van Justitie aan de koning van 9 februari 1837 en missive van de secretaris van Staat aan de minister van Justitie van 18 februari 1837. *Archiefstukken* IV, p. 70-72, 75-76 en 77.

295 Brief van de gouverneur van Noord-Brabant aan de minister van Binnenlandse Zaken van 26 mei 1837. *Archiefstukken*, IV, p. 77-78.

296 Zo de klacht van J. den Dekker, landbouwer, ex-burgemeester van Emmichoven. *Archiefstukken*, IV, p. 81-84; C. de Gast, *Afscheiding en Doleantie in het land van Heusden en Altena*, Tilburg 1989, p. 188.

297 Verschillende gemeenten in Gelderland betaalden de van rijkswege ontvangen gelden bewust niet uit. De gouverneur van Gelderland had zelfs voorgesteld de niet-betaling als sanctie in te voeren. Over de niet-betaling was o.a. geklaagd in het *Journal de la Haye* van 29 november 1837. Zie ook: Te Velde, *De vervolgingen*, p. 171 en het rapport van de minister van Binnenlandse Zaken aan de koning van 10 januari 1838 in *Archiefstukken*, IV, p. 88-89.

gedaan, oordeelde Van Pallandt toch dat de burgemeester door zijn toestemming te geven in een gemeente die volkomen rustig was, onrust had veroorzaakt.²⁹⁸ Hij zou niet worden herbenoemd en kreeg van de minister van Binnenlandse Zaken zelfs te horen dat hij ‘s Konings ongenoegen’ had opgewekt.²⁹⁹

Het was duidelijk dat de vrijheid van godsdienstoefening voor de afgescheidenen verder weg was dan ooit. De enige vrijheid was de vrijheid van geweten. Hun begrippen en opvattingen mochten ze hebben, maar elke aansluiting, elke organisatie en elke samenkomst was hun geheel of nagenoeg ontzegd. Zelfs bijeenkomsten van minder dan twintig mensen werden niet ongemoeid gelaten. Het ontging de regering dat op godsdienstig gebied geweten en oefening samenhangen, ondanks dat dit in de vele rekestes, adressen en klachten naar voren werd gebracht. Zelfs van een gedogen, zoals in de Republiek eeuwenlang de praktijk was geweest, kon volgens de regering geen sprake zijn. De weg van § b van het besluit van 5 juli 1836, die de mogelijkheid van besloten vergaderingen inhield, was onbegaanbaar gebleken. Toen ook ds. H. de Cock vanuit het noorden betoogde dat de afgescheidenen vanwege hun naam en pretentie als kerk in de zin van de Nederlandse Geloofsbelijdenis noch aan sub a, noch aan sub b van het besluit konden voldoen, leek er geen licht meer te zijn.³⁰⁰ Voor hen die niet door de overheid als kerkgenootschap waren erkend en toegelaten, restte slechts vervolging.

7.11 Reacties op de maatregelen

De beknotting van de godsdienstvrijheid en de vervolging van de afgescheidenen bleven uiteraard niet verborgen. Al kort na het begin van de vervolgingen liet de advocaat mr. C.M. van der Kemp zijn eerder genoemde kritische beschouwing in de *Bijdragen tot regtsgeleerdheid en wetgeving* het licht zien. Ook in een artikel in het *Algemeen Handelsblad* van 28 januari 1836 werd het optreden van de regering tegen de afgescheidenen fel bekritiseerd. De onbekend gebleven schrijver noemde de vervolging van de afgescheidenen die gebruik maakten van ‘het hun in art. 193 der grondwet gewaarborgde regt’ inconstitueel. Hij wraakte het dat de regering het in de Grondwet gebruikte begrip ‘gezindheid’ gelijkstelde aan een kerkelijke organisatie. Volgens hem behoorden de afgescheidenen te worden beschouwd als een gedeelte van de gereformeerde gezindheid dat als zodanig recht had op bescherming door de overheid.³⁰¹

Ook de jonggestorven advocaat van de afgescheidenen, mr. A.M.C. van Hall, vroeg

298 Verslag van deurwaarder P. Wapperom Fzn aan de officier van justitie te Gorinchem van 14 augustus 1836 en Naschrift van Van Pallandt bij het rapport van de minister van Justitie van 1 oktober 1836. *Archiefstukken*, III, respectievelijk p. 438-439 en p. 456.

299 Brief van de secretaris van Staat, Van Doorn, aan de ministers van Eredienst, Justitie en Binnenlandse Zaken, van 2 november 1836. *Archiefstukken*, III, p. 458.

300 H. de Cock, *Ootmoedig smeekschrift van de geloovigen der provinciën Groningen en Drenthe: aangeboden aan Zijne Majesteit onzen geëerbiedigden Koning en de Hooge Overheden onzes Vaderlands in hunnen verdrukking*, Veendam 1836. Zie ook: De Cock, *Hendrik de Cock*, p. 522-529.

301 Zie voor de tekst: *Archiefstukken*, III, p. 146-150 en Colenbrander, *Gedenkstukken*, X, 5, p. 598 e.v.

Mr. A.M.C. van Hall (1801-1838) trad veel bij rechtbanken op als advocaat voor de afgescheidenen.

in zijn publicaties aandacht voor het gebrek aan godsdienstvrijheid.³⁰² Zijn voor de Arnhemse rechtbank in hoger beroep uitgesproken pleitrede *De vrijheid van godsdienst-oefeningen in Nederland verdedigd* maakte grote indruk en beleefde een herdruk.³⁰³ Scherp gaf hij bij de verdediging van Scholte en acht ouderlingen aan dat het ging om 'Gewetensdwang en gewetensdwang-alleen'. En verder: 'wat wil, wat vergt men toch van deze mensen? Hoopt men waarlijk, dat zij, hun geweten verkrachtende, wederkeeren zullen tot die zoo-genaamde gehoorzaamheid aan een kerkbestuur.' Hij deed een dringend appel op de onpartijdige rechters om zijn cliënten de vrijheid te gunnen volgens hun geweten hun God te dienen, wilde men ze niet dwingen in andere landen, zoals Engeland, Frankrijk of Amerika, godsdienstvrijheid te zoeken. Ook Van Halls tweede pleitrede *De vrijheid der Gereformeerde Gemeenten in Nederland* (1836) moet als een belangrijke bij-

drage aan het debat worden beschouwd, niet het minst omdat in de bijlage een aantal rechterlijke uitspraken waren opgenomen.

De meest indrukwekkende kritiek kwam van Groen van Prinsterer.³⁰⁴ Geschokt

302 Anne Maurits Cornelis van Hall (1808-1838) publiceerde *De vrijheid van godsdienst-oefeningen in Nederland verdedigd*, Amsterdam 1835, *De vrijheid der Gereformeerde Gemeenten in Nederland*, Amsterdam 1836, en *Iets over het onlangs uitgekomen geschrift van Mr. A.W. van Appeltere, voornamelijk ingerigt ter verdediging der vervolgingen tegen de Afgescheidene Gereformeerden in Nederland*, Amsterdam 1837. Over Van Hall: J. Bosch, *Een korte, maar moeilijke levensdag: Anne Maurits Cornelis van Hall, de advocaat der afgescheidenen*, Heusden 1913; Van Hall, *Drie eeuwen*, p. 50-62; Gera Kraan-van den Burg, *Brandende harten. De geschiedenis van Maurits en Suze van Hall*, 1^e druk Kampen 1937. (6^e druk 1961).

303 Amsterdam 1835. Zie hierover ook De Bosch Kemper, *Staatkundige geschiedenis na 1830*, II, p. 400-404. Het pleidooi heeft niet geholpen. Bij vonnis van 17 oktober 1835 werden de beklagden in hoger beroep zonder nadere motivering veroordeeld. Het betrof een op 12 juli 1835 op een open erf te Vuren gehouden godsdienstoefening. De rechtbanken achtten in expliciete bewoordingen artikel 294 ook van toepassing op bijeenkomsten op een erf. Zie bijlage A, p. 54-57 van de pleitrede en noot 145.

304 Guillaume Groen van Prinsterer (1801-1876) was na vier jaar advocatuur van 1827-1834 referendaris en secretaris van het Kabinet des Konings, van 1834-1836 archivaris van het Koninklijk Huisarchief, van 1836-1862 lid van de Raad van State in buitengewone dienst, in 1840 en van 1849 tot 1865 met verschillende onderbrekingen lid van de Tweede Kamer. Groen publiceerde veel en kan worden gezien als de vader van de in 1879 door A. Kuyper opgerichte Anti-Revolutionaire Partij. Van de vele biografieën noemen wij slechts: P.A. Diepenhorst, *Groen van Prinsterer*, Kampen,

door de vervolging van de afgescheidenen, met wie hij zich verwant voelde, diende hij in maart 1837 een memorie bij de koning in, waarin hij de maatregelen tegen de afgescheidenen aan stevige kritiek onderwierp. Omdat hij van de koning maar steeds niets hoorde, gaf hij na enkele maanden de memorie met kleine aanpassingen in druk uit onder de titel *De maatregelen tegen de afgescheidenen aan het staatsrecht getoetst* (Leiden 1837). Voor iemand die in de nauwe omgeving van de koning leefde en zelfs diens medewerker was geweest, betekende dat een hele stap, zeker in een tijd dat het koningschap bijna absolute vormen had aangenomen. Maar zo schreef hij: ‘Er zijn tijden en omstandigheden waarin het zwijgen eene soort van medeplichtigheid wordt. Aan die medeplichtigheid wensch ik mij te onttrekken.’³⁰⁵

In zijn brochure gaf hij allereerst een voor zich sprekende samenvatting van de situatie van vervolging waarin de afgescheidenen verkeerden.

1. ‘Veroordeeling door de regtbanken tot boete en gevangenisstraf. De meeste Regtbanken veroordeelen; de vonnissen zijn reeds ontelbaar. In Vriesland bedreogen., reeds in Febr. l.l. de boeten F.6860 (bl. 187).³⁰⁶
2. Strenghed in de wijs waarop de veroordeeling *ten uitvoer wordt gelegd*. Bij onvermogenen verkoopt men huisraad, kleederen en kindergoed. Te Oenkerk heeft men de vrouw eens veroordeelden gedwongen nog een rok uit te trekken die daarop verkocht is (bl. 188). – De verkooping geschiedt op Zondag, om den wederinkoop te beletten. – Een Gescheidene wordt in de gevangenis buiten toegang gesteld (bl. 316).
3. Gewelddadige *uiteendrijving* der bijeenkomsten. De voorbeelden zijn menigvuldig; meermalen hadden mishandeling en verwonding plaats; nog op Paasch-Zondag te Amsterdam (bl. 318).
4. *Inlegeringen*. – In vele gemeenten worden, uitsluitend bij de gescheidenen, militairen ingekwartierd; bij één huisgezin zes, tien, twaalf en meer (bl. 121-123); bij één man te Oosterwolde een en dertig soldaten en een officier (bl. 123). – De reclames, de requesten om schadevergoedingen blijven zonder antwoord; broodsgetekort is het lot van velen geworden (bl. 185).
5. *Mishandelingen door het graauw*. – De politie weigert bescherming (bl. 189). – Bij Rhenen is een huis, terwijl er godsdienst-oefening werd gehouden, in brand gestoken (bl. 394).
6. Vervolging, ook waar door de regtbanken *vrijgesproken* wordt. – Zelfs dáár heeft inlegering plaats (bl. 315).’

Naar de mening van Groen moest de oorzaak van de vervolgingen in de eerste plaats worden gezocht in het feit dat de Hervormde Kerk in 1816 geadministreerd was met een ministerie van Eredienst. Daardoor was een soort kerk-staat ontstaan, waarin

1932; G. Schutte, *Mr. G. Groen van Prinsterer*, Goes 1976; A.Th. van Deursen, *Groen van Prinsterer, Guillaume (1801-1876)*, in *BWN*, II, 195; W.G.F. van Vliet, *Groen van Prinsterers historische benadering van de politiek*, Hilversum 2008.

³⁰⁵ T.a.p. 3.

³⁰⁶ De citaten van Groen zijn uit het tijdschrift *De Reformatie*, dat van 1837-1847 onder redactie van onder meer H.P. Scholte, H. De Cock en A. Brummelkamp te Amsterdam werd uitgegeven.

de predikanten bijna als ambtenaren en de kerkleden bijna als onderdanen werden beschouwd, onder de koning als bijna-opperhoofd. De koning en de synode hadden zich vervolgens onbevoegd verklaard om over de leer te beslissen. Daardoor was er leervrijheid in de kerk ontstaan. Zij die zich beklagden over met het christelijk geloof strijdige opvattingen, konden daarom niet meer bij de kerkelijke organen terecht. Het schandelijkste was volgens Groen, dat de synode het wereldlijk gezag te hulp riep toen zich mensen wegens de leervrijheid afscheidden. Daaruit bleek tot welke buitensporigheid de gelijkstelling van kerkleden met onderdanen leidde. Men beschouwde de afgescheidenen als het ware als weggelopen lijfeigenen.

De maatregelen die de regering tegen de afgescheidenen trof, waren volgens Groen ondoeltreffend en onrechtmatig. Ondoeltreffend, omdat dwang en straf die als onrechtmatig wordt ervaren, niet overtuigt maar tot verbittering leidt. Een stelling die in de vorige eeuwen steeds meer mensen ertoe had gebracht om voor godsdienstvrijheid te pleiten. Onrechtmatig vooral achtte Groen de inkwartiering van soldaten bij de afgescheidenen. Inkwartiering was volgens de Grondwet geen strafmaatregel, maar bedoeld om 'in onvoorziene omstandigheden' en bij noodzaak voor huisvesting van de soldaten te zorgen. Het reglement op de huisvesting der troepen gaf in artikel 73 bovendien een garantie tegen inkwartiering bij bepaalde mensen of groepen.³⁰⁷ Ook laakte hij de uitvoering van de inkwartiering, die vaak tot zeer onverkwikkelijke taferelen leidde. Eenzelfde oordeel velde hij over de extreme wijze waarop vonnissen, veelal door lagere, overijverige ambtenaren werden geëxecuteerd.

Onwaardig noemde hij het beroep van de regering op de term 'bestaande gezindheden' van artikel 191 van de Grondwet. Het betreffende artikel bedoelde de gelijke bescherming van de toenmalige bestaande gezindheden te garanderen en lag in de lijn van de afschaffing van een bevoorrechte kerk. De artikelen 190, 192, 193 en 196 waarborgden de volkomen vrijheid van godsdienst. De vrijheid van godsdienstige begrippen, waarover artikel 190 sprak, kon volgens Groen slechts betekenen dat men het recht had overeenkomstig die begrippen de Godheid te

*Mr. Guillaume Groen van Prinsterer
(1801-1846).*

dienen, anders was het artikel 'een ijdele vertooning van vrijheidszin, eene vogelvrij-verklaring van hetgeen door niemand kan worden aan banden gelegd.'³⁰⁸ Artikel 192, dat de benoembaarheid van 'de belijders der onderscheidene Godsdiensten' tot alle ambten inhield, kende evenmin beperkingen. Mocht men toch nog twifelen, alle twijfel hierover werd weggenomen door de Franse tekst. Deze sprak van: 'sans distinction de croyance religieuse'. Artikel 193, dat de onbelemmerde godsdienstoefening verleende, liet geen enkele uitzondering toe en artikel 196 drukte zich op dezelfde wijze uit. Deze bescherming van de godsdienstvrijheid door de Grondwet sloot volgens Groen de toepassing van de 'Fransche strafwet' uit. Hij wees er nog op dat men in 1814 en 1815, toen in heel Europa de lof van de milde en vrijzinnige begrippen klonk, er niet op uit kon zijn geweest om christenen die niet in de kerkgebouwen van de kerkgenootschappen samenkwamen, te straffen met boete en gevangenis.

Volgens Groen had elke nieuwe sekte naar de Grondwet volkomen recht om te bestaan en behoefde daarvoor ook niet een voorafgaande erkenning van de overheid. De afgescheidenen waren volgens hem zelfs niet eens een nieuwe sekte, maar leden van de gereformeerde gezindheid. Als gezindheid hadden ze in gelijke mate als de leden van het 'Hervormd Kerkgenootschap' aanspraak op de gelijke bescherming, waarvan de Grondwet sprak. Immers de belijdenis, de uitdrukking van het gemeenschappelijk geloof, bepaalde de gezindheid. Juist de afgescheidenen hielden vast aan de oude gereformeerde belijdenissen, zodat de naam gereformeerd hun niet kon worden ontzegd. Hij vroeg zich dan ook af met welk recht de overheid de naam gereformeerd slechts reserveerde voor het Hervormd Genootschap. Dit kerkgenootschap, dat in 1816 was gesticht, had toch de beginselen van de gereformeerde kerk geheel terzijde gesteld. Volgens hem verwarde de regering het wezen met de schijn.

Over de rechtspraak merkte hij op dat deze verdeeld was over de strafbaarheid van de afgescheidenen, mee omdat men eenheid miste door het ontbreken van een Hoge Raad. Hij achtte het niet onmogelijk dat de rechters om de regering te behagen wel eens vooringenomen waren en onbillijk oordeelden. Maar de rechters die de strafwet toepasten, lieten vaak wel blijken dat ze dat met tegenzin deden. Groen zag hier een taak voor de wetgever weggelegd om het zwaard dat de godsdienstvrijheid bedreigde niet slechts in de schede te houden maar te verbreken.³⁰⁹

De slag van Groen, een prominent vertegenwoordiger van het toenmalige establishment, kwam hard aan.³¹⁰ Van Maanen schreef Van Pallandt dat hij zich er zeer over geërgerd had dat iemand van zoveel bekwaamheid zich tot deze stap had laten verleiden. Onthullend was zijn slotopmerking dat uit Groens beschouwingen bleek 'dat de zaak veel dieper ligt dan het houden van godsdienstige bijeenkomsten, en dat men eigenlijk ten doel heeft eene geheele terugkeer tot het oude.' Daarmee drukte hij zijn vrees uit voor een terugkeer naar de oude gereformeerde leer van 'Dordt'.

308 T.a.p. 56.

309 T.a.p. 58.

310 P.A. Diepenhorst, *Groen van Prinsterer*, Kampen 1941, p. 232.

De brochure veroorzaakte ook een kettingreactie van publicaties. In drie artikelen in de nummers van 9, 10 en 11 september van het semi-officiële regeringsblad het *Journal de la Haye*³¹¹ keerde Thorbecke zich anoniem tegen Groen. Andere tegenstanders die in de pen klommen waren de rechter en het Tweede Kamerlid Frets en de theoloog Boeles.³¹² Frets schreef *De betrekking van den Staat tot den Godsdienst volgens de Grondwet*³¹³ en Boeles *Over staatsregt, hervormd kerkbestuur, en separatismus*.³¹⁴ Ook medestanders lieten zich niet onbetuigd zoals de advocaat Van der Kemp³¹⁵ en de hervormde predikant Le Roy.³¹⁶

In zijn anonieme reactie toonde Thorbecke zich bepaald niet gunstig gezind jegens de afgescheidenen. Hij sprak minachtend van sommige individuen die ‘met de formulieren van Dordrecht in de hand, een Hervormd Kerkgenootschap, buiten het algemeen Hervormd Kerkbestuur, *ipso juro*’ oprichtten.³¹⁷ Daaruit bleek op zijn minst dat hij de opvattingen van de afgescheidenen zowel kende als verwierp, en misschien nog meer dat hij heel goed begreep wat de inzet was. Over de brochure van Groen schreef hij ‘Het werkje is een partijschrift. Men kent de valsche voorstellingen, welke de partij, waartoe de schrijver behoort, zich gevormd heeft over den tegenwoordigen staat van zaken.’ Voor wat betreft het recht om de kerk te organiseren, de beperking van de godsdienstvrijheid tot de vrijheid van mening en de beperking van de vrijheid van eredienst tot de bestaande kerkgenootschappen, stond hij geheel aan de zijde van de regering. Zelfs keurde hij de toepassing van de artikelen 291-294 van de *Code Pénal* tegen de afgescheidenen goed. Kern van de opvattingen van Thorbecke vormt de idee van het geheel en de delen, waarbij de kerk een onderdeel van de soevereine staat vormt.³¹⁸ Een van de

311 Het *Journal de la Haye* werd door de regering gesubsidieerd. Soms was er zelfs sprake van directe opdrachten. Van regeringszijde werd de band officieel ontkend. Zie *NNBW* onder Box, 444-446.

312 Pieter Boeles (1795-1875) was vanaf 1817 predikant te Pingjum en Zurich, vanaf 1825 te Noordlaren en vanaf 1827-1870 te Noorddijk. In 1850 verkreeg hij een eredoctoraat in de theologie. Hij publiceerde op het gebied van de ethiek, staatkunde, geschiedenis en taalwetenschappen. *NNBW*, VII, 148.

313 F. Frets, *De betrekking van den staat tot de godsdienst, volgens de Grondwet: met eene voorafsprak aan Mr. G. Groen van Prinsterer*, Rotterdam 1837.

314 P. Boeles, *Over staatsregt, hervormd kerkbestuur, en separatismus: naar aanleiding van het geschrift van Mr. G. Groen van Prinsterer. “De maatregelen tegen de afgescheidenen aan het staatsregt getoetst”*, Groningen 1838.

315 C.M. van der Kemp, *Beoordeling van het geschil over de maatregelen tegen de Afgescheidenen. eene wederlegging van het geschrift des Heeren van Appeltere. In Twee stukjes*. Rotterdam 1837, 1838.

316 Jacobus J. le Roy (1771-1850) was van 1794-1804 hervormd predikant te St. Anthoniepolder, van 1804-1813 te Sprang en van 1813-1850 te Oude Tonge. Hij schreef: *Een vrijmoedig woord over de geschriften van de heeren Frets, Van Appeltere en eenen ongenoemde, betrekkelijk dat van den heer Groen van Prinsterer, de maatregelen tegen de Afgescheidenen aan het staatsrecht getoetst*, Rotterdam 1837. *Archiefstukken*, II, p. 409; *NNBW*, X, 843-845.

317 *Droit public ecclésiastique. Les Mesures contre les Séparatistes, examinées dans leur rapport avec le Droit public, par Mr G. Groen van Prinsterer* in de nrs 9, 10, en 11/12 september 1837 van het *Journal de La Haye*. Ook te vinden in *Kerkelijk Staatsregt, onderzoek van de brochure De maatregelen tegen de afgescheidenen aan het staatsregt getoetst door G. Groen van Prinsterer*, Den Haag 1837. In het nummer van 11/12 september 1837 (*Kerkelijk Staatsregt* p. 18) schreef hij: ‘Près de vingt années plus tard [na 1816], quelques individus, les formulaires de Dordrecht à la main, prétendent de former de plein droit une Eglise réformée ...’

318 Naar aanleiding van het boekje *Le livre du peuple* van De Lamennais schreef Thorbecke op 25 januari 1838 aan zijn collega C.J. van Assen dat de schrijver een vrome demagoog was. ‘Hem ontbreekt het eerste beginsel van denken over dergelijke onderwerpen, begrip van een geheel en des-

staat onafhankelijke kerk, zoals Groen voorstond, was in Thorbeckes ogen onbestaanbaar. Aan J.G.H. van Tets³¹⁹ schreef hij op 12 september 1837 dat de visie van Groen geen uitgangspunt mocht vormen ‘om de wezenlijke regten van de overheid te miskennen.’ Hij zag wel in dat de maatregelen tot handhaving van het gezag problematisch waren en vroeg zich af ‘hoe den schijn van vervolging te ontwijken?’ Naar zijn mening had de overheid er beter aan gedaan ‘de armhartige lieden als gemeente toe te laten.’³²⁰

Volgens Groen echter waren de vertogen van Thorbecke gevaarlijk voor de zelfstandigheid van de kerk en de vrijheid van het geweten. In het *Journal de la Haye* van 23 september verweet hij Thorbecke een volstrekte heerschappij van de staat over de kerk voor te staan. In zijn repliek daarop verhardde Thorbecke zijn standpunt, hij had zelfs geen bezwaar tegen de inkwartieringen bij de afgescheidenen.³²¹ Zestien jaar later, in 1853, gaf Groen een herdruk uit van de eerste drie artikelen van Thorbecke en zijn reactie daarop onder de titel: *Zelfstandigheid der Kerk of Alvermogen van den Staat*.³²² Groen achtte het onderwerp ook toen nog van groot belang, omdat de gewetensvrijheid bij Thorbecke week voor de staatsalmacht. Nog weer later schreef Groen dat de kritiek van Thorbecke in het *Journal de la Haye* het begin was geweest van ‘onzen veeljarige principieelen strijd. Ik kwam op voor de gewetensvrijheid der leden van de hervormde gezindheid ook buiten het gouvernementesche Kerkgenootschap. Thorbecke was pleitbezorger der gouvernementele Kerk en orgaan der groote Protestantische partij.’³²³

Anders dan Groen had gemeend, had de koning wel degelijk van zijn memorie kennis genomen. Hij was daar ongerust over geworden en had via zijn secretaris van Staat de minister van Eredienst gevraagd daarover eens met leden van de Algemene Synodale Commissie te spreken, en na te gaan welke middelen dienstig zouden kunnen zijn ‘om het herstel van den vrede in de kerk te beproeven.’³²⁴ De commissie stelde in haar rapport aan de minister van 23 mei 1837 dat er in de eeuwen voor 1816 al in de kerk ruimte was geweest voor meerdere opvattingen, en dat de afgescheiden predikanten niet waren afgezet vanwege hun orthodoxe leer, maar omdat zij van de preekstoel openlijk klaagden over het verval van geloof en zeden en de trouweloosheid van het kerk- en staatsbestuur en zich – in strijd met hun beloften – hadden verzet tegen de orde en verordeningen van de kerkelijke macht. Van

zelfs delen.’ *Briefwisseling*, III, p. 150. Over Groens opvatting schreef Box aan zijn leermeester en correspondentievriend Thorbecke dat die een miskenning inhield van het wezen van de staat. ‘Zij plaatst dezen [de staat] tegen over de kerk, en begrijpt niet dat deze slechts een deel is van het organisch geheel dat wij staat noemen.’ Brief van 22 september 1837, *Briefwisseling*, III, p. 85-87.

319 Jhr.Mr. J.G.H. van Tets van Goudriaan (1812-1885) was sinds 1836 advocaat en vanaf 1838 ambtenaar op verschillende departementen. In 1849 werd hij referendaris op het ministerie van Binnenlandse Zaken, in welke betrekking hij aan de meeste wetten van Thorbecke werkte. Thorbecke liet hem in 1852 tot commissaris van de koning in Zeeland benoemen. Nadien was Tets nog minister van Binnenlandse Zaken (1858-1860) en van Financiën (1861-1862). NNBW, IX, 1115.

320 G.J. Hooykaas, *De briefwisseling van J.R. Thorbecke*, III, 's-Gravenhage 1988, p. 72-73.

321 *Journal de la Haye* van 27, 28 september en 1 oktober 1837. In het nummer van 7 oktober schreef Groen nog een dupliek.

322 G. Groen van Prinsterer, *Zelfstandigheid der Kerk of Alvermogen van den Staat?*, Utrecht 1853.

323 *Nederlandsche Gedachten* van 8 augustus 1872.

324 Brief van 1 mei 1837. *Archiefstukken*, IV, p. 180.

vervolging wegens godsdienstige begrippen, zoals Groen in zijn brochure (p. 55) beweerde, was volgens de commissie absoluut geen sprake. Een dergelijke vervolging zou, zo schreef men 'het gruwelijkste, verfoeyelijkste en meest God-tergende kwaad dat wij kennen' zijn. Dat de afgescheidenen werden vervolgd vond haar oorzaak niet in hun godsdienstige begrippen, maar 'wegens hun laakbare en strafbare gedragingen.' De commissie merkte afsluitend op dat slechts een 'stipte en moderate handhaving van het besluit van den 5. July 1836' de vrede zou bevorderen.³²⁵

Op 28 juni 1837 bood minister Van Pallandt de koning het commissierapport vergezeld van zijn eveneens uitvoerige rapport aan.³²⁶ Ook hij toonde zich verontwaardigd over Groens brochure en vond dat die sterk contrasteerde met diens gewone 'waarheidsliefde, bescheidenheid en christelijken zin'. Verder merkte hij op dat, anders dan Groen wenste, de staat op godsdienstig gebied neutraal behoorde te zijn. Maar een scheiding van staat en kerk, zoals in Noord-Amerika, bestond volgens hem in Nederland niet. Ons land kende een nauwe betrekking tussen de staat en de kerkgenootschappen, waarbij de regering toezicht hield op de kerk en haar bescherming en ondersteuning bood. Ook stelde hij dat van een bevoorrechte kerk, waartoe ook de regering zou moeten behoren, geen sprake meer was. Daardoor was de kerk nu minder afhankelijk van de staat dan in de zeventiende en achttiende eeuw, toen de overheid zich zelfs met liturgie, kerkelijke plechtigheden en leerstellige zaken bezighield. De Grondwet van 1815 beperkte de invloed van de koning op de kerken tot uitwendige en financiële aangelegenheden. Verder verwierp Van Pallandt de stelling van de afgescheidenen, dat zij aanhangers waren van de oude gereformeerde opvatting en dus als een bestaande gezindheid konden worden beschouwd. 'In 1815' zo schreef hij 'heerschten de overdrevene kalvinistische begrippen, welke een eeuw vroeger vrij algemeen waren, *niet* meer.' Tenslotte, zo concludeerde hij, was stipte naleving en handhaving van het besluit van 5 juli 1836 de enige juiste weg.

Van Maanen kon zich hier geheel en al mee verenigen. Volgens hem deed Groen door een valse en onwaarachtige voorstelling van zaken voorkomen dat het in deze zaak ging om 'geloofsbegrippen, vervolgingen om des geloofswille en inbreuk op het grondwettelijk beginsel van godsdienstige vrijheid'. Naar zijn mening had de brochure een hoogst gevaarlijke strekking die de handelingen van de regering in een verkeerd daglicht stelde en vermoedelijk een 'aanmerkelijken indruk' op de geest van het publiek zou maken. Hij gaf de koning daarom in overweging niet van regeringszijde te antwoorden, maar iemand te belasten met een grondige weerlegging.³²⁷ De koning stemde hiermee in, waarna de referendaris mr. Van Appeltere, de man die zich als advocaat-generaal al had laten kennen als fel bestrijder van de erediensden van de afgescheidenen, opdracht kreeg voor een contrabrochure.³²⁸ In nauw overleg met de ambtenaar Janssen³²⁹ en de eerderge-

325 *Archiefstukken*, IV, p. 181-189.

326 *Archiefstukken*, IV, p. 190-197.

327 Rapport aan de koning van 29 juli 1837. *Archiefstukken*, IV, p. 198-200.

328 *Pleitrede in de zaak van Hendrik Petrus Scholte, gewezen predikant der Hervormde Gemeente van Doveren, Genderen en Gansoyen, cum suis, appellanten van een vonnis, door de Correctionele Regtbank te Gorinchem, op den 7 October 1835, ten hunnen laste gewezen. Uitgesproken in de*

noemde ministers toog hij aan het werk en schreef een verhandeling die enige maanden later als *Het Staatsrecht in Nederland* het licht zag en het regeringsstandpunt weergaf.³³⁰ Dat hij van de regering een opdracht of verzoek daartoe had gekregen vermeldde het boek niet.

Anders dan Groen achtte Van Appeltere de godsdienstvrijheid in ons land zeer groot. Godsdienstigheid en verdraagzaamheid kenmerkten ons land, zo begon hij zijn verhandeling, 'ook andersdenkenden erkenden volgaarne, dat in ons land de zetel was der ware Godsdienst-vrijheid.'³³¹ Hij ontkende met klem dat er in het land van godsdienstvervolging sprake was. Dat 'onze geëerbiedigde Regering ..., welke zich gedurende een reeks van jaren, ook in de moeilijkste omstandigheden, heeft doen bewonderen, door hare onveranderlijke getrouwheid aan de mildste en onbekrompenste beginselen, en door de zorg waarmede zij de regten en vrijheden des Volks heeft gehandhaafd en geëerbiedigd; – dat deze zelfde Regering eensklaps van regel en gedrag zoude veranderen, eensklaps tot de hatelijkste van alle verdrukkingen, die om Geloof en geweten, zoude kunnen vervallen is zóó ongelooflijk, zóó ongerijmd, zóó strijdig met de beginselen zelfs eener gewone menschenkennis, dat alle betoog dienaangaande ten eenenmale overtollig kan worden geacht.'³³² Volgens Van Appeltere ging het bij de maatregelen tegen de afgescheidenen niet om hun begrippen, want die waren vrij, maar daarom dat de afgescheidenen zonder toelating een nieuwe gezindheid hadden gevestigd met uiterlijke erediensden en daarmee doorgingen. Door zo te handelen overtraden ze de strafwet, die op dit punt in overeenstemming was met de Grondwet en bovendien van kracht was.³³³ Ook hadden ze de openbare rust verstoord en door hun pretentie van de ware gereformeerde kerk te zijn de rechten van de hervormde kerk aangerand.³³⁴ Daartegen moest de regering wel optreden.

Het betoog van Van Appeltere met betrekking tot de uitleg van de Grondwet en de wettelijke bepalingen moet als knap en gedocumenteerd worden gezien, hoewel het op het gebied van de kerkleer bepaald niet onpartijdig was.³³⁵ Duidelijk is dat hij voor wat betreft het ontstaan van de Grondwet te rade was gegaan bij Van Maanen, die lid van twee grondwetscommissies was geweest. Zijn citaten corres-

teregtzitting van het Hoog Gerechtshof te 's Gravenhage, Kamer van Correctionnele Appellen, van den 2 December 1835, door Adriaan Willem van Appeltere, 's-Gravenhage 1836.

329 Janssen schreef de minister van Eredienst op 28 augustus dat hij druk bezig was het eerste deel van het geschrift van Van Appeltere na te zien. Zie ook voor de verdere correspondentie: *Archiefstukken*, IV, p. 201-203.

330 Mr. Adriaan Willem van Appeltere, *Het Staatsrecht in Nederland, vooral met betrekking tot de Kerk en de handelingen der Regering ten opzichte der Afscheidenen, nader toegelicht*, 's-Gravenhage/Amsterdam 1837.

331 T.a.p. 2.

332 T.a.p. 66.

333 T.a.p. 111, 116.

334 T.a.p. 105.

335 Op de pagina's 22-23 gaf de auteur een uitbundige, hoogdravende en emotionele lofredre op de 'achtungwaardige Leeraars van de Heilige Godsdienst' en verzekerde hun 'in den naam van het geheele Volk' dat zij om hun overeenstemming en afhankelijkheid aan de kerkleer in hoge achting stonden. Voor hen die dit gevoel niet deelden, kon dit slechts betekenen dat zij niet tot het Nederlandse volk behoorden.

ponderen namelijk opvallend met diens later verschenen *Aanteekeningen* van het verhandelde over de Grondwetten van 1814 en 1815.³³⁶ De minister heeft dit ook erkend tegenover de referendaris op het ministerie van Justitie, H. Box.³³⁷ Begrip voor het beroep dat de afgescheidenen op de Grondwet deden had Van Appeltere echter niet. In het bijzonder verwierp hij hun ook door Groen onderschreven stelling dat onder vrijheid van begrippen ook vrijheid van erediensdienst moest worden begrepen om niet in consciëntienood te raken. Wel gaf hij Groen toe dat het begrip 'gezindheid' dat in de Grondwet werd gebruikt, grammaticaal overeenkwam met geloofsinhoud, geloofsrichting of geloofsbelijdenis, maar hij stelde daar tegenover dat uit de geschiedenis van het ontstaan van de Grondwet blijkt dat de opstellers met deze term kerkgenootschappen hadden bedoeld.³³⁸

De kardinale vraag was volgens Van Appeltere of een nieuwe gezindheid toelating van de regering nodig had.³³⁹ Hij meende dat deze vraag bevestigend moest worden beantwoord en dat daarvoor sterke argumenten waren. In de eerste plaats had de overheid de plicht om op de godsdienst en zedelijkheid toe te zien, ne publica damnum capiat. Immers, het was zo dat van alle belangen van de maatschappij geen zaken 'gewichtiger en heiliger' waren, 'dan die van Godsdienst en Zedelijkheid, dat dáárin de ware steunpilaren van het maatschappelijk gebouw gevonden worden, en dat iedere aanranding daarvan de maatschappij in hare grondvesten aantast en schokt'.³⁴⁰ Opmerkelijk is dat Van Appeltere hiervoor zelfs uit de gereformeerde belijdenis citeerde: 'dat het ambt der Overheid is te weren en uit te roeijen alle afgoderije en valsche Godsdienst'.³⁴¹ Tegenover dit 'weren', zo vervolgde Van Appeltere, stond het 'toelaten'. 'Is de Regering bevoegd schadelijke sekten te weren, dan moet zij ook bevoegd zijn, om te onderzoeken en te beoordeelen, welke sekten *al*, welke *niet*, voor schadelijk te houden zijn'.³⁴² Overigens hield deze stelling wel een inconsequentie in, want hij en de regering hadden elders betoogd dat de overheid geen bemoeienis met de leerstellingen mocht hebben. Volgens hem en de regering werden de afgescheidenen immers niet vervolgd vanwege hun leerstellingen, maar vanwege het feit dat ze zonder toestemming van de overheid godsdienstoefeningen hielden.

336 In 1886 en 1887 in druk verschenen. Zie over het contact van Van Appeltere met Van Maanen de brief van Janssen aan Van Pallandt van 28 augustus 1837. *Archiefstukken*, IV, p. 201-202.

337 Brief van Box aan Thorbecke van 22 september 1837, *Briefwisseling van Thorbecke*, III, p. 85-87. H. Box (1797-1872) was adjunct-commies bij het ministerie van Justitie 1824-1837, medewerker en sedert 1832 redacteur van het Journal de la Haye. Mee op voorspraak van Thorbecke, met wie hij bevriend was, werd hij in 1837 referendaris bij Justitie. Zie brief van Thorbecke aan Van Maanen van 12 februari 1837, *Briefwisseling*, III, p. 38-39. Van 1842-1848 was hij directeur van het Journal de la Haye en het Nederlandsch Nieuwsblad. Beide bladen werden gesubsidieerd door de overheid en de redacteurs kregen soms een directe schrijfpdracht van de ministers. Om de schijn van partijdigheid te vermijden werd Box in 1842 als referendaris ontslagen. Tijdgenoten verdachten hem ervan bij de geheime politie te horen. Hij verliet Nederland in 1848. NNBW, I, 444-446; De Bosch Kemper, *Letterkundige aanteekeningen in Staatkundige geschiedenis na 1830*, IV, p. 33-34.

338 T.a.p. 79.

339 T.a.p. 68.

340 T.a.p. 70.

341 T.a.p. 71; citaat uit artikel 36 van de Nederlandse Geloofsbelijdenis.

342 T.a.p. 71.

Het recht van de overheid om nieuwe gezindheden toe te laten leidde Van Appeltere verder af uit het grote belang dat de overheid had bij het goed functioneren van zedelijke lichamen met hun rechten en plichten ten opzichte van de staat.³⁴³ Eerder had hij al gewezen op het volgens hem in het kerkelijke staatsrecht en van ouds bestaande *jus reformandi*, het recht van de soeverein om te beslissen over erkenning en toelating.³⁴⁴ Het *jus reformandi* berustte op de Grondwet, die anders dan de Noord-Amerikaanse en de Bataafse Constitutie de staat haar toezichthoudende rechten over de kerk niet had ontzegd. Van meet af aan, zo betoogde Van Appeltere, had de koning de afgescheidenen vaderlijk aangeraden toelating voor hun godsdienstoefeningen te vragen. Maar dan moesten ze wel afstand doen van hun aanmatiging zich 'de Ware Gereformeerde Kerk' te noemen.³⁴⁵

Uit de wijze van totstandkoming en de inhoud van het boek van Van Appeltere wordt duidelijk dat de regering door toenemende kritiek wat in het defensief raakte. De felheid van de schrijver, die zich niet ontzag de afgescheidenen ten onrechte allerlei misdragingen toe te schrijven, en ook de hardnekkige ontkenning dat de regering aan godsdienstvervolging deed, geven dit aan. Toch leek niets erop te wijzen dat met name de ministers Van Maanen en Van Pallandt van standpunt zouden veranderen, een standpunt dat vooral werd ingegeven door de suprematie van de staat over de kerkelijke organen. Voor hen vormde de soevereiniteit van de koning daarbij de grote inzet. Maar dit standpunt maakte het niet onmogelijk toch een oplossing te vinden. Dat zag Thorbecke, zeker geen vriend van de afgescheidenen, goed. In een brief aan de secretaris van Staat schreef hij weliswaar zuinig, maar niet zonder betekenis: 'Eéne separatistengemeente ergens erkend, en de goede wil der Regering ware boven bedenking'.³⁴⁶

7.12 De Tweede Kamer

Veel hulp van de Tweede Kamer als bewaakster van de Grondwet hebben de afgescheidenen niet ontvangen. Verschillende malen zonden ze petitie aan de volksvertegenwoordiging, waarin ze om vrijheid van godsdienstoefening vroegen of klaagden over vervolging, maar een positieve reactie bleef achterwege.³⁴⁷ Te verklaren is dit wel. In de eerste plaats was de macht van de Kamer zwak door het ontbreken van ministeriële verantwoordelijkheid. Verder vroeg de spanning rond de afscheiding van België in 1830 en vooral de militaire nasleep daarvan om eensgezindheid, solidariteit en loyaliteit. De belangrijkste reden moet echter worden gezocht in het feit dat vrijwel alle leden, of ze nu tot de conservatieven of libera-

343 T.a.p. 45, 72.

344 T.a.p. 45.

345 T.a.p. 114.

346 Brief van Thorbecke aan de secretaris van Staat van 12 oktober 1837. *Archiefstukken*, IV, p. 203-205. Hetzelfde schreef hij die dag ook aan minister Van Doorn, *Briefwisseling van Thorbecke*, III, p. 99-101.

347 Zo de petitie van De Cock c.s. aan de Staten-Generaal van 12 augustus 1834. De Cock, *Hendrik de Cock*, p. 271 e.v.

len behoorden, sterk konings- en regeringsgezind waren. Dat sloot fundamentele kritiek op de regering uit en maakte de Kamer lijdelijk. ‘Nooit is die volgzzaamheid treffender geweest dan in de jaren tussen 1830 en 1840’, schreef Groen van Prinsterer over de Staten-Generaal.³⁴⁸ Van Velzen spreekt zelfs van lamlendigheid.³⁴⁹

Dat alles wil niet zeggen dat er niet geprotesteerd is tegen de maatregelen tegen de afgescheidenen. Het was de liberale afgevaardigde Luzac die zich in de vergadering van 15 december 1837 als eerste verhief tegen de kerkpolitiek van de regering.³⁵⁰ In ondubbelzinnige bewoordingen veroordeelde de Leidse rechter het beleid van de regering ten opzichte van de afgescheidenen. Hij deelde mee dat hij het in zijn stad had meegemaakt hoe stille en rustige burgers wegens het houden van godsdienstoefeningen waren vervolgd en veroordeeld, en dat een vrouw die haar boetes niet kon betalen gevangen was gezet. Het toepassen van de artikelen 291-294 van het Strafwetboek door de regering noemde hij zuiver despotisch en geheel onverenigbaar met de door de Grondwet gegarandeerde volkomen vrijheid van godsdienstige begrippen. Hij verzocht de Staten-Generaal daarover een uitspraak te doen.³⁵¹ Veel steun kreeg hij niet, slechts het medelid Van Alphen viel hem bij.³⁵² Deze was weliswaar voor toezicht van de overheid op de zaken van de godsdienst, maar maande de regering toch tot zachtere middelen.³⁵³

Een twijfelachtige hulp bood mr. Frets, de Rotterdamse rechter, die de regering adviseerde tot mildheid met de woorden: ‘Ik meen bij alles de Regeering door de twisten welligt in moeyelijkheid gebragt, te mogen verwijzen naar de manier, waarop meer en meer krankzinnigen genezen of gebeterd worden. Zij bestaat in zachtzinnigheid.’³⁵⁴

Omdat de justitie doorging met het vervolgen van de afgescheidenen, kwam Luzac terug op de kwestie. Tijdens de vergadering van 7 december 1838 vroeg hij om afschaffing van de napoleontische strafwet. ‘Willen wij de aanleidende oorzaak en de gelegenheid tot woelingen en rustverstorende zamenscholingen doen ophouden, laten wij dan, hoe eer hoe liever, die bepalingen uit ons strafregt verbannen, waarbij ook de rustige vereeniging van eenige personen alleen door het getal strafbaar wordt, en krachtens welke men de godsdienstoefening van een deel on-

348 Groen, *Bijdrage*, p. 28; *Verspreide geschriften*, I, p. 173.

349 Van Velzen, *De ongekende ministeriële verantwoordelijkheid*, p. 422.

350 Lodewijk Caspar Luzac (1786-1861) beoefende vanaf 1811 de advocatuur. Van 1828 tot 1848 was hij rechter bij de rechtbank van Leiden. Daarnaast was hij vanaf 1828-1848 lid en van oktober 1836 tot oktober 1837 voorzitter van de Tweede Kamer. In 1848 maakte hij deel uit van de staatscommissie tot herziening van de Grondwet. In maart 1848 werd hij minister van Binnenlandse Zaken (ad interim), om in april 1848 tot 30 juni 1848 minister voor zaken der Hervormde en andere erediensden, de Rooms-Katholieke uitgezonderd, te zijn. Luzac was liberaal, maar wel een van de voornaamste opposanten van de regering van koning Willem I en Willem II. Als medestander van Thorbecke behoorde hij tot de ‘Negenmannen’ die in 1844 een initiatiefvoorstel over grondwetsherziening indienden. Hij steunde in 1847, als één van de weinige liberalen, het regeringsvoorstel tot afschaffing van het recht van placet. *NNBW*, IX, 627.

351 *Handelingen* II, 1837-1838, p. 30, zitting 15 december 1837; zie ook Rullmann, *De Afscheiding*, p. 298-301.

352 Zie over Jhr. Daniël van Alphen (1774-1840) noot 183 in hoofdstuk 5.

353 *Handelingen* II, 1837-1838, p. 74-75, zitting 18 december 1837.

354 *Handelingen* II, 1837-1838, p. 61, zitting 16 december 1837.

zer medelandgenooten bemoeijelijk, stoort en bestraft.' Hij achtte de betreffende bepalingen van het Strafwetboek onverenigbaar met de artikelen 190 en volgende van de Grondwet. Hij wees er ook op dat het niet de afgescheidenen waren die voor onrust zorgden, maar mensen uit het volk. Daarbij noemde hij een geval waar afgescheidenen, die na afloop van een bijeenkomst stil en rustig uiteengingen en zich buitengewoon bedaard gedroegen, door een grote volksmenigte werden uitgescholden en met stenen en flessen bekogeld. Hij verweet de overheid dat ze, door politiemensen voor de ingang van het gebouw van de afgescheidenen te zetten om de aanwezigen te tellen, de onrust van het 'lage gemeen' aanwakkerde.³⁵⁵

De opmerkingen van Luzac hadden niet direct uitwerking. Ogenschijnlijk bleven de ministeries onbewogen, maar intern was men er niet zo gerust op. Janssen schreef op 23 december 1837 aan Pape, de voorzitter van het classicaal bestuur van Heusden, dat de 'Separatisten' machtige beschermers hadden onder 'de overdreven orthodoxen onzer kerk en -hetgeen nadeliger werkt – ook onder vele zoogenaamde liberalen, die, van alle beperkingen warsch, bijzonder alle godsdiensten wenschen vrij te laten en aan den invloed des Gouvernements zooveel mogelijk te onttrekken. Deze laatsten vinden steun in de geest der eeuw en het aantrekkelijke *laissez faire*.'³⁵⁶ Mocht Luzac in de Kamer weinig succes hebben, zijn opmerkingen werden door de afgescheidenen gretig overgenomen en gepubliceerd in het blad *De Reformatie*.³⁵⁷ Ook ds. Scholte en zijn ouderlingen verwezen in hun adres aan de koning van 31 december 1838, waarin ze om toelating als gemeente verzochten, naar de rede van Luzac: 'In de vergaderingen der Staten-Generaal wordt de vervolging onverenigbaar genoemd met onze grondwettige regten, en de onrust een gevolg genoemd niet van de godsdienstoefeningen, maar van derzelve verstoorring.'³⁵⁸ De liberale oppositie was dus niet onbelangrijk en drong zelfs door tot de regering, maar de Staten-Generaal zelf bleven zwijgen.³⁵⁹

7.13 Vrijheid van belijden, drukpers en onderwijs

Vrijheid van belijden en drukpers

Mocht er dan al geen vrijheid van eredienst zijn, vrijheid van belijden was er tot op zekere hoogte wel. Het in geschrifte en ook publiek en mondeling getuigen van je geloofsopvattingen werd niet bestraft. De vrijspraak van ds. Scholte, die de kerkelijke reglementen had bekritiseerd, gaf al aan dat er vrijheid was, zij het een beperkte, want had hij hetzelfde gedaan met wetten of koninklijke besluiten, dan was

355 *Staatscourant* van 11 december 1838. Handelingen, II, 1838-1839, p. 27.

356 Brief van Janssen van 23 december 1837. *Archiefstukken*, IV, p. 232-233. Tot deze liberalen kunnen ook Dirck Donker Curtius, die de afgescheidenen als advocaat verdedigde, en Falck worden gerekend. De Bosch Kemper, *De Staatkundige geschiedenis na 1830*, II, p. 411, *Letterkundige aantekeningen*, p. 193.

357 *De Reformatie*, V, jaargang 1839, p. 58-61.

358 *Archiefstukken*, IV, p. 340.

359 Ook de vanouds regeringsgezinde *Arnhemse Courant* keerde zich vanaf september 1837 tegen de vervolging van de afgescheidenen en werd een liberaal oppositieblad. De Bosch Kemper, *Staatkundige geschiedenis na 1830*, III, *Letterkundige aantekeningen*, p. 36-38.

De ontzetting en gevangenneming van ds. A.C. van Raalte in een herberg in de omgeving van Ommen. Uit: Verhagen, De geschiedenis der Christelijke Gereformeerde Kerk.

hij zeker veroordeeld.³⁶⁰ Minder gunstig kwam de predikant Van Raalte³⁶¹ eraf toen hij de burgemeester van Staphorst die een eredienst trachtte te ontbinden, vermaande met de woorden dat hij zich een vijand van God en Gods volk betoonde.³⁶² Op 24 november 1836 veroordeelde de rechtbank Zwolle hem wegens belediging

³⁶⁰ Zie eerder de in 7.3 vermelde uitspraken van de rechtbank van Appingedam van 29 november 1834 en de rechtbank Groningen in hoger beroep van 24 juni 1835.

³⁶¹ A. C. van Raalte (1810-1876), was na zijn afscheiding predikant te Mastenbroek en Genemuiden (1835-1840) en te Ommen (1840-1846). In 1846 emigreerde hij naar Michigan in de VS. Daar stichtte hij de stad Holland. Ook was hij oprichter van het latere Hope-college. *Archiefstukken*, II, p. 515.

³⁶² De gewraakte woorden waren: 'Gij zijt de slimste en ergste der burgemeesteren, die ik nog ontmoet heb. Een vijand van God en Zijn dienst. Gij zult daarvan eenmaal verantwoording geven doordien gij zo oneerbiedig onder het zingen en tegen God en Zijn Woord u hebt gedragen door uw hoed niet af te nemen.' H. Reenders, *Albertus C. van Raalte, als leider van Overijsselse Afscheidenen 1836-1848*, in F. Peereboom e.a. (red), *Van Scheurmakers, onruststokers en geheime opruijers ... De Afscheiding in Overijssel*, Kampen 1984, p. 119.

van een ambtenaar in functie tot een gevangenisstraf van drie maanden. Deze hoge straf voor lichte kritiek op overheidshandelen werd echter niet overgenomen door rechtbank van Arnhem, bij welk college hij appel had ingesteld. In haar vonnis van 25 februari 1837 reduceerde deze rechtbank de straf tot acht dagen. In hoger beroep reduceerde ze de straf tot drie dagen.³⁶³

Ds. De Cock, die in zijn brochures de in zijn ogen dwalende theologen en de ingevoerde gezangen onverbloemd en soms in krasse bewoordingen aanviel, is daarvoor strafrechtelijk niet aangepakt. Daaruit mag wel worden afgeleid dat er een zekere vrijheid van belijden en drukpers bestond. Slechts het feit dat De Cock geen patent had betaald op de verkoop en gratis verspreiding van zijn boeken leverde hem problemen met de inspecteur van belastingen op.³⁶⁴ Maar diens stelling dat De Cock als onruststoker en dweepzieke volksmenner een extra hoge boete verdiende, werd gecorrigeerd door gouverneur Rengers.³⁶⁵ De laatste achtte het onjuist om de kerkelijke opvattingen van de bekeurde in de beoordeling te betrekken, zoals hij aan de minister van Eredienst rapporteerde. De minister van Eredienst rapporteerde dit vervolgens met instemming aan de koning.³⁶⁶ Ook de vele publicaties waarin de afgescheidenen en anderen het beleid van de overheid hekelden, hebben nimmer tot veroordeling geleid.³⁶⁷ Wel heeft Van Maanen nog geprobeerd het *Algemeen Handelsblad* te vervolgen, omdat het in een artikel in het nummer van 28 januari 1836 het regeringsbeleid ten opzichte van de afgescheidenen fundamenteel had bekritiseerd.³⁶⁸ De procureur-generaal Philipse wees hem er echter op dat laster en hoon volgens het in 1829 op dit punt gewijzigde artikel 367 van het *Wetboek van Strafrecht* alleen maar op klachte van de gelasterde of gehoonde partij konden worden vervolgd. Bovendien bepaalde dat artikel dat men het recht had om zijn gedachten over de handelingen van de openbare machten te uiten en die handelingen te beoordelen. Hij rapporteerde verder dat het voor vervolging op grond van de *wet tot beteugeling van hoon en laster om boosaardige smaad, hoon of laster moest gaan*. Naar zijn mening was daarvan eigenlijk geen sprake, hoewel het krantenartikel zich 'hoogst oneerbiedig en onbescheiden' over de koning had geuit.³⁶⁹ Van Maanen en Van Pallandt besloten daarop met een ze-

363 *Archiefstukken*, IV, p. 106 met verwijzing naar een brief van de officier van justitie te Zwolle van 25 november 1836; *De Reformatie*, I, 1837, p. 57; Verhagen, *De geschiedenis der Christelijke Gereformeerde Kerk*, p. 373. Verhagen spreekt ten onrechte van vrijspraak in hoger beroep.

364 Het patent, in 1805 ingevoerd en pas in 1893 afgeschaft, was een belasting verschuldigd voor het mogen uitoefenen van in een lijst vastgelegde beroepen. Bepaalde groepen, zoals ambtenaren, arbeiders, geestelijken, landbouwers en militairen, waren vrijgesteld van betaling. De Cocks zoon meldt dat er geen boekverkoper was in de gemeente Ulrum en dat zijn vader van de preekstoel alleen maar bekend had gemaakt dat exemplaren van de *Dordtse Leerregels*, het *Kort Begrip* van de gereformeerde leer en zijn publicatie tegen Brouwer en Reddingius bij hem verkrijgbaar waren en dat zij die dat niet konden betalen, ze kosteloos konden krijgen. De Cock, *Hendrik de Cock*, p. 126 (noot). De tekst van het adres is in hetzelfde boek opgenomen, p. 125-129.

365 Rapporten van de inspecteur aan de gouverneur van 10 en 15 januari 1834. *Archiefstukken*, I, p. 245-248.

366 Resolutie van de gouverneur van 21 januari 1834, rapport van de gouverneur van 21 januari 1834 en rapport van de minister van Eredienst aan de koning van 20 februari 1834. *Archiefstukken*, I, p. 248-250 en 253.

367 Diemer, *Vrijheid van drukpers*, p. 87.

368 Zie noot 301.

369 Missive van 10 februari 1836. *Archiefstukken*, III, p. 152-155.

kere spijt van verdere stappen af te zien.³⁷⁰

Het terughoudende advies van Philipse hield verband met het feit dat de perswetgeving in 1829 was versoepeld. Daardoor waren de juridische vervolgingsmogelijkheden kleiner geworden en werd slechts opgetreden tegen in de ogen van de regering al te kritische kranten en publicaties. Het aantal persvervolgingen in de jaren dertig was dan ook beperkt.³⁷¹

Onderwijsvrijheid

Beperkter dan de drukpersvrijheid was de vrijheid van onderwijs. Het lager onderwijs werd nog steeds geregeld door de Schoolwet Van den Ende van 1806. In feite kwam dat neer op staatsonderwijs, omdat het particulier onderwijs, behalve als het uitging van de door de overheid begunstigde Maatschappij tot Nut van 't Algemeen, geen reële mogelijkheden had. Artikel 12 van de Schoolwet³⁷² verbood namelijk het oprichten en houden van scholen, tenzij met vergunning van het gemeentebestuur.³⁷³ Een pijnpunt vormde het feit dat ouders die hun kinderen om principiële redenen niet naar de openbare school stuurden, soms wel schoolgeldplichtig waren.³⁷⁴

Hoewel het lager onderwijs staatsonderwijs was, bestond er in overwegend protestantse of katholieke streken van het land vaak nog wel een tamelijk nauwe band tussen school en kerk.³⁷⁵ De oplevende orthodoxie in protestantse kring

370 Ze hadden 'geene genoegzame verwachting van goeden uitslag eene regterlijke vervolging tegen densteller van bedoeld artikel, hoe hatelijk ook deszelfs bedoeling moge zijn,'. *Archiefstukken*, III, p. 155.

371 Enkele voorbeelden van vervolging: In november 1830 werd *De Noord-Brabander* uit Den Bosch door de militaire overheid op grond van Franse wetten voor de staat van beleg verboden. Na enkele dagen mocht het wel weer verschijnen, maar niet dan nadat ze drievoudige censuur had ondergaan. Eerst in 1839 werd met de beëindiging van de staat van beleg ook de censuur opgeheven. In 1833 werd een procedure gevoerd tegen het liberale oppositieblad *De Ommelander, Tijdschrift van het maatschappelijk welzijn*, dat van 1831-1834 te Uithuizen werd uitgegeven. Hier deed de eerder genoemde mr. Sevenstern zich als voorstander van persbreidel kennen. Zie: Diemer, *Vrijheid van drukpers*, p. 86; *Briefwisseling van Thorbecke*, III, p. 175; M.G. de Boer, *Een drukpersproces in de Groninger Ommelanden (1833)*, in *Tijdschrift voor Geschiedenis*, XLIX (1934).

372 Artikel 12 van de Schoolwet 1806: Geene Lagere School zal ergens, onder welken naam ook, mogen bestaan of opgerigt worden, zonder uitdrukkelijke vergunning van het respectief Departementaal, Landschaps- of Gemeente-Bestuur, na vooraf gevraagde inlichting en bedenkingen van den Schoolopziener van het District of de plaatselijke Schoolcommissie. Uit de *Verzameling van wetten betrekkelijk het Lager Onderwijs in Zuid-Holland*. Gorinchem, J. Noorduyt en Zoon, 1846.

373 Op zich kende artikel 2 van het 'Reglement voor het lager schoolwezen en onderwijs binnen de Bataafsche Republiek' wel een bijzondere school, maar dan alleen in de zin van een niet of maar gedeeltelijk door de overheid bekostigde. Onder druk van de Belgische katholieken had de koning in 1829 een wetsontwerp ingediend voor meer vrijheid van onderwijs, dat wil zeggen van huiselijk onderwijs, maar dit ontving zoveel kritiek dat hij het op 27 mei 1830 had ingetrokken. Op dezelfde dag verscheen een KB (Stb. 1830, 9) dat bepaalde dat het oprichten van een lagere school was onderworpen aan de autorisatie van het plaatselijke bestuur en de goedkeuring van Gedeputeerde Staten, zoals de Schoolwet dat ook aangaf.

374 Zo bestond in Drenthe een schoolbelasting: Rapport van het gemeentebestuur Smilde aan de gouverneur van Drenthe van 12 mei 1835. *Archiefstukken*, II, p. 126-127; C. Hentzen, O.F.M., *De Politieke Geschiedenis van het Lager Onderwijs in Nederland*. Deel I: Nijmegen 1920, p. 159-160.

375 Veel predikanten waren tevens schoolopziener, ook deden schoolmeesters vaak dienst als koster, voorzanger en voorlezer in de kerk. N. Bijleveld, *Voor God, Volk en Vaderland*, diss., Delft 2007, p. 148-155.

zorgde echter voor toenemende spanningen. In zijn brochure *De maatregelen tegen de Afgescheidenen aan het Staatsregt getoetst* hekelde Groen van Prinsterer het bestaande onderwijsbestel.³⁷⁶ Het onderwijs was niet slechts een aanhoudend voorwerp van zorg van de regering, maar, zo schreef hij, ‘zij bracht het ook onder haar beheer.’ Omdat alle leerstellig onderwijs volgens de wet gebannen was, moest dit uitlopen op onderwijs dat tegen alle christelijke gezindheden was gericht. Het gepropageerde christendom boven de gezindheden ontnam aan het godsdienstig onderwijs alle kleur karakter en wezen, waarbij Christus niet meer God en de Zaligmaker was, maar slechts een groot voorbeeld. Deze stellingname was Groens eerste bijdrage aan het in het Noorden nog maar pas begonnen ‘debat’ over de vrijheid van onderwijs. De kern van zijn betoog was: ‘*Vrijheid van geweten, vrijheid van Godsdienstoefening, vrijheid van onderwijs, hiertusschen is een onverbreekbare band.*’ Hij was somber over de toekomst omdat ‘*men in de geloofsleer, in plaats van den grondslag van het onderwijs en de ziel der opvoeding, slechts een op zich zelf staand gedeelte van het onderrigt ziet*’. Naar zijn mening behoorde de leerstellige godsdienst het geheel van het onderwijs te doordringen.

Met een soortgelijke argumentatie hadden jaren eerder ook de Belgische katholieken gepleit voor handhaving van het katholieke onderwijs.³⁷⁷ Ook zij hadden gesproken over een onvervreembare band tussen vrijheid van godsdienst en vrijheid van onderwijs, waarbij zij later ook de vrijheid van drukpers voegden.³⁷⁸ Toen negeerde Groen dat nog en kwalificeerde hun optreden als opstandigheid. Het was duidelijk dat de strijd van de katholieken voor vrijheid van onderwijs aan het protestantse Noorden was ontgaan.

Een invloedrijk en ijverig propagandist van het openbaar onderwijs was de eerder genoemde hoogleraar theologie P. Hofstede de Groot.³⁷⁹ Hij was in 1833 schoolopziener geworden; eind 1834 werd hij bovendien commissaris van de toonaangevende Nutskweekschool in Groningen. In zijn verschillende kwaliteiten heeft hij zich enorm ingezet voor het onderwijs en de volksopvoeding. Deze belangstelling paste ook goed bij zijn theologische opvatting met haar nadruk op de opvoeding waarbij Jezus als de volmaakte opvoeder van het volk werd afgebeeld. Hierdoor zouden – zo meende hij – de volkszonden steeds meer verdwijnen.³⁸⁰

Het kon niet uitblijven dat de opvattingen van Hofstede de Groot botsten op de meer orthodoxe visies. Al in mei 1834 liet hij de ondermeester van Houwerzijl,

376 T.a.p. 8-13. Overigens was Da Costa Groen voorgegaan in zijn kritiek op het in zijn ogen godsdienstloze openbare staatsonderwijs. A.M. van der Giezen, *Een halve eeuw Nederlandse onderwijspolitiek (1806-1857)*, Middelburg 1969, p. 38.

377 Reeds in het *Jugement Doctrinal* van 1815 werd geprotesteerd tegen de staatschool.

378 Zo De Gerlache in 1825, zie hoofdstuk 5.14.

379 Men leze hierover het instructieve artikel van J. Vree, ‘*In kerk, huis, school en staat het Christendom.*’ P. Hofstede de Groot en de opvoeding van de Nederlandse natie (1834-1861), in *Geen heersende kerk, geen heersende staat*, red. J. de Bruijn e.a., Zoetermeer 1998, p. 251 e.v.

380 In de voorrede van zijn catechisatieboekje *Vraagboekje over de geschiedenis der opvoeding des mensheids door God tot op de komst van Jezus*, Groningen 1844, schreef hij: ‘Aan dit denkbeeld, dat Gods voornaamste werk en het doel zijner openbaringen aan ons onze opvoeding is, hecht ik veel; het is een geschikte vorm, waarin de kracht van het Christendom en van alle godsdienst, en dus ook het wezen der beschaving, in onze eeuw duidelijk en voelbaar kan gemaakt worden.’

Van der Werp,³⁸¹ door de burgemeester ontslaan. Uiteraard had hij dat niet gedaan vanwege diens godsdienstige denkbeelden, maar om de woelingen die hij veroorzaakte, aldus de burgemeester, die goed begreep hoe de politieke kaarten lagen. De eigenlijke reden was dat Van der Werp, een volgeling van De Cock, een boekje had gepubliceerd met als titel *Openlijk protest tegen zeker blauwboekje*. Dit bevatte een weerlegging van een anoniem, maar in werkelijkheid door Hofstede de Groot geschreven boekje *Wien zult gij gelooven, den Mensch of God?* De Groot's verdraagzaamheid kende ook haar grenzen.³⁸²

Van der Werp trok niet lang daarna naar Smilde, waar hem door ouders was gevraagd hun kinderen in een daarvoor ingerichte ruimte christelijk onderwijs te geven. De beloning was vijf cent per week per kind. De ouders hadden de school opgericht omdat zij, volgens het rekest van de afgescheiden kerkenraad aan de koning, hun kinderen volgens het bevel van God en de belofte bij de doop afgelegd wilden onderwijzen en doen onderwijzen in de 'waarachtige leer der zaligheid'.³⁸³ Slechts vier dagen heeft de school bestaan, want toen kreeg Van der Werp bezoek van de burgemeester, de veldwachter en een gemeenteklerk, die tegen hem procesverbaal opmaakten. Op 10 december 1834 werd hij door de correctionele rechtbank van Assen veroordeeld tot een boete van vijftig gulden, waarvan eenderde te betalen aan de officier van justitie en tweederde aan het schoolwezen van de gemeente Smilde, en tevens tot betaling van de proceskosten.³⁸⁴ Van der Werp had volgens de rechtbank artikel 13 van de Wet van 1806 (de Schoolwet Van der Ende) overtreden omdat hij geen wettige aanstelling had.³⁸⁵

Naar aanleiding van deze zaak schreef de gouverneur van Drenthe aan de minister van Eredienst, dat het denkbeeld van onbepaalde vrijheid van onderwijs, zoals de burgers van Smilde huldigden, zou kunnen leiden tot nieuwe aanvallen op ons stelsel van lager onderwijs, 'dat van zoo groot belang is.'³⁸⁶ Een verzoek van de afgescheidenen aan de koning om zelf onderwijs voor hun kinderen te mogen organiseren bleef

381 D.J. van der Werp (1811-1876) was van meet af aan een trouw medestander van ds. De Cock. Hij is na zijn korte onderwijzerschap oefenaar en vanaf 1844 tot zijn overlijden predikant geweest van vijf Nederlandse en twee Amerikaanse gemeenten. In de VS werkte hij mee aan de opleiding van predikanten. Van der Werp was een goed publicist en richtte in 1869 het blad *De Wachter* op dat tot 1985 heeft bestaan. Zie: J. Wesseling, *De afscheiding van 1834 in Groningerland*, Groningen 1972, p. 106-110 en de biografie van Janet Sjaarda Sheeres, *Son of Secession, Douwe J. Van der Werp*, Grand Rapids/Cambridge U.K. 2006.

382 Zie hierover meer bij J. Wesseling, *De Afscheiding van 1834 in Groningerland*, Groningen 1972, p. 106-107.

383 Rekest aan de koning van december 1835. *Archiefstukken*, II, p. 118-120.

384 Vonnis van de correctionele rechtbank van Assen van 10 december 1834. *Archiefstukken*, II, p. 120-122.

385 Voor een wettige aanstelling was volgens artikel 13 vereist: een verklaring van goed gedrag, een algemene toelating tot het geven van onderwijs, een speciale door de schoolopziener geziene aanstelling. Uitzondering vormde particulier onderwijs gegeven door een inwonende onderwijzer.

386 Een complicatie vormde het feit dat de betreffende burgers om godsdienstige redenen tegen vaccinatie waren waardoor hun kinderen niet op de openbare school werden toegelaten, terwijl de ouders wel schoolgeld moesten betalen. Brief van 27 november 1834. *Archiefstukken*, II, p. 115-118.

dan ook onbeantwoord.³⁸⁷ Het kwam erop neer dat die vrijheid hun werd ontzegd.³⁸⁸

Voor overtuigd orthodoxe onderwijzers bestond weinig vrijheid, niet alleen omdat ze niet volgens hun geloofsovertuiging les mochten geven, maar ook omdat ze de hervormde kerk niet mochten verlaten of kerkdiensten bij afgescheidenen bijwonen. Deden ze dat toch dan leverde dat hun een waarschuwing, schorsing en vaak ook ontslag op. Op zich was een waarschuwing al een ernstige maatregel, want die zou volgens de wet bij herhaling tot ontslag kunnen leiden.³⁸⁹ Zo werd een onderwijzer in Noordijk (gemeente Neede) onder bedreiging van ontslag gewaarschuwd geen ‘onwettige bijeenkomsten’ meer bij te wonen.³⁹⁰ Sympathie voor de Afscheiding heeft verschillende onderwijzers hun baan en inkomsten gekost.³⁹¹ Opmerkelijk is dat enkele ontslagprocedures tot op het hoogste regeringsniveau zijn behandeld. Dat betrof onder meer het ontslag van de onderwijzer J. Beukers uit Bunschoten, waarmee zich zelfs drie ministers en de koning hebben beziggehouden.³⁹² Ook over het ontslag van de onderwijzer E. Dunnwind in Hardenberg is veel te doen geweest.³⁹³ Na een waarschuwing ontvangen te hebben, besloot hij met lesgeven op te houden. Samen met enkele ouders vroeg hij daarna per rekest om vrijheid van onderwijs overeenkomstig de doopbelofte. Na afwijzing daarvan werd hij wegens ‘pligtverzuim en weerstreving der algemeene wet op het onderwijs’ door Gedeputeerde Staten van Overijssel ontslagen.³⁹⁴ Hoe

387 Rekest van de kerkenraad van de afgescheiden gemeente van december 1836. *Archiefstukken*, II, p. 118-120.

388 Dit heeft sommige afgescheidenen er niet van weerhouden in stilte school- of huisonderwijs te organiseren. Zo ook in en rond Smilde. J. Kok, *Meister Albert en zijn zonen*, 2^e druk, Kampen 1934, p. 103-118.

389 Artikel 8 van het ‘Huishoudelijk reglement voor de lagere scholen in Overijssel’ stelde op herhaling van de overtreding of het wangedrag de mogelijkheid van ontslag.

390 Het voorstel van de gemeente Neede om de onderwijzer A. Hartgerink in Noordijk te ontslaan omdat hij had bericht zich ‘van het hedendaagsch Hervormd kerkgenootschap af te scheiden’, werd door Gedeputeerde Staten afgewezen, omdat niet was gebleken dat hij zich aan wangedrag of plichtsverzuim had schuldig gemaakt. De minister van Binnenlandse Zaken stelde de koning voor met die afwijzing voorlopig akkoord te gaan, maar wel de schoolopziener op te dragen Hartgerink hierover te onderhouden en hem in de gaten te houden. Minister Van Maanen had daar moeite mee omdat de man lid was geworden van een onwettige gemeente en dus de wet overtrad. Het resulteerde daarin dat de koning de schoolopziener liet meedelen dat het bijwonen van onwettige vergaderingen een reden voor ontslag zou kunnen zijn. Zie: *Archiefstukken*, IV, p. 282-284 en 288-289.

391 Zo werden in 1840 in de provincie Groningen de volgende schoolmeesters ontslagen of gedwongen ontslag te nemen omdat ze zich hadden aangesloten bij een afgescheiden gemeente: S. Brill te Adorp, E. Hardenberg te Stadskanaal en D. Hoeksema te Zuurdijk. Wesseling, *De Afscheiding van 1834 in Groningerland*, p. 107.

392 Zie brief van de gouverneur van Utrecht aan de minister van Binnenlandse Zaken van 3 december 1836, rapport van de minister van Binnenlandse Zaken aan de koning van 10 december 1836 en naschrift van de minister van Eredienst op rapport van minister Van Maanen van 26 december 1836. *Archiefstukken*, IV, p. 107-109, 111-113 en p. 117; J.A. Wormser, *De vurige oven*, p. 89-99.

393 Zie brief van de gouverneur van Overijssel aan de minister van Binnenlandse Zaken van 21 november 1836 en het rapport van de minister aan de koning van 23 november 1836. *Archiefstukken*, IV, p. 101-103 en 107 (noot).

394 Besluit van GS van Overijssel van 14 juni 1838. De ontslaggrond is gebaseerd op artikel 8 van het ‘Huishoudelijk reglement voor de lagere scholen in Overijssel’. *Archiefstukken*, IV, p. 107.

de onderwijzers de gang van zaken ervoeren, is te lezen in een brochure van de in 1839 ontslagen onderwijzer Beerda uit Suawoude in 1839.³⁹⁵ Het gevolg was dat de kritiek van de orthodox-protestanten op het onderwijssysteem toenam evenals de roep om meer vrijheid.³⁹⁶

Maar niet alleen onder de protestanten, ook onder de katholieken nam de ontevredenheid over de onderwijssituatie toe. Zij klaagden zowel over een overmaat aan protestantse invloeden als ook over de schoolboeken en de inhoud van het onderwijs, die zij rechtstreeks of zijdelings strijdig vonden met hun geloof. Daarom vroegen zij aan het eind van de jaren dertig volledige vrijheid van onderwijs en vergunning om eigen scholen op te richten.³⁹⁷ In zijn *Catholijke Nederlandsche Stemmen* startte Le Sage ten Broek in 1837 een serie artikelen onder de naam *De gevaarlijke strekking van het Openbaar Onderwijs in Nederland*,³⁹⁸ met een vurig pleidooi voor vrijheid van onderwijs. Hij zag die vrijheid voor het geloof en voor de deugd van het opkomend geslacht als een kwestie van leven of dood.³⁹⁹

De protestantse en katholieke stemmen om vrijheid van onderwijs in samenhang met de vrijheid van godsdienst vonden weinig gehoor. Het regeringsbeleid was gefixeerd op de verwezenlijking van één school voor alle kinderen. Die school was sinds 1795 formeel losgemaakt van de kerk en onder staatsgezag gesteld. Het gevolg was dat de overheid zich in strijd met de bedoeling van de Grondwet in toenemende mate met de inhoud van het onderwijs was gaan bemoeien,⁴⁰⁰ alle leerstellig onderwijs op de openbare school behalve in afzonderlijke uren, verbood,⁴⁰¹ en onderwijzers die sympathiseerden met het orthodoxe gedachtegoed ontsloeg. De contouren van de latere schoolstrijd waren al zichtbaar.

395 Reint Taekes, Beerda (1804-1881) schreef *Bijdrage tot den tegenwoordigen toestand van het schoolwezen in Nederland of verhaal van den weg der bekeering, met de daarop gevolgde verdrukkingen, benevens iets tot besluit*, 1839, zie hierover ook Van der Giezen, *Een halve eeuw Nederlandse onderwijspolitiek*, p. 77-78.

396 Een pleidooi voor de vrijheid van onderwijs vindt men bijvoorbeeld ook bij Bauke Eekma, *Het lager schoolwezen in Nederland, bijzonder in de provincie Groningen onderzocht en opengelegd, aan alle vrienden van God, vaderland en koning*, met medewerking van Theodorus van Swinderen (1784-1851), 1840. Dit boek dat ook de bestaande onderwijsinstellingen en schoolmeesters heftig bekritiseerde, werd bestreden in een brochure van P. Hofstede de Groot, *B.Eekma, Het lager schoolwezen in Nederland, bijzonder in de provincie Groningen onderzocht en opengelegd, aan alle vrienden van God, vaderland en koning*, Groningen 1840.

397 Katholieke kerkelijke autoriteiten klaagden in 1840 bij de koning over het in hun ogen godsdienstloze onderwijs en vroegen om volledige vrijheid. Gedeputeerde Staten van Noord-Brabant sloten zich daarbij aan. Zij verlangden bovendien meer katholieke schoolopzieners en onderwijzers. Vree, *In kerk, huis, school en staat*, p. 255; *Adres van 'roomsch-catholijke kerkvoogden van 30 mei 1840*. De tekst (en de namen van deze 'kerkvoogden') vermeldt A.M. van der Giezen in zijn *Een halve eeuw Nederlandse onderwijspolitiek (1806-1857)*, Middelburg 1969, p. 222-224. Ook de Luikse bisschop C.R. A. van Bommel mengde zich in de discussie met zijn *Exposé des vrais principes sur l'instruction primaire et secondaire, considérée dans ses rapports avec la religion*, Luik 1840.

398 C.N.S. 1837, nrs. 35-37, vijf vervolgartikelen.

399 Gorris, *J.G. le Sage ten Broek*, II, p. 239.

400 G. Groen van Prinsterer, *Aan G. Graaf Schimmelpenninck, over de vrijheid van onderwijs*, III, 's-Gravenhage 1848, p. 99-100; Thorbecke, *Aanteekening*, II, p. 294 en 297.

401 Aldus ook Van Pallandt in zijn rapport aan de koning van 28 juni 1837, waarin hij stelt dat dit het gevolg was van het feit dat er geen heersende kerk meer was. *Archiefstukken*, IV, p. 192-193.

7.14 Toelating en erkenning: de kerk losser van de staat

Vanaf meet af aan hebben de afgescheidenen pogingen gedaan om, zoals hun in het rescript van 10 december 1835⁴⁰² was aangeraden, erkenning te verkrijgen. Maar het ene na het andere obstakel werd hun in de weg gelegd. Zo vormde de eis van legalisatie van de ondertekenaars vaak al een probleem. Deze eis werd gesteld, omdat men bij de Belgische petitie had gemerkt dat er met de namen op de verzoekschriften werd gesjoemeld. Die legalisatie nam soms wel heel extreme vormen aan. Zo werd er op verzoek van de kerkenraad van de hervormde gemeente Willemstad en op last van de minister van Justitie zelfs een gerechtelijk onderzoek ingesteld naar de echtheid van de handtekeningen op een afscheidingsakte met verzoek om uitschrijving. De hervormde predikant Krom van Willemstad achtte een dergelijke procedure ‘een geschikt middel om de woelgeesten een weinig af te schrikken.’⁴⁰³ Het onderzoek bij de rechtbank van eerste aanleg van Breda leverde zoals te verwachten was niets op.⁴⁰⁴

Vooraf vanaf de zomer van 1837 namen de pogingen van de afgescheidenen om erkenning te verkrijgen toe. Een uitzondering vormden ds. De Cock en zijn volgelingen in het noorden van het land. Zij wilden geen enkele concessie doen. In geschriften aan de koning en de Staten-Generaal gaven zij te kennen dat zij geen afstand konden doen van de naam gereformeerd, ‘evenmin als de eerste Christenen, dat zij Christenen waren.’ Dan nog liever vervolging, zoals ook Daniël en zijn drie vrienden onder Nebukadnessar en de eerste protestanten onder keizer Karel en Philips II van Spanje hadden ondervonden.⁴⁰⁵ Het vertoog van ds. De Cock en de zijnen werd op advies van de ministers van Eredienst en Justitie terzijde gelegd. Het was volgens de ministers op een even hatelijke als onvoegzame toon gesteld als vroegere geschriften van ‘den bekenden De Cock’. Ook hadden ze zich geërgerd aan het feit dat de indieners het stuk hadden ondertekend als kerkelijke ambtsdragers en afgevaardigden van classes, zoals die voor 1816 hadden bestaan.⁴⁰⁶

Het standpunt op de departementen van Eredienst en Justitie bleef onverbidde-lijk: de afgescheidenen moesten en zouden afstand doen van elk gebruik van de naam ‘gereformeerd’. Verder dienden ze af te zien van elke aanspraak op kerkelijke bezittingen en rechten van andere kerkgenootschappen. Ook mochten zij zich niet als bestaande gemeenten presenteren, omdat de koning eerst hun bestaan diende vast te stellen. Verder waren er uiteraard nog diverse organisatorische en

402 *Archiefstukken*, II, p. 487-488.

403 H.J. Krom (1793-1850) was predikant te Schelluinen (1815-1818), te Oudenbosch (1818-1822), te Willemstad (1822-1837) en te Leur vanaf 1837. Hij was ook voorzitter van het classicaal bestuur Breda. *Archiefstukken*, III, p. 224 en 228 (voetnoot).

404 Missive van de procureur-generaal aan Van Maanen van 21 juli 1836. *Archiefstukken*, III, p. 228.

405 H. de Cock e.a., *Ootmoedig smeekeschrift van de geloovigen der provincien Groningen en Drenthe* (1836) en H. de Cock, *Ernstig vertoog en ootmoedig smeekeschrift aan Zijne Majesteit den Koning en de Hoogmogende Heeren Staten-Generaal van het Koninkrijk der Nederlanden, door de Gereformeerden van de provinciën Groningen en Drenthe, die wenschen te blijven bij hetgeen hun door onze vaderen is overgeleverd*, Amsterdam 1837. Zie ook De Cock, *Hendrik de Cock*, p. 218-225.

406 Dit betrof het in noot 405 genoemde *Ernstig vertoog*. Rapport van 25 juli 1837. *Archiefstukken*, IV, p. 209.

financiële eisen waaraan moest worden voldaan. Strak werd er vastgehouden aan deze voorwaarden. Zelfs een poging van mr. F.A. van Hall,⁴⁰⁷ de latere minister van Justitie en opvolger van Van Maanen, om te bemiddelen ten behoeve van de Amsterdamse afgescheiden gemeente en het departement van Justitie, liep op een weigering van regeringszijde uit. De argumentatie was dat bemiddeling ‘de waardigheid der Regering zoude kwetsen’. Van Hall werd nogmaals verzekerd dat het de regering niet ging om vervolging van de afgescheidenen om hun geloof, maar om een behoorlijke regeling van de burgerlijke betrekkingen.⁴⁰⁸ De Amsterdammers, die al meerdere malen om vrijheid van godsdienstoefening hadden verzocht, kregen in 1837 opnieuw nul op het rekest. Sterker nog, zij ontvingen zelfs geen antwoord van de regering, omdat de burgemeester van Amsterdam legalisatie van de ondertekeningen had geweigerd. De adressanten hadden zich namelijk gekwalificeerd als leden van de ‘Christelijke Gereformeerde Gemeente’ en een huishoudelijk reglement overgelegd dat was opgesteld in een kerkenraadsvergadering en getekend door ouderlingen en diakenen. De ministers van Eredienst en Justitie achtten dit na raadpleging van de leden van de Algemene Hervormde Synode geheel in strijd met het besluit van 5 juli 1836.⁴⁰⁹ Bovendien vroegen de afgescheidenen – naar de mening van de ministers van Eredienst en Justitie volstrekt in strijd met het besluit van 5 juli 1836 – geen toelating tot het vormen van een afzonderlijke gemeente, maar handhaving en bescherming van hun godsdienstoefeningen als vormden ze al een werkelijk bestaande gemeente.⁴¹⁰ Op dit punt wrong natuurlijk de schoen, want de regering wenste op straffe van vervolging de regie over de godsdienstige zaken te behouden.

De Amsterdamse afgescheidenen kwamen tegen deze afwijzing in verzet.⁴¹¹ Zij stelden dat het door de koning geëiste huishoudelijk reglement het bestaan van een georganiseerde gemeente veronderstelde. Hoe kan je anders een huishoudelijk reglement of statuten voor een kerk vaststellen en ter goedkeuring overleggen? Zij verwezen daarbij naar de artikelen 30 en 32 van de Nederlandse Geloofsbelijdenis, waarin de wijze waarop een gemeente behoort te zijn ingericht wordt beschreven. De verdediging van Van Pallandt was mager. In zijn rapport aan de koning negeerde hij de structuur van gemeentevorming naar gereformeerd belijden en kerkrecht, door een kerkelijke gemeente gelijk te stellen aan een vereniging.⁴¹² Evenals voor goedkeuring van een verenigingsstatuut geen bestuurders behoeften te zijn benoemd, was het zijns inziens niet nodig dat er voor het maken en overleggen

407 Zie over hem hoofdstuk 6 noot 221.

408 Brief van referendaris A.W. van Appeltre aan mr. Van Hall, eind juni 1837. *Archiefstukken*, IV, p. 211-212.

409 De leden van de synodale commissie hadden zich volgens een brief van Van Pallandt aan Van Maanen van 24 juli 1837 in een vertrouwelijk gesprek volkomen verenigd met de mening van de minister van Justitie ‘ten aanzien van den nieuwen stap der Amsterdamsche Separatisten.’ *Archiefstukken*, IV, p. 214 (noot).

410 Rapport van de ministers van Eredienst en Justitie aan de koning van 24 juli 1837. *Archiefstukken*, IV, p. 212-214.

411 Zie voor de tekst van dit adres: Verhagen, *De geschiedenis der Christelijke Gereformeerde Kerk*, p. 460-464.

412 Rapport van 12 augustus 1837. *Archiefstukken*, IV, p. 214-216.

van een kerkelijk reglement tevoren al een kerkelijke gemeente met ouderlingen en diakenen bestond.⁴¹³ Van Maanen, de minister van Justitie, verenigde zich met deze kerkrechtelijk onjuiste stellingname.⁴¹⁴

Minder strak was de Raad van State. Naar aanleiding van het Amsterdamse verzoek en een ontvangen kerkorde van de afgescheiden kerken in de zuidelijke provincies, ondertekend door ds. H.P. Scholte, A.M.C. van Hall en ds. G.F. Gezelle Meerburg, gaf hij de koning in overweging de Amsterdamse adressanten de gelegenheid te bieden alsnog toelating te vragen als een 'Christelijke Gereformeerde gemeente, zich afgescheiden hebbende van het bestaande Hervormde kerkgenootschap.'⁴¹⁵ De Raad stelde dit compromis voor, omdat de afscheidingsbeweging eerder toe- dan afnam en aan het nut van de regeringsmaatregelen kon worden getwijfeld. In een afzonderlijk advies ging staatsraad Van Lynden⁴¹⁶ nog verder.⁴¹⁷ Hoewel hij niets moest hebben van de opvattingen en gedragingen van de afgescheidenen, achtte hij de naamskwestie niet van belang. Hij adviseerde, om verdere verdachtmaking van gewetensdwang te voorkomen, de afgescheidenen thans de gelegenheid te geven zich als afzonderlijk kerkgenootschap te organiseren. Met die verdachtmaking doelde hij op de toenemende kritiek op de maatregelen tegen de afgescheidenen, ook in het buitenland.⁴¹⁸ Over die kritiek maakte men zich in regeringskringen en zelfs daarbuiten toch wel zorgen.⁴¹⁹

Van Pallandt verzette zich tegen dit advies. De afgescheidenen mochten van hem de naam 'gereformeerd' beslist niet gebruiken, want die naam was een synoniem voor 'hervormd'. Wanneer ze de naam 'gereformeerd' zouden gebruiken, dan zouden ze hun genootschap gaan aanprijzen als 'de oude, ware en echte *Gereformeerden*, onderscheiden van de nieuwerwetse, onregtzinnige *Hervormden*!' Alleen op de voorwaarden van het besluit van 5 juli 1836 mochten individuele personen toelating vragen om zich binnen de stad Amsterdam te verenigen tot een kerkelijke gemeente. Om verdere buitenlandse kritiek te voorkomen wilde Van Pallandt het te nemen besluit ook in buitenlandse kranten doen opnemen.⁴²⁰

In een reactie op het advies van Van Pallandt verklaarde de Raad van State te blijven bij zijn eerdere advies. Hij nam ook de nota van 8 december van Van Lynden over. Met betrekking tot de naam stelde hij voor: 'Christelijke Gereformeerde gemeente zich afgescheiden hebbende van het bestaande Hervormde kerkgenoot-

413 Ook de andere eisen, zoals een voldoende ledental, een behoorlijke armenvoorziening en financiële administratie vergden het bestaan van een zekere organisatie met geregelde verantwoordelijkheden.

414 Bij onderschrift van 26 augustus 1837. *Archiefstukken*, IV, p. 216 noot.

415 Rapport van 4 december 1837. *Archiefstukken*, IV, p. 222-226.

416 Zie over jhr. mr. Jan Elias Nicolaas van Lynden van Hoevelaken noot 28 van hoofdstuk 4.

417 Advies van 8 december 1837 aan de koning. *Archiefstukken*, IV, p. 227-228.

418 De Nederlandse gezant te Bern had in mei 1837 de regering gewezen op artikelen in het blad *Le Narrateur religieux* over het optreden van de regering tegen de afgescheidenen, ARA, Justitie geheim, 2.09.01, 4634, 5 mei nr. 1. 18 mei, no 1. In augustus hadden 173 predikanten uit het kanton Vaud zich tot de koning en de hervormde predikanten gewend om vrijheid voor de afgescheidenen. *Archiefstukken*, IV, p. 228.

419 Zie brief van Box aan Thorbecke van 24 september 1837, *Briefwisseling van Thorbecke*, III, p. 89-90.

420 Rapport aan de koning van 31 januari 1838. *Archiefstukken*, IV, p. 233-236.

schap.⁴²¹ Hierna wendde de secretaris van Staat zich tot de minister van Justitie. Dit resulteerde in verdere correspondentie, een aantal nota's en twee ontwerpbesluiten zonder dat de koning een besluit nam. Er was een patstelling ontstaan tussen de ministers van Eredienst en Justitie aan de ene kant en de Raad van State aan de andere kant. De meest extreme standpunten werden ingenomen door minister Van Maanen, die het woord 'gereformeerd' als naam voor de afgescheidenen noodlottig achtte, en staatsraad A. van Gennep, die de naamskwestie een haarkloverij vond en er geen enkel bezwaar in zag om de gemeente van Amsterdam als een 'Afgescheiden Gereformeerde Gemeente' toe te laten. Van Gennep, zelf lutheraan, verwees daarvoor naar bestaande andere afgescheiden gemeenten zoals de Hersteld Evangelisch Lutherse Gemeente en de Remonstrants Gereformeerde Gemeente.⁴²²

In zijn vaak uitvoerige rapporten en memories verzette minister Van Maanen zich vurig tegen de voorstellen.⁴²³ Hij achtte het verkeerd de 'Separatisten' te belonen met toelating juist op het moment dat ze met hun bijeenkomsten en activiteiten overal de wet overtraden. Naar zijn mening waren de maatregelen zinvol gebleken, want de aanhang van de 'Separatisten' nam af.⁴²⁴ Bovendien zou het effect van de vrijspreekende vonnissen van de Amsterdamse rechtbank binnenkort worden geëlimineerd als gevolg van de in te voeren nieuwe rechterlijke organisatie. Van Gennep verweet hij dat deze leergeschillen beoordeelde. Hij herinnerde de koning eraan dat hij er in het verleden meermalen op had gewezen 'dat de Regering, zal zij niet in onoverkomelijke moeilijkheden gewikkeld worden, *buiten alle onderzoek en beslissing over geloofszaken behoort te blijven*, en dat bij de decisie over deze zaak alleen behoort te worden gelet op den invloed, welken den toelating der nieuwe gemeente te Amsterdam zoude hebben op de algemeene rust en orden in den staat'. Fel verzette hij zich tegen het gebruik van de naam 'gereformeerd' door de afgescheidenen, wier bedoeling zou zijn daardoor het kerkelijke geschil in de boezem van de kerk te brengen, met als gevolg meer inwendige verdeeldheid binnen het kerkgenootschap.

Curieus is dat Van Maanen de koning rapporteerde dat de predikanten Scholte en De Cock slechts waren vervolgd omdat zij zich buiten de hervormde kerk hadden geplaatst. Waren ze 'in den boezem van het Hervormd kerkgenootschap' gebleven dan zou het gezag tegen hen en hun vergaderingen niets hebben kunnen

421 Rapport van 2 maart 1838. *Archiefstukken*, IV, p. 236-238.

422 Rapport van 7 juli 1838 met conceptbesluit van de minister van Staat. *Archiefstukken*, IV, p. 264-267.

423 Pro-memorij van 20 maart 1838, pro-memorij van 27 maart 1838 met ontwerpbesluiten en bijlage, pro-memorij van april 1838, nota van 25 mei 1838, rapport aan de koning van 1 augustus 1838. *Archiefstukken*, IV, respectievelijk p. 241-245, 247-255, 256-258, 260-263, 269-272.

424 Volgens de gegevens van de regering bedroeg het totaal aantal afgescheidenen in Nederland in februari 1836 5059. Het werkelijke aantal lag echter aanzienlijk hoger, daar bijvoorbeeld in de provincie Groningen in juni 1836 2133 personen verzoekschriften ondertekenden, viermaal zoveel als de 405 die de regering telde. Een voorzichtige schatting voor 1836 voor Nederland komt op ca. 20.000 leden uit. Deze schatting vindt steun in het feit dat het aantal afgescheidenen ondanks de grote emigratie in 1849 ca. 40.000 bedroeg. Uit onderzoek blijkt bovendien dat de vervolgingen de groei van de verschillende gemeenten niet hebben verhinderd. Zie voor decijfers: *Archiefstukken*, III, p. 182-183 en L.H. Mulder, *Revolte der fijnen: de Afscheiding van 1834 als sociaal conflict en sociale beweging*, diss. UvA, Meppel 1973, p. 181 en 310.

ondernemen. Hij vergat echter dat er al voordat de Afscheiding plaatsvond, vervolgingen tegen gezelschappen en oefenaars en ook De Cock zelf waren ingesteld. En nog in juli 1836 stond iemand voor de Amersfoortse rechtbank terecht omdat hij een hervormd gezelschap na de kerkdienst bij zich thuis had ontvangen.⁴²⁵ Bovendien was er mee door toedoen van de regering binnen de kerk geen ruimte geboden voor het optreden van orthodoxe predikanten.

Hoewel de Raad van State had aangedrongen op een beslissing, ‘zoo om de gemoederen hier te lande te bedaren, als om de miskennis van ‘s Konings bedoelingen buitenslands te keer te gaan’, bleef een besluit uit. De koning, die sterk aan de mening van Van Maanen hechtte, zag geen kans een goede oplossing te vinden.⁴²⁶ Deze situatie bleef zo totdat de regering werd verrast door de handelwijze van ds. Scholte eind december 1838. De predikant was de vervolgingen zat. Vele malen was hij veroordeeld. Bijeenkomsten waar hij voorging waren uiteengejaagd en de politie hield niet op hem te achtervolgen. Van dinsdag 16 januari tot zaterdag 20 januari 1838 had ze hem met zijn gezin en huisgenoten opgesloten in zijn woning aan de Oude Gracht in Utrecht.⁴²⁷ Klachten hierover bij de burgemeester en wethouders van Utrecht en bij de koning hadden geen resultaat.⁴²⁸ En in de maand december nog was een kerkdienst in Utrecht, waarin hij voorging, met veel geweld verstoord. Ook hierover had hij een klacht ingediend,⁴²⁹ maar nog voordat hij antwoord had ontvangen, legden hij en zijn kerkenraad het hoofd in de schoot. Op oudejaarsdag 1838 verzochten ze de koning bij rekest om te worden erkend als een ‘Christelijke Afscheidene gemeente’ op de voorwaarden van diens besluit van 5 juli 1836.⁴³⁰

De regering greep de gelegenheid om op deze wijze uit de impasse te geraken met beide handen aan. Van Appeltère schreef in zijn advies aan de minister van Eredienst dat er nu nog maar zeer weinig ontbrak om de supplianten te kunnen toelaten.⁴³¹ Behalve enkele kleine punten bood slechts het gevraagde ‘in de burgerlijke maatschappij gelieve te erkennen’ moeilijkheden. Dit zou moeten worden veranderd in ‘in de burgerlijke maatschappij gelieve toe te laten’. De bedoeling van deze wijziging was om daarmee het koninklijke recht van toelating boven twijfel

425 Om de preek te bespreken en te zingen. De beklagde stelde dat er geen afgescheidenen bij waren. J.C. van der Does, *De afscheiding in haar wording en beginperiode*, 2^e druk, Delft 1934, p. 284.

426 De nota van de secretaris van Staat en diens missive aan Van Maanen van 21 mei 1838 geven goed weer hoe nauw de verhouding van de koning met de minister was. *Archiefstukken*, IV, p. 258-260.

427 Bezoek mocht hij niet ontvangen en brood en water konden de bewoners zich slechts verschaffen door gebruik te maken van onoplettendheid van de schildwachten in de vrieskou. Zie: Rullmann, *De Afscheiding*, p. 254-257.

428 C. Smits, *De Afscheiding van 1834*, IV, p. 229-230; zie voor de tekst van de rekest III, p. 202-204.

429 Op 23 december was de politie onder leiding van een officier van justitie door braak met behulp van een ijzeren koevoet via de tuin en het toen door Scholte bewoonde huis aan de Nieuwe Gracht 1a het ernaast gelegen kerkgebouw binnengedrongen. Scholte diende op 26 december 1838 bij de procureur-generaal te Utrecht een klacht in wegens huisvredebreuk en misbruik van macht door de justitiële autoriteiten en verzocht om berechting van de betreffende functionarissen. De procureur-generaal vroeg Van Maanen om advies, maar deze achtte de klacht niet van voldoende gewicht en stuurde ‘het stuk ijzer’ terug. *Archiefstukken*, IV, p. 336-339 en 341.

430 *Archiefstukken*, IV, p. 339-341.

431 Nota van 10 januari 1839. *Archiefstukken*, IV, p. 343-345.

te stellen. Van Appeltere stelde voor daarover een conferentie te houden. Van Pallandt en Van Maanen sloten zich daarbij aan en met machtiging van de koning vond een conferentie plaats. Volgens het rapport van Van Pallandt stemde Scholte er mee in om in plaats van 'te erkennen' te lezen 'toe te laten en te erkennen'.⁴³² Ook werd een artikel van het huishoudelijk reglement betreffende het aanvaarden van lidmaten uit andere kerkelijke gemeenten geschrapt, daar Scholte niet wilde opnemen dat alleen maar leden uit door de overheid toegelaten gemeenten mochten worden aanvaard. Hoewel het jammer was dat de regering de Afscheiding niet had kunnen voorkomen, zo noteerde Van Pallandt, hebben we de zaak toch kunnen regelen met inachtneming van de belangen en rechten van de bestaande kerkgenootschappen en van de grondwettelijke beginselen en met waarborging van het gezag 'Uwer Majesteit in derzelve'. Ook Van Maanen toonde zich tevreden. Hij stelde vast dat de Utrechtse afgescheidenen het recht van de koning op toelating hadden erkend en niet meer de naam 'gereformeerd' voerden.⁴³³ Daarmee was de soevereiniteit van de koning veiliggesteld, zo noteerde hij veelzeggend. Nadat ook de Raad van State gunstig had geadviseerd, werd de afgescheiden gemeente van Utrecht bij Koninklijk Besluit van 14 februari 1839 toegelaten. Ook andere afgescheidenen vroegen nu toelating voor hun gemeente aan. Deze werd slechts mondjesmaat verleend. Minister Van Pallandt, gesteund door Van Maanen, legde de voorwaarden van het besluit van 5 juli 1836 namelijk zo streng uit dat de meeste verzoeken door de koning, die zich aan de adviezen van zijn ministers conformeerde, werden afgewezen.⁴³⁴ Dit ondanks het feit dat de Raad van State in een uitvoerig advies tot een royaler beleid had geadviseerd.⁴³⁵

Groen van Prinsterer betreurde het aanvragen van erkenning door de afgescheidenen. Hij verweet hun dat zij daarmee hun eens terecht en fier ingenomen standpunt, geen nieuwe sekte te zijn maar leden van de gereformeerde gezindheid, hadden prijsgegeven. Ook dat ze de vrijheid van godsdienstoefening, die ze vroeger als recht hadden gezien, nu als gunst van de regering aanvaardden. Hij sprak zelfs van capitulatie en van overgave van recht en titel.⁴³⁶ In zijn latere publicaties bleef hij bij dit standpunt. Ondanks zijn sympathie voor de afgescheidenen bleef hij hun toegeven afkeuren.⁴³⁷

Zonder aan deze bezwaren te kort te doen zat aan de aanvraag voor de ontwikkeling van de godsdienstvrijheid toch ook een belangrijk en positief aspect. Huidekoper had namelijk in zijn eerder genoemde artikelen gewezen op het feit dat het bij het aanvragen van autorisatie voor hun gemeenten niet hoefde te gaan om het bestaan van de gemeenten als zodanig, maar om hun erkenning als zedelijk lichaam in de maatschappij.⁴³⁸ Dit onderscheid lag voor Scholte dan ook ten grond-

432 Rapport van 7 februari 1839. *Archiefstukken*, IV, p. 347-350.

433 Rapport aan de koning van 10 februari 1839. *Archiefstukken*, IV, p. 350-354.

434 *Archiefstukken*, IV, p. 355-387; Te Velde, *De vervolgingen*, p. 176-177.

435 Rapport van 10 januari 1840. *Archiefstukken*, IV, p. 374-381.

436 Diepenhorst, *Groen van Prinsterer*, p. 244-246.

437 Diepenhorst, *Groen van Prinsterer*, p. 246-251; Groen, *Aan Ds. S. van Velzen*, in *Verspreide geschriften*, II, p. 121 e.v.; *Handelingen* II, 9 juli 1850, *Nederlandsche Gedachten* van 22 december 1873.

438 Huidekoper, *Verhandeling*, 2e gedeelte, p. 386.

slag aan de aanvraag om toelating ‘in de burgerlijke maatschappij’. De term ‘in de burgerlijke maatschappij’ werd ook overgenomen in het Koninklijk Besluit. In deze term lag al iets van aanvaarding van de scheiding van kerk en staat,⁴³⁹ die van belang is voor de vrijheid van godsdienst. Groen van Prinsterer en vele anderen waren daar echter nog niet aan toe, hoewel het beginsel eerder al een uitweg had geboden toen de Belgische bisschoppen weigerden de eed op de Grondwet af te leggen. Het was bisschop De Méan geweest, die in overleg met Rome in 1817 de toenmalige impasse tussen de koning en de ultramontaanse clerus doorbrak en de eed aflegde *sous le rapport civil*.

Balans

De Acte van Afscheiding en Wederkeer die de predikant en de gemeenteleden van Ulrum op 14 oktober 1834 tekenden, betekende een aanval op de onvrijheid van godsdienst. De mensen die zich om des gewetens wille van de Nederlandse Hervormde Kerk afscheidden, trotseerden het bijna absoluut soevereine gezag van de koning in de napoleontisch georganiseerde staat. Dat het tot afscheiding kwam, was niet het minst te wijten aan het gezamenlijke optreden van de kerk en de regering tegen enkele jonge predikanten die opkwamen tegen de in de kerk doorgedrongen en getolereerde ongereformeerde opvattingen. In overleg met de regering werden de kerkelijke procedures tegen de predikanten zo ingekleed dat ze niet uit hun ambt werden gezet vanwege hun leer, maar wel vanwege overtrekking van de kerkelijke reglementen. Alle schijn van geloofsdwang en intolerantie moest worden vermeden. Toen de predikanten en hun volgelingen zich echter niet neerlegden bij de kerkelijke vonnissen, werden ze stelselmatig door justitie vervolgd. Ook werden militairen ingezet om bijeenkomsten uiteen te jagen en om in plaatsen waar veel afgescheidenen woonden te worden ingekwartierd.

Het overheidsoptreden, waarbij de ministers Van Maanen (Justitie) en Van Pallandt van Keppel (Eredienst) de hoofdrol speelden, kenmerkte zich door een gebrek aan onderscheid tussen politiek en theologie, tussen staat en kerk, en door niet erkenning van de waarde van diversiteit, waardoor geredeneerd werd vanuit de tegenstelling tussen een volk uit één stuk en de vijand, die daar niet bij hoort. Dat er ook psychologische en sociologische factoren een rol hebben gespeeld valt af te leiden uit het feit dat de regering de kerkelijke opposanten bejegende als asocialen en domme dwepers. Van echte communicatie tussen regering en afgescheidenen was geen sprake. De motieven voor het regeringsbeleid waren: de bescherming van de Nederlands Hervormde Kerk, de steunpilaar van de natie, vrees voor de pretentie van de afgescheidenen dat zij de voortzetting vormden van de oude gereformeerde kerk, vrees voor verstoring van de gematigde Verlichting en het kerkelijk eenheidsstreven, vrees voor terugkeer naar Dordt met de daaraan verbonden godsdiensttwisten, vrees voor opstand en onlusten, schending van de soevereiniteit van de koning, geloof in een harde aanpak, en tenslotte als rechtvaardiging het streven naar rechtsgelijkheid door continuering van het eerder te

439 J.C. van der Does, *De afscheiding in haar wording en beginperiode*, 2^e druk, Delft 1934, p. 115.

gen de stevenisten en anderen gevoerde beleid. Daarbij was het cruciaal dat godsdienstvrijheid volgens de ministers en de koning voor leden van niet-toegelaten kerkgenootschappen slechts gewetensvrijheid inhield.

Bezwaren tegen dit beleid kwamen onder anderen van de zijde van de minister van Binnenlandse Zaken, die het overdreven en contraproductief vond. Ook de Raad van State liet in zijn advies van 6 november 1835 weten dat het optreden van de regering niet geheel volgens de wet was en dat de vervolgingen tot escalatie zouden leiden als niet een uitweg werd geboden. Dit bracht de regering ertoe de mogelijkheid van erkenning open te stellen, zij het op onmogelijke voorwaarden. Doorgaand verzet van de Raad van State bracht de regering er in 1836 toe de deur naar erkenning op een kier te zetten.

Glad verliepen de strafprocessen niet voor de overheid, doordat enkele rechtbanken de verdachten vrijspraken. Een probleem vormde ook dat voorgangers strikt genomen niet onder het verbod van de artikelen 291-294 van de *Code Pénal* vielen, zodat ze bij letterlijke interpretatie vrijuit gingen. Daar werd echter een dubieuze constructie op bedacht, die ook door de rechtbanken werd geaccepteerd. Belangrijk was de uitspraak van het Hooggerechtshof van 30 december 1835 waarin de toepassing van de artikelen 291-294 van de *Code Pénal* niet in strijd met de godsdienstvrijheid werd geoordeeld. Daarmee leek het pleit beslecht, maar sommige rechtbanken dachten daar toch anders over. Vooral de rechtbank van Amsterdam, die voor een aantal arrondissementen fungeerde als appelrechtbank in hoogste instantie, bleef uitspreken dat de artikelen 190, 191 en 196 van de Grondwet de toepassing van de artikelen van de *Code Pénal* in de weg stonden. Het Hooggerechtshof en na 1838 de Hoge Raad hielden echter vol dat er bij toetsing van de wet aan de Grondwet geen sprake van strijdigheid was. Wel heeft de Hoge Raad de constructie om ook predikanten en voorgangers te doen veroordelen, verworpen en enkele wettelijke begrippen scherper afgebakend en daarmee impliciet uitgesproken dat de wet in eerdere uitspraken te ruim werd uitgelegd ten nadele van de afgescheidenen. Per saldo hebben de afgescheidenen en hun advocaten voor hun beroep op godsdienst- en gewetensvrijheid echter onvoldoende steun van de rechterlijke macht ondervonden.

Ook de Tweede Kamer bood de afgescheidenen geen steun. De Kamer was een voorbeeld van eensgezindheid en loyaliteit aan het gezag. Slechts een enkele liberale afgevaardigde verhief zijn stem. Vond deze geen gehoor bij zijn medeleden, effect hadden zijn opmerkingen in regeringskringen en bij de afgescheidenen wel.

In de loop van de tijd rees er in juridische en politieke kringen in toenemende mate bezwaar tegen het strenge vervolgingsbeleid. Het meest indrukwekkend was de brochure van Groen van Prinsterer, die de door hem opgesomde maatregelen tegen de afgescheidenen ondoeltreffend en onrechtmatig noemde. Zijn brochure veroorzaakte op haar beurt een kettingreactie van elkaar bestrijdende publicaties. Zo wees Thorbecke de bezwaren van Groen af en liet de regering een referendaris in een boek haar politiek verdedigen.

Was de vrijheid van erediens aan dissidenten ontzegd, de vrijheid van belijden was groter, hoewel stevige kritiek op gezagsdragers nog wel eens tot veroordeling leidde. Voor hun soms toch wel scherpe publicaties werden de afgescheidenen

niet vervolgd. Dit was mede te danken aan de versoepeling van de perswetgeving. Wel vond er vervolging plaats van mensen die een christelijke school oprichten. De regering hechtte namelijk sterk aan het beginsel van één school voor alle kinderen.

De erkenning van de Utrechtse afgescheiden gemeente door de regering in 1839 betekende een keerpunt in de relatie overheid en afgescheidenen. Wel hadden de afgescheidenen hiervoor zoveel concessies moeten doen, dat Groen van Prinsterer sprak van een capitulatie. Hij vond ook dat ze het beginsel van recht op vrijheid van godsdienstoefening hadden verruild voor een gunst van de koning. Groen zag echter over het hoofd dat hier ook sprake was van toelating in de 'burgerlijke maatschappij'. Het bestaan van de kerk zelf en haar theologische pretenties waren niet in geding. Door dit onderscheid werd iets zichtbaar van de komende scheiding van kerk en staat.

8 Van gunst naar recht

*La liberté n'existe jamais quand elle est une tolérance et pas un droit*¹

In 1840 werd de Grondwet herzien en korte tijd later trad koning Willem II aan. Onder zijn bewind is in 1848 de Grondwet ingrijpend veranderd. Het koningschap van Willem III, die hem in 1849 opvolgde, had als gevolg van de invoering van de ministeriële verantwoordelijkheid een andere betekenis. Nagaan wordt in hoeverre de godsdienstvrijheid formeel en in de praktijk werd gerealiseerd. Hoe het van een gunst een recht werd.

8.1 De grondwetswijziging van 1840 en de vrijheid van godsdienst

In zijn troonrede van 21 oktober 1839 maakte koning Willem I bekend dat het tijdstip geboren was om over te gaan tot die wijzigingen van de Grondwet, die door de scheiding van Nederland en België noodzakelijk waren geworden. De goede luisteraar begreep dat daarmee geen echte grondwetswijziging werd bedoeld, maar slechts een aanpassing aan de nieuwe situatie.² De regering kwam in de maand december 1839 dan ook slechts met beperkte voorstellen.³ Wel verklaarde de koning dat hij geneigd was 'al datgene wat ons ter bevordering van het geluk der natie mocht voorkomen in dit opzicht noodzakelijk te zijn, altijd tot een nader onderwerp onzer landsvaderlijke zorg en overweging te maken.' Er was dus nog meer mogelijk, mits noodzakelijk. De term 'landsvaderlijke zorg' maakte duidelijk dat eventuele nieuwe voorstellen natuurlijk wel binnen het kader van het bestaande soevereine gezag moesten blijven.⁴

Naar aanleiding van de ingediende voorstellen heerste er bij de voorstanders van een verbeterd staatsbestel grote teleurstelling en verslagenheid, zo noteerde

1 Citaat uit het *Rapport de M. Thiers sur la loi d'Instruction secondaire fait au nom de la commission de la Chambre des Députés dans la séance du 13 juillet 1844*. Paris 1844. De auteur is de staatsman Louis Adolphe Thiers (1797-1877).

2 Binnen de regering verzetten de ministers zich tegen wijziging van het staatsrechtelijke systeem. Geïnspireerd door Van Maanen schreef Van Appeltere de brochure *Losse gedachten* om wat tegendruk tegen de drang naar vernieuwing te geven. Brieven van H. Box, van 27 en 29 januari en van 2 en 4 februari 1840 aan Thorbecke, *Briefwisseling van Thorbecke*, III, p. 366-370.

3 Deze betroffen de geografische omschrijving van het rijk, de plaats van de inhuldiging van de koning en die van de zittingen van de Staten-Generaal, en de bepaling van het aantal leden van de beide Kamers en de Raad van State. *Nederlandsche Staats-Courant* van 31 december 1839, *Handelingen* II, 1839-1840, p. 389-391.

4 'Hannoveriaansch' noemde C.J. van Assen deze term in zijn brief aan Thorbecke van 5 januari 1840. *Briefwisseling van Thorbecke*, III, p. 346. Hannover kende in die tijd een zeer autocratisch regime, zie hoofdstuk 9.

Groen, en ook verbazing over zoveel onbeweeglijkheid.⁵ Toch kwamen er in maart nog zeven andere voordrachten, maar ook deze waren niet ingrijpend. In de maanden daarna werden de voorstellen besproken in de afdelingen van de Tweede Kamer. Maar alle pogingen om de ministeriële verantwoordelijkheid en wettelijke verbeteringen in te voeren stuitten af op onwil van de regering. Om de oppositie toch wat tegemoet te komen kwam de regering daarop met het voorstel om Koninklijke Besluiten door een minister te doen meeondertekenen. Verder zou een minister niet alleen meer strafrechtelijk verantwoordelijk zijn voor misdrijven tijdens de uitoefening van zijn ambt gepleegd, zoals de Grondwet van 1815 bepaalde, maar ook voor handelingen in strijd met de Grondwet of een wet.⁶ Het voorstel gaf echter niet aan welke sancties erop stonden. Politieke verantwoordelijkheid van de minister, dat wil zeggen verantwoordelijkheid voor de doelmatigheid van zijn handelen werd met klem afgewezen. Voor het overige bleven de veranderingen cosmetisch. Bij de stemmingen waren elf leden hierover zo teleurgesteld dat ze tegen alle voorstellen stemden. De meeste Kamerleden beoordeelden ieder voorstel echter op zijn inhoudelijke waarde, met als resultaat dat vrijwel alle voorstellen werden aangenomen en de gewijzigde Grondwet kon worden afgekondigd.⁷

Hoewel het niet tot wijziging van de Grondwet heeft geleid en ter zake ook geen voorstellen zijn gedaan, is de vrijheid van godsdienst bij de behandeling van de grondwetsherziening wel verschillende malen aan de orde geweest. Het begon met de afhandeling van verzoekschriften van afgescheidenen om meer vrijheid. De commissie voor verzoekschriften stelde voor ze terzijde te leggen, daar ze geen relatie met de grondwetsherziening hadden. Na een korte, maar levendige discussie werd met 63 tegen 24 stemmen besloten dit voorstel te volgen. Tot de tegenstemmers behoorde naast Groen van Prinsterer ook Thorbecke, die nog in 1837 de vervolging van de afgescheidenen had verdedigd.⁸ Groen kwam op voor de zelfstandigheid van de kerk. In zijn scherpe analyse verweet hij de regering dat ze buiten haar bevoegdheden was getreden door ernaar te streven elke kerk onder haar beheer te brengen met als gevolg dat ze zich – ook al wenste ze het niet – zijdelings met theologische zaken inliet en zich daarbij, zoals eerder in België, onoverkomelijke moeilijkheden op de hals haalde.⁹ Thorbeckes stem was ingegeven door de wens de Kamer ruimere bevoegdheden te geven met betrekking tot de grondwetsherziening en daarbij ook de godsdienstvrijheid te betrekken.¹⁰

5 *Handboek der geschiedenis van het vaderland*, II, p. 1078.

6 De Hoofden der Ministeriële Departementen zijn verantwoordelijk voor alle daden door hen als zoodanig verricht, of tot welker daarstelling of uitvoering zij zullen hebben meegewerkt, waardoor de Grondwet of de wetten mogten geschonden of niet opgevolgd zijn. Artikel 77 bepaalde dat de Hoge Raad zou oordelen over de aanklachten. Artikel 177 over de strafrechtelijke aansprakelijkheid van de ministers voor ambtsmisdrijven werd gehandhaafd en vernummerd tot 175.

7 *Handboek der geschiedenis van het vaderland*, II, p. 1079.

8 De Bosch Kemper, *Staatkundige geschiedenis na 1830*, III, p. 212; P. A. Diepenhorst, *Groen van Prinsterer*, Kampen 1941, p. 237. De door De Bosch Kemper genoemde stemverhouding 87-24 lijkt een vergissing.

9 De Visser, *Kerk en staat*, III, p. 361; Diepenhorst, *Groen van Prinsterer*, p. 238-239.

10 Handelingen buitengewone zitting van de Staten-Generaal 1840, p. 21.

Ook bij de bespreking van de wetsvoorstellen heeft Groen de godsdienstvrijheid uitvoerig aan de orde gesteld. Zijn betoog lag grotendeels in de lijn van zijn eerder verschenen *Bijdrage tot herziening der grondwet in Nederlandschen zin*.¹¹ Daarin had hij gepleit voor een christelijk Nederland, een protestantse staat, waarin bij ruime verdraagzaamheid voor het behoud en belang van de ‘Christelijk-Protestantsche kerk moet worden gezorgd.’¹² Die stellingname had tot felle katholieke reacties geleid. De *Noord-Brabander* van 7 april 1840 had de *Bijdrage* getypeerd als ‘eene allerbrutaalste brochure’, een nieuw bewijs ‘hoezeer het protestantismus de Katholieken hier te lande haat en verfoeit.’ Het nummer van 1 augustus bevatte een herhaling van deze beschuldiging.¹³ In zijn toespraak in de dubbele Tweede Kamer in 1840 stelde Groen zich echter genuanceerd en vriendelijk op tegenover de rooms-katholieken. Hij ontkende daarbij de beschuldigingen van de *Noord-Brabander*, maar zei wel te willen pleiten voor een christelijke grondslag van de staat. Volgens hem vormden Gods wil en wet de grondslag voor recht en plicht, voor gezag en vrijheid, waren ze het steunpunt en richtsnoer voor de menselijke samenleving en maatschappelijke vereniging.¹⁴ Van een theocratie, dat wil zeggen priestergezag of onderwerping van de staat aan de kerk, wilde hij echter niets weten. In zijn pleidooi voor vrijheid van onderwijs en godsdienst vroeg hij voor de katholieken nadrukkelijk dezelfde rechten als voor zijn geloofsgenoten. Hij betreurde het dat de regering in 1825 onderwijsmaatregelen had genomen die de Belgen onderwijs tegen hun geloofsovertuiging hadden opgedrongen. De regering had met dit beleid het voorbeeld van Jozef II gevolgd, alsof een protestantse vorst de liefde van de katholieke bevolking kon winnen met dezelfde maatregelen waarmee eerder een katholieke vorst die liefde had verspeeld. Ook bestreed hij de bestaande suprematie van de staat over de kerk. Die achtte hij in strijd met de Grondwet en in de hoogste graad onrechtvaardig. Daardoor moest de regering zich tegen wil en dank met theologische zaken bezig houden en ging ze – tegen haar zin – over tot godsdienstvervolging. Hij riep de minister van Justitie op daarmee op te houden. Verder wees hij erop dat de Hervormde Kerk meer nog dan de Rooms-Katholieke Kerk onderworpen was aan het toezicht van de staat. Opmerkelijk was dat Groen niet pleitte voor wijziging van de Grondwet op deze punten, maar voor betere wetgeving.¹⁵

11 Leiden 1840.

12 De vorst diende de hervormde leer te belijden. ‘Deze bepaling heeft thans,’ zo had Groen in zijn *Bijdrage* geschreven, ‘een dubbel belang, daar zij bewijst, dat de overheid niet vermag den Staat, rechtstreeks of zijdelings, onder den invloed eener kerk, wier wezen onverdraagzaamheid is, te stellen. De Bosch Kemper, *Staatkundige geschiedenis na 1830*, III, p. 158 en 161.

13 Vermeld in *Briefwisseling van Thorbecke*, III, p. 388. In het nummer van 1 augustus 1840 beschuldigde de *Noord-Brabander* Groen ervan dat hij het protestantisme tot godsdienst van de staat wilde doen verklaren en in de Grondwet opnemen. Men noemde dat een schandelijk stuk van sektehaat.

14 De Visser noemt dit standpunt tweeslachtig: enerzijds een streven naar gelijke bescherming van de verschillende kerken en anderzijds een pleidooi voor de belijdenis van de Hervormde Kerk als historische grondslag voor de staat. Van Vliet wijst erop dat Groen van Prinsterer zich met betrekking tot de vragen over kerk, staat en rechten van niet protestanten in zijn ontwikkeling flexibel toont. Zie: *Kerk en staat*, III, p. 323 en *Groen van Prinsterers historische benadering*, p. 211-212.

15 Handelingen buitengewone zitting van de Staten-Generaal 1840, zitting 27 augustus 1840, p. 44-48.

Steun voor zijn pleidooi voor grotere godsdienstvrijheid vond Groen bij verschillende afgevaardigden,¹⁶ maar vooral bij de rooms-katholieke. De laatsten voelden zich achtergesteld bij de protestanten, zoals uit de indrukwekkende toespraak van de liberaal-katholieke parlementariër Jhr. Van Sasse van Ysselst¹⁷ bleek. De eminence grise van de Kamer wees erop dat de meer dan een miljoen katholieken gegronde redenen tot klagen hadden. Hij constateerde afwijking van de Grondwet op allerlei gebied: ‘schending, welke het eerst op de Katholieken drukte, en, crescendo, op de Gereformeerde Separatisten overslaande, in wezenlijke vervolging ontaardde. Ziedaar, Mijne heeren! Wat er in het vierde van eene eeuw van ons grondwettig verdrag [sic] geworden is ... Als Katholiek, die de eer heeft door het vertrouwen zijner geloofsgenooten krachtig ondersteund te worden, ken ik in het bijzonder het hooge belang dat de Katholieken aan deze omwerking hechten. Zij verwachten van deze niet alleen het herstel hunner eigene grieven, de vrijheid van godsdienst en onderwijs, het billijk aandeel in de ambtsbegeving, maar ook herstelling der grieven, welke op andere gezindheden drukken – in één woord, gepaste vrijheid voor allen en in alles – zo voor den katholiek als voor den Separatist – voor allen’ enz. ‘... uitsluiting van de bemoeiing van den Staat uit hunnen godsdienstige en opvoedingsaangelegenheden, ... bitse twisten zouden voor verstandige polemiek de plaats inruimen en, langzaam maar zeker, zou de kloof zich dempen, die Samaria van Jeruzalem scheidt.’¹⁸

Ook andere katholieken kwamen op voor meer vrijheid van godsdienst en onderwijs. Maar veel weerklank vonden hun geluiden niet, zodat Van Asch van Wijck¹⁹ wat ironisch opmerkte dat er wel veel over godsdienst was gesproken, maar dat de meest praktische godsdienst was te werken als het dag is.²⁰ De meeste afgevaardigden wensten geen echte verandering en vreesden met Van Rappard²¹ verbindingen tussen wat men noemde ultra-katholicisme, ultra-protestantisme en het ultra-liberalisme. ‘Ik vrage het, Edel Moogende Heeren!’, zo merkte deze conservatieve afgevaardigde tevreden op, ‘heeft er immer bestaan, bestaat er op dezen oogenblik in geheel Europa eene Grondwet, die, bij eenen naauwgezette uitvoe-

16 Naast Groen hadden ook de conservatieve jhr.mr. D.Th. Gevers van Endegeest (1793-1877) en jhr. mr. M.W. de Jonge van Campensnieuwland (1786-1858) kritiek op het overheidsoptreden tegen de afgescheidenen. Verder bepleitten de meer liberale W.A. baron Schimmelpenninck van der Oye (1800-1872) en E.W. van Dam van Isselt (1796-1860) een grotere vrijheid van godsdienst. Handelingen buitengewone zitting van de Staten-Generaal 1840, p. 83, 89, 100 en 129.

17 Zie voor personalia noot 167 in hoofdstuk 5.9.

18 De Bosch Kemper, *Staatkundige geschiedenis na 1830*, III, p. 216-220. Handelingen buitengewone zitting van de Staten-Generaal 1840, zitting 27 augustus, p. 42.

19 Jhr. Hubert van Asch van Wijck (1774-1843) was onder meer advocaat, burgemeester van Utrecht (1827-1839), lid en ook voorzitter van de Tweede Kamer (1822-1840) en vanaf 1840 lid van de Eerste Kamer. Hij behoorde tot de conservatieve stroming en was de stamvader van een antirevolutionair geslacht van Kamerleden. *NNBW*, I, 1590.

20 De Bosch Kemper, *Staatkundige geschiedenis na 1830*, III, p. 261. Handelingen buitengewone zitting van de Staten-Generaal 1840, p. 104.

21 Mr. Willem Louis Frederik Christiaan ridder van Rappard (1798-1862) was onder meer advocaat, officier van justitie en president van het gerechtshof van Arnhem (1838-1848 en 1849-1862). Daarnaast was hij lid van de Tweede Kamer van 1833-1844 en van 1853-1857 en van de Eerste Kamer van 1844-1849. In 1848 was hij korte tijd minister van Financiën. *NNBW*, IV, 1115.

ring, de vrijheid van godsdienst meer waarborgt dan de onze?²²

Door dit conservatisme bleef de situatie vooraansnog wat ze was. Toch zijn er verschillen op te merken ten opzichte van de situatie aan het begin van de jaren dertig. Verscheidene sprekers maakten duidelijk niet tevreden te zijn over de politieke en parlementaire situatie. Ook werd er fundamentele kritiek op het optreden van de regering geuit. Parallel daarmee werd meer aandacht geschonken aan het gebrek aan vrijheid van godsdienst en onderwijs. Er was duidelijk een oppositie aan het groeien, die het voor lief nam dat men hun partijchap verweet. Die oppositie nam ook toe door de deplorabele toestand van de schatkist. De kosten van de mobilisatie van het leger in verband met de Belgische opstand had de staatschuld hoog doen oplopen en de kritiek begon zich daarom op de koning te richten. De door de vele tegenslagen toch al teleurgestelde koning begreep dat een andere hand nodig was en deed op 7 oktober 1840 afstand van de troon om opgevolgd te worden door zijn zoon Willem II.²³

8.2 Goedgunstigheid van koning Willem II

Willem II²⁴ was een geheel ander persoon dan zijn vader, die zich zelf graag landsvader noemde en zich beschermheer van de kerk voelde.²⁵ De zoon had een militaire achtergrond en was nogal internationaal georiënteerd. Op godsdienstig gebied had hij veel waardering voor de anglicaanse liturgie. Die sprak hem aan, meer dan de lange preken in de Hervormde Kerk, die hij door zijn matig Nederlands ook niet steeds goed kon volgen. Hij organiseerde daarom kapeldiensten in zijn paleis, zoals veel vooraanstaande Engelsen deden. Van vrije opvattingen in de kerk moest hij weinig hebben. De dogmatische gebondenheid van de anglicanen, de rooms-katholieken en zelfs die van de afgescheidenen kon hij goed waarderen. Naar zijn idee bracht die gebondenheid gezagsgetrouwheid mee en daardoor steunde ze de maatschappelijke orde meer dan de individualistisch-liberale theologie van de Hervormde Kerk. Daarbij kwamen een zekere ridderlijkheid en vriendelijkheid van karakter, die hem ertoe drongen de meningen van andersdenkenden tot hun recht te doen komen.²⁶

Reeds kort na zijn troonsbestijging op 7 oktober 1840²⁷ toonde de nieuwe ko-

²² Handelingen buitengewone zitting van de Staten-Generaal 1840, p. 53.

²³ *Handboek der geschiedenis van het vaderland*, II, p. 1080; De Bosch Kemper, *Staatkundige geschiedenis na 1830*, III, p. 304.

²⁴ Willem Frederik George Lodewijk (1792-1849) was van 1840-1849 koning der Nederlanden, groot-hertog van Luxemburg en hertog van Limburg. Hij genoot een militaire en universitaire (rechten) opleiding in Pruisen en in Engeland. Uit zijn huwelijk met Anna Paulowna, de dochter van de tsaar van Rusland, werden vijf kinderen geboren. J.A. Bornewasser, *Koning Willem II*, in C. Tamse, *Nassau en Oranje in de Nederlandse geschiedenis*, Utrecht 1996, p. 278-314.

²⁵ De Visser, *Kerk en staat*, III, p. 334.

²⁶ De Visser, *Kerk en staat*, III, p. 335-336; De Bosch Kemper, *Staatkundige geschiedenis na 1830*, IV, p. 2-4; J. Bosscha, *Het leven van Willem den Tweede: koning der Nederlanden en groot-hertog van Luxemburg*, Amsterdam 1852, p. 644 e.v.

²⁷ Zijn inhuldiging had eerst op 28 november 1840 in Amsterdam plaats.

Koning Willem II
(1840-1849).

ning zich welwillend tegenover de rooms-katholieken en de afgescheidenen. Klachten van rooms-katholieken en orthodox-protestanten over de verordeningen op het lager onderwijs vonden bij hem gehoor. Om daaraan wat te doen benoemde hij op 12 november een adviescommissie. Deze bestond uit zes leden, drie voorstanders van het bestaande openbaar onderwijs en drie tegenstanders. Tot de eersten behoorden: G.A.G.Ph. baron van der Capellen (voorzitter) en de protestantse theologen en hoogleraren A. des Amorie van der Hoeven²⁸ en N.C. Kist.²⁹

²⁸ Abraham des Amorie van der Hoeven (1798-1855) was vanaf 1820 een gevierd predikant te Rotterdam en vanaf 1827 hoogleraar aan het Remonstrants Seminarium te Amsterdam. *NNBW*, IV, 756.

²⁹ N.C. Kist (1793-1859) was vanaf 1818 tot 1823 predikant te Zoelen en vanaf 1823 hoogleraar te Leiden. *NNBW*, IX, 519.

De veranderingsgezinde personen waren: Groen van Prinsterer en de rooms-katholieke baron Van Hugenpoth van Aerdt³⁰ en C.L. baron van Wijckersloot, de bisschop van Curium.³¹ Dat geen van de commissieleden direct bij het lager onderwijs betrokken was, bevreesdde en ergerde de onderwijsdeskundigen. Enigszins verklaarbaar was de keuze wel, want het besluit tot instelling van de commissie was geheel en al door de op dit terrein niet geheel deskundige koning genomen. De minister van Binnenlandse Zaken had er niet om gevraagd en was er niet over gehoord. Dat laatste gold ook voor de Raad van State en de inspecteur voor het lager onderwijs. Nog steeds regeerde er een koning met nagenoeg absolute soevereiniteit en was het beleid afhankelijk van diens inzichten.

Willem II ging nog verder. Op 28 november 1840, de dag van zijn inhuldiging, veranderde hij een aantal regeringsbesluiten ten gunste van de Rooms-Katholieke Kerk. Vanaf die datum werd het bij napoleontische decreten uitgevaardigde en altijd nog geldende verbod voor kloosterordes om nieuwe leden aan te nemen opgeheven. Daardoor konden de feitelijk nog bestaande ordes zich als wettig erkend beschouwen. Ook besloot de koning op diezelfde dag het klooster van Liguoristen in Wittem (Limburg) te erkennen.³² De besluiten waren mee ondertekend door de minister voor de Rooms-Katholieke Eredienst, maar werden niet gepubliceerd in het *Staatsblad* en de *Staatscourant*. De Bosch Kemper merkte hierover op dat de koning met dit beleid, dat haaks stond op dat van zijn vader en diens ministers, in strijd handelde met de Grondwet. Voor wijziging van de decreten die hier op grond van de additionele bepalingen van de Grondwet nog als wet golden, was een wet nodig, althans een algemene maatregel van bestuur, genomen na advies van de Raad van State.³³

Op 30 december, ongeveer een maand na de inhuldiging, berichtte *Het Handelsblad* dat de koning contact met Rome wenste over de uitvoering van het concordaat van 1827. Dit bericht, dat door velen in relatie werd gebracht met het plan van Willem I om met de roomse gravin D'Oultremont te trouwen, leidde tot een storm van protesten. Massaal werden adressen, adviezen en protestbrieven naar het kabinet van de koning gezonden en ook de drukpers liet zich niet onbetuigd. De verontwaardiging was groot en men greep zelfs terug naar de Tachtigjarige

30 Mr. Alexander Wilhelmus Johannes Joseph baron van Hugenpoth tot Aerdt (1780-1859) werd in 1809 op 29-jarige leeftijd door Lodewijk Napoleon als opvolger van Van Maanen tot minister van Justitie en Politie benoemd, omdat de koning ook een katholiek als minister wilde. Voor hij minister werd, was hij advocaat en wethouder van Arnhem. Vanaf 1811 tot 1838 was hij lid en (vanaf 1813) kamerpresident van het Hoogerechtshof te 's-Gravenhage (ontslag vanwege herziening rechterlijke organisatie). In 1838 werd hij Eerste Kamerlid. Als ultra-conservatief verzette hij zich in 1848 tegen de liberale Grondwet. *NNBW*, VIII, 878.

31 Secretaris was de secretaris van de Raad van State. De Bosch Kemper, *Staatkundige geschiedenis na 1830*, IV, p. 5.

32 Het betreft de congregatie van de Redemptoristen, in 1732 gesticht door Alfonsus Maria de Liguori in Zuid-Italië. Deze groeiende congregatie had in 1835 het leegstaande klooster opgekocht op naam van het kerkbestuur van Mechelen, daar ze zelf nog niet wettelijk erkend was. Na de erkenning op 28 november 1840 functioneerde het klooster als grootseminarie, voor de opleiding van studenten tot priester. H. Mosman, *C.ss.R., Het Redemptoristenklooster Wittem: een bijdrage tot onze vaderlandsche kerkgeschiedenis, 1836-1936*, Roermond 1936.

33 De Bosch Kemper, *Staatkundige geschiedenis na 1830*, IV, p. 6-7.

Oorlog. De martelaren zouden van woede uit hun graven opstaan.³⁴ P.J. baron van Zuylen van Nijvelt schreef in een boekje dat het concordaat een zonde was tegen God en een gevaarlijk kwaad voor de leer en het bestaan van de Gereformeerde Kerk. Hij waarschuwde ‘dat de Roomsche Kerk (welke wij vrijuit de antichristische noemen, en welker ternederwerping, volgens onze gereformeerde, nog bestaande, belijdenis, art. 36, der overheid verplichting is), dat zeg ik, de Roomsche kerk nu dreigt de heerschende, de landskerk te worden.’³⁵ Ook Abraham Capadose wierp zich in het debat met zijn publicatie *Ontboezeming over het concordaat*, waarin hij waarschuwde dat het jezuïtisme zich tot in het hart van Nederland zou vestigen.³⁶ Dit alles was echter nog tamelijk gematigd vergeleken met wat er verder werd gepubliceerd en uitgebeeld in antiroomse schotsschriften, toneelstukjes of – meer poëtisch – in gezwollen gedichten.³⁷

Door deze felle protesten onzeker geworden vroeg de koning advies aan de directeuren-generaal van de departementen van de Rooms-Katholieke en van de Hervormde Eredienst, de katholieke baron De Pélichi³⁸ en de protestantse Van Zuylen van Nijvelt.³⁹ De laatste was baron Van Pallandt opgevolgd, die vanaf 1818 directeur-generaal en minister voor de zaken van de Hervormde Eredienst was geweest. Deze had in januari 1841 ontslag gevraagd, officieel vanwege zijn leeftijd, hij was 68 jaar, maar vermoedelijk ook vanwege de besluiten in de richting van de rooms-katholieken en afgescheidenen.⁴⁰ Met hem was een van de steunpilaren van koning Willem I verdwenen, iemand die mee het stempel had gedrukt op diens godsdienstpolitiek. Zijn opvolger was overigens even behoudend. Onder de indruk van de protestantse protesten adviseerde deze de koning het concordaat van 1827 als onverbindend te zien en geen nieuw concordaat te sluiten. De katholieke baron De Pélichi daarentegen adviseerde de koning het concordaat van 1827 uit te voeren. Daar had

34 P. Albers, *Geschiedenis van het herstel der hiërarchie in de Nederlanden*, I, Nijmegen 1903, p. 414.

35 P.J. van Zuylen van Nijvelt (1775-1855), *Neerlands schrikbarende ongevoeligheid en blindheid voor het uit Rome ons dreigend geestelijk oordeel*, Amsterdam 1841, p. 6 en 9.

36 A. Capadose, *Ontboezeming over het concordaat*, Amsterdam 1841, p. 25.

37 Albers, *Geschiedenis van het herstel*, I, p. 415-420.

38 François Joseph Marie Thérèse baron de Pélichi de Lichtervelde (1772-1844) was een in Brugge geboren jurist, die onder Napoleon in de Noordelijke Nederlanden rechterlijke functies bekleedde. Zijn familie behoorde sinds 1726 tot de Oostenrijkse adel en zijn beide broers waren officier in Oostenrijkse dienst. Hij werd door koning Willem I in 1815 benoemd tot directeur-generaal van het departement van Rooms-Katholieke Eredienst en behield die functie ook na de afscheiding van de Zuidelijke Nederlanden. Willem II benoemde hem in 1842 tot minister van Staat. Vanaf 18 oktober 1843 tot 24 november 1844 was hij minister voor Rooms-Katholieke Eredienst. Politiek behoorde hij tot de conservatieve richting. *NNBW*, IX, 781.

39 Mr. Hugo baron van Zuylen van Nijvelt (1781-1853) was een aristocraat van de oude stempel, wiens loopbaan in de Bataafse tijd begon en eindigde na de omwenteling van 1848. Hij was de zoon van een Rotterdamse regent en nazaat van Hugo de Groot. Na de advocatuur uitgeoefend te hebben was hij in Parijs secretaris van ambassadeur Brantsen. In de Franse tijd was hij enige tijd gezant in Madrid en keerde daar later, na het herstel van de onafhankelijkheid, terug. Hij was ook gezant aan het Zweedse hof, in Turkije en daarna in Londen. Na terugkeer in het vaderland werd hij in 1841 minister van Hervormde Eredienst en tijdelijk enige tijd van Buitenlandse Zaken, als opvolger van Verstolk van Soelen. Hij behoorde tot de conservatieve stroming. Hij trad in maart 1848 af als minister, nadat de koning buiten de ministers om de Tweede Kamervoorzitter had gevraagd de in de Tweede Kamer levende wensen voor grondwetsherziening kenbaar te maken. *NNBW*, III, 1522.

40 Aldus De Bosch Kemper, *Staatkundige geschiedenis na 1830*, IV, p. 51.

de Rooms-Katholieke Kerk met haar anderhalf miljoen leden volgens de Grondwet recht op.⁴¹ De koning besloot het standpunt van De Pélichi te volgen, maar het concordaat van 1827 wel aan te passen.⁴² Om de gemoederen te sussen liet hij de Amsterdamse predikanten weten dat er in de noordelijke provincies geen bisdommen zouden komen, alleen in Roermond en Den Bosch.⁴³

Opvallend is dat de koning besloot om over de nadere invulling van het concordaat te gaan onderhandelen met de paus, terwijl veel Nederlandse katholieken uit reactie op de protestantse bezwaren verklaarden weinig behoefte hebben aan een nieuw of herzien concordaat. Zo wenste mgr. Van Wijckerslooth dat de koning de protestanten zou laten weten: 'gij wilt niet dat ik met den antichrist handele; welnu ik zal trachten 't werk van 1827 af te breken en mij in 't geheel niet meer met de katholieken inlaten.'⁴⁴ De koning zette echter door en de paus stuurde Capaccini⁴⁵, ondersecretaris van Staat te Rome, naar Den Haag. Na moeizame onderhandelingen wist deze capabele gezant tussen de regering en de katholieke achterban overeenstemming te bereiken. Op 9 oktober 1841 werd een overeenkomst getekend. Deze hield het volgende in: het concordaat van 1827 zou van kracht blijven, de kerkelijke oversten van het rijk en de apostolische prefecten van de Nederlandse bezittingen zouden de bisschoppelijke waardigheid met de titel *in partibus infidelium* (i.p.i.)⁴⁶ verkrijgen en verder zou de koning het onderwijs op bevredigende wijze regelen, zo mogelijk bij Koninklijk Besluit. Waar de katholieken geen diocesane bisschoppen hadden zouden de jansenisten (de Cleresie)⁴⁷ uit billijkheid met hen gelijk worden gesteld. Dat hield in dat nieuwgekozen bisschoppen van de Cleresie niet meer als zodanig zouden worden erkend.

Hoe gevoelig alles lag viel af te leiden uit het feit dat partijen afspraken dat de ondertekende nota's geheim zouden blijven. Ook kwam de koning met de internuntius overeen dat de daarvoor in aanmerking komende vicarissen en apostolische prefecten niet ineens zouden worden bevorderd tot de bisschoppelijke waardigheid. Als gevolg van deze overeenkomst werden korte tijd later naast Van Wijckerslooth, die al in de noordelijke provincies als wijbisschop functioneerde, de vicaris H. den Dubbelden⁴⁸ van Den Bosch tot bisschop van Emaus, J. van Ho-

41 Hij wees er op dat de Rooms-Katholieke Kerk, die met Luxemburg meegerekend 1,5 miljoen leden telde, geen bisschoppen had, terwijl er wel drie bisschoppen waren voor de vijfduizend jansenisten. Deze situatie achtte hij in strijd met de grondwettelijke gelijke bescherming.

42 Kabinetsrescript van eind maart 1841. Albers, *Geschiedenis van het herstel*, I, p. 427.

43 Albers, *Geschiedenis van het herstel*, I, p. 429.

44 Albers, *Geschiedenis van het herstel*, I, p. 429-430.

45 Francesco Capaccini (1784-1845) was kardinaal, lid van de curie en diplomaat. In 1828 had hij getracht uitvoering te geven aan het in 1827 gesloten concordaat. Hij trad in 1841 in Nederland op als apostolische internuntius. *NNBW*, VII, 276-277.

46 (Aarts)bisschoppen *in partibus infidelium* (in het gebied van de ongelovigen) was tot 1882 de formele benaming van titulaire (aarts)bisschoppen. De aanduiding werd gebruikt wanneer bisschoppen hun gebied niet konden besturen doordat ze verjaagd waren. Een bisschop i.p.i. had niet de rechtsmacht van een in zijn bisdom residentie (diocesane) bisschop maar wel wijdingsmacht.

47 Thans de Oud-Katholieke Kerk van Nederland, zie ook hoofdstuk 5 de voetnoten 109 en 233.

48 Henricus den Dubbelden (1769-1851) werd in 1794 te Brussel tot priester gewijd, was kapelaan in Den Bosch (1796-1800), pastoor te Gemert (1800-1831), tevens deken te Helmond vanaf 1810, administrator apostolicus te den Bosch 1831-1842 en vanaf 1842 bisschop i.p.i. *De Katholieke Encyclopaedie*, 2^e dr. Amsterdam 1951, IX, p. 343.

oydonk,⁴⁹ vicaris te Breda, tot bisschop van Dardanië en J. Zwijsen⁵⁰ tot bisschop van Gerra benoemd, waarbij zij respectievelijk het bestuur kregen over het vicariaat Den Bosch, Breda en de vicariaten Grave-Nijmegen en Ravenstein-Megen.⁵¹ De namen van hun bisdom betroffen buitenlandse provincies of gebieden en soms ook die van hun woning of landgoed om maar niet de indruk te wekken dat de oude bisschoppelijke hiërarchie was hersteld.⁵²

Ondanks de gunsten van de koning was de Rooms-Katholieke Kerk nog niet echt vrij. Weliswaar was de jozefinistische Goubau sinds december 1829 vervangen door De Pélichi, die de clerus meer welgezind was, maar de leiding van de kerk bleef toch klagen over de intense bemoeizucht van het departement.⁵³ Vanuit Rome, waar veel klaagschriften waren ontvangen, werd daarom voorzichtig gestreefd naar opheffing van het departement voor de Rooms-Katholieke Eredienst. Naar het oordeel van het Vaticaan bracht dit departement de vrijheid van godsdienst in gevaar, ‘omdat het de betrekking tusschen ons en de regeering voortdurend doet aangroeien, teneinde daarin een reden van bestaan te vinden.’⁵⁴ Een apparaat van vijftien ambtenaren en een secretaris en een directeur-generaal vond de prefect van de Propaganda te veel voor het beperkte aantal katholieken in een klein land en daar kwam nog bij dat het nog steeds de Organieke Artikelen en alle decreten, die door Goubau aan koning Willem I waren afgeperst, trachtte uit te voeren.⁵⁵ Wel kon Capaccini de zorgen van Rome wat wegnemen, maar de klachten over de bemoeizucht van de regering bleven.⁵⁶

Slachtoffer van de bevoordeling van de rooms-katholieken werd de oudkatholieke kerkgemeenschap (de Cleresie). Toen haar aartsbisschop van Utrecht zich in 1841 tot de koning wendde met het verzoek om een nieuwe bisschop voor het va-

49 Joannes van Hooydonk (1782-1868) werd in 1808 tot priester gewijd en in 1809 tot hoogleraar aan het seminarie Ypelaar benoemd. In 1827 werd hij apostolisch administrator van het vicariaat Breda, in 1842 bisschop van Dardanië en in 1853 bisschop van Breda. *NNBW*, VIII, 844.

50 Joannes Zwijsen (1793-1877) werd in 1817 tot priester gewijd. Hij werkte eerst in Vught, Tilburg en Schijndel, waarna hij in 1828 tot pastoor in Best en in 1832 te Tilburg werd benoemd. Daar raakte hij bevriend met Willem II. In 1842 werd hij tot bisschop van Gerra en in 1853 tot aartsbisschop te Utrecht benoemd. Hij overleefde in 1863 een moordaanslag, waarvan de dader nimmer is gearresteerd. *NNBW*, IV, 1506-1507.

51 Omdat de bisdommen officieel niet bestonden, werden noodtitels gebruikt. Gerra was een oud bisdom in Egypte waar geen katholieken meer woonden. In 1841 werd de apostolisch administrator van Roermond, Joannes Paredis (1795-1886), tot (titulair) bisschop van Hirene benoemd. In 1853 werd Paredis bisschop van Roermond. *NNBW*, IX, 754.

52 Later volgden de benoemingen van J. Grooff, die op 26 februari 1844 tot bisschop van Canea (voor Ned. Oost-Indië) werd gewijd en van M.J. Niewindt, die op 24 augustus 1843 tot apostolisch vicaris te Curaçao en bisschop van Cytrum werd gewijd. Albers, *Geschiedenis van het herstel*, I, p. 459-460.

53 Het departement was in 1815 opgericht en stond tot 1826 onder leiding van de directeur-generaal Goubau. Van 1826-1829 ressorteerden de zaken van de Rooms-Katholieke Kerk onder het ministerie van Binnenlandse Zaken. In 1829 werd het departement opnieuw ingesteld en stond het tot 1842 onder leiding van de directeur-generaal De Pélichi. Deze werd in 1843 tot minister voor de Zaken van de R.-K. Eredienst benoemd.

54 Le Sage ten Broek schreef dat de publieke opinie van oordeel was dat het departement nadelig was voor de vrijheid van godsdienst. *Catholyke Nederlandsche Stemmen*, 1841, p. 241.

55 Albers, *Geschiedenis van het herstel*, I, p. 462-465.

56 Albers, *Geschiedenis van het herstel*, I, p. 467 en II, p. 60.

cante bisdom Haarlem te mogen benoemen, kreeg hij tot zijn schrik nul op het rekest. Op de vraag naar de reden van deze weigering, verwees de regering naar de situatie waarin de katholieken verkeerden. Desondanks gingen de oudkatholieken voort met de benoemingsprocedure en wijdden op 10 mei 1843 H.J. van Buul tot bisschop.⁵⁷ Toen zij hiervan aan de koning kennis gaven, kregen ze ten antwoord dat de benoeming en wijding niet werden erkend. Na herhaald verzoek deelde de minister op 3 november 1843 mee, dat bij de Grondwetten van 1814 en 1815 geen bisschop van Haarlem was erkend, dat de Koninklijke Besluiten van 1825 slechts de drie personen bedoelde⁵⁸ en tenslotte dat de erkenning op grond van het concordaat van 1827 was verboden.⁵⁹ Deze gang van zaken verontrustte niet alleen de oudkatholieken, maar ook enkele leden van de Tweede Kamer. Het Kamerlid Van Goltstein⁶⁰ stelde bij de begrotingsbesprekingen op 19 juni 1845 vragen over dit beleid, dat volgens hem onjuist was omdat de Grondwet alle gezindheden gelijke bescherming en de vrije uitoefening van godsdienst waarborgde. Die bescherming, die de Cleresie dan ook steeds had genoten, werd haar nu ontnomen. Hij stelde dat de regering zich op deze wijze bemoeide met de interne zaken van het kerkgenootschap.⁶¹

Minister Van Son⁶² beriep zich op het beginsel van gelijke behandeling: men kon een kerkgenootschap van minder dan 5000 leden toch niet geven wat aan een genootschap van meer dan 1.100.000 leden werd onthouden? De regering, die goede nota had genomen van het feit dat de oudkatholieke aartsbisschop van Utrecht had betuigd dat de Cleresie zich als een onafgescheiden deel van de Rooms-Katholieke Kerk beschouwde, zei juist niet te willen treden in het geschil tussen de oudkatholieken en de rooms-katholieken. In zijn slotbeschouwing wees hij er nog op dat het concordaat van 1827 de vroegere Nederlandse bisdommen, zo die nog hadden bestaan, had opgeheven.

Thorbecke wees in zijn reactie op de zwakke punten in het betoog van de minister. Hij verklaarde niet te willen ingaan op de vraag hoe het niet in werking ge-

57 Henricus Joannes van Buul (1795-1862) in 1822 tot priester gewijd, werd in 1842 tot bisschop van Haarlem benoemd. Schoon, *Van bisschoppelijke Cleresie*, p. 738-739.

58 Bij KB van 8 mei 1825 waren de aartsbisschop van Utrecht, J. van Santen, en de bisschoppen van Haarlem en Deventer, J. Bon en W. Vet, erkend. Bij KB van 28 augustus 1825 werden deze drie bisschoppen van de Cleresie uitgenodigd tot het afleggen van een eed van trouw aan de regering met de tekst van de eed ontleend aan het concordaat van 1801. Schoon, *Van bisschoppelijke Cleresie*, p. 106-107.

59 Albers, *Geschiedenis van het herstel*, I, p. 455; Schoon, *Van bisschoppelijke Cleresie*, p. 148-149.

60 Mr. Johan Karel baron van Goltstein (1794-1872) was achtereenvolgens advocaat (1811-1825), substituut-officier van justitie te Utrecht (1825-1828) en substituut-advocaat-generaal bij het Hoog Militair Gerechtshof (1828-1840). Van 1840 tot 1858 was hij lid van de Tweede Kamer en van 1858 tot 1860 minister van Buitenlandse Zaken. Daarna was hij tot 1872 achtereenvolgens lid van de Tweede en de Eerste Kamer. *NNBW*, I, 952.

61 Begroting 1846-1847. Handelingen II, 1844-1845, p. 618-621.

62 Mr. Jan Baptist van Son (1804-1875) was na de advocatuur te hebben uitgeoefend van 1838 tot 1844 officier van justitie te Den Bosch. In 1844 volgde hij De Pélichi op als minister voor de Zaken van de R.-K. Eredienst, een ambt dat hij tot 1848 vervulde. Van 1844-1862 en van 1864-1875 was hij ook lid van de Raad van State in buitengewone dienst. Hij behoorde tot de regeringsgetrouwe conservatieve richting. Van Son was overtuigd katholiek en bij de clerus zeer gezien. Albers, *Geschiedenis van het herstel*. II, p. 62-63; *NNBW*, IX, 1050.

treden concordaat het door de minister bedoelde effect kon hebben, noch hoe het van effect kon zijn op een kerkgenootschap waar de paus niets mee van doen wilde hebben, maar wel op de vraag of de Cleresie een zelfstandig kerkgenootschap was. Als de regering op die laatste vraag een ontkennend antwoord zou geven, hoe had ze dan jarenlang een post voor de Cleresie op de begroting kunnen hebben?⁶³ Hoewel ook anderen zich bij Van Goltstein en Thorbecke aansloten, bleef de minister bij zijn standpunt. Het resultaat was dat de begroting met 39 tegen 16 stemmen werd aangenomen. De Cleresie ontving voortaan haar geld, echter niet meer als betaling aan een officieel erkend kerkgenootschap maar als ‘jaarwedden van de kerkvoogden der Oud-Bisschoppelijke Klerezy te Utrecht, te Haarlem, te Deventer mitschaders van dezelve algemeene secretaris’.⁶⁴ Het duurde tot 1853 voordat dit veranderde.

Ook de bejegening van de afgescheidenen werd herzien. Had Willem I onvoorwaardelijk ingestemd met de inkwartiering of inlegering van soldaten in de gezinnen van de afgescheidenen, zijn zoon brak daar radicaal mee. Bij circulaire van 24 november 1840 verbood hij de gouverneurs van de provincies de krijgsmacht in te schakelen om de afgescheidenen te vervolgen. Waar er nog troepen gedetacheerd waren, dienden ze te worden teruggetrokken.⁶⁵ Nog verder ging de nieuwe koning. Bij brief van 27 december 1840 liet hij de ministers van Justitie en Financiën weten dat hij ook de executie van de tegen de afgescheidenen gewezen vonnissen wenste te doen stoppen.⁶⁶ Hoewel de minister van Justitie dit doorgaf aan de officieren van justitie met de opmerking ‘totdat daaromtrent nadere bevelen zullen zijn aangegeven’, gingen de executies en het uiteendrijven van vergaderingen soms nog door. Dit vormde voor de koning reden om Van Maanen om opheldering te vragen.⁶⁷ Bij Van Pallandt informeerde hij hoeveel afgescheiden gemeenten inmiddels waren erkend en hoeveel aanvragen waren afgewezen. Deze liet de koning weten dat er op dat moment van de 72 aanvragen 11 waren toegewezen.⁶⁸ Verder vroeg de koning de Raad van State advies over de vraag ‘in hoeverre aan de Afgescheidenen in het algemeen eene onbepaalde vrijheid zoude kunnen worden verleend of, daartegen bedenkingen bestaande, voor welke uitbreiding de tot dusverre gegevene vatbaar zoude zijn?’

De Raad gaf in zijn advies van 4 januari 1841 – na een stevig requisitoir tegen de vroegere houding der regering – als zijn mening te kennen, dat op zichzelf genomen de verlening van een onbepaalde vrijheid niet onmogelijk zou zijn. Ten aanzien van de afgescheidenen werd er in de overgelegde stukken niets gevonden, ‘dat

63 Handelingen II, 1844-1845, p. 620.

64 Zie bijvoorbeeld de begroting in het *Staatsblad* van 1850 no. 107.

65 Blijkens een toevoeging voor de gouverneur van Utrecht waren er nog troepen gelegerd in Loosdrecht en Bunschoten. *Archiefstukken*, IV, p. 410.

66 Brief van de secretaris van staat. *Archiefstukken*, IV, p. 412.

67 N.a.v. de verkoop van de inboedel van G. Baay te Leerdam, die voor f. 2.415 was beboet, en het optreden van de officier van justitie te Alkmaar jegens afgescheidenen in Den Helder. *Archiefstukken*, IV, p. 413-416.

68 Er waren eind november 1840 35 verzoeken afgewezen en 26 niet afgehandeld. *Archiefstukken*, IV, p. 412.

de publieke orde en rust zoude kunnen storen of met de goede zeden strijden.’ Mocht het in het begin zo zijn geweest dat er wel eens sprake was geweest van ordeverstoring door de afgescheidenen, naderhand hebben zij van de andere kant ‘moedwil en belediging van het gemeen moeten verduren.’ Toch vond de Raad het beter om ter voorkoming van andere secten het besluit van 5 juli 1836 in stand te laten, maar de mogelijkheid van erkenning te verruimen. Feitelijk kwam het erop neer dat de Raad de getalseis, het eisen van het in eigendom bezitten van een gebouw of andere financiële waarborgen en de legalisatie van de handtekeningen liet vallen. De vereiste legalisatie, zo vond de Raad, was trouwens niet op een bepaling uit de Grondwet gebaseerd.⁶⁹

Overeenkomstig dit advies verscheen het Koninklijk Besluit van 9 januari 1841 no. 23. Afgescheidenen konden voortaan in elke plaats met minimaal tien handtekeningen toelating aanvragen.⁷⁰ Wel bleef vereist dat zij beschikten over een naar het oordeel van het plaatselijk bestuur passend gebouw, dat zij de kosten van hun eredienst en de verzorging van hun armen zelf zouden dragen en dat ze afstand deden van aanspraken op de bezittingen van de Hervormde Kerk. Al met al was dit een behoorlijke verruiming ten opzichte van het besluit van 1836. Van Pallandt had er moeite mee en had de koning verzocht om op het besluit niet te vermelden dat het genomen was ‘opgemelde Ministers nader gehoord’. Hij merkte op dat Van Maanen niet was gehoord en dat hijzelf slechts was gehoord op het conceptbesluit.⁷¹ Daarmee maakten de ministers duidelijk dat zij er niet verantwoordelijk voor wilden zijn.

De wereld van Van Maanen en Van Pallandt begon te wankelen. Wat voorheen nog staand beleid was, werd door de besluiten van de koning onderuit gehaald. Zoals eerder vermeld trad Van Pallandt nog die maand januari af. Van Maanen bleef, hoewel hij steeds meer tegendruk ontving. Vanuit de rechterlijke macht kwam zelfs de vraag of ook de vervolging van de afgescheidenen maar niet moest worden gestaakt. Van Maanen wenste dat niet. Naar zijn mening had het besluit van 9 januari de situatie van voor 27 december 1840 hersteld, zodat de vervolging van hen die geen toelating hadden kon worden voortgezet. Maar helemaal duidelijk was het standpunt van de koning niet. Om hierover zekerheid te verkrijgen wendde hij zich op 12 februari met een juridische uiteenzetting van zijn standpunt tot de koning.⁷² Deze liet hem op 15 februari weten dat hij kon instemmen met diens beschouwingen. Hij machtigde de minister de rechterlijke autoriteiten in die geest aan te schrijven, maar, zo voegde de koning eraan toe, daarbij moet u hen wel vragen ‘om aan de veroordeelde een wenk te doen geven tot het verzoeken van gratie’. En de koning verklaarde zich op de voorhand bereid die verzoeken toe te wijzen.⁷³

69 Rapport van 4 januari 1841. *Archiefstukken*, IV, p. 416-419.

70 Samenvatting van het besluit opgenomen in *Archiefstukken*, IV, p. 421; *Stb.* 1841, 2; *Stcrt.* 13.1.1841, nr. 11.

71 Rapport van 8 januari 1841. *Archiefstukken*, IV, p. 420-421.

72 Brief van Van Maanen aan de koning van 12 februari 1841. *Archiefstukken*, IV, p. 423-424.

73 De inhoud van de beschikking van 15 februari 1841 vermeldde Van Maanen in zijn rapport aan de koning van 16 oktober 1841. *Archiefstukken*, IV, p. 429-430.

In september liet Van Maanen in een advies op een vijftiental gratieverzoeken de koning niet onduidelijk weten dat hij moeite had met diens gratiebeleid.⁷⁴ Hij wees erop dat de betreffende verzoekers zich schuldig hadden gemaakt aan overmoed, halsstarrig verzet en moedwillige miskennis van het wettige gezag. Met de Hoge Raad, die eerder over de verzoeken had geadviseerd, was hij dan ook van oordeel dat er voor gratie geen plaats was. Hij voegde daaraan echter toe, 'Ik kan evenwel niet ontveinzen, dat de bedenkingen, welke zich reeds bij U.M. tegen die beschouwingen hebben opgedaan en aan mij op Hoogstderzelve last bij missive van den Directeur van U.M. Kabinet van den 24. Mei jl. no. 1⁷⁵ zijn medegedeeld, in de gegevene omstandigheden aanmerking verdienen. . .'. Hij meende daarom toch tot gratie te moeten adviseren, maar vroeg de koning wel de gratie niet te laten uitstrekken tot de proceskosten 'als eene uitgave zijnde, die aan 's Rijks schatkist door de handelingen der veroordeelden is veroorzaakt'. In een rapport van 16 oktober uitte Van Maanen opnieuw zijn moeite. De kwestie betrof deze keer de vraag hoe de justitie moest omgaan met hen die geen gebruik hadden gemaakt van de mogelijkheid van gratie. Lastig waren zulke problemen natuurlijk wel, want in feite doorkruiste het gratiebeleid, waarvan zelfs de Hoge Raad niet op de hoogte was, de rechtspleging. Bovendien ontstond er rechtsongelijkheid en onbillijkheid tussen hen die hun boetes wel en die ze niet hadden betaald, iets waarop ook de Raad van State de koning wees.⁷⁶

De jaren onder koning Willem II moeten voor Van Maanen moeilijk zijn geweest. Het door hem gevoerde en steeds verdedigde justitiële beleid met zijn scherpe reactie op wets- en regelvertredingen, werd ondergraven zowel door Koninklijke Besluiten die de maatregelen tegen de afgescheidenen terugschroefden als door het gratiebeleid. Ook de katholieken, die hij in het verleden stelselmatig had gekortwiek, kregen van de koning de vrijheid novieten in de kloosterorden op te nemen en een bisschoppelijke hiërarchie – zij het semi-officieel – te vestigen. Daarnaast nam de kritiek op de persoon van de minister toe. Die kritiek betrof vooral het door hem voorgestane regeringsstelsel dat volgens velen tegen de constitutionele beginselen streed.⁷⁷ Ernstig ontevreden was men ook over zijn rechtersbenoemingen, waarbij hem zelfs nepotisme werd verweten.⁷⁸ De verwerping van zijn op 9 februari 1842 ingediend wetsontwerp over de regeling van con-

74 Rapport van Van Maanen aan de koning van 7 september 1841. *Archiefstukken*, IV, p. 427-428.

75 Missive van de directeur van het kabinet des Konings van 24 mei 1841 aan de ministers van Justitie en van Eredienst. *Archiefstukken*, IV, p. 424-425.

76 In zijn rapport van 8 november 1841 kwam de kwestie aan de orde dat sommigen gratie en restitutie vroegen van reeds betaalde boetes. *Archiefstukken*, IV, p. 431-433.

77 Zo schreef het *Algemeen Handelsblad* op 5 januari 1840 'dat de het goede willende Vorst dikwijls uiterst slecht is geraden, en de raadslieden zich achter eene nooit bedoelde onverantwoordelijkheid schoon verborgen, en dus de schuld van alle verkeerdheden dapper op den Koning deden nederkomen.'

78 Zijn collega van Binnenlandse Zaken, Schimmelpenninck van der Oye, schreef Luzac op 9 januari 1842: 'De laatste benoemingen ... hebben namelijk den doodsteek aan Van Maanen gegeven ...'. De Bosch Kemper, *Staatkundige geschiedenis na 1830*, IV, *Litt. Aanteekeningen*, p. 63; zie ook: *Weekblad van het Regt* van 24 december 1841, nr. 245.

flicten, vormde in zekere zin de genadeslag.⁷⁹ Na ruim achtentwintig jaar als minister van Justitie onder Oranjevorsten te hebben gediend, bood de tweeënveertigjarige Van Maanen de koning zijn ontslag aan. Dit werd hem op 31 maart verleend. Katholieken herademden en de meer liberale *De Tijdgenoot* verheugde zich over zijn val, hoewel de redacteur erkende dat Van Maanens standvastigheid Nederland in 1829 of 1830 had behoed Belgisch te zijn geworden.⁸⁰

8.3 Meer vrijheid van organisatie

In een brief aan de koning had de afgescheiden predikant H.P. Scholte gevraagd om de bemoeienis van de overheid met de kerken te beëindigen en de kerken aan zichzelf over te laten. Daarbij had hij verwezen naar de wijze waarop de verhouding kerk en staat in de Verenigde Staten van Noord-Amerika was geregeld.⁸¹ ‘Alle zwarigheden betreffende het Concordaat zoowel als betreffende de toenemende klagten der niet gescheidene Gereformeerden zouden dan wat het Gouvernement betreft vervallen.’⁸² De koning vroeg hierover H. van Zuylen van Nijevelt, de minister van Eredienst, om advies. Van Zuylen had echter weinig waardering voor de godsdienstvrijheid in de Verenigde Staten. In zijn rapport aan de koning merkte hij op dat de situatie in de Amerikaanse nieuwe wereld te veel verschilde met die van de oude Europese om tot voorbeeld te kunnen strekken. Volgens hem waren ‘proeven die in Frankrijk en elders en in ons vaderland’ daarmee genomen waren geheel mislukt. Verder zou het door Scholte voorgestane systeem niet alleen gehele verandering van de Grondwet meebrengen, maar ook de rechten van bestaande kerken krenken. Daarbij dacht hij in het bijzonder aan de door artikel 192 gewaarborgde betalingen aan de Hervormde Kerk, die haar werden gedaan ter compensatie van de onteigende ‘geestelijke goederen en kantoren’.⁸³

79 Het Ontwerp van Wet op het stuk der conflicten van 17 januari 1842 betrof de regeling van geschillen van bevoegdheid tussen rechter en administratie. Het kwam niet verder dan een behandeling door de afdelingen van de Tweede Kamer. Het werd op 26 april 1842 door Van Hall, de minister van Justitie, ingetrokken. *Stcrt.* 10 februari 1842, nr. 35; Handelingen II, 1841-1842, Bijlagen V, p. 116-130.

80 Albers, *Geschiedenis van het herstel*, II, p. 55, onder verwijzing naar de *Catholieke Nederlandsche Stemmen*, 1842, p. 108; De Bosch Kemper, *Staatkundige geschiedenis na 1830*, IV, *Letterkundige Aanteekeningen*, p. 60-63, onder verwijzing naar *De Tijdgenoot*, 1842, p. 165. Dit laatste blad bestond van 1841-1845. De Bosch Kemper was daarvan oprichter en redacteur, zie *Letterkundige Aanteekeningen*, p. 27.

81 Anders dan zijn medebroeders was het Scholte niet te doen om herstel van de geïdealiseerde volkskerk van vroeger, maar veeleer om een ook van de staat onafhankelijke, alleen door Gods Woord bepaalde, confederatieve aaneensluiting van gemeenten zonder publiek karakter. Die gemeenten waren verenigingen van gelovigen zonder een sterk kerkverband. Zie *Officiële Stukken*, 2, 1884, p. 194, 213-214. Dit verschil van mening zorgde al spoedig voor conflicten binnen de kring van de afgescheidenen onder wie hij wel de meest begaafde en fascinerende persoonlijkheid was. In april 1847 vertrok Scholte naar Amerika. Tussen de 700 en 800 emigranten sloten zich bij hem aan. In Pella (Iowa) stichtte hij een nieuwe kolonie, waarin hij zijn gaven als veelzijdig kolonisator krachtig heeft ontplooid. Kerkelijk raakte hij met een kleine, independente gemeente in het isolement, aldus F.L. Bos, in de *Christelijke Encyclopedie*, 2e druk.

82 Adres van ds. H.P. Scholte van 26 juni 1841. *Archiefstukken*, IV, p. 443-444.

83 Rapport van 15 juli 1841. *Archiefstukken*, IV, p. 447-449.

Maar ook al voelde de regering niet voor het in haar ogen radicale Noord-Amerikaanse systeem, de koning was er niet afkerig van de band tussen de Hervormde Kerk en de staat losser te maken. Dat bleek toen dr. H. Moorrees,⁸⁴ vijf andere predikanten en 8790 leden van de Hervormde Kerk in 1842 een adres bij hem indienden. Zij hadden zich eerder tevergeefs tot de synode gewend met het verzoek het oude ondertekeningsformulier weer te doen gebruiken en de kerkelijke reglementen te herzien naar de kerkorde van Dordrecht, kortom, om de oude gereformeerde leer in ere te herstellen. Zij verzochten nu de koning in te grijpen.⁸⁵ De Visser merkt niet ten onrechte op dat hun verzoek erop wijst dat ook de orthodoxe protestanten de koning een *jus in sacra* toekenden.⁸⁶

Nieuw was niet dat de regering hun verzoek niet inwilligde, maar wel de reden waarom. De minister van Eredienst verklaarde zich 1 juli 1842 namelijk niet bevoegd de synode de gevraagde bevelen te geven. Hij meende niet te kunnen beslissen in geschillen over de leer, omdat de overheid – buiten de bestaande reglementaire verordeningen en de algemene bevoegdheid en verplichting om te waken voor de goede orde en veiligheid van de staat – een *jus in sacra* noch een *jus circa sacra* had. Hij ging nog een stap verder en verklaarde dat de kerk voortaan zelf de door haar gewenste veranderingen in de kerkorde diende aan te brengen. Ze kon dat ‘buiten eenigen invloed der regeering’ doen, maar dan wel volgens de bestaande reglementen. En als de bekrachtiging door de regering werd vereist, kon deze alleen geweigerd worden op grond van strijdigheid met de Grondwet of met de rust en veiligheid van de staat.⁸⁷ Met dit besluit van 1 juli 1842 werd de macht van de synode en de kerkorganisatie sterker ten koste van het koninklijke gezag. Deze ontwikkeling werd bevestigd door het Koninklijk Besluit van 25 juli 1843, waarin de koning de synode op haar verzoek machtigde zelf het Algemeen Reglement te veranderen.⁸⁸ Ook stond de koning bij besluit van 24 januari 1845 de synode toe zelfstandig een commissie van permanente vertegenwoordiging van de Nederlandse Hervormde Kerk in het leven te roepen (de algemene synodale commissie)

84 Bernardus Moorrees (1780-1860) was een rechtzinnig hervormd predikant, die sympathiek stond tegenover de afgescheidenen, maar niet met hen mee ging. Hij stond achtereenvolgens te Vuursche ((1807-1809), te Bovenkarspel (1809-1815), Wijk bij Heusden (1815-1816 en 1831-1851) en te Nijkerk (1816-1831). Emeritaat verkreeg hij in 1851. *Biografisch Lexicon voor de geschiedenis van het Nederlandse Protestantisme*, I, 193.

85 Zie hierover: A.J. Bronkhorst in zijn artikel *De Nederlandse Hervormde Kerk en het Algemeen Reglement van 1816* in de *Inleiding tot de studie van het kerkrecht*, red. W. van 't Spijker en L.C. van Drimmelen, Kampen 1992, p. 124.

86 De Visser, *Kerk en staat*, III, p. 338; zie over de begrippen *jus in sacra* en *circa sacra* hoofdstuk 6 noot 76.

87 De tekst van de ministeriële dispositie van 1 juli 1842, nr. 15 is opgenomen in D.P.D. Fabius, *Het reglement van '52. Historisch-juridische studie over het hervormd kerkbestuur*, Amsterdam 1888, p. 123-124. Zie hierover verder: Den Dekker-van Bijsterveld, *De verhouding tussen kerk en staat*, p. 27; De Bosch Kemper, *Staatkundige geschiedenis na 1830*, IV, p. 354; Rasker, *De Nederlandse Hervormde Kerk*, p. 155.

88 Het ging om wijziging van artikel 15 van het A.R. In de oude tekst stond dat het de koning was die het reglement wijzigde, op voorstel van of gehoord de synode; in de nieuwe tekst was het de synode, gehoord de provinciale kerkbesturen en met bekrachtiging door de koning. Rasker, *De Nederlandse Hervormde Kerk*, p. 155.

en daarvoor leden te benoemen.⁸⁹ Deze commissie verving de in 1827 door Willem I ingestelde algemene synodale commissie, waarvan de leden door de koning werden benoemd. De regering liet hiermee de teugels dus steeds meer vieren.

Toch wil dit alles niet zeggen dat Willem II zijn soevereiniteit over de kerk prijs gaf. Hij bleef zijn ‘hoogheidsrecht’ uitoefenen. Zo regelde hij eigenmachtig de kerkorganisatie van de hervormde kerken in Limburg.⁹⁰ En van haar kant hechtte de synode ook aan de band met de koning. Dat bleek bijvoorbeeld uit het door haar ontworpen reglement voor de nieuwe algemene synodale commissie. Deze commissie bleef volgens dat ontwerp in direct contact staan met het ministerie voor de Zaken van de Hervormde Eredienst en wel op dezelfde wijze als de algemene synode. Ook hield het reglement in dat een overheidsvertegenwoordiger recht had de commissievergaderingen bij te wonen en dat alle naar buiten werkende besluiten van belangrijke aard door de overheid moesten worden goedgekeurd. Verder was de commissie jegens het ministerie adviesplichtig. Tenslotte behield het ministerie het recht haar vergaderdagen te bepalen. Uit dit alles valt af te leiden dat het de intentie van de synode was om de banden met de overheid zo veel mogelijk aan te halen.⁹¹ In dat streven stond ze niet alleen. Verschillende predikanten en kerkleden, die geschrokken waren door de dispositie van 1 juli van 1842, drongen er bij de synode op aan de kerkorde van 1816 (het Algemeen Reglement) te handhaven.⁹² Daarachter zat het verlangen naar bescherming door de overheid in religieuze zaken, in de veronderstelling dat de koning ‘voedsterheer’ van de kerk was.⁹³

Anders dan de Nederlands Hervormde Kerk trachtte de Rooms-Katholieke Kerk zich juist wel los te maken van de overheidsbemoediging. Vooral het recht van placet zat de geestelijkheid dwars en vormde voor haar een bewijs dat ze onder curatele stond. Zij wilde er zo spoedig mogelijk vanaf en wist de minister voor de Zaken van de Katholieke Eredienst, Van Son, te bewegen daartoe een poging te doen. Toen het tweede boek van het ontwerp van het Wetboek van Strafrecht aan de orde kwam, zag Van Son zijn kans schoon. Hij wist de koning van het ongrondwettige van het recht van placet te overtuigen.⁹⁴ Dit leidde ertoe dat in het ontwerp, dat De Jonge,⁹⁵ de minister van Justitie, op 29 januari 1847 indiende, niet

⁸⁹ KB van 24 januari 1845, no 109.

⁹⁰ KB van 30 april 1841 nr. 69, 23 februari 1842 nr. 64. Zie ook De Visser, *Kerk en staat*, III, p. 340.

⁹¹ Het ontwerp kende nog steeds een hiërarchische bestuursorganisatie en geen presbyteriaal-synodale, zoals de kerk die voor 1816 had gekend. F. Broeyer, *Het synodale establishment in de hervormde kerk en de Aprilbeweging*, in Jurjen Vis en Wim Janse (red.), *Staf en storm: Het herstel van de bisschoppelijke hiërarchie in Nederland in 1853: actie en reactie*, Hilversum 2002, p. 113.

⁹² Adressen van 474 predikanten en 490 kerkenraads- en gemeenteleden. De Visser, *Kerk en staat*, III, p. 341.

⁹³ Voedsterheer is een soort patroon, zie over dit begrip hoofdstuk 2 noot 63. In de negentiende eeuw was het een gangbaar begrip zoals onder meer blijkt uit Da Costa's gedicht *Israël en Nederland* (psalm CXIV).

⁹⁴ Albers, *Geschiedenis van het herstel*, II, p. 65.

⁹⁵ Jhr. mr. Marinus Willem de Jonge van Campensnieuwland (1786-1858) was een regeringsgezind, zeer conservatief politicus. Na de advocatuur te hebben beoefend, bekleedde hij in de periode van 1833-1839 hoge rechterlijke functies. Van 1829-1841 was hij lid en van 1838-1839 voorzitter van de Tweede Kamer. Verder was hij van 1839-1844 lid van de Raad van State. Minister van Justitie was hij

alleen het placet (artikel 206) niet meer voorkwam, maar ook de hele tiende titel: *Van misdaden en wanbedrijven begaan door bedienaren van de godsdienst*.⁹⁶ De ministers Van Son en De Jonge hadden echter niet gerekend op het verzet van hun collega's, die zich overvallen voelden door de onverwachte wijziging van het ontwerp. Een heftig debat in de ministerraad was het gevolg. Vooral Van Zuylen van Nijvelt toonde zich verontwaardigd. Hij beschuldigde De Jonge van geheimzinnigheid, oneerlijkheid en achtte zijn handelen onwaardig en bedrieglijk. Hij verweet hem dat deze in zijn contacten met hem nimmer iets had gezegd over dit punt.⁹⁷ De meeste collega's steunden Van Zuylen in deze kritiek. Ook de leden van de Tweede Kamer spraken in hun afdelingsvergaderingen hun bevreemding uit over de gang van zaken. De druk om het recht van placet weer in het ontwerp op te nemen werd door dit alles wel bijzonder groot.⁹⁸ Maar Willem II bleef op zijn standpunt staan. In de vergadering van de ministers van 14 mei 1847 merkte hij op dat het placet hatelijk voor de rooms-katholieken was en ook absurd. 'Wat zal ik placeteren? Hoe zal ik placeteren?', zo vroeg hij. Hij wees erop dat er niets met betrekking tot de katholieken geregeld was. 'Omdat er geen concordaat is, hebben de Rooms-Katholieken hier geen bisschoppelijke hiërarchie en is de Paus immediaat bisschop, immediaat regent, en kan ik niet tusschen beide komen zonder theologant en kerkvoogd te spelen.' Ook zei hij tegen zijn protestantse ministers: 'Gij denkt nog altijd de heerschende kerk te zijn; dat is uit; tous les cultes sont égaux; – ik wil mij met godsdienst niet moeien, en daar ligt gij hier altijd mee te malen.'⁹⁹ Deze duidelijke woorden zetten de ministers op hun plaats. Het kabinet sprak over het placet voortaan met één mond, hoewel de onderlinge verhouding ernstig was verstoord.

Intussen drong het gerucht van het mogelijk verdwijnen van het recht van placet ook in de samenleving door, en wekte het vooral in hervormde kringen beroering. De synode stuurde de koning een adres waarin ze haar ernstige verontrusting verwoordde.¹⁰⁰ De Amsterdamse predikanten van de hervormde, Waalse en Engelse gemeenten deden voor de synode niet onder en zonden elk lid van de Tweede Kamer een brief, waarin ze opmerkten dat het pijnlijk was dat de rechten van de kroon werden prijsgegeven, en waarin ze de hoop uitspraken dat alle gevaren zouden worden afgewend. Boeken en pamfletten verschenen en maakten duidelijk dat de protestanten de katholieken slechts een beperkte godsdienstvrijheid gunden. Ook in de Tweede Kamer heersten deze opvattingen. Het Kamerlid Van

van 1844-1848. *NNBW*, III, 653.

⁹⁶ Bijlagen Handelingen II, 1846-1847, p. 296-337 (Ontwerp en toelichting).

⁹⁷ Albers, *Geschiedenis van het herstel*, II, p. 66.

⁹⁸ Een grote meerderheid van de commissie van rapporteurs wilde het placet handhaven. Bijlagen Handelingen II, 1846-1847, p. 354. Idem volgens het algemeen verslag, zie p. 401 van genoemde bijlagen.

⁹⁹ Citaat en weergave uit de correspondentie van minister Van Son. Albers, *Geschiedenis van het herstel*, II, p. 68-70.

¹⁰⁰ Adres van de Algemeene Synode van 12 juli 1847 opgenomen in *De Evangelische Kerkbode* van 30 juli 1847. Dit tamelijk antikatholieke weekblad werd van 1841-1848 uitgegeven onder redactie van prominente hervormde en remonstrantse theologen. Ter inzage bij de bibliotheek van de Radboud Universiteit te Nijmegen.

Naamen¹⁰¹ sprak zijn grote vrees voor het ultramontanisme uit, Boreel van Hogelanden¹⁰² pleitte met klem voor handhaving van het *jus in sacra*. Hij verwees daarbij naar een uitspraak uit 1657 van de Hoge Raad van Brabant in de Spaanse Nederlanden en vroeg zich vertwijfeld af hoe men het *jus majestatis*, de eer en de waardigheid van de vorst en van het vaderland zo onverschillig kon prijs geven. Van Dam van Isselt¹⁰³ wees erop dat vele uitspraken van de paus over het misdrijf van ketterij en over de civiele, strafrechtelijke en staatsrechtelijke gevolgen daarvan, nog steeds golden. Zou het canonieke recht alleen voor de kerk gelden, dan lag de zaak voor hem anders, maar nu kon hij zich niet verenigen met het verdwijnen van het recht van placet. Luzac, een van de weinige voorstanders van afschaffing, merkte daartegenover op dat het recht van placet zich niet verdroeg met de grondbeginselen van het staatsrecht en bovendien een ongeschikt middel was. Het debat dat enkele dagen heeft geduurd eindigde ermee dat het ontwerp voor het tweede boek van het Wetboek van Strafrecht met 41 tegen 15 stemmen werd verworpen. De lijdensweg voor een geheel nieuw Wetboek van Strafrecht werd daardoor opnieuw verlengd.¹⁰⁴ De beraadslagingen hadden bij de protestanten, zo schreef De Bosch Kemper, de overtuiging gevestigd, dat de regering zich zeer zwak tegen de ultramontaanse invloed had getoond. De katholieken waren echter aanzienlijk meer regeringsgezind geworden.¹⁰⁵

8.4 Toch nog geen vrijheid van eredienst

Het aantreden van de nieuwe koning bracht niet onmiddellijk vrijheid van eredienst mee. Weliswaar vormde het bevel van de koning om de executie van de vonnissen voor overtreding van de artikelen 291-294 van de *Code Pénal* te beëindigen een signaal van een naderend einde van de vervolgingen, maar zijn ministers wilden er nog niet aan. Toen de koning naar aanleiding van een verzoek om onbepaalde vrijheid van godsdienstoefening vroeg of voortaan niet volstaan kon worden met repressieve middelen, kreeg hij ten antwoord dat de 'thans gevolgde weg van regten moest worden gehandhaafd naast een onbekrompen toepassing van het

101 Johannes Sebastiaan van Naamen (1801-1854) rechter in de rechtbank te Amsterdam (1835-1852), gematigd liberaal lid Tweede Kamer der Staten-Generaal (1844-1850). Godsdienst: Waals hervormd. *NNBW*, IX, 707.

102 De hervormde jhr. mr. Willem Boreel van Hogelanden (1800-1883) behoorde tot de gematigd liberale richting. Hij was lid en enkele malen voorzitter van de Tweede Kamer in 1840 en met enkele kleine onderbrekingen van 1842 tot 1855, Commissaris des Konings van Noord-Holland van 1855 tot 1860 en lid van de Eerste Kamer van 1860 tot 1866. *NNBW*, IX, 83.

103 Edmond Willem van Dam van Isselt (1796-1860), een Gelders landedelman, behoorde onder de koningen Willem I en II tot de liberale oppositie en was een van de zgn. negenmannen in 1844. Hij was Waals hervormd en vrijmetselaar. Van 1829 tot 1852 zat hij met een enkele onderbreking in de Tweede Kamer en vanaf 1852-1860 in de Eerste Kamer. *NNBW*, I, 684.

104 Het eerste ontwerp was in 1827 gesneuveld. Bosch, *De ontwikkeling van het strafrecht in Nederland*, p. 61.

105 Zie voor een overzicht van de uitvoerige behandeling van het tweede boek van het WvS in de Tweede Kamer: De Bosch Kemper, *Staatkundige geschiedenis na 1830*, V, p. 131-159.

Koninklijk Besluit van 1841'.¹⁰⁶ De koning gaf toe en het verzoek werd afgewezen.¹⁰⁷

Begin 1841 stuurde ds. H.P. Scholte een uitvoerige memorie naar de koning waarin hij klaagde over de 'middeleeuwse vervolgingen' en de koning onder meer vroeg om godsdienstige samenkomsten niet meer onder de artikelen 291-294 van de *Code Pénal* te doen vallen. Hij wees ook op de onzekere toestand van de afgescheiden gemeenten en hun predikanten. Ondanks dat er intussen verschillende gemeenten waren erkend, werden andere als niet-erkend en dus niet-bestaand beschouwd. Het kon gebeuren dat een predikant op de ene plaats werd beschermd en op een andere plaats werd gestraft voor hetzelfde optreden.¹⁰⁸ Voor een dergelijke betoog hield de regering zich vooralsnog doof. Ze bleef doorgaan met het vervolgen van afgescheidenen, in het bijzonder van de predikanten Ledeboer¹⁰⁹ en Budding en hun volgelingen.

Ds. Ledeboer had zich officieel niet afgescheiden, maar was nadat hij in 1841 als hervormd predikant van Benthuizen was afgezet, doorgegaan met preken voor degenen die hem trouw waren gebleven.¹¹⁰ Bij de afgescheidenen sloot hij zich niet aan, omdat zij de vrijheid van godsdienst 'gevraagd en bekomen hebben, met de verklaring, dat zij geen aanspraak zouden maken op de goederen van het Hervormd Kerkgenootschap, den Koning der Kerk daarin verloochend hebben'.¹¹¹ Dit standpunt leverde hem bij de rechtbank van Leiden in de periode maart 1841 tot september 1843 dertien veroordelingen op tot een bedrag van in totaal tweeduizend gulden aan boetes.¹¹² De predikant, die het met de veroordelingen niet eens was, weigerde vervolgens de boetes te betalen. De regering vatte dat op als weerspanning en trof maatregelen. In een circulaire spoorde de minister van Financiën in overleg met de minister van Justitie de provinciale gouverneurs aan niet alleen de vonnissen te executeren, maar daarbij zonedig ook lijfswang toe te passen.¹¹³ Het gevolg was dat ds. Ledeboer voor een vonnis, waarin hij tot twee boetes van elk honderd gulden was veroordeeld, een maand lang werd gegijzeld.¹¹⁴

106 Zie voor dat besluit hoofdstuk 8.2.

107 Betreft het verzoek van H.W. de Vlucht uit Rotterdam. *Archiefstukken*, IV, p. 467-468.

108 Memorie aan de koning van 5 januari 1841. *Archiefstukken*, IV, p. 438-440.

109 Lambertus Gerardus Cornelis Ledeboer (1808-1863) werd in 1838 predikant te Benthuizen. Na zijn afzetting bleef hij predikant en stichtte enkele gemeenten. Deze kenmerkten zich evenals hun stichter door sterke bevindelijkheid. Ze zijn later voor een deel verenigd in de Gereformeerde Gemeenten. Over hem J.H.R. Verboom, *Rondom de kansel van Benthuizen*, Utrecht 1984 en F. L. Bos in de *Christelijke Encyclopedie*, 2^e dr. Deel 4.

110 De reden voor zijn schorsing en afzetting was dat hij de kerkelijke reglementen en de gezangenbundel ten overstaan van zijn gemeente in zijn tuin had begraven. Verboom, *Rondom de kansel van Benthuizen*, p. 141-143.

111 Verslag van de synode van Amsterdam van 1849, geciteerd uit Verboom, *Rondom de kansel van Benthuizen*, p. 180-181.

112 Het ging bij die veroordelingen een aantal malen om meerdere 'wanbedrijven'. Overzicht bij Verboom, *Rondom de kansel van Benthuizen*, p. 161-162.

113 Circulaire van 9 november 1842. *Archiefstukken*, IV, p. 451.

114 Dat betrof een veroordeling door de rechtbank van Leiden van 3 februari 1843. Zie hierover de brief van de officier van justitie mr. D. Tieboel Siegenbeek aan de procureur-generaal van het provinciaal gerechtshof te 's-Gravenhage van 10 augustus 1843. *Archiefstukken*, IV, p. 462-465.

Slechts door het inspringen van zijn rijke familie kon verdere gevangenschap worden voorkomen.¹¹⁵

Op Zuid-Beveland weigerden ds. Budding en zijn aanhangers erkenning aan te vragen. Tegen deze predikant werd nog frequenter opgetreden dan tegen ds. Ledeboer. Wekelijks werd hij een- of meermalen geverbaliseerd en korte tijd later veroordeeld. Budding onderging alles passief. De boetes betaalde hij niet. Verschillende malen werd hij gegijzeld, maar zonder het door de overheid gewenste resultaat. Een aanbod van een rijke vriend om de straf af te kopen weigerde hij met de opmerking dat hij wat hij om Christus' wil lijden mocht, niet wilde afkopen.¹¹⁶ Omdat Budding doorging met zijn bijeenkomsten, werd een regen van veroordelingen zijn deel. Daarbij werden in zekere zin records gebroken. Op 22 december 1842 veroordeelde de rechtbank van Goes ds. Budding en zijn medestander bakker De Jonge¹¹⁷ ieder 125 maal tot een geldboete van honderd gulden. Daarnaast kreeg De Jonge die dag nog 66 boeten van honderd gulden voor de bijeenkomsten in zijn schuur, die hijzelf had geleid toen Budding gevangen zat. Tenslotte veroordeelde deze productieve rechtbank De Jonge en ds. Ledeboer, die tijdens de gevangenschap van Budding in de schuur van de Jonge had gepreekt, ieder tot nog eens vier boeten van elk honderd gulden. In totaal veroordeelde de rechtbank genoemde personen op die ene dag tot 324 boeten tot een gezamenlijk bedrag van f. 32.400.¹¹⁸ Toen de koning hiervan hoorde, informeerde hij verbaasd bij de minister van Justitie of het bericht wel juist was. Hij gaf daarbij aan dat als dit inderdaad zo was, hij er moeite mee had en er graag 'eenen anderen en beteren plooi' aan wilde geven. Van Hall kon het bericht slechts bevestigen en rapporteerde de koning verder dat Budding en De Jonge intussen en wel op 7 januari 1843 opnieuw voor het houden van ongeoorloofde bijeenkomsten waren veroordeeld, ieder tot eenentwintig geldboeten van honderd gulden.¹¹⁹

De anders zo pragmatische Van Hall stelde zich tegenover de predikanten Budding en Ledeboer en hun aanhangers even onverdraagzaam op als zijn voorganger Van Maanen tegenover de afgescheidenen. Een pleidooi van zijn schoonzuster Suze van Hall bracht hem niet tot andere gedachten. Hij zei haar dat hij royaal was ten aanzien van de verzoeken om erkenning, maar dat men terecht verontwaardigd was over Budding en Ledeboer vanwege hun hardnekkige weigering de

115 Van Zuylen van Nijevelt, volgens wie Ledeboers familie de boetes betaalde, verzocht zijn collega Van Hall van Justitie per brief van 16 maart 1843 om maatregelen. Van Hall stemde daarmee bij brief van 1 april in. Na verdere informatie en klachten te hebben ontvangen, verzocht Van Hall zijn collega van Financiën op 9 september om strenge executie en zonodig gijzeling. Hiervoor had hij de instemming van de koning verkregen. Volgens Van Hall mocht aan hen die geen erkenning vroegen geen genade worden betoond. *Archiefstukken*, IV, 455-458, 466-468.

116 Van der Does, *De Afscheiding*, p. 182.

117 J. de Jonge (1808-1872) was bakker te Goes en had de bijnaam 'de hemelsche bakker'. Hij had zijn schuur voor de wekelijkse godsdienstige bijeenkomsten ter beschikking gesteld. Hij was diaken en later ouderling bij de door ds. Budding in Goes gestichte gemeente. *Archiefstukken*, IV, p. 454 (noot).

118 Dekker stelt dat dit bedrag overeenkwam met de prijs van zeventien woningen in de Lange Kerkstraat van Goes, of 400 koeien, of het dagloon van 43.000 losse arbeiders. Dekker, *Huibert Jacobus Budding*, p. 41-42.

119 *Archiefstukken*, IV, p. 453-455.

wet te gehoorzamen. Men was volgens hem zelfs bang voor oproer in Benthuisen. Hij had daarom last gegeven tot strenge handhaving van de wet. Suze had hem er nog op gewezen dat het voor de predikanten om een gewetenszaak ging en dat Budding door gevangenschap niet van standpunt zou veranderen, maar haar zwager bleef verontwaardigd.¹²⁰ Aan de koning rapporteerde Van Hall dat het om halsstarrige personen ging, die ‘afgescheidenen van afgescheidenen’ waren. De ‘veiligheid van den Staat, de openbare orde en rust, de eerbied voor de wetten’ maakten het naar zijn oordeel nodig deze personen strafrechtelijk te vervolgen. Hij merkte op dat er weliswaar geruchten gingen om de bepalingen van de artikelen 291-294 in het nieuwe Wetboek van Strafrecht te laten vervallen, maar hij meende dat die onjuist waren. Hoe dan ook, zo stelde hij, zolang de wet bestond diende ze te worden geëerbiedigd en moest aan personen die te kennen hadden gegeven zich daaraan niet te zullen onderwerpen, geen genade worden betoond.¹²¹ De koning stemde met zijn verzoek om strenge vervolging in, waarna Budding en bakker De Jonge werden vastgezet. Pas een jaar later, nadat zij het hoofd in de schoot hadden gelegd, werd hun op hun verzoek gratie verleend.¹²²

Ook ds. Ledeboer kreeg problemen. Hij had zijn samenkomsten na zijn eerste detentie onmiddellijk hervat. Deze door hem georganiseerde bijeenkomsten vonden plaats in en rond zijn pastorie die vlak tegenover het gebouw van de Hervormde Kerk lag. De hervormden klaagden over overlast, wanneer de diensten gelijktijdig werden gehouden en het gezang van de Ledeboerianen de stichting van de hervormde kerkgangers belette. Na achtmaal te zijn veroordeeld werd ds. Ledeboer op 1 oktober 1843 op instigatie van de ministers van Eredienst en Justitie opnieuw gevangen gezet.¹²³ Ditmaal hielp zijn familie niet en duurde de gijzeling achttien maanden.¹²⁴ Echt effect heeft de lange straf niet gehad. Toen de predikant in maart 1845 op vrije voeten werd gesteld, hervatte hij meteen zijn preekarbeid. Anders dan in 1843 lieten de autoriteiten hem nu met rust.¹²⁵

Nog tot in 1846 zijn de artikelen 291-294 van de *Code Pénal* op instigatie van de regering tegen godsdienstige gezelschappen gebruikt.¹²⁶ Dit was gelet op de om-

120 Brief van 4 november 1842 aan ds. H.P. Scholte. Suze van Hall-Schermbek was de weduwe van de op 15 augustus 1838 overleden advocaat mr. A.M.C. van Hall. C. Smits, *De Afscheiding van 1834*, deel 5, p. 516.

121 Rapport van de minister van Justitie aan de koning van 27 januari 1843. *Archiefstukken*, IV, p. 453-455.

122 Budding werd bij K.B. van 31 maart 1844 en De Jonge bij K.B. van 20 september 1844 gegratieerd en vrijgelaten. ARA, Departement Hervormde en andere Erediensten, 2.07.01.03, inv. 671 (10 april 1844, nr. 1) en 672 (29 april 1844, no. 4); Van der Does, *De Afscheiding*, p. 182-183.

123 In een brief aan de minister van Justitie van 25 juli 1843 betreurde de burgemeester het min of meer dat hij kort voor de schorsing van Ledeboer de schuin tegenover de hervormde kerk gelegen grote woning met tuin aan Ledeboer had verkocht, die deze als pastorie in gebruik had genomen. *Archiefstukken*, IV, p. 459.

124 *Archiefstukken*, IV, p. 468.

125 Verboom, *Rondom de kansel van Benthuisen*, p. 172.

126 Da Costa meldde Groen in zijn brieven van 18 juli en 12 augustus 1845 vervolgingen te Weesp. De verdachten werden overigens door de Amsterdamse rechtbank vrijgesproken. In zijn brief van 5 juni 1846 meldde hij opnieuw vervolgingen en ook het vertrek van ds. H.P. Scholte naar Noord-Amerika. *Brieven van Mr. Isaac da Costa medegeleed door Mr. Groen van Prinsterer*, I, Amsterdam 1872, p. 233, 237 en 253.

standigheden opmerkelijk. Er was toen namelijk al van een nieuw ontwerp-Wetboek van Strafrecht sprake, waarin de strafbaarstelling van niet-geautoriseerde godsdienstige bijeenkomsten niet meer zou voorkomen.¹²⁷ Voor vervolging op basis van strafbepalingen die op het punt stonden opgeheven te worden, moest men dan toch wel bijzondere argumenten hebben. Nog merkwaardiger was dat de laatste vervolgingen betrekking hadden op samenkomsten, waarvan het nagenoeg ondenkbaar was dat ze de openbare orde en rust konden verstoren. Het ging namelijk om bijeenkomsten in de even ten noorden van de dorpskom van Baambrugge gelegen buitenplaats 'Postwyck'. Daar was mevrouw J.J. Zeelt¹²⁸ al sinds het begin van de eeuw gewoon godsdienstoefeningen te houden. Mogelijk ergerden die bijeenkomsten de burgemeester, omdat de predikanten Scholte en Zonne¹²⁹ nogal veel bezoekers trokken. Zo iets valt in een klein dorp op. De vergaderingen bestonden merendeels uit hervormde mensen, want het aantal afgescheidenen was klein. In ieder geval te klein om een gemeente te vormen en als zodanig erkenning te krijgen.¹³⁰ Om de gelovigen een halt toe te roepen maakte de burgemeester enkele malen proces-verbaal tegen ds. Zonne en mw. Zeelt op en lichtte daarover het ministerie van Eredienst in. Hij wilde graag vervolging. Minister Van Zuylen stemde daarmee in en verzocht zijn collega van Justitie op te treden, omdat nu de regering zo bereidwillig was met het toelaten van afgescheiden gemeenten, 'daarin juist eene reden te meer gelegen is om de op de conventikelen toepasselijke verbodsbepalingen te strenger te handhaven'. Hij vond dat degenen die zich formeel niet afscheiden, de kerk meer nadeel toebrechten dan de afgescheiden gemeenten, die voor hun eigen armen zorgden.¹³¹ De minister van Justitie, De Jonge van Campensnieuwland, verklaarde zich akkoord met dit verzoek, mits maar vaststond dat de samenkomsten in Baambrugge niet ressorteerden onder de wel erkende afgescheiden gemeente van Amsterdam.¹³²

127 Dit is het op 29 januari 1847 ingediende wetsontwerp van minister De Jonge.

128 In de negentiende eeuw woonde Vrouwe Johanna Judith van IJsseldijk-Zeelt (1780-1864) op de buitenplaats Postwyck Reeds aan het begin van de eeuw hield ze thuis godsdienstoefeningen. Ook steunde ze de in 1834 ontstane afscheiding financieel en materieel. In 1860 schonk ze haar boomgaard, die naast de boerderij van de buitenplaats lag, aan de jonge kerkgemeenschap om daar een kerkje te bouwen. Dat gebouw doet thans nog dienst. Ze was ook mede-eigenaar van het dagblad *De Nederlander* van Groen van Prinsterer. Mw. Zeelt is vele malen beboet vanwege het houden van huisgodsdienstoefeningen. Nog in 1850 werd zij bedreigd met inbeslagneming van haar goederen als ze de boeten niet betaalde. Bron: de Gereformeerde kerk 'Postwyck' te Baambrugge; Van der Does, *De Afscheiding*, p. 246-248; Smits, *De Afscheiding van 1834*, IV, p. 358-390.

129 Pieter Zonne (1807-1865) werd na een opleiding bij ds. A. Brummelkamp in 1842 predikant te Genderen. Na zijn schorsing en afzetting daar vond hij eind 1845 onderdak in een buitenhuis van mw. Zeelt en trad hij op als reizend predikant. Vanwege de vervolgingen die hij van overheidszijde ondervond, trok hij in april 1847 met een honderdtal aanhangers naar de Verenigde Staten. Daar stichtte hij in 1848 een gemeente in Cedar Grove (Wisconsin), die hij tot zijn overlijden diende. Zonne was een man met vele gaven, die van huis uit bemiddeld was. In de VS ontplooidde hij ook politieke activiteiten. F.L. Bos, *Kruisdragers*, Kampen 1982, p. 35-47.

130 Mw. Zeelt en ds. Zonne hadden zich wel afgescheiden, maar de meeste bezoekers niet. Ook in haar gratieverzoek schreef mw. Zeelt dat ze in de onmogelijkheid was erkenning aan te vragen. Rullmann, *De Afscheiding*, p. 270.

131 Het is opmerkelijk dat de minister in dit geval deze argumentatie gebruikte, daar mw. Zeelt zeer vermogend was. Brief aan de minister van Justitie van 2 februari 1846. *Archiefstukken*, IV, p. 471.

132 Brief van 14 februari 1846. *Archiefstukken*, IV, 473-474.

Toen dat laatste niet bleek, werd vervolging ingesteld.

In een gratierekest aan de koning liet de vervolgde weduwe hem weten dat zij al sinds de Franse tijd godsdienstige samenkomsten hield die nimmer verstoord waren, maar dat dat veranderd was sinds de predikanten Scholte en Zonne voorgingen. Zij voelde zich ook zeer gegriefd door de opmerkingen van de officier van justitie, die haar had verweten dat zij zich vrijwillig tot martelares maakte 'en diergelijke dingen meer, hetgeen mij op mijn 65-jarigen ouderdom eene grievende ondervinding is'. Ze wees er nog op dat het aantal afgescheidenen in Baambrugge te klein was om een gemeente te vormen, zodat toelating als 'gezelschap van bijzondere personen' niet kon worden gevraagd.¹³³ Minister Van Zuylen adviseerde de koning echter het verzoek af te wijzen met de merkwaardige argumentatie dat het mevrouw toch mogelijk moest zijn de deuren van haar woning gesloten te houden. Hij vond haar optreden 'in strijd met de wet, met het belang der bestaande godsdienstige gezindheden en met de openbare orde.'¹³⁴ Waardoor de openbare orde door bijeenkomsten op het landgoed in het geding was, bleef echter onduidelijk. Duidelijk was wel dat hij het belang van de Hervormde Kerk bij de beslissing over gratie zwaar liet wegen. Een verontruste lezer van het *Weekblad van het regt* merkte in verband met de vervolgingen op dat de overheid met dit beleid de predikanten en de synode van de Hervormde Kerk dienstbaar was. Maar deze ongerijmde 'gedienstigheid' kon maar van korte duur zijn, want de tijd kondigde zich aan dat de christen en 'de onchristen' dit juk niet meer wilden dragen.¹³⁵ Rest nog te melden dat de koning het verzoek van mw. Zeelt afwees en dat zij nog in 1850 werd bedreigd met verkoop van al haar meubilair.¹³⁶

8.5 Kentering van opvattingen over de godsdienstvrijheid

Het draagvlak voor vervolging van hen die godsdienstige samenkomsten organiseerden of daarvoor gelegenheid boden, begon in de jaren veertig af te brokkelen. Dat was goed te merken in de juridische pers. In 1842 schreef het gezaghebbende *Weekblad van het regt* in een kritisch commentaar op het tweede boek van het ontwerp-Wetboek van Strafrecht,¹³⁷ dat de vrijheid van godsdienst, zoals de Grondwet die garandeerde, ook de vrijheid om zijn godsdienst uit te oefenen insloot.¹³⁸ Die stelling werd daarna door enkele kranten betwist, waarna de redactie van het *Weekblad* in zijn nummer van 2 januari 1843 met een groot artikel rea-

133 Rekest van 28 maart 1846. *Archiefstukken*, IV, p. 475-477.

134 Rapport 14 april 1846. *Archiefstukken*, IV, p. 477-478.

135 Mengelwerk in *W.* 1847, 805.

136 Een tweede rekest ging eenzelfde weg. In 1847 diende de predikant Van Velzen tevergeefs een rekest ten behoeve van mw. Zeelt in. Nog in 1850 wendde mw. Zeelt zich opnieuw tevergeefs tot koning Willem III met een verzoek om gratie. Nadat de intussen zeventigjarige vrouw was bedreigd met de verkoop van haar inboedel, heeft ze de boeten voldaan. ARA, 2.07.01.03 (Hervormde Eredienst), inv. nr. 724, 22 juni 1846, nr. 14; *Archiefstukken*, IV, p. 478 (noot); Rullmann, *De Afscheiding*, p. 270; Smits, *De Afscheiding van 1834*, IV, p. 379.

137 Ingediend op 21 oktober 1842. Bijlagen Handelingen II, 1842-1843, p. 13-77.

138 *W.* 1842, nr. 337.

geerde. De kranten hadden onder meer geschreven dat Thorbecke, op wie de redactie zich beroepen had, over die stelling anders dacht. De redactie merkte op dat het de vraag was wie de Grondwet het best had begrepen, Thorbecke of de redactie. Zij moest toegeven dat Thorbecke in 1837 artikel 291 van de *Code Pénal* nog tegenover Groen van Prinsterer had verdedigd, maar wees erop dat hij in 1839 had geschreven dat de Grondwet niet ten doel had slechts de gedachten, maar ook haar belijdenis vrij te maken. Thorbecke was dus, zoals ‘een waarlijk verlicht en geleerd man betaamt’ teruggekomen op zijn eerdere mening. In haar artikel beriep de redactie zich naast Thorbecke en Van Hogendorp ook op Raepsaet, die wel een bijzonder ruime uitleg aan de vrijheid van godsdienst had gegeven.¹³⁹ Met klem verwierp ze de stelling dat de in artikel 188 van de Grondwet (1840) gewaarborgde vrijheid, slechts die vrijheid was die ook de *Unie van Utrecht* van 1579 kende. Daar en toen ging het om gewetensvrijheid tegenover de toenmalige inquisitie; in 1815 dacht men anders. Toen ging het niet om de inquisitie. Foltering van mensen wegens hun godsdienstige begrippen was al lang niet meer aan de orde. Daarom hield de bescherming van godsdienstige begrippen in die tijd meer in dan de vrijheid van gedachten en viel de godsdiensttoefening er ook onder. De redactie verwierp ook het onderscheid tussen huiselijke en openbare godsdiensttoefeningen. Dat kende de Grondwet niet, dus als de Grondwet de vrijheid van godsdiensttoefeningen garandeerde, dan gold dat beide. Opmerkelijk is dat de redactie tegenover haar opponenten ook de keerzijde van de godsdienstvrijheid voorhield: ook iemand die de valsheid van het christendom preekte genoot binnen de grenzen van de wet vrijheid.

Toen het verlangen naar een grondwetswijziging sterker werd, kwamen Thorbecke en acht andere Kamerleden in 1844 met een initiatiefwetsvoorstel, het wetsvoorstel van de ‘Negenmannen’.¹⁴⁰ Weliswaar werd het verworpen, omdat het velen te ver ging en de meerderheid een initiatief van de zijde van de koning wenste, maar het voorstel hield wel een aantal voor de godsdienstvrijheid gunstiger bepalingen in. Zo verviel in de herziene tekst van artikel 189 het woordje *bestaande*, dat volgens de regering en de rechtspraak stevenisten, afgescheidenen en vele conventikels van bescherming uitsloot. Het werd nu: Aan alle Kerkgenootschappen in het Rijk wordt gelijke bescherming verleend. Een andere belangrijke wijziging betrof het schrappen van artikel 193, betreffende de zorg van de koning voor de doelmatige besteding van het geld door de kerken. De leden vonden dat de koning daarvoor niet zorgen kon en voor het toezicht dat hij moest uitoefenen, dit voorschrift in de Grondwet niet nodig had. Ook schrapte men de eerste alinea van artikel 194: De koning zorgt dat geen Godsdienst gestoord worde in de vrijheid van uitoefening die de grondwet waarborgt. Het argument was dat deze zorg bij de wetgever thuishoorde en niet bij de koning. Tenslotte werd, om alle misverstand

139 ‘Elle ne reconnaît aucune dominante dans l’état, elle admet, garantit, et protège toutes les opinions religieuses; toutes les communions, tous les cultes, tout est nivellé, tout est confondu; – le service de Dieu est livré à l’anarchie, et le choix d’un Dieu quelconque lui est même indifférent.’ J.J. Raepsaet, *Oeuvres complètes*, Gent 1838-1840, deel 6, p. 407-409.

140 De Tweede Kamer had sinds 1815 het recht van initiatief.

te voorkomen, in de tweede alinea van artikel 194 het woord ‘zorgt’ vervangen door *waakt*.¹⁴¹ Kortom, meer vrijheid en een grotere afstand tussen kerk en staat.

Ook in katholieke kring werd de roep om vrijheid van godsdienst sterker. *De Tijd* van 21 maart 1848 verwoordde het katholieke standpunt als volgt: ‘Vrijheid van godsdienst. Men plaatse niet meer het bespottelijk woord in de grondwet, dat de vrijheid van begrippen is gewaarborgd; daarvoor hebben wij geene grondwet nodig; er is geen politieke macht in de wereld, welke die vrijheid kan aantasten. Wij hebben recht op vrijheid van belijdenis en eeredienst; niet slechts van de eerediensten, die thans bestaan; maar wanneer men de vrijheid wil, ook van die zich regelmatig mochten organiseren, als zij noch de rust, noch de veiligheid van den staat bedreigen. Ieder eeredienst moet overigens de vrijheid hebben om zich te organiseren, elk naar haren bijzonderen aard.’ Verder vroeg het blad om gelijke bescherming voor alle godsdienstige gezindheden, zonder preventieve maatregelen. Geen inmenging in de inwendige belangen van een gezindheid, want geschiedt dat tegen de wil van de betrokken gezindheid, dan heeft men verdrukking en geschiedt het met instemming, dan loopt met het gevaar dat de een boven de ander wordt begunstigd. Tenslotte bepleitte het blad de vrijheid om gemeenten op te richten.

Naar aanleiding van een veroordeling van een eedweigeraar door het gerechtshof in Arnhem verscheen in het *Weekblad van het regt* op 1 juni 1846 een fors artikel onder de titel *Godsdienstvrijheid*. De redacteur hekelde het feit dat de man veroordeeld was, omdat hij niet zou horen tot een erkende gezindheid waarvan het bekend was dat die geen eed toeliet. Godsdienstvrijheid mocht volgens het blad echter niet afhangen van het wel of niet erkend zijn van iemands gezindheid, want *ieder* had volgens de Grondwet het recht in overeenstemming met zijn geloof te handelen. De grens van de godsdienstvrijheid was slechts dat men de openbare rust niet verstoorde en de openbare veiligheid niet in gevaar bracht. Twee jaar later en naar aanleiding van de voorstellen van de grondwetscommissie kwam het blad hier nog eens in een scherp requisitoir op terug. Vele keren, zo schreef de redacteur, hebben we de afgelopen jaren aangetoond dat vrijheid van godsdienst en geweten bij ons alleen op papier en in naam bestond. Schandelijke en ergerlijke vervolgingen waren het gevolg.¹⁴²

Parallel aan deze opinieverandering was in 1847 het eerder genoemde concept-Wetboek van Strafrecht bij de Tweede Kamer ingediend. In titel IV van het tweede boek stonden slechts strafbepalingen tegen hen die deelnamen aan niet-erkende verenigingen met een doelstelling die voor de rust en veiligheid van de staat gevaarlijk was of die met de wet of goede zeden strijdig was.¹⁴³ Dat was wel heel iets anders dan het strafbaar stellen van hen die hun woning beschikbaar stelden voor vreedzame godsdienstige samenkomsten of die preekten voor een niet-erkend godsdienstig gezelschap.

141 Zie voor de tekstvoorstellen en de toelichting: De Visser, *Kerk en Staat*, III, p. 343-345.

142 *Weekblad van het Regt*, 10 april 1848, nr. 902.

143 Bijlagen Handelingen II, 1846-1847, p. 305.

8.6 De rechtspraak in de periode 1840-1850

In zijn arrest over de eedweigerig beperkte de Hoge Raad het begrip godsdienstvrijheid tot gewetensvrijheid en dan nog maar in heel beperkte zin. De zaak betrof de eerder genoemde persoon die als getuige had geweigerd de eed af te leggen maar voor de belofte had gekozen en daarvoor was veroordeeld door het gerechtshof in Arnhem. Hij had zich via zijn advocaat mr. A. de Pinto¹⁴⁴ in cassatie beroepen op zijn geloofsovertuiging onder verwijzing naar Jacobus 5:12.¹⁴⁵ Het pleidooi van zijn raadsman baatte hem niet. In zijn arrest van 9 juni 1846 verwierp de Hoge Raad conform de conclusie van de advocaat-generaal mr. G.A.G. van Maanen het beroep in cassatie.¹⁴⁶ Deze uitspraak vormt een illustratie van zeer enge uitleg van de grondwettelijke vrijheden. De Hoge Raad overwoog namelijk dat artikel 188 van de Grondwet (1840) weliswaar de volkomen vrijheid van begrippen waarborgde, maar dat de regeling van de eedaflegging daarmee niet in strijd was. Die regeling hield in dat men de eed of de belofte moest afleggen op de wijze van zijn godsdienstige gezindheid. Waar de getuige niet had aangetoond dat de gezindheid waartoe hij behoorde hem verbood de eed af te leggen, kwam naar het oordeel van de Raad het opleggen van een straf niet in strijd met de wet. Het fijne puntje, dat wil zeggen de door de Grondwet gegarandeerde bescherming van de *persoonlijke* geloofsovertuiging van de burger, werd met deze redenering genegeerd.

Ook de arresten van de Hoge Raad van na 1840 betreffende de godsdienstige bijeenkomsten geven blijk van een enge uitleg van de Grondwet. Het belangrijkste was dat de Raad evenals in 1839¹⁴⁷ bleef uitspreken dat de artikelen 291 tot 294 van de *Code Pénal* niet in strijd kwamen ‘met het algemeen beginsel van volkomene vrijheid van godsdienstige begrippen, bij Art. 190 der Grondwet van 1815, aan elk ingezet en gewaarborgd,’ maar integendeel moesten worden beschouwd ‘als met hetzelfde en bepaaldelijk met Art. 193 en 196, uit hoofde van hare strekking tot hetzelfde doel, voorkoming van stoornis der openbare orde in den Staat, in verband te staan.’¹⁴⁸ De Hoge Raad verwierp het beroep dat mw. Zeelt had ge-

144 Mr. A de Pinto (1811-1878) was advocaat bij de Hoge Raad, hoofdredacteur van het *Weekblad van het Regt*, redacteur van *Themis* (1840-1876) en lid van de gemeenteraad van ‘s-Gravenhage (1851-1878). *NNBW*, VI, 1122.

145 ‘Maar bovenal, broeders en zusters, zweer geen enkele eed, niet bij de hemel, niet bij de aarde, nergens bij. Laat uw ja ja zijn en uw nee nee, anders zult u ervoor gestraft worden.’ Vertaling NBV 2004.

146 W. 1846, 716.

147 H.R. 17 september 1839, *v.d. H.* I, 56, 325; *N.R.* II, 58, 346; W. 27 en 30.

148 H.R. 22 oktober 1845, *N.R.* XXII, 48, 221 (De H.R. bevestigde het ontslag van rechtsvervolgving van de rechtbank Leiden van ds. Ledeboer terzake van diens voorgaan op 30 mei 1845 in de woning van Jan van Beek te Hazerswoude); H.R. 30 maart 1847, *v.d. H.* 1847, I, 190, 216 en 191, 223. *N.R.* XXVI, 82, 325, W. 830 (zaak contra mw. Zeelt); H.R. 13 april 1847, *v.d.H.* 1847, I, 198, 253, *N.R.* XXVI, 56, 217, W. 830. De laatste uitspraak betrof de veroordelingen van ds. B. Sterkenburg, die op 13 september en vervolgens op 28 verschillende tijdstippen tot begin november 1846 zijn loods te Oosterland had gebruikt voor door hem geleide kerkdiensten en tweemaal voor door een ander geleide diensten. Voor het dertigmaal beschikbaar stellen van zijn loods werd hij veroordeeld tot acht gulden per overtreding, voor het voorgaan niet, omdat niet van een associatie was gebleken. Ds. Bastiaan Sterkenburg (1809-1900) was predikant der Kruisgemeenten in Giessendam, Oosterland en Haarlem geweest. Na zijn afzetting in 1851 noemde hij zich ‘predikant volgens Markus 16

daan op haar grondwettelijk gegarandeerde godsdienstvrijheid, met de overweging: ‘naardien die toegekende vrijheid in geen deele medebrenge eene onbepaalde bevoegdheid tot het houden van openbare godsdienst-oefeningen overal, waar men zulks zoude verkiezen, zonder in aanmerking te nemen, of hierdoor de openbare rust of orde ook zoude kunnen gestoord worden, als zijnde dat laatste geval bij art. 191 der Grondwet uitdrukkelijk uitgezonderd, terwijl bij art. 194 der Grondwet aan den Koning de zorg is opgedragen, dat alle godsdienstige gezindheden zich houden binnen de palen van gehoorzaamheid aan de wetten van den Staat;’¹⁴⁹

Twee dingen vallen hier op. In de eerste plaats dat de Hoge Raad de inhoud van de artikelen 291-294 van de *Code Pénal* bleef toetsen aan de bepalingen van de Grondwet betreffende de vrijheid van godsdienst.¹⁵⁰ In de tweede plaats dat hij de vrijheid van godsdienst beperkte tot de vrijheid van begrippen, dat wil zeggen hij erkende slechts de vrijheid van godsdienstige overtuiging. In het eerder genoemde eedweigeringsarrest holde de Hoge Raad die individuele vrijheid zelfs nog verder uit door die aan de leer van een kerkgenootschap te koppelen. Deze enge uitleg van de Grondwet, die overeenkwam met die van Van Maanen en Van Pallandt, sloot vrijheid van belijden, eredienst en organisatie uit en zette zelfs de individuele vrijheid onder druk.

Van belang is verder dat de Hoge Raad vanaf 1840 het begrip associatie (genootschap) van artikel 291 scherper ging afbakenen van het begrip eenvoudige bijeenkomst. In de jaren daarvoor had ook de Hoge Raad de gekunstelde en met de wet strijdige constructie van de procureur-crimineel van Groningen en Drenthe T. Sypkens gevolgd.¹⁵¹ De artikelen 291 en 292, die de hoofden of bestuurders ervan strafbaar stelden, vereisten volgens de Hoge Raad dat er niet alleen een bijeenkomst had plaatsgehad, maar ook dat er ‘eene associatie heeft bestaan en dat van de bijeengekomene personen meer dan twintig (behalve de huisbewoners) tot die associatie behoorden.’¹⁵² De verbalisanten die kerkdiensten of godsdienstige samenkomsten bezochten, moesten daarom niet alleen goed tellen maar ook vaststellen dat er sprake was van een vereniging en bestuurders. Een proces-verbaal dat bijvoorbeeld slechts melding maakte van een bijeenkomst van veel meer dan

vers 15-16’ en bediende in die kwaliteit de vrije gemeenten van Giessendam, Amerongen en Kinderdijk. Hij is een van de geestelijke vaders van de tegenwoordige zg. “Stammiaanse” gemeenten. Zie F.L. Bos, *Kruisdominees*, p. 81-96.

149 H.R. 28 oktober 1846 (zaken contra eerder genoemde ds. P. Zonne en mw. J.J. Zeelt), *v.d.H.* 1846, II, 116, 322, *N.R.* XXVI, 6, 13, *W.* 775.

150 Zie over toetsing hoofdstuk 4.5.

151 Zie hierover hoofdstuk 7.5.

152 H.R. 22 september 1840, *v.d.H.* IV, 206, 113, *N.R.* VI, 54, 252, *W.* 124 (Dit betrof een kerkdienst met doop te Noordeloos waar ds. C. van der Meulen was voorgegaan. De predikant was beboet met f50, degene die zijn huis beschikbaar had gesteld met f8, zie C. Smits, *De Afscheiding van 1834*, II, p. 61); H.R. 29 augustus 1846, *W.* 773 (Betreft bijeenkomst op 4 maart 1846. Ds. P. Zonne als ‘bestuurder’ ontslagen van rechtsvervolging, omdat er niet van een associatie was gebleken; cassatieberoep van mw. Zeelt afgewezen); H.R. 22 oktober 1846, *N.R.* XXII, 48, 221; H.R. 28 oktober 1846, *v.d.H.* II, 116, 322, *N.R.* XXVI, 6, 13, *W.* 775 (Drie strafzaken contra de eerder genoemde ds. P. Zonne en/of mw. J.J. Zeelt.); H.R. 13 april 1847, *v.d.H.* 1847, I, 198, 253, *N.R.* XXVI, 56, 217, *W.* 830 (Dit betreft de eerder vermelde strafzaken contra W. Sterkenburg.).

twintig personen, waarvan het merendeel lid was van een afgescheiden genootschap, was onvoldoende. De Hoge Raad was op dit punt scherp. Zo werd een predikant vrijgesproken die was voorgegaan in regelmatig gehouden godsdienstige bijeenkomsten waar – naar de waarneming van de verbalisanten – telkens tussen de veertig en de zestig mensen kwamen, terwijl ook vaststond dat de predikant zich met meer dan twintig personen tot de regering had gewend om ongestoord godsdienstoefeningen te houden, over welk verzoek nog niet was beslist. De Hoge Raad was van oordeel dat ook in dat geval een veroordeling als hoofd of bestuurder niet kon volgen, omdat het bestaan van een associatie niet was vastgesteld en evenmin dat er telkens twintig van de aanwezigen tot die associatie behoorden.¹⁵³ In 1847 bevestigde de Hoge Raad in enkele arresten dat toevallige, zonder dat er enige band tussen de samengekomen mensen bestond, gehouden godsdienstige bijeenkomsten niet onder artikel 291 vielen. Dat artikel eiste volgens de Hoge Raad ‘opzettelijke aangegane en het kenmerk eener maatschappij voerende, door den band dier maatschappij verbundene en onder een geregeld bestuur staande associatiën.’¹⁵⁴ Door deze scherpe eisen werd het vervolgen van predikanten en voorgangers nagenoeg onmogelijk.¹⁵⁵

Het arrest van 30 maart 1847¹⁵⁶ hield anderzijds wel een verruimde strafbaarstelling van artikel 294 in, doordat de Hoge Raad de eis van twintig deelnemers liet vallen. Die eis gold volgens de Hoge Raad alleen voor het oprichten van een niet-geautoriseerde vereniging, zoals in artikel 291 omschreven. Daarmee haalde hij een streep door het vanaf 1817 op basis van het arrest van het Hoogerechtshof van 27 februari 1822 gevoerde beleid en werden bijeenkomsten waar minder dan twintig personen aanwezig waren weer strafbaar.¹⁵⁷ De toch wel extreme consequentie hiervan was dat reeds het gezamenlijk bidden en Bijbellesen van de gastheer met enkele gasten of logés strafbaar was.

De conclusie kan moeilijk anders zijn dan dat de Hoge Raad door zijn enge uitleg van de Grondwet ook in de periode 1838-1848 niet heeft gefunctioneerd als be-

153 H.R. 25 november 1845, *N.R.* XXII, 48, 227. (Deze zaak betrof samenkomsten in Weesp, de rechtbank Amsterdam had de voorganger en de ‘gastheren’ op 6 augustus 1845 ontslagen van rechtsvervolging op grond van de godsdienstvrijheid. De Hoge Raad achtte de ‘gastheren’ wel strafbaar aan overtreding van artikel 294 C.P. en verwierp hun beroep op godsdienstvrijheid.)

154 H.R. 26 januari 1847, *v.d.H.* 1847, I, 163, 48; *N.R.* XXVI, 56, 217, *W.* 818 (betreft zes bijeenkomsten op 14 en 17 juni 1846, waarbij ds. Sterkenburg had gepreekt en psalmen had opgegeven, en J. Gelok als voorzanger en voorlezer was opgetreden. Ze werden ontslagen van rechtsvervolging omdat niet was bewezen dat die vergaderingen uitvloeisel van een associatie waren.); H.R. 13 april 1847, *v.d.H.* 1847, I, 198, 253, *N.R.* XXVI, 56, 217, *W.* 830 (zaak ds. Sterkenburg, van 13 september e.v., zie hiervoor).

155 Het Openbaar Ministerie ging toch door met vervolging. Wel twijfelde de officier van justitie in Leiden over de uitleg van artikel 291 en was hij daarom wat terughoudend met de vervolging van ds. Ledeboer van Benthuizen. Toch werd ook deze veroordeeld t.z.v. artikel 291. De officier van justitie in Goes trok zich niets aan van de uitspraken van de Hoge Raad, wat ds. Budding vele veroordelingen kostte. *Archiefstukken*, IV, p. 464.

156 H.R. 30 maart 1847, *v.d.H.* 1847, I, 190, 216 en 191, 223. *N.R.* XXVI, 82, 325, *W.* 830. Dit betreft een zaak tegen mw. Zeelt, die door de rechtbank van Utrecht was vrijgesproken omdat er geen twintig personen aanwezig waren geweest. De Hoge Raad oordeelde dat artikel 294 deze eis niet stelde.

157 Zie hoofdstuk 6.9.

waakster van de burgerlijke vrijheden. Door de tot 1848 bestaande mogelijkheid van toetsing had hij evenals de rechtbank Amsterdam het beroep van de vervolgte burgers op hun grondwettelijke rechten kunnen honoreren. Door dat na te laten heeft hij het met de Grondwet strijdige preventieve en repressieve overheidsbeleid gesteund en zelfs de individuele geloofsvrijheid in het gedrang doen komen.

8.7 Vrijheid van belijden (drukkers en onderwijs)

De vrijheid van belijden was in de periode 1840-1848 niet onomstreden. Hoe beperkt ze was, bleek uit het hiervoor genoemde arrest van de Hoge Raad in de zaak van de eedweigeraar. Ondanks de beperkte vrijheid hebben godsdienstige perspublicaties in de periode 1840-1848 niet tot strafrechtelijk optreden geleid. Dat lag echter anders met politieke artikelen in kranten, tijdschriften en pamfletten. Strafvervolgning kon plaatsvinden op basis van de *Code Pénal*. Deze kende als drukpersdelicten: het uitgeven en verspreiden van anonieme drukwerken (art. 283 e.v.), het schrijven en uitgeven van zedeloze of opruiende artikelen, pamfletten of boeken (art. 283-290) en van lasterlijke en smadelijke publicaties (art. 367). Omdat de regering meende dat er door de intrekking van de *Oproerwet* een te grote vrijheid van drukpers was ontstaan, had ze 16 mei 1829 een 'Wet ter aanvulling van eenige gapingen in het Wetboek van Strafrecht' uitgevaardigd.¹⁵⁸ Deze kende een ruim medeplichtigheidsbegrip en stelde ook de misdrijven van laster en hoon jegens autoriteiten en 'ligchamen uit meer dan één persoon bestaande' strafbaar. Omdat die wet naar de mening van de autoriteiten toch nog te kort schoot, was ze in 1830 aangevuld met de delicten smaad, laster en hoon jegens de koning en het 'Koninklijk Stamhuis'.¹⁵⁹

Uit dit alles blijkt dat de regering geen grote drukpersvrijheid wenste. Omdat strafrechtelijk optreden in de voorgaande decennia tot ongewenste publieke onrust had geleid, trachtte de regering ook andere middelen te gebruiken om de kritiek te smoren. Daarbij ontzag ze zich niet om te intrigeren, om te kopen of belastingmaatregelen te treffen. Zo suggereerde de ambtenaar Box eind 1840 minister Van Maanen om het oppositionele rooms-katholieke dagblad *Noord-Brabander*¹⁶⁰ te doen ophouden. Hij meende daar wel mogelijkheden voor te zien. Ernstiger was de wijze waarop de regering een jaar later probeerde redacteuren van enkele oppositionele kranten en tijdschriften van hun onwelgevallige geschrijf af te brengen door hun aantrekkelijke banen aan te bieden.¹⁶¹ Van andere aard was

158 Ook wel *Wet tot beteugeling van hoon en laster en andere vergripen tegen het openbaar gezag en de algemeene rust* genoemd. Stb. 1829, 34.

159 Wet van 1 juni 1830, Stb. 1830, 15.

160 De *Noord-Brabander* had ongeveer 1000 abonnees. Diemer, *Vrijheid van drukpers*, p. 89.

161 Een hoofdredacteur van de *Arnhemse Courant* werd in de diplomatieke dienst geplaatst, de redacteur van de *Vlissingse Courant* kreeg een betrekking in gemeentedienst, E. Meeter, de redacteur van de *Tolk der vrijheid*, werd meermalen financieel ondersteund en ook de *Noord-Brabander* zocht men om te kopen. Diemer, *Vrijheid van drukpers*, p. 89-90; De Bosch Kemper, *Staatkundige geschiedenis na 1830*, IV, p. 50.

het in 1845 door de regering ingediende wetsontwerp om de grote menigte lilliputter- of miniatuurkranten ook aan belasting te onderwerpen. Deze kleine krantjes, die niet onder het zegelrecht vielen, deden in kritiek en vaak ook in onsmakelijkheid niet onder voor de grotere tijdschriften en kranten. Ondanks ernstige bezwaren in de Tweede Kamer tegen deze politieke belasting werd de wet aangenomen en ingevoerd. De krantjes bleven echter verschijnen, maar in een zo klein formaat dat er maar weinig belasting voor hoefde te worden betaald.¹⁶²

Strafrechtelijke vervolging van te kritische kranten moest orde op zaken stellen, omdat er volgens de autoriteiten in toenemende mate een betreurenswaardig misbruik van de drukpersvrijheid werd gemaakt.¹⁶³ Dit leverde enkele persprocessen op, wat de liberale *Vlissingche Courant* in 1844 ertoe bracht voor te stellen een fonds voor vervolgte en in hechtenis genomen schrijvers op te richten. In een artikel in de *Catholieke Nederlandsche Stemmen* sloot Le Sage ten Broek zich hierbij van harte aan.¹⁶⁴ Scherp was ook het oordeel van het *Weekblad van het regt*. Op 15 mei 1845 schreef de redacteur: 'De vrijheid van drukpers in den algemeenen regtskundige en ook in den grondwettelijke zin bij ons, sluit in zich, zoo als wij gezien hebben, voor eerst het regt om alle ambts- en regeringsdaden, alle openbare handelingen van openbare personen, openbaar bekend te maken, door dat *doelmatig middel tot uitbreiding van kennis en voortgang van verlichting*; en ten andere, om alle die daden en handelingen vrijelijk te beoordelen en te veroordelen. Het eerste dier regten heeft ons de wet, het tweede de jurisprudentie ontnomen.'¹⁶⁵

De strafrechtelijke vervolgingen hebben de kritiek en de roep om verandering echter niet kunnen smoren. De stemmen voor meer drukpersvrijheid klonken steeds luider. Het gevolg van de strafrechtelijke vervolgingen was wel dat men niet wilde dat de herziening van de Grondwet nog zou plaatshebben onder ministers die 'trachten door terroristische strafwetten de drukpers tot zwijgen te brengen.'¹⁶⁶

Ook de vrijheid van onderwijs was niet optimaal. De commissie die koning Willem II uit welwillendheid jegens de katholieken en orthodoxe protestanten had ingesteld, bracht zoals te verwachten op 19 januari 1841 een verdeeld rapport uit. De drie behoudende leden adviseerden géén vrijheid tot oprichting van bijzondere

162 Het zegelrecht, dat oorspronkelijk slechts een zuivere belastingmaatregel was, werd eerst bij Wet van 9 april 1869 afgeschaft. Diemer, *Vrijheid van drukpers*, p. 99.

163 Zo werd onder meer een procedure aangespannen tegen de *Tolk der vrijheid* wegens overtreding van artikel 2 van de *Wet tot beteugeling van hoon en laster*. De redacteur Meeter werd evenals de drukker Bolt veroordeeld tot vier en twee jaar gevangenisstraf door de rechtbank en het hof te Groningen. Het cassatieberoep werd afgewezen bij arrest van 9 november 1841, *W.* 264. Zie ook de nrs. 107 en 209 van het *Weekblad*, waarin onder meer de pleitrede van Donker Curtius is opgenomen. Meeter, die onder meer lilliputters in omloop bracht en een tijdje redacteur van de *Zierikzeesche Nieuwsbode* was, is daarna meerdere malen door justitie vervolgd, maar nimmer veroordeeld. C.A. Thieme, de drukker en uitgever van de *Arbemsche Courant*, werd op 17 maart 1847 door de Hoge Raad ontslagen van rechtsvervolging, *W.* 796. Zie verder: Diemer, *Vrijheid van drukpers*, p. 93 en M.F.J. Robijns, *Biografisch Woordenboek van het Socialisme en de Arbeidersbeweging in Nederland*, 3 (1988), p. 132-135.

164 Gorris, *J.G. le Sage ten Broek*, II, p. 250; *C.N.S.* 1844, p. 184.

165 *W*1845, nr. 599, 600 en 1848 nr. 902.

166 *De aangekondigde Grondwets-herziening*, anoniem uitgegeven te Amsterdam in 1847, p. 12.

scholen te verlenen en het officiële monopolie van de openbare school te handhaven. De twee katholieke leden wilden de kerk de mogelijkheid geven bijzondere scholen op te richten en Groen van Prinsterer adviseerde tot een wet die de vrijheid om een bijzondere school op te richten regelde. Bijzonder is dat Groen in zijn nota scherp voor het recht van minderheden opkwam. Hij schreef niet te hechten aan argumentatie op basis van de meeste stemmen, 'want zodra er een vraag is van recht, kan zij niet naar de wensen van der numerieke meerderheid worden uitgemaakt.' Hij vroeg de koning daarom de dwang in het onderwijs op te heffen, zoals de koning ook – tegen de meerderheid in – de maatregelen tegen het 'onaanzienlijk, veracht hoopje der separatisten' had beëindigd.¹⁶⁷

Het resultaat van deze tegengestelde adviezen was dat de situatie ongewijzigd bleef. Wel kwam een jaar later een Koninklijk Besluit af dat De Bosch Kemper 'een treurig bewijs van zwakheid en transactiegeest' noemde en waarbij volgens hem de geest van de Schoolwet van 1806 was miskend.¹⁶⁸ Daarmee bedoelde hij de invloed van geestelijken op de keuze van schoolboeken. Onderwijzers dienden volgens het K.B. op verzoek van geestelijken van welke gezindte ook, opgave te doen van de gebruikte boeken. Had een geestelijke bezwaar dan werd het boek van de lijst afgevoerd. Van de laatste mogelijkheid hebben de rooms-katholieken ruimschoots gebruik gemaakt om de Bijbel van de openbare scholen te verwijderen.¹⁶⁹ Tot Groens teleurstelling werd de vrijheid tot het stichten van bijzondere scholen echter niet verleend. Slechts werd het mogelijk tegen een afwijzende beslissing van de gemeente beroep in te stellen bij Gedeputeerde Staten. Toen Groen van Prinsterer in 1848 de balans opmaakte, merkte hij op dat de koning met het besluit van 1842 'enigermate althans, voor de gewetensvrijheid in het Schoolwezen' had gezorgd, maar dat in de praktijk was gebleken van een krachtig weren van al wat 'volgens de Godgeleerdheid der Plaatselijke Besturen, van dweeperij of overdrijving verdacht werd.' Bovendien was er grote rechtsongelijkheid ontstaan, doordat bijvoorbeeld in Amsterdam de vrijheid om bijzondere scholen te stichten wel en in Den Haag niet erkend was.¹⁷⁰ Groen wenste daarom zo spoedig mogelijk een wettelijke regeling om eenvormigheid te bewerkstelligen en willekeur tegen te gaan. Met een beroep op Thorbeckes *Aantekeening* bestreed hij hen die een staatsmonopolie op het onderwijs uit de Grondwet afleidden.¹⁷¹ Verder verzette hij zich tegen autorisatie door de overheid, omdat deze geneigd was dit middel naar eigen politieke en godsdienstige opvattingen te hanteren. De overheid behoort geen bevoegdheid te hebben 'om te weigeren wat tot de regten van het geweten behoort'.

167 A. en H. Algra, *Dispereert niet*, derde druk, Franeker 1961, deel 3, p. 194-195.

168 De Bosch Kemper, *Staatkundige geschiedenis na 1830*, deel IV, p. 77; K.B. van 2 januari 1842. *Nederlandsche Staatscourant* van 1842, nr. 1.

169 De rooms-katholieken prezen deze mogelijkheid als bewijs van 's konings rechtvaardigheid en welwillendheid jegens alle burgers zonder onderscheid van godsdienstige gezindheid. Albers, *Geschiedenis van het herstel*, I, p. 454-455.

170 Een goed overzicht van de grilligheid van het bestuur is te vinden in H. Bouma, *Een vergeten hoofdstuk*, Enschede 1959, p. 68-78.

171 G. Groen van Prinsterer, *Aan G. Graaf Schimmelpenninck, minister van staat enz. over de vrijheid van onderwijs*, derde deel, 's-Gravenhage 1848, p. 97-100.

En hij voegde daaraan een kernachtig citaat uit een Frans rapport toe: 'la liberté n'existe jamais quand elle est une tolérance et pas un droit.'¹⁷²

Voor de afgescheidenen is de band tussen school en kerk van meet af aan groot geweest, maar waren de mogelijkheden om een school te stichten omgekeerd evenredig. Na het echec met de school in Smilde, die door overheidsingrijpen slechts enkele dagen had bestaan,¹⁷³ zijn de afgescheidenen op kleine schaal doorgegaan met het geven van onderwijs aan hun kinderen. Maar de overheid trad streng op tegen 'den invloed van hunne woelingen ten aanzien van het onderwijs.' Dat ondervond men in Meppel, Ruinerwold, Zegwaart en Benthuizen. De onderwijzers daar werden als 'houders van onwettige godsdienstige scholen' veroordeeld.¹⁷⁴ Aanvragen om een school te mogen stichten werden op een enkele uitzondering na afgewezen. Zoals Groen al constateerde, was het overheidsbeleid op dit punt willekeurig.

Het gebrek aan vrijheid van onderwijs heeft voor veel afgescheidenen een belangrijke reden gevormd voor emigratie naar de Verenigde Staten. De vervolging van hun godsdienstige samenkomsten en de teleurstellende afwijzingen van hun verzoeken tot schoolstichting gaven hun het gevoel als burgers niet geaccepteerd te zijn. Dat maakte emigratie tot een voor de hand liggende optie. Vooral uit de publicaties van de predikanten Brummelkamp en Van Raalte wordt duidelijk dat zij emigratie ook zagen als een middel om godsdienstvrijheid te verkrijgen en christelijk onderwijs te realiseren.¹⁷⁵ In hun in druk verschenen brief *Aan de Geleovigen in de Vereenigde Staten van Noord-Amerika* van 25 mei 1846 wensten de predikanten de landverhuizers het grote voorrecht van christelijk onderwijs toe. Een voorrecht 'dat wij hier moeten missen, daar op de staatsscholen een algemeen zedelijk onderwijs gegeven wordt, hetwelk noch Jood noch Roomschegezinde stooten mag.'¹⁷⁶ Ook stelden ze dat dit onderwijs de kinderen bedierf, terwijl het geven van christelijk onderwijs tot wetsovertreding en verlies van baan leidde.¹⁷⁷ Voor Brummelkamp, die overigens niet mee emigreerde, was afscheiding van het openbaar onderwijs bij wijze van spreken nog urgenter dan kerkelijke afscheiding.¹⁷⁸ Vanuit die visie heeft hij de emigratie aangemoedigd. Ook de acta van de in

172 *Aan G. Graaf Schimmelpenninck*, p. 103-106. Het citaat is uit het *Rapport de M. Thiers sur la loi d'Instruction secondaire fait au nom de la commission de la Chambre des Députés dans la séance du 13 juillet 1844*, Paris 1844. De heer L. A. Thiers was de auteur.

173 Zie hoofdstuk 7.14

174 Zie voor Meppel en Ruinerwold de brief van de minister van Financiën aan de minister van Justitie van 19 augustus 1841, met de vraag of deze vonnissen evenals die betreffende ongeoorloofde godsdienstige bijeenkomsten moesten worden opgeschort. De veroordelingen van de onderwijzers in Zegwaart en Benthuizen worden vermeld in de brief van de burgemeester van Benthuizen aan de minister van Justitie van 25 juli 1843 en in het rapport van de officier van justitie van Leiden aan de procureur-generaal in Zuid-Holland van 10 augustus 1843. Naast Meppel en Ruinerwold hebben in deze periode ook in Dwingelo, Zuidwolde, Hoogeveen en Nijeveen scholen bestaan. De meeste werden als gevolg van overheidsoptreden en strafvervolging opgeheven. *Archiefstukken*, IV, p. 426-427, 458-465; Bouma, *Een vergeten hoofdstuk*, p. 38-62.

175 A. Brummelkamp en A.C. van Raalte, *Landverhuizing, of waarom bevorderen wij de volksverhuizing en wel naar Noord-Amerika en niet naar Java?*, Amsterdam 1846.

176 Opgenomen in *Landverhuizing*, p.30-39; zie voor citaat p. 35.

177 *Landverhuizing*, p. 17

178 Te Velde, *Anthony Brummelkamp*, p. 390.

1846 gehouden synode van de afgescheiden kerken te Groningen leggen een duidelijk verband tussen het gebrek aan vrijheid van onderwijs en de emigratie: 'Is een voorstel gedaan over het aanvragen van vrijheid van het lager onderwijs voor ons Kerkgenootschap, en is geoordeeld, dat de Provinciën aangeschreven zullen worden, de gemeenten op te wekken, om daartoe een adres aan den Koning te zenden, en dat men er bij in aanmerking neme tot eene drangrede, het vertrek van velen naar Amerika, die dit ook onder de bezwaren wegens het verlaten van het vaderland hebben ingebracht.'¹⁷⁹

Uiteraard bestonden er ook andere motieven voor emigratie, zoals ondernemingszin, armoede, werkloosheid en de malaise na de mislukte aardappel oogst van 1845, maar het percentage afgescheidenen dat naar Amerika trok, was ten opzichte van andere bevolkingsgroepen te groot om dit uitsluitend aan de gebruikelijke, doorgaans sociaaleconomische motieven toe te schrijven. Van de tussen 1831 en 1847 geëmigreerde landgenoten was namelijk 28% afgescheiden, terwijl hun aantal landelijk in 1849 slechts 1,3% bedroeg. In het topjaar 1847 was het percentage afgescheiden emigranten zelfs 35% bij een bevolkingsaandeel van 1,4%.¹⁸⁰ Deze hoge percentages zijn alleen maar verklaarbaar uit de godsdienstige motieven. De afgescheidenen wilden naar een land met een vrije kerk en een vrije school en keerden daarom massaal het toch tamelijk onverdraagzame Nederland de rug toe.

8.8 De voorstellen van de grondwetscommissie 1848 en de godsdienst-vrijheid

In heel Europa was in de loop van de tijd grote weerzin gegroeid tegen de 'Heilige Alliantie', het conservatief-monarchale bondgenootschap dat de grote mogendheden in 1815 de Europese landen had opgedrongen.¹⁸¹ Vooral de starre en vaak bekrompen wijze waarop de verschillende regeringen met de rechten van de burgers omgingen, riep in vele landen verzet en verontwaardiging op.¹⁸² De Julirevolutie in 1830 in Frankrijk, de opstand van de Belgen in datzelfde jaar en de democratisering van Engeland¹⁸³ waren al voorboden van de komende ontbinding geweest. De echte ontlading kwam in 1848, het eerst in Frankrijk. De Februarirevolutie verdreef de koning en met hem de dynastie, zodat het land binnen enkele

179 Handelingen en Besluiten der synodale vergadering te Groningen 1846, Art. 83. Geciteerd uit C. Bouma, *De Reformatie van 1834 en het lager- en hooger onderwijs*, in *Van 's Heeren wegen*, p. 161.

180 W.J. Wieringa, *De Afscheiding en de Nederlandse samenleving*, in W. Bakker e.a. red., *De Afscheiding van 1834 en haar geschiedenis*, Kampen 1984, p. 206.

181 De 'Heilige Alliantie', het verbond van de keizer van Oostenrijk, de tsaar van Rusland, de koning van Pruisen en later de koning van Frankrijk was gericht op harmonie en vrede tussen de verschillende volken in Europa door een politiek van evenwicht van de machten. Kenmerkend waren het sterke vorstengezag, de onmondige onderdanen en de bestrijding van nationaal-liberale en revolutionairgezinde krachten.

182 In ons land speelde daarbij de *Arnhemsche Courant* een belangrijke rol. De Visser, *Kerk en staat*, III, p. 342.

183 In 1832 werd het Engelse kiesstelsel aanzienlijk verbeterd door de *Reform Act*.

dagen een republiek werd. Toen de bestorming van de Tuilerieën en de vlucht van de koning in ons land bekend werden, leidde dat in eerste instantie tot een pas op de plaats. Men nam een afwachtede houding aan en de toch al voorzichtige plannen tot grondwetsherziening werden daarom behoedzaam in de kast gezet. Maar toen de vlam van de revolutie naar Pruisen oversloeg en de Pruisische koning, onder indruk van de volkswede, alles toegaf wat van hem gevraagd werd, draaide ook in ons land de politieke wind.¹⁸⁴ De koning deelde buiten zijn ministers om de voorzitter van de Tweede Kamer mee dat hij graag de gevoelens van de Kamer wilde vernemen over een ruimere herziening van de Grondwet. Dit kloekte, maar onstaatsrechtelijke optreden kostte hem zijn ministers, maar dat weerhield hem niet van zijn plan een grondwetscommissie in te stellen. Nadat Donker Curtius daarvoor op zijn verzoek een concept had gemaakt, verscheen het Koninklijk Besluit van 17 maart 1848, dat bij gebreke van nog fungerende ministers was mee-ondertekend door de directeur van het koninklijk Kabinet. Tot leden van de commissie werden benoemd: D. Donker Curtius,¹⁸⁵ J.M. de Kempnaer,¹⁸⁶ L.C. Luzac, L.D. Storm¹⁸⁷ en J.R. Thorbecke.¹⁸⁸

De commissie die onder leiding van Thorbecke vergaderde, was slagvaardig en kon de koning al binnen een maand een verslag aanbieden.¹⁸⁹ Het bevatte scherpe kritiek op het bestaande regeringsstelsel en vergaande voorstellen, waaronder invoering van ministeriële verantwoordelijkheid en rechtstreekse verkiezingen. Daarmee werd de soevereiniteit verlegd van de koning naar de grondwetgever.¹⁹⁰ Deze beperking van zijn soevereiniteit betekende in principe het einde van de persoonlijke bemoeienis van de vorst met kerkelijke zaken. Voor de godsdienstvrijheid was er nog meer belangrijk nieuws. De commissie stelde voor om in plaats van de garantie van vrijheid van begrippen te bepalen:

184 Ook naar Wenen was de revolutie overgeslagen. Zie over de Europese onrust en de Nederlandse reacties daarop: De Bosch Kemper, *Staatkundige geschiedenis na 1830*, p. 231-240; P. J. Oud, *Honderd jaren*, Amsterdam 1961, p. 18-19.

185 Zie voor personalia hoofdstuk 6.7.

186 Jacobus Mattheüs de Kempnaer (1793-1870) was sinds 1816 advocaat te Arnhem, (buitengewoon) lid van de Tweede Kamer in 1840, van 1844-1849 en van 1853-1860, en tijdelijk minister van Binnenlandse Zaken in 1848. Hij behoorde aanvankelijk tot de liberale richting, was een van de 'Negenmannen' en lid van de grondwetscommissie in 1848, maar werd later conservatief. Na 1850 zette hij zich als Kamerlid in voor de verdediging van de rechten van de Hervormde Kerk en van de koning. *NNBW*, III, 677; De Bosch Kemper, *Staatkundige geschiedenis na 1830*, V, p. 370-371.

187 Mr. Lambertus Dominicus Storm (1792-1859), advocaat en griffier van de rechtbank tot 1852, was een katholieke medestander en vriend van Thorbecke, die naast hem in de Kamerbankjes zat en wiens lastige zoon hij enige tijd in huis nam. Hij behoorde tot de 'Negenmannen' van 1844. Storm was ook gemeenteraadslid en burgemeester van Breda tot de Aprilbeweging van 1853. Hij was (buitengewoon) lid van de Tweede Kamer in de periodes 1840, 1844-1847, 1848, 1849-1859. Hij overleed in 1859 tijdens een vurige redevoering tegen de levering van een uitsluitend uit Limburgers bestaand regiment cavaleristen aan de Duitse Bond. *NNBW*, V, 821.

188 Tekst van het niet van een ministerieel contraseign voorzien besluit opgenomen in: De Bosch Kemper, *De Staatkundige geschiedenis na 1830*, p. 257-258; *Stcr* 18 maart 1848, nr. 67.

189 De tekst van het verslag van 11 april 1848 is opgenomen in De Bosch Kemper, *De Staatkundige geschiedenis na 1830*, p. 313-321.

190 C. Rijkelijkhuisen, *Grondwetsherziening tussen eenvoud en ideaal*, in het *Nederlands Juristenblad* van 21 november 2008, p. 2570 e.v.

156. Ieder belijdt zijne godsdienstige meeningen met volkomen vrijheid.¹⁹¹

Deze bepaling hield inderdaad een grote verbetering in. De oude redactie, tenminste zoals die door de regering en rechtspraak werd gelezen, sloot slechts inquisitie naar geloofsbegrippen uit. Men kon alleen binnenskamers zijn afwijkend geloof belijden. De nieuwe redactie daarentegen gaf recht op volkomen vrijheid van belijden: het spreken over en handelen naar godsdienstige begrippen, openbare godsdienstoefening en de propaganda voor godsdienstige beginselen. Opmerkelijk is dat de toelichting voor deze uitbreiding slechts meldde dat de redenen voor de wijzigingen als bekend en erkend mochten worden aangenomen.¹⁹²

Evenals de ‘Negenmannen’ wenste de commissie het woordje ‘bestaande’, dat tot zoveel misverstand had geleid, te doen vervallen in het artikel over de gelijke bescherming:

157. Aan alle Kerkgenootschappen in het Rijk wordt gelijke bescherming verleend.

Het woord *Kerkgenootschappen* was afkomstig van Thorbecke, die in kerken weinig anders zag dan burgerrechtelijke verenigingen. Afscheid werd genomen van het begrip gezindheden dat tot zo veel misverstand had geleid.

Ongewijzigd bleef het artikel over de gelijke aanspraak van de belijders van de onderscheiden godsdiensten op burgerlijke en politieke voorrechten. Slechts de nummering veranderde van 190 in 158 van het commissievoorstel. Anders lag dat met het artikel 191 van de Grondwet (1840). Dat luidde: Geen openbare oefening van Godsdienst kan worden belemmerd, dan in gevalle dezelve de openbare orde of veiligheid zoude kunnen storen. Het voorstel dat de grondwetscommissie deed was hetzelfde als dat van de ‘Negenmannen’:

159: Alle openbare oefening van Godsdienst wordt toegelaten voor zooverre die niet kan worden geacht stoornis aan de publieke orde en rust te zullen toebrengen.

Ook dit artikel was een zekere verbetering ten opzichte van de oude bepaling, die een beperking kende met de woorden ‘in gevalle dezelve de openbare orde of veiligheid zoude kunnen storen’. Die beperking kon – zo was in de jaren daarvoor gebleken – zo ruim worden geïnterpreteerd dat nagenoeg alle in de ogen van de overheid ongewenste openbare bijeenkomsten konden worden verhinderd. De uitoefening van Godsdienst, die meer omvatte dan erediensten, werd in deze formulering echter nog steeds aan de toestemming van de regering onderworpen.

In het voorstel van de grondwetscommissie was ook het ten opzichte van de vrijheid van eredienst complementaire recht op vereniging opgenomen.¹⁹³ De laatste en ook de enige keer dat dat grondrecht in een constitutie was opgenomen was in de Staatsregeling van 1798.¹⁹⁴ Daarna was het verdwenen omdat de overheden bang waren voor oppositie. De commissie achtte dit recht echter van zo groot ge-

191 De nummering van dit artikel en de andere voorgestelde artikelen is die van de grondwetscommissie.

192 De Visser, *Kerk en Staat*, III, p. 349.

193 ‘Het regt der ingezetenen om zich te vereenigen wordt erkend en aan geen andere bepaling dan tot verzekering van de publieke orde, onderworpen.’

194 Artikel 18 van de *Staatsregeling van 1798*, zie hoofdstuk 2.

wicht dat ze het in de Grondwet wilde doen opnemen om het zo te beveiligen tegen de willekeur van een naar wisselende inzichten handelend bestuur. Tekenend is echter dat het voorgestelde artikel van meet af aan kritiek ondervond. Men vond het gevaarlijk, het herinnerde aan de revolutietijd. Men vreesde niet alleen het oprichten van allerlei revolutionaire verenigingen, maar ook het stichten van veel kloosters.¹⁹⁵ Vooral vanuit de Eerste Kamer is bij de behandeling verzet tegen het voorstel gerezen. De gebeurtenissen in de omliggende landen (1848!) moesten volgens de Kamerleden een ieder ervan overtuigen dat ook hier: 'de goede burgerij verleid zal worden om gereede ooren te verleen aan de demagogische taal van verachtelijke, maar gevaarlijke volksmenners, die door eene toomlooze drukpers ondersteund, de gemoederen zullen verhitten, en tot tegenstand, ook tegen de beste maatregelen der regering, zullen aanvuren.'¹⁹⁶ Als gevolg van deze tegenkanting kreeg het artikel later een zodanige formulering dat zelfs het nemen van preventieve maatregelen gewaarborgd was.¹⁹⁷ Immers de toevoeging:

De wet regelt en beperkt de uitoefening van dat regt in het belang der openbare orde.

waarborgt het grondwettelijke recht niet meer.¹⁹⁸ Thorbecke merkte op dat dit gewijzigde artikel zelfs het voortbestaan van artikel 291 van de *Code Pénal* niet in de weg stond.¹⁹⁹

De commissie nam de bepaling die de staat verplichtte de traktementen aan geestelijken te betalen over. Wel stelde ze in het voetspoor van de 'Negenmannen' voor om artikel 193 betreffende het toezicht van de koning op de besteding van de aan de kerk betaalde gelden te laten vervallen. Eveneens liet de commissie een groot deel van artikel 194 vervallen. Over bleef slechts:

161. De Koning waakt, dat alle kerkgenootschappen zich houden binnen de palen van gehoorzaamheid aan de wetten van den Staat.

Het waken gaf aan dat de koning een zekere afstand diende te bewaren tot de kerk en geen preventief toezicht had.²⁰⁰ De artikelen 193 en 194, waarin van zorgen werd gesproken, hadden in de periode 1815-1848 gediend als legitimatie van de bemoeienis van de koning met de kerken en de religie. De bewust gekozen nieuwe redactie beëindigde de zorg van de koning voor de kerk en de religie. De band van de staat met de kerk werd grotendeels verbroken en de overblijvende contacten werden veel afstandelijker geformuleerd.

195 Deze kritiek werd al in de ministerraad gehoord. De Bosch Kemper, *Staatkundige geschiedenis na 1830*, V, p. 326 en 358-359.

196 Zie J.C. Voorduin, *geschiedenis en beginselen der Grondwet voor het Koninkrijk der Nederlanden*, Utrecht 1848, p. 105-106. Zie ook J.A.O. Eskes, *Repressie van politieke bewegingen in Nederland. Een juridisch-historische studie over het Nederlandse publiekrechtelijke verenigingsrecht gedurende het tijdvak 1798-1988*, Zwolle 1988.

197 Artikel 10 van de Grondwet van 1848 luidt: Het regt der ingezetenen tot vereeniging en vergadering wordt erkend. De wet regelt en beperkt de uitoefening van dat regt in het belang der openbare orde.

198 R. Kranenburg, *Het Nederlandsch Staatsrecht*, 6^e druk, Haarlem 1947, II, p. 499.

199 *Bijdrage*, p. 16 e.v.

200 De Visser, *Staat en kerk*, III, p. 392.

Nieuw was artikel 162 dat de kerken lossere maakte van de staat en ook het placet afschafte:

162. De kerkgemeenten hebben de vrije keus harer leeraren, en het regt van briefwisseling met hare hoofden, gelijk dat, om hunnen kerkelijke voorschriften af te kondigen, behoudens de verantwoordelijkheid volgens de strafwet.

Hoe ingrijpend dit artikel was bleek uit de reacties. Voor de president van de raad van ministers, Schimmelpenninck,²⁰¹ vormde het een van de redenen waarom hij samen met Nepveu,²⁰² de minister van Oorlog, ontslag vroeg, waarmee hij het toch al wankel kabinet ten val bracht.²⁰³ Zijn bezwaar tegen het voorgestelde artikel was dat het mogelijk maakte dat een geestelijke macht buiten de staat om haar voorschriften openlijk kon aanplakken en publiceren, terwijl de ondervinding leerde dat die voorschriften niet altijd een kerkelijke strekking hadden. Ook vond hij dat het voorgestelde artikel het hoogheidsrecht van de vorst prijs gaf. Dit hoogheidsrecht had volgens hem voor de protestantse kerken de beste vruchten gedragen. Door dit prijs te geven zou de hele kerkelijke inrichting worden gedesor-ganiseerd.²⁰⁴

Ook de Algemene Synodale Commissie van de Hervormde Kerk was geschokt door de voorstellen van de commissie. Al binnen zeven dagen na de verschijning van het verslag stuurde ze haar bezwaren in een adres aan de koning.²⁰⁵ Haar grieven richtten zich feitelijk tegen de kern van de godsdienstvrijheid, namelijk tegen de mogelijkheid om in alle vrijheid godsdienstige meningen te belijden. De commissie vond dat het voorgestelde artikel 156 de deur wijd openzette voor het verspreiden en inscherpen van zedeloze grondstellingen en onchristelijke denkbeelden. Ook vreesde ze dat de onbepaalde vrijheid van eredienst zou leiden tot het opwekken van religiehaat en burgerwist. Zelfs een burgeroorlog was niet ondenkbeeldig. Fel protesteerde ze ook tegen het voorgestelde artikel 162. Dat hief het recht van placet, het onvervreemdbaar recht van de koning, op. Het vernietig-

201 Gerrit graaf Schimmelpenninck (1794-1863), de zoon van raadspensionaris Rutger Jan, was aanvankelijk zakenman (onder meer directeur en voorzitter van de Nederlandse Handel-Maatschappij), maar werd later hoofd van de staatssecretarie en gezant in Sint Petersburg en Londen. Hij werd door Willem II in 1848 naar Nederland gehaald om minister en voorzitter van de ministerraad te worden, vooral om Thorbecke buiten het kabinet te houden. Van 1848 tot 1852 was hij weer gezant te Londen. Na de Aprilbeweging van 1853 was hij nog een jaar Tweede Kamerlid. Hij behoorde tot de gematigd liberale en later tot de conservatieve richting. *NNBW*, IV, 1223.

202 Charles Nepveu (1791-1871) was officier en vertrouweling van de koningen Willem I en Willem II. Hij maakte naam door zijn optreden in september 1830 in Brussel. Hij werd in 1848 in het tijdelijke kabinet-Schimmelpenninck minister van Oorlog. Na zijn aftreden in 1848 bekleedde hij tot 1867 militaire functies. Als lid van de Dubbele Kamer in 1848 toonde hij zich tegenstander van de liberale grondwetsherziening. Nepveu behoorde tot de conservatieve richting. G.A.M. Beekelaar in het *Biografisch Woordenboek van Nederland*, V, 362; De Bosch Kemper, *Staatkundige geschiedenis na 1830*, V, p. 367-368.

203 Zijn hoofdbezwaren betroffen het recht van vereniging, het weglaten en veranderen van vele formuleren van eedsaflegging, de samenstelling van de beide Kamers van de Staten-Generaal, het afschaffen van het recht van placet en de vrijheid van onderwijs. De Bosch Kemper, *Staatkundige geschiedenis na 1830*, V, p. 367.

204 De Visser, *Kerk en staat*, III, p. 350.

205 Adres van 18 mei 1848. De Visser, *Kerk en staat*, III, p. 350-351.

de ook de koninklijke sanctie en approbatie en verscheurde de band die de Hervormde Kerk weldadig en nauw aan de staat bond. Ze vreesde zelfs dat de gehele inrichting van de kerk uit haar verband zou worden gerukt. Nog meer bezwaren had ze: tegen de vrijlating van het onderwijs, zoals in het voorgestelde artikel 183 omschreven, tegen het ‘met ééne pennestreek’ wegnemen van het collatierecht, en tenslotte tegen het in artikel 16 geformuleerde recht van vereniging. De prognose van de commissie was uitgesproken somber: ramp en onheil voor de Hervormde Kerk, de ondergang van Nederland en de val van ’s konings troon.

De behoudende reactie van de Nederlandse Hervormde Kerk, de kerk waartoe de meeste Nederlanders behoorden, baarde alom opzien. In de Tweede Kamer noemde de afgevaardigde baron van Lynden²⁰⁶ het zelfs een berucht adres.²⁰⁷ Anderen vonden dat het de antikatholieke geest bij de protestanten aanwakkerde en tot godsdiensttwisten kon leiden. Ook zag men er een streven naar een heersende kerk in.²⁰⁸ Het was duidelijk dat de leiding van de kerk haar banden met de regering graag wilde aanhouden en daarbij anderen weinig vrijheid gunde.²⁰⁹ In feite onderkende ze niet wat vrijheid van godsdienst inhield. Haar verzet tegen afschaffing van het recht van placet vormt daarvan een illustratie. Tegenover de grondwetscommissie, die daarover in haar verslag had opgemerkt: ‘Zonder het recht van gemeenschap met zijne hoofden [bedoeld is Rome], is een kerkgenootschap niet in het volle genot zijner erkende inrichting.’, stelde de hervormde commissie het hoogheidsrecht van de staat. De soevereiniteit van de staat over de uitoefening van de religie! De onvrijheid van kerkorganisatie zat de Hervormde Kerk in het bloed.

Voor de katholieken vormde het hervormde adres een grote schrik. Zij hadden de vrijheid bijna verkregen, maar werden in het zicht van de haven geconfronteerd met forse tegenwind. Bitter waren de reacties: er was geen recht voor de 1.200.000 katholieken, die vier negende van de bevolking uitmaakten, doordat Nederland een prooi van dominocraten was, geruggesteund door aristocraten, die elkaar de hand gaven om zo het land uit te zuigen.²¹⁰ Katholieke bladen als *De Tijd* riepen op tot actie en bereikten dat het katholieke volk overal in beweging raakte. Statistieken die de katholieke pers in het jaar 1848 verspreidde, maakten grote indruk. Immers, daaruit bleek dat het aantal katholieke ambtenaren in wanver-

206 Mr. Willem baron van Lynden (1806-1866) was een Nijmeegse burgemeesterszoon uit een Gelders adellijk geslacht. Na advocaat en rechter te zijn geweest, werd hij in 1848 lid van de Dubbele Kamer, die over de grondwetsherziening besliste. Vanaf 1850 tot 1866 was hij lid van de Tweede Kamer en een van de eerste medestanders van Groen van Prinsterer. Hij voerde regelmatig het woord over uiteenlopende onderwerpen. Van Lynden was de schoonvader van Aeneas Mackay. *NNBW*, II, 859.

207 En als ik over de vrijheid van mijn kerk spreek, ‘dan denk ik onwillekeurig aan het regt van collatie.’ Dat strijdt met haar wezen en zal hopelijk worden afgeschaft. Dit ondanks de Synodale Commissie ‘die in haar berucht adres aan Zijne Majesteit dat regt zo onhandig heeft willen verdedigen.’ Handelingen II, 1847-1848, zitting van 6 oktober 1848, p. 972.

208 De Bosch Kemper, *Staatkundige geschiedenis na 1830*, V, p. 360-361.

209 Toch stelde de NHK in verband met de situatie een commissie-Parreau in om het Algemeen Reglement te herzien. De commissie kwam met een voorstel dat op twee beginselen berustte: de zelfstandigheid van de kerk in betrekking tot de staat en de zelfstandigheid van de kerk m.b.t. haar vertegenwoordiging en haar eigen bestuur. De Visser, *Kerk en Staat*, III, p. 352.

210 Albers, *Geschiedenis van het herstel*, II, p. 116-117.

houding stond ten opzichte van het protestantse aandeel.²¹¹ De katholieke reactie was dan ook niet onbegrijpelijk. Grote indruk maakte ook het *Manifest aan de Katholieken van Nederland* van 20 juni 1848, dat zich achter het ontwerp van de grondwetscommissie schaarde en een krachtig pleidooi voerde voor vrijheid van godsdienst en vrijheid van onderwijs.²¹² Scherp stelde het manifest de achterstelling van de katholieken aan de kaak. Sterk was het dat de katholieken niet om een gunst, een plaatsje in Nederland vroegen of om verlof voor hun erediensten, maar om recht op datgene wat hun toekwam. Het manifest leidde tot een petitionnement en veel adressen, vooral als reactie op het adres van de Algemene Synodale Commissie van de Hervormde Kerk, die had gezegd te spreken namens de grootste godsdienstige gezindte van het land. Zelfs maakten de vicarissen, bezorgd door het adres van de Hervormde Kerk, hun eerder aan de Tweede Kamer gezonden adres tegen het recht van placet openbaar. Ook zonden ze een smeekschrift voor vrijheid van godsdienst en onderwijs aan de koning.²¹³ Al deze acties leidden ertoe dat het aantal handtekeningen onder de petitie voor de grondwetsontwerpen eind augustus 1848 62.914 bedroeg. Het was enigszins een herhaling van de petitiestrijd voor vrijheid van godsdienst en onderwijs, die eind jaren twintig in de Zuidelijke Nederlanden was gevoerd. Evenals toen leek er nu weer een volksbeweging te ontstaan. Overigens zaten ook de tegenstanders niet stil. Ook zij dienden petitie in. Die werden door 16.747 personen getekend.²¹⁴

De vicarissen hadden zich echter niet zo druk hoeven maken, want de koning had zich nogal geërgerd aan het hervormde adres. In de vergadering van de Raad van State, die advies moest uitbrengen over de grondwetsvoorstellen, liet hij zich bij de bespreking van het recht van placet bepaald boos uit over de pleidooien voor het behoud van dit zogenaamde koninklijke hoogheidsrecht en de banden van de Hervormde Kerk met de staat. Hij maakte daaraan een einde door in het Frans, de taal die hem meer dan het Nederlands lag, op te merken: 'Enfin, Messieurs, vous voulez m'imposer un rôle injuste et même ridicule, et enfin, Messieurs, enfin ... ik verd... het!' De discussie was hiermee geëindigd en de Raad van State accepteerde de afschaffing. In katholieke kringen, die hiervan hoorden, sprak men wel van *Verwillemtweeën*.²¹⁵

Kritiek kwam er ook op het voorgestelde onderwijsartikel. Omdat de commissie van 1842 niet voldoende aan de voorstanders van het bijzonder onderwijs was tegemoetgekomen en de klachten waren gebleven, had de commissie het volgende artikel voorgesteld:

211 Het aantal katholieke ambtenaren bij de verschillende rijkdiensten schommelde tussen de 8% en 15% op een bevolkingsaandeel van meer dan 40%. Albers, *Geschiedenis van het herstel*, II, p. 120-121.

212 Albers, *Geschiedenis van het herstel*, II, p. 123-128.

213 Ondertekend door mgrs. J. van Hooydonk (Breda), H. den Dubbelden ('s-Hertogenbosch), J.A. Paredis (Limburg), J. Zwijsen (vice-superior der Hollandse missie), Albers, *Geschiedenis van het herstel*, II, p. 130-132.

214 Albers, *Geschiedenis van het herstel*, II, p. 133.

215 Albers, *Geschiedenis van het herstel*, II, p. 129-130.

De inrigting van het publiek onderwijs wordt, met eerbiediging van ieders godsdienstige begrippen, door de wet geregeld. Het geven van onderwijs is vrij, behoudens het onderzoek naar de bekwaamheid des onderwijzers en het toezigt der overheid, beide door de wet te regelen.²¹⁶

De schoolopzieners en onderwijzers tekenden onmiddellijk bezwaar aan tegen dit voorstel, omdat ze het einde van het openbaar onderwijs vreesden. Zij waren ook bang dat de katholieken het onderwijs zouden overnemen en betreurden het dat er in het onderwijsartikel niet meer stond dat de overheid de zorg voor het openbaar onderwijs had. Hun petitie werden echter in aantal overtroffen door die van de orthodoxe protestanten en katholieken, die juist vóór de vrijheid van onderwijs pleitten.²¹⁷ Om uit de impasse te komen dienden De Bosch Kemper en enkele medestanders bij de Tweede Kamer een petitie in, waarin zij verzochten 'dat naast de vrijheid van onderwijs, die thans gehuldigd wordt, de bepaling gevonden worde, waarbij aan de Regering de verplichting wordt opgelegd te zorgen, dat op alle plaatsen welverzorgde volksscholen aanwezig zijn.'²¹⁸

8.9 De godsdienstvrijheid in de Grondwet van 1848

De vele kritiek op het ontwerp van de grondwetscommissie bracht de regering-Donker Curtius, die oog had voor de politieke constellatie, ertoe de voorstellen enigszins aan te passen. Bij Koninklijke Boodschap van 19 juni 1848 werden de gewijzigde voorstellen – en dat was nieuw – met contraseign aangeboden aan de Tweede Kamer. De Koninklijke Boodschap droeg duidelijk het stempel van de koning. Hij wees daarin op de bewogen tijden, 'de geweldige bewegingen, welke andere Staten hebben geschokt' en vroeg de leden daarom bij verschil van gevoelen inschikkelijk te zijn en 'van eigene denkbeelden iets ten offer te brengen.'²¹⁹ Met deze woorden zette de koning een zekere druk op de beraadslagingen om te bereiken dat de voorstellen er door kwamen.

Bitter was de reactie van Thorbecke, die in zijn *Bijdrage tot herziening der Grondwet*, de regering verweet van de eenheid van beginselen van de commissie te zijn afgeweken door met compromisteksten te komen. Hij sprak zelfs van een 'offerfeest van politieke overtuigingen'. Thorbeckes reactie werd niet gewaardeerd en kostte hem zijn benoeming in de Dubbele Kamer. Overdrijving zat er zeker in en voor zover er van een offerfeest sprake was gold dat voornamelijk voor hoofdstuk VI over de godsdienst.²²⁰ Daar was inderdaad het een en ander veranderd. Zo was met betrekking tot artikel 162 van het commissievoorstel²²¹ de afschaffing van

216 De Bosch Kemper, *Staatkundige geschiedenis na 1830*, V, p. 361.

217 De Bosch Kemper, *Staatkundige geschiedenis na 1830*, V, p. 345.

218 De Bosch Kemper, *Staatkundige geschiedenis na 1830*, V, p. 363.

219 Handelingen II, 1847-1848, p. 334; De Bosch Kemper, *Staatkundige geschiedenis na 1830*, V, p. 401-402.

220 De Bosch Kemper, *Staatkundige geschiedenis na 1830*, V, *Letterk. Aanteekeningen*, p. 311.

221 Artikel 170 van de Grondwet 1848.

het recht van placet wel gehandhaafd, maar de bepaling over het benoemen van geestelijken geschrapt. Dit was gebeurd op verzoek van de Algemene Synodale Commissie van de Hervormde Kerk, die de band met de staat graag aanhield. Ook vanwege protestantse protesten tegen processies was artikel 159 van het commissievoorstel²²² gewijzigd en aangevuld. Het recht op het houden van godsdienst-oefeningen buiten gebouwen en besloten plaatsen zou alleen gelden voor plaatsen waar dit recht al bestond. Protestanten hoefden nu niet meer bang te zijn overal in het land met processies te worden geconfronteerd. Het is van regeringswege niet zo gezegd, maar commentatoren zagen in het processieverbod een tegemoetkoming aan de protestanten voor het verloren gaan van het recht van placet.²²³ Van katholieke zijde werd dit processieverbod betreurd en gezien als een aantasting van hun godsdienstvrijheid.²²⁴

Behoudens ten aanzien van processies werd de vrijheid van eredienst aanzienlijk verruimd. De commissie-Thorbecke had niet zover willen gaan. Zij had voorgesteld om ‘alle openbare oefening van godsdienst’ toe te laten ‘voor zooverre die niet kan worden geacht enige stoornis aan de publieke orde en rust te zullen toebrengen’. Het begrip ‘openbare oefening van godsdienst’ had voor de commissie de uitgebreide betekenis van instelling en openbare handeling van kerkgenootschappen, dus niet alleen de openbare eredienst. Het door haar voorgestelde artikel hield dus eigenlijk in dat de regering besliste zowel over de toelating van elk kerkgenootschap als ook over alle openbare handelingen ervan. Achter deze bepaling zat het door Thorbecke voorgestane principe dat kerkgenootschappen eigenlijk niet meer waren dan gewone verenigingen en als zodanig deel uitmaakten van het geheel van de staat. Donker Curtius brak met deze gedachte en kwam met de tekst: ‘Alle openbare godsdienstoefening binnen gebouwen en besloten plaatsen wordt toegelaten, behoudens de noodige maatregelen ter verzekering der openbare orde en rust.’ Het artikel sprak nu alleen nog maar van godsdienst-oefening, dat wil zeggen van erediensten, en niet meer van het kerkgenootschap als zodanig. Belangrijker nog is dat het de regering in deze redactie werd ontzegd de openbare godsdienstoefeningen binnen gebouwen en besloten plaatsen te beletten. Ze mocht slechts maatregelen nemen om de openbare orde en rust te verzekeren, maar erediensten niet verbieden. Met deze redactie toonde de regering dat zij eropuit was de bemoeienis van de staat met kerkzaken zo veel mogelijk te beperken. Een algemene norm achtte zij voldoende. Dit artikel betekende inderdaad een aanzienlijke verruiming van de vrijheid van eredienst. Deze mag worden toegeschreven aan Donker Curtius, die in het verleden als advocaat was opgekomen voor de godsdienstvrijheid van de afgescheidenen.²²⁵ Meer dan Thorbecke had hij oog voor deze vrijheid en ook voor die van de pers en die van vereni-

222 Artikel 159 commissievoorstel en artikel 167 van de Grondwet 1848.

223 De Visser, *Kerk en Staat*, III, p. 364

224 Margry, *Teedere quaesties*, p. 291.

225 Mr. J.W. Gefken schreef op 19 november 1835 aan ds. H.P. Scholte dat Donker een aantal afgescheidenen zou verdedigen. Hij is van andere beginselen, maar voor volstreekte godsdienstvrijheid voor allen. Smits, *De Afscheiding van 1834*, deel 6, p. 102; zie ook deel 5, p. 284-285 en De Bosch Kemper, *Staatkundige geschiedenis na 1830*, II, p. 411. *Lett. Aant.* p. 193.

ging en vergadering.²²⁶ Bovendien had hij oog voor het politieke momentum, zodat hij in staat was om deze vrijheden, rekening houdend met de politieke krachten, te realiseren.²²⁷

Het in de artikelen 193 en 196 van de Grondwet 1840 voorkomende woordje ‘zorgt’ was in overeenstemming met het voorstel van de grondwetscommissie vervangen door het woordje ‘waakt’. Dit was niet zonder betekenis. Thorbecke had in zijn *Aanteekening op de Grondwet* al gehamerd op dit beginsel en scherp gefulmineerd tegen het ‘valse beginsel’ dat de overheid deel moet hebben aan het beleid van een instelling, waaraan zij geld geeft. Door het woordje ‘zorgt’ te vervangen door ‘waakt’, zou de relatie van de staat met de kerk afstandelijker worden.²²⁸ De kerk zou dan slechts voor de door haar ontvangen gelden rekenplichtig ten opzichte van de staat zijn. Volgens de regering werd met ‘waakt’ beter aangegeven dat het om repressief toezicht ging:

‘Er staat ... geschreven: “De Koning waakt, dat alle kerkgenootschappen zich houden binnen de palen van gehoorzaamheid aan de wetten van den Staat.”, zooals er geschreven staat, dat alle ingezetenen en zedelijke lichamen binnen die palen moeten blijven, zonder daarom aan iemand de verplichting op te leggen, om, vóórdat hij eene daad pleegt, vóórdat hij een woord spreekt, schrijft of drukt, daarop de goedkeuring van het gezag te vragen. Het waken der regeering, dat allen blijven binnen de palen der wet, bestaat in het beugelen van hen, die buiten deze palen gaan, niet in het vlechten van banden, opdat zij dezelfde niet zouden kunnen overschrijden.’²²⁹

In deze lezing kon het waken slechts betrekking hebben op hen die buiten de palen van gehoorzaamheid gingen. Ook uit de memorie van beantwoording blijkt dat de grondwetgever aan een repressief stelsel heeft gedacht.²³⁰

Een beperking van de kerkelijke organisatievrijheid, die door de betreffende kerken overigens meer als een voorrecht werd beschouwd, was de in artikel 168 van de nieuwe Grondwet opgenomen verplichting van de staat om de geestelijken traktement of pensioen te betalen. Door deze bepaling had de overheid als betaalmeeester belang bij de wijze van vervulling van de vacatures.

Tegen de voorstellen is betrekkelijk weinig oppositie gevoerd. In de schriftelijke gedachtewisseling werd over het door de regering voorgestelde artikel 162 opgemerkt dat het ruimte liet om onder de dekmantel van godsdienst allerlei voor de staat gevaarlijke opvattingen te verkondigen. Waarom geen beperking zoals de vrijheid van drukpers die ook kende, namelijk vrijheid ‘behoudens ieders ver-

226 Zie de *Pleitrede van Mr. Dirk Donker Curtius voor den Hoogen Raad der Nederlanden; ten behoeve van C.A. Thieme, drukker en uitgever der Arnhemse Courant, requirant in cassatie, uitgesproken den 12den Julij 1839*, Arnhem 1839.

227 J.Th.J. van den Berg, *Eenvoudigheid en zuinigheid*, lezing gehouden op het op 22 januari 1993 georganiseerde symposium *Van Thorbecke tot Telders*, gepubliceerd in het Jaarboek van het Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen 1992, p. 212-214 en 218.

228 *Aanteekening*, II, p. 227 en 232.

229 Memorie van toelichting, zie Handelingen II, 1847-1848, p. 351.

230 Handelingen II, 1847-1848, p. 578; Diepenhorst, *De verhouding tusschen kerk en staat in Nederland*, p. 190.

Mr. J.Th.H. Nedermeyer ridder van Rosenthal. Van 1849-1852 minister voor de Hervormde en andere Erediensten.

antwoordelijkheid volgens de wet? Om aan deze bezwaren tegemoet te komen werd bij de nota van nadere wijzigingen aan het artikel toegevoegd 'behoudens de bescherming der maatschappij en hare leden tegen de overtreding van de strafwet.'²³¹ Daarmee was aangegeven, dat de godsdienstvrijheid minder mocht worden beperkt dan de vrijheid van meningsuiting.

De regeling van de processievrijheid leverde enkele vragen op. Voorgesteld was dat processies geoorloofd bleven, waar zij thans naar de wetten en reglementen waren toegelaten. Verschillende Kamerleden wilden weten op welke wetten en reglementen werd gedoeld. De regering gaf daarop een overzicht van de geldende bepalingen.²³² Het kwam erop neer dat de vóór 1848 bestaande situatie werd gehandhaafd en in de Grondwet werd opgenomen.

²³¹ De Visser, *Kerk en Staat*, III, p. 356-357.

²³² De nota noemde: de Wet van 18 Germinal an X, de Circulaire van 30 Germinal an XI, de Circulaire van 29 mei 1819, no. 3838, de Missive van 28 juli 1819, no. 3838, de Circulaire van 22 februari 1820, no. 4174, het Besluit van 23 april 1822, litt. W.4 en de Missive van 1 juni 1822, no. 6208. Zie verder hoofdstuk 6.11; voor de tekst van de nota: De Visser, *Kerk en Staat*, III, p. 358.

De strijd voor of tegen afschaffing van het recht van placet laaide bij de mondelinge behandeling van de voorstellen weer even op. Tegenstanders waarschuwden dat de staat haar toezicht over de verschillende kerkgenootschappen niet moest prijsgeven en uitten de vrees dat de kerk bij afschaffing van het recht van placet over de staat zou gaan heersen. De minister antwoordde echter dat het beginsel van de vrijheid van godsdienst de afschaffing van dit recht meebracht. Dat de Grondwet daarbij slechts repressief toezicht beoogde, werd ook zeer duidelijk toen in de debatten door het Kamerlid Nedermeyer van Rosenthal werd gevraagd om bij wijze van uitzondering het preventieve recht van placet in de Grondwet op te nemen. De minister antwoordde daarop: 'Dit regt is gevaarlijk, omdat een preventieve maatregel, al is het bij exceptie, in de Grondwet opgenomen, nadeelig is voor den regtstoestand der maatschappij.' Volgens hem zette dat de deur open voor volgende preventieve maatregelen. Bovendien was het strijdig met het aangenomen stelsel.²³³ In soortgelijke bewoordingen uitte zich ook de minister voor de R.-K. Eredienst.²³⁴ Het was duidelijk dat de staat de banden met de kerk zo los mogelijk wilde maken.

Een ander probleem stak de kop op bij de bespreking van het voorgestelde artikel 168 over de betaling van de traktementen, dat ongewijzigd was gebleven. De verplichting tot betaling vloeide naar algemene opvatting voort uit de onteigening van de staat van voormalige kerkelijke goederen en bezittingen. De vraag die men stelde was of de regering de betaling mocht stopzetten of verminderen bij een afnemend ledental van een gemeente en omgekeerd. Bij arrest van de Hoge Raad van 5 mei 1848 was namelijk bepaald dat het aantal traktementen moest betaald worden tot dezelfde som en in gelijk getal als in 1815 plaatsvond.²³⁵ Met veranderde behoeften kon en mocht dus volgens de Hoge Raad niet worden gerekend. De reactie van de regering was laconiek. Eén arrest vestigde nog geen jurisprudentie, verklaarde de minister. Hij zou op de oude voet voortgaan. Dat kwam erop neer dat alle kerkgenootschappen hetzelfde bedrag bleven ontvangen dat ze in 1815 ontvingen, maar dat het bedrag werd afgestemd op het aantal redelijkerwijze te vervullen predikantsplaatsen.²³⁶

Uiteindelijk leverde de bespreking van de godsdienstparagraaf in de Tweede Kamer noch in de Dubbele Tweede Kamer grote problemen op. De voorstellen werden telkens met grote meerderheid aangenomen. De stemverhoudingen waren: 42 tegen 14 in de Tweede Kamer, 22 tegen 4 in de Eerste Kamer, en 98 tegen 16 stemmen in de dubbele Kamer.²³⁷

Meer verzet bestond er tegen de voorgestelde vrijheid van onderwijs. De buitenparlementaire oppositie bestond uit de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen en het Nederlandsch Onderwijzersgenootschap. Beide stonden sterk onder in-

233 Handelingen II, 1847-1848, zitting 23 augustus 1848, p. 795-796; De Visser, *Kerk en staat*, III, p. 392.

234 Handelingen II, 1847-1848, p. 974.

235 H.R. 5 mei 1848, W. 913 (18 mei 1848).

236 Handelingen II, 1847-1848, zitting 6 oktober 1848, p. 975.

237 De Visser, *Kerk en Staat*, III, p. 360.

vloed van het gedachtegoed van Hofstede de Groot, die, wars van dogmatische scherpslijperij, geen ‘sectescholen’ wenste.²³⁸ De Synodale Commissie van de Hervormde Kerk sloot zich daarbij aan en waarschuwde voor het verbrijzelen van ‘de schoonste parel aan ’s Konings kroon’ en het vernietigen van ‘den roem en het sie-raad van Nederland en de zedelijke kracht van het zelfstandig volksbestaan der Natie’.²³⁹ In de Kamer werd deze kritiek overgenomen en dat leidde – ondanks de pleidooien van katholieke en antirevolutionaire zijde voor vrije scholen – tot concessies van de regering. Het artikel werd aangevuld met de in de bestaande Grondwet al voorkomende bepaling dat het openbaar onderwijs een voorwerp van aanhoudende zorg van de regering was. Verder werd aan het artikel toegevoegd dat het overheidstoezicht zich naast de bekwaamheid ook zou uitstrekken tot de zedelijkheid van de onderwijzer. Dit laatste om deugnieten en in het bijzonder jezuïeten te weren van de scholen.²⁴⁰ Deze antiroomse opstelling van de groot-protestantse richting vormde een van de belangrijkste drijfveren om de onderwijsvrijheid in te dammen. Met de aanvullingen hoopte men de suprematie van de openbare school te verzekeren en de bijzondere school te benadelen. Op korte termijn bezien is dat ook gelukt. Het antipapisme heeft daardoor veel schade aangericht.²⁴¹ Toch is Oud van mening dat de aanvullingen uiteindelijk niet veel te betekenen hebben gehad. Als bewijs daarvoor voert hij aan dat deze bepalingen in 1917 bij de ‘onderwijsbevrediging’ vrijwel onveranderd in het nieuwe grondwetsartikel zijn overgenomen. Ze hebben in de loop van de jaren de oprichting en subsidiëring van het bijzonder onderwijs niet in de weg gestaan.²⁴²

Hoewel de meerderheid van de leden van de Tweede en Eerste Kamer nog conservatief gezind was en weerzin had tegen echte veranderingen²⁴³, konden de verschillende voorstellen, zij het nogal eens gewijzigd, de eindstreep halen. De druk van de koning om inschikkelijk te zijn en de onrustige tijdsomstandigheden werkten eraan mee dat de afgevaardigden uiteindelijk bogen. De Grondwet werd op 14 oktober 1848 in het Staatsblad afgekondigd.²⁴⁴ Voor de godsdienstvrijheid brak daarmee een nieuwe periode aan.

Samengevat hield de nieuwe Grondwet voor de godsdienstvrijheid als belangrijkste verbeteringen in:

1° Volkomen vrijheid van belijden van godsdienstige meningen (art. 164). Met deze bepaling was impliciet gelijke bescherming aan alle kerkgenootschappen verleend. Het begrip belijden betekende ook het openbaar optreden en het propageren van geloofsopvattingen.

238 P. Hofstede de Groot, een van de leidende figuren van de Groninger richting, streefde naar een nationale, algemeen protestantse kerk zonder bindende confessie. R. de Jong, *Van standspolitiek naar partijloyaliteit. Verkiezingen voor de Tweede Kamer 1848-1887*, Hilversum 1999; D. Langedijk, *De geschiedenis van het protestants-christelijk onderwijs*, Delft 1953, p. 40-41 en 90; G.J. Schutte, *Het Calvinistisch Nederland. Mythe en werkelijkheid*, Hilversum 2000, p. 202-203; idem, *Nederland: een calvinistische natie?* p. 690-702.

239 P.A. Diepenhorst, *Onze strijd in de Staten-Generaal*, Amsterdam 1927-1929, I, p. 58.

240 Diepenhorst, *Onze strijd*, I, p. 58-72; Oud, *Honderd jaren*, p. 23-24.

241 H.T. Colenbrander, *Historie en leven*, Amsterdam 1915-1920, II, p. 250-251.

242 Oud, *Honderd jaren*, p. 24.

243 Zie het voorlopig verslag van 13 juli 1848. Albers, *Geschiedenis van het herstel*, II, p. 135.

244 *Stb.* 1848, 71.

2^e Verzekering van de vrijheid van eredienst, doordat de overheid het recht verloor openbare godsdienstoefeningen binnen gebouwen te beletten (art. 167).

3^e Aanzienlijke versterking van de vrijheid van organisatie als gevolg van de invoering van het repressieve stelsel (art. 169), de volkomen vrijheid van belijden (art. 164) en het vervallen van het recht van placet (art. 170). Voor het oprichten van kerkgenootschappen had men voortaan geen erkenning of toestemming van de regering meer nodig. Ook was men vrij voor wat betreft de inrichting van de kerk.

4^e De vrijheid van belijden en de vrijheid van eredienst werden verder nog versterkt, doordat de Grondwet ook de vrijheid van vereniging en de vrijheid van onderwijs opnam.

Groen van Prinsterer toonde zich in 1849 bij de begrotingsdiscussie tevreden: ‘De zelfstandigheid der gezindheden, die in vroegere jaren zoo dikwijls met woord en daad voorbijgezien werd, de vrijheid der Kerk is tegenwoordig in ons Vaderland bijkans geen voorwerp van tegenspraak meer. De zelfstandigheid der kerk tegenover de wereldlijke magt is ook bij de grondwetsherziening op den voorgrond gesteld. De Commissie van 16 Maart 1848 heeft in haar Verslag duidelijk en met ronde woorden eerbiediging gewild der kerkgemeenten, als particuliere vereenigingen, als burgerlijke genootschappen, onderworpen aan het gemeene regt. In dit opzigt althans is gebleken, welk nut voortdurende discussie te weeg brengt. Dit is een van die punten waarom wij de grondwetsherziening op prijs moeten stellen, waarom zij regt heeft op onze erkentelijkheid; één van die punten, waartoe men niet plotseling, maar langzamerhand is gekomen en die in de Grondwet geformuleerd zijn, omdat zij berusten op regt en vrijheid. Al hetgeen door de Grondwet van 1848 op die wijze is tot stand gebracht, stel ik op hoogen prijs.’²⁴⁵ Hij concludeerde dat uit de voorstellen voortvloeide dat alles wat naar een *jus in sacra* zweemde vervallen was, dat de kerk als zelfstandige corporatie recht had haar eigen administratie en haar eigen zaken te regelen, en een gelijk recht had op bescherming overeenkomstig ‘de eigenaardigheid der kerk’. Onder het regelen van eigen zaken vielen volgens hem ook de vrijheid om bijzonder onderwijs te organiseren en de volkomen onafhankelijkheid van de diaconieën.

8.10 Terugslag (1848-1853)

Met de Grondwet van 1848 was de godsdienstvrijheid formeel behoorlijk verzekerd en bestond er nu een gelijke en gegarandeerde vrijheid voor alle religies. Ook was het beginsel van scheiding van staat en kerkorganisatie impliciet in de Grondwet opgenomen. Daarmee hadden de burgers vrijheid van geweten, belijden, eredienst en organisatie verkregen. De opgave was, de Grondwet in de praktijk zo uit te voeren dat die vrijheid ook werd gerealiseerd. Een complicatie daarbij vormde het feit dat de achterliggende ideeën van de Grondwet, zoals uit de besprekingen over de wetsvoorstellen was gebleken, nog bepaald geen gemeen goed waren. Veel was ook in haast en onder de druk van internationale en nationale onrust tot stand

²⁴⁵ Handelingen II, 1849-1850, zitting 17 december 1849, p. 157; De Visser, *Kerk en staat*, III, p. 410-411.

gekomen. De grotere vrijheid voor de kerken en de burgers op godsdienstig gebied vond dan ook bepaald nog geen algemene bijval. Hoe moest daarmee worden omgegaan? Bovendien bestonden er met betrekking tot de godsdienstvrijheid nog oude, met de Grondwet strijdige wetten en besluiten. Ook dat kon tot fricties leiden.

Nieuw was ook dat de rechter volgens artikel 115 2^e alinea de wetten niet meer mocht toetsen aan de Grondwet, met als gevolg dat hij de met de Grondwet strijdige bepalingen van wetten niet meer terzijde kon stellen. Dat volgde uit de tekst: De wetten zijn onschendbaar. De betreffende alinea was op voorstel van de regering en tegen de zin van Thorbecke in de Grondwet opgenomen. De regering beoogde de wet boven alle bedenkingen te stellen en haar tegen elke aanranding van de uitvoerende, de rechterlijke macht en de plaatselijke autoriteiten te beschermen.²⁴⁶ De alinea getuigde echter wel van een zekere overschatting van de kwaliteit van de wetten in 1848, zeker als daarbij wordt bedacht dat er nog veel gebrekkige oude Franse wetten en decreten van kracht waren. Juist met het oog op die oude wetten en decreten bevatten de Franse Chartes van 1814, 1831 en 1848, evenals diverse Grondwetten van de Zwitserse kantons, bepalingen die de onverbindendheid van met de Grondwet strijdende wettelijke of reglementaire bepalingen uitspraken en de rechter aldus tot toetsing dwongen.²⁴⁷

Ze getuigde ook van een zekere overschatting van de capaciteit van de toekomstige wetgever. Het beginsel van onschendbaarheid van de wetten ging te veel uit van onfeilbaarheid van de wetgever. Thorbecke kon zich met het beginsel bepaald niet verenigen. De term 'de wetten zijn onschendbaar' noemde hij cynisch een spreuk die zich al niet eens verdroeg met het feit dat de grondwetgever in zijn memorie van toelichting in het VIIIe in een ander verband zelf sprak van een tegen 'eenen ligtzinnigen wetgever' nodige waarborg en dus fouten bij wetgeving mogelijk achtte. Consequentie van die spreuk was dat ze de vrijheid gaf en zelfs de verplichting oplegde de Grondwet te schenden door in voorkomende gevallen de naleving af te dwingen van een niet-grondwettige wet. Naar zijn mening was de wet- en regelgeving hiërarchisch geordend en stond de plaatselijke of provinciale verordening tot de wet, als de wet tot de Grondwet. Daarbij had de rechter de taak de burger te beschermen tegen schending door de wet van zijn grondwettelijk recht evenals tegen schending door een plaatselijke verordening van zijn wettelijk recht. Een toetsingsverbod daarentegen verhinderde de Grondwet grondwet te zijn en stelde de wetgever, die zijn bestaan en zijn recht enkel aan de Grondwet ontleende, boven de Grondwet.²⁴⁸ Zeker voor de godsdienstvrijheid was het van belang dat alle oude beperkende wetten en voorschriften zo spoedig mogelijk zouden worden ingetrokken en dat er goede, met de Grondwet overeenstemmende nieuwe wetgeving kwam.

Koning Willem II, die aan de wieg van de nieuwe Grondwet had gestaan, heeft

²⁴⁶ Aldus de memorie van toelichting, zie Handelingen II, 1847-1848, p. 345.

²⁴⁷ Zo artikel 112 van de Charte 1848: Les dispositions des codes, lois et règlements existants qui ne sont pas contraires à la présente Constitution, restent en vigueur jusqu'à ce qu'il y soit légalement dérogé.

²⁴⁸ *Bijdrage*, p. 60-63.

*Koning Willem III
(1817-1890). (Neder-
lands Dagblad)*

de implementatie ervan niet meer meegemaakt. Hij overleed op 17 maart 1849 onverwachts in zijn geliefde Tilburg, de stad waar hij jarenlang als bevelvoerder gelegerd was geweest, waar hij vriendschap had gesloten met katholieke geestelijken en de stad waar hij had gehoopt weer op verhaal te komen.²⁴⁹ Vier dagen na zijn overlijden aanvaardde zijn zoon Willem III de regering om het werk van zijn vader voort te zetten. In zijn proclamatie verklaarde hij: 'Willem de Eerste nam het Souverein Gezag op, om het naar ene constitutie uit te oefenen. Willem de Tweede wijzigde, in overleg met de Vertegenwoordiging, de Grondwet naar de behoeften des tijds. Mijne roeping zal het zijn, op denzelfden voet aan die Grondwet

²⁴⁹ Hij had daar een paleis laten bouwen, dat op zijn sterfdag nog in aanbouw was. Het doet thans dienst als gemeentehuis. J.A. Bornewasser, *Koning Willem II*, in Tamse (red), *Nassau en Oranje*, p. 312.

volledige werking te geven.²⁵⁰ Met die proclamatie was eigenlijk zijn taak goed omschreven, zij het dat het koninklijk gezag aan invloed had ingeboet door de invoering van de ministeriële verantwoordelijkheid. Op ‘denzelfden voet’ zou het dan ook niet meer gaan. De koning was op grotere afstand komen te staan van de wetgeving en het bestuur van het land. Die situatie zou voor de vorst, die van huis uit anders gewend was, spanning opleveren. Daarbij kwam dat hij zich eigenlijk niet thuis voelde in de Grondwet van 1848 en moeite had met Thorbecke, de geestelijke vader ervan.²⁵¹

Voogdij gehandhaafd

De politieke ontwikkelingen verontrustten de leiding van de Nederlandse Hervormde Kerk. Bezorgd toonden de synodeleden zich over de nota van 19 november 1849 van de ministers van het kabinet-Thorbecke, waarin werd meegedeeld dat de band met de godsdienstige gezindheden langzamerhand moest worden losgemaakt. Weliswaar had minister Nedermeyer van Rosenthal²⁵² dit ook al op 14 november 1849 in de najaarszitting van de Algemene Synodale Commissie gezegd, maar de nota, die ook inhield dat de beide ministeries van Eredienst zouden worden opgeheven, maakte duidelijk dat het ernst was. De schrik zat er bij de synodeleden dan ook goed in. Ze vreesden zelfs dat alle banden tussen kerk en staat zouden worden losgemaakt.²⁵³ De synode zond daarom een adres aan de koning en aan de minister van Eredienst om te verhoeden dat dit zou gebeuren.²⁵⁴

Intussen kwam de scheiding van staat en kerk ook in de Tweede Kamer aan de orde. Van liberale zijde werd in de zitting van 17 december 1849 gepleit voor meer vrijheid van organisatie voor de Hervormde Kerk. Dit viel bij het meer behoudende deel van de Kamer echter niet in goede aarde. Veel Kamerleden wensten de banden met de kerk aan te houden. Bijzonder was wel de redenering van Van Heemstra,²⁵⁵ de oud-minister van Eredienst. Hij meende dat de Hervormde Kerk haar rechten jegens de staat ontleende aan de positie die zij in de Republiek had gehad. Bij de terugkeer van Willem I had de kerk gehoopt op herstel in haar oude rechten, maar dat was niet meer mogelijk omdat de vorst dezelfde vrijheid voor

250 Oud, *Honderd jaren*, p. 25.

251 Albers, *Geschiedenis van het herstel*, II, p. 177.

252 Mr. Johan Theodoor Hendrik Nedermeyer ridder van Rosenthal (1792-1857) was aanvankelijk advocaat en officier van justitie. Van 1841 tot 1849 zat hij in de Tweede Kamer. In die tijd behoorde hij tot de veranderingsgezinde liberalen, zonder thorbeckiaan te zijn. Toch trad hij in 1849 toe tot het eerste kabinet-Thorbecke als minister van Justitie en (voorlopig) minister voor de Hervormde en andere Erediensten. Hij had op wetgevend gebied wisselend succes. Toen in 1852 zijn pogingen om wetten over vereniging en vergadering en over de organisatie van de rechterlijke macht tot stand te brengen, strandden, trad hij af. *NNBW*, IX, 884.

253 De Visser, *Kerk en Staat*, III, p. 369.

254 Handelingen Synode 1850, p. 23 e.v., geciteerd via Rasker, *De Nederlandse Hervormde Kerk*, p. 156.

255 Mr. Schelte baron van Heemstra (1807-1864) was een in Groningen geboren edelman, die in Friesland bestuursfuncties heeft bekleed. Hij behoorde in de jaren 1840 tot de medestanders van Thorbecke en was in 1844 een van de ‘Negenmannen’. Na 1848 kwam hij steeds meer in conservatief vaarwater terecht. Hij was van 1844-1850 en van 1862-1864 lid van de Tweede Kamer. Van 1848-1849 is hij (tijdelijk) minister voor de Zaken van de Hervormde en andere Erediensten geweest, en van 1860-1862 minister van Binnenlandse Zaken. Ook was hij in de periode 1850 tot 1860 commissaris van de koning in Utrecht en Zeeland. *NNBW*, III, 558.

alle gezindten eiste. Dit verschil was uitgelopen op een vergelijk en het Algemeen Reglement was daarvan de weerslag. De staat en de kerk dienden over en weer hun daaruit voortspruitende verplichtingen na te komen en de staat kon en mocht de kerk om die reden niet loslaten.²⁵⁶

In zijn antwoord aan de heer Heemstra merkte Van Rosenthal op dat het Algemeen Reglement in zijn oorsprong onwettig was en dat de Amsterdamse classis daartegen destijds terecht had geprotesteerd. Deze toch wel vergaande stelling van de minister zou ertoe moeten leiden dat de staat met de op dat reglement gebaaseerde relatie met de kerk zou verbreken. Dat was echter niet het geval. De regering, zo verklaarde de minister, ging er toch wel vanuit dat het reglement wettig was, en wel vanwege het feit dat het reglement al drieëndertig jaar bestond en de hervormde gemeenten daarin stil hadden berust. De regering zou daarom volstaan met het uit het reglement zuiveren wat de zelfstandigheid van de kerk in de weg stond. De synode moest maar met een ontwerp komen, de staat zou dit slechts onderzoeken en bekrachtigen. De minister sprak daarbij uit dat er slechts twee zaken waren die de staat in haar relatie met de kerken niet kon loslaten: 1^e dat elke gezindheid zich binnen de palen van de wet hield en 2^e de zorg voor de wettige besteding en verdeling der gelden waarop de kerk aanspraak had.²⁵⁷ Dit kwam erop neer dat de staat haar bemoeienis met de kerken nog niet opgaf en in feite de klok terugzette naar de tijd van voor de Grondwet van 1848.

Nog verder ging de regering met haar bemoeienis toen ze het door de kerk aangeboden herziene Algemeen Reglement moest bekrachtigen.²⁵⁸ Hoewel het ontwerpreglement om de door de regering gewenste zelfstandigheid van de kerk te realiseren nog maar een paar bepalingen kende om de betrekkingen met de overheid aan te houden, volstond de regering niet met een eenvoudige bekrachtiging.²⁵⁹ In het Koninklijk Besluit van 23 maart 1852 maakte ze elf reserves om de kerk strakker aan de staat te binden.²⁶⁰ De belangrijkste daarvan was de tweede, die het beheer van de kerkelijke goederen regelde. Deze reserve, die de koning tot een soort opperkerkvoogd maakte, heeft ook nadat ze in 1866 was afgeschaft, tot in het midden van de twintigste eeuw voor grote moeilijkheden gezorgd.²⁶¹

Het was duidelijk, de minister durfde de zelfstandigheid van de kerk niet aan.

256 Handelingen II, 1849-1850, zitting 17 december 1849, p. 159-160; De Visser, *Kerk en staat*, III, p. 370.

257 Handelingen II, 1849-1850, zitting 17 december 1849, p. 161.

258 Belangrijke wijzigingen van de structuur van de kerk waren: opbouw vanuit de gemeenten in plaats van vanuit individuele leden, een minder hiërarchieke constructie, en benoeming van predikanten door gemeenten in plaats van door kerkenraden. Rasker, *De Nederlandse Hervormde Kerk*, p. 157.

259 De belangrijkste voorbeelden hiervan waren dat de synode volgens het reglement in 'onmiddellijk verband' bleef staan met het ministerieel departement, dat ze verantwoording van het beheer moest afleggen en dat een regeringscommissaris toegang had tot de hoogste kerkelijke vergaderingen.

260 K.B. van 23 maart 1852, nr. 3, *Bijvoegsel tot het Staatsblad* 1852, 100, p. 267-286.

261 De reserve bracht een onnatuurlijke scheiding tussen bestuur en beheer, waardoor bestuursorganen als een kerkenraad of een synode geen zeggenschap hadden over de kerkelijke goederen. In 1951 kwam een uniformerende regeling die er echter toe leidde dat er drie regimes ontstonden: 'aangepaste gemeenten', 'oud-toezicht gemeenten' en 'vrij beheergemeenten'. Op 19 december 2003 (LJN AN 7818) beëindigde de Hoge Raad een jarenlang slepend conflict van 'vrij beheergemeenten' tegen de Hervormde Kerk in het nadeel van de eersten. Zie ook: Rasker, *De Nederlandse Hervormde Kerk*, p. 157-158; Den Ouden, *Kerk onder patriottenberwind*, p. 275.

Consequent was het in het licht van de Grondwet echter niet. De Algemene Synodale Commissie rageerde met een adres aan de minister en gaf daarin blijk van een toch wijzigende visie van de leiding van de kerk. Met een beroep op de grondwettelijke zelfstandigheid en onafhankelijkheid van de kerk liet ze weten dat ze niet geacht wilde worden haar rechten te hebben prijsgegeven. De synode sloot zich daarbij aan. In een brief aan de gemeenten deelde ze mee dat het herziene reglement vanaf 1 mei 1852 gold, maar dat ze instemde met het standpunt van de synodale commissie. Verder zond ze de koning een adres waarin ze enerzijds haar erkentelijk toonde voor het behoud met de banden met de staat, maar anderzijds haar onafhankelijkheid accentueerde.²⁶²

Ook in de Tweede Kamer ondervond het besluit kritiek. De thorbeckianen verweten de regering traagheid met het verbreken van de banden van de staat met de kerk. Kamerleden verzochten de minister het besluit van 23 maart in te trekken, het collatierecht af te schaffen en de departementen van Eredienst op te heffen.²⁶³ Het antwoord was teleurstellend en nog meer omdat de thorbeckianen van minister Van Bosse,²⁶⁴ de opvolger van Van Rosenthal, grote verwachtingen hadden op het punt van scheiding van staat en kerk. Maar evenals zijn voorganger meende hij dat er sprake was van een overgangstoestand die een zeker toezicht en een zekere voogdij van de staat nodig maakte.²⁶⁵ Van opheffing van de departementen van Eredienst was dan ook geen sprake en de Hervormde Kerk bleef onder voogdij van de staat. Wel zei hij toe de collatierechten af te schaffen omdat ze niet meer van deze tijd waren.²⁶⁶ Ook hiervan is het echter niet gekomen.

Toelating

Omdat de nieuwe Grondwet het belijden van de godsdienst en het houden van godsdienstoefeningen met zoveel woorden garandeerde, had de afgescheiden gemeente van Den Haag met toestemming van het gemeentebestuur een nieuw kerkgebouw aan de Nobelstraat gebouwd. Op zondag 14 maart 1850 hield ze daar haar eerste diensten. Burgemeester en wethouders vroegen zich echter af of dat wel geoorloofd was en legden die vraag voor aan de commissaris van de koning van Zuid-Holland, Van Bylandt.²⁶⁷ Deze was, en niet ten onrechte, van oordeel

²⁶² De Visser, *Kerk en staat*, III, p. 382-383.

²⁶³ O.a. het liberale Kamerlid Metman verzocht hierom en tevens om de departementen van Eredienst op te heffen. L. Metman (1808-1860) was advocaat en van 1850-1853 lid van de Tweede Kamer. Zie Handelingen II, 1852-1853, zitting 27 november 1852, p. 220, en over Metman: *NNBW*, IV, 975.

²⁶⁴ Mr. Pieter Philip van Bosse (1809-1879) was achtereenvolgens fabrikant, advocaat, ambtenaar en lid van de Raad van State (1848), daarna lid van de Tweede Kamer van 1853-1858 en van 1860-1868, minister van Financiën van 1848-1853, in 1866 en van 1868-1871, (voorlopig) minister voor de Zaken van de Hervormde en andere Erediensten van 15 juli 1852 tot 19 april 1853 en van 1868-1870, minister van Koloniën van 1871-1872 en van 1877-1879, en minister van Binnenlandse Zaken a.i. in 1872. Van Bosse behoorde tot de liberale richting en was Waals hervormd. Als minister onder Thorbecke liberaliseerde hij de handel en scheepvaart. Zijn wet tot afschaffing van het dagbladzegel in 1869 betekende een grote stimulans voor de verschijning van kranten. *NNBW*, IV, 258.

²⁶⁵ De Visser, *Kerk en staat*, III, p. 384. Handelingen II, 1852-1853, zitting 27 november 1852, p. 229.

²⁶⁶ Handelingen II, 1852-1853, zitting 27 november 1852, p. 230.

²⁶⁷ Mr. Eugène Jean Alexander graaf van Bylandt (1807-1876) begon in 1838 zijn loopbaan als referendaris bij het kabinet des Konings. Van 1848 tot 1853 was hij gouverneur, later commissaris des Ko-

dat de diensten op grond van de artikelen 164 en 167 van de Grondwet moesten worden toegelaten. Toch vroeg hij voor alle zekerheid Nedermeyer van Rosenthal, de minister van Eredienst, om instemming met zijn standpunt.²⁶⁸

De minister bleek echter een andere opvatting te zijn toegedaan. Hij antwoordde Van Bylandt per brief van 24 juli 1850²⁶⁹ dat er geen sprake was van een beginselverandering in de Grondwet. Met een verwijzing naar Thorbeckes *Aanteekening op de Grondwet*, merkte hij op dat artikel 164 slechts de individuele godsdienstvrijheid en de vrijheid van huiselijke godsdienstoefeningen garandeerde.²⁷⁰ Voor publieke erediensten gold artikel 167 dat daarvoor publieke voorwaarden aangaf. Dat nu juist hier een groot verschil tussen het voorstel van de grondwetscommissie en de definitieve tekst bestond, ontging hem kennelijk. Verder was volgens hem het Koninklijk Besluit van 9 januari 1841 nog steeds van kracht, mee omdat artikel 3 van de additionele artikelen van de Grondwet alle verbindende wetten, reglementen en besluiten voorlopig handhaafde. Eerst wanneer het recht van vereniging en vergadering was geregeld, zou dit besluit kunnen worden herzien.

In een vervolgschrijven van 13 augustus 1850 aan Van Bylandt wees Nedermeyer er nog op dat de Koninklijke Besluiten van 1836 en 1841 waren genomen om de afgescheidenen de mogelijkheid van toelating als kerkgenootschap te geven. Pas dan hadden ze recht op de gelijke behandeling van artikel 165 van de Grondwet en konden ze als zedelijk lichaam in de staat fungeren en kerkgenootschappelijke rechten doen gelden. Naar zijn mening golden ook de artikelen 291 en volgende van het Wetboek van Strafrecht nog steeds.²⁷¹ Ook dit was in de lijn van Thorbecke, die de autonomie van de kerkgenootschappen miskende en ze slechts als onzelfstandige onderdelen van de staat beschouwde. In zijn *Aanteekening* had hij gesteld dat toelating van het genootschap voorwaarde was voor zijn bescherming, waarbij de artikelen 291 en volgende dan als sluitstuk fungeerden.²⁷² Over dat laatste merkte de minister echter op: 'Die artikelen, wier bestaan en toepassing op godsdienstige vergaderingen mij steeds bedroefd en menigmaal geërgerd heeft, zullen, naar ik hoop, spoedig vervallen door de te verwachten wet op de uitoefening van het recht van vereeniging en vergadering, welke binnenkort aan de beaardslaging der Staten-Generaal zal worden onderworpen.'²⁷³

Voor de Haagse afgescheiden gemeente kwam het erop neer dat ze, wilde ze eigenaar van haar kerkgebouw worden, alsnog toelating moest vragen. Dat heeft

nings van Zuid-Holland, van 1862-1864 lid van de Raad van State, van 1864 tot 1868 commissaris des Konings in Overijssel. Van Bylandt zat van 1868 tot 1874 in de Eerste Kamer, de laatste jaren als Kamervoorzitter. Hij was liberaal en een medestander van Thorbecke. *NNBW*, IV, 376.

268 Brief van 21 maart 1850. *Archiefstukken*, IV, p. 488-489.

269 *Archiefstukken*, IV, p. 489-490.

270 Het artikel 188 van de oude Grondwet luidde: De volkomen vrijheid van godsdienstige begrippen wordt aan elke gewaarborgd. Volgens Thorbecke waarborgde dit het recht om zijn godsdienstige overtuiging te belijden evenals de vrijheid van huiselijke godsdienstoefening. *Aanteekening*, II, p. 210.

271 Brief van 13 augustus 1850. *Archiefstukken*, IV, p. 491-492.

272 *Aanteekening*, II, p. 217-219.

273 Dit wetsontwerp van Van Nedermeijer dat een preventief karakter had, werd door 26 amendementen repressief, en vervolgens als te vergaand verwezen naar de afdelingen. Op 23 juli 1851 werd tot uitstel besloten waarna het nimmer meer is behandeld. *Archiefstukken*, IV, p. 491. Handelingen II, 1850-1851, p. 1193-1194.

nog enige moeite gekost, hoewel de burgemeester en de commissaris van de koning een positief advies gaven. Pas in tweede instantie lukte het en bij Koninklijk Besluit van 11 juni 1853 werd ze als 'Christelijke Afgescheiden Gemeente' erkend. Het gebruik van de naam 'Christelijke Afgescheiden Gereformeerde Gemeente', die in haar rekest voorkwam, werd haar evenwel ontzegd. De reden was dat de regering meende dat ze op grond van artikel 165 van de Grondwet de plicht had het recht op de naam 'gereformeerd' van 'het Hervormde of Gereformeerde Kerkgenootschap' te beschermen.²⁷⁴ Die beschermingsplicht was in het licht van het feit dat de voormalige publieke kerk sinds 1816 de naam 'gereformeerd' niet meer gebruikte, toch wel wat overdreven. Het is dan ook aannemelijk dat de regering hoe dan ook wilde voorkomen dat de afgescheidenen door het gebruik van de naam 'gereformeerd' zouden pretenderen de voortzetting van de voormalige Gereformeerde Kerk te zijn. Deze niet onpartijdige lijn, die minister Van Pallandt in de jaren dertig ook al had gevolgd, was bepaald niet in overeenstemming met de door de Grondwet voorgeschreven gelijke behandeling.²⁷⁵

In een adres aan de koning van 1 oktober 1851 berichtte de provinciale synode van Overijssel en Gelderland dat er binnen de kring van de afgescheidenen grote moeite bestond over het vragen van erkenning en toelating. Het zat de vergadering dwars dat de Koninklijke Besluiten van 1836 en 1841 maakten dat men als gunst ontving datgene waarop men als recht aanspraak had en de schijn opwekten dat men een nieuwe gezindheid was. Hoewel de afgescheidenen volhielden dat zij gereformeerd wilden blijven en zich daarom afgescheiden hadden, waren ze door rechtbanken beboet, met militaire inlegering gestraft en 'als met de bajonet op de borst ertoe gedwongen om erkenning en toelating als plaatselijke gemeenten te vragen alvorens zij hun godsdienst ongestoord konden uitoefenen.' De synode verweet de overheid dat ze de afgescheidenen had gedwongen afstand te doen van hun naam. Bovendien werden de gemeenten slechts als afzonderlijke kerken erkend, terwijl zij in werkelijkheid in een gereformeerd kerkverband leefden. 'Nu echter als van den wortel afgesneden,' zo schreef de synode, 'hebben wij een bestaan gekregen dat wij niet verlangden en dat ons niet betaamt.' Bovendien had het vragen van toelating tot verwijdering geleid met hen die meenden geen erkenning te mogen vragen. Om die redenen vroeg ze om opheffing van de besluiten.²⁷⁶

Hoewel de ondertekenaars te horen kregen dat het adres 'geen onderwerp van overweging' kon uitmaken, omdat de adressante niet bij de koning bekend was,²⁷⁷ adviseerde Van Bosse, de (voorlopige) minister van Eredienst, de koning toch de besluiten van 1836 en 1841 te verzachten.²⁷⁸ Hij memoreerde dat ze voortdurend

274 ARA, 2.07.01.03 (Hervormde Eredienst) inv. nrs. 893 en 894, van resp. 7 juni 1853, no. 13 en 17 juni no. 2; zie ook C. Smits, *De Afscheiding van 1834*, VII, p. 382.

275 Zie over de naamskwestie hoofdstuk 7.7. Eerst vanaf 1869 werd het de afgescheidenen toegestaan de naam 'gereformeerd' officieel te gebruiken.

276 De ondertekenaars waren de predikanten A. Brummelkamp van Arnhem, preses, en J. Schuurman van Holten, scriba. *Archiefstukken*, IV, p. 492-494.

277 Met de formulering dat 'de adressanten zoodanig als zij zich qualificeren niet bij de Regering bekend zijn', gaf de koning aan dat hij de synode niet wenste te erkennen. *Archiefstukken*, IV, p. 494.

278 Rapport van de minister van Financiën, voorlopig belast met het bestuur van het departement voor de zaken der Hervormde Eredienst enz. van 4 oktober 1852. *Archiefstukken*, IV, p. 494-496.

tot klachten leidden en bovendien weinig zin meer hadden, omdat er geen dreiging voor de openbare rust bestond. Hij wees de koning op artikel 167 van de Grondwet dat vrijheid van eredienst binnen gebouwen garandeerde. Volgens hem konden daarom voor toelating niet de voorwaarden worden gesteld dat men zijn eigen kosten van de gemeente en de armenzorg beloofde te dragen en evenmin dat men afzag van aanspraken op de bezittingen van de hervormde en andere kerkgenootschappen en dat men de wetten zal gehoorzamen. Dat laatste achtte de minister zelfs overbodig. Hij stelde de koning daarom voor deze voorwaarden te laten vallen. In overeenstemming met zijn voorstel besloot Willem III op 17 oktober 1852 de voorwaarden van toelating onder litt. c en d van het Koninklijk Besluit van 9 januari 1841 te doen vervallen.²⁷⁹ Sindsdien hoefden gemeenten niet meer te verklaren dat zij zelf in de kosten van de eredienst en de verzorging van de behoeftigen buiten bezwaar van het rijk, zouden voorzien, en evenmin dat zij nimmer enige aanspraak zouden maken op de bezittingen, inkomsten en rechten van het hervormd kerkgenootschap of van enige andere godsdienstige gezindheid, en dat ze aan de wetten van de staat zouden gehoorzamen.

Het besluit handhaafde echter de eis van toelating, hoewel de Grondwet deze zo niet meer kende en daar zeker geen voorwaarden aan verbond. Preventief overheidstoezicht bestond sinds 1848 immers niet meer. Dat liet natuurlijk onverlet dat het voor de rechtspersoonlijkheid van een nieuwe kerkgemeenschap en voor de rechtszekerheid gewenst kon zijn zich te laten registreren, maar voor haar bestaan als zodanig was dat niet meer nodig. De regering-Thorbecke bleef door het besluit van 17 oktober 1852 op het oude spoor en huldigde in de praktijk op het gebied van toelating nog steeds de uitgangspunten van de koningen Willem I en Willem II. De oude visie dat de kerk voor haar ontstaan en bestaan van de staat afhankelijk was, bleek taaier dan de zuivere toepassing van de nieuwe Grondwet.

Herstel van de bisschoppelijke hiërarchie en de Aprilbeweging

Hoe broos het recht op godsdienstvrijheid direct na 1848 nog was, ondervonden ook de rooms-katholieken. Hun verlangen naar wat zij noemden de normalisering van het bestuur van de Rooms-Katholieke Kerk, leek met de nieuwe Grondwet van 1848 te kunnen worden gerealiseerd. Waar de vrijheid van organisatie, naast die van belijden en eredienst, werd gegarandeerd, moest er ruimte zijn voor terugkeer van de bisschoppelijke hiërarchie.²⁸⁰ Toch duurde het nog enkele jaren voordat van de zijde van de paus en de Nederlandse regering het groene licht werd gegeven. Dat was te wijten aan het tegengestelde standpunt van de partijen. Rome wilde eigenlijk vasthouden aan het concordaat van 1827, omdat de curie zowel het verzet van de Nederlandse regering als dat van de Propaganda, die de kerk bestuurde, vreesde.²⁸¹ Eerst na vele petitie's uit Nederland ging de paus om, maar toen

²⁷⁹ K.B. van 17 oktober 1852, no. 43, Stb. 1852, 184; zie ook Verhagen, *De geschiedenis der Christelijke Gereformeerde Kerk*, p. 569.

²⁸⁰ Zie over het herstel van de bisschoppelijke hiërarchie: Vis en Janse (red.), *Staf en storm*.

²⁸¹ De Nederlandse missie werd door de Congregatio de Propaganda Fide, (een door kardinalen geleide congregatie) bestuurd. Deze had daartoe een vice-superior aangesteld, doorgaans een buitenlander, die de functie vervulde in afwachting van verdere promotie en daarom behoefte had aan rust

was het intussen 1852.²⁸² De Nederlandse regering had op 30 november 1850 weliswaar het groene licht gegeven door te verklaren dat ze de organisatie van de Rooms-Katholieke Kerk niet wenste te belemmeren,²⁸³ maar wilde vooraf wel weten wanneer en op welke wijze de bisschoppelijke hiërarchie haar vorm zou krijgen. Maar zonder dat de regering daarvan op de hoogte was hadden de Congregatio de Propaganda Fide en de paus op 20 december 1852 beslist tot herstel van de bisschoppelijke hiërarchie. Herstel betekende dat men wilde terugkeren tot de situatie van voor 1572. Ingesteld zouden daarom worden: het aartsbisdom Utrecht met de vier suffraganebisdommen Haarlem, Den Bosch, Breda en Roermond.²⁸⁴

Het besluit van de paus, dat haar in de loop van januari werd meegedeeld, viel de regering rauw op het dak. In een circulaire van 31 maart riep Thorbecke de commissarissen van de koning op de onrustig geworden bevolking tot kalmte te manen. Hij liet de commissarissen weten dat over tijd en wijze van uitvoering vooraf had moeten worden onderhandeld, maar 'De Pauselijke Stoel heeft eerst met den slag gewaarschuwd.' Het grootste probleem vormde, ook voor Thorbecke, de vestiging van het aartsbisdom in Utrecht, de stad van de Unie waar de verschillende provincies in 1579 besloten hadden om gezamenlijk de strijd tegen Spanje te voeren.²⁸⁵ Een stad die overwegend calvinistisch was en waar een universiteit was gevestigd met een grote protestantse faculteit. Ongezouten schreef Van Zuylen van Nijvelt,²⁸⁶ de minister van Buitenlandse Zaken, dat men daar geen aartsbisdom moest oprichten, want het was een stad, 'bekend door den geest van onverdraagzaamheid harer inwoners.'²⁸⁷

Het verzet tegen de *breve ex qua die* van 4 maart 1853 en de bijbehorende pauselijke allocutie begon dan ook in Utrecht.²⁸⁸ Toen men daar via de krant kennis van genomen had, stelde de Utrechtse hervormde kerkenraad op 21 maart een adres op, dat al spoedig door duizenden was ondertekend. Daarin werd erop gewezen dat Nederland twee eeuwen geleden met verlies van goed en bloed strijd had gevoerd zowel tegen Rome als tegen het in 1559 door Philips II gestichte aartsbisdom Utrecht. Het zou daarom velen krenken wanneer de roomse hiërarchie onder de regering van het doorluchte stamhuis van de koning zou worden hersteld. De kerken hadden weliswaar gelijke rechten en bescherming, maar het protestantse karakter van de natie was gebleven. Het zou voor het land dan ook

en vrede. Hij had overigens weinig bevoegdheden, daar hij onder toezicht en leiding van genoemde congregatie stond. Het gevolg was dat de geestelijkheid in Nederland zich niet als bestuur kon ontplooiën. Albers, *Geschiedenis van het herstel*, II, p. 189-190.

282 Albers, *Geschiedenis van het herstel*, II, p. 250.

283 Handelingen I, p. 60 e.v.

284 De betekenis van suffragaan is onderhorig, vallende onder een aartsbisdom.

285 Thorbecke verklaarde in april in de Tweede Kamer dat als er met het Roomse hof was onderhandeld, het kabinet Utrecht had afgeraden en met een ander aantal bisschopszetels was gekomen. Albers, *Geschiedenis van het herstel*, II, p. 264; Handelingen II, 1852-1853, zitting 18 april 1853, p. 477.

286 J.P.P. baron van Zuylen van Nijvelt (1816-1890) was in 1849 Tweede Kamerlid geworden en in 1852 als minister van Buitenlandse Zaken toegetreden tot het kabinet-Thorbecke. *NNBW*, IX, 1324.

287 Albers, *Geschiedenis van het herstel*, II, p. 262.

288 Een allocutie is een pauselijke toespraak.

gevaarlijk zijn wanneer het ultramontanisme, dat stelselmatig de rechten van andersdenkenden minachtte, zich via de hiërarchie tegenover het protestantisme zou plaatsen. De ondertekenaars verzochten de koning daarom om overeenkomstig artikel 65 van de Grondwet de bisschoppen geen vergunning te geven voor het aannemen van de titel, rang of waardigheid van Metropolaan-Suffragaan-Bischop van een vreemde vorst. Zij voegden daaraan toe dat de eed die de bisschoppen moesten afleggen, ook inhield dat ze beloofden alle ketters, scheurmakers enz. naar vermogen te vervolgen.²⁸⁹

Het adres dat naar alle kerkenraden werd verzonden werkte als een sneeuwbal. Meer dan 200.000 personen tekenden. De actie ging gepaard met een stortvloed aan krantenartikelen, vlugschriften, liederen en spotprenten. Voogt noemt in zijn in 1870 gepubliceerde *Naamlijst der geschriften* 384 publicaties.²⁹⁰ Het verzet was ook algemeen, van vrijzinnig tot zeer orthodox protestant, en ongekend fel.²⁹¹ Harde woorden werden in de publicaties in de richting van Rome niet geschuwd, zoals ‘Wilt ge liever lijdelijk wachten, totdat gij de schavotten zult zien oprichten en de brandstapels u zullen tegenflikkeren?’²⁹² Zelfs anders gematigde predikanten gebruikten zware woorden tegen de overigens ook onverbloemd antiprotestantse allocutie van de paus.²⁹³ Rome en schavotten waren bij de tegenstanders haast synoniem. Hoe diep het verzet ging, blijkt wel uit het feit dat men dreigde het recht in eigen hand te nemen als Rome’s heerschappij op onze bodem zou worden gevestigd. Zelfs de koning werd bedreigd als hij niet opkwam tegen Rome.²⁹⁴ De gevolgen van de scheiding van kerk en staat drongen nu pas in de maatschappij door en stuitten op heftig verzet.²⁹⁵ De brede volksbeweging, de Aprilbeweging, maakte duidelijk dat de prijs voor een godsdienstvrijheid, die ook voor anderen gold, nog maar moeilijk betaald kon worden.

De regering-Thorbecke stelde zich principieel op. In zijn eedergenoemde circulaire had Thorbecke laten weten dat de organisatie niet tegen de Grondwet streed. Wel verweet hij Rome onverhoeds een allocutie en breve te hebben gepubliceerd, die ‘weinig voor dit land berekend’ waren.²⁹⁶ Ook in de Tweede Kamer, die onder grote belangstelling van het publiek was bijeengeroepen voor een interpellatie van de minister van Eredienst, stelde de regering zich principieel voor de

²⁸⁹ Albers, *Geschiedenis van het herstel*, II, p. 333-334; Oud, *Honderd jaren*, p. 43.

²⁹⁰ H.S. de Voogt, *Naamlijst der geschriften, enz. betrekking hebbende op de invoering der bisschopelijke hiërarchie in Nederland, Ao 1853*, Utrecht 1870.

²⁹¹ Albers onderscheidt vier groepen protestanten: a. de orthodoxen, zoals Groen van Prinsterer, b. de doorgaans vrijzinnig liberale partij van de geheime protestantse genootschappen, c. de conservatieven, die sterk anti-Thorbecke waren, en d. de partij van de dominees, die tevreden was met wat er nog restte van de oude staatskerk en ook sterk anti-Thorbecke was. Albers, *Geschiedenis van het herstel*, II, p. 329.

²⁹² Albers, *Geschiedenis van het herstel*, II, p. 335.

²⁹³ De allocutie sprak over de protestanten van de schade en onheilen die ‘de ketterij van Calvijn aan die zozeer bloeiende kerken berokkend heeft.’ Het jansenisme (de Cleresie) heette een monster en een pest, Nederland werd ‘het rijk van Holland en Brabant’ genoemd. Ook Groen had zich stevig aan de allocutie gestoten, zo liet hij op 18 april merken. *Handelingen* II, 1852-1854, p. 471.

²⁹⁴ Albers, *Geschiedenis van het herstel*, II, p. 343.

²⁹⁵ Annemarie Houkes, *Politiek in de Aprilbeweging*, in Vis en Janse, *Staf en storm*, p. 99.

²⁹⁶ Albers, *Geschiedenis van het herstel*, II, p. 355.

godsdienstvrijheid op. Volgens haar waren de katholieken vrij in hun kerkelijke organisatie. Medewerking van de regering was niet vereist en niet verleend. Daarbij verwees ze naar artikel 170 van de Grondwet, dat tussenkomst van de regering niet vereiste bij afkondiging van kerkelijke voorschriften. Wel had de regering Rome om een voorafgaande mededeling verzocht, zodat zij voorlichting had kunnen geven, en de pauselijke stoel had kunnen behoeden voor een optreden, dat tot onverdraagzame reacties zou leiden. Ze had deze mededeling echter niet ontvangen. De regering zei toe over deze ongewenste gang van zaken nader met de pauselijke stoel te zullen spreken. De Kamer nam daarmee genoegzaam via een breed gesteunde motie van vertrouwen, waarin met nadruk was vermeld dat over de onderhandelingen ‘krachtige vertoogen aan het hof van Rome zijn of zullen worden gedaan’.²⁹⁷

Die vertogen betroffen protesten tegen de zetels Utrecht en Haarlem en tegen de voor protestanten grievende inhoud van de pauselijke allocutie. Hierin handelde de regering, die zich op het standpunt stelde zich niet in te laten met de inrichting van de kerken en de eigenlijke godsdienst, strikt genomen niet geheel consequent. Evenmin kon ze de kritiek van Groen van Prinsterer en anderen pareren, die zich afvroegen hoe ‘rijmt men die volkomen vrijheid voor de Roomsche met het onophoudelijk toezigt over de Hervormde Kerk?’ Ze wezen erop dat de Hervormde Kerk voor haar organisatie gebonden was aan de eerder genoemde elf reserves.²⁹⁸ Van verschillende zijden werd opgemerkt dat hier met twee maten werd gemeten en kennelijk geen gelijke bescherming werd geboden. De regering kwam hier niet goed uit. Minister Van Bosse ging zelfs zo ver dat hij de verantwoordelijkheid voor het Koninklijk Besluit van 1852 geheel voor rekening van zijn voorganger Van Rosenthal liet. Hij zelf wilde zo spoedig mogelijk op de elf reserves terugkomen.²⁹⁹ Duidelijk was dat het ministerie enerzijds beled geen suprematie over de kerk te willen hebben, maar anderzijds die suprematie toch wel wenste te behouden. Hoezeer de regering klem zat, bleek tijdens het interpellatiedebat uit de opmerking van minister Thorbecke, dat de handelingen van Van Rosenthal tegen de mening van de regering als zodanig waren geweest. Staatsrechtelijk gezien, een moeilijk te verdedigen positie.

Ogenschijnlijk kwam de regering door de breed gedragen motie van vertrouwen zegevierend uit het debat, maar de koning raakte als gevolg van de aanhoudende antikatholieke acties wel in de problemen. In Amsterdam zou hem op 15 april door twaalf vooraanstaande burgers een door meer dan 50.000 inwoners getekend adres worden overhandigd. Het ging hier om mensen die zich de afgelopen decennia als uiterst trouwe vaderlanders hadden betoond en die de vorsten uit het Oranjehuis zagen als voorvechters van het protestantisme en de gods-

297 Handelingen II, 1852-1853, zitting 18 april 1853, p. 478-479; Albers, *Geschiedenis van het herstel*, II, p. 359; Oud, *Honderd jaren*, p. 43.

298 Deze dienden om de band tussen staat en kerk strakker aan te halen en verdwenen eerst in 1870. Diepenhorst, *De verhouding tusschen kerk en staat*, p. 82; zie ook noot 260.

299 Handelingen II 1852-53, zitting 18 april 1853, p. 461.

dienstvrijheid.³⁰⁰ De ministers, die de bui wel zagen hangen, hadden uit voorzorg de koning een ontwerpbeschikking ter hand gesteld waarin hem werd geadviseerd op de petitie te antwoorden, dat het rooms-katholieke kerkgenootschap voor haar organisatie volgens de Grondwet geen goedkeuring of erkenning van de koning behoeft.³⁰¹ Een correct antwoord, maar ook een antwoord dat als olie op het vuur zou kunnen werken en zelfs gevaar voor de troon meebracht. Anderzijds kon de koning de petitionarissen ook niet toezeggen dat hij het ‘roomse gevaar’ zou keren. De godsdienstvrijheid was een feit en daaraan mocht hij nu juist als Oranjevorst niet afdoen.

De koning redde zich uit dit dilemma door te verklaren dat hij met groot genoegen zo’n kring van achtbare mannen om zich heen zag. Hij zei diep doordrongen te zijn van het gewicht van de gedane stap. Hoewel de regering hem menige treurige ogenblikken had opgeleverd, had hij steeds bemoediging gevonden in de kinderlijke liefde van zijn volk ‘en deze dag heeft den band tussen het Huis van Oranje en Nederland nog hechter vastgesnoerd en dierbaarder aan (mijn) hart gemaakt.’³⁰² Een uiterst diplomatiek antwoord, dat niet alleen de petitionarissen teleurstelde, maar ook de regering. Kennelijk had de koning dat laatste voorzien, want nog voordat het kabinet had gereageerd, had hij Van Hall’s middags op 16 april in het paleis op de Dam ontboden, om hem voor het geval Thorbecke en de zijnen hun ontslag zouden aanbieden, van dienst te zijn en het ministerie van Buitenlandse Zaken waar te nemen. Van Hall ging daarmee akkoord, maar stipuleerde wel enkele condities. Voor wat de ‘teedere godsdienst-quaestie aanging, zoo veel mogelijk bevrediging van het gekwetste gevoel der Protestanten; handhaving van de eer der natie en rechten van het politiek gezag, met vermindering van opwekking van verbittering bij de katholieken; geen geest van exclusie moet in het kabinet prevaleeren.’ Basis voor het kabinetsbeleid was een eerlijke en loyale uitvoering van de Grondwet.³⁰³ Toen de ministers van het kabinet-Thorbecke de koning kort daarna vroegen om in een ronde verklaring afstand te nemen van zijn tegenover de Amsterdammers afgelegde opmerkingen, weigerde hij dat. Voor het kabinet, dat de koning had laten weten geen verantwoordelijkheid te willen dragen voor diens woorden, restte slechts een ontslagaanvraag.

8.11 *Godsdienstvrijheid, van gunst naar recht (1853-1855)*

Het werd de taak van Van Hall, die overigens een aantal ministers uit het vorige kabinet overnam, om de godsdienstvrijheid maatschappelijk in te bedden. Apaiseren was een term die vaak viel.³⁰⁴ Dat was ook nodig, want ook bij de rooms-ka-

300 Zie de toespraken van ds. B. ter Haar bij de aanbieding van het adres. Albers, *Geschiedenis van het herstel*, II, p. 371-375.

301 Albers, *Geschiedenis van het herstel*, II, p. 369-370.

302 Oud, *Honderd jaren*, p. 44; Albers, *Geschiedenis van het herstel*, II, p. 373.

303 J.G. Gleichman, *Mr. F.A. van Hall als minister, Mededeelingen en Herinneringen*, Amsterdam 1904, p. 168-171, overdruk van artikelen onder dezelfde titel uit *De Gids* van 1896-1903, in casu 1902, II p. 58-60.

tholieken was door het massale protestantse verzet en de val van het hun welgezinde kabinet-Thorbecke grote onrust ontstaan. De hoon van vooraanstaande personen had hen geraakt en ze voelden zich daardoor gekrenkt als Nederlander en als gelovige. Van die verontrusting en gekrenktheid getuigde de katholieke pers en enkele vlugschriften.³⁰⁵ Van Hall trachtte daarom de verbolgen katholieken te winnen om het maatschappelijke conflict niet verder te laten escaleren. Daarbij beloofde hij alles in het werk te stellen om de rechten van de katholieken te vrijwaren en de goede verstandhouding van weleer te herstellen.³⁰⁶

Om de protestanten tegemoet te komen verzocht Van Hall de Romeinse curie de kwetsende zinnen uit de allocutie te doen schrappen en Utrecht en Haarlem te laten vervallen als bisschoppelijke zetels.³⁰⁷ Het antwoord dat de regering op 1 juni kreeg was een resolute weigering.³⁰⁸ Op de inhoud van de allocutie wenste Rome niet terug te komen en met betrekking tot de bisschoppelijke zetels voelde de H. Stoel zich vrij. Het recht van vrijheid van organisatie was toch zonder enige beperking erkend, stelde de nota uit Rome.³⁰⁹ Van Hall was diep teleurgesteld. Opnieuw stuurde hij een nota, waarin hij zijn verzoek beperkte tot het verplaatsen van de zetels van Haarlem en Utrecht.³¹⁰ Enkele dagen later werd deze nota van 27 juni in de dagbladen gepubliceerd en verscheen in het *Handelsblad* zelfs de nota van Rome van 1 juni. De poging van de regering om de protestanten door deze publicaties te tonen dat het haar ernst was, pakte verkeerd uit. Protestantse bladen schamperden dat men 'de antichrist' de eer aan deed met hem te onderhandelen en de katholieken voelden zich opnieuw gekrenkt. Het was dan ook een goede zet van de koning om de internuntius tijdens een audiëntie te verzekeren van zijn liefde en verdraagzaamheid jegens alle onderdanen en hem uitgebreid te woord te staan. Dit heeft de katholieke geestelijkheid erg goed gedaan. Rome bleef echter onvermurwbaar. In zijn tweede reactie op de nota van de regering handhaafde de paus zijn beslissingen en beklagde hij zich over de 'onkiesheid' van de regering om de nota van 27 juni in de dagbladen openbaar te maken.³¹¹

Intussen was Van Hall bezig de zaken van de godsdienst te regelen. Het was zijn opzet het staatstoezicht op de organisatie van zowel de protestantse kerken als de rooms-katholieke kerk te handhaven en te reguleren. Afschaffing van het collatierecht was van de baan.³¹² De beide departementen van Eredienst werden weer zelf-

304 In zijn herinneringen schreef Van Hall: 'De gewichtigste taak welke het ministerie te vervullen had, was de regeling der kerkelijke quaestie.' Gleichman, *Mr. F.A. van Hall als minister*, p. 177.

305 Albers, *Geschiedenis van het herstel*, II, p. 387-389.

306 In het betreffende onderhoud van Jhr. de Stuers met een aantal katholieke leidsmannen dat op 15 mei plaatsvond, zou ook gezegd zijn dat de koning het betreunde dat de katholieken door zijn woorden gegriefd waren. Albers, *Geschiedenis van het herstel*, II, p. 394.

307 Nota van 10 mei 1853 aan de paus. Zie Bijlage Handelingen II, 1853, p. 72-73.

308 Antwoordnota van 1 juni, zie Bijlage Handelingen II, 1853, p. 76-78.

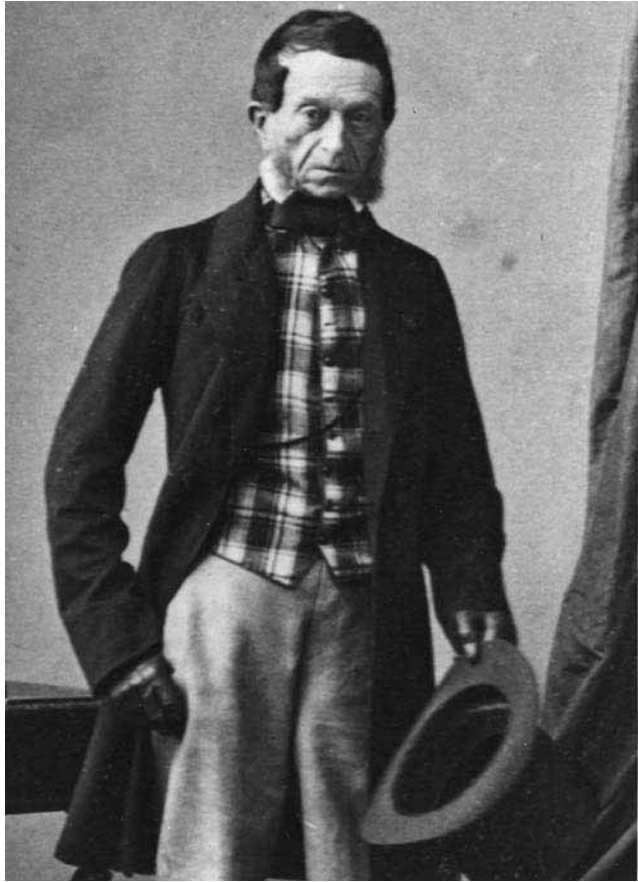
309 Albers, *Geschiedenis van het herstel*, II, p. 445-446.

310 Nota van 27 juni 1853 aan de paus. Zie Bijlage Handelingen II, 1853, p. 78-79.

311 Albers, *Geschiedenis van het herstel*, II, p. 446-451.

312 Eerst bij de Wet van 16 december 1861, *Stb.* 124, werd het koninklijke collatierecht afgeschaft. Pas in 1922 verdwenen de heerlijke rechten betreffende voordracht of aanstelling van personen tot openbare of kerkelijke betrekkingen. Artikel III van de Additionele artikelen van de Grondwet-1922.

Mr. L.A. Lightenvelt, (1795-1873) was van 1851-1853 minister voor de Zaken der R.-K. Eredienst.

standig. Hij vond dat de staat een goed toezicht moest houden op de kerken, zodat ze, zoals de Grondwet het zei, binnen de palen aan de gehoorzaamheid der wet bleven. Voor de Zaken van de Rooms-Katholieke Eredienst werd mr. L.A. Lightenvelt³¹³ benoemd en voor die van de Hervormde Eredienst mr. A.G.A. Ridder van Rappard.³¹⁴ Vooral de benoeming van Lightenvelt was opmerkelijk, want de-

³¹³ Mr. Leonardus Antonius Lightenvelt (1795-1873) was achtereenvolgens advocaat (1820-1833), raadsheer Hooggerechtshof (1833-1838), advocaat-generaal bij de Hoge Raad (1838-1840), raadsheer bij idem (1840-1847), lid Raad van State (1847-1848), tijdelijk minister voor de Zaken der R.-K. Eredienst (1848), minister van Buitenlandse Zaken (1848-1849), lid Eerste Kamer der Staten-Generaal (1849-1850), wnd. minister van Justitie (1849), lid gemeenteraad van 's-Gravenhage (1851-1853), minister voor de Zaken der R.-K. Eredienst (1853-1854), buitengewoon gezant te Parijs (1854-1867). Lightenvelt behoorde tot de conservatieve richting. Hoewel hij een tegenstander van Thorbecke was, steunde hij toch de grondwetsherziening. Zijn succesvol optreden als regeringscommissaris in Limburg in 1848 om de dreiging van separatisme te keren, is misschien aanleiding voor geweest voor zijn benoeming tot minister van Buitenlandse Zaken (als eerste katholiek). *NNBW*, VIII, 1044.

³¹⁴ Mr. Anthony Gerhard Alexander (Anthon) ridder van Rappard (1799-1869) was achtereenvolgens advocaat (1824-1825), ambtenaar op verschillende departementen, griffier staatssecretarie, secreta-

ze rooms-katholieke minister was uitermate beducht voor inperking van de vrijheid van de Rooms-Katholieke Kerk. Hij zou er alles aan doen om een wet die de rechten van zijn kerk zou beperken tegen te gaan. Toen in de troonrede een wet op de kerkgenootschappen werd aangekondigd, protesteerde hij daar dan ook onmiddellijk tegen. Aan zijn vriend en voorganger Van Son schreef hij: 'Zoo lang ik lid van het kabinet blijf, zal er niets ondernomen worden tegen de vrijheden der katholieke kerk'³¹⁵ Ook Groen van Prinsterer had tegen een wettelijke regeling van de verhouding kerk en staat bezwaar. Hij vreesde veel discussie en uiteindelijk een vrijzinnige suprematie van de staat over de kerk.³¹⁶ Uiteraard stonden de thorbeckianen evenmin positief tegenover een wet die zou regelen wat de Grondwet al regelde en daaraan zelfs afdoen.

Voor Van Hall lag dat anders. In zijn *Herinneringen* schreef hij dat hij zijn portefeuille had aanvaard 'met het vaste denkbeeld, dat de betrekking waarin de kerk tot de staat zou staan, met het toezicht dat de grondwet aan den staat toekent, bij de wet moet worden geregeld.' Aan algehele scheiding dacht hij niet, daarvoor was de godsdienst een 'te gewichtig en noodzakelijk element van het volksleven.' De kerk bevond zich in de staat en moest aan de staat gehoorzaam zijn, maar was vrij en onafhankelijk in alles wat alleen de godsdienst raakte.³¹⁷ Hij had dit idee in de ministerraad met kracht ontwikkeld, 'niettegenstaande de flauwheid van sommigen en den hevigen tegenstand van de minister Lightenveld.'³¹⁸ Om te voorkomen dat Lightenveld zijn portefeuille zou neerleggen, stuurde Van Hall hem naar Rome met de opdracht daar te bewerkstelligen dat in de steden Haarlem en Utrecht geen bisdommen zouden worden gevestigd. Nauwelijks was Lightenveld vertrokken om zich van deze toch wel onmogelijke taak te kwijten,³¹⁹ of Van Hall diende het voorstel van de *Wet op de kerkgenootschappen* in.³²⁰

Basis van de wet was volgens de memorie van toelichting dat artikel 169 van de Grondwet vroeg om strafwetten, 'bereids gemaakt of nog te maken' die de bepalingen betreffende de godsdienstvrijheid tot leven brachten. Tot de 'bereids gemaakte' rekende de regering de *Wet van 18 Germinal an X* (4 april 1802) met de daarbij behorende Organieke Artikelen. Meer dan driekwart van de memorie

ris van de raad van ministers (1825-1839), directeur van het kabinet des Konings en secretaris ministerraad (1841-1854), minister voor de Zaken van de Hervormde en andere Erediensten, behalve die der Rooms-Katholieke (1854-1857) en van Binnenlandse Zaken (1856-1858). Daarnaast was hij vanaf december 1846 lid Raad van State in buitengewone dienst. Van Rappard was een vertrouweling van de koningen Willem II en Willem III en als directeur van het kabinet zeer invloedrijk. Hij speelde regelmatig een belangrijke rol bij het formeren van kabinetten. Van Rappard was Nederlands-hervormd en behoorde tot de conservatieven. *NNBW*, IV, 1114.

315 Albers, *Geschiedenis van het herstel*, II, p. 453-454.

316 Gleichman, *Mr. F.A. van Hall*, p. 183, idem *De Gids*, 1902, II, p. 67; Albers, *Geschiedenis van het herstel*, II, p. 453.

317 Gleichman, *Mr. F.A. van Hall*, p. 177-178, idem *De Gids*, 1902, II, p. 63.

318 Gleichman, *Mr. F.A. van Hall*, p. 178, idem *De Gids*, 1902, II, p. 64; Albers, *Geschiedenis van het herstel*, II, p. 451-452.

319 Lightenveld kreeg in Rome te horen: Engeland boog voor ons; gij zijt maar kikvorsen. Albers, *Geschiedenis van het herstel*, II, p. 460.

320 Ontwerp van wet tot regeling van het toezicht op de onderscheidene kerkgenootschappen. Inge diend bij KB van 1 juli 1853, Stb. 102.

wijdde Van Hall aan deze wet, die niet paste bij het beginsel van godsdienstvrijheid. Zij kon niet worden terzijde gesteld en dat alleen vorderde al een wettelijke regeling. Het wetsontwerp dat Van Hall daartegenover stelde en dat in artikel 16 de Wet van 18 Germinal afschafte, kende als belangrijkste en meest omstreden bepalingen:

1. Aan de kerkgenootschappen wordt volkomen vrijheid gelaten, zich met betrekking tot alles wat hunne godsdienst en de uitoefening daarvan in hunnen eigenen boezem betreft, te organiseren, met de verplichting om Ons dadelijk van hun organisatie kennis te geven en Onze goedkeuring te vragen op zoodanige bepalingen, waarvan de uitvoering niet zonder medewerking van het staatsgezag kan plaats hebben.
2. Wij behouden Ons voor, van de bedienaren der openbare godsdienst, die vóór, bij of na de aanvaarding hunner bediening eenen eed of belofte afgelegd hebben, welke door Ons bedenkelijk voor de veiligheid van het rijk of voor de openbare orde en rust wordt geoordeeld, te vorderen den eed van getrouwheid aan Ons en gehoorzaamheid aan de wetten van den Staat, af te leggen, binnen den termijn, door Ons te bepalen, in handen van Onze commissarissen in de provinciën, tot het afnemen daarvan door Ons gemagtigd.
3. Vreemdelingen worden tot het bedienen van de openbare godsdienst niet toegelaten, dan na daartoe Onze toestemming te hebben verkregen.
6. Zetels of standplaatsen van bedienaren der openbare godsdienst of van vergaderingen, kerkgenootschappen vertegenwoordigende, worden niet opgericht, aangewezen of veranderd, dan nadat Wij, in het belang der openbare orde en rust, de geschiktheid der plaats beoordeeld en erkend hebben.³²¹
8. Elke oprigting of inrigting van een gebouw tot uitoefening van de openbare godsdienst, binnen den afstand van tweehonderd ellen van een bestaande kerk, vereischt in het belang der openbare orde een onderzoek omtrent de plaats van vestiging in de gemeente. Voor dat de oprigting of inrigting wordt toegelaten, zal, na verhoor der plaatselijke besturen, daaromtrent door Ons worden beslist. Wanneer onze goedkeuring niet gevraagd of geweigerd is, kan de opruiming door Ons voor rekening der stichters worden gelast.
9. Het klokkengelui tot viering van kerkelijke plegtigheden of om de ingezetenen tot de godsdienst-oefening op te roepen, wordt in gemeenten, waar kerken van meer dan een kerkgenootschap zijn, niet toegelaten, dan met toestemming van Onzen Commissaris in de provincie. Klokkengelui tot andere einden heeft geen plaats dan met vergunning der plaatselijke politie.

321 De andere artikelen luiden:

4. De titulaturen in de kerkgenootschappen aan de bedienaren der openbare godsdienst toegekend, geven noch ten opzichte van het wereldlijk gezag, noch ten opzichte van andere kerkgenootschappen, eenige aanspraak, rang of voorregt. In de aanraking met het wereldlijk gezag worden die titulaturen alleen gebezigd met vermelding van den geslachtsnaam der titularissen.
5. De ter aanwijzing van kerkelijk gebied door kerkgenootschappen gebezigde namen van provinciën of gemeenten worden slechts als van kerkelijken aard beschouwd en hebben geen verder gevolg.
7. De bedienaren der openbare godsdienst dragen het gewaad voor kerkelijke plegtigheden of bij de uitoefening van de openbare godsdienst in hun kerkgenootschap gebruikelijk, niet dan binnen gebouwen en besloten plaatsen, of daar, waar de openbare godsdienstoefening naar het 2e lid van art. 167 der Grondwet, is toegelaten.
- o-15. Strafbaarstellingen, strafbepalingen en wijze van procederen.
16. Afschaffing van de wet van 18 Germinal an X.

Het ontwerp was nog maar net bekend geworden of van vele zijden kwam kritiek. Vooral de katholieke pers toonde zich verontwaardigd en sprak van willekeur, despotisme en onderdrukking van kerkgenootschappen. Een bisschoppelijke petitie aan de koning constateerde aanranding van de grondwettelijke vrijheid en zelfstandigheid van de kerk. Voor de bisschoppen zat het venijn vooral in artikel 2. Zij ontkenden dat de kerk een eed van haar dienaren vroeg die op ontrouw aan de koning of ongehoorzaamheid aan de wetten was gericht.³²² In een petitie aan de Tweede Kamer wezen de bisschoppen erop dat de ongrondwettigheid van de wet zo in het oog sprong dat het hele land verbaasd was. Ze vreesden dat de openbare uitoefening van de godsdienst in de toekomst van het inzicht van de regering zou afhangen. Men verzocht de koning daarom te vragen het wetsontwerp ‘in nadere overweging te nemen’ Ook de liberale pers liet zich niet onbetuigd en sprak van ongrondwettigheid, onrechtvaardigheid en ondoelmatigheid.³²³

Vooral de thorbeckiaanse Kamerleden verzetten zich tegen het wetsontwerp. Volgens hen bestond er geen behoefte aan een wet op de kerkgenootschappen, omdat de Grondwet de kerkgenootschappen vrij had gelaten. Het grondwetsstelsel was niet preventief, maar repressief. Het weren van preventie was het hoofddoel van de grondwetgever geweest. Ze wezen in dat verband nog eens op het woordje ‘waakt’ dat het woordje ‘zorgt’ had vervangen.³²⁴ De regering stelde daartegenover dat preventieve maatregelen nodig waren om onderlinge botsingen van de kerkgenootschappen en botsingen van deze genootschappen met de staat te voorkomen.³²⁵ Bovendien zou het woordje ‘waakt’ ook inhouden dat men voorkomt.

Daargelaten het doel van het wetsvoorstel om op het terrein van de godsdienst weer vrede te bewerkstelligen, moet het de oppositie worden toegegeven dat het voorstel van Van Hall en zijn minister van Justitie Donker Curtius, voor de godsdienstvrijheid een terugslag betekende. De Grondwet van 1848 beoogde een scheiding van kerk en staat. Ook was het stelsel van de Grondwet repressief geworden. Alleen zo zou de godsdienstvrijheid kunnen worden verwezenlijkt. Dat alles betekende dat de bemoeienis van de staat met de godsdienst en de kerk zo veel mogelijk diende op te houden. Nieuwe wetgeving om de relatie kerk en staat te regelen accordeerde daar niet mee.

Ook het argument van de regering dat de *Wet van 18 Germinal* tot het maken van een nieuwe wet dwong, ondervond in de Kamer weerstand. Sommigen betwijfelden zelfs of die wet nog wel rechtskracht had.³²⁶ Vast staat dat deze wet met haar door de staat gereguleerde kerk haaks stond op de vrijheid van gods-

322 Verzoekschrift van 7 juli 1853. De tekst is opgenomen in Albers, *Geschiedenis van het herstel*, II, p. 466-467.

323 Zo het *Handelsblad*. Zie voor de reacties: Albers, *Geschiedenis van het herstel*, II, p. 464.

324 Voorlopig verslag van de commissie van rapporteurs. Bijlagen Handelingen II, 1853, p. 129-130.

325 Memorie van beantwoording, Bijlagen Handelingen II, 1853, p. 151-152.

326 In hoofdstuk 6 is geconcludeerd, dat van de rechtsgeldigheid van die wet moest worden uitgegaan. Materieel was die wet in de periode voor 1848 herhaaldelijk door de regering gehanteerd. Thorbecke refereerde eraan en veronderstelde dat de grondwetgever van het bestaan van die wet was uitgegaan. *Aanteekening*, II, p. 229-231.

dienst, zoals die in de Grondwet was omschreven, en dus zeker diende te worden afgeschaft. Hoewel dat er niet uit voortvloeide, meende de regering toch dat afschaffing om vervangende wetgeving vroeg. De Visser, die stellig meent dat die wet geen enkele rechtskracht had, noemt deze argumentatie meer een politieke handigheid, dan de daad van een ernstig staatsman.³²⁷

Het wetsvoorstel zelf vertoonde ernstige mankementen. Uit het eerste artikel kon zelfs worden afgeleid dat de wetgever het recht had de daarin gegeven vrijheid terug te nemen. Groen van Prinsterer, die aarzelend stond tegenover het wetsvoorstel, stelde daarom voor om de vrijheid van organisatie sterker te formuleren:

Aan alle kerkgenootschappen is en blijft de volkomen vrijheid verzekerd, zich met betrekking tot alles wat hunnen godsdienst en de uitoefening daarvan in hunnen eigen boezem betreft, te regelen.

Met dit amendement wilde Groen, zo verklaarde hij, tot uitdrukking brengen dat die volkomen vrijheid van de kerkgenootschappen hoger stond dan de Grondwet.³²⁸ Omdat de regering de stem van Groen en zijn politieke vrienden nodig had en het voorstel voor een aantal rooms-katholieken aanvaardbaar was, werd het met 52 tegen 16 stemmen aangenomen.³²⁹ De tegenstemmers noemden het voorstel een ‘decoratie’ omdat de Grondwet die vrijheid al verleende. Een tweede verbetering kreeg artikel 1 door een amendement van de heer W. L. F. C. van Rappard op het tweede lid. Deze had onderkend dat het door de regering gewijzigde artikel³³⁰ het zelfs mogelijk maakte dat de regering een zekere zeggenschap kreeg op het gebied van de kerkleer. Het amendement beperkte dat tot de inrichting en het bestuur van het kerkgenootschap. Doordat de regering zelf ook al enkele verbeteringen in de tekst had aangebracht, werd haar zeggenschap door dit alles beperkt tot het registreren van het bestaan van de kerken.

Ook de rooms-katholieken hadden succes. Artikel 2 over de facultatieve eed van trouw aan de koning en gehoorzaamheid aan de wetten kwam te vervallen. Zakelijk was het bezwaar van de Kamerleden dat de geestelijken door een van de regering facultatief gevorderde eed als het ware konden worden gedwongen tot meened of tot disloyaliteit aan hun kerk. Ook vond men het een belediging voor de geestelijke dat de overheid mocht beslissen of hij alsnog een eed van trouw moest afleggen.³³¹ Van Hall kon het artikel laten vallen, omdat hij van rooms-katholieke zijde de verzekering had ontvangen dat de zinsnede ‘Ik zal de ketters, scheurmakers en tegenstanders van onzen Heer [de paus] en zijne opvolgers, zoveel in mijn vermogen is, vervolgen en bestrijden’ zou worden weggelaten. Ook was de tekst van de eed zo gewijzigd dat niet aan de trouw die men de koning verschuldigd was, zou worden te kort gedaan. De toezeggingen had de internuntius

327 De Visser, *Kerk en staat*, III, p. 402.

328 Handelingen II, zitting 14 juni-10 september 1853, p. 297.

329 Handelingen II, zitting 14 juni-10 september 1853, p. 304; De Visser, *Kerk en staat*, III, p. 403.

330 De regering had op 3 augustus een gewijzigd wetsvoorstel ingediend.

331 Zie Verslag van de commissie van rapporteurs. Bijlagen Handelingen II, 1853, p. 136-137.

echter wel wat erg vlug gedaan, naderhand kostte het hem nog grote moeite van de paus instemming te krijgen.³³²

Artikel 6 werd eveneens sterk afgevlakt. Het voorgestelde artikel, dat was ingegeven als reactie op de vestiging van bisdommen in Utrecht en Haarlem,³³³ ging de Kamer te ver, omdat het de overheid zelfs de bevoegdheid gaf een predikant of pastoor te beletten zich ergens te vestigen. Een dergelijke inmenging achtte men zeker niet in overeenstemming met de Grondwet. De regering kwam aan het bezwaar van de Kamer tegemoet en beperkte de vereiste toestemming tot de plaats waar synodes of kerkelijke besturen zich wilden vestigen. Bovendien bepaalde de wet dat een uitspraak over de geschiktheid van een aangewezen vestigingsplaats eerst na gehouden overleg zou worden gedaan. Afwijzing van een vestigingsplaats kon alleen in het belang van de openbare rust en orde plaatsvinden.

Het bouwen van kerken, dat artikel 8 aan regeringstoestemming na een voorafgaand onderzoek naar de plaats van vestiging en het horen van de plaatselijke besturen, verbond, werd eveneens versoepeld. Het bezwaar tegen de voorgestelde bepaling was dat het de overheid in staat stelde alle kerkdiensten aan een bepaalde geloofsrichting te ontzeggen. Ook dit achtte de kamer in strijd met de Grondwet. De regering toonde zich bereid een voorstel uit de Kamer over te nemen om de bepaling te beperken tot een verbod om op een afstand van 100 ellen van een kerkgebouw van een andere gezindheid een kerk te bouwen, tenzij om bijzondere redenen. Wel vergrootte de regering de afstand tot 200 ellen. Ook de bezwaarprocedure werd op verzoek van de Kamer aanzienlijk verbeterd, waarbij het opviel dat de regering verder ging dan de Kamer vroeg.³³⁴

Een artikel dat ook veel aandacht kreeg was het negende, dat het klokkengelui voor kerkdiensten regelde. Het regeringsvoorstel hield een verbod in voor alle gemeenten waar kerkgebouwen van meer dan een kerkgenootschap stonden. Alleen met toestemming van de commissaris van de koning was het daar toegestaan. Klokkengelui voor andere gebeurtenissen was eveneens verboden, tenzij de plaatselijke politie daarvoor vergunning gaf. De Kamer vond deze bepalingen veel te streng. Zeker voor dorpen en steden waar de kerkklokken al eeuwenlang gelovigen opriepen de erediensten bij te wonen, betekende dit een breuk met een gewaardeerde traditie. De regering was ook hier toegeeflijk en nam een amendement over dat alleen maar inhield dat het klokkengelui ter gelegenheid van kerkdiensten door de commissaris van de koning kon worden verboden in het belang van de openbare orde en rust.³³⁵

Nadat ook de strafbepalingen wat waren versoepeld, werd het wetsvoorstel van 12 tot 25 augustus besproken. Van Hall verdedigde het als interim-minister voor de Rooms-Katholieke Eredienst. Over de afwezigheid van Lightenvelt werd hij geïnterpelleerd, daar men vermoedde dat deze het niet met het wetsontwerp eens

332 Memorie van beantwoording in Bijlagen Handelingen II, 1853, p. 152; Albers, *Geschiedenis van het herstel*, II, p. 439-444.

333 De Visser, *Kerk en staat*, III, p. 405-406.

334 De Visser, *Kerk en staat*, III, p. 406-407.

335 De Visser, *Kerk en staat*, III, p. 407-408.

was, maar Van Hall wist deze afwezigheid bevredigend te verklaren. Aan het slot van de besprekingen werd het voorstel in stemming gegeven. De uitslag was 27 tegen en 41 voor. De tegenstemmers waren thorbeckianen, die een wet met strafbepalingen volstrekt overbodig en dus misplaatst vonden, en de rooms-katholieken, die de wet als tegen de Rooms-Katholieke Kerk gericht beschouwden. De overige liberalen, de conservatieven en de antirevolutionairen hadden voorgestemd. Bij de behandeling in de Eerste Kamer op 7 en 8 september 1853 deden zich geen nieuwe gezichtspunten voor. Wel was het opmerkelijk dat de intussen teruggekeerde minister Lightenveld de wet moest verdedigen. Hij liet duidelijk merken dat hij er afwijzend tegenover stond. Tijdens de behandeling werd hem daarom gesuggereerd als tegenstander van de wet ontslag te nemen. De minister volstond met een onvolledige verklaring voor zijn reis naar Rome en een ronde erkenning van zijn afwijzend standpunt. Hij zei de Kamer slechts toe dat hij, als de wet aangenomen was, deze in een milde geest zou uitvoeren.³³⁶ Ondanks deze toch wel zwakke verdediging werd het wetsvoorstel met een meerderheid van 22 tegen 16 stemmen aangenomen, zodat de *Wet op de kerkgenootschappen* enkele dagen later in het *Staatsblad* kon worden geplaatst.³³⁷

Groen en zijn vrienden hadden dus voor het wetsontwerp gestemd. Op 16 juli had Groen in *De Nederlander* nog geschreven dat verschillende bepalingen van de wet onaannemelijk waren en dat de wet een duidelijk beginsel miste. In de loop van de behandeling in de Kamer verklaarde hij dat de wet door de verschillende wijzigingen zeer in zijn geest verbeterd was, maar dat hij nog steeds aarzelde om voor te stemmen. Groen en zijn politieke vrienden stemden uiteindelijk voor, omdat ze de overtuiging hadden gekregen dat de wet de staat middelen verschafte tegen het ultramontanisme. Volgens De Visser kwam deze stellingname in strijd met zijn eerdere positieve beoordeling van de Grondwet van 1848 en Groens opkomen voor de onafhankelijke kerk.³³⁸ Groen zelf beschreef dat wat genuanceerder. Voor hem was het van belang geweest dat de instelling van de voorgestelde 'hoge politiedienst' niet doorging en dat het wetsontwerp door toedoen van hem en zijn vrienden, met eerbiediging van de rechten van de Rooms-Katholieke Kerk, binnen de grenzen van de wettige bevoegdheden van de regering was teruggebracht. Hij vond wel dat er waarborgen nodig waren tegen het groeiende ultramontanisme, dat de onafhankelijkheid van de staat en de gewetensvrijheid miskende.³³⁹ Die waarborgen brachten een zekere inperking van de vrijheid van de kerk mee. Kennelijk zag Groen geen tegenstelling tussen zijn positieve waardering voor de wijze waarop de Grondwet van 1848 de rechten van de kerken had omschreven en zijn handelen in 1853.

Beperkte de wet, die eigenlijk een strafwet was, de godsdienstvrijheid? Van het

336 Albers, *Geschiedenis van het herstel*, II, p. 496-497.

337 Wet tot regeling van het toezigt op de onderscheidene kerkgenootschappen, vastgesteld den 10den en uitgegeven den 15den September 1853. *Stb.* 102.

338 De Visser, *Kerk en staat*, III, p. 410.

339 G. Groen van Prinsterer, *De Anti-Revolutionnaire en Confessionele Partij*, Goes, 1954, p. 61 (Vertaling van *Le parti anti-révolutionnaire et confessionnel dans l'Église Réformée des Pays-Bas*, Amsterdam 1860); idem, *Narede van vijfjarigen strijd*, Utrecht 1855, p. 27.

wetsontwerp kan dit zeer zeker worden gezegd. De opzet was zonder meer gericht op beperking van de door de Grondwet toegekende godsdienstvrijheid. Analyse van de wet zoals die uiteindelijk in het Staatsblad kwam, levert echter een gemengd beeld op. Hier en daar was de godsdienstvrijheid zelfs beter geformuleerd. Sterk was bijvoorbeeld de tekst van het eerste artikel dat de vrijheid van de kerken om hun zaken betreffende de godsdienst en godsdienstoefening zelf te regelen, verzekerde. Daarmee was de vrijheid van kerkorganisatie onmiskenbaar van een gunst tot een recht geworden. Voorafgaande erkenning en toelating door de overheid waren voor nieuwe kerkgemeenten niet meer nodig.³⁴⁰ Ook was daarmee de gelijkstelling van een kerkgenootschap met een particuliere vereniging, zoals Thorbecke had voorgestaan, van de baan. Een kerkgenootschap of gemeente was voortaan een rechtspersoon *sui generis*.

Het artikel over een door de overheid te eisen eed van de katholieke geestelijken was vervallen. Geestelijken konden zich overal vestigen. Wel moesten de hoofden van de kerken en de synodes nog toestemming voor een vestigingsplaats vragen, maar deze kon alleen maar geweigerd worden door een met redenen omkleed besluit in het belang van de openbare orde. Terugwerkende kracht had de wet niet, zodat de intussen gevestigde bisdommen ongemoeid bleven. Kerkgebouwen konden makkelijker gebouwd worden; het enige verbod was het bouwen binnen 200 ellen vanaf het gebouw van een ander kerkgenootschap. Klokken mocht men als regel luiden en het luiden kon alleen maar verboden worden in het belang van de openbare orde en rust. De bepalingen van de wet waren dus in feite een zekere uitwerking van de grondwettelijke regels. Slechts het vragen van toestemming voor de plaats van vestiging voor synodale vergaderingen en bestuurders, de wijze waarop titulatuur moest worden vermeld³⁴¹ en het verbod tot het dragen van ambtskleding buiten de kerkgebouwen konden als inbreuken op de grondwettelijke godsdienstvrijheid worden gezien. De laatste bepaling had vooral betrekking op geestelijken die meeliepen in volgens de Grondwet verboden processies en kon in zoverre worden gezien als uitwerking van dat verbod.³⁴² Voor het overige had de wet weinig te betekenen voor de godsdienstvrijheid.

Thorbecke gruwde van de wet, die hij, ook na de wijzigingen, als een misselijk opstel kwalificeerde.³⁴³ Groen sprak naderhand over de wet als van 'Much to do

340 Opmerkelijk is dat de autorisatie als gevolg van het niet intrekken van de Koninklijke Besluiten van 9 januari 1841 en 17 oktober 1852 nog tien jaar heeft bestaan. Pas bij schrijven van 6 september 1862 van de minister van Binnenlandse Zaken werd aanvragers gemeld dat zij ingevolge de Wet op de kerkgenootschappen geen erkenning meer nodig hadden. Brief van de minister van Binnenlandse Zaken van 6 september 1862, no 120, 2 inzake W. de Poorter e.a. *Archiefstukken*, IV, p. 506.

341 Artikel 3 bepaalde dat titulaturen, anders dan bij de rooms-katholieken tot dan gebruikelijk, alleen gebezigd mochten worden na vermelding van de geslachtsnaam.

342 De katholieken hebben het processieverbod als een ernstige inbreuk op hun godsdienstvrijheid ervaren. Dit bezwaar kan worden gerelativeerd, omdat katholieken ook van niet-katholieken eerbetoont voor een passerende processie vroegen. Wel heeft het processieverbod door de strafbaarstelling in de Wet op de kerkgenootschappen tot vervolgingen geleid. De Hoge Raad moest al spoedig enige malen begrippen als 'besloten plaats' en 'openbaar' definiëren en nader aangeven wanneer een processie op basis van historische gegevens toelaatbaar was. H.R. 25 april 1856 en 29 oktober 1856, W. 1744 en 29 oktober 1875, W. 3910; Margry, *Teedere Quaesties*, p. 296.

343 Hooykaas, *De Briefwisseling van J.R. Thorbecke*, VI, 1853-1862, p. 44.

about nothing.’ En verder: ‘Zelfs is nu en dan het vermoeden bij mij opgekomen, of niet dat oorlogsrumoer, schijnbaar ten gevalle van één richting, een afleiding was, om middelerwijl met de andere richting den vrede te kunnen treffen.’³⁴⁴ Ook Van Hall hechtte weinig waarde aan de inhoud van de wet, maar wel aan het effect ervan. Het was zijn bedoeling geweest de spanning te verminderen en dat was gelukt, zo schreef hij in zijn *Herinneringen*. De protestante oppositie was teleurgesteld en de katholieken waren opgelucht, maar voorzichtiger. Niemand was echt tevreden, maar het doel van de missie, het apaiseren van de bevolkingsgroepen was bereikt.³⁴⁵ Maar hoe men ook over de *Wet op de kerkgenootschappen* mag denken, het is aan Van Hall te danken dat de godsdienstvrijheid die in 1848 tegen de wil van de toen bestaande meerderheid in de Grondwet was opgenomen, meer gemeengoed werd. De Nederlanders leerden beseffen dat ook de andersdenkende of andersgelovige medeburger recht op godsdienstvrijheid had.

Het kabinet-Van Hall kon nu verder werken aan de uitwerking realisering van de Grondwet en de grondwettelijke vrijheden. Zijn wetgevingsarbeid is door zijn politiek zwakke positie en de vele omstrede onderwerpen echter beperkt gebleven. Met moeite wist het in 1854 de *Armenwet* door de Kamers te loodsen. De wet was een compromis, maar liet de vrijheid van de kerken om voor de armen te zorgen zo ruim mogelijk.³⁴⁶ Van groot belang voor de vrijheid van organisatie en eredienst was de *Wet vereniging en vergadering* van 22 april 1855.³⁴⁷ Deze door Donker Curtius ingediende wet was royaal en gaf de burgers alle gelegenheid zonder toestemming van de overheid te vergaderen en zich te organiseren. De vrijheid van organisatie en eredienst werd in het bijzonder versterkt door de afschaffing van de artikelen 291, 292 en 294 van de *Code Pénal*.³⁴⁸ Met deze artikelen waren jarenlang het organiseren van en het onderdak bieden aan godsdienstige bijeenkomsten bestraft. Alleen artikel 293³⁴⁹ werd gehandhaafd, maar nu gekoppeld aan de openba-

344 Gleichman, *Mr. F.A. van Hall*, p. 185-186, idem, *De Gids*, 1902, II, p. 68.

345 Een antikatholieke Oranjedemonstratie op 14 september 1853 in Utrecht vormde de laatste aanval op de Grondwet. Albers, *Geschiedenis van het herstel*, II, p. 500-504.

346 Het wetsontwerp van Thorbecke van 1851, waarin armenzorg als publiek belang werd gezien en dat een scherp toezicht van de overheid op de kerkelijke instellingen kende, was op zeer veel verzet gestuit. De *Armenwet* van 1854 legde de zorg in eerste instantie in handen van de kerken en particuliere instellingen en daarna pas in die van de plaatselijke overheden. Het toezicht was beperkt om de vrijheid van de kerken zo veel mogelijk te ontzien. Criteria voor ondersteuning ontbraken, zodat het welzijn van de armen aan het inzicht en de mogelijkheden van de diaconieën en armbesturen werd overgelaten, veelal ten koste van de armen. Oud, *Honderd jaren*, p. 50-51; M.H.D. van Leeuwen, *Kerk, staat en burger. Armenzorg en moderne charitas*, in Th. de Nijs en E. Beukers (red.), *Geschiedenis van Holland*, III B, Hilversum 2003, p. 442-445.

347 De Wet van 22 april 1855 tot regeling en beperking der uitoefening van het regt van vereeniging en vergadering, *Stb.* 32, is ingetrokken bij de Wet openbare manifestaties van 20 april 1988.

348 Artikel 17 van de wet.

349 Art. 293. In geval in deze bijeenkomsten, bij wege van redevoering, vermaning, aanroeping of gebed, in welke taal ook, of bij wege van voorlezing, ophanging, uitgave of verspreiding van enigerhande geschriften, eenige opzetting tot misdaden of wanbedrijven geschied zal zijn, zal de straf in eene geldboete van honderd tot drie honderd franken en drie maanden tot twee jaren gevangenis bestaan, ten aanzien der hoofdenbestuurders en bewindvoerders dezer gezelschappen; onverminderd zwaardere straffen, die bij de wet gesteld zouden mogen zijn tegen degenen, die persoonlijk schuldig zouden mogen bevonden worden aan de opzetting, welke personen in geenerlei geval, met ee-

re bijeenkomsten in de open lucht of in gebouwen, zoals die in de artikelen 18 en 19 van de wet waren omschreven. In plaats van de artikelen 291, 292 en 294 werd nu in de artikelen 3 en 4 het deelnemen aan een verboden vereniging strafbaar gesteld. Daarbij ging het om verenigingen die ongehoorzaamheid aan de wet, de aanranding van de goede zeden, en of het storen van rechten tot doel hadden. Deze artikelen zijn in 1886 op hun beurt vervallen en vervangen door artikel 140 van het nieuwe Wetboek van Strafrecht. Thans geniet dat laatste artikel samen met het in 2004 van kracht geworden artikel 140a een zekere faam in het kader van de bestrijding van de georganiseerde misdaad en het terrorisme.

Het afschaffen van de tegen vreedzame godsdienstige bijeenkomsten gerichte artikelen 291, 292 en 294 werd door de antirevolutionaire Kamerleden hartelijk toegejuicht. Mackay³⁵⁰ merkte op ‘Ik zal geen cypres planten op het graf van die artikelen; het zou een te groote eer zijn. Ik wil eerder juichen, dat die artikelen verdwijnen, en, indien ik een boom moest planten, het zou zijn een laurier om een lauwer aan den Minister te geven voor het afschaffen van deze bepalingen.’ Hij was blij, omdat die artikelen nog steeds werden toegepast en er nog steeds mensen waren, die beweerden dat de in het verleden tegen de afgescheidenen uitgevoerde maatregelen wettig en nodig waren.³⁵¹ Van Reede van Oudtshoorn³⁵² toonde zich eveneens zeer verheugd en herinnerde eraan hoe deze artikelen waren misbruikt om mensen te straffen vanwege hun godsdienst. Hij aarzelde niet van beruchte artikelen en van schandelijke vervolgingen te spreken en sprak de hoop uit in de toekomst gevrijwaard te blijven ‘tegen hernieuwing van zoodanige tonelen jegens afgescheidenen en niet-afgescheidenen’.³⁵³

De godsdienstvrijheid was aldus van een gunst een recht geworden. De Grondwet van 1848 heeft dat zo bepaald. Deze verzekerde de individuele godsdienstvrijheid en de vrijheid van belijden, eredienst en organisatie, de vier componenten van de godsdienstvrijheid. Slechts de individuele godsdienstvrijheid kende Nederland vanaf 1579, maar de andere vrijheden werden met uitzondering van de *Staatsregeling van 1798* nimmer erkend. De Grondwetten van 1814 en 1815 gaven wel een aanzet voor de vrijheid van belijden en eredienst, maar deze rechten konden vanwege onduidelijke formuleringen niet worden gerealiseerd. Zelfs de indi-

nen mindere straf gestraft zullen mogen worden, dan die aan de hoofden, bestuurders of bewindvoerders wordt opgelegd.

350 Mr. Æneas baron Mackay (1806-1876), was van 1830-1835 advocaat (ook bij het Hoogerechtshof), van 1835-1846 kamerheer van de prins en prinses van Oranje, respectievelijk van koningin Anna Pauwlowna, van 1840-1849 commies en referendaris Raad van State, van 1846-1848 en in 1850 lid Provinciale Staten en Gedeputeerde Staten van Zuid-Holland, van 1850-1862 lid van de Tweede Kamer, en van 1862-1876 vicepresident Raad van State. Mackay was een orthodoxe protestant, gevormd door de gedachten van Da Costa, en een gefortuneerde baron die Groen van Prinsterer als zijn politieke leider beschouwde. Hij was een vertrouweling van Willem III en stond op goede voet met Thorbecke. *NNBW*, V, 333.

351 Handelingen II, 1854-1855, zitting 8 maart 1855, p. 591-592.

352 Johan Frederik baron van Reede van Oudtshoorn (1806-1860) was rechter (1842-1847) en raadsheer (1847-1860) te Utrecht, lid Provinciale Staten (1845-1847) en gemeenteraadslid (1847-1855) van Utrecht. Hij was verder (buitengewoon) lid van de Tweede Kamer (1848 en 1853-1860). *NNBW*, III, 1028.

353 Handelingen II, 1854-1855, zitting 8 maart 1855, p. 590-591.

viduele godsdienstvrijheid kwam door een enge interpretatie van de Grondwet onder druk te staan. Vrijheid van organisatie was nagenoeg ondenkbaar. Vergeefs deed men in de periode 1814-1848 een beroep op de godsdienstvrijheid om in alle rust met andere gelovigen te mogen samenkomen. Die situatie veranderde in 1848. De nieuwe Grondwet hanteerde ondubbelzinniger formuleringen en gaf daardoor betere garanties. De vrijheid van organisatie werd daarbij in het bijzonder gediend door het onderliggende beginsel van scheiding van kerk en staat. Maar evenals de *Staatsregeling van 1798* was ook deze Grondwet haar tijd vooruit. De maatschappelijke inbedding vond later plaats. Daaraan heeft het kabinet-Van Hall mogen bijdragen met haar *Wet op de kerkenootschappen* en de *Wet vereniging en vergadering*. Door die wetten kon de godsdienstvrijheid als recht worden geaccepteerd en gerealiseerd.

Balans

De herziening van de Grondwet in 1840 bracht geen verbetering van de bepalingen over godsdienstvrijheid mee, hoewel er zowel van protestantse als van katholieke zijde wel voor was gepleit. Toch nam de godsdienstvrijheid door de welwillendheid van koning Willem II in de jaren 1840-1848 in de praktijk toe. Maar hier moet worden gesproken van gunsten, bovendien was de godsdienstvrijheid beperkt. Zo werden er nog steeds mensen wegens 'illegale bijeenkomsten' vervolgd en was de band met de kerk nog hecht, niet in het minst omdat de Hervormde Kerk dat op prijs stelde. De rechterlijke macht steunde het preventieve en repressieve overheidsbeleid en honoreerde het beroep dat de vervolgdgen op hun grondwettelijke rechten deden niet. Het recht op godsdienstvrijheid werd eerst in de Grondwet van 1848 behoorlijk opgenomen. De soevereiniteit van de koning werd beperkt door invoering van ministeriële verantwoordelijkheid en rechtstreekse verkiezingen, mede waardoor aan de persoonlijke bemoeienis van de vorst met kerkelijke zaken een einde kwam. De Grondwet van 1848 betekende nog niet een onmiddellijke realisering van het recht op godsdienstvrijheid. De staat hield de banden met de Hervormde Kerk nog aan en verstevigde die zelfs. Bovendien beseften vooral de protestanten niet dat ook de katholieken recht op godsdienstvrijheid, inclusief op vrijheid van kerkorganisatie hadden. De Aprilbeweging was daar een duidelijk blijk van. Eerst het kabinet-Van Hall lukte het met de *Wet op de kerkenootschappen* de grondwettelijk ingevoerde godsdienstvrijheid maatschappelijk in te bedden. Deze wet schafte de *Loi relative à l'Organisation des Cultes du 18 Germinal, an X*, af, zoals ook de onder dit kabinet tot stand gekomen *Wet vereniging en vergadering* (1855) de artikelen 291, 292 en 294 van de *Code Pénal* afschafte. Daarmee was godsdienstvrijheid van gunst een recht geworden.

9 Godsdienstvrijheid in Europa

De opmerking van Van Appeltere dat Nederland de zetel vormde van de godsdienstvrijheid en de tevredenheid van het Kamerlid Van Rappard in 1840 over de Grondwet van 1815, die de godsdienstvrijheid beter dan welke ook in Europa zou waarborgen, doen vermoeden dat het er met betrekking tot de godsdienstvrijheid overal in Europa slechter voorstond.¹ Hadden Van Appeltere en Van Rappard gelijk? Of zagen zij Nederland zoals zij dat graag wilden zien? We willen dat voor de Europese grootmachten, Engeland, Frankrijk, Oostenrijk, Pruisen en Rusland nagaan en ook voor die landen met welke ons land relevante relaties of een vergelijkbare cultuur had. Deze selectie pretendeert geen volledigheid en het overzicht zal globaal zijn, maar wel zo dat een verantwoorde vergelijking mogelijk wordt.

9.1 België

Met België was Van Appeltere gauw klaar. Daar was de vroegere godsdienstvrijheid als gevolg van de heilloze revolutie vervangen door priestergezag en onverdraagzaamheid.² In werkelijkheid genoten de Belgen echter een behoorlijke godsdienstvrijheid, die op moderne wijze in de Grondwet van 1831 was gewaarborgd. De betreffende regeling heeft zelfs tot heden standgehouden. Essentieel was dat de kerk, behoudens de betaling van de salarissen van predikanten en geestelijken, volledig onafhankelijk van de staat was. Minderheidsgroepen en dissidenten mochten vrijelijk bijeenkomen, omdat de artikelen 291 en volgende van de *Code Pénal* niet meer van toepassing waren.³ Zo hebben de kleine protestantse kerken en de stevenistische gemeenten zich na 1830 in alle rust en vrijheid kunnen ontwikkelen. Een minpunt vormden de niet steeds objectieve criteria voor erkenning, waardoor wel eens aan de rechtszekerheid van kleine godsdienstige organisaties afbreuk werd gedaan. Naast de kerken ontwikkelde de joodse gemeenschap zich in alle vrijheid. Vanaf 1830 vestigden zich ook veel joden uit Nederland, Frankrijk en Duitsland, die eigenlijk naar Amerika wilden emigreren, in het land.

Van belang voor de godsdienstvrijheid was verder dat de vrijheid van onderwijs was gegarandeerd. Een schaduwzijde daarvan was dat de staat zich weinig meer

1 Van Appeltere, *Het staatsrecht in Nederland*, p. 2, respectievelijk Handelingen buitengewone zitting van de Staten-Generaal 1840, p. 53.

2 Van Appeltere, *Het staatsrecht in Nederland*, p. 2-3.

3 De Belgen hadden het recht van vereniging en vergadering. Dit recht kon volgens de artikelen 19 en 20 van de Constitutie niet aan een preventieve maatregel worden onderworpen.

Europa na het Congres van Wenen.

aan het onderwijs gelegen liet liggen en de subsidies verminderde, waardoor van een kwalitatieve achteruitgang na 1830 moet worden gesproken.⁴

9.2 De Duitse staten

Na 1813 bestond het gebied dat tegenwoordig Duitsland vormt uit een vrij losse confederatie van zelfstandige staten, die samen met Oostenrijk lid waren van de door het Weense Congres opgerichte Duitse Bond.⁵ Een echte eenheid vormde de Bond overigens niet. De regimes van de staten verschilden daarvoor ook te veel.

⁴ Van der Giezen, *Een halve eeuw Nederlandse onderwijspolitiek*, p. 82-83.

⁵ Het Congres van Wenen vormde de Duitse Bond van aanvankelijk 38 soevereine staten onder voorzitterschap van Oostenrijk. Deze Bond, waartoe ook Oostenrijk behoorde, moest het in 1806 door Napoleon opgeheven Heilige Roomse Rijk vervangen. Pruisen was na Oostenrijk de grootste staat, andere belangrijke staten waren: Beieren, het koninkrijk Württemberg, het groothertogdom Baden, de koninkrijken Hannover en Saksen, het groothertogdom Sachsen-Weimar-Eisenach, Braunschweig, Oldenburg, Hessen-Kassel, en de stadstaten Hamburg, Lübeck, Bremen en Frankfurt. De Nederlandse provincie Limburg werd eerst in 1839 bij het vredesverdrag met België lid van de Duitse Bond. Onder leiding van Metternich stond de Bondsdag in het teken van de Restauratie en werden liberale en constitutionele stromingen onderdrukt. Zie Golo Mann, *Deutsche Geschichte des neunzehnten und zwanzigsten Jahrhunderts*, Frankfurt am Main 1958, p. 109-116.

De Bond kenmerkte zich in de loop van de tijd door een defensieve, conservatieve politiek met als een van de belangrijkste doelen het voorkomen van een nieuwe revolutie.⁶ Kritische stromingen en oppositionele stemmen werden al gauw beschouwd als opstand en waar mogelijk tegengegaan. In lijn daarmee werd de al in veel staten bestaande perscensuur door de Karlsbader Beschlüsse en de Bundes-Pressgesetz strenger.⁷ Ook politieke verenigingen werden verboden en zelfs voor volksfeesten moest vergunning worden gevraagd.⁸ De uitvoering van deze repressieve politiek werd in de loop van de jaren dertig wel bijzonder streng. Bekend zijn de vele processen die tegen de woordvoerders van pers- en vaderlandsverenigingen, de organisatoren van het Hambacher feest⁹ en andere liberaal-oppositionele manifestaties zijn gevoerd. Velen werden tot een langdurige gevangenisstraf en soms zelfs tot de doodstraf veroordeeld. Slachtoffers waren onder meer de later beroemd geworden schrijvers Fritz Reuter¹⁰ en Georg Büchner.¹¹

In de mede namens de koning der Nederlanden¹² ondertekende Bundesakte van 8 juni 1815 was in artikel XVI over de godsdienstvrijheid bepaald:

Die Verschiedenheit der christlichen Religionspartheien kann in den Lindern und Gebieten des deutschen Bundes keinen Unterschied in dem Genusse der bürgerlichen und politischen Rechte begründen.

Die Bundesversammlung wird in Berathung ziehen, wie auf eine möglichst übereinstimmende Weise die bürgerliche Verbesserung der Bekenner des jüdischen Glaubens in Deutschland zu bewirken sey, und wie insonderheit denselben der Genuß der bürgerli-

6 Golo Mann, *Deutsche Geschichte*, p. 114 en 119.

7 Bij bondsbesluit van 10 december 1835 verplichtten de staten zich de boeken van Heinrich Heine, Carl Gutzkow, Heinrich Laube, Ludolph Wienbarg en Theodor Mundt, die zich 'Junges Deutschland' noemden, te verbieden om 'die Verbreitung dieser, die besten Gesinnungen verderbenden ... Literatur' te voorkomen. Zie Verbot der Schriften des 'Jungen Deutschland' vom 10. Dezember 1835 (31. Sitzung der Bundesversammlung, 1835). Bron: Bundesarchiv. Koblenz. Zie verder: Jürgen Müller, *Der Deutsche Bund 1815-1866*, München 2006, p. 21-22; Golo Mann, *Deutsche Geschichte*, p. 123-124.

8 De Karlsbader Beschlüsse van 20 september 1819 zijn gepubliceerd in de *Dokumente zur deutschen Verfassungsgeschichte*, hrsg. Von Ernst Rudolf Huber, Band I, Stuttgart 1961, p. 90 e.v.; zie verder: Golo Mann, *Deutsche Geschichte*, p. 123 en Müller, *Der Deutsche Bund*, p. 18.

9 Het Hambacher feest van 27 tot 30 mei 1832 in het Hambacher slot bij Neustadt (Rijnland-Palts) werd bijgewoond door dertigduizend mensen uit heel Duitsland, Polen en Frankrijk. Het was het hoogtepunt voor de vroeg-liberale opposanten tegen de restauratie-regeringen en voor hun streven naar volkssoevereiniteit en Duitse eenheid. R. Poidevin en S. Schirmann, *Geschiedenis van Duitsland*, Utrecht 1996, p. 88.

10 Heinrich Ludwig Christian Fritz Reuter (1810-1874) wordt als een van de belangrijkste Noord-Duitse (*Plattdeutsche*) schrijvers beschouwd. Reuter zat vanaf 1833 zeven jaar in gevangenschap. Hoe dat hem had aangegrepen beschreef hij vele jaren later in zijn *Ut mine Festungstid* (1862). Müller, *Der Deutsche Bund*, p. 22. *Allgemeine Deutsche Biographie (ADB)*, Band. 28, p. 319-327.

11 Karl Georg Büchner (1813-1837) was een Duitse schrijver, dichter, natuurwetenschapper en revolutionair. Na zijn promotie werd hij in 1836 priva doceent natuurkunde en anatomie aan de universiteit van Zürich. Büchner, medeoprichter van het geheime 'Gesellschaft für Menschenrechte', schreef een vlugschrift de *Hessische Landboten* (1834), waarin hij de Hessische plattelanders tot opstand tegen de onderdrukking opriep. Dit leidde tot een opsporingsbevel, waaraan hij ontkwam door naar het buitenland te vluchten. Büchner stierf in 1837 in ballingschap. Jan-Christoph Hauthschild: *Georg Büchner – Biographie*, Stuttgart/Weimar 1993.

12 Ten behoeve van het groothertogdom Luxemburg getekend door A.R. Falck namens de koning.

chen Rechte gegen die Übernahme aller Bürgerpflichten in den Bundesstaaten verschafft und gesichert werden könne; jedoch werden den Bekennern dieses Glaubens bis dahin die denselben von den einzelnen Bundesstaaten bereits eingeräumten Rechte erhalten.

Deze bepaling was bijzonder ongunstig voor de joden. De in de eerste alinea geformuleerde gelijke toekenning van burgerlijke en politieke rechten gold alleen de christenen. De tweede alinea, die ook wel de Jodenparagraaf werd genoemd, bepaalde slechts dat de staten zouden overleggen hoe ze op een eenvormige wijze de joodse gelovigen meer burgerrechten zouden kunnen geven. De laatste regel van deze alinea vraagt extra aandacht omdat daar oorspronkelijk stond: nochtans zullen de belijders van dit geloof hun in de afzonderlijke bondsstaten reeds verleende rechten behouden. In de meeste gevallen waren dit de onder het napoleontische bewind verkregen gelijke burgerlijke rechten. Door een amendement werd het oorspronkelijke woordje 'in' echter vervangen door het woordje 'von', zodat ze slechts de rechten die ze van hun oorspronkelijke landsregeringen hadden ontvangen mochten behouden. Voor de meeste joden betekende dat ze weer vrijwel rechteloos werden. Slechts in Pruisen, Mecklenburg en in beperkte mate in Baden genoten ze ook voor de napoleontische tijd al burgerrechten. De Bundesakte zette de klok voor de meeste joden dus weer terug. Nog in 1815 en 1816 werden de joden uit Lübeck en Bremen verdreven. Elders werden ze rechteloos en slechts gedoogd. Protesten hielpen niet of nauwelijks. Slechts in Frankfurt wisten de joden na tien jaar strijd een compromis te bereiken. Het was begonnen met een door de jeugdige schrijver Ludwig Börne¹³ opgestelde klacht van de joodse gemeente van Frankfurt aan de Bondsdag. Omdat dit college er niet onmiddellijk kon uitkomen, vroeg de juridische faculteit van Berlijn om advies. De faculteit, waar de befaamde rechtsgeleerde Von Savigny¹⁴ aan het hoofd stond, meende in volle ernst dat de joden altijd kamerknechten waren geweest en dat dat ook zo moest blijven. Toch kwam het stadsbestuur van Frankfurt vanwege aanhoudende klachten en ook onder druk van de Bondsdag in 1824 tot een schoorvoetende toekenning van

13 Karl Ludwig Börne (1786-1837), politicus, schrijver en satiricus, studeerde medicijnen, politieke wetenschappen en rechten. In 1811 werd hij officier bij de politie in Frankfurt, welke functie hij in 1814 moest neerleggen vanwege de herinvoering van de oude anti-joodse wetten. Daarna schreef hij als journalist in liberale bladen tegen de onderdrukking van de joden, de Metternich-politiek en voor democratie. In 1818 liet hij zich protestants dopen en deed daarbij afstand van zijn oorspronkelijke naam Lob Baruch. Börne reisde veel en stierf in Parijs. Literatuur: K.F. Ferdinand Gutzkow, *Börnes Leben*, Hamburg 1840 en M. Holzmann, *Börne, sein Leben und sein Wirken*, Berlijn 1888; Heinrich Heine, *Über Ludwig Börne*, Hamburg 1840; Willi Jasper, *Keinem Vaterland geboren. Ludwig Börne. Eine Biographie*. Hamburg 1989; *Allgemeine Deutsche Biographie (ADB)*, Band 3, Leipzig 1876, p. 164.

14 Friedrich Carl von Savigny (1779-1861) was vanaf 1803 buitengewoon hoogleraar aan de universiteit te Marburg, en vanaf 1808 hoogleraar aan die van Landshut, respectievelijk vanaf 1810 aan die te Berlijn. Hij genoot in zijn tijd een groot aanzien als geleerde en was een van de belangrijkste vertegenwoordigers van de Historische School. Vanaf 1842 tot 1848 was hij minister van Wetgeving in Pruisen. Het ministerie was door de koning speciaal voor hem ingesteld. Politiek behoorde hij tot de conservatieve richting. Van de ideeën van de Göttinger Sieben (zie onder Hannover) moest hij bijvoorbeeld niets hebben. Na 1848, het revolutiejaar, trok hij zich terug in zijn studeerkamer. M. Freiherr von Rosenberg, *Friedrich Carl von Savigny (1779-1861)*, Frankfurt 2000, p. 2 en 77 e.v.; M. Stolleis (red), *Juristen: ein biographischen Lexikon: von der Antike bis zum 20 Jahrhundert*, München 1995, p. 540-544.

privaatrechtelijke gelijkstelling. Beperkingen op het gebied van het vestigings- en huwelijksrecht bleven voor de joden echter bestaan.¹⁵

Aan de leden van de christelijke kerken werden in de bondsakte gelijke burgerlijke en politieke rechten toegekend. De formulering was negatief, maar kon als bruikbaar worden gezien. In de praktijk bleek het beginsel van de gelijkberechtiging voor dissidenten geen godsdienstvrijheid in te houden Slechts voor de erkende religies, luthers, gereformeerd en rooms-katholiek, had de bepaling betekenis. Voor deze religies gold sinds de vrede van Augsburg van 1555 het beginsel *cuius regio, eius religio*. Op enkele uitzonderingen na waren de staten in navolging van hun vorst dan ook katholiek, luthers of gereformeerd. In de rooms-katholieke staten had dit geresulteerd in de handhaving van de vaak nauwe band tussen kerk en staat. Eerst in de achttiende eeuw begonnen verlichte vorsten in navolging van Jozef II van Oostenrijk de kerk te nationaliseren en tot een instituut van volksopvoeding te maken. Hoewel deze ontwikkeling van katholieke zijde veel weerstand ondervond en maar kort heeft bestaan, heeft ze voor niet-katholieken wel meer vrijheid gebracht.

In de Duitse protestantse landen namen de landsheren de kerkregering van de bisschoppen over. In de eerste tijd zorgde het landsheerlijke kerkbestuur ervoor dat het evangelie kon worden verkondigd, maar in de zeventiende eeuw kwam daarin door de invloed van de leer van het natuurrecht verandering. Die leer ging uit van de staatssoevereiniteit als hoogste macht, waarbij ze de kerken als verenigingen beschouwde, die aan de hoogheid van de staat waren onderworpen.¹⁶ Volgens dit zogenaamde territoriale systeem ontleende de landsheer zijn macht over de kerk aan zijn landsheerschap en hoorde zorg voor de verkondiging van het evangelie niet meer tot zijn taak. Deze wijziging van taak sloot ook aan bij het gegeven dat de landsheren in die tijd niet altijd lid waren van de landskerk, terwijl hij in het oude systeem juist aan dat lidmaatschap zijn rechten ontleende. Wel kon de vorst zich met de leer van de kerk inlaten als dat paste binnen het kader van het algemeen welzijn en belang. In het confessioneel verdeelde Duitsland vond dat gedachtegoed een goed onthaal, omdat men beseftte dat godsdienstige tolerantie voorwaarde was voor een eenheidsstaat. Samuel von Pufendorf¹⁷ en

15 Zie over de Duitse Bond en de joden: Werner Keller, *En zij werden verstrooid onder alle volken*, 3^e dr., Kampen 1986, p. 388-393.

16 Belangrijk voor deze leer waren *De imperio summarum postestatum circa sacra* en *Jus belli et pacis*, van Hugo de Groot.

17 Samuel Freiherr von Pufendorf (1632-1694) werd na zijn studie rechten, natuurrecht en wiskunde in Leipzig en Jena huisonderwijzer bij de Zweedse gezant in Kopenhagen. Tijdens de Deens-Zweedse oorlog zat hij acht maanden gevangen en schreef daarna *Elementorum jurisprudentiae Universalis Libri Duo*, dat in Den Haag uitkwam. In 1660 behaalde Von Pufendorf de doctorsgraad in Leiden, waarna hij hoogleraar in Heidelberg werd. In 1667 werd hij tot staatshistoriograaf van Zweden en in 1670 tot hoogleraar in de rechtswetenschap te Lund benoemd. Voor de relatie staat en kerk is zijn *De habitu religionis christianae ad vitam civilem* (1687) van groot belang. Von Pufendorf leidde de grondslagen van het recht niet af uit wetten, tractaten of gewoonten, maar ten diepste uit de menselijke rede. *The encyclopaedia Britannica*, vol. XXII, 11^e dr., Cambridge 1910-1911, 634-635; E. Wolf, *Grotius, Pufendorf, Thomasius. Drie kapitelen zur Gestaltgeschichte der Rechtswissenschaft*, Tübingen 1927; Stolleis, *Juristen*, p. 506-507; Harry Bresslau in de *Allgemeine Deutsche Biographie*, vol. 26, 1888, herdruk Berlijn 1967-1971.

anderen¹⁸ ontwikkelden deze ideeën verder en ontwierpen het zogenaamde collegiale systeem, dat met het religie-edict van 1788 zijn intrede in Pruisen deed. In dit stelsel had de overheid de taak de vrede tussen de onderscheiden religieuze ‘verenigingen’ te handhaven. Daartoe, zo leerden zij, had de overheid sinds Constantijn de Grote¹⁹ als hoogste gezagsdrager de *jura majestatica*, de opperhoogheid over de kerk, die de bevoegdheid tot reformatie, het oppertoezicht en de bescherming van de kerk omvatte. Tot de *jura collegialia* van de kerk behoorden de contractuele vaststelling van het dogma, de regeling van de liturgie, de instelling van het leerambt, de contractuele vaststelling van kerkordeningen en de handhaving van de verordeningen door tucht, excommunicatie enz. Het collegialisme beperkte het recht van de staat dus tot de *jura majestatica*, het hoogheidsrecht. Voor zover de overheid ook rechten in de kerk had, was dat op basis van een al dan niet stilzwijgende overeenkomst. In tegenstelling tot het territoriale stelsel mocht de overheid dus niet zelf de grenzen trekken tussen de staatsmacht en de verenigingsmacht, omdat de verenigingsrechten van de kerk oorspronkelijk waren, onafhankelijk van de staat.²⁰ Principieel stonden de eigenlijke kerkelijke zaken daarmee uitsluitend onder het bestuur van de kerk zelf, slechts voor haar uitwendig optreden was de kerk onderworpen aan het toezicht van de staat. Dit laatste betekende dat de kerkorganisatie in de Duitse landen aan de overheid was onderworpen. Omdat kerkorganisatie en kerkregering echter nauw samenhangen met belijden en eredienst, en een scherp onderscheid hier niet steeds was te maken, kon de macht van de overheid in het collegiale stelsel zich toch wel uitstrekken tot de dogma’s of leerstellingen en de kerkelijke tucht. Misschien meer indirect dan direct, maar wel zo dat door de staat ongewenste godsdienstige opvattingen konden worden tegengewerkt. Daar het kerklidmaatschap voor het maatschappe-

- 18 Genoemd worden wel Christian Thomasius, Justus Henning Böhmer en Christoph Matthaeus Pfaff. Thomasius (1655-1728) was vanaf 1701 buitengewoon en vanaf 1711 gewoon hoogleraar aan de universiteit van Halle. Hij was een kenner van de werken van Hugo De Groot en Pufendorf. In zijn *Institutiones jurisprudentiae divinae* (1682) beargumenteerde hij de scheiding van kerk en staat, een voor die tijd ongehoorde stellingname. Hoewel Thomasius over de bevoegdheden van de staat op kerkelijk terrein schreef, is hij in mindere mate als een grondlegger van het collegiale stelsel te beschouwen. Van meer belang daarvoor is Böhmer (1674-1749), die in zijn *Ius ecclesiasticum Protestantium* (1714-39) een systematische analyse van protestants kerkrecht gaf. Zijn ideeën lagen ten grondslag aan het *Allgemeines Landrecht für die preußische Staaten*. De echte vader van het collegiale stelsel is Pfaff (1686-1760). Deze was geïnspireerd door het gedachtegoed van Thomasius en John Locke. In zijn boek *Origines juris ecclesiastici* (1719, herdruk 1756) definieerde hij de collegiale rechten van de overheid ten opzichte van de kerk als vrije vereniging. Pfaff was hoogleraar theologie in Tübingen (1717) en in Gieszen (1756). Zie over Thomasius en Böhmer Stolleis (red), *Juristen*, p. 613-614, resp. p. 93, verder over Thomasius het *Biographisch-Bibliographisch Kirchenlexikon*, Band XI, 1427-1433, over Böhmer Band I, 666 en over Pfaff Band VII, 408-412.
- 19 Constantijn de Grote (ca. 285-337) was de eerste christelijke keizer, die in 325 als pontifex maximus het concilie van Nicea bijeen riep. Daar werd de leer van Arius door middel van een geloofsbelijdenis verworpen. De keizer beschouwde zich tijdens deze vergadering *episkopos toon ektos* (Grieks voor: ‘bisschop voor uiterlijke zaken’).
- 20 Bouwman wijst erop dat zowel het territoriale als het collegiale stelsel het Bijbelse karakter van de kerk miskent door deze niet te zien als een instelling van Christus, maar slechts als een vereniging van gelijkgezinden. *Gereformeerd Kerkrecht*, I, p. 215; zie ook: H. Dooyeweerd, *De Wijsbegeerte der Wetsidee*, III, Amsterdam 1936, p. 451-461.

lijk functioneren voorwaarde was, konden aanhangers van ‘ongewenste godsdienstige opvattingen’ hierdoor in het nauw worden gebracht.

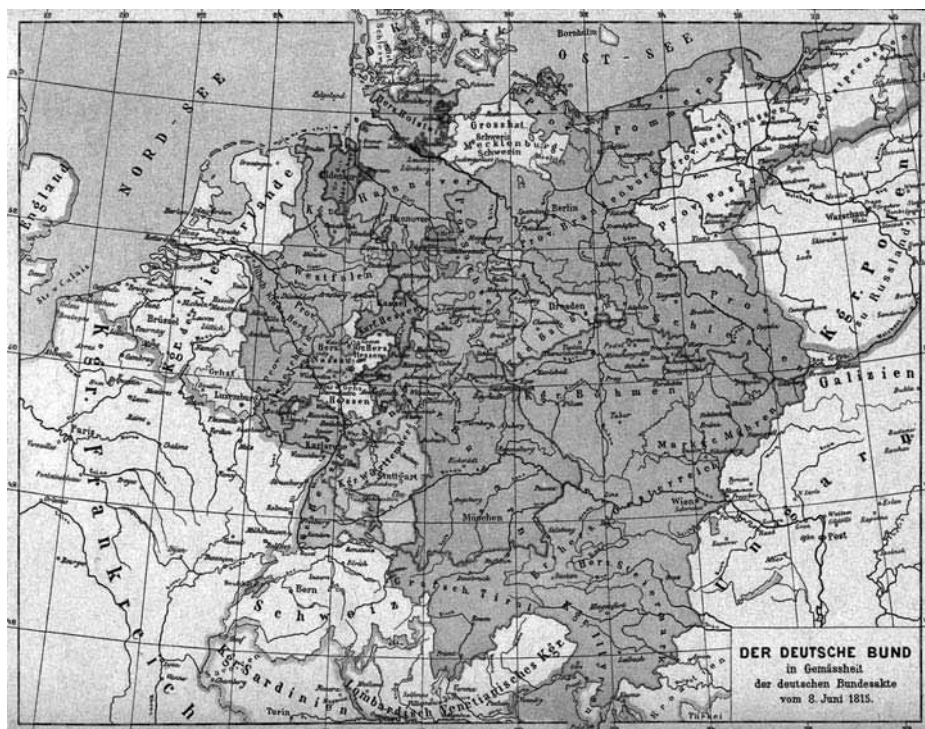
Tot het einde van de achttiende eeuw kenden de meeste Duitse staten als gevolg van het beginsel *cuius regio, eius religio* slechts één officiële godsdienst en één staatskerk of officiële kerk. Andere geloofsrichtingen werden hooguit gedoogd. Toch ontstond er in de loop van de tijd wel meer tolerantie. Dit had niet alleen te maken met de Verlichting en de Revolutie, maar ook met het feit dat De Rijksdag van het Heilige Roomse Rijk in 1803 een belangrijk besluit, het Reichsdeputationshauptschluss had genomen. Daarbij was het aantal soevereine staten teruggebracht van ongeveer 1800 tot ongeveer 60. Dit had als gevolg dat sommige nieuwe landen met meerdere godsdiensten werden geconfronteerd. Het besluit bepaalde daarom in § 63 dat de rechten van de religieuze minderheden moesten worden gerespecteerd. Daarmee eindigde het systeem van *cuius regio, eius religio*, waarin de vorsten slechts de godsdienst toestonden die zij zelf waren toegegaan. Verder betekende het besluit voor de Rooms-Katholieke Kerk een forse achteruitgang, daar veel van de kerkelijke bezittingen aan de staat kwamen en geestelijken het ‘wereldse’ gezag over hun rijkjes kwijtraakten. Nadat ook het bewind van Napoleon de tolerantie voor joden en andersgelovigen had versterkt en de katholieke kerk verder had verzwakt, trachtte de paus er na 1814 alles aan te doen om het tijt te keren. Ultramontaanse geestelijken en jezuïeten stonden hem daarbij graag terzijde. Het lukte hem door het sluiten van concordaten het aanzien en de positie van de katholieke kerk te versterken, waarbij ook het ultramontanisme stimuleerde, niet zelden ten koste van de vrijheid van niet-katholieken. Maar de concordaten konden toch niet verhinderen dat de positie van de katholieke kerk ondergeschikt bleef aan de staat. Illustratief daarvoor is de Frankfurter ‘Kirchenpragmatik’ van 1820. Dit verdrag van Duitse staten, dat de uitgangspunten en afzonderlijke regelingen voor de betrekkingen met de bisdommen bevatte, beschouwde de kerk slechts als een staatsorgaan met priesters als ambtenaren.²¹

Ook in de protestantse staten was sprake van restauratie van het kerkelijke leven na 1814. Hier speelden de landsheren een grote rol in hun streven naar één nationale kerk onder hun oppergezag en met een belijdenis op basis van een grootste gemene deler. Dit landsheerlijke kerkbestuur heeft tot 1918 bestaan, zij het dat het overheidsgezag zich langzaam terugtrok.²²

De Franse Februarirevolutie, die in Duitsland tot de Maartrevolutie leidde, veroorzaakte een behoorlijke rimpeling in het water. In veel staten ontstond oproer en eiste het volk sociale en politieke hervormingen. Op 18 mei 1848 kwamen ruim achthonderd gekozen vertegenwoordigers van het Duitse volk in de Paulskirche in Frankfurt bijeen om als het Frankfurter parlement een liberale grondwet met een grondrechtencatalogus voor heel Duitsland op te stellen. Weliswaar mislukte de opzet en werd het parlement al in 1849 ontbonden, waarmee de Duitse eenheidsstaat in rook

21 H. Brück, *Geschichte der Katholischen Kirche in Deutschland in XIX Jahrhundert*, II, Mayence 1889, p. 102.

22 Zie voor de Duitse kerkregering: Bouwman, *Gereformeerd Kerkrecht*, I, § 18, *De luthersche kerk*, p. 199-225.

De Duitse Bond.

opging, maar de schok van het gebeuren heeft in veel Duitse staten wel tot een liberalere grondwetgeving en verbetering van de godsdienstvrijheid geleid.

Het is ondoenlijk de situatie voor alle Duitse staten in het bijzonder te bespreken. Voor een vijftal wordt een uitzondering gemaakt vanwege hun internationale betekenis, hun specifieke relatie met Nederland of vanwege opmerkelijke ontwikkelingen met betrekking tot de godsdienstvrijheid.

Beieren

In het overwegend katholieke Beieren kwam in 1817 een concordaat tot stand, waarbij feitelijk aan de Rooms-Katholieke Kerk weer de alleenheerschappij in het rijk werd verzekerd. Daarmee werd het edict van 1803, waarbij aan alle belijdenissen volkomen gelijkheid van burgerlijke en politieke rechten was toegekend, op een belangrijk punt ongedaan gemaakt. Slechts doordat de Grondwet van 1818 de godsdienstvrijheid handhaafde en het edict van 1803 van kracht bleef, kon de regering alle partijen, zij het met veel schipperen, voldoende tegemoetkomen.²³ Toch was de situatie voor de erkende protestanten soms nog wel precair, wat in 1844 bleek toen het de Gustaaf-Adolf-Stichting werd verboden de kleine protestantse gemeenten

²³ Van Veen, *Eene eeuw van worsteling*, p. 58.

in Beieren te ondersteunen en het de hulpbehoevende gemeenten werd verboden ondersteuning aan te nemen. Omdat de straffen hoog waren, raakten de kleine gemeenten spoedig in financiële problemen. Het wat merkwaardige verbod werd echter bij Koninklijk Besluit van 15 september 1849 tot genoegen van de protestanten opgeheven.²⁴ De situatie was onder invloed van de liberaliseringsgolf die in die tijd over heel Duitsland heen trok en zelfs de Duitse Bond niet onberoerd liet, zo verbeterd dat er zelfs voor dissidenten vrijheid van eredienst kwam.

De relatieve godsdienstvrijheid gold tot 1848 niet voor de baptisten. Hun bijeenkomsten waren verboden en strafbaar. Door in bossen en op geheime plaatsen te vergaderen trachtten ze aan vervolging te ontkomen. Het probleem voor hen was dat zij niet zoals de andere protestantse kerken erkenning genoten volgens de Grondwet (Verfassungsurkunde). Als niet-erkenden hadden ze slechts recht op geloofs- en gewetensvrijheid en het houden van kleine huiselijke godsdienstoefeningen. Colporteren, openbare erediensten of doopbedieningen waren hun niet toegestaan.²⁵ Hun voorganger Johann Knauer werd enige malen gearresteerd en gevangengezet.²⁶

Triest waren ook de gewelddaden in 1819 tegen de joodse bewoners van Beieren. Zij genoten burgerrechten ingevolge het Bayerische Judenedikt, dat in 1819 ondanks enig verzet in voor joden gunstige zin was verbeterd. Maar de oppositie nam het niet. Het begon met studentenprotesten rond de universiteit van Würzburg en resulteerde in het vernielen van winkels en synagogen en het mishandelen van joden door volksmenigtes. Zowel onder de joodse als niet-joodse burgers vielen gewonden en zelfs doden. Wel wist het leger de volgende dag verder bloedvergieten te voorkomen, maar de autoriteiten ontzagen zich daarna niet alle vierhonderd joden uit Würzburg te verdrijven. De volkswoede was daarna nog niet onmiddellijk gekoeld. Na het vertrek van de joden richtte deze zich op de pro-joodse burgers. De hoogleraar Brendel,²⁷ die voor de joden was opgekomen, over-

24 De organisatie Gustav-Adolf-Werk (GAW) was in 1832, tweehonderd jaar na de sterfdatum van Gustav Adolf (1594-1632) opgericht om protestantse gemeenten in de diaspora te helpen. Het verbod was gegeven bij Koninklijk Besluit van 10 februari 1844. Van Veen, *Eene eeuw van worsteling*, p. 369; over de motieven van de Beierse regering: H. Gollwitzer, *Ludwig I. von Bayern. Eine politische Biographie*, München 1986, p. 594.

25 Zie over de godsdienstvrijheid de *Verfassungsurkunde* van 26 mei 1818: Titel IV § 9, § 24, § 28, § 80 en de *Verfassungsbeilage* met daarin het Concordaat van 1817 en het *Edikt über die innern kirchlichen Angelegenheiten der protestantischen Gesamtgemeinde*, het zogenaamde *Protestantenedikt* van 26 mei 1818.

26 Toen hij eens een straf van zes weken spinhuis kreeg, werd een daar werkzaam meisje zo door zijn optreden getroffen dat zij ook gedoopt wilde worden. De pastoor, die erachter kwam dat ze gedoopt was, berichtte dit aan de autoriteiten, die het meisje ook gevangenzetten. Joseph Lehmann, *Geschichte der deutschen Baptisten*, Hamburg 1896, I, p. 125.

27 Sebald Brendel (1782-1844) was van 1823-1834 hoogleraar recht en kerkrecht aan de koninklijke Beierse universiteit te Würzburg. Brendel publiceerde over het stichtingsrecht, het kerkrecht, de persvrijheid en de volksvertegenwoordiging. De bevoegdheid om kerkrecht te doceren werd hem in 1823 ontnomen, omdat men zijn *Handbuch des katholischen und protestantischen Kirchenrechts* veel te liberaal vond. W. Killy (red) *Deutsche Biographische Enzyklopädie (DBE)*, München-Londen-Paris 1995, Band II, p. 111.

leefde vier moordaanslagen. De anti-joodse campagne woei vervolgens over naar andere Beierse en Duitse steden en zelfs naar het buitenland.²⁸

Hamburg

De zeer protestantse stadsstaat Hamburg, die destijds tot de meest moderne van de Duitse staten moest worden gerekend,²⁹ kende een vrij grote mate van godsdienstvrijheid. In 1784 was de eerst tegengewerkte, maar allengs gedoogde Rooms-Katholieke Kerk officieel erkend. Ook was het toen de kerk officieel toegestaan erediensten te houden. Haar positie werd verstevigd door artikel 16 van de Deutsche Bundesakte die de katholieken gelijke burgerrechten toekende.³⁰ De Verfassung van 28 september 1860 heeft die godsdienstvrijheid nog verder versterkt. Helemaal vrij was de kerk niet, vooral organisatorisch bleef ze afhankelijk van de overheid.³¹

Voor de baptisten, die in 1834 hun eerste gemeente onder leiding van de Hamburgse koopman J.G. Oncken³² hadden gesticht, bleek de vrijheid niet groot. Nadat het gepeupel bij een van hun vergaderplaatsen rellen had veroorzaakt, verbood het stadsbestuur in 1840 alle verdere bijeenkomsten. De nieuwe politiecommandant liet zelfs weten dat hij het baptisme met wortel en tak zou laten uitroeien. Dit bleken geen loze woorden. Korte tijd later werden de bijeenkomsten verstoord en de voorgangers opgepakt. Oncken werd veroordeeld tot vier weken en zijn collega tot acht dagen gevangenisstraf. Uiteraard waren de proceskosten voor rekening van de veroordeelden. Omdat Oncken, die vele malen tot boetes werd veroordeeld, deze niet kon betalen, werd overgegaan tot verhaal op zijn huisraad. Een toch wel schrijnend tafereel moet het zijn geweest toen zijn woning door de

²⁸ Zie over deze geschiedenis: H. Graetz, *Geschichte der Juden (1750-1848)*, band 11, p. 334; Keller, *En zij werden verstrooid*, p. 396-397; R. Lears, *Het Joodse volk: van de verwoesting van Jeruzalem tot onze dagen*, Amsterdam 1955, p. 213-214.

²⁹ Golo Mann, *Deutsche Geschichte*, p. 115.

³⁰ Art 16. Die Verschiedenheit der christlichen Religionspartheien kann in den Lindern und Gebieten des deutschen Bundes keinen Unterschied in dem Genusse der bürgerlichen und politischen Rechte begründen.

Die Bundesversammlung wird in Berathung ziehen, wie auf eine möglichst übereinstimmende Weise die bürgerliche Verbesserung der Bekenner des jüdischen Glaubens in Deutschland zu bewirken sey, und wie insonderheit denselben der Genuß der bürgerlichen Rechte gegen die Übernahme aller Bürgerpflichten in den Bundesstaaten verschafft und gesichert werden könne; jedoch werden den Bekennern dieses Glaubens bis dahin die denselben von den einzelnen Bundesstaaten eingeräumten Rechte erhalten.

³¹ Toen ze in de jaren twintig en dertig van de negentiende eeuw Hamburg residentie van de Apostolische Vicaris voor Noord-Europa wilde maken, heeft de regering zich daar lang tegen verzet en de kerk zeer tegengewerkt. Zie: *The Catholic Encyclopedia*, VII, New York 1910, onder Hamburg.

³² J. G. Oncken (1800-1884) werd na de vroege dood van zijn vader door zijn grootmoeder opgevoed. Hij was van 1814 tot en met 1823 in Engeland en trad daar in dienst van de Londense 'Continental Society', een zendingsgenootschap dat zich op Europa richtte. Nadat hij zich in Hamburg had gevestigd, werd hij baptist en trok als predikant door Duitsland om bijbels en tractaten te verspreiden en gemeenten te stichten. Hij institueerde 280 gemeenten. Oncken staat ook bekend als een voorvechter voor godsdienstvrijheid. *Mennonitisches Lexikon*, Karlsruhe, 1913-1967, III, 302 e.v.; Joseph Lehmann, *Geschichte der deutschen Baptisten*, Hamburg 1896, in het bijzonder I, p. 14-41; *BBK*, XXV, 1011-1014; *Neue Deutsche Biographie*, Berlijn 1999, band 19, 537-538.

politie werd leeggehaald. Zijn gezin, bestaande uit een man, een vrouw en een aantal jonge kinderen, bleef in een volstrekt leeg huis achter. De taxateur kocht de goederen, die hij voor de ontruiming te laag had getaxeerd, zelf op. De heftige vervolgingen werden zelfs in het buitenland bekend. Interventie vanuit Engeland met adhesiebetuigingen van de koningin en de premier, deed de heftigheid van de vervolgingen afnemen. Toch werden er nog geruime tijd boetes, gevangenisstraffen en zelfs uitwijzingen opgelegd voor het verspreiden van traktaten.³³

De vervolging van de baptisten steekt schril af tegen de toch wel tamelijk milde bejegening van de katholieken in die jaren. Ze zou kunnen worden verklaard uit het feit dat het dopen van volwassenen door onderdompeling associaties wekte met de revolutionaire wederdopers van de zestiende eeuw. Ook het colporteren met bijbels en traktaten wekte het verzet van predikanten en r.-k. geestelijken op, omdat zij bang waren dat er in hun gemeenten tweespalt zou ontstaan. Dat men vooral gebeten was op de doop door onderdompeling blijkt uit de toch wel hoge straf die Oncken in 1843 kreeg voor het dopen van twee volwassen gemeentelieden: driehonderd marken of vier weken gevangenisstraf. Voor de predikant, die niet over geldmiddelen beschikte, betekende dat de cel.³⁴

Hannover

Het vroegere keurvorstendom Hannover werd na de napoleontische tijd door het Weense Congres tot koninkrijk verheven en lid gemaakt van de Duitse Bond.³⁵ Het kreeg zelfs gebiedsuitbreiding met onder meer het graafschap Bentheim.³⁶ De sinds 1714 bestaande personele unie maakte dat de koning tevens koning van Engeland was. George IV,³⁷ die het regentschap voor zijn vader waarnam, schonk Hannover een grondwet. Deze *Verfassung der allgemeinen Ständeversammlung des Königreichs Hannover vom 7. Dezember 1819* was een geotrooieerde, korte grondwet, waarin een bepaling over de godsdienstvrijheid ontbrak. Ze vormde de grondslag voor een absolutistische regering met een slechts adviserend parlement. In 1833 kreeg het koninkrijk een wat meer liberale grondwet. Die schonk de burgers ook enige godsdienstvrijheid. Deze was echter beperkt tot vrijheid voor de erkende godsdiensten en sekten. Nieuwe genootschappen dienden eerst te zijn erkend, voordat zij en hun leden vrijheid van godsdienst konden genieten.³⁸

33 Gegevens ontleend aan Lehmann, *Geschichte der deutschen Baptisten*, I, *Die Verfolgungszeit der Hamburger Gemeinde (1838-1842)*, p. 65-98.

34 Lehmann, *Geschichte der deutschen Baptisten*, p. 92-95.

35 In 1692 werd Ernst August (1679-1698) uit het huis van Brunswijk-Lüneburg tot keurvorst van Hannover verheven. Hij was met een kleindochter van Jacobus I van Engeland gehuwd. Haar rechten als troonopvolgster gingen over op hun zoon George, die in 1714 koning van Engeland werd. Het keurvorstendom heeft van 1692 tot 1866 bestaan. Gedurende de Franse tijd bleef de regering in Londen in functie, het gebied werd eerst door de Fransen bestuurd, daarna achtereenvolgens toegevoegd aan Pruisen, het koninkrijk Westfalen en Frankrijk. Otto von Heinemann, *Geschichte von Braunschweig und Hannover*, Gotha 1884-1892, p. 147-148, 213-224.

36 Andere gebieden die erbij gevoegd werden, waren: het lage deel van het graafschap Lingen, het hertogdom Arenberg-Meppen, het vorstenbisdom Hildesheim, het vorstendom Oost-Friesland en de steden Goslar en Osnabrück. Von Heinemann, *Geschichte von Braunschweig*, p. 408.

37 Koning Georg IV (1762-1830) regeerde van 1820-1830 over Hannover. Zijn beleid moet als conservatief worden getypeerd. Zie: *Grote Winkler Prins*, 9^e dr., Amsterdam 1991, deel 9, p. 587.

Grote consternatie veroorzaakte koning Ernst August,³⁹ toen hij kort na zijn aantreden in 1837 de Grondwet verving door een met minder vrijheidsrechten. Zeven gerenommeerde hoogleraren van de universiteit van Göttingen, de zogenaamde ‘Göttinger Sieben’ protesteerden openlijk en verklaarden zich aan de oude Grondwet te zullen blijven houden.⁴⁰ Omdat de koning wilde tonen dat hij de hoogste autoriteit in het land was, ontsloeg hij de geleerden. Hij had echter niet gerekend op het groeiende rechtsgevoel van zijn onderdanen. Een storm van protest was de reactie, niet alleen in Hannover maar zelfs in heel Duitsland. De ‘Göttinger Sieben’ werden nationale martelaren, de slachtoffers van het verdedigen van recht en wet tegen monarchistische willekeur. Hun verzet bracht zelfs de Standenvergadering⁴¹ en de stad Osnabrück ertoe te protesteren bij de Bondsdag. Deze stelde zich echter conservatief op en verwierp de bezwaren. Daarmee was duidelijk dat de Duitse Bond weinig moest hebben van grondwettelijke vrijheidsrechten.⁴² Toch is de protestactie van de ‘Göttinger Sieben’ niet zonder zin geweest. Ze heeft het verzet tegen het autoritaire bewind aangewakkerd met als gevolg dat de koning in 1840 een nieuwe Grondwet gaf die erg leek op die van 1833, die hij buiten werking had gesteld.

Ondanks het feit dat de erkende kerken, de lutherse, de gereformeerde en de rooms-katholieke, officieel godsdienstvrijheid genoten, waren ze toch niet echt vrij. Ze stonden namelijk geheel onder staatstoezicht.⁴³ Hoofdstuk 4 van de *Landesverfassungs-Gesetz* bevatte zeventien artikelen met een gedetailleerde regeling van het koninklijke toezicht op de kerken en het onderwijs. Deze onderwierp het kerkelijke gezag geheel aan de koning en zijn ambtenaren. Evenals de *Loi du 18*

38 § 30. Allen Landeseinwohnern gebührt völlige Glaubens- und Gewissensfreiheit. Daher ist auch Jeder zu Religionsübungen mit den Seinigen in seinem Hause berechtigt.

Die Mitglieder der evangelischen und der römisch-katholischen Kirche genießen gleiche bürgerliche und politische Rechte im Staate. vergl. Cap. 5. § 57.

Dem Könige gebührt das Recht, auch andere christliche Confessionen und Secten anzuerkennen. Den Anhängern solcher anerkannten christlichen Confessionen und Secten wird der Genuß bürgerlicher Rechte und der Privatgottesdienst gestattet. Ihre politischen Rechte hängen jederzeit von einem besondern Gesetze ab; zur öffentlichen Religionsübung ist die besondere Bewilligung des Königs erforderlich.

Die Rechtsverhältnisse der im Königreiche wohnhaften jüdischen Glaubensgenossen sollen durch ein besonderes Gesetz bestimmt werden.

39 Ernst August (1771-1851) was koning van Hannover vanaf 1837. Toen hij de troon erfde, eindigde de 123-jarige periode van unie tussen Hannover en Groot-Brittannië. Aanvankelijk voerde hij een zeer reactionaire politiek, maar in 1848 ontving het land de meest liberale Grondwet uit zijn geschiedenis. Hij was een neef van koningin Victoria van Groot-Brittannië en een zwager van koning Friedrich Wilhelm III van Pruisen. Hij bevorderde de industrie en spoorwegbouw en voerde een pro-Pruisische politiek. Literatuur: Otto von Malortie: *König Ernst August*, Hannover 1861.

40 De zeven professoren waren: de staatsrechtsgeleerden W.E. Albrecht (1800-1876) en F.C. Dahmann (1785-1860), de historicus G.G. Gervinus (1805-1871), de oriëntalist G.H.A. Ewald (1803-1875), de natuurkundige W. Weber (1804-1891) en de gebroeders Jacob L.K. (1785-1863) en Wilhelm K. (1786-1859) Grimm. Golo Mann, *Deutsche Geschichte*, p. 138-139; Müller, *Der Deutsche Bund*, p. 23.

41 Vergadering van de vertegenwoordigers van de standen, adel, geestelijkheid en burgerij.

42 Müller, *Der Deutsche Bund*, p. 23.

43 § 64. Dem Könige gebührt kraft der ihm zustehenden Staatsgewalt über beide Kirchen das Oberaufsichts- und Schutzrecht.

Germinal an 10 van Napoleon onderwierp deze wet de correspondentie met de paus aan het placet van de vorst.

In het kader van het toezicht op de kerken waren er voor de lutherse en gereformeerde kerken Oberkirchenräte ingesteld. Zo'n Oberkirchenrat was een uit geestelijken en ambtenaren bestaand bestuursorgaan van de kerken in een bepaalde provincie. Het orgaan ontleende zijn bevoegdheden uitsluitend aan de landsheer en kon namens hem strenge kerkelijke straffen afkondigen, predikanten benoemen en afzetten, leden vergeving schenken en excommuniceren. Ook had het zeggenschap over het beheer van de kerkelijke goederen. De kerkbesturen waren aldus gedegradeerd tot uitvoerders van de wil van de koning.⁴⁴ Dit bleef ook zo na 1840.

De positie van de niet-erkende kerken en hun leden was ronduit slecht. Volgens § 32, eerste en derde alinea van de *Landesverfassungs-Gesetz für das Königreich Hannover* van 6 augustus 1840⁴⁵ hadden ze slechts vrijheid van geweten en geloofskeuze. Het was hun zelfs niet toegestaan thuis met hun gasten samen te bidden, bijbel te lezen of godsdienstoefeningen te houden. Van vrijheid van eredienst was dus volstrekt geen sprake. Ingrijpend was dat zij feitelijk geen gebruik konden maken van een groot deel van hun burgerrechten. Dat was mede een gevolg van het feit dat de burgerlijke stand, zoals Napoleon die had ingesteld, na 1813 kwam te berusten bij de geestelijken van de erkende kerken. Slechts deze verrichtten de doopplechtigheden, de huwelijksluitingen en de begrafenissen en hielden daarvan aantekening in de kerkboeken. Ouders waren op straffe van een boete verplicht hun kinderen tijdig door hen te laten dopen. Wie niet gedoopt was, had minder burgerrechten. Een niet-gedoopte mocht bijvoorbeeld geen eed afleggen.⁴⁶

Wel was het voor afzonderlijke gemeenten mogelijk erkenning en vergunning bij de regering aan te vragen, maar daarbij was men uiteraard sterk afhankelijk van de opvattingen van de kerkelijke en politieke autoriteiten. In de praktijk bleek die weg dan ook zinloos.⁴⁷ Mensen die zich omstreeks 1835 in het graafschap Bentheim en in Oost-Friesland van de erkende gereformeerde kerk (de Evangelische Kirche) afwendden omdat ze zich niet konden verenigen met de leer en de ingevoerde gezangen, werd erkenning geweigerd. Om eventuele kerkvorming tegen te gaan verboden diverse 'Bekanntmachungen' hun godsdienstoefeningen.⁴⁸ Ook vanaf de kansels werd in opdracht van de overheid afgekondigd dat het voorgaan in en het gelegenheid bieden tot bijeenkomsten van de separatisten met boete en

44 G.J. Beuker, *Umkehr und Erneuerung*, Uelsen 1988, p. 29 e.v.

45 1^e alinea: Jeder Landeseinwohner genießt völlige Glaubens- und Gewissensfreiheit und ist zu Religionsübungen mit den Seinigen in seinem Hause berechtigt. 3^e alinea: Hat der König christliche Sekten aufgenommen, so geniessen sie die bürgerlichen Rechte und haben das Recht zum Privat-Gottesdienste. Der Genuss der politischen Rechte muss ihnen aber durch ein besonderes Gesetz verliehen werden, und die Befugnis zur öffentlichen Religionsübung steht ihnen nur in dem Falle zu, wenn der König sie ausdrücklich ihnen eingeräumt hat.

46 Beuker, *Umkehr und Erneuerung*, p. 118-120 en 123-126.

47 Beuker, *Umkehr und Erneuerung*, p. 349, 495 en 511.

48 Bekanntmachung für die standesherrlichen Aemter Bentheim und Neuenhaus van 7 mei 1838, Bekanntmachung des Königlichen Ministeri der geistlichen und Unterrichts-Angelegenheiten dd. 22 april 1843. Tekst opgenomen in: Beuker, *Umkehr und Erneuerung*, p. 427-430.

gevangenisstraf zouden worden bestraft.⁴⁹ De vervolgingen in de graafschap waren tamelijk fel en werden vooral door de kerkelijke autoriteiten gestimuleerd.⁵⁰ De afgescheidenen reageerden daarop door op onregelmatige tijden in kleine groepen op geheime plaatsen en in de bossen te vergaderen. Toch zijn er velen tot boetes veroordeeld en soms ook tot relatief lange gevangenisstraffen. In extreme mate was dat het geval met de latere predikant J.B. Sundag,⁵¹ die zelf opgaf tweëndertigmaal in de gevangenis te hebben gezeten.⁵² Ook anderen ondergingen dit lot. Degenen die beboet werden, kregen vaak hulp van hun geloofsgenoten die tijdens de samenkomsten voor hen collecteerden.⁵³

Over de motieven voor de vervolging worden we iets gewaar uit het verhoor van Sundag door de burgemeester van Bentheim.⁵⁴ Deze liet Sundag weten dat zijn lezingen de gemoederen verwarden, de mensen van hun werk afhielden en tot onenigheden leidden. Dat vond hij zeer schadelijk. Bovendien achtte hij hem als kuiper niet in staat om te preken. Overigens stond de burgemeester een jaar later wat kritischer tegenover de vervolging van Sundag. In zijn ambtsbericht van 3 oktober 1839 aan de landdrost van Osnabrück schreef hij dat iedere volgende straf, iedere straf van langere duur Sundag alleen maar aanmoedigde, omdat het martelaarschap hem beviel.⁵⁵

In Oost-Friesland onderging Reemt Weards Duin,⁵⁶ predikant bij de afgescheiden gemeenten in Nederland, in 1841 enkele maanden gevangenisstraf omdat hij in Wolthuisen had gepreekt. Men zag in hem een politieke oproerkraaiër. Verdere vervolging bleef uit, omdat in Oost-Friesland van een afscheiding zoals in het graafschap Bentheim nog geen sprake was. Toen het eind jaren veertig toch tot afscheiding kwam, was de wetgeving verruimd en bestond er meer godsdienstvrij-

49 Beuker, *Umkehr und Erneuerung*, p. 258.

50 Beuker, *Umkehr und Erneuerung*, p. 261.

51 Jan Berend Sundag (1810-1893) was aanvankelijk naast zijn beroep als kuiper en handelaar oefenaar voor afgescheiden groepen. Hij studeerde theologie onder leiding van ds. H. de Cock en werkte sinds 1840 als voorganger in het graafschap Bentheim. In 1848 werd hij tot predikant bevestigd. Hij geldt als de voornaamste stichter van de Altreformierte Kirchen. Zie: J.A. Wormser, *Een schat in aarden vaten*, Nijverdal 1916, IV, p. 76-81; F.L. Bos, artikel *Sundag, Jan Berend*, in: *Christelijke Encyclopedie*, Kampen 1961, VI, p. 292.

52 Aantoonbaar zijn in ieder geval dertien gevangenisstraffen variërend van twee tot achtentwintig dagen, in totaal 112 dagen. Beuker, *Umkehr und Erneuerung*, p. 288.

53 Zo werd er in Bentheim gedurende drie jaar voor een bedrag van f 193 en zes stuivers bijeengebracht voor boetes en gerechtskosten. De echte uitgaven bedroegen echter het drievoudige en moeten zeer gedrukt hebben op de meestal eenvoudige mensen. Beuker, *Umkehr und Erneuerung*, p. 279.

54 Vernehmungprotokoll van 19 januari 1838, opgesteld door W. Bening (burgemeester). Beuker, *Umkehr und Erneuerung*, p. 295-297.

55 'Jede wiederholte Strafe, jede von längerer Dauer, wird ihn ... nur noch verstockter machen, wenne er sich als Märtyrer gefällt.' Beuker, *Umkehr und Erneuerung*, p. 297.

56 Reemt Weards Duin (1797-1843) was van 1827 tot 1831 predikant te Jarsum en Widdels en te Veenhuizen (Oost-Friesland). In 1831 werd hij op eigen verzoek ontheven uit zijn predikantschap. Na 1833 preekte hij op verschillende plaatsen in Nederlandshervormde gemeenten in het noorden van het land. Een beroep uit Drogeham werd door koning Willem I tegengehouden. Tegengewerkt door de Oost-Friese autoriteiten en sterk georiënteerd op de afgescheiden gemeenten in Nederland nam hij in 1839 een beroep aan naar de classis Sneek. Tot 1842 diende hij verschillende afgescheiden kerken, maar moest toen vertrekken wegens het veroorzaken van grote onenigheid. Tot aan zijn overlijden in 1843 ging hij voor in zogenaamde conventikels (oefengezelschappen). Zie *De vreemdeling Reemt Weards Duin* in F.L. Bos, *Kruisdragers*, Kampen 1982, p. 48-72.

heid. Door de internationaal groeiende liberale beweging had koning Ernst August zich, ondanks zijn nog altijd reactionaire gezindheid, genoodzaakt gezien de bakens te verzetten. In 1848 kreeg Hannover de meest liberale Grondwet uit zijn geschiedenis.⁵⁷ Weliswaar gaf deze nog niet een expliciet recht op vrije publieke godsdienstoefening, maar het recht op vereniging en vergadering was gegarandeerd en dat had tot effect dat er voortaan ook van vrijheid van eredienst sprake was. Deze uitleg was gebaseerd op het verdwijnen van de bepalingen over de verplichte erkenning van sekten. In deze geest hanteerde de Landdrosterei van Osna-brück de nieuwe Grondwet en dat bleef ook praktisch.⁵⁸

Daarmee bestond echter nog geen echte vrijheid van godsdienst. De kerkelijke handelingen van de predikanten van de Altreformierte Kerk in het graafschap Bentheim en Oost-Friesland waren nog niet erkend. Dat had tot gevolg dat de altreformierten voor het aangeven van geboorten, het dopen en het bevestigen van huwelijken bij de predikanten van de officiële kerk moesten zijn. Dit gaf nog jarenlang aanleiding tot vervelende verwickelingen, omdat de predikanten van de erkende kerken de doop en het huwelijk van altreformierten weigerden te erkennen. Ook moesten de altreformierten voor hun begrafenissen toestemming vragen aan de kerkenraad van de Evangelische Kirche. Deze dubbelzinnige toestand heeft tientallen jaren tot soms grote problemen en procedures geleid. Daarbij hebben de besturen van de erkende Evangelische Kirche een verdragende en soms met de wet strijdende rol gespeeld.⁵⁹ Verder misten de altreformierte gemeenten rechtspersoonlijkheid. Alle rechtshandelingen moesten op naam van de leden geschieden. Ook dat heeft tot in de twintigste eeuw tot problemen geleid.⁶⁰

Andere vrije kerken in Hannover, zoals de baptisten, hebben na een korte tijd van vervolging minder problemen gekend.⁶¹ Deels kwam dat omdat pas rond 1846 de eerste gemeente ontstond (Ihrhove) die al spoedig gebruik kon maken van de vrijheid die de Grondwet van 1848 bood, en deels omdat het ministerie van Geestelijke en Onderwijszaken op 22 april 1854 had bepaald dat de evangelische geestelijken verplicht waren ook de ‘Sektierer’ te trouwen. Bij problemen konden zij zich zelfs tot het ministerie zelf wenden.⁶² Deze discrepantie ten opzichte van de altreformierten is opmerkelijk. Ze houdt vermoedelijk verband met het feit dat de taal in de altreformierte erediensten ‘überwiegend Holländisch’ was en de afgescheiden kerk in Holland als hun moederkerk beschouwden, zoals de Regie-

57 De Grondwet van 1848 werd in 1855 weer aan de kant gezet door koning George V (1819-1878), die van 1851 tot 1866 regeerde.

58 Königlich-Hannoversche Landdrosterei van 3 november 1851 aan het Königliche Amt Neuenhaus. Beuker, *Umkehr und Erneuerung*, p. 131-135.

59 Zie de brief van het Consistorium in Aurich aan het bestuur van Emden van 9 augustus 1855. Pas in 1863 ging het bestuur voor wat betreft de inschrijving van de kerkelijke handelingen van de altreformierten in zijn doopboeken overstag. Beuker, *Umkehr und Erneuerung*, p. 151 en 156.

60 Beuker, *Umkehr und Erneuerung*, p. 441.

61 In andere Duitse staten, zoals in Meckelenburg, Pruisen, Keur-Hessen en Nassau, zijn ze wel heftig vervolgd. De Evangelische Alliantie wist Friedrich Wilhelm IV van Pruisen in 1854 echter te bewegen tot een mildere behandeling. Vanaf 1858 werden ze daar volkomen geduld. Van Veen, *Eene eeuw van worsteling*, p. 616-617; Hero Jelten, *Der frühe Baptismus in Ostfriesland bis zum Anschluss an Preußen (1867)*, in: *Freikirchen und Calvinismus in Ostfriesland*, Münster 2001, p. 51-67.

62 Beuker, *Umkehr und Erneuerung*, p. 151.

rungs-Präsident op 14 februari 1905 aan de Landrat van Emden schreef. Daarnaast speelden volgens hem factoren als angst voor propaganda en onrust voor de gemeenten van de landskerk.⁶³

Ook de Rooms-Katholieke Kerk maakte gebruik van de vrijheid die de Grondwet van 1848 bood om de hiërarchie te herstellen. In 1849 begon ze de onderhandelingen met de overheid die vele jaren zouden duren. Petities, die vanaf 1846 bijna jaarlijks werden ingediend voor herstel van het bisdom Osnabrück, moesten de overheid overtuigen. Eerst na moeizame onderhandelingen kon in 1858 een bisschop worden benoemd. De vrijheid van organisatie bleek toch nog beperkt.

Hessen

Het groothertogdom Hessen was overwegend protestants, maar kende vanouds katholieke enclaves. Doorgaans werd een andere dan de staatsgodsdienst slechts gedoogd, zo niet tegengegaan. Uitzondering vormden enkele streken en steden, waar de katholieke en de protestantse godsdienst naast elkaar bestonden. Daar leefden de gelovigen in een zekere wederzijdse harmonie. Na de Franse tijd kreeg het groothertogdom in 1820 onder druk van de statenvergadering een tamelijk liberale grondwet. Deze werd in 1831 vervangen door de Kurhessische Verfassung, die zo liberaal was dat ze wel met de Belgische werd vergeleken. De Hessische Grondwet kende moderne vrijheidsrechten zoals de vrijheid van beroepskeuze, de vrijheid van geweten en geloof, het recht op eigendom en het recht op privacy.⁶⁴ Deze verworvenheden brachten echter niet mee dat er een tolerant klimaat heerste, integendeel. Dat was onder meer te wijten aan het feit dat Friedrich Wilhelm I⁶⁵, die voor zijn vader regent was geworden, de Grondwet afwees. In 1848 leek er toch een doorbraak te komen, maar behoudende krachten wisten de dijk te dichtten en stelden in 1852 de Grondwet buiten werking.

Voor de Rooms-Katholieke Kerk was de situatie nog tamelijk gunstig, omdat haar positie werd geregeld door de Organieke Artikelen, die haar op vele plaatsen een positie gaven die tot op zekere hoogte vergelijkbaar was met die van een nationale kerk. Zij zag dan ook kans haar hiërarchische organisatie uit te breiden en te versterken. Uiteraard bleef er een sterk staatstoezicht, maar dat werd in 1854 versoepeld door de resultaten van de Conventie van Mainz, waarbij de kerk een grotere mate van vrijheid en onafhankelijkheid kreeg.⁶⁶

63 Tot 1936 (het nazibewind) werd het Nederlands in de grensstreken nog veel gesproken en waren de diensten van de altreformierten nog in die taal. Daardoor was deze kerk concurrerend tegenover de Evangelische Landeskirche die haar diensten wel in het Duits hield. Beuker, *Umkehr und Erneuerung*, p. 448 en 460 e.v.

64 Enkele artikelen uit de Verfassung 1831: § 26 Alle Einwohner sind in so weit vor den Gesetzen einander gleich und zu gleichen staatsbürgerlichen Verbindlichkeiten verpflichtet. § 28 Kein Inländer kann wegen seiner Geburt von irgend einem öffentlichen Amte ausgeschlossen werden. Auch giebt dieselbe kein Vorzugsrecht zu irgend einem Staatsamte. § 30 Jedem Einwohner stehet vollkommene Freiheit des Gewissens und der Religions-Uebung zu. Jedoch darf die Religion nie als Vorwand gebraucht werden, um sich irgendeiner gesetzlichen Verbindlichkeit zu entziehen.

65 Friedrich Wilhelm I (1802-1875) regeerde van 1831 tot 1847 als regent en vanaf 1847 tot 1866, toen Pruisen zijn gebied annexeerde, als keurvorst. Zijn beleid was zeer behoudend en sterk gericht op versterking van de koninklijke macht. Philipp Losch, *Der letzte deutsche Kurfürst. Friedrich Wilhelm I. von Hessen*, Marburg 1937.

Evenals in Pruisen kregen de protestantse kerken, de lutherse en gereformeerde, vanaf 1817 te maken met de Union, de van overheidswege georganiseerde vereniging van lutherse en gereformeerde kerken. Maar hier boekte de Hessische overheid slechts een beperkt succes. Alleen in de in 1816 bij Hessen gevoegde provincie Rheinhessen kwam het tot eenheid, maar in het overige deel van de staat niet. Daar bleven de gereformeerde en lutherse kerken apart. Wel werd in 1832 voor alle gemeenten van het land in Darmstadt een Oberkonsistorium ingesteld, een hoogste bestuursorgaan dat onder de landsregering ressorteerde.⁶⁷ Dit staatsorgaan slaagde er alleen maar in een organisatorische eenheid tussen de lutherse en gereformeerde kerken tot stand te brengen, echte eenheid bleef weg. De landelijke synode oefende het kerkelijk gezag uit samen met de landsheer, die ‘summus episcopus’ bleef. De godsdienstvrijheid van de rooms-katholieken en de protestanten was dus vooral organisatorisch beperkt.

Voor dissenters was er nog minder vrijheid. Meer dan in welke bondsstaat hebben de baptisten geleden onder vervolging en publieke afkeuring. Veel aanhangers telde het nog jonge baptisme niet. Alleen in Marburg kwamen vanaf 1840 gelovigen samen onder het gehoor van Jeremias Grimmell,⁶⁸ een eenvoudige boekbinder die door reizende prediker Oncken was gedoopt door onderdompeling. De ellende begon toen Grimmell en zijn vrouw hun pasgeboren kind niet wilden laten dopen. De plaatselijke politiecommandant bedreigde hem met een boete van 5 Thaler voor de eerste maal en het dubbele voor de tweede maal en voor elke maal meer weer het dubbele. Werd er niet betaald dan zouden gevangenisstraf en verbanning volgen. Veelzeggend was dat de politiechef hem ook de Hessische wet tegen de wederdopers uit de zestiende eeuw voorlas, waarin was bepaald dat deze als ze zich niet bekeerden, het land zouden worden uitgewezen. Het eindigde ermee dat Grimmell, die de boete niet betaalde, eerst de commode werd afgenomen, vervolgens de klerenkast, een spiegel, een marmeren tafel, zes gepolitoerde stoelen en wat geld, en tenslotte dat hij celstraf moest ondergaan.⁶⁹

De baptisten werd door de politie verboden te vergaderen, doopplechtigheden te houden en avondmaal te vieren. Zelfs het zingen en bidden en samenkomen met twee mensen zou streng worden gestraft.⁷⁰ Vier leden van de gemeente die geen ingezetenen waren, werden de stad uitgewezen, hoewel één in Marburg zijn werk had en een ander om gezondheidsredenen voor een waterkuur in Marburg moest

66 *The Catholic Encyclopedia*, VII, New York 1910, onder Hessen.

67 In feite nam het Oberkonsistorium het bestuur van de oude classicale en provinciale besturen over. Zijn leden werden door de regering benoemd en konden deels ook uit overheidspersonen bestaan.

68 Jeremias G. Grimmell (1809-1871) was evenals zijn vader en grootvader meester-boekbinder, verbonden aan het koninklijke paleis. Op 7 juli 1840 is hij in de lutherse kerk gehuwd met Margarete Rehn (1818-1900). Grimmell had zich tot het baptisme bekeerd en was in de nacht van 18 oktober 1835 gedoopt in de rivier de Lahn bij Marburg. In strijd met de wet preekte hij. Ook doopte hij bekeerlingen in de nachtelijke uren. Dit leverde hem niet alleen gevangenisstraf op, maar ook het verlies van werk en inkomen. In 1851 emigreerde hij met zijn vrouw en zes kinderen naar de VS en hervatte daar zijn werk als boekbinder en prediker. Hij stichtte twee baptistische gemeenten, die van Williamsburg bij New York City en die van Wilmington (Delaware). J. Lehmann, *Geschichte der deutschen Baptisten*, Hamburg 1896, I, p. 126 (noot).

69 Lehmann, *Geschichte der deutschen Baptisten*, I, p. 126-131.

70 Lehmann, *Geschichte der deutschen Baptisten*, I, p. 133.

blijven. Een dieptepunt van deze vervolgingen vormde het geweld dat men toepaste om een pasgeboren kind van Grimmell te dopen, waarbij verschillende volwassenen werden mishandeld.⁷¹ Gevangenisstraffen, confiscatie van meubilair en inboedel en uitwijzingen werden gebruikt om het baptisme de kop in te drukken. Het beoogde effect hebben de vervolgingen, die na enkele jaren ophielden, niet gehad. De vorming van de gemeenten is doorgegaan.⁷² Wel zijn er enkele leden met Grimmell geëmigreerd naar de VS.

Pruisen

Het overwegend protestantse Pruisen, dat door annexaties ook een tamelijk grote rooms-katholieke minderheid kende, was vanouds tamelijk tolerant tegenover andersdenkende christenen. Het had in het verleden ook asiel verleend aan veel Franse hugenoten en andere slachtoffers van de contrareformatie. Rond 1700 bestond Berlijn zelfs voor een derde uit Fransen. De godsdienstvrijheid was nog verder vergroot door het tolerantie-edict van Friedrich II⁷³ van 1740. Daarin werd aan alle gezindheden vrijheid van eredienst toegekend. Doordat deze vorst ook een onafhankelijke rechtspraak had ingevoerd, fungeerde Pruisen sindsdien als een vrijstaat voor religieuze vervolgdgen. Wel bleef de gebruikelijke overheidsbemoeienis met godsdienstige zaken. Vorsten zagen zichzelf niet alleen als begunstigers, maar ook als bewakers van de kerk.

De relatief grote godsdienstvrijheid heeft niet heel lang bestaan. In 1788 vaardigde koning Friedrich Wilhelm II⁷⁴ een censuur- en religieverordening uit om zijn greep op kerk, religie en onderwijs te verstevigen. Zijn zoon Friedrich Wilhelm III,⁷⁵ bijgenaamd de theoloog,⁷⁶ scherpte dit betugelende beleid verder aan.

71 Lehmann, *Geschichte der deutschen Baptisten*, I, p. 133-135.

72 Zie het boek *150 Jahre Evangelisch-Freikirchliche Gemeinden – Baptisten – Marburg und Hassenhausen 1840-1990*, Marburg 1990.

73 Friedrich II, ook Friedrich der Große of der Alte Fritz genoemd (1712-1786), was vanaf 1740 koning in Pruisen en vanaf de eerste Poolse verdeling in 1772, waarbij het grondgebied zeer werd uitgebreid, koning van Pruisen. Hij staat bekend om zijn vele veldslagen, waardoor hij het gebied van Pruisen aanzienlijk wist uit te breiden (o.a. met Silezië). Ook bekend is zijn reorganisatie van de rechtspraak. Friedrich II was een kunstminnaar die sterk onder invloed van de Verlichting stond. Zo correspondeerde hij veertig jaar lang met Voltaire. Friedrich II stond de secularisering van de staat voor. Het tolerantie-edict was daarvan een uitwerking. Een geveleugelde uitspraak van hem in dit verband was *Jeder soll auf seiner eigener Fassung selig werden*. Litertuur; G. Ritter, *Friedrich der Grosse*, Heidelberg 1954; Wilhelm Bringmann, *Friedrich der Große. Ein Porträt*, München 2006; *Grote Winkler Prins*, 9e dr., deel 9, p. 288-290.

74 Friedrich Wilhelm II (1744-1797) was koning van Pruisen van 1786 tot 1797. Door het volk werd hij vanwege zijn buitenechtelijke escapades *Der dicke Lüderjahn* (deugniet) genoemd. Hoewel zijn regering zwak genoemd moet worden en hij een belangrijke veldslag verloor, wist hij bij onderhandelingen het grondgebied van Pruisen aanzienlijk te vergroten. Friedrich Wilhelm II viel in 1787 naar aanleiding van de aanhouding van zijn zuster Wilhelmina bij Goejanvervellesluis de Republiek binnen, een dure en voor Pruisen nutteloze veldtocht, die de stadhouderlijke macht herstelde. W. Bringmann, *Preußen unter Friedrich Wilhelm II (1786-1797)*, Frankfurt am Main 2001; *Grote Winkler Prins*, 9e dr., deel 9, p. 290-291.

75 Friedrich Wilhelm III (1770-1840) was van 1797 tot 1840 koning van Pruisen. Koning Willem I was met zijn zuster Frederika Louise Wilhelmina Hohenzollern (1774-1837) getrouwd. Men tekent hem over het algemeen als een rechtschapen, maar onbeduidende, mensenschuwe man, als een instrument in de handen van reactionaire politici. *Grote Winkler Prins*, deel 9, 9e druk, p. 291.

76 De naam die zijn raadsman en hofprediker R.F. Eylert (1770-1852) hem gaf. Van Veen, *Eene eeuw*

Op 18 oktober 1819 kondigde hij de strenge Preußische Zensur-Verordnung af, die alle boeken en geschriften aan censuur onderwierp. Deze strenge maatregel werd overigens ook in de andere Duitse staten ingevoerd, omdat het de implementatie van de eerder genoemde Karlsbader Beslüsse van de Duitse Bond van 20 september 1819 betrof. Het strakke overheidsbeleid tegen oppositionele stemmen raakte ook de kerkelijke activiteiten, waardoor er spanning ontstond en de kans op conflicten toenam. Die spanning werd versterkt door het streven van Friedrich Wilhelm III zijn regering en zijn land te versterken niet alleen door de bevordering van de handel en industrie, de vorming van een krachtig leger, maar ook door vereniging van kerken en meer efficiënt onderwijs.⁷⁷

Spanning bestond er van meet af aan tussen de koning en de Rooms-Katholieke Kerk. De koninklijke bemoeienis met de kerk in combinatie met een groeiend ultramontanisme wakkerde die spanning aan. Om de verhouding te verbeteren trachtte de koning een concordaat te sluiten. De onderhandelingen verliepen echter moeizaam, maar leidden in 1821 toch tot een voor de kerk tamelijk voordelig concordaat. De onderliggende problematiek was echter niet goed opgelost. Dit bleek al spoedig ten aanzien van de sluiting van gemengde huwelijken. In Pruisen gold als wet dat kinderen die in een gemengd huwelijk geboren werden, in de godsdienst van de vader zouden worden opgevoed. De paus had echter verordonneerd dat een kerkelijke inzegening alleen kon plaatsvinden als de ouders beloofden hun eventuele kinderen rooms op te voeden. Om het probleem op te lossen werden onderhandelingen gevoerd met de aartsbisschop van Keulen en de Pruisische bisschoppen. Eerst na lang en moeizaam onderhandelen kwam er in 1834 een compromis tot stand, waarbij de wet uitgangspunt bleef maar in het concrete geval wel zo veel mogelijk met de aanspraken van Rome rekening gehouden zou worden. In feite werd daarmee het pauselijke voorschrift overtreden.

Niet lang daarna stierf de aartsbisschop. Zijn opvolger, de strenge ultramontaanse Clemens August Droste von Vischering,⁷⁸ gooide roet in het eten. In de eerste plaats verzette hij zich met klem tegen het plan van de staat om de opleiding van priesters bij de pas opgerichte universiteit van Bonn onder te brengen. De hoogleraren van die universiteit waren hem te liberaal te weinig kritisch tegenover de moderne wetenschap. Hij meende verder dat de staat met zijn handen van kerkelijke zaken af moest blijven. Daarnaast prikkelde hij de staat door, in strijd met zijn voor zijn benoeming gedane toezegging, zijn geestelijken te verbieden

van worsteling, p. 500.

77 *Catholic Encyclopedia*, V (1909), onder Evangelical Church in Prussia, met verwijzing naar E. Foerster, *Die Entstehung der preussischen Landeskirche unter der Regierung Friedrich Wilhelm III, nach den Quellen*, Tübingen, 1905-1907.

78 Baron Clemens August von Droste-Vischering (1773-1845) werd in 1798 gewijd in zijn geboorteplaats Münster. Hij was van 1807 tot 1813 vicaris-generaal van het bisdom Münster. In 1813 moest hij aftreden wegens zijn verzet tegen Napoleon. Vanaf 1815 bekleedde hij opnieuw de functie van vicaris-generaal totdat daaraan in 1820 een einde kwam vanwege onenigheid met de Pruisische regering. Van 1835-1837 was hij aartsbisschop van Keulen. Zijn belangrijkste geschriften zijn: *Ober die Religionsfreiheit der Katholiken* (1817) en *Ober den Frieden unter der Kirche and den Staaten* (1843). Bronnen: *Catholic Encyclopedia*, 1913; *Allgemeine Deutsche Biographie (ADB)*, opnieuw uitgegeven door de Historischen Kommission bei der Bayerischen Akademie der Wissenschaften, Band 5 (1877), p. 420 e.v.

een gemengd huwelijk in te zegenen, als niet tevoren was beloofd dat de kinderen katholiek zouden worden opgevoed. Het conflict hierover liep zo hoog op dat de regering de aartsbisschop voor de keuze stelde, of de overeenkomst alsnog na te komen, of af te treden. Toen de aartsbisschop weigerde een keuze te maken, werd hij op 15 november 1837 uit zijn ambt ontzet en op 20 november gevangen genomen. Tot 1839 verbleef hij als gevangene in de vesting Minden.⁷⁹ Deze gang van zaken trok internationaal de aandacht en was voor de paus reden om zich in een toespraak op 10 december 1837 zeer bedroefd uit te laten over de schending van de kerkelijke vrijheid en de kerkelijke rechten.⁸⁰

Eerst onder Friedrich Wilhelm IV⁸¹ werd de Keulse kerkstrijd beëindigd. Op 24 september 1841 werd met instemming van Clemens August Droste in diens vacature een coadjutor benoemd met het recht van opvolging. De vorst deed daarop meerdere concessies aan de bisschoppen, zag af van zijn recht op het benoemen van bisschoppen en hief ook het recht van placet op. Feitelijk ontving de Rooms-Katholieke Kerk daarmee nagenoeg volle godsdienstvrijheid.⁸²

Evenals zijn Nederlandse zwager koning Willem I bemoeide Friedrich Wilhelm III zich ook intensief met de protestantse kerken. Geïnspireerd door de nationale kerk van Engeland, waarmee hij kennis had gemaakt, vaardigde hij op 27 september 1817 een kabinetsorder uit om de lutherse en gereformeerde kerken te verenigen.⁸³ Deze Unie was volgens hem geheel in de geest van het christendom en het protestantisme, stemde overeen met de eerste opvattingen van de hervormers en was heilzaam voor de huiselijke vroomheid en ook een bron voor verbetering van kerken en scholen.⁸⁴ De betreffende kerken, waarin de confessionele tegenstellingen behoorlijk waren afgesleten, volgden de koninklijke uitnodiging en zo kon in 1817 de eerste synode van de Evangelische Landeskirche in alle rust vergaderen. Slechts een enkeling protesteerde.⁸⁵

Veel verzet tegen de unie was er dus niet, maar dat veranderde toen de koning in

79 Na zijn ontslag uit gevangenschap in april 1839 woonde Von Droste-Vischering in zijn stamslot Darfeld en later in Münster, waar hij in 1845 overleed. *ADB*, V. (1877), 420 e.v.

80 Golo Mann, *Deutsche Geschichte*, p. 139-140; *ADB*, 5 (1877), p. 420 e.v.

81 Friedrich Wilhelm IV (1795-1861) regeerde van 1840 tot 1861 over Pruisen. Walter Bußmann, *Zwischen Preußen und Deutschland. Friedrich Wilhelm IV*, Berlin 1990; Otto Busch, *Friedrich Wilhelm IV in seiner Zeit. Beiträge eines Colloquiums*, Berlin 1987.

82 Toch bleef er een zeker wantrouwen, zoals bleek tijdens de zogenaamde Kulturkampf van 1871 tot 1878. Kanselier O. von Bismarck (1815-1898) bestreed toen de katholieken als een 'interne vijand', verbood hun om voor de kerk te trouwen, nam priesters en bisschoppen gevangen of zette ze het land uit. De paus verklaarde daarop de antikatholieke wetten voor ongeldig. Eerst toen Bismarck zag dat hij de katholieken had onderschat, zwakte de Kulturkampf af. Georg Franz, *Kulturkampf – Staat und katholische Kirche in Mitteleuropa*, München 1954; Pieter de Coninck, *Een les uit Pruisen: Nederland en de Kulturkampf 1870-1880*, Hilversum 1998.

83 Adolf Zahn, *Abriss einer Geschichte der evangelische Kirche auf dem europäischen Festlande im neunzehnten Jahrhundert*, Stuttgart 1893, p. 19.

84 Van Veen, *Eene eeuw van worsteling*, p. 497 e.v.

85 Zo de predikant Claus Harms (1778-1855) uit Kiel, die op 31 oktober 1817 opnieuw de 95 stellingen uitgaaf die Luther aan de slotkapel te Wittenberg had aangeslagen, met even zoveel stellingen die hij, Harms zelf, had opgesteld. Daarin bestreed hij zowel de Aufklärung als de unie en riep hij op tot terugkeer naar het oorspronkelijke lutheranisme. Zie over hem: M. Baumgarten, *Ein Denkmal für C. Harms*, Brunswick 1855; H. te Merwe, *De Wereldweg der kerk*, Delft 1956, p. 639.

1822 de zogenaamde Agenda het licht deed zien. Het betrof een door hem zelf uit oude formulieren vervaardigd kerkboek, waarvan het gebruik verplicht werd gesteld. Daartegen rees verzet, zowel vanwege de inhoud als ook vanwege de wijze van totstandkoming.⁸⁶ Vooral onder de lutheranen waren er velen die de Agenda in strijd achtten met hun belijdenis en wel in het bijzonder ten aanzien van de avondmaalsviering. Ook meenden zij dat de vorst zijn bevoegdheden die hij volgens het ‘Staatskirchenrecht’ had, te buiten was gegaan.⁸⁷ Zij meenden dat de landsheer zich hier het *jus in sacra* had toegekend, het recht om zich met interne aangelegenheden van de kerk in te laten.

Het verzet van de lutheranen concentreerde zich vooral in Silezië en zijn hoofdstad Breslau, waar zeer velen weigerden de nieuwe liturgie te aanvaarden.⁸⁸ Twaalf jaar duurde deze ‘Agendenstreit’. Een van de belangrijkste opposanten was de hoogleraar theologie en predikant van de Elisabethkerk in Breslau, Scheibel,⁸⁹ voor wie het lutheranisme dé waarheid was en avondmaal vieren met gereformeerden ongeoorloofd. Ook ontzegde hij de koning het recht zich met de interne zaken van de lutherse kerk in te laten. Het ging hem daarbij niet om het landsheerlijke gezag van de koning over de kerk, maar om de godsdienst- en gewetensvrijheid in samenhang met de lutherse liturgie en belijdenis. De lutherse kerk moest volgens hem het recht en de vrijheid hebben volstrekt naar de norm van haar belijdenis te functioneren, zonder dat de staat zich daarmee bemoeide. Daarmee had Scheibel niet alleen de vinger bij de zere plek gelegd, maar ook het programma voor de oppositie tegen de unie geformuleerd. Hij handelde ook naar dit beginsel. Toen in 1830 de unie in Silezië werd ingevoerd en zijn verzoek om het avondmaal op lutherse wijze te mogen blijven vieren was afgewezen, liet hij weten de Agenda niet over te nemen. Daarop werd hij ontslagen uit zijn ambten en in 1832 uitgewezen. Dat gaf de stoot tot afscheiding. Predikanten, die vanwege hun verzet tegen de Agenda waren afgezet, en ook gemeenteleden vormden in Silezië en ook elders in Pruisen eigen oudlutherse gemeenten.

86 Zo brachten twaalf Berlijnse predikanten hun bezwaren in. Het stuk dat door de bekende theoloog en hofpredikant F. Schleiermacher (1768-1834) was opgesteld, bevatte theologische en liturgische bezwaren, bezwaar tegen de eed die geestelijken verplichtte om de overheid te informeren bij het horen van tegen de staat gerichte activiteiten, en bezwaar tegen het feit dat de Agenda niet van de kerkelijke besturen was uitgegaan. Van Veen, *Een eeuw van worsteling*, p. 501.

87 Het Staatskirchenrecht vormt een deelgebied van het Duitse publiekrecht. Het betreft de door de staat bepaalde rechtsnormen voor alle godsdienstige en wereldbeschouwelijke organisaties en hun relatie met de staat. Het begrip heeft dus op zich geen betrekking op een staatskerk. Zie: Axel Frhr. Von Campenhausen en Heinrich de Wall, *Staatskirchenrecht. Eine systematische Darstellung des Religionsverfassungsrechts in Deutschland und Europa*, München 2006.

88 Als een gevolg van deze Agendenstreit werd het lutherse confessionalisme versterkt, doordat er onder de leden van de kerk meer belangstelling kwam voor het specifiek lutheranisme.

89 Johann Gottfried Scheibel (1783-1843) was vanaf 1811 docent en vanaf 1818 hoogleraar aan de universiteit van Breslau (thans Wrocław in Polen). In 1832 ontslagen en verbannen. Vertrok naar Saksen waar hij enige jaren later ook werd uitgewezen, waarna hij zich in Beieren vestigde. Zie over hem: Peter Hauptmann: *Gerettete Kirche. Studien zum Anliegen des Breslauer Lutheraner Johann Gottfried Scheibel 1783-1843*, Göttingen 1987 en *Biographisch-Bibliographisches Kirchenlexikon*, IX, Nordhausen 1995, 48-56.

Evenals de Nederlandse trad de Pruisische overheid met geweld en strafprocedures op tegen oppositionele gelovigen en afgescheidenen. Ook kondigde ze speciale strafverordeningen af om het separatisme te bestrijden.⁹⁰ Boetes en zelfs gevangenisstraffen werden op deze wijze het deel van rustige burgers, die geen vrede hadden met de in hun ogen verdorven lutherse kerk. Om geweld en vervolging te ontgaan vergaderden de lutheranen bij nacht en ontij, maar de regering zette echter alles op alles om de gelovigen in het gareel te krijgen en onwillige predikanten te beletten met hun pastoraat door te gaan. In haar ijver beloofde ze de gendarmen zelfs een premie van 50 thaler voor het arresteren van een niet-mee-werkende predikant.⁹¹

Heel kras was het optreden tegen de lutheranen in het plaatsje Hönigern in Silezië. Deze (nog) niet afgescheiden gelovigen hadden zich voor hun kerk opgesteld, omdat ze niet wilden dat de opvolger van hun geschorste predikant Kellner⁹² werd bevestigd. Enkele malen hadden de autoriteiten geprobeerd de kerkdeuren open te krijgen, maar steeds wisten de voor de kerk verzamelde en vaak zingende gemeenteleden de toegang te blokkeren. Om dit lijdelijke verzet te breken werd bij kabinetsorder van 4 december 1834 last gegeven militairen in te zetten. In opdracht van de regering rukten op 23 december 1834 vijfhonderd gewapende infanteristen en cavalieristen op naar Hönigern. Hun bewapening bestond onder meer uit twee kanonnen. Met kolfslagen dreven ze de ongeveer tweeduizend gelovigen uiteen, waarna het kerkgebouw kon worden geopend. Korte tijd later kon de nieuwe predikant in het vrijwel lege kerkgebouw worden bevestigd. De gemeenteleden kregen zes weken inkwartiering om hun verzet af te leren. Ds. Kellner, die zijn schorsing en latere afzetting negeerde, werd gearresteerd en zat in totaal vier jaar gevangenisstraf uit.⁹³

In reactie op deze gebeurtenissen pleitte de hoogleraar in de rechten, Huschke,⁹⁴ voor een lutherse kerk die volkomen onafhankelijk van de staat zou zijn, omdat de kerk het karakter van een goddelijke stichting had. Weliswaar sprak hij nog niet van een scheiding van kerk en staat, maar zijn opstelling impliceerde die wel. Een

⁹⁰ De 'Ordre über die Grenzen des Konventikelwesens' van 9 maart 1834 verbood private godsdienstige bijeenkomsten van afgescheidenen, tenzij het om bijeenkomsten van familieleden en huisgenoten ging. De 'Deklaration auf die Anmaßung geistlicher Amtshandlungen' van 9 maart 1834 stelde op het verrichten van ambtshandelingen door niet-geestelijken geldboete of gevangenisstraf. Zie het hoofdstuk *Die schlesischen Altlutheraner* in Ernst Rudolf Huber und Wolfgang Huber, *Staat und Kirche im 19. und 20. Jahrhundert. Dokumente zur Geschichte des deutschen Staatskirchenrechts*, Berlin 1973, I, p. 605-609, waarin de besluiten zijn opgenomen.

⁹¹ De Pruisische thaler van 30 silbergroschen à 12 penningen was omstreeks 1860 1,78 Nederlandse gulden waard. H.M.F. Landolt, *Militair woordenboek*, Leiden 1861.

⁹² Eduard Gustav Kellner (1801-1878) was een uitgesproken tegenstander van de Union en de Agenda. Bij zijn protesten tegen de Agenda trad hij op met de theoloog J.G. Scheibel, de hoogleraar jurist G. Ph. E. Huschke (1801-1886) en de natuurfilosoof H. Steffens (1773-1845). *Biographisch-Bibliographisches Kirchenlexikon*, III, Nordhausen 1992, 1326-1328.

⁹³ Van Veen, *Een eeuw van worsteling*, p. 504-505; Zahn, *Abriss einer Geschichte*, p. 22.

⁹⁴ Georg Philipp Eduard Huschke (1801-1886), die jarenlang voorzitter van het Oberkirchenkollegium in Breslau is geweest, heeft een buitengewoon grote invloed gehad op de organisatie van de oudlutherse kerken. Van Veen, *Eene eeuw van worsteling*, p. 506-507; *Biographisch-Bibliographisches Kirchenlexikon*, II (1990), 1198-1204; A.D.B. 50, 515-520.

heel andere reactie gaven de predikanten Grabau van Erfurt⁹⁵ en Kindermann.⁹⁶ Voor hen vormde de benarde situatie waarin de gelovigen in Pruisen verkeerden, reden om naar de Verenigde Staten te emigreren. Met Grabau en Kindermann gingen er zelfs meer dan duizend mee. Sommigen van hen waren door de opgelegde boetes zo verarmd, dat zij deze kans om weg te trekken om elders een beter bestaan op te bouwen met beide handen aangrepen.⁹⁷ Voor en na hen vertrokken veel andere oudlutheranen naar landen met meer vrijheid. Een van hen was ds. Ehrenstroem, een oudluthers predikant die diverse gevangenisstraffen had uitgezeten.⁹⁸

Evenals zijn zwager in Holland werd Friedrich Wilhelm III geconfronteerd met overtuigingsdadgers die van geen wijken wilden weten en liever boetes en gevangenisstraf opliepen dan tegen hun geweten handelen. En evenals zijn zwager toonde hij zich onverzettelijk. Wel gaf hij op 28 februari 1834 bij kabinetsorder nogmaals de verzekering dat de unie niet bedoelde de belijdenisgeschriften af te schaffen. Geloofwaardig was dat echter niet, want de hele unie was gebaseerd op terugdringen van de oude lutherse en gereformeerde belijdenisgeschriften, omdat ze minder belangrijk voor het geloof werden geacht. Pas na het overlijden van de vorst verbeterde de situatie voor de oudluthersen.

De Pruisische joden, die sinds het einde van de achttiende eeuw tamelijk veel vrijheid hadden verkregen, moesten na 1813 ervaren dat koning Friedrich Wilhelm III hun rechten beknotte en toezeggingen niet gestand deed. Van duidelijke discriminatie getuigde het besluit van de Pruisische ministerraad van 5 augustus 1826 om aan de joodse soldaten geen invaliditeitspensioen toe te kennen, tenzij zij tot het christendom overgingen. Het besluit was niet alleen discriminerend, maar ook een schending van een door de koning eerder en nadrukkelijk gedane belofte aan zijn joodse soldaten. Overigens was de soldaten in het vuur van de oorlog ook uit-

95 Johannes Andreas August Grabau (1804-1879), predikant te Maagdenburg van 1830-1834, te Erfurt van 1834-1836 (geschorst en afgezet) en vanaf 1839 te Buffalo (VS.). Emigreerde in 1839 met ongeveer duizend mensen naar de Verenigde Staten, stichtte in Buffalo een gemeente en organiseerde een synode. *NDB*, 6, 693.

96 Gustav Adolf Kindermann (1805-1856) werd in 1838 predikant van de gemeente Cammin (Pommeren) en werd in 1843 afgezet. Hij emigreerde met een deel van zijn gemeente naar Kirchhayn (Wisconsin). Westerhaus, *The Confessional Lutheran Emigration*, I, *Wisconsin Lutheran Quarterly* 86 (1989) no. 4:247-264; Wilhelm Iwan, *Die altlutherische Auswanderung um die Mitte des 19 Jahrhunderts*, Ludwigsburg 1943, in het bijzonder p. 265 (passagierslijst).

97 Zie voor literatuur: Clifford Neal Smith, *Nineteenth-century emigration of "Old Lutherans" from Eastern Germany (mainly Pomerania and lower Silesia) to Australia, Canada, and the United States*. McNeal, Arizona: Westland Publications, 1980; Iwan, *Die altlutherische Auswanderung*.

98 Karl Wilhelm Ehrenstroem (1803-1852) was een uit Brandenburg afkomstige predikant, die na zijn examen theologie in 1826 rondreizend prediker werd. Omstreeks 1833 sloot hij zich aan bij de oudlutherse kerken. In de periode 1836-1840 werd hij enige malen veroordeeld tot gevangenisstraf. Toen hij zich in april 1843 met zijn mensen voorbereidde op hun emigratie, werd hij gearresteerd en veroordeeld tot een gevangenisstraf van een jaar. Na in vrijheid te zijn gesteld vertrok hij alsnog naar Noord-Amerika, waar hij als predikant korte tijd enkele gemeenten rond New York diende. Vanwege zijn kritische, vaak negatieve en ook geëxalteerde optreden brak men met hem. Met enkele volgelingen trok hij weg. In 1848 werd hij goudzoeker om in 1852 in grote armoede te sterven. M. O. Westerhaus, *The Confessional Lutheran Emigrations From Prussia and Saxony Around 1839*, I, *Wisconsin Lutheran Quarterly* 86 (1989) no. 4:247-264.

zicht op overheidsbetrokkingen beloofd, een belofte die evenmin gestand werd gedaan. Een ander discriminerende zaak was dat staatsfuncties en academische beroepen tot aan de Maartrevolutie in 1848 niet voor joden open stonden.⁹⁹ Dit bracht veel, vaak begaafde joden ertoe zich te laten dopen. De wens om verder te komen en voor vol te worden aangezien woog hun zwaarder dan de binding met het joodse geloof. Alleen al in Pruisen werden tussen 1812 en 1845 meer dan drie-duizend joden gedoopt.¹⁰⁰ Onder hen waren mensen als Friedrich Julius Stahl,¹⁰¹ Heinrich Heine¹⁰² en drie kinderen van Moses Mendelssohn.¹⁰³

Voor de oudluthersers veranderde de situatie onder koning Friedrich Wilhelm IV, die van 1840 tot 1861 over Pruisen regeerde. De meeste gevangen oudlutherse predikanten werden in vrijheid gesteld en de verbannen predikanten konden terugkeren. Al op 15 september 1841 vergaderde de eerste algemene synode van de oudluthersers in volle openbaarheid in Breslau en stelde een kerkorde op voor de kerken die zich hadden verenigd tot de Evangelisch Lutherse Kerk in Pruisen. Toch waren de maatregelen tegen de onwillige en afgescheiden predikanten nog niet onmiddellijk van de baan, officieel bleef de positie van de kerken en predikanten onzeker. Maar in 1845 werden de Evangelisch Luthersche Kerken bij Generalkonzession als zodanig door de overheid erkend.¹⁰⁴ Die toestemming hield in dat

- 99 Het verbod voor joden om staatsambten en functies te bekleden werd in 1847 door de Pruisische Landdag nog eens bij wet bevestigd, maar na 1848 veranderde de situatie. De nieuwe (gereviseerde) Verfassung die op 31 januari 1850 in werking trad stelde in principe alle burgers voor de wet gelijk. De wet van 3 juli 1869 realiseerde die gelijkheid voor de joden. Keller, *En zij werden verstrooid*, p. 400-401; Learsi, *Het Joodse volk*, p. 240-241.
- 100 Keller, *En zij werden verstrooid*, p. 395 en 399; Learsi, *Het Joodse volk*, p. 215-216.
- 101 Friedrich Julius Stahl (1802-1861) was docent staatsrecht aan de universiteit van Berlijn en fungeerde als filosoof en theoreticus van de conservatieve partij van Pruisen. Tegen de trend in verdedigde hij de oude band tussen troon en altaar en de noodzaak voor een geprivilegieerde kerk om daarmee revolutie en rationalisme te bestrijden. De staat zag hij als een zedelijk rijk met als doel de geboden van God in de praktijk te brengen. Groen van Prinsterer is na 1840 sterk door Stahl beïnvloed, maar deelde diens visie op belangrijke onderdelen niet. Keller is van mening dat Stahls opvattingen over de christelijke staat de emancipatie van de joden in de weg stonden. In zijn verhandeling *Der christliche Staat und sein Verhältniß zu Deismus und Judentum* (1847) accepteerde Stahl formeel de emancipatiewens van de joden, maar wees hij hun integratie in de christelijke staten met hun immanente christelijke uitgangspunten voor wetgeving, bestuur, erfrecht en schoolwezen af. G. Fafie, *G. Friedrich Julius Stahl. Invoelden van zijn leven en werken in Nederland 1847-1880*, Rotterdam 1975. (diss. Amsterdam); G. Groen van Prinsterer, *Ter nagedachtenis van Stahl, Amsterdam 1862*; Van Vliet, *Groen van Prinsterers historische benadering*, p. 80-81; Keller, *En zij werden verstrooid*, p. 399; H.H. Ben Sasson, *A History of the Jewish People*, London 1976, p. 805.
- 102 Heinrich Heine (1797-1856) was een van de grote Duitse (romantische) dichters. Bekend van hem is *Das Buch der Lieder*, met onder andere *Die Lorelei* en *Im wunderschönen Monat Mai*. ADB, band 11, p. 338 e.v. Over zijn doop: Learsi, *Het Joodse volk*, p. 220-221.
- 103 Moses Mendelssohn (1729-1786) was een min of meer autodidactische geleerde die door zijn studie en publicaties wetenschappelijke erkenning kreeg, hoewel hem een lidmaatschap van de Berlijnse academie van wetenschappen door toedoen van Frederik de Grote werd onthouden. Zijn belangrijkste betekenis voor de joodse gelovigen vormt zijn vertaling van de Pentateuch (de vijf boeken van Mozes) in het Duits om de joden, die veelal slechts Jiddisch spraken, met het Duits bekend te maken. Keller, *En zij werden verstrooid*, p. 355-360; Learsi, *Het Joodse volk*, p. 192-195; Paul Kriwaczek, *Jiddische Wereld*, Amsterdam/Antwerpen 2007, p. 280-287.
- 104 Generalkonzession van 23 juli 184, opgenomen in GS [Großer Senat, auch Preußische Gesetzsammlung] 1845 p. 516-517. Bij de zgn. Spezialkonzession van 7 augustus 1847 werd het in 1841 opgerichte Oberkirchenkollegium in Breslau erkend als de algemene synode van de 'Evange-

zij verlof hadden om gemeenten te stichten en predikanten aan te stellen. Zij kregen zelfs het ‘Recht der freien, vom Staat in keiner Weise beeinflussten Selbstverwaltung ihrer Angelegenheit’, het recht om een eigen kerkelijke organisatie op te zetten zonder overheidsbemoëienis.¹⁰⁵ Hoeveel de oudluthersen ook bereikt hadden, een echt recht op godsdienstvrijheid was het nog niet, maar meer een gunst, zoals het woord Generalkonzession ook aangaf.

Nog meer vrijheid kwam er in 1847 toen het Patent van 30 maart ieder die niet met het geloof en de belijdenis van de geünierde kerk kon instemmen, het recht gaf zich in zelfstandige godsdienstige gezelschappen te verenigen.¹⁰⁶ Op 26 juni 1848 schreef de regering dat de executie van alle nog niet uitgevoerde straffen werd gestopt en dat de in beslag genomen goederen zouden worden teruggegeven.¹⁰⁷ Ook aan de bemoëienis met de kerken onder andere door de instelling van ‘Oberkonsistoriums’ voor de protestantse kerk, kwam een eind door de Verfassungsurkunde van 5 december 1848.¹⁰⁸ Deze maakte de kerken onafhankelijker van de staat.¹⁰⁹ Voor de Rooms-Katholieke Kerk werd ook de ergernis die het recht van placet nog altijd vormde, weggenomen. Onbeperkt was de geschonken vrijheid echter nog niet, want die vrijheid gold alleen kerken en gezelschappen die door de staat waren erkend. Voor een *helemaal* vrije kerk, zoals Scheibel en Huschke en met hen veel oudluthersen hadden bepleit en die scheiding van kerk en staat veronderstelde, was de tijd nog niet rijp.¹¹⁰

Niet alleen de oudluthersen, maar ook de baptisten en leden van de zogenaamde vrije gemeenten¹¹¹ maakten gebruik van het Patent van 1847. Ook zij waren in de tijd daarvoor regelmatig vervolgd. Toch betekende het Patent voor hen nog

lischlutherischen Kirche in Preußen’ en kregen 21 gemeenten in de provincies Silezië, Brandenburg, Pommeren, Pruisen, Posen en Saksen rechtsbevoegdheid. Zie: *BBK* onder Huschke, Band II, 1198-1204.

105 Zij waren daarmee de eerste lutherse vrije kerken in Duitsland. Hun leden werden door buitenstaanders vaak *altlutheranen* genoemd. Later sloten zich ook gemeenten aan uit andere landen, zoals uit Nassau, Baden, Hessen en Hannover. Zie: *BBK* onder Huschke, Band II, 1198-1204 en Hauptmann, *Gerettete Kirche*.

106 Tekst opgenomen in Beuker, *Umkehr und Erneuerung*, p. 409-410.

107 J. Lehmann, *Geschichte der deutschen Baptisten*, II, Cassel 1900, p. 9.

108 Vooral de artikelen 12-15 waren belangrijk. Art. 12 Die evangelische und die römisch-katholische Kirche, so wie jede andere Religionsgesellschaft, ordnet und verwaltet ihre Angelegenheiten selbstständig und bleibt im Besitz und Genuß der für ihre Kultus-, Unterrichts- und Wohlthätigkeitszwecke bestimmten Anstalten, Stiftungen und Fonds. Art. 13. Der Verkehr der Religionsgesellschaften mit ihren Oberen ist ungehindert. Die Bekanntmachung ihrer Anordnungen ist nur denjenigen Beschränkungen unterworfen, welchen alle übrigen Veröffentlichungen unterliegen. Art. 14. Über das Kirchenpatronat und die Bedingungen, unter welchen dasselbe aufzuheben, wird ein besonderes Gesetz ergehen. Art. 15. Das dem Staate zustehende Vorschlags-, Wahl- oder Bestätigungs-Recht bei Besetzung kirchlicher Stellen ist aufgehoben.

109 Zahn, *Abriss einer Geschichte*, p. 121.

110 De scheiding van kerk en staat vond eerst plaats bij de afschaffing van de monarchie in 1918, waarbij de staat afstand deed van de landsheerlijke aanspraak op gezag over de kerk. Zie de artikelen 135-141 van de Verfassung der Weimarer Republik.

111 Dit betrof gemeenten die zich Bijbelkritisch en niet-confessioneel opstelden. Een van de belangrijkste predikanten, Wislicenus, werd in 1846 wegens openlijk uitgesproken onchristelijke opvattingen uit zijn ambt ontzet.

geen volledige vrijheid. Zo misten zij nog jarenlang rechtspersoonlijkheid, omdat hun gemeenten niet als kerk of gezelschap erkend werden.¹¹² De baptistische gemeenten werden omstreeks 1850 zelfs opnieuw tegengewerkt. Daarbij bediende de regering zich van de *Gesetz zur Verhütung des Mißbrauchs des Vereins- und Versammlungsrechts* (van 8 maart 1850). Deze wet was weliswaar bedoeld ter bestrijding van abjecte politieke verenigingen, maar kon naar de letter ook tegen religieuze organisaties worden gebruikt.¹¹³ Een andere religieuze groepering, de vrije gemeenten, die de autoriteiten vaak meer als politieke dan religieuze organisaties beschouwden, werd in veel Duitse staten verboden en in ieder geval – zoals in Pruisen – met alle wettelijke middelen bestreden. Wislicenus,¹¹⁴ een van de voorgangers, werd in 1853 vanwege een preek over het gezag van de Bijbel veroordeeld tot twee jaar gevangenisstraf.¹¹⁵ Van echte godsdienstvrijheid was in het Pruisen van na 1848 dan ook nog geen sprake. Slechts de oudluthersgenoten de gunst in vrijheid te vergaderen, andere dissidenten moesten nog jarenlang strijden voor hun recht.¹¹⁶

9.3 Engeland

Engeland, waar de Anglicaanse kerk tot op vandaag de staatskerk is, kende sinds het begin van de negentiende eeuw wel een behoorlijke godsdienstvrijheid, zowel voor de joden, als voor de protestantse dissenters en de katholieken. De joden

112 Deze kregen ze mede door toedoen van de Engelse diplomatie in 1878. K.H. Voigt in *BBK*, XXIV (2005), 998-1011 onder Lehmann.

113 J. Lehmann, *Geschichte der deutschen Baptisten*, II, Cassel 1900, p. 53.

114 Gustav Adolf Wislicenus (1803-1875) was een Duitse theoloog. In 1824 werd hij wegens deelname aan de Burschenschaft (een radicaal liberale studentenbeweging) tot twaalf jaar gevangenisstraf veroordeeld, maar in 1829 geëgratieerd. Vanaf 1834 was hij predikant, eerst in Klein-Eichstedt, daarna vanaf 1841 in Halle, waar hij deelnam aan de beweging van de 'Lichtfreunde', een religieus-politieke, liberaal georiënteerde organisatie. Een op 29 mei 1844 gehouden lezing over het gezag van de Bijbel leidde tot zijn afzetting als predikant in de lutherse kerk, waarna hij predikant werd van de Vrije Gemeente te Halle. De publicatie van *Die Bibel im Lichte der Bildung unsrer Zeit*, (Leipzig 1853) vormde opnieuw aanleiding tot strafvervolgning. Zijn veroordeling tot twee jaar gevangenisstraf ontging hij door naar Amerika te vluchten. In 1856 keerde hij terug, waarna hij zich in Zwitserland vestigde. Literatuur: G. A. Wislicenus, *Die Amtsentsetzung des Pfarrers Wislicenus in Halle*, Leipzig 1846; Zahn, *Abriss einer Geschichte*, p. 24.

115 M. Friedrich in *deBiographisch-Bibliographisches Kirchenlexikon*, XIII (1998), kolom 1424-1426 onder Wislicenus.

116 Interessant is de figuur van de predikant Gottfried Wilhelm Lehmann (1799-1882), die samen met Oncken en Julius Köbner een van de oprichters van de baptistische gemeenten in Duitsland is geweest. Onvermoeibaar streed hij voor de gewetens- en godsdienstvrijheid en wist daarbij de hulp van vooraanstaande Engelsen en Amerikanen te verkrijgen. Op verschillende Kirchentage van de protestantse kerken stelde hij het thema godsdienstvrijheid aan de orde. Hoogtepunt was de 'Homburger Konferentz' in 1853 waar afgevaardigden van de Engelse Evangelische Alliantie met die van de Duitse Kirchentag over godsdienstvrijheid confereerden en besloten werd te bevorderen dat deze in alle Duitse staten zou worden ingevoerd. De vergelijking van Lehmann met de zeventiende-eeuwse Amerikaanse baptistische predikant Roger Williams dringt zich onwillekeurig op. K.H. Voigt in *BBK*, XXIV (2005), 998-1011 onder Lehmann.

mochten zich al sinds 1684 vrij vestigen en ook hun samenkomsten houden.¹¹⁷ Sindsdien genoten zij vrijheid van godsdienst, maar hun juridische gelijkstelling was daarmee nog niet gerealiseerd. Deze vond eerst in de loop van de negentiende eeuw plaats. Beroepen als makelaar en advocaat werden in 1828 en 1831 voor joden opengesteld. In Londen behoeften de joden om raadslid te worden vanaf 1831 geen eed meer af te leggen op het Nieuwe Testament. En na enkele vergeefse pogingen in 1830 en 1833 kregen joden in 1845 toegang tot alle gemeentebesturen en in 1858 ook tot het Lagerhuis.¹¹⁸ Daarmee deelden ze op gelijke voet met de andere burgers mee in de burgerlijke en politieke rechten.¹¹⁹

Voor de protestantse dissenters had het parlement in 1689 de Toleration Bill met een zekere mate van godsdienstvrijheid afgekondigd met als gevolg dat Engeland een toevluchtsoord voor Franse hugenoten is geworden. De positie van de niet-anglicaanse christenen was echter nog niet een echt vrije. Wie de 36 van de 39 artikelen van de geloofsbelijdenis van de anglicaanse kerk niet onderschreef, kon worden vervolgd. Die vervolgingen vonden weliswaar tamelijk incidenteel plaats, maar duurden toch nog wel tot ver in de achttiende eeuw. Voor alle dissenters gold verder dat zij met tienden en belastingen moesten bijdragen in de kosten van de staatskerk, dat hun huwelijken in de staatskerk moesten worden gesloten en dat hun kinderen alleen in die kerk konden worden gedoopt. Zo waren zij tweederangs burgers, zeker ook waar de Corporation Act van 1661 en de Test Act van 1673 hun verbod openbare ambten te bekleden. Tegen die wetten is van de zijde van de dissenters van meet af aan fel geprotesteerd, onder meer door Joseph Priestley.¹²⁰ Toch heeft het nog tot 1828 geduurd voordat the Test and Corporation Acts door het parlement werden ingetrokken en ook de dissenters het genot van politieke rechten verkregen. Voortaan konden ze lid worden van het parlement en staatsambten bekleden. De verplichting om een huwelijk in de staatskerk te doen sluiten en daar ook de doop van hun kinderen te doen plaatsvinden verviel in 1836 respectievelijk in 1837. Vanaf 1857 behoeften ze hun echtscheidingsprocessen niet meer voor kerkelijke rechtbanken te voeren. Gaandeweg verkregen ze zo al hun burgerlijke rechten en vrijheden.¹²¹

117 In 1290 waren 16000 joden het land uitgezet en tot 1655 mochten ze er niet in. Pas in 1655 werden ze officieel als ongelovige vreemdelingen erkend. B. Engelfriet in het *Nederlands Dagblad* van 21 februari 2008; Marcus Roberts, *The story of England's Jews*. Oxford Heritage Projects 2007, hoofdstukken 3, 5 en 11.

118 De *Jewish Relief Act* deed de eis om de christelijke eed af te leggen voor de joden vervallen.

119 De toelating tot het Lagerhuis werd verhinderd, doordat de joden niet hun eigen eed mochten afleggen. Eerst vanaf 1866 verviel die eed ook voor het Hogerhuis. Vanaf 1871 werd het de joden officieel toegestaan colleges op een universiteit te volgen. Keller, *En zij werden verstrooid*, p. 407-408; Lears, *Het Joodse volk*, p. 243-244.

120 Joseph Priestley (1733-1804) was predikant, docent aan verschillende onderwijsinstellingen, scheikundige en bibliothecaris. Hij was een groot voorstander van de rechten van de mens. In 1794 vluchtte hij naar de Verenigde Staten waar Jefferson hem bescherming bood. Hij zag evenals Jefferson de scheiding van kerk en staat als voorwaarde voor godsdienstvrijheid. T.E. Thorpe, *Joseph Priestley*, London 1906.

121 Wel bleven ze tot 1868 verplicht kerkbelasting ten behoeve van de staatskerk te betalen. De hogescholen van Oxford en Cambridge werden eerst in 1871 voor studerende dissenters opengesteld. Van Veen, *Eene eeuw van worsteling*, p. 620.

De positie van de katholieken was vanaf de zeventiende eeuw slecht geweest.¹²² Publieke erediensden waren niet geoorloofd en de Test Acts van 1673 en 1678 slooten hen uit van burgerlijke en militaire overheidsambten en van het lidmaatschap van het parlement.¹²³ Het was voor hen een tijd van gedoogd worden, van discriminatie en zelfs van vervolging geweest, waaraan pas na een ruime eeuw verbetering kwam. Vanaf 1760 poogden Ierse en Schotse parlementsleden de discriminerende strafwetten tegen de katholieken te doen intrekken. Dat lukte eerst in 1778 met de First Catholic Relief Act, die de katholieken toestond te erven en land te kopen. Met de Roman Catholic Relief Act van 1791 kregen de rooms-katholieken nog meer vrijheden, waaronder het houden van erediensden met geopende deuren. In 1829 volgde de Roman Catholic Act met stemrecht en toegang tot de parlementen van Engeland, Ierland, Schotland en Wales.¹²⁴

De vrijheid om voor zijn geloofsovertuiging of wereldbeschouwing uit te komen was in Engeland beperkt door de Blasphemy Act van 1698. Deze stelde het ontkennen van de goddelijke drie-eenheid, van de waarheid van het christendom en van de goddelijke autoriteit van de Heilige Schrift strafbaar. Letterlijk genomen betekende dit dat ongelovigen en sektariërs hun opvattingen niet mochten publiceren of uiten. Illustratief daarvoor was dat in 1813 op verzoek van de unitariërs officieel een uitzondering werd gemaakt voor de ontkenning van de drie-eenheid.¹²⁵ In 1819 werd de wet als reactie op toenemende onrust vanwege de industriële revolutie¹²⁶ aangescherpt door de Blasphemous and Seditious Libel Act,¹²⁷ een van de zogenaamde Six Acts. De nieuwe wetgeving beoogde met ingrijpende processuele maatregelen en hogere straffen de radicale hervormingsgezinde pers de mond te snoeren. Ze heeft tot heel veel strafprocedures tegen publicisten, drukkers en boekverkopers geleid. De voor blasfemische en opruiende geschriften veroordeelde personen waren vrijwel steeds radicaal hervormingsgezinden zoals Richard Carlile¹²⁸ en de predikant Wedderburn.¹²⁹ Hunt becijferde dat alleen

122 Zie daarover: *The Catholic Encyclopedia*, XIII, New York 1912, onder *Roman Catholic Relief Bill*.

123 De Test Act van 1673 eiste van alle ambtenaren de eed dat ze niet in de transsubstantiatie van brood en wijn bij het Heilig Avondmaal geloofden. De Test Act van 1678 breidde de eis uit tot de adel en de leden van het parlement.

124 Katholieken kwamen in aanmerking voor benoeming in alle openbare diensten, met uitzondering van de functies van Lord Chancellor, koning, regent, Lord Luitenant van Ierland en lid van een kerkelijke rechtbank. Het effect van de Roman Catholic Act ging voor een deel verloren doordat de financiële eisen voor het stemrecht zo verhoogd waren dat ze veel Ierse katholieke boeren uitsloten. U. Henriques, *Religious toleration*, p. 136-174; Robert K. Webb, *The limits of religious liberty: theology and criticism in nineteenth-century England* in Richard Helmstadter red., *Freedom and religion in the nineteenth century*, Stanford University Press 1997, p. 120-149.

125 *The Trinity Act* trok de strafbepalingen tegen degenen die de drie-eenheid ontkenden in.

126 In Manchester waren door het optreden van de cavalerie bij een betoging van hervormingsgezinden op 16 augustus 1819 twaalf doden gevallen en ongeveer 630 betogers gewond. Men sprak daarna wel van het bloedbad van Manchester. J. Marrow in het *Journal of Accident and Emergency Medicine* van juni 1994, nr 11, p. 97-100.

127 Criminal Libel Act 1819 (c.8), te vinden op de database van OPSI (Office of Public Sector Information, onderdeel van de National Archives, geraadpleegd op 19 augustus 2008). De wet is in 1824 ingetrokken.

128 Richard Carlile (1790-1843) was boekverkoper en uitgever van wetenschappelijke werken en had een atheïstische levensovertuiging. Hij is vooral bekend om de uitgave van de werken van Thomas

al in de periode 1800-1821 ongeveer tachtig burgers tot in totaal 171 jaar gevangenisstraf zijn veroordeeld.¹³⁰ Daarnaast werden boetes opgelegd en goederen verbeurd verklaard. Achtergrond van deze toch wel forse aanpak was dat de overheid het christendom – dat wil zeggen de Church of England – beschouwde als een onderdeel van de common law. De kerk en ook haar leer zorgden voor de voor het voortbestaan van de staat onmisbare moraliteit. Daarom maakte ze een essentieel deel uit van de staat en het recht. Onder deze omstandigheden beschouwde de overheid een blasfemisch geschrift allereerst als een aanslag op de orde en veiligheid van het land. Dit aspect woog zwaarder dan de verontwaardiging over de belediging van de Almachtige, het christelijke geloof, de kerk of de geestelijken.¹³¹ In de aanklachten tegen schrijvers, uitgevers of verspreiders van blasfemische geschriften was het onderscheid tussen opruiing (sedition) en blasfemie overigens ook niet altijd duidelijk. Ook de publicaties zelf hadden vaak een gemengd karakter, doordat ze zich zowel tegen de staat en zijn wetgeving als tegen de kerk en haar leer richtten. Dat werd in de hand gewerkt, doordat de kerk binnen de staat een geweldig machtsblok vormde en niet bepaald positief stond tegenover het streven naar staatkundige hervormingen.¹³²

Eerst als gevolg van de de Reform Act van 1832, die veel bezwaren van de hervormingsgezinden wegnam, minderde het aantal strafprocessen wegens blasfemie. De overheid trad in de loop van de jaren bovendien terughoudender op. Alleen wanneer een geschrift een duidelijk beledigende strekking had werd justitieel ingegrepen. Het besef dat men de ander vrijheid ook moest gunnen zijn tegengestelde mening te uiten, drong langzamerhand door.¹³³ Verder oordeelden de rechters gaandeweg milder over kritisch-religieuze uitingen en publicaties. Zo werd de uitgever Moxon¹³⁴ slechts schuldig bevonden zonder dat hem straf werd

Paine. Carlile was als spreker betrokken bij de bijeenkomst in Manchester. In oktober 1819 werd hij in twee processen tot in totaal drie jaar gevangenisstraf en vijftienhonderd pond boete veroordeeld wegens het herdrukken van Paine's *Age of Reason* en Palmers *Principles of Nature*. Omdat hij de boete niet kon betalen, werden de voorraden in zijn winkel aan de Fleetstreet geconfisciseerd. In 1821 werden hij, zijn vrouw, acht medewerkers en meer dan 150 verkopers van het *Adress to Men of Science* gevangengezet. Carlile is daarna nog enige malen veroordeeld voor politieke geschriften. *Encyclopaedia Britannica*, 11^e ed, V, p. 338-339; F.K. Hunt, *The fourth estate*, II, London 1850, p. 63 en 68; Gordon Stein, *Freethought in the United Kingdom and the Commonwealth*, London 1981, p. 24-26.

129 Robert Wedderburn (1762-1835), zoon van een plantagehouder op Jamaica en een slavin, was een unitariër die de slavernij bestreed en in 1820 wegens blasfemie tot twee jaar gevangenisstraf werd veroordeeld. *Oxford Dictionary of National Biography* (online geraadpleegd op 18 augustus 2008).

130 F.K. Hunt, *The fourth estate*, II, London 1850, p. 57; zie ook Gordon Stein, *Freethought*, p. 39.

131 Ursula Henriques, *Religious toleration in England 1787-1833*, London 1961, p. 207.

132 Dat was ook al de visie van Thomas Paine in zijn *Age of Reason* (1794).

133 James Paterson, *The liberty of the press, speech, and public worship. Being commentaries on the Liberty of the Subject and the Laws of England*, London 1880, p. 64-65.

134 Edward Moxon (1801-1858) was naast dichter publicist en uitgever. Voor de uitgave van het gedicht *Queen Mab* van de radicale dichter Percy Bysshe Shelley (1792-1822) werd hem in 1841 een proces aangedaan, waarbij de rechter oordeelde dat het om een jegens het christelijke geloof profaan en kwaadwillig gedicht ging, waarvan minstens één passage echt beledigend was voor dat geloof. In navolging van de jury werd echter besloten niet tot straffen over te gaan, omdat dat minder overtuigend zou zijn dan de weerlegging met argumenten. Wel werden enkele passages tijdelijk geschrapt. Paterson, *The liberty*, p. 67; *Encyclopaedia Britannica*, 11^e ed., XVIII, p. 948-949.

opgelegd. Dat het bij de veroordelingen om wel heel groffe atheïstische uitdrukkingen ging, erkende zelfs Carlile. Naar aanleiding van de strafzaak tegen de politieke activist Charles Southwell¹³⁵ in 1841, schreef hij dat diens weekblad *Oracle of Reason* louter vulgaire spot bevatte. Hij had vroeger ook zo geschreven, maar dat was een vergissing gebleken.¹³⁶

Vastgesteld moet worden dat de vereenzelviging van de Church of England met de common law in de periode 1800-1850 de vrijheid van belijden evenals de vrijheid van meningsuiting heeft beperkt. Weliswaar was het overheidsoptreden vooral politiek gemotiveerd, toch mag niet worden ontkend dat er voor atheïsten en agnosten wettelijk geen en in de praktijk relatief weinig ruimte was op het publieke erf. Wel kan worden vastgesteld dat de situatie na 1832 verbeterde, maar het principiële standpunt dat het christendom onderdeel was van de wetten van Engeland werd nog tot ver in de negentiende eeuw gehandhaafd.¹³⁷

9.4 Frankrijk

De regeling van de godsdienstvrijheid in Frankrijk was in de eerste helft van de negentiende eeuw niet eenduidig. Het land had sinds 1814 een Charte¹³⁸ die op het eerste gezicht een royale godsdienstvrijheid kende. Artikel 5 luidde:

Chacun professe sa religion avec une égale liberté, et obtient pour son culte la même protection.

Volgens uitleggers hield deze bepaling niet alleen de vrijheid van geweten, maar zelfs ook die van belijden en godsdienstoefening in.¹³⁹ Ook het beginsel van scheiding van kerk en staat zou daarin volgens Nachtet¹⁴⁰ uitdrukking vinden.¹⁴¹ Het

135 Charles Southwell (1814-1860) was onder meer boekhandelaar, docent en uitgever van een atheïstisch tijdschrift. Hij werd in 1842 tot een jaar gevangenisstraf en een boete van £100 veroordeeld voor een artikel waarin hij had geschreven: 'The revolting odious Jew production, called Bible, has been for ages the idol of all sorts of blockheads, the glory of knaves, and the disgust of wise men.' E. Royle, *Victorian Infidels*, Manchester 1974, p. 69-72 en 76; Stein, *Freethought*, p. 28-29.

136 Ook het communistische blad *Promethean* oordeelde: 'When we say the Oracle attacks christianity with the same bigotry and intolerance, and with the same Billingsgate abuse as that with which the Christian attacks the Infidel, we speak the truth, and say enough to dishonour it.' E. Royle, *Victorian Infidels*, Manchester 1974, p. 75.

137 Zaak Cowan versus Milton 1867, zie 2 L(aw) R(eports) Exchequer, no. 230. Het Court of Exchequer was het Hof van Financiën, dat tot eind van de negentiende eeuw in Engeland heeft bestaan.

138 Zoals de naam al aangaf, was ze niet door een gekozen grondwettige vergadering maar door de koning geöctrooieerd.

139 J. (eig. Louis Isodore) Nachtet, *De la liberté religieuse en France*, Paris 1830, p. 52.

140 Louis Isodore Nachtet (1802-1877) was al jong advocaat. Hij schreef in 1823 een memorandum over *l'Abolition de la traite des nègres*, waarvoor hij een gouden medaille van de Société de la morale chrétienne ontving, een onderscheiding die hij ook verkreeg voor zijn *De la liberté religieuse* in 1830. Als advocaat bij het Hof van Cassatie bepleitte hij de zaken van de methodisten van Metz en van l'abbé Levernet van de Franse katholieke kerk. In 1848 werd hij advocaat-generaal bij het Hof van Cassatie en vanaf 1849-1877 was hij raadsheer in dat Hof. Nachtet was rond 1830 ook enige jaren redacteur van het *Journal de Paris*. In 1848 was hij lid van de Assemblée Constituante, later van het Comité de la Justice. In deze hoedanigheid stemde hij voor de verbanning van de fami-

moet worden toegegeven dat het woordje ‘professe’ meer vrijheid bood dan de overeenkomstige bepalingen in de Nederlandse Grondwet. Met dat woordje werd onderkend dat echte godsdienstvrijheid een zaak van spreken, gedrag en gemeenschap is. Toch bood ook deze Grondwet onvoldoende vrijheid van erediens en organisatie. De kerken bleven afhankelijk van de staat. Niet alleen doordat de geestelijken en predikanten van de ‘erkende’ kerken door de staat werden betaald,¹⁴² maar ook omdat toezicht op en beheer van de staat over de kerk niet werd uitgesloten. Het effect van artikel 5 werd bovendien beperkt door artikel 6:

Cependant la religion catholique, apostolique et romaine est la religion de l'Etat.

Met deze bepaling was de in het vorige artikel genoemde gelijkheid gerelativeerd en werd de indruk gewekt dat de niet-rooms-katholieke gezindheden uiteindelijk van secundair belang waren. Bij officiële gelegenheden was er slechts één kerk vertegenwoordigd en deze zou ook met haar processies en op andere wijze het straatbeeld bepalen. Gecompliceerd was de situatie ook, doordat de napoleontische regelingen en wetten van kracht bleven.

Het conservatieve regime van de Bourbons, dat tot 1830 heerste, was het katholicisme zeer welgezend. Wel stond de kerk volgens de nog steeds geldende napoleontische wetgeving onder staatstoezicht. Omdat dit tot spanningen leidde, trad koning Lodewijk XVIII¹⁴³ met de paus in onderhandeling over een nieuw concordaat. Dit leidde tot het concordaat van 1817, dat voor de Rooms-Katholieke Kerk niet ongunstig was. Een belangrijk winstpunt voor de kerk was dat de Organieke Artikelen uit de *Loi du 18 Germinal an X* vervielen voor zover die met de katholieke leer streden. De paus ratificeerde het verdrag dan ook. De koning had er echter moeite mee en wachtte met ondertekening. Binnen zijn regering speelden de financiën een niet onbelangrijke rol, want het concordaat voorzag in een forse uitbreiding van het aantal bisschopszetels, die voor rekening van de staat zouden komen. Ook groeide de weerstand tegen het concordaat, dat men als antinationaal en in strijd met het gallicanisme beschouwde, daar de zeggenschap over de kerk grotendeels naar Rome zou overgaan. Uiteindelijk zag de koning af van ondertekening. Hij kwam zelfs met een wet die uitdrukkelijk bepaalde dat de bestaande wetten en regelingen van kerkelijke zaken, inclusief de Organieke Artikelen, gehandhaafd bleven.¹⁴⁴ Het was duidelijk dat hij in de lijn van Napoleon het gezag over het nationale geloof wilde behouden ten koste van de vrijheid van de kerk.¹⁴⁵

lie d'Orléans en tegen afschaffing van de doodstraf. Pierre Larousse, *Grand dictionnaire universel du XIXe siècle*, XI, Paris 1874, p. 770; A. Robert en G. Cougny, *Dictionnaire des parlementaires Français*, Paris 1909, p. 465-466.

141 Nachet, *De la liberté religieuse en France*, p. 3.

142 Artikel 7 bepaalde namelijk: Les ministres de la religion catholique, apostolique et romaine, et ceux des autres cultes chrétiens, reçoivent seuls des traitements du Trésor royal.

143 Lodewijk XVIII Stanislaus Xaverius (1755-1824) werd in 1814 koning van Frankrijk en regeerde na het definitief verjagen van keizer Napoleon I van 1815-1824. Hij werd opgevolgd door zijn broer Karel X. Zie over hem: Philip Mansel, *Louis XVIII*, Stroud, Gloucestershire, UK, 1999.

144 De *Loi du 18 Germinal an X* is pas ingetrokken bij artikel 44 van de *Loi du 9 décembre 1905 relative à la séparation des Églises et de l'État*.

145 G. Bertier de Sauvigny, *The Bourbon Restoration*, trans. L.M. Case, Philadelphia 1966, p. 66, 77, 300-305.

Ook op ethisch terrein trad de koning absolutistisch op. Hij vaardigde strenge wetten uit om de volksmoraal te verbeteren. De *Loi du 17 mai 1817* verbood elke schending van de publieke en religieuze moraal en de goede zeden, en stelde op overtreding naast een boete een straf van één maand (minimaal) tot één jaar (maximaal).¹⁴⁶ De *Loi du 25 mars 1822* breidde het delict uit tot schending en/of bespoting van alle moraal, leerstellingen en ceremonies van alle erkende kerken.¹⁴⁷ De geloofsopvattingen van andersdenkenden deden er dus niet zo toe. Deze strafbepalingen leverden enkele geruchtmakende processen op, onder andere tegen de schrijver De Sénancour¹⁴⁸ en tegen een redacteur van de *Courrier Français*. De eerste had in een historisch werk de godheid van Jezus ontkend, en de laatste had beweerd dat de gelovigen op den duur wel zouden verdwijnen. De aangeklaagden werden in eerste instantie veroordeeld maar in hoger beroep vrijgesproken. In de processen ontkwamen de rechters niet aan een theologisch debat, waarmee duidelijk werd dat de wetgever godsdienstige en staatkundige begrippen dooreen had gehaald.¹⁴⁹ Ook de perswetten van 17 en 25 maart 1822 en de *Loi sur le sacrilèges* (heiligschennis) van 20 april 1825 beperkten de vrijheid van niet- of anders-gelovigen.¹⁵⁰ De laatste wet, die slechts 17 artikelen kende, stelde onder meer de doodstraf en levenslange dwangarbeid in het vooruitzicht als men de heilige hostie bespote of heilige voorwerpen stal of vernielde.¹⁵¹

Het uitgesproken reactionaire en prokatholieke beleid van de Bourbons leidde tot toenemend verzet, vooral onder de meer liberaalgezinden. De reactie van Karel X¹⁵² daarop was krampachtig. Om zijn gezag te handhaven ontbond hij de Kamer enkele malen en beperkte vervolgens per ordonnantie het kiesrecht en de drukpersvrijheid. Het baatte hem niet. In juli 1830 kwam het tot een opstand en deze bracht met Louis-Philippe (1830-1848)¹⁵³ iemand uit het huis van Orléans op de troon.¹⁵⁴

146 Art. 8. Tout outrage à la morale publique et religieuse, ou aux bonnes mœurs, par l'un des moyens énoncés en l'article premier, sera puni d'un emprisonnement d' un mois à un an, et d' une amende de 16 fr. à 500 fr.

147 Article 1. Quiconque par l'un des moyens énoncés en l'art. 1er de la loi du 17 mai 1819 aura outragé ou tourné en dérision la religion de l'état sera puni etc. . Les mêmes peines seront applicables contre quiconque aura outragé ou tourné en dérision toute autre religion dont l'établissement est légalement reconnu en France.

148 Etienne Pivert de Sénancour (1770-1846) was een Frans schrijver in de romantische traditie. In de strafprocedure werd hij ervan beschuldigd in zijn *Résumé des traditions morales et religieuses* Jezus 'un jeune sage' te hebben genoemd. Het Openbaar Ministerie zag daarin een onbehoorlijke aanval op de katholieke godsdienst. De correctionele rechtbank veroordeelde hem tot gevangenisstraf en boete, maar in hoger beroep werd hij door het hof van assisen vrijgesproken. Larousse, *Dictionnaire universel du XIXe siècle*, deel 14, p. 530.

149 Nachet, *De la liberté religieuse en France*, p. 28-29, 34-40.

150 Nachet, *De la liberté religieuse en France*, p. 147.

151 Zie de *Loi sur le sacrilèges du 20 avril 1825*; P. Miquel, *Histoire de la France*, Paris 1976, p. 335.

152 Karel X (1757-1836), de broer van Lodewijk XVIII, regeerde van 1824-1830. De regering van deze katholieke koning werd gekenmerkt door haar reactionaire opstelling. Literatuur: Éric Le Nabour, *Charles X: le dernier roi*, Paris 1980.

153 Louis-Philippe (1773-1850), bijgenaamd de Burgerkoning (le Roi Citoyen) was de laatste koning van Frankrijk en voerde de titel Koning der Fransens.

154 Van der Pot-Donner, p. 80.

Louis-Philippe begon met enige liberalisering van de Charte en maakte ook een eind aan de officiële bevoorrechtiging van de Rooms-Katholieke Kerk, artikel 6 verdween. Verder ontdeed de koning zich van de verplichtingen uit het concordaat. In zijn ijver om de invloed van het meest extreem katholicisme te bestrijden zette hij zelfs de jezuiten het land uit.¹⁵⁵ Het nieuwe beleid en vooral de wijziging van de Charte vormden voor De Lamennais¹⁵⁶ reden om te schrijven dat de Charte van 7 augustus 1830 de scheiding van staat en kerk impliceerde.¹⁵⁷ In zijn in oktober van dat jaar opgerichte blad *L'Avenir* bepleitte hij verder de volkomen onafhankelijkheid van de kerk:

Tous les amis de la religion doivent comprendre qu'elle n'a besoin que d'une seule chose, la liberté. Sa force est dans la conscience des peuples, non dans l'appui des gouvernements. Elle ne redoute de la part de ceux-ci que leur dangereuse protection, car le bras, qui s'étend pour la défendre, s'efforce presque toujours de l'asservir.¹⁵⁸

Omdat De Lamennais staatsondersteuning voor de kerk bestreed en de weelde waarin sommige bisschoppen leefden hekelde, keerde de katholieke geestelijkheid zich al gauw tegen hem. Vanuit Rome voer de paus, die zich zeer ongerust maakte over de Franse situatie, in zijn encycliek *Mirari vos* heftig uit tegen de voorstanders van de burgerlijke vrijheden en in het bijzonder tegen het gedachtegoed van De Lamennais. Deze encycliek veroordeelde ook in heftige bewoordingen de vrijheid van godsdienst en de scheiding van kerk en staat.¹⁵⁹

Maar ook al was de Charte enigszins geliberaliseerd, de organieke wetgeving op het gebied van de godsdienst bleef na 1830 vrijwel ongewijzigd, met als gevolg dat er aan de gunstige positie van de rooms-katholieken uiteindelijk niet veel veranderde. Per saldo kon zelfs van een versterking worden gesproken doordat de orthodox-calvinistische minister Guizot¹⁶⁰ in 1833 het monopolie op het staats-

155 Van Veen, *Een eeuw van worsteling*, p. 48.

156 Zie hoofdstuk 5.14 over De Lamennais.

157 Zie: Aristide Briant, *Rapport fait le 4 mars 1905 au nom de la commission relative à la séparation des Églises et de l'État de la dénonciation du Concordat chargée d'examiner le projet de loi et les diverses propositions de loi concernant la séparation des Églises et de l'État*, onder *Culte catholique, Du concordat au syllabus*, p. 2.

158 *L'Avenir* van oktober 1830.

159 De encycliek *Mirari vos* met als ondertitel *Over het liberalisme en religieuze onverschilligheid*, van 15 augustus 1832 kan worden gezien als een rechtstreekse reactie op de geschriften van De Lamennais. In deze encycliek veroordeelde de paus de religieuze onverschilligheid, het indifferentisme en het relativisme. De opvatting dat iedereen verlost kan worden, ongeacht welke godsdienst men aanhangt mits men maar in overeenstemming met de moraal leeft, werd een dwaling genoemd. De encycliek veroordeelde ook de 'absurde en onjuiste veronderstelling dat vrijheid van geweten overal voor iedereen gehandhaafd moet zijn'. Mateloze vrijheid van mening, van meningsuiting en net zo mateloze vernieuwingsdrang brachten volgens de paus onheil over de mensen. Ook de scheiding van kerk en staat, het regelen van de verhouding tussen staten en de Heilige Stoel door concordaten en de wettelijke mogelijkheid van echtscheiding werden afgewezen.

160 François Pierre Guillaume Guizot (1787-1874) was vanaf 1812 hoogleraar geschiedenis aan de Sorbonne en van 1814-1820 met onderbrekingen staatssecretaris van Binnenlandse Zaken of Justitie, waarna hij weer hoogleraar werd. In 1822 werd hij door de toenmalige premier ontslagen, waarna hij leider van de liberale oppositie werd. Vanaf 1830-140 was hij minister, eerst van Binnenlandse Zaken en vanaf 1832 van Onderwijs, van 1840-1843 gezant te Londen, vanaf 1843 tot 1848 minister van Binnenlandse Zaken en het laatste jaar premier. In 1848 vluchtte hij naar Londen om het jaar

onderwijs afschafte, waardoor katholiek lager onderwijs weer mogelijk werd.¹⁶¹ Alles bijeengenomen was de negentiende eeuw, ondanks een af en toe fel opstekend antiklerikalisme, positief voor de Rooms-Katholieke Kerk. De staat begunstigde en beschermde haar en hielp haar later ook bij haar missieactiviteiten in de koloniën.¹⁶²

De positie van de protestanten was daarentegen minder gunstig. De bepaling dat het het katholicisme de godsdienst van de staat was, deed de protestanten argwanend staan tegenover de Charte, ook al hadden hun geloofsgenoten Boissy d'Anglas¹⁶³ en Chabaud-Latour¹⁶⁴ aan haar totstandkoming meegewerkt en was de jonge Guizot secretaris-generaal geworden op het ministerie van Binnenlandse Zaken. Die argwaan werd ook in de hand gewerkt, doordat de Bourbons geen goede naam hadden op het gebied van godsdienstvrijheid. Het protestantse wantrouwen bleek niet ongegrond toen de 'Terreur Blanche' in 1815 begon.¹⁶⁵ Deze richtte zich tegen allen die vanwege hun eerdere politieke opvattingen konden worden verdacht van verzet tegen de Bourbons, allereerst natuurlijk de bonapartisten, vervolgens de republikeinen en niet minder de protestanten. Protestanten, zo meende men, konden weinig op hebben met een koning die katholieken een eerste

daarop terug te keren. Guizot heeft veel gepubliceerd op het gebied van staatkunde, theologie en geschiedenis. Hij heeft als orthodox-calvinist vooral na 1848 een belangrijke rol gespeeld in de Franse gereformeerde kerk. Hij was geestverwant van Groen van Prinsterer, die zich gaarne op zijn (latere) werken beriep. Ch.H. Pouthas, *Guizot pendant la Restauration: préparation de l'homme d'état (1814-1830)*, Paris 1923; Gabriel de Broglie, *Guizot*, Paris 1990; W.G.F. van Vliet, *Groen van Prinsterer en Guizot* in J. de Bruijn en G. Harinck (Red), *Groen van Prinsterer in Europese context*, 2005; idem, *Groen van Prinsterers historische benadering van de politiek*, p. 176-177.

161 De Charte bepaalde in artikel 69 dat er een wet moest komen voor 'l'instruction publique et la liberté de l'enseignement'. In 1850, dus na de Februarirevolutie van 1848, werd de vrijheid van onderwijs over de hele linie gerealiseerd door de *Loi Falloux*. In de praktijk kwam dat erop neer dat het onderwijs grotendeels in handen kwam van de Rooms-Katholieke Kerk, waardoor de macht van de geestelijken werd uitgebreid en de protestanten zich in de verdrukking voelden komen. Kluit, *Het protestantse Réveil*, p. 337.

162 *The Catholic Encyclopedia*, New York 1909, VI, onder *France*.

163 François-Antoine comte de Boissy d'Anglas (1756-1826), heeft na zijn juridische studie als advocaat, procureur-generaal, lid van vertegenwoordigende lichamen en adviseur tijdens de revolutie, onder Napoleon en Lodewijk XVIII gediend. Tijdens het Directoire wist hij aan zijn veroordeling te ontkomen door naar Engeland te vluchten. De Boissy toonde zich steeds een uitgesproken voorstander van godsdienstvrijheid en scheiding van kerk en staat. Hij was lid van de kerkenraad van de Église Réformée in Paris en van het Franse Bijbelgenootschap. Zie: Christine le Bozec, *Boissy d'Anglas un grand notable libéral*, Fédération Des Oeuvres Laiques De l' Ardèche 1995.

164 Antoine Georges François baron Chabaud-Latour (1769-1832) was van 1788-1794 officier in het leger. Na de komst van Napoleon werd hij evenals Boissy lid van het Tribunal en van het Wetgevend Orgaan. Onder koning Lodewijk XVIII was hij verschillende malen gedeputeerde. Hij kenmerkte zich door een constitutionele instelling en verzette zich tegen de censuurmaatregelen van de koning en de uitzonderingswetten. Zie: *Larousse du XIXe siècle*, tome 3, p. 826. Paris 1867.

165 Al in 1795 hadden de monarchisten eens een contrarevolutie ontketend, die Terreur Blanche werd genoemd. Daarom worden de contrarevolutionnaire acties van 1815 eveneens Terreur Blanche genoemd. Literatuur: Mark Wilks, *History of the persecutions endured by the Protestants of the South of France, and more especially of the Department of the Gard, during the years 1814, 1815 and 1816, including a defence of their conduct from the Revolution to the present period*, London 1821; William B. Forbush, *Fox's book of martyrs*, Grand Rapids 1978, p. 332-349; H. Haussaye, *1815: La Seconde Abdication- La Terreur Blanche*, Paris 1906; *Grand Larousse encyclopédique*, Parijs 1964, band 10, 259.

De Terreur Blanche, die zich tegen de Napoleongezinde Fransen richtte, kostte ook veel protestanten het leven.

plaats toekende. De ijverars voor de monarchie vormden gewapende bendes die vooral in het zuiden van Frankrijk een ware terreur uitoefenden. Parate executies,¹⁶⁶ plundering van kerken, wreed en intimiderend optreden waren aan de orde van de dag. De enorme winst van de ultraroyalisten bij de verkiezingen van augustus 1815 stimuleerde de bendes, die op grond daarvan gingen denken dat hun een echt mandaat was gegeven.¹⁶⁷ De zaak werd nog ernstiger doordat de *Loi de sûreté générale* van 29 oktober 1815 en enkele andere wetten de individuele vrijheidsrechten opschorten en bijzondere rechtbanken instelden, waarna er op grote schaal afrekeningen en zuiveringen in het leger en het ambtenarenapparaat konden plaatsvinden.¹⁶⁸ Angst beving hen die meenden het volgende slachtoffer te kunnen zijn.

De terreur nam af na de berechting en executie van verschillende maarschalken, waaronder Ney,¹⁶⁹ en nadat er voor de katholieke kerk enkele buitengewoon gunstige wetswijzigingen tot stand waren gekomen. Ook de koning trachtte weer orde op zaken te stellen. Hij ontbond de Kamer van Afgevaardigden en nam maatregelen om de volkswoede te beteugelen. Dat lukte grotendeels, maar incidenteel vonden er toch nog tot in 1820 terreurdaden plaats. Voor de protestanten in Nîmes en in verschillende dorpen van de departementen Gard en Ariège en ook in de Cevennen is dit een tijd van veel onzekerheid en lijden geweest. Hierdoor is de

¹⁶⁶ Onmiddellijke tenuitvoerlegging van een (dood)vonnis, dus geen mogelijkheid van hoger beroep.

¹⁶⁷ De ultraroyalisten bezetten 350 van de 398 zetels in de Kamer van Afgevaardigden. G. DUBY, *Histoire de la France*, Paris 1970, p. 375.

¹⁶⁸ Daarnaast gaf de voorlopige regering de volgende repressieve wetten uit: de *Loi sur les discours et les écrits séditieux* (9 november 1815), en de *Loi créant les cours prévôtales* (27 december 1815). De opgerichte gerechten veroordeelden tienduizenden mensen tot straffen variërend van boete tot de doodstraf. Men hoefde maar weinig te hebben gedaan om veroordeeld te worden. Reeds het hebben meegedaan aan een stemming werd beschouwd als een strafbare uitoefening van een publieke functie tijdens het interregnum. G. DUBY, *Histoire de la France*, Paris 1970, p. 375; Miquel, *Histoire de la France*, p. 330; Henry Houssaye, 1815: *La seconde Abdication - La Terreur Blanche*, Paris 1906.

¹⁶⁹ Maarschalk Michel Ney (1769-1815) had onder Napoleon gediend, was na de Restauratie tot bevelhebber benoemd en liep in 1815 over naar Napoleon voor wie hij de slag bij Waterloo leidde. Biografie: F. Hulot, *Le maréchal Ney*, Paris 2000.

hele protestantse gemeenschap een nog dieper wantrouwen gaan koesteren jegens de Bourbons, vooral ook omdat de schuldigen nooit zijn vervolgd en bestraft.¹⁷⁰ Het gevolg was dat de protestanten naar de linkse oppositie werden gedreven. Een van de meest vooraanstaande opposanten werd Guizot, die wegens zijn kritische opstelling in 1820 uit zijn functie werd ontslagen en 1822 als hoogleraar geschorst. Voor de protestanten kwam de Julirevolutie, waarin zij overigens geen bijzondere rol hebben gespeeld, dan ook als een soort bevrijding.

Was er voor de officiële erediensten van de erkende gereformeerde en lutherse kerken vrijheid, voor godsdienstige privébijeenkomsten en voor die van dissidenten lag de zaak anders. Deze bleven volgens de bepalingen van de *Code Pénal* verboden en de overheid zag erop toe dat die werden nageleefd. Wel spraken de rechtbanken in een incidenteel geval uit dat de strafbepalingen van de *Code Pénal* zich niet verdroegen met de godsdienstvrijheid die de Charte de burgers toekende,¹⁷¹ maar volgens het hoogste rechterlijke college was dat oordeel onjuist. Dit ondervond de piëtist¹⁷² G. Nordmann, die meer dan twintig geloofsgenoten voor een godsdienstige bijeenkomst in zijn huis had toegelaten. Het beroep dat hij op de Charte deed werd nog wel door het Koninklijke Hof van Colmar aanvaard, maar in 1826 verwierp het Hof van Cassatie het.¹⁷³ Naar zijn oordeel waren de artikelen 291, 292 en 294 van de *Code Pénal* geheel in overeenstemming met zowel het beginsel van de Charte als met de behoefte aan toezicht en orde van de maatschappij.¹⁷⁴ Het is overigens opvallend dat ook de Franse rechters bestaande strafwetgeving toetsten aan de grondwet. Dat dit negatief uitviel voor de beklagde die zich op discrepantie beriep, doet daaraan niet af.¹⁷⁵

De Julirevolutie van 1830 bracht voor de godsdienstvrijheid van de protestanten weinig verbetering. Wel verdween artikel 6, maar de Organieke Artikelen werden

170 Van Veen, *Eene eeuw van worsteling*, p. 430.

171 Van Hall citeert uitgebreid een uitspraak van de rechtbank van Rennes van 1 augustus 1828. Die rechtbank was van oordeel dat de strafwetbepalingen door artikel 5 van de Charte waren vervallen. Zie: *De vrijheid van godsdienstoefeningen*, p. 19-22.

172 Piëtisme is een stroming binnen het protestantisme met een sterke nadruk op geloofsbeleving of bevindelijkheid. Ook kenmerkend zijn een sterk zondebesef en de noodzaak tot bekering.

173 Hof van Cassatie van 3 augustus 1826, Rogron, *Code pénal*, p. 150. In zijn arrest van 30 augustus 1826 overwoog dit Hof dat deze artikelen 'se concilient parfaitement tant avec le principe consacré par la Charte, qu'avec le besoin de surveillance et de police dans tout ordre social sagement organisé'. Nachet, de latere advocaat-generaal bij dit Hof, noemde dit een ernstige vergissing, *De la liberté religieuse*, p. 162. Zie over deze processen uitgebreider: *Archives du Christianisme aux dix-neuvième siècle*, uitgave van het Bureau des Archives du Christianisme, Rue de l'Oratoire 6 Paris, 1826, p. 487-497.

174 Ook het hof van Metz had op 29 december 1826 in deze zin geoordeeld. Volgens Nachtet beperkte het hof de godsdienstvrijheid daarmee ten onrechte en in strijd met de bewoordingen en bedoeling van artikel 5 van de Charte tot het recht om te geloven wat men wil. 'Het lijkt me moeilijk een nog foutere uitleg aan de Charte te geven.' Zie: *De la liberté religieuse*, p. 52 en 163.

175 Prakke (*Toetsing in het publiekrecht*, p. 122) gaat ervan uit dat de jurisprudentie (in Nederland) zich vanaf 1789 op het standpunt heeft gesteld dat de rechter niet bevoegd is de wet op zijn inhoudelijke overeenstemming met de Grondwet te toetsen. Met betrekking tot de *Code Pénal* ligt het blijkens rechterlijke uitspraken in de periode tot 1848 zowel in Nederland als in Frankrijk anders. In Frankrijk is dit overigens in de hand gewerkt, doordat de Chartes van 1814, 1831 en 1848 verklaarden dat bepalingen van oude wetten en reglementen niet verbindend waren voorzover ze met de Grondwet streden.

gehandhaafd, evenals de artikelen 291-294 van de *Code Pénal*.¹⁷⁶ Zelfs werden de laatste nog aangescherpt. Artikel 1 van de Wet van 10 april 1834, de *Loi d'inquiétude*, verklaarde de artikelen 291 en volgende van de *Code Pénal* ook toepasselijk op verenigingen die zich hadden verdeeld in afdelingen van minder dan twintig personen en zelfs indien de bijeenkomsten niet alle dagen of op bepaalde dagen plaatsvonden. Bovendien werden ook de leden strafbaar. Verder stelde de wet aanzienlijk hogere straffen op overtreding van de betreffende artikelen. Uit deze aanscherping bleek dat de Franse regering nog steeds hechtte aan de handhaving van de oude napoleontische bepalingen en weinig op had met het recht van vrijheid, vereniging en vergadering.¹⁷⁷ Wel valt uit de wetstekst af te leiden dat de regering het niet zozeer op religieuze maar meer op politieke organisaties had gemunt. Voor dergelijke organisaties was ze bang. Vandaar dat de wet het houden van niet-geautoriseerde politieke bijeenkomsten als een ernstig misdrijf kwalificeerde dat door een jury moest worden berecht.¹⁷⁸

Ondanks de strengere bepalingen van de strafwet sprak het Hof van Cassatie bij arrest van 12 april 1838 twee gereformeerde voorgangers die samen godsdienstige bijeenkomsten hadden geleid, vrij. Dat was opmerkelijk, omdat het Hof nadrukkelijk had overwogen dat ook de *Loi du 18 Germinal an X* en de Organieke Artikelen nog van kracht waren. De voorgangers hadden beide keren in een gezelschap van meer dan twintig gelovigen en belangstellenden gebeden, psalmen gezongen en een Bijbelgedeelte verklaard. Ze werden vrijgesproken, omdat de bijeenkomsten spontaan tot stand waren gekomen, eenvoudig van aard en niet tevoren georganiseerd waren.¹⁷⁹ Uit het arrest sprak een zekere welwillendheid tegenover de protestantse gereformeerden. Deze welwillendheid kon ook worden afgeleid uit een afnemend vervolgingsbeleid.¹⁸⁰ Formeel was het nog wel strafbaar als men zonder toestemming van de overheid bijeenkwam, maar de autoriteiten wilden de vrijheid van eredienst toch wel zo veel mogelijk respecteren. Illustratief daarvoor was de gang van zaken rond de lutherse predikant Oster te Metz die, omdat daar geen lutherse kerk was, een vergunning voor huisgodsdienstoefeningen had gevraagd.¹⁸¹ Hoewel

176 Arrest van het Hof van Cassatie van 18 september 1830 en van 28 juli 1837 (in de zaak van een predikant van een vrije kerk in Senneville), Rogron, *Code pénal*, p. 150 en 152.

177 Bij wet van 8 oktober 1830 werden de overtredingen van artikel 291 beschouwd als misdrijven, dus niet meer als wanbedrijven, zodat ze voortaan tot de competentie van de assisenhoven behoorden. De wet van 11 april 1834 draaide dat gedeeltelijk terug. Rogron, *Code pénal*, p. 152.

178 Zie voor de tekst: Rogron, *Code pénal*, p. 148.

179 Arrest van 12 april 1838. Het betrof de evangelisten Doyme en Lemaire, die op 16 juli en 10 september 1837 samenkomsten hadden geleid in de plaatsen Sceaux (departement Hauts-de-Seine) en Cépoï (departement Loiret). De Gereformeerde Kerk was destijds in Frankrijk erkend. Rogron, *Code pénal*, p. 151-152.

180 Aldus Rullmann, die verwijst naar het arrest van Doyme en Lemaire (door hem Le Maire genoemd), *De Afscheiding*, p. 301.

181 Philippe Jacques Oster was luthers predikant te Metz voor de zending onder de joden. In 1843 vertrok hij naar de lutherse gemeente in Posen. Hij stierf in 1847 op zee toen hij om gezondheidsredenen met emigranten meevoer naar het warmere Zuid-Australië. Oster was een uitgesproken tegenstander van de Union (zie onder Pruisen) en schreef daar een aantal brochures tegen. Zie over hem: *Australian Dictionary of Biography Online* van de Australian National University te Canberra, onder P.H. Oster (zoon). Geraadpleegd op 20 augustus 2008.

deze hem geweigerd was, was de predikant doorgestaan met het bij hem thuis beleggen van bijeenkomsten en daarvoor werd hij veroordeeld. In zijn uitspraak van 20 mei 1836 verwierp het Hof van Cassatie zijn beroep op artikel 5 van de Charte. Daarbij onderscheidde het scherp tussen association en culte. De predikant werd dan ook niet veroordeeld als hoofd of bestuurder, maar slechts voor het beschikbaar stellen van zijn woning.¹⁸² Nog op de dag van de uitspraak klaagde de procureur-generaal van het hof van Metz bij het bestuur van die gemeente over de in zijn ogen zijdelingse aanranding van de vrijheid van eredienst.¹⁸³ Het bestuur had naar zijn mening de predikant vergunning moeten verlenen. Een soortgelijke redenering volgt Nchet, die met een beroep op artikel 17 van de *Loi du 7 Vendémiaire an 4*, stelde dat toestemming in deze gevallen nooit geweigerd mocht worden.¹⁸⁴

Ook de orthodox-protestantse predikant en kanselredenaar Monod,¹⁸⁵ die in 1832 in Lyon door de katholieke minister van Cultuur uit zijn ambt was ontzet en een vrije evangelische gemeente had gesticht, is buiten vervolging gebleven.¹⁸⁶ In zijn adres aan de koning verwees de Nederlandse afgescheiden predikant H.P. Scholte dan ook naar de situatie 'in het anders zoo loszinnige Frankrijk' waar het gelovigen wel mogelijk was als afgescheidenen te vergaderen, 'gelijk dat vroeger gebleken is met den predikant Monod te Lyon en nu onlangs nog met den predikant Roussel¹⁸⁷ te St. Etienne'.¹⁸⁸ Hij had ook kunnen verwijzen naar de vrijheid die de Zwitserse protestantse zendelingen in de zuidelijke, overwegend katholieke departementen genoten. Toen enkele prefecten hun evangelisatiewerk wilden verbieden, reageerde de Franse regering met de stelling dat de Charte het recht op vrijheid van godsdienst waarborgde en dat de vervolgingen moesten worden gestaakt.¹⁸⁹

182 Van Hall, *De vrijheid der gereformeerde gemeenten*, p. 11-12.

183 Samenvatting van het arrest, Rogron, *Code pénal*, p. 151; over de gang van zaken: *Archiefstukken*, III, p. 285-286 en de *Nederlandsche Staatscourant* van 25 mei 1836, no. 122.

184 Nchet, *De la liberté religieuse*, p. 163 en 165. Het artikel luidt: 17. L'enceinte choisie pour l'exercice d'un culte, sera indiquée et déclarée à l'adjoint municipal dans les communes au-dessous de cinq mille âmes; et dans les autres, aux administrations municipales du canton ou arrondissement. Cette déclaration sera transcrite sur le registre ordinaire de la municipalité ou de la commune, et il en sera envoyé expédition au greffe de la police correctionnelle du canton. Il est défendu à tous ministres de culte et à tous individus d'user de ladite enceinte avant d'avoir rempli cette formalité.

185 Adolphe Louis Frédéric Théodore Monod (1802-1856), Frans predikant en hoogleraar, die onder invloed stond van het Zwitsers-Franse Reveil. Hij scheidde zich in 1832 af van de Gereformeerde Kerk. In 1836 werd hij door de protestantse minister van Openbaar Onderwijs en Godsdiensta-zaken, Claramond Pelet de la Lozère, benoemd tot hoogleraar aan de faculteit van Montauban, waar hij college gaf in ethiek, preekkunde, Hebreeuws en daarna exegese. In dat jaar voegde hij zich weer bij de Église Réformée. Hij eindigde zijn loopbaan als predikant van l'Oratoire (de officiële Gereformeerde Kerk te Parijs). A. L.F. Th. Monod (red. R.D. Kwint e.a.), *Waarom ik in de gevestigde kerk blijf*, met enkele facetten uit het leven van Monod door L.H. Oosten, Ede 1999; Van Veen, *Eene eeuw van worsteling*, p. 479-483.

186 Zahn, *Abriss einer Geschichte*, p. 146.

187 N. Roussel was predikant in St. Etienne, Algerije en Parijs. Hij behoorde evenals Monod tot de Reveilkring. Over hem: E. Delapierre, *Un pionnier de l'Évangile, Napoléon Roussel, 1805-1878*, Lausanne 1888.

188 Adres van 6 mei 1835. *Archiefstukken*, II, p. 315.

189 Van Hall, *De vrijheid van godsdienst-oefeningen*, p. 23 met verwijzing naar de *Archives du Christianisme* van 23 mei 1835.

Frankrijk kende ondanks zijn behoudende wetgeving in de praktijk sinds 1830 dus al wel een behoorlijke mate van godsdienstvrijheid. Het feit dat een prominent protestant als Guizot aan het eind van de jaren dertig eerste minister kon zijn, geeft dit ook wel aan. Van vervolging van dissidenten of afgescheidenen was geen sprake meer, wel van staatsbemoëienis met de kerken krachtens de Organieke Artikelen.¹⁹⁰ In 1848, toen Frankrijk een nieuwe Charte kreeg die de vrijheid van godsdienst versterkte, leek het er even op dat de Organieke Artikelen zouden worden afgeschaft, maar dat ging uiteindelijk niet door. Het effect na 1848 was dat de nieuwe en betere grondwettelijke bepalingen over de godsdienst- en verenigingsvrijheid niet tot hun recht kwamen. Dat werd ook veroorzaakt door een te algemene formulering van de vrijheidsrechten in de Charte.¹⁹¹ Maar ook hier bleek de praktijk ruimer dan de leer. Het staatstoezicht op de kerken minderde en degenen die het helemaal niet met staatsinmenging eens waren, bleken zich ongehinderd te kunnen afscheiden van de erkende Église Réformée.¹⁹² Toch was het wel meer een kwestie van gedogen dan van een gegarandeerd burgerrecht, omdat de artikelen 291-294 van de *Code Pénal* van kracht bleven.¹⁹³ Van belang is verder dat de gereformeerden in Frankrijk kans hebben gezien op tamelijk grote schaal eigen scholen op te richten. In 1857 telde men 1069 scholen onder leiding van 601 predikanten.¹⁹⁴ een situatie die gunstig afstak bij de Nederlandse. Van Hall stelde in zijn pleitrede van 1836 dan ook vast dat Frankrijk zeer aan de godsdienstvrijheid hechtte en hij voegde daaraan wat sarcastisch toe: ‘In vroeger eeuwen gaf *Nederland* daarin aan *Frankrijk* het voorbeeld.’¹⁹⁵

190 Opgenomen in de *Loi du 18 Germinal an X* (18 april 1802); Zahn, *Abriss einer Geschichte*, p. 154-155.

191 Zo proclameerde de Grondwet van 1848 wel het recht van vereniging, maar ontzegden de gerechten deze als gevolg van te algemene formuleringen bij gebreke van een toepasselijke wetstekst. Marcel Waline *RDP (Recueil de documentation professionnelle)* 1950, p. 601 in zijn commentaar op het arrest-De Haene.

192 Het betreft hier de Union des Églises évangéliques libres de France, een orthodox-protestantse groepering die zich in 1849 onder leiding van Frédéric Jean Joël Monod (1794-1863) had afgescheiden. Opmerkelijk is dat vanuit deze kerken werd gepleit voor een volledige scheiding van kerk en staat. Kluit, *Het protestantse Réveil*, p. 336-340; Bouwman, *Gereformeerd kerkrecht*, I, p. 261.

193 Dat de Franse protestanten niet onbekommerd konden leven, bleek tijdens het tweede keizerrijk (1852-1870), waar een zo antiprottestantse stemming heerste dat de toenmalige minister van Binnenlandse Zaken het colporteren met bijbels bij wet (*La loi de sûreté générale du 27 février 1858*) verbood. Deze wet werd uitgevaardigd naar aanleiding van een aanslag op Napoleon III. De godsdienstvrijheid werd eerst rond de eeuwwisseling beter. In 1901 verving de *Loi Waldeck Rousseau* de artikelen 291-294 van de *Code Pénal*, die nog altijd de ontwikkeling van het verenigingsleven belemmerden, en in 1905 maakte de *Loi du 9 décembre 1905 relative à la séparation des Églises et de l'État* de kerken echt onafhankelijk van de staat. Zie o.m. Van Veen, *Eene eeuw van worsteling*, p. 437; Duby, *Histoire de la France*, p. 452-453 (over de aanslag op Napoleon III en de gevolgen daarvan).

194 Zahn, *Abriss einer Geschichte*, p. 150.

195 Van Hall, *De vrijheid der gereformeerde Gemeenten*, p. 13.

9.5 Oostenrijk, Italië en Spanje

Oostenrijk

In de Europese rooms-katholieke landen heerste in de eerste helft van de negentiende eeuw over het algemeen nauwelijks tolerantie voor niet-katholieken. Het uit verschillende volken bestaande keizerrijk Oostenrijk vormde daarop geen uitzondering, zij het dat het land in de loop van de tijd een wisselend beeld bood. Het Tolerantie-edict van Jozef II van 1781 betekende een doorbraak na jaren van onderdrukking van protestanten en andere niet-katholieken.¹⁹⁶ Het schonk in een behoorlijke mate geloofsvrijheid. Maar zijn gunstige werking werd korte tijd later grotendeels teniet gedaan door allerlei besluiten en voorschriften, die de geschonken vrijheid allengs in rook deden opgaan. Het decreet van 25 december 1782 verplichtte alle katholieken die naar de protestantse of een andere kerk wilden overgaan, tot zes weken catechisatie bij de pastoor. In de praktijk gebeurde het wel dat de pastoor dit verplichte onderwijs maanden en soms jarenlang liet duren.¹⁹⁷ Andere voorschriften betroffen de huwelijksvoltrekking van bruidsparen van verschillende geloven. Deze huwelijken moesten altijd ten overstaan van een priester plaatsvinden met de belofte dat de kinderen in de roomse leer zouden worden opgevoed. Ook werden de protestanten gedwongen de priesters vergoedingen voor kerkelijke handelingen te betalen. De onderdrukking nam zelfs zo toe dat in 1830 een groot aantal protestants geworden Tirolse families door de staat werd gedwongen te emigreren.¹⁹⁸ Ook de kerkorganisaties waren niet vrij. De grotere protestantse kerken in Hongarije en de andere Duits-Slavische kroonlanden waren aan een ministerie van Eredienst onderworpen. Zo kregen de kerken met een lutherse en Helvetische belijdenis een Oberkirchenrat als hoogste bestuursmacht boven zich. De greep van de overheid op dat orgaan was krachtig. De keizer kon de leden ervan benoemen, terwijl zijn machtiging voor de geldigheid van door de Oberkirchenrat vastgestelde wetten en regelingen was voorgeschreven.

Aan de onderdrukking kwam een eind met de keizerlijke Constitutie van 25 april 1848, die de kerken en alle gelovigen de volle vrijheid van belijdenis schonk. Dit werd hun bij het keizerlijke Patent van 4 maart 1849 opnieuw verzekerd. Daarbij kregen de erkende gezindheden niet alleen volkomen gewetensvrijheid, maar ook het recht hun kerkelijke zaken zelfstandig te regelen.¹⁹⁹ In 1855 maakte een concordaat de positie van de protestanten weer moeilijker, maar het effect bleek tijdelijk. De Oostenrijks-Italiaanse oorlog, die Oostenrijk verloor, veranderde de binnenlandse politiek ten gunste van de protestanten.²⁰⁰ Nog weer later

196 Naast de lutherse, gereformeerde en joodse godsdiensten, kende het keizerrijk onder meer de volgende minderheden: Armeniers, doopsgezinde groeperingen, Russische raskolnici en een omvangrijke groep zogenaamde Griechisch-Nichtunierten. Zie R. Potz, *Sum cuique, The parity of the recognised churches and religious communities in Austria*, artikel in het *European Journal for Church and State Research*, 1997, p.188-189.

197 Zahn, *Abriss einer Geschichte*, p. 186.

198 Van Veen, *Eene eeuw van worsteling*, p. 450.

199 Zahn, *Abriss einer Geschichte*, p. 190-191.

200 Zahn, *Abriss einer Geschichte*, p. 192.

kwam een grondwet tot stand die godsdienstvrijheid en een zekere gelijkstelling van de erkende kerken garandeerde.²⁰¹ Opmerkelijk is dat de protestanten vanaf 1782 kans hadden gezien op veel plaatsen bijzondere scholen te stichten, hoewel ze verplicht bleven bij te dragen in het onderhoud van de openbare scholen. Ook hadden de erkende protestantse kerken vanaf 1821 een eigen theologische opleiding in Wenen, die in 1850 een theologische faculteit werd.²⁰²

Een ander beeld geeft het beleid ten opzichte van de joden. Hun positie kon, als gevolg van de mogelijkheid die artikel 16 van de Bundesakte van 1815 bood, als buitengewoon slecht worden getypeerd. De keizer was er weliswaar niet op uit ze uit te roeien, maar zijn beleid was er wel op gericht uitbreiding van het aantal joden zo veel mogelijk te voorkomen. Op alle mogelijke wijzen werden ze gediscrimineerd, in getto's gejaagd en door allerhande, alleen voor hen geldende belastingen en beperkende voorschriften getroffen. Nergens in het land was de situatie zo schrijnend als in Wenen, waar tien- tot twaalfduizend joden woonden, maar waarvan in 1847 uiteindelijk slechts tweehonderd merendeels rijke families een vestigingsvergunning bezaten. De overigen mochten er slechts veertien dagen tegen betaling verblijven. Wie geen geldige vergunning had, werd, ook al had hij werk en een woning, zonder pardon buiten de stadspoort gezet. Binnen de muren zochten ijverige en vaak omkoopbare politiemensen naar overtreders.²⁰³

Italië

In de Italiaanse staten bestond over het algemeen slechts vrijheid voor de rooms-katholieken. Voor andersdenkenden was er doorgaans geen plaats. Zij moesten bij min of meer publieke activiteiten op vervolging rekenen, zoals in Toscane, waar omstreeks 1850 joden en protestanten werden veroordeeld. Het bijwonen van een protestantse godsdienstoefening in de Pruisische ambassadekapel leidde tot veroordeling van het niet-ambassadepersoneel tot zes maanden dwangarbeid. Opzien baarde ook de gevangenschap van het protestant geworden joodse echtpaar Madiai. De man en de vrouw waren veroordeeld tot enkele jaren gevangenisstraf vanwege het feit dat ze een huisgodsdienstoefening hadden gehouden. Achttien maanden zaten ze in de kerkers van Florence toen het in 1852 door tussenkomst van de Evangelische Alliantie lukte ze vrij te krijgen.²⁰⁴ Voor Madiai kwam de bevrijding te laat, hij was in gevangenschap gestorven.²⁰⁵ Deze zaak haalde de wereldpers en leidde tot veel commotie. In *The New York Times* schreef een ka-

201 De Staatsgrundgesetz van 21 december 1867 verleende iedere burger in artikel 14 volle geloofs- en gewetensvrijheid en een gelijke toegang tot de staatsambten. Ze verbood mensen te dwingen aan kerkelijke handelingen en feesten mee te doen. Artikel 15 gaf de erkende kerken recht op vrije eredielen, vrijheid van kerkelijke organisatie. Niet-erkende gezindheden hadden dit recht echter niet.

202 Van Veen, *Eene eeuw van worsteling*, p. 453; Zahn, *Abriss einer Geschichte*, p. 186 en 189.

203 H.H. Ben Sasson (red), *A History of the Jewish People*. London 1976 (vertaling van het in 1969 in Tel Aviv verschenen boek), p. 807; Hugo Gold, *Geschichte der Juden in Wien*, Tel Aviv 1966, p. 26-30; Keller, *En zij werden verstrooid*, p. 393-394.

204 Van Veen, *Eene eeuw van worsteling*, p. 380.

205 *The New York Times* van 27 januari 1853 berichtte dat Francis Madiai in zijn cel was overleden, vermoedelijk als gevolg van vergiftiging.

tholiek verontwaardigd dat dit een schending was van de vrijheid van geweten, waartoe ook de publieke belijdenis en godsdienstoefening hoorde.

‘Stripped of all disguise, their punishment is an act against which, from principle, not policy, every American citizen, Catholic and Protestant, is bound to protest emphatically, by word and deed. Religious liberty is the first and brightest feature of our institutions; it protects equally the purity of the Church -the freedom of the State.’²⁰⁶

Voor de Waldenzen, een eeuwenlang vervolgd groep protestantse gelovigen die ingetogen in de dalen van Piemonte leefden, was de komst van Napoleon een zegen geweest. Voor het eerst konden ze van godsdienstvrijheid genieten. Na de nederlaag van de keizer trachtte men vanuit Rome de oude situatie van onderdrukking te herstellen, maar koning Victor Emanuel I (1759-1824) gaf de Waldenzen bij Koninklijk Besluit van 27 februari 1816 nagenoeg dezelfde burgerrechten als zijn andere onderdanen. Koning Karel Albert van Savoye (1798-1849) ging nog verder. Bij het emancipatie-edict van 17 februari 1848 schonk hij de Waldenzen officieel vrijheid van godsdienst. Zij ontvingen toen niet alleen hun burgerschapsrechten, maar mochten zich ook gaan vestigen in de steden. Mede daardoor kwam er in Turijn een bloeiende Waldenzer gemeente tot stand.²⁰⁷

Voor de joden en andere dissidenten bleef Italië onverdraagzaam. Vooral in de Kerkelijke Staat heerste er vanaf het vertrek van Napoleon in 1814 opnieuw een anti-joodse sfeer. Geestelijken lieten anti-joodse brochures verspreiden en de paus ontnam de joden hun verkregen burgerrechten, liet hun huizen ontruimen, verplichtte hen weer in de nauwe straatjes van Trastevere te gaan wonen en gebood hun bekeringspreken bij te wonen.²⁰⁸

Italië moest nog tot 1848 op echte verandering wachten. In dat jaar gaf koning Albert van Sardinië zijn land een grondwet met godsdienstvrijheid. De joden kregen burgerlijke en politieke rechten. Alberts opvolger Victor Emanuel II,²⁰⁹ koning van het verenigde Piemont-Sardinië, veroverde in de jaren daarna een groot deel van Italië, ook sloten verschillende staten zich bij zijn steeds groter wordende rijk aan.²¹⁰ Al zijn nieuwe onderdanen, joden en protestanten, schonk hij godsdienstvrijheid. Slechts de Kerkelijke Staat viel buiten het nieuwe rijk. Daar zucht-

²⁰⁶ *The New York Times* van 21 februari 1853.

²⁰⁷ Van Veen, *Eene eeuw van worsteling*, p. 404; K. Havinga, *De Waldenzen*, Woerden 1900, p. 91. Over de Waldenzen verder: Giorgio Tourn en G. van Bruggen (vert.), *De Waldenzen: de eerste protestanten en hun 800-jarige geschiedenis*, Franeker 1988 en E. Comba, *De Waldenzen, hun oorsprong en geschiedenis*, Kampen 1927.

²⁰⁸ Keller, *En zij werden verstrooid*, p. 394.

²⁰⁹ Victor Emanuel II (1820-1878) was koning van Sardinië van 1849-1861 en van Italië (1861-1878). Hij volgde consequent een liberale koers. Hij werd in 1860 door de paus geëxcommuniceerd toen hij delen van de Kerkelijke Staat bij zijn rijk had gevoegd. *Grote Winkler Prins Encyclopedie*, deel 23, p. 165-167.

²¹⁰ Illustratief is dat Alessandro Gavazzi (1809-1889), een vooraanstaand protestants hoogleraar, als veldprediker meetrok met Garibaldi (1807-1882), die voor de eenheid van Italië streed. Gavazzi werd vanaf 1870 een van de belangrijkste leiders van de vrije protestantse kerk (Chiesa Evangelica Italiana) en stichtte in 1875 de theologische hogeschool van die kerk. Van Veen, *Eene eeuw van worsteling*, p. 408-409; R. Sylvain: *Alessandro Gavazzi 1809-1889. Clerc, Garibaldien, prédicant des deux mondes*, Québec 1962.

ten de joden in hun getto nog steeds onder een onderdrukkende wetgeving. Nog in 1850 kondigde paus Pius IX de anti-joodse wetten zelfs opnieuw af.²¹¹

Spanje

Hier kan gesproken worden van een sterke positie van de Rooms-Katholieke Kerk. Toch was de liberale regering de kerk in de jaren dertig niet steeds gunstig gezind en werd er tijdens de minderjarigheid van koningin Isabella een zeer anti-klerikaal programma uitgevoerd.²¹² Kerkelijke bezittingen werden verkocht, religieuze ordes onderdrukt en geestelijken mishandeld. In vacante diocesen stelde de overheid jansenistische priesters aan om de kerk te hervormen of hield ze benoemingen tegen. Verder nam ze de salarissen van de priesters in beslag. In 1840 ging ze er zelfs toe over bisschoppen van hun zetel te verjagen. Toen de nuntius daartegen protesteerde, werd ook hij over de grens gezet. Pas na 1846 werd de vrede getekend en in 1851 werden de verbeterde relaties van de staat met de kerk in een concordaat geregeld.²¹³

Voor niet-rooms-katholieken bestond er in Spanje nagenoeg geen vrijheid. De bij pauselijke bul van 1478 ingevoerde inquisitie was weliswaar in 1810 opgeheven, maar als gevolg van de eeuwenlange onderdrukking woonden er nauwelijks joden en weinig protestanten. Voor joden gold nog steeds het uitwijzingsedict van Isabella en Ferdinand van 1492. Zij hadden geen toegang tot het land of recht om er te wonen.²¹⁴ Omdat er nauwelijks nog protestanten woonden, werden de meeste protestantse activiteiten vanuit het buitenland georganiseerd. Vooral vanuit Engeland trachtte men het zwakke Spaanse protestantisme te steunen met evangelisten en colportagemateriaal. Dit kon echter alleen wanneer de Engelse overheid de uitgezonden nadrukkelijk steunde tegenover de Spaanse regering, die van het protestantisme eigenlijk niets wilde weten. Zij werd daarin vooral door de ultramontaanse geestelijkheid gesteund. Deze verzette zich tegen de protestantse evangelisatie en waarschuwde de overheid dat deze evangelisten de Spanjaarden van goede onderdanen in verraders, van christenen in ketteren, van kinderen Gods in duivelskinderen, van katholieken in ongelovigen en van Spanjaarden in barbaren wilden veranderen.²¹⁵ Toch waren er door aanhoudende buitenlandse druk wel mogelijkheden voor evangelisatiewerk, zij het dat men bij het minste of geringste werd gevangengenomen. Zo moest de Engelse evangelist George Borrow²¹⁶ zijn activiteiten herhaaldelijk met ge-

²¹¹ In 1871, kort nadat het Vaticaanse concilie de pauselijke onfeilbaarheid als dogma had vastgesteld, trok koning Victor Emanuel II met zijn troepen ook Rome binnen, waarna ook de joden volle godsdienstvrijheid en burgerlijke rechten kregen. De door de paus geëxcommuniceerde koning werd door de joden als bevrijder geprezen en gedankt. Keller, *En zij werden verstrooid*, p. 407; *Grote Winkler Prins Encyclopedie*, deel 23, p. 165-167.

²¹² Dit gebeurde tijdens de minderjarigheid van koningin Isabella II Maria Louisa (1830-1904). Zij regeerde van 1833 tot 1868, maar tot 1843 trad haar moeder Maria Christina op als regentes. Feitelijk regeerde de in naam liberale, maar ook tirannieke generaal Baldomero Espartero (1793-1879), die van 1840 tot zijn afzetting in 1843 eerste minister was. *Encyclopaedia Britannica*, 11^e dr, XIV, 859.

²¹³ Zie hierover: de *Catholic Encyclopedia* onder Pope Gregory XVI.

²¹⁴ Dit edict is eerst in 1858 opgeheven. Keller, *En zij werden verstrooid*, p. 417.

²¹⁵ Van Veen, *Eene eeuw van worsteling*, p. 415-416.

²¹⁶ George Henry Borrow (1803-1881) was een bekende Engelse auteur, die veel novellen en reisverslagen heeft geschreven op basis van zijn reizen door Europa en Noord-Afrika. Hij was ook lange

vangenisstraf bekopen. Slechts door tussenkomst van de Engelse gezant kon hij telkens weer op vrije voeten worden gesteld. Een Spaanse bijbelcolporteur zat dertien maanden in de gevangenis voordat de Engelse gezant zijn vrijlating wist te bewerkstelligen, en de tot het protestantisme bekeerde, gewezen operazanger Ruet werd na herhaalde gevangennemingen levenslang verbannen.²¹⁷

De Spaanse onverdraagzaamheid was in heel Europa berucht. Toen in 1855 in Nederland de ontwerpwet vereniging en vergadering in de Tweede Kamer werd besproken, merkte Mackay daarover ironisch op: 'Ik zou u, Mijne Heeren, bijna voorstellen om ze aan onze ambtgenoten in Spanje te zenden, met verzoek om toepassing voor andersdenkenden aldaar.'²¹⁸ Nog in dat zelfde jaar kwam er in Spanje een nieuwe Grondwet tot stand, die aan het verlangen van Mackay leek tegemoet te komen. Deze wet bepaalde dat niemand om zijn geloof vervolgd mocht worden, zolang hij zich onthield van daden die tegen de godsdienst waren gericht. Maar omdat die godsdienst volgens dezelfde Grondwet de katholieke was, baatte de geschonken vrijheid de protestanten niet. Zeker niet toen de overheid in 1856 om de katholieke godsdienst te beschermen, bevel gaf streng te waken tegen het invoeren en verspreiden van afwijkende godsdienstige gedachten en publicaties. Dit leidde in de jaren daarna regelmatig tot vervolging van protestanten.²¹⁹ Het katholieke Spanje kende dan ook geen godsdienstvrijheid.

9.6 Rusland en de Poolse gebieden

Vanouds was Rusland weinig tolerant voor katholieken, protestanten en andere burgers die niet tot de Russisch-Orthodoxe Kerk, een onderdeel van de Oosters-orthodoxe Kerk, behoorden. Deze kerk was staatskerk in de meest zuivere zin van het woord met de tsaar als hoofd. Die situatie gold in grote lijnen ook voor de periode 1800-1850. Wel was er tijdens de regering van Alexander I (1801-1825)²²⁰ even sprake van een zekere matiging, toen hij in 1804 zijn ambtenaren beval geen gewetensdwang uit te oefenen tegenover andersdenkenden en ook geen onderzoek te doen naar iemands geloof. Alleen openlijke afval van de kerk moest worden tegengegaan en bleef een misdad. De straf bestond dan wel in verbanning naar Siberië. Dit overkwam in 1824 duizenden subbotnici (sabbatisten), die de be-

tijd verbonden aan het Britse Bijbelgenootschap. H. Jenkins, *The Life of George Borrow*, London 1924; Van Veen, *Eene eeuw van worsteling*, p. 413-415.

²¹⁷ Francisc de Paula Ruet i Roset (1826-1878) werd na zijn verbanning in 1856 de eerste predikant van de Spaanse protestantse kerk van Gibraltar. Daarna was hij predikant onder de Spanjaarden in Algiers. In 1868 mocht hij naar Spanje terugkeren en trad daar in dienst van de Duitse zending en stichtte een gemeente in Madrid. Van Veen, *Eene eeuw van worsteling*, p. 415.

²¹⁸ Handelingen II, 1854-1855, zitting 8 maart 1855, p. 592.

²¹⁹ Van Veen, *Eene eeuw van worsteling*, p. 380, 417-420.

²²⁰ Alexander I deed als betrokken gelovige veel voor de Russische kerk, zoals het stichten van seminaries en het bevorderen van geloofskennis. Zijn jongste zuster, grootvorstin Anna Paulowna, was getrouwd met de Nederlandse koning Willem II. Een mooie beschrijving van de tijd van Alexanders regering geeft Leo Tolstoj in zijn *Oorlog en vrede*. Zie over Alexander I: H. Troyat, *Alexander of Russia: Napoleon's conqueror*, Londen 1984.

snijdenis hadden ingevoerd en de zevende dag van de week als joodse sabbat onderhielden. Zij werden verdreven uit de dorpen en provincies Moghilev en Vittebsk en naar de Kaukasus en Siberië verbannen.²²¹ Met de komst van Nicolaas I (1825-1855),²²² die zijn broer Alexander opvolgde, werd het klimaat voor ‘andersdenkenden’ killer. Zijn regering kenmerkte zich door een streng en autoritair optreden tegen alles wat afweek van het eigen Russische karakter van land en volk. Vreemde meningen en denkbepelden weerde hij, desnoods met geweld. Het met toe- en instemming van tsaar Alexander opgerichte Bijbelgenootschap hief hij in 1826 op. Zowel de protestanten als de katholieken werd het leven op allerlei manieren lastig gemaakt. Door de staat werden zelfs listen aangewend om maar bekeerlingen te maken. Had men bijvoorbeeld eenmaal aan het avondmaal meegegaan, dan werd men als orthodox geboekt en terugkeer naar een katholieke of protestantse gemeente was streng verboden. Zij die het toch waagden de orthodoxe kerk te verlaten, werden zwaar gestraft. Dat gold ook voor predikanten of katholieke priesters die een nieuw lid accepteerden. Zelfs de buitenlanders die zich met hun families in Rusland gevestigd hadden, moesten meemaken dat hun officieel toegelaten erediensten toch werden belemmerd.²²³

Voor de joden werd zelfs het bestaan moeilijk. In de laatste helft van de achttiende eeuw waren er door de opdeling van Polen miljoenen joden onder Russisch bestuur gekomen. De toenmalige tsaar had hun speciale woongebieden toegewezen, waarvan er veel in het oude Polen lagen. In 1808 begon de tsaar hen uit de dorpen verjagen en naar de toch al overvolle steden te drijven.²²⁴ Daar wekten ze door hun leefgewoonten, afwijkende kleding (kaftans), beroepen en taal achterdocht en wantrouwen.²²⁵ Zware assimilatieprogramma's werden opgezet om ze tot het christendom te bekeren en in ‘gewone’ burgers te veranderen. Joodse kinderen werden verplicht naar Russische scholen te gaan, het reizen naar en vanuit andere delen van het rijk werd verboden en de joden dienden zich in de steden te vestigen. De laatste maatregel bevorderde de assimilatie nu juist niet maar deed getto's ontstaan, waarin uitsluitend joden woonden. Bovendien leefden de joden door gebrek aan voldoende en geoorloofd werk veelal op de grens van armoede en dat accentueerde het verschil met de andere bevolkingsgroepen nog meer.

Om het jodendom een zware slag toe te brengen nam tsaar Nicolaas I, die ook wel de IJzeren Tsaar werd genoemd, een aantal voor de joden zeer ongunstige maatregelen. Hij kondigde de zogenaamde Kantonnale Besluiten af. Deze verplichtten de joodse jongens vanaf hun twaalfde tot hun achttiende jaar een militai-

221 Learsi, *Het Joodse volk*, p. 248.

222 Nicolaas I (1796-1855) regeerde van 1825 tot 1855. Zijn bewind kenmerkte zich door star conservatisme en rigide maatregelen om liberale invloeden tegen te gaan. Een van de vele slachtoffers van dit bewind was de schrijver Alexander Poesjkin, die na een opstand in 1825 verbannen werd. Th. Schiemann, *Geschiede Russlands unter Kaiser Nicolaus I*, Berlijn 1904-1919; W. Bruce Lincoln, *Nicolas, Emperor and Autocrat of All Russians*, Bloomington, Ind-London 1978.

223 De gegevens over Rusland zijn ontleend aan Van Veen, *Eene eeuw van worsteling*, p. 216-221, 255-258.

224 Learsi, *Het Joodse volk*, p. 246.

225 Voor de joden waren de meeste beroepen gesloten. Velen werden daarom handelaar of logementhouder. Learsi, *Het Joodse volk*, p. 249.

re opleiding te volgen op een van de al sinds 1721 bestaande kantonnale scholen. Deze jaren telden niet mee voor hun dienstplicht van vijftintig jaar. Joodse jongens hadden zo een dienstplicht van eenendertig jaar, terwijl die voor anderen (maar) vijftintig jaar bedroeg. De joodse gemeenten werd bevolen voldoende rekruten te leveren, waarna de jonge knapen werden afgemarcheerd naar de militaire opleidingsinstituten. In het leger werden ze gedwongen varkensvlees te eten en het christendom te aanvaarden. Veel van de gerekruteerde, vaak nog jonge kinderen zagen hun ouders nooit meer terug. Niet alleen omdat tallozen als gevolg van het zware opleidingsregime en de lange marsen bezweken, maar ook omdat de jonge kinderen naar verre oorden, soms wel 1500 kilometer van hun ouderlijk huis, werden gevoerd. Het gevolg was dat de joodse gelederen slonken. Om de ‘bekeringspoging’ van de tsaar te ontgaan gingen de ouders tot het uiterste. Ze vervalsten geboortebewijzen, verborgen hun kinderen en gingen er zelfs toe over ze te verminken om ze zo voor de dienst ongeschikt te maken.²²⁶

West-Rusland vraagt nog extra aandacht. In 1772 waren bij het eerste delingsverdrag een aantal Poolse, maar van oorsprong Russische provincies weer aan Rusland teruggegeven. Het betrof delen van Litouwen en Wit-Rusland ten oosten van de westelijke Dvina en de Dnjepr, een gebied dat destijds ongeveer 1,5 miljoen rooms-katholieke inwoners telde, veelal zogenaamde uniats.²²⁷ Deze toevloed van katholieken kwam de Russische regering uiteraard minder gelegen. Onmiddellijk na de annexatie poogde ze dan ook de nieuwe inwoners te bekeren tot de orthodoxe kerk. Vanwege het verzet, dat door Rome werd gestimuleerd, bleef succes in eerste instantie uit. Pas toen de synode van deze Rooms-Katholieke Kerk in 1839 te kennen gaf weer verenigd te willen worden met de Russische moederkerk, kon de orthodoxe kerk er veel leden bij boeken.²²⁸ Ongetwijfeld zal het feit dat deze kerkgemeenschap nog altijd de oude orthodoxe ritus gebruikte, de terugkeer naar de orthodoxe kerk hebben bevorderd. Voor de achterblijvende rooms-katholieken brak echter een moeilijke tijd aan.²²⁹ Alle Poolse scholen werden gesloten en vervangen door Russische. Van rooms-katholiek onderwijs kwam dan ook niets meer terecht. Tragisch was het lot van de 58 nonnen van een klooster in Minsk. Toen zij in 1838 weigerden zich tot het Grieks-orthodoxe geloof te bekeren, werden ze overgeplaatst naar een Grieks klooster in Polozk en daar zo mishandeld dat er in 1845 nog maar negentien, voor het merendeel verminkte nonnen, in leven waren.²³⁰ Ook de rooms-katholieke priesters hadden het zwaar, meer dan 160 van

226 Kanton betekent hier militair kamp. De besluiten zijn tot 1874 van kracht gebleven. Zie over de grote onderdrukking van de joden in Rusland in deze periode: Kriwaczek, *Jiddische Wereld*, p. 288-290; Keller, *En zij werden verstrooid*, p. 432-434; Learsi, *Het Joodse volk*, p. 249-250.

227 Leden van zg. geunieerde kerken, van oorsprong Oosters-orthodoxe kerken, die zich eeuwen daarvoor met behoud van hun liturgie onder het kerkelijke gezag van Rome hadden gesteld. Deze overgang was nog al eens onder dwang geschied.

228 Van Veen, *Eene eeuw van worsteling*, p. 159.

229 Van Veen, *Eene eeuw van worsteling*, p. 238-240.

230 *Récit de Makrena Mieczyslawska abbes des Basiliennes de Minsk ou Histoire D'Une Persécution de Sept Ans Soufferte Pour la Foi Par Elle et Ses Religieuses*, Paris 1846; ook in het Nederlands vertaald en van een voor- en slotwoord voorzien door G.J.A. Bomans onder de titel: *Zuster Makrena: het verbijsterend relaas van een Poolse martelares*, 1996; Van Veen, *Eene eeuw van worsteling*, p. 241.

hen werden gedeporteerd naar Siberië.²³¹ Echte godsdienstvrijheid bestond dan ook niet in de westelijke provincies van Rusland. De staatskerk heerste en werd bevoordeeld, de andere gezindheden werden met alle middelen tegengewerkt.

Poolse gebieden

Polen was na het vertrek van Napoleon door het Congres van Wenen als staat opgeheven. Het grootste gedeelte van het land was als Koninkrijk van Polen bij Rusland gevoegd, de beide andere delen behoorden aan Pruisen en Oostenrijk.²³² In het Russische gedeelte, ook wel congres-Polen genoemd, had tsaar Alexander zich zelf tot koning gekroond. De regering liet hij echter over aan zijn broer, die hij tot gouverneur aanstelde. Diens beleid was erop gericht de overwegend rooms-katholieke bevolking te russificeren en hij ontzag zich daarbij niet de in de Grondwet opgenomen burgerrechten te negeren.²³³ Zijn tegenspeelster was de Rooms-Katholieke Kerk, die door de regering – niet geheel ten onrechte – als een bolwerk van de nationale cultuur werd beschouwd. Deze kerk kreeg het daardoor zwaar en werd op vele gebieden tegengewerkt. De mislukte opstand tegen het Russische bestuur in 1830 kostte de kerk een deel van haar vrijheid. Ze behield wel het recht van vrije godsdienstoefeningen, maar het werd de geestelijken verboden nog op enigerlei wijze met Rome te corresponderen. Ook werd hun het toezicht op de scholen ontnomen. Verder werd de in Rusland geldende bepaling voor gemengde huwelijken ingevoerd. Kinderen uit een dergelijk huwelijk zouden voortaan tot de orthodoxe kerk behoren. Daarnaast werden er kerkgebouwen gesloten en kloosters opgeheven. Ook trachtte de regering de in de Poolse gebieden wonende uniats terug te brengen tot de Russisch-Orthodoxe kerk. In 1840 nam ze nog enkele ingrijpende maatregelen. Ze verklaarde alle kerkelijke goederen verbeurd, verminderde het inkomen van de geestelijken met de helft en zette geestelijken die kinderen uit gemengde huwelijken rooms gedoopt hadden, af. Deze maatregelen beperkten de godsdienstvrijheid over de hele linie, maar waren niet primair religieus gemotiveerd. Ze vormden eerder een reactie op het feit dat de leiding van de Rooms-Katholieke Kerk de religie met het Poolse nationalisme verbond. Vandaar ook dat de kleine protestantse gemeenten een relatief grote vrijheid genoten. Wel werd de unie van de lutherse en de gereformeerde kerken als reactie op de mislukte Poolse opstand in 1830 door de tsaar ontbonden.²³⁴

De opstand van 1830 kostte ook de de joden in congres-Polen een deel van hun vrijheid. Doordat het land meer rechtstreeks onder Moskou werd geplaatst, vielen

231 *The Catholic Encyclopedia* onder Pope Gregory XVI.

232 Aan Rusland werd het hertogdom Warschau, een in 1807 door Napoleon opgerichte vazalstaat, toegewezen. Dit bestond voor het grootste deel uit de Pruisische buit van eerdere Poolse delingen. Pruisen hield daarvan alleen het westelijke deel met de havenstad Dantzig. In het hertogdom woonde ongeveer 60% van de etnische Polen.

233 Het koninkrijk was vrij modern georganiseerd en kende een grondwet en een parlement. De tsaar daarentegen regeerde in Moskou als autocratisch vorst. Vooral tsaar Nicolaas I (1796-1855), die vanaf 1825 regeerde, liet zich weinig aan de Poolse Grondwet gelegen liggen.

234 Zie over Polen: Van Veen, *Eene eeuw van worsteling*, p. 240; *The Catholic Encyclopedia* onder Poland.

de joodse jongens onder de vijftwintigjarige dienstplicht, zij het zonder het kantonnale systeem. Verder werd een belasting op het dragen van joods-traditionele kleding ingevoerd.²³⁵

Ook in de delen van Polen die vanaf 1815 tot Pruisen of Oostenrijk behoorden, kregen de Poolse burgers te maken met een streven van de nieuwe regeringen om hun cultuur terug te dringen en te doen verdwijnen.²³⁶ Het gebruik van het Pools in het openbare leven werd beperkt en er kwamen Duitse onderwijzers op de scholen. Het verbod van het gebruik van de Poolse taal in de liturgie heeft de protestantse kerken kwaad gedaan. Veel vooraanstaande leden bekeerden zich tot het rooms-katholicisme om verduitsing te voorkomen. In het Pruisische gedeelte van het voormalige Polen kwam het bestuur in botsing met de Rooms-Katholieke Kerk vanwege het gemengde huwelijk. Naar de Pruisische wet volgden de kinderen de vader, maar naar de uitspraken van de paus dienden de ouders te beloven hun kinderen katholiek op te voeden. De onenigheid hierover liep zo hoog op dat de autoriteiten in 1838 de aartsbisschop Von Dunin²³⁷ veroordeelden tot zes maanden internering in Berlijn. Von Dunin beschouwde dit vonnis echter als een onwettige inmenging in kerkelijke zaken en vertrok zodra hij de kans daarvoor zag uit Berlijn om naar zijn diocesis in Poznań terug te keren. Enkele dagen na zijn aankomst werd hij gearresteerd en naar de gevangenis gebracht. Pas in 1840, na tien maanden te hebben gezeten, werd hij op last van de nieuwe koning Friedrich Wilhelm IV vrijgelaten.²³⁸

9.7 De Scandinavische landen

Denemarken

Zoals in alle Scandinavische landen was het lutheranisme in Denemarken het begin van de zestiende eeuw de enige geoorloofde godsdienst. De omslag van katholiek naar luthers was radicaal geweest en voor katholieke geestelijken was er vanaf die tijd officieel geen plaats meer. Toen zij desondanks probeerden het verlorengegangene terrein te heroveren, waren er enkele antikatholieke wetten afgekondigd. Allereerst het koninklijke rescript van 10 juni 1613 dat de doodstraf stelde op elke bediening door katholieke priesters, en vervolgens een wet van koning Christian V²³⁹ in 1683 met een verbod om katholiek te worden. Wie zich tot het

235 Lears, *Het Joodse volk*, p. 252.

236 De provincie Posen (Poznań) viel onder Pruisisch bestuur, Galicië onder Oostenrijk. Zie over de situatie aldaar: Robert E. Alvin, *A Clash of Catholic Cultures on the German-Polish Border: The Tale of a Controversial Priest in Poznań*, in *The Catholic Historical Review* – Volume 88, No. 3, juli 2002, p. 470-488.

237 Martin von Dunin (1774-1842), aartsbisschop van Poznań en Gniezno (1831-1842), *The Catholic Encyclopedia*. Vol. 5 (1909).

238 Omdat de vorst een opstand van de Polen vreesde ontsloeg hij E.H. von Flotwell (1786-1865), de president van het groothertogdom Posen en bevorderaar van de germanisering. Zie: Franz Pohl, *Martin von Dunin, Erzbischof von Gnesen und Posen: eine biographische und kirchenhistorische Skizze*, Marienburg 1843, en *The Catholic Encyclopedia* onder Poland en Martin von Dunin.

katholicisme bekeerde, stond verbanning en verbeurdverklaring van alle eigendom te wachten. Verder definieerde deze wet de godsdienst van de koning, dat wil zeggen die van de enige kerk als overeenstemmend met de Bijbel, de drie geloofsbelijdenissen van de oude kerk, de Confessie van Augsburg en Luthers kleine catechismus. Hoe grondig de protestantisering was geweest, blijkt wel uit het feit dat het aantal katholieken aan het begin van de negentiende eeuw minder dan duizend bedroeg. Een kleine verandering kwam in 1841, toen het de Duitse missie onder strikte voorwaarden werd toegestaan pastoraal werk te doen voor de weinige katholieken in het land. De daaraan verbonden voorwaarden waren echter zo bezwarend dat er van een effectieve verbetering geen sprake was. Voor de katholieken bleef godsdienstvrijheid in deze tijd dan ook ver weg.²⁴⁰

De positie van de joden in Denemarken was aan het begin van de negentiende eeuw voor Scandinavische begrippen tamelijk gunstig. Zij hadden in de jaren daarvoor allerlei voorrechten verkregen, onder het napoleontisch gezag kwam er een zekere gelijkstelling en in 1814 ontvingen ze het burgerrecht. Slechts de uit Duitsland overgewaaide antisemitische rellen in 1819 verstoorden de toch nog broze godsdienstvrede. Vijf maanden duurden ze. Ruiten werden ingegooid, winkels geplunderd, huizen aangevallen en joden mishandeld. Slechts door het ingrijpen van leger en politie kwam er een einde aan een ellendige periode voor de joden. Voor zover bekend kostten die rellen, die mee door een economische depressie en werkloosheid waren veroorzaakt, niemand het leven.²⁴¹

Voor de staatskerk zelf was de godsdienstvrijheid ook niet onbeperkt. Het gezag van de overheid reikte ver. Dat betrof niet alleen haar organisatie en de benoeming van predikanten en bisschoppen, maar ook haar leer. In 1665 was namelijk bij wet bepaald dat de koning zelfs het recht had te beslissen over kerkelijke vraagstukken. Het kerkelijk leven werd dus grotendeels bepaald door de overheid. Ook hier leidde dat tot vrijzinnigheid, waarbij het rationalisme en het traditionalisme de orthodoxe leer verdrongen. De kerkleden werden onmondig gehouden. Zij hadden zelfs niet het recht om zonder toestemming van de kerk zelf godsdienstige activiteiten te organiseren. Privégodsdienst oefeningen waren bij het *Konventikelplakat* van 1741 expliciet verboden.²⁴² Alleen als men toestemming van de predikant van de plaatselijke staatskerk had verkregen, kon een dergelijke bijeenkomst plaatsvinden. De predikant moest bij voorkeur ook aanwezig zijn om zich ervan te verzekeren dat de verkondiging niet sektarisch was of gericht tegen de geestelijke of wereldlijke autoriteiten. Op overtreding van de verordening

239 Christian V (1646-1699) regeerde van 1670-1699 over Denemarken en Noorwegen. Ondanks zijn absolutisme en enkele minder goed verlopen oorlogen was hij tamelijk populair. *Grote Winkler Prins*, Amsterdam 1991, deel 6, p. 216.

240 *The Catholic Encyclopedia*, IV, New York 1908, onder Denmark.

241 Zie het artikel van Conrad Kisch, *The Jewish community in Denmark: history and present status - From all their habitations*, in het kwartaal tijdschrift *Judaïsme* van 22 maart 1998.

242 Een uitzondering gold voor de leden van de Evangelische Broedergemeente (de hernhutters) te Christiansfeld (thans gemeente Kolding), die in 1727 naar Denemarken waren uitgeweken en aan wie omstreeks 1773 werd toegestaan een eigen dorp met kerk te bouwen. Zie hierover: Per Olov Enquist, het eerste hoofdstuk *Gods Akker* in *De reis van de voorganger*, Amsterdam 2003; Jørgen Bøytler & Jørgen Toft Jensen: *Christiansfeld, das Leben und die Häuser*, Søborg 2005.

stond gevangenisstraf. Ook de vrijheid van belijden was beperkt en kritiek op de overheid of de kerk werd niet getolereerd. Toen de Kopenhagense predikant Grundtvig²⁴³ in 1825 in het strijdschrift *Kirkens Genmåle* (Protest van de kerk) een rationalistisch boek van de hoogleraar theologie Clausen²⁴⁴ bekritiseerde, werd hij op 30 oktober 1826 wegens belediging tot een geldboete veroordeeld en tot 1838 onder censuur geplaatst. Dit alles deed overigens niet af aan zijn populariteit als predikant en dichter.

Tot ongenoegen van de regering waren er in 1839 onder leiding van de predikant P.C. Mønster enkele baptistische gemeenten in Denemarken gesticht.²⁴⁵ Maatregelen bleven niet uit, In november 1840 werd de baptisten aangezegd dat hun bijeenkomsten en avondmaalsvieringen verboden waren en dat de organisatie ervan met verbanning zou worden gestraft. Mønster diende met zijn activiteiten te stoppen. Omdat hij niet wilde beloven geen nieuwe leden meer te werven en de stad te verlaten, werd hij onmiddellijk gevangengezet. Zijn detentie duurde van 1 december 1840 tot november van het volgende jaar. Adolf Mønster, zijn broer, nam het werk over en onderging in mei 1841 hetzelfde lot. Om de druk van de ketel te halen verleende de koning eind 1841 amnestie, maar die bood weinig soelaas, omdat de daaraan verbonden voorwaarden voor de gelovige baptisten absoluut onaanvaardbaar waren.²⁴⁶ De vervolgingen gingen daarom onverminderd door. Mønster werd in 1842 opnieuw veroordeeld en wel tot zes maanden gevangenisstraf. Dit herhaalde zich nog enkele malen. Ook moesten hij en degenen die zich door hem hadden laten dopen, hoge boetes betalen. Wie geen geld had, werd gedetineerd.²⁴⁷ Naar de mening van de kerkelijke en burgerlijke autoriteiten betrof het hier mensen met een schaamteloos karakter.²⁴⁸ Ook in Denemarken ontzagen de autoriteiten zich niet kinderen bij hun baptistische ouders te laten weghalen om ze in de staatskerk te dopen.²⁴⁹ De vervolgingen waren zo ernstig dat ze in het

243 Nikolai Frederik Severin Grundtvig (1783-1872) was een belangrijk Deense theoloog, dichter (ook van psalmen) en politicus. Vanaf 1811 was hij adjunct-predikant. Op kerkelijk gebied stimuleerde hij geestelijke opwekking. Zijn politieke opvattingen kenmerkten zich door grote vaderlandsliefde, met een romantische trek, en vrijheidszin. Hij bevorderde de volksonwikkeling en taalvorming en was de grondlegger voor volkshogescholen. Na de Maartrevolutie van 1848 ging de partijloze Grundtvig in de politiek. Hij stelde zich uiterst liberaal op en zette zich met kracht in voor godsdienst- en onderwijsvrijheid. Uit waardering voor zijn levenswerk benoemde de koning Grundtvig in 1861 naar aanleiding van zijn ambtsjubileum tot bisschop. Litt.: Elisabeth Sonntag, *Nikolai Frederik Severin Grundtvig, Erzieher seines Volkes* (Diss. Genève), Bern 1946; *Biographisch-Bibliographisches Kirchenlexikon*, Band II (1990), 373-375; Zahn, *Abriss einer Geschichte*, p. 162-163.

244 Henrik Nicolai Clausen (1793-1877), theoloog en politicus, was van 1822 tot 1874 hoogleraar aan de Universiteit van Kopenhagen en van 1848 tot 1851 minister zonder portefeuille. Clausen was een rationalist en stond kritisch tegenover de kerkelijke traditie. *Dansk biografisk Lexikon*, Kopenhagen 1887-1905, III, 612-624.

245 Peder Christian Mønster (1797-1870) werd in 1840 predikant van de eerste baptistische gemeente in Kopenhagen. *Dansk biografisk Lexikon*, Kopenhagen 1887-1905, XII, 106-107.

246 Die voorwaarden hielden onder meer in dat zij beloofden hun kinderen te laten dopen. J. Lehmann, *Geschichte der deutschen Baptisten*, p. 149-150.

247 J. Lehmann, *Geschichte der deutschen Baptisten*, Hamburg 1896, p. 150.

248 Henry C. Vedder, *A Short History of the Baptism*, American Baptist Publication Society Philadelphia 1949, Chapter XXV (Baptist in other Countries).

buitenland verontrusting en verontwaardiging wekten. Om hun geloofsgenoten te helpen zonden Amerikaanse en Engelse baptisten in 1841 en in 1843 deputaties naar Denemarken om bij de koning vrijheid van godsdienst te bepleiten.²⁴⁹ Het hielp niet, de vervolging van de baptisten bleef doorgaan.

Ook Grundtvig nam het voor hen op. In een pamflet over de godsdienstvervolging schetste hij het dilemma tussen vrijheid van godsdienst en godsdienstvervolging. Een tussenweg was er volgens hem niet. Hijzelf achtte vervolging onchristelijk. Volgens hem kon het christelijke geloof niet bestaan zonder de vrijheid om al dan niet lid van de nationale kerk te zijn en om binnen die kerk verschillende meningen te hebben.²⁵¹ Ook de theoloog Magnús Eiríksson²⁵² mengde zich in het debat over godsdienstvrijheid. In zijn omvangrijke boek *Om Baptister og Barnedaap* (Over baptisten en de kinderdoop) bepleitte hij met Bijbelse argumenten, hoewel zelf niet baptist, het recht van ouders de doop van hun kind uit te stellen en beoordeelde hij het vervolgen van de baptisten door de staat en de kerk als onchristelijk.²⁵³

De omkeer kwam met de Grondwet van 5 juni 1849, de *Danmarks Riges Grundlov*, een voor die tijd zeer liberale en democratische grondwet. Ze hield de volgende rechten en vrijheden in: vrijheid van godsdienst, recht op eerbiediging van de woning, recht op eigendom, vrijheid van onderwijs, pers en vereniging en vergadering. De Grondwet brak ook met de absolute monarchie. Wel bleef de Evangelisch Lutherse Kerk staatskerk in de vorm van een volkskerk, nauw aan de staat verbonden en door hem onderhouden.²⁵⁴ Deze verbintenis hield in dat deze kerk werd geregeerd door het parlement (Folketinget) en niet door haar eigen organen. Vrij was ze dus niet. Van gelijkheid in behandeling van kerken was evenmin sprake. Voor de andere kerken betekende de Grondwet meer vrijheid van godsdienstoefening, waardoor de tijd van vervolging, boetes en gevangenschap voorbij was. De baptisten hoefden niet meer te vrezen dat hun leden werden gedwongen hun kinderen in de lutherse kerk te laten dopen. Ook konden ze een landelijke organisatie opzetten, maar als zodanig erkend was hun kerkgenootschap niet.²⁵⁵ Dat laatste gold trouwens ook voor de Rooms-Katholieke Kerk, die vanaf

249 Het initiatief tot de dwangdoop nam de bisschop van Kopenhagen, Jacob Peter Mynster (1775-1854). Zie *Biographisch-Bibliographisch Kirchenlexikon*, XXVIII, 517-538 (onder Eiríksson).

250 Vedder, *A Short History of the Baptism*, Chapter XXV (Baptist in other Countries).

251 Peter Lodberg, *The Nordic Churches and the Ecumenical Movement* in *The Ecumenical Review* (uitgave van de Wereldraad van Kerken) van april 2000, p. 6.

252 De IJslandse theoloog Magnús Eiríksson (1806-1881) was van 1838 tot 1847 repetitor aan de universiteit van Kopenhagen. Hij schreef vele theologische werken. Door zijn ontwikkeling in de richting van een 'nieuw' rationalisme en zijn kritische houding tegenover theologie en kerk verreedde hij van zijn theologische collega's. *Biographisch-Bibliographisch Kirchenlexikon*, XXVI-II, 517-538.

253 Magnús Eiríksson, *Om Baptister Og Barnedaab*, Kjobenhavn 1844.

254 De twee ontwerpers van de Grondwet, D.G. Monrad en Orla Lehmann, hadden elementen van de opvattingen van Mønster, bisschop Mynster en Grundtvig gecombineerd: godsdienstvrijheid voor allen, handhaving van de staatskerk en de vorm van een lutherse volkskerk, met nauwe banden met de staat. Het begrip volkskerk heeft hier de betekenis van een kerk voor het hele volk en sluit dus ruimte voor diverse theologische opvattingen in. Lodberg, *The Nordic Churches and the Ecumenical Movement*, p. 5-6.

1849 haar kleine organisatie vanuit Duitsland weer begon op te bouwen.

Noorwegen

Ook dit land, dat tot 1814 door een Deense vorst werd geregeerd, was in de zestiende eeuw luthers geworden. De katholieke geestelijken waren bekeerd, verdreven of omgebracht. In de eeuwen daarna beletten strenge Deense strafwetten de uitoefening van de katholieke of andere dan lutherse erediensten. In 1814 verbrak Noorwegen de banden met de Deense koning en werd het land zelfstandig. Wel werd een personele unie met Zweden aangegaan.²⁵⁶ In verband met de zelfstandiging werd in het stadje Eidsvoll een grondwetsvergadering bijeengeroepen. De leden daarvan verklaarden dat de nieuwe staat de meest liberale Grondwet van die tijd moest krijgen. Na deliberaties kwam de beroemde *Grunnlov 1814* tot stand. Deze was inderdaad progressief. Ze bevatte een verdeling van de staatsmachten, stemrecht voor bijna de helft van de mannelijke inwoners, grondrechten voor alle burgers en gegarandeerde rechtszekerheid voor allen. Ze kende slechts één gebrek: de godsdienstvrijheid kwam er niet in voor. In het ontwerp was dit nog wel het geval geweest en werd godsdienstvrijheid gegarandeerd. Het ontwerpartikel werd echter verworpen. Daarvoor in de plaats kwam § 2: ‘De evangelisch-lutherse religie blijft staatsgodsdienst. De inwoner die deze godsdienst belijdt, is verplicht zijn nakomelingen in dat geloof op te voeden. Jezuiten en monnikenorden zijn niet toegestaan. Joden worden voortaan niet meer in het rijk toegelaten.’²⁵⁷ Duidelijk was dat Noorwegen geen godsdienstvrijheid kende en bovendien zelfs als antisemitisch kon worden gekwalificeerd. Dat laatste was een stap terug, want tot 1814 had in Noorwegen het Deense recht gegolden dat joden gelegenheid gaf zich met toestemming van de overheid in het land te vestigen.²⁵⁸

Ook voor de leden van de lutherse staatskerk bestond geen godsdienstvrijheid buiten het kerkelijk kader. Zelfs lekenbijeenkomsten (conventikels) waren in het toenmalige Deense koninkrijk, waartoe Noorwegen behoorde, verboden krachtens het eerder genoemde Konventikelplakat van 13 januari 1741. Op overtreding

255 Dat gebeurde pas in 1952, meer dan honderd jaar later en na veel verzoeken aan de minister van Godsdienstzaken. Lodberg, *The Nordic Churches and the Ecumenical Movement*, p. 6.

256 Koning werd de Zweedse koning Carl XIII, die van 1814 tot 1818 regeerde. Voor zijn koningschap had hij nog wel een militaire veldtocht nodig gehad. Hij respecteerde de onafhankelijkheid van Noorwegen en de nieuwe Grondwet. In de jaren direct na 1814 werd Noorwegen getroffen door de zwaarste economische depressie die het ooit had meegemaakt. De gemeenschappelijke markt met Denemarken verdween en de Britse markt werd gesloten voor Noors timmerhout. Mijnen en houtzagerijen verloren hun buitenlandse klandizie. Veel van de rijke burgers uit de middenklasse in Zuidoost-Noorwegen gingen failliet. De crisis was ernstig en duurde lang. Øivind Stenersen en Ivar Libæk, *The history of Norway: from the Ice age to today*, Lysaker 2007; Thomas Kingston Derry, *A history of modern Norway, 1814-1972*, Oxford 1973.

257 § 2. Den evangelisk-lutterske Religion forbliver Statens offentlige Religion. De Indvaanere, der bekjende sig til den, ere forpligtede til at opdrage sine Børn i samme. Jesuitter og Munkeordener maae ikke taales. Jøder ere fremdeles udelukkede fra Adgang til Riget. Zie voor de Noorse Grondwet van 1814: http://www.stortinget.no/om_stortinget/lover_regler/grunnlov_1814.html (ge raadpleegd op 26 augustus 2008).

258 Over de Grondwet van 1814 en de anti-joodse houding van de Noren: U. Brömmling, *Das verbotene Land*, in *Die Zeit* van 23 augustus 2007, nr. 35.

van deze koninklijke verordening stond gevangenisstraf. Ondanks de strenge strafbepalingen en zich daar ook niet zo van bewust reisde de piëtistische opwekkingsprediker Hauge²⁵⁹ met zijn tegen het heersende rationalisme gerichte boodschap het land door. Van Tromsø in het noorden tot het uiterste zuiden en zelfs tot in Denemarken trok hij te voet rond. Overal verkondigde hij zijn boodschap die veel mensen trok en hem een grote aanhang bezorgde. Hoewel zijn prediking voluit luthers was werd hij eind 1797 toch gearresteerd bij een meeting in Glemmen. De van nature opgewekte man meende aanvankelijk dat zijn aanhouding op een vergissing berustte, maar moest ervaren dat het de overheid bittere ernst was. Dit belette hem echter niet om na zijn vrijlating zijn verkondiging te hervatten. Het leverde hem in de jaren 1797-1814 zoveel gevangenisstraffen op, dat hij in die periode meer opgesloten zat dan vrij was. Toen hij na zijn laatste gevangenschap werd vrijgelaten, was zijn gezondheid zo ernstig aangetast dat hij van verder preken moest afzien. Anderen zetten zijn werk voort.

Ook de vaak eenvoudige geestverwanten van Hauge en de eerste Quakers²⁶⁰ in Noorwegen zijn in die jaren bijzonder slecht behandeld door de kerkelijke en burgerlijke autoriteiten. Ze werden beboet als ze niet aan het Heilig Avondmaal in de staatskerk deelnamen, en soms werden hun kinderen op aangeven van de predikant door de politie weggehaald om ze te laten dopen in de Evangelisch Lutherse Kerk. Zelfs lieten de autoriteiten overledenen opgraven om ze alsnog volgens de lutherse liturgie te begraven. Als gevolg van deze druk emigreerden vanaf 1825 veel Noren naar de Verenigde Staten.²⁶¹

Hauge's aanhangers hebben na zijn dood in 1824 met veel inzet gestreden voor vrijheid van godsdienst. Dit heeft ertoe geleid dat het Konventikelplakat in 1842

259 Hans Nielsen Hauge (1771-1824), een boerenzoon uit Tune bij Fredrikstad, provincie Østfold, reisde als opwekkingsprediker bijna geheel Noorwegen en Denemarken. Hij won zoveel aanhangers dat later van de eerste Noorse volksbeweging werd gesproken. In de periode 1804-1811 zat hij merendeels in de gevangenis. Vermoedelijk heeft de laatste gevangenschap zijn gezondheid gebroken en tot zijn vroegtijdige dood geleid. Na zijn vrijlating in 1811 werd hij boer en handwerker in Bakkehaugen bij Christiania (tegenwoordig Oslo). Hauge had oog voor handel en industrie en stimuleerde zijn aanhang tot ondernemen. Zijn zakelijke activiteiten hebben mee geleid tot zijn laatste arrestatie in 1804. Zijn aanhangers waren goede boeren, vaklieden en kooplieden, die een belangrijke rol hebben gespeeld bij de wederopbouw na 1814. In 1815 trouwde Hauge Andrea Andersdatter, die stierf bij de geboorte van een kind. In 1817 hertrouwde hij met Ingeborg Marie Olsdatter en kocht de Bredtvedtboerderij (thans een kerk). Daar stierf hij op 29 maart 1824. J.B. Bull, *Hans Nielsen Hauge: de lekeprediker van Noorwegen*, Zeist 1929; O. Norel, *Hans Nielsen Hauge, de Noorse lekeprediker*, Den Haag 1953; *Biographisch-Bibliographisch Kirchenlexikon*, II, 595-601; Van Veen, *Eene eeuw van worsteling*, p. 471-472.

260 Quakers, officieel the Religious Society of Friends, een protestantse ondogmatische beweging die zich kenmerkt door mystieke persoonlijke vroomheid, verdraagzaamheid en pacifisme. Andere kenmerken zijn het streven naar godsdienstvrijheid en de strijd tegen de slavernij. De hoogste waarheid voor hen is de stem van God in het hart van de mens. De beweging is in de zeventiende eeuw ontstaan in Engeland en daar zeer vervolgd. Een heel bekende Quaker was William Penn, de stichter van Pennsylvanië als toevluchtsoord voor de vervolgd. M. Ijspeert, *De Quakers*, Kampen 2006.

261 A.E. Strand, *A History of the Norwegians of Illinois*, Chicago 1905, p. 40-41 (overgenomen uit R.B. Anderson, *The First Chapter of Norwegian Immigration*, Minneapolis 1896); S.S. Gjerde en P. Ljostveit, *The Hauge Movement in America*, uitgave van de Hauge Lutheran Innermission Federation, Dilworth, Minnesota 1941.

werd ingetrokken. Daarna konden zij voortaan ongestoord hun godsdienstoefeningen houden. Met de wetten van 1845 en volgende jaren kwam er meer vrijheid, niet alleen voor de aanhangers van Hauge, maar ook voor de katholieken. De laatsten stichtten in 1843 een kleine parochie in Christiana (Oslo). Van daaruit breidde het katholicisme zich verder over Noorwegen uit, maar het bleef klein van omvang.²⁶² Echte vrijheid van godsdienst heeft Noorwegen tot het midden van de twintigste eeuw dan ook niet gekend.²⁶³

De joden kregen eerst in 1851 toegang tot Noorwegen en enige godsdienstvrijheid. Voor hun belang was de beroemde dichter Hendrik Wergeland²⁶⁴ opgekomen. Dat was opmerkelijk, want hij was de zoon van een predikant die aan de grondwettelijke vergadering in 1814 in Eidsvoll had meegedaan en zich daarbij zeer anti-joods had opgesteld. Wergelands gedichten en geschriften ten gunste van de joden bleven niet onopgemerkt en leidden zelfs tot een debat in de volksvergadering. Hij mocht het zelf niet meer meemaken, maar na zijn dood werd de alinea over de joden in de Grondwet geschrapt. Dat was een grote verbetering en een stap vooruit op weg naar de godsdienstvrijheid voor de joden, die echter eerst in 1891 werd gerealiseerd.²⁶⁵

Zweden

In het bijna geheel lutherse Zweden heeft tot 1780 voor anders gelovigen volstrekt geen godsdienstvrijheid bestaan. Katholieken en protestantse dissidenten werden verbannen of zwaar gestraft. Maar in 1780 kwam daarin enige verandering. In dat jaar kende koning Gustaaf III²⁶⁶ op verzoek van de landsheren vrije uitoefening van godsdienst toe aan buitenlandse, niet-lutherse christenen die voor de handel of industrie in Zweden woonden. Aan joden werd het onder zijn bewind weer toegestaan zich in Zweden te vestigen. Van echte godsdienstvrijheid was echter geen sprake, ook al werden in de Grondwet van 1809 gewetensvrijheid en vrijheid van uitoefening van de godsdienst opgenomen. De betreffende bepaling had echter maar beperkte betekenis omdat als voorwaarde gold dat de openbare orde niet werd gestoord en dat de godsdienstoefening geen ergernis wekte.²⁶⁷ Bovendien bleef het al van het einde van de zestiende eeuw bestaande verbod om lid te wor-

²⁶² *The Catholic Encyclopedia*, XI, New York 1911, onder Norway; E. Molland, *Church life in Norway, 1800-1950*, Minneapolis 1951.

²⁶³ Het kloosterleven werd in 1897 toegestaan, de jezuïeten mochten zich vanaf 1956 weer in Noorwegen vestigen. De vrijheid van godsdienst werd eerst in 1964 in artikel 2 van de Grondwet gearandeerd.

²⁶⁴ Hendrik Wergeland (1808-1845) geldt als de nationale dichter en het symbool van onafhankelijkheid voor Noorwegen. In 1840 werd hij hoofd van het Nationaal Archief. Hij schreef de indrukwekkende gedichten *Jøden* (De jood 1842) en *Jøddinden* (De jodin 1844). H. Møller, *Hendrik Wergeland*, Kopenhagen 1915.

²⁶⁵ Keller, *En zij werden verstrooid*, p. 408; Ulrich Brömmling in *Die Zeit* van 23 augustus 2007.

²⁶⁶ Gustaaf III (1746-1792) regeerde vanaf 1771 tot zijn dood als koning over Zweden. Hij was een prachtlievende en kunstminnende koning die tot de verlichte despoten wordt gerekend. In 1780 werd hij vrijmetselaar. J. Breevoort, *Gustaaf III, en zijn hof: verhaal uit het Zweedse hofleven*, Rotterdam 1918; *Grote Winkler Prins*, 7^e dr., deel 10, 384-385.

²⁶⁷ Regeringsform 1809 §16: Konungen bör rätta och sanning styrka och befordra, vrångvisa och orätt hindra och förbjuda, ingen förderfva eller förderfva låta till lif, ära, personlig frihet och välfärd,

den van een andere dan de staatskerk van kracht. De straf daarvoor was verlies van burgerrechten en verbanning.²⁶⁸

Binnen de lutherse kerk kreeg de overheid in het begin van de negentiende eeuw te maken met dissenters. Het betrof de zogenaamde *läsare* (lezers), piëtistisch gezinde leken, die in conventikels samenkwamen om met elkaar de Bijbel en lutherse geschriften te lezen en te overdenken. Zij boden tegenwicht tegen de starre orthodoxie en het ook in de kerk binnendringende rationalisme.²⁶⁹ Hoewel de *läsare* zich niet afscheidden van de staatskerk werden hun vredelievende samenkomsten vaak verstoord. Die samenkomsten waren namelijk sinds 1726 verboden krachtens het *Konventikelplakatet*, dat zich special tegen dergelijke afzonderlijke bijeenkomsten richtte. De zaak kwam op scherp te staan toen in 1842 Eric Jansson²⁷⁰ zich met een aantal aanhangers afscheidde. Dit zou volgens de autoriteiten met ordeverstoringen en boekverbrandingen gepaard zijn gegaan. Zelf erkenden ze de verbrandingen evenals het openlijk bidden voor bekering van de lutherse predikanten, maar ze ontkenden de orde te hebben verstoord. Jansson en zijn aanhangers werden meermalen vervolgd en veroordeeld. Om verder vervolging te voor-

utan han lagligen förvunnen och dömd är, och ingen afhända eller afhända låta något gods, löst eller fast, utan ransakning och dom, i den ordning Sveriges lag och laga stadgar föreskrifva; ingens fred i dess hus störa eller störa låta; ingen ifrån ort till annan förvisa; ingens samvete tvinga eller tvinga låta, utan skydda hvar och en vid en fri utöfning af sin religion, så vidt han derigenom icke störer samhällets lugn eller allmän förargelse åstadkommer. Konungen låte en hvar blifva dömd af den domstol, hvarunder han rätteligen hörer och lyder.

Vertaling: De koning dient recht en waarheid te versterken en te bevorderen, ongerechtigheid en onrecht te voorkomen en te verbieden, niemand aan te tasten of te laten aantasten in leven, eer, persoonlijke vrijheid en welvaart, zonder dat hij wettig aangeklaagd en veroordeeld is, en niemand enig goed, los of vast, te ontnemen of te laten ontnemen zonder rechtszaak en veroordeling conform de Zweedse wet en volgens de wettelijke voorschriften; niemands vrede in zijn huis te verstoren of te laten verstoren; niemand van (zijn) (woon)plaats naar een andere te verbannen; niemands geweten te dwingen of te doen dwingen, maar een ieder te beschermen bij een vrije uitoefening van zijn godsdienst, voor zover hij daarmee niet de rust in de maatschappij verstoort of algemene aanstoot veroorzaakt. De koning zal een ieder doen berechten door de rechtbank waar hij wettelijk onder valt.

268 In 1860 werd het verbod opgeheven en vanaf 1873 was het officieel toegestaan dat leden van de staatskerk lid werden van een andere kerk, zoals de katholieke. Ondanks de grondwettelijke verzekering dat een ieder zijn godsdienst mocht uitoefenen, kreeg Zweden pas in 1952 volledige godsdienstvrijheid en uiteindelijk mochten ook katholieke kloosters pas in dat jaar weer hun deuren openen zoals de zusters van Birgitta te Vadstena. Zie ook: *The Catholic Encyclopedia*, XIV, New York 1912, onder Sweden.

269 Van Veen, *Eene eeuw van worsteling*, p. 469-470.

270 Eric of Erik Jansson of Janson (1808-1850), een boerenzoon uit Biskopskulla (Uppland), was na een wonderlijk herstel van reuma een zeer devoot gelovige geworden. Daarbij ontwikkelde hij opvattingen die in strijd met de lutherse kerk kwamen. Hij geloofde dat de Bijbel het enige geloofsboek was en werd enkele malen gevangengenomen vanwege het publiek verbranden van boeken. Om verdere confrontaties met de justitie te voorkomen, emigreerde hij in 1846 naar de VS met meer dan duizend van de staatskerk afgescheiden volgelingen. Onderweg verloren enkele honderden mensen het leven door het vergaan van diverse scheepjes en het uitbreken van cholera. In de VS stichtten hij en zijn aanhangers de kolonie Bishop Hill, die zich dankzij collectieve inspanning tamelijk voorspoedig ontwikkelde. Op 13 mei 1850 werd Jansson door John Root voor het gerechtsgedebouw in Cambridge (Illinois) doodgeschoten naar aanleiding van verwikkelingen rond zijn nichtje waar Root mee getrouwd was. Zie Paul Elmen, *Wheat Flour Messiah: Eric Jansson of Bishop Hill*, published for the Swedish Pioneer Historical Society, Carbondale (Illinois) 1976.

komen en ook omdat ze met verbanning werden bedreigd, trok hij in 1846 met zeshonderd aanhangers naar de Verenigde Staten, en stichtte daar het plaatsje Bishop Hill.²⁷¹ Zij werden gevolgd door veel andere Zweden, die vaak om dezelfde redenen hun vaderland verlieten.²⁷² Niet alleen de piëtistische lāsare, maar ook andere dissidenten kregen het met de justitie aan de stok, zoals piëtisten en baptisten die zich vanuit Duitsland in Zweden hadden gevestigd.²⁷³

In die tijd van vervolgingen verklaarde koning Oscar I²⁷⁴ in zijn openingsrede voor de Rijksdag op 17 oktober 1856: ‘Verdraagzaamheid, gebaseerd op een individuele, onveranderlijke overtuiging, met respect voor het geloof van anderen behoort tot het wezen van de protestantse kerk, en moet aanvaard worden door een volk, waarvan de heldhaftige koning Gustaaf Adolf door schitterende overwinningen en het offer van zijn leven, de grondslag voor de vrijheid van geweten in centraal Europa heeft gelegd.’ En sprekend over de wetten die de godsdienst betroffen merkte hij op: ‘Deze wetten die de godsdienstvrijheid en vrijheid van eredienst belemmeren moeten worden afgeschaft en de algemene wet moet in overeenstemming worden gebracht met de zestiende paragraaf van de constitutie.’²⁷⁵ Dat waren krachtige woorden, maar het duurde toch nog tot 1858 dat het *Konventikelplakatet* van 1726 werd ingetrokken. In datzelfde jaar kregen ook de joden, die uitermate achtergesteld waren, het recht om evenals alle Zweden over eigendom van land of goed te beschikken. Twee jaar later, in 1860, werd de strafbaarheid van het verlaten van de staatskerk opgeheven. De wet beperkte dit echter nog tot overgang naar een door de staat erkende, andere kerk. Wie zich onttrok om naar een vrije groep over te gaan of zich nergens bij aan te sluiten, bleef strafbaar. Hoezeer er van een vooruitgang kon worden gesproken, godsdienstvrijheid in de volle zin was er nog niet, ook niet na de amendementen van 1873. De wettelijke voorwaarden voor erkenning waren zo vernederend dat veel baptistische kerken daar geen gebruik van wilden maken. Vaak bleven de baptisten nominaal lid van de staatskerk, maar bezochten ze de diensten van hun eigen, wel toegelaten gemeenten.²⁷⁶

271 Terry Ellen Polson, *Corn, commerce and country living: a history of Henry County*, Illinois 1968, p. 51-54; Van Veen, *Eene eeuw van worsteling*, p. 469-470.

272 Deze emigratie is heel mooi beschreven in de roman van Vilhelm Moberg, *De Emigranten*, Baarn 1965.

273 Zie hierover meer: Vedder, *A Short History of the Baptisme*, hoofdstuk XXV.

274 Joseph-François-Oscar Bernadotte (Parijs 1799-Stockholm 1859) regeerde van 1844 tot 1859 als Oscar I over Zweden en Noorwegen. Hij was liberaal en progressief gezind en voerde een reeks progressieve hervormingen door, waaronder het instellen van de persvrijheid. Hij werd opgevolgd door zijn zoon Karel XV. Larousse, *Dictionnaire universel du XIXe siècle*, deel 11, p. 1527.

275 Vedder, *A Short History of the Baptisme*, hoofdstuk XXV.

276 Zweden kende pas echte godsdienstvrijheid na afkondiging van de Wet op de vrijheid van godsdienst in 1951. Op 4 februari 1952 ratificeerde Zweden het Europese Verdrag tot bescherming van de rechten van de mens en de fundamentele vrijheden (EVRM).

9.8 Zwitserland

Ten aanzien van de godsdienstvrijheid in Zwitserland moet allereerst worden opgemerkt dat het van oudsher kleine aantal joden na 1814 geen recht van vestiging had, laat staan vrijheid van eredienst. Bij de totstandkoming van de liberale *Bundesverfassung* in 1848 was de overgrote meerderheid van de commissieleden nog tegen het toelaten van joden. Artikel 41 van de 'Verfassung' beperkte het vestigingsrecht dan ook tot de belijders van het christelijke geloof. Sinds 1848, zo zei iemand cynisch, kon men niet tegelijk Zwitser en jood zijn.²⁷⁷ Toch werd deze bepaling niet overal consequent toegepast, zodat er in sommige kantons wel joden woonden.

De vrije uitoefening van de godsdienst gold slechts voor de erkende katholieke en protestantse gezindheden. Artikel 44 van de *Bundesverfassung* garandeerde dat recht, maar beperkte het door de kantons toe te staan maatregelen te nemen die zij voor de handhaving van de openbare orde en de onderlinge vrede tussen de gezindheden nodig achtten. Naast de landelijke Grondwet kenden alle kantons hun eigen grondwetten en specifieke bepalingen, die onderling nogal eens verschilden. Omdat het te ver gaat de situatie in alle kantons te bespreken, volgt hier een kort overzicht van de ontwikkeling van de godsdienstvrijheid in de kantons Genève, Neuchâtel en Vaud (Waadland). Deze kantons zijn interessant omdat de overheden daar met godsdienstige dissidenten te maken kregen.

De rooms-katholieken vormden in het kanton Genève een minderheid. Bij de bepaling van de nieuwe grenzen in 1814 was door het Weense congres bepaald dat zij in de aan Genève toegewezen gebieden moesten worden beschermd. In artikel 12 van het verdrag van Turijn van 1816²⁷⁸ werd dit nog eens herhaald. Op zich genoten de katholieken dan ook wel godsdienstvrijheid, maar de kerk stond wel onder staatstoezicht.²⁷⁹ De kantonale overheid hechtte namelijk aan de naleving van de Organieke Artikelen en het recht van placet. Zo nodig greep ze ook in om controle op de kerk te houden. De katholieken voelden zich daardoor onrecht aangedaan. Hun verontwaardiging hierover is in de loop van de eeuw toegenomen.²⁸⁰

Voor protestantse dissidenten bleek de godsdienstvrijheid in de praktijk groter dan de Grondwet aangaf. De overheid stelde zich ten aanzien van kerkelijke ontwikkelingen min of meer neutraal op. Toen er onder invloed van het Reveil afscheidingsbewegingen en afzonderlijke gemeenten ontstonden, hield de overheid zich afzijdig.²⁸¹ Acties van tegenstanders, de heersende nationale kerk, rooms-katho-

277 Pas in 1866 na internationale druk verkregen de joden het recht van vestiging door wijziging van artikel 41 van de Bundesverfassung. In 1874 werd hun de vrijheid van eredienst toegekend. Keller, *En zij werden verstrooid*, p. 408.

278 Verdrag tussen Sardinië, Zwitserland en Genève betreffende de neutraliteit van Savoye, getekend op 16 maart 1816 in Turijn.

279 Zie ook artikel 2 van de Constitution de la République et canton Genève du 24 août 1814.

280 De achterstelling van de Rooms-Katholieke Kerk in Genève is er mee de oorzaak van geweest dat de katholieken in 1907 massaal voor de scheiding van kerk en staat stemden. Gregor Reinhold, *Lausanne and Geneva in The Catholic Encyclopedia*, deel. 9.

281 In 1817 werd de Bourg de Four-gemeente gesticht en in 1824 ontstond de Pré l'Evêque-gemeente, waarvan César Malan predikant was. W. van der Zwaag, *César Malan, Prediker van het Frans-Zwitsers Réveil*, Utrecht 1997, p. 111-120.

lieken en anderen tegen deze gemeenten leidden wel tot onrust onder het volk en ook tot opstootjes, maar de regering respecteerde de godsdienstvrijheid en greep niet in.²⁸² Rest nog te melden dat Genève in 1847 een nieuwe Grondwet met veel burgerrechten kreeg en waarin ook een ruimere godsdienstvrijheid werd verzekerd.

In Neuchâtel lag de zaak aanvankelijk anders. Daar was alles wat op verzet tegen de nationale (gereformeerde) kerk leek, verboden. Het kwam zelfs voor dat kinderen van ouders die een andere richting waren toegegaan, met behulp van de politie in de nationale kerk werden gedoopt. Een huwelijk laten bevestigen door een predikant buiten de officiële kerk was uitgesloten. Hetzelfde gold voor begrafenisdiensten. In een petitie in het jaar 1835 schreven protestantse dissenters dat het wrang was dat allerlei openbaar vermaak geoorloofd was, maar dat hun vreedzame bijeenkomsten werden verboden. De overheid leek het kwade te steunen, terwijl ze de gelovigen onverdraagzaam bejegende en zelfs vervolgde. De omwenteling kwam in 1839 met de acte de tolérance van de Pruisische koning, de landsheer van Neuchâtel. Die bood de verschillende protestantse dissenters, waaronder de vrienden van het Reveil, methodisten en darbisten, ruimte en vrijheid.²⁸³ In 1848 kreeg Neuchâtel een nieuwe en liberale grondwet, die in artikel 14 de burgers niet alleen het recht op uitoefening van de christelijke godsdienst, maar ook op die van de joodse erkende.

Ook in het kanton Vaud (Waadland) trachtte de overheid alle godsdienstige activiteiten buiten de Église Réformée, de officiële protestantse kerk, de kop in te drukken. De regering vaardigde een speciale wet uit, de Wet van 20 mei 1824, die alle privébijeenkomsten verbood. En ook al beweerde de overheid dat zij geen gewetensdwang uitoefende, in de praktijk werden personen die leiding gaven bij huiselijke godsdienstige bijeenkomsten of daarbij aanwezig waren en niet tot het huisgezin behoorden, vervolgd en gestraft met geldboete, hechtenis of verbanning buiten het kanton. De repressie, vaak gesteund door het publiek, nam hier en daar zelfs grote vormen aan. Arrestaties en geweldplegingen waren aan de orde van de dag. Ook hier kon de rechtspraak bepaald niet onpartijdig worden genoemd. Het resultaat was dat gezinnen financieel werden geruïneerd en dat vier predikanten jarenlang werden verbannen. Veel protestanten vluchtten naar Genève, dat al zo vaak een wijkplaats voor vervolgte personen was geweest. Velen, waaronder César Malan,²⁸⁴ de afgescheiden predikant van Genève, stelden hun huis open. Geruïneerd als hij was door het leed dat zijn geloofsgenoten werd aangedaan, stuurde hij de autoriteiten in Lausanne een vurig pleidooi voor godsdienstvrijheid voor zijn broeders onder de titel *Le Témoin*.²⁸⁵ Daarin had hij tot in de details het lijden van de verbannen predikanten Olivier en Juvet en hun geloofsgenoten afgeschilderd.

²⁸² Slechts de verbanning van een Franse predikant wordt gemeld. W. van der Zwaag, *César Malan Prediker van het Frans-Zwitsers Réveil*, Utrecht 1997, p. 93.

²⁸³ Kluit, *Het protestantse Réveil*, p. 320-321.

²⁸⁴ César Malan (1787-1864) was een gereformeerde predikant en componist. Als evangelist bereisde hij vele landen en verspreidde daarbij het gedachtegoed van het Reveil. Van der Zwaag, *César Malan* (biografie).

²⁸⁵ Uitgegeven door P.A. Bonnart te Genève in 1825.

Ook de bekende Vinet²⁸⁶ protesteerde tegen de vervolgingen in Vaud met zijn brochure *Du respect des opinions* (1824). Opmerkelijk is dat hij daarin niet alleen krachtig opkwam voor de godsdienstvrijheid, maar ook voor de scheiding van kerk en staat.²⁸⁷ Na het schrijven van deze brochure was de zaak van de scheiding van kerk en staat hem blijven boeien, zo schreef hij op 24 februari 1824 aan zijn boezemvriend Louis Leresche.²⁸⁸ Naar zijn mening was het beginsel, zoals dat in Amerika bestond, niet meteen te verwezenlijken, maar voorlopig was hij tevreden als het in Zwitserland zou worden zoals in Engeland waar de nationale kerk wel beschermd werd, maar waar verder iedere mening vrij mocht worden geuit, en aan elke sekte volkomen vrijheid van beweging toegestaan werd. Wat leugen was, zou vanzelf vallen en wat waarheid was, wel in stand blijven. Hij merkte op dat de anglicaanse kerk veel beter was geworden sinds er methodisten in Engeland waren, en vroeg zich af of er in Zwitserland niet eenzelfde uitwerking te verwachten was van de 'mômiers'.²⁸⁹ Heel belangrijk is ook zijn werk *Mémoire en faveur de la liberté des cultes* geweest, een boek waarmee hij in 1826 een prijs van de Société de la morale chrétienne in Parijs won.²⁹⁰ Het motto van zijn bijdrage was: waar de Geest van de Heer is, daar is vrijheid.²⁹¹ In dit boek werkte hij zijn ideeën over de godsdienstvrijheid nog verder uit. Op grond van de vrijheid van geweten had ieder mens recht om zijn verhouding met God naar zijn eigen keuze te regelen. Dat hield ook in dat men het recht had om geen godsdienst te hebben. Het recht op vrijheid van geweten, zo ging hij verder, impliceerde ook de vrijheid van eredienst. Vrijheid van geweten en vrijheid van eredienst horen bij elkaar, samen vormen ze het recht op vrijheid van godsdienst. Hier mag de staat niet ingrijpen. De staat heeft alleen het recht te eisen dat de verschillende kerken niet in strijd komen met de algemene zedelijke beginselen, waarop de burgerlijke welvaart rust. Vinet erkende dat de vrijheid van geweten zo niet in de Bijbel voorkwam, maar meende dat ze wel met de geest van de Bijbel overeenstemde. Jezus Christus zelf was de bevrijder van alle gewetensdwang. Voor de uitvoerbaarheid van zijn denkbeelden verwees hij naar de Verenigde Staten van Noord-Amerika, waar een ideale godsdienstvrijheid bestond. Ook nu weer pleitte hij voor scheiding van kerk en staat, omdat deze instellingen van principieel andere aard en onderling zeer verschillend

286 Alexandre Rodolphe Vinet (1797-1847) afkomstig uit Ouchy (Vaud), wordt algemeen als geniaal theoloog en historicus beschouwd. Na een docentschap werd hij in Bazel hoogleraar in de Franse letterkunde en in 1837 in de praktische theologie te Lausanne. Zie: W.P. Keijzer, *Alexandre Rodolphe Vinet 1797-1847*, Amsterdam 1946 en J. de Mestral Combremont, *Vinet Esquisse de sa Physionomie morale et religieuse*, Lausanne, Genève e.a. 1930.

287 Keijzer, *Alexandre Rodolphe Vinet*, p. 30.

288 Keijzer, *Alexandre Rodolphe Vinet*, p. 30.

289 Letterlijk huichelaars, scheldnaam voor de aanhangers van het Reveil, in het bijzonder voor Malan en de zijnen, die zich ook hadden afgescheiden.

290 Opgericht in 1821 door M. de la Rochefoucault Liancourt. Vooraanstaande staatslieden als de Franse ministers F. Guizot (1787-1874), Charles de Rémusat (1797-1875) en de Zwitserse diplomaat en theoloog Philipp Albert Stapfer (1766-1840) maakten deel uit van deze organisatie, die zich inzette voor hervorming van het gevangeniswezen, beter onderwijs in het bijzonder voor armen en vrouwen en voor vrijlating van slaven in de Franse kolonies. Ook J. Nchet kreeg voor zijn boek *De la liberté religieuse* een bekroning van de Société.

291 II Korintiërs 3:17. Vertaling NBG/KBS 2004.

waren. De kerk berustte op vrijheid, de staat op dwang. De staat mocht daarom noch beschermend noch vervolgend optreden op het terrein van de kerk.

Zeer geraakt was Vinet door persartikelen in februari en maart 1827, waarin naar aanleiding van een mishandeling van een rondreizend evangelist door het gepeupel beweerd werd dat dergelijke feiten het gevolg waren van mensen die zelf predikanten en evangelisten aanstelden en openlijk aanspoorden tot afscheiding en tweedracht. Vინets ingezonden protestbrief werd niet geaccepteerd, waarna hij via zijn vriend en uitgever Monnard opnieuw een brochure liet verschijnen onder de titel *Observations sur l'article sur les sectaires inséré dans la Gazette de Lausanne du 13 mars 1829*. De brochure vormde één scherp requisitoir tegen de bejegening van de afgescheidenen en tegen de

De hoogleraar Alexandre Rodolphe Vinet (1797-1847) gaf een christelijke onderbouwing van de godsdienstvrijheid en de scheiding van staat en kerk.

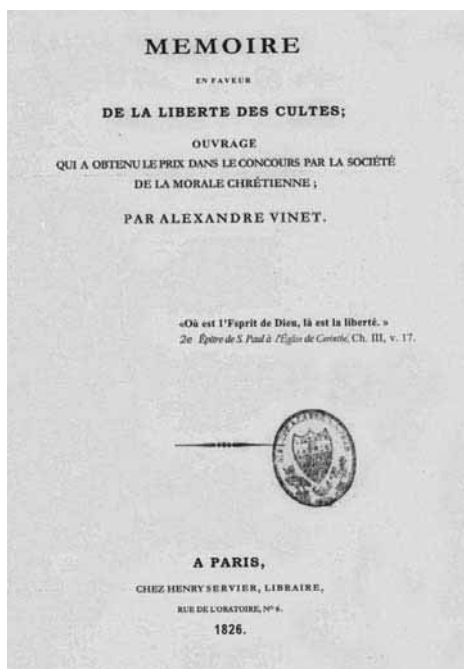
wet van 20 mei 1824. Ze vormde ook een pleidooi voor gewetensvrijheid en in het verlengde daarvan ook voor andere vrijheden, zoals persvrijheid, de vrijheid van onderwijs en de vrijheid van handel en industrie. De brochure baarde zeer veel opzien en de hele oplage van duizend stuks was in enkele dagen uitverkocht.²⁹²

Dit alles was te veel van het goede voor de regering van Vaud. De autoriteiten dagvaardden Vinet en zijn uitgever Monnard²⁹³ voor de rechtbank wegens het oproepen tot opstand. Vinet, die in Bazel woonde, reisde onmiddellijk naar Lausanne en nam alle schuld op zich. De rechters kwamen echter tot vrijspraak. Ze vonden de brochure wel brutaal en gevaarlijk, maar zagen daarin geen directe oproep tot enig wanbedrijf of misdad. Maar geheel zonder kleerscheuren kwamen Vinet en Monnard er niet vanaf. Beiden werden door de Conseil d'État van het kanton disciplinair bestraft.²⁹⁴

²⁹² De belangrijkste zinnen luiden: 'Une loi immorale, une loi irréligieuse, une loi qui m'oblige à faire ce que ma conscience et la loi de Dieu condamnent, si l'on ne peut la révoquer, il faut la braver. Ce principe, loin d'être subversif, est le principe de vie des sociétés. C'est la lutte du bien contre le mal. Supprimez cette lutte : qu'est-ce qui retiendra l'humanité sur cette pente du vice et de la misère où tant de causes réunies la poussent à l'envi ? C'est de révolte en révolte, si l'on veut employer ce mot, que les sociétés se perfectionnent, que la civilisation s'établit, que la justice règne, que la Liberté fleurit.' De Mestral Combremont, *Vinet*, hoofdstuk V.

²⁹³ Charles Monnard (1790-1865), een bekend schrijver en hoogleraar Franse literatuur aan de universiteit van Lausanne, was evenals zijn vriend Vinet aanhanger van de Réveilgedachte. Biografie: Charles Schnetzler, *Charles Monnard et son époque*. Lausanne 1934.

²⁹⁴ Vinet mocht het ambt van predikant, dat hij overigens niet uitoefende, voor twee jaar niet uitoefe-

De Mémoire van Vinet waarmee hij een prijs van de Société de la morale chrétienne won.

ernstig werd gemolesteerd dat de regering moest ingrijpen, veranderde de stemming. Onder druk van de vele protesten werd de omstreden wet van 1824 in 1834 ingetrokken.²⁹⁵ Geholpen had die wet niet; de Réveilbeweging had zich goed kunnen ontwikkelen. Nog eenmaal heeft de Grote Raad nadien de godsdienstvrijheid gedurende een korte tijd ingeperkt. Dat gebeurde nadat de raad als gevolg van een revolutie zeer radicaal was samengesteld. De revolutionaire raad onderwierp de kerken aan zijn gezag, liet jezuiten uitwijzen en 'mômiers' lastig vallen. Toen hij bovendien veertig predikanten van de nationale kerk liet schorsen, omdat ze weigerden te voldoen aan het bevel van de overheid om de proclamatie van de nieuwe Grondwet van de kansels af te lezen, leidde dat tot de stichting van de Église Évangélique Libre onder leiding van Vinet.²⁹⁶

De kerkelijke en staatkundige ontwikkeling in Zwitserland in de jaren 1800-1850 is voor ons land om meerdere redenen van belang geweest. In de eerste plaats

nen en Monnard werden zijn bevoegdheden van hoogleraar gedurende een jaar ontzegd. De Mestral Combremont, *Vinet*, hoofdstuk V.

²⁹⁵ J. Cart, *Histoire du mouvement religieux et ecclésiastique dans le canton de Vaud pendant la première moitié du XIXe siècle*, Lausanne 1870, deel I. p. 167 e.v. Geciteerd via Van der Zwaag, *César Malan*, p. 163.

²⁹⁶ Van der Zwaag, *César Malan*, p. 164-165; Keijzer, *A.R. Vinet*, p. 67-69.

Ook Malan schreef een brochure bestemd voor alle leden van de Grote Raad (het kantonsparlement) van Vaud ten gunste van de geloofsvrijheid. Effect had deze brochure niet, althans niet onmiddellijk. Maar toen de Raad zich korte tijd later naar aanleiding van de politieke onrust in Frankrijk bezig hield met herziening van de Grondwet, werd er ruime aandacht aan de godsdienstvrijheid gegeven, de Raad hoorde zelfs veel predikanten van de nationale kerk en nam ook een voorstel voor godsdienstvrijheid aan. Echter, van een bepaling in de Grondwet die die vrijheid garandeerde kwam uiteindelijk niets terecht. Men hechtte te veel aan een overheersende positie van de nationale kerk. Wel werd de Rooms-Katholieke Kerk erkend en ook recht op staatssteun toegezegd. Het verbod op de samenkomsten van de afgescheidenen bleef echter bestaan. Eerst nadat in 1833 een afgescheiden predikant in Vevey zo

vanwege het Reveil, dat via Frankrijk ook naar ons land is gekomen en mee aan de wieg van de Afscheiding heeft gestaan. Vervolgens omdat de pleidooien van Malan en Vinet voor een vrije, van de staat onafhankelijke kerk mensen als Groen van Prinsterer, ds. Scholte²⁹⁷ en later dr. A. Kuyper en anderen hebben geïnspireerd.²⁹⁸ Vinets blik op Amerika bracht ds. Scholte en vele afgescheidenen ertoe in de jaren na 1845 te emigreren naar het land van de grote godsdienstvrijheid. Tenslotte zijn het ook de Waadlandse gelovigen geweest die in 1837 zijn opgekomen tegen de vervolging van de afgescheidenen.²⁹⁹ Het is aannemelijk dat hun protesten en publicaties voor de regering mede aanleiding zijn geweest om vanaf 1839 afgescheiden kerken toe te laten.

9.9 Nederland geen buitenbeentje

Aan de hand van de hiervoor vermelde gegevens is getracht in onderstaande tabel de mate van godsdienstvrijheid in de verschillende Europese landen over de periode 1815-1845 aan te geven en te vergelijken. Omdat voor veel landen de situatie omstreeks 1848 wijzigde, veelal verbeterde, is dat in een extra kolom opgenomen. Voor de vergelijking zijn de vier onderdelen van de godsdienstvrijheid gebruikt als referenties. De mate van elke vrijheid wordt gewaardeerd vanaf minimaal twee keer min tot maximaal twee keer plus. De vier onderdelen zijn: de mate van vrijheid om zijn geloofskeuze te maken (de individuele geloofsvrijheid), de mate van vrijheid van belijden c.a., de mate van vrijheid van eredienst en de mate van vrijheid van kerkorganisatie. Dit geldt in het bijzonder voor de wijze waarop de staat ruimte gaf aan dissidenten en joden en hoeveel vrijheid hij gaf aan de officiële kerk (staatskerk) en de toegestane kerken. Het resultaat betreft uiteraard een schatting, daar de landen verschilden van cultuur en historie, terwijl de situatie in de onderzochte periode soms veranderde.

- 297 Scholte was een vurig voorstander van de scheiding van kerk en staat en had via relaties (de theologiestudent V. Koningsberger) en ook persoonlijk contact met de Zwitserse réveil mensen, zoals C. Malan. C. Smits, *De Afscheiding*, VI, p. 92, 187-223, 252, 327; Kluit, *Het protestantse Réveil*, p. 288; *Archiefstukken*, IV, p. 447-449, waarin Scholte wordt geciteerd door de minister van Eredienst, Van Zuylen van Nijevelt.
- 298 Vooral in réveilkringen was Vinet geliefd, maar ook daarbuiten, bijvoorbeeld in remonstrants-gereformeerde kring. Overigens stemden de gereformeerden vanwege Vinets subjectiviteit niet altijd met hem in. Zie over de invloed van Vinet in ons land Keijzer, *A.R. Vinet*, in het bijzonder hoofdstuk VI, p. 204-206.
- 299 Publicaties over de vervolging van de afgescheidenen in het in Lausanne uitgegeven weekblad *Le narrateur religieux* waren de regering onder ogen gebracht door de consul-generaal te Bern. Ook hadden 173 predikanten uit Waadland zich hierover tot de koning en de Ned. Hervormde predikanten gericht. ARA, Ministerie van Justitie, 1813-1876, inv. nrs. 4634 en 4637; *Archiefstukken*, IV, p. 228.

Land	referenties				Totaal 1815-1845	Vooruitgang 1845-1855
	A	B	C	D		
België >30	++	++	++	++	8	
Engeland	++	+	++	+	6	+
Frankrijk	++	++	-	-	2	+
Kt. Genève	+	+	+	-	2	+
Denemarken	++	+	--	--	-1	+
Duitsland Algemeen	+-	+	-	-	-1	+
Beieren	++	+	--	--	-1	+
Hamburg	++	-	-	-	-1	+-
Hannover	+-	+	-	-	-1	+
Nederland	++	+	--	--	-1	++
Oostenrijk	-	+	+-	-	-1	+
Hessen	-	+	-	-	-2	+
Neuchâtel	+-	+-	-	-	-2	++
Pruisen	+-	+	--	--	-3	+
Vaud	-	-	+	-	-3	+
Zweden	+-	+-	--	--	-4	-
Italië	-	-	--	-	-5	+/-
Rusland	--	-	--	--	-7	-
Noorwegen	--	-	--	--	-7	-
Spanje	-	--	--	--	-7	-

A = Individuele vrijheid; B = Vrijheid van belijden c.a.; C = Vrijheid van eredienst; D = Vrijheid van kerkorganisatie

In vergelijking met andere Europese landen sloeg Nederland in de periode 1813-1850 dus nog niet zo'n slecht figuur, maar België (na 1830) en Engeland deden het aanzienlijk en het kanton Genève en Frankrijk iets beter. Zes staten evenaarden ons land. Nederland was voor wat betreft de godsdienstvrijheid in de periode 1815-1845 dus geen buitenbeentje. Dat Nederland de zetel vormde van de godsdienstvrijheid, zoals Van Appeltere schreef, vindt geen steun in in dit overzicht. Eerst na de grondwetswijziging van 1848 kwam Nederland in de voorhoede terecht.

10 Samenvatting en evaluatie

De gewetensvrijheid die de *Unie van Utrecht* (1579) bracht, betekende een mijlpaal op de weg naar godsdienstvrijheid en een begin van de codificatie van vrijheidsrechten. Maar hoe belangrijk ook, de vrijheid van eredienst was voor hen die niet tot de publieke Gereformeerde Kerk behoorden niet weggelegd. De theologische leer van de ene ware kerk stond openbare erediensten van andere kerken in de weg. Wel kregen zij in de loop van de tijd steeds meer vrijheid en werd hun het hebben van eigen kerkgebouwen toegestaan, maar dan niet te opzichtig. Die vrijheid was overigens gradueel. Luthersen konden zich bijvoorbeeld meer permitteren dan rooms-katholieken, en de positie van de joden stak ook relatief gunstig tegenover de anderen af.

De positie van de publieke kerk leek op het eerste gezicht uitermate riant. Een van haar grootste voordelen was het monopolie op de overheidsbetrekkingen. Slechts haar leden konden ambtenaar, schoolmeester of lid van de Staten zijn. Daartegenover stond echter dat de overheden zich intens met kerkelijke zaken bezighielden. Illustratief daarvoor is het optreden van de Staten van Holland tijdens het Twaalfjarig Bestand. Die wilden de kerk in hun soevereine, gewestelijke greep houden, zoals de *Unie van Utrecht* dat eigenlijk ook voorschreef. De macht van de staat over de kerk werd verdedigd door Hugo de Groot, die ook pleitte voor één grote, algemene kerk met een minimale belijdenis.

De vrijheid van belijden was in de republiek tamelijk groot, maar socinianistische, antichristelijke en blasfemische publicaties leidden soms tot strafprocessen. Ook heeft er tot 1795 perscensuur bestaan. Deze heeft echter weinig effect gehad, niet het minst omdat de Staten om pragmatische redenen terughoudend waren met het maken van plakkaten.

De grotere tolerantie in de achttiende eeuw is mede gestimuleerd door denkers die opkwamen voor de natuurlijke rechten van de mens. Opmerkelijk is dat het recht op godsdienstvrijheid in de geschriften van de Europese denkers minder aandacht kreeg dan in de Verenigde Staten. Daar werd de godsdienstvrijheid als *First Amendment* in de *Bill of Rights* opgenomen. Die prominente plaats en ook de oude charters en constituties van de verschillende Amerikaanse staten wijzen erop dat de godsdienstvrijheid in Amerika de bron heeft gevormd voor het idee de universele mensenrechten bij wet vast te leggen.

De godsdienstvrijheid in de Amerikaanse Grondwet was staatsrechtelijk sterk verankerd, doordat wetsbepalingen die daarmee in strijd kwamen door de rechter onverbindend konden worden verklaard. Deze wettenhiërarchie gaf de VS ook een levende grondwet. De godsdienstvrijheid in de VS was gebaseerd op het principe dat de gelovigen vrij moesten zijn van staatsbemoedienissen. Was de godsdienst-

vrijheid in de Amerikaanse *Bill of Rights* 'self evident', in de meer seculiere Franse *Déclaration des Droits de l'Homme et du Citoyen* was ze onderdeel van de *volonté générale*. Deze meer abstracte benadering van de vrijheidsrechten sprak de Nederlanders minder aan dan de Amerikaanse. Ontwerpgrondwetten, meest van *patriottische* zijde, lagen dan ook meer in de lijn van de *Bill of Rights*.

Het Bataafse bewind verruimde in de Staatsregeling van 1798 de godsdienstvrijheid, door naast de individuele vrijheid ook die van eredienst, belijden en organisatie voor iedereen te waarborgen. Slechts processies en het dragen van religieuze gewaden en symbolen op straat waren niet toegestaan. Het lukte het bewind echter niet de band met de voormalige publieke kerk, die financieel geheel van de staat afhankelijk was, door te snijden. De *Staatsregeling* van 1798 was maar een kort bestaan beschoren. Ze werd vervangen door die van 1801 en nog weer later door die van 1805. Deze formuleerden de godsdienstvrijheid in steeds zwakkere termen en haalden anderzijds de band met de kerken aan. Met de *Constitutie* van koning Lodewijk Napoleon in 1806 brak een nieuwe episode aan. De godsdienstvrijheid werd niet alleen beperkt maar ook afhankelijk gemaakt van het staatshoofd als wetgever. Wel bleef de individuele godsdienstvrijheid staan, maar de organisatievrijheid werd tot vrijwel nihil gereduceerd. Een ministerie van Eredienst werd ingesteld met vergaande bevoegdheden. Er kwam zelfs toezicht op de godsdienstige beginselen om te voorkomen dat er stelsels werden verkondigd die verderfelijk waren voor de maatschappij en de goede zeden. Een doeltreffende reglementering stond de koning voor ogen, maar de invoering daarvan werd doorkruist door de inlijving van Nederland bij Frankrijk.

De opvatting van Napoleon over de godsdienstvrijheid was simpel: 'Het volk moet een godsdienst hebben en deze moet zijn in handen van de regering.' Overeenkomstig dat beginsel sloot hij in 1801 een concordaat met de paus en legde dat in 1802 vast in de *Loi relative à l'Organisation des Cultes du 18 Germinal an X* (1802), maar voegde daaraan tot groot ongenoegen van de paus nog wel 77 Organieke Artikelen toe ter beperking van de vrijheid van de Rooms-Katholieke Kerk. In diezelfde wet regelde hij ook de inrichting van de beide protestantse kerken, de gereformeerde en de lutherse. Deze wet werd voor de zuidelijke provincies op 15 mei 1810 en voor de rest van Holland op 29 oktober 1811 van kracht.

Met zijn proclamatie van 2 december 1813 liet prins Willem van Oranje weten dat hij soeverein was niet krachtens een met het volk overeengekomen grondwet, maar krachtens aanvaarding. Hij beschouwde zich soeverein voor zover de Grondwet hem daarin niet beperkte. De burgerlijke vrijheden waren als gevolg daarvan meer als van de vorst afhankelijke gunsten dan als rechten geformuleerd. Ook had deze prealabele soevereiniteit tot gevolg dat de vorst, om zijn positie te handhaven of te versterken, geneigd was de Grondwet eng te interpreteren. Daarbij moet worden bedacht dat de Grondwet haar uitleg feitelijk in handen van de vorst legde. De taak van de Staten-Generaal was beperkt tot de behandeling van een aantal genoemde organieke en begrotingswetten. Een criterium voor het regelen van staatszaken bij wet of bij besluit ontbrak, zodat de vorst veel zaken buiten de Staten-Generaal om kon regelen. Door de Raad van State te degraderen tot een adviesorgaan werd de toch al grote macht van de vorst nog verder versterkt.

De Grondwet van 1814 bood alle bestaande gezindheden gelijke bescherming. Door het gebruik van het woord 'bestaande' wilde men 'secten' van deze bescherming uitsluiten. Het hanteren van het begrip 'gezindheid' naast godsdienst maakte de tekst niet duidelijker. Om het protestantse karakter van Nederland te handhaven bepaalde de Grondwet dat de vorst de 'Christelijke Hervormde Godsdienst' moest zijn toegedaan. Vergaande overheidsbemoediging met de kerkgenootschappen was anders dan in 1798 een geaccepteerde zaak. De vrijheid van geweten en die van belijden en meningsuiting werden verondersteld, maar waren niet gegarandeerd. De vrijheid van belijden werd tekortgedaan, doordat de staat het onderwijs zo goed als monopoliseerde. De vrijheid van eredienst werd wel genoemd, maar was aanzienlijk beperkt door de verbodsbepalingen van de *Code Pénale*, die evenals alle Franse wetgeving volgens de additionele artikelen van kracht bleef.

De onafhankelijkheid van de rechters was redelijk verzekerd. Over een bevoegdheid van de rechterlijke macht om wetten, reglementen en het handelen van de overheid aan de hand van de Grondwet te toetsen liet de Grondwet zich niet uit. Een complicatie vormde de positie van het O.M. Dit fungeerde na 1813 als een onderdeel van de uitvoerende macht met sturende invloed binnen de rechterlijke macht.

Uit de rede van Van Maanen, de minister van Justitie, waarin hij de Grondwet toelichtte, kon worden afgeleid dat de staat het zich tot plicht rekende de godsdienstigheid, zedelijkheid, kennis en deugd te bevorderen en partijschappen en burgerwisten uit te doven en allen te binden aan het belang van de staat. Onder godsdienstigheid rekende hij de verlichte werken van 'ouder en nieuwer godgeleerden en wijsgeeren, christenen en joden, roomschen en onroomschen'.

De Grondwet van 1815 wijzigde de godsdienstvrijheid nauwelijks. Wel werden de bepalingen over de zeggenschap van de staat over de kerkorganisaties ingekort, maar dit had weinig te betekenen, omdat de koning zich krachtens zijn soevereiniteit hiermee mocht inlaten aangezien de Grondwet hem dit niet verbood. Het beginsel van gelijke bescherming van de bestaande gezindheden werd conform de Acht Artikelen van het Londens Protocol en tegen de zin van de rooms-katholieke leden van de grondwetscommissie gehandhaafd. Zij hadden tevergeefs getracht hun kerk enige voordelen te verschaffen en de geestelijkheid meer zeggenschap te geven over het onderwijs. Daartegenover stond dat de bepaling dat de koning de gereformeerde religie moest zijn toegedaan, werd geschrapt. Tijdens de besprekingen hierover sprak Van Maanen denigrerend van 'onkundige dweepende' katholieken en 'dweepende, domme gereformeerden'.

De positie van de Staten-Generaal bleef onverminderd zwak. Pogingen om de ministeriële verantwoordelijkheid te versterken en de ministers te laten vervolgen op basis van een akte van beschuldiging van de Staten-Generaal, mislukten. De ministers konden slechts strafrechtelijk vervolgd worden voor commune misdrijven op last van de koning en met verlof van de Staten-Generaal. Door het wegvalLEN van de daartoe strekkende bepaling konden de Staten-Generaal niet meer beschouwd worden als de uitlegger van de wet. Staatsrechtelijk gezien lag het voor de hand deze taak aan de rechter toe te delen. Deze opvatting werd later door de regering bestreden met de stelling dat de wetgeving aan de koning en de Staten-

Generaal en de uitleg dus tot de bevoegdheid van de rechter hoorde. De godsdienstvrijheid werd zo een onzeker bezit.

Vooraf de gelijke vrijheid van godsdienst wekte bij de Belgische clerus buitengewoon veel weerzin. Zij zag daarmee de exclusieve positie van de Rooms-Katholieke Kerk verloren gaan. Die gelijkheid getuigde van onverschilligheid en een aanval van verblinde nieuwlichters op de religie, de moraal en een gezonde politiek, zo schreef de Gentse bisschop De Broglie. Volgens de katholieke visie kon er slechts één kerk bestaan, zoals er ook maar één waarheid was. Gelijke bescherming van de kerken kwam neer op gelijke bescherming van waarheid en leugen. Ook het feit dat de kerk door de bestaande wetgeving aan de macht van een protestantse regering en protestantse ambtenaren werd onderworpen, vond de bisschop ontoelaatbaar, terwijl hij de persvrijheid uit den boze achtte, daar deze de deur opende voor antichristelijke lectuur. Hij en de andere hoge geestelijken wisten de bevolking te mobiliseren met als gevolg dat de meerderheid van de ruim 1500 notabelen, die het volk moesten representeren, tegen de Grondwet stemde. En toen de Grondwet desondanks toch van kracht werd bezwoer de Gentse bisschop zijn katholieke volksgenoten in een *Jugement doctrinal* daarop geen eed af te leggen. Dat had tot gevolg dat veel katholieken ervan af zagen ambtenaar of bestuurder te worden, zodat het zuidelijke ambtenarenapparaat overwegend protestant werd.

Met behulp van zijn bijna absolute soevereiniteit en de van kracht gebleven Franse wetgeving wilde de koning de religie inzetten als een politiek instrument om de jonge natie te bouwen en in stand te houden. Zijn kerkpolitiek vertoonde parallellen met die van Hugo de Groot: intern tolerant en extern intolerant. Een van zijn eerste doeleinden was de vereniging van de rooms-katholieken met de oudkatholieken tot één nationale katholieke kerkgemeenschap, zo los mogelijk van Rome. Daartoe benoemde hij een commissie van de Raad van State voor de zaken van de katholieke eredienst, trok hij het benoemingsbeleid van de geestelijken aan zich en droeg hij zijn ambtenaren op uitvoering te geven aan de *Loi relative à l'Organisation des Cultes du 18 Germinal, an X*. In feite nam hij daarmee het kerkelijk gezag van Napoleon over de kerk over. Om het beleid kracht bij te zetten beval minister Van Maanen de justitiële autoriteiten streng toe te zien op het gedrag van de geestelijken.

De kerk was echter weerbarstig en De Broglie bleef het koninklijk gezag trotseren. Na aarzeling, want men beseftte aan het hof dat het hier ging om de godsdienstvrijheid, besloot de koning in 1816 de bisschop strafrechtelijk te laten aanpakken. Het beroep dat deze deed op zijn katholieke geloof werd door de koning verworpen na een advies van Van Maanen, dat geheel op de Franse wetgeving was gebaseerd. Het assisenhof, dat de strafzaak van de intussen naar Frankrijk gevluchte bisschop behandelde, volgde deze redenering en veroordeelde hem wegens het publiceren van het *Jugement doctrinal* en schending van het recht van placet tot deportatie.

Tezelfder tijd en in de jaren daarna werden ook de geestverwanten van De Broglie vervolgd, veroordeeld of uit hun ambt ontslagen. Kerkdiensten werden gecontroleerd en de katholieke pers werd de mond gesnoerd. Vaak werd gebruik gemaakt van de zogenaamde *Oproerwet*, een gelegenheidswet die was uitgevaardigd

bij Napoleons terugkeer in 1815. Deze verbood vrijwel alle uitingen en publicaties tegen het wettig gezag en was uiteraard een bruikbaar middel om de opposanten aan te pakken. Opvallend is het dat Van Maanen, de minister van Justitie, de rechterlijke macht enkele malen per circulaire mobiliseerde in de strijd van de regering tegen de geestelijken. Niet zonder succes, want er werden op een enkele uitzondering na vele veroordelingen uitgesproken.

Een omslag in het rooms-katholieke denken over de godsdienstvrijheid is in de hand gewerkt door het optreden van bisschop De Méan van Luik. Hij wist te onderscheiden tussen theologische en staatkundige tolerantie, zodat ook de katholieken een aangepaste eed konden afleggen op de Grondwet. Dit onderscheid droeg de kiem in zich van het latere liberaalkatholicisme. Het is veelzeggend dat de koning lang heeft getalmd voordat hij de nieuwe tekst voor andere katholieken aanvaardde.

Hoe eng de koning de godsdienstvrijheid interpreteerde bleek uit zijn besluit van 18 augustus 1817, waarin hij de vervolging van de stevenisten beval. Volgens hem had deze katholieke kerkelijke groepering geen recht op godsdienstvrijheid, omdat die in 1815 niet behoorde tot de bestaande kerkgenootschappen die volgens de Grondwet recht op bescherming hadden, want, zo luidde het besluit, ze waren ons bij het aannemen van de Grondwet niet bekend. Daargelaten dat het de regering aantoonbaar wel bekend was dat er sinds de dag van het concordaat in 1801 stevenistische gemeenten hadden bestaan, was die eis van bekendheid niet in de Grondwet terug te vinden. Het gevolg was dat de stevenisten in de jaren 1817 tot 1820 aan verstoring van hun bijeenkomsten, vervolgingen en veroordelingen hebben blootgestaan. Hiervoor zijn vooral de artikelen 291–294 van de *Code Pénal* gebruikt.

De vrijheid van belijden werd geweld aan gedaan door de vele persvervolgingen, zowel van liberale schrijvers als van katholieke geestelijken. Daarbij ging het niet alleen om kritische publicaties, maar zelfs ook om preken en gebeden. De door de rechtbanken opgelegde straffen waren relatief hoog. Vaak werd gebruik gemaakt van de *Oproerwet*, die weinig overliet van de vrijheid van spreken en belijden.

Bijzonder pijnlijk heeft de onderwijspolitiek van de regering de katholieken in de Zuidelijke Nederlanden getroffen. Weliswaar was het motief van de regering verbetering van het onderwijs door invoering van staatscholen, maar de anti-roomse trekken van het beleid bleven niet verborgen. De vlam sloeg in de pan toen de koning in 1825 de kleinseminaries ophief en het *Collegium Philosophicum* in Leuven oprichtte. Deze actie heeft het katholieke volksdeel in België voorgoed in de oppositie gedreven. Het zag daarin een poging om een staatsgodsdienst in te voeren. Opmerkelijk is dat de katholieken in hun betogen godsdienstvrijheid en vrijheid van onderwijs in elkaars verlengde zagen liggen, een visie die pas veel later in de Noordelijke Nederlanden naar voren kwam. De Zuid-Nederlandse liberalen, die zich op hun beurt gegriefd voelden door de vele persvervolgingen op basis van de *Oproerwet*, sloten zich aan bij de katholieke oppositie met als resultaat een gecombineerde oppositie die opkwam voor vrijheid van godsdienst, vrijheid van onderwijs en vrijheid van pers.

Hoewel er duidelijk sprake was van grondwetsschendingen hield de Tweede Kamer zich aanvankelijk afzijdig, omdat zij meende niet als authentieke uitlegger van de Grondwet en evenmin als beoordelaar van processen te mogen optreden.

Klagers werden naar de rechter verwezen. Pas in de tweede helft van de jaren twintig ontstond er een duidelijke oppositie tegen het regeringsoptreden, maar haar bezwaren werden door de meerderheid van de Kamer volstrekt onderschat en afgewezen.

Bij veel bewoners van de Zuidelijke Nederlanden is het vertrouwen in de rechterlijke macht in de loop van de tijd zeer gedaald. Men sprak van een magistratuur die een volgzaam instrument was van de macht, afgedaald tot de laagste graad van serviliteit en eerloosheid. Vastgesteld moet worden dat de rechtspraak de regeringspolitiek met harde straffen en weinig vrijspraken ondersteunde. Daarbij was soms van rechtstreekse of indirecte beïnvloeding door de minister van Justitie sprake.

Opmerkelijk is dat de visie van de Belgische katholieken als reactie op het verlicht protestantse bewind sterk is gewijzigd. Men heeft leren inzien dat godsdienstvrijheid niet een theologisch, maar een politiek begrip was. De Belgische Grondwet van 1831 gaf daarvan blijk door een uitstekende omschrijving van de godsdienstvrijheid. Hierbij ging men uit van een vrije en onafhankelijke kerk in een vrije staat.

Ook in het Noorden heeft de koning de katholieke kerk willen reglementeren en besturen volgens het in 1826 ontworpen plan. Het tot stand komen van het concordaat van 1827 voorkwam dat. Maar ook de uitvoering van het concordaat mislukte als gevolg van de ambitie van de koning om alle kerken tot een algemene christelijke kerk te verenigen. Zelfs van de door hem ook verlangde vereniging van de rooms-katholieken en oudkatholieken kwam niets terecht. Wel slaagde hij erin de joodse gemeenschappen en de lutherse en hervormde kerken van een reglement te voorzien. Kenmerkend was de grote macht die hij over de kerkelijke organisaties kreeg. De ontwerper van de verschillende reglementen was dan ook een ambtenaar, Janssen, die reeds onder koning Lodewijk Napoleon en de keizer zelf bezig was geweest de kerkorganisaties op centralistische leest te schoeien. Ongrondwettig kon de reglementering echter niet worden genoemd; de Raad van State zag er ook geen bezwaar in, maar waarschuwde wel voor het gevaar van het schenden van het kerkelijk *jus in sacra*. Een indirecte invloed op de leer van de kerk was echter onvermijdelijk.

De vrijheid van belijden en de vrijheid van drukpers werden in het Noorden wel geprezen, maar in feite waren ze beperkt. Een enkele maal leidde een publicatie waarin een schrijver zich kritisch over de overheid uitliet, tot een veroordeling. De kritische protestantse pers werd nauwlettend in de gaten gehouden, waarbij in een geval een predikant een publieke koninklijke reprimande kreeg. De katholieke pers kreeg het zwaarder te verduren en werd – overigens tegen het advies van de Raad van State – hard aangepakt.

De vrijheid van eredienst bestond slechts voor de officiële kerkdiensten en samenkomsten van erkende kerkgemeenschappen. Soms werden bijeenkomsten van sektariërs en dissidenten gedoogd, vaker werd opgetreden. Dat laatste gold vooral de conventikels of protestantse oefeningen. De regering vreesde dweperij, godsdienstige onverdraagzaamheid en verstoring van de 'inwendige' rust. Katholieke manifestaties buiten de kerkgebouwen werden eveneens niet geduld. Koninklijke Besluiten, reglementen, circulaires en brieven beperkten de mogelijkheid voor meer processies, en verboden ongepaste kleding en andere uitwassen.

De Acte van Afscheiding en Wederkeer die de predikant en de gemeenteleden

van Ulrum op 14 oktober 1834 tekenden, betekende een aanval op de godsdienstige onvrijheid. De mensen die zich om des gewetens wille van de Nederlandse Hervormde Kerk afscheidden, trotseerden het bijna absoluut soevereine gezag van de koning in de napoleontisch georganiseerde staat. Dat het tot de Afscheiding kwam, was niet het minst te wijten aan het gezamenlijke optreden van de kerk en de regering tegen enkele predikanten die het waagden door publicaties, prediking, pastoraat en kerkelijk gedrag in opstand te komen tegen de in de kerk doorgedrongen en getolereerde ongereformeerde opvattingen. In overleg met de regering werden de kerkelijke procedures tegen de predikanten zo ingekleed dat ze niet uit hun ambt werden gezet vanwege hun geloofsopvatting, maar wel vanwege overtreding van de kerkelijke reglementen. Alle schijn van geloofsdwang en intolerantie moest worden vermeden.

De predikanten en hun volgelingen die zich niet neerlegden bij de kerkelijke vonnissen, werden vervolgens stelselmatig door justitie vervolgd, doorgaans wegens overtreding van de artikelen 291–294 van de *Code Pénal* maar ook wegens ordeverstoring, majesteitsschennis en kritiek op kerkelijke besluiten. Militairen werden ingezet om bijeenkomsten uiteen te jagen en om in plaatsen waar veel afgescheidenen woonden te worden ingekwartierd.

Het overheidsoptreden, waarbij de ministers Van Maanen (Justitie) en Van Pallandt van Keppel (Eredienst) de hoofdrol speelden, kenmerkte zich door een gebrek aan onderscheid tussen politiek en theologie, tussen staat en kerk, en door niet erkenning van de waarde van diversiteit, waardoor geredeneerd werd vanuit de tegenstelling tussen een volk uit één stuk en de vijand, die daar niet bij hoort. Dat er ook psychologische en sociologische factoren een rol hebben gespeeld, valt af te leiden uit het feit dat de regering de kerkelijke opposanten bejegende als asociale en domme dwepers. Van echte communicatie tussen regering en afgescheidenen was geen sprake. In de correspondentie en adviezen vallen de volgende motieven voor de maatregelen op: de bescherming van de Nederlands Hervormde Kerk als steunpilaar van de natie, vrees voor de pretentie van de afgescheidenen dat zij de voortzetting vormden van de oude gereformeerde kerk, vrees voor verstoring van de gematigde verlichting en het kerkelijk eenheidsstreven, afkeer van en vrees voor terugkeer naar Dordt met de daaraan verbonden godsdiensttwisten, vrees voor opstand en onlusten, schending van de soevereiniteit van de koning, geloof in een harde aanpak, en tenslotte als rechtvaardiging het streven naar rechtsgelijkheid door continuering van het eerder tegen de stevenisten en anderen gevoerde beleid. Daarbij was het cruciaal dat godsdienstvrijheid volgens de ministers en de koning voor leden van niet-toegelaten kerkgenootschappen slechts gewetensvrijheid inhield.

Bezwaren tegen dit beleid kwamen onder andere van de zijde van de minister van Binnenlandse Zaken, die het overdreven en contraproductief vond. Ook de Raad van State liet in zijn advies van 6 november 1835 weten dat het optreden van de regering niet geheel volgens de wet was en dat de vervolgingen tot escalatie zouden leiden als niet een uitweg werd geboden. Dit bracht de regering ertoe de mogelijkheid van erkenning open te stellen, zij het op onmogelijke voorwaarden. Doorgaand verzet van de Raad van State dwong de regering in 1836 de deur naar

erkenning op een kier te zetten.

Glad verliepen de strafprocessen niet voor de overheid, doordat enkele rechtbanken de verdachten vrijspraken. Een probleem vormde ook dat voorgangers strikt genomen niet onder het verbod van de artikelen 291–294 van de *Code Pénal* vielen, zodat ze bij letterlijke interpretatie vrijuit gingen. Daar werd door het O.M. echter een dubieuze constructie op bedacht, die de rechtbanken overnamen. Belangrijk was de uitspraak van het Hooggerechtshof van 30 december 1835, waarin de toepassing van de artikelen 291–294 van de *Code Pénal* niet in strijd met de godsdienstvrijheid werd geoordeeld. Daarmee leek het pleit beslecht, maar sommige rechtbanken dachten daar anders over. Vooral de rechtbank van Amsterdam, die voor een aantal arrondissementen fungeerde als appelrechtbank in hoogste instantie, bleef uitspreken dat de artikelen 190, 191 en 196 van de Grondwet de toepassing van de artikelen van de *Code Pénal* in de weg stonden. Het Hooggerechtshof en na 1838 de Hoge Raad hielden echter vol dat er bij toetsing van de wet aan de Grondwet geen sprake van strijdigheid was. Wel heeft de Hoge Raad de jarenlang gehanteerde constructie om predikanten en voorgangers als bestuurders van een associatie te doen veroordelen, verworpen en enkele wettelijke begrippen scherper afgebakend en daarmee impliciet uitgesproken dat de wet in eerdere uitspraken te ruim werd uitgelegd ten nadele van de afgescheidenen. Per saldo hebben de afgescheidenen en hun advocaten voor hun beroep op godsdienst- en gewetensvrijheid onvoldoende steun van de rechterlijke macht ondervonden.

Ook de Tweede Kamer bood de afgescheidenen geen steun. De Kamer was een voorbeeld van eensgezindheid en loyaliteit aan het gezag. Slechts een enkele liberale afgevaardigde verhief zijn stem. Vond deze geen gehoor bij zijn medeleden, effect hadden zijn opmerkingen in regeringskringen en bij de afgescheidenen wel.

In de loop van de tijd rees er in juridische en politieke kringen bezwaar tegen het strenge vervolgingsbeleid. Het meest indrukwekkend was de brochure van Groen van Prinsterer, die de door hem opgesomde maatregelen tegen de afgescheidenen ondoeltreffend en onrechtmatig noemde. Zijn brochure veroorzaakte een kettingreactie van elkaar bestrijdende publicaties. Zo wees Thorbecke de bezwaren van Groen af en liet de regering een referendaris een boek schrijven om haar politiek te verdedigen.

Was de vrijheid van eredienst aan dissidenten ontzegd, de vrijheid van belijden was groter, hoewel stevige kritiek op gezagsdragers nog wel eens tot veroordeling leidde. Voor hun soms toch wel scherpe publicaties werden de afgescheidenen niet vervolgd. Dit was mede te danken aan de versoepeling van de perswetgeving. Wel vond er vervolging plaats van mensen die een christelijke school oprichtten. De regering hechtte namelijk sterk aan het beginsel van één school voor alle kinderen ten koste van de vrijheid van onderwijs.

De erkenning van de Utrechtse afgescheiden gemeente door de regering in 1839 betekende een keerpunt in de relatie overheid en afgescheidenen. Wel hadden de afgescheidenen hiervoor zoveel concessies moeten doen, waaronder het prijsgeven van de naam gereformeerd, dat Groen van Prinsterer sprak van een capitulatie. Hij vond ook dat ze het beginsel van recht op vrijheid van godsdienstoefening hadden verruild voor een gunst van de koning. Groen zag echter over het hoofd

dat hier ook sprake was van toelating in de 'burgerlijke maatschappij'. Het bestaan van de kerk zelf en haar theologische pretenties waren niet in geding. Door dit onderscheid werd iets zichtbaar van de komende scheiding van kerk en staat.

Hoewel bij de herziening van de Grondwet in 1840 zowel van protestantse als van katholieke zijde is gepleit voor meer godsdienstvrijheid, werden de bestaande bepalingen niet gewijzigd. Tijdens de debatten kwam Groen van Prinsterer op voor een christelijke grondslag voor de staat. Van zijn vroegere streven naar een protestantse staat, waartegen de rooms-katholieken hadden gefulmineerd, had hij afgezien.

De godsdienstvrijheid werd bij het aantreden van koning Willem II vergroot door diens welwillendheid jegens de afgescheidenen en de rooms-katholieken. Hij beëindigde de inkwartiering van soldaten bij de afgescheidenen, deed de executie van vonnissen stoppen en liet weten dat hij in de toekomst veroordeelden gratie zou verlenen. Verder verruimde hij de mogelijkheid om erkenning te krijgen. Ten gunste van de rooms-katholieken stond hij toe dat de kloosterordes weer nieuwe leden opnamen. Zijn poging om tot uitvoering van het concordaat van 1827 over te gaan, stuitte op massaal en heftig protest van protestantse zijde. Daarom sloot de koning een geheime overeenkomst met de paus tot benoeming van een aantal bisschoppen *in partibus infidelium*. Slachtoffer van deze overeenkomst werd de eerder bevoorrechte Cleresie (de Oud-Katholieke Kerken), die geen bisschoppen meer mocht benoemen en niet meer werd beschouwd als erkend kerkgenootschap.

De gunsten van koning Willem II brachten ook meer vrijheid van kerkorganisatie. De band tussen de Nederlands Hervormde Kerk en de staat werd losser, iets wat van die zijde, waar men de overheid nog steeds als beschermvrouwe van de kerk zag, niet steeds werd gewaardeerd. De rooms-katholieke geestelijkheid had daarentegen wel moeite met de bemoeienis van het departement van Eredienst met de kerk en vooral met het recht van placet. Ook hierin wilde Willem II hun wel tegemoetkomen, maar zijn poging het recht van placet af te schaffen stuitte op heftig verzet van protestantse zijde en van de synode van de Nederlands Hervormde Kerk. Daar vroeg men zich vertwijfeld af hoe hij het *jus majestatis*, de eer en de waardigheid van vorst en vaderland kon prijsgeven.

De regering van koning Willem II bracht echter geen echte vrijheid van eredienst. De vervolging van voorgangers en mensen die vergaderingen van niet-erkende gemeenten en religieuze groepen huisvesting boden, werd voortgezet. De rechterlijke macht bleef het preventieve en repressieve overheidsbeleid steunen en het beroep dat de vervolgdgen op hun grondwettelijke rechten deden miskennen. Lagere rechtbanken konden soms bijzonder streng straffen. De rechtbank van Goes vestigde in zekere zin een record door op één dag een predikant en een bakker tot 324 boeten voor in totaal f 32.400 te veroordelen. Daar de boeten niet werden betaald, volgde jarenlange gijzeling. Toch waren er zowel in politieke als in juridische kringen aanwijzingen voor een kentering, zoals onder meer uit het voorstel van de 'Negenmannen' en het ontwerp Wetboek van Strafrecht van 1847 bleek.

De vrijheid van drukpers was onder Willem II nog steeds beperkt. Wel stelde de regering zich terughoudend op, maar er werd nog wel zoveel vervolgd dat er een

fonds voor vervolgdde schrijvers werd opgericht. Ook de vrijheid van onderwijs verbeterde niet. Een door de koning ingestelde commissie bracht een verdeeld advies uit. Om de katholieken tegemoet te komen kregen de geestelijken de bevoegdheid om door hen ongewenste boeken van school te verwijderen. Aanvragen voor christelijke scholen werden doorgaans afgewezen en de onderwijzers die op 'illegale' scholen lesgaven, werden vervolgd en bestraft. Het gebrek aan onderwijsvrijheid bracht veel afgescheidenen ertoe naar de Verenigde Staten te emigreren.

De invoering van de Grondwet in 1848 betekende een forse aanzet voor de scheiding van kerk en staat en een nieuwe mijlpaal op weg naar godsdienstvrijheid. De soevereiniteit van de koning werd beperkt door de invoering van politieke ministeriële verantwoordelijkheid en rechtstreekse verkiezingen, mede waardoor aan de persoonlijke bemoeienis van de vorst met kerkelijke zaken een einde kwam. De nieuwe artikelen kenden een volkomen vrijheid van belijden van godsdienstige meningen. Deze was door de beperking met de woorden 'behoudens de bescherming der maatschappij en harer leden tegen overtreding der strafwet' zelfs sterker geformuleerd dan de vrijheid van meningsuiting. Daarnaast bood de Grondwet gelijke bescherming van alle kerkgenootschappen, vrijheid van eredienst binnen kerkgebouwen, meer vrijheid van organisatie met een repressief stelsel. Daardoor verdween dus ook het recht van placet. De vrijheden van belijden en eredienst werden versterkt, doordat de Grondwet ook het recht van vereniging en van de vrijheid van onderwijs opnam, welke uiteraard nog wel door de wetgever moesten worden gerealiseerd. Een minpuntje vormde het verbod van processies op plaatsen waar deze voorheen ook niet werden gehouden. Een ander negatief punt voor de grondrechten vormde het verbod van toetsing van wetten aan de Grondwet door de toch wel pretentieuze en, historisch en wet-systematisch gezien, onjuiste bepaling dat de wetten onschendbaar waren.

De voorstellen zijn er niet zonder slag of stoot doorgekomen. Vooral het vervallen van het recht van placet en de invoering van vrijheid van onderwijs heeft zeer velen tot het indienen van petitie's en bezwaarschriften gebracht. Daarbij heeft het bezwaarschrift van de Algemene Synodale Commissie van de Nederlands Hervormde Kerk tegen de afschaffing van het recht van placet voor bijzonder veel verontrusting onder de rooms-katholieken gezorgd.

De periode 1848-1853 (het kabinet-Thorbecke) moet voor de godsdienstvrijheid als een terugslag worden gezien. De voorgedij over de Nederlands Hervormde Kerk werd zelfs versterkt. Ook bleek de regering niet te aanvaarden dat afgescheiden gemeenten van zichzelf bestaansrecht hadden, door nog steeds overheids-erkenning te eisen. De Aprilbeweging tegen het herstel van de bisschoppelijke hiërarchie, die het kabinet-Thorbecke ten val bracht, maakte duidelijk dat de protestanten godsdienstvrijheid voor de katholieken nog een brug te ver vonden. Eerst het kabinet-Van Hall lukte het met de *Wet op de kerkgenootschappen* de grondwettelijk ingevoerde godsdienstvrijheid maatschappelijk in te bedden. Deze wet schafte de *Loi relative à l'Organisation des Cultes du 18 Germinal, an X*, af, zoals ook de onder dit kabinet tot stand gekomen *Wet vereniging en vergadering* (1855) de artikelen 291, 292 en 294 van de *Code Pénal* afschafte. Daarmee was godsdienstvrijheid na jarenlange botsing van soevereiniteit en religie van gunst

een recht geworden.

Hoe moeizaam de godsdienstvrijheid in ons land ook tot stand kwam, in Europees perspectief gezien deed het land het nog zo slecht niet. Uit een onderzoek naar de situatie met betrekking tot de godsdienstvrijheid in de periode 1830–1845 in België, de Duitse staten, Engeland, Frankrijk, Oostenrijk, Italië, Spanje, Rusland, de Scandinavische landen en enkele Zwitserse kantons, blijkt dat ons land niet behoorde tot die landen waar de godsdienstvrijheid in die periode het meest geschonden werd. De in die tijd wel gehoorde stelling dat de zetel van de godsdienstvrijheid in ons land gevestigd was, kan echter niet worden onderschreven.

Summary and Evaluation

The freedom of conscience brought on by the Union of Utrecht (1579) was a milestone on the way to freedom of religion and indicated a start of the codification of freedom rights. Although this was very important, it did not mean that the people who were not members of the public Reformed Church had freedom of worship. The theological doctrine of the one true church stood in the way of the public services of other churches. In time they were granted more and more freedom and they were allowed to have their own church buildings, provided that they were not too noticeable. This was a freedom by degrees. Lutherans were allowed more than Roman-Catholics and the Jews' position was relatively favourable compared to others.

At first sight the position of the public church appeared to be very good. One of its main advantages was its monopoly on government relations. Only members of this church could become civil servants, teachers or members of the States. On the other hand, the authorities were very much involved with church affairs. A case in point is the action of the States of Holland during the Twelve Years' Truce. They did not want to lose their sovereign, provincial grip on the church as laid down in the Union of Utrecht. The power of the state over the church was defended by Hugo de Groot who also plead for one large, catholic church with a minimal confession of faith.

The freedom of confession was relatively great, but Socinianistic, anti-Christian and blasphemous publications sometimes lead to criminal proceedings. Moreover, press censorship was exercised until 1795. This did not have much effect though, mainly because the States showed restraint in the production of placards.

The increasing tolerance in the 18th century was stimulated by thinkers who made a stand for the natural human rights. It is remarkable that the right of freedom of religion was paid less attention to in the writings of the European thinkers than in those of the thinkers of the United States. There, freedom of religion was included as a *First Amendment* in the *Bill of Rights*. This prominent place and the old charters and constitutions of the States indicate that freedom of religion was at the source of the idea to constitutionalize the universal human rights.

Freedom of religion in the American Constitution had strongly changed constitutionally because statutory provisions that conflicted with the Constitution could be declared non-binding. In the United States, this hierarchy of laws lead to a constitution that was very much alive. The freedom of religion was based on the principle that believers should be free of state intervention. The freedom of religion in the American *Bill of Rights* was 'self evident', whereas it was part of the *volonté générale* in the more secular French *Déclaration des Droits de l'Homme et*

du Citoyen. This more abstract approach of the freedom rights was less appealing to the Dutch than the American one. Draft constitutional laws, mostly from patriotic quarters, were therefore more in line with the *Bill of Rights*.

The Batavian administration extended the freedom of religion in the constitution of 1798 by guaranteeing everyone not only individual freedom, but also freedom of worship, confession and organisation. Only processions and the wearing of religious dress and symbols in public were forbidden. However, the administration did not succeed in cutting the ties with the former public church that was financially completely depending on the state.

The constitution of 1798 did not exist for a long time. It was replaced by another constitution in 1801 and again in 1805. These formulated freedom of religion less and less strongly while at the same time strengthened the ties with the churches. A new age dawned with King Louis Napoleon's constitution of 1806. Freedom of religion was not only restricted but also made dependent on the head of state as legislator. The individual freedom of religion was maintained but the freedom of organisation was almost completely annihilated. A powerful Ministry of Worship was instituted. There even was supervision of the religious principles to prevent the preaching of systems which would deteriorate the society and corrupt morals. The king aimed for effective regulations, but the enacting was thwarted by the annexation of Holland by France.

Napoleon's opinion on freedom of religion was simple: 'the people need a religion and this should be controlled by the government.' In accordance with this principle, he signed a concordat with the Pope which was laid down in the *Loi relative à l'Organisation des Cultes du 18 Germinal, an X* (1802). To the Pope's great dissatisfaction he added 77 Organic Articles to restrict the freedom of the Roman-Catholic Church. In this same law he also arranged for the organisation of both protestant churches, the Reformed and the Lutheran church. This law came into effect on 15 May 1810 for the southern provinces and on 29 October 1811 for the rest of Holland.

In his proclamation of 2 December 1813 prince William of Orange declared that his sovereignty was not by virtue of a constitution agreed on with the people but by virtue of assumption. He saw himself a sovereign insofar as the Constitution did not restrict him. Consequently, civil freedoms were more likely to be formulated as favours depending on the sovereign than as rights. Also, this preliminary sovereignty meant that the sovereign was inclined to interpret the constitution in a restricted sense in order to maintain or strengthen his position. As a matter of fact, the explanation of the constitution was left to the sovereign. The States-General's responsibility was limited to the discussion of a number of mentioned organic and budgetary laws. There was no criterion for the conduct of state affairs to be either by law or by decree so that the sovereign could exercise control in many cases by bypassing the States-General. The sovereign became even more powerful when the Council of State was degraded to being an advisory board.

The constitution of 1814 offered equal protection for all existing religious persuasions ('gezindheden'). The word 'existing' was used to exclude 'sects' from this protection. The use of the words religious persuasions next to religion did not

make the text any clearer. To maintain the protestant character of the Netherlands, the constitution prescribed the sovereign to be devoted to the 'Christian Reformed Religion'. Unlike in 1798, far-reaching government intervention with the denominations was accepted. The freedom of conscience and that of confession and opinion were assumed but not guaranteed. The freedom of confession was limited because the state almost completely monopolised education. The freedom of worship was mentioned but was really restricted because of the prohibitions of the *Code Pénal* which remained effective just like all French legislation according to the additional articles.

The judges' independence was relatively ensured. The Constitution did not speak of a competence of the judiciary to test laws, rules and the government's actions against the Constitution. The position of the Public Prosecutor was complicating. After 1813, this was part of the executive branch having controlling influence on the judicial branch.

Minister of Justice Van Maanen's speech in which he elucidated the Constitution indicated that it was considered to be the states duty to promote religiousness, morality, knowledge and virtue, to stop factions and civil dissension and to commit everyone to the state interest. He regarded the enlightened works of old and recent theologians and philosophers, Christians and Jews, Roman Catholics and non-Roman Catholics to be part of religiousness.

The Constitution of 1815 made hardly any changes to the freedom of religion. It did shorten the provisions about the state authority over church organisations, but this did not mean a lot since the king's sovereignty allowed him to intervene given that the Constitution did not forbid him to do so. The principle of equal protection of the existing religious persuasions was maintained in accordance with the Eight Articles of London against the will of the Roman Catholic members of the constitutional committee. They had tried in vain to give their own church more advantages and the clergy more control over education. On the other hand, the provision that stated that the king had to be devoted to the reformed religion was dropped. During the deliberations Van Maanen spoke disparagingly about 'unknowing zealotic' Catholics and 'zealotic, dumb reformed people'.

The position of the States-General remained as weak as before. Attempts to strengthen the ministerial responsibility and to prosecute the ministers on indictment by the States-General failed. The ministers could only be prosecuted for civil offences by order of the king and with the States-General's permission. The States-General could no longer be seen as the interpreter of the law since the provision to that effect was dropped. Constitutionally, it was logical to assign this task to the court. Later, this opinion was opposed by the government posing that law making was assigned to the king and the States-General, not to the court. This meant that freedom of religion was no longer a certainty.

The Belgian clergy felt a deep aversion to the equal freedom of religion since it meant that the Roman Catholic Church would lose its exclusive position. According to bishop De Broglie of Ghent this equality was a sign of indifference and an attack of blinded modernists on religion, moral and healthy politics. The catholic vision stated that there could only be one church, just like there was only

one truth. Equal protection of the churches would come down to an equal protection of both truth and lies. The fact that the current legislation meant that the church was subjected to a protestant government and protestant civil service was considered intolerable by the bishop. He thought freedom of press was fundamentally wrong since it opened doors to anti-Christian literature. He and other higher clergymen succeeded in mobilising the population so that a majority of the 1500 dignitaries who had to represent the people voted against the constitution. When the constitution was nevertheless ratified, the bishop of Ghent implored his catholic countrymen in a *Jugement doctrinal* not to take an oath on it. As a result many Catholics refrained from becoming civil servants or administrators so that the southern civil service became for the most part protestant.

By means of his almost absolute sovereignty and the still valid French legislation, the king tried to use religion as a political instrument to build and maintain the young nation. Parallels were to be seen between his church politics and those of Hugo de Groot: internally tolerant and externally intolerant. One of his first aims was to unite the Roman Catholics and the Old Catholics into one national catholic church, as independent from Rome as possible. To that end he appointed a committee of the Council of State for the catholic worship affairs, he took over the appointment of the clergy and he ordered his civil servants to administer the *Loi relative à l'Organisation des Cultes du 18 Germinal, an X*. In effect he took over the religious authority over the church from Napoleon. To enforce the policy minister Van Maanen gave orders to the judicial authorities to exercise strict supervision over the behaviour of the clergy.

The church turned out to be obstinate though and De Broglie kept defying the royal authority. Since the government acknowledged that the freedom of religion was at stake, the king hesitantly decided to have the bishop prosecuted in 1816. Following Van Maanen's advice based solely on French legislation, the king rejected the bishop's excuse that he was a Roman Catholic. The bishop fled to France and was convicted by the Assize Court that tried the case. They followed the same reasoning and sentenced him to deportation for publishing the *Jugement doctrinal* and violation of the right of *exequatur* (placet).

At the same time and in years to come De Broglie's sympathizers were also prosecuted, sentenced or discharged from office. Church services were checked and the catholic press was gagged. The so-called *Oproerwet* (insurrection law), a law specially drafted for the occasion and issued at Napoleon's return in 1815, was often applied. This prohibited almost all manifestations and publications against the authorities and was evidently a useful mean to deal with opponents. Strikingly, minister of Justice Van Maanen sent circulars to the members of the judiciary in order to mobilise them to support the government in their conflict with the clergy. He succeeded, because apart from some exceptions many people were convicted.

A change in the Roman Catholic thoughts on religious freedom was brought about by the actions of bishop De Méan of Liège. He made a distinction between theological and political tolerance so that the Catholics could take an adapted oath on the Constitution. This distinction was the seed of the future liberal Catholi-

cism. It says a lot that the king took his time accepting the new text for the other Catholics.

The king's restricted interpretation of religious freedom became apparent when he ordered the prosecution of the Stevenists in his decree of 18 August 1817. According to the king, this catholic church grouping was not entitled to freedom of religion since they were not part of the existing religious persuasions that had the right of protection in accordance with the Constitution in 1815. The decree stated that they were not known when the Constitution was established. Apart from the fact that it could be demonstrated that the government had known that Stevenistic meetings had existed since the day of the concordat in 1801, this requirement could not be found in the Constitution. Consequently, the Stevenists suffered disruptions of their meetings, prosecutions and convictions from 1817 to 1820. Articles 291-294 of the *Code Pénal* in particular were used to this end.

The freedom of confession was violated by the persecution of the press. Liberal writers as well as members of the catholic clergy were persecuted. Not only critical publications, but also sermons and prayers were under scrutiny. The courts' sentences were relatively harsh. Often the *Oproerwet* that did not leave much room for freedom of speech and confession was applied.

The Catholics in the Southern Netherlands were put at a strong disadvantage by the government's educational politics. Although the government meant to improve education by introducing state schools, the anti-Roman characteristics of the policy did not stay hidden. It all got out of hand when the king closed the preparatory seminaries and founded the *Collegium Philosophicum* in Leuven in 1825. This action drove the Catholic part of the population opposition for good. They considered this to be an attempt to establish a state religion. Remarkably the Catholics argued that freedom of religion and freedom of education were in line, a vision that was put forward in the Northern Netherlands only at a much later stage. The Liberals of the Southern Netherlands who in turn were upset by the many press persecutions based on the *Oproerwet* joined the Catholic opposition. This resulted in a combined opposition that stood up for freedom of religion, freedom of education and freedom of press.

Although it was clear that the constitution was violated, the House of Representatives (*Tweede Kamer*), kept aloof because they thought they could not act as an authentic interpreter of the constitution nor as judges. People who complained were redirected to the court. Only in the second half of the 1820s a clear opposition against the governments action arose, but the objections were completely underestimated and rejected by the majority of the House.

In time, many inhabitants of the Southern Netherlands lost confidence in the judiciary. It was said that the magistrature was an obedient instrument of the government that had come down to the lowest level of servility and dishonourableness. It can be stated that the administration of justice supported the government's politics with severe punishments and few acquittals. Sometimes direct or indirect influencing of the minister of Justice took place.

It is remarkable that in reaction to the enlightened protestant reign the Belgian Catholics' vision dramatically changed. One realised that freedom of religion is

not a theological but a political notion. The 1831 Belgian Constitution showed this by giving an excellent description of freedom of religion starting from a free and independent church in a free state.

In the North, the king also wanted to regulate and govern the Catholic Church according to the plan designed in 1826. The concordat of 1827 prevented this from happening. The execution of the concordat itself also failed due to the king's ambition to unite all churches into one general Christian church. Even the union of the Roman Catholics and Old Catholics he wanted did not come about. He did manage to impose regulations on the Jewish communities and the Lutheran and Reformed Churches. Characteristic was the great power he had on the church organisations. The regulations were drawn up by a civil servant who had already been working on making the church organisations more centralistic in nature during the reign of King Louis Napoleon and the emperor himself. The regulations could not be called unconstitutional however. Therefore the Council of State did not see any objections, although they warned for the danger of violating the *jus in sacra*. An indirect influence on the church doctrine was inevitable though.

Although freedom of confession and freedom of press were praised in the North, they were in fact limited. On some occasions publications in which a writer criticized the government led to convictions. The critical protestant press and utterances were watched closely. In one case a church minister was given a public royal reprimand. The catholic press suffered even worse and was given a hard time – against the advice of the Council of State.

Freedom of Worship was only applied to official church services and meetings of officially recognised church communities. Sometimes meetings of sectarians and dissidents were tolerated, but mostly they were acted against, especially conventicles or other religious meetings. The government feared zealotry, religious intolerance and disturbance of the 'internal' peace. Catholic manifestations outside church buildings were not tolerated either. Royal decrees, regulations, circulars and letters limited the opportunities for more processions and prohibited inappropriate clothing and other excesses.

The Act of Secession and Return signed by the minister and members of the church in Ulrum on 14 October 1834 was an attack on religious unfreedom. The people who seceded from the Dutch Reformed Church for conscience' sake challenged the almost absolute sovereign reign of the king of the Napoleonically organised state. The secession was not in the least due to the joint actions of the church and the government against some ministers who dared to revolt against the tolerated unreformed views that had penetrated the church in their publications, preaching, pastoral care and church conduct. In agreement with the government, it was made to look like the church's proceedings against the ministers were not meant to discharge the ministers because of their religious beliefs, but because of the violation of church regulations. All appearances of religious coercion and intolerance had to be avoided.

Consequently the ministers and their followers who did not accept the church's verdicts were systematically tried by the court, mostly for an offence against articles 291-294 of the *Code Pénal*, but also for disturbance of the peace, lese majesty

and criticism of church resolutions. Soldiers were deployed to disperse meetings and billeted in places where many secessionists lived.

The government action with a key role for Minister of Justice Van Maanen and Minister of Worship Van Pallandt van Keppel was characterized by a lack of distinction between politics and theology and between state and church, and not recognizing the value of diversity so that one reasoned from the contrast between their own people and the enemy that was not part of them. From the fact that the government treated them as a-socials and dumb zealots, it can be deducted that psychological and sociological factors also played a part. One couldn't speak of real communication between the government and secessionists. In correspondence and advices the following motives for the measures can be found: the protection of the Dutch Reformed church as a pillar of the nation, fear of the secessionists' pretensions that they formed the continuation of the old reformed church, a fear of a disturbance of the moderate enlightenment and the church's pursuit of unity, aversion of and fear of a return to Dordt and its religious dissensions, a fear of revolt and riots, violation of the king's sovereignty, belief in a tough approach, and finally as justification the pursuit of judicial equality by continuing the policy pursued against the Stevenists and others. It was crucial that according to the ministers and the king freedom of religion meant only freedom of conscience for members of unauthorized church denominations.

Objections to this policy came from among others the Minister of Interior who considered it to be exaggerated and contra-productive. The Council of State also stated in its advice of 6 November that the government's acting was not in accordance with the law and that the persecutions would lead to escalations if there was no other way out. This made the government decide to make recognition possible, setting impossible conditions though. In 1836, continuing resistance by the Council of State forced the government to leave a window of opportunity open for recognition.

The trials did not go smoothly for the government because some courts acquitted the suspects. It was also a problem that strictly speaking the prohibition of articles 291-294 of the *Code Pénal* did not apply to the ministers so that they had to be acquitted if the articles were interpreted literally. The Public Prosecutor came up with a questionable construction to avoid this and this was taken over by the courts. Important was the Supreme Court's ruling of 30 December 1835 that the implementation of articles 291-294 of the *Code Pénal* did not contravene the freedom of religion. This seemed to settle it, but not all courts agreed. Especially the court of Amsterdam which functioned as the final court of appeal for a number of districts kept ruling that the articles 190, 191 and 196 of the Constitution did not allow the implementation of the articles of the *Code Pénal*. The Supreme Court (until 1838 the 'Hooggerechtshof' and since 1838 the 'Hoge Raad') insisted that when they tested the law against the constitution it was compatible. On the other hand, the Supreme Court did condemn the construction that had been used for years to convict ministers and preachers as heads of associations. They formulated a sharper definition of a number of legal concepts, thus implying that the law had been interpreted too broadly in earlier rulings at the expense of the secession-

ists. On balance, the secessionists and their lawyers did not get enough support from the judiciary in their appeal for freedom of religion and conscience.

The House of Representatives did not offer the secessionists any support either. The House was an example of unanimity and loyalty to the authorities. Only a single liberal representative would raise his voice. Although he was not given response by his fellow representatives, his remarks did have an effect in government and secessionist circles.

In time objections against the strict persecution policy were raised in judicial and political circles. Most impressive was Groen van Prinsterer's pamphlet in which he called the measures against the secessionists he listed ineffective and unlawful. His pamphlet led to a chain reaction of publications that challenged each other. Thorbecke, for one, rejected Groen's objections and the government had a senior official write a book to defend its politics.

Although dissidents had been denied the freedom of worship, the freedom of confession increased. Strong criticism on the authorities could still lead to convictions, but the secessionists were not persecuted for their scathing publications. This was partly due to the liberalization of the press legislation. Some people who wanted to found a Christian school were persecuted, because the government strongly adhered to the principle of one school for all children, even if this was at the expense of freedom of education.

The government's recognition of the secessionist community of Utrecht in 1839 was a turning point in the relationship between the government and the secessionists. The secessionists did have to make so many concessions such as giving up the name reformed ('gereformeerd') though that Groen van Prinsterer spoke of capitulation. He also thought that they had traded the principle of the right of freedom of worship for a favour of the king. Groen did not see, however, that access to the 'civil society' was also involved. The existence of the church itself and its theological pretensions were not at stake. This distinction showed something of the future separation of Church and State.

At the revision of the Constitution in 1840, both Protestants and Catholics argued for more freedom of religion, but in spite of this the existing provisions were not changed. During the debates Groen van Prinsterer stood up for a state based on Christian principles. He had given up his former ambition of a protestant state that the Catholics had fulminated against.

When king William II took office, the freedom of religion was increased because of his sympathy for the secessionists and the Roman Catholics. He ended the billeting of soldiers in the homes of secessionists, stopped the execution of sentences and announced that he would pardon convicts in future. He also extended the possibilities to get recognized. In favour of the Roman Catholics he allowed the monastic orders to admit new members. His attempts to put the 1827 concordat into effect were met by a massive and vigorous protest from the protestants' side. Therefore the king made a secret agreement with the pope to appoint a number of bishops *in partibus infidelium*. Victim of this agreement was the formerly privileged Old Catholic Church that was no longer allowed to appoint bishops and was no longer a recognized denomination.

King William II's favours also brought more freedom of church organisation. The ties between the Dutch Reformed Church and the state were loosened. This was not always appreciated by the church leaders who still considered the government to be the patroness of the church. The Roman Catholic clergy, on the other hand, had difficulties with the interference of the department of Worship with the church and in particular the right of exequatur (*placet*). William II was willing to meet their wishes, but his attempts to do away with the right of exequatur were met by strong protests by the protestants and the synod of the Dutch Reformed Church. They wondered desperately how he could give up the *jus majestatis*, the honour and dignity of king and country.

King William II's reign did not bring real freedom of worship. The persecution of preachers and people who housed meetings of denominations and religious groups that had not been recognized was continued. The judiciary also continued to support the government's preventative and repressive policy and denied the appeal of the persecuted based on their constitutional rights. Lower courts sometimes administered very harsh punishments. The Court of Goes set a kind of record by imposing 324 fines in one day on a minister and a baker, for a total of 32.400 guilders. As the fines were not paid, they were held hostage for years. Still, both in political as well as in judicial circles there were signs of a forthcoming turning-point, such as the proposal of the nine members of the House of Representatives, the so-called 'Negenmannen', and the Criminal Code draft of 1847.

The freedom of press was still limited under William II. Although the government exercised restraint, there were still so many persecutions that a fund for persecuted writers was established. The freedom of education did also not improve. A committee appointed by the king was divided in its report. In order to meet the wishes of the Catholics, the clergy were authorized to remove unwanted books from schools. Requests for Christian schools were usually denied and the teachers who taught at 'illegal' schools were persecuted and punished. The limited freedom of education forced many secessionists to emigrate to the United States.

The implementation of the Constitution in 1848 was an important first step towards the separation of church and state and a new milestone on the way to freedom of religion. The sovereignty of the king was limited by the introduction of political ministerial responsibility and direct elections, which also caused the king's personal interference with church affairs to end. The new articles talked of a complete freedom to confess religious beliefs. This was formulated even stronger than the freedom of speech because of the limiting wording 'subject to the protection of society and its members against infringement of the penal code'. The constitution also offered equal protection of all religious denominations, freedom of worship within church buildings, and more freedom of organization by a repressive system. This also ended the right of exequatur. Freedom of confession and worship were reinforced, since the Constitution acknowledged the right of association and freedom of education which still had to be realized by the government. A minus was the prohibition of processions in places where they had not been held previously. Another minus for the constitutional rights was the prohibition of examining laws for compatibility with the Constitution, by the

pretentious and historically and in the matter of the system of the laws wrong provision that the laws were inviolable.

The proposals met some resistance. The lifting of the right of exequatur and the introduction of the freedom of education led to many petitions and notices of objection. The notice of objection against the lifting of the right of exequatur lodged by the General Synodal Committee of the Dutch Reformed Church caused a lot of anxiety among the Roman-Catholics.

The 1848-1853 period (The Thorbecke cabinet) has to be seen as a setback for the freedom of religion. The control over the Dutch Reformed Church was even enforced. The government proved to be unwilling to accept that secessionist communities were justified in themselves by requiring governmental recognition. The April movement which protested against the restoration of the Episcopal hierarchy and which brought down the Thorbecke cabinet showed that the protestants could not yet accept freedom of religion for Roman Catholics. The Van Hall cabinet was the first to embed the constitutionally implemented freedom of religion in society by the *Law on denominations*. This law did away with the *Loi relative à l'Organisation des Cultes du 18 Germinal, an X*, just like the *Law on Association and Assembly* (1855) enacted under this cabinet did away with articles 291, 292 and 294 of the *Code Pénal*. After years of clashes between sovereignty and religion, freedom of religion was no longer a favour but a right.

Although freedom of religion was established with difficulty in our country, compared with the rest of Europe, our situation was not the worst. A survey of the situation around freedom of religion in Belgium, the German states, England, France, Austria, Italy, Spain, Russia, the Scandinavian countries and some Swiss cantons from 1830 to 1845 shows that our country was not one of the countries in which freedom of religion was violated most often. In that period it was sometimes stated that freedom of religion had its seat in our country, but this can surely not be confirmed.

Bijlage A

Oproerwet

STAATSBLAD
DER
VEREENIGDE NEDERLANDEN

(N°. 32) *Wet, houdende voorschriften tot spoedige en krachtdadige betuugeling van onrust en kwaadwilligheid. Gearresteerd den 10den April 1815, n.º 69.*

WIJ WILLEM BIJ DE GRATIE GODS, KONING DER NEDERLANDEN, PRINS VAN ORANJE-NASSAU, HERTOG VAN LUXEMBURG, ENZ., ENZ.

Alzoo het raadzaam is om, in de tegenwoordige omstandigheden, met dubbele zorg te waken, tegen al het gene Onze goede onderdanen zoude kunnen storen, in de loffelijke pogingen die allerwege met zoo veel geestdrift, ten behoeve des vaderlands worden aangewend, en aan Ons gebleken zijnde, dat de bestaande wetten en regterlijke instellingen niet zoodanig zijn als vereischt wordt, om de kwaadwilligen die het kweken van wantrouwen, onrust en oneenigheid ten doel mogten hebben, spoedig en krachtdadig ter wel verdiende straffen te brengen;

Zoo is het dat Wij, willende in het gene daaromtrent aan die wetten en instellingen ontbrekende is, en zoo lange dezelve niet door het voor Ons Rijk vaststellen algemeen wetboek vervangen zullen zijn, voorzien: den Raad van State gehoord en met gemeen overleg van de Staten-Genral deze landen, goed gevonden hebben en verstaan te statuëren, zooals gestatueerd wordt bij deze:

- Art. 1. Onverminderd het verordende bij dan eersten titel van het derde boek van het nog werkende criminele wetboek, voor zoo verre daaraan, bij de navolgende bepalingen niet wordt gederogeed, zullen al de genen, welke zich zouden mogen verstouten, om zoodanige geruchten, tijdingen, berichten, of wat dies meer zij, uittestrooijen, welke eene strekking zouden mogen hebben om de goede gemeente in beweging te brengen, ofx dezelve door onwaarachtige en verzonnen tijdingen van onheilen of tegenspoed te verontrusten; gelijk mede alle de genen, welke de onbeschaamdheid zouden mogen hebben, om zich, het zij door openlijke gesprekken of uitroepingen, het zij door eenigerhande daden of geschriften, te doen kennen als voorstanders of werktuigen eener vreemde overheersching, en eindelijk alle de genen welke oneenigheid, twist, tweespalt, verdeeldheid of wantrouwen onder de ingezetenen mogten zoeken te veroorzaken, of volksbewegingen, combustie of wanorde te verwekken, het zij door het aanheffen van een oproerkreet langs de straten of op openbare plaatsen, het zij door andere bedrijven door welke de rust en goede orde zoude kunnen gestoord worden, naar mate van de zwaarte van zoodanige zaken misdrijven, en naar den minder of meerder verzwarenden aard der omstandigheden, gestraft worden, het zij met gestrenge geeseling aan den lijve, het zij met geeseling en brandmerk, en, in beide gevallen, met gevangenzetting, niet te boven gaande den tijd van tien jaren; — het zij alleen met gevangenzetting, niet te bovengaande den voorschreven tijd.
2. Ingeval de misdrijven in het vorig artikel vermeld, eene werkelijke verstoring der openbare rust of oproer zouden mogen verwekt of daartoe onmiddellijk aanleiding gegeven hebben, of daarmede zijn vergezeld geweest, zullen de daaraan schuldige personen, zoo wel als de bewerkers en daarvan, met eene zwaardere straffe en zelfs naar vereisch van zaken, met den dood, worden gestraft.
  3. De regtbanken van eersten aanleg in de onderscheidene arrondissementen, worden bij deze speciaal gemagtigd en gelast, om, van alle zaken, waartoe deze wet betrekkelijk is, kennis te nemen, en daarin te vonnissen, op de aanklagte en ter maninge van Onze officieren van justitie, bij dezelve

regtbanken fungerende; de vonnissen zullen moeten worden geveld door ten minste vijf leden, en voor zoo verre de regtbanken uit minder dan vijf leden mogten bestaan, zal het getal der leden, uit plaatsvervangers, en, bij gebreke van deze, uit advocaten of praktizijns, op de wijze bij de wet bepaald, tot het in deze vereischte getal van vijf leden, worden aangevuld.

4. De aangeklaagden zullen, door onze officieren van justitie met den meesten spoed, voor de gemelde regtbanken, openlijk worden te regt gesteld, zonder dat, in deze zaken, de functie van den regter van instructie als zoodanig of deszelfs bijzondere werkzaamheden, zullen te passe komen, en zonder dat, tegen de geslagene vonnissen, eenig hooger beroep of cassatie zal worden toegestaan.
5. De vonnissen zullen dadelijk, immers binnen vier-en-twintig uren na de pronuntiatio, in het openbaar, worden geëxecuteerd; wordende Onze respectieve officieren van justitie met deze executie belast, welke van hun verrigtte, met toezending van kopijen authentiek der geëxecuteerde vonnissen, binnen gelijke vier-en-twintig uren kennis zullen geven aan de Prokureur-Generaal bij het Hoog Geregts-hof.

Lasten en bevelen dat deze in het staatsblad zal worden geplaatst, en dat een genoegzaam aantal exemplaren gedrukt, en, naar alle steden, alwaar regtbanken van eersten aanleg gevestigd zijn, zal worden verzonden, om aldaar te worden afgekondigd en aangeplakt.

Lasten wijders en bevelen, dat alle Onze ministeriële departementen en andere autoriteiten, justicieren en officieren, wiens zulks aangaat, aan de naauwkeurige uitvoering de hand zullen houden.

Gegeven te Brussel, de roden April des jaars 1815, het tweede van Onze regering.

(geteekend) W I L L E M.
Van wege den Koning,

(geteekend) A.R. Falck

Bijlage B

Loi relative à l'Organisation des Cultes

LOI relative à l'organisation des Cultes.

Du 18 Germinal, an X de la République une et indivisible

AU NOM DU PEUPLE FRANÇAIS, BONAPARTE, premier Consul, PROCLAME loi de la République le décret suivant, rendu par le Corps législatif le 18 germinal an X, conformément à la proposition faite par le Gouvernement le 15 dudit mois, communiquée au Tribunat le même jour.

DÉCRET

LA convention passée à Paris, le 26 messidor an IX, entre le Pape et le Gouvernement français, et dont les ratifications ont été échangées à Paris le 23 fructidor an IX [10 septembre 1801], ensemble les articles organiques de ladite convention, les articles organiques des cultes protestants, dont la teneur suit, seront promulgués et exécutés comme des lois de la République.

CONVENTION entre le Gouvernement français et sa Sainteté Pie VII, échangée le 23 Fructidor an IX [10 Septembre 1801].

LE PREMIER CONSUL de la République française, et sa Sainteté le souverain Pontife *Pie VII*, ont nommé pour leurs plénipotentiaires respectifs;

Le premier Consul, les citoyens *Joseph BONAPARTE*, conseiller d'état, *CRETET*, conseiller d'état, et *BERNIER*, docteur en théologie, curé de Saint-Laud d'Angers, munis de pleins pouvoirs;

Sa Sainteté, son éminence monseigneur *Hercule CONSALVI*, cardinal de la sainte Église romaine, diacre de Sainte-Agathe *ad Suburram*, son secrétaire d'état; *Joseph SPINA*, archevêque de Corinthe, prélat domestique de sa Sainteté, assistant du trône pontifical, et le père *CASELLI*, théologien consultant de sa Sainteté, pareillement munis de pleins pouvoirs en bonne et due forme;

Lesquels, après l'échange des pleins pouvoirs respectifs, ont arrêté la convention suivante:

CONVENTION entre le Gouvernement français et sa Sainteté Pie VII

Le Gouvernement de la République française reconnaît que la religion catholique, apostolique et romaine, est la religion de la grande majorité des citoyens français.

Sa Sainteté reconnaît également que cette même religion a retiré et attend encore en ce moment, le plus grand bien et le plus grand éclat de l'établissement du culte catholique en France, et de la profession particulière qu'en font les Consuls de la République.

En conséquence, d'après cette reconnaissance mutuelle, tant pour le bien de la religion que pour le maintien de la tranquillité intérieure, ils sont convenus de ce qui suit:

ART. Ier La religion catholique, apostolique et romaine, sera librement exercée en France: son culte sera public, en se conformant aux règlements de police que le Gouvernement jugera nécessaires pour la tranquillité publique.

II. Il sera fait par le Saint-Siège, de concert avec le Gouvernement, une nouvelle circonscription des diocèses français.

III. Sa Sainteté déclarera aux titulaires des évêchés français, qu'elle attend d'eux avec une ferme confiance, pour le bien de la paix et de l'unité, toute espèce de sacrifices, même celui de leurs sièges.

D'après cette exhortation, s'ils se refusaient à ce sacrifice commandé par le bien de l'Église (refus néanmoins auquel sa Sainteté ne s'attend pas), il sera pourvu, par de nouveaux titulaires, au gouvernement des évêchés de la circonscription nouvelle, de la manière suivante.

IV. Le premier Consul de la République nommera, dans les trois mois qui suivront la publication de la bulle de sa Sainteté, aux archevêchés et évêchés de la circonscription nouvelle. Sa Sainteté confèrera l'institution canonique, suivant les formes établies par rapport à la France avant le changement de gouvernement.

V. Les nominations aux évêchés qui vaqueront dans la suite, seront également faites par le premier Consul, et l'institution canonique sera donnée par le Saint-Siège, en conformité de l'article précédent.

VI. Les évêques, avant d'entrer en fonctions, prêteront directement, entre les mains du premier Consul, le serment de fidélité qui était en usage avant le changement de gouvernement, exprimé dans les termes suivants:

« Je jure et promets à Dieu, sur les saints évangiles, de garder obéissance et fidélité au Gouvernement établi par la Constitution de la République française. Je promets aussi de n'avoir aucune intelligence, de n'assister à aucun conseil, de n'entretenir aucune ligue, soit au-dedans, soit au-dehors, qui soit contraire à la tranquillité publique; et si, dans mon diocèse ou ailleurs, j'apprends qu'il se trame quelque chose au préjudice de l'État, je le ferai savoir au Gouvernement.»

VII. Les ecclésiastiques du second ordre prêteront le même serment entre les mains des autorités civiles désignées par le Gouvernement.

VIII. La formule de prière suivante sera récitée à la fin de l'office divin, dans toutes les églises catholiques de France:

Domine, salvam fac Rempublicam;

Domine, salvos fac Consules.

IX. Les évêques feront une nouvelle circonscription des paroisses de leurs diocèses, qui n'aura d'effet que d'après le consentement du Gouvernement.

X. Les évêques nommeront aux cures.

Leur choix ne pourra tomber que sur des personnes agréées par le Gouvernement.

XI. Les évêques pourront avoir un chapitre dans leur cathédrale, et un séminaire pour leur diocèse, sans que le Gouvernement s'oblige à les doter.

XII. Toutes les églises métropolitaines, cathédrales, paroissiales et autres non aliénées, nécessaires au culte, seront remises à la disposition des évêques.

XIII. Sa Sainteté, pour le bien de la paix et l'heureux rétablissement de la religion catholique, déclare que ni elle, ni ses successeurs, ne troubleront en aucune manière les acquéreurs des biens ecclésiastiques aliénés, et qu'en conséquence, la propriété de ces mêmes biens, les droits et revenus y attachés, demeureront incommutables entre leurs mains ou celles de leurs ayant-cause.

XIV. Le Gouvernement assurera un traitement convenable aux évêques et aux curés dont les diocèses et les paroisses seront compris dans la circonscription nouvelle.

XV. Le Gouvernement prendra également des mesures pour que les catholiques français puissent, s'ils le veulent, faire en faveur des églises, des fondations.

XVI. Sa Sainteté reconnaît dans le premier Consul de la République française, les mêmes droits et prérogatives dont jouissait près d'elle l'ancien gouvernement.

XVII. Il est convenu entre les parties contractantes que, dans le cas où quelqu'un des successeurs du premier Consul actuel ne serait pas catholique, les droits et prérogatives mentionnés dans l'article ci-dessus, et la nomination aux évêchés, seront réglés, par rapport à lui, par une nouvelle convention.

Les ratifications seront échangées à Paris dans l'espace de quarante jours.

Fait à Paris, le 26 Messidor an IX.

Signé *Joseph BONAPARTE* [L.S.]. *Hercules, cardinalis CONSALVI* [L.S.]. *CRETET* [L. S.]. *JOSEPH, archiep. Corinthi* [L. S.]. *BERNIER* [L.S.]. *F. Carolus CASELLI* [L.S.]

ARTICLES ORGANIQUES de la Convention du 26 Messidor an IX

TITRE Ier

Du régime de l'Église catholique dans ses rapports généraux avec les droits et la police de l'État

ART Ier Aucune bulle, bref, rescrit, décret, mandat, provision, signature servant de provision, ni autres expéditions de la cour de Rome, même ne concernant que les particuliers, ne pourront être reçues, publiées, imprimées, ni autrement mises à exécution, sans l'autorisation du Gouvernement.

II. Aucun individu se disant nonce, légat, vicaire ou commissaire apostolique, ou se prévalant de toute autre dénomination, ne pourra, sans la même autorisation, exercer sur le sol français ni ailleurs, aucune fonction relative aux affaires de l'église gallicane.

III. Les décrets des synodes étrangers, même ceux des conciles généraux, ne pourront être publiés en France, avant que le Gouvernement en ait examiné la forme, leur conformité avec les lois, droits et franchises de la République française, et tout ce qui, dans leur publication, pourrait altérer ou intéresser la tranquillité publique.

IV. Aucun concile national ou métropolitain, aucun synode diocésain, aucune assemblée délibérante n'aura lieu sans la permission expresse du Gouvernement.

V. Toutes les fonctions ecclésiastiques seront gratuites, sauf les oblations qui seraient autorisées et fixées par la règlements.

VI. Il y aura recours au conseil d'état, dans tous les cas d'abus de la part des supérieurs et autres personnes ecclésiastiques.

Les cas d'abus sont, l'usurpation ou l'excès de pouvoir, la contravention aux lois et règlements de la République, l'infraction des règles consacrées par les canons reçus en France, l'attentat aux libertés, franchises et coutumes de l'église gallicane, et toute entreprise ou tout procédé qui, dans l'exercice du culte, peut compromettre l'honneur des citoyens, troubler arbitrairement leur conscience, dégénérer contre eux en oppression, ou en injure, ou en scandale public.

VII. Il y aura pareillement recours au conseil d'état, s'il est porté atteinte à l'exercice du culte et à la liberté que les lois et les règlements garantissent à ses ministres.

VIII. Le recours compétera à toute personne intéressée. A défaut de plainte particulière, il sera exercé d'office par les préfets.

Le fonctionnaire public, l'éclésiastique ou la personne qui voudra exercer ce recours, adressera un mémoire détaillé et signé, au conseiller d'état chargé de toutes les affaires concernant les cultes, lequel sera tenu de prendre, dans le plus court délai, tous les renseignements convenables; et, sur son rapport, l'affaire sera suivie et définitivement terminée dans la forme administrative, ou renvoyée, selon l'exigence des cas, aux autorités compétentes.

TITRE II *Des Ministres*

SECTION PREMIÈRE *Dispositions générale*

IX. Le culte catholique sera exercé sous la direction des archevêques et évêques dans leurs diocèses, et sous celle des curés dans leurs paroisses.

X. Tout privilège portant exemption ou attribution de la juridiction épiscopale, est aboli.

XI. Les archevêques et évêques pourront, avec l'autorisation du Gouvernement, établir dans leurs diocèses des chapitres cathédraux et des séminaires. Tous autres établissements ecclésiastiques sont supprimés.

XII. Il sera libre aux archevêques et évêques d'ajouter à leur nom le titre de *Citoyen* ou celui de *Monsieur*. Toutes autres qualifications sont interdites.

SECTION II *Des Archevêques ou Métropolitains*

XIII. Les archevêques consacreront et installeront leurs suffragants. En cas d'empêchement ou de refus de leur part, ils seront suppléés par le plus ancien évêque de l'arrondissement métropolitain.

XIV. Ils veilleront au maintien de la foi et de la discipline dans les diocèses dépendants de leur métropole.

XV. Ils connaîtront des réclamations et des plaintes portées contre la conduite et les décisions des évêques suffragants.

SECTION III *Des Évêques, des Vicaires généraux et des Séminaires*

XVI. On ne pourra être nommé évêque avant l'âge de trente ans, et si on n'est originaire Français.

XVII. Avant l'expédition de l'arrêté de nomination, celui ou ceux qui seront proposés, seront tenus de rapporter une attestation de bonne vie et mœurs, expédiée par l'évêque dans le diocèse duquel ils auront exercé les fonctions du ministère ecclésiastique; et ils seront examinés sur leur doctrine par un évêque et deux prêtres, qui seront commis par le premier Consul, lesquels adresseront le résultat de leur examen au conseiller d'état chargé de toutes les affaires concernant les cultes.

XVIII. Le prêtre nommé par le premier Consul fera les diligences pour rapporter l'institution du Pape. Il ne pourra exercer aucune fonction avant que la bulle portant son institution ait reçu l'attache du Gouvernement, et qu'il ait prêté en personne le serment prescrit par la convention passée entre le Gouvernement français et le Saint-Siège.

Ce serment sera prêté au premier Consul; il en sera dressé procès-verbal par le secrétaire d'état.

XIX. Les évêques nommeront et institueront les curés. Néanmoins ils ne manifesteront leur nomination, et ils ne donneront l'institution canonique, qu'après que cette nomination aura été agréée par le premier Consul.

XX. Ils seront tenus de résider dans leurs diocèses; ils ne pourront en sortir qu'avec la permission du premier Consul.

XXI. Chaque évêque pourra nommer deux vicaires généraux, et chaque archevêque pourra en nommer trois; ils les choisiront parmi les prêtres ayant les qualités requises pour être évêques.

XXII. Ils visiteront annuellement et en personne une partie de leur diocèse, et, dans l'espace de cinq ans, le diocèse entier.

En cas d'empêchement légitime, la visite sera faite par un vicaire général.

XXIII. Les évêques seront chargés de l'organisation de leurs séminaires, et les règlements de cette organisation seront soumis à l'approbation du premier Consul.

XXIV. Ceux qui seront choisis pour l'enseignement dans les séminaires, souscriront la déclaration faite par le clergé de France en 1682, et publiée par un édit de la même année; ils se soumettront à y enseigner la doctrine qui y est contenue, et les évêques adresseront une expédition en forme, de cette soumission, au conseiller d'état chargé de toutes les affaires concernant les cultes.

XXV. Les évêques enverront, toutes les années, à ce conseiller d'état, le nom des personnes qui étudieront dans les séminaires et qui se destineront à l'état ecclésiastique.

XXVI. Ils ne pourront ordonner aucun ecclésiastique, s'il ne justifie d'une propriété produisant au moins un revenu annuel de trois cents francs, s'il n'a atteint l'âge de vingt-cinq ans, et s'il ne réunit les qualités requises par les canons reçus en France.

Les évêques ne feront aucune ordination avant que le nombre des personnes à ordonner ait été soumis au Gouvernement et par lui agréé.

SECTION IV

Des Curés

XXVII. Les curés ne pourront entrer en fonctions qu'après avoir prêté, entre les mains du préfet, le serment prescrit par la convention passée entre le Gouvernement et le Saint-Siège. Il sera dressé procès-verbal de cette prestation, par le secrétaire général de la préfecture, et copie collationnée leur en sera délivrée.

XXVIII. Ils seront mis en possession par le curé ou le prêtre que l'évêque désignera.

XXIX. Ils seront tenus de résider dans leurs paroisses.

XXX. Les curés seront immédiatement soumis aux évêques dans l'exercice de leurs fonctions.

XXXI. Les vicaires et desservants exerceront leur ministère, sous la surveillance et la direction des curés.

Ils seront approuvés par l'évêque et révocables par lui.

XXXII. Aucun étranger ne pourra être employé dans les fonctions du ministère ecclésiastique, sans la permission du Gouvernement.

XXXIII. Toute fonction est interdite à tout ecclésiastique, même français, qui n'appartient à aucun diocèse.

XXXIV. Un prêtre ne pourra quitter son diocèse pour aller desservir dans un autre, sans la permission de son évêque.

SECTION V

Des Chapitres cathédraux, et du gouvernement des Diocèses pendant la vacance du Siègle

XXXV. Les archevêques et évêques qui voudront user de la faculté qui leur est donnée d'établir des chapitres, ne pourront le faire sans avoir rapporté l'autorisation du Gouvernement, tant pour l'établissement lui-même, que pour le nombre et le choix des ecclésiastiques destinés à les former.

XXXVI. Pendant la vacance des sièges, il sera pourvu par le métropolitain, et, à son défaut, par le plus ancien des évêques suffragants, au gouvernement des diocèses.

Les vicaires généraux de ces diocèses continueront leurs fonctions, même après la mort de l'évêque, jusqu'à son remplacement.

XXXVII. Les métropolitains, les chapitres cathédraux seront tenus, sans délai, de donner avis au Gouvernement de la vacance des sièges, et des mesures qui auront été prises pour le gouvernement des diocèses vacants.

XXXVIII. Les vicaires généraux qui gouverneront pendant la vacance, ainsi que les métropolitains ou capitulaires, ne se permettront aucune innovation dans les usages et coutumes des diocèses.

TITRE III

Du Culte

XXXIX. Il n'y aura qu'une liturgie et un catéchisme pour toutes les églises catholiques de France.

XL. Aucun curé ne pourra ordonner des prières publiques extraordinaires dans sa paroisse, sans la permission spéciale de l'évêque.

XLI. Aucune fête, à l'exception du dimanche, ne pourra être établie sans la permission du Gouvernement.

XLII. Les ecclésiastiques useront, dans les cérémonies religieuses, des habits et ornements convenables à leur titre; ils ne pourront, dans aucun cas, ni sous aucun prétexte, prendre la couleur et les marques distinctives réservées aux évêques.

XLIII. Tous les ecclésiastiques seront habillés à la française et en noir.

XLIV. Les chapelles domestiques, les oratoires particuliers, ne pourront être établis sans une permission expresse du Gouvernement, accordée sur la demande de l'évêque.

XLV. Aucune cérémonie religieuse n'aura lieu hors des édifices consacrés au culte catholique, dans les villes où il y a des temples destinés à différents cultes.

XLVI. Le même temple ne pourra être consacré qu'à un même culte.

XLVII. Il y aura, dans les cathédrales et paroisses, une place distinguée pour les individus catholiques qui remplissent les autorités civiles et militaires.

XLVIII. L'évêque se concertera avec le préfet pour régler la manière d'appeler les fidèles au service divin par le son des cloches. On ne pourra les sonner pour toute autre cause, sans la permission de la police locale.

XLIX. Lorsque le Gouvernement ordonnera des prières publiques, les évêques se concerteront avec le préfet et le commandant militaire du lieu, pour le jour, l'heure et le mode d'exécution de ces ordonnances.

L. Les prédications solennelles appelées *sermons*, et celles connues sous le nom de *stations* de l'avent et du carême, ne seront faites que par des prêtres qui en auront obtenu une autorisation spéciale de l'évêque.

LI. Les curés, aux prônes des messes paroissiales, prieront et feront prier pour la prospérité de la République française et pour les Consuls.

LII. Ils ne se permettront dans leurs instructions, aucune inculpation directe ou indirecte, soit contre les personnes, soit contre les autres cultes autorisés dans l'État.

LIII. Ils ne feront au prône aucune publication étrangère à l'exercice du culte, si ce n'est celles qui seront ordonnées par le Gouvernement.

LIV. Ils ne donneront la bénédiction nuptiale qu'à ceux qui justifieront, en bonne et due forme, avoir contracté mariage devant l'officier civil.

LV. Les registres tenus par les ministres du culte, n'étant et ne pouvant être relatifs qu'à l'administration des sacrements, ne pourront, dans aucun cas, suppléer les registres ordonnés par la loi pour constater l'état civil des Français.

LVI. Dans tous les actes ecclésiastiques et religieux, on sera obligé de se servir du calendrier d'équinoxe établi par les lois de la République; on désignera les jours par les noms qu'ils avaient dans le calendrier des solstices.

LVII. Le repos des fonctionnaires publics sera fixé au dimanche.

TITRE IV

De la circonscription des Archevêchés, des Évêchés et des Paroisses; des édifices destinés au Culte, et du traitement des Ministres

SECTION Ire

De la circonscription des Archevêchés et des Évêchés

LVIII. Il y aura en France dix archevêchés ou métropoles et cinquante évêchés.

LIX. La circonscription des métropoles et des diocèses sera faite conformément au tableau ci-joint.

SECTION II

De la circonscription des Paroisses

LX. Il y aura au moins une paroisse dans chaque justice de paix.

Il sera, en outre, établi autant de succursales que le besoin pourra l'exiger.

LXI. Chaque évêque, de concert avec le préfet, réglera le nombre et l'étendue de ces succursales. Les plans arrêtés seront soumis au Gouvernement, et ne pourront être mis à exécution sans son autorisation.

LXII. Aucune partie du territoire français ne pourra être érigée en cure ou en succursale, sans l'autorisation expresse du Gouvernement.

LXIII. Les prêtres desservant les succursales sont nommés par les évêques.

SECTION III
Du traitement des Ministres

LXIV. Le traitement des archevêques sera de 15,000 fr.

LXV. Le traitement des évêques sera de 10,000 fr.

LXVI. Les curés seront distribués en deux classes.

Le traitement des curés de la première classe sera porté à 1,500 francs, celui des curés de la seconde classe à 1,000 francs.

LXVII. Les pensions dont ils jouissent en exécution des lois de l'Assemblée constituante, seront précomptées sur leur traitement.

Les conseils généraux des grandes communes pourront, sur leurs biens ruraux ou sur leurs octrois, leur accorder une augmentation de traitement, si les circonstances l'exigent.

LXVIII. Les vicaires et desservants seront choisis parmi les ecclésiastiques pensionnés en exécution des lois de l'Assemblée constituante.

Le montant de ces pensions et le produit des oblations formeront leur traitement.

LXIX. Les évêques rédigeront les projets de règlement relatifs aux oblations que les ministres du culte sont autorisés à recevoir pour l'administration des sacrements. Les projets de règlement rédigés par les évêques, ne pourront être publiés, ni autrement mis à exécution, qu'après avoir été approuvés par le Gouvernement.

LXX. Tout ecclésiastique pensionnaire de l'État sera privé de sa pension, s'il refuse, sans cause légitime, les fonctions qui pourront lui être confiées.

LXXI. Les conseils généraux de département sont autorisés à procurer aux archevêques et évêques un logement convenable.

LXXII. Les presbytères et les jardins attenants, non aliénés, seront rendus aux curés et aux desservants des succursales. A défaut de ces presbytères, les conseils généraux des communes sont autorisés à leur procurer un logement et un jardin.

LXXIII. Les fondations qui ont pour objet l'entretien des ministres et l'exercice du culte, ne pourront consister qu'en rentes constituées sur l'État: elles seront acceptées par l'évêque diocésain, et ne pourront être exécutées qu'avec l'autorisation du Gouvernement.

LXXIV. Les immeubles, autres que les édifices destinés au logement et les jardins attenants, ne pourront être affectés à des titres ecclésiastiques, ni possédés par les ministres du culte, à raison de leurs fonctions.

SECTION IV
Des édifices destinés au culte

LXXV. Les édifices anciennement destinés au culte catholique, actuellement entre les mains de la nation, à raison d'un édifice par cure et par succursale seront remis à la disposition des évêques par arrêté du préfet du département.

Une expédition de ces arrêtés sera adressée au conseiller d'Etat chargé de toutes les affaires concernant les cultes.

LXXVI. Il sera établi des fabriques pour veiller à l'entretien et à la conservation des temples, à l'administration des aumônes.

LXXVII. Dans les paroisses où il n'y aura pas d'édifice disponible pour le culte, l'évêque se concertera avec le préfet pour la désignation d'un édifice convenable.

TABLEAU de la circonscription des nouveaux Archevêchés et Évêchés de la France

<p>PARIS, <i>archevêché</i>, comprendra dans son diocèse le département de la Seine; TROYES, l'Aube et l'Yonne; AMIENS, la Somme et l'Oise; SOISSONS, l'Aisne; ARRAS, le Pas-de-Calais; CAMBRAY, le Nord; VERSAILLES, Seine-et-Oise, Eure-et-Loir; MEAUX, Seine-et-Marne, Marne; ORLÉANS, Loiret, Loir-et-Cher.</p>	<p>MALINES, <i>archevêché</i>, les Deux-Nèthes, la Dyle; NAMUR, Sambre-et-Meuse; TOURNAY, Jemmapes; AIX-LA-CHAPELLE, la Roer, Rhin-et-Moselle; TRÈVES, la Sarre; GAND, l'Escaut, la Lys; LIÉGE, Meuse-Inférieure, Ourthe; MAYENCE, Mont-Tonnerre.</p>
<p>BESANÇON, <i>archevêché</i>, Haute-Saone, le Doubs, le Jura; AUTUN, Saone-et-Loire, la Nièvre; METZ, la Moselle, les Forêts, les Ardennes; STRASBOURG, Haut-Rhin, Bas-Rhin; NANCY, la Meuse, la Meurthe, les Vosges; DIJON, Côte-d'Or, Haute-Marne.</p>	<p>LYON, <i>archevêché</i>, le Rhône, la Loire, l'Ain; MENDE, l'Ardèche, la Lozère; GRENOBLE, l'Isère; VALENCE, la Drôme; CHAMBÉRY, le Mont-Blanc, le Léman.</p>
<p>AIX, <i>archevêché</i>, le Var, les Bouches-du-Rhône; NICE, Alpes-Maritimes; AVIGNON, Gard, Vaucluse; AJACCIO, le Golo, le Liamone; DIGNE, Hautes-Alpes, Basses-Alpes.</p>	<p>TOULOUSE, <i>archevêché</i>, Haute-Garonne, Ariège; CAHORS, le Lot, l'Aveyron; MONTPELLIER, l'Hérault, le Tarn; CARCASSONNE, l'Aude, les Pyrénées-Orientales; AGEN, Lot-et-Garonne, le Gers; BAÏONNE, les Landes, Hautes-Pyrénées, Basses-Pyrénées.</p>
<p>BORDEAUX, <i>archevêché</i>, la Gironde; POITIERS, les Deux-Sèvres, la Vienne; LA ROCHELLE, la Charente-Inférieure, la Vendée; ANGOULÊME, la Charente, la Dordogne.</p>	<p>BOURGES, <i>archevêché</i>, le Cher, l'Indre; CLERMONT, l'Allier, le Puy-de-Dôme; SAINT-FLOUR, la Haute-Loire, le Cantal; LIMOGES, la Creuse, la Corrèze, la Haute-Vienne.</p>
<p>TOURS, <i>archevêché</i>, Indre-et-Loire; LE MANS, Sarthe, Mayenne; ANGERS, Maine-et-Loire; NANTES, Loire-Inférieure; RENNES, Ille-et-Vilaine; VANNES, le Morbihan; SAINT-BRIEUX, Côtes-du-Nord; QUIMPER, le Finistère.</p>	<p>ROUEN, <i>archevêché</i>, la Seine-Inférieure; COUTANCES, la Manche; BAYEUX, le Calvados; SÉEZ, l'Orne; ÉVREUX, l'Eure.</p>

ARTICLES ORGANIQUES des Cultes protestants

TITRE Ier*Dispositions générales pour toutes les Communions protestantes*

ART. Ier Nul ne pourra exercer les fonctions du culte, s'il n'est Français.

II. Les églises protestantes, ni leurs ministres, ne pourront avoir des relations avec aucune puissance ni autorité étrangère.

III. Les pasteurs et ministres des diverses communions protestantes prieront et feront prier, dans la récitation de leurs offices, pour la prospérité de la République française et pour les Consuls.

IV. Aucune décision doctrinale ou dogmatique, aucun formulaire, sous le titre de *confession* ou sous tout autre titre, ne pourront être publiés ou devenir la matière de l'enseignement, avant que le Gouvernement en ait autorisé la publication ou promulgation.

V. Aucun changement dans la discipline n'aura lieu sans la même autorisation.

VI. Le conseil d'état connaîtra de toutes les entreprises des ministres du culte, et de toutes dissensions qui pourront s'élever entre ces ministres.

VII. Il sera pourvu au traitement des pasteurs des églises consistoriales, bien entendu qu'on imputera sur ce traitement les biens que ces églises possèdent, et le produit des oblations établies par l'usage ou par des règlements.

VIII. Les dispositions portées par les articles organiques du culte catholique, sur la liberté des fondations, et sur la nature des biens qui peuvent en être l'objet, seront communes aux églises protestantes.

IX. Il y aura deux académies ou séminaires dans l'est de la France, pour l'instruction des ministres de la confession d'Augsbourg.

X. Il y aura un séminaire à Genève, pour l'instruction des ministres des églises réformées.

XI. Les professeurs de toutes les académies ou séminaires seront nommés par le premier Consul.

XII. Nul ne pourra être élu ministre ou pasteur d'une église de la confession d'Augsbourg, s'il n'a étudié, pendant un temps déterminé, dans un des séminaires français destinés à l'instruction des ministres de cette confession, et s'il ne rapporte un certificat en bonne forme, constatant son temps d'étude, sa capacité et ses bonnes mœurs.

XIII. On ne pourra être élu ministre ou pasteur d'une église réformée, sans avoir étudié dans le séminaire de Genève, et si on ne rapporte un certificat dans la forme énoncée dans l'article précédent.

XIV. Les règlements sur l'administration et la police intérieure des séminaires, sur le nombre et la qualité des professeurs, sur la manière d'enseigner et sur les objets d'enseignement, ainsi que sur la forme des certificats ou attestations d'étude, de bonne conduite et de capacité, seront approuvés par le Gouvernement.

TITRE II
Des Églises réformées

SECTION Ire
De l'Organisation générale de ces Églises

XV. Les églises réformées de France auront des pasteurs, des consistoires locaux et des synodes.

XVI. Il y aura une église consistoriale par six mille âmes de la même communion.

XVII. Cinq églises consistoriales formeront l'arrondissement d'un synode.

SECTION II
Des Pasteurs et des Consistoires locaux

XVIII. Le consistoire de chaque église sera composé du pasteur ou des pasteurs desservant cette église, et d'anciens ou notables laïques, choisis parmi les citoyens les plus imposés au rôle des contributions directes: le nombre de ces notables ne pourra être au-dessous de six ni au-dessus de douze.

XIX. Le nombre des ministres ou pasteurs, dans une même église consistoriale, ne pourra être augmenté sans l'autorisation du Gouvernement.

XX. Les consistoires veilleront au maintien de la discipline, à l'administration des biens de l'église et à celle des deniers provenant des aumônes.

XXI. Les assemblées des consistoires seront présidées par le pasteur ou par le plus ancien des pasteurs. Un des anciens ou notables remplira les fonctions de secrétaire.

XXII. Les assemblées ordinaires des consistoires continueront de se tenir aux jours marqués par l'usage.

Les assemblées extraordinaires ne pourront avoir lieu sans la permission du sous-préfet, ou du maire en l'absence du sous-préfet.

XXIII. Tous les deux ans, les anciens du consistoire seront renouvelés par moitié: à cette époque, les anciens en exercice s'adjoindront un nombre égal de citoyens protestants, chefs de famille et choisis parmi les plus imposés au rôle des contributions directes de la commune où l'église consistoriale sera située, pour procéder au renouvellement.

Les anciens sortants pourront être réélus.

XXIV. Dans les églises où il n'y a point de consistoire actuel, il en sera formé un. Tous les membres seront élus par la réunion des vingt-cinq chefs de famille protestants les plus imposés au rôle des contributions directes: cette réunion n'aura lieu qu'avec l'autorisation et en la présence du préfet ou du sous-préfet.

XXV. Les pasteurs ne pourront être destitués qu'à la charge de présenter les motifs de la destitution au Gouvernement, qui les approuvera ou les rejettera.

XXVI. En cas de décès, ou de démission volontaire, ou de destitution confirmée d'un pasteur, le consistoire formé de la manière prescrite par l'article XVIII, choisira à la pluralité des voix pour le remplacer.

Le titre d'élection sera présenté au premier Consul par le conseiller d'état chargé de toutes les affaires concernant les cultes, pour avoir son approbation.

L'approbation donnée, il ne pourra exercer qu'après avoir prêté, entre les mains du préfet, le serment exigé des ministres du culte catholique.

XXVII. Tous les pasteurs actuellement en exercice sont provisoirement confirmés.

XXVIII. Aucune église ne pourra s'étendre d'un département dans un autre.

SECTION III

Des Synodes

XXIX. Chaque synode sera formé du pasteur ou d'un des pasteurs et d'un ancien ou notable de chaque église.

XXX. Les synodes veilleront sur tout ce qui concerne la célébration du culte, l'enseignement de la doctrine et la conduite des affaires ecclésiastiques. Toutes les décisions qui émaneront d'eux, de quelque nature qu'elles soient, seront soumises à l'approbation du Gouvernement.

XXXI. Les synodes ne pourront s'assembler que lorsqu'on en aura rapporté la permission du Gouvernement.

On donnera connaissance préalable au conseiller d'état chargé de toutes les affaires concernant les cultes, des matières qui devront y être traitées. L'assemblée sera tenue en présence du préfet ou du sous-préfet; et une expédition du procès-verbal des délibérations sera adressée par le préfet au conseiller d'état chargé de toutes les affaires concernant les cultes, qui, dans le plus court délai, en fera son rapport au Gouvernement.

XXXII. L'assemblée d'un synode ne pourra durer que six jours.

TITRE III

De l'organisation des Églises de la Confession d'Augsbourg

SECTION Ire

Dispositions générales

XXXIII. Les églises de la confession d'Augsbourg auront des pasteurs, des consistoires locaux, des inspections et des consistoires généraux.

SECTION II

Des Ministres ou Pasteurs, et des Consistaires locaux de chaque église

XXXIV. On suivra, relativement aux pasteurs, à la circonscription et au régime des églises consistoriales, ce qui a été prescrit par la section II du titre précédent, pour les pasteurs et pour les églises réformées.

SECTION III

Des Inspections

XXXV. Les églises de la confession d'Augsbourg seront subordonnées à des inspections.

XXXVI. Cinq églises consistoriales formeront l'arrondissement d'une inspection.

XXXVII. Chaque inspection sera composée du ministre et d'un ancien ou notable de chaque église de l'arrondissement: elle ne pourra s'assembler que lorsqu'on en aura rapporté la permission du Gouver-

nement. La première fois qu'il écherra de la convoquer, elle le sera par le plus ancien des ministres desservant les églises de l'arrondissement. Chaque inspection choisira dans son sein deux laïques, et un ecclésiastique, qui prendra le titre d'inspecteur, et qui sera chargé de veiller sur les ministres et sur le maintien du bon ordre dans les églises particulières.

Le choix de l'inspecteur et des deux laïques sera confirmé par le premier Consul.

XXXVIII. L'inspection ne pourra s'assembler qu'avec l'autorisation du Gouvernement, en présence du préfet ou du sous-préfet, et après avoir donné connaissance préalable au conseiller d'état chargé de toutes les affaires concernant les cultes, des matières que l'on se proposera d'y traiter.

XXXIX. L'inspecteur pourra visiter les églises de son arrondissement; il s'adjoindra les deux laïques nommés avec lui, toutes les fois que les circonstances l'exigeront; il sera chargé de la convocation de l'assemblée générale de l'inspection. Aucune décision émanée de l'assemblée générale de l'inspection, ne pourra être exécutée sans avoir été soumise à l'approbation du Gouvernement.

SECTION IV

Des Consistoires généraux

XL. Il y aura trois consistoires généraux: l'un à Strasbourg, pour les protestants de la confession d'Augsbourg, des départements du Haut et Bas Rhin; l'autre à Mayence, pour ceux des départements de la Sarre et du Mont-Tonnerre; et le troisième à Cologne, pour ceux des départements de Rhin-et-Moselle et de la Roer.

XLI. Chaque consistoire sera composé d'un président laïque protestant, de deux ecclésiastiques inspecteurs, et d'un député de chaque inspection.

Le président et les deux ecclésiastiques inspecteurs seront nommés par le premier Consul.

Le président sera tenu de prêter entre les mains du premier Consul ou du fonctionnaire public qu'il plaira au premier Consul de déléguer à cet effet, le serment exigé des ministres du culte catholique.

Les deux ecclésiastiques inspecteurs et les membres laïques prêteront le même serment entre les mains du président.

XLII. Le consistoire général ne pourra s'assembler que lorsqu'on en aura rapporté la permission du Gouvernement, et qu'en présence du préfet ou du sous-préfet: on donnera préalablement connaissance au conseiller d'état chargé de toutes les affaires concernant les cultes, des matières qui devront y être traitées. L'assemblée ne pourra durer plus de six jours.

XLIII. Dans le temps intermédiaire d'une assemblée à l'autre, il y aura un directoire composé du président, du plus âgé des deux ecclésiastiques inspecteurs, et de trois laïques, dont un sera nommé par le premier Consul: les deux autres seront choisis par le consistoire général.

XLIV. Les attributions du consistoire général et du directoire continueront d'être régies par les règlements et coutumes des églises de la confession d'Augsbourg, dans toutes les choses auxquelles il n'a point été formellement dérogé par les lois de la République et par les présents articles.

Collationné à l'original, par nous président et secrétaires du Corps législatif. A Paris, le 18 Germinal, an X de la République. *Signé* MARCORELLE, *président*; CHAMPION (du Jura), METZGER, FRANCCQ l'aîné, MEYNARD, *secrétaires*.

SOIT la présente loi revêtue du sceau de l'État, insérée au Bulletin des lois, inscrite dans les registres des autorités judiciaires et administratives, et le ministre de la justice chargé d'en surveiller la publication. A Paris, le 28 Germinal, an X de la République.

Signé BONAPARTE, *premier Consul*. Contre-signé, *le secrétaire d'état*, HUGUES B. MARET. Et scellé du sceau de l'État.

Vu, *le ministre de la justice*, signé ABRIAL.

À PARIS, DE L'IMPRIMERIE DE LA RÉPUBLIQUE

Literatuur

Naslagwerken

- A.J. van der A, *Biographisch Woordenboek der Nederlanden (BWN)*, Amsterdam 1852-1878.
Algemene Geschiedenis der Nederlanden (AGN), deel 11, Weesp, 1983.
Allgemeine Deutsche Biographie (ADB), herdr. Leipzig 1967-1971.
Australian Dictionary of Biography Online van de Australian National University Canberra.
- G.W. Bannier, *Grondwetten van Nederland: teksten de achtereenvolgende staatsregelingen en grondwetten sedert 1795, met verschillende andere staatsstukken, historische toelichtingen en eenige tabellen*, Zwolle 1936.
- Bijdragen tot Rechtsgeleerdheid en Wetgeving*, C.A. den Tex en J. van Hall (red.), XII, Amsterdam 1838.
- Biographie Nationale*, Bruxelles 1866-1944.
- Biographie Universelle ou dictionnaire de tous les hommes*, Bruxelles 1842.
- Biografisch Archief* van het Parlementair Documentatie Centrum.
- Biographisch-Bibliographisch Kirchenlexikon (BBK)*, Hamm, Herzberg en Nordhausen 1990-2007.
- Biographisch Lexicon voor de geschiedenis van het Nederlandse protestantisme*, D. Nauta (red.), Kampen 1978-2001.
- Biographisch Woordenboek der Noord- en Zuidnederlandsche letterkunde*. 2e druk, Amsterdam 1888-1891, J.G. Frederiks en F. Jos van den Branden (red.).
- Biografisch Woordenboek van Nederland (BWN)*, J. Charité (red.), 's-Gravenhage 1979-2001.
- Biografisch Woordenboek van het Socialisme en de Arbeidersbeweging in Nederland (BWSA)*, Amsterdam 1986-200.
- The Catholic Encyclopedia*, New York 1910-1911.
- Catholieke Nederlandsche stemmen over godsdienst, staat-, geschied- en letterkunde (CNS)*, jaargangen 1835-1837).
- Christelijke Encyclopedie*, 2^e druk, F.W. Grosheide en W.P. Itterzon (red.), Kampen 1956-1961.
- Dansk biografisk Lexikon*, Kopenhagen 1887-1905.
- De Nederlandse Adel, besluiten en wapenbeschrijvingen*, G.P. Nijkamp e.a. (red.), 's-Gravenhage 1989.
- Deutsche Biographische Enzyklopädie (DBE)*, W. Killy (red), München-London-Paris 1995.
- Dictionary of national biography*, Oxford 1917.
- Dictionnaire des parlementaires Français*, A. Robert en G. Cougny (red.), Paris 1909.
- Dictionnaire universel du XIXe siècle*, P. Larousse, Paris 1866-1877.
- Documenta reformatoria. Teksten uit de geschiedenis van kerk en theologie in de Nederlanden sedert de Hervorming*, J.N. Bakhuizen van den Brink e.a. (red.), Kampen 1960-1962.
- Dokumente zur deutschen Verfassungsgeschichte*, hrsg. von Ernst Rudolf Huber, Band 1, Stuttgart 1961.
- Encyclopaedia Britannica*, 11e druk, Cambridge 1910-1911.
- Grand Larousse Encyclopédique*, Paris 1960-1975.
- Grote Winkler Prins Encyclopedie*, 7e dr., Amsterdam 1966-1975.
- Handelingen der jaarlijksche vergadering van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden*.
- W.J.C. van Hasselt e.a., *Verzameling van Nederlandsche staatsregelingen en grondwetten*, 14e druk, Alphen aan den Rijn 1956.
- Jaarboek van het Centraal Bureau voor genealogie*, VI, 's-Gravenhage 1952.
- Jaarboek voor de Geschiedenis van de Gereformeerde Kerken*, 2^e jaargang, Kampen 1988.
- Jaarboekje voor de Regterlijke Magt in het Koninkrijk der Nederlanden*, Gorinchem 1839.
- De Katholieke Encyclopaedie*, 2^e dr. Amsterdam 1951-1955.
- K. ter Laan, *Letterkundig woordenboek voor Noord en Zuid*, 1^e dr., 's-Gravenhage 1941.
- Luttenberg's Chronologische verzameling der wetten en besluiten betreffende het openbaar bestuur in*

- de Nederlanden sedert de herstelde orde van zaken in 1813, Zwolle 1841-1951.
- Nieuw biographisch, anthologisch en critisch woordenboek van Nederlandse dichters*, A.J. van der Aa, Amsterdam 1844-1846.
- Mennonitisches Lexikon*, Karlsruhe 1913-1967.
- Nederlands adelsboek, of verzameling van adels-erkenningen, inlijvingen, verheffingen en verleeningen van titel in het Koninkrijk der Nederlanden sedert 1814*, Baron W.J. d' Ablain van Giessenburg (red.), 's-Gravenhage 1887.
- Nederland's patriciaat: 1910-1997*, R.J.F. van Drie (red.), Den Haag 2000.
- Neue Deutsche Biographie (NDB)*, Berlin 1953-2001.
- Nieuw Nederlandsch biografisch woordenboek (NNBW)*, P.C. Molhuysen e.a. (red.), Amsterdam 1974.
- Oxford Dictionary of National Biography*, Oxford 2004.
- Pasinomie, 2e série*, Bruxelles 1827-1830.
- Recueil de documentation professionnelle (RDP)*, Montréal (Québec) 1950.
- De Reformatie*, tijdschrift der Christelijke Gereformeerde Kerk, jrg. 1837-1847.
- M. Stolleis (red.), *Juristen: ein biographischen Lexikon: von der Antike bis zum 20 Jahrhundert*, München 1995.
- Weekblad van het regt: verzameling van regtszaken, bouwstoffen voor wetgeving, mengelwerk*, Vanaf jrg. 1 (1839)-jrg. 12 (1853).
- Wetboek van Strafvordering, Officieele uitgave*, 's-Gravenhage 1837.

Literatuur van vóór 1855

A

- Acta Nationale Synode Dordrecht 1618-1619*, Leiden 1883-1886, 1e druk, reprint, Houten 1987.
- Willem van Alphen, *Nieuwe verbeterde en vermeerderde papegay, ofte Formulier-boeck van alderhande requesten, mandamenten, conclusien &c, ghelijck die gebruyckt ende gepractiseert werden voor de respectieve hoven van Iustitie in Hollandt*, 's-Gravenhage 1649.
- A.W. van Appeltere, *Het Staatsregt in Nederland, vooral met betrekking tot de kerk, en de handelingen der regering ten opzichte der Afgescheidenen, nader toegelicht door Adriaan Willem van Appeltere*, 's-Gravenhage en Amsterdam 1837.
- *Pleitrede in de zaak van Hendrik Petrus Scholte, gewezen predikant der Hervormde Gemeente van Doveren, Genderen en Gansoyen, cum suis, appellanten van een vonnis, door de Correctionnele Regtbank te Gorinchem, op den 7 October 1835, ten hunnen laste gewezen, uitgesproken in de teregtzitting van het Hoog Geregts-hof te 's Gravenhage, Kamer van Correctionnele Appellen, van den 2 December 1835*, 's-Gravenhage 1836.
- Johann Christoph Anton Maria von Aretin, *Staatsrecht der konstitutionellen Monarchie: ein Handbuch für Geschäftsmänner, studirende Jünglinge, und gebildete Bürger*, Altenburg 1824-1828.
- A.M.C. van Asch van Wijck, *Geschiedenis van het ambtsgebed*, Utrecht 1852.

B

- A. Bartels, *Documents historiques sur la révolution Belge*, Bruxelles/La Haye 1836.
- J.B. van Bavegem, *Het martelaarsboek der Belgische geestelijkheid tijdens den inval en het bestuur der fransche Jacobijnen in ons vaderland van 1792 tot 1802, benevens de marteldood van eenige fransche geestelijken, die eene schuilplaats in België gezocht hadden*. Borgerhout 1872/1873.
- Johannes Becius, *Apologia modesta et christiana*, Amsterdam 1668.
- Reint Taekes Beerda, *Bijdrage tot den tegenwoordigen toestand van het schoolwezen in Nederland of verhaal van den weg der bekeering, met de daarop gevolgde verdrukkingen, benevens iets tot besluit*. Suawouder 1839.
- P. Boeles, *Over staatsregt, hervormd kerkbestuur, en seperatisme: naar aanleiding van het geschrift van Mr. G. Groen van Prinsterer: "De maatregelen tegen de afgescheidenen aan het staatsrecht getoetst"*, Groningen, 1838.
- J.H. Böhmer, *Ius ecclesiasticum Protestantium*, 1714-39.
- C.R.A. Van Bommel, *Exposé des vrais principes sur l'instruction primaire et secondaire, considérée dans ses rapports avec la religion*, Luik 1840.
- P.C. Bor, *Van de Nederlantsche Oorloghen, Beroerten ende Borgerlijcke oneenicheyden, gheduerende den Gouvernemente van den Hertoghe van Alba inde selve Landen*, Utrecht 1601.

Bracq, *Leven van zyne hoogheid Mauritius-Joannes-Magdalena de Broglie, Prins van het Heilig Roomsche Ryk, XIXde Bisschop van Gent. Bevattende eene beknopte geschiedenis der religie in Vlaanderen van 1807 tot 1821*, Gent 1844.

J. Bosscha, *Het leven van Willem den Tweede: koning der Nederlanden en groot-hertog van Luxemburg*, Amsterdam 1852.

G. Brandt, *Historie der Reformatie, en andere kerkelijke geschiedenissen, in en omtrent de Nederlanden. Met eenige Aentekeningen en Aenmerkingen. Naerder oversien, merkelyk vermeerderd, en vervolgt tot het jaar 1600*, deel I en II, Amsterdam 1671 en 1674, deel III en IV, Rotterdam 1704.

(Willem Broes) Een Leeraar bij de afdeeling der hervormden (pseudoniem voor Broes), *Geschiedkundig onderzoek over de vereeniging der protestanten in de Nederlanden, door een leeraar bij de afdeeling der hervormden*, 's-Gravenhage 1822.

M. de Broglie, *Réclamation respectueuse adressée le 4 octobre 1818 par S.A. le prince Maurice de Broglie, évêque de Gand, à LL. MM. Les empereurs d'Autriche et de Russie et à S.M. le roi de Prusse, etc.*, Paris 1819.

A. Brummelkamp en A.C. van Raalte, *Landverhuizing, of waarom bevorderen wij de volksverhuizing en wel naar Noord-Amerika en niet naar Java?*, Amsterdam 1846.

Bureau des Archives du Christianisme, Rue de l'Oratoire 6 Paris, 1826, *Archives du Christianisme aux dix-neuvième siècle*.

C

J. Calvin, *Institutie of Onderwijzing in de christelijke godsdienst*, oorspronkelijk van 1536, vertaling A. Sizoo, Zoetermeer 1994.

A. Capadose, *Ontboezeming over het concordaat*, Amsterdam 1841.

J.F.C. Carnot, *Commentaire sur le Code pénal*, Paris 1823.

Classis Amsterdam, *Memorie van bezwaren, overhandigd door eene commissie uit de Classis van Amsterdam, aan Zijne Majesteit, den Koning, tegen het Algemeene Reglement voor het Bestuur der Hervormde Kerk in het Koninkrijk der Nederlanden, en Brief tot antwoord aan de Classis Amsterdam / geschreven door Zijne Excellentie den Commissaris-Generaal voor het Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen, provisioneel belast met de zaken der Hervormden*, Amsterdam 1816.

H. de Cock, *Verdediging van de ware Gereformeerde leer en van de ware Gereformeerden, bestreden en tentoongesteld door twee zoogenaamde Gereformeerde leeraars, of de schaapskooi van Christus aangetast door twee wolven en verdedigd door H. de Cock, Gereformeerd leeraar te Ulrum*, Groningen 1833.

– e.a., *Ootmoedig smeekschrift van de geloovigen der provinciën Groningen en Drenthe aangeboden aan Zijne Majesteit onzen geëerbiedigden Koning en de Hooge Overheden onzes Vaderlands in hunnen verdrukking*, Veendam 1836.

– *Ernstig vertoog en ootmoedig smeekschrift aan Zijne Majesteit den Koning en de Hoogmogende Heeren Staten-Generaal van het Koninkrijk der Nederlanden, door de Gereformeerden van de provinciën Groningen en Drenthe, die wenschen te blijven bij hetgeen hun door onze vaderen is overgeleverd*, Amsterdam 1837.

D

D. Donker Curtius, *Pleitrede van Mr. Dirk Donker Curtius voor den Hoogen Raad der Nederlanden; ten behoeve van C.A. Thieme, drukker en uitgever der Arnhemsche Courant, requirant in cassatie, uitgesproken den 12den Julij 1839*, Arnhem 1839.

E

Bauke Eekma, *Het lager schoolwezen in Nederland, bijzonder in de provincie Groningen onderzocht en opengelegd, aan alle vrienden van God, vaderland en koning*, met medewerking van Theodorus van Swinderen (1784-1851), z.pl. 1840.

Magnús Eiríksson, *Om Baptister Og Barnedaab*, Kjobenhavn 1844.

F

François Frets, *De betrekking van den staat tot de godsdienst, volgens de Grondwet met eene vooraf-spraak aan G. Groen van Prinsterer*, Rotterdam 1837.

G

J.W. Gefken, *De regtsvraag: Zijn de bepalingen van het Code Pénal, over ongeoorloofde genootschappen of vergaderingen, toepasselijk op godsdienstige bijeenkomsten en godsdienst-oefeningen, in Nederland? in eene pleitrede behandeld door J.W. Gefken*, Amsterdam 1836.

E.C. baron de Gerlache, *Histoire du Royaume des Pays-Bas, depuis 1814 jusq' en 1830*, 2 delen, Bruxelles 1839.

- H. van Goethem, *L'église catholique et la liberté de religion et du culte en Belgique dans les constitutions de 1815 et 1831*, in H. van Goethem, L. Waelkens en K. Breugelmans, (ed.), *Libertés, pluralisme et droit. Une approche historique*, Brussel 1995.
- G. Groen van Prinsterer e.a. (red.), *De Nederlandsche gedachten*, 's-Gravenhage 1829-1832.
- *Volksgeest en burgerzin*, 1829, opgenomen in *Verspreide Geschriften*, eerste deel, Amsterdam 1859.
  - *De maatregelen tegen de Afgescheidenen aan het staatsrecht getoetst*, Leiden 1837.
  - *Bijdrage tot herziening der grondwet in Nederlandschen zin*, Leiden 1840.
  - *Aan G. Graaf Schimmelpenninck, over de vrijheid van onderwijs*, III, 's-Gravenhage 1848.
  - *Het recht der hervormde gezindheid*, Amsterdam 1848.
  - *Handboek der geschiedenis van het vaderland*, 2e deel, Amsterdam 1852.
  - *Zelfstandigheid der Kerk of Alvermogen van den Staat?*, Utrecht 1853.
  - *Narede van vijfjarigen strijd*, Utrecht 1855.
  - *De Anti-Revolutionnaire en Confessionele Partij*, Goes 1954, vertaling van *Le parti anti-révolutionnaire et confessionnel dans l'Église Réformée des Pays-Bas*, Amsterdam, Parijs, Genève 1860.
  - *Ter nagedachtenis van Stahl*, Amsterdam 1862.
  - *Brieven van Mr. Isaac da Costa medegeleed door Mr. Groen van Prinsterer*, I, Amsterdam 1872.
  - *Schriftelijke nalatenschap*, uitg. door C. Gerretson, A. Goslinga en J. Zwaan, Achtste deel, 's-Gravenhage 1990.
- H. de Groot, *De iure belli ac pacis libri tres, in quibus ius naturae et gentium, item iuris publici praecipua explicantur*, B.J.A. de Kanter-van Hettinga Tromp (red.), Leiden 1939.
- *Inleydinghe tot de Hollandsche rechts-Geleertheyd, met de te Lund teruggevonden verbeteringen, aanvullingen en opmerkingen van de schrijver en met verwijzing naar zijn andere geschriften uitgegeven en van aantekeningen en bijlagen voorzien door F. Dovring, H.F.W.D. Fischer, E.M. Meijers*, Leiden 1965.
  - *De imperio summarum potestatum circa sacra*, Critical edition with introduction, English translation and commentary by H.J. van Dam, Leiden 2001.
  - *Ordinum Hollandiae ac Westfrisiae pietas*. Critical edition with English translation, commentary and introduction by G.H.M. Posthumus Meyes, Leiden 1988. (Zie ook onder Rabbie).
- K.F. Ferdinand Gutzkow, *Bornes Leben*, Hamburg 1840.

H

- A.M.C. van Hall, *De vrijheid van godsdienst-oefeningen in Nederland, verdedigd: pleitrede*, Amsterdam 1835.
- *De vrijheid der Gereformeerde Gemeenten in Nederland, verdedigd: pleitrede, uitgesproken in de teregtzitting van het Hoog Gerechtshof te 's Gravenhage, Kamer van correctioneële appellen, van den 10den October 1836*, Amsterdam 1836.
  - *Iets over het onlangs uitgekomen geschrift van Mr A.W. van Appeltere, voornamelijk ingerigt ter verdediging der vervolgingen tegen de Afgescheidene Gereformeerden in Nederland*. Overdruk uit *De Reformatie*; jrg. 2 (1837), p. 283-317, Amsterdam 1837.
- M.C. van Hall, C. Loots en H.H. Klijn, *Nagelaten gedichten van Jan Frederik Helmers*, 's Gravenhage 1815.
- R. Helias d'Huddeghem, *De l'administration de la justice aux Pays-bas, sous le ministère de C.F. van Maanen, avec une analyse des principaux procès criminels politiques et d'autres persécutions, depuis l'an 1815 jusqu'au 25 août 1830*, Gent 1830.
- P. Hofstede de Groot, B. Eekma, *Het lager schoolwezen in Nederland, bijzonder in de provincie Groningen onderzocht en opengelegd, aan alle vrienden van God, vader land en koning*, Groningen 1840
- *Vraagboekje over de geschiedenis der opvoeding des menschedoms door God tot op de komst van Jezus*, Groningen 1844.
- G.K. van Hogendorp en G.H. van Hogendorp, *Brieven en gedenkschriften van Gijsbert Karel van Hogendorp*, zes delen, 's-Gravenhage 1866-1903.
- *Over de Grondwet: uit de brieven een aantekeningen van Gijsbert Karel van Hogendorp, 1815 en 1819, en 1819*, medewerker Hendrik van Hogendorp, Groningen 1948.
  - *Verhandeling over de noodzakelykheid eener heerschende religie in den staat*, 's-Gravenhage 1787.
- Joan van den Honert, *Het Wetboek van Strafrecht: toegelicht uit de beraadslagingen van de Tweede Kamer der Staten-Generaal*, Amsterdam 1840.
- C. Pzn. Hooft, *Memoriën en Adviezen*, Utrecht 1871-1925, uitgegeven door H.A. Enno van Gelder.

U. Huber, *Heedendaegse Rechts-Geleerthey, als in Frieslandt gebruikelijk*, Rotterdam 1742.
 A.W. Huidekoper, *Verhandeling ter beantwoording der vraag: of, en in hoever Art. 291, 292 en 294 van het Strafwetboek toepasselijk zijn op de afgescheidenen van het Nederlandsch Hervormd Kerkenootschap*, in C.A. den Tex en J. van Hall, *Bijdragen tot Regtsgeleerdheid en Wetgeving*, XII, Amsterdam 1838.

K

C.M. van der Kemp, *Over het grondwettig recht om zich van het bestaande Hervormde Kerkenootschap af te scheiden en een nieuw kerkenootschap op te richten*, Overdr. uit *Bijdragen tot regtsgeleerdheid en wetgeving*; dl. 9, stuk 1, Amsterdam, 1835.
 – *Beoordeeling van het geschil over de maatregelen tegen de afgescheidenen: (eene wederlegging van het geschrift des heeren van Appeltere)*. In *Twee stukjes*, Rotterdam 1837-1838.
 W.L. Krieger, *Kerkelijke rede bij den Heiligen Doop van de eerstgeborene zoon van Z.K.H. den Heer Prins van Oranje en H.K.H. Mevrouw de Prinses van Oranje, geboren Grootvorstin van Rusland, in de Nederduitsche Protestantse Kerk te Brussel op den 27 Maart 1817*, 's Hage 1817.

L

John Locke, *Two treatises of civil Government*, oorspronkelijk uitgegeven in 1694, W.S. Carpentier (red.), London 1924.

M

C.F. van Maanen, *Aanteekeningen van het verhandelde over de Grondwet van 1814*, Dordrecht 1886.
 – *Aanteekeningen van het verhandelde over de Grondwet van 1815*, Dordrecht 1887.
 P.F. van Meenen, *Mémoire à la Seconde Chambre des Etats-Genéraux par les marchands de vin et de sel des provinces méridionales*, Anvers 1817.
 César Malan, *Le Témoin*, Genève 1825.
 Jonas Daniël Meijer, *De leerstellingen omtrent de regterlijke magt, door wijlen Mr. Jonas Daniel Meijer in den jare 1817 geuit, en uit zijne schriften in den jare 1842 herinnerd door A.D. Meijer*, Amsterdam 1842.
 – en H.W. Tydeman, *Briefwisseling van eenige regtsgeleerden*, Leiden 1819.
 R. Metelerkamp, *Regeeringsvorm der Vereenigde Nederlanden na de verheffing van Prins Willem Frederik van Oranje-Nassau tot souvereinen Vorst*, 's-Gravenhage 1814.

N

J. Nacet, *De la liberté religieuse en France*, Paris 1830.
 G. Nauta, *Compendium der kerkelijke wetten van Vriesland, geëxtraheerd uit 's lands en sijnodale resolutien*, Leeuwarden 1771.
 C.J. van Nispen tot Pannerden, *Het regt van vereeniging en de burgerlijke regtsbevoegdheid van vereenigingen als regtspersonen beschouwd*, diss., Leiden 1853.
 Gerard Noodt, *De godsdienst vrij van heerschappye naer het regt de Volken: beweert in een redenvoeringe te Leiden op den achtsten February 1706, uit het Latijn in 't Nederduitsch gebracht door E.B.D.V.*, Amsterdam 1706.

P

Thomas Paine, *Rights of Man*, London 1791-1792.
 – *Age of Reason*, Luxembourg 1794.
 C.W. Pape, *Het leven en werken van J.D. Janssen, ridder der Orde van den Nederlandschen Leeuw, secretaris-Generaal en adviseur bij het departement voor de zaken der Hervormde Kerk enz. geschetst door C.W. Pape*, 's-Hertogenbosch 1855.
 C.M. Pfaff, *Origines juris ecclesiastici*, Tübingen 1756 (herdr.).
Proclamatie betreffende de afscheiding der kerke van den staat. Gearresteert by de Nationale Vergadering [...] den 18. augustus 1796, 's-Gravenhage 1796.
 Samuël von Pufendorf, *De habitu religionis christianae ad vitam civilem* (1687), heruitgegeven te Stuttgart in 1972.

R

J.J. Raepsaet, *Oeuvres complètes*, Gent 1838-1840.
 J.A. Rogron, *Code pénal, expliqué pars es motifs, par des exemples, en par la jurisprudence*, Société Belge de librairie, Bruxelles 1845.
 Jean-Jacques Rousseau, *Du Contrat socialou principes du droit politique*, Amsterdam 1772.
 J.J. le Roy, *Vrijmoedig woord over de geschriften van de heeren Frets, Van Appeltere en eenen ongenoemde, betrekkelijk dat van den heer Groen van Prinsterer, 'De maatregelen tegen de Afgescheidenen aan het staatsregt getoetst'*, Rotterdam 1837.

S

- H.P. Scholte, *Stukken betrekkelijk de afscheiding der Gereformeerde gemeente van Doveren, Genderen en Gansoijen, van het Nederlandsch Hervormd kerkbestuur*: met een voorrede in het licht gegeven door H.P. Scholte, 's-Gravenhage 1834.
- *Verdediging van conscientie- en godsdienstvrijheid: twee pleitredenen, uitgesproken te Utrecht en Amsterdam door H.P. Scholte; met de daarbij behorende vonnissen*, 's-Gravenhage 1836.
  - *Het strafregt in verband beschouwd met de vrijheid van geweten en godsdienst*, Amsterdam 1842.
- M. Schooneveld, P.Jz., *Het wetboek van strafregt*, Amsterdam 1850.
- N. Schotsman, *Eerezuil ter gedachtenis van de voor tweehonderd jaar te Dordrecht gehouden Nationale Synode, opgericht door Nicolaas Schotsman*, Leiden 1819.
- M. Siegenbeek in de *Handelingen der jaarlijksche vergadering van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden*.
- Bernard de Smet, *Sermoen over de godsdienstige opvoeding der katholyke kinderen, gepredikt in de parochiale kerk van St.-Nicolaes*, Gent 1827.
- H. van Sonsbeeck, *Proeve over de zelfstandigheid en onafhankelijkheid der regterlijke magt*, 2 delen, Zwolle 1829.
- Johan Hendrik Swildens, *Ontwerp, om de Republiek door eene heilzaame vereeniging der belangen van regent en burger, van binnen gelukkig, en van buiten gedugt te maaken*, Leyden 1785.

T

- Gilles-François Theys, *Vexations*, Hasselt 1838.
- L.A. Thiers, *Rapport de M. Thiers sur la loi d'Instruction secondaire fait au nom de la commission de la Chambre des Députés dans la séance du 13 juillet 184*, Paris 1844.
- J.R. Thorbecke, *Over de erkenenis van de onafhankelijkheid van België*, Leiden 1830.
- *Aanteekening op de Grondwet*, twee delen, 2e dr., Amsterdam 1843.
  - *Bijdrage tot de herziening der grondwet*, Leiden 1848, 's-Gravenhage 1921 en 1948.
  - (red.) *Bijdragen tot de huishouding van staat in het Koninkrijk der Nederlanden, verzameld ten dienste der Staten-Generaal*, 2e verbeterde uitgave, Amsterdam 1854-1855.
  - *Brieven aan Guillaume Groen van Prinsterer*, 1824-1841 en 1873 (41 brieven).
  - *Kerkelijk staatsregt: antwoord aan den heer Mr. G. Groen van Prinsterer, Overdr. uit: Journal de la Haye; 27 en 28 sept. en 1 oct. 1837*, 's-Gravenhage 1837.
  - *Les mesures contre les Séparatistes, examinées dans leur rapport avec le Droit public, par Mr. G. Groen van Prinsterer, 1837*, is de vertaling van *Kerkelijk staatsregt: onderzoek van de brochure: "De maatregelen tegen de afgescheidenen aan het staatsregt getoetst"*; door G. Groen van Prinsterer. Bevat ook: *Réponse aux articles communiqués, insérés dans le Journal de la Haye* 9, 10 en 12 Sept. 1837 par G. Groen van Prinsterer.
  - *Briefwisseling* (zie onder Hooykaas).
- J. Trigland, *Kerkelijcke Geschiedenissen*, Leiden 1750.

V

- S. van Velzen, *Verantwoording wegens godsdienst, hoofdzakelijk gedaan voor de regtbank te Heerenveen, benevens een woord aan mijne landgenooten*, Leeuwarden 1836.
- Willem Jansz. Verwer, *Memoriaelbouck. Dagboek van gebeurtenissen te Haarlem van 1572-158*, Haarlem 1973.
- Johan Willem Vijgenboom, *Korte beschrijving van de voornaamste lotgevallen van en door Johan Willem Vijgenboom: alsmede de reden zijner uitgang uit de naam dragende Hervormde kerk*, Rotterdam 1822.
- J.C. Voorduyn, *Geschiedenis en beginselen der Grondwet voor het Koninkrijk der Nederlanden*, Utrecht 1848.
- ‘Voorstander van godsdienstvrijheid en verdraagzaamheid’, *Gedachten en beoordeeling bij en na het lezen van het werk van den Heer G. Groen van Prinsterer, ten titel voerende: De maatregelen tegen de afgescheidenen aan het staatsregt getoetst*, Amsterdam 1837.
- Voltaire, *Traité sur la Tolérance*, (1763), in Voltaire, *Mélanges*, Préface par Emmanuel Berl, Texte établi et annoté par Jacques van den Heuvel, Paris 1961.
- *Dictionnaire philosophique*, 5e ed. 1765.

W

- Mark Wilks, *History of the persecutions endured by the Protestants of the South of France, and more especially of the Department of the Gard, during the years 1814, 1815 and 1816, including a defence of their conduct from the Revolution to the present period*, London 1821.

Nic. Wiltens, P. Scheltus en J.W. te Water, *Kerkelyk plakaat-boek, behelzende de plakaaten, ordonnan-tiën, ende resolutien, over de kerkelyke zaken*, 's-Gravenhage 1722-1807.

G.A. Wislicenus, *Die Amtsentsetzung des Pfarrers Wislicenus in Halle*, Leipzig 1846.

Christian Wolff, *Jus naturae methodo scientifica pertractatum*, Leipzig 1740-48.

Z

P. Zonne, *Verslag van de ongelooflijke handelswijz der Arrondissements-Regtbank te Utrecht, en Pleit-memorie ter verdediging van staats-burgerlijke regten en vrijheid van godsdienst*, Amsterdam 1846.

P.J. van Zuylen van Nyevelt, *Neerlands schrikbarende ongevoeligheid en blindheid voor het uit Rome ons dreigend geestelijk oordeel*, Amsterdam 1841.

Literatuur van na 1855

A

A. van den Abeele, *De noblesse d'empire in West-Vlaanderen*, in het tijdschrift *Biekorf*, 2002.

D. van Akerlaken, *Mr. Hendrik van Stralen, aantekeningen uit zijne nagelaten geschriften*, 's-Graven-hage 1878.

A. Alberts en J.E. Verlaan, *Apologie of verantwoording van de prins van Oranje 1581 gevolgd door het Plakkaat van verlating*, Nieuwkoop 1980.

P. Albers S.J., *Geschiedenis van het herstel der hiërarchie in de Nederlanden*, 2 delen, Nijmegen 1903 en 1904.

A. en H. Algra, *Dispereert niet*, derde druk, Franeker 1961.

H. Algra, *Het wonder van de 19e eeuw: van vrije kerken en kleine luyden*, Franeker 1976.

Robert E. Alvin, *A Clash of Catholic Cultures on the German-Polish Border: The Tale of a Contro-versial Priest in Poznan*, in *The Catholic Historical Review* – Volume 88, no.3, juli 2002.

R.B. Anderson, *The First Chapter of Norwegian Immigration*, Minneapolis 1896.

E.G. Arnold, *Het genootschap Christo Sacrum te Delft. Privatisering van de godsdienst omstreeks 1800*, Hilversum, 2003

R. Aubert, *Kerk en godsdienst in de Zuidelijke Nederlanden 1815-circa 1840*, in *AGN* deel 11.

B

B. Bakker, (red.), *De Afscheiding van 1834 en haar geschiedenis*, Kampen, Kok 1984.

R.C. Bakhuizen van den Brink, *Cartons voor de geschiedenis van den Nederlandschen Vrijheidsoorlog*, 3^e druk, 's-Gravenhage 1891-1898.

E. Balthau, *De Smet, Bernardus (superior 1814-1815)*, St-Jozef-Klein-Seminarie St. Niklaas 2006.

G. van Baren, *De plannen tot grondwetsherziening in het jaar 1831*, diss. VU, Amersfoort 1910

M. Baumgarten, *Ein Denkmal für C. Harms*, Brunswick 1855.

W.E.M. Bauwens, 'Pieter Paulus, een patriot uit Axel, 1753-1796', in het *Jaarboek 1986-1987* van de Oudheidkundige Kring 'De Vier Ambachten', Hulst 1986-1987.

H. Bavinck, *Kennis en leven, opstellen en artikelen uit vroegere jaren*, Kampen 1922.

Henriette L.T. de Beaufort, *Gijsbert Karel van Hogendorp*, Rotterdam-Antwerpen 1948.

J. Beekhuis, *Al zulke scheurmakers. De afscheiding van 1822 en de Afscheiding in 1836 in Axel*, Kam-pen 1989.

C.R. v.d. Berg, *Abraham Capadose uw heilwenshende vriend*, Zwijndrecht-Berg 1988.

G.C.J.J. van den Bergh, *The Life and Work of Gerard Noodt (1647-1725)*, Oxford, 1988.

– *Gerard Noodt*, in *Zestig Juristen*, T.J. Veen en P.C. Kop (red.), Zwolle 1987.

J.Th.J. van den Berg, *Eenvoudigheid en zuinigheid*, lezing gehouden op het op 22 januari 1993 georganiseerde symposium *Van Thorbecke tot Telders*, gepubliceerd in het *Jaarboek van het Docu-mentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen* 1992.

L.F.M. Besselink, *Keeping Faith. A study of Grotius' Doctrine of Natural Law*, diss. European Univer-sity Institute, Florence 1988.

G.J. Beuker, *Umkehr und Erneuerung, Aus der Geschichte der Evangelisch altreformierten Kirche in Niedersachsen 1838-1988*, Uelsen 1988.

T.A. van Biervliet, *Het Stevenisme in Vlaanderen*, Leuven 1966.

M. van der Bijl, *Pieter de la Court en de politieke werkelijkheid*, in H.W. Blom en I.W. Wildenberg (red.), *Pieter de la Court in zijn tijd. Aspecten van een veelzijdig publicist (1618-1685)*, Amsterdam 1986.

N. Bijleveld, *Voor God, Volk en Vaderland. De plaats van de hervormde predikant binnen de nationa-*

- le eenwordingsprocessen in Nederland in de eerste helft van de negentiende eeuw*, diss., Delft 2007, S.C. van Bijsterveld, zie Den Dekker-van Bijsterveld.
- P.J. Blok, *Geschiedenis eener Hollandsche stad 3: Eene Hollandsche stad in den nieuweren tijd*, 's-Gravenhage 1918.
- J.C.H. Blom, R.G. Fuks-Mansfeld en I. Schöffner (red.), *Geschiedenis van de joden in Nederland*, Amsterdam 1995.
- M.G. de Boer, *Een drukpersproces in de Groninger Ommelanden (1833)*, in *Tijdschrift voor Geschiedenis*, XLIX (1934).
- D.A.A. Boerema, *Mens mensura iuris, over rechtsbewustzijn, gelijkheid en mensenrechten*, diss., Deventer 1998.
- G.J.A. Bomans, *Zuster Makrena: het verbijsterend relaas van een Poolse martelares*, 1996, vertaling van *Récit de Makrena Mieczyslawska abbes des Basiliennes de Minsk ou Histoire D'Une Persécution de Sept Ans Soufferte Pour la Foi Par Elle et Ses Religieuses*, Paris 1846.
- J.A. Bornewasser, *The authority of the Dutch State over the Churches, 1795-1853*, in J.A. Bornewasser, *Kerkelijk verleden in een wereldlijke context. Historische opstellen, gebundeld en aangeboden aan de schrijver bij zijn aftreden als hoogleraar aan de Theologische Faculteit Tilburg*, Amsterdam 1989.
- *Koning Willem I*, in C.A. Tamse (red.), *Nassau en Oranje in de Nederlandse geschiedenis*, 2^e druk, Utrecht, 1996.
- *Koning Willem II*, in C.A. Tamse (red.), *Nassau en Oranje in de Nederlandse geschiedenis*, 2^e druk, Utrecht, 1996.
- *Het Koninkrijk der Nederlanden 1815-1830*, in AGN, deel 11.
- *De Zelfstandige eenheidsstaat in de noordelijke Nederlanden*, AGN, deel 11.
- F. L. Bos, *Archiefstukken betreffende de Afscheiding van 1834, 4 delen*. Dl. 1 Voorgeschiedenis (1822-1834); Dl. 2 (oktober 1834-eind 1835); Dl. 3 (eind 1835-oktober 1836); Dl. 4 (oktober 1836-1869), Kampen 1939-1946.
- *Kruisdragers, nieuwe verhalen uit afgescheiden kringen*, Kampen 1982.
- *De orde der kerk, 1950*, 's-Gravenhage 1950.
- A.G. Bosch, *De ontwikkeling van het strafrecht in Nederland van 1795 tot 2000*, Nijmegen 2000.
- J. Bosch, *Figuren en aspecten uit de eeuw der Afscheiding*, Goes 1952.
- J. Bosch, *Een korte, maar moeilijke levensdag, Anne Maurits Cornelis van Hall, de Advocaat der afgescheidenen*, Heusden ca. 1913.
- *Om waarheid en recht: eenige strijdschriften, smeekschriften en smaadschriften uit de dagen der Afscheiding*, Kampen 1933.
- J. de Bosch Kemper, *De Staatkundige geschiedenis van Nederland tot 1830*, Amsterdam 1868.
- *De Staatkundige geschiedenis van Nederland na 1830*, met *Letterkundige aantekeningen betreffende de geschiedenis van het Nederlandsche staatsleven en staatsregt*, Amsterdam 1873.
- H. Bots, *De Fransman Pierre Bayle in Nederland*, Nijmegen 2005.
- B. Bouckaert, *De exegetische school*, diss., Antwerpen 1981.
- C. Bouma, *De Reformatie van 1834 en het lager- en hooger onderwijs in Van 's Heeren wegen. De Afscheiding van 1834 op 10, 11 en 12 oktober te Utrecht herdacht*, Kampen 1834.
- H. Bouma, *Een vergeten hoofdstuk*, Enschede 1959.
- en C.G. Bos, *Afscheiding en vrijmaking in Assen*, Stadskanaal 1984.
- P.J. Bouman, *Maatschappelijke toestanden in Z.W. Sneller, Geschiedenis van de Nederlandse landbouw 1795-1940*, Groningen-Djakarta 1951.
- H. Bouwman, *Gereformeerd Kerkrecht: het recht der kerken in de praktijk*, 2 delen, Kampen 1928-1934.
- M.W. van Boven, *De rechterlijke instellingen ter discussie. De geschiedenis van de wetgeving op de rechterlijke organisatie in de periode 1795-1811*, diss., Nijmegen 1990.
- Jørgen Bøytler & Jørgen Toft Jensen: *Christiansfeld, das Leben und die Häuser*, Søborg 2005.
- Christine le Bozec, *Boissy d'Anglas un grand notable libéral*, Privas 1995.
- J. Breevoort, *Gustaaf II, en zijn hof: verhaal uit het Zweedse hofleven*, Rotterdam 1918.
- J.G.C.A. Briels, *Zuidnederlandse boekdruckers en boekverkopers in de Republiek der Verenigde Nederlanden omstreeks 1570-1630*, Nieuwkoop 1974.
- Wilhelm Bringmann, *Friedrich der Große. Ein Porträt*, München 2006.
- *Preußen unter Friedrich Wilhelm II (1786-1797)*, Frankfurt am Main 2001.
- Gabriel de Broglie, *Guizot*, Paris 1990.
- F. Broeyer, *Het synodale establishment in de hervormde kerk en de Aprilbeweging*, in Jurjen Vis en Wim Janse (red.), *Staf en storm: Het herstel van de bisschoppelijke hiërarchie in Nederland in 1853*:

- actie en reactie*, Hilversum 2002.
- U. Brömmling, *Das verbotene Land*, in *Die Zeit* van 23 augustus 2007.
- A.J. Bronkhorst in *Kerk en Theologie* 27 (1976), Uitg. Boekencentrum.
- *De Nederlandse Hervormde Kerk en het Algemeen reglement van 1816*, artikel in de *Inleiding tot de studie van het kerkrecht*, W. van 't Spijker en L.C. van Drimmelen (red.), Kampen 1992.
- H. Brück, *Geschichte der Katholische Kirche in Deutschland in XIX Jahrhundert*, II, Mayence 1889.
- J. de Bruijn e.a. (red.), *Geen heersende kerk, geen heersende staat*, Zoetermeer 1998.
- R.E. de Bruin en G.J. Schutte (red.), *Drie protestantse conservatieven uit de 19e eeuw: Willem Bilderdijk (1756-1831), Willem Broes (1766-1858) en Georg Willem Vreede (1809-1880)*, Amsterdam 1994.
- Emil Brunner, *Die Christusbotschaft und der Staat*, Zürich 1940.
- J.B. Bull, *Hans Nielsen Hauge: de leekeprediker van Noorwegen*, Zeist 1929.
- F.H. van de Burg in F.H. van der Burg en H. Boels, (samenstellers), *Tweehonderd jaar rechten van de mens in Nederland*, Leiden 1994.
- C
- Axel Frhr. Von Campenhausen en Heinrich de Wall, *Staatskirchenrecht. Eine systematische Darstellung des Religionsverfassungsrechts in Deutschland und Europa*, München 2006.
- J. Cart, *Histoire du mouvement religieux et ecclésiastique dans le canton de Vaud pendant la première moitié du XIXe siècle*, Lausanne 1870.
- Helenius de Cock, *De verhouding van de Christelijke gereformeerde kerk tot den staat*, Kampen 1890.
- *Hendrik de Cock, eerste afgescheiden predikant in Nederland, beschouwd in leven en werkzaamheid: eene bijdrage tot het verstand van de kerkelijke afscheiding*, Kampen 1860-1864.
- H.T. Colenbrander, *Gedenkstukken der algemeene geschiedenis van Nederland van 1795 tot 1840*, 10 delen, meerdere banden, 's-Gravenhage 1905-1922.
- *Ontstaan der grondwet: bronnenverzameling*, Rijks geschiedkundige publicatiën, deel 1 1814 en deel 2 1815, 's-Gravenhage 1908-1909.
- *Gedenkschriften van Anton Reinhard Falck*, 's-Gravenhage 1913.
- E. Comba, *De Waldenzen, hun oorsprong en geschiedenis*, Kampen 1927.
- Pieter de Coninck, *Een les uit Pruisen: Nederland en de Kulturkampf 1870-1880*, Hilversum 1998.
- D
- H.J. van Dam, *Hugo Grotius, De imperio summarum postestatum circa sacra, critical edition with introduction, English translation and commentary*, Leiden 2001.
- D. Deddens, *Het congregationalisme*, in W. van 't Spijker en L.C. van Drimmelen (red.), *Inleiding tot de studie van het kerkrecht*, 2e druk, Kampen 1992.
- C. Dekker, *Huibert Jacobus Budding 1810-1870 en zijn gemeenten in Zeeland*, Middelburg 1986.
- S.C. den Dekker-van Bijsterveld, *De verhouding tussen kerk en staat in het licht van de grondrechten*, diss. KUB., Zwolle 1988.
- E. Delapierre, *Un pionnier de l'Évangile, Napoléon Roussel, 1805-1878*, Lausanne 1888.
- J. Demey en R. Dhondt, *Onze tijd in documenten*, Lier 1973.
- A.Th. van Deursen, *Bavianen en Slijkgeuzen: kerk en kerkvolk ten tijde van Maurits en Oldebarnevelt*, Assen 1974.
- *Maurits van Nassou. De Winnaar die faalde*, Amsterdam 2000.
- *Mensen van klein vermogen. Het kopergeld in de Gouden Eeuw*, Amsterdam 1992.
- E. Diemer, *Vrijheid van drukpers*, diss., Rotterdam-Utrecht 1937.
- I.A. Diepenhorst, *De verhouding tusschen kerk en staat in Nederland*, Utrecht 1946.
- *Het recht van gratie in Opstellen op het gebied van recht, staat en maatschappij, aangeboden aan Prof.Dr. A. Anema en Prof.Dr. P.A. Diepenhorst bij hun afscheid van de Vrije Universiteit door oud-leerlingen, januari 1949*, Amsterdam 1949.
- P.A. Diepenhorst, *Groen van Prinsterer*, Kampen 1932.
- *Onze strijd in de Staten-Generaal*, 2 delen, Amsterdam 1927-1929.
- P. van Dijk en G.J.H. van Hoof, *De Europese conventie in theorie en praktijk*, Nijmegen 1982.
- R.E. van Ditzhuyzen, *Hendrik van Stralen*, in "Onderwijs als opdracht. Leven en werk van de eerste vijftien ministers belast met het onderwijs in de periode 1798-1830", 's-Gravenhage 1977.
- J.C. van der Does, *De afscheiding in haar wording en beginperiode*, 2^e druk, Delft 1934.
- H. Dooyeweerd, *De Wijsbegeerte der Wetsidee*, Amsterdam 1936.
- L.J. Dorsman, *J.M.C. van Utenhove van Heemstede (1773-1836)*. Wis- en sterrekundige, in *Tussen de Lek en de Hollandsche IJssel*, serie Utrechtse Biografieën, Utrecht 2003.
- J. Douma, *Natuurrecht – een betrouwbare gids?*, Groningen 1978.

- G. Duby, *Histoire de la France*, Paris 1970.
 Thomas von der Dunk, *Een kathedraal voor Amsterdam*, Zutphen 2003.
 Alastair Crawford Duke, *The ambivalent face of calvinism in the Netherlands, 1561-1618 in Reformation and revolt in the Low Countries*, Londen 1990.
- E**
 J. van Eijnatten en F. van Lieburg, *Nederlandse religiegeschiedenis*, Hilversum 2006.
 H.J. van Eikema Hommes, *Methode der encyclopedie en Hoofdlijnen van de geschiedenis der rechts- en staatsfilosofie*, Zwolle 1975.
 A.M. Elias en P.C.M. Schölvinck, *Volksrepresentanten en wetgevers*, Amsterdam 1991.
 Paul Elmen, *Wheat Flour Messiah: Eric Jansson of Bishop Hill*, published for the Swedish Pioneer Historical Society, Carbondale (Illinois) 1976.
 John R. Elting en M. de Marbot, *Augereau, the superb bandit in Memoires du general Baron de Marbot*, Paris 1892.
 B. Engelfriet, *Toch christelijke hoop bij Francis Bacon* in het *Nederlands Dagblad* van 21 februari 2008.
 Per Olov Enquist, *Gods Akker in De reis van de voorganger*, Amsterdam 2003.
 J.A.O. Eskes, *Repressie van politieke bewegingen in Nederland: een juridisch-historische studie over het Nederlandse publiekrechtelijke verenigingsrecht gedurende het tijdvak 1798-1988*, Zwolle 1988.
 P. Estié, *Van afgescheiden gemeente tot kerkgenootschap. Geschiedenis van de Hersteld Evangelisch-Luthersen in Amsterdam. 1791-1836*, Hilversum 2007.
 R.B. Evenhuis, *Ook dat was Amsterdam*, 5 delen, Amsterdam 1965-1978.
- F**
 D.P.D. Fabius, *Het reglement van '52. Historisch-juridische studie over het hervormd kerkbestuur*, Amsterdam 1888.
 G. Fafie, *G. Friedrich Julius Stahl. Invloeden van zijn leven en werken in Nederland 1847-1880*, Rotterdam 1975.
 R. Feenstra, *A quelle époque les Provinces-Unies sont-elles devenues indépendantes en droit à l'égard du Saint-Empire*, in *Tijdschrift voor rechtsgeschiedenis*, 1952.
 Felix Flückiger, *Geschichte des Naturrechtes*, Zollikon-Zürich 1954.
 E. Foerster, *Die Entstehung der preussischen Landeskirche unter der Regierung Friedrich Wilhelm III, nach den Quellen*, Tübingen, 1905-1907.
 William B. Forbush, *Fox' book of martyrs*, Grand Rapids 1978.
 L. François, *Les mémoires d'un Orangiste: L.A. Reyphins, ex-président de la Seconde Chambre des Etats-Généraux, 1835*, Bruxelles 1989.
 Georg Franz, *Kulturkampf - Staat und katholische Kirche in Mitteleuropa*, München 1954.
 L. Freneel *Godsdienstig leven in de Zuidelijke Nederlanden 1794-1814*, in *AGN*, deel 11.
 W. Frijhoff en M. Spies, *1650 Bevochten eenheid*, Den Haag 1999.
- G**
 B. de Gaay Fortman, *Gijsbert Karel van Hogendorp en de Grondwet van 1814*, diss., Amsterdam 1907.
 H.C. Gall, *Willem Bilderdijk en het privatissimum van professor D.G. van der Keessel, 's-Gravenhage 1986*.
 C. de Gast, *Afscheiding en Doleantie in het land van Heusden en Altena*, Tilburg 1989.
 H.A. Enno van Gelder, *Vrijheid en onvrijheid in de republiek, geschiedenis der vrijheid van drukpers en godsdienst van 1572 tot 1798*, Deel I, Haarlem 1947.
 – *Getemperde vrijheid: een verhandeling over de verhouding van kerk en staat in de Republiek de Verenigde Nederlanden en de vrijheid van meningsuiting inzake godsdienst, drukpers en onderwijs gedurende de 17^e eeuw*, Groningen 1972.
 J. van Gelderen, *Simon van Velzen: capita selecta*, Kampen 1999.
 P. Gerbenzon en N.E. Algra, *Voortgang des rechtes: de ontwikkeling van het Nederlandse recht tegen de achtergrond van de Westeuropese cultuur*, Alphen aan den Rijn 1987.
 C. Gerretson, *Verzamelde Werken III*, G. Puchinger (red.), Baarn 1974.
 P. Geyl, *Geschiedenis van de Nederlandse stam*, 6 delen, Amsterdam 1961-1962.
 K. de Gier, *De Dordtse Kerkorde*, Houten 1989.
 A.M. van der Giezen, *Een halve eeuw Nederlandse onderwijspolitiek (1806-1857)*, Middelburg 1969.
 J. Gilissen, *Historische inleiding tot het recht*, Antwerpen 1981.
 S.S. Gjerde en P. Ljostveit, *The Hauge Movement in America*, Dilworth (Minnesota) 1941.
 J.G. Gleichman, *Mr. F.A. van Hall als minister, mededeelingen en herinneringen van J.G. Gleichman*, Amsterdam 1904, overdruk van artikelen onder dezelfde titel uit *De Gids* van 1896-1903.

- H. van Goethem, *L'église catholique et la liberté de religion et du culte en Belgique dans les constitutions de 1815 et 1831*, in H. van Goethem, L. Waelkens en K. Breugelmans (ed.), *Libertés, pluralisme et droit. Une approche historique*, Brussel 1995.
- H. Gollwitzer, *Ludwig I. von Bayern. Eine politische Biographie*, München 1986.
- G. Gorris S.J., *J.G. Le Sage ten Broek*, 2 delen, Amsterdam 1947-1949.
- A. Goslinga, *Koning Willem I als verlicht despoot*, Baarn 1918.
- *De Belgische opstand van 'Dietsche' zijde verklaard*, Assen 1932.
- W.J. Goslinga, *De rechten van den mensch en burger. Een overzicht der Nederlandsche geschriften en verklaringen*, diss., 's-Gravenhage 1936.
- I.H. Gosses en N. Japikse, *Handboek tot de Staatkundige Geschiedenis van Nederland*, 3^e druk, 's-Gravenhage 1947.
- L. de Gou, *De Staatsregeling van 1798, bronnen voor de totstandkoming*, 2 delen, 's-Gravenhage 1988 en 1990.
- *Het plan van constitutie van 1796. Chronologische bewerking van het Archief van de eerste constitutiecommissie ingesteld bij decreet van de nationale vergadering 1796*, 's-Gravenhage 1975.
- *Het Ontwerp van Constitutie van 1797: de behandeling van het plan van constitutie in de Nationale Vergadering*, Dl. I t/m IV, 's-Gravenhage 1983-1985.
- *De Staatsregeling van 1801, bronnen voor de totstandkoming*, Den Haag 1995.
- *De Staatsregeling van 1805 en de Constitutie van 1806, bronnen voor de totstandkoming*, 's-Gravenhage 1997.
- *Pieter Paulus (1753-1796)*, uit de jaarrede op 11 mei 1985, in L. de Gou, *Biografische bijdragen over achttiende-eeuwers. Fragmenten van jaarredes gehouden in de algemene vergadering van de Nederlandsche Maatschappij der Wetenschappen, 1979-1985*, Haarlem z.j.
- Heinrich Graetz, *Geschichte der Juden von den ältesten Zeiten bis auf die Gegenwart*, Leipzig 1900.
- H.I.J. Groenewegen, *De Remonstrantie op haren driehonderdste gedenkdag: XIV Januari 1610-1910 in den oorspronkelijken vorm uitgegeven, afgebeeld en toegelicht*, Leiden 1910.
- A. de Groot e.a., *Aspecten van de Afscheiding*, Franeker 1984.
- *Socioculturele geschiedenis 1794/1795 - circa 1840*, in AGN 11.
- J.H. Gunning J.Hz., *H.J. Budding leven en arbeid*, 2^e druk, Rhenen 1909.
- H**
- J. Haitsma, *Isaac da Costa (1798-1860)*, Leiden 1993.
- M.C. van Hall, *Drie eeuwen. De kroniek van een Nederlandse familie*, Amsterdam 1961.
- A. Hallema, *Hugo de Groot Het Delftsch orakel 1583-1645*, 2^e dr., 's-Gravenhage 1946.
- Peter Hauptmann: *Gerettete Kirche. Studien zum Anliegen des Breslauer Lutheraner Johann Gottfried Scheibel 1783-1843*, Göttingen 1987.
- Jan-Christoph Hauschild: *Georg Büchner – Biographie*, Stuttgart/Weimar 1993.
- H. Haussaye, 1815: *La Seconde Abdication – La Terreur Blanche*, Paris 1906.
- K. Havinga, *De Waldenzen*, Woerden 1900.
- G.J. Heering en H.Y. Groenewegen, *De Remonstranten: gedenkboek bij het 300-jarig bestaan der Remonstrantsche Broederschap*, Leiden 1919.
- Heinrich Heine, *Über Ludwig Börne*, Hamburg 1840.
- Otto von Heinemann, *Geschichte von Braunschweig und Hannover*, Gotha 1884-1892.
- H.C.H. Heinrichs, H. Franzki, K. Schmalz en M. Stolleis, *Deutsche Juristen jüdischer Herkunft*, München 1993.
- Ursula Henriques, *Religious toleration in England 1787-1833*, Toronto 1961.
- C. Hentzen, O.F.M., *De Politieke Geschiedenis van het Lager Onderwijs in Nederland*. Deel I, Nijmegen 1920.
- M.L. Hewett en J. Hallebeek, *The Prelate, the Praetor and the Professor: Antonius Matthaëus II and the "Crimen laesae majestatis" (Utrecht 1639-1640)*, in *Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis* 66 (1998).
- H.A. Hofman, *Ledeboerianen en Kruisgezinden: een kerkhistorische studie over het ontstaan van de Gereformeerde Gemeenten (1834-1927)*, 2^e dr., Utrecht 1977.
- T.M. Hofman, *Eenich Achterdencken. Spanning tussen kerk en staat in het gewest Holland tussen 1570-1620*, diss., Heerenveen 1997.
- C.M. van Hogenstijn, *Ten meesten nutte van de stad: de Patriottentijd, met name te Deventer*, Deventer 2006.
- M. Holzmann, *Borne, sein Leben und sein Wirken*, Berlijn 1888.
- E.H. Hondius, *Jonas Daniël Meijer* in T.J. Veen en P.C. Kop (red.), *Zestig juristen*.

- G.J. Hooykaas e.a., *De briefwisseling van J.R. Thorbecke*, 6 delen, 's-Gravenhage 1975-1998.
- Annemarie Houkes, *Politiek in de Aprilbeweging*, in J. Vis en W. Janse (red.), *Staf en storm: Het herstel van de bisschoppelijke hiërarchie in Nederland in 1853: actie en reactie*, Hilversum 2002.
- Ernst Rudolf Huber und Wolfgang Huber *Die schlesischen Altlutheraner in Staat und Kirche im 19. und 20. Jahrhundert. Dokumente zur Geschichte des deutschen Staatskirchenrechts*, Berlin 1973.
- F. Hulot, *Le maréchal Ney*, Paris 2000.
- U. Hummel, *Een kerk zonder adel in het Koninkrijk der Nederlanden. Het 'democratisch' karakter van de Lutherse kerk in Nederland en het gevaar dat een bisschopsambt voor haar zou inhouden* (proponentscriptie Evangelisch-Lutherse Kerk), Breda 1988.
- F.K. Hunt, *The fourth estate, contributions towards. A History of newspapers and of the liberty of the press*, II, London 1850.

I

- M. Ijspeert, *De Quakers*, Kampen 2006.
- Jonathan I. Israel, *The Dutch Republic. Its rise, greatness and fall, 1477-1906*, Oxford 1995.
- Wilhelm Iwan, *Die altlutherische Auswanderung um die Mitte des 19 Jahrhunderts*, Ludwigsburg 1943.

J

- 150 Jahre Evangelisch-Freikirchliche Gemeinden – Baptisten – Marburg und Hassenhausen 1840-1990*, Marburg 1990.
- C.J.H. Jansen, *Natuurrecht of Romeins recht: een studie over leven en werk van F.A. van der Marck (1719-1800) in het licht van de opvattingen van zijn tijd*, diss., Leiden 1987.
- *Klassieke grondrechten, achtergrond en ontwikkeling 1795-1917*, in N.C.F. van Sas en H. te Velde (red.), *De eeuw van de Grondwet*, Deventer 1998.
- Willi Jasper, *Keinem Vaterland geboren. Ludwig Börne. Eine Biographie*, Hamburg 1989.
- Georg Jellinek, *Die Erklärung der Menschen- und Bürgerrechte* (1895), 3e druk, Leipzig 1927.
- Hero Jelten, *Der frühe Baptismus in Ostfriesland bis zum Anschluß an Preußen (1867)*, in *Freikirchen und Calvinismus in Ostfriesland*, Münster 2001.
- H. Jenkins, *The Life of George Borrow*, London 1924.
- O.J. de Jong, *Nederlandse kerkgeschiedenis*, Nijkerk 1972.
- R. de Jong, *Van standspolitiek naar partijloyaliteit. Verkiezingen voor de Tweede Kamer 1848-1887*, Hilversum 1999.
- Gerrit H. Jongeneelen, *La philosophie politique d'Adrien Koerbach*, in *Cahiers Spinoza* 6 (1991).
- Th. Juste, *Le baron de Gerlache, ancien président du Congrès national, etc. 1785-1870*, Bruxelles 1870.

K

- D. Kalmijn, *Abraham Capadose*, 's-Gravenhage 1955.
- Werner Keller, *En zij werden verstrooid onder alle volken*, 3e druk, Kampen 1986.
- W.P. Keijzer, *Alexandre Rodolphe Vinet 1797-1847*, Amsterdam 1946.
- G. Keizer, *De Afscheiding van 1834: haar aanleiding, naar authentieke brieven en bescheiden beschreven*, Kampen 1934.
- A. Kenis, *Eene Godsdienstsecte in België of het zoogezegde Stevenisme*, 2e druk, Amsterdam 1903.
- Conrad Kisch, *The Jewish community in Denmark: history and present status – From all their habitations*, in het kwartaaltijdschrift *Judaïsme* van 22 maart 1998.
- M. Elisabeth Kluit, *Het protestantse Réveil in Nederland en daarbuiten 1815-1865*, Amsterdam 1970.
- *Cornelis Felix van Maanen tot het herstel der onafhankelijkheid, 9 september 1769-6 december 1813*, diss., Groningen 1954.
- W.P.C. Knuttel, *Verboden boeken*, 's-Gravenhage 1914.
- *Acta der particuliere synoden van Zuid-Holland, 1621-1700*, 's-Gravenhage 1912.
- G.Chr. Kok, *In dienst van het recht*, Hilversum 2005.
- J. Kok, *De profeet van Opperdoes (Jan Mazereeuw)*, Kampen 1919.
- *Meister Albert en zijn zonen*, 2e druk, Kampen 1934.
- P.C. Kop, *Legisme en privaatrechtswetenschap; legisme in de Nederlandse privaatrechtswetenschap in de negentiende eeuw*, Deventer 1982.
- *Hendrik Constantijn Cras*, in T.J. Veen en P.C. Kop (red.), *Zestig juristen*.
- P.J. van Koppen en J. ten Cate, *De Hoge Raad in persoon, benoemingen in de Hoge Raad der Nederlanden 1838-2002*, Deventer 2003.
- Gera Kraan-van den Burg, *Brandende harten: de geschiedenis van Maurits en Suze van Hall*, Kampen 1937.
- R. Kranenburg, *Het Nederlandsch Staatsrecht*, 2 delen, 6e druk, Haarlem 1947.

Paul Kriwaczek, *Jiddische Wereld*, Amsterdam/Antwerpen 2007.

W.J. Kühler, *Het socinianisme in Nederland*, Leiden 1912.

Jan Kuys, *Stedelijke zeggenschap over de pastoor in de late Middeleeuwen*, in *Trajecta, Tijdschrift voor de geschiedenis van katholiek leven in de Nederlanden*, 14e jrg. nr. 3 (2005).

L

Lousewies van der Laan e.a., *Doorbreek machtspositie Vaticaan*, in *Trouw* van 18 november 2000.

E. Labrousse, *Pierre Bayle. Du Pays de Foix à la cité d'Erasmus, La Haye* 1963.

E. Lamberts, *Kerk en liberalisme in het bisdom Gent (1821-1857). Bijdrage tot de studie van het liberaal-Katholicisme en het ultramontanisme*, Leuven 1972.

P. Landau, *Juristen jüdische Herkunft im Kaiserreich und in der Weimarer Republik*, in H.C.H. Heinrichs e.a., *Deutsche Juristen jüdischer Herkunft*.

H.M.F. Landolt, *Militair woordenboek*, Leiden 1861.

D. Langedijk, *De geschiedenis van het protestants-christelijk onderwijs*, Delft 1953.

Rufus Lears (ps. Voor Israel Goldberg), *Het Joodse volk: van de verwoesting van Jeruzalem tot onze dagen*, Amsterdam 1955.

H.D. van Leeuwen, *Kerk, staat en burger. Armenzorg en moderne charitas*, in Th. de Nijs en E. Beukers (red.), *Geschiedenis van Holland*, III B, Hilversum 2003.

Joseph Lehmann, *Geschichte der deutschen Baptisten*, 2 delen, Hamburg 1896, Cassel 1900.

Anton van der Lem, *Tolerantie. Het gedoogbeleid in de zestiende eeuw*, in W. van Noort en R. Wiche, *Nederland als voorbeeldige natie*, Hilversum 2006.

J.C.M. Leijten, *De Verklaring van de rechten van de mens en van de burger – Pieter Paulus lofl!*, in *NJCM-Bulletin* 20/7 (1995).

Maxime Leroy, *La vie véritable du Comte de Saint-Simon (1760-1825)*, Paris 1925.

W. Bruce Lincoln, *Nicolas, Emperor and Autocrat of All Russians*, Bloomington 1978.

J. Lindeboom, *Fredrik Adolf van der Marck, een achttiende-eeuwse leeraar van het natuurrecht*, 's-Gravenhage 1948.

Peter Lodberg, *The Nordic Churches and the Ecumenical Movement*, in *The Ecumenical Review* (uitgave van de Wereldraad van Kerken) van april 2000.

J.P. Loof, *De Verklaring van de rechten van de mens en van de burger – Tweehonderd jaar mensenrechten in Nederland*, in *NJCM-Bulletin* 20/7 (1995).

J.C.A. van Loon, *Het Algemeen Reglement van 1816*, diss., Wageningen 1942.

Philipp Losch, *Der letzte deutsche Kurfürst. Friedrich Wilhelm I. von Hessen*, Marburg 1937.

Theo Luykx, *Politieke geschiedenis van België*, Amsterdam/Brussel 1969.

S. Lutz, *Colonial Origins of the American Constitution: A Documentary History*, Indianapolis 1998.

M

Otto von Malortie, *König Ernst August*, Hannover 1861.

Golo Mann, *Deutsche Geschichte des neunzehnten und zwanzigsten Jahrhunderts*, Frankfurt am Main 1958.

Philip Mansel, *Louis XVIII*, Gloucestershire UK 1999.

P.J. Margry, *Teedere Quaesties: religieuze rituelen in conflict: confrontaties tussen katholieken en protestanten rond de processiecultuur in negentiende-eeuws Nederland*, diss. Tilburg, Hilversum 2000.

G.P. Marang, *De Zwijndrechtse nieuwlichters*, diss., Dordrecht 1909.

J. Marrow, *The tragedy at St Peter's Field, Manchester, 16 August 1819* in het *Journal of Accident and Emergency Medicine*, nr. 11, juni 1994.

John Marshall, *John Locke, Toleration and Early Enlightenment Culture*, Cambridge 2006.

J. Mastenbroek, *De tucht over de letter*, in de bundel *Uit louter genade; opstellen aangeboden aan ds. K. de Gier bij zijn 25-jarig jubileum als docent aan de Theologische School der Gereformeerde Gemeenten te Rotterdam*, Houten 1985.

N. Mayer-Hirsch, *Jonas Daniël Meijer*, Lelystad 1987.

P.J. Meertens, *Johan Willem Vijgeboom, de voorloper der Afscheiding*, in *Nederlandsch Archief voor kerkgeschiedenis*, 27e deel, 's-Gravenhage, 1935.

P.W. Meerts, *Kamerleden 1815-1830, een verkenning*, in het *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis/Revue belge d'histoire contemporaine*, jrg. 1985.

H. te Merwe, *De Wereldweg der kerk*, Delft 1956.

J. de Mestral Combremont, *Vinet Esquisse de sa Physionomie morale et religieuse*, Lausanne, Genève e.a. 1930.

- Jozeph Michman, Hartog Beem, Dan Michman; vert. uit het Hebreeuws door R. Verhasselt; *Pinkas: geschiedenis van de joodse gemeenschap in Nederland*, Ede/Amsterdam 1992.
- P. Miquel, *Histoire de la France*, Parijs 1992.
- Vilhelm Moberg, *De Emigranten*, Baarn 1965.
- J.P. Moet, *C.M. van der Kemp 1799-1862*, diss. VU, Vlaardingen 1948.
- E. Molland, *Church life in Norway, 1800-1950*, Minneapolis 1951.
- H. Møller, *Hendrik Wergeland*, Kopenhagen 1915.
- A.L.F.Th. Monod, *Waarom ik in de gevestigde kerk blijf*, met enkele facetten uit het leven van Monod, L.H. Oosten (red.), Ede 1999.
- Olaf Mörke, *Konfessionalisering als politisch-soziales Strukturprinzip? Das Verhältnis von Religion und Staatsbildung in der Republik der Vereinigten Niederlanden im 16. und 17. Jahrhundert*, in *Tijdschrift voor sociale geschiedenis*, 16 (1990).
- O. Moorman van Kappen, *Tweehonderd jaar geleden: De 'rechten van den mensch en van den burger' in Nederland erkend en afgekondigd*, in het *Nederlands Juristenblad* 1995/12.
- H. Mosman, C.ss.R., *Het Redemptoristenklooster Wittem: een bijdrage tot onze vaderlandsche kerke-schiedenis, 1836-1936*, Roermond 1936.
- P. Mostert, *De historische ontwikkeling van de functies van het openbaar ministerie*, preadvies in de *Handelingen der Nederlandse Juristen-Vereeniging* 1968, Zwolle 1968.
- L.H. Mulder, *Revolte der fijnen: de Afscheiding van 1834 als sociaal conflict en sociale beweging: (met een bronnenonderzoek in een achttal Friese dorpsgebieden)*, diss. UvA, Meppel 1973.
- Jürgen Müller, *Der Deutsche Bund 1815-1866*, München 2006
- N
- Éric Le Nabour, *Charles X: le dernier roi*, Paris 1980.
- Henk Nellen, *Hugo de Groot. Een leven in strijd om de vrede. 1583-1645*, Amsterdam 2007.
- O. Norel, *Hans Nielsen Hauge, de Noorse lekeprediker*, Den Haag 1953.
- O
- Gerhard Oestreich (1910-1978), *Geschichte der Menschenrechte und Grundfreiheiten im Umri*, Berlin 1968.
- *Die Idee der Menschenrechte in ihrer geschichtlichen Entwicklung*, Berlin 1974.
- L. Oostendorp, *H.P. Scholte, leader of the Secession of 1834 and founder of Pella*, Franeker 1964.
- Willem Otterspeer, *Het bolwerk van de vrijheid. De Leidse universiteit, 1572-1672*, Amsterdam 2000.
- P.J. Oud, *Honderd jaren*, 3^e dr., Assen 1961.
- W.H. den Ouden, *Kerk onder patriottenbewind; kerkelijke financiën en de Bataafse Republiek 1795-1801*, diss., Groningen 1994.
- A. Overbeeke, *Willem I's rentree te Brussel. 175 Jaar scheiding België-Nederland en de verhoudingen tussen kerk en staat*, in *Nederlands Tijdschrift voor Rechtsfilosofie & Rechtstheorie*, 35^e jaargang, 2006 nr. 1.
- P
- James Paterson, *The liberty of the press, speech, and public worship. Being commentaries on the Liberty of the Subject and the Laws of England*, London 1880.
- Freek Peereboom, H. Hille en H. Reenders (red.), *'Van scheurmakers, onruststokers en geheime opruijers.': de Afscheiding in Overijssel*, Kampen 1984.
- Roel Pieterman, *De plaats van de rechter in Nederland 1813-1920: politiek-juridische ideeënstrijd over de scheiding van machten in de staat*, diss., Arnhem 1990.
- L. van Poelgeest, *Toetsing van de wet aan de Grondwet in Nederland*: preadvies, Zwolle 1991.
- J.J. Poelhekke, *Het geval Zijdewind*, in *Mededelingen der Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen*, N.R., Deel 27, nr. 7, Amsterdam 1964.
- Franz Pohl, *Martin von Dunin, Erzbischof von Gnesen und Posen: eine biographische und kirchenhistorische Skizze*, Marienburg 1843.
- R. Poidevin en S. Schirmann, *Geschiedenis van Duitsland*, Utrecht 1996.
- Terry Ellen Polson, *Corn, commerce and country living: a history of Henry County*, Illinois 1968.
- E.J.W. Posthumus Meyjes, *Hervormd 's-Gravenhage in de 19^e eeuw*, 's-Gravenhage 1935.
- C.W. van der Pot, *Handboek van het Nederlandse Staatsrecht*, 14e dr., Deventer 2001.
- R. Potz, *Suum cuique*, *The parity of the recognised churches and religious communities in Austria*, artikel in *European Journal for Church and State Research*, 1997.
- P. Pouillet, *Relations inédites sur les débuts de la révolution belge de 1830, dans la Revue générale*, Bruxelles 1897.

Ch.H. Pouthas, *Guizot pendant la Restauration: préparation de l'homme d'état (1814-1830)*, Paris 1923.

L. Praamsma, *De Kerk van alle tijden*, Franeker 1989.

L. Prakke, *Toetsing in het publiek recht*, diss., Assen 1972.

– T. Koopmans en J.M. Barendrecht: *Dient de wetgever de mogelijkheid te bieden, dat de rechter de formele wet toetst aan de Grondwet en ongeschreven rechtsbeginselen, en zo ja, hoe dient deze mogelijkheid dan te worden uitgewerkt?* preadviezen, Zwolle 1992, *Handelingen Nederlandse Juristen-Vereniging*, jrg. 122, dl. 1992-1.

W.F. Prins, *De Raad van State 1814-1862*, in *Raad van State 450 jaar*, 's-Gravenhage 1981.

R

Edwin Rabbie, *Hugo Grotius's Ordinum pietas* in Rhoda Schnur et al. (red.), *Acta Conventus Neo-Latini Hafniensis. Proceedings of the Eighth International Congress of Neo-Latin Studies, Copenhagen 12 August to 17 August 1991*. Binghamton, New York 1994.

– *Het irenisme van Hugo de Groot*, in het *Jaarboek van de Maatschappij van de Nederlandse Letterkunde*, 1993.

A.J. Rasker, *De Nederlandse Hervormde Kerk vanaf 1795. Haar geschiedenis en theologie in de negentiende en twintigste eeuw*, 3^e dr., Kampen 1986.

H. Reenders, *Albertus C. van Raalte, als leider van Overijsselse Afgescheidenen 1836-1848*, in F. Peereboom e.a. (red.), *Van Scheurmakers, onruststokers en geheime opruijers. . De Afscheiding in Overijssel*, Kampen 1984.

A. J. Rehorst, *Torrentius*, Rotterdam 1939.

J. Reitsma en J. Lindeboom, *Geschiedenis van de Hervorming en de Hervormde Kerk der Nederlanden*, 's-Gravenhage 1949.

C. Rijkelijhuizen, *Grondwetsherziening tussen eenvoud en ideaal*, in het *Nederlands Juristenblad* van 21 november 2008.

G. Ritter, *Friedrich der Grosse*, Heidelberg 1954.

Marcus Roberts, *The story of England's Jews*. Oxford Heritage Projects 2007.

J. Roegiers, *De gedaantewisseling van het Zuidnederlands ultramontanisme, 1750-1830*, Leuven 1984.

H.C. Rogge, *Johannes Wtenbogaert en zijn tijd*, 3 delen, Amsterdam 1874-1876.

Paul Rogghé, *De Politieke loopbaan van J.J. Raepsaet tot 1815, inzonderheid in en om de commissie tot herziening der hollandsche grondwet van 1815*, Kortrijk 1938.

L.J. Rogier, *Geschiedenis van het katholicisme*, Amsterdam 1945/46.

Jan & Annie Romein, *Erflaters van onze beschaving*, Amsterdam 1979.

P. van Rooden, *Religieuze regimes. Over godsdienst en maatschappij in Nederland, 1570-1990*, Amsterdam 1996.

Piet de Rooy, *Republiek van rivaliteiten. Nederland sinds 1813*, Amsterdam 2002.

Mathias Freiherr von Rosenberg, *Friedrich Carl von Savigny (1779-1861)*, Frankfurt 2000.

E. Royle, *Victorian Infidels*, Manchester 1974.

Edmond Rubbens, *Édouard Ducpétiaux 1804-1868*, Bruxelles 1922.

S. van Ruller, *Genade voor recht, Gratieverlening aan ter dood veroordeelden in Nederland 1806-1870*, diss., Amsterdam 1987.

J.C. Rullmann, *De Afscheiding in de Nederlandsch Hervormde Kerk der XIXe eeuw: historisch geschetst*, Kampen, 1930.

S

N. C. F. van Sas, *Onze Natuurlijkste Bondgenoot. Nederland, Engeland en Europa, 1813-1831*. diss., Groningen 1985.

– *Onder waarborging eener wijze constitutie*, in N.C.F. van Sas en H. te Velde (red.), *De eeuw van de Grondwet. Grondwet en politiek in Nederland, 1798-1917*, Deventer 1998.

H.H. Ben Sasson (red), *A History of the Jewish People*, London 1976 (oorspronkelijk in 1969 in Tel Aviv in het Hebreeuws uitgegeven).

M.J. Sattler, *Ein Leben für das öffentliche Recht* in H.C.H. Heinrichs e.a., *Deutsche Juristen jüdischer Herkunft*.

W.P. Sautijn Kluit, *Dagbladvervolgingen in België 1815-1830*, in *Bijdragen voor Vaderlandse Geschiedenis*.

G. Bertier de Sauvigny, *The Bourbon Restoration*, trans. L.M. Case, Philadelphia 1966.

A.F. de Savornin Lohman, *Onze constitutie*, Utrecht 1901.

A.A. van Schelven, *Politieke tolerantie in de 16^e eeuwse Nederlanden*, in *Uit de strijd der geesten*, van

- dezelfde schrijver, Amsterdam 1944.
- Th. Schiemann, *Geschichte Russlands unter Kaiser Nicolaus I*, Berlijn 1904-1919.
- K. Schilder, *De Dogmatische beteekenis der 'Afscheiding' ook voor onzen tijd*, Kampen 1934.
- Charles Schnetzler, *Charles Monnard et son époque*, Lausanne 1934.
- H.P. Scholte, A. Brummelkamp, S. van Velzen, G.F. Gezelle Meerburg en A.C. van Raalte, *Kompletee uitgave van de officiële stukken betreffende den uitgang uit het Nederl. Herv. Kerkenootschap van de leeraren H.P. Scholte, A. Brummelkamp, S. van Velzen, G.F. Gezelle Meerburg en Dr. A.C. van Raalte*, Kampen 1863.
- Leonora L. Scholte, *Een vreemdelinge in een vreemd land*, Goes 1960.
- L.W.G. Scholten, *De regeering van Koning Willem, 1813-1840*, 's-Gravenhage 1928.
- P. Scholten, *Beginselen van samenleving*, Zwolle 1934.
- *Mr. C. Asser's Handleiding tot de beoefening van het Nederlandsch Burgerlijk Recht*, Algemeen deel, Zwolle 1954.
- *Kerk*, in *Verzamelde geschriften van prof. Mr. Paul Scholten*, deel II, Zwolle 1949.
- D. Schoon, *Lodewijk Napoleon en de godsdiensten in Holland*, in J. Hallebeek en A.J.B. Sirks (red.), *Nederland in Franse schaduw; Recht en bestuur in het Koninkrijk Holland*, Hilversum 2006 (p. 77-100).
- D.J. Schoon, *Van bisschoppelijke Cleresie tot Oud-Katholieke Kerk*, diss. VU, Nijmegen 2004.
- Cornelis Christiaan Schot, *Vorbereiding en aanvang der in de Ned. Hervormde kerk in de eerste helft der XIXde eeuw voorgevallen afscheiding*, diss., Utrecht 1879.
- E. Schut, *De joodsche gemeenschap in de stad Groningen 1689-1796*, Assen 1995.
- G.J. Schutte, *Het Calvinistisch Nederland*, Utrecht 1988.
- *Nederland: een calvinistische natie? Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden* 107 (1992).
- *Patriotten, prinsgezinden, gereformeerden: over calvinisme en revolutie in de achttiende eeuw*, Apeldoorn 1991.
- *Mr. G. Groen van Prinsterer*, Goes 1976.
- en J. Vree, *Om de toekomst van het protestantse Nederland. De Gevolgen van de grondwets-herziening van 1848 voor kerk, staat en maatschappij*, Zoetermeer 1998.
- *Het Calvinistisch Nederland. Mythe en werkelijkheid*, Hilversum 2000.
- S.J. Sietsma, E. Bos en A.Ph. de Vries, *Onderwijs nu en straks, om de vrijheid en deugdelijkheid van het onderwijs*, Groningen 1977.
- Janet Sjaarda Sheeres, *Son of Secession, Douwe J. Van der Werp*, Grand Rapids/Cambridge UK 2006.
- Jos De Smedt, *In het spoor van pastoor Winnepeninckx: 200 jaar "Stevenisme" in het Pajottenland: (1802-2002)* – Tweede en uitgebreide uitgave, Gooik 2003.
- Clifford Neal Smith, *Nineteenth-century emigration of "Old Lutherans" from Eastern Germany (mainly Pomerania and lower Silesia) to Australia, Canada, and the United States*, McNeal, Arizona, Westland Publications 1980.
- C. Smits, *De Afscheiding van 1834, deel 1, de Classes Gorinchem e.a.*, Oudkarspel 1971.
- *idem deel 2, Classis Dordrecht e.a.*, Dordrecht 1974.
- *idem deel 3, Documenten uit het archief ds. H.P. Scholte, bewaard te Pella, Iowa, U.S.A.*, Dordrecht 1982.
- *idem deel 4, De provincie Utrecht*, Dordrecht 1988.
- *idem deel 5, Documenten uit het archief ds. H.P. Scholte, bewaard te Pella, Iowa, U.S.A. (vervolg)*, Dordrecht 1982.
- *idem deel 6, Het Réveil en ds. H.P. Scholte. Correspondentie*, Dordrecht 1984.
- *idem deel 7, De Classes Rotterdam en Leiden, Dordrecht*, Dordrecht 1980.
- *idem deel 8, De provincie Noord-Brabant*, Dordrecht 1988.
- *idem deel 9, De provincie Gelderland*, Dordrecht 1991.
- Elisabeth Sonntag, *Nikolai Frederik Severin Grundtvig, Erzieher seines Volkes*, diss., Genève, Bern 1946.
- Joke Spaans, *Haarlem na de Reformatie. Stedelijke cultuur en kerkelijk leven, 1577-1620*, Den Haag 1989.
- *Veranderende vroomheid*, in *Een golf van beroering. De omstrede religieuze opwekking in Nederland in het midden van de achttiende eeuw*, Hilversum 2001.
- P. Steenbakkers, *Benedictus de Spinoza (1632-1677), een overzicht*, in *Filosofie: tweemaandelijks tijdschrift van de Stichting Informatie Filosofie*. jrg 9, nr 6, december 1999/januari 2000.

- Gordon Stein, *Freethought in the United Kingdom and the Commonwealth*, London 1981.
- Øivind Stenersen, Ivar Libæk, *The history of Norway: from the Ice age to today*, Lysaker 2007.
- S. Stokman O.F.M., *De politieke geschiedenis van het lager onderwijs in Nederland. De religieuze en de onderwijspolitiek der regering in het Vereenigd Koninkrijk der Nederlanden (1814-1830)*, 's-Gravenhage 1935.
- A.E. Strand, *A History of the Norwegians of Illinois*, Chicago 1905.
- P.H. Suringar, *Biographische aantekeningen betreffende Mr. Pieter Paulus. Eerste gedeelte (1753-1784)*, diss., Leiden 1879. Een volgend deel is nooit verschenen.
- Mr. S. Sybenga, *De Afscheiding en het Algemeen Reglement voor het bestuur der Nederlandsch Hervormde Kerk van 1816, kerkhistorische en staatsrechtelijke studie*, Groningen 1932.
- R. Sylvain, *Alessandro Gavazzi 1809-1889. Clerc, Garibaldien, prédicant des deux mondes*, Québec 1962.
- T**
- G.F.M. van der Tang en C.M. Zoethout, *Maak van de Grondwet een Constitutie*, in *Nederlands Juristenblad* van 5 mei 2006.
- B.D.H. Tellegen, Antoniuszoon, *Overzicht van het tot stand komen der Grondwet van 1814*, diss., Groningen 1912.
- L.D. Terlaak Poot, *Congregationalisme*, in de *Christelijke Encyclopedie*, 2e dr. Kampen 1957.
- Ch. Terlinden, *Guillaume Ier, roi des Pays-Bas et l'Église Catholique en Belgique (1814-1830)*, 2 delen, Bruxelles 1906.
- T.E. Thorpe, *Joseph Priestly*, London 1906.
- Emile Torfs, *Le Stévenisme dans le Sud-Ouest du Brabant, d'après des documents inédits*, Extrait des *Annales du Cercle Archéologique d'Enguien*, Lombeek-Sainte-Catherine 1955.
- Giorgio Tourn en G. van Bruggen (vert.), *De Waldenzen: de eerste protestanten en hun 800-jarige geschiedenis*, Franeker 1988.
- I.H. Troyat, *Alexander of Russia: Napoleon's conqueror*, Londen 1984.
- V**
- J.P. de Valk, *Roomser dan de paus. Studies over de betrekkingen tussen de Heilige Stoel en het Nederlands katholicisme*, diss., Nijmegen 1998.
- Henry C. Vedder, *A Short History of the Baptisme*, American Baptist Publication Society Philadelphia 1949.
- S.D. van Veen, *Eene eeuw van worsteling. Overzicht van de geschiedenis van het christendom in de negentiende eeuw*, Groningen 1904.
- T.J. Veen, en P.C. Kop (red.), *Zestig juristen*, Zwolle 1987.
- T.J. Veen, *Frederik Adolf van der Marck*, in *Zestig juristen*.
- W.G. Vegting, *Het algemeen Nederlands Administratiefrecht*, Alphen aan de Rijn 1954-1957.
- M. te Velde, *De Vervolgingen, in Afscheiding-Wederkeer, Opstellen over de Afscheiding van 1834*, 2^e druk, Haarlem 1984.
- *Anthony Brummelkamp (1811-1888)*, diss., Barneveld 1988.
- H. Veldman, *Hendrik de Cock – afgescheiden en toch betrokken*, Bedum 2004.
- W.R.E. Velema, *Revolutie, Republiek en Constitutie, De ideologische context van de eerste Nederlandse Grondwet*, in N.C.F. van Sas en H. te Velde (red.), *De eeuw van de Grondwet, Grondwet en politiek in Nederland, 1798-1917*, Deventer 1998.
- P.L.G. van Velzen, *De ongekende ministeriële verantwoordelijkheid, theorie en praktijk: 1813-1840*, Nijmegen 2005.
- S. van Velzen, *Gedenkschrift der Christelijke Gereformeerde Kerk, bij vijftig-jarig jubilé, 14 October 1884*, Kampen 1884.
- J.H.R. Verboom, *Rondom de kansel van Benthuizen*, Utrecht 1984.
- M.E. Verburg, *De minister de baas. Minister van Justitie en openbaar ministerie. Grepen uit de historie van de aanwijzingsbevoegdheid*, Den Haag 2004.
- *Geschiedenis van het Ministerie van Justitie*, I, Den Haag 1994.
- Leonard Verduin, *The Reformers And Their Stepchildren*, 1964, herdruk door Pinecraft, Sarasota, Florida 1991.
- J. Verhagen Jr, *De geschiedenis der Christelijke Gereformeerde Kerk in Nederland, aan het volk verhaald*, met een voorwoord van M. Noordtjij, Amsterdam 1881.
- A.F., J.B. en Th. Verwilghen, *Twee grote figuren uit het godsdienstig verleden van het land van Waas, in Annalen van de Oudheidkundige Kring van het land van Waas*, 76, Sint-Niklaas 1973.

- Jurjen Vis en Wim Janse (red.), *Staf en storm: Het herstel van de bisschoppelijke hiërarchie in Nederland in 1853: actie en reactie*, Hilversum 2002.
- J.Th. de Visser, *Kerk en staat*, 3 delen, Leiden 1926-1927.
- W.G.F. van Vliet, *Groen van Prinsterers historische benadering van de politiek*, Hilversum 2008.
- *Groen van Prinsterer en Guizot* in J. De Bruijn en G. Harinck (red.), *Groen van Prinsterer in Europese context*, Hilversum 2004.
- C. Vonk, *De voorzeide leer*, IIIb, Barendrecht 1956.
- H.S. de Voogt, *Naamlijst der geschriften, enz. betrekking hebbende op de invoering der bisschoppelijke hiërarchie in Nederland*, Ao 1853, Utrecht 1870.
- J. Vree, 'In kerk, huis, school en staat het Christendom.' P. Hofstede de Groot en de opvoeding van de Nederlandse natie (1834-1861), in J. de Bruijn e.a. (red.), *Geen heersende kerk, geen heersende staat*, Zoetermeer 1998.
- C.W. de Vries (red), *Bijdrage tot de herziening der Grondwet van mr. J.R. Thorbecke*, 's-Gravenhage 1948.
- Theun de Vries, *Rutger Jan Schimmelpenninck*, Den Haag 1941.
- M. de Vroede, *Het openbaar lager onderwijs in België onder Koning Willem I: De katholieke school*, (Lezing Historisch Genootschap) Groningen 1963.
- *Onderwijs en opvoeding in de Zuidelijke Nederlanden 1815-circa 1840*, in AGN, deel 11.
- A. Vroon, *Herman Eliza Verschoor (1791-1877). Eén der bekwaamste en ijverigste schoolopzieners*, in *Historische reeks Land van Heusden en Altena*, Heusden 1993.
- M. van de Vrugt, *De Staatsregeling van 1798 en de kerkegenootschappen*, in O. Moorman van Kappen en E.C. Coppens (red.), *De Staatsregeling voor het Bataafsche Volk van 1798*, Nijmegen 2001.
- W**
- Ernestine van der Wall, *Geen natie van atheïsten, Pieter Paulus (1753-1796) over godsdienst en mensenrechten*, in *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde*, 1996.
- *Socrates in de hemel? Een achttiende-eeuwse polemiek over deugd, verdraagzaamheid en de vaderlandse kerk*, Hilversum 2000.
- Bert Wallet, *Nieuwe Nederlanders. De integratie van de joden in Nederland 1814-1851*, Amsterdam 2007.
- Robert K. Webb, *The limits of religious liberty: theology and criticism in nineteenth-century England* in Richard Helmstadter (red.), *Freedom and religion in the nineteenth century*, Stanford University Press 1997.
- Hans Welzel, *Die Naturrechtslehre Samuel Pufendorfs*, Berlijn 1958
- J.F. van West de Veer, *De rechtbank te 's-Gravenhage van 1811-1966*, 's-Gravenhage 1967.
- M.O. Westerhaus, *The Confessional Lutheran Emigrations From Prussia and Saxony Around 1839*, I, *Wisconsin Lutheran Quarterly* 86 (1989) no. 4.
- W.J. Wieringa, *De Afscheiding en de Nederlandse samenleving*, in W. Bakker e.a. (red.), *De Afscheiding van 1834 en haar geschiedenis*, Kampen 1984.
- J. Wesseling, *Afscheiding en doeleantie in de stad Groningen*, Niemeijer, Groningen 1961.
- *De Afscheiding van 1834 in Groningerland*, 3 delen, Groningen 1973-1978.
- *De Afscheiding van 1834 in Friesland*, 3 delen, Groningen 1980-1983.
- *De Afscheiding van 1834 in Overijssel*, 2 delen, Groningen 1984.
- *De Afscheiding van 1834 in Zeeland*, 2 delen, Groningen 1987/89.
- Felix Wijverkens, *Het anticoncordatisme of 'Stevenisme' – Kritische beschouwingen op "Essai historique sur le Stevenisme" van M.J. Van den Weghe*, Halle-bij-Brussel 1927.
- J. te Winkel, *De ontwikkelingsgang der Nederlandsche Letterkunde*, Haarlem 1922-1927.
- E. Wolf, *Grotius, Pufendorf, Thomasius. Drie kapitel zur Gestaltgeschichte der Rechtswissenschaft*, Tübingen 1927.
- I. de Wolff, *De strijd om de kerk in de 19^e eeuw (1815-1834)*, Enschede 1954.
- J.A. Wormser jr., *Karakter en genade: het leven van Simon van Velzen*, Nijverdal 1916.
- *Door kwaad gerucht en goed gerucht, het leven van Hendrik Peter Scholte*, Nijverdal 1915.
- *De vurige oven*, Kampen 1911.
- Z**
- Wim Zaal, *Gods onkruid. Nederlandse sekten en messiassen*, Amsterdam 1972.
- Adolf Zahn, *Abriss einer Geschichte der evangelische Kirche auf dem europäischen Festlande im neunzehnten Jahrhundert*, Stuttgart 1893.
- Jeroen van Zanten, *Schielijk, Winzucht, Zwaarhoofd en Bedaard, politieke discussie en oppositie-*

- vorming 1830-1840*, diss. RUL, Amsterdam 2004.
 S. Zijlstra, *Om de ware gemeente en de oude gronden. Geschiedenis van de dopersen in de Nederlanden 1531-1675*, Hilversum/Leeuwarden 2000.
 K. van der Zwaag, *Onverkort of gekortwiekt*, diss., Heerenveen 1999.
 W. van der Zwaag, César Malan, *Prediker van het Frans-Zwitsers Réveil*, Utrecht 1997.
 H.H. Zwager, *Nederland en de verlichting*, 2e dr., Haarlem 1980.

Bronvermelding in de voetnoten

- R.A. Rijksarchief Anderlecht
 ARA. Nationaal Archief Den Haag.
 H. Van den Honert (*Verzameling van arresten van den Hoogen Raad der Nederlanden door Joan van den Honert*)
 N.R. *Nederlandsche Regtspraak*
 W. *Weekblad van het Regt.*
 N.J. *Nederlandse Jurisprudentie*

Verantwoording van de afbeeldingen

Is het nog mogelijk deze notitie in de verantwoording op te nemen?

Het portret van Hugo de Groot (p. 24) is een reproductie afkomstig van de Collectie Van der Mandele Stichting Rotterdam (in bruikleen aan het Historisch Museum Rotterdam), inventarisnr. 81054, fotograaf Han van Senus. Over deze afbeelding is geschreven door B.J.A. Renckens, *Een onbekend portret van Hugo de Groot*, in het tijdschrift *Oud Holland*, 77 (1962), p. 63-65.

De afbeeldingen van Gijsbert Karel van Hogendorp (p. 78) en J.R. Thorbecke (p. 138) zijn afkomstig van de Beeldbank van het Nationaal Archief. Dit geldt ook voor de reproductie van het schilderij van M.I. van Bree van de doop van de latere koning Willem III op p. 181.

De afbeelding van bisschop M.J. de Broglie (p. 170) is verkregen van Lukas – Art in Flanders (Lukas/Reproductiefonds Vlaamse Musea NV).

De tekening van de commissie uit Holland (p. 79) is overgenomen uit het boek van G. Engelberts Gerrits, *Het leven en de regering van Z.M. Willem I, koning der Nederlanden, groot-Hertog van Luxemburg, enz.*, Amsterdam 1845 en die van de werkkamer van koning Willem I (p. 112) uit F. de Bas, *Prins Frederik der Nederlanden en zijn tijd* (1887).

De overige portretten zijn welwillend afgestaan door het ministerie van Justitie en het *Nederlands Dagblad*, of zijn eigen bezit.

Personenregister

Op de bladzijden met een * aangegeven staat een korte biografie van de betreffende persoon.

- Abbema, B.E. 49*, 50
Abbot, George 24
Abrahamsz, Galenus 30
Adema, T.A. 320
Aebinga van Humalda, I. 91*, 99, 126
Alberda van Bloemersma, G.H. 126*
Albert van Sardinië, koning 479
Albrecht, W.E. 449
Alexander I 481*
Alphen, jonkheer D.F. van 203*, 349
Alphonse, F.J.B. baron d' 71
Alva 30
Ameele, kinderen van den 192
Amorie van der Hoeven, A. des 372*
Anckaert, C. 192*
Anethan, baron F.F.P. d' 127*, 131, 161
Anslijn, N. 209
Appeltere, A.W. van 310, 319*, 339, 343, 345-348, 359, 362, 367, 438, 500
Aquino, Thomas van 36
Arminius, Jacobus 23
Asch van Wijck, jhr. H. van 370*
Asser, C. 210, 324*
Augereau, P.F.C. 57*
Augustinus, Aurelius 23, 36
Aylva, H.W. van 91*, 95, 98, 99, 103, 126, 128-131, 160
Baay, G. 378
Backer, A. 324, 326
Bayle, Pierre 39*, 40
Becius, J. 33*
Becker, Balthasar 33*
Beerda, R.T. 357*
Belder, abbé de 209
Benthem Reddingius G. 285*, 286, 314, 352
Bernadotte, J.F. Oskar (Oscar I) 493*
Beukers, J. 356
Bigot, F.J.J. 70*-75
Bilderdijk, W. 74, 144, 249, 255*-257, 259, 266, 288, 310
Binder, F. von (diplomaat) 17, 22
Boeles, P. 343*
Boissy d'Anglas, F.A. comte de 471*
Bonaparte, Napoleon (Buonaparte Napoleone) passim
Bonaparte, Napoléon Louis (Lodewijk) 64, 65, 67, 68, 72, 74, 75, 86, 91-93, 115, 126, 167, 242, 255, 282, 373, 502, 506
Bordes, T.C. de 307*
Boreel van Hogelanden, jhr. W. 385*
Börne, L. 441*
Borrow, G.H. 480*
Bosch Kemper, J. de 119, 145, 147, 211, 218, 219, 325*, 326, 368, 385, 398
Bosse, P.Ph. Van 418*, 420, 424
Bottinga, J. 304*
Bousies, R.Ph. Burggraaf de 220*
Boussen, F.R. 170, 183, 212
Box, H. 343, 344, 347*, 360, 367, 396
Brand van Langerack en Cabau, J. 323, 325*, 326
Brandt, wed. J.D. 323
Brendel, S. 446*
Broes, W. 310*, 311, 331
Broglie, hertog M.J. de 139, 162*, 165, 166, 170-184, 192, 223, 227, 231, 236, 504
Brouckère, Ch.M.J. Gh. de 210, 217, 218, 220, 227*, 228, 229, 277
Brummelkamp, A. 288, 292*, 294, 318, 323, 326, 327, 329, 331, 340, 389, 399, 420
Büchner, K.G. 440
Budding(h), H.J. 322*, 386-388, 395
Buelens, J.B. 208, 209, 234, 259, 262
Buil, H.J. van 377*
Bylandt, E.J.A. graaf van 418*, 419
Calvijn, Johannes 13, 15, 21-23, 29, 36, 208, 247, 284, 423
Canneman, E. 80*, 279, 281
Capaccini, F. 375*, 376
Capadose, A. 256*, 257, 272, 374
Capellen van de Marsch, R.J. van der 50*
Capellen, G.A.G.Ph. Baron van der 67*, 70, 128, 161, 163, 222, 372
Carlile, R. 465, 466
Carnot, J.F.C. 305*
Castleraeagh, R.S. 125
Celles, A.G.P.F. de Visscher graaf de 240*
Chabaud-Latour, A.G.F. baron 471*
Christian V (1646-1699) 486*
Ciamberlani, L. 159, 167

- Clancarty, R. 124*
 Clausen, H.N. 487*
 Cock, H. de 283*-290, 294-297, 299, 301-310, 314, 319, 328, 329, 332, 338, 340, 348, 352, 355, 358, 362, 451
 Coninck, Patrice C.G. de 127*, 128, 129, 147, 155, 157, 160
 Consalvi, Ercole 159, 180
 Constant, B.H. 153*
 Constantijn de Grote 443*
 Coornhert, Dirck Volkertsz 17
 Corselis, Abbé 181
 Costa, Isaac da 249, 256*, 257, 259, 272, 354, 383, 388, 436
 Costa, Uriël da 29
 Cras, H.C. 49*, 51, 82, 128, 324
 Crombrugge, J.J. van 214*, 220
 Dam van Isselt, E.W. van 370, 385*
 Damsté, J.J. 285*, 286
 Daniëls, A.G. procureur-generaal 170*, 182, 188
 Dathenus, Petrus 16
 Descartes, R. 33, 40
 Deteleff, C. 267
 Deursen, A.Th. van 18, 20, 29
 Diepenhorst, I.A. 249
 Dijkstra, L. 301, 314
 Donker Curtius van Tienhoven, W.B. 216*, 219
 Donker Curtius, D. 262*, 278, 350, 397, 401, 407, 408, 409, 430, 435
 Donker Curtius, H.H. 253, 287*, 288, 295, 316, 318
 Doorn van Westcapelle, H.J. baron van 207*, 224, 269, 308, 338, 348
 Dotrengé, Th. 127, 128, 133, 137, 139, 144, 147, 151, 156, 160, 202
 Droste von Vischering, C.A. 456*
 Dubbelden, H. den 375*, 406
 Dubois, F.A.D.J.A. 127*, 128, 132, 133, 160
 Ducpétiaux, E. 210, 228*, 229
 Duin, Reemt Weards 451*
 Dumber, Gerhard 47
 Dunin, Martin von 485*
 Dussen, J. van der 126*, 128, 131
 Duyn van Maasdam, A.F.J.A. graaf van der 79*, 80, 85, 91, 99, 126, 160
 Ehrenstroem, K.W. 460*
 Eiriksson, M. 488*
 Elout, C.T. 91*, 94-99, 103, 110, 111, 115, 126, 131, 132, 135, 147 e.v., 152, 160, 163
 Ende, A. van den 106, 353
 Erasmus, Desiderius 16, 17, 37
 Ernst August (1679-1698) 448
 Ernst August (1771-1851) 449*, 452
 Evenhuis, R.B. 21, 74
 Fagel, H. 80, 81, 84
 Faille d'Huyse, F.M.Gh. baron della 220*,
 Falck, A.R. 125*, 128, 139, 161, 163, 175, 198, 350, 440
 Fannius Scholten, jhr. C.A. van 258*, 270
 Féburé, J. le 267*
 Fénelon zie: Salignac
 Ferdinand (1452-1516) 480
 Floris, Foecke 33*
 Fockens, L. 255
 Foere, Leo de 179*, 180, 214, 225, 227, 233
 Fontijn Verschuur jhr. G.F. 218*
 Forgeur, J. 171
 Fosse, A.F.Gh. van der 191
 Frederik Hendrik, prins 30
 Frets, F. 281*, 314, 322, 343, 349
 Friedrich II (1712-1786) 455*
 Friedrich Wilhelm I 453*
 Friedrich Wilhelm II 455*
 Friedrich Wilhelm III 243*, 449, 455*, 456, 460
 Friedrich Wilhelm IV 457*, 461, 485
 Gelms, H.E. 300
 Gendebien, J.F. 127*, 128, 131, 132, 147, 151
 Gennep, A. van 251, 258*, 260, 270, 273, 361
 George IV (Engeland) 87, 448*
 Gerlache, E.C. baron de 178*, 200, 201, 218-220, 228, 230, 232-234, 263, 264, 354
 Gerretson, C. 283, 309, 314
 Gezelle Meerburg, G.F. 288, 293*, 294, 360
 Ghert, P.G. van 167*
 Gigh, M.J. van 262
 Gobbelschroy, P.L.J.S. van 204, 210, 212*, 217, 249
 Godefroy, P.J. 194, 195
 Goethals, A.C. 159, 183
 Goldstein, J.K. baron van 377*, 378
 Gomarus, Franciscus 32
 Gorris, G. 261
 Goubau d'Hovorst, baron M.J.F.G. 167*, 169, 171, 175, 182, 183, 185, 191, 203, 212, 218, 227, 240, 261, 275, 376
 Grabau, J.A.A. 460*,
 Gregorius XII, paus 15
 Gregorius XV, paus 242
 Gregorius XVI, paus 232
 Grimmell, Jeremias 454*
 Groen van Prinsterer, G. 140, 143, 154, 210, 231, 232, 246, 249, 263, 277, 280-282, 339, 340*-345, 349, 354, 363, 365, 366, 368-370, 388, 389, 391, 398, 405, 412, 423, 424, 428, 431, 433-436, 461, 471, 498, 508, 509
 Groot, Hugo de 17, 24, 25*, 29, 36, 37, 41, 211, 252, 311, 374, 442, 501, 504
 Grundtvig, N.F.S. 487*, 488
 Guizot, P.F.G. 470*, 471, 473, 476, 496
 Gustaaf Adolf 446, 493
 Gustaaf III 491*
 Hall, A.M.C. van 278, 307, 339*, 360, 473, 476
 Hall, F.A. van 278*, 359, 381, 387, 388, 425, 426,

- 428-437, 510
 Hall, M.C. van 326*
 Hall-van Schermbeek, S. van 388
 Hatzfeldt, F.L. von 182, 225
 Hauge, Hans Nielsen 490*, 491
 Heemstra, S. baron van 416*
 Heerdt, T.C. van 91*, 99, 126
 Heine, Heinrich. 440, 441, 461*
 Heirstraten (uitgever) 209
 Hekma, F.J. 306
 Helias d'Huddeghem, R. 205, 207
 Helmers, J.F. 61, 74
 Hendrik IV (Frankrijk) 218
 Heusden, J. van 290*, 294, 311
 Hofstede de Groot, P. 254*, 284, 354, 357, 412
 Hogendorp, D. van jr. 257*, 287
 Hogendorp, Dirk van (sr) 88
 Hogendorp, Gijsbert Karel van 47, 77*-97, 99, 100, 102-106, 113-118, 160, 162, 166, 196, 203, 204, 221, 233, 251, 257, 258, 277, 281, 287, 313, 391
 Holvoet, B.J. 127*, 128, 130, 131, 146, 147, 160, 163
 Hondebeek Heerkens, D.J. 91*, 93, 126
 Hooft, C.Pzn. 31
 Hooft, P.C. 17
 Hooydonk, J. van 376*, 406
 Huber, U. 20, 29
 Huddeghem, Helias d' 205, 207
 Hugenholz, P.A.C. 293*, 294
 Hugenpoth tot Aerdt, A.W.J.J. baron van 373
 Huidekoper, A.W. 309, 314, 327, 363
 Hunt, F.K. 466
 Huschke, G.Ph.E. 459*, 462
 IJsseldijk-Zeelt, J.J. van zie: Zeelt
 Imhoff, G.W. van 92*, 126
 Ingenhousz, A.J. 220
 Isabella (1451-1504) 480*
 Jacobus I, koning 23, 448
 Jans(s)on, E. 492*
 Janssen, J.D. 63*, 66, 71, 73, 242, 245, 246, 248, 250, 251, 282, 285, 286, 290-294, 310, 313, 314, 316-319, 323, 346, 347, 350, 506
 Jefferson, Thomas 43, 46, 87, 464
 Jellinek, George 40, 44*, 45, 50, 156
 Jonge van Campensnieuwland, jhr. M.W. de 370, 383*, 389
 Jonge, J. de (bakker) 387*, 388
 Jozef II, keizer 123*, 127, 167, 203, 231, 275, 369, 442, 477
 Junius, Franciskus 16*
 Juvet, H. 495
 Kamans, R.G. 273
 Karel Albert van Savoye 479
 Karel II (Engeland) 46
 Karel V 30
 Karel X (Frankrijk) 468, 469*
 Kellner, E.G. 459*
 Kemp, C.M. van der 287*, 316, 338, 343
 Kempenaer, J.M. de 401*
 Kemper, J.M. 49, 82*-84, 86, 128, 258, 271
 Kerkvoort, David van 268, 269
 Kesteren, J.C. van 255
 Kindermann, G.A. 460*
 Kist, N.C. 372*
 Knauer, Johann 446
 Kock, H.M. baron de 336*
 Koerbach, Adriaan 32
 Koerbach, Johannes 33
 Koster-Hulshoff, G (weduwe) 289, 301
 Krieger, W.L. 181, 191
 Krom, H.J. 358*
 Kuyper, A. 16, 45, 201, 339, 498
 Lafontaine, F.J. 179
 Lamennais, F.R. de 232*, 241, 261, 343, 470
 Lampsins, A.J.C. 92*, -94, 99, 126, 128, 131
 Langenhuysen, C.L. van 210, 259, 261, 262
 Le Surre, J. zie: Surre
 Lebrun, C.F. 70, 71, 73, 74
 Leclercq, O. 127*, 128
 Ledeboer, L.G.C. 386*, 387, 393, 395
 Leer, Maria 265*
 Lehren Zwi Hirsch (Herschel) 264*, 265, 280, 304
 Leresche, L. 496
 Lightenvelt, L.A. 427*, 428, 432
 Lijnden van Lunenburg, jhr. J.H. van 251, 258*, 270
 Limburg Stirum, L. graaf van 78*, 80
 Locke, John 37-40, 45, 46, 102, 443
 Lodewijk Napoleon, zie onder Bonaparte
 Lodewijk XVIII 468*, 469, 471
 Loën d'Enschede, J.B. baron de 181*, 189, 192
 Loon, J.C.A. van 248, 249, 251
 Louis-Philippe (Frankrijk) 469*
 Lubbertus, Sibrandus 24
 Luther, Maarten 13, 36, 208, 457, 486
 Luyben, A.F.X. 220
 Luzac, L.C. 279, 281, 349*, 350, 380, 385
 Lynden van Blitterswijk, W.C.H. 92*, 94, 99, 108, 126
 Lynden van Hoevelaken, J.E.N. van 126*, 360
 Lynden van Lunenburg zie Lijnden van Lunenburg
 Lynden, W. baron van 405*
 Maanen, C.F van 86*, passim
 Maanen, G.A.G. van 300*, 301, 393
 Maanen, J.M. van 325*, 326
 Mackay, Æ. 405, 436*, 481
 Made, D. van der 272
 Madiai, F. 478
 Madiai, Rosa 478
 Malan, C. 494, 495*, 498
 Marck, F.A. van der 41*, 300

- Marijs, P. 268, 269, 271, 272
 Martens, F.A. 159, 183
 Matthias, Aartshertog 13, 16
 Maurits, prins 23, 25, 26
 Mazereeuw, J. 265
 Méan, F.A.M.C. de 127, 165, 168*, 184, 185,
 191, 199, 203, 204, 215, 231, 233, 235, 237, 505
 Méan, graaf C. de 127*, 128, 131, 132, 146
 Meijer, J.D. 49, 128*, 149, 150, 227, 313
 Mendelssohn, Moses. 461*
 Merkus, C.G. 248
 Mérode-Westerloo, C.G.G. graaf van 127*,
 128, 132, 133, 146, 160, 217
 Mers, François van der 30
 Metelerkamp, R. 92, 153
 Meternich, K. von 170, 180, 439, 441
 Mey van Streefkerk, J.G. de 213*
 Meyer Brouwer, L. 285*, 286
 Meyer, L. 33
 Mirabeau, H.G. de Riqueti graaf van 50
 Molenaar, D. 257*-259, 272, 286, 310
 Mollerus, S.H. 66*, 67, 71, 126, 128, 148, 160
 Monnard, Ch. 497*
 Monod, A.L.F.Th. 475*
 Monod, F.J.J. 476
 Mønster, A. 487
 Mønster, P.C. 487*, 488
 Montesquieu, Ch.L. 43, 110
 Moor, C. de 180
 Moorrees, H. 382*
 Moxon, E. 466*
 Muller, Stoffel 265, 266, 280
 Muysken, F.C. 325
 Naamen, J.S. van 385*
 Nachet, J. (Louis Isodore) 467*, 473, 475, 496
 Napoleon passim
 Nassau, graaf Jan van 16
 Nayer, J.B. de 192
 Nedermeyer, J.Th.H. ridder van Rosenthal 411,
 416*, 419
 Neve, J.B. de 205, 209, 230
 Ney, M. 472*
 Nicolaas I 482*, 484
 Nieuhoff, V. 326
 Noodt, Gerard 40*, 41
 Nordmann, G. 473
 Oestreich, Gerhard 45
 Oirschot, graaf van 127
 Oldenbarnevelt, J. van 20, 25
 Olivier, F. 495
 Oncken, J.G. 447*, 448, 454, 463
 Oscar I (Zweden) 493*
 Oster, Ph.J. 474*
 Ostoroth, Chr.O. 32
 Oud, P.J. 412
 Ouden, W.H. den 52
 Oultremont, Henriëtte, gravin d' 373
 Paine, Thomas 40, 43, 48, 51, 102, 128, 133, 465,
 466
 Pallandt van Beerse, A.W. baron van 305*
 Pallandt van Keppel, F.W.F.T. baron van 244*,
 passim
 Palm, J.H. van der 59, 63, 106*, 254
 Pape, C.W. 290*-293, 350
 Paula Ruet i Roset, F. de 481*
 Paulus, Pieter 21, 50, 51
 Pélichi de Lichtervelde, F.J.M.Th. Baron de
 374*-377
 Penn, William 21, 50, 51
 Perponcher, H.G. de 80, 81
 Peteghem, L. van 206
 Philips II 358, 422
 Philipse, A.W. 135*, 261, 299, 306, 315, 323,
 324, 325, 352
 Pinto, A. de 393*
 Pisani de la Gaude, CH.F.J. 166, 171*, 175
 Pius IX, paus 480
 Plato 36
 Poelman, B. 205
 Pol, B. ten 59
 Potter, L. de 210, 220, 229, 314
 Précelle, pastoor 277
 Price, R. 40
 Priestly, Joseph 464*
 Pufendorf, Samuel von 40, 41, 442*, 443
 Queysen, W. 126*, 251
 Raalte, A.C. van 288, 351, 399
 Raepsaet, J.J. 125-127*, 128, 129, 132, 133, 136,
 147, 160, 391
 Ram, P. de 205, 206, 208
 Rappard, A.G.A. ridder van 427*
 Rappard, W.L.F.Chr. ridder van 370*, 431, 438
 Rasker, A.J. 28, 253
 Rechteren van Appeltern, J.H. graaf van 304*,
 305, 319
 Reede van Oudtshoorn, J.F. baron van 436*
 Regt, L. de (Axel) 268-270
 Reijmerink, F.H. 325
 Reinhold, J.G. 167*
 Rengers, W.F.L. baron 305*, 306, 352
 Rennenberg George van Lalaing, graaf van 15
 Repelaer van Driel, O. 81*, 85, 87, 92, 99, 126,
 198, 243, 245, 248, 252, 253
 Reuter, H.L.Chr.F. 440*
 Reyphins, L.A. 127, 151*, 202, 214, 215, 218
 Rhee, J. van 292*-294
 Robespierre, M.M.I. de 50, 218
 Robiano, graaf E. de 123*, 159, 174, 187, 188
 Roëll, W.F. 92*, 94, 95, 97, 99, 115, 118, 141
 Roijer, W.H. 319*
 Rookmaker, D.W. 267
 Rousseau, J.J. 40, 43, 47
 Roy, J.J. le 343*
 Ruet zie: Paula Ruet

- Ruiter, R.W. 320
 Sage ten Broek, J.G. le 208, 259, 260-263, 357, 376, 397
 Salignac de la Mothe-Fénelon, François de 200
 Sasse van Yssel L.F.J.J. jhr. van 200*, 218, 370
 Savigny, F.C. von 441*
 Scheibel, J.G. 458*, 459, 462
 Schildkamp, O.L. 305
 Schimmelpenninck van der Oye, W.A. baron 92*, 126, 370, 380
 Schimmelpenninck, G. graaf 357, 398, 399, 404*
 Schimmelpenninck, Rutger Jan 47*, 61, 64, 91, 95, 126
 Scholte, H.P. 288*-295, 298, 299, 303, 304, 307, 309, 312, 319, 322, 323, 327, 329, 339, 340, 345, 350, 360, 362-363, 381, 386, 388-390, 408, 498
 Scholten, C.A.F. (Fannius) 258*, 270
 Scholten, P. 249, 254
 Schooneveld, P.C. 263, 277
 Schotsman, N. 52, 255*
 Sénancour, E.P. de 469*
 Serret, F.J.J.B. baron de 215*
 Sevenstern, P.G. 296*, 304, 353
 Simonsz, Menno 19*
 Smedt, Jos de 190
 Smet, B. de 207*, 208, 224, 228
 Smith, N. 288, 289, 297
 Son, J.B. van 377*, 383, 384, 428
 Sonsbeeck, H. van 150*, 154
 Southwell, Charles 467*
 Spinoza, B. de 32*, 33
 Spruit, H.S. 183
 Stahl, F.J. 461*
 Stassart G.J.A. baron de 200*, 202, 218, 220
 Stein, Samuel E. 242*
 Stévenotte 180
 Stevens, C. 186, 188
 Storm, L.D. 401*
 Stralen, H. van 63*, 64
 Sundag, J.B. 451*
 Surmont de Volsberghe, F.P.G.A. jonkheer 200*
 Surre, zie Le Surre
 Sypkens, T. 300*-302, 394
 Taffin, Jean 16
 Terlinden, Ch. 211, 223, 231
 Tets van Goudriaan, J.G.H. van 344*
 Theys, G.F. 187, 188*, 191, 193-195, 227, 300
 Theyst, S. 191
 Thiennes de Lombise, Ch.I.Ph. comte de 127*-133, 139, 160, 162, 167, 175, 189-192, 222
 Thorbecke, J.R. 137-139, 158, 281, 343, 344, 347-349, 365, 367, 368, 378, 391, 398, 401, 404, 407, 409, 414, 416, 418, 419, 421-427, 430, 434-436, 508, 510
 Torrentius, Jan Simonsz 30
 Tournay-Bastin 193, 194
 Trigland, Jacobus 17*, 28, 252
 Trotz, C.H. 41*
 Tuyll van Serooskerke van Zuylen, W.R. 92*, 99, 126
 Tydeman, H.W. 227, 266*
 Ursel, Ch.J. hertog d' 161, 168*
 Utenhove van Heemstede, J.M.C. baron van 202*
 Velde tot Melroy en Sart-Bomal, J. baron van 124*
 Velema, W.R.E. 48
 Velzen, P.L.G. van 111, 152, 203, 349
 Velzen, S. van 288, 293*, 294, 390
 Verschoor, H.E. 290*, 293
 Victor Emanuel I 479
 Victor Emanuel II 479*
 Vielleuze, P.J. de le 220
 Vijgeboom, J.W. 267*, 269, 271, 272, 280
 Villiers, Pierre 16
 Vincent, N.C. de 124
 Vinet, A.R. 496*-498
 Visser, J.Th. de 59, 61, 71, 104, 136, 141-143, 144, 248, 382, 431, 433
 Vlieger, de (uitgever) 209
 Voetius, Gijsbertus 188, 252
 Vogelsangh, G.M. 31, 32
 Voidovius, Andreas 32
 Volder, J.G. de 187
 Voltaire, F.M.A. 39*, 455
 Voogt, H.S. de 423
 Vorstius, C(onradus) 20, 23, 24
 Wall, Ernestine van der 22
 Wargny, F.L.J. ridder de 175, 180
 Warin, jhr. A. 217, 277, 281*, 326
 Washington, George 43, 44
 Wautelée, P. 207, 223, 224
 Wedderburn, R. 466*
 Weimer, W. 323
 Wergeland, Hendrik 491*
 Werp, D.J. van der 355*
 Wibmer, J.B.D. 228, 229*, 255, 259
 Wijckersloot van Schalkwijk, C.L. baron van 241*, 373, 375
 Willem I, koning passim
 Willem I, prins 14-16
 Willem II, koning 262, 276, 326, 349, 367, 371*, 373, 374, 376, 380, 383, 384, 397, 404, 415, 421, 428, 437, 481, 509
 Willem III stadhouder-koning 27
 Willem III (koning) 181, 367, 390, 415, 421, 428, 436
 Willem V, prins 67, 81, 91, 92
 Willems, J.B. 224
 Williams, Roger 45, 46, 463
 Wind, H.J. 320
 Winnepenninckx F. 187, 190-192, 235
 Winwood, Sir Ralph 24

- Wiselius, S.Izn 257*, 260, 335
Wislicenus, G.A. 463*
Wit, Johan de 15
Wit, K. de 297*
Wolff, Christian 40*,
Wtenbogaert, Johannes 23*
Zanten, J. van 203
Zeelt, wed. J.J. 389*, 390, 393-395
Zinzerling, A.Th.D.M.Gh. baron de 205
Zonne, P. 389*, 394
Zuylen van Nijvel, C. baron van 267*
Zuylen van Nijvel, H. baron van 374*, 381,
384, 387, 389, 498
Zuylen van Nijvel, J.A. baron van 273*
Zuylen van Nijvel, J.P.P. baron van 422*
Zuylen van Nijvel, P.J. baron van 374
Zwijzen, J. 376*, 406
Zwingli, Ulrich 36

Zakenregister

- Acceptimus litteras tuas (breve) 166
Acht Artikelen (Protocol van Londen) 122 tm
134, 139, 156, 160 tm 164, 503
Acte van Afscheiding en Wederkeer 283, 289,
291, 319, 335, 364, 507
Adres aan alle mijn hervormde geloofsgenoten
257, 260
Advertentieblad 228
Agenda(strijd) 458, 459
Agent van nationale Opvoeding 106
Akte van stilstand 26
Algemeen Handelsblad 295, 338, 352, 373, 380,
426, 430
Algemeen Reglement voor de evangelisch-luther-
sen 244
Algemeen reglement voor het bestuur van de Her-
vormde Kerk 15, 243, 246-255, 257, 258, 285,
296, 299, 301, 311-313, 382, 383, 405, 417
Algemeene verordening op de Organisatie van
het Roomsch Katholiek Kerkgenootschap
213, 240
Altlutheranen, Oudlutheranen 71, 459-463
Altreformierte Kirche 451-453
Ambtsgebed 28, 145
Anglicaans, Anglicaanse Kerk 24, 371, 464, 496
Anglicaanse kerkmodel 24
Apologie 14, 23
Apostolische successie 186, 189
Appelregeling van correctionele zaken 269, 297,
324
Approbatie (kerkelijke) 31, 34, 35
Aprilbeweging 383, 401, 404, 421, 423, 437, 510
Arithmétique Hollandaise 163, 164
Armen(zorg) 21, 56, 89, 106, 107, 113, 136, 243,
332, 360, 379, 389, 421, 435, 496
Armeniërs 71, 477
Artikel 36 van de Ned. Geloofsbelijdenis 16, 21,
347
Asjkenazische joden 242
Association (associatie, vereniging) 301-303,
308, 318, 319, 321-323, 328, 333, 334, 335, 393-
395, 475, 508
Atheïst(isch) 33, 38-40, 51, 466, 467
Aux Bataves sur le Stathouderat 50
Baptisten 446-448, 452, 454, 462, 487-489, 493
Behoudende Senaat, Sénat Conservateur 148,
149
Le Belge 228
Besluit, betrekkelijk de organisatie der Pro-
testantsche Kerken in de ZN 243
Bezwaren tegen den Geest der Eeuw 256
Bijbelgenootschap 184, 471, 481, 482
Bijdragen tot de huishouding van de Staat 84
Bijdragen tot rechtsgeleerdheid en wetgeving
309, 314, 316, 338
Bill of Rights 44, 45, 47-50, 76, 501, 502
Bisschoppelijke hiërarchie 18, 150, 241, 376,
380, 384, 421, 422, 510
Blanketwet (1815) 152, 226, 271, 329
Blasphemy Act 465
Blijde Incomste 42
Bourgondische Kreis 13
Canonieke recht 104, 124, 202, 385
Catechismus 106, 129, 186, 253, 254, 354, 486
Catholijke Nederlandsche Stemmen 357, 376,
381, 397
Le Catholique des Pays-Bas 205, 207, 209, 211,
227, 230
Censores librorum 34
Censuur 34, 74, 75, 102, 135, 255, 353, 440, 455,
471, 487, 501
Christelijk Nederland 369
Christo Sacrum 95, 271
Circulaire van De Robiano 123, 124, 159, 173,
174, 187, 188
Cleresie (Oud-Katholieke Kerk, oud-katholie-
ken, jansenisme, jansenisten) 35, 68, 71, 72,
188, 204, 211-213, 236, 240, 242, 271, 375, 377,
378, 423, 480, 509
Collegialisme 443
Collegium Philosophicum 199, 201, 202, 204,
208, 261, 262, 505
Commissaris-politiek 27, 60, 64, 68, 89, 97
Commissie Canneman 279, 281
Commissie uit de RvS belast met de zaken van de
Hervormde Kerk 251, 258, 260, 270, 273
Commissie uit de RvS belast met de zaken van de
Roomsche-Katholijken Godsdienst 166, 169-
171, 241, 331
Concilie van Trente 94, 161, 199, 206
Concordaat van 1801 69, 70, 123, 124, 132, 143,
159, 161, 162, 168, 169, 171-174, 176, 185-189,
192, 204, 213, 214, 216, 222, 239, 240, 502, 505
Concordaat van 1827 240, 241, 252, 373-378,

- 381, 384, 421, 506
 Confessie van Augsburg 486
 Conflictenbesluit 152, 226, 230
 Congregatio de Propaganda Fide 242, 376, 421, 422
 Congregationalisme, congregationalisten 46, 105
 Congres van Wenen 67, 159, 163, 439, 484
 Congres-Polen 484, 485
 Constitutie van 13 december 1799 (Fr.) 69
 Constitutie van 18 mei 1804 (Ffr.) 69
 Constitutie van 1806 61, 64-68, 502
 Constitutie van 4 augustus 1802 69
 Constitutie voor het Bataafsche Volk (ontwerp) 53
 Consule(e)rende commissie 246, 249, 251, 285, 287, 310
 Conventikel, zie ook konventikel 53, 74, 282, 285, 305, 391, 451, 459, 486, 489-493
 Corporation Act (1661) 464
 Cour spéciale extraordinaire 135, 180, 214, 225
 Courier van Amsterdam 93
 Courrier de la Flandre 204
 Courrier de la Meuse 219, 226, 227
 Courrier de la Sambre 227
 Courrier des Pays-Bas 209, 210, 227-229, 234
 Courrier Français 469
 Cuius regio, eius religio 442, 444
 Danmarks Riges Grundlov 488
 De Boekzaal 74
 De Evangelische kerkbode 384
 De Godsdienstvriend 209, 261, 262
 De Noordstar 278
 De Standaard 278
 De Tijd 392, 405
 De Tijdgenoot 381
 De Weegschaal 224, 225
 Déclaration des Droits de l'Homme et du Citoyen 43, 47-50, 234, 502
 Decreet van 15 mei 1810 70, 502
 Decreet van 29 oktober 1811 69-71, 75, 250, 502
 Decreet van 9 juli 1810 68
 Doopsgezind(en) 12, 19, 22, 28, 30, 56, 68, 71-73, 94, 104, 244, 271, 477
 Dordtse kerkorde 245, 301
 Dordtse leerregels, zie ook Vijf artikelen tegen de remonstranten 26, 253, 285, 352
 Drukpers(vrijheid) 31, 41, 55, 70, 75, 103, 134, 135, 155, 175, 176, 179, 184, 196, 200, 203-210, 216, 217, 219, 222, 227-235, 261, 263, 264, 277, 280, 282, 350-354, 396, 397, 403, 410, 446, 469, 493, 497, 506, 509
 Drukperswet 210
 Duitse Bond 401, 439-442, 446-449, 456
 Éclaireur de Maestricht 225, 228
 Eerste vrede van Parijs 122, 125
 Emigratie 45, 266, 288, 322, 351, 381, 399, 400, 438, 454, 455, 460, 474, 477, 490, 492, 493, 498, 510
 Erkenning van een kerkgemeenschap. Zie ook toelating en jus reformandi. 103, 137-139, 154, 316-318, 330, 331, 332, 342, 348, 358-366, 373, 377, 379, 387-389, 412, 413, 420, 425, 433, 434, 438, 446, 450, 452, 493, 507-510
 Evangelisch-Lutherse Kerk zie: luthers(en)
 Exegetische school 139, 225
 Februarirevolutie 400, 444, 471
 Federal Constitution 43, 44, 51, 156, 234, 348, 501, 502
 Amerikaanse grondwet zie: Federal Constitution
 First amendment 44, 47, 48, 76, 156, 234
 First Catholic Relief Act 465
 Frans Bijbelgenootschap 471
 Frères Chrétiens 198
 Gallicaans 187, 213, 233, 239, 240
 Gallicanisme 167, 187, 213, 232, 233, 468
 Gazette de Lausanne 497
 Gazette des Pays-Bas 180
 Gazette des Tribunaux 149
 Gens de la Loi 222
 Gens du Roi 222
 Gezangenkwestie 268, 286, 287, 290, 292-294, 352, 386, 450
 Gezindheid 52, 62, 67, 105, 120, 140, 188, 189, 251, 270, 279, 304, 321, 338, 342, 345-347, 363, 392, 393, 398, 417, 420, 421, 432, 503
 Göttinger Sieben 441, 449
 Grieks-orthodox 71, 123, 271, 483, 484
 Grondwet van 1831 234, 238, 438
 Grondwettige Herstelling 49
 Groninger richting of Groninger godgeleerden 254, 284, 412
 Groote Vergadering der Staten-Generaal 83
 Grootseminarie(s) 199, 373
 Grote decreet van 18 oktober 1810 68
 Grunnlov (Noorwegen) 489
 Hagepreken (velddiensten, diensten in de open lucht) 305-307, 327
 Heidenen, geloofsvrijheid voor 45
 Heilige Roomse Rijk 125, 439, 444
 Hersteld Evangelisch-Lutherse kerk, hersteld-luthers(en) 72, 73, 244, 245, 271, 311
 Herstelde Kerk van Christus (in Axel) 269, 272
 Hoofdcommissie tot de zaken der Israëlieten 242, 243
 Hoogheidsrecht 21, 383, 404-406, 443
 In partibus infidelium (titel) 375, 509
 Independentistisch 46, 105, 381
 Index (pauselijke) 30
 Inkwartiering 296, 336, 337, 341, 344, 378, 459, 509
 Instruction pastorale 162, 165, 170, 179, 232
 Internuntius 159, 167, 375, 426, 431

- Islamiëten zie moslims
 Jansenisten zie: cleresie
 Jiddisch 242, 243, 461
 Journal d'Anvers 226
 Journal de Bruxelles 153, 226
 Journal de Gand 179
 Journal de la Haye 337, 343, 344, 347
 Journal de Paris 467
 Journal de Verviers 227
 Jozefinisme 123, 167, 183, 240, 376
 Jugement doctrinal 165, 171-176, 184, 185, 195, 203, 232, 236, 354, 504
 Julirevolutie 314, 400, 473
 Jura collegialia 443
 Jura majestatica, zie ook hoogheidsrecht 443
 Jus advocatae 142
 Jus ad sacra 25, 28, 37, 252, 382, 442
 Jus de non evocando 134, 153
 Jus in sacra 28, 59, 252, 254, 282, 297, 382, 385, 413, 458, 506
 Jus reformandi (het erkenningsrecht van de overheid) 299, 348, 443
 Kantonnale Besluiten 482, 483, 485
 Karlsbader Beschlüsse 440, 456
 Katholieke Mengelgeschriften 209
 Keizerlijk Gerechtshof 86, 91, 110, 115, 127, 135
 Kerk(en)orde of kerkeordering 27, 31, 34, 104, 188, 189, 243, 245, 291, 301, 360, 382, 383, 443, 506
 Kerkelijke goederen 56, 60, 88, 98, 100, 140, 246, 260, 296, 309, 312, 411, 417, 450, 484
 Kirchenpragmatik 212, 444
 Kirchenregiment Zie Landesherrliche Kirchenregiment
 Kleinseminaria, kleinseminarie(s) 196, 198, 199, 202-204, 208, 505
 Klooster(s) 13, 179, 275, 373, 403, 491, 492
 Kloosterordes 123, 124, 373, 380, 509
 Konventikel (plakkaten) 459, 486, 490-493, zie ook onder conventikel
 L' Avenir 470
 Landesherrliche Kirchenregiment 313
 Landsvader, landsvaderlijke zorg 82, 83, 93, 183, 187, 367, 371
 Lâsare 492, 493
 Le Constitutionnel 204
 Le Lynx 127
 Le Spectateur Belge 179, 180, 233
 Le Témoin 495
 Le Vrai Libéral 180
 Legisme, legistisch 139, 205, 225-227, 259, 315
 Leids Ontwerp 49
 Liberaalkatholicisme 185, 232, 237, 505
 Lilliputterkranten of miniatuurkranten 396, 397
 Loi d'inquiétude 474
 Loi de sûreté générale 472, 476
 Loi relative à l'Organisation des cultes du 18 Germinal an X, Wet van 18 Germinal 69-75, 104, 123, 137, 145, 186, 189, 190, 206, 236, 250, 274, 280, 410, 428, 429, 430, 437, 449, 450, 468, 474, 502, 504, 510
 Loi sur les sacrilèges 469
 Luthers(en) 19, 66, 68, 70-73, 88, 94, 167, 212, 243, 244, 258, 288, 311, 442, 449, 450, 454, 457-463, 473, 474, 477, 484-486, 488-492, 501, 502, 506
 Maartrevolutie 444, 461, 487
 Maatschappelijk verdrag, contrat social 37-40, 43, 54, 58, 61, 62, 65, 144, 150, 154
 Maatschappij tot Nut van 't Algemeen 184, 353, 411
 Magna Charta 42
 Mathieu Laensbergh 226, 228, 234
 Mazereeuwens 265
 Ministeriële verantwoordelijkheid 83, 86, 93, 110-114, 143, 146, 147, 164, 217, 219, 221, 222, 230, 234, 249, 277, 279, 313, 324, 348, 367, 368, 380, 401, 416, 437, 503, 510
 Minjanien 264, 265
 Mirari vos 232, 476
 Monsterverbond 127, 207, 209, 210, 224, 226, 233, 234
 Moravische broeders 72
 Moslims of Turken 38, 45
 Nationale Vergadering 52-54, 126
 Natuurrecht 36-43, 45, 46, 69, 155, 245, 300, 313, 442
 Natuurstaat 37
 Ne res publica damnum capiat 299, 347
 Ned. Onderwijzersgenootschap 411
 Nederlands Bijbelgenootschap 184
 Negenmannen 303, 304, 349, 385, 391, 401-403, 416, 509
 New York Times 478
 Nieuwe Gazette van Brussel 209
 Nieuwe Gazette van Brussel 209
 Noord-Brabander 353, 369, 396
 Nunciatuur, nuntius 132, 159, 239, 480
 Oberkirchenrat 450, 497
 Oberkonsistorium 454, 462
 Observateur 178, 182, 233
 Oefenaar 74, 267, 268, 273, 294, 300, 304, 355, 362, 451
 Oefeningen 53, 98, 103, 104, 138, 267-274, 300, 309, 318, 320, 333, 389, 474, 486, 489, 490, 506
 Onderwijspolitiek 195, 204, 206, 207, 232, 261, 505
 Onderwijsvrijheid zie: vrijheid van onderwijs
 Oosters-Orthodoxe Kerk 481, 483
 Opperhoofd der Staat, zie ook: Rector universae civitatis 147, 259, 310, 341
 Oproerwet 135, 180, 184, 208-210, 214, 216,

- 227-230, 233, 234, 236, 237, 255, 258, 259, 261, 396, 504, 505
- Organieke Artikelen 70, 169, 171-173, 176, 186-189, 206, 213, 376, 428, 453, 468, 473, 474, 476, 494, 502
- Oud-katholieken zie: cleresie
- Patent op boeken 352
- Patent van 1847 462
- Pelagiaans, pelagianisme 23
- Persvervolgingen zie: drukpers
- Petitie(s) en adressen 57, 100, 161, 214, 215, 217, 218, 220, 222, 230, 231, 277, 282, 298, 304, 313, 317, 329, 331, 332, 338, 348, 350, 352, 357-360, 373, 381-384, 400, 404-407, 416, 418, 420-425, 430, 453, 475, 495, 510
- Petitierecht 62, 134, 280
- Piëtisme 473
- Piëtistisch, piëtisten 473, 490, 492, 493
- Placet 123, 135, 162, 166, 167, 171, 172, 185, 187, 236, 245, 252, 349, 383-385, 404-408, 411, 413, 450, 457, 462, 494, 504, 509, 510
- Le politique 227
- Postrijder 208, 261
- Prealabele soevereiniteit 86, 120, 143, 144, 153, 249, 250, 313, 502
- Predestinatie(leer) 23, 25, 29
- Presbyteriaal stelsel 104, 105, 245, 260, 283
- Preventieve censuur 25, 30-35, 74, 75, 102, 134, 135, 255, 353, 440, 455, 487, 501
- Processies 56, 65, 98, 99, 103, 137, 250, 274-276, 282, 408, 410, 434, 468, 502, 506, 510
- Processieverbod 274-276, 408, 434
- Proclamatie van 16 maart 1815 85, 159
- Proclamatie van 18 juli 1815 125, 161, 261
- Proclamatie van 2 december 1813 82, 84-86, 258, 102
- Proclamatie van 7 maart 1814 124, 159, 174, 187
- Propaganda Fide 242, 376, 421, 422
- proponentsformule 253, 258
- Protestantse staat 101, 122, 369, 509
- Protocol van Londen zie: Acht Artikelen
- Publieke kerk 21-23, 26, 28, 35, 52, 60, 74, 76, 88, 90, 101, 420, 501, 502
- Quia of quatenus 253
- R.K. Maatschappij tot bevordering van godsdienstige wetenschap 183, 261, 263
- Rechterlijke organisatie 50, 93, 114, 115, 118, 146, 149, 153, 221, 222, 229, 230, 276, 297, 328, 361, 373
- Rechtspersoon sui generis 434
- Rector universae civitatis 153
- Référé législatif 108, 149
- Reform Act 400, 466
- Reformatie 41, 75
- Reformatie, De (blad) 328, 340, 350, 352
- Reglement tot conservatie van rust en vrede in de kerken 27
- Reichsdeputationshauptschluss 444
- Remonstrantie 23, 26
- Remonstrants, remonstranten 19, 20, 23-26, 29, 56, 71-73, 93, 94, 104, 244, 253, 254, 281, 314, 322, 361, 372, 384, 498
- Renaissance 41
- Resolutie tot rust in de kerk. 34
- Resolutie tot vrede in de kerken 25
- Réunion (bijeekomst) 303
- Reveil 267, 288, 475, 494, 495
- Rhode Island and Providence Plantations Royal Charter 46
- Rijks catechismus 186
- Roman Catholic Act 465
- Roman Catholic Relief Act 465
- Russisch-Orthodoxe Kerk 481, 484
- Schepenbanken 114
- Schets eener Constitutie 86-91, 94, 96, 97, 100-103, 105, 108-115, 157
- Schets tot grondslag eener nieuwe constitutie voor de republiek der Bataven 50
- Schetsproject der nieuwe regeringsform voor de Bataafsche republiek 49
- schoolorzingers 106, 285, 290, 353-357, 407
- Schoolwet 63, 106, 107, 136, 353, 355, 398
- Sefardische joden 21, 242, 264
- Self evident 42, 45, 46, 48, 155, 502
- Sénat Conservateur zie: Behoedende Senaat
- Socinianisme, socinianistisch 23, 32, 33, 501
- Souverein Besluit van 19 januari 1814 96, 98
- Soevereiniteitsopvatting 77, 86, 250, 313, 314, zie ook: prealabele soevereiniteit
- Staatskerk 22, 23, 46, 123, 124, 231, 232, 423, 444, 458, 463, 464, 481, 484, 486-490, 492, 493, 499
- Staatskirchenrecht 458, 459
- Staatskirchentümlich 213, 239, 240
- Staatsregeling van 1798 47, 53-57, 60, 76, 90, 100, 103, 134, 135, 140, 155, 156, 402, 436, 437, 502
- Staatsregeling van 1801 57-61, 103, 163, 502
- Staatsregeling van 1805 61-64, 95, 502
- Stevenisten 9, 185-195, 211, 227, 228, 235-237, 269, 280, 300, 313, 331, 365, 391, 438, 505, 507
- Strafrechtelijke ministeriële verantwoordelijkheid 110, 111, 146, 147, 368
- Subbotnici 481
- Supreme Court of the United States 109
- Te Deum 168, 187
- Terreur Blanche 471, 472
- Territoriale stelsel 442, 443
- Test Act (1673) 464, 465
- Theocratische regering 46, 499
- Tiende penning 12
- Toelating van een kerkgemeenschap. Zie ook: erkenning. 103, 137, 138, 189, 316, 318, 331-333, 346-348, 350, 358-364, 366, 379, 389, 408,

- 418-421, 434, 509
 Toetsing van wetten 109, 115, 116, 120, 148-154, 214, 226, 227, 328, 365, 394, 396, 414, 473, 503, 508, 510
 Toetsingsverbod 414, 510
 Tolerantie-edict van Jozef II 123, 477
 Tolerantiepatent van 1781 zie: tolerantie-edict
 Tolerantie-Resolutie 25, 37
 Turken zie: moslims
 Uitleg (authentieke) van de Grondwet 86, 107-109, 120, 146, 148-150, 152, 165, 195, 203, 221, 222, 237, 307, 316, 317, 331, 346, 391, 393-395, 452, 467, 473, 502, 503, 505
 Ultramontanisme 63, 157, 162, 167, 184, 185, 202, 207, 211, 232, 233, 364, 385, 423, 433, 444, 456, 480
 Uniats 483, 484
 Unie van Utrecht 10, 12, 13, 27, 29, 34, 40-42, 49, 75, 101, 134, 316, 391, 501
 Union des oppositions zie: monsterverbond
 Union, Unie (Dld) 243, 244, 448, 454, 457-461, 474, 484
 Utopiaansch Weekblad 229, 255
 Vergadering van Hun Hoog Mogende 62, 65
 Verklaring aan het Staatsbewind 84
 Verklaring van de rechten van den mensch en van den burger 50
 Verlichting 28, 41, 45-47, 102, 119, 123, 134, 174, 190, 202, 211, 232, 253, 267, 290, 311, 364, 397, 444, 455, 507
 Vermaning(en) 19
 Vierde gebod zie: zondagsviering
 vierscharen 114
 Vijf artikelen tegen de remonstranten, Dordtse leerregels 26, 253, 285, 352
 Vijf artikelen van de remonstranten 23, 26
 Vlissingsche Courant 396, 397
 Voedsterheer 21, 29, 76, 157, 247, 383
 Volonté générale 40, 48, 49, 502
 Vrede van Münster 12, 13, 41, 239
 Vrijheid van onderwijs, onderwijsvrijheid 10, 106, 107, 136, 137, 196, 199-201, 203, 210, 215-217, 219, 221, 222, 232, 233, 235, 237, 262-264, 280, 353-357, 369, 397-400, 404, 406, 407, 411-413, 438, 471, 487, 488, 497, 505, 508, 510
 Vrijheid van vereniging en vergadering 10, 56, 65, 140, 158, 235, 269, 413
 Weekblad van het Regt
 Wet Algemene Bepalingen 152, 227
 Wet op de kerkgenootschappen 250, 428-435, 437, 510
 Wet op de rechterlijke organisatie 115, 149, 153, 221, 229, 230
 Wet op de rechterlijke organisatie (ontwerp) 118
 Wet tot beteugeling van hoon en laster 320, 352, 396, 397
 Wet van 18 Germinal zie: Loi relative à l'Organisation des cultes
 Wet vereniging en vergadering 10, 435, 437, 510
 Wetgevend lichaam 57, 61, 64, 66, 91, 92, 126, 127, 173, 200
 Wetsbegrip 109, 110
 Wijbisschop 124, 241, 375
 Wijn- en zouthandelaren 214, 225, 226
 Zeventien Nederlanden 90
 Zondagsviering 26, 27, 60
 Zwijndrechtse Nieuwlichters 265, 266

Aangehaalde rechterlijke uitspraken

Hoogerechtshof

- Hoogrechtshof Luik, 21 juli 1826 226
- Hoogrechtshof Den Haag, 6 september 1820 266
- Hoogrechtshof Den Haag 27 februari 1822 264, 304
- Hoogrechtshof Brussel 17 april 1828 207
- Hoogrechtshof Den Haag 20 juni 1835 302, 319
- Hoogrechtshof Den Haag van 30 december 1835 319
- Hoogrechtshof Den Haag van 25 april 1836 322

Hoge Raad

- H.R. 25 februari 1839 327
- H.R. 17 september 1839 393
- H.R. 18 augustus 1840 328
- H.R. 22 september 1840 328, 394
- H.R. 9 november 1841 397
- H.R. 22 oktober 1845 393
- H.R. 20 november 1845 254
- H.R. 25 november 1845 395
- H.R. 4 december 1845 254
- H.R. 2 januari 1846 254
- H.R. 9 juni 1846 393
- H.R. 28 oktober 1846 394
- H.R. 29 augustus 1846 394
- H.R. 22 oktober 1846 394
- H.R. 28 oktober 1846 394
- H.R. 26 januari 1847 395
- H.R. 17 maart 1847 397
- H.R. 30 maart 1847 393, 395
- H.R. 13 april 1847 393, 394, 395
- H.R. 5 mei 1848 411
- H.R. 25 april 1856 434
- H.R. 29 oktober 1875 434
- H.R. 29 oktober 1875 434
- H.R. 20 mei 1881 254
- H.R. 29 oktober 1875 250, 274, 434
- H.R. 19 januari 1962 276
- H.R. 19 december 2003 417

Assisenhoven

- Hof van assisen Brussel 8 november 1817 176, 177
- Hof van assisen Brussel 25 mei 1821 183
- Hof van assisen Antwerpen 6 september 1827 208, 262
- Hof van assisen Antwerpen 23 november 1827 208
- Hof van assisen Antwerpen 27 november 1827 209
- Hof van assisen Brussel 30 april 1830 210

Gerechtshoven

Gerechtshof Arnhem 13 juni 1888 254
Gerechtshof Leeuwarden 12 juni 1889 254
Cour spéciale extraordinaire te Brussel 21 maart 1817 180, 225

Rechtbanken van eerste aanleg (correctionele zaken)

Rechtbank (Tribunal) van Brussel 2 mei 1817 180
Rechtbank Ieper 16 juli 1817 193
Rechtbank Charleroi 1 april 1818 193
Rechtbank Amsterdam 27 december 1821 264
Rechtbank Brussel 12 maart 1818 192
Rechtbank Ieper 1 maart 1820 193
Rechtbank Dordrecht 4 augustus 1820 266
Rechtbank Dordrecht 11 augustus 1820 266
Rechtbank Leeuwarden 7 december 1922 268
Rechtbank Goes 27 februari 1823 268
Rechtbank Middelburg 27 mei 1823 (appel) 269
Rechtbank Gent 25 januari 1827 205
Rechtbank Gent 3 maart 1827 206
Rechtbank Den Haag 2 november 1827 262
Rechtbank Gent 28 februari 1828 207
Rechtbank Appingedam 17 oktober 1834 301
Rechtbank Appingedam 7 november 1834 297
Rechtbank Groningen (appel) 27 november 1834 297, 301
Rechtbank Assen 10 december 1834 355
Rechtbank Appingedam 27 februari 1835 299
Rechtbank Winschoten 5 mei 1835 302
Rechtbank Groningen (appel) 24 juni 1835 299
Rechtbank Groningen 1 juli 1835 (appel) 302
Rechtbank Winschoten 4 augustus 1835 303, 307

Rechtbank Zwolle 21 mei 1835 305
Rechtbank Tiel 5 augustus 1835 307
Rechtbank Tiel 29 augustus 1835 307
Rechtbank Tiel 2 september 1835 307
Rechtbank Den Bosch 25 september 1835 307
Rechtbank Sneek 5 mei 1836 320

Rechtbank Heerenveen 4 oktober 1836 320, 321
Rechtbank Leeuwarden (appel) 21 november 1836 321
Rechtbank Rotterdam 8 april 1836 322
Rechtbank Rotterdam 13 mei 1836 322
Rechtbank Amsterdam 21 april 1836 (appel) 322, 323
Rechtbank Amsterdam 5 juli 1836 323
Rechtbank Amsterdam 17 mei 1836 323
Rechtbank Brielle 15 december 1838 327
Rechtbank Zwolle 24 november 1836 352
Rechtbank Arnhem 25 februari 1837 (appel) 352
Rechtbank Goes 22 december 1842 387
Rechtbank Leiden 3 februari 1843 386

Frankrijk

Hof van Cassatie 3 augustus 1826 473
Hof van Cassatie 25 mei 1829 149
Hof van Cassatie 18 september 1830 474
Hof van Cassatie 28 juli 1837 474
Hof van Cassatie 12 april 1838 474

570 *Aangehaalde rechterlijke uitspraken*

Hof van Cassatie 20 mei 1836 475

Assisenhof van Metz 29 december 1826 473

Tribunal Rennes (correctionele kamer) 1 augustus 1828 473

Verenigde Staten

Supreme Court, 24 februari 1803 109

Cincinnati Appeals Court for the sixth Circuit, 20 december 2005 44

Groot Brittannië

Court of Exchequer 1867 467

Dankwoord

Aan het einde van dit proefschrift wil ik graag mijn erkentelijkheid uitspreken voor de velen die mij stimuleerden en soms hulp boden bij de studie en het beschrijven van de resultaten. In het bijzonder denk ik hierbij aan mijn promotor, prof. mr. L.C. Winkel. Hij stimuleerde mij mijn oorspronkelijk onderwerp, een analyse van de strafprocedures tegen de afgescheidenen, te verbreden en te verdiepen tot een studie over de ontwikkeling van de godsdienstvrijheid in de eerste helft van de negentiende eeuw. Zijn overtuiging en zijn deskundige en vriendenschappelijke begeleiding bij de uitvoering ervan zal ik niet gauw vergeten. Aan zijn neiging tot precisie hoop ik in redelijke mate te hebben voldaan.

Hulp kreeg ik van de zijde van de heer Theo Hoekstra, die als vriend en neerlandicus de tekst corrigeerde en bovendien zinvolle suggesties met betrekking tot de inhoud deed. Dankbaar ben ik ook voor de vertaling van de samenvatting en evaluatie door mijn achternicht Eline Bos, lerares Engels aan de Gereformeerde Scholengemeenschap in Rotterdam. Begrip, geduld en steun bij de studie en het persklaar maken van het manuscript ontving ik van mijn vrouw, die de afgelopen vier jaren ook als een klankbord wilde fungeren. De uitdrukking 'een hulp die bij hem past' geeft onvoldoende mijn dankbaarheid daarvoor weer. Tenslotte en eigenlijk in de eerste plaats wil ik hier graag van mijn eerbiedige dankbaarheid jegens de Here God getuigen. Hij gaf mij de gelegenheid en de kracht voor dit werk.

Af is de studie overigens niet, al was het alleen maar omdat de ontwikkeling van het recht op godsdienstvrijheid na 1855 is doorgegaan en nog steeds doorgaat. Dit recht is geen rustig bezit, een enkele maal wordt zijn bestaansrecht zelfs betwist. Het gaat echter om een voor de rechtsstaat essentieel recht dat handhaving verdient. Ik hoop dat ik met dit proefschrift daaraan heb bijgedragen, zoals mijn afgescheiden voorvaders dat op hun wijze deden.